

उत्तरनैषधचरितं

श्रीहर्षमहाकविविरचितं

श्रीनारायणपण्डितकृतटीकासहितं ।

श्रीमद्भारतवर्षाधिपतीनामर्थसच्चायेन.

एषिधाटिक् ससायिद्यथ्यक्षमहोदयानामनुमत्या

श्रीडाक्तरु शङ्गाहं रोएरु साष्टवेन संस्कृत्य

कलिकताक्कराशधान्यां वातिष्टमिशन्मद्रायन्ते मुद्रितं
पूर्वार्द्धं पत्रदशमोक्तं ।

PREFACE.

S'rī Harsha's Naishadha, a poem on the life of Nala, King of Nishadha, is divided into two parts, the Pūrva and Uttara Naishadha, or the first and second Naishadha, each of them containing eleven cantos, a division, for which there is no apparent reason, as the second is a mere continuation of the first part, nor are the two separated by any remarkable turn in the narrative. The Pūrva Naishadha was published in 1836, under the auspices of the General Committee of Public Instruction, by Premchand Pandit of the Calcutta Sanscrit College, and accompanied with a Commentary of his own. The present edition of the Uttara Naishadha was undertaken at the suggestion of Professor Lassen, and concludes the last of the six Mahākāvya* of the Hindus which remained unpublished.

A Mahākāvya, or great poem, although belonging to the narrative kind, is not an epic poem, which treats of heroic characters and deeds. The Mahabhārata and Ramáyana best correspond with our idea of an heroic poem, and they are classed under the head of Itihāsa. The eminence denoted by the prefix "great" refers rather to the length and general excellence of a poem, and in one instance, Kālidāsa's Meghaduta, to its excellence alone. Tradition, resting on general consent, declares the six poems above enumerated, alone worthy of that distinguishing title.

The treatises on poetical composition gave a more tangible account of this class of poetry. A Mahākāvya, according to

* They are the following, the Raghuvans'a, the Kumara Sambhava and the Meghaduta all three ascribed to Kālidāsa, the Kirttarjunīya by Bharavi, the S'is upalabadha by Magha, and the Naishadha by S'rī Harsha.

the definition of the *Sahitya Darpana* one of those treatises, is a poem of many cantos, the hero is either a god, or a *khsatriya* of good family, and of firm and elevated character, or the subject of the poem may be, as in *Kālidāsa's Raghu Vans* 2, several princes of the same race the principal qualities illustrated are, love, heroism and meekness the narrative itself should be taken from an *Itihasa*, as the *Mahābhārata*, or from some other approved authority, it should exceed eight cantos, each of moderate length, and be interwoven with descriptions of morning, of the sun, moon, night, the heavens, the city, sacrifice, war, travelling to another country, marriage, etc

According to this definition, the form and mode of treatment are the test for deciding, whether or not a poem be a *Mahakāvya*, consequently, the author of the *Sahitya* excludes *Kālidāsa's Meghaduta*, and not only assigns the name of *Mahakāvya* to others than those above mentioned, but gives it to some of his own composition Notwithstanding the difference in the popular and the more learned definition of a *Mahakāvya*, there is this common to both, that they are narratives of lofty or elevated style and aspire to the rank of the highest order of poetry in the language

The *Naishadha* is one of those poems to which the name of Great is given par excellence, and certainly, as respects the subject matter of the poem, it is one of the most romantic and pathetic to be found in the literature of any language It is the well known story of the love between *Nala* king of *Nishadha*, and *Damayanti*, the daughter of *Bhima*, the king of *Udarbhia*, which is briefly this *Nala* was the most beauteous and high minded of men, *Damayanti*, the loveliest of women—hearing everywhere of each other's virtues and accomplishments, they were reciprocally inspired with an ardent love, which they communicated to each other by the mediation of swans—the father, not aware of their mutual attachment, seeing the beauty of his daughter fading, resolved that she should marry, and, with this view invited the neighbour-

ing kings to Damayanti's Swavamvara, a festival, where, in accordance with the ancient Hindu rite, she was to choose her own husband—along with the princes came Indra, Agni, Yama and Varuna, the four Lohapálas, or divine guardians of the world, in the likeness of Nala to deceive Damayanti—having invoked those deities to aid her in recognising her lover, she selected the true Nala. The story proceeds to describe their marriage and happiness, the vengeance vowed to Nala by Kali (the personified deity of the present or fourth age), his getting hold of Nala, through an omission of a ceremony by the king, Nala's addiction to gambling under the evil influence of Kali, thereby his loss of the kingdom and banishment, his separation from the faithful Damayanti (who had borne him company through his reverses of fortune, when all had abandoned him), Nala's madness, their mutual sufferings and varied miseries, the final recovery of Nala from his mental malady, and his happy reunion with Damayanti. The love of Nala and Damayanti had been first related in the Mahabharata, containing in the third part, the Vanaparva, the episode of Nala.* Since then, it has remained a favourite theme with Hindu poets, who have adorned it, as a triumphal arch, with their poetical festoons and garlands. The most celebrated of these productions are the *Nalodaya*† generally ascribed to Kalidasa, which, owing to its continuous play upon words, is one of the most difficult of Sanscrit poems, the *Nala Champú* by Vikrama Bhatta, a narrative partly prose and partly verse, and S'ri Harsha's *Naishadha*.

* Bopp published a separate edition of the text with a Latin version under the title "*Nalus Mahabharati Episodum Altera emendata editio Berolini 1832*." Milman translated it into English "*Nala and Damayanti, and other poems translated from the Sanscrit into English verse, by H. H. Milman.*" There are German versions of the poem by Kosegarten, Ruckert and Bopp.

† *Nalodaya*, with the commentary of Prajnakaramisra, 1813, (Calcutta). *Nalodaya, una cum Pradschnakari Mithilensis scholus ed., lat. interpretatione atque annotationibus criticis instructa F. Benary, Berol., 1836* *Nalodaya* accompanied with a metrical translation by W. Yates, Calcutta, 1844.

The treatment of this subject in the Mahābhārata and Naiśadhā is wholly different. The Mahābhārata tells the whole story in simple, but vigorous and noble language. It is full of powerful descriptions of passion, the poet nowhere pays any undue attention to the mere form of language, his chief exertion is devoted to attract our sympathy to the qualities and passions which he represents. Refer, for example, to the deep pathos in the description of the grief of Damayantī, when abandoned by her husband in the solitude of the forest.

S'rī Harsha gives only a part of Nala's adventures and carries the story no further than the return of Nala to his capital with his bride Damayanti, and the description of their first unalloyed affection and happiness. It is poor in incident, the greater part of the long poem being occupied with descriptions of the kind mentioned before as indispensable in a Mahākāvya. It does not exhibit, as the Mahābhārata does, a comparatively simple state of manners and society, but a highly artificial one, and mirrors the terrible social corruption existing at the time when the poet flourished. Instead of ennobling the affections, or appealing to the tenderest and most sacred feelings of man, the love which the poet describes is earth born and sensual in a degree far exceeding the lasciviousness of some of the Roman poets. Scenes such as described in the feast of Dama (Canto 16, pp 353—401) are degrading and revolting, nor are similar extravagancies confined to an episode like that just alluded to—the absence of decent shame pervades throughout, and pollutes even the hearts of the females, as is evident, for instance, from the speech of Damayanti's companions (Canto 16, pp 352—59). Even the love of Nala and Damayanti, although generally tender and delicate and adorned with all the graces of the poet's exuberant fancy, approaches often to unveiled sensuality, and may, in truth, in several places, be designated a practical illustration of the Kāmasāstra. And very well has the author himself described the basis upon which rested the fabric of a large portion of Hindu society in his day, in

the speech which he puts into the mouth of the Chárváka (Canto 17, pp 435—74), the founder of an atheistical system, who admirably demonstrates the hollowness, absurdity, and moral turpitude of the Hindu pantheon—a speech, which, indeed, the gods attempt to refute, but their rejoinder is rather a confirmation

With the structure or frame of the poem our delight is nearly unqualified. The language is highly elaborate, bearing the mirror's polish. It never becomes common-place, and bears throughout a sustained tone of sprightliness and elevation. Although we find a continual play upon words for many verses together, yet, not only is the sense not lost in a mere jingle of syllables, but the general effect is often much enhanced by the harmonious contrast of open and concealed meanings. The variety of metres are handled by the poet with admirable art and propriety, and the subject sparkles under his tread as gleams the ocean track in a ship's wake, rich in imagery showered unceasingly from the cornucopia of the poet's mind. He draws upon the countless stores of Hindu mythology, weaves quaint and monstrous shapes, furnished by Heaven, Earth and Hell, into a rich string of arabesques, blending together their strange variety so that they harmonise. Yet may the whole be likened to dissolving views. Perfection of form and general effect are the poet's aim, not what we moderns consider real intrinsic excellence, that is, elevation of idea, power of invention and insight into human character, rather than skill in the mere structure of language and in the stringing together of imagery, truly a high but not the highest gift. The effort of the Sanscrit poet is brilliant—so brilliant as to blind the reader with its blaze, until he loses, or becomes unconscious of, any defined creation of the poet's fancy. Saraswati's description of the five Nalas is a ready instance of the characteristic peculiarities we have attempted to describe. The poet tells of the five Nalas each verse has what we may term an overt and a sub meaning or meanings, the former applying to Nala,

the latter to the god who had assumed Nala's form, and, in conclusion, the same collocation of words has a reference to the character and manifold attributes of the five Nallas. (Canto 13, pp 146—148) Among the best parts of the poem, I would name the whole 17th Canto, especially the powerful description of the personified deities of the chief vices, and the twenty second, in which the description of the moon by Damayanti and Nala is in exquisite taste and sometimes pathetic, each verse containing a complete picture in itself, in which the rich and melodious flow of the language is in perfect harmony with the subject

To sum up, in structure, force and elegance of diction, in propriety and graceful ease of vythou metre, in power of description and felicitous use of imagery—the Naishadha ranks high, and may enter the lists with any work of Sanscrit literature, but, to fit it for a place among the poems of the first order, it wants incident, action and dignity. The hero does not rouse our higher sympathies, he revels constantly in the gardens of Armida—not as a Rinaldo who lays by his armour for a while, but as one native to the place, whose soul never soars beyond its delusive pleasures

The MSS of the text and commentary which I have collated for the present edition, are the following,—

Of the Text

A No 655, complete, belonging to the Calcutta Sanscrit College. It bears the date of 1711, and the name of the writer is Ananda Parivrajaka. It is very correct

B Complete, it is the property of my Pandit, Sri Sakhi Rama S'astri, who, about 50 years ago, received it from his father. It is also a good copy, as may be expected, having been so long in the possession of Pandits

Of the Commentary

C No 655, belonging to the Asiatic Society, procured from Benares. It is a commentary both on the Purva and the Ut-tara Naishadha. It is, however, not complete, containing only

Cantos 12, 14 to 17 and 21, more or less complete It has the date of Samvat 1815, and is tolerably correct

D No 131, belonging to the Calcutta Sanscrit College It contains parts of the 14 to 17 Cantos, the 18 to 20 Cantos are complete

Text and Commentary

E This belongs to the Asiatic Society, and is copied from a MS in the Library of the Sanscrit College at Benares . It is incomplete, containing Cantos 13 to 17 and 20 to 22 It is dated 1807, and is not very correct

F Nos 128 130, belonging to the Calcutta Sanscrit College It is without date, contains Cantos 12 to 16, 18 and 21, and is tolerably correct

An edition of the text was urgently required, for even in Sri Narayana's commentary, which according to a traditional account was written about 500 years ago, a great number of various readings are enumerated The commentary itself is very good Sri Narayana has a thorough appreciation of the beauties of his author, and is fully able to follow him into the labyrinthine windings whether of fancy or expression He explains with accuracy and nicety all those passages which, from the double meanings of words or their rare use, from the elaborate structure of the sentence or the obscurity of allusion or circumstance, would otherwise remain unintelligible Nor is he prolix, as is frequently the case with such commentators The MSS of the commentary would seem to have become very rare I have not seen one that was complete, and those which have been at my disposal are very incorrect, evidently owing to the carelessness and misapprehension of the copyists, so that I have, in many instances, found it very difficult to restore the text of the commentary I considered it, however, unnecessary to notice all the discrepancies among the MSS, the greater part of them are palpable mistakes, and to enumerate or give an account of them would be to furnish, not various readings, but a list of mere clerical errata

The text has been given in accordance with the reading approved of by the commentary, and although I have been frequently disposed to adopt a reading not favourably considered by the commentary, I have foreborne to do so, that I might maintain the uniformity of relation between the text and commentary.

CONTENTS.

Twelfth Canto

Other kings arrive at the Swayamvara, they are joined by those who came before, pp 1 2 Damayanti, accompanied by Saraswati the goddess of speech, enters the assembly, pp 2 3 Saraswati describes the kings to Damayanti Her account of Rituparna, King of Ayodhyá, pp 3 11, of the King of Pandya, pp 12 17, of the King of Kalinga, pp 18 24, of the King of Káncchi, pp 25 31, of the King of Nepala, pp 32 39, of the King of the Malaya mountain, pp 40 47, of the King of Mithilá, pp 48 53, of the King of Kámarupa, pp 54 60, of the King of Utkala, pp 61 67, of Jayanta, King of Ákshata pp 68 87 The loves of Nala and Damayanti pp 88 93

Thirteenth Canto

Saraswati's description of the four Lokapálas in the form of Nala, and of Nala in the likeness of the four Lokapálas, p 94, of Indra in the form of Nala, pp 95 102, of Agni in the form of Nala pp 103 109, of Yama in the form of Nala, pp 110 116, of Varuna in the form of Nala pp 117 124 Description of Nala in the likeness of the four Lokapálas, in the likeness of Indra, pp 115 126, in the likeness of Agni, p 127, in the likeness of Yama, pp 128-129, in the likeness of Varuna, pp 130 131 Description of the five Nalas pp 146 148 Damayanti's doubt as to the real Nala, pp 149-151

gift to Nala, pp 329 344 Description of the marriage ceremony, continued, pp 344 351 Converse of the town women, 352 359 Damayanti's brother, Dama, gives a feast to the assembled Kings, pp 360 401 Nala departs with Damayanti to his own country, pp 402 407 Arrival at his capital, pp 408 415

Seventeenth Canto

The five gods return to heaven, pp 416 421 They meet the hosts of the gods, p 421 Description of Kama, the god of love, pp 421 424, of Krodha, the god of anger, pp 425 427, of Lobha, the god of covetousness, pp 428 430, of Moha, the god of folly, pp 431 434 Among the crowd of their worshippers the gods see several, previously unknown to them A follower of Chārvāka expounds to them his atheistical system, pp 435 474 Indra replies, pp 475 482 Agni replies, pp 482 484 Yama replies, pp 485 489 Varuna replies, pp 489 493 The Chārvāka's apology, p 494 The gods observe among the crowd the personified deities of the Kali and Dwapara Yugas Kali asks about Damayanti's Swayamvara Indra tells him that she has chosen Nala as her husband, pp 494 501 Kali's scornful reply He vows vengeance to Nala, pp 501 508 Saraswati's answer, pp 508 509 Kali vows that he will compel Nala to desert his country and his wife, pp 510 511 Indra prophesies Kali's ultimate defeat, pp 512 521 The gods and Kali mock at each other, pp 522 528 The gods go to heaven, p 529 Kali together with Dwapara repairs to Nala's capital, pp 529 531 On account of the holiness of the town they cannot find a place of abode, pp 531 555 At last Kali discovers in the garden of Nala a Vibhitaka tree which he selects for his dwelling Here he remains a long time, vainly seeking for a fault in Nala's conduct which would give him an opportunity of compassing his ruin, pp 555 562

Eighteenth Canto

Nala delivers the administration of his kingdom into the hands of his ministers, and retires to a splendid palace, pp 563-565 Description of the palace, pp 565 585, of Nala and Damayanti's love, pp 586 675

Nineteenth Canto

Morning Song of the bards to awake Nala, pp 676 750

Twentieth Canto

Nala performs the morning rites and re-enters the palace, where he meets Damayanti, pp 751-762. Their playful conversation and love, pp 763-832 Noon song of the bards, pp 833-836

Twenty first Canto

Nala performs the mid-day rites, pp 837 942 Sportive songs of Damayanti's companions in the presence of Nala, pp 943-964 Conversation between Nala and Damayanti, pp 965 984.

Twenty second Canto

After the performance of the evening rites Nala joins Damayanti, p 985 His description of the evening, pp 986 1006, of the night, pp 1007 1018, of the rise of the moon, pp 1018-1032 Damayanti's description of the moon, pp 1033 1094 Nala's description of the moon, pp 1094 1102 Conclusion, 1103-1108

उत्तरनैपधसूचिपत्रं ।

कथासन्दर्भस्य ।

	शृङ्गाः	
अथ नूतनगतानां राज्ञां वर्णनार्थं द्वादशसर्गारम्भः	१	०
अन्येषामपि राज्ञां स्वयंवरसदस्यागमनं	"	
ततो भैरवास्तत्र प्रवेशः	२	
ततस्तान् राज्ञः क्रमेण सरस्वती वर्णयितुमारभे ..	३	
तत्र च ऋतुपर्णस्यायोध्याधिपतेर्वर्णनं	३ ..	११
ततश्चन्द्रवंशपावशराजवर्णनं	१२ ..	१७
ततो महेन्द्रप्रवर्तेश्वरवर्णनं	१८ ..	२४
ततः काञ्चीपुरेश्वरवर्णनं	२५ ..	३१
ततो मेयाजदेशीयराज्ञो वर्णनं	३२ ..	३६
ततो मलयेश्वरवर्णनं	४० ..	४७
ततो मिथिलाधिपतेर्वर्णनं	४८ ..	५३
ततः कामरूपेश्वरवर्णनं	५४ ..	६०
तत उत्कलाधिपतेर्वर्णनं	६१ ..	६७
ततो जयन्तनामककीकटेश्वरवर्णनं	६८ ..	७७
ततो भैमीनखयोः परस्परभनुरागवर्णनं	८८ ..	९३

अथ अष्टोत्तरशृङ्गारम्भः ॥

तत्रादौ नखवेधधारिणामिन्द्रादिदिक्पालानां नखस्य

च श्लेषेण वर्णनं ६४ ..

तत्र इन्द्रनखयोर्वर्णनं ६५ .. १०२

ततोऽभिनखयोर्वर्णनं १०३ .. १०६

ततो यमनलयोर्वर्णनं	११० ..	११६
ततो वरुणनलयोर्वर्णनं	११७ ..	१२४
आदौ दिक्पालानुद्दिश्य नलसाम्येन वर्णनं ।		
इदानीं नलमुद्दिश्य दिक्पालसाम्येन वर्णनं ।		
तत्र धं नलेन्द्रयोर्वर्णनं	१२५ ..	१२६
ततो नलाऽनलयोर्वर्णनं	१२७	
ततो नलयमयोर्वर्णनं	१२८ ..	१२९
ततो नलवदलयोर्वर्णनं	१३० ..	१३१
धूर्वाक्तवर्णनाश्रवणात् सन्दिहानाया भैम्याः संशया- पनोदनाय नलवेषधारिणां श्यामपूर्वकनलमह- याद्यच्च क्रमेण पुनः श्लेषेण तेषां वर्णनं		
तद्वर्णनेवापि, नलनिश्चयाभावात्, सन्दिहानाया भैम्याः संज्ञापवर्णनं	१३० ..	१३२
तस्या नलानुरागे सौन्दर्यमेव न कारकं किन्तु पूर्व- जन्मकृतसकलविशेषजन्यानुराग इति वर्णनं	१३३ ..	१३५
नलनिश्चयाभावाद्धैमी अनुद्गमतरला सती पूर्वपरि- चितं परमाप्तं नलविज्ञानकुशलं हंसं संस्मार..	१३६ ..	१३७
ततो भैमी प्रत्येकं मुहुर्मुहुर्निरीक्षमाणापि तेषु पञ्चसु कमपि भेदं ज्ञातुमशक्नुवाना बद्धतरमचिन्तयत्	१३८ ..	१६१

अथ चतुर्दशमोऽध्यायः ॥

तत्रादौ भैमी नलनिश्चयाद्यं देवान् पूजयितुमुपचक्रमे ।	१६२	
ततो भैम्या देवपूजादिस्तयास्तवर्णना...	१६३ ..	१६६
ततो भैम्या भक्ततिशयेन ते देवाः प्रसादिताः । तेषु प्रथमेषु भैमी चरन्तीवाक्यं स्मृत्वा श्लेषार्थेन-		

सन्देशं परित्यज्य सरस्वत्युक्तगायाक्रमेणेन्द्रा-		
दीन् छात्वा परित्यज्य तं पञ्चमं नलं छातवतीति	१६७ ..	१६८
ततस्तज्ज्ञानप्रकारवर्णनं	१६८ ..	१७६
ततो भैमी तेषां नलस्य च भेदज्ञानार्थं निमेष-		
तदभाववत्त्वादिरूपमनुष्यदेवपरिज्ञापक-		
चिह्नविविदिषया भूदर्शनादि चकारेति वर्णनं	१७७ ..	१८०
ततस्तत्तच्चिह्नावलोकनेन भैम्याः संप्रवापनोद		
इति वर्णनं	१८१	
अथ नले वरणखजं निधातुकामाया भैम्या खज्जाबा-		
हल्याहर्षातिरेकाच्च चेष्टाविशेषवर्णनं	१८२ ..	१८३
तत भैम्याऽऽश्रुतञ्चसरस्वत्युक्तिवर्णनं	१८५ ..	
ततो भैम्या नेति नलनामांशमुच्चारयन्त्या खज्जावर्णनं	१८६	
ततः सरस्वत्या इन्द्रमये नीयमागाया भीताया भैम्याः		
सरस्वत्याश्च तात्कालिकपरस्परवागक्रभङ्गीवर्णनं	१८६ ..	१८६
ततो वागाहम्बरविश्वसितां भैमीमिन्द्रादिषु नम-		
स्कार्थं ताननुनेतुं प्रचक्रमे सरस्वतीति वर्णनं ..	१८९ ..	१८५
ततः परितुष्टेस्त्रिन्द्रादिषु भृभङ्गाकृतताभ्यनुक्षेपु देवी		
भैमीनलं प्रति वरणखजं निनायेति वर्णनं ..	१८६	
ततो भैमी वरणमानया नलं हतार्थयति स्मेति वर्णनं	१८७	
ततस्तयोर्वधूवरयोस्तात्कालिकसात्विकभाववर्णनं	१८८ ..	२०५
तत इन्द्रादीनां सरस्वत्याश्च खखरूपखोकारवर्णनं	२०६ ..	२१२
ततस्तद्दर्शनेन तत्सदोगतानां नृपायामतिविस्मयवर्णनं	२१३	
ततः सरस्वतीसहितानामिन्द्रादीनां परितुष्टानां		
भैमीनलयोर्घातुकल्पवरप्रदानपुरःसर्गेति वर्णनं	२१४ ..	२३५
ततः सरस्वतीमहितेषु देवेषु सर्गं विधासिषु तत्र-		
स्मृत्पाशां जयजीवेति परिजनावापवर्णनं ..	२३६	

ततो भीमोऽपि द्रुतेन नलं पुनरागमयां बभूवेति	श्लोकः	
वर्णनं	२५१	
ततो राजादियाः पुरन्ध्रस्तत्कालोचितचित्रादिकर्म		
तथाऽपूपादिखाद्यद्रव्यस्य प्रस्तुती चक्रुरिति वर्णनं	२५१	
ततस्तत्कालिकपुरपौरशोभामुरजादिवाद्य-		
वैचित्र्यवर्णनं	२५२ ..	२५५
ततो भैम्या मङ्गलस्नानप्रसाधनादिवर्णनं	२५६ ..	२८१
ततो भैमोद्यतकौतुकमङ्गला पित्रादिभ्य आशीर्ष-		
म्भनवर्णनं	२८२	..
ततो नलस्य तात्कालिकमङ्गलस्नानप्रसाधनादि-		
शोभावर्णनं	२८३ ..	२८५
ततो नलदर्शनार्थमागतानां पौरस्त्रीणां सम्भ्रमवर्णनं	२८६ ..	३०३
ततस्तासां परस्परालापवर्णनं	३०४ ..	३१६

अथ षोडशसर्गारम्भः ॥

तत्रादौ नलस्य भीमशृङ्गयान्नावर्णनं	३१७ ..	३२४
ततो भीमस्य प्रत्युत्थानादिनां नलमभ्यस्य खदुहिह-		
प्रतिपादनवर्णनं	३२५ ..	३१७
ततो विवाहकौतुकं निरीक्ष्य भैमीसखीनां परि-		
चासवर्णनं	३२८	
ततो विवाहोचितयौतुकदानवृत्तान्तवर्णनं ..	३२९ ..	३४४
ततो यौतुकानन्तरौचित्यमाकुल्यविधिवर्णनं ..	३४५ ..	३५२
ततो भैमेन वरयात्रिणां परिवेष्टनार्थनिर्दिष्टानां		
वाराङ्गनानां परिहासादिचेष्टावर्णनं	३५३ ..	३५९
ततः परिवेष्टुमागतवारयोधितां दर्शनेन वरयात्रिणां		
कामविकारचेष्टापूर्वकभोजनपादिपाद्यवर्णनं	३६० ..	४०३

ततः कवेर्नलपुरे स्नानप्राप्तभावेन तदुद्यानप्रवेशः .. १५५ .. १६२

अथ अष्टादशसर्गारम्भः ।

तत्र नलस्य भैरवा सह सम्मोक्षवर्णनं .. १६२ .. १७५

अथानविंशःसर्गारम्भः ।

तत्राद्यन्तं वैतालिकवर्णनं .. १७६ .. १८०

अथ विंशःसर्गारम्भः ।

तत्र समापितप्रातःक्रियस्य नलस्य सौख्यप्रवेशः .. १८१

ततस्तत्र प्रत्यागतां भैरवीं विशोध्य ननोक्तिः .. १८१ .. १८२

ततो नलस्य काचित्कलामान्या प्रियसङ्गा सह

भाषणं .. १८३ .. १८८

ततस्तस्या नन्वेन सह प्रवृत्तिः .. १९० .. १९०

ततो नलस्यापि भूयस्तथा सह प्रवृत्तिः .. १९१ .. १९५

ततो नलस्य भैरवासह विद्यासर्वर्णनं .. १९६ .. २३२

ततो माध्याह्निकवैतालिकवर्णनं .. २३३ .. २३६

अथ एकविंशःसर्गारम्भः ।

तत्र नलस्य स्नानपूजादिमाध्याह्निकविधिवर्णनं .. २३७ .. २४२

ततः कासाच्चिद् भैरवीसखीनां नलमुपवीययितु-

मागतानां चाटुगाथावर्णनं .. २४३ .. २४४

ततो भैरवाकैलिकुल्यादिकनिरीक्ष्यपूर्वकं प्रियेभ्य

सह प्रियभाषणं .. २४५ .. २४८

ततः प्रियया सह नलस्य सम्भाषणं .. २४९ .. २८४

अथ द्वाविंशःसर्गारम्भः ।

तत्रादौ नलस्य सन्धावर्णनं .. २८५ .. २९६

ततस्तमो वर्णनं	१००७	..	१०१८
ततश्चन्द्रोदयवर्णनं	१०१८	..	१०२२
ततो दमयन्तीचन्द्रवर्णनं	१०२३	..	१०६४
ततो नलस्य चन्द्रवर्णनं	१०६४	..	११०२
कवेः स्वदर्पपरिहारपूर्वकस्वातिशयोक्तिसहित-								
सर्गसमाप्तिः	११०२	..	११०८

उत्तरनैषधस्य शुद्धिपत्रं ।

पृष्ठाङ्कः	पंक्त्यङ्कः	अपठ्यं	पठ्यं
१ ..	८१२ ..	खयम्बरो ..	खयंवरो
६ ..	८ ..	निषेधा ..	निषेधा
७ ..	१७ ..	गामीति ..	गामीनि
७ ..	२० ..	अगाधे ..	अगाधे
८ ..	३ ..	बन्दि ..	बन्दि
८ ..	२।२०।२२	बिम्ब ..	बिम्ब
यत्र पुस्तके यत्र यत्र खयम्बरेति बिम्बेति दृश्यते तत्र तत्र खयंवरेति बिम्बेति ज्ञातव्यं			
१० ..	५ ..	रम्भा ..	रम्भा
१४ ..	१२ ..	घण्टी ..	घण्टी
१२ ..	१८ ..	न ..	नु
१३ ..	१८ ..	वर्षा ..	वर्षा
१५ ..	२० ..	वक्रिः ..	वक्रिः
१८ ..	२१ ..	वचदीय ..	वचनीय
१८ ..	२१ ..	लापि ..	लापि
६६ ..	२१ ..	वस्तुभ ..	वस्तुभ
७२ ..	१७ ..	वेलायां ..	वेलायां
७२ ..	१७ ..	नृत्त ..	नृत्त
८३ ..	१० ..	भस्माहरेणे ..	भस्माहरेणे
७४ ..	२ ..	सृजत्येष ..	सृजत्येष
८५ ..	२० ..	धवल ..	धवल
८० ..	१४ ..	पृथं ..	पृथं
१०८ ..	१० ..	अवखण्डयति ..	अवखण्डयति
११८ ..	१३।२०	निविड। बिन्दु ..	निविड। बिन्दु
१३१ ..	८ ..	वक्रिः ..	वक्रिः
१५७ ..	१३ ..	वद्धमुष्टि ..	वद्धमुष्टि
१५८ ..	१४ ..	संवाद ..	संवाद

शब्दाङ्कः	पञ्चमः	चतुर्थः	शब्दः
१८३ ..	१८ ..	सम्बलित ..	संबलित
१८७ ..	८ ..	सम्बिभाग ..	संबिभाग
१८८ ..	८ ..	बिडौज ..	बिडौजः
१८३ ..	१५ ..	नवद्य ..	नवद्य
१८५ ..	१५ ..	युक्तान्तर ..	युक्तान्तर
२०८ ..	११ ..	मुक्ता ..	मुक्ता
२१८ ..	८ ..	धुमावलि ..	धुमावलि
२२५ ..	१२ ..	विभ्रतो ..	विभ्रतो
२३७ ..	४११२	दांपया । निष्ठाक-	दांपया । निष्ठाक-
		खरखरस	खरखरस
" ..	१३ ..	कखरखरस ..	कखरखरस
२५२ ..	१४ ..	आकालिख ..	आकालिख
२७० ..	१६ ..	उदीता ..	उदीरिता
२७७ ..	६ ..	ववाधे ..	ववाधे
२८५ ..	१२ ..	परस्यरेण ..	परस्यरेण
२८७ ..	८ ..	सर्व्याऽपि ..	सर्व्या अपि
२८८ ..	१० ..	घसु ..	घसु
३०१ ..	५ ..	विभ्राणाः ..	विभ्राणाः
२२५ ..	२३ ..	इत्यनुमान ..	इत्यनुमान
३३० ..	२१ ..	अभोद्यत् ..	अभोद्यत्
३५६ ..	२० ..	कुर्वन्त ..	कुर्वन्त
३५८ ..	५ ..	विधुष्यती ..	विधुष्यती
३६१ ..	३ ..	धनुर्विद्या ..	धनुर्विद्या
" ..	१० ..	हसिगुर्वद्यसि ..	हसिगुर्वद्यसि
३६५ ..	१० ..	उर्द्धाक्षत ..	उर्द्धाक्षत
३६७ ..	१४ ..	यवधेन ..	यवधेन
३७६ ..	७ ..	यवभूतेन ..	यवभूतेन
३८१ ..	१२ ..	कगट ..	कगट
३८४ ..	८ ..	तद्वय ..	तद्वय
३८४ ..	१५ ..	बहुनि ..	बहुनि

शब्दाङ्कः	पङ्क्त्यङ्कः	अर्थः	शब्दः
३८५ ..	७ ..	द्वैमत्यात्	द्वैमत्यान्
३८५ ..	१४ ..	दुभेऽपि	दुभे अपि
३८७ ..	१७ ..	अपहरत्	अपहरन्
३८८ ..	८ ..	मुक्तौ	मुक्तौ
३८९ ..	१० ..	वारम्बारं	वारंवारं
४०८ ..	१३ ..	इव एव	अथ एव
४२२ ..	१४ ..	बधभयं	बधभयं
४२६ ..	५ ..	करोत्युच्चैरङ्गनं ..	करोत्युच्चैरङ्गनं
४३२ ..	१६ ..	बाल्ये	बाल्ये
४३३ ..	२ ..	उज्ज्वल	उज्ज्वल
४५१ ..	३ ..	स्युलोऽं	स्युलोऽहं
४५४ ..	१५ ..	लङ्घितः	लङ्घिता
४५८ ..	१५ ..	पण्डितमन्यै	पण्डितमन्यैः
४६८ ..	१६ ..	अशरीरं	अशरीरं
४७७ ..	१६ ..	रूढयाः	रूढायाः
४८५ ..	१० ..	कणाकीर्णं	कणाकीर्णं
४८८ ..	१४ ..	चार्वाकं	चार्वाकः
४८९ ..	१२ ..	छेन	छेन
४८९ ..	६ ..	श्लिष्टमे	श्लिष्टमे
५०७ ..	१५ ..	इय्याजुषः	इय्याजुषः
५१५ ..	५ ..	तादृशं भक्ति	तादृशभक्ति
५३८ ..	६ ..	गालीप्रदानमेव ..	गालिप्रदानमेव
५४२ ..	१२ ..	कर्त्तृभिप्राये	कर्त्तृभिप्राये
५५३ ..	१७ ..	दृष्टा	दृष्टा
५५५ ..	४ ..	ददृशकं	ददृशकं
५६० ..	४ ..	हृद । क्राया	हृद । क्राया
" ..	१६ ..	भावस्तता	भावस्तता
" ..	२० ..	प्रसून । उज्ज्वल ..	प्रसूनै । उज्ज्वल
५६४ ..	१३ ..	मलितं	मलिनं
" ..	१६।१८	आहार्या	आहार्या

संज्ञाः	पंक्त्यङ्काः	अक्षरं	शब्दः
५६६	७	मृडा	मृदा
५७४	११	नलयोरर्त्ते	नलयोरर्त्ते
५७६	११	वाद्यविशेष	वाद्यविशेष
५८२	६	मृथितैः	मृथितैः
५८५	४	रति	रति
५८७	६	न प्राप्तं अत्यल्पं प्रापी-	प्राप्तं अत्यल्पं न
		त्यर्थः ।	प्रापीत्यर्थः
५९८	१	मूलदसीय	मूलमदसीय
६०८	२	वाग्मोपमर्दे	वाग्मोपमर्दे
६१६	१५	सा तेन	सा तेन
६२०	१५	धुनति	धुति
"	१८	विश्रंस्य	विश्रंस्य
६२२	१२	दिष्ययुवतेरम्मा	दिष्ययुवतेरम्मा
"	१२	मेति	मेति
६३५	१४	केलतीमदनयोर्द-	केलतिमदनयोर्द
		तिक्रामयो	तिक्रामयो
६४२	२०	यस्याः	यस्य
६४३	१४	वीर्यात्	वीर्यात्
६८८	१५	ध्याक्षा	ध्याक्षा
६९६	१४	हवि	हवि
७५०	१०	नजाः	नजः
"	८	वा	वा
७५५	१३	विच्छेता	विच्छेता
७८२	८	मैव	मैव
८०६	२२	दृष्ट	दृष्ट
८०८	२०	हृदय	हृदय
८८६	१५	स्याप	स्याप
८९०	१०	दम्बादेशा	दम्बादेशा
८९४	५	स्पृष्ट	स्पृष्ट
८९६	२१	मुखात्	मुखात्

प्रमाणः	पंक्त्यङ्कः	अक्षरद्वयं	शब्दः
८३२	५	पृथ्वा	पृथ्वा
८४२	१	बन्धित	बन्धित
८६०	१२	गन्धः	गन्धिः
८७२	१	निवेद्ये	निवेद्ये
८७७	१८	व्यत	व्यत
८८३	१	दज	पाज
८८६	४	बबन्ध	बबन्ध
८९०	१	नहं	नहं
८९२	१३	रजु	अजु
८९५	१८	विभ	विभ
८९७	१६	हणि	हलि
८९८	१७	वज	वज
८९६	६	यय	यद्
८५१	६	समौञ्ज्यं	समौञ्ज्यं
८६३	१२	नयनानन्दकारिणं	नयनानन्दकारिणं
८६६	६	गन्तु	गन्तु
८६६	१६	त्वद्भुवै	त्वद्भुवै
८७४	३	रज्ज्वा	रज्ज्वा
"	१२	विशे	विशे
८७६	१०	भिन्दतीति	भिन्दन्तीति
८८३	१४	नृगमतां	नृगमतां
८८५	२	रागय	रागेय
१०११	१३	चोञ्ज्यैः	चोञ्ज्यैः
१०२०	६	उपयानन्तर	उदयानन्तर
१०३१	६	वत्वा	वत्वा
१०३५	१८	उपचिचोपि	उपचितोपि
१०९८	१२	पौष्टिकाति	पौष्टिकानि
१०४५	२१८	विभर्त्ति	विभर्त्ति
१०४७	२	विधिना	विधना
१०४८	१८	याथाव्य	याथाव्य

उत्तरनैपधचरिते ।

द्वादशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

प्रियाङ्गियालम्ब्य विलम्बमाविला

विलासिनः कुण्डिनमण्डनायितं ।

समाजमाज्जमुरथो रथोत्तमा-

स्तमासमुद्रादपरेऽपरे नृपाः ॥ १ ॥

इदानीं नूतनसमागतं राजवर्णनार्थं द्वादशं सर्गमारभते ॥
प्रियेति ॥ अथो अनन्तरं अपरे अन्ये नृपा आसमुद्रात् समुद्र-
मवधीकृत्य दिग्गन्तोभ्यः सकाशादित्यर्थः । तं कुण्डिनस्य मण्ड-
नायितं भूषणवदाचरितगलङ्कारकं समाजं स्वयम्बरसभामा-
जम् । किम्भूताः प्रियाभ्यः स्वनायिकाभ्यः सकाशात्तद्वा द्वीः
तासामनुरागजुगितमुखदाक्षिण्येन हत्वा विलम्ब्य स्नेह्यमान् लम्ब्य
आविलाः प्याकुलानाः करणाः । प्रियामुगदाक्षिण्यानुरोधेना-
स्माकं विलम्बे जाते भैमीस्वयम्बरे जाते माऽभृदिति बुद्ध्या
नातिमोक्षाद्वा । तथा विलासिनः शृङ्गारभङ्गीमधिताः । तथा
रथोत्तमाः योऽथवा इत्यनेन विलम्बे जातेऽपि शीघ्रागमन
सूचितं । विलासिनः वीरकपलमेति घिनुण् (पा० १ । २ । १०३ ।)
रथैरुत्तमा इति समामः । अपरेऽपरे । वीर्यायां दिरुक्तिः ॥ १ ॥

ततः स भैम्या ववृते वृते नृपै-
 विनिःश्वसद्भिः सदसि स्वयम्बरः ।
 चिरागतैस्तर्किततद्विरागितैः
 स्फुरद्भिरानन्दमहार्णवैर्नवैः ॥ २ ॥
 चलत्पदस्तत्पदयन्त्रणोद्भित-
 स्फुटाशयामासयति स राजको ।
 श्रमं गता यानगतावपीयमि-
 त्युदीर्य धुर्यः कपटाज्जनीञ्जनः ॥ ३ ॥

तत इति । ततः सदसि समाजे स भैम्याः स्वयम्बरो ववृते ।
 किम्भूते सदसि । भैम्याः स्वस्मिन् वैराग्येण विनिःश्वसद्भिर्विशेषेण
 मुक्तश्वसैश्चिरागतैः पूर्वमायातैर्नृपैर्वृते । तथा तर्किता ऊहि-
 तास्तेषु पूर्वागतेषु राजसु विरागिता अर्थाङ्गैर्म्या यैस्तैः । स्फुरद्भिः
 शृङ्गारभङ्गा प्रकाशमानैः । तथा एतेन दृष्टान् स्वयम्बरश्रेष्ठं
 प्राप्तानस्नानियं प्रायेण वरिष्यतीति बुद्ध्या आनन्दस्य महार्ण-
 वैरगाधममुद्रः प्रमुदिततरैर्नवैस्तत्कालमागतैर्नृपैर्वृते ॥ २ ॥

चलदिति । चलन्ति पदानि यस्य पुरस्तात् गच्छन् धुरं
 ववृति धुर्यः शिविकादण्डवाही जनः जनीं भैमीं राजको राज-
 सहमध्ये आमयति सा अस्यापयत् । किं कृत्वा । यानगतावपि
 शिविकारोद्रेणेनापि गमने मत्पि इयं भैमी श्रमज्ञता निः-
 यदा जानेति कपटाज्जाजात् उदीर्य उक्त्वा । किम्भूता शिविका
 पटान्तरितेन तापदेन भैमीचरणेन यद्यन्वयं यन्त्रणा वा
 षोडशं धुर्यजगत् तदेव यदिदं अवस्थापनसूचिका चेष्टा ।

नृपानुपक्रम्य विभूषितासनान्
 सनातनी सा सुपुत्रे सरस्वती ।
 विहारमारभ्य सरस्वतीः सुधा-
 सरःस्वतीवार्द्रतनूरनूत्थिताः ॥ ४ ॥
 वृणीष्व वर्णेन सुवर्णकेतकी-
 प्रसूतपर्णाश्चतुर्पर्णमादृतं ।

तेन स्फुट आशयो नवनृपदिदृक्षामात्रविषयोऽभिप्रायो यस्या-
 स्तां । जनीं । जायतेऽस्यां गर्भं इति जनिघसिभ्यां चेति औणा-
 दिक इ प्रत्यये जनिवध्योरिति (पा० ७ । १ । ३५ ।) वृद्धिनिषेधे
 छदिकारादिति (पा० ४ । १ । ४१ । सू० वार्तिकेन ङीष् ॥ ३ ॥

नृपानिति । सा सनातनी नित्या सरस्वती देवता विभूषितं
 स्त्रीयसौन्दर्येणालङ्कृतमासनं यैस्तानृपानुपक्रम्योद्दिश्य सरस्व-
 तीर्वाचः सुपुत्रे उवाचेत्यर्थः । किम्भूता वाचः । सुधासरसु अमृत-
 तसमुद्रेषु विहारं जलक्रीडामारभ्य कृत्वातीवार्तितरामार्द्र-
 तनूः । तथाऽनु पद्यादविलम्ब्यैव उत्थितास्तस्मान्निर्गताः । अति
 मधुरा इत्यर्थः । सनाभवा । अव्ययत्वाद्भुस्तट्च ॥ ४ ॥

वृणीष्वेति । गौरत्वलक्षणेन वर्णेन सुवर्णकेतकीप्रसूतस्य
 गौरत्वलक्षणादर्णादादृतं प्रेमास्पदीकृतं तस्मादधिकं वा अति
 गौरं सुकुमारशरीरं चतुर्पर्णनामानं नृपं त्वं वृणीष्व । अथ-
 मवनीपतिः भवन्मयस्त्वदेकचित्तः मन् निजामात्मीयां पर-
 मपरायातां पावनीं पवित्रीकरणशीलां अयोध्यां मुक्तिपुरीमपि

निजामयोध्यामपि पावनीमयं

भवन्मयो ध्यायति नावनीपतिः ॥ ५ ॥

न पीयतां नाम चकोरजिह्वया

कथञ्चिदेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिका ।

न ध्यायति न स्मरति । परमानन्दरूपत्वान्मूर्तेस्तकाशादपि
तव प्राप्तिरेतस्याधिकेत्यर्थः । अन्योऽपि विलासी गुणवतीमपि
निजां प्रियामचिन्तयन्नन्यामेव ध्यायतीत्युक्तिः । त्वय्यतितरा-
मनुरक्तोऽयमेतं दृषीष्येति भावः । वर्षात् । पञ्चमी विभक्ते इति
(पा० २ । २ । ४२ ।) पञ्चमी । भवन्मयः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे
ल्लिङ्गाः पुंवत् (पां ६ । १ । १० । सू० वार्तिकेन पुंवद्भावः ॥ ५ ॥

नेति । ये भैमि चकोरजिह्वया एतस्य चतुर्ष्वस्य मुखमेव-
चन्द्रस्तस्य चन्द्रिका प्रसन्नतारूपा ज्योत्स्ना कथञ्चित्केनापि प्रका-
रेण न पीयतां नाम । चकोरजिह्वया सत्यं चन्द्रचन्द्रिका पीयते ।
इयं त्वल्लोकमुखचन्द्रिकेति पीयतां मा वा । अवाप्ताकमौदा-
सीन्यमित्यर्थः । परन्तु चिरं भवन्मुखसृष्टौ तदीयमुखमेव न-
तत्परे चकोरस्य चक्षुषी दमां एतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां किमिति
न आश्रमयसे पाययसे अपि तु पाययस्व । अल्लोकत्वात्तादृ-
यमाभावात् चकोरजिह्वया पानेऽकृतेऽपि तथा सुन्दरत्वात्
वर्षनायामस्मदादीनामशक्तत्वेऽपि तादृगाह्लादकत्वस्य मौन्द-
र्यस्य च प्रायश्चेण द्रष्टुं शक्यत्वादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां चक्षुषी, पा-
यसेत्यर्थः । अथ चकोरजिह्वया भवन्मुखमेवाया अकृतत्वादेत-
न्मुखचन्द्रचन्द्रिकापानं कर्तुमशक्यमिति युक्तं । तदीयचक्षुर्भां ।

इमां किमाचामयसे न चक्षुषी

चिरं चकोरस्य भवन्मुखसृष्टी ॥ ६ ॥

तु चिरकालमुत्तमस्य भवन्मुखस्य सेवनात् तयोरेतन्मुखचन्द्र-
चन्द्रिकायानं युक्तं । उत्तमसेवया हि दुष्प्रापमपि वस्तु सुप्रापं
भवतीत्याशयः । चिरकालमेतन्मुखकान्तिं सादरं किं न पश्य-
स्यपि तु पश्येनं दृणीष्वेति भावः । यद्वा जिज्ञासा अल्प
एवास्वाद्ये सामर्थ्यादेतन्मुखचन्द्रचन्द्रिकायाश्चातिशङ्कताच्चको-
रजिह्वयेयं कथञ्चिन्न पीयतां नाम । तन्मुखसृष्टौ चकोरनेत्र-
योस्तु पानं युक्तमप्योयसोरपि नेत्रयोर्भूयसो विषयस्य ग्रहणे
सामर्थ्यशङ्कावात् किं पुनर्बिम्बालयोरनयोरिति भावः । एते
चकोरस्यैव नेत्रे भवन्मुखं सृष्टत इति नेत्रयोरर्मणीयत्वं चन्द्रि-
कापानयोग्यत्वं विलोकनचातुर्यं च सूचितं । अत्र चनेः
प्रत्यवसानार्थत्वाद्गतिबुद्धीत्यादिना (पा० १ । ४ । ५२ ।) चक्षुषोः
कर्मात्वं । णिचयेति (पा० १ । ३ । ७४ ।) कर्चभिप्राये क्रियाफ-
लविवक्षायामात्मनेपदे प्राप्तेऽपि निगरणत्वाद्निगरणचलना-
द्येभ्यश्चेति (पा० १ । १ । ८० ।) परस्मैपदप्राप्तेराचामयस इति
चित्त्वं । एवं सति चकोरस्य चक्षुषी चिरं भवन्मुखसृष्टी वर्त्तते ।
यतः तन्मुखमेवां यज्ज्वालं कुर्वान इत्यर्थः । अत एवेमामे-
तन्मुखचन्द्रचन्द्रिकां किं नाचामयसे सामर्थ्याच्चक्षुर्भ्यामिति
शेषः । इति समाधानं । आचमनमाचामः सोऽस्या असीति
आचामवती करोतीत्यर्थे तत्करोतीति (पा० २ । १ । २६ ।)
सुवम्यवार्तिकान्तस्य भक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्त-

अपां विहारे तव हारविभ्रमं
करोतु नीरे पृषदुत्करस्तरन् ।

कठोरपीनोच्चकुचद्वयीतट-

त्रुटत्तरः सारवसारवोर्मिजः ॥ ७ ॥

प्रत्यवसानाभावात् निगरणादि (पा० १ । ३ । ८७ ।) सूत्रेणानु-
वृत्तपरस्मैपदमञ्जया परस्मैपदस्य विधमात्सञ्ज्ञापूव्वंको वि-
धिरनित्य इति परिभाषयाच परस्मैपदं न भवतीति वा ।
आचाम इति न कस्यमिषमाम् इति मित्वनिशेधाद्भ्रस्त्रत्वा-
भावः ॥ ६ ॥

अपामिति । हे भैमि आरवेण सहिताः सारवाःसरय्या
इमे सारवा एवभूता ऊर्मयस्तेभ्यो जातः पृषदुत्करो विन्दुस-
मूहः अपां विहारे अनेन सह जलक्रीडायां सत्यां तव हार-
विभ्रमं तत्तन्मन्त्रिहारविलासं करोतु । किम्भूतः । नीरे तरन्
भवमानः । तथा कठोराऽतिकठिना पीना उच्चा त्वदीया
कुचद्वयी स्तनद्वयी तस्यास्तटे परिसरे त्रुटत्तर अतिशयेन
त्रुच्यत् विशीर्यमाणतरः । जलक्रीडावगादिच्छिन्नस्तदीयो मुक्ता-
हार इव शोभता । अथ च पश्यतो लोकस्य भैमीहारः कि-
मयमिति विशिष्टां भ्रान्तिं जनयतु । विगतहारे देशे हार-
विनाश इति विरोधश्च । अथ च पृषदुत्करो हरिणसङ्घः क्रीडा-
प्रदेशे क्रीडां करोन्निति युक्तं । सरयूक्रीडाप्राप्त्यर्थं एनं वृणीष्येति
भावः । देविकायां सरय्यां च भवेदाविकसारवावित्यमरः ।
दाण्डिगायनादिमुत्रेण (पा० ६ । ७ । १०७ ।) साधुः ॥ ७ ॥

अखानि सिन्धुः समपूरि गङ्गया
कुले किलास्य प्रसभं स भंत्स्यते ।
विलङ्घ्यते चास्य यशःशतैरहो
सतां महत्सम्मुखधावि पौरुषं ॥ ८ ॥
एतद्यशःक्षीरधिपूरगाहि
पतत्यगाधे वचनं कवीनां ।

अखानीति । अस्य कुले वंशे पूर्वजैः भगरपुत्रैः इन्द्रनीता-
याहरणार्थं सिन्धुः समुद्रः पातालपर्यन्तं अखानि खातः । क-
पिलशापदग्धानां तेषामेवोद्धरणार्थं भगीरथेनानीतया गङ्गया
समपूरि पूर्णीकृतः । तथा श्रीरघुनाथेन रावणवधार्थं प्रसभं
हठेन स सिन्धुः भंत्स्यते मन्थनं नेयते किलेति पुराणप्रसिद्ध-
मेतत् । स एवेदानीं अस्य यशःशतैः विलङ्घ्यते च । सर्वे समुद्र-
मेव प्रति पौरुषं किमिति हतवन्त इत्यत आह अहो युक्त-
मेतत् । सतां महतां पौरुषं महतामेव सम्मुखं धावति प्रसर-
तीत्येनंशीलं । क्षुद्रान् रूपयोपेक्षत एवंविधा अस्य पूर्वजाः ।
श्रीरघुनाथस्य यस्मिन् वंशे समुत्पत्स्यते तस्मिन् वंशे समुत्पन्नो
ऽयं अस्य यशसि समुद्रपारगामीति एनं दृणीष्येति भावः ।
भंत्स्यते । वधेः कर्माणि नष्टि वप्रातेत्यर्थं च रूपं ॥ ८ ॥

एतदिति । एतस्य यशस एव क्षीरधेयः पूरः तं गाहते एवं-
शीलं एतदीययशोवर्षकं कवीनां वचनं आगधे अतलस्यर्गे स्थाने
पतति निमज्जति । स्नातुममामर्थ्यादागमोचरोऽस्य यशःसमुद्र
इत्यर्थः । अन्योऽपि समुद्रः प्रवाहावगाहो अगाधे बुडति । तथा

एतद्गुणानां गणनाद्व्यापातः

प्रत्यर्थिकीर्त्तीः खटिकाः क्षिणेति ॥ ८ ॥

भास्वद्वंशकरीरतां दधदयं वीरः कथं कथ्यता-

मधुष्टापि हि कोटिरस्य समरे रोमाणि सत्त्वाकुराः ।

नीतः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं यन्नामवर्णावली-

मन्त्रः स्तम्भयति प्रतिक्षितिः भुजां दोस्तम्भकुम्भीनसान् ॥ १० ॥

एतस्य शौर्यादीनां गुणानां गणनार्थं अद्व्यापातोऽङ्गविन्यासः प्र-
त्यर्थिनां वैरिणां कीर्त्तीरेव खटिकाः क्षिणेति द्विनस्ति । षड्-
ङ्गविन्यासे हि खटिकाक्षयो भवति । एतद्गुणा अप्यतिभूयस्ता-
द्गुणयितुमशक्याः । एतद्गुणानां पुरस्तादरिकीर्त्तिर्न प्रतिभासत
इत्यर्थः । एनं वृणोष्वेत्यर्थः । क्षिणेति । सधूपधत्वात् (पा० ७।१।
७६।) गुणप्रसक्तावपि सङ्ज्ञापूज्यकविधेरनित्यत्वाद्गुणाभावः ॥ ८ ॥

भास्वदिति । हे भैमि भास्वतो वंशस्तस्य करीरतां तदङ्क-
रत्वं दधानः सूर्यवंशोत्पन्नो वयःसन्धौ वर्त्तमानः अथ च मुक्ता-
युक्ताद्भास्वान्नो वंशो वेणुस्तदङ्करत्वं दधदतितेजस्वी अथ-
वृत्तुपर्षन्नामा वीरः कथं केन प्रकारेण कथ्यतां वर्ण्यतां अपि
तु वर्णयितुं न शक्यत इत्यर्थः । हि यस्मान् समरे वर्त्तमानस्यास्य
अधुष्टापि मारुद्भवोति प्रसिद्धापि कोटिः मारुद्भिकोटीनि मा-
नुषशरीरे स्थितानि रोमाणि सत्त्वस्थान्तर्वीररमोत्सेकस्याकुरा
इवाकुराः वीररमोत्साहेन सङ्ग्रामे रोमाश्चयुक्तोऽयं भवती-
त्यर्थः । तथा अन्य नामवर्णावलीमन्त्रः षट्पुर्ष इति नामा-

तादृग्दीर्घविरिञ्चिवासरविधौ जानामि यत्कर्तृतां
शङ्के यत्प्रतिविम्बमम्बुधिपयःपूरोदरे वाडवः ।

चरपङ्क्तिरूपो मन्त्रः संयति वन्दिभिः श्रुतिपथं कर्षपथं नीतः
प्रापितः सन् प्रतिचितिभृतां रिपूणां देवो वाहव एव सन्मा-
स्त एव कौर्याद्वैर्याश्च ये कुम्भीनसाः सर्पास्त्रान् समायति ।
एतन्नाममात्रकण्ठनाद्धीतानां शत्रूणां वाहवो युद्धाय न प्र-
रन्तीत्यर्थः । सिद्धवैदिकमन्त्रश्रवणाच्च फणिनां सम्भो भवति ।
अध्युष्टेति सार्द्धकोटित्रयस्य सञ्ज्ञा । अद्भुरो नित्यपुंसिगः ।
कुम्भीनसो लेलिहान इत्यमरः ॥ १० ॥

तादृगिति । हे भूमि अस्य राक्षः स प्रताप एव तपनः सूर्यः
कामाङ्गिरां पारं परतीरं न गाहते । कस्यापि वर्षयितुमशक्य
इत्यर्थः । स कः । अहं तादृग्दीर्घं चतुर्दशमन्त्रपरिमित-
त्वान्महापरिमाणं विरिञ्चिवामरं ब्रह्मादिनं तस्य विधौ करणे
यस्य यदीयत्वात्तेजोरूपस्य सूर्यस्य कर्तृतां निर्मादृतां जा-
नामि । सूर्यस्य दिवसकर्मत्वाद् ब्राह्मणमपि दिनं दिनत्वात् सूर्येण
कर्तव्यं तच्चतुर्युगमहस्यपरिमाणत्वादेतद्दिननिर्मात्रा सूर्येण
निर्मातुमशक्यमिति तद्विप्रक्षणेन चिरकालावम्यायिनाऽति-
दीर्घेणैतदीयप्रतापतपनेनैव निर्मातुं शक्यं न त्वन्येनेत्यधमुत्प्रेक्ष
इत्यर्थः । तथा अहं अम्बुधिपयसः पूरे प्रवाहमध्ये वाडवो वड-
वानलः यस्यैतदीयप्रतापतपनस्य प्रतिविम्बरूप इति शङ्के ।
जलानलयोः महावस्यानविरोधात् वाडवोऽग्निर्न भवति किन्तु
प्रतापसूर्यस्य मन्त्रिणे प्रतिविम्बं भवति । किम्भूतः सः । योम-

व्योमव्यापिविपक्षराजकयशस्ताराः पराभावुकः
 कासामस्य न स प्रतापतपनः पारङ्गिरां गाक्षते ॥ ११ ॥
 द्वेष्ट्याकीर्तिकलिन्दगैलसुतया नद्याऽस्य यद्दोर्दयो-
 कीर्त्तिश्रेणिमयी समागममगाङ्गजा रणप्राङ्गणे ।
 तत्तस्मिन्निमज्ज्य बाहुजभटैरारम्भि रम्भापरो-

रम्भानन्दनिकेतनन्दनवनक्रीडादराडम्बरः ॥ १२ ॥

व्यापिन्यो विपक्षराजकस्य रिपुराजकस्याप्यत्वाद्यशांस्त्वेव ताराः
 नक्षत्राणि स्वप्रभावेण पराभावुकः तिरस्कृता । सूर्येणापि
 व्योमव्यापिवैरिचन्द्रस्य चन्द्रिकारूपं यशो नक्षत्राणि च पराभू-
 यन्ते । एतत्प्रतापसूर्यस्य पुरस्तादैरियशांसि न प्रसरन्तीत्यर्थः ।
 पराभावुकः । लपपतपदस्याभूद्युक्त्युक्तम् । १ । २ । १५४ ॥
 तद्योगे न लोकेति यद्योनिषेधात् (पा० २ । २ । ६६ ।) तारा
 इति द्वितीया ॥ ११ ॥

द्वेष्टेति । अस्य राज्ञः दोर्दयो बाहुद्वयं तथा जनिता
 कीर्त्तिश्रेणिः कीर्त्तिपरम्परा तन्मयी तद्रूपा येतत्वाङ्गजा द्वेष्ट्या-
 णा रिपूणां पलायनाज्जनिताऽकीर्त्तिः सैव कलिन्दगैलसुता
 यमुना तथा नद्या सह यद्यस्मात् रणप्राङ्गणे सङ्ग्रामभूमौ
 समागममगान् संयोगं प्राप तत्तस्मात् कारणात् तस्मिन् प्रया-
 गमञ्जके गङ्गायमुनासङ्गमे बाहुजभटैः चविययोधैः शूर-
 तरैः विशेषेण निमज्ज्य सत्तणया देहं त्यक्त्वा रम्भापरोरम्भा-
 मन्दस्य निकेते नन्दनवने देवोद्याने क्रीडायां यः आदर
 आमक्तिस्तस्माडम्बरो बाहुद्वयं आरम्भि आरब्धं । योऽपि प्रयागे

इति श्रुतिस्त्रादिततद्गुणस्तुतिः *
 सरस्वतीवाङ्मयविस्मयोत्थया ।
 गिरस्तिरःकम्पनयैव भीमजा
 न तं मनोरन्वयमन्वमन्यत ॥ १३ ॥
 युवान्तरं सा वचसामधीश्वरा
 स्वराष्ट्रतन्धकृतमत्तकोकिला ।

निमज्जति मोऽपि सितामिति सरिते इत्यादि श्रुत्या* नन्दनवने
 रम्भाद्यसरोभिः सह क्रीडति । वाङ्मयः चन्द्रियो विराडित्य-
 मरः । आरम्भि । रभेरशब्दलिटोरिति नुम् (पा० ० । १ । ६१ ।)
 परीरम्भेति । उपसर्गस्य घञीति (पा० ६ । ३ । १९२) दीर्घः ॥ १२ ॥

इतीति । भीमजा गिरस्तिरःकम्पनयैव वक्रवास्त्रनयैव
 कृत्वा तं मनोरन्वयं सूर्यपुत्रं मनुवंशमनुत्पन्नमृतपुष्पं नान्वमन्यत
 नाङ्गीकृतम् । किम्भूता । इति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुतिभ्यां कर्णा-
 भ्यां स्त्रादिता सादरमाकर्षिता तद्गुणस्तुतिर्यथा । किम्भूतया ।
 सरस्वत्या वाङ्मयेन जनितो विस्मय आश्चर्यं तस्मादत्ययोत्पन्न-
 या । गिरःकम्पनसोभयसूचकत्वादाश्चर्याभिनयकृतः कम्पस्तन्नि-
 राकरणार्थो जात इत्यर्थः । अस्य मनुवंशत्वात्त्वस्य मोमवंशे सा-
 भिन्नापत्वात् कन्याभिन्नपितृमौन्दर्याद्यवर्णनादाऽननुरागः ॥ १३ ॥

युवेति । सा वचसामधीश्वरा सरस्वती निशाकरस्य जातिः

* सितासिते सरिते यत्र सङ्गते तत्राश्रितासौ दिवमुत्पतन्ति ।
 ये वे तन्मं विष्टजन्ति धीरास्ते जगसौ धम्मतलं भजन्ते ।
 इति वाचिष्टक् ।

* गुणस्तुतिरिति पाठान्तरः । सं० म० पू० ।

शशंस संसक्तकरैव तद्दिशा
 निशाकरज्ञातिमुखीमिमां प्रति ॥ १४ ॥
 न पाण्ड्यभूमण्डनमेणलोचने
 विलोचनेनापि नृपं पिपाससि ।
 शशिप्रकाशाननमेनमीक्षितुं
 तरङ्गयाऽपाङ्गदिशा दृशस्त्रिपः ॥ १५ ॥

सदृशं मुखं यस्यास्तां चन्द्राननामिमां प्रति युवान्तरं अन्यं
 वरं शशंस वर्णयामास । किम्भूता । खरामृतनेन न्यक्कृतस्त्रिरुक्तः
 मत्तो वसन्तदृष्टः कोकिलो यथा । तथा हि तद्दिशा यस्यां दिशि
 वर्णनीयो युवा तिष्ठति तद्दिशा तदीयया दिशाऽऽभिमुख्येन
 संसक्तकरैव समन्तदृष्टा इत्येव तं निर्दिश्येति यावत् । सरस्वतीं
 वाणीं माधुर्य्येणैवाग्रहणेऽस्तु राजन्यनुरागेणेति खरामृतपदेन
 सूचितं । ईश्वरेति । स्त्रेणेति वरच् (पा० ३।१।१०५।) अथ प्राप्ते-
 श्वरीत्यादेः कथं साधुत्वं । अन्येभ्योऽपि दृश्यन्त इति (पां ३।
 १।०५।) ईश्वरेवनिपि ङीब्रयोः सतीरित्यवेहि ॥ १४ ॥

नेति । चे एणलोचने मृगाक्षि त्वं पाण्ड्यभूमण्डनं नेचाभ्यां
 न पिपाससि परमेकेनापि न पाण्ड्यादेशस्य चूडामणिं मुकुटरत्न-
 भूतं नृपं पिपामस्यपि न न पश्यसि तावत् पातुमिच्छस्यपि नेत्य-
 पेरर्थः । अनुचितमेतदित्यर्थः । अधरेण तावच्च पिपाममि परं
 विलोचनेनापि न पिपामसीति द्वाभ्यां नेचाभ्यां न पिपाममि
 परमेकेनापि न पिपामसीति वा । तस्मात् त्वं शशिवत् प्रकाशं
 प्रमथ्यं आननं यथा तमेनं नृपं ईक्षितुं दृशस्त्रिपः नेचरणीन् ।

भुवि भ्रमित्वाऽनवलम्बमम्बरे
विहर्तुमभ्यासपरम्परापरा ।
अहो महावंशममुं समाश्रिता
सकौतुकं नृत्यति कीर्त्तिनर्त्तकी ॥ १६ ॥
इतो भिया भूपतिभिर्वन-

अपाङ्गदिशा नेत्रग्रान्तदेशेन तरङ्गय अतिसुन्दरमेनं कटाक्षै-
र्विलोकयेति भावः ॥ १५ ॥

भुवीति । हे भैमि महावंशं महाकुलीनं अमुं समाश्रिता एत-
दीयेति यावत् एवंविधा कीर्त्तिरूपा नर्त्तकी सकौतुकं यथा
तथा धनाभिलाषराहित्येन नृत्यति अहो आश्चर्यं लोकगतं कौ-
तुकं नर्त्तकीगतमिति न पौनरुक्तं । किम्भूता । पूर्वं भुवि भ्रमित्वा
सकलं भूमण्डलं व्याप्येत्यर्थः । पश्चादनवलम्बं यथा तथाम्बरे
गगने विहर्तुं चरणाभ्यासपरम्परायां परा आभक्ताऽभ्यासपर-
म्पराया चापरोक्षेण एतदीया कीर्त्तिर्भूलोकं पूर्वंमभिव्याप्य
लोकान्तरं व्याप्नोतीत्यर्थः । सेनाद्यनवलम्बनेन मदोत्साहवन्त-
ममुमिति वा । नर्त्तक्यपि पूर्वं भूमी भ्रमित्वा निराश्रयं गगने
नर्त्तितुं अभ्यासपरा सती महान्तं वेणुमाश्रित्य वेणोरुपरि सकौ-
तुकं नृत्यति । अथच महान्तं पृष्ठवशं आश्रिता नर्त्तकीति वा ।
या हि झटिति भूमावपि गन्तुं न शक्नोति सा निरालम्बं म-
हान्तं वेणुमाश्रित्य नृत्यतीत्यतीव चित्रं इत्यादि ज्ञातव्यं । वंशो
वेणौ कुले वर्गे पृष्ठस्यावयवेऽपि चेति विश्वः ॥ १६ ॥

इत इति । इत अस्माद्राजः सकाशात् भिया भयेन वनाद-

दटङ्गिरुच्चैरटवीत्वमीयुषी ।

निजापि साऽवापि चिरात्पुनः पुरी

पुनः स्वमध्यासि विलासमन्दिरं ॥ १७ ॥

आसीदासीमभूमीवल्यमलयजालेपनेपथ्यकीर्त्तिः

• सप्ताकूपारपारीसदनजनघनोद्गीतचापप्रतापः ।

नान्तरमटङ्गिर्गच्छद्भिर्भूतिभिरुच्चैरतिशयेनाटवीत्वमरण्यानी-
त्वमीयुषी प्राप्ता सा प्रसिद्धा निजा स्त्रीयापि पुरी चिरादनान्त-
रभ्रमात् पुनरवापि प्राप्तं । तथा तत्र पुर्यां स्वं स्त्रीयं विलास-
मन्दिरं रतिष्ठद् पुनरप्यध्यास्यधिष्ठितं वनबुद्धैवेत्यर्थः । राज्य-
भ्रंशदप्रापेक्षया ऽनेकवारं तत्रागत्य पुनरन्यत्र गत्वा पुनस्तत्राग-
च्छन्तीत्यर्थः । अनेन वैरिनगराण्युदासितानीति भावः । उपे-
यिवानित्यत्र सूत्रे (पा० ३ । २ । १०६ ।) उपसर्गस्यातन्त्रत्वादी-
युषीत्यत्र क्लृप्तः ॥ १७ ॥

आसीदिति । चे भैमि अस्मादीरात्पर उत्कृष्टोऽन्यो वा क
आसीद्भवेदा अपि तु एवंविधोऽयमेव नत्वन्यः कश्चिदित्यर्थः ।
किम्भूतः । सीमां समुद्रलक्षणां आ अभिव्याप्य सीमासहितं भू-
मीवल्यं तस्य मलयजालेपनं चन्दनाङ्गरागस्वरूपं नेपथ्यं भूषणं
तदेव कीर्त्तिर्यस्य कीर्त्तिचन्दनधवलितसमुद्रमुद्रितभूमण्डलः ।
तथा सप्तामां अकूपारपारीणां समुद्रपरतीराणां समाहारः
सप्ताकूपारपारी यैव सदनं निवासस्थानं यस्य सप्तसमुद्रपर-
तीरवामी यो जनो लोकस्तेन घनमविच्छिन्नं उद्गीत उच्चैर्गीय-
मानयापप्रतापो यस्य चापस्य प्रतापस्य वा यस्य सः । तथा ।

वीरादस्मात्परः कः पदयुगयुगपत्यातिभूपातिभूय-
 द्यूडारत्नोडुपत्नीकरपरिचरणमन्दनन्दनखेन्दुः ॥ १८ ॥
 भङ्गाकीर्त्तिमपीमलीमसतमप्रत्यर्थिसेनाभट-
 त्रेणीतिन्दुककाननेषु विलसत्यस्य प्रतापानलः ।

पदयुगे चरणयुगले युगपत्समकालमेव पातिनः पतनशीला
 नमस्कारकारिणो भूपास्तेषामतिभूयामि अतिबह्वनि यानि
 द्यूडारद्वानि तान्येव वर्तुलत्वादुज्ज्वलत्वादुपुष्पव्यो नक्षत्ररूपा-
 यन्द्रस्त्रियः तासां कराणां किरणानां परिचरणं सर्व्वतः
 सञ्चरणं तेन अथ च तासां हस्तैर्यत्परिचरणं चरणमेवा तथा
 कृत्वाऽमन्दं नन्दनोऽतितरां समृद्धकान्तयो नखा एवेन्द्रवद्यश्चा
 यस्य चरणपतितमकलराजशिरोमणिकिरणमंवर्द्धितनखका-
 न्तिः । यशस्वी प्रतापवान् अत एव सर्व्वनृपतिवन्द्यचरणः एता-
 दृशः कोऽपि नास्ति तस्मादेनं दृणीष्वेति भावः । अन्योऽपि
 पद्मीकरकृतचरणमंवाहनेन नन्दति ॥ १८ ॥

भङ्गेति । अस्य प्रतापानलः भङ्गेन पराजयेन जनिताऽकी-
 र्त्तिः सैव ग्रामत्वान्मपी तथा मलीममतमा अतितरां मलिनी-
 भूताः प्रत्यर्थिसेनाभटाः शत्रुमैनिकशूराः तेषां त्रेणी समूहः
 सैव ग्रामत्वान्तिन्दुककाननानि तेषु विलसति विशेषेण दीप्यते ।
 तस्मादेतदीयाप्रतापानन्नादुत्पतिता उत्थिता भान्नामलाटा-
 दुद्धृतं भवाक्षि हरद्वतीयनेत्रं भानुः सूर्य्यः उतभुम्बदिः
 जगारेरिन्द्रस्य दम्भोनिर्बन्धः एते स्फुलिङ्गाः स्फुटं अग्निकणा
 इव जगदुत्सङ्गे जगतां भुम्भादीनां मध्ये स्फुरन्ति गोभन्ने ।

तस्मादुत्पतिताः स्फुरन्ति जगदुत्सङ्गे स्फुलिङ्गाः स्फुटं
 भालोद्भूतभवाक्षिभानुद्धतभुगजम्भारिदम्भोलयः ॥ १९ ॥
 एतद्वन्तिवलैर्विलोक्य निखिलामालिङ्गिताङ्गीं भुवं
 सङ्ग्रामाङ्गणसीम्नि जङ्गमगिरिस्तोमभ्रमाधायिभिः ।

• पृथ्वीन्द्रः पृथुरेतदुग्रसमरप्रेक्षोपनम्रामर-

श्रेणीमध्यचरः पुनः क्षितिधरक्षेपाय धत्ते धियं ॥ २० ॥

तिन्दुकवमानि हि श्यामानि भवन्ति तत्र पतितोऽग्निः चटच-
 टाशब्दं कुर्वन् स्फुलिङ्गान् मुञ्चति । महत्स्वपि हरनेत्रादिषु
 स्फुलिङ्गत्वारोपेण प्रतापानलस्यातितरां माहात्म्यं सूचितं । यस्य
 कणा एवम्भूताः स कथम्भूतो भवतीति ॥ १९ ॥

एतदिति । हे भूमि एतस्य पाण्ड्यास्य उग्रसमरस्य प्रेक्षायै
 उपनम्रा समागताऽमरश्रेणी देवसत्तः तन्मध्यचरः तस्य मध्ये
 विद्यमानो देवत्वं प्राप्त इति यावत् एवम्भूतः पृथुर्वैष्णवः पृथ्वीन्द्रः
 पुनः क्षितिधराणां पर्वतानां क्षेपाय प्रोत्सारणाय धियं बुद्धिं
 धत्ते । किं कृत्वा सङ्ग्रामाङ्गणस्य सीम्नि मर्यादायां जङ्गमानां
 स्थानात् स्थानान्तरं गच्छतां गिरीणां स्तोमस्य भ्रमाधायिभिः
 भ्रान्तिं कुर्वाणैः चक्षुदुश्चतरगिरितुल्यैः एतस्य दन्तिवलैः नि-
 खिलां भुवं आलिङ्गिताङ्गीं व्याप्तदेशां विलोक्य । पूर्वं पृथुना
 स्वधनुःकोट्या जङ्गमपर्वतायुत्सार्य क्षेत्रादिविभागः कृतः ।
 एतद्भुजान् दृष्ट्वा सङ्ग्रामदर्शनार्थमागतेन पृथुना एते पर्वता
 इति बुद्ध्या एतदुत्सारणे पुनरपि बुद्धिः कृतेत्यर्थः । उच्चतरग-
 जयाङ्गणं दारुणरणरमिकतस्य सूचितं ॥ २० ॥

शशंस दासीङ्कितविदिदर्भजा-
मितो ननु स्वामिनि पश्य कौतुकं ।
यदेप सौधायनटे पटाञ्चले
चलेऽपि काकस्य पदार्पणग्रहः ॥ २१ ॥
ततस्तदप्रस्तुतभाषितोत्थितैः
सदस्तद्व्येति हसैः सदःसदा ।

शशंमेति । इङ्कितवित् भैम्यभिप्रायज्ञा काचिदासी विद-
र्भजां शशंस वभाषे । ननु हे स्वामिनि इतोऽस्यां दिशि त्वं कौतुकं
पश्य । किं तत् । सौधः सुधाधवलितगृहं तस्यायमूर्द्धदेशस्तत्र
वर्त्तमाने नटे चलत्वान्नर्त्तकतुल्ये वायुवशाच्चलेऽपि पटाञ्चले
पताकावधनाच्चले यत् एष काकस्य पदार्पणे चरणस्थापने आ-
ग्रहः तत्रोपवेशनार्थं पौनःपुन्येन प्रवृत्तिर्निर्वन्धः तत्कौतुकं
पश्येति सम्बन्धः । अननुरक्तायां भैम्यां गृहद्वारचेष्टां भावयतः
पाण्ड्यस्यायं यथा पटाञ्चले उपवेशनार्थं काकस्याग्रहोऽनुचित-
स्तथा । एतस्य पाण्ड्यस्यायं भैम्यां दुरभिनिवेश इति सूचनार्थं
सरस्वतीकृततद्वर्णननिवारणार्थं वा इयमुक्तिः । इतः एतद्वर्ण-
नकौतुकात् सकाशादिति वा ॥ २१ ॥

तत इति । ततः तस्या दाम्याः पूर्वोक्तमप्रस्तुतं भाषितं
वचनं तस्मादुत्थितैः सदःसदां मभ्यानां हसैः हस्यैः तत्सदः सा
मभा अयेति श्रुतीकृतं । तद्वचनं श्रुत्वा मभ्या हसन्ति स्मेत्यर्थः ।
अतः सदःश्रुतीकरणाद्देतेरस्य भूपतेर्यानिः सज्जा वैवर्धं

स्फुटाऽजनि स्नानिरतोऽस्य भूपतेः
 सिते हि जायेत शितेः सुलक्षता ॥ २१ ॥
 ततोऽनु देव्या जगदे महेन्द्रभू-
 पुरन्दरं सा जगदेकवन्द्यया ।
 तदार्जवावर्जिततर्जनीकया
 जनी कयाचित्परचित्स्वरूपया ॥ २३ ॥

स्फुटा अजनि । अत्रार्थान्तरन्यासमाह । हि यस्मात् सिते शुभ्र-
 वस्तुनि शितेः क्षणवर्षस्य सुलक्षता प्रकटता जायेत । सभ्यहा-
 स्यवशात् सोऽधिकविवर्णो जात इत्यर्थः । सः स्वत एव श्यामः
 सभ्यहास्यवशादधिकः श्यामो जात इति वार्थः । अथेति । स्थितिङ्
 शौल्ये इत्यस्मात् एणन्तात्कर्माणि स्फुटात्मनेपदं ॥ २२ ॥

तत इति । ततः कयाचित्कोकोत्तरया अनिरूपितरूपया
 देव्या वाण्या महेन्द्रभुवः महेन्द्रनामकपर्वतसम्बन्धिनो देशस्य
 पुरन्दरं स्वामिनं अनु लक्ष्यीकृत्य सा जनी स्वयम्बरा जगदे
 उक्ता । किन्तूतया जगतः एका देवतान्तरपरित्यागेन वन्द्यया ।
 यतः परा श्रेष्ठा चिज्ज्ञानलक्षणं स्वरूपं यस्यास्तथा । तथा तस्या
 भैम्या यदार्जवं स्रजुना तेनावर्जिता वर्णगार्थमूर्द्धाक्षिता तर्जनी
 यया । तस्मिन् वर्षनीये नृपे विषये वा देव्या एव वा यदार्जवं
 हृषा तथा । जगदे कर्माणि तद् । वाचयमपुरन्दरौ चेति
 निपातनात् पुरन्दरः साधुः । तर्जनीकयेति नष्टतयेति कप् ।
 (पा० ५ । ४ । १५४) अनुर्वचणे (१ । ४ । ८४) कर्मप्रवचदीय-
 स्मात् पुरन्दरमिति द्वितीया ॥ २३ ॥

स्वयम्बरोद्वाहमहे वृणीष्व हे
महेन्द्रगैलस्य महेन्द्रमागतं ।
कलिङ्गजानां स्वकुचदयत्रिया
कलिङ्गजानां शृणु तत्र कुम्भयोः ॥ २४ ॥
अयं कलिआयात इतोरिपौरवाग्-
भयाद्यादस्य रिपुर्वृथा वनं ।

स्वयमिति । हे भैमि स्वयम्बर उद्वाहस्तम्बवणे महे उत्सवे
आगतं महेन्द्रगैलस्य महेन्द्रं स्वामिनं वृणीष्व । तत्र पर्वतोप-
लब्धे देशे कलिङ्गदेशे जातानां गजानां कुम्भयोः स्वकुचदय-
त्रिया सह कलिं समानशोभायद्रव्याभिष्ठापनिमित्तं कलहं
शृणु । हस्तिकुम्भास्तत्कुचमाम्यमभिलपियन्ति परं न प्राप्य-
न्तीति भावः । स्वयम्बरोद्वाह एव महे उत्सवे यस्यास्तत्समुद्भि-
रिति वा ॥ २४ ॥

अयमिति । अयं कलिङ्गदेशाधिप आयातः कलिं श्रूयत
इति ईरयन्तीति ईरिणः पौरास्तोषां वाक् तस्याः मकाशाङ्गयं
तस्माद्धेतोः अस्य रिपुर्यद्धनं अयात् पलाय्य गतवान् तद्वृथा ।
रिपुरिति आत्येकवचनं । वीर्ये हेतुमाह । तान्येव अयं समा-
यात इत्येवंरूपाण्यचराणि यासु ताः श्रुताः शुकैरेवाकर्षिताः
तस्मैतदीयरिपोरुत्खापगिरः अतिशयितगिद्राप्रलापराचः एक-
स्याप्यक्षरस्य व्यत्यासं विना पठद्भिः शुकैर्बन्नेऽपि अ रिपुरचामि
भीषितः । पलाय्य वने गतानामपि रिपूणां उत्खापप्रलापि-

श्रुतास्तदुत्वापगिरस्तदक्षराः *

पठद्भिरचासि शुक्लैर्वनेऽपि सः ॥ २५ ॥

इतस्त्वसद्विद्रुतभूम्हदुज्जिहता

प्रियाऽथ दृष्टा वनमानवीजनैः ।

शशंस पृष्टाङ्गुतमात्मदेशजं

शशित्विपः शीतलशीलतां किल ॥ २६ ॥

तास्ता गिरो वज्रशः पठद्भिः शुक्लैर्वनेऽपि चासिता वैरिणः
स्मृतं न शक्नुवन्तीत्यर्थः । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ २५ ॥

इत इति । इत अस्माद्वाञ्छः सकाशात्तसन्तो भीता अत एव
विद्रुताः पलायिता भूम्हतो राजानः तैरुज्जिहता परित्यक्ता
प्रिया स्वस्वप्राणेश्वरी वनमानवीजनैर्भिक्षिजनैर्दृष्टा । अथ पश्चात्
आत्मदेशजं भवत्या देशे किमपूर्वमिति अहुतं पृष्टा सती शशि-
त्विपश्चन्द्रस्य शीतलशीलतां किल शशित्वै हिमस्वभावत्वेव स्व-
देशजातमाश्चर्यं शशंस अकथयत् । स्वदेशे वियोगाभावाच्चन्द्रक-
राणां शीतलत्वं वने च वियोगादुष्णत्वमित्यर्थः । प्रियेति जा-
त्येकवचनं । भर्तृत्यक्ता वियोगज्वरभराक्रान्ता सती वने चन्द्र-
कान्तिमुष्णामनुभवतीत्यर्थः ॥ २६ ॥

* अधीत्य समान्तर एव तां गिरमिति पाठान्तरः । परन्तु एष न
टीकासम्मतः ।

इतोऽपि किं वीरयसे न कुर्वते

नृपान्धनुर्व्याणगुणैर्व्यशंवदान् ।

गुणेन शुद्धेन विधाय निर्भरं

तमेनमुर्वीवलयेर्व्यशी वशं ॥ २७ ॥

एतद्भीतारिनारी गिरिविलविगलदासरा निःसरन्ती

स्वक्रीडाहंसमोक्षग्रहिलशिषुभृशप्रार्थितोन्निद्रचन्द्रा ।

इत इति । हे भैमि त्वं इतोऽपि राज्ञः सकाशात् किमिति न वीरयसे शूरा भवसि अपि तु तस्मादपि शूरा भव । किं वीरा न भवत्यपि तु वीरा भवत्येवेति वा । किं भूतादितः । नृपान् शत्रून् धनुय बाणाय गुणय चापशरमौर्वीरूपैर्व्यञ्जभिरुपकरणैः कृत्वा वशंवदान् वशान् कुर्वतः । किम्भूता त्वं । उर्वीवलये उर्व्यशीरूपाऽतिसुन्दरी । किं कृत्वा । तमेनं व्यञ्जभिर्धनुरादिभिरुपकरणैर्विन्दिपां जैत्रं शुद्धेन केवलेन चापादिश्लेशमस्पर्शरहितेन सौन्दर्यादिना गुणेन मौर्व्या च कृत्वा निर्भरमतितरां आयामरहितं वा यथा तथा वशं विधाय । व्यञ्जमाधनैः पराजयतोऽस्यैकेनैव साधनेन जयकरणादित्यर्थः मौर्व्यामात्रेण जयादायर्थश्च । अयं सर्वोद्देशोऽपि वीरः अस्मादपि त्वमित्यपेक्ष्यः । वीरयसे । शूरवीरविक्रान्ताविति चुरादिः ॥ २७ ॥

एतदिति । एतस्माद्भीतानामरीणां नारी एतद्भीतारिनारी गिरिविम्बे पर्यंतकन्दरायां विगलदामराऽतिवाहितदिवसा । तथा राज्ञो निःसरन्ती विनादहिर्निगच्छन्ती । तथा

आक्रन्दद्भूरि यत्तन्नयनजलमिलच्चन्द्रहंसानुविम्ब-
 प्रत्यासत्तिप्रद्वयत्तनयविहसितैराश्वसीन्यश्वसीच्च ॥ २८ ॥
 अस्मिन्दिग्विजयोद्यते पतिरयं मे स्तादिति ध्यायती
 कम्पं सात्त्विकभावमञ्चति रिपुक्षोणोन्द्रदारा धरा ।

तदभन्तरं स्वः स्वकीयो मदीयः क्रीडाहंस एवायमिति मोक्षो
 भ्रान्तिस्तया ग्रहिनः मदीयमेवं हंसं देहीति आग्रहवान् शिशु-
 सोनं वृशं प्रार्थितो याचित उन्निद्रश्चन्द्रो यामेवंभूता सती
 चन्द्रदाने सामर्थ्याभावात् तदाग्रहशान्त्यभावात् दुःखवशा-
 द्यस्माद्भूरि यज्ज आक्रन्दत् हरोद तस्माद्धेतोर्वज्रतरे नयनजले
 मिलन् प्रतिविम्बरूपेण महद्दृमानो यश्चन्द्ररूपो हंसस्तस्य योऽनु-
 विम्बः मिलन् यश्चन्द्रहंसस्यानुविम्बो वा तस्य प्रत्यासत्त्या सा-
 मोपेन मदीयः क्रीडाहंसोऽयमागत इति बुद्ध्या प्रद्वयते
 मोदमानस्य तनयस्य विहसितैर्हंसैः कृत्वा तदाग्रहशान्तेराश्व-
 सीत् आश्वसं प्राप । परित्यक्तस्त्रीयसम्पत्स्मरणात् कनकहंसे
 दृष्टेव भ्रान्तोऽसीत्यादि मनसि कृत्वा न्यश्वसीच्च लोकनिःश्वसं
 चामुञ्चत् । आश्वसीत् । लडि रुदय पञ्चभ्य इत्यष्टकमार्बधातुक-
 शेडागमः । लुङि वा ह्यन्तचणोति वृद्धिनिषेधे रूपं । न्यश्वसीत् ।
 लडि श्रुतार्ग्यगासमयोरित्यष्टकमार्बधातुकस्याडागमः (पा० ७।
 ३ । ८८) ॥ २८ ॥

अस्मिन्निति । हे भूमि अस्मिन् राज्ञि दिग्विजयायोद्यते मति
 रिपयय ते क्षोणीन्द्रा राजानक्षेपा दाराः प्रिया वशवर्तिनी
 धरा हृषी अयं राजा मे पतिः स्वामी स्वाज्ञयादिति ध्यायती ।

अस्यैवाभिमुखं निपत्य समरे यास्यद्भिर्दृष्टं निजः
 पन्था भासति दृश्यते विलमयः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः ॥ २८ ॥
 विद्राणे रणचत्वरादरिगणे वस्ते समस्ते पुनः
 कोपात्कोऽपि निवर्त्तते यदि भटः कीर्त्या जगत्युद्भटः ।
 आगच्छन्नपि सम्मुखं विमुखतामेवाधिगच्छत्यसौ
 द्रागेतच्छुरिकारयेण ठणिति च्छिन्नापसर्पच्छिराः ॥ ३० ॥

चिन्तयन्ती सती सात्त्विकेभ्यु मध्ये कम्पसत्त्वं सात्त्विकभावं अश्नुति
 गच्छति । अन्यस्वामिसूचकं भूकम्पसत्त्वं भौममुत्पातं प्राप्नो-
 तीत्यर्थः । एवमन्याथेवं ध्यायती सात्त्विकं भावं प्राप्नोति । तथा
 समरे अस्यैवाभिमुखं गत्वाघातेर्निपत्य ऊर्द्धं ऊर्द्धदेशमथवात्तमं
 स्वर्गलोकं यास्यद्भिः गमिष्यद्भिः प्रत्यर्थिभिः पार्थिवैः भासति
 सूर्यमण्डलमध्ये निजः स्वीयो विलमयः पन्था दृश्यते । द्वाविमौ
 पुरुषौ लोके सूर्यमण्डलमेदिनौ परिग्राह्यो गद्युक्तश्च रणे चा-
 भिमुखो हत इति वचनात् । अथ च सूर्यं विलरूपेण द्युत्पा-
 तोऽपि विद्यमानैर्दृश्यते । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ २८ ॥

विद्राण इति । वस्ते भीतेऽत एव रणचत्वरात् रणाङ्ग-
 णात् विद्राणे पलायिते समस्तेऽरिगणे मध्ये कोऽपि भटः शूरः
 कोपाद्यदि पुनर्निवर्त्तते । यतो जगति कीर्त्या यशसा उद्भटः
 स्यातः अतो भटः अग्रे मद्गुणमागच्छन्नपि विमुखतामेव विग-
 तगुणतं प्राप्नोति अधिगच्छति । अथ च सम्गुणमागच्छन्नपि
 पराङ्मुखो जात इति विरोधाभासः । यतः । द्राक् शीघ्रं

ततस्तदुर्वीन्द्रगुणाहुतादिव
 स्ववक्त्रपद्मेऽहुसिनालदायिनी ।
 विधीयतामाननमुद्रणेति सा
 जगाद वैदग्ध्यमयेज्जितैव तां ॥ ३१ ॥
 अनन्तरं तामवदन्नूपान्तरं
 तदध्वदत्तारतरङ्गरिङ्गणा ।

एतस्य कुरिकारयेण ठणिति यथा तथा खण्डितमपसर्पदधः
 पतत् शिरो यस्य सः । ठणिति लोहकण्ठास्थिसङ्घट्टजशब्दानु-
 करणं । अतिशूरोऽयमिति भावः ॥ ३० ॥

तत इति । ततः सा भैमी तां वाणीं प्रतिवचनमन्तरेणैव
 इति जगाद । इति किं । आननमुद्रणा मौनं विधीयतामिति ।
 किम्भूता । तस्य उर्वीन्द्रस्य गुणाकर्षणसमुत्पन्नादहुतादाद्यर्थ्या-
 दिव स्ववक्त्रपद्मे अहुसिरूपं नालं तस्य दायिनी अत एव
 वैदग्ध्यमयं एतच्चातुर्यवज्जलं दज्जितं चेष्टितं यस्याः सा । वचन-
 निषेधार्थं आद्यर्थाभिनयार्थञ्च मुखेऽहुसिर्दीयते । वर्षननिषे-
 धार्थं दत्ताहुसिस्तहुणाहुतादिवेति लोकैरुत्प्रेक्षितमित्यर्थः ।
 पद्मे च नालं भवति ॥ ३१ ॥

अनन्तरमिति । अनन्तरं तद्वर्णननिषेधानन्तरं सरस्वती
 नूपान्तरं तां भैमीं प्रत्यवदत् । किम्भूता तस्य वर्षनीयनूपान्त-
 रस्याध्वनि तद्विधिं दृग्गम्यपाराणामतिविशालानां तरङ्गाणां
 दृग्यापाराणां रिङ्गणं गतिर्यस्याः । दृग्यापारदग्धितवर्षनीय-

दृणीभवत्पुष्पशरं सरस्वती
 स्वतीव्रतेजःपरिभूतभूतलं ॥ ३२ ॥
 तदेव किं नु क्रियते न का चति-
 र्यदेव तद्दूतमुखेन काङ्क्षति ।
 प्रसीद काञ्चीमयमाच्छिनत्तु ते
 प्रसन्न काञ्चीपुरभूपुरन्दरः ॥ ३३ ॥
 मयि स्थितिर्नम्रतयैव लभ्यते
 दिगेव तु स्तब्धतया विलङ्घ्यते ।

नृपान्तरा । किम्भूतं नृपान्तरं । दृणीभवत् हीनीभवत्पुष्पशरः
 कामो यस्मात् तं । तथा स्वतीव्रतेजसा परिभूतं वशीकृतं भूतलं
 भूमण्डलं येन तं । तरङ्गितेक्षणेति च पाठः ॥ ३२ ॥

तदिति । नु भैमि एष काञ्चीपुरस्य सम्बन्धिन्या भुवः पुर-
 न्दरः तस्य त्वां प्रति ग्रहितस्य दूतस्य मुखेन सन्देशवचनेन कृत्वा
 यत्प्रदीयवरणादि काङ्क्षति तदेव किं न क्रियते अपि तु तदेव
 क्रियतां । एतदुक्तं कुर्म्यन्यान्नाव का चतिः का हानिरपि तु न
 कापि । अस्मिन् प्रसीद । अयं नवरते लज्जया अमन्यमानाया
 अपि ते काञ्ची मेखलावन्धं प्रसन्न दृष्टात् आच्छिनत्तु शिथि-
 लयतु । अधीरतया अन्येह नोचनममहमानस्योदयतु वा ।
 एनं दृणीयेति भावः ॥ ३३ ॥

मयीति । चापं दधत् आग्रगं वैरिषु क्षिपन्नयं राजा इति
 पूर्वोक्तं दिपां नयं नीतिं सम्यग् उपादिशदिव । इति किं । हे

इतीव चापं दधदाशुगं क्षिप-
 न्नयं नयं सम्यगुपादिशद् दिपा ॥ ३४ ॥
 अदःसमित्समुखवीरयौवत-
 चुटङ्गुजाकम्बुमृणालहारिणी ।
 द्विपद्मणस्तैणद्दगम्बुनिर्झरे
 यशोमरालावलिरस्य खेलति ॥ ३५ ॥

द्विषः । मयि मत्समीपे नञ्चतयैव विनीततयैव स्थितिर्निवासोऽथ
 च स्वराज्ये स्थितिरुभयते । स्वतयाऽविनीततया तु पुनर्दिगेव
 विलङ्घ्यतेऽतिक्रम्यते । चेन्मयि नसा भविष्यथ तर्हि चापवत्
 स्थितिं प्राप्स्यथ । अन्यथा बाणवत् दिगन्तं यास्यथेति वचनं
 विनैवोक्तवानित्यर्थः । नमस्तन्मन्त्रद्वयोर्तत्क्रावकविनीतार्थपरत-
 योत्प्रेक्षा ॥ ३४ ॥

अद इति । अस्य राज्ञः यशोरूपा मरालावलिरिहंसप-
 क्तिर्द्विपतां भटानां गणाः सङ्गान्तेषां स्तैणं स्त्रोवृन्दं तस्य
 दृगम्बुनिर्झरे नेत्रवाष्पप्रवाहे खेलति । किम्भूता । अदःसमिति
 अमुय्य रणे मगुखागता ये वीरान्तेषां यौवतं स्त्रीसमूहः तस्य
 वेधयवगात् चुटन्तो ये भुजाकम्बवः शङ्खवस्तथानि त एव मृणा-
 लानि हरति अपनयति भक्षयति वेद्येवंशीला । हंसानो मृणा-
 लाहाराग्निर्रोदके क्रीडति । रणे मगुखागतानां शत्रूणां यथात्
 तत्स्थितः शङ्खवस्तथानि स्फोटयन्ति रुदन्ति च तेन चास्य
 कोर्निर्भवति ॥ ३५ ॥

सिन्दूरद्युतिमुग्धमूर्धनि धृतस्कन्धावधिग्यामिके
व्योमान्तःस्पृशि सिन्धुरेऽस्य समरारम्भोद्गुरे धावति ।
जानीमो नु यदि प्रदोषतिमिरव्यामित्रमन्ध्याधिये-
वाऽस्तं यान्ति समस्तवाङ्मज्जभुजातेजःसहस्रांशवः ॥ ३६ ॥

मिन्दूरेति । नु भैमि समरारम्भे उद्गुरे उद्युक्तेऽस्य सिन्धुरे
गजे धावति मति ममस्ता वाङ्मजाः चचियान्तेषां भुजातेजां-
द्येव महन्नांशवः सूर्याः यद्यन्तं विनागमस्ताचन्द्रश्च यान्ति
गच्छन्ति तत्प्रदोषतिमिरेष रजनीमुखमन्ध्याविना तमसा व्या-
मित्रा मिश्रिता या मन्ध्या तस्या धिया बुद्ध्या भ्रान्त्येवेति वयं
जानीमः । वाक्यार्थः कर्म । दिवारजन्योः मन्ध्या भवः सान्ध्या
रागस्तद्वान्धेत्यर्थः । किम्भूते सिन्धुरे । मिन्दूरद्युत्या मुग्धो मनोज्ञः
मूर्ध्ना यस्य तस्मिन् । तया धृता स्कन्धावधौ ह्यस्य ग्यामिका स्वा-
भाविकी कज्जन्तेपमण्डमजा वा कान्तता येन तस्मिन् । तया
वक्षतया व्योमान्तःस्पृशि गगनमध्यस्थिनि । तया समरारम्भा-
द्गणतृर्त्यवणात्कोपदुःमहे वा । यद्यन्तं यान्ति तर्हि माघद्वा-
सतिमिरमंद्युक्तमन्ध्याधियेवेति वा । मन्ध्यापि किञ्चिन्मज्जन्तु-
न्यतिमिरयुक्ता मिन्दूरवच्च स्वतो रक्षा वरुणदिगन्तस्पर्शिनो
चेति पूर्वोक्तविशिष्टदृष्टिदर्शने मति माघं मन्ध्येतिबुद्धेव तेजः-
सूर्याणामस्तगमनं युक्तं । एवंविधं गजं दृष्ट्वा सर्वेऽपि पलायन्त
एवेत्यर्थः । जानीमोऽयं तदेपि पाठे अयमन्धो यदित्यर्थे तदा
तदित्यर्थे ज्ञेयः । ग्रामैव ग्रामिकेति स्वार्थे कप्रत्यये । प्रत्यय-
स्यादितोत्वं (पां ७ । ३ । ४४) ॥ ३६ ॥

हित्वा दैत्यरिपोरुरः स्वभवनं शून्यत्वदोषस्फुटा-

सीदन्मर्कटकीटकाचिमसितच्छत्रीभवत्कौस्तुभं ।

उज्जिह्रत्वा निजसद्यः पद्ममपि तद्भ्रूतावनद्दीकृतं

लूतातन्तुभिरन्तरद्यः भुजयोः शीरस्य विग्राम्यति ॥ ६७ ॥

सिन्धोर्जैत्रमयं पवित्रमष्टजन्तत्कीर्त्तिपूर्त्ताद्भुतं

यत्र स्नान्ति जगन्ति सन्ति कवयः के वा न वाच्यमाः ।

हित्वेति । श्रीलङ्काशिरस्य अस्य भुजयोरन्तर्मध्ये विग्राम्यति

शोभा च । किं कृत्वा । दैत्यरिपोर्विष्णोः स्वभवनं स्वस्य गृहं उरः

हित्वा । तथा तन्निजसद्यः पद्ममपि उज्जिह्रत्वा । किम्भूतमुरः ।

लक्ष्म्या त्यक्तत्वात् शून्यत्वचरणेन दोषेण स्फुटं आसीदन्तः

स्थिरोभवन्तः मर्कटकीटा कर्णनाभकीटास्तेषां करणेन निर्वृत्तं

तैरर्चितं कृत्रिमं सितकच इव सितकचं मण्डलाकारं श्वेतं गर्भा-

ण्डस्यापनखानं तद्भवन् तद्रूपीभवन् कौस्तुभाख्यो मणिर्यत्र ।

किम्भूतं पद्मं । तैर्लूतातन्तुभिः मर्कटीसूत्रैः मर्कटोसूत्रसदृशैः

कमलसूत्रैरित्यर्थः । व्यक्तां प्रकटमवनद्दीकृतं बह्वं विमतन्तूनामेव

लूतातन्तुत्वेनोक्तिः । परस्परमतिदूरे द्वेऽपि भवने प्रति गता-

गताभ्यां आन्ता गती गृहद्वयं परित्यज्यातिममीपवर्त्तिनोरस्य

भुजयोरेव भवनयोः सुखेन निषीदत्यत्रैव स्थिरीभवतीत्यर्थः ।

कौस्तुभस्य पद्मजलाद्भूताच्छ्वेतत्वेन कमलसुखाणाञ्च पादुग्मात्

लूतातन्तुत्वेनोक्तेषां । लूता गती तन्तुवाये स्यादित्यमरः ॥ ६७ ॥

सिन्धोरिति । अयं सिन्धोर्जैत्रं ममुद्रस्य जेष्ठ पवित्रमुज्ज्वलं

पावनस्य तत्कीर्त्तिपूर्त्ताद्भुतं यगोऽपतङ्गाद्यस्य अष्टजन् नि-

यद्विन्दुश्रियमिन्दुरञ्चति जलञ्चाविश्य दृश्येतरो

यस्यासौ जलदेवतास्फटिकभूर्जागर्त्ति यागेश्वरः ॥ ३८ ॥

स्रमे । यत्र कीर्त्तितडागे जगन्ति स्नान्ति उज्ज्वलीभवन्ति स्नानं
च कुर्वन्ति । यद्वर्णनविषये के वा कवयः स्फुरन्नूतनार्था अपि
वाचयमा मौनिनो न सन्ति अपि तु सर्वेऽपि मौनिन एव
भवन्ति इत्यर्थः । अथ च के वयो जलपक्षिणः कवयः । यत्र
के जलपक्षिण, के वा तापसा न सन्ति अपि तु महति तडागे
बहवः पक्षिणस्तापसान् विन्द्यते । इन्दुर्यस्य कीर्त्तितडागस्य
विन्दुश्रियं अञ्चति प्राप्नोति यदपेक्षया चन्द्रेऽस्तीयानित्यर्थः ।
अथ च महत्तडागस्य जलविन्दुशोभामिन्दुरञ्चति यदीयो
विन्दुरिवेन्दुरित्यर्थः । यस्य च जलं आविश्य प्रविश्येव दृश्येतरो
ऽस्मदादिनेत्रयोरविषयभूतोऽसौ जगति विद्यमानः स्फटिका
एव भूर्यस्य स कैलास एव यागेश्वरः स्फटिकश्रीशिवलिङ्ग-
रूपो जलदेवता जागर्त्ति स्फुरति । समक्षायत्वान्नले चित्तः
स्फटिको न दृश्यते इयमेव स्फटिकपरीक्षा । उज्ज्वलतरैतत्-
कीर्त्तिकलोलप्रावित इव कैलासो न दृश्यते । इन्दुर्जले चा-
विश्य जले प्रतिबिम्बितः सन् यद्विन्दुश्रियमञ्चतीति वा असा-
विन्दुरेव यस्य जलमाविश्यादृश्यः स्फटिकनिर्गितो यागेश्वरः
सन् जलदेवता जागर्त्ति । कीर्त्तिमध्यपातो चन्द्रेऽपि समक्षा-
यत्वान्न दृश्यत इत्यर्थ इति वा । स्पृशेदिति वचनात्पर्वान्तिरिक्तो
काले समुद्रस्यास्पृशत्वात् अस्य तु सर्वदा पवित्रत्वात् । समुद्रस्य
च भूलोकस्येव कतिपयस्यैव जनस्य स्नानार्हत्वादस्य तु लोक-

अन्तःसन्तोषवाप्यैः स्थगयति न दृशस्ताभिराकर्णयिष्य-
 न्नङ्गेनानस्तिरोमाऽऽरचयति पुनकत्रेणिमानन्दकन्दा ।
 न क्षोणीभङ्गभीरुः कलयति च शिरःकम्पनं तन्न विद्मः
 शृण्वन्नेतस्य कीर्त्तौः कथमुरगपतिः प्रीतिमाविष्करोति ॥३९॥
 त्रयस्त्रानार्हत्वात्तस्य वर्षयितुं शक्यत्वादस्य चाशक्यत्वात्तस्य
 च चन्द्रैकमर्व्यस्वत्वादस्य च विन्दुद्वयचन्द्रत्वात् समुद्रे च श्रीवि-
 ष्णुरूपाया जलदेवतायाः सुप्तत्वादत्र च यागेश्वरस्य जाग्रत्वात् ।
 एवंविधो यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । यागेश्वर इति अमो
 जलदेवता जागर्त्ति । अमो का या स्फटिकभूः यागेश्वरः कै-
 लासो जागर्त्ति । वाचि यमो मृत इति (पां ३ । २ । ४०)
 खचि वाचं यमपुरन्दरौ चेति (पा० ६ । ३ । ६६) साधुः ॥ ३८ ॥

अन्तरिति । यस्मात् उरगपतिः श्रेयः अन्तःसन्तोषवाप्यै-
 रानन्दाश्रुभिः कृत्वा दृशो नेत्राणि न स्थगयति नाच्छाद-
 यति । यतस्ताभिर्दृग्भिः एतद्गुणानाकर्णयिष्यन् सन् चतुःश्रव-
 स्वादश्रुभिर्नेत्राच्छादने गुणानाकर्णनशङ्कया आनन्दाश्रुभि-
 र्दृशो नाच्छादयति । तथा आनन्द एव कन्दो मूलं यस्यास्तां
 पुनकत्रेणिं रोमाश्चपङ्क्तिमपि आरचयति करोति । यतः
 अनस्तिरोमाऽविद्यमानरोमा । तथा सन्तोषात् शिरःकम्पनं
 न करोति । यतः क्षोणीभङ्गभीरुः । यद्यहं मूर्ध्नि कम्पयि-
 श्यामि तर्हि भूमिः पतिष्यतीति भ्रिया । तस्मात् कार्णादे-
 तस्य कीर्त्तौः शृण्वन् श्रेयोऽन्तःकरणे समुत्पन्नां प्रीतिं कथं
 केमान्येन प्रकारेणाविष्करोति प्रकटयति वयं तन्न विद्मः ।

आचूडाग्रममज्जयज्जयपटुर्यच्छल्यदण्डानयं
 संरम्भे रिपुराजकुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु स्थिरान् ।
 सा सेवास्य पृथुः प्रसोदसि तया नास्मै कुतस्त्वत्कुच-
 स्पर्द्धागर्द्धिषु तेषु तान् धृतवते दण्डान् प्रचण्डानपि ॥ ४० ॥

आश्चर्यरूपकीर्त्तिरयमिति भावः । सहस्रमुखत्वाद्दृश इति
 यज्जलं ॥ ३८ ॥

आचूडेति । संरम्भे युद्धसम्भ्रमे सति जये पटुरयं राजा
 रिपवश्च ते राजानश्च तेषां कुञ्जरघटाकुम्भस्थलेषु दूरनिखा-
 ततया स्थिरान् शल्याग्रानोहस्य मन्थन्निनो दण्डान् शरान्
 प्रामान् वा आचूडाग्रं पुद्गाग्रं मर्यादोक्त्य यदमज्जयन्निच-
 खान् । सा एतत्कर्द्धका तदीया पृथुर्महती मेवा तया मेवया त्वं
 अस्मै कुतो न प्रसोदसि । किम्भूताय । तत्र कुचस्पर्द्धागर्द्धिषु कुच-
 माम्याभिलापिषु तेषु कुम्भस्थलेषु तान् पूर्वोक्तान् प्रचण्डान्द-
 ण्डान् धृतवते हतवतेऽपि । येन हि महती मेवा क्रियते तस्मै
 प्रमत्नीभूयते । अतिशूरोऽयं तस्माद् वृणीष्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

श्रितेति । सा भैमी श्रितश्रिया तं राजानं उपाधमत्
 श्रितवती यतः कीर्त्त्यं वर्णयितुं शक्यं महत्त्वं यस्य एवभूतमेव ।
 हि यस्मात् निषधेन्द्रवैभवं नममामर्थं गिरां पारे वागगोचरं
 वर्णयितुमपि न शक्यत इत्यर्थः । नन्मादेतस्य न्यूनत्वादुपशम
 इत्यर्थः । किम्भूतया श्रितश्रिया । तद्गुणश्रमणा तदीयगुणाकर्ण-
 नसमुत्पन्नेन सुखेन वितीर्णयेव दत्तयेव हतयेव । तया सृकणि

स्मितश्रिया हृक्कणिलीयमानया
 वितीर्णया तद्गुणशर्मणेव सा ।
 उपाहसत् कीर्त्यमहत्त्वमेव तं
 गिरां हि पारे निपधेन्द्रवैभवं ॥ ४१ ॥

निजाक्षिलक्ष्मीहसितैणशावका-
 मसाऽवभाणीदपरं परन्तपं ।
 पुरैव तद्दिग्वलनश्रियो भुवा
 भुवा विनिर्दिश्य सभासभाजितं ॥ ४२ ॥
 कृपा नृपाणामुपरि क्वचिन्न ते
 नतेन दाहा शिरसा रसादृशां ।

आद्यप्रान्ते लीयमानया संसर्गिण्या । कीर्त्यमिति असद्गुणारो-
 पणार्थसूचकं यदं ॥ ४१ ॥

निजेति । अमौ बाणी अपरमन्यं परन्तपं राजानं भुवा
 पुरैव पूर्वमेव विनिर्दिश्य दर्शयित्वा त्वां मैमौ अभाणीत् उवाच ।
 किंभूतां तां । निजाक्ष्णोर्लक्ष्म्या नेत्रकान्त्या हसित एणशावको
 मृगशिशुर्यया । किंभूतया भुवा । तस्य वर्णनीयस्य राज्ञो दिशा
 तत्समुखं चलनेन दृक्पातेन कृत्वा याः श्रियस्तामां भुवा श्यान-
 भूतया । किंभूतमेतं । सभया सभाभ्यैर्मनोज्ञतया सभाजितं
 दृष्टं पूजितं वा । रिपुतापकारत्वादन्वर्थकनामानं वा ॥ ४२ ॥

क्षपेति । हे मैमि ते तव नृपाणां मध्ये क्वचिदप्युपरि कस्या-
 प्युपरि क्षपा नास्ति दाहा कष्टं किमप्यवभोक्स्यापि नेति न ।

भवन्तु तावत्तव लोचनाञ्चला
निपेयनेपालनृपालपालयः ॥ ४३ ॥
षट्जुत्वमौनश्रुतिपारगामिता
यदीयमेतत्परमेव हिंसितुं ।

युक्तेत्यर्थः । किंभूतानां । तत्प्रतावशावशाच्चया नतेन शिरंसा
रमायां भूमौ दृग्गेषां रसां पश्यन्तीति च । अन्यत्र कृपा मा
भूत्राम तावत् किन्तु तत्र लोचनाञ्चलाः अपाङ्गदृगंशः निपेयः
सादरावलोकनार्हः यो नेपालानां देशानां नृपालो राजा तं
पिबन्ति सादरं पश्यन्ति एवंभूता अलयो भ्रमरभूता भवन्तु ।
एनं तावत् कटाक्षैर्विलोकयेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

अजुलेति । अजुलमवक्रता नखत्वं प्रियवादित्वादिरूपा
विनीतता च तथा मौनं निःशब्दत्वं वाङ्मयमश्च श्रुतिपार-
गामिता आकर्णपूर्वता वेदपारगामिता च एवरूपमतीवा-
तितरां विद्यामविधायि विद्यामकारि विगतयामकारि मनसि
हितप्रत्ययकारकश्च अलीकपवनाभ्यामवशादा यामाभावकारि
यदीयमेतच्चेष्टितं परं गतं स्वयतिरिक्तश्च सर्वे जनं हिंसितु-
मेव हन्तुमेव प्राणप्रियधनघट्टणार्थमेव च न तु लभ्यधनमात्र-
प्रयोजनं न सार्जवादिगुणार्जनप्रयोजनं । मोक्षस्य वज्ररसद्वयः
महान् अलयोऽतिदीर्घश्च गरः दाम्भिको दम्येन चरति इति
रूपकं । अतिशूरोऽयमिति भावः । दाम्भिके यावद्वृत्तं तत्
मर्त्यं एतस्य गते विद्यत इत्यर्थः । दाम्भिकेन यत्क्रियते तदेतच्छ-
रणेण क्रियत इत्यर्थ इति वा । दम्यो हिंसा माया च प्रयोजन-

अतोव विश्वासविधायि चेष्टितं
 वज्रमर्दानस्य स दाम्भिकः शरः ॥ ४४ ॥
 रिपूनवाप्यापि गतोऽवकीर्षिता-
 मयं न यावज्जनरञ्जनव्रती ।
 भृशं विरक्तानपि रक्तवत्तरान्
 निकृत्य यत्नानघ्जाम्बुजद्युधि ॥ ४५ ॥
 पतत्येतत्तेजोऽतभुजि कदाचिद्यदि तदा
 पतङ्गः स्यादङ्गीकृततमपतङ्गापदुदयः ।

मस्य प्रयोजनमिति (पां ५ । १ । १०६) ठञ् । तेन चरति
 वा चरतीति (पां ४ । ४ । ८) ठक् ॥ ४४ ॥

रिपूनिति । यावन्तो जनास्तावतां रञ्जनं तदेव व्रतं तद-
 स्थास्यतीति एवंभूतोऽयं राजा रिपूनपि अवाप्य प्राप्यापि वा
 अवकीर्षितां क्षतव्रतत्वं न गतः प्राप्तः । यद्यस्मात् स्वशरीरादि-
 विषये भृशं विरक्तान् जननुरागिणोऽपि अयं चैनं दृष्ट्वा विगत-
 रुधिरानपि तान् रिपून् युधि निकृत्य बाणैश्चित्वाऽसृजा रुधि-
 रेण कृत्वा रक्तवत्तरान् रक्तवन्तोऽनुरागिणोऽयच्च रक्तं विद्यते
 येषु ते रक्तवन्तः अतिगयेन रक्तवन्तो रक्तवत्तरा एवंभूतान-
 घजत् चकार । वैरिणामपि रक्षणात् क्षतव्रतत्वं न जातमि-
 त्यर्थः । रक्तवत्तरान् कवतुर्मतुप् च ॥ ४५ ॥

पततीति । पतङ्गः सूर्यः एतस्य तेज एव अतभुगग्निः तस्मिन्
 यदि कदाचित् कश्चिद्यपि समये पतति तदा तर्हि अत्रो-

यशोऽमुख्येवोपार्जयितुमसमर्थेन विधिना
 कथञ्चित् क्षीराम्बोनिधिरपि कृतस्तत्प्रतिनिधिः ॥ ४६ ॥
 यावत्पौलस्त्यवास्तूभवदुभयदरिद्रोमलेखोत्तरीये
 सेतुप्रालेयशैलौ चरति नरपतेस्तावदेतस्य कीर्त्तिः ।

कृततमः भृशमङ्गोक्तः पतङ्गानां शूलभानां देहदाहलक्षणा
 या आपदक्षासां उदयो येनैवभूत एव स्यात् तत्तेजसाऽतितरां
 सन्नापवशात् पीडितः स्यात् । एतत्तेजोऽपेक्षया सूर्यो हीनो
 वज्रपेक्षया शूलभतुल्य इत्यर्थः । तथाऽमुख्य यशः कथञ्चित्
 केनापि प्रकारेण उपार्जयितुमसमर्थेनेव विधिना ब्रह्मणाऽति-
 महान् क्षीराम्बोनिधिरपि तस्यैतदीययशसः प्रतिनिधिरनु-
 कल्पः कृतः कथञ्चित् कृत इति वा । यश इव यशःसदृश-
 मिति वा । मुख्याभावे हि प्रतिनिधिरपि क्रियते । क्षीरादप्यु-
 ज्ज्वलं अस्य यश इत्यर्थः । एवंविधः प्रतापवान् यशस्वी च को
 ऽपि नास्तीति भावः । मुख्यापेक्षया प्रतिनिधेर्न्यूनत्वादेकद्वीपव्या-
 पिनः क्षीरोदादशेषद्वीपव्यापिन्याः कीर्त्तिराधिक्याच्च ॥ ४६ ॥

यावदिति । हे भैमि सेतुप्रालेयशैलौ श्रीरघुनाथकृतः सेतुः
 प्रालेयशैलश्च हिमाचलस्तौ यावत् यावन्तं देशमभिव्याप्य
 तिष्ठतः यावत्कालं तौ वर्त्तन्ते वा एतस्य नरपतेः कीर्त्तिस्ता-
 वत्पर्यन्तं चरति भ्रमति । किंभूतो सेतुशैलौ । पुलस्त्यगोत्राय-
 त्वयोर्हावणकवेरयोरवास्तु अष्टदभूमिभूते ऽपि वास्तुभवन्दी
 ष्टदभूमित्वं प्राप्ते उभे द्वे ऽपि ये हरितौ दक्षिणोत्तरे दिशौ
 तयोः क्रमेण आमत्वाच्छुभ्रत्वाच्च रोमरेखा रोमान्नी उत्तरीयं

यावत्प्राक्प्रत्यगाशापरिवृद्धनगरारम्भस्तम्भमुद्राः
 वद्री सन्ध्यापताकारुचिरचितशिखाशोणशोभावुभौ च ॥ ४७ ॥
 युद्धा चाभिमुखं रणस्य चरणस्यैवादसीयस्य वा
 बुद्धान्तः स्वपरान्तरं निपततामुन्मुच्य बाणावलीः ।
 पूर्वकायावरणवस्त्रं तद्रूपौ । समुद्रबन्धनशिलापरम्परा दक्षिण-
 दिशो रोमस्थानीया । हिमाचलश्च उत्तरदिग्बलस्थानीयः ।
 तथा प्राक् च प्रत्यक् च आग्ने प्राचीप्रतिच्छौ दिशौ तयोः
 परिवृद्धौ स्त्रामिनाविन्द्रवरुणौ तयोर्ध्वं नगरे तयोर्ध्वदारम्भं
 आरम्भः तस्मिन् स्तम्भयोरिव सुन्दरी मुद्रा आकारो ययो-
 स्त्रावुभावद्री उदयास्तापस्यौ च यावन्तं देशमभिध्याय तिष्ठतः
 पूर्ववत् । किंभूतावद्री । प्रातःसायंमन्थे एव रक्तत्वान्पताका-
 रुची ताभ्यां रचिता निर्मिता शिखायां शिखरे शोणा रक्तां
 शोभा ययोस्तौ । पौलस्येति । गोत्रापत्ये गर्गादित्याद्यञ्
 (पा० ४।१।१०५।) वास्त्रभवदिति । सौ चेति (पा० ७।४।
 १६।) दीर्घः । उभाववयवौ ययोस्ते उभयौ ते हरितौ चेति
 ममास्ते पुंवद्भावः इति वा ॥ ४७ ॥

युद्धेति । अनेन राजा अरोणां शिरः भूमौ दृढात् बला-
 त्कारेण विलोठितं द्रष्टिं छेदात् स्फुरद्भ्रमणमभूत् । किंभूता-
 नामरीणां । आदसीयस्य अमुक्यायं आदसीयस्तस्य रणस्याभिमुखं
 समुपगम्य प्रारम्भमभिमुखीकृत्य वा बाणावलीः शरपङ्क्तोरनुच
 मुद्रा युद्धा वा निपततां माणपङ्क्तिवर्षणेन युद्धं कृत्वा रणभूमौ
 पतितागमिति यावत् । अथ च अन्तःकरणे स्वपरान्तरं स्वस्था-

किञ्च वाचनतीभवन्निजभियः खिन्नं भरेणाथवा
 राज्ञाऽनेन च्छादिलोठितमभूद्भूमावरीणां शिरः ॥ ४८ ॥
 न दूणादुद्गारे न गुणघटने नाश्रुतिशिखं
 समाकृत्यै दृष्टिर्न वियति न लक्ष्ये न च भुवि ।
 नृणां पश्यत्यस्य कच न विशिखान् किन्तु पतित-
 द्विपदक्षः श्वभ्रैरनुमितिर्मून् गोचरयति ॥ ४९ ॥

त्मनः परस्य चान्तरं न्यूनाधिकत्वतारतम्यं बुद्ध्वा वा आदसीयस्य
 चरणस्यैव अभिमुखं बाणावलीरुन्मुच्य निरायुधीभूय निपततां
 एतच्चरणयोर्दण्डवन्नमस्कारं कुर्वतां । किन्तु शिरः । रणसमुख-
 पद्मे किञ्च वा बाणैः खण्डितं सदाऽवनतीभवत् नतयोर्वं भूमी
 पतितं सत् । तथा चरणपद्मे । अथवा निजभियो भरेण स्त्रीय-
 भयघातन्येन वा खिन्नं सत् अवनतीभवत् । द्वितीयपद्मे बलाद्
 विलोठितं वामदक्षिणभागस्पर्शकारोक्तं । वैरिणो यदि युध्यन्ते
 तर्हि वियन्त एव । ये च विचारका भीरवश्च ते शस्त्राणि परि-
 त्यज्य राजानमेव शरणं गच्छन्ति जीवन्तीति । एवकारेणान्यः
 शरण्या न विद्यत इति सूचितं । अन्यदपि भाराकान्तं न च भव-
 तिति । वा शब्दः अत्येकविकल्पे ॥ ४८ ॥

नेति । युद्धकौतुकदर्शिनां नृणां दृष्टिः अस्य विशिखान्
 कच न कस्मिन्नपि दूणादुद्गारे निष्काशने उपादानकाले न
 पश्यतीति सर्वत्र समन्धः । तथा कस्मिन्नपि गुणघटने मौर्याः
 • मन्थानकाले न । आश्रुतिशिखं कर्षाद्यं मर्यादीकृत्य ममारुष्टौ

दमस्वसुखित्तमवेत्य चासिका
जगाद् देवो कियदस्य वक्ष्यसि ।
भण प्रभूते जगति स्थिते गुणै-
रिद्याप्यते मङ्कटवासयातना ॥ ५० ॥

क 'न कस्मिन्नपि मस्यगाकर्षणकाले' न । तथा मोक्षनानन्तरं
विद्यति कस्मिन्नपि भगवन्देशे न । तथा कस्मिन्नपि लक्ष्ये वेध-
वेधे न । तथा शत्रून्निर्भिद्य ततो निर्गत्य भुवि कस्मिन्नपि भू-
प्रदेशे पतितान् पश्यन्ति । तर्हि किन्तु पतितानां बाणाघातक-
तमर्षवेधवशाद्गतमाणानां भ्रमिष्ठानां द्विषतां वक्षःशत्रैः दृढं
प्रहृत्य वह्निर्निर्गतशरकृतकिट्टैः कृत्वा याऽनुमितिरनुमानज्ञानं
अमून् बाणान् गोचरयति ज्ञापयति । चेदनेन बाणा न मुक्ता-
स्तर्क्षतेषां वक्षसि किट्टाणि कथं भवेयुरित्याद्यनुमितिः । चक्षुः-
शत्रैरिति पाठे चक्षुःस्त्वेव विध्यतीति भावः ॥ ४८ ॥

दमेति । हामयतीति चासिकाऽतिनीचा चेटी दमस्व-
सुखित्तं तदर्शनवाञ्छयनिरपेक्षं तस्मिन्नरक्तं वाऽवेत्य ज्ञात्वा
देवो मरस्वतीं जगाद् । हे देवि त्वं अस्व कियत् एतदीयं कि-
यच्चरितं वक्ष्यसि वर्णयिष्यसि अपि तु वञ्जत्वात् प्रत्येकं वर्णयितुं
न शक्यत इत्यर्थः । गुणैः मौन्दर्यादिभिः प्रभूते महति जगति
स्थितेऽपि इह नृपे मङ्कटवासरूपा मगार्दवमतिरूपा यातना
मङ्कटावासेन वा यातना तीव्रवेदना आप्यते प्राप्यते इति
भण कथय । सर्वे गुणाः सर्वे जगत्परित्यज्यास्मिन्नेव मगार्देन
निवसन्तीति एकैकैवकारेण वर्णय । पृथग्वर्णनाऽभामर्यादि-

ब्रवीति दासीच्च किमप्यसङ्गतं
ततोऽपि नीचेयमतिप्रगल्भते ।
अहो सभा साधुरितीरिणः क्रुधा
न्यपेधदेतत्क्षितिपानुगान् जनः ॥ ५१ ॥

त्यर्थः । वाक्यार्थः कर्म । अथ च भूयसि । वर्त्तमाने जगति मध्ये
गुणैरिहैव कष्टरूपवसतिपीडा प्राप्यते न त्वन्यत्र । एतस्मिन्नि-
वासे गुणा उद्दिजन्त एवानर्हत्वादेकोऽपि गुणोऽव नास्तीति
भणेत्युपहासः । अस्य कियद्वत्त्यमि कथय । अतःपरं मा स
वादीः । तस्मान्निर्गुणमेवं गुणित्वेन कियन्तं कालं वर्षयिष्य-
मीति कथयेति वा । स्थितैरिति पाठे गुणविशेषणं । प्रभूतै-
रिति च ॥ ५० ॥

ब्रवीतीति । जनः प्रेक्षकः क्रुधा स्त्रस्त्रामिवर्षनविधानममु-
त्पन्नेन क्रोधेन इतीरिणो भाषमाणानेतस्य क्षितिपस्यानुगान-
नुचराद्यपेधत् निवारयामास । इति किं । इह सभायां भैरवा
दासी किमपि असङ्गतमयुक्तं ब्रवीति वदति का कस्येत्यादि
भाषते । ततोऽपि दास्या अपि सकाशात्त्रोचा इयं चेटी अति
प्रगल्भते नितरां घृष्टतया भाषते । नियामकः कोऽपि नास्ति ।
अहो अयुक्तत्वादायुक्तं साधुः सभा । विरहमवशया काका वा
अकारप्रक्षेपेण वा असाधुरेतादृशी सभा न कुत्रापि ।
ब्रवीति वर्त्तमानसामीप्ये भूते ऋद् (पां ३ । ३ । १३५ ।)
प्रश्नेति पाठः समीचीनः । गच्छद् घृष्टत्वे ॥ ५१ ॥

अथान्यमुद्दिश्य नृपं कृपामयी
 मुखेन तद्दिङ्मुखसम्मुखेन सा ।
 दमस्वसारं वदति स्म देवता
 गिरामिलाभूवदतिस्सरश्चियं ॥ ५२ ॥
 विलोचनेन्दीवरवासवासितैः
 सितैरपाङ्गाध्वगचन्द्रिकाञ्चलैः ।

अथेति । अथ कृपामयी वज्रलक्षणा सा गिरां देवता मुखेन
 अन्यं नृपं उद्दिश्य दमस्वसारं वदति स्म । किम्भूतेन । तस्योद्दे-
 ग्यस्य नृपस्य दिङ्मुखं दिग्विभागः तस्य सम्मुखेन । किम्भूतं नृपं ।
 इलाभूवत्पुरुषवचनिव । किम्भूता । अतिस्सरा अतिक्रान्तस्सरा
 शीर्यस्यास्तां ॥ ५२ ॥

विलोचनेति । हे मैमि त्वं अपाङ्गाध्वगाया नेत्रप्रान्तरूप-
 भागगामिन्याश्चन्द्रिकायाः नेत्रमध्यगनीलगोलकस्याञ्चलैरिवा-
 ञ्चलैरतिदीर्घैर्बिलोकनव्यापारैः कटाक्षैरिति यावत् तैः कृता
 निभात् वस्त्वन्तरविलोकनव्याजात् वपामपाकृत्य मालयं मल-
 याद्रिस्त्रामिनं मायाः मन्दद्रूपाया लक्ष्या आलस्यं वा चित्तिचित्तं
 निभास्तय विलोकय । किम्भूतं । रुचः कायकान्तेः आलस्यं
 आप्तदोभूतं । किम्भूतैरसृग्भैः । विलोचने एव इन्दीवरे नीलो-
 त्पले नीलोत्पलतुल्ये नेत्रे तयोर्मध्ये वासः स्थितिस्तथा वामि-
 तेर्भाषितैः नयननीमिषा नीलोत्पलैरित्यर्थः । तथा गितैः शुभैः ।
 नीलश्वेतकान्तिभिः कटाक्षैर्बिलोकयेत्यर्थः । अयं च विलोचन-

चपामपाकृत्य निभान्निभालय
 चित्तिचित्तं मालयमालयं रुचः ॥ ५३ ॥
 इमं परित्यज्य परं रणादरिः
 स्वमेव भग्नः शरणं मुधाविशत् ।
 न वेत्ति यत्नात्तुमितः कृतस्मयो
 न दुर्गया शैलभुवाऽपि शक्यते ॥ ५४ ॥

तुल्यानां नीलोत्पलानां वामेन पश्चिमलेन सुगन्धोक्तैः सितैः
 तिर्थगायतशैलत्वादपाङ्गुल्यमार्गगामिन्या ज्योत्स्नाया अञ्चलैः
 करैरुपलक्षितं । तथा रुचः कान्तेः आलस्यं स्यात् । तथा मः
 शिवः आलस्यो यस्य शिवमौलिनिधामिनं चन्द्रमेवैनं राजानं
 चपामपाकृत्य पश्येत्यर्थः । मः शिवे मा च पश्चाद्यामिति विश्वः ।
 निभालय । पुरादावात्मनेपदिनः पाठात् परस्मैपदं चिन्त्यं । नि-
 भालनं निभालस्तद्वान्निभालवांस्तादृशं कुर्वन्ति । तत् करोतीति
 णिच् (पा० ३।१।२६। सू० १वा०) मतुषोपे भाधमीयं ॥ ५३ ॥

इममिति । हे भैमि रणाद्भग्नः पलायितः कृतस्मयः कृत-
 गर्वः अरिः एतस्य शत्रुः परं शत्रुभूतमथचानिमदान्तं इमं
 परित्यज्य स्वमेव श्लोचमेव शरणं गृहं मुधा वृथाऽऽविशत् ।
 तदीयोऽहं मां रक्षेद्युक्ता एनमेव शरणं रक्षितारं कृतगर्वत्वा-
 दप्राप्य स्वगृहं वृथैव गत इत्यर्थः । यद्यस्मान् दुर्गया विषमया
 शैलस्य भूः तथा गिरिदुर्गेत्यर्थः । तथापि दतोऽस्मान्मृपात् चातुं
 न शक्यते इति न वेत्ति । गिरिदुर्गे प्रविष्टोऽपि यस्मात् नतोऽपाकृत्य

अनेन राज्ञाऽर्थिषु दुर्भंगीकृतो

भवन् घनध्वानजरत्नमेदुरः ।

तथा विदूराद्रिरदूरतां गमी

यथा स गामी तव केलिशैलतां ॥ ५५ ॥

हन्यते खगृहं प्रविष्टो हन्यत इति किं वाच्यं । अतः खगृहप्रवेशो
व्यर्थ इत्यर्थः । अथ च पर्वतपुत्रा दुर्गयापि चातुं न शक्नते ।
तद्वर्षं हत्वैव शरणागतञ्च रक्षत्येवायमिति भावः । शरणं गृह-
रचित्रैरित्यमरः ॥ ५४ ॥

अनेनेति । एतद्वरणे सोऽतिप्रसिद्धो विशेषेण दूरीऽद्रिरथ
च रोहणाचलस्तथा तेन प्रकारेण अदूरतां गामीयं गमी
गतो यथा येन प्रकारेण तव केलिशैलतां कीडापर्वतत्वं गामी
गमिष्यति । किंभूतः । अतिवदान्देनानेन राज्ञाऽर्थिषु याचकोषु
विषये दुर्भंगीकृतः उपेक्षाविषयतां अयाचनीयतां प्रापितः ।
अत एव व्ययाभावात् नवा घना मेधास्तेषां ध्वानः शब्दस्तस्मा-
ज्जातैरंशैर्मेदुरः परिपुष्टो भवन् । विदूराद्रौ हि नवमेघशब्दा-
द्भ्रमशलाका उत्पद्यन्ते तास्य याचकैर्नीयन्ते । अस्मिन् वज्र-
प्रदे मति तत्र कस्यापि याचकस्यागमनाद्यभावाद्भ्रमैः कृता
त्यदुपवनान्तं यावन्मेदुरो भवति स एव रत्नमयत्वान्नव कीडा-
पर्वतस्याने भविष्यति । अति वदान्योऽयमिति भावः । भवद्-
घनध्वानेति पाठे भवद्वा उत्पन्नैभ्यो घनध्वानेभ्य इति व्याख्येयं ।
गमी गामीति पूर्व्वम् ॥ ५५ ॥

नम्रप्रत्यर्थिपृथ्वीपतिमुखकमलम्बानतामृङ्गजात-

छायान्तःपातचन्द्रायितचरणनखश्रेणिरैणेयनेत्रे ।

दृग्नारिप्राणवानामृतरसलहरीभूरिपानेन पीनं

भूलोकस्यैव भर्ता भुजभुजगयुगं सांयुगीनं विभर्त्ति ॥ ५६ ॥

नमेति । हे ऐणेयनेत्रे ऐणेयो हरिणपोतस्तन्नेत्रवन्नेत्रे यस्या-
स्तत्संबुद्धिः । एण्यवयवभूते वा नेत्रे यस्याः । भूलोकस्य भर्ता
एष राजा मंयुगे साधु सांयुगीनं रणरमिकं भुजद्वयरूपं भुज-
गयुगं मर्पद्वयं विभर्त्ति । किंभूतः । नम्राः प्रत्यर्थिपृथ्वीपतयः
मधुनृपान्तेषां मुखान्येव कमलानि तेषां लज्जया चानता
तद्रूपा मृङ्गेभ्यो जाता छाया अमरमन्वन्विनी या गोभा कृष्ण-
ता तस्या अन्तःपातेन नखमध्ये प्रतिबिम्बितेन चन्द्रायिता
चन्द्रवदाचरिता चरणनखश्रेणिर्यम् । किंभूतं । दृग्नानां मद-
र्पाणामरीणां प्राणस्थवानां एवातिप्रियत्वादमृतरसस्तस्य सह-
रीणां तरङ्गाणां भूरि अतितरां पानेन पीनं पीवरं । मगध्व-
नृपप्राणवियोगकरणेनार्जम्बि । ममानाकारत्वादतिक्रूरकर्म-
त्वाच्च भुजयोः मर्पत्वं । मर्पाणाञ्च पवनाशनत्वात् प्राणस्थैः
पवनैः पीनत्वं युक्तं । दर्परहितां चरणपातिनो वैरिणो रक्षति
मदर्पागनघान्मारयत्ययमिति भावः । ऐण्यं । एण्या अपत्यं
स्त्रीभ्यो ढक् (पा० ४।१।१२०) । एण्या अवयवा इत्यर्थे
एण्या ढञ् (पा० ४।३।१५८) । सांयुगीनं । साध्वर्थे प्रतिज-
नादित्वात् खञ् (पा० ४।४।८८) ॥ ५६ ॥

अध्याहारः स्मरहरगिरश्चन्द्रशेषस्य शेष-

स्याच्चेर्भूयः फणसमुचितः काययष्टीनिकायः ।

दुग्धाम्भोधेर्मुनिचुलुकनचासनाशाभ्युपायः

कायव्यूहः क्व जगति न जागर्त्तिदः कीर्त्तिपूरः ॥ ५७ ॥

अध्याहार इति । अमुष्य कीर्त्तिपूरः क्व कस्मिन् जगति न
जागर्त्तिं न प्रकाशते अपि तु स्वर्गपातालमर्त्यलोकेषु स्फुरति ।
लोकत्रयव्यापित्वं क्रमेणाह । किम्भूतः । स्मरहरगिरसि चन्द्रः
तस्य यः शेष एकता तस्या अध्याहारो लक्षणया पञ्चदश-
कलाभिः पूरकः । स्वर्गङ्गता गिरिशिरःस्थितश्चन्द्रो येन षोड-
शकलः क्रियत इत्यर्थः । अन्यत्राप्यपूर्ववाक्ये किमपि योग्यं पदा-
न्तरमध्याहृत्य वाक्यपूरणं क्रियते । तथा शेषस्याहेः सर्पराजस्य
भूयांसः सहस्रसङ्ख्याकाः फणस्तेषां समुचितो योग्योऽतिदीर्घः
काययष्टीनिकायः शरीरखण्डिकासमूहः । फणसहस्रस्य शरीरं
सहस्रेण भवितव्यं । पातालं गत्वा तदीयगिष्टशरीरपूरणं
क्रियत इत्यर्थः । तथा मुनेरगस्त्यस्य चुलुकनं बहुचित्तहस्तपानं
तस्माद्यस्त्रामो भयं तस्य नागे निरामे अभि सामञ्जस्येनोपायः
साधनं दुग्धाम्भोधेः । कायव्यूहः शरीरसङ्घः । पूर्वमेकाकित्वेन
पानाद्भयमभूदिदानीमेतमेतद्यगोरूपानेकशरीरधारणात् एक-
ग्रानेकपाने सामर्थ्याभावात्कालमात्रस्य च क्षीरतापादनाद्दुग्ध-
यग्नमोस्य स्वरूपत्वादुग्धे यग्नोभमो यगमि दुग्धभ्रम इति दुग्ध-
यग्नमोर्निर्णेतुमशक्यत्वात् पानाभावात् । चयाभावसाधनभूतः
क्षीरोदधेः कायव्यूहरूप इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

राज्यामस्य शतेन किं कलयतो चेति शतघ्नो हतं
लघैर्लघुभिदो दृष्टौव जयतः पद्मानि पद्मैरलं ।

कर्तुं सर्व्वपरंछिदः किमपि नो शक्यं परार्द्धेन वा
तत्सङ्ख्यापगमं विनाऽस्ति न गतिः काचिदतैतद्विपा ॥ पू८ ॥

राज्यामिति । नाम्ना शतघ्नो चतुःशतीन्लोहकण्टकमश्चितं
हेतिं शक्यं कलयतो धारयतः अस्य राज्ञां शतेन किं हतं ।
तेन शस्त्रेण मारणात् तैरनेकैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यत
इत्यर्थः । अथ च यः शतमारणममर्थः शस्तं शृङ्गाति तस्य शत-
सङ्ख्यामितैर्राजभिः किमपि कर्तुं न शक्यते । तथा राज्ञां
लघैः किं । हतं पूर्यतां । यतः लघं वेधं भिनत्तीति लघुभि-
क्तस्य लघुभिदः । यो हि कुत्रचिदप्यप्रतिहतमायकदास्य लघु-
मक्षैरपि किमपि कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः । तथा राज्ञां पद्मैः
पद्ममक्षैः राजभिरपि किं । तैरप्यस्य किमपि कर्तुं न शक्यते ।
यतो दृष्टौव पद्मानि कमलानि पद्ममङ्गकान्तेरिष्य जयतः ।
यो हि कमलतुल्यनेत्रस्तस्य शत्रुतः पराभवो न । अथ च यो
भूतेषमात्रेण पद्मसङ्ख्यापरिमितान् राज्ञो जयति तस्य पद्ममक्षैः
राजभिः किञ्चित् कर्तुं न शक्यते । तथा वा समुचये राज्ञां
परार्द्धेनापि परार्द्धमक्षैर्राजभिः अस्य किमपि कर्तुं नो शक्यं ।
यतः सर्व्वे च ते परे शत्रवस्य तांस्त्रिभुजं तस्य । यो हि वैरिमात्र-
हनने समर्थस्तस्य परार्द्धमङ्गाः शत्रवः किं कुर्वन्ति । तत्तस्मा-
देतस्य विपां सङ्ख्याद्रूपादपगमं पलायनं अथ च परार्द्धरूपायाः
सङ्ख्याया अप्यपगमं परित्यागमसङ्ख्यानं विना काचिद्वृत्तिर्नास्ति

वयस्ययाऽऽकूतविदा दमस्वसुः
 स्मितं वितत्याभिदधेऽथ भारती ।
 इतः परेषामपि पश्य याचतां
 भवन्मुखेन स्वनिवेदनत्वरं ॥ ५९ ॥
 कृताऽच देवी वचनाधिकारिणी
 त्वमुत्तरं दासि ददासि का सती ।
 ईतीरिणस्तनुपपारिपार्श्विकान्
 स्वभर्तुरेव भूकुटिर्न्यवर्त्तयत् ॥ ६० ॥

वत खेदे असह्येयास्येदभविष्यंस्तर्द्धजीविष्यन् असह्येयत्वं नास्ति
 तस्मात्पलायनमेव जीवनीपायः । पलायिताश्च हन्तीत्यर्थः ।
 लक्षं शरव्ये सङ्ख्यायां । शतश्रीं । अमनुष्यकर्तृके चेति ठक् (पां
 ३ । २ । ५३) ॥ ५८ ॥

वयस्ययेति । अथ दमस्वसुराकूतविदाऽभिप्रायज्ञया वय-
 स्यया सख्या स्मितं वितत्य हसितं कृत्वा भारतीति अभिदधे
 उक्ता । इति किं । हे भारति त्वं भवन्मुखेन तन्मुखेन स्ववर्णनं
 याचतां प्रार्थयमानानामितोऽस्मान्नृपात्परेषामन्येषां राज्ञां
 स्वनिवेदने स्ववर्णने एव त्वरां कामविलम्बामघनत्वं पश्य एतद-
 र्णनादिरमेति भावः । अन्यानपि वर्णयेत्यर्थः ॥ ५९ ॥

कृतेति । स्वभर्तुः स्वस्वामिन एव भूकुटिः कोपवशाद्भूभङ्गः
 इति पूर्वोक्तं ईरिणे भाषमाणांस्तानृपपारिपार्श्विकान् राज-
 भेषकान् न्यवर्त्तयत् न्यपेधत् । भूक्षेपमात्रेण तेनैव ते निवारिताः ।

धराधिराजं निजगाद भारती
तदनुमुखेपदलिताङ्गसूचितं * ।
दमस्वसारं प्रति सारवत्तरं
कुलेन शीलेन च राजसूचितं ॥ ६१ ॥
कुतः कृतैवं वरलोकमागतं
प्रति प्रतिज्ञाऽनवलोकनाय वा ।

इत्यर्थः । इति किं । हे दासि अत्र राजवर्णने वचनाधिका-
रिणी भाषणाधिकारिणी देवीकृता त्वं का मती का भवन्ती
केन प्रयुक्ता मती अथ चासती कुलटा का त्वमुत्तरं ददासि ।
अत्र त्वं वक्रमुयोग्येति । पारिपायिकान् । परिपाय्यं वर्त्तन्ते
परिमुख्येति (पा० ४ । १ । २८) चकाराङ्कः ॥ ६० ॥

धरेति । भारती दमस्वसारं प्रति धराधिराजं नृपं निज-
गाद कथयति स्मेत्यर्थः । किंभूतं । तस्य वर्षनीयस्य नृपस्य
उन्मुखं समुखं ईपदलिनेन किञ्चित्परिवर्त्तितेनाङ्गेन करादिना
सूचितं ज्ञापितं । तथा सारवत्तरमतिर्बालिष्ठं । तथा कुलेन
शीलेन स्वभावेनाचरणेन वा राजसु मध्ये सूचितं योग्यं श्रेष्ठं ।
कुलशीलाभ्यां सारवत्तरं श्रेष्ठतरं वा ॥ ६१ ॥

कुत इति । हे भैमि ते त्वया आगतं स्वयम्भरार्थं वरलोकं
परिणेतुं प्रति लक्ष्मीकृत्य अनवलोकनाय अदर्शनायैवम-
मुना दृग्भ्रमानेन प्रकारेण प्रतिज्ञा कुतः कस्मात् कारणात् कृता

अपीयमेनं मिथिलापुरन्दरं
 निपीय दृष्टिः शिथिलास्तु ते वरं ॥ ६२ ॥
 न पाहि पाहीति यदब्रवीरमुं
 ममौष्ठ तेनैवमभूदिति क्रुधा ।
 रणक्षितावस्य विरोधिमूर्धभि-
 र्विदग्ध दन्तैर्निजमोष्ठमास्यते ॥ ६३ ॥

अपि त्वयुक्तमेतत् । वेति पाठे कुतो वेत्यन्वयः । अनवलोकनाद्यैवेति
 अवधारणार्थो वा । न केवलं वरणार्थैव किन्तु अनवलोकना-
 यापीति अप्यर्थो वा । किन्तर्हि कर्त्तव्यमित्यत आह । हे भूमि
 ते इयं दृष्टिः एनं मिथिलाया नगर्याः पुरन्दरं स्वामिभं
 निपीयैव शिथिलास्तु एतद्वरं । सर्वथाऽनवलोकनादिलोकनं
 वरमिति राजान्तरवदनानुरागेत्येनं विलोकयेत्यर्थः । अन्ये
 यद्यपि नावलोकितास्तथाप्येनं विलोकय । विलोकनेनापि एनं
 सभावयेत्यर्थः । पूर्वश्लोके सामान्यत उक्तत्वात् । अन्वादेशे (पा०
 १ । ४ । २४) एनमिति समर्थनीयं ॥ ६२ ॥

न पाहीति । अस्य विरोधिमूर्धभिर्वैरिशिरोभिः इति
 क्रुधा रणक्षिता निजमोष्ठं दन्तैर्विदग्ध विशेषेण दृष्ट्वा आस्यते
 म्योपते । इति किं । हे ओष्ठ त्वं अभुं नृपं प्रति पाहि पाहि
 इति यत्र अत्रवीः तेन कारणेन ममौष्ठविलुञ्चनपूर्वकं मरण-
 गभूदिति । पाहि पाहीति यो वदति तमयं रक्षति । पाहीति
 पदोच्चारणे प्रथमं तनैव सामर्थ्यं प्रकारस्थितत्वात् तथा च

भुजेऽपसर्पत्यपि दक्षिणे गुणं
 सङ्क्षेपुणाऽऽदाय पुरः प्रसर्पिणे ।
 धनुः परीरम्भमिवास्त्रं सम्मदान्
 महाहवे दित्सति वामवाहवे ॥ ६४ ॥
 अस्योर्व्वीरिमाणस्य पार्व्वणविधुर्द्वैराज्यसज्जं यगः
 सर्व्वाङ्गेज्ज्वलशर्व्वपर्व्वतसितश्रीगर्व्वनिर्व्वसि यत् ।

मदर्पत्वात्तदनुष्ठाणान्नामयं मारितवानिति त्वमेवापराधी-
 त्यर्थः । श्वमुष्टिन्यायेन दष्टैव न तु मुक्तेति आस्यत इत्यनेन
 सूचितं ॥ ६३ ॥

भुज इति । महाहवे महति रणमम्है दक्षिणेऽपमये अथ
 च मरने अनुकल्पेऽपि भुजे इषुणा मह गुणं मौर्व्वीमपि आदाय
 गृहीत्वाऽपमर्पति कर्णपद्यादेशं गच्छति मति पुरः प्रसर्पिणे त्रिषु-
 मग्नमुयायिने दृढतरमुष्ठयेऽस्य वामवाहवे मय्यभुजाय धनुः सम्म-
 दादिव दृढतरतजाताह्व्यादिव परीरम्भमानिद्रनं दित्सति
 दातुमिच्छति । दित्सतीवेति वा । अन्यस्मिन्नपि गुणिनि विश्राम-
 पात्रे मद्रासात्स्वजनमादाय पलायिते मति मद्रामं कर्त्तुं मग्न-
 माय वामाय दुष्टायापि अयमेव माधुरिति मत्वा सुवंगजेन
 केनचिन्मध्यस्थेनानिद्रनं दीयते । दृढमुष्टिगतिशून्येऽपमिति ।
 मद्रामे कर्त्तव्यमापयन्तमाकर्षणाद्गुण्यकीकृत्य शत्रुान्मुसन्नेवान्न
 इति भावः । वामवाहव इति । दद्यादित्येवागच्छतुर्थी ॥ ६४ ॥
 यमेति । यमेत्यर्थेऽस्मिन्मन्त्रे यगः यद् यगः एतादृशं ।

तत्कम्बुप्रतिविम्बितं किमु शरत्पर्जन्यराजिश्रियः
 पर्यायः किमु दुग्धसिन्धुपयसां सर्वानुवादः किमु ॥ ६५ ॥
 निस्त्रिंशच्चुटितारिवारणघटाकुम्भास्थिकूटाऽवट-
 स्थानस्यायुकमौक्तिकोत्करकिरः कैरस्य नायङ्करः ।

कीदृश यशः । पर्वणि भवः पार्वणः पूर्णा विधुश्चन्द्रः तस्य दैराज्यं
 द्वयोराज्ञाः कर्मा तत्र सज्जं तत्परं पार्वणचन्द्रमदृशमित्यर्थः ।
 तथा सर्व्वेष्वङ्गेषु उज्ज्वलस्य धवलस्य शर्व्वपर्व्वतस्य चरनिवास-
 भूतकैलामस्य सितश्रीः श्वेतकान्तिसुद्विषये यो गर्व्वस्तस्य नि-
 र्व्वासि निराकारकं । कैलामादपि धवलतरं एवभूतं यत् यशः
 तत्कम्बुप्रतिविम्बितं सामुद्रशङ्खप्रतिविम्बं किमु । तथा शरदि
 पर्जन्यराजिर्मेघपङ्क्तिस्तस्याः श्रीर्धवलमशोभा तस्याः पर्यायः
 किमु । शब्दस्य शब्दान्तरेणोच्चारः पर्यायः । तथा दुग्धसिन्धोः
 क्षीरोदस्य पयसां दुग्धानां सर्व्वेण प्रकारेणानुवादः पुनरभि-
 धानं किमु । चन्द्रादितुल्यमेतद्यश इति भावः । अन्योऽपि
 अधिष्ठितदैराज्यः प्रतिपक्षं निरस्यति ॥ ६५ ॥

निस्त्रिंशेति । अस्य नृपस्यायं दृग्गमानः करः कैरेवभूत
 इव न उन्नीतः तर्कितः अपि तु सर्व्वेणैवमेव तर्कितः । कीदृशः
 करः । निस्त्रिंशेन खड्गेन छत्वा चुटितायाः खण्डनं मात्तयाः
 अरिवारणघटायाः वैरिगजपरम्परायाः कुम्भानां मण्डम्यलानां
 अस्मिकृटा अस्मिमृहान्मेषामवटस्थाने गर्ज्जन्मत्तलम्याने म्यायुकः
 न्यतिशीलो मौक्तिकोत्करो मुक्तामङ्गसास्य किरः विक्षेपकः ।

उन्नोतश्चतुरङ्गसैन्यसमरत्वङ्गचतुरङ्गचुर-

क्षुणासु क्षितिपु क्षिपन्निव यशःक्षोणोजवीजव्रजं ॥ ६६ ॥

अर्थिभ्रंशवद्भवत्फलभरव्याजेन कुञ्जायितः

सत्यस्मिन्नतिदानभाजि कथमप्यास्तां स कल्पद्रुमः ।

तथा चत्वारि करिनररथचतुरगलक्षणानि अङ्गानि घेषामेवभू-
तानि सैन्यानि येषु ते समराः सङ्ग्रामास्तेषु त्वङ्गन्तश्चित्रं गच्छ-
न्तश्चतुरङ्गास्तेषां चुरैश्चरणायनखतीक्ष्णाघातैः क्षुणासु विदा-
रितासु कृष्टासु क्षितिपु रणक्षेत्रभूमिषु यशोमल्लस्य क्षोणीजस्य
तदुत्पादकं वीजव्रजं वीजमहं क्षिपन्निव वपन्निव । यशोवृक्षस्य
शुभ्रत्वान्तत्कारणेन वीजेन शुभ्रेणैव भवितव्यं । अरिहरिकुम्भ-
समुक्ताफलानि वीजस्थाने जातानीत्यर्थः । अन्योऽपि पात्रस्य
वीजमहं स्वकरेणाकृष्य हलकृष्टासु भूमिषु वपति । वैरिकरिणां
हननादेतस्य यज्ञ यशो जातमिति । तैदृशात्सुराः खुरा इति
तुल्यः शब्दः । निर्गतस्तिग्गतेऽङ्गुलिभ्या निस्तिग्गः खड्ग इति ।
उपकरणे मद्वायामात्पुरुषस्योपमद्वायानं निस्तिग्गाद्यर्थमिति डः ।
स्याद्युक्तं । लमपतपदस्येत्युक्तञ् (पा० ३।२।१५४) । किरतीति
किरः । इगुपधेति कः (पा० ३।२।१३५) ॥ ६६ ॥

अर्थीति । म कल्पद्रुमः प्रमिदः केवलं कल्पितप्रदः । अस्मिन्
राजनि अतिदानं अतिनयितं दानं भजति अकल्पितमपि
ददति मति अर्थिभ्रंशाद्याचकैर्व्रजनात् पूर्वमन्यापि व्ययाभा-
वाद्बहुभवन्ति बहूनि जायमानानि फलानि तेषां भरव्याजेन

आस्ते निर्व्ययरत्नसम्पदुदयोदयः कथं याचक-
 श्रेणीवर्जनदुर्यशोनिविडितग्रीडस्तु रत्नाचलः ॥ ६७ ॥
 सृजामि किं विघ्नमिदं नृपस्तुता-
 वितीक्षितैः पृच्छति तां सखीजने ।

भारगौरवमिवेण कुञ्जायितः खर्व्ववदाचरितोऽतिनम्रः सन्
 कथमप्यास्तां महता ह्येनेन । अथ च लज्जागोपनप्रकारेणापि
 तिष्ठतु कालं वातिवाहयतु । नम्रत्वेन लज्जागोपनं युक्तमिति
 भावः । तु पुनः रत्नाचलः याचकश्रेण्या वर्जनात् परित्यागात्
 जातेन दुर्यशमाऽपकीर्त्या निविडिता घनीकृता ग्रीडा लज्जा
 यशैवभूतोऽपि याचकाभावात्निर्व्यययाऽचयया रत्नसम्पदा कृत्वा
 य उदयोऽनुम्यूता वृद्धिस्तेनोदयः उच्चशिखरोऽथ वा नम्र एव
 कथमास्तेऽपि तु लज्जितम्यानमलमयुक्तमेवेत्यर्थः । कल्पवृक्षस्य
 स्वर्गम्वितत्वाद्दुष्प्रापतया फलभरव्याजेन नम्रतया च लज्जा-
 परिहारः सम्भवः । रोदणाद्रेस्तु एकलोकनिवानाद्दुष्प्राप-
 त्वाभावेऽपि याचकैर्वर्जनाल्लज्जातिशयमतिनम्रत्वं युक्तं तत्तु तस्य
 नास्तीत्याद्यर्थः । कल्पवृक्षमेव भ्यामणयमधिको दानशूर इति
 भावः । कुञ्जायितः । लोहितोदेराकृतिगणतादाचारे कल्प
 (५१० ३ । १ । १३) ॥ ६७ ॥

सृजामि । वधूर्भूमौ सखीजने दक्षितैर्भूभङ्गादिश्रेष्ठितैः
 कृत्वा तां भोगीमिति पृच्छति मति स्वाभिप्रायज्ञापनार्थं गि-
 ताप वादं यत् श्रवणायत् वर्कं चक्रे तददगवक्रणमेव तदुपे तग्निम् ।

स्मिताय वक्त्रं यदवक्रयदधू
स्तदेव वैमुख्यमलक्षि तन्नूपे ॥ ६८ ॥
दृशाय निर्दिश्य नरेश्वरान्तरं
मधुस्वरा वक्तुमधीश्वरा गिरां ।
अनूपयामास विदर्भजाश्रुती
निजास्यचन्द्रस्य सुधाभिरुक्तिभिः ॥ ६९ ॥

राज्ञि वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं अलक्षि अलक्षितं । अन्यतो विनो
कनादेवात्रानादरोऽस्या इतीति सखीभिर्लोकितेन राज्ञा वा
तर्कितमित्यर्थः । इति किं । हे भैमि अहं अयस्त्वामौ नृपस्य इदं-
नृपस्यस्य सुतौ विघ्नं सृजामि किं । वैलक्ष्यमिति पाठे अमाव-
धानतया यस्मान्मुखमवक्रयत् तस्मादेव भूपगतमेव वैलक्ष्यं मा-
न्यं लोकैर्लक्षितमित्यर्थः । स्मिताय । स्मितं कर्तुं क्रियार्थोप-
पदेति चतुर्थी (पा० २ । ३ । २४) ॥ ६८ ॥

दृशेति । अथ मधुरस्वरा गिरामधीश्वरा वक्तुं वर्णयितुं दृशा
नेत्रव्यापारेण नरेश्वरान्तरं नृपान्तरं निर्दिश्य दर्शयित्वा विदर्भ-
जाश्रुती भैम्याः कर्त्ता निजास्यं स्वीयवदनमेव चन्द्रस्य सुधाभि-
रमृतरूपाभिरुक्तिभिः कृत्वा अनूपयामास परिपूर्णे चकार उवा-
चेत्यर्थः । अनुगता आपो यत्रानूपो देशः । सृगादिना ममामान्ते
ऊदनोर्देश इत्युकारः (पा० ६ । ३ । ८८) । अनूपे जलप्लुते चकार ।
तत् करोतीति णिच् । लक्षणया मधुरस्वराकर्षणमिति स्का-
रेत्यर्थः । अपूपुरद्भौमभुवः श्रुती पुनर्गति पाठे णैचश्रुपधाया
इति किं वाच्यमित्युपधाङ्गस्यः (पा० ७ । ४ । १) ॥ ६९ ॥

स कामरूपाधिप एष हा त्वया
 न कामरूपाधिक ईक्ष्यतेऽपि यः ।
 त्वमस्य सा योग्यतमाऽसि वल्लभा
 सुदुर्लभा यत्प्रतिमल्लभा परा ॥ ७० ॥
 अकर्णधाराप्लवगसन्भृतां गतां
 गतैररिन्त्रेण विनास्य वैरिभिः ।

स इति । एष कामरूपस्य देशविशेषस्याधिपः । अथ च
 मदनरूपस्यापि स्वामी तद्रूपधारणादित्यर्थः । स कः । यस्त्वया
 न ईक्ष्यतेऽपि न नाभिलष्यत इति तु किं वाच्यमित्यर्थः । हा
 कष्टमनुचितमेतत् । यतः कामाद्रूपेणाधिक अतिसुन्दरः । अथवा
 कामाद्रूपेणाधिको नेति काकुर्वा । यतोऽयं कामादधिकस्त-
 स्मादस्य योग्यतमा सा त्वं वल्लभाऽसि नितरामुचिता प्रेयसी
 भवसि । सा का । परा उत्कृष्टा यस्यास्तव प्रतिमल्लभा तुल्या भा-
 कान्तिः सुतरां दुर्लभा यस्याः । मदृशी कान्तिः कस्याच्चिदपि न
 दृष्टवरी । अस्यापि सुन्दरत्वादित्यर्थः । अथ च पराऽन्या स्त्री
 यस्यास्तुल्यकान्तिर्दुर्लभा सातिसुन्दरी त्वमित्यर्थः । त्वमतिस्व-
 न्दरी अस्य सुतरामयोग्येत्यर्थ इति वा व्याख्यानान्तरं सिष्ट-
 त्वादुपेक्ष्यं । सुदुर्लभा । नसुदुर्भ्यां केवलाभ्यामिति नुमन्निषेधः
 (पा० ७।१।६८) ॥ ७० ॥

अकर्णन्ति । अस्य वैरिभिः समरे निमज्ज्य निपत्य, यावान्
 सकलमरणिः सूर्यस्तन्मण्डलसेत्यर्थः । भिदां भेदं विधाय कृत्वा-
 भवः संभार एव दुस्तरत्वाददर्शवन्तीणः मोक्षप्राप्तेरपुनरावृत्तेः

विधाय यावत्तरणेर्भिदामहो

निमज्य तीर्णः समरे भवार्णवः ॥ ७१ ॥

रित्यर्थः । अहो आश्चर्यं गूरतरोऽयमित्यर्थः । किम्भूतैः ।
 अरिभ्यस्त्रायत इत्यरिचं कवचं तेन विनाऽथवारैरस्मात् स-
 काशाद्रक्षकेणान्देन गूरतरेण विना न विद्यन्ते कर्णाः कर्णा-
 कारा लोहकण्डका यासां एवविधा धारा येषामेवंभूताः ।
 कर्णान् धरन्ति कर्णधाराः न कर्षधारा अकर्षधारा एवम्भूता
 वा आशुगा वाणाः अदुष्टाः शरास्तैः संभृतानि प्रोतानि
 अङ्गानि अवयवा येषां तेषां भावस्तत्ता तां गतैः प्राप्तेः
 प्रत्यवयवविद्धैरित्यर्थः । यावत् साकल्ये । अथ च कर्षधारे
 नाविकः आशुगे वायुस्ताभ्यां कृत्वा संभृतानि परिपुष्टानि
 अङ्गानि रज्जुस्तम्भादीनि तरणोपायभूतानि च येषां कर्षधारा-
 नुकूलवायुना वा संभृतान्यङ्गानि येषां एवम्भूता ये न भवन्ति
 तद्भावं गतैः । अरित्रेण जलक्षेपणकाष्ठेन विना तस्याप्यभावे
 यावत्तरणे सकलाया नौकाया भेदं विधाय मकलां नौकां
 स्फोटयित्वा निमज्य बुडित्वा अर्णवस्तीर्णः । हे भव शिव अहो
 अत्याश्चर्यं कर्षधाराद्यभावे नौकायाश्च भेदे बुडित्वा तरण
 तत्रापि ममुद्रस्येति अत्याश्चर्यं अघटमानघटने च आश्चर्यम-
 चकं शिवनामोच्चारणं क्रियते । कर्षधारम्भु नाविकः । नौका-
 दण्डः क्षेपणी स्यादरित्रं । स्त्रियां नौक्तरणिस्तत्रिः । सुमणि-
 .स्तारणिमित्र इत्यमरः ॥ ७१ ॥

अमुष्य भूलोकभुजो भुजोऽभि-
स्तपत्तुरेव क्रियतेऽरिवेश्मनि ।

प्रपां न तन्नारिवधूस्तपस्विनी

ददातु नेत्रोत्पलवासिभिर्जलैः ॥ ७२ ॥

एतद्वत्तासिघातस्रवदसृगसुहृदंशसार्देन्धनैतद्-
दोरुहामप्रतापज्वलदनलमिलद्भूमधूमभ्रमाय ।

अमुष्येति । भूलोकभुजो भूपालस्यामुष्य भुजोऽभिर्बाहुप्र-
तापैः अरिवेश्मनि अतिमन्तापकारित्वात्तपत्तुरेव यीमत्तुरेव
यद्यस्मात् क्रियते तस्मात् तत्र यीमत्ता तपस्विनी दीनारिवधूः
नेत्राण्येवोत्पलानि तेषु वासिभिर्जलैः अश्रूभिः । अथ च नेत्र-
तुल्यकमलानां यो वासः परिमलः स विद्यते येषु तैर्जलैः कृत्वा
प्रपां पानीयशालां न ददातु अपि तु ददात्तेव । तपस्विनी
यीमत्ता सुगन्धिभिरुदकैः प्रपां करोति । अनेन पतिमार-
णात् शोकव्याग्रा सर्वाण्यरिनारी रुरोदैवेति भावः । प्रपा
पानीयशालिकेत्यमरः ॥ ७२ ॥

एतदिति । आजिम्यस्त्रीषु मद्भ्रामभूमिषु एतन्नामीरस्य एत-
त्तेनामुष्यस्य पुगे गच्छन्तो वाजिप्रजास्तेषां खुरेभ्यश्चरणेभ्यो
जातैरुद्भूमिता रजोरराजिः रेणुपङ्क्तिः एतस्य दिग्जैवयात्रा
दिग्जयकारिण्यो या यात्राः तैरिमश्रुसं गतास्तासु, असम-
मतुष्यो मेमरस्य भर मगदं पश्यतः कस्य जनस्य एतेन राज्ञा
दक्षोऽभिघातेभ्यः श्रवदसृगकं येषां एतेन दक्षोऽभिघातो येभ्यः

एतद्दिग्जैत्रयान्नासमसमरभरं पश्यतः कस्य नासीत्
 एतन्नासीरवाजिब्रजखुरजरजोरजिराजिस्थलीषु ॥ ७३ ॥
 क्षीरोदन्वदपः प्रमथ्य मथितादेशेऽमरैर्निर्मिते
 स्वाक्रम्यं हजतस्तदस्य यशसः क्षीरोदसिंहासनं ।

अत एव खवदञ्जो वाऽसुहृदंश्च अरिसहा अथ च तद्रूपा
 देवस्त एव सार्द्राणोन्वनानि दाह्यकाष्ठानि यस्यैवभूत एतस्य
 दोष्णोर्वाक्रोहदामप्रतापस्तीक्ष्णप्रतापः स एव ज्वलन्देदीय-
 मानोऽजलः तस्य मिलन् सम्भवन् भूमा वाऽस्यं यस्यैवभूतो वज्र-
 तरो धूमस्तस्य भ्रमाय सादृश्यादधूमेऽपि रजसि धूम इति
 नुद्वये नासीदपि तु सर्व्वस्यापि । आद्र्वेषुह्येन्धनं दहतो वक्त्रे-
 र्भयान् धूमो भवति । सर्व्वेऽप्यस्य एतत्प्रातापवक्त्रिणा दग्धाः ।
 अश्वपतिश्चायमिति भावः । सार्द्रमित्यार्द्रपण्यापः । मिलद्भूम-
 भूमेति पाठे मिलतो धूमस्य वाऽस्यं तद्वान्तये ॥ ७३ ॥

क्षीरेति । केषां जगतां भुवनानां समन्विता जनेनाम्न
 राशौ यशमोऽभिषेक एवात्सवा नाजनि नाकारि अपि तु स्वर्गा-
 दिम्यितेन सर्व्वेणापि लोकैर्नैतदीययशमोऽभिषेकः कृतः । विघ्ने-
 पेपेनाधिष्ठानमाह । किंभूतस्य यशसः । क्षीरोदन्वदपः क्षीरो-
 दन्वाग् क्षीरसमुद्रस्तस्यापो जलानि दुग्धरूपाणि प्रमथ्य मन्द-
 राचस्नेन कृत्वा प्रकर्षेण विनोदामरैर्मथनक्रियायोगान्मथित-
 मिति आदेशे सञ्ज्ञायां निर्गिते कृतायां अथ च निर्जनं मन्य-
 मयितं दधि मथितमित्युच्यते । ततश्च क्षीरस्यापि मथनक्रिया-

केपां नाजनि वा जनेन जगतामेतत्कवित्वामृत-
स्रोतः प्रोतपिपासुकर्षकलशोभाजाभिपेकोत्सवः ॥ ७४ ॥

योगादसौर्ध्वमाधितरूपे आदेशे निर्मिते सति जले स्थित्य-
सम्भवचीरोदन्वदुदके दुग्धरूपे अतिघने कृते सतीत्यर्थः ।
चीरोदरूपं सिंहासनं शुभ्रवस्तुमात्रापेक्षया तस्यातिशुभ्रत्वा-
द्भद्रं यद्भद्रपीठं तत्स्वेनात्मनाथ च सुखेन आयासरहितं यथा
तथा आक्रम्यमुपवेशनयोग्यं सृजतः कुर्वतः चीरोदपदमधि-
तिष्ठत इत्यर्थः । किंभूतेन जनेन । एतद्रचितं कवित्वं एतत्स-
म्बन्धिकविमिनिर्मितं कीर्त्तिवर्णनरूपं कवित्वं तदेव स्वादुतर-
त्वादमृतं तस्य स्रोतसि प्रवाहे प्रोतौ स्यूतौ स्यूतौ सादरमा-
कर्षनेच्छू अथ च जलभरणेच्छू कर्षावेव कलशौ महान्तौ
कलशौ भाजा भजता । लोके हि कस्मिंश्चिद्राजनि केनचिन्म-
यिते तदीयं सिंहासनमधिष्ठितोऽन्यस्य केनचिद्धारिपूर्णेन कलशे-
नाभिपेकः क्रियते । घनोरूपतया उपवेशनयोग्यतां सूचयितुं
मयितादेशे कृते सतीत्युक्तं । जलोपरि उपवेशनासम्भवात् । ची-
रोदादपि विमलतरं महीयस्यैतद्यशो वैदेशिकैर्लोकत्रयमक्षारि
कृतमिति भावः । तत्रं ह्युदस्त्रिमाधितं पादाद्यर्घ्याम्बु निर्जल-
मित्यमरः । चीरोदन्वदपः । उदन्वानुदधौ चेति (पा० ८ । १ ।
११) माधुः । अक्षुपूरयित्यप्रत्ययः (पा० ५ । ४ । ७४) ।
स्वाक्रम्ये । पोरदुपधादिति यत् (पा० १ । २ । १ । ८८) ।
अजनि । कर्षाणि चिण् (पा० २ । १ । ६६) ॥ ७४ ॥

समिति पतिनिपाताकर्षणद्रागदीर्घ-
प्रतिनृपतिमृगाक्षीलक्षवत्तःशिलासु ।
लिखनलिपिरिवोरस्ताडनव्यस्तद्वस्त-
प्रखरनखरटक्कैरस्य कीर्त्तिप्रशस्तिः ॥ ७५ ॥
विधाय ताम्बूलपुटों कराङ्कगां
वभाण ताम्बूलकरङ्कवाहिनी ।

समिति । अस्य राज्ञः कीर्त्तिप्रशस्तिर्वर्णनपङ्क्तिः समिति
सङ्ग्रामे पतीनां निपातो मरणं तस्यकर्षणेन द्राक् शीघ्रं
अदीर्घानि प्रतिनृपतिमृगाक्षीणां लक्ष्य वक्षामि तान्येव तक्ष-
णमेवाविदीर्घताच्छिलास्तासु शोकवशादुरस्ताडने व्यस्तयो-
दृढनिवेगितयोर्द्वन्द्वयोः प्रखरा अतितीक्ष्णा नखरा नखा एव
टङ्काः पापाणदारणलोहविकाराक्षैररचितलिपिरिव रचित-
लेखनेवासीति शेषः । अन्यस्यापि कीर्त्तिप्रशस्तिः शिलासु
टङ्काभिस्तुतीर्य नित्यते । सर्वेऽप्यरयोऽनेन हतास्तत्रायर्थ-
शोकवशादुरस्ताडनं कुर्वन्ति अतिशूरत्वादस्य कीर्त्तिर्भवती-
त्यर्थः । दृढशोकेऽप्यदीर्घताच्छिलात् । शोकात्तुरस्योरस्ताडनं
जातिः । टङ्कः पापाणदारण इत्यमरः । समिदाजौसमित्यु-
चेति ॥ ७५ ॥

विधायेति । ताम्बूलस्य करदः सुवर्णादिरचितहंसाद्या-
कारं ताम्बूलधारणपात्रं पटीति शोके तस्य वाहिनी धारिणी
काचित् मयी दमस्वसुभावं तदर्शननिषेधरूपं अवेत्य ज्ञाता

दमस्वस्तुर्भावमवेत्य भारतीं
 नयाऽनया वक्तृपरिश्रमं शमं ॥ ७६ ॥
 समुन्मुखीकृत्य वभार भारती
 रतीशकल्पेऽन्यनृपे निजं भुजं ।
 ततस्तसद्दालपृषदिलोचनां
 शशंस संसज्जनरञ्जनीं जनीं ॥ ७७ ॥

भारतीं इति वभाण । किं कृत्वा । ताम्बूलपुटीं पूगीफलचूर्ण-
 द्दिरपर्णानि यच्चैकत्र कियन्ते । यां मध्यदेशभाषया गुलविष्टेति
 व्यवहरन्ति । तां देव्यै दातुं कराङ्गुलीं स्वीयकरतलमध्यगतां
 वा कृत्वा करद्वयं गृहीत्वेत्यर्थः । इति किं । हे देवि त्वं अनया
 वीटिकया एतदीयवज्रवर्षनजनितं वक्तृस्य शकलं परिश्रम-
 शमं नय वज्रवर्षनजनितं शोषं शान्तिं प्रापयेति । एतत्कृते-
 विरमेत्यर्थः । अन्योऽपि शुष्कमुखो वीटिकया शमं शमं
 नयति ॥ ७६ ॥

समिति । भारती रतीशकल्पे कामतृप्तेऽन्यनृपे निजं भुजं
 बाहुं सम्यग् उन्मुखीकृत्य वभार भैमी तं दर्शयितुं तदभिमुखं
 चकार । ततः अनन्तरं त्रसद्दालपृषदिलोचनां भीतमाल-
 रिणमेषां संसज्जनानां सम्मानां रञ्जनीं अनुरागजनिकां जनीं
 वरार्थिनीं तां भैमीं शशंस अभाषीत् । रतीशकृत्य इति च
 पाठः । रञ्जनीं । मृगरमणाभावाद्यलोपाभावः (पा० ६ । ४ ।
 १४ । सू० १ वार्त्तिके ।) ॥ ७७ ॥

अयं गुणैर्घैरनुरज्यदुत्कलो
भवन्मुखालोकरसोत्कलोचनः ।
स्युशन्तु रूपामृतवापि नन्वमुं
तवापि दृक्त्तारतरङ्गभङ्गयः ॥ ७८ ॥
अनेन सर्वार्थिकृतार्थताकृता
ऽऽद्वैतार्थिनौ कामगवीश्वरद्रुमौ ।

अयमिति । हे मैमि गुणैर्घैः सौन्दर्यादिगुणभट्टैः अनुरज्यन्तोऽनुरक्ता भवन्तः उत्कला लक्षणया तद्देशनिवासिना लोका यत्र । अथ च गुणैर्घैरनुरज्यन्त उत्कृष्टाश्चतुःषष्टिः कला यत्र तैर्हृत्पल्लितोऽयं नृपः । यस्मात् भवन्मुखालोके रसेनानुरागेणोत्कलोचन उत्कण्ठितनेत्रोऽस्तीति शेषः । तस्मान्ननु हे रूपामृतवापि सौन्दर्यामृतदोर्घिके सुन्दरि तवापि दृग्गो-स्तारा उज्ज्वला विशाला वा चञ्चला वा तरङ्गाः पुनर्यापा-ररूपाः कमोलास्तेषां भङ्गयः प्रकारविशेषा अमुं स्युशन्तु । अयं त्वां पश्यति त्वमप्येनं कटाक्षैः पश्य योग्यत्वादिति भावः । अनुरज्यदुत्कल इत्यनेन जनानुरञ्जनात् सम्प्रदाधिक्यं सूचितं । अन्यस्यामपि जलवापां चञ्चलतरङ्गभङ्गयो भवन्ति । अनुरज्य-दिति । श्रुतेनो ङित्वाश्लेषः (पा० १ । ४ । २४) ॥ ७८ ॥

अनेनेति । कामगवीश्वरद्रुमौ कामधेनुकल्पवृक्षौ मिथः अन्योन्यं क्रमेण पयःशेचनपक्षवाशने दुग्धशेचनपक्षवभोजने प्रदाय प्रकर्षेण दत्ता दानस्य व्यसनं अतिपये प्रत्यहमवश्यकरीय-

मिथःपयःसेचनपक्षवाग्ने

प्रदाय दानव्यसनं समाप्नुतः ॥ ७९ ॥

नृपः कराभ्यामुदतोत्थयन्निजे

नृपानयं यान् पततः पदद्वये ।

तदीयचूडाकुसुविन्दरश्मिभिः

स्फुटेयमेतत्करपादरञ्जना ॥ ८० ॥

यत् कस्यामपि भानुमान्न ककुभिस्त्येमानमालम्बते

जातं यद्वनकानिनैकशरणप्राप्तेन दावाग्निना ।

तथा प्राप्तस्यायहं समाप्नुतः समाप्तिं नयतः । कस्मादित्यत
आह । किम्भूतौ । सर्वार्थिनां सर्वयाचकानां अभीष्टदानात्
या कृतार्थता जगत्सफलसंलक्षणं कृतार्थत्वं तां करोत्येवंभूतः
कृत्तेनानेनातिदानात् सम्यग्यादृता आनीता अर्थिना याचका
यथोक्तौ । अर्थान्तराभावात् कामगत्या कल्पवृक्षस्य दुग्धमेकः
कृतस्तेन च पक्षवा भक्षयितुं तस्यै दत्ता इत्यर्थः । दानशूरो-
ऽयमिति भावः ॥ ७९ ॥

नृपेति । अयं नृपः निजे पदद्वये प्रणामवशात् पततः नद्यान्
यान् नृपान् कराभ्यां छपया शिरसि धत्वा उदतोत्थयत् उत्था-
पयामास । तदीया राजकीया चायूडामुकुटास्तामां कुरवि-
न्दरश्मिभिः मणिक्वणोणोभाभिः हृत्तेयमेतस्य करपादयोः
रञ्जना रक्तिमा स्फुटा दृश्यत इति शेषः ॥ ८० ॥

यदिति । भानुमान् सूर्यः कस्यामपि ककुभि दिशि स्तेमानं,

एषैतद्भुजतेजसा विजितयोस्तावन्नयोरौचिती

धित्तं वाडवमग्भसि द्विपि भिया येन प्रविष्टं पुनः ॥ ८१ ॥

स्थिरत्वं यत् नालम्बते अङ्गीकरोति किन्तु सर्वदा परिभ्रमत्येव ।
 दावाग्निना वनवह्निना च घनं अतिगहनं काननं तप्तक्षणं एकं
 केवलं शरणं रक्षितारं प्राप्तेन तदेकाग्रयेन चज्जातं । एतस्य
 भुजतेजसा विशेषेण जितयोस्तयोः सूर्यदावानलयोस्तावन्निश्चितं
 एषा औचिती युक्तकारितरता । भीतस्य व्याकुलता वनाश्रय-
 णञ्च युक्तं इत्यर्थः । मानी हि जितः सन् लज्जया मुखमदर्शयन्
 पुनर्दर्शनभयेनैकस्मिन्देहे वासं त्यक्त्वा सर्वत्र परिभ्रमति सर्व-
 व्याऽन्यस्य प्रवेष्टुमशक्यं घनं गहनं वाविशति । ताभ्यां युक्तमेव
 हतमित्यर्थः । तं वाडवं वडवानलं पुनर्धिक्षेयेनास्य भिया
 द्विपि सहजशत्रौ अग्भसि समुद्रजले प्रविष्टं निमग्नं । मानी हि
 पराजितोऽपि वैरिणः शरणं मेति अयन्तु गत इति अभिमानि-
 ताभावान्निन्द्य एवेत्यर्थः । अथ च वाडवो ब्राह्मणः । ततश्च
 ब्राह्मणत्वाच्छत्रावपि भयेन प्रवेशो युक्तः । शत्रुणा च तस्य
 रक्षणं युक्तं इति च सूचितं । सूर्यादेरप्येतदीयं तेजोऽधिक-
 तरमिति भावः । स्येमानमिति । स्थिरशब्दाद्भावे पृथ्यादित्वा-
 दिमनिचि (पा० ५ । १ । १९२) प्रियम्यरेति । म्यादेशः
 (पा० ६ । ४ । १५७) । शरणं प्राप्तेन । द्वितीयाश्रितेति समासः
 (पा० २ । १ । २४) ॥ ८१ ॥

अमुष्योर्वीभर्तुः प्रहमरचमूसिन्धुरभवै-
रवैमि प्रारब्धे वमथुभिरवग्यायसमये ।

न कम्पन्तामन्तः प्रतिनृपभटा म्नायतु न तद्-
वधूवक्त्राभोजं भवतु न स तेषां कुदिवसः ॥ ८२ ॥

अमुष्येति । अमुष्योर्वीभर्तुरंणसंरम्भात् प्रहमराः प्रसरण-
शीलाश्चमूसिन्धुराः सेनागजास्तेभो भवैः समुत्पन्नैर्वमथुभिः
करिकरायजातैर्मदजलविन्दुभिर्जलविन्दुभिर्वा अवग्यायसमये
नीहारकाले हिमर्त्तौ प्रारब्धे निर्मिते सति प्रतिनृपभटा
वीरा अपि रिपुनृपा अन्तस्तन्मध्ये स्वीयमनसि वा न कम्पन्ता
अपि त्वस्माद्भयेन युक्त एव कम्पस्तेषां । तथा तेषां रिपूणां वधो
रमण्यस्त्रासां वक्त्राभोजं न म्नायतु अपि तु भाविनः प्राणेश्व-
धस्य निश्चितत्वात् तासां मुखस्य श्रानिरुचितैव । तथा स प्रसिद्धो
रणवानरस्तेषां वैरिणां तत्स्त्रीणां च कुत्सितो दिवसोऽशुभरूपो
वासरो न भवत्वपि तु भवत्वेव । वधनिश्चयाद्वैरिणां तत्स्त्रीणाञ्च
शोकवशादित्यहमवैमि । हिमर्त्तौ शरीरकम्पः कमलश्रानि-
र्दुर्दिनश्च भवति । शूरतरोऽयं गजपतिरिति भावः । सिन्धुर-
भरैरिति पाठे जगमद्वैः कर्दभिः वमथुभिः कृतैति व्याख्येयं ।
वमथुः करिमीकरः । अवग्यायस्तु नीहार इत्यमरः । प्रहम-
रेति । हृष्यद इति ऋश् (पा० २।२।१६०।) अवशा-
येति । आश्रयेति णः (पा० २।२।१४२) । तेषां । पुमान्
स्थियेत्येकशेषः (पा० २।२।६०।) ॥ ८२ ॥

आत्मन्यस्य समुच्चितोक्तगुणस्याहेतरामौचितो
यद्गान्त्रान्तरवर्जनादजनयद्भूजानिरेष द्विपां ।
भूयोऽहंक्रियते स्र येन च हृदा स्कन्धो न यश्चानमत्
तन्मर्माणि दलं दलं समिदलंकर्माणावाणव्रजः ॥ ८३ ॥
दूरं गौरगुणैरहंकृतिमृतां जैत्राङ्ककारे चर-
त्येतद्दोर्यशसि प्रयाति कुमुदं विभ्यन्न निद्रां निशि ।

आत्मनोति । आत्मनि स्वीये स्वरूपे समुच्चितोक्तगुणस्य
मेलितसौन्दर्यादिसर्वगुणस्यास्य राज्ञः अहेतरामतिशयेनौचि-
तीयं । यत एष भूजानिर्भूपतिर्द्विपां गान्त्रान्तराणां हृत्स्क-
न्धेतराणां वर्जनात् अवयवान्तरं परित्यजेत्यर्थः । येन च हृदा
भूयः पुनः पुनरतितरां अहंक्रियते स्र अहङ्कारिणा जात-
मित्यर्थः । यद्य स्कन्धः नानमत् नम्रो न भूतः तस्यैव स्कन्धस्य
मर्माणि अतिमृदूनि जीवम्यानानि दलं दलं खण्डं खण्डं अजन-
यत् चकार नान्येषां । किंभूतः । मगिति मद्गामे अलङ्कर्मणे
अलङ्कर्मणिऽरिमारणसमर्थः वाणव्रजो यस्य । अपराधी हि
राज्ञा दण्ड्यः । तस्कांश्चैवापराधो नान्येषां तस्यैव दण्डं कृतवा-
नान्येषामित्यतितरामसौचितोत्यर्थः । अयञ्च मगुणः सदर्पान-
नघांश्च मारयति शरणागतान्श्च रक्षतीति भावः । कर्माचमो-
ऽलङ्कर्मणि इत्यमरः । अलङ्कर्मणे, पर्यादयो म्नानाद्यर्थे चतु-
र्थ्येति समाधे (पा० २।९।१८ सू० ७वा०) अलङ्कर्मण्यद्वात्त्वार्थे,
अपराधाश्रितं ग्लङ्कर्मिति खः (पा० ५।४।७।) ॥ ८२ ॥

दूरमिति । गौरगुणैः धवनवर्णैः कृत्वा दूरं भृशं अहंकृति-

धम्मिस्से तव मल्लिकासुमनसां माल्यं भिया लीयते
 पीयूषस्त्वकैतवाद्भृतदरः शीतद्युतिः स्विद्यति ॥ ८४ ॥
 एतद्गन्धगजस्तृपाम्भसि मृशं कण्ठान्तमञ्जतनुः
 फेनैः पाण्डुरितः स्वदिकरिजयक्रीडायशःसर्द्धिभिः ।

मृतां अहङ्कारवतां वस्त्रूनां जैवश्च तदङ्ककारि च तस्मिन्
 जयाङ्ककारिणि एतद्दोष्यंशधि एतस्य बाह्वयशधि सकलेषु ज-
 गत्सु चरति प्रसरति सति अथ च स्वप्रतिमस्तगवेषणाय भुवर्गं
 परिभ्रमति सति बिभ्यत् भीतं कुमुदं निशि निद्रां स्वप्नमथ
 च सङ्कोचं न प्रयाति । तथा मल्लिकासुमनसां माल्यं माला
 अस्माद्भिया तव धम्मिस्से केशपाशे यन्यनविशेषे लीयते आत्मानं
 गोपायति । अथ वा अदृश्यं तिष्ठति । तथा शीतद्युतिश्चन्द्रो
 एतदरः प्राप्तभयः सन् पीयूषस्त्वकैतवाद्भृतस्त्ववस्थाजात्
 स्विद्यति खेदं मुञ्चति । अथ च हिमकणान् मुञ्चति । एक-
 धोद्धा अङ्ककार इति वा । कुमुदादिभ्योऽप्यधिकं धवलमे-
 तदीयं यश इति भावः । बहिर्न धारयेन्मास्यमिति केशान्त-
 गतमाल्यधारणाद्वैभ्याः सदाचारत्वं सूचितं ॥ ८४ ॥

एतदिति । एतस्य गन्धगजः यः सप्तसु स्थानेषु स्वयति स
 गन्धगजः । स्वदानमनमूवादिगन्धेन जितान्यकरो । विरोधि-
 करिगन्धमहमान इति वा गन्धगजः । कराभ्योवमियाजात् ।
 गण्डदण्डाद्येण मुखधृतगण्डूपजस्त्वमनमिषात् अन्धुधेः समुद्रस्था-
 भमुनाय्याः करिण्या वसभस्यैरावणस्य विरहं पुत्रवियोगजमितं

दन्तद्वन्द्वजलानुविम्बनचतुर्दन्तः कराम्भोवमि-
व्याजादभ्रमुवक्ष्यमेन विरहं निर्वापयत्यम्बुधेः ॥ ८५ ॥
अथैतदुर्वीपतिवर्णनाद्भुतं
न्यमोलदास्वादयितुं हृदोव सा ।

शोकं निर्वापयति शमयति । किंभूतः । भृशं नितरां हृषा
पिपासया सफेनत्वात्तीराभ्यः पुरः प्रसर्पणेन कण्ठान्तं पीवां
मर्यादीकृत्य मञ्जन्तो जले क्रोडन्तो जलप्रवेशाददृश्यमाना
तनुर्देहो यस्य एवभूतः । तथा खकोया दिक् प्राची तस्याः
करी ऐरावणोऽन्ये वा तत्रत्याः करिणस्तेषां जयक्रीडा तयो-
पार्जितैर्यशोभिः सह स्यर्द्धिभिसाददुज्ज्वलैः फेनैः जलावगाह-
नोद्भूतैर्निमग्नदेहोर्द्धदेगे पाण्डुरितः धवलीकृतः । तथा दन्त-
द्वन्द्वस्य दन्तद्वयस्य जलेऽनुविम्बनं प्रतिविम्बनेन कृत्वा चत्वारो
दन्ता यस्य सः । जलमध्ये विद्यमानत्वाद्भवत्वाच्चतुर्दन्तत्वा-
च्चैरावण एवायमिति भ्रान्त्या समुद्रः सुखो भवतीत्यर्थः । आ-
समुद्रं दिम्विजयीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

अथेति । अथ सा भैमी न्यमोलत् अविपक्षमद्दोषं चकार ।
किंभूता । अतिप्रीत्या मधुमजा वरणमधूकमासया नैपथस्य
नाम जपति तच्छीलाऽत एव स्फुटीभवन् प्रत्यक्षायमाणः ध्या-
नेन चिन्तमातिशयेन पुरः स्फुरन् अयस्मिततयाऽवभासमानो
नमो यस्याः सा । तत्रोत्पद्यते । एतस्योर्वीपतेर्वर्णनया समुत्प-
द्यमद्भुतमाश्रये यदि विद्यमानं आस्वादयितुमिव । आश्चर्य्यस्य
चेतसि वर्णमानत्वात्तदनुभवार्थं नेत्रे अयन्तः प्रविष्टे हवेत्यर्थः ।

मधुसूजा नैषधनामजापिनी
 स्फुटीभवह्यानपुरःस्फुरन्नला ॥ ८६ ॥
 प्रशंसितुं संसदुपान्तरञ्जिनं
 श्रिया जयन्तं जगतीश्वरं जिनं ।
 गिरः प्रतस्तार पुरावदेव ता
 दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता ॥ ८७ ॥
 तथाधिकुर्यां रुचिरे चिरेक्षिता
 यथोत्सुकः सम्प्रति सम्प्रतीच्छति ।

नलो एवानुरक्ता सती नेत्रनिमीलनेनैव तं नृपं निरीक्षीच-
 कारेति भावः । अन्योऽपि जपमालयाभीष्टदेवतामन्त्रजपं
 कुर्वन् तां साक्षात्कर्तुं नेत्रे निमील्य ध्यानेन तां साक्षात्क-
 रोति ॥ ८६ ॥

प्रशंसितुमिति । दिनान्तसन्ध्यासमयस्य देवता सरस्वती
 पुरावदेव पूर्ववदेव ता अतिगम्भीरमधुरा गिरः प्रतस्तार
 उवाच । किं कर्तुं । भगवः सभाया उपान्तौ उभयपार्श्वौ रञ्ज-
 यत्येवं शीलं श्रिया शरीरशोभया कृत्वाऽतिसुन्दरं जिनं युद्धदेवं
 जयन्तं जगत्याः पृथिव्या ईश्वरं राजानं प्रशंसितुं वर्णयितुं ।
 श्रिया संसदुपान्तरञ्जिनं जयन्तं जगति शौर्यादिना दन्द्रपुत्र-
 तुल्यं कीकटदेशप्रभुत्वाञ्जिनं वैद्धं राजानमिति वा जयन्त-
 नामार्गं वा । जगदीश्वरमिति पाठे जिनविशेषणं ॥ ८७ ॥

तथेति । हे रुचिरे सुन्दरि त्वं तथा तेन प्रकारेणाधि-

अपाङ्गरङ्गस्थलनाम्यलम्पटाः

कटाक्षधारास्तव कीकटाधिपः ॥ ८८ ॥

इदं यशांसि द्विपतः सुधारुचः

किमङ्गमेतद्विपतः किमाननं ।

कुर्याः अधिकारं कुर्याः । तथा कथं । यथा येन प्रकारेण
कीकटाधिपः मगधदेशस्वामी तत्कटाक्षेषु उत्सुकः मन् चिरे-
ष्विताः तव कटाक्षधारास्त्रिर्यगवलोकनपरम्पराः सम्प्रतीदानीं
सम्प्रतीच्छति अङ्गीकरोति । किंभूता धाराः । अपाङ्गो नेत्र-
प्रानामाक्षर्यं रङ्गमयं नाभ्यशान्ता तत्र नाभ्ये सविनाममन्द-
गती लम्पटाः । चिरेष्विता त्वमिति वा । चिरेत्यकारानामप्य-
व्ययं तेन समाप्तः । एवमेवंगातीयेऽन्यथापि ज्ञातव्यं ॥ ८८ ॥

इदमिति । अङ्गिनेषु लोकेषु धाविभिः प्रमरणशीलैः
लोकत्रयमुज्ज्वलद्गुर्याणैरस्य यशोभिः विगेषेण भीषिता लो-
कत्रयान्निर्वामिता तामनी छण्यपचरात्रिरेव मयी इदं यशानि
अस्य कीर्त्तार्दिपतः अमहमानस्य सुधारुचस्यङ्गम्याङ्गं कलङ्क-
मथच मन्निधिं धावति शीघ्रं गच्छति प्रविशति किं । किंवा एत-
द्विपत एतच्छ्वेयोराननं प्राप्नोतीति मंशयः । एतद्यशोभियन्त्रा-
ङ्गव्रमुगातिरिक्तस्य मकलस्यापि जगतः देतोकरणात्तत्र निव-
स्तमगता मती मन्निनं चन्द्रकलङ्गमेतच्छत्रुमुग्रस्य प्रायेण गता ।
यो हि येन पराभूयते स तदैरिणमाश्रयतीत्यर्थः । अयमति-
तरां यशस्यीति भावः । अन्येऽपि भीषितः स्वगोत्रं याति ।

यशोभिरस्याखिललोकधाविभि-
 र्विभीषिता धावति तामसी मयी ॥ ८९ ॥
 इदं नृपप्रार्थिभिरुज्जितेऽर्थिभि-
 र्मणिप्ररोहेण विवृध्य रोहणः ।
 कियद्दिनैरम्बरमावरिष्यते
 मुधा मुनिर्विन्ध्यमरुद्ध भूधरं ॥ ९० ॥

श्यामस्य च श्यामं वस्तु सगोचरमिति । तामसी तमःसम्बन्धिनी
 रात्रिः मयी श्यामवस्तुमाचगता श्यामिका च यथाक्रमं चन्द्राङ्गं
 शत्रुमुखं धावति किमिति वा । गिरन्तरौद्योतकरणादेतत्कीर्त्या
 निष्काशितेव तामसी स्त्रीभावभीरुर्भर्तुश्चन्द्रस्योत्सङ्गं गता । अत
 एव रात्रिकालिमा चन्द्राङ्गे दृश्यते । सर्वस्यापि श्वेतीकरणात्
 श्यामिकापि निर्वासिताऽन्यत्र स्थातुमशक्ततयेव रिपुमुखं गता ।
 अत एव विवर्षीभूतेषु वैरिमुखेषु कालिमा दृश्यते । एतद्विषयः ।
 दिपः प्रतुर्व्वेति (पा० २ । ३ । ६८ सू० ६ वा०) षष्ठीसमासः
 ॥ ८८ ॥

इदमिति । अतिवदान्यस्यास्य नृपस्य प्रार्थनशीलैरर्थिभिर्या-
 चकैरनेनैव समस्तकामानां पूरितत्वादुज्जितः परित्यक्तः अत
 एव स्वययाभावान्मणिप्ररोहेण विवृध्य अङ्कुरोत्पत्त्या विगेषेण
 दृष्टिं प्राप्य रोहणे मेरुः कियद्भिः कतिपयैरक्षरेव दिनैः
 अम्बरमावरिष्यते आच्छादयिष्यति यतस्तस्मान्मुनिरगस्तिर्वि-
 म्थनामानं भूधरं मुधैवारुद्ध मदागमनपर्यन्तं स्वया न वर्द्धि-
 तव्यमिति नियमेन दृष्टैव वाग्यद्भुमकरोत् । तद्दृष्ट्यभावेऽपि ।

भूशक्रस्य यशांसि विक्रमभरेणोपार्जितानि क्रमा-
देतस्य स्तुमहे महेभदशनसर्द्धीनि कैरत्तरैः ।

लिम्पद्भिः कृतकं कृतोऽपि रजतं राज्ञां यशःपारदै-
रस्य स्वर्णगिरिः प्रतापदहनैः स्वर्णं पुनर्निर्मितः ॥ ८१ ॥

रोहणेनैव सूर्यगतेः प्रतिबन्धकस्य करिष्यमाणत्वादगस्त्यप्रया-
सस्य वैयर्थ्यमेव जातमित्यर्थः । अगस्त्येन विन्ध्यरोधस्तु पुराण-
प्रसिद्धः । अतिवदान्योऽयमिति भावः । आवरिष्यते । विकल्प-
त्वादितो दीर्घतेति (पा० ० । १ । १८) । अरुद्धेति । लडात्मने-
पदं ॥ ८० ॥

भूशक्रस्येति । वयं विक्रमस्य भरेण बाहुस्येन क्रमात्पारि-
पात्यात् उपार्जितानि एतस्य भूशक्रस्य पृथ्वीन्द्रस्य यशांसि कैर-
त्तरैर्वर्षैः स्तुमहे वर्णयामः । यशसां भूयस्त्वादणानां पञ्चाश-
त्पात् स्तोतुं न शक्नुमः । सामान्याकारेण कथञ्चिद्वर्णयन्त इत्यर्थः ।
किम्भूतानि । महेभाः पट्टिहायना भजा ऐरावतो वा तेषां
दशनैः सह स्पर्द्धन्त एवंशोलानि तदङ्गैराणि । स्वर्णगिरिर्मे-
हरन्येषां राज्ञां लिम्पद्भिर्यणोलक्षणेः पारदैः कृतकममृत्यं र-
जतं कृतोऽपि प्रमेयनिर्मितपाण्डुद्युतितां नीतोऽपि भन् अम्य
प्रतापरूपैर्दहनैरग्निभिः पुनः स्वर्णं निर्मितः कृतः । प्रतापस्य
पीततामुवर्षरूपतां प्रापितः । पारदलेपनेन सुवर्णं येतोभवति
यङ्गितापेन चोड्डीने पारदे पुनः काञ्चनमेव भवतीत्यर्थः । एत-
त्प्रतापाद्ये परेषां यशांसि न प्रमरन्ति । यशस्वी प्रतापवांशान्यः
कोऽपि नास्तीत्यर्थः ॥ ८१ ॥

यद्भर्तुः कुरुतेऽभिषेणनमयं शक्रो भुवः सा ध्रुवं
 दिग्दाहैरिव भस्माभिर्मधवता सृष्टैः कृतोद्भूतना ।
 शम्भोर्मा वत सान्ध्यवेलनटनं भाजि व्रतं द्रागिति
 क्षोणी नृत्यति मूर्त्तिरष्टवपुषोऽसृग्दृष्टिसन्ध्याधिया ॥ ६२ ॥

यदिति । अयं भुवः शक्रो भूमीश्वरः यस्या भूमेर्भर्तुः पत्युः
 अभिषेणनं तेनयाऽभिगमनं कुरुते सा क्षोणी भूमिः इति
 मनसि कृत्वा लोहितलेनौत्पातिकी असृग्दृष्टिः रुधिरदृष्टिस्त-
 द्रूपा या सायंसन्ध्या तस्या धिया भ्रमबुद्ध्या द्राक् शीघ्रं नृत्यति
 गात्रविशेषं करोति कस्यत इत्यर्थः । वत खेदे । भुवमुन्नेचे ।
 किम्भूता सा । दाहादिन्यनज्वलनसम्भावात् दिग्दाहैरिव
 दिग्दाहादिशमौत्पातिकनिर्हेतुकलोहितदीप्तेः प्रभवैरिव म-
 धवतेन्द्रेण सृष्टैर्माचितैः भस्मभिः कृत्वा कृतं धृतमुद्भूतनं अद्भुतलेपो
 यया सा । इति किं । शम्भोः दिनरात्रिसन्धिरूपायां वेलयां
 काले भवं सान्ध्यवेलं सायंसन्ध्याकालसमुचितं नटनं नृत्यरूपं
 व्रतं नियमः माभाजि भग्नो माभृदिति स्वयं नृत्यतोत्यर्थः ।
 यतः अष्टमूर्त्तेर्जम्बाद्यष्टमूर्त्तैः शम्भोरेका मूर्त्तिः पृथ्वी । शिवो
 हि सन्ध्याममये नृत्यं करोति तन्मूर्त्तित्वात्तथापि नृत्यमार-
 न्यमित्यर्थः । यमुद्दिश्य अयं प्रयाणं करोति तस्मिन्देगे दिग्दा-
 हभस्मदृष्टिभृत्कम्परक्तदृष्टिलक्षणास्तत्पराजयसूचका उत्पाता
 भवन्ति । अयमेव विजयत इत्यर्थः । जनार्केन्द्रात्मखभ्यग्निवा-
 यवः शिवमूर्त्तयः । यत्तेनयाभिगमनं राजाष्टाभिषेणनमित्य-

प्रागेतदपुरामुखेन्दु सृजतः स्रष्टुः समग्रस्त्रिषां
 कोशः शोषमगादगाधजगतीशिल्वेऽप्यनल्पायितः ।
 निःशेषद्युतिमण्डलव्ययवशादीपक्षभैरेष वा
 शेषः केशमयः किमन्धतमसस्तोमैस्ततो निर्मितः ॥ ८३ ॥

मरः । यद्गर्जुः । भर्तृशब्दस्य पत्यर्थत्वाद्याजकादित्वात् समासः ।
 (पा० २ । २ । ८) सेनयाऽभिगमनमभिषेकनं । सत्यापपायेति
 (पा० १ । १ । २५) णिचि लुट् । उपमर्गात् सुनोतीति (पा० ८ ।
 १ । ६५) पत्वं । दिग्दाहैरित्यत्र तस्येदमित्यण् (पा० ३ । १ । १२०) ।
 सन्धिवेलायां भवं सान्धिवेलं । सन्धिवेलेत्यण् (पा० ४ । १ । १६) ।
 इन्द्रः शिवस्य भस्माहरेणेऽधिकारी अत एव दिग्धां दाहं कृत्वा
 भस्मार्पितवान् इति केचित् ॥ ८२ ॥

प्रागिति । प्राक् सर्गादौ अगाधजगतीशिल्वेऽपि अमर्या-
 दत्रैलोक्यनिर्माणविषयेऽपि यस्त्रिषां समस्तः सकलः कोशो
 भाण्डारागारसञ्चयः नान्पायितः अल्पवज्राचरितः किन्तु ता-
 वानेवाद्ययः स्थितः । आमुसेन्दु मुखचन्द्रमभिग्राह्य एतस्य वपुः
 सृजतः स्रष्टुः ब्रह्मणः सम्बन्धी स त्रिषां समस्तः कोशः शोषं
 समाप्तिं अगात् प्राप स्रष्टः । यतश्चरणप्रभृतिमुखपर्यन्तावय-
 वनिर्माणार्थमेव पूर्णो न तु केशनिर्माणार्थः । ततस्तस्मात् कान्ति-
 चयाद्देतोः केशमयः केशप्रसुरः केशरूपोऽस्य एष शेषो भागः
 निःशेषं द्युतिमण्डलं समस्तक्षेत्राग्निस्य व्ययवज्राश्रयवशात्
 भाभावस्तम इति न्यायात् दीपमयैः सुप्रापैः सुलभैरन्धतमस-

तत्तद्दिग्जैत्रयात्रोद्गुरतुरगखुराग्रोद्धतैरन्धकारं
निर्वाणारिप्रतापानलजमिव सृजत्येव राजा रजोभिः ।

सोमैर्गाढान्धकारसङ्घैः कृत्वा किंवा निर्मितः इत्युत्प्रेक्षा । सुन्द-
रतरोऽयं केशाश्चातिनीला घनाश्चेति भावः । ईषत्तमैः । अह-
त्त्वार्थे खलु । उपसर्गादेव खलुघञोर्नान्यत्रेति नियमानुसम्भावः
(पा० ७ । १ । ६७) । अन्धतमसः । अवसमन्वेभ्यस्तमसः इत्यच्
(पा० ५ । ४ । ७८) ॥ ८६ ॥

तदिति । एष राजा तासां प्राच्यादीनां सर्व्यासां दिशां
जैत्रा जयकारिणो यात्रास्तासु उद्गुरा उत्साहवन्तोऽतिबलिन-
सुरङ्गास्तेषां खुरागैरुद्धतैरंजोभिः कृत्वा अन्धकारं सृजति । कथ-
म्भूतमिव । निर्वाणः शान्तः अरिप्रतापानलस्तस्मादनन्तरजात-
मिव अन्धकारं सूर्यप्रकाशस्याच्छादितत्वात् तमः सृजति । अनले
शान्ते भाभावरूपोऽन्धकारो भवति । एतस्य दिग्जययात्रायां
प्रारब्धायां सर्व्वेषामपि वैरिणां प्रतापः शान्तो भवतीति भावः ।
तुरङ्गवाज्जन्तश्च । तथा एतस्य कीर्त्तिप्रतानैर्यशोविस्तारैरेव
च विधुभिर्वज्रमिश्रैः युधे युद्धार्थं आहूयमानः एष्टुर्वापूर्व्व-
माकारित एव राज्ञः भियेव भयेनेव भूगोलस्य भूमण्डलस्य
क्षायामयेन मायारूपेण व्याजेन गणितविद्भिः ज्योतिषिकै-
र्गणितशास्त्रप्रामाण्येन उन्नेयस्तर्कः कायः शरीरं यस्यैवंभूतो
ऽभूत् । एतत्कीर्त्तिमगूढचन्द्रान् दृष्ट्वा एकस्य जेतुमशक्यत्वाद्वा-
ज्जया स्वप्नोपायितुं भूगोलक्षायरूपं मायामयशरीरं धृतमि-

भूगोलकायमायामयगणितविदुन्नेयकायो भियाभू-
 देतत्कीर्त्तिप्रतानैर्विधुभिरिव युधे राज्ञराज्यमानः ॥८४॥
 आस्ते दामोदरीयामियमुदरदरीं यावल्लभ्य त्रिलोकी
 सम्मातुं शक्तिमन्ति प्रथिमभरवशाच्च नैतद्यशांसि ।
 तामेतां पूरयित्वा निरगुरिव मधुध्वंसिनः पाण्डुपद्म-
 क्क्ष्मापन्नानि तानि द्विपदशनसनाभीनि नाभीपथेन ॥८५॥

त्यर्थः । ज्योतिःशास्त्रे च भूगोलकायैव राज्ञत्वेनोक्ता । अन्यो
 ऽपि शत्रोर्भीतिः खड्गोपायितुं रूपान्तरं धारयति । एतादृशो
 यशस्वी कोऽपि नास्तीति भावः । निर्वाणेति । निर्वाणोऽवात
 इति तस्य अर्थः (पा० ८ । २ । ५०) । कायमायेति । विभा-
 पामेनेति पण्डितं (पा० २ । ४ । २५) ॥ ८४ ॥

आम्हा इति । या इयं त्रिलोकी लोकत्रयी दामोदरीया
 उदरदरीं श्रीविष्णोर्जठरकन्दरामवल्लभ्याश्रित्यास्ते अचाम्नां
 दामोदरोदरम्यतायां त्रिलोकां प्रथिमभरवशात् महत्त्ववा-
 ज्ञन्यादतिमन्मातुं सुखेन म्यातुं न शक्नुवन्ति अममर्यानि मन्ति
 तान्यतिप्रगिद्धानि द्विपदशनैः मनाभीनि मद्गुणानि अतिमौ-
 र्याणि एतस्य यशांसि तामेतां विष्णूदरदरोम्यतां तत्सहितं
 त्रिलोकीं पूरयित्वावशिष्टानि तामुदरदरीं तस्यां त्रिलोकीं
 च परिपूर्णावशिष्टानि वा पाण्डुपद्मक्क्ष्मापन्नानि नाभीममुत्पद्य-
 धयन्नक्रममन्याजमापन्नानि तदाकाराणि मन्ति मधुध्वंसिनो
 विष्णोर्नाभोरूपेण यथा मार्गेण निरगुरिव निर्जगुरिव मदद-

अस्यासिर्भुजगः स्वकोशसुषिराकृतः स्फुरत्कृष्णिमा
 कम्पोन्मीलदराललीलवलनस्तेषां भिये भूभुजा ।
 सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमयमहासिद्धौपधोवोरुधः
 पर्व्यास्ये विनिवेश्य जाङ्गुलिकता यैर्नाम नालम्बिता ॥ ८६ ॥

वासयातनाभिधा वह्निर्निर्गंतानीव श्रीविष्णोर्नाभौ धवलं कमलं
 अन्यथोत्प्रेक्षितं पाण्डुपद्मं न किन्वेदधशांसि । अथवा करि-
 दन्तधवलतुल्यान्यतिभूयांसि चास्य यशांसोति भावः । दामो-
 दरीयां । दृष्ट्वाच्छः (पा० ४ । ९ । ११४) । प्रथिमा । दृष्ट्वा
 दित्वादिमनिच् । (पा० ५ । १ । १२२) । नाभीपथेन । स्रगादिना
 समासान्तः (पा० ५ । ४ । ७४) ॥ ८५ ॥

अस्येति । अस्यासिरेव भुजगस्तेषां भूभुजां राज्ञां भिये
 भवतीति शेषः । किंभूतः । स्वकोश एव चर्ममयं पिधानं तदेव
 सुषिरं वस्त्रीकविवरं तस्मादाकृतः वह्निष्कृतः सद्यो धृतस्य तथा
 स्फुरन् प्रकाशमानः उत्तमलोद्यजातिविशेषत्वात् कृष्णिमा श्या-
 मत्वं यस्य । सर्वोऽपि सद्यो धृतत्वात् स्फुरत्कालिमा । तथा कम्पेन
 तत्र दक्षान्दोलनेन कृत्वा उन्मीलित्यः प्रकटीभूता अरात्ता वक्रा
 लीला येषु तादृशानि वलनानि गतिविशेषा यस्य । सर्वोऽपि
 वक्रगतिर्भवति । तेषां केषां । यैः सङ्ग्रामेषु निजाङ्गुलीमय्याः
 स्त्रीयाङ्गुलीरूपाया महामिद्धौपध्या वोरुधः स्वर्णमात्रेण वि-
 पद्म्याः वस्त्राः पर्व्यं यन्वित्याङ्गुष्टायपर्व्ययन्विदयस्य आस्ये मुखे
 विनिवेश्य जाङ्गुलिकता विषवैद्यता गार्हडिकता नालम्बिता

यः पृष्ठं युधि दर्शयत्यरिभटत्रेणीषु यो वक्रता-
मस्मिन्नेव विभर्त्ति यस्य किरति क्रूरध्वनिं निष्ठुरः ।
दोषं तस्य तथाविधस्य भजतश्चापस्य गृह्णन् गुणं
विख्यातः स्फुटमेक एष नृपतिः सीमा गुणग्राहिणा ॥ ८७ ॥

नाम प्रसिद्धौ । सर्वोऽपि येन स्वमुखे सिद्धौपधीपत्वं न किञ्चि-
प्यते तमेव यथा मारयति तथा एतदोयः शत्रोऽपि ये शस्त्राणि
न त्यजन्ति दैन्याच्च मुखे अङ्गुलीपत्वं न धारयन्ति तानेव
हन्ति नान्यान् विनीताञ्छरणागताञ्च । विपदैवो जाहुनिरु
इत्यमरः ॥ ८६ ॥

य इति । अरिभटत्रेणीषु प्रहृततरवैरिमहोपु विपद्ये युधि
यः पृष्ठं दर्शयति पराङ्मुखः पलायते अथ च यं प्रत्याह्वयते
तस्य सुभावात् पृष्ठं दर्शयति । यः अस्मिन् स्वस्त्रामिन्नेव नृपे
वक्रतामनृजुत्वं स्त्रात्रय एव हतघ्नत्वं विभर्त्ति । अथ बान्यस्यैता-
दृग्बलाभावात् अस्मिन्नेव वक्रतां विभर्त्ति मान्येन न स्वीकर्त्तुं
शक्यत इत्यर्थः । तथा यो निष्ठुरो निर्दयो दाक्षिण्यरहितः
मन् क्रूरध्वनिं श्रनेन महाप्रियभाषणं किरति । अथ च परिण-
तादरेराजस्य क्रूरं वैरिणां भयावहं शब्दं किरति क्षिपति ।
दोषं दूषणं अथ च बाहुं भजतः तथाविधस्य तस्य चापस्य
तथाविधस्यान्यस्य वा कस्यचिद्गुणं श्रुतगौर्यादिकं गृह्णन् वर्णयन् ।
अथ च मौर्वीपाहिणां धनुर्दूराणां सीमा पर्यन्तावधिः स्फुटं
विख्यातः प्रसिद्ध एक एष राजा । एवंविधो धनुर्दूरः मञ्ज-

अस्मारिप्रकरः शरश्च नृपतेः सङ्क्षो पतन्नावुभौ
 सीत्कारश्च न सम्मुखौ रचयतः कम्पश्च न प्राप्तुतः ।
 तद्युक्तं न पुनर्निवृत्तिरुभयोर्जागर्त्ति यन्मुक्तयो-
 रकस्तत्र भिनत्ति मित्रमपरश्चामित्रमित्यङ्गतं ॥ ६८ ॥

नय कोऽपि नास्तीत्यर्थः । धनुःपृष्ठदशनेनैतस्य पलायनाभावः
 सूचितः ॥ ६७ ॥

अस्मेति । अस्य नृपतेरुभौ सङ्क्षो सङ्ग्रामे क्षमेण सम्मुखौ एतत्स-
 मुखं वैरिसम्मुखश्च पतन्तौ सन्तौ सीत्कारं दुःखाभिव्यञ्जकं दन्त-
 मध्ये निर्गतं पक्ष्वातजनितञ्च ध्वनिविशेषं यस्य रचयतः कुरुतः
 यच्च मरणभीतिजनितं दुर्निर्गतत्वजनितञ्च कम्पं न प्राप्तुतः ।
 उभौ कौ । अरिप्रकरः वैरिसङ्घः शरश्च एतौ द्वौ । तथा मुक्तयोः
 प्राप्तमोचधनुस्त्युतयोरुभयोर्यत्पुनर्निवृत्तिः जन्म प्रत्यागमनञ्च न
 जागर्त्ति भवति तत्सर्वं युक्तमुचितमेव । द्वयोरपि तुल्यधर्म-
 तात् । तर्हि पिलघर्षं किमित्याशङ्क्यामाह । तत्र तयो-
 र्द्वयोर्मध्ये एको वैरिसङ्घः मित्रं सुहृदमथ च सूर्यं भिनत्ति ।
 अपरश्च शरः अमित्रं सूर्यव्यतिरिक्तमथ च वैरिणं भिनत्ति
 दिधा करोतीत्यङ्गतं आश्चर्य्यं । तुल्यकर्माणोरतुल्यकर्मारम्भकत्वस्य
 विरुद्धत्वादित्यर्थः । चावन्योन्यममुचये । दुःखमथराहित्येनरणे
 सम्मुखः पतति शत्रुमहः । दाविभौ पुरुषौ लोके सूर्यमण्डल-
 मेदिभौ इति वचनात् सूर्यमण्डलं भिक्षा मुक्तिं प्राप्तुतः । अदृ-
 ढमुष्टितया मुक्तवाणः कम्पसीत्कारी रचयति । तदकरणाच्च
 दृढमुष्टिताश्च सूचिता । दृढमुष्टित्वेन मुक्तौ वैरिमध्ये न पुन-

धूलीभिर्दिवमन्धयन् वधिरयन्नाशाः खुराणां रवै-
 वातं संयति खञ्जयन् जवजयैः स्तोतृन् गुणैर्मूकयन् ।
 धर्म्माराधनसन्नियुक्तजगता राज्ञाऽमुनाधिष्ठितः
 सान्द्रेत्फालमिषाद्विगायति यदा स्पष्टं तुरङ्गेऽपि गां ॥६६॥

रायाति वैरिणं हन्तीत्यर्थः । शूरतरोऽयं शत्रुमात्रं हतवानिति
 भावः । बाणपक्षे सम्यक् मुखं पुङ्क्तमयं वा चक्षेति ॥ ६८ ॥

धूलीभिरिति । धर्म्माराधने सम्यङ्नियुक्तं प्रेरितं जगद् येनै-
 वंभूतेनामुना राज्ञा अधिष्ठित आरूढसुरङ्गेऽपि धूलीभिः खुर-
 जरजोभिः दिवं स्वर्गलोकं अन्धयन् अन्धं कुर्वन् चक्षुः प्रविष्टा-
 द्रजस एव निमीलितनयनं कुर्वन्नित्यर्थः । तथा खुराणां रवैः
 समुच्छलनशब्दैः कृत्वा आशा दिशः प्रान्तनिवासिनो जनान् वधि-
 रयन् वधिरतया शब्दान्तरग्रहणाशक्तान् कुर्वन् । तथा संयति
 सङ्ग्रामे जवस्य वातवेगस्य जयैः वायोः सकाशादतिवेगतया वातं
 खञ्जयन् पङ्क्तुं कुर्वन् । तथा गुणैर्हेतुभिः स्तोतृन् अश्वजय-
 रूपसचणादिवर्णनकारिणो जनान् मूकयन् गुणाधिकत्वेन
 मामस्येन स्तोतृमममर्थान्मूकानिव कुर्वन् । एवंभूतः मन्त्रनन्तरं
 सान्द्राणां निरन्तराणामुत्फालानां चतुर्भिश्चरणैरुत्पतनानां
 मिषात्पदैकेनापि चरणेन गां भुवमयच धेनुं स्पष्टं तस्याः स्पर्शनं
 कर्तुं विगायति विशेषेण जुगुप्सते । धार्मिको राजा निषि-
 द्धमाचरतः स्वाधीनान् पापिनो दण्डयति । अहं तु तदधिष्ठितः
 यदा गोस्पर्शनच्छणं पापं कुर्वन् दण्ड्यः स्यामिति बुद्ध्या पदा

एतेनोत्कृत्तकण्ठप्रतिसुभटनटारब्धनाट्याहुतानां
 कष्टं द्रष्टैव नाभूद्भुवि समरसमालोकिलोकास्पदेऽपि ।
 अश्वैरश्वैरवेगैः कृतखुरखुरलीमंचुविक्षुद्यमान-
 क्ष्मापृष्ठोत्तिष्ठदन्धक्करणरणधुरारेणुधारान्धकारात् ॥ १०० ॥

न स्पृशति चेत्यर्थः । धार्मिको जवनाश्चञ्चायमेवेत्यर्थः । अन्ध-
 यन्नित्यादौ तत्करोतीति णिजन्ताच्छब्दः ॥ ६६ ॥

एतेनेति । समरसमालोकिनो ये लोकास्तेषामास्पदे स्थान-
 भूतायामपि भुवि । अथवा समरसमालोकिलोकानां देवाना-
 मास्पदे गगने वियति । एतेन राज्ञा उत्कृत्तकण्ठाः क्षिप्रघोवाः
 कवन्धरूपाः प्रतिसुभटाः रिपुवीरास्त एव नटा नर्त्तकाश्चैरार-
 ध्यानां नाट्याहुतानां नृत्ताश्चर्याणां द्रष्टा नाभूदेव कष्टमेतत्
 दुःखमेतत् । तत्र हेतुः । अश्वैरवेगैः शीघ्रजवैरश्वैः कृता खुरैः
 कृत्वा खुरली अभ्यासभूमिः पुरः पुरः व्यासो वा तथा मंचु
 मनेष्टं शीघ्रं वा विशेषेण क्षुद्यमानं चूर्णीभवत् क्ष्मापृष्ठं भूतलं
 तस्मादुत्तिष्ठन् उत्पतन् अनन्धमन्धं करोति अन्धक्करण एवंभूतः
 रणधुरारेणुः रणमारम्भ एव समुत्पन्नो रेणुस्तस्य धाराः प्रवा-
 हास्तप्पनितादन्धकारात् । रणवलोकनार्थमागतैरपि मार्गवै-
 र्देवैरपि अश्वपुरोत्थितरजःपूरितमेघैः कवन्धनृत्यं नास्तीकी-
 त्यर्थः । मन्दस्वश्चन्दयोः स्वीरं इति मेदिनी । एतत्तत्तत्तत्तमा-
 द्वेति पाठः साधीयान् । द्रष्टा । दृष्ट् । रणधुरा । अगादिना
 ५५ । (पा० ५ । ४ । ७४) ॥ १०० ॥

उन्मीलनीलनीलोत्पलदलदलनामोदमेदस्त्रिपूर-
 क्रोडक्रीडद्द्विजालीगरुदुदितमस्तु स्फालवाचालवीचिः ।
 एतेनाखानि शाखानिवहनवहरित्यर्षपूर्णद्रुमाली-
 व्यालीढोपान्तशान्तव्यथपथिकदृशा दत्तरागस्तडागः ॥ १०१ ॥
 वृद्धो वार्द्धिरसौ तरङ्गवलिभं विभ्रदपुः पाण्डुरं
 हंसालीपलितेन यष्टिकलितस्तावदयोर्वन्दिमा ।

उन्मीलदिति । एतेन राज्ञा एतादृशस्तडागः अखानि ।
 किंभूतः । उन्मीलन्ती विकसन्ती लीला विलासो येषां तानि
 नीलोत्पलानि तेषां दलानि पचाणि तेषां दलनं विकासनं
 तदुद्भवेनामोदेन परिमलेन मेदस्त्री पुष्टः बज्जलपरिमलः पूरः
 प्रवाहस्तस्य क्रोडे उत्सङ्गे क्रीडन्ती द्विजाली हंसादिपङ्क्तिस्तस्या
 गरुद्व्यः पक्षेभ्य उदित उत्पन्नो मरुद्वायुः तस्य स्फालः सवेग-
 गमनं सहृद्दो वा तेन वाचालाः शब्दायमानाः वीचयो
 यस्य । तथा शाखानिवहैः नवहरित्यर्षैर्नूतनश्यामपर्णैश्च पूर्णा
 द्रुमान्यः वृक्षपङ्क्तयः ताभिर्व्यालीढः व्याप्तः उपान्तस्तीरप्रदेश-
 स्तेन शान्ता वाया यीमोक्षपीडा यामां तामां पथिकदृशां
 यीमोक्षपीडा येषां पथिकानां वा दृशः तामां दत्तः रागः
 सन्तोषो येन । अयं तडागस्यातिरमणीयत्वं सुखजनकत्वं अस्य
 च धार्मिकत्वं सूचितं ॥ १०१ ॥

वृद्ध इति । अथैव अनेन निर्मितस्तडागः वृद्धो महान् वार्द्धिः
 ममुद्रः । ममुद्रापेक्षयापि महानित्यर्थः । अथवा ऽमौ वारि

विभ्रच्चन्द्रिकया च कं विकचया योग्यस्फुरत्सङ्गतं
स्थाने स्नानविधायिधार्मिकशिरोनत्यापि नित्यादृतः ॥ १०२ ॥

धीयतेऽस्मिन् वार्द्धिर्वारिस्थानं तडाग एव वृद्धोऽतिप्रवयाः । कि-
न्मृतः । तरङ्गैः कृत्वा वलिभं वलियुक्तं । तरङ्गा एव वार्द्धिकसङ्कु-
चितस्यूलशरीरावयविशेषस्थाने जाता यस्त्यर्थः । तादृशतरङ्ग-
रूपाभिर्बलिभिर्भाति इति वा । हंशालीपलितेन हंसपङ्क्तिरू-
पेण किराजनितशैत्येन पाण्डुरं धवलं प्रवाहरूपं वपुः विभ्रत् ।
तथा यस्या मध्यनिक्षिप्तकोर्त्तिस्तम्बरूपया कलितो ज्ञातपरि-
माणोऽलङ्कृत इत्यर्थः । अथ च सुवल्क्षरीरधारणार्थं दण्डेन
युक्तो धृतशरीर इत्यर्थः । तथा तावतामतिमहनां वयसां
पक्षिणां बन्दिमा वाङ्मयं यत्र । अथ च तावतः प्रतसमीपवर्त्तिनो
वयसो वार्द्धिकस्य बन्दिमा यस्य । तथा विकचयाऽतिप्रकाशमा-
नया चन्द्रिकया योग्यं समुचितं स्फुरत् प्रकाशमानं सङ्गतं मैवं
यस्य । ज्योत्स्नावन्निर्मलं । अथ च समुद्रत्वादेतज्जलं ज्योत्स्नामै-
वमुचितं कं जलं विभ्रत् । अथ च विगतकेशया चन्द्रिकया खा-
लित्येन चान्दीति कान्यकुब्जभाषायां तथा उचितं स्फुरन्मैवं कं
शिरो विभ्रत् । यदा केशरहितेन खालित्येनोपलक्षितं । तथा
योग्यं वार्द्धिकाक्षितं स्फुरत् प्रकटं सङ्गतं सम्यगतं कम्पनं यस्य
शिरमणात् । तथा स्नानविधायिभिर्धार्मिकैः शिरोनत्यापि यत्
नित्यादृतः तत् स्थाने उचितं । धार्मिकैश्च स्नानादौ तोयं नम-
स्त्रियते वार्द्धेऽपि । समुद्रस्य पर्वण्येव षण्मासाद्यतादेतस्य पर्वदे-

तस्मिन्नेतेन यूना रुद्ध विहर पयःकेलिवेलासु बाले
नालेनास्तु त्वदक्षिप्रतिफलनभिदा तत्र नीलोत्पलानां ।
तत्पाथोदेवतानां विगतु तव तनुक्कायमेवाधिकारे
तत्फुल्लाम्भोजराज्ये भवतु च भवदीयाननस्याभिप्रेकः ॥१०३॥

त्याधिकं समुद्रात् । वलिभमिति मत्वर्थे तुन्दिवलीति भः ।
(पा० ५ । ९ । १३८) । द्वितीयाध्याख्याने पचाद्यच् (पा० ३ ।
१ । १३४) । बंदिमेति । वज्रलस्य भावः । पृथ्वादित्वादिमनिचि
(पा० ५ । १ । १२२) । प्रियस्यिरेति बंदिरादेशः (पा० ६ । ४ ।
१५७) । धार्मिकः । धर्मं चरतीति ठक् (पा० ४ । ४ । ४१) ॥ १०२ ॥

तस्मिन्निति । हे बाले तस्मिन् तडागे त्वं एतेन यूना
रुद्ध विहर क्रीड । तथा तत्र तडागे पयःकेलिवेलासु जल-
क्रीडावमरेषु योऽभर्त्ता वा तत्रैव नालस्य दृग्गत्वात् । प्रतियो-
ष्माभिप्रायं यज्जवचनं । नीलोत्पलानां तवाक्षिप्रतिफलनात् नेत्र-
प्रतिबिम्बात् सकशाद्भिदा भेदः नालेन कमलदण्डेनास्तु । अति-
सादृश्यादिदं वा नीलोत्पलमिदं वेति संदेहे सनात् यत् तन्नी-
लोत्पलमनासञ्च तन्नेत्रमिति नाम्नमेव निर्णायकं भवत्वित्यर्थः ।
तथा तस्य पाथो जलं तस्य देवतानां अधिकारे आधिपत्ये
वा तव तनुक्कायं त्वदीयशरीरप्रतिबिम्बमेव विगतु । तज्जल-
देवतास्याने तज्जलशरीरप्रतिबिम्बमेव भवत्वित्यर्थः । तथा तस्य
फुल्लानां विकसितानां अम्भोजानां राज्ये खण्डे अथ आधिपत्ये
भवदीयाननस्य त्वदीयमुखकमलस्य च जलक्रीडावगात् अभि-

एतत्कीर्त्तिविवर्त्तधौतनिखिलत्रैलोक्यनिर्व्यासितै-
 विश्रान्तिः कलिता कथासु जगतां श्यामैः समयैरपि ।
 जज्ञे कीर्त्तिमयाद्दहो भयभरैरस्मादकीर्त्तैः पुनः
 सा यन्नास्य कथापथेऽपि मलिनच्छाया बबन्ध स्थितिं ॥१०४॥

षेकोऽयं च पट्टाभिषेकः भवतु । नीलोत्पलजलदेवताफुल्लकम-
 लापेक्षया भमीनेत्रश्चरोराननमधिकमिति सूचितं । तनुद्वायं ।
 विभाषासेनेति पण्डितं (पा० २ । ४ । २५) ॥ १०३ ॥

एतदिति । जगतां स्यावरजङ्गमात्मकानां भुवनानां सम्-
 न्धिभिः समयैरपि श्यामैः कृष्णैः कञ्जलादिपदार्थैः गुणैर्वा
 कथासु वार्त्तास्त्रैव विश्रान्तिः कलिता आश्रयोऽङ्गीकृतः । किम्भूतैः
 श्यामैः । एतस्य कीर्त्तैर्यशसः विवर्त्तेन परिणामेन विशेषेण
 वर्त्तनं स्थितिर्वा तेन धौताद्धवलीकृतान्निखिलात् सकलात्
 कन्दरादिसंहितात् त्रैलोक्यात् सकाशाच्चिर्व्यासितैर्निष्काशितैः ।
 कीर्त्त्या लोकत्रयस्य श्वेतीकरणात् तत्र श्यामगुणानां साम्प्रतगदर्श-
 नात् पूर्वं श्यामानि वस्तुन्यभूवन्निति वार्त्तामात्रश्रेयाणि श्यामा-
 नि जातानि सर्वथा न सन्तीत्यर्थः । तथा कीर्त्तिमयात् कीर्त्ति-
 प्रचुरादस्माद्राज्ञः सकाशात् अकीर्त्तैः पुनर्भयभरैर्भौतिवाङ्मलै-
 र्जज्ञे जातं अहो आयय्य । कीर्त्तैरकीर्त्तैश्च विरोधात् कीर्त्ति-
 रूपादस्मादकीर्त्तैः भयं युक्तं इत्यर्थः । एतत् कुतः । यद्यस्मान्मलिन-
 छायाऽतिरुष्णा साऽपकीर्त्तिः अथ कथापथेऽपि स्थितिमाश्रयं न
 बबन्ध नाकरोत् । एतत्कथाप्रारम्भे अकीर्त्तिलेशस्यायभावात्

अथावदङ्गीमसुतेङ्गितात् सखी
जनैरकीर्तिर्यदि वास्य नेष्यते ।
मयापि सा तत् खलु नेष्यते परं
सभाश्रवःपूरतमालवस्त्रितां ॥ १०५ ॥

कीर्तिरेव वर्ण्यत इत्यर्थः । यच्च यस्मादिमेति स तदीयकथा-
प्रारम्भ एव मलिनो भूत्वाऽन्यत्रैव गच्छति । अविद्यमानमपि
शशविषाणादि वचनगोचरो भवति अकीर्तिस्तु वचनगोचरो
ऽपि नाभूदित्याश्रयः । अविद्यमानाया अथकीर्त्तर्भयोत्पादना-
दितिचित्तं । जरतामिति पाठे वृद्धानां कथास्त्विति व्याख्येयं ।
जज्ञे । भावे लकारः ॥ १०४ ॥

अथेति । अथ सखी भीमसुतायाः इङ्गितात् अननुराग-
सूचकात् भूवेक्षणदिचेष्टितात् सरस्वतीमवदत् । किं । हे वाणि
जनैरस्य अकीर्त्तिर्यदि नेष्यते वा नाभिलष्यत एव तत् तर्हि
मयापि साऽस्याकीर्तिः खलु निश्चितं नेष्यत इति यद्यपि
तुल्यं तथापि परं कोऽपि परः कश्चिदिशेषोऽस्ति । सभायाः
सभासोकस्य श्रवःपूरतमालवस्त्रितां कर्णाभरणतमालवस्त्रित्वं
नेष्यते प्रापयिष्यते । जनानामसम्पत्तां शशविषाणादिवदमती-
मयस्याकीर्त्तिमेव सर्व्वां सभां आवयिष्यामि इत्यर्थः । वाण्या-
स्तद्वर्णननिवारणं चकारेति भावः । अकीर्त्तर्नीलत्वान्तमालव-
स्त्रित्वं । इत्यते । इषेः कर्माणि सट् । नेष्यते । णीञः प्रधानकर्माणि
सट् ॥ १०५ ॥

अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्ष्मीकृताः सङ्ख्याया
 प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रख्याः किलाकीर्त्तयः ।
 गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-
 मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धादधेरौधसि ॥ १०६ ॥

अकीर्त्तिमेव वर्णयति । अस्मेति । हे वाणि मूकानां प्रकरेण
 समूहेन अस्य क्षोणिपतेरकीर्त्तयः किल प्रसिद्धं निश्चितं वा
 कूर्मरमणी कक्षपिका तस्या दुग्धादुत्पन्नसोदधेः रोधसि तीरे
 गीयन्ते । किंभूताः । परार्द्धात् गणनावधेः सकाशात् परया
 अधिकया सङ्ख्याया लक्ष्मीकृताः गणिताः परार्द्धादप्यधिकाः ।
 तथा प्रज्ञाचक्षुर्भिर्जात्यन्यैः अवेक्ष्यमाणं दृश्यमानं तिमिरं तत्-
 प्रख्यास्तत्तुल्या अतिश्यामाः । किंभूतेन प्रकरेण । अष्टमं स्वरं
 निषादादिसप्तस्वरातिरिक्तं कलयताऽङ्गो कुर्वता । तथा बन्धो-
 दरात् जातेन । एवमस्याकीर्त्तयः स्थिताः सभायां आविताः ।
 परार्द्धाधिका सङ्ख्याऽन्वस्य दर्शनशक्तिः तिमिरस्य च चाक्षुष-
 रूपत्वं स्वरस्याष्टमत्वं बन्धोदराज्जन्म कक्षपिकाया दुग्ध एतामि-
 यथा मर्त्यथा न सन्ति तथैतद्विशेषणयुक्ता अस्याकीर्त्तयोऽपि न
 मन्तीति पर्यवमानवृत्त्या वर्णनैव कृता । उपक्षामार्धत्वमङ्गतोक्तिः ।
 आ सामान्येन कीर्त्तयः पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टा अस्य ममसाः
 कीर्त्तयो भोयन्ते किम पर्यवमानवृत्त्याऽस्य कीर्त्तयो न मन्तेवेति
 निन्दैवाप्य कृतेति वा । कक्षपी च दर्शनेनैवापत्यानि पालयति
 न दुग्धेनेति प्रसिद्धिः । प्रज्ञाचक्षुषो योगिनो ज्योतिर्विलोकन-

तदक्षरैः सस्मितविस्मिताननां
निपीय तामोक्षणभङ्गिभिः सभा ।
इहास्य हास्यं किमभून्न वेति तं
विदर्भजा भूपमपि न्यभालयत् ॥ १०७ ॥
नलान्यवीक्षां विदधे दमस्वसुः
कनीनिकागः खलु नीलिमालयः ।

निष्ठास्तिमिरं न पश्यन्ति वा । तिमिरप्रख्याः तिमिरवत्प्रख्यायन्ते ।
भूलविभुजादित्वात् कः (पा० ३ । २ । ५ । वा० २ ।) ॥ १०६ ॥

तदक्षरैरिति । विदर्भजा इहास्यां सभायां एतदोयवचन-
विषये वाऽस्य वर्णितस्य नृपस्य हास्यं किमभूत् किंवा नाभूत्
इति कारणात् स्वभावान्तमपि भूपं न्यभालयत् औदासीन्येन स-
म्मुखदृष्ट्या ददर्श न तनुरागादित्यर्थः । किं कृत्वा । अनुरागाभा-
वेऽपि हास्यरम्यताभिरोक्षणभङ्गिभिः अवलोकनप्रकारविशेषैः
तां सभां निपीय सादरमवलोक्य । किमभूतां सभां । तस्याः
सख्याः विध्युपक्रमैर्निषेधे पर्यवसितैः पूर्वोक्तैरक्षरैः कृत्वा सस्मि-
तानि सविस्मितानि सायर्थ्याणि चाननानि यस्यास्तां । इह
नृपेऽस्य हास्यं जातं न वेति वा । स्मितमहितां विगतस्मितत्वं
विरुद्धं । विरोधाभासः ॥ १०७ ॥

भस्तेति । पतिप्रताया भैस्या नलान्यावलोकनमनुचितमि-
त्यागङ्गां परिहरन्नुत्तरमर्गे वर्णयिष्यमाणस्य नलस्य प्रस्तावनां
फरोति । दमस्वसुः कनीनिका नेत्रतारा नलादन्यस्य नृपस्य

चकार सेवां शुचिरक्ततोचितां
 मिलन्नपाङ्गः सविधे तु नैषधे ॥ १०८ ॥
 दृशा नलस्य अतिचुम्बिनेषुणा
 करेऽपि चक्रकलनम्रकामुकः ।

घोषामवलोकनरूपामागः अपरार्थं विदधे चक्रे । किन्भूता ।
 खलु यस्मान्मोलिम्बः कालिञ्जः आलयः स्थानं । मलिनो हि
 निषिद्धमाचरति । अपाङ्गस्तु कटाक्षः पुनः सविधे द्वितीयपङ्क्तौ
 त्रिचतुरेभ्योऽनन्तरमुपविष्टे नैषधे सत्यनले मिलन् सम्बद्धः सन्
 शुचिरक्ततोचितां धवलरक्तलयोग्यां सेवां चकार । धवलरक्त-
 तलक्षणसामुद्रकलक्षणयुक्तोऽपाङ्गस्तु नल एव संलग्नोऽभूद्वि-
 त्यर्थः । अथ च शुचेः पापभीरोः अनुरक्तस्य च स्वभावेन उचितां
 स्वामिभक्तोचितां इति वा । स्वामिभक्तो हि स्वामिनमेव सेवते
 न त्वन्यमित्यर्थः । कटाक्षेणान्यावलोकने दोषः । अजुद्धृष्ट्या
 त्वन्यविलोकने दोषो नेति न यातित्रत्यक्षतिः कापि । नलमेव
 कटाक्षैर्विलोकयति स्मेति भावः । इन्द्रान्दिषु चतुर्षु अलीक-
 नलेषु सत्स्वपि सत्यनलत्वेऽजातेपि तत्रैव सत्यनले एवानुराग-
 भाङ्गस्यादृष्टवशात् कटाक्षनिरीक्षणं युक्तं ॥ १०८ ॥

इदानीं श्लोकचतुष्टयेन परस्परानुरागं वर्णयति । इमेति ।
 ततो भैमीकटाक्षविम्लोकनानन्तरं स्वयमनङ्गोऽङ्गरहितः परस्पर-
 गम्यैव दृगादिभिरङ्गैरवयवैर्धन्वितां धनुर्द्धरत्वं अनुकस्थ
 आकर्षणमामिना याणकप्येन चक्षुषा जर्णो भैमीमार्दयदपोपिडत् ।

स्मरः पराङ्गैरनुकल्प्य धन्विनां

जनीमनङ्गः स्वयमार्दयत्ततः ॥ १०६ ॥

उत्कण्ठका विलसदुज्ज्वलपत्रराजि-

रामोदभागनपरागतराऽतिगौरी ।

किंभूतः स्मरः । करे नलस्यैव हस्ते रेखामयराज्यादिलक्षणरूप-
चक्रकुलेन नलं चक्राकारं कार्मुकं यस्य सः । भैम्या कटाक्षैर्नले
वीक्षिते सति नलेन कटाक्षैर्वीक्षिता सा सती कामातुरा जातेति
भावः । मुख्याङ्गाभावे चानुकम्पोऽप्यङ्गीक्रियते । आर्दयत् ।
अर्दं हिंसायां खन्तालङ् । आर्दिददिति पाठे लुङ् ॥ १०६ ॥

उत्कण्ठकेति । सा भैमी रुद्रक्रुधः रुद्रकृतशापपरित्याग
समुद्भवात्कोपाद्भेताः तस्य रुद्रस्वारिः कामः तस्य बुद्ध्याऽयं
काम एवेति बुद्ध्या नले विषये वासस्य स्वयम्बरेण स्थितेरर्थितां
अभिलाषुकत्वं अष्टत दधार । नले साभिलाषा जातेति भावः ।
स्वयम्बुममाश्रयणश्च युक्तमेव । केव । काञ्चनकेतकीव । किंभूता
सा केतकी च । उत्कण्ठका उदितरोमाश्चा उर्द्ध्वभूतसूचीतुल्य
शूकाया च । तथा विलसन्ती शोभमाना नीलपोतादिभिर्व-
र्णैरुज्ज्वला प्रकाशमाना उज्ज्वलेन शृङ्गारेण वा प्रकाशमाना
त्रिलोकमादिशृङ्गारोपाया एवंभूता वा कस्त्रय्यादिरचिता
कपोलवक्षोजादौ पत्रराजिः पत्रवक्षी पत्रपङ्क्तिर्यस्याः । शोभमा-
नोज्ज्वलवर्णपत्रपङ्क्तिश्च । तथा आमोदं विलेपजं सुरभिगन्धं हर्षो
वा स्वाभाविकं परिमलश्च भजतीति भाक् । तथा अपगतोऽनु-

रुद्रकुक्षस्तदरिकामधिया नले सा
 वासार्थितामधुन काञ्चनकेतकीत्र ॥ ११० ॥
 तन्नालीकनले चलेतरमनाः साम्यान्मनागप्यभू-
 दप्यगे चतुरः स्थितान्न चतुरा पातुं दृश नैपधान् ।

रागो यस्या एवंभूता न भवति अतितरां अनपरागतरा । नले
 अतितरामनुरागिणी । न विद्यते परागः पुष्परजो यस्यामेवविधा
 न भवति नितरां अनपरागा अनपरागतरा अतितरां पराग-
 सहिता । तथाऽतितरां गौरवर्णा उभयपि । गौरीं पार्वतीं
 अतिक्रान्ता वा भैमी । सुवर्णकेतकी यथा रुद्रकोपस्य वामः
 वसतिः तस्यार्थितां अभिलापुकत्वं दधार तस्य स्थानं बभूवेत्यर्थः ।
 तथा भैम्यपि नलविषये नलवैरिकामबुद्ध्या नलशत्रुः काम एवेति
 नलसम्बन्धित्वेन मां पीडयतीति धिया रुद्रकोपस्यात्मनि यो
 वासस्तदर्थितां दधार । रुद्रकोपस्य स्थानं जाता नितरां शकोपा
 जातेत्यर्थः । कामसाम्यं नलस्योक्तं । नलेन कटाक्षवीक्षणे कृते
 यातितरां कामपीडिता जातेति भाव इति वा । गौरीमतिक्रा-
 न्तीति तत्पुरुषे । गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येति (पा० १ । २ । ४८) ।
 द्रस्त्रत्वप्राप्तेः अतिगौरिरिति स्यात् । तथापि हृदिकारादक्रान्त
 इति (कौ० प० ३३ । पं० ३ । पा० ४ । २ । ४५ । वा०) ।
 द्रष्टान्तादपि पक्षे ङीषि अतिगौरीति मद्गच्छते ॥ ११० ॥

नदिति । न अलीको नालीकः स चामौ नलस्य नालीक-
 नलः मत्तनलः । स चामौ नालीकनलय तन्नालीकनलसम्पत्ति-

आनन्दासुनिधौ निमज्ज नितरां दूरङ्गता तत्तला-
लङ्कारीभवनाज्जनाय ददती पातालकन्याभ्रमं ॥ १११ ॥

अदृष्टवशघटितदुर्घटदर्शने सत्यनले चलेतरत् निश्चलं मनो
यस्याः सा । तच्चैवानुरक्ता सती सा भैमी अथे स्थितानपि चतु-
रस्यतुःसङ्ख्यकानलोकान् साम्यान् सत्यनलसाम्येन नलान् दृष्ट्वा
नयनव्यापारेण पातुं कटाक्षैर्विलोकयितुं मनागत्यन्यमपि
चतुरा कुशला नाभूत् । किंभूता । आनन्दासुनिधौ आनन्दरूपे
समुद्रे निमज्ज क्रीडित्वा नलावलोकनान्निश्चला भूतेति यावत् ।
नितरां दूरङ्गता हर्षस्य परमकाष्ठां प्राप्ता तलङ्गता च । तथा
तस्यानन्दसमुद्रस्य तलं तस्यालङ्कारीभवनाज्जनाय पाताल-
कन्याभ्रमं अतिसौन्दर्यादानन्दवशाच्च निर्ममेपतया समुद्रे
निमज्ज तलगमनेन च किमियं नागकन्येति भ्रमबुद्धिं ददती
जनयन्ती । अलङ्कारीभवते इति पाठे तस्य नलस्य भूतलस्य
उपवेशनेनालङ्कारभूतायेन्द्रादिलोकाय नललक्षणाया जनाय
वा पातालतलस्यालङ्कारीभवते वासुध्यादिनागलोकाय वा
पुरःस्थिताम्रलाकारानपीन्द्रादीनन्यराजवदत्तुश्चैव विलोकयति
स्म । अदृष्टवशाच्च व्यवहितमपि सत्यनले कटाक्षैर्विलोकयति
स्मेति भावः । तन्नलेतिपाठे तेषामलोकनलत्वात्तदानीं स्त्रीयेन
रूपेणालङ्कारभूताय जनाय सत्यनलायेत्यर्थः ॥ १११ ॥

सर्व्वस्वं चेतसस्तां नृपतिरपि दृष्टे प्रीतिदायं प्रदाय
 प्रापत्तदृष्टिमिष्टातिथिममरदुरापामपाङ्गेत्तरङ्गां ।
 आनन्दान्धेन बन्धानकृत तदपराकृतपातान् स रत्याः
 पत्या पीयूषधारावलनविरचितेनाशुगेनाशु लीडः ॥ ११२ ॥

सर्व्वस्वमिति ॥ स नृपतिर्नलोऽपि चेतसः सर्व्वस्वं प्राणवन्निर्घा-
 तां भैमीं दृष्टे स्वनेत्राय प्रीतिदायं मन्तोपजनितं दानं प्रदाय
 प्रकर्षेण दत्त्वा कटाक्षेण अतिसादरं दृष्ट्वा अमरदुरापां इन्द्रा-
 दिभिर्दुर्लभां लोकोत्तरस्वरूपां अथच तेषां कटाक्षेणानव-
 लोकनात्तैर्दुरापां अपाङ्गे नेत्रप्रान्ते उत्तरङ्गां चलत्कक्षोलां
 अतिचञ्चलां कटाक्षरूपां तदृष्टिं भैमीदृष्टिमेव दृष्टातिथिं
 प्रियमभ्यागतं प्रापत् लेभे । भैम्या पूर्वं कटाक्षैर्विलोकिताऽनन्तरं
 तेन सा विलोकिता अनन्तरं पुनरपि तया स विलोकित इत्यर्थः ।
 अनन्तरं च रत्याः पत्या कामेन पीयूषधारारूपमतिनिर्घोषक-
 त्वादमृतरूपं यद्वलनं भैमीकृतं वलितपीवमवलोकनं तेन कृत्वा
 विरचितेनाशुगेन भैमीकटाक्षरूपेण बाणेनाशु शीघ्रं लीडः
 विद्धुः सः नलः तदपराः तस्या भैमीदृष्टेरपरेऽन्ये द्वितीयादयो ये
 आकृतपाताः अनेकभावाभिव्यञ्जका व्यापारविशेषास्तान् आन-
 न्दान्धेन हर्षायुपरिपूर्णनेत्रतया यदान्धं अदर्शनत्वेन बन्धान्
 मिप्पस्तान् अकृत । भैमीद्वितीयकटाक्षवीक्षणैर्वातिष्ठप्रो काम-
 विवशः संस्तस्यामृतीयादिकटाक्षनिरीक्षणानि न ददर्शेति भावः ।
 अन्योऽपि तुष्टः कस्यचित् सर्व्वस्वं ददाति अतिप्रियं चातिथिं
 प्राप्यानन्दबाणान्धो भवति ॥ ११२ ॥

श्रीर्द्धं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरःसुतं
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 तस्य द्वादश एष मातृचरणभोजालिमौलेर्महा-
 काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गे निसर्गोज्ज्वलः ॥११३॥

श्रीर्द्धमिति । पूर्वार्धार्थः पूर्ववत् । माता वागीश्वरी जननी
 च तस्याश्चरणावेवाभोजे तयोरलिरूपो भ्रमररूपः मौलिर्यस्य ।
 यदा मातृचरणसम्बन्धिनी पूजार्थं चरणयोरुपढौकिता अभो-
 जालिः कमलमाला तद्युक्तो मौलिर्यस्य । वागीश्वर्या जनन्या वा
 प्रसादरूपेण धृतनिर्माळकस्तेत्यर्थः । द्वादशानां पूरणः सर्गः
 व्यगलत् समाप्तः । स्वभावत उज्ज्वल इत्यर्थः ॥ ११३ ॥ इति
 श्रीवेदर्करोपनामक श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नै-
 पधीपप्रकाशे द्वादशः सर्गः ॥ शुभमस्तु ॥

उत्तरनैपधचरिते ।

त्रयोदशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहै जयतः ।

कल्पद्रुमान् परिमला इव मृङ्गमाला-
मात्माश्रयां निखिलनन्दनशाखिवृन्दात् ।
तां राजक्रादपगमय्य विमानधुर्या
नित्युर्नलाकृतिधरानथ पञ्च वीरान् ॥ १ ॥

इदानीं इन्द्रादिपञ्चनलोमञ्जं त्रयोदशं सर्गमारभते ।
कल्पद्रुमेति । अथ विमानधुर्याः शिविकावाहिनः तां भैमी
राजक्राद्राजसमूहान् अपगमय्य निवर्त्य नलाकृतिधरान् नलवे-
पधारिणः पञ्च वीरान्नलमहितानिन्द्रादीन्निन्युः प्रापयामासुः ।
शिविकावाहिनां तेषु पञ्चसु नलोऽस्ति वा न वेति अपरिशा-
नात् नलस्यापि नलरूपधारकत्वं घटते । यस्य यद्रूपं तद्धारितं
तस्यापि युक्तमेवेति कात्यापेक्षयापि युज्यते । वीरपदेन शैथिल्यं वा-
यकगुणः । के । कस्मात् । कां । कानिव । परिमला मनोहराः गन्धाः
समस्ताः नन्दनशाखिनो देवोद्यानतरवः तेषां वृन्दात् आत्मा-
श्रयां परिमलाश्रितां मृङ्गमालां भ्रमरपङ्क्तिं परावर्त्य अतिश-
यान् कल्पद्रुमानिव । कल्पद्रुमा नन्दनस्थितवृक्षापेक्षया अधिका-
स्तयाऽन्यराजापेक्षया तेष्वीत्यर्थः । सर्वामिलापपूर्वकत्वमाश्रयम् ।

साक्षात्कृताखिलजगज्जनताचरित्रा
तत्राधिनाथमधिकृत्य दिवस्तथा सा
ऊचे यथा स च शचीपतिरभ्यधायि
प्राकाशि तस्य न च नैषधकायमाया ॥ १ ॥
द्रुमः किमस्य वरवर्षिणि वीरसेना-
ङ्गतिं दिपद्वलविजित्वरपौरुषस्य ।

मन्दारादिवपि चतुर्षु कल्पद्रुमशब्दप्रयोगः । भैरवा अप्यात्मा-
अथविमाने स्थितत्वात् । नयतिर्दिकर्षा ॥ १ ॥

माक्षादिति । सा देवी तत्र तेषु मध्ये प्राधान्यान्निवेश-
नक्रमानुरोधाच्च दिवोऽधिनाथमिन्द्रमधिकृत्योद्दिश्य तथा तेन
प्रकारेणोचे अकथयत् । यथा येन प्रकारेण स शचीपतिरिन्द्र-
थान्यधायि उक्तो भवति । तस्येन्द्रस्य नैषधकायस्य माया ह्यन
च प्राकाशि प्रकटितं भवति । किंभूता । माक्षात्कृतं अखिलजगतां
जनताचरित्रं जनममूहवृत्तान्तो यथा सा । यथा इन्द्रादीनां
प्राकृत्यं न विष्णोराज्ञया वर्णनं च मौनित्वे प्रतिभाचयो न
तथाऽवोचदिति भावः । माक्षादिति विशेषणे नलरूपं कृत्वा
आगतानामिन्द्रादीनां ज्ञानौचित्यं सूच्यते ॥ १ ॥

द्रुम इति । हे वरवर्षिणि उत्तमे भैमि वयं अस्मैन्द्रस्य
वीराणां वा सेनायाः सैन्यस्य उद्भूतिं उत्कृष्टैश्वर्यं मामर्थं वाङ्मन्यं
वा किं द्रुमो वर्षयामः । वर्षनाशब्दत्वादागगोचर इत्यर्थः ।
किंभूतस्य । दिपद्वलमित्रो यो वमनामा दैत्यस्तस्य विजित्वरं जय-

सेनाचरीभवदिभाननदानवारि-

वासेन यस्य जनिताऽसुरभो रणश्रीः ॥ ३ ॥

नशीलं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्तो
 सैनिकौ भवन्तो यौ इभाननदानवारी गणेशनारायणौ तयोर्वा-
 सेनाधिष्ठानेन कृता जनिता कृता असुरभोर्देवभयं यथा सा ।
 असुरेभ्यो देवानां या भीतस्या ईरणं चेपणं तेन या श्रीः सा यस्य
 जनितेति वा । वागमोचरोऽस्य चरितमित्यर्थः ॥ नक्षपत्रे तु अस्य
 वीरसेनाख्यनृपादुत्पत्तिं किं कथयामः अपि तु न । अकथनेऽपि
 लोकत्रये प्रसिद्धत्वात् । स्वगुणैरेवास्य ख्यातत्वाद्वा । अन्यो हि स्वयं
 न प्रसिद्धस्तस्य पित्रादिप्रसिद्ध्या वर्णनं क्रियते । अयं तु न तथेति
 भावः । किंभूतस्य । द्विपतां बलस्य सैन्यास्याङ्गिकस्य सत्त्वस्य वा जि-
 त्वरं पौरुषं पराक्रमो यस्य । यस्य रणश्रीः सेनाचरीभवन्तः सैनि-
 का इभास्तेषां आननदानवारि मुखदानोदकं तस्य वासेन गन्धेन
 सुरभिर्जनिता । रत्नयोः सावर्ण्यात्सेनायामचलीभवतां पर्वता-
 यमानानां इभानामिति वा । मत्तगजबाहुमनेन सूच्यते ।
 एवमिन्द्रनम्योरभेदयुद्धिर्यथा तस्या भवति तथा देव्योक्तं । रण-
 शब्दो लक्षणया रणभूमौ वर्तते । इतः श्लोकादारभ्यात्प्राप्तीति
 यावत् प्रथममिन्द्रादिवर्णनं पश्चाद्वनवर्णनं । अत्याजीत्यादौ च
 वनवर्णनं प्राथम्येन दिक्पान्नवर्णनं पश्चादिति श्रियम् । श्लोका-
 दिश्च प्रथमत इति श्लोकेन मलम्य प्राधान्यनिर्देशाद्भूरिणेत्यादि
 एतोपया दिक्पासानामप्राधान्यनिर्देशात् । सप्तम्यर्धवती

शुभांशुहारगणहारिपयोधराङ्क-

चुम्बीन्द्रचापखचितद्युमणिप्रभाभिः ।

शीते शीतस्पर्शा तपात्यये । भर्तृभक्ता च या नारी मेच्यते
वरवर्षनीति वृद्धाः । उत्तमा वरवर्षनीत्यमरः । वरो वर्षो यस्या
इति वा । अतिशायने धर्मशीलवर्णान्ताच्चेति इतिः (पा० ५ ।
२ । १३२) ॥

शुभेति । एष इन्द्रः समिति च याचासु विलासगतिषु च
दण्डयाचासु वा । अमरवाहिनीभिः सुरसेनाभिः अन्वास्यते
अनुगम्यते । किं विधाभिः । शुभांशुचन्द्रः हरसम्बन्धिनो हाराः
एकादशरुद्रास्तेषाङ्गणः समूहः हरसम्बन्धिनो वा ये गणाः
नन्दिप्रभृतयस्तान् सर्वानपि हरन्ति आत्मना सह नयन्ति
तत्सहिता इति यावत् । एवंविधाः पयोधरा मेघाः । हरस्यापत्यं
हारः स्कन्दो गणपतिर्मेघाच्चेति वा । तेषामङ्गुष्ठी स्वामित्वा-
न्मध्यवर्तीन्द्रः शुभांशुहारगणान् हरत्यात्मना सह नयत्येवं
शीलः पयोधराङ्गुष्ठी च एवंविधो वा य इन्द्रस्तस्य चापं
तेन खचिता सम्बद्धा द्युमणिप्रभा सूर्यशोभा यासु ताभिः
शुभांश्यादिभिः शक्रधनुर्ध्याप्तेन सूर्येण च प्रकर्षेण भान्ति-ताभि-
र्वा । तथा बद्धः प्रचुरो लाभो धनादिप्राप्तिर्येषु रणेषु अर्चिता-
भिः पूजिताभिः । दैत्यजयादृजला आभा दीप्तिर्यमां ताश्च ता
रणार्चिताच्चेति वा । मेघानामपि कामरूपत्वात् मैनिकत्वं युज्यते ।
चन्द्रादिभिर्विशिष्टेन्द्रचापेन च ये आकाशे चिता वृद्धिं प्रापि-
ता सूर्यशोभा यास्त्विति वा । तैः कृत्वा वृद्धिं प्राप्ता वा चन्द्राद-

अन्वास्यते समिति चामरवाहिनीभि-
र्यात्रासु चैव वज्रलाभरणार्चिताभिः ॥ ४ ॥

यस्तेजस्विनस्तत्तेजःसम्बन्धेन सूर्यतेजः प्रचुरं यव जातमित्यर्थः ॥
नलपत्रे एष नलः सभायां दण्डयावासु च चामरधारिणीभिः
अन्वास्यते सेव्यते । किंभूताभिः । शुभ्राः सिताः अंगवो यस्य तेन
हारगणेन मुक्ताहारसमूहेन कृत्वा हारी सुन्दरः पयोधराङ्कः
स्तनमध्यस्तक्षुम्बिनी तत्सम्बद्धा इन्द्रचापसम्बद्धसूर्यप्रभेव प्रभा
यामां ताभिः । चोऽप्यर्थः । याचास्तपोति योजना । हारमध्य-
गमणीनामनेकवर्णत्वादिन्द्रचापसम्बद्धसूर्यप्रभासाम्यं । तथा त
एव वज्रलानि प्रचुराणि आभरणानि तैरर्चिताभिरलङ्कृताभिः ।
प्राधान्याद्वाराणाङ्गद्वयं । आभरणग्रहणं तद्व्यतिरिक्तालङ्का-
राणां अतो न पौनरुक्त्यम् । एतेन यथा सभायां निर्भय आस्ते
तथा सङ्ग्रामयाचास्तपोति व्यज्यते । शुभ्र उद्दीप्तशुक्लयोः । शुभ-
णिसारणिर्मित्रः । समिद्युद्धे सभयाञ्च इत्यमरः । हरशब्दान्तस्ये-
दमित्यण् (पा० ४ । ३ । १२०) । हारी । ताच्छीले णिनिः ।
अपत्ये वा अत इञ् (पा० ४ । १ । ८५) । यदा शुभ्रांशुहार-
गणेन हारिणः पयोधराः स्तनास्तेषामङ्कः पार्श्वप्रदेशः तक्षुम्बी
इन्द्रचापो नखपदविशेषस्तेन सम्बद्धा दिव्यरत्नप्रभा यामां
ताभिः । इन्द्रचापवदाकाशव्याप्ता दिव्यमणिप्रभा यामां ताभि-
रिति वा । चित्रमणिप्रभामम्बनिताः शक्रधनुःसदृशा भवन्तीति
वज्रमेवाभरणैर्भूषिताभिरित्यर्थः । यत्र दीप्तिमन्वरणयोः ॥ ४ ॥

क्षोणीमृतामृतलकर्कशविग्रहाणा-
मुद्दामदर्पहरिकुञ्जरकोटिभाजां ।
पक्ष्मदिदामयमुदयबलो विधाय
मग्नं विपञ्जलनिधौ जगदुज्जहार ॥ ५ ॥

क्षोणीति । इति पद्यं कुचचित्पुस्तके दृष्टं । तस्यायमर्थः ।
अयं क्षोणीमृतां पर्वतानां पक्ष्मदिदां विधाय कृत्वा विपञ्जल-
निधौ आपत्समुद्रे मग्नं पक्ष्मसहितैः पर्वतैः सत्पणीकरणाज्जग-
दुज्जहार उच्चकर्पेत्यर्थः । पर्वतपक्ष्महेदनाद्विपद्द्रुहितं कृतवानिति
भावः । किंभूतानां । अतुला अत्युच्चाः कर्कशाश्च विग्रहा देहा
येषां । तथा उद्दामदर्पाणां अत्युद्गटानां हरिकुञ्जराणां सिंह-
हस्तिनां कोटिं भजतां । एकस्मिन् प्रदेशेऽनेकसिंहानामन्यस्मि-
न्नत्युद्गटानामनेककुञ्जराणामित्यर्थः । किंभूतोऽयं । बलाद्दे-
त्यादुदयः उदयबलः । यदा उदयं पौरुषं यस्य सः ॥ नक्षपचे
अतुलानत्युच्चान् बलवत्तयांश्च कर्कान् श्रेताश्वान् ग्रन्थि मार-
यन्ति एवंविधा विग्रहाः शरीराणि वैरं वा येषां । तथा
उद्दामदर्पाः हरयोऽस्या गजाश्च तेषां कोटिं भजतां । वैरि-
नृपाणां पक्ष्मदिदां सहायहेदं कुचिहेदं वा कृत्वा उदयं बलं
पौरुषं सैन्यं वा यस्य । अयं नलो वैरिहतापत्समुद्रे मग्नं जगदु-
ज्जहार । वैरिणो कृत्वा आपद्द्रुहितमकरोदित्यर्थः ॥ ५ ॥

भूमीमृतः समिति जिष्णुमपव्यपायं
जानीहि न त्वमघवन्तममुक्कथञ्चित् ।

भूमीमृत इति । हे घटस्य प्रतिमटौ सार्द्धिनौ सनौ यस्या-
स्तत्सम्बुद्धिः । हे भौमि त्वं समिति सद्भागे भूमीमृतः पर्वतान् जिष्णुं
जेतारं । तथा न विद्यते पर्ववज्रस्य अपायो नाशो यस्य । तममुं
अमघवन्तमनिन्दं न तु नैव जानीहि अपि त्विन्द्र एवायं । इन्द्रस्य
सहस्रनेत्रत्वान्नायं तथेत्यत आह । त्वं एतदीयं शयं पाणिम-
तिकान्तं प्रसृतादपि दीर्घं अत एवाद्भुतमाश्चर्यकारि कथञ्चिद्
गुप्तं नलरूपधारणाच्छादितं बज्रनेत्रस्य भावो बाङ्गनेत्रं ना-
लोकमे न पश्यसि गुप्तत्वात् न तु अविद्यमानत्वादित्यर्थः । शयावति-
क्रान्तं हस्ततल्लयोर्नेत्राणि न सन्तीत्यर्थं इति वा । बज्रनेत्र-
समूहं बाङ्गनेत्रसम्बन्धिनमेतदीयमतिशयमुत्कर्षं वाच्यमिति
वा । नलपक्षे त्वममुं अघवन्तं सपापं न जानीहि पुण्यशोकत्वात् ।
रणे राज्ञो जेतारं । तथापगतो विशिष्टोऽपायो यस्मान्तं । रणे
अपगतो व्यपायः पलायनं यस्मात् अपलायमानमित्यर्थः । एत-
दीयं अतिशयमपरिमितहस्तपरिमाणमाश्चर्यरूपं प्रावरणवशा-
द्वाहौ हस्ते स्थितं नेत्रं चीर्णाशुकं गुप्तं यथा तथा द्रव्यान्तरवि-
भोक्तनव्याजेन नालोकमे अपि त्वान्लोकयेत्यर्थः । बाह्व च नेत्रे
च बाङ्गनेत्रं । शयमतिकान्तं बाह्व हस्तपरिमाणाधिकपरिमाणौ
नेत्रे च प्रसृतादप्यधिकेत्यर्थः । नहुप्तं यथा तथा नालोकमे अपि
त्वान्लोकयेति वा । अतिशयं बाङ्गनेत्रं बाह्व अतिशयितौ वदानौ
शयौ यथोक्तावतिशयौ । नेत्रे च शयमतिकान्तो अतिशयौ च ।

गुप्तं घटप्रतिभटस्तुनि वाङ्मनेत्रं
 नालोकसेऽतिशयमद्भुतमेतदीयम् ॥ ६ ॥
 लेखा नितम्बिनि बलादिसमृद्धराज्य-
 प्राज्योपभोगपिशुना दधते सरागं ।
 एतस्य पाणिचरणं तदनेन पत्या
 साङ्गं शचीव हरिणा मुदमुदहस्य ॥ ७ ॥

अतिशये चेति नपुंसकैकशेषेण वा व्याख्येयं । एतदीयं गुप्तमनेन
 पालितं । बहवश्च ते नेतारश्च बहूनां वा नेतारस्तेषां ममूहः
 अतिशयितो हस्तो यस्य । लक्षणया वदान्यं उत्कृष्टमाश्लोक्य ।
 गूरा वदान्या अश्वनेन पोषिता इत्यस्योत्कृष्टत्वं व्यज्यते । कुलिश-
 म्निदुरन्ध्रविरित्यमरः । नेत्रं पथि गुणे च स्वे इति विश्वः । जिष्णुः ।
 ग्नाजिम्यश्च क्षुरिति ताच्छीले क्षुः । (पा० ३ । २ । १३८) । तद्योगे
 भूमौ भूत इति न लोकेति (पा० २ । ३ । ६८) । पट्टीनिषेधात्
 द्वितीया । वाङ्मनेत्रशब्दात् भावममूहमन्त्ये व्यञ् (पा० ४ । २ ।
 ३७) । पत्ने प्राप्यङ्गत्वादेकवङ्गावः (पा० २ । ३ । २) ॥ ६ ॥

लेखा इति । हे नितम्बिनि अतिपृथुनिविडनितम्बे भैमि
 यलादीनां यत्नवृत्तनमुचिप्रसूतीनां समृद्धं सम्पूर्णं राज्यं राज-
 भावः तस्य प्राज्यो बङ्गः उपभोगस्तस्य पिशुनास्तदमहनाः लेखा
 देवाः एतस्मिन् पत्नी च चरणौ च पाणिचरणं सरागं सानु-
 रागं यथा तथा दधते धारयन्ति । हस्तनादात्पाणिं नमस्कारार्थं
 च चरणावित्यर्थः । तत्तस्मादनेन हरिणेन्द्रेण पत्या साङ्गं शचीव

आकर्ण्य तुल्यमखिलां सुदती लगन्ती-
 माखण्डलेऽपि च नलेऽपि च वाचमेताम् ।
 रूपं समानमुभयत्र विगाहमाना
 श्रोत्रान्न निर्णयमवापदसौ न नेत्रात् ॥ ८ ॥

मुदमुदहस्य धारस्य ॥ नलपक्षे सरागमरूपं एतस्य पाणिचरणं
 कर्तुं सैन्यस्त्रान्धमात्यादिभिः पङ्क्तिधेन वा बलेन समृद्धस्य रा-
 ज्यस्य प्राज्य उपभोगस्तस्य सूचिका सामुद्रिकोक्तलक्षणभूताः
 ध्वजादिलेखाः कर्माभूताः दधते धारयति । दध धारणे एक-
 वचनान्तमस्मिन् पक्षे रूपं । तस्मादनैन पत्या नलेन सह द्वयं
 धारयस्य । केन केव । हरिणेत्रेण शचीव । लेखा अदितिनन्द-
 नाः । पिशुनौ खलसूचकावित्यमरः । नितम्बशब्दादतिशयार्था-
 दिनिः (पा० ५ । २ । १३२) । पाणिचरणं । प्राण्यङ्गत्वादेकव-
 द्भावे पण्डत्वं (पा० २ । ४ । १७) ॥ ७ ॥

आकर्ण्येति । अस्मै सुदती भैमी एतां पूर्वोक्तां अखिलां
 वाचमाखण्डलेऽपि च नलेऽपि च तुल्यं लगन्तीं समानसम्यग्भा-
 माकर्ण्य उभयत्र इन्द्रे नले च समानं रूपं ऐक्यरूपञ्च विगा-
 हमाना जानती विशेषावलोकनादपि विशेषमनुपलभमाना
 यथाक्रमं श्रोत्राच्छ्रवणेन्द्रियात् नेत्राश्चक्षुरिन्द्रियाच्च निर्णयं
 नावापत् न प्राप । अनयेन्द्रः मृतः किंवा नलः । तयोः सदृश-
 त्वादयमिन्द्रे नलो वेति नाज्ञासीदित्यर्थः । अपि चेति समुदायो
 परस्परमनुषययाचकौ । अवापत् । श्रुदित्वाद् ॥ ८ ॥

शक्रः किमेव निषधाधिपतिः स वेति
 दोलायमानमनसं परिभाव्य भैमीम् ।
 निर्दिश्य तत्र पवनस्य सखायमस्यां
 भूयोऽसृजद्भगवतो वचसां स्रजं सा ॥ ८ ॥
 एष प्रतापनिधिरुद्धतिमान् सदायं
 किं नाम नार्जितमनेन धनञ्जयेन ।

शक्र इति । सा भगवतो सरस्वती भूयः पुनरपि वचसः
 स्रजं वाङ्मालां असृजत् । किं कृत्वा । तत्र तेषु मध्ये अस्यां
 भैमीममीपे पवनस्य सखायमस्मिं निर्दिश्यादित्यर्थः । पुनः किं कृत्वा
 भैमीम् इति दोलायमानं दोलेव भवत् सनो यस्यासां परिभाव्य
 सच्चिन्मयः । इति किं । एष किं शक्रः सत्यं दृष्टः निषधाधिपति-
 नलो वेति दोलेवाचरति । कर्तुः क्यङ् सलोपयेति (पा० ३ ।
 १।११) । क्यङि शानचि दोलायमानमिति । अस्यां मामीपिक
 आधारः ॥ ८ ॥

एष इति । हे भैमि एष प्रतापस्य निधिः प्रकटोक्तस्पर्श-
 म्यानं । तथाऽयं सदा उद्धतिमानूर्ध्वगमनयुक्तः ऊर्ध्वज्वलनोऽय-
 मित्यर्थः । धनञ्जयेन वज्रिनाऽनेन किं नाम का सञ्ज्ञा नार्जितं
 न प्राप्तं । अग्निर्वैश्वानरो वज्रिरित्यादिकं नाम निर्वचनयोगात्
 प्राप्तमित्यर्थः । सर्वेषामपि नाम्नां निर्वचनमस्यैव । नाम मग्ना-
 वनायां अग्निनाऽनेन किं नाम वस्तु न प्राप्तं । तैजमानां परमा-
 णूनां सर्वेषां विरुल्लेखेन विद्यमानत्वादिति वा । अनेन धनञ्ज-

हेम प्रभूतमधिगच्छ शुचेरमुष्मान्
नास्त्यैव कस्य च न भास्वररूपसम्पत् ॥ १० ॥

यशब्देन कृत्वा सार्धकं नाम किं नार्जितमिति वा । धनञ्जयत्वा-
देतस्य त्वं शुचेरपि त्तादमुष्मादग्नेः प्रभूतं वज्रं हेम स्वर्णमधिगच्छ
प्राप्नुहि । धनमिच्छेद्भुताग्नादित्युक्तेः । अग्नेरपत्यं प्रथमं सुवर्ण-
मिति श्रुतेः । अस्मात् सुवर्णं प्रथममुत्पन्नं । अस्तेवाग्नेरिव कस्य च
न कस्यापि भास्वरा देदीप्यमाना रूपसम्पन्नास्ति तेजोमान-
विवक्षया । तेजोव्यतिरिक्तस्य कस्य च न शुक्लं भास्वरं रूपं दृष्ट-
मित्यर्थः ॥ नलपत्ते एष नलः चात्र तेजःस्थानं । तथा सदीदयवान् ।
तथाऽग्नेन जयेन कृत्वा किं नाम धनं नार्जितं वैरिणो विजित्य
धनमर्जितं । दायो दानं तेन सहितमिति वा । एतेन धनार्जनस्य
स्वोपभोगः फलं न किन्तु दानमेव मुख्यं फलं वदान्यत्वं च
सूचितं । सदा अथः शुभावहो विधिर्यस्मादिति वा । शुचेः
स्वधर्मापार्जितद्रव्यादमुष्मात्प्रचुरं सुवर्णं प्राप्नुहि । शुचेः शुद्धा-
ररूपादिति वा । अस्य नलस्यैव भास्वरा कायकान्तिसमृद्धिः
कस्याप्यन्यस्य नास्ति । भा दीप्तिः स्वरः कण्ठशब्दः रूपं सौन्दर्यं
तेषां मय्यदस्यैव कस्यापि नास्तीति वा । तेजस्वो मधुरस्वरः सुन्द-
रयेत्युक्तं । चोतिहोत्रो धनञ्जयः । शुचिरपि त्तमैर्वस्तु इत्यमरः ।
धनञ्जयः । मञ्जरायां शृङ्गजोत्थादिना स्वच् (पा० २ । १ ।
४६) । अरुर्दिपदिति सुम् (पा० ६ । ३ । ६७) । भास्वरं । स्नेह-
भावेति वरच् (पा० ४ । २ । १७५) ॥ १० ॥

अत्यर्थेतिपटुताकवलीभवत्तत्

तत्पार्थिवाधिकरणप्रभवस्य भूतिः ।

अप्यङ्गरागजननाय महेश्वरस्य

सञ्जायते रुचिरकर्णं तपस्विनोऽपि ॥ ११ ॥

अत्यर्थेति । हे रुचिरकर्णं शोभनश्रवणेन्द्रिये भूमि अस्या-
 ग्रेरत्यर्थाऽतिशयितहेतिपटुता ज्वालापाटवं तस्य कवलीभवन्ति
 पासीभवन्ति तानि तानि पार्थिवानि पृथिवीकार्याणि दणका-
 षकरीयादीनि तान्येवाधिकरणं भस्मन एवाधारः ततः प्रभव
 उत्पत्तिर्यस्या एवंविधा भूतिर्भस्मा तपस्विनोऽपि पाशुपतादि-
 व्रतनिष्ठस्य महेश्वरस्य शिवस्याङ्गरागजननाय उद्भूतनेनाङ्गानां
 विशिष्टवर्णोत्पत्तये सञ्जायते सम्पद्यते । एतत्सम्बन्धि भस्मापि
 ईश्वरस्य तपस्विनोऽपि उपलब्धौ प्रभवति अन्यस्य भवतीति किं
 वक्तव्यमिति स्तुतिः । रुचिरकर्णेति श्रेयोक्तिचातुरीविषये साव-
 धाना भवेति व्यज्यते । एतद्वरणे भस्मैव केवलं नान्यत्किञ्चि-
 दिति विचार्यं वृणीष्वेति व्यज्यते ॥ नलपक्षे अङ्ग रुचिरकर्णं अस्य
 नलस्य भूतिः सम्पत् महेश्वरस्य महाधनिकस्यापि त्यक्तमर्ध-
 मङ्गस्य मुनेरपि च अभिलाषममुद्भूतये सम्पद्यते । समेदृकमप्य-
 ङ्गवादिति धनिको मुमुक्षुष्यापि अस्य भूतये स्पृहयतीत्यर्थः ।
 धनिकस्य तपस्विनोऽपि ईर्ष्याजननाय सम्पद्यत इति वा ।
 किम्भूता सम्पत् । अतिशयेनास्तपटुतया मोक्षोपसंहारादिमन्त्र-
 प्रयोगसामर्थ्येन पासीभवन्तस्ते च ते पृथ्वीश्वरास्तैषामधिको

एतन्मुखा विबुधसंसदसावशेषा-

माध्यस्थ्यमस्य यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि ।

रणस्त्रासादुत्पन्ना । स प्रभव उत्पादको यस्या इति वा । साव-
तेजसोपार्जितेत्यर्थः । रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये । हेतिर्जालायुधेऽपि
च । पार्थिवेति । तस्येश्वर इत्यधिकारे (पा० ५ । १ । ४९) ।
सर्वभूमीत्यण् (पा० ५ । १ । ४९) । रुचिरकर्षीति । नामिको-
दरोष्ठेति (पा० ४ । १ । ५५) । डीष् ॥ ११ ॥

एतदिति । हे पित्रमुखि अशेषा सर्वाऽसौ विबुधमंसत्
देवसभा एष एव मुखं यस्याः सा । अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः ।
अस्याग्नेर्यमतोऽपि महेन्द्रतोऽपि माध्यस्थ्यं आसनापेक्षया दिग्पे-
क्षया च मध्ये विद्यमानत्वं अस्ति । त्वं महस्त्रिनं तेजोयुक्तं महस्तु
तेजस्तु विषये इत्नं स्वामिनं चैनं उपैहि प्राप्नुहि । येन सदावृणा
काष्ठसहितेनामुना करश्रीः किरणशोभा उच्चैरुद्धा रक्ता वा-
ध्रियते । पित्रमुखीति सम्बुद्ध्या धन्यत्वं व्यज्यते । धन्या पित्रमुखी
कन्या धन्यो मातृमुखः सुत इति सामुद्रिकोक्तेः ॥ नलपक्षे अमौ
जगति प्रसिद्धा पुरो दृश्यमाना च निखिला विदितभा एत-
न्मुखा एतन्प्रधाना । यथा सर्वैस्त्वद्ग्रेषु मुखं प्रधानं तथा विद-
त्सभायाममौ । के विबुधा इति पृष्टे प्रथमममौ गण्यत इत्यर्थः ।
पुण्यशोकत्वात् । एष मुखो यस्यास्त्रादृशीति वा । अस्य यमतः सम-
वर्त्तिनोऽपि इन्द्रादप्यधिकं माध्यस्थ्यं व्यज्यते । पक्षपातरहितत्वं
शत्रुमित्रयोस्तुल्यदण्ड इत्यर्थः । तमेः सार्वविभक्तिकलाश्लोकपा-
लांशत्वादिन्द्रयमयारेतमध्यवर्त्तित्वं इति केचित् । तेजस्त्रिनमेनं

एनं महस्विनमुपैक्षि सदारुणोच्चै-
र्येनामुना पितृमुखि ध्रियते करय्योः ॥ १२ ॥
नैवाल्पमेधसि पटोर्लुचिमत्त्वमस्य
मध्येसमिन्निवसतो रिपवस्तृणानि ।

प्राप्नुहि । येनानेन सदा सर्वदा हस्तशोभा अतिगयेनारुणा
रक्ता धार्यन्ते । स्विनं शोभनं पतिमेनं मह पूजय । तथा
एनमुपैक्षि एतत्समीपं गच्छेति वा । महस्विनमुखवदन्तं वा ।
विश्वप्रकाशे सकारान्तस्य महःशब्दस्य पाठात् । मुखं मुखे च
वक्त्रे स्यादित्यजयपालः । पिता मुखं यस्या इति समामे मुखेनैव
मुखस्य सादृश्यात् पितृमुखमिव मुखं यस्या इत्यत्र पर्यवस्यति
॥ १२ ॥

नैवेति । एधमि काष्ठे पटोर्जाज्वल्यमानस्याम्नाग्नेः लुचिमत्त्वं
दीप्तिपुक्तत्वं अन्यं नैव किन्तु यद्वित्यर्थः । जाज्वल्यमानस्यास्य इन्धने
दीप्तिमत्त्वं अन्यं नैव तत्सम्बन्धादधिकं दीप्तिमानयं भवतीत्यर्थं
इति वा । तथा मध्ये समित् समिधां काष्ठानां मध्ये निवसतो वि-
द्यमानस्य तृणानि रिपवः शत्रवः । रिपुनाशो यथा वेगेन क्रियते
तथा समृद्धेनानेन तानि क्षणमात्रेण दह्यन्त इत्यर्थः । प्रादेशमा-
त्राणां पलाशशम्यादिकाष्ठानां मध्य इति वा । इह लोके समि-
न्मध्ये वा उत्थानवान् ऊर्ध्वं ज्वलन् तरस्यो वेगवानयं विरोधिना
केन उदर्कन पराभवितुं पुनः शक्यो भवति तेनैव शान्तिमेति
मान्येनेत्यर्थः । ज्यो भवति अपि तु न । वेगेनोत्थितस्यास्य वा-

उत्थानवानिह पराभवितुं तरस्वी
 शक्यः पुनर्भवति केन विरोधिनायं ॥ १३ ॥
 साधारणोद्गिरमुषर्बुधनैयधाभ्या-
 मेतां निषीय न विशोषमवाप्तवत्याः ।

रिणापि शान्तिः कर्तुमशक्येत्यर्थ इति वा ॥ नलपत्ने पटोर्दण-
 धारणादिसमर्थस्याल्पमेधसि मन्दप्रज्ञे हविमत्त्वं प्रीतियुक्तं नैव
 अयोग्यत्वात्तस्येति भाव इत्यर्थः । तथा समित्वाधे सङ्ग्रामधे
 निवसतोऽस्य वैरिणस्तृणानि अकिञ्चित्करा इत्यर्थः । इह रणे
 भूलोके वा तरस्वी उत्थानवान् वेगवान् बलवान् वायं केन
 रिपुणा जेतुं शक्योऽपि तु न केनापि । कस्याप्यजयोऽयमित्यर्थः ।
 उत्थानमुदयः इदं सदृकोऽपि उदयी बलवांश्च नास्तीत्यर्थः ।
 भवतीति सम्योधनं वा । तरो बले च वेगे च । इधमेधः समिदित्य-
 मरः । अल्पमेधसि । नित्यमसिच्प्रजामेधयोरित्यत्र (पा० ५ ।
 ४ । १९२) । नित्ययद्वणादन्यस्मादपि भवतीति वृत्तिकारोक्तेः
 प्रयोगानुसारेण अमिच् । मध्ये समित् । पारे मधो पठ्या वेति
 (पा० २ । १ । १८) । अव्ययीभावे निपातनादेत्वम् । अय
 इति (पा० ५ । ४ । १११) । वैकल्पिकत्वादृजभावः । परा
 भवितुं । शक्येति (पा० ५ । ४ । ६५) । अक्रियार्थत्वेऽपि शकि-
 योगात्तुमुन् ॥ १३ ॥

साधारणीमिति । उपर्बुधनैयधाभ्यां अग्निनलाभ्यां साधा-
 रणौ समामेताद्गिरं निषीयाकन्यं इदमीयमनयोः समन्धिनं

ऊचे नलोऽयमिति तम्प्रति चित्तमेकं
ब्रूते स्म चान्यदनलोऽयमितिदमीयं ॥ १४ ॥

विशेषं तारतम्यं न अवाप्तवत्या ज्ञातवत्या भैम्याः पुरोवर्त्तिनं तं
प्रति एकं चित्तं मनः अयं नल इत्यूचे अन्यदपरं चित्तं अय-
मनल इति ब्रूते स्म । नलव्यतिरिक्तोऽयं च वक्त्रिरित्यकथ-
यत् । युगपदालोचनस्यतिप्रमद्गान्मनसः प्रति शरीरमेकत्वस्य
साधितत्वादेकस्मिन्नपि मनसि क्रियाभेदादवस्थान्तरप्राप्तेर्भेद-
इवोपचर्यते । एकमेव तं पुरोवर्त्तिनं अनल इति प्रत्यूचे । अका-
रप्रक्षेपेणानलोऽयमिति ब्रवीति स्म मनः । तथा अयमन्यान्
वैरिणो हति चवखण्डयति अन्यद् व चासौ नलयेति च ब्रूते
स्म । अथ व्याख्याने प्रथमसूचितक्रमभङ्गोऽपि न भवति । एकस्य
द्वैष्ट्यादिरोधाभासस्य । शोचिष्केश उपबुध इत्यमरः । उपसि
बुध्यत इति उपबुधः । द्रुगुपधेति कः (पा० ३ । १ । १३५) अह-
रादीनामिति रेफः (पा० ८ । २ । ७० वा० १) । तुभ्यार्थे-
रिति द्वितीया । (पा० २ । ३ । ७२) । अन्यदेति पचे कः ।
समानं आधारणमस्य साधारणं अनेकं प्रत्यविशिष्टं मन्मन्त्रं ।
श्वोदरादिः । तत्तस्त्रियां पादार्धाभ्यां चेत्यत्र (पा० ५ । ४ ।
२५) । आप्रीप्रसाधारणादजिति वार्त्तिंकादजि ङीप् वा । प्रक-
रणाच्च साधारणभूमिरित्यादादिव अत्रपि घटते । इदमीयं
त्यदादितात् दन्दाहः (पा० ४ । २ । ६) ॥ १४ ॥

एतादृशीमथ विलोक्य सरस्वती तां
सन्देहचित्रभयचित्रितचित्तवृत्तिम् ।
देवस्य स्रुनुमरविन्दविकासिरशो-
रुद्दिश्य दिक्पतिमुदीरयितुं प्रचक्रे ॥ १५ ॥
दण्डं विभर्त्ययमहो जगतस्ततः स्यात्
कम्पाकुलस्य सकलस्य न पङ्कपातः ।

एतादृशीमिति । अथ सरस्वती अरविन्दविकासिनः कम-
लविकासकरा रश्मयः किरणा यस्य देवस्य रवेः दिक्पतिं
दक्षिणदिशः पतिं स्रुनुं अन्येषां पुत्राणां दिक्पतित्वाभावाद्यमं
रुद्दिश्य उदीरयितुं वक्तुं प्रचक्रे आरेभे । किं कृत्वा । एता-
दृशीमुक्तसंशयास्यदीभूतां तथा मलनिश्चयाभावात् सन्देहः ।
तुल्यरूपदर्शनाद्देव्युक्तिचातुर्याद्वा चित्रं । मलनिश्चयाभावात्-
लम्प्राप्तिविघ्नात्तामः तैः संशयाश्चर्यवाचैः चित्रिता नामावि-
धाकृता चित्तवृत्तिर्यस्याः सा । एवंविधां तां भैमीं विलोक्य ।
चित्तभित्तिमिति पाठे चित्तमेव भित्तिर्यस्याः । भित्तौ हि विधं
युक्तमित्यर्थः । एषेव दृश्यत इत्यर्थः । एतादृशीत्यदादिषु दृश
इति कञि (पा० ४ । २ । ६०) । आभर्ष्यनाद्य इत्यात्वे (पा० ६ ।
४ । ८२) । टिट्टेति ङीप् (पा० ४ । २ । १५) । एतादृशीति
मिहं ॥ १५ ॥

दण्डमिति । अहो मज्जोधने अयं यमो दण्डं स्वायुधं
विभर्तिं तन्नागाह्वेतोः पुराणादिदर्शनेन कम्पाकुलस्य पाप-

स्वर्वेद्ययोरपि मदव्ययदायिनीभि-

रेतस्य रुग्भिरमरः खलु कश्चिदस्ति ॥ १६ ॥

भीरोः सकलस्य जगतो भुवनस्य पङ्कपातो वुडनं न स्यात्
भवेत् । पङ्के महारौरवादौ नरके वा एतद्भयात् पापं कोऽपि न
करोतीत्यर्थः । अहो आश्चर्यं । अन्यो यष्टिं धारयति अन्यस्य च
कम्पमानस्य कर्हमपातो न भवतीत्यमङ्गतेः । तथा चिकित्सा-
सामर्थ्ययोः स्वर्वेद्ययोर्दत्तयोरपि मदव्ययदायिनीभिः गर्वचयं
कुर्वाणाभिरेतस्य रुग्भिः प्राणिकर्मविपाकदर्शनेनानेन प्रेरि-
ताभिः पीडाभिः न श्रियत इत्यमरः कश्चित् किमस्ति अपि
तु न कोऽप्यस्ति । कर्मजरोगाणां ताभ्यामप्यचिकित्स्यत्वादित्यर्थः ।
स्वर्वेद्ययोरपि नाम रुजापनयनसामर्थ्यासम्भवसूचनार्थः ॥ नलपक्षे
अयं नलो दण्डं शासनं यतो विभर्त्ति ततः शासनभयात्क-
म्पाकुलस्य सकलस्यापि लोकस्य पङ्कपातो न भवेत् पूर्ववदे-
तस्माद्भयात् अयं दण्डं चतुरङ्गसैन्यं विभर्त्ति ततः शत्रुभयात्
कम्पाकुलस्य लोकस्य पङ्कपातः दुःखपातो न भवेत् सैन्येनैव
वैरिणां निहतत्वालोकास्य दुःखनाश इति वा । सौन्दर्येण प्रसि-
द्धयोगांस्तययोरपि गर्वचयद्वारिणीभिरस्य रुग्भिः कायकान्ति-
भिरुपलक्षितोऽयं देवोऽपि कश्चिदस्ति किमु अपि तु नास्ति ।
देवेषु मध्ये दम्भावेव सुन्दरतमौ तावप्यनेन जितौ यतः । ये त्वेत-
त्समीपस्थाः रमणीयास्त एतद्रूपधारणादेव न तु स्वभावेने-
त्यर्थः । पङ्कोऽस्त्यो ग्रादकर्हमौ । अस्ती पङ्कं पुमान् पाप्मा । स्युः

मित्रप्रियोपजननं प्रति हेतुरस्य
 सञ्ज्ञा श्रुता ऽसुहृदयं न जनस्य कस्य ।
 क्वायेदृगस्य च न कुत्रचिदध्यगामि
 तप्तं यमेन नियमेन तपोऽमुनैव ॥ १७ ॥

प्रभारुयुचिन्विड्भा इत्यमरः । स्त्रीरुयुजाद्युतिः शोभा इति
 मेदिनी । दायिनीभिरिति ताच्छीत्ये णिनिः ॥ १६ ॥

मित्रेति । अस्य यमस्योपजननं उत्पत्तिरिति सञ्ज्ञां नाम्नी
 मित्रप्रिया सूर्यपत्नी हेतुर्निमित्तं श्रुता आकर्षिता । क्वाया-
 नाम्नी तु कुत्रचित् कुत्रापि पुराणादौ ईदृगस्योत्पत्तिं प्रति
 हेतुर्नाध्यगामि नाश्रावि । किन्तु शनैश्चरस्त्वैत्यर्थः । यमो यमी
 आद्धदेवः सञ्ज्ञायास्तमयास्तय इति पुराणं । अयं यमः कस्य
 जनस्य असुहृत्प्राणहर्ता न अपि तु सर्वस्यापि प्राणहर्ता ।
 अमुना यमेनैव नियमेन नक्तोपवासादिव्रतेन कृत्वा तपस्तप्तं धर्मः
 कृतः । अत एवास्य पुत्रत्वं धर्मराजत्वं चेत्यर्थः ॥ नक्षपचे अस्य
 नक्षस्य सञ्ज्ञा नाम श्रुता सती मित्रप्रियस्य सुहृदिष्टस्योपजननं
 प्रति उत्पादनं प्रति हेतुः । अस्य सञ्ज्ञा सुहृदिष्टजननं प्रति
 हेतुः । श्रुता स्यातेत्यर्थ इति वा पुण्यशोकत्वात् । अयं कस्य सुह-
 मित्रं न अपि तु मय्यक्षपरिपालनादुपकारित्वादा सर्वस्यापि सु-
 हृदेव । ईदृक् प्रत्यचे दृग्भा अस्य क्वाया कायकान्तिः कुत्रापि नर-
 सरोरगेषु नाध्यगामि न दृष्टा । सुन्दरतरोऽयमित्यर्थः । क्वाया
 रीतिः श्लोकपालनमित्यर्थ इति वा । अथैव जगत्पाप्मनं कोऽपि

किञ्च प्रभावनमिताखिलराजतेजा
देवः पिता ऽम्बरमणी रमणीयमूर्तिः ।

न करोतीत्यर्थः । अमुना नखेनैव यमेन ब्रह्मचर्यादिनिधमेन
भक्तादिप्रतेन च तपस्तप्तं त्वदर्थमिति शेषः । छाया स्यादातपा-
भावे प्रतिबिम्बार्कयोपितोः । तपस्यान्द्रायणादौ स्याद्धर्म इत्यादि
विद्मः । अथगानीति । इडे गाडादेशे कर्मणिचिप् । यमेनेति ।
पक्षे हेतौ दृतीया ॥ १७ ॥

किञ्चेति । केवलं मञ्जुशाय जननीत्येव न । किञ्चान्यच्च
प्रभया दीप्त्याऽवनमितं तिरस्कृतं अखिलं राशचन्द्रस्य तेजो येन
सः । तथा रमणीयमूर्तिः अम्बरमणिः सूर्यः देवोऽस्य पिता । अस्य
यमस्य उत्क्रान्तिदा नामिका अथ च मरणदा यन्त्रिरायुधवि-
शेषः कमनु लक्ष्मीकृत्य न प्रतिभाति समर्था न भवति अपि तु
सर्वमनु समर्थेव । परेखन्येषु जनेषु गदान् रोगाद्विद्योक्तुः प्रेरयि-
तुरस्य कृष्णत्वं श्यामत्वञ्च परपीडाजननेनापद्य इत्यर्थः । अस्य
कृष्णत्वं लोहत्वं लोहवत्कठिनान्तःकरणत्वमित्यर्थं इति वा ॥
मलपक्षे प्रभावेन पराक्रमेण नमितमकलभूपप्रतापः । अम्बरमणिः
सूर्यः इः कामस्तद्वद्रमणीयमूर्तिः देवो राजा वीरमेनोऽस्य
पिता । देवो विजिगीषुरिति वा । महाकुलीनत्वमस्य सूचितं ।
राश इन्द्रस्य वा प्रभाया वनेन मत्तण्या समूहेन तेजःमहेन
कृत्वा मितमम्पीकृतमखिलभूपतेजो येनेति वा । अम्बरमणीभि-
र्वत्तरयैः कृत्वा रमणीयमूर्तिरिति वा । मणोश्चन्द्र ईशन्तोऽपि
अस्मेति मन्मोधनं । रमणीनां स्त्रीणां रमणयोग्या मूर्तिर्यस्येति

उत्क्रान्तिदा न कमनु प्रतिभाति शक्तिः
 कृष्णत्वमस्य च परेषु गदान् नियोक्तुः ॥ १८ ॥
 एकः प्रभावमयमेति परेतराजौ
 तज्जीवितेशधियमत्र निधेहि * मुग्धे ।

वा । अस्य शक्तिरायुधविशेषः कं वैरिणमनु उत्क्रान्तिदा मर-
 णदा न भवति । अस्य शक्तिः सामर्थ्यं कं यममनु उत्क्रान्तिदा
 मरणप्रदा न प्रतिभाति अपि तु सम्भाव्यत एव । यमादन्येषां भयं
 तस्याप्यस्माद्भयं शूरत्वातिशयो द्योत्यते इति वा । तथा शत्रुषु
 गदां शस्त्रविशेषं प्रयोक्तुरस्य कृष्णत्वं देवकीपुत्रत्वं । गदायुद्धप्रावी-
 ण्याच्छ्रीकृष्णममानत्वमित्यर्थं इति वा । अस्य राज्ञः परा उल्लुष्टा
 द्रुपसम्बन्धिना गदाः रोगाः दुःसहवाणजनिताः पीडा इति
 यावत् । तान् अर्थादैरिषु प्रयोक्तुरस्य कृष्णत्वमर्जुनत्वं च । वाण-
 युद्धप्रावीण्यादर्जुनममानोऽयमित्यर्थं इति वा । राजा प्रभौ
 नृपे चन्द्रे यत्ने चक्षियशक्तयोः । को ब्रह्मात्मनि लोकेषु शमने
 सर्व्वनान्नि च । शक्तिर्वत्सप्रभावाद्वा शक्तिः प्रहरणान्तरे ।
 इत्यादि विन्दः ॥ १८ ॥

एक इति । अयमेकः परेताः प्रेताः तेषां राजौ पक्षौ वि-
 पये प्रभावं सामर्थ्यमेति । तत्तस्मादचाक्षिन् जीवितेशधियं अना-
 कपुल्लिं विधेहि कुरु चे मुग्धे उभयोर्भेदमजानाने सञ्जगाम-
 नातत्वात् दक्षसहोदरस्याग्निभातर्यस्य यमस्य भूतेषु प्राणिषु

भूतेषु यस्य खलु भूरि यमस्य वश्य-
भावं समाश्रयति दस्वसहोदरस्य ॥ १८ ॥
गुम्फो गिरां शमननैषधयोः समानः
शङ्कामनेकनलदर्शनजातशङ्के ।

भूरि प्रचुरं भूतं वश्यभावमधीनत्वं समाश्रयति प्राप्नोति ।
प्राणियु मध्ये प्रचुरं भूतं यस्य यमस्य वशि वशवर्त्ति सत् अभावं
विनाशमेवाश्रयतीति वा । मुमुक्षुः कतिपये तदपेक्षया भूतानां
प्राप्त्यर्थं खलु निश्चये सर्वप्राणिनां एतदधीन इति निश्चये-
नायमन्तक इति किञ्च जानासीत्यर्थः ॥ नलपक्षे पराश्व इतरे
आत्मीयाश्च तेषामाजिः परान्द्वेष्टांस्तेजस्विनोऽपि इतरे यन्ति
होदीयसः कुर्वन्ति ये तेषामाजिरिति वा । पणेत्याद्या या
इतरेषां वैरिणामाजिरिति वा । तस्यां अयं नलः एक एव
प्रभावमेति । तथा भूतेषु वृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशेषु मध्ये इयमि-
त्यभिनयेन सकला भूः सौन्दर्येण दस्वसहोदरस्य अश्वितुल्यस्य
यस्यास्य वश्यत्वमाश्रयति । तस्मान्मुग्धे सुन्दरि अस्मिन् प्राणेश-
बुद्धिं निधेहि । तथा समा सश्रीका त्वं यस्य एतदरण्ये प्रयदां
कुरु । एवंविधः शूरः प्रभुशक्तियुक्तः सुन्दरश्च कोऽपि नास्ती-
त्येनमेव वृणीष्वेति भावः । इतरशब्दात् पक्षे तत्करोतीति णिच्
पञ्चाक्षरि णिलोपः ॥ १८ ॥

गुम्फा इति । शमननैषधयोः यमननयोर्विषये समानः
तुल्यः पूर्वोक्तः गिराद्गुम्फाः देव्या वाणिसन्दर्भः विद्मवसु-

चित्ते विदर्भवसुधाधिपतेः सुतायाः
 यन्निर्ममे खलु तदेष पिपेष पिष्टम् ॥ २० ॥
 तत्रापि तत्रभवती मृगसंशयालो-
 रालोक्य सा विधिनिषेधनिवृत्तिमस्याः ।
 पायःपतिम्रति धृताभिमुखाङ्गुलीक-
 पाणिः क्रमोचितमुपाक्रमताभिधातुं ॥ २१ ॥

धाधिपतेः सुतायाः भैम्याश्चित्ते यच्छक्कां संशयं निर्ममे तत्
 खलु निश्चितं एष पिष्टं पिपेष चूर्षमेव चूर्षितवान् इति दृष्टान्त
 इत्यर्थः । चूर्षचूर्षनं यथा वृथा तथेदमपीत्यर्थः । किंभूते चित्ते ।
 अनेकेषां नलानां दर्शनेन जातशङ्के उद्भूतसंशये । गुम्फः स्थाहुम्फ-
 ने गुच्छे इति विश्वः ॥ २० ॥

तत्रेति । तत्रभवती पूज्या सा सरस्वती क्रमोचितं क्रमप्राप्तं
 परिपाटीयोग्यं यथा तथा वाभिधातुं वक्तुमुपाक्रमत । किं कृत्वा ।
 तत्र यनेऽपि मृगमत्यर्थं मंशयालोः सन्दिहानाया अस्या भैम्या
 विधिनिषेधाभ्यां सकाशाद्विवृत्तिं प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावं आ-
 लोक्य । किंभूता । पायसां पयसां पतिं प्रभुं वरुणं प्रति धृतः
 अवम्यापितः अभिमुखाङ्गुलीकः सम्मुखकरशाखः पार्ष्णिण्या ।
 तत्रभवच्छब्दः पूज्यार्थः । अङ्गुलीकेति । नद्युतयेति कप् (पा० ५ ।
 ४ । १५, ६) । उपाक्रमत । प्रोपाभ्यामिति तद्ध् (पा० १ । १ ।
 ६४) । अभिधातुं । अभियोगे शक्ययेति तुमुन् (पा० १ । ४ ।
 ६५) ॥ २१ ॥

या सर्वतोमुखतया व्यवतिष्ठमाना
यादोरणैर्जयति नैकविदारका या ।

येति । एतस्य भूरितरवारिनिधयः समुद्रा यस्यां सा चमू-
र्जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । सा का । यस्याः परतो रोधः परं
तीरं प्रतीतिविषयो दृग्गोचरो न । सेनायां समुद्राणामपि नि-
लितत्वात् परं पारं न दृग्गत इत्यर्थः । सा का । या सर्वतोमुखस्य
जलस्य भावेन व्यवतिष्ठमाना व्यवस्थिता जलमयीत्यर्थः । या
यादोरणैर्जलजन्तुशब्दैस्तत्पञ्चमैर्वा उपलक्षिता । तथा या
नैकविदारका ऽनेककूपका । नैकान् विदारयति नैकविदारः
कस्योदकस्याय आगमनं यस्यां सा । स्ववेगेन सर्वनाशकरमुदकं
यस्यामसीत्यर्थ इति वा । या नैकविदारं कं यस्यामेवंभूता वा ।
यस्याः परतो वैरिणो यस्याद्वा रोधः आवरणं न ज्ञानगोचरं ।
निन्नाभिमुखस्य पथसः कस्यापि निवारयितुमशक्यत्वात् इति
वा । यस्याः परप्रदेशात् प्रतिस्मृत्वं इति निर्गमनं तद्गोचरो नरो
मनुयः अधोऽधस्तादेव प्रवाहवेगेनाध एव गच्छतीति भाव
इति वा ॥ नलपक्षे एतस्य भूरीणां तरवारीणां एकधारपतन-
खज्ञानां निधिः स्थानं सा चमुर्विजयते । या सर्वभ्रादपि
लोकात् सर्वसेनाभ्यो वा मुखतया श्रेष्ठतया व्यवतिष्ठते । मुख-
शब्दो लक्षणया श्रेष्ठवाचकः । सर्वतः सर्वदिक्षु मुखं यस्यास्तद्भावेन
व्यवतिष्ठत इति वा । अनेनानेकदिग्व्यापितान् सेनायाः प्राचुर्यं
सूच्यते । या दोरणैर्वाऽप्युद्भूतास्तत्पञ्चमैर्वा उपलक्षिता ।

एतस्य भूरितरवारिनिधिश्वमूः सा
 यस्याः प्रतीतिविषयः परतो न रोधः ॥ २२ ॥
 नासीरसीमनि घनध्वनिरस्य भूयान्
 कुम्भीरवान् समकरः सच्चदानवारिः ।

दोरणैर्जयतोति वा । यादोरणैरमुष्य सङ्ग्रामैः सिंहनादैर्वा
 जयति सेनाजयेनास्य व्यपदेशो न किन्तु स्वयमेवासौ युद्धं कुर्वते
 तेनाभयथा नलवर्षने तात्पर्यम् । तथा नैके विदारका घोडारो
 यस्यां सा । दोरणैः कृत्वा नैकविदारः कायो यस्याः सेति वा ।
 यस्याः परस्माच्छब्दोः सकाशाद्भेदः आवरणं न ज्ञानगोचरः
 केनापि रोद्धुं न शक्यत इत्यर्थः । परस्मात् प्रतीतिविषयः समुख-
 भागच्छन्नरो मनुष्योऽधो हीन एवेति वा । पुष्करं सर्वतो मुखं ।
 द्रूपकास्तु विदारकाः । कायो देशः । कुलं रोधयेत्यमरः । व्यव-
 तिष्ठमानेति । समवप्रविध्यस्य इति तद्ध् (पा० १ । ३ । १९) ।
 अथ यन्मभूयस्त्वभयात् व्याकरणं न सिध्यते ॥ २२ ॥

नासीरेति । नदीनामिनः स्वामी समुद्रः नासीरसीमनि
 जलमयमेनामुखविभागे स्थितः सन् करणभावं साधकतमत्वं इतैः
 गतैः रत्नैर्मुक्तादिभिरसमतिशयेनास्य वरुणस्य सुखमातनोति
 उत्पादयति । सुखजनने रत्नानि करणभूतानि । स्वामिनेऽसौ
 रत्नानि दत्त्वा प्रीतिमुत्पादयतीत्यर्थः । करणे देहे भावं शक्त-
 मितैः प्राप्तिः स्वदेहोत्पद्यैरित्यर्थ इति वा । अलङ्करणभूतता-
 दवरणदेहमितैरिति वा । एवंविधैररत्नैरुपभूषितो वा । अल-
 ङ्करणभावमलङ्करणत्वं गतैरत एव तैः सुखमातनोतीति वा ।

उत्पद्मकाननसखः सुखमातनोति
रत्नैरलङ्करणभावमितैर्न दीनः ॥ २३ ॥
सस्यन्दनैः प्रवहणैः प्रतिकूलपातं
का वाहिनी न तनुते पुनरस्य नाम ।

किन्मृतो नदीनः । घनध्वनिः निविडशब्दः । तथा भूयान् प्रचुर-
तरः । दीर्घपरिमाणत्वात् सप्तसङ्ख्यात्वाद्वा । तथा कुम्भीरा नक्रास्त-
वान् । मकरा मत्स्यविशेषास्तद्युक्तः । तथा सहदानवारिः पुण्डरी-
काद्ययुक्तः । उच्छब्द उदयार्थः । उद्गतानि विकसितानि पद्मानि
येषु तानि काननानि तेषां सखा तद्युक्त इत्यर्थः । उत्कृष्टा पद्मा
लक्ष्मीर्घेषामेवंविधैः काननैर्युक्त इति वा । उत्कृष्टा पद्मा लक्ष्मीः
सुकन्या यस्मिन् स चासौ वनसखयेति वा । श्रीविष्णोस्तत्र विद्य-
मानत्वाल्लक्ष्मीयुक्तत्वं । नासीरसीमपदेन तीरं लक्ष्यते । तत्र नि-
विडध्वनिरिति वा । तरङ्गस्य तीरे प्रतिघातात् ॥ नलपक्षे भूयान्
वज्रतरः । कुम्भी गजः नासीरमुखे सेनामुखविभागे सुखमनाया-
सेन रवान् शब्दान् विस्तारयति । किन्मृतः कुम्भी । घनवन्मेषवत्
ध्वनिर्यस्य । तथा समः आनुपूर्व्यवृत्तः सलक्ष्मीको वा करः शुद्धा-
दण्डो यस्य । तथा दानवारिणा मदजलेन सहितः । तथा उद्ग-
तानि पद्मकानि कुम्भस्थले पद्मविन्दुजालकानि यस्मिन्नेवंविधं
यदाननं मुखं तद्युक्तः । तथा अलङ्कारत्वं प्राप्नैरत्नैर्दीनो न किन्तु
सम्भृतः ॥ सेनामुखं तु नासीरं । नक्रस्तु कुम्भीरः । पद्मकं विन्दु-
जालकमित्यमरः ॥ २३ ॥

येति । हे विश्वासवति भैमि नाम शिरस्त्रासने । अस्य

तस्या विलासवति कर्कशताश्रिता या

भ्रूमः कथं वज्रतया सिकता वयन्ताः ॥ २४ ॥

वरुणस्य का नाम वाहिनी नदी सख्यन्दनैः सवेगैः निर्झरोदक-
सहितैर्वा प्रवहणैः प्रवाहैः कृत्वा कूलं तीरं प्रति अनु पातं गमनं
न तनुते अपि तु सर्व्वापि करोति । वयं तस्यास्ताः सिकता
वालुकाः वज्रतया प्रचुरत्वेन कथं केन प्रकारेण भ्रूमः कथयामः ।
अतिवज्रत्वेनेत्यन्तया वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । ताः काः । याः कर्क-
शतां काठिन्यं श्रिताः । कर्को जलजन्तुविशेषस्तत्त्वैराश्रिता इति
वा ॥ नलपक्षे अस्य नलस्य का नाम वाहिनी सेना सख्यन्दनैः
सरथैः प्रकृष्टैर्वाहनैरन्यादिभिः कृत्वा प्रतिकूला वैरिणस्तान् प्रति
पातं गमनं न करोति अपि तु बहुविधापि सेना करोत्येव ।
प्रतिकूलानां वैरिणां पातं हननमिति वा । का सेनाऽस्य नाम
ख्यातिं प्रतिकूलान्द्वभ्रून् पातयित्वा अनुमात्रं हत्वा न तनुते ।
नास्य ख्यातिं करोतीत्यर्थ इति वा । सवेगैः क्रीडारथैः कृत्वा
वैरिणं प्रति गमनं करोतीति वा । अनेन सेनाया निर्भयत्वं पुष्टे
ऽपि क्रीडारथारोहणात् । कर्काः श्वेताश्वस्तेषां श्वैराश्रिताया-
स्तस्याः वज्रतया बाहुल्येन ता भूयस्त्वेन प्रसिद्धाः वालुकाः वयं
किं भ्रूमः । ताभ्योऽपि सेना प्रचुरतरेत्यर्थः । तस्याः सकाशात् ता
वालुका वज्रतया किं भ्रूमः । वालुकाः कथमपि संख्यातुं शक्यन्ते
मा तु न कथयिदित्यर्थ इति वा । अग्निः प्रहरणमेषां ते आ-
मिकास्तेषां भावः आमिकता याः श्वेताश्वशताधिष्ठाः ता
आमिकता अग्निप्रहरणान् पुरुषान् इति यावत् । तान् वज्रतया

शोणं पदप्रणयिनं गुणमस्य पश्य
किञ्चास्य सेवनपरैव सरस्वती सा ।

किं वर्णयामः । अतिवृद्धत्वेन वक्तुं न शक्यन्त इत्यर्थः । वहन् तथन्ते
गच्छन्ति वा रचन्ति वा ये ते वृद्धतयासौ च ते आमिकाश्च तेषां
भावानिति वा । वहवोऽवयवा येषां ते वृद्धतया वृद्धमद्वय
एवंविधा आमिका यस्यां तस्या भावानिति वा । कर्कः शुक्र-
हयः । सांघाचिकः पोतवणिक् इत्यमरः ॥ पोतः प्रवहणं
सूतमिति हस्तायुधः । प्रवहणैः । छत्यच इति एत्वं (पा० ८ ।
४ । २८) । प्रतिकूलपातं ॥ पक्षे द्रव्यवीक्षायां । विशि पतीत्या-
दिना णमुन् (पा० ३ । ४ । ५६) । द्वतीयाप्रभृतीनीति पाञ्चिकः
समामः (पा० २ । २ । २२) । आमिकाः । अमिः प्रहरणमेषां ।
प्रहरणमिति ठक् (पा० ४ । ४ । ५०) । अमिभिर्जयन्तीत्या-
मिकाः । तेन दीयतीति ठक् (पा० ४ । ४ । २) ॥ २४ ॥

शोणमिति । हे सुभगे मौभाग्यवति भैमि त्वं एनं भुवनस्य जल-
स्त्राधिनाथं वरुणं भजस्व वृणीस्व । जलपतित्वमेवाह । त्वं गुणमप्र-
धानमेवकं शोणं नाम नदस्य पदप्रणयिनं चरणानुरागिणं
पश्य । किञ्चेत्यधिकोक्तौ । शोणेऽस्य चरणप्रणयोति किं वक्तव्यं मा
प्रमिद्धा सरस्वती नदी अस्य सेवनपरैव चरणमंवाहनादिपरैव ।
पूर्वोक्तापरितोषे वागब्दः । के कमलस्य जलस्य आश्रयाः आधा-
राः समुद्रादिपद्मान्ताः पद्माकरा वा तमिमं न भजन्ति सेव-
न्ते अपि तु क्षीरेदादयः सर्वेऽप्यस्मानुचगास्तस्य शोणाद्यनुचरन्ते

एनं भजस्व सुभग भुवनाधिनाथं
 के वा भजन्ति तमिमं कमलाशया न ॥ २५ ॥
 शङ्खालताततिमनेकनलावलम्बा
 वाणी न वर्द्धयतु तावद्भेदिकेयं ।

का कथा । तस्मात् सलिलपतिरयमित्यर्थः । कमलाशया जलाभि-
 लाषेण के वा लोका इमं न भजन्ति सेवन्ते सुवन्ति इत्यर्थ इति
 वा । शोणादीनां तत्तदभिमानिनो देवता लक्ष्यन्ते । अतस्तेषां
 सेवकत्वं युज्यते ॥ नलपक्षे त्वं जगत्पतिमेनं नलं पतित्वेन स्वीकुरु ।
 स्त्रीकारयोग्यत्वमेव द्रढयति । त्वं शोणं रक्तं गुणमस्य पदप्रण-
 यिनं पश्य तमिमं कमलायाः सम्पदः आशया अभिलाषेण वा के
 लोका न सेवन्ते अपि तु धनाभिलाषेण सर्वेऽपि सेवन्त इत्यर्थः ।
 वाऽप्यर्थः । कमलाशया लक्ष्मीनिधयो धनिका अपि लोकास्तमिमं
 न भजन्त्यपि तु भजन्त्येवेति वा । अत्र प्रथमद्वितीयतृतीयविशेषणैः
 क्रमेण सौन्दर्यकलाकौशलौदार्याणि स्यात्यन्ते । शोणो हिरण्य-
 बाहुः स्नातः । शोणः कोकनदह्विः । जीवनं भुवनं वनं । विष्टपं
 भुवनं जगत् । सलिलं कमलं जलं । कमला श्रीर्हरिप्रियारित्य-
 मरः ॥ आशया । अधिकरणे, जेतैरित्यच् (पा० ३।२।१५) ॥ २५ ॥

शङ्केति । इयं पूर्वोक्ता वाणी भीमोद्भवां प्रति लक्ष्मीकृत्य
 भैरव्या इति यावत् । अनेकनलावलम्बां नानानैषधविपसां श-
 ङ्खालताततिं मंशयवन्नीपरम्भरां न वर्द्धयतु तावत् न पूरयतु
 नावत् अपि तु पूरयत्येव । नवा अङ्घ्रियन्थाः नवा नवङ्घ्रिः नवङ्घ्रि

भीमोद्भवां प्रति नले च जलेश्वरे च
तुल्यं तथापि यदवर्द्धयदत्र चित्रं ॥ २६ ॥

करोतु नवर्द्धयतु । भैमीं प्रति सन्देहपरम्परां न्यूनसमृद्धिं अति-
वक्त्रीकरोलित्यर्थ इति वा । तावच्छब्देऽनुमतावधारणे वा ।
यतो अभेदिका विशेषप्रतिपादनमकुर्वन्ती । समानधर्मादर्शनाद्धि-
संशय उपधीयते विशिष्टधर्मादर्शनाद् व्यावर्त्तत इत्यर्थः । यद्यप्यत्र
विषये चित्रं नास्ति तथापि नले जलेश्वरे च तुल्यमेककालं
यत्संशयवक्षोपरम्परां अवर्द्धयत् पूरयति स अत्र विषये चित्र-
माश्रय्य । न हि विषयस्यैव सन्दिहानत्वमुपपद्यते । यतो लोके दूर-
स्थिते पुरुषे पुरुषत्वं स्थाणुत्वं वाऽनुपलभ्योर्द्ध्वतमात्रं स्थाणुसाध-
न्यमुपलभ्य तटम्यः स्थाणुर्वा पुरुषो वेति सन्दिग्धे न तु पुरुष एवा-
त्मानमूर्द्धमवलोक्याह वा स्थाणुर्वेति । तस्मान्नलजलेश्वरविषये
भैम्याः संशयो युक्तः । विषयभूतयोरेव तत्संशये महदाश्रय्यमिति
भावः । विरोधपरिहारस्तु तुल्यकालं यथाक्रमं नले न सुखं
जलेश्वरे च कालताततिं कालिमातिशयं पूरयति स । तथा हि
यदि देव्येन नल एवायमित्यकथयिष्यत् तदा मय्यनुरक्ता भैमी
मामकभ्रमेणैवमेवावरिष्यत् । तत्तु देव्या न कृतं वरुणक्षेपेण वर्णि-
तत्वादिति । नले सुखं जनयितव्ये यदि वाणी मां नल एवायमि-
त्यकथयिष्यत्तदा नलबुद्ध्या भैमी मामेवावरिष्यत् तत्तु तथा न
कृतं मच्छ्रेयण वर्णितत्वादिति विषादादरूपे कालिमाऽतिशयितो
जनितः । कालताततिरप्यनेकनलावलम्बिनी चतुर्धामप्यवरणात्

बालां विलोक्य विबुधैरपि मायिभिसै-
रक्षितामियमलीकनलोत्तनसैः ।

अथ च मत्सन्देहाद्वर्णं भजेन्नलमन्देहान्मां भजेदिति क्रमेण
नलवरुणयोः संशयपरम्परां पूरयति स्म । अनेकनलावलम्बनां
भैम्याः संशयवल्लीपरम्परां न वर्द्धयतु न क्षिन्तु वर्द्धकपूर्ति-
क्षिदोयंतो विशेषमप्रतिपादयन्ती । या हि केदासमयी कुरि-
क्ता साऽनेकवर्णविशेषमलालम्बनां लतातति न क्षिन्तीति
नाश्चर्यं । तथापि भैमीं प्रति नले च जलेथरे च संशयवल्लीपर-
म्परामेककालमेव यदक्षिन्नक्षिन्नम् । या हि न क्षिन्तीति वा
क्षिन्तीति चिन्तमिति भावः । मत्सन्देहादेनं भैमी भजेदिति
नलभ्रान्तिः । नलमन्देहान्मां भजेदिति वरुणभ्रान्तिः । वरुणवा-
चिशब्दसङ्गावात् । शेषवकोत्पादिज्ञानचतुरा भैमी वरुणं न
वरिष्यतीति निश्चयेन नलभ्रमनाशः । नलेऽनुरक्ता भैमी मत्स-
तिपादकशब्दमङ्गावान् मां न वरिष्यतीति निश्चयेन वरुणभ्रम-
नाश इति वा विशेषमप्रतिपादयन्ती बाष्पी सरस्वतीति । वा देव्या
नामयादमहं वर्धितः । अतो मां वरिष्यति न वेति वरुणस्य
सन्देहो गतः । इदानीमवशिष्टोऽहमेवमप्येवक्षेयमनुरक्तेति मां
वरिष्यति न वेति नलमन्देहो गत इति भाव इति वा । इत्या-
दित्याख्याविशेषो विचार्याङ्गीकरणीयः ॥ १६ ॥

माप्तामिति । इयं भगवतो सरस्वतो नियधाधिराजमुद्दिश-
तां माप्तां भैमीमाह या उवाच । किं ह्यथा । तां भैमीं अमोक्तं

आह स्व तां भगवती निषधाधिराजं
निर्दिश्य राजपरिषत्परिवेषभाजम् ॥ २७ ॥
अत्याजिलब्धविजयप्रसरस्त्वया
किं विज्ञायते रुचिपदं न महीमहेन्द्रः ।

सूक्तस्त्रैरसत्यनैपधोक्ततात्मभिः मायिभिश्चलपरैरपि विबुधै-
र्देवैरह्मितामप्रतारितां विलोक्य । किम्भूतं नमः । राज्ञां परिष-
त्सभा तस्याः परि समीपे वेपं गृह्णारं भजति । परिषेपमिति
पाठे परिषेप उपान्तः । बालामपि विबुधैरपि अपिरुभयत्र सम्ब-
ध्यते । बाला हि प्रतार्यन्ते इयं बालापि न प्रतारिता तेव्येकस्या-
यवरणात् । ये च विबुधाः ज्ञातारः ते मायिनः स्वप्नाः कथं
मायिभिरपि बाला न प्रतारितेत्याश्रय्यं । राजपरिषदः परि-
वेषरूपात् नलस्य चन्द्रत्वं ध्वनितं । परिषत् । मदिरप्रतेरिति
पत्वम् (पा० ८।३।६६।) ॥ २७ ॥

अत्याजीति । त्वया मद्या महेन्द्रो नलः किं न विज्ञायतेऽपि
तु विषेपेणैन्द्रादिभ्यो भेदेन सत्यत्वेन जानीहीत्यर्थः । किम्भूतः ।
अतिशयेनाज्ञां मङ्गलमै अतिशयिते वा अज्ञौ लब्धः प्राप्ते
विजयधारिपरभवनस्य प्रसरौ बाहुन्यं येन । तथा रुचेरनुरा-
गस्य कान्तेर्वा पदं स्थानं । तयामौ अर्थिनमर्थिनं प्रतीति प्रत्यर्थि
या दानवगता दानपरता दाने अर्थिनं प्रत्येव वा वगतया
जितेन्द्रियंतया वा आहिता कृता या चेष्टा याचकानुकूलव्या-
पारस्तेन परदारदूर्ध्वनादिनिवृत्तिव्यापारेण च जीरूतवाहन-

प्रत्यर्थिदानवशताहितचेष्टयासौ

जीमूतवाहनधियं न करोति कस्य ॥ २८ ॥

स्वार्थिहेतोः प्राणानपि हृणवद्दत्ता राजविशेषस्य धियं बुद्धिं
दानातिशयेनार्थिपरतन्त्रतया च जितेन्द्रियतया च किमयं
जीमूतवाहनधियं कस्य न करोति दानशूरत्वादिवचनस्य सू-
चितं । प्रत्यर्थिना वैरिणो ह्यन्ति प्रत्यर्थिदा अनाः प्राणाः येषां
ते अतिशूरास्ते वशा अधीना यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कृता
कृता या चेष्टा तया शत्रुवशीकरणव्यापारेणैन्द्रबुद्धिं कस्य न क-
रोति अपि तु सर्वस्यापि करोति । इन्द्रो यथा शत्रून् करोति
तथायमपीति वा ॥ इन्द्रपक्षे अयं महेन्द्रस्त्वया किञ्च विज्ञायते
अपि त्विन्द्रत्वेन निश्चयः । किमूतः । अतिशयितः आजिः सङ्ग्रामो
यस्य । तथा सन्धो विजयेनाङ्गुनेन कृत्वा प्रसरो वंशविस्तारो
येन ततः कर्मधारयः । प्रसव इति पाठे नक्षपक्षे जयलाभः ।
इन्द्रपक्षे सन्धो विजयोऽङ्गुनः । विजयत इति विजयो जयो जय-
न्तो वा प्रसवः पुत्रो येन । रुचिपदं तेजःम्यानं । तथा मही पल-
ववान् । तथायं प्रत्यर्थिदानवानां शतेषु अहिता प्रतिकूला चेष्टा
ऽहितस्य शत्रोर्वा चेष्टा शत्रुत्वकृतस्तन्नाशकरो व्यापारस्तेनैन्द्र-
बुद्धिं कस्य न करोति । अथ चायं महेन्द्रस्त्वया किमित्य-
त्याजि केन हेतुना त्यक्तः । अयं न विज्ञायते विज्ञ इवाचरति
विज्ञायते एवमूतो न भवति अपि तु विद्वानेवेत्यर्थः । तथा
रुचिपदं कान्तिमानं न । तथा मही नेति । नञाद्यस्या काष्ठा

येनामुना वज्रविगाढसुरेश्वराध्व-
राज्याभिषेकविक्रसन्महसा वभूवे ।

व्याख्येयं । एवंगुणविशिष्टस्य परित्यागे किञ्चिदपि कारणं न
पश्याम इति भावः । महेन्द्रस्त्वया विज्ञाय किमित्यत्याजि
उचितमेव कृतमित्यर्थः । किम्पुत्रे सम्भावनायां वा । त्यागे कार-
णमाह । लब्धो विना पक्षिणा गरुडेनामृतहरणममये जयस्य
प्रसरो विस्तारो यस्य गरुडेन पराजित इत्यर्थः । तथा अरुचिपदं
अननुरागस्थानं । तथा न मही उत्सवरहितः सदा दैत्यभ-
यात् । अरुचिस्थानं महेन्द्रस्त्वया किन्न विज्ञायते अपि तु ज्ञात
एव । यतोऽत्याजि त्यक्त इति वा । अस्मिन् पक्षे न महीत्यत्र
नम्रः आवृत्तिः । अतिशयितरणे लब्धो विना जयप्रसरो यस्येति
वा । विजयस्तु जये पार्थे इत्यमरः । विज्ञायते । उपमानादाचारे
कर्तुः क्यङ् (पा० २।१।१०।११) ॥ २८ ॥

येनेति । येनामुना नलेन वज्रतिशयेन विगाढः सेवितो
सुरेश्वरस्याध्वा मार्गः त्रिलोकीप्रतिपालनसंक्षणः येन । तथा
राज्ये योऽभिषेको मङ्गलस्थानं तेन कृत्वा विक्रममहो यस्यैवं-
विधेन वभूवे जातं । पूर्वेण कर्मधारयः । वज्रवारं सेवितो देवे-
न्द्रेण मार्गो लोकपालनप्रकारो यस्येति वा । पद्यात् कर्मधारयः ।
इन्द्रेण लोकपरिपालनमप्राप्तिचितमित्यर्थः । नु भैमि अत्र
पक्षस्तु मर्थं स्वयम्भरे नामयाहं नाम गृहीत्वा एवममुना पूर्वोक्तेन
प्रकारेण भया उदीरितमुक्तं तं नममनु लचीकृत्य तेन चावर्जनं

आवर्जनं तमनु तेन नु साधु नाम-
 ग्राहं मया नलमुदीरितमेवमत्र ॥ २६ ॥
 यच्चण्डिमा रणविधिव्यसनञ्च तत्त्वं
 बुध्वाशयाश्रितममुष्य च दक्षिणत्वं ।

पतित्वेनाङ्गीकरणं साधु शूभं । सत्यं नलमेनं सर्वथा वृणीष्वेति
 भावः । वज्रिपक्षे येनानेन वज्रिनाऽनेकवारं अनुभूतो यः सुरेश्व-
 राध्वरेषु देवेन्द्रयज्ञेषु आज्याभिषेको घृताश्लवस्तेन कृत्वा विक-
 खरतेजसा जातं । वज्रवारं विगाढं आवर्त्तित इन्द्र आयाहीत्या-
 दिना आहृतः सुरेश्वरो यत्र तादृशेषु यामेषु आज्याभिषेकस्तेन
 कृत्वा विकखरतेजसा जातमिति वा । ननु भैम्यत्र पञ्चसु मध्ये
 नाम गृहीत्वा एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तं तमनलमग्निम्प्रति ते
 तव वर्जनं साधु अपि तु न साधु आ इति खेदे आवर्जनं पतित्वे-
 नाङ्गीकरणं साध्विति वा नु भैमि तमनु ते वर्जनं न साध्विति
 वा । पूर्वार्द्धेन सर्वदा परान्नभोजनेनैव परिपुष्टोऽयमिति त्यागः
 सूचितः । तथा ननु भैमी मया नाम गृहीत्वा कथितं नलान्यमथ
 च वज्रिमनु ते वर्जनं साधु भद्रं । आ हर्षे नु भैमि तमनु ते
 आवर्जनं मामर्थेन वर्जनं न साधु अपि तु साध्वेवेति वा । आ
 आवर्जनं मामस्येनाङ्गीकरणं तव न साधु किन्तु वर्जनमेव सा-
 ध्विति वा । नामग्राहं । द्वितीयायामित्यनुवृत्तौ नाम्ना दिशि-
 यदोरिति णमुन् (पा० ३।४।५८) ॥ २६ ॥

पदिति । योऽवधारणे यद्य चण्डिमा कूरत्वं रणविधिं

सैषा नले सहजरागभरादमुष्मिन्
नात्मानमर्पयितुमर्हसि धर्मराजे ॥ ३० ॥

सङ्ग्रामविधाने व्यसनमेव वैरिणां विगतासुकरणमेवेत्यर्थः सर्व्वा-
नपि वैरिणो माग्यत्येवेति भावः । रणविधौ व्यसनमिव व्यसनं
यच्चण्डिमा क्रौर्यं यच्च रणकर्मणि व्यसनमिति वा । सैषा त्वं
अमुष्य आशयमभिप्रायमाश्रितं मनसि स्थितं दक्षिणत्वं सरसत्वञ्च
तत्सर्व्वं बुद्ध्वा ज्ञात्वा पाणिमाश्रितं दानशूरत्वं वा ज्ञात्वा धर्म-
सहिते राजनि धर्मेण राजमाने वा अमुष्मिन् नले सहजरागभरात्
अश्रुविमानुरागवाञ्छयादात्मानमर्पयितुं योजयितुं नार्हसि
अपि तु योग्या भवस्येवेति वा । सर्व्वथाऽयं वरणीय एव त्वयेति
भावः । एतेन शूरत्वदाढ्यत्वधार्मिकत्वान्यस्योक्तानि । यमपक्षे
हे चण्डि कोपने यच्चामुष्य यमस्य मारणविधिर्यसनं प्राणि-
प्राणहरणशीलत्वं आशया दिशा च दक्षिणत्वमाश्रितं तत्त्वं
निरुपाधिरूपं ज्ञात्वा सैषा त्वं अमले नलान्यस्मिन् नलसदृशे
चास्मिन् धर्मराजे यमेऽश्रुविमप्रेमरमवाञ्छयात् स्वं योजयितुं
अर्हसि । सर्व्वप्राणा एतदधीनाः दक्षिणदिक्पतिश्चायं तस्मा-
दादरणीय इति भावः । चण्डि नलान्यनामधेयश्रवणमात्रात्
कोपने सर्व्वदा सर्व्वप्राणिप्राणहरणमेव व्यसनं दोषं अमुष्य
दिशा दक्षिणत्वं क्लेशेन सरसत्वमुदारत्वं चाश्रितं न त्वनेनेत्यर्थः ।
तत्सर्व्वं तात्त्विकं बुद्ध्वा सैषा त्वं नलादन्यस्मिन्नात्मानं योजयितुं
योग्या न भवसि अमुष्य मारणविधिर्यसनं तत्तत्त्वं मत्तं । दक्षिणत्वं

किन्ते तथा मतिरमुष्य यथाशयः स्यात्
त्वत्पाणिपीडनविनिर्मितयेऽनपाशः ।

तु दिगाश्रितं दक्षिणदिक्पतित्वाहृच्छिण इति देशनिमित्तं तास्य
समाख्या । तदेतद्बुद्ध्वा सैषा त्वमात्मानमर्पयितुं नार्हसीति वा
योजना । एवंविधो न वरणीय इति भावः । अन्यच्च कारणं ।
असहजरागभरात् सहजानुरागवाञ्छत्याभावाच्चेत्यर्थः । यथा-
नुरागो नास्ति स न वरणीय एवेति भावः ॥ ३० ॥

किमिति । अमुष्य नलस्याश्रयो अभिप्रायस्तत्र पाणिपीडनस्य
पाणिग्रहणस्य विनिर्मितये निष्पत्तये अनपाशः अपगता आशा
यस्मादपाशः एवंविधो न भवतीत्यनपाशः तत्परो यथा स्यात्
तथा किन्ते मतिः बुद्धिः । किंशब्दः सम्भावनायां । यथाऽयं
त्वदरणाभिन्नायसहितान्तःकरणो भवेत् तथा त्वं प्रायेण करि-
ष्यसीति गम्यत इत्यर्थः । अमौ नलो भुवनं जगत् चरिष्यन्
चरणधीलान् कान् मानवान् मनुष्यान्चो अवति रक्षति अपि
तु सर्वानप्ययमेव रक्षति । मानवान् अभिमानी नलः कान्
न रक्षतीति वा । तस्मात् अमुच नलो भवती रता नेति न युक्तं
किन्त्वग्निन् रता भवेत्यर्थः ॥ अमौ ना पुरुषश्रेष्ठः अतोऽमुच
भवती रताऽनुरक्तेति किञ्च युक्तं अपि तु युक्तमेवेति वा । भवतीति
सम्बुद्धिर्वा ॥ वरुणपक्षे अमुष्य वरुणस्य शयः पाणिर्द्येन प्रकारेण
नत्पाणिग्रहणनिष्पत्तयेऽनपाशो न विद्यते पाशो यस्मादेवंविधः
पाशरहितो यथा भवेत् तथा ते बुद्धिः किं । किं प्रश्ने । पाशं त्यज्या

कान्मानवानवति नो भुवने चरिष्णून्
 नांसावमुच न रता भवतीति युक्तम् ॥ ३१ ॥
 श्लोकादिह प्रथमतो हरिणा द्वितीया-
 द्रूमध्वजेन शमनेन समं तृतीयात् ।
 तुर्यान्नलस्य वरुणेन समानभावं
 सा जानती पुनरवादि तया विमुग्धा ॥ ३२ ॥

त्वत्पाणिग्रहणं करिष्यतीत्यर्थः । त्वत्पाणिग्रहणनिष्पत्तये अस्म-
 शयः करः स्यात् पाशो न । त्वत्पाणिग्रहणं शयेन करिष्यति पाशं
 त्यजतीति भयं मायासीरित्यर्थ इति वा । असौ भुवनमुदकं तत्र-
 सञ्चरणशीलान् मनुष्यान् कान्त्रो ऽवति अपि तु जलप्रविष्टान्
 मुडनादिप्रमादाद्वरुण एव रक्षति उदकसञ्चरणशीलान्मनु-
 ष्यान्त्रो ऽवति अपि तु रक्षतीति वा । नोऽस्माकं भुवनं पृथ्वीलोकः
 तत्र सञ्चरणशीलान् मनुष्यान् कादुदकाद्धेतुभूताद्रक्षति सर्वेषां
 ह्युदकं जीवनमिति वा । अमुच भवती न रता नानुरक्तेति न
 युक्तम् । अमुच नरता मनुष्यत्वं न भवतीति युक्तं देवोऽयमित्यर्थ
 इति वा । अमुच नरता नलत्वं न भवतीति युक्तमिति वा ।
 असौ ना च पुरुषो न भवति अतोऽमुच भवती रतेति युक्तमपि
 तु नेति वा । अमुच भवती न रता नानुरक्तेति न युक्तं अपि तु
 युक्तमेवेति वा ॥ ३१ ॥

श्लोकादिति । इह चतुर्थं अत्याजीत्यादिश्लोकेषु मध्ये
 अत्याजीति प्रथमतः श्लोकात् हरिणेन्द्रेण समं सह येनामुनेति

त्वं यार्थिनी किल नलेन शुभाय तस्याः
 क स्यान्निजार्पणममुत्र चतुष्टये ते ।
 इन्द्रानलार्यमतनूजपयःपतीनां
 प्राप्यैकरूपमिह संसदि दीप्यमाने ॥ ३३ ॥

द्वितीयात् श्लोकात् धूमध्वजेनाग्निना सह यच्चण्डिमेति द्वी-
 यात् श्लोकात् शमनेन यमेन सह किन्ते इति तुरीयात् श्लोकात्
 वरुणेन सह तस्य नलस्य समानभावं तुन्द्यरूपत्वं जानती अत
 एव विमुग्धा विशेषेण भ्रान्ता सा भैमी तथा देव्या वक्ष्यमाणं
 पुनरवादि ॥ ३२ ॥

त्वमिति । या त्वं किल नले विषये यार्थिनी साभिलाषा
 तस्यास्तौ तव अमुत्र नले निजार्पणं स्वसमर्पणं शुभाय कल्याणाय
 तुष्टये च सन्तोषाय च क्व न स्यात् कुतो न भवेदपि तु स्यादेव ।
 किंविधे अमुत्र । इन्द्रस्य अनलस्य अर्यमतनूजा यमस्य पयःपति-
 वरुणस्य एतेषां ऐकरूप्यं दिक्पालांशत्वात् सरूपत्वं प्राप्य दृष्टा-
 र्णां संसदि मभायां दीप्यमाने । न तस्मादयं वरणीय इत्यर्थः ।
 या त्वं नलेन साभिलाषा तस्यास्तवामुत्र नले निजार्पणं शुभाय
 क्व कुतः स्यादपि तु न कुतोऽपि । किमित्यत आह । इन्द्राग्नियम-
 वरुणानां चतुष्टये ऐकरूप्यं नलमारूप्यं प्राप्येह मभायां ज्वलति
 सति एतान् मगधानकृत्वा यमसवरणं तच्छुभाय न भवेदेव ।
 प्रापं दाम्यन्तोत्यर्थ इति वा । या त्वं नले विषये यार्थिनी
 एवं वर्ण्यमानमयेमं नमं न दृष्टोपि यतस्तस्यास्तौ नलमारूप्ये

देवः पतिर्विदुषि नैव धराजगत्या
निर्णीयते न किमु न त्रियते भवत्या ।

प्राप्येह सभायां प्रकाशमाने इन्द्रादीनां चतुष्टये मध्ये क्व
कस्मिन्निन्द्रेऽग्नौ यमे वरुणे वा निजार्पणं शुभाय स्यात् कथय ।
मया ब्रह्मः प्रोच्यमानाऽपि यत्सत्त्वं न वृणुषे तद्यत्तेषु सुन्दर-
तमेषु चतुर्षु मध्ये कं वृणुषे इति कथय इत्यर्थः इति वा ।
अमेनाचेन्द्रादयो विद्यन्ते न वेति सन्देहो निरस्तः । परन्तु के
ते कथं नल इति विशेषो नोक्तः । अचेन्द्रादीनां चतुर्षां त्यागो
ऽपि प्रतीयते । या त्वं नलोऽर्थिनी तस्यास्ते नलस्वरूपतां प्राप्येह
सभायां दीप्यमाने इन्द्रादिषु चतुष्टये निजार्पणं शुभाय क्व
स्यादपि तु न कुतोऽपि । या ह्यन्यवानुरक्ता तस्या अन्यत्र
निजार्पणे शुभं कथं भवेत् । अन्यच्च नलरूपधारणादेते प्रका-
शन्ते न लेतेषां सहजसौन्दर्यमस्ति । अतरेऽप्येते न वरणीया
इति भावः ॥ ३३ ॥

देव इति । हे विदुषि ऋषोक्त्रिचातुरीपरिज्ञानचतुरे भैमि
एष पुरोवर्त्ती देवः स्वर्गे क्रीडाकारी अमरस्य धराजगत्याः
भूलोकस्य पतिः पासयिता न किन्तु अर्थात् स्वर्गलोकस्य पति-
रिन्द्रः त्वया किमु किमिति न निर्णीयते इन्द्रत्वेन किमिति न
निश्चीयतेऽपि तु निश्चये इत्यर्थः । किमिति वा न त्रियतेऽपि तु
वरणीयस्येत्यर्थः । मया न निश्चित इति कुतोऽवसितं भवत्येति
शङ्कायां संत्वां आह । यतो न त्रियत इति हेतूपन्यासः सरस्व-
त्या कृतः । अयमिन्द्र इति चेत् तव निश्चयः स्यात्तर्हि मनुष्यापे-

नायं नलः खलु तवातिमद्या नलामो
यद्येनमुज्ज्वलसि वरः कतरः परस्ते ॥ ३४ ॥

क्षयाऽधिकत्वादयं कृत एव स्यात् । तत्तु न कृतं अत इन्द्रत्वेन तया
ऽयं न निश्चित इत्यर्थ इति वा । धराणां पर्वतानामजनमाजः
क्षेपणं तत्र गतिरुपायभूतो वज्रस्तेन कृत्वाऽयं ना पुरुषः धाम-
र्थवान् वज्रायुधो देव इन्द्रः पतिर्भर्ता भर्तृत्वेन किञ्च निश्ची-
यते निश्चितयेन् किं वा न त्रियत इति वा । धराभगत्या
वज्रस्य पतिरेष देवः तया न निश्चीयते इति न अपि तु नि-
श्चित एव ज्ञात एव किमु न त्रियत इति वा । उशब्दः समो-
धने । धरान् पर्वतान् अजति चिपतीति धराज इन्द्रः स एव
गतिः शरणं यस्याः प्राच्याः दिशः पतिर्देव इन्द्रो न निर्णीयत
इति न परं किं न त्रियते इति वा । इन्द्रस्यैकल इव कथं
दृग्गत इत्यत आह । अयं खलु निश्चयेन नलो न भवति तत्र
नलवदाभातीति नलामः । अत्र हेतुमाह । यतोऽतिशयितं मङ्ग-
लोजो यस्य मनुष्यापेक्षया वज्रतेजा इत्यर्थः । अत एव वरणीयः ।
तथा चायं नलमूणविशेषस्तत्तुल्योऽगारभूतो न भवति किन्त्व-
तियसोऽतो वरणीय इत्यर्थः । अस्य वरणे निश्चितं अतिशयिता
ये मद्या नन्दनवनप्रीडादय उत्सवाः अननमानः प्राणनक्ष-
त्रेषां लाभः प्राप्तिभाव भविष्यतीति शेषः । इन्द्रवरणे नन्दनवन-
प्रीडा गृधापात्रेणामरत्वस्य तया प्राप्यत इत्यर्थः । अतिमरत-
स्यिरकामप्राणनस्य लाभो भविष्यतीति वा । एतंगुणविशिष्टमेतं

अस्य विष्णोर्वा इनं ज्येष्ठं भ्रातृत्वेन स्वामिनमिन्द्रञ्चेत् त्यजमि तर्हि
 परोऽन्यः को वरः अपि तु न कोऽपि । सद्धचनविश्वासादेनमेव
 वृणीष्वेति भावः । अथच यद्येनं त्यज्यमि तर्हि तत्र कतरो वरो
 ऽभीष्टो भवेन्न कोऽपि किन्तु परः शत्रुरेव भवेदित्यर्थः । अथ च
 यद्येनं त्यजसि तर्हि परोऽन्यः एतदनन्तरः केन वायुना तरति
 स्रवते प्रसरति केन जलेन तीर्यते शान्तिं प्राप्यते वा यः स कत-
 रोऽग्निर्वरो भवितेत्यर्थः । अचेन्द्रत्यागोऽपि सूचितः । तथाहि
 एष भूलोकस्य रक्षको देवो राजा नलो नेति निर्णीय निश्चित्य
 तेन नलत्वाभावसत्त्वेनैव कारणेन न प्रियते । किमिति प्रश्नः ।
 युक्तमेवैतत् कृतमिति शेषः । धराज इन्द्र एव गतिर्जीवनोपायो
 यस्याः प्राच्याः पतिर्देवो न निश्चीयत इति न अपि तु निश्चित
 एव । न प्रियते किमिति वा इति संशयलेशस्यापि निरासार्थं
 देवो पुनस्तत्त्वमाह । अयं नलसम्बन्धी त्वच्चित्तानुरञ्जकोऽतिम-
 हान्नितरां तेजस्वी नलो न भवत्येव यस्त्वया निश्चितं तत्त-
 यमेवेत्यर्थः । किन्तु नलवदाभासत इत्येव नलाकारधारणा-
 देवास्तथा न तु सृष्टेत्यर्थः । यद्वा यतोऽयं नलाख्यदृष्टविशे-
 षवन्निःकारो भाति तस्मान्नितरां तेजस्वी नलो न भवतीत्यर्थः ।
 यदि चैनं त्यजसि तर्हि ते ज्येष्ठः के सुखे तरतीति कतरः सुख-
 समुद्ररूपो नलो वरो भवितेत्यर्थः । यद्वा नैषधराजो नल एव
 गतिर्जीवनोपायो यस्या एवंविधया देव इन्द्रो न निश्चीयते किं
 अपि तु निश्चित एव । यतः पतिर्न प्रियते नलानुरागिणी
 त्वमिन्द्रेऽयमिति ज्ञात्वैव पतित्वेन नाङ्गीकरोषीत्यर्थः । यस्मादै-

त्यैरतिक्रान्तं मद्दे यस्तु तस्मादसारभूतः । यदि चेन्न त्यजसि तर्हि
तवात्माभो नापि तु लाभ एवेति वा । वक्रिपत्ने धरतीति धरो
वाहनं स चासावजस्य मेघः धर इव पर्वततुल्यो वा यो मेघ-
स्तेन कृत्वा या गतिस्तस्य वा या गतिः धरायां भूमावजेन कृत्वा
या गतिस्तस्योपलक्षितः पाकादिकरणद्वारा चैलोत्थरवणात्
पतिः देवो द्युतिमानमरस्य वक्रिर्निश्चीयत इति नापि तु नि-
श्चीयत एव । परमेवंगुणविशिष्टो ज्ञात्वापि न म्रियतेऽपि त्वग्नि-
त्वेन निश्चितो वरणीय एवेत्यर्थः । धरो वाहनमजो यस्य स
धराजो वक्रिः स एव गतिः शरणं यस्या आग्नेय्या दिशः पति-
र्देवोऽग्निः किं न निर्क्षियते निर्क्षीतयेत् किमु न म्रियत इति
वा । अग्निश्चैश्वर्यत्वेन किमिति भातीत्यत्राह । अयं निश्चितं नलो
न किन्तु ततोऽप्यतितेजस्वी तव नलवदाभातीति वा । अयं तत्त्व-
स्वन्धी नलो न भवति किन्त्वनल एवेत्यर्थ इति वा । एवंगुण-
विशिष्टमेनं यदि त्यजसि तर्ह्यग्निः परोऽन्यः श्रेष्ठस्य ते को भक्ता
भविताऽपि त्वेतत्सदृशोऽनितेजस्वी कोऽपि नास्तीत्यर्थः । अथ स
तव कोऽभीष्टः अपि तु न कोऽपि किन्तु परः शत्रुरेवेत्यर्थः ।
अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा हि एष ना मनुष्यो न किन्तु ध-
राजगत्या आग्नेय्या दिशः पतिर्देवो वक्रिरिति भवत्या निर्क्षी-
यते किं यतो न म्रियते त्वया सत्यमेव निश्चितमित्याह । अयं
त्वष्टिपुत्रानुरश्नकोऽनितेजस्वी नलो न किन्तु तदाकारधार-
णाग्रभागः । सहजेयं कान्तिर्म भवतीत्यर्थः । नलो दण्डविषये
आभा यस्य तेजस्मिन् दण्डं प्रत्येव न तु दैत्यान् प्रतीत्यर्थ इति

वा । नैयधराजो गतिर्यस्यास्तया भवत्या एष दीप्यमानो देवो
 ऽग्निः किमु न निर्क्षयिते अपि तु निर्क्षयित एव यतो न
 त्रियते । अयं तव पतिर्नलो न भवति किन्तु दैत्यैराक्रान्ते-
 जास्तृणविशेषनस्तुल्य इति वा । यमपक्षे एष धरान् पर्वतान्
 शृङ्गाभ्यां खुरैर्वाऽजति चिपति धराजो महिषः तस्य गत्या
 तेन वा या गतिस्तयोपलब्धितो धर्मरूपत्वात् पतिः पालयिता
 देवः क्रोडापरोऽमरस्य यमो न निर्क्षयिते इति अपि तु
 निश्चित एव । परं किमु न त्रियते यम एव देवः धराजेन
 महिषेण कृत्वाऽर्थाद्यमस्य गतिर्यस्यां एवंभूता वा दक्षिणदिग्ः
 पतिर्न अपि तु भवत्येवेति किमु न निर्क्षयिते किं वा न त्रियते
 अपि तु यमत्वेन निर्क्षयो वरणीयश्चेत्यर्थ इति वा । अतितेज-
 स्ययं निश्चितनलो गहनो नापि तु धर्मरूपत्वाद्गहन एव ।
 नलगहन इत्यस्य पञ्चाद्यचि रूपं । यदि चैनमुज्जरमि तर्हि
 तव लाभो न किन्तु हानिरेव । यतस्तवैतदन्यः श्रेष्ठश्च कतरो
 वरः अपि तु नास्त्येवेत्यर्थः । अयं नलो न किन्तु तवातिमहतां
 महानां प्राणानां लाभो यस्मात् मोऽतिमहानलाभः सर्वेषां
 प्राणा एतदधीना अतस्त्वया तस्मिन् वृते तव चिरकालं प्राणनं
 भविष्यतीत्यर्थः । यदा धर्मरूपत्वादतिशयितो महः पूजा यस्य
 स चाभावनलाभस्य तेजस्विलादक्रितुल्य इत्यर्थः । यदि चैनं
 त्यजमि तर्हि तव वरः श्रेष्ठः परः शत्रुः कतरोऽपि तु एत-
 स्मिन् परित्यक्तेऽयमेव महान्शत्रुरित्यर्थ इति वा । अथ च के
 अने तरति कानि जलानि तरन्वस्मिन्निति वा कतरो वरुणो

वरो भविता । अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा हि । एष धरा-
 जगत्या दक्षिणदिशः पतिर्देवो यमो न अपि तु यम एवेति
 निश्चित्य तेन कारणेन न म्रियते किं धर्मराजबुद्ध्या देवो न
 निर्णीयत इति न किन्तु निर्णीयत एव । अतएव पतिर्न म्रियते
 किमिति वा । अथ दैत्यैराक्रान्ततेजा नलः पिबदेवो यमो नापि
 तु यम एव परं तव नलवदाभाति नलाकारधारणादित्यर्थः ।
 इति वा । यदि चैनं त्यजसि तर्हि श्रेष्ठः सुखसमुद्रो नलो वरो
 भविता । वरुणपक्षे एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिर्न किन्त्व-
 र्थात् पातालस्य । अत एव देवः कान्तिमान् अमरश्च वरुणः किं
 न निश्चीयते किं वा न म्रियते । अथ नलो न किन्तु अतिमहती
 नलवत् कान्तिर्यस्य सोऽतिमहांस्तव नलाभो भातीति श्रेष्ठः । यदि
 चैनमुज्जसि तर्ह्येतदन्यः श्रेष्ठश्च तव को वरो भर्ता अपि त्वेतत्त-
 दृशोऽन्यो नास्तीत्यर्थः । धरायां जायन्ते धराजानि स्यावर-
 जङ्गमानि भूतानि तेषां गतिर्जीवनोपायो जलं तस्य पतिर्न अपि
 त्वपां पतिर्वरुणो देवः किं न निर्णीयते किंवा न म्रियते अपि
 तु निर्णीयो वरणीयश्चेत्यर्थः । अतिमहस्यातिपूज्यस्थानलला-
 श्रेरभावः काश्यभावो यस्माद्धेतोः । वरुणो हि जलरूपत्वादग्नि-
 विरोधीत्यर्थः इति वा । यदि चैनं त्यजसि तदा तव वरः
 श्रेष्ठः कः परः शत्रुरपि त्वयमेव शत्रुरित्यर्थः इति । धरतीति
 धरो धर्मा अगतः पोषकः स चाभावग्रस्तं तस्य धराजस्य
 श्रीविष्णोः गतिः प्रथममयनमाधारो जलं तस्य पतिर्नापि तु
 तापतिर्वरुणः किं न निर्णीयते । उदकं आपो नारा इत्यादिना

श्रीविष्णोराश्रयः । अथ च यदि त्वं एनं अः श्रीविष्णुः, इनः स्वामी
यस्य तं श्रीविष्णुभक्तं वरुणं त्यजमि तर्हि तव लाभो न किन्तु
हानिरेव । तस्मात्तव कतरो वरुण एव परः श्रेष्ठो वर इति
वा । अत्रापि त्यागः सूचितः । तथा हि । एष धराजगत्याः
पूर्वोक्तप्रकारेण उदकस्य प्रतीक्षा दिशो वा पतिर्वरुणो देवो
नापि तु स एवेति निर्णयते किमु अपि तु निश्चित एव । यतो न
प्रियते नायं नल इत्यादि तुल्यं । यद्येनं त्यजमि तर्हि तवापि
महतामनानां प्राणानां लाभो जीवितामीत्यर्थः । यस्मात्ते सुख-
समुद्ररूपः श्रेष्ठो नलो वरो भविता । नलप्राप्तावेव तव प्राणा
नान्यथेति भावः । इत्यादिव्याख्या सुधिया योजनीयाः । अन्यवि-
स्तरमयान्न लिखिताः । नलपक्षे अयं नैषधराजस्य निषधदेशस-
म्बन्धिना राज्ञः निषधदेशोद्भवानां लोकानां यो राजा तस्य
वा गत्या ज्ञानेन कृत्वा पतिः स्वामी देवः क्षीडादियुक्तो राजा
वा ना मनुष्यो नलः किं न निश्चीयते किं वा न प्रियते ऽपि
तु नियधाधिपो मर्त्य एवायं पञ्चमो नल एवायं इति निश्चे-
तयो वरणीयश्चेत्यर्थः । खलु यस्मात्तवातिमहान् अनामः विष्णु-
स्नामः । नाविष्णुः पृथिवीपतिरिति नलस्य विष्णुत्वादित्यर्थः । यदि
चात्तएवराकाङ्क्षया एनं त्यजमि तर्हि को वरोऽस्मात्परोऽधि-
कोऽपि तु नास्तीति नलमेव वरणीयेति भावः । नलस्याप्यवरणे
ऽभयं कैव स्यात्समीत्यर्थः । एष धराजगत्या भूलोकस्य पतिः
स्वामी ना मनुष्यो नमो देवो राजा नापि तु मम एवेति किं न
निश्चीयते किंवा न प्रियते अपि तु निश्चेयो वरणीयश्च । यस्मा-

न्नलवरणे तवातिमहतो जीवनस्य लाभो नमप्राप्तावेव तव
 जीवनं भविष्यतीत्यर्थः । यदि चायं शुभावहं देवरूपमेनं त्यज-
 सि तर्हि तव कः श्रेष्ठो वरोऽपि लभ्यो नास्तीत्यर्थं इति वा ।
 नैषधराज एव गतिर्यस्यास्वया भवत्या मनुष्योऽयं नलो राजा
 पतिः किं न निश्चीयते किंवा न त्रियते अपि तु उभयमपि
 कर्त्तव्यं । यद्येनमुज्झसि तर्हि तव निश्चितमतिमहान् अलामो
 महदभाग्यं । यस्मादेतादृशोऽन्यः कतरो वरोऽपि तु नास्तीवे-
 त्यर्थं इति वा । एष देवो न इन्द्रादिरमरो न किन्तु भूलोकस्य
 पतिः मनुष्योऽतितेजस्वी नस्त इति किं न निश्चीयते किंवा न
 त्रियते । यदि च देवरूपमेनं त्यजसि तर्हि तव लाभो न
 किन्तु क्षान्तिरेव । धरायां जायन्ते धराजाः मनुष्यास्तेषां गत्या
 प्रकारेण सनिमेषनेत्रत्वादिलिङ्गेनैष देवो नेति किमु न निर्णी-
 यते तथा पतिरिति किमिति न त्रियते निश्चितं वा मनुष्यो
 नलोऽयं । यदि चैनं त्यजसि तर्हि तव परोऽन्यो वरः श्रेष्ठः
 कतरो लाभः अपि त्वेतरणात् परः कोऽपि श्रेष्ठः लाभो ना-
 स्तीत्यर्थः । एष धरायां भूलोके अतिमौन्दर्यादजः काम इति
 युद्धा प्राणेशो मनुष्यो नलो न तु देवः कश्चिदिति किं न निर्णी-
 यते किं वा न त्रियते निकटम्यानामेषां चतुर्णामेतदाकार-
 धारणात् सूक्ष्मं मौन्दर्यं तेषामस्य तु सहजमिति दर्शनमा-
 चेण तारतम्यं ज्ञात्वा एष नलो निश्चयः वरणीयश्चेत्यर्थः ।
 इत्यादियाख्या यथायुद्धिर्ज्ञातव्या । नमः स्फोटगले रात्रि
 पितृदेवे कपोत्यरे इत्यादि विद्यः ॥ ५४ ॥

इन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिस्तां
वाचं नले तरलिताऽथ समां प्रमाय ।
सा सिन्धुवेणिरिव वाडववीतिहोत्रं
लावण्यभूः कमपि भीमसुताऽऽप तापं ॥ ३५ ॥
प्राप्तुं प्रयच्छति न पक्षचतुष्टये तां
तक्षाभशंसिनि न पञ्चमकोटिमात्रे ।

इन्द्रेति । अथ लावण्यभूः परममौन्दर्योत्पत्तिस्थानं सा
भीमसुता नले विषये तां पूर्वोक्तां देवः पतिरित्यादिवाचं
चेन्द्राग्निदक्षिणदिगीश्वरपाशिभिः समां सह तुल्यां श्लेषेण तेषा-
मपि वर्षयित्रीं प्रमाय निश्चित्य तरलिता सन्देहवशात् नल-
निश्चयाभावाद् दोलायमानमनाः सती कमपि अनिर्वाच्यम-
तिदुःसहं तापं आप । का कमिव सिन्धुवेणिर्गङ्गा सागरसङ्गमा
वाडववीतिहोत्रमिव । वडवानलमिव यथा प्राप्नोति नलनि-
श्चयाभावाद्वाडवानलमिव दुःसहं सन्तापं प्रापेति भावः । नले
तरलिता मोत्कण्डेति वा ॥ ३५ ॥

प्राप्तुमिति । सा भैमी निषधराजो नलस्य सम्बन्धिन्यां
विविधायां मतौ बुद्धौ सत्यां नलविषये सन्देहे सतीति यावत् ।
पञ्चमी चासौ कोटिश्च पञ्चमकोटावेव पञ्चमकोटिमात्रे पञ्च-
मभागरूपे पञ्चमस्थानस्यमिति यावत् । एवम्भूते पञ्चानां मध्ये
सत्यतरेऽन्तितरां सत्येऽपि नले विषये यद्भूमास्तिक्यं न दधे मत्य-
नलेऽपि नलोऽयमेवेति तस्या बुद्धिर्नोदभूदित्यर्थः । क्व सति तक्षा-

अद्वा दधे निपधराड्विमतौ मताना-
मद्वैततत्त्व इव सत्यतरेऽपि लोकः ॥ ३६ ॥

भञ्जंमिनि भैमीप्राप्त्यभिलाषिणि पचचतुष्टये पचाणां समीप-
वर्त्तिनां सहायानां सदृशानामिन्द्रादीनां चतुष्टये तां अद्वा
सत्यनलविषयं निश्चयं प्राप्तुं न प्रयच्छति सति भैमीप्राप्त्यभि-
लाषेणातिसुन्दररूपधारणात् रुचिमरत्नादिस्त्रिव मायानलेषु
वज्ररूपातिशयदर्शनान्मलनिश्चयं प्रतिषेधति सति कः कस्मिन्निव
मतानां साक्षादिषड्दर्शनानां मध्ये एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेह
नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतिभिः सत्यतरे परमार्थतो वर्त्तमाने
ऽपि अद्वैतरूपे तत्त्वे स्वरूपे ब्रह्मैक्यबोधे वा विषये लोकोऽवि-
द्यावान् युक्तायुक्तविचारशून्यो जनो यथा अद्वा न धत्ते । न
सति पचचतुष्टये अनेकात्मवादिसाक्षादिदर्शनचतुष्टौ तान-
द्वैतअद्वा प्राप्तुं न ददति सति नानात्मत्वसाधकयुक्तिसमस्तैरे-
कात्मनिषेधके सतीति यावत् । तस्य तत्पदवाच्यस्य लाभस-
च्छंमिनीत्यद्वैततत्त्वस्य विशेषणं । साक्षा हि प्रतिशरीरं पुरुष-
वज्रत्वमङ्गीकुर्वन्ति । नैयायिकाश्च नानात्मानो खवस्यात इति
वचनात् आत्मानो नानात्वमङ्गीकुर्वन्ति । आर्हताश्च देहप्रमाणा-
त्मस्वाकारमङ्गीकुर्वन्ति । बौद्धाश्च स्वमिद्धानमिद्धानेकयुक्ति-
भिरनेकात्मनामेव चित्ततन्निवाङ्मयमङ्गीकुर्वन्ति । मत् अमत् ।
मदमत्तप्रचणमिति पचचतुष्टयं । मदादिनः साक्षाः । अमदा-
दिनो बोद्धाः । मदमदादिनो नैयायिकाः । प्रपद्यानिर्व्यञ्जनीः

यत्ववादिनो वेदान्तिनः । न सत् वाधानुपपत्तेः । न हि सद्रजतं
गगनादिकं वा बाध्यते । न चासत् प्रतिभासानुपपत्तेः । न हि
अत्यन्तासत् शशशृङ्गं कदाचिदप्यवभासते । न च सदमदात्मकं
उभयरूपं परस्परविरोधात् । न ह्यसत्सदा अमङ्गवितुमर्हति ।
उभयरूपमपि न भवतीत्यपि वक्तुमयुक्तं इत्यादि ज्ञातव्यं ।
साक्षाद् हि प्रतिशरीरं भिन्नान् शुद्धस्वभावान् सर्वव्यापकान्
बह्वनात्मन इच्छन्ति । नैयायिका अपि प्रतिशरीरं भिन्नान्
सर्वव्यापकान् ज्ञानादिनवविशेषगुणवत आत्मन इच्छन्ति ।
आर्हतास्तु प्रति शरीरं भिन्नान् देहपरिमाणान् सङ्कोचवि-
काशशीलान् बह्वनात्मनोऽङ्गोकुर्वन्ति । बौद्धा हि प्रति देहं
भिन्नान् क्षणिकज्ञानसन्ततिरूपान् बह्वनेवात्मन इच्छन्ति । भैमी-
प्राणभिलाषिणि सत्यतरे नले नलमन्मन्थिन्यां विमता सत्या-
मपि सा अद्धा न दधे अपि तु दधावेव । अनेकनलदर्शने सत्ये
पञ्चमकोटिस्थे मर्त्ये नले अविज्ञातेऽपि वन्धौ बलात् प्रह्लादते मन
इति न्यायेन अयमेव प्रायेण सत्यनलो भविष्यतीति तस्या मनसि
युद्धिरुदभूदित्यर्थः । मतानां विमतावपि सत्यतरे अद्वैततत्त्वे
लोकत इति लोकः परीचको जना यथा अद्धां धत्ते तथेति
सम्बन्धः । प्राप्नुमिति पाठे निषधराट् नलः इन्द्रादिचतुष्टये
भैमीप्रतारणार्थं स्वीयस्वरूपधारणात्तां स्वसौ प्राप्नुं न यच्छति
सति तस्माभगंमिनि भैमीप्राणभिलाषिणि पञ्चमकोटिस्थे अर्था-
दात्मनि अद्धां नित्यं न दधे भैमीं प्राप्नुं । एतस्मिंश्चतुष्टये
प्रतिबन्धके सतीयं मया कथंकारं प्राप्यते ऽपि तु नेति तस्य

कारिष्यते परिभवः कलिना नलस्य
 तां द्वापरस्तु सुतनूमदुनोत् पुरस्तात् ।
 भैमी नलोपयमनं पिशुनौ सहेते
 न द्वापरः किल कलिश्च युगे जगत्या ॥ ३७ ॥

बुद्धिददभूदित्यर्थः । भतानां विमतौ सत्यां सदसदादिपक्ष-
 तुष्टये तां सम्यक् प्रतीतिं निषेधति सति अभेदसिद्धिर्गमिनि
 पञ्चमकोटिमात्रे चतुष्कोटिविनिर्मुक्ते सत्यतरेऽप्यद्वैततत्त्वे यथा
 लोकः यद्वा न धन इति व्याख्येयं । लोकः कौतुकदर्शी स-
 भास्यो जन इत्यमेनं वरिष्यतीति निश्चयं अयं पञ्चमः सत्य-
 नल इति वा निश्चयं न दधे । पञ्चमकोटिमात्रे पुंवत्कर्माधार-
 येत्यादिना (पा० ६।३।४२) पुंवद्भावः ॥ ३६ ॥

कारिष्यत इति । उक्तिविशेषेण पुनरपि सन्देहजनितं सन्नाप-
 वर्णयति । कलिना चतुर्थयुगेन नलस्य परिभवः पराभवः कारि-
 ष्यते करिष्यते । द्वापरस्तु अयं वा नलोऽयं वाऽनल इति सदेहः ।
 पुनरथ चण्वदकलेन तृतीयं युगं पुनस्तां सुतनुं सुन्दरीं पुर-
 स्तात् कलेः पूर्वमेवादुनोत् अपिपीडत् । कलिर्वरणानन्तरं नल-
 पराभवं करिष्यति । द्वापरस्तु भैमी एनं नलं वरीतुमेव नादा-
 दित्यर्थः । तयोर्विरोधित्वे कारणमाह । किल यस्मात् कारणात्
 द्वापरः कलिय द्वावपि युगे जगत्यां भूभोके भैमीनलयोरे-
 यमनं विवाहं न मेहेते । जातं तयोर्विवाहं कलिर्यथा न मोढा
 तथा भाविनं द्वापरोऽपि न मेहे । यतः पिशुनौ खलौ । निश्चये

उत्कण्ठयन् पृथग्निमां युगपन्नलेषु
प्रत्येकमेषु परिमोहयमाणवाणः ।

नले विवाहो भवत्येव । मन्देहस्तु प्रतिबन्धकः । तस्मान्कलिवत्
द्वापरस्यापि विरोधित्वात्तेन सा पीडितेति युगमेवेत्यर्थः ।
द्वापरे कलौ च भैमीनलयोरभावात् तयोर्विवाहं न महेते तौ
इत्यर्थः । नलनिश्चयाभावात् सा अतितमं मन्तापमापेति भावः ।
शब्दशेषवस्तेनेयमुक्तिः । द्वापरः संग्रहे युगमिति विश्वः । कारि-
यते । म्यमिच् मीयुट् तामिष्वित्यादिना (पा० ६।४।६२) इट् ।
चिष्वङ्गावाद्घोञ्जितीति (पा० ७।२।११५) वृद्धिः । परिभवः ।
परौ भुवोऽवज्ञान इति (पा० ६।४।५५) घञो विकल्पितत्वात्
अदोरप् (पा० ३।३।५७) ॥ ३७ ॥

उत्कण्ठयन्निति । परिमोहयमाणा मोहजनका वाणा
यन्मैवंभूतोऽत एव इमां भैमीं प्रत्येकमेषु इन्द्रादिनलपदेषु
युगपदेकस्मिन्नेव काले पृथक् पार्थक्येनोत्कण्ठयन् मोत्कण्ठां
कुर्वन् अथ वा नलोऽयं वा नल इति बुद्धेर्वैकैकस्मिन् विषये
तुल्यकालं पृथक्प्रकारेणोत्कण्ठयन् पृथक्प्रयत्नमाध्यामन्यादृ-
शीमन्यादृशीमुत्कण्ठां अस्या जनयन् इति यावत् । एवम्भूतः न
पञ्चवाणः निजाः स्त्रीयाः शिलीमुखाः याणाप्तान् शीलयत्यभ्य-
स्यति । स्वीयवाणाश्रितेति यावत् । एवम्भूता पञ्चमल्ला तस्याः
भाफन्धं मप्रयोजनत्वं यद्यपि तर्हि तदा तस्मिन्नेवावमरे न त्वन्य-
देति वयं जानीमहे, उल्लेखामहे । एकस्मिन्नने अनुगागम्य पर्या-

जानोमहे निजप्रिलीमुखशीलिसङ्घा

साफल्यमाप स तदा यदि पञ्चबाणः ॥ ३८ ॥

येणैकेनैव बाणेन जनने शेषाणां चतुर्णां वैयर्थ्यमेव स्यात् किमयं
 नल इति नलत्वेनोपलक्षितेषु पञ्चस्त्रिंशतिषु प्रत्येकं पञ्चभिरेव बाणैः
 पृथक्प्रयत्नेन युगपदनुरागजनने पञ्चानामपि बाणानां साफल्यं
 तदैव जातमित्यर्थः । पृथगित्यस्योत्कण्ठाविशेषणत्वात् प्रत्येक-
 मित्यस्योद्गादिविशेषणत्वात् सम्बन्धभेदाच्चार्थपौनरुक्त्यं । नलेषु
 युगपदिमां पृथगुत्कण्ठयन् तथा प्रत्येकमेषु नलेष्वेव युगपत्प-
 रिमोहयमाणा अर्थाङ्गैश्चां विषयेऽनुरागजनका बाणा यस्मिन्
 स मदनः यदि निजबाणसङ्घासाफल्यमाप तर्हि तदैव नान्यदा ।
 पञ्चस्त्रिंशतिषु तस्या युगपत् पृथगनुरागजननात् । तस्यामपि पञ्चाना-
 मपि तेषां प्रत्येकं युगपदनुरागजननाच्च । स्त्रीयबाणसङ्घायाः ।
 साफल्यमापेत्यर्थ इति वा । नलेषु तां पृथक् सोत्कण्ठां कुर्वन्त्येव
 एषु नलेष्विव प्रत्येकमुत्कण्ठां जनयन्नर्थाङ्गैर्मौ प्रति । यतः परि-
 मोहयमाणाया इत्युभयत्रापि उत्कण्ठाजनने हेतुगर्भविशेषणं ।
 मा मैमी पञ्चस्त्रिंशतिषु नलमुद्धौव सानुरागाऽभूदिति भावः । तेषां
 तस्यामित्यपि च भावः । पञ्चस्त्रिंशतिषु पातिप्रत्यभङ्गप्रसङ्गः
 इति न । पञ्चस्त्रिंशतिषु परपुरुषतापरिहारेण नलमुद्धौवानुरागात्
 परिहारः । उत्कण्ठयन् । इयमुत्कण्ठते कामस्येनामुत्कण्ठयति ।
 हेतुमण्डिचि जता । पञ्चान्तरे उत्कण्ठां कुर्वन्ति तत्करोतीति
 णिच् ॥ ३८ ॥

देवानियं निपधराजरुचस्त्यजन्तो
रूपादरज्यत नले न विदर्भसुभ्रूः ।
जन्मान्तराधिगतकर्म्मविपाकजन्मै-
वोन्मीलति क्व च न कस्य च नानुरागः ॥ ३८ ॥

देवानिति । इयं विदर्भसुभ्रूर्मैमी नले रूपात् मौन्दर्यान्ना-
नुरज्यत नानुरक्ता नलेऽनुरक्ता परं रूपाद्धेतोरिति नेत्यर्थः ।
यतो निपधराजरुचो नलतुल्यकान्तीन् देवानिन्द्रादीन् त्यजन्ती ।
यदि नले रूपाद्धेतोरररूपत् तर्हि नलतुल्यरूपानिन्द्रादीन्
नात्यक्ष्यत् । ते तावत् त्यक्ताः । तस्मान्नलानुरागे रूपं हेतुर्न
भवतीत्यर्थः । तर्हि कथमनुरक्तेत्याशङ्काह । जन्मान्तरे अधि-
गतं पूर्वकृतं कर्म तस्य यो विपाकः फलजननोन्मुखता तज्जन्मा
तदुत्पन्न एव कस्य च न कस्यापि प्राणिनोऽनुरागः क्व च न
कस्मिंश्चित् प्राणिनि उन्मीलति उत्पद्यते पूर्वकृतकर्मवशादेव
कोऽपि कस्मिंश्चित् प्रीतिं विभर्त्ति । तथा च पूर्वजन्मकृतसुकृत-
विशेषाद्देवानर्पेक्षितान्यकारणविशेषो नलेऽनुरागस्तस्याः सम-
भूदित्यर्थः । नलनिश्चयाभावेऽपि रूपमात्रे सत्यपि च नल
एवानुरक्ततया नलादिशिष्टरूपोऽप्यन्यस्तदीयानुरागविषयो ना-
भूत् किन्तु नल एवेत्यर्थान्तरन्यासतात्पर्यम् । अनुरागजनने
उभयोरपि पूर्वकर्मविपाको हेतुर्ज्ञेयः । अरज्यत । श्लन्विकर-
णाद्रज्यतेर्जित्वात् कर्त्रभिप्रायक्रियाफलविवक्षया तद् ॥ ३८ ॥

क्व प्राप्यते स पतगः परिपृच्छ्यते यः
 प्रत्येमि तस्य हि पुरेव नलं गिरेति ।
 सस्मर सस्मरमतिः प्रति नैषधीयं
 तच्चामरालयमरालमरालकेशी ॥ ४० ॥

केति । सस्मरा कामतरला धीर्मतिर्यस्याः सा अरालकेशी
 कुटिलकेशी भैमी तच्च सभायां सन्देहावसरे वा इति मनसि
 विचार्य नैषधीयं नलसम्बन्धिनं नलदूत्यकारिणं अमराह्वयं
 मरालं स्वर्गनिवासिनं देवाग्र्यं वा हंसं प्रति उद्दिश्य सस्मर ।
 इति किं । स पतगः हंसः क्व कस्मिन् स्थाने प्राप्यते । स कः ।
 यो हंसो मया परितः सामख्येन एषु मध्ये सत्यं नलं मया
 कथयेति विश्वास्तया पृच्छ्यते । स एव किमिति प्रष्टव्य इति
 चेत् आह । हि यस्मान्नस्य हंसस्य गिरा पुरेव सङ्गटनाकाल
 इव नलं प्रत्येमि निश्चिनोमि । अदृष्टमज्ञातमपि च नलं दूत्या-
 वसरे यथा हंसवचनेनाहं ज्ञातवती तथाधुनापि नलनिश्चया-
 भावे परमाप्तस्य तस्य वचनान्नलं निश्चिनोमीति मदनपरव-
 शत्वेनाऽधीरत्वान्नलनिश्चयार्थमाप्ततमं नं हंसं सम्प्राप्येत्यर्थः ।
 प्राप्यत इत्यादि । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदा (पा० ३।१।
 १३१) इति लट् । निषधसम्बन्धि नैषधीयं नलवरणमवर्ण-
 कार्यमुद्दिश्य हंसं सम्प्राप्येति वा योजना । किम् नैषधीयमिति
 पाठे नन्वं किम् निश्चितं प्रत्येमीति योजना । प्रियदूतभूतमिति
 पाठो वा ॥ ४० ॥

एकैकमैक्षत मुज्जर्महतादरेण
 भेदं विवेद न च पञ्चसु कश्चिदेपा ।
 शङ्काशतं वितरता हरता पुनस्त-
 दुन्मादिनेव मनसेयमिदं तदाह ॥ ४१ ॥
 अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र
 भ्रान्तौ दृगन्तचिपिटीकरणादिरादिः ।

एकैकमिति । एषा भैमी महता आदरेण प्रयत्नेन मुज्जः
 एकैकं इन्द्रादीनैक्षत आलोकत । विशेषजिज्ञासया पुनः साभि-
 प्रायं ददर्शेत्यर्थः । अथ च महता दरेण भयेन, पतिव्रतेयं पञ्चा-
 पि सादरं कथं पश्यतीति अविदितसादरावलोकनकारणेभ्यो
 जनेभ्यो ऽपवादभयेनेत्यर्थः । परं पञ्चसु मध्ये कश्चिदल्पोऽयं
 मपि भेदं विशेषं न च नैव विवेद । अनन्तरञ्च वक्ष्यमाणप्रकारेण
 शङ्काशतं सन्देहपरम्परां वितरता तन्वता वितोर्यं च पुनस्त-
 द्दृष्ट्वाशतं हरता वक्ष्यमाणप्रकारानेकयुक्तिभिर्नाशयता मनसा
 इयं भैमी इदं वक्ष्यमाणं बभाषे । चेतस्त्रेवाविचारयदित्यर्थः ।
 उत्प्रेक्ष्यते । उन्मादिनेव उन्मादवानपि भूयसा आदरेण भयेन
 वा प्रत्येकमोक्षते तारतम्यञ्च न जानातीति । शङ्काशतञ्च करो-
 ति पुनस्त्यजति ददाति च पुनरादत्ते चेत्येवमव्यवस्थितचित्तो
 भवति । तथेयमव्यवस्थितचित्ताभूदिति भावः । वेद स्येति
 पाठे भूतेऽर्थे । लट् स्येति (पा० ३।२।११८) लट् ॥ ४१ ॥
 • तमेव विचारमाह । अस्तीति ॥ जनस्य द्विचन्द्रमतिः द्वौ

स्वच्छोपसर्पणमपि प्रतिमाभिमाने
 भेदभ्रमे पुनरमीषु न मे निमित्तम् ॥ ४२ ॥
 किं वा तनोति मयि नैषध एव काय-
 व्यूहं विधाय परिक्षासमसौ विलासी ।

चन्द्राविति बुद्धिः प्रसिद्धाऽस्ति । परं तत्र भ्रान्तौ प्रमाणप्रमित्यै-
 कत्वे एकस्मिन्नेव चन्द्रे विषये यो अनेकत्वप्रत्ययस्तस्मिन्निषये दृग्-
 न्तयोर्निवृत्तप्रान्तयोर्यच्चिपिटीकरणं अचिपिटयोश्चिपिटयोः करणं
 अङ्गुल्येण निपीडनं तदादिर्यस्य काचकामलादिदोषस्य स
 दृग्गन्तचिपिटीकरणादिदोष आदिः प्रथमो हेतुरस्ति । चन्द्र-
 दयभ्रान्तौ चिपिट्यादिः हेतुर्युक्तः । तथा प्रतिमाया आदर्शादौ
 दृग्गमानस्य मुखादिप्रतिबिम्बस्याभिमानेऽपि प्रतिबिम्बस्फुरण-
 रूपे भ्रान्तिज्ञानेऽपि स्वच्छस्यादर्शादेरूप समीपे यत् समर्पणं
 प्रापणं दर्पणसन्निधानं तन्निमित्तं अस्तीति शेषः । दर्पणादिस्व-
 च्छवन्तुसन्निधानादलीकमपि प्रतिबिम्बं भासत इत्यर्थः । मे मम
 पुनरमीषु दृग्गमानेषु भेदभ्रमे एकस्मिन्त्रले विषये यः पञ्चत-
 मस्यादिविशिष्टो बोधस्तस्मिन् विषये निमित्तं कारणं नास्ति ।
 द्विचन्द्रभ्रान्तौ कारणमस्तीति भ्रान्तिर्युक्ता । एकोऽपि नलः
 पञ्चधा भासत इति तु मदीया भ्रान्तिः कारणाभावात् युक्ता ।
 तस्मादन्य एवैते के च न भविष्यन्तीति स्वयमेव संशयश्चकार
 परिजहार चेति भावः । अभिमानोऽर्थादिदर्पे ज्ञाने प्रलय-
 हिंस्योरिति निघण्टुः ॥ ४२ ॥

पञ्चान्तरमाह । किं वेति ॥ वा पञ्चान्तरे । अमौ प्रत्यक्षदृग्गः

विज्ञानवैभवमृतः किमु तस्य विद्या
 सा विद्यते न तुरगाशयवेदितेव ॥ ४३ ॥
 एको नलः किमयमन्यतमः किमैलः
 कामोऽपरः किमु किमु द्वयमाश्विनेयौ ।
 किं रूपधेयभरसीमतया समेषु
 तेष्वेव नेह नलमोक्षमहं वहे वा ॥ ४४ ॥

नैपथ्य एव कायव्यूहं शरीरममूहं विधाय निर्धार्यायमपि परि-
 हारं प्रतारणाक्रीडां तनोति किं । यतो विलासी एकोऽप्यसौ
 नलः एवमपि क्रीडावशात् कायव्यूहं तनोति न लन्ये के च न
 सन्तीत्यर्थः । किन्त्रो तनोतीति पाठे काकुः । कायव्यूहरचनेऽस्य
 शक्तिः कथमित्यत आह । विशिष्टस्य ज्ञानस्य विशिष्टं ज्ञान
 यैरेवंविधा ये कला ग्रन्थाः तेषां वा वैभवं याङ्ग्यं तद्भूतस्तस्य
 नलस्य तुरगाशयवेदितेव अश्वहृदयज्ञादितेव सा कायव्यूहवि-
 धानरूपा विद्यापि किमुत विद्यते अपि तु मापि विद्यत एवेति
 मन्त्रावना । विज्ञानवैभवभुव इति पाठे । भुवः स्थानभूतस्ये-
 त्यर्थः । परिहारः । उपमर्गस्य घञ्पमनुष्ये (पा० ६।३।१०२)
 सूत्रे वङ्गलग्रहणाद् दीर्घः ॥ ४३ ॥

एक इति । वा पचान्तरं । इह एषु पञ्चसु मध्ये अयमेको
 नलः किं । अन्यतमः द्वितीय ऐलः पुष्करवाः किं । अपरमृतोयः
 कामः किमु । शिष्टद्वयं आश्विनेयौ आश्विनीकुमारौ किमु । एव
 सुक्तेषु तेषु पञ्चसु एव अहं नलमोक्षं किं न वहे । अपि तु तेष्वेव

पूर्वं मया विरहनिःसहयापि दृष्टः
 सोऽयं प्रियस्तत इतो निपधाधिराजः ।
 भूयः किमागतवती मम सा दृशेयं
 पश्यामि यदि लसितेन नलानलीकान् ॥ ४५ ॥
 मुग्धां दधामि कथमित्यमथापशङ्कां
 सङ्क्रन्दनादिकपटः स्फुटमीदृशोऽयं ।

नलबुद्धिं धारयामि । न तु कायसूहरचनादेक एव नलः पञ्चधा
 जात इत्यर्थः । यतो रूपधेयभरस्व सौन्दर्यबाहुल्यस्य शीमता
 पराकाष्ठात्वेन समेषु सदृशेषु साक्षादिमोक्षे युक्तः । अन्यतमः ।
 स्वार्थे तमम् । शीमशब्देनान्तः स्तोलिङ्गः ॥ ४४ ॥

पूर्वमिति । विरहनिःसहया वियोगविह्वलया मया सो
 ऽयं निपधाधिराजः प्रियः प्राणेश इतस्ततः सर्व्वास दिक्षु पूर्व-
 मपि स्वयंवरसमयात् प्रागपि दृष्टः । य इदानीं दृश्यते स मोक्ष-
 वशात् सर्व्वेन पूर्व्वमपि दृष्ट इत्यर्थः । प्रकृते किमित्यत आह ।
 ममेवं भूयः पुनरपि मैव विरहेद्भूतोद्भान्ततारूपा दृशा आगत-
 वती किं । यदि लसितेन यस्याः सामर्थ्येनालीकानमत्याश्रितान्
 पश्यामि । अपि पूर्वं इत्यनेन भूय इत्यनेन वा योजनीयः ॥ ४५ ॥

मुग्धेति । अथ पक्षान्तरे । अथवा मुग्धा मोक्षवशा मती अहं
 इत्थं अस्ति दिक्षु द्रेत्याद्यनेकरूपा अपशङ्कां दुःशङ्कां कथं दधा-
 मि अपि जेतदयुक्तमित्यर्थः । यतः स्फुटं निश्चितं अयमीदृशः
 नमबाहुल्यज्ञानरूपः सङ्क्रन्दनादीनामिन्द्रादीनां चतुर्णां कथं

देव्याऽनयैव रचिता हि तथा तथैषां
गाथा यथा दिग्धिपानपि ताः स्पृशन्ति ॥ ४६ ॥
एतन्मदीयमतिवञ्चकपञ्चकस्थे
नाथे कथं नु मनुजस्य चकास्तु चिह्नं ।

टस्तेषां मायैवैवेत्यर्थः । हि यस्मादनया देव्यैव सरस्वत्यैवैषां
पुरोवस्थितानां सम्बन्धिन्यो गाथाः ब्रूम इत्यादिवर्षनमोका-
स्तथा तथा तेन तेन प्रकारेण रचिताः यथा येन प्रकारेण
ता गाथा दिग्धिपानिन्द्रादीनपि स्पृशन्ति सिष्टशब्दशक्त्याऽभि-
धावृत्त्या वदन्ति न केवलमित्यपेक्ष्यः । तस्मादिन्द्रादिभिरेव
मन्त्रतारणार्थं मायया नलरूपं धृतमित्येव बुद्धिर्युक्ता न तु
संशयरूपेत्यर्थः । तथाशब्दस्य द्विरूपादानाद् यथाशब्देऽपि
द्विर्जातयः । कपटोऽस्ती व्याजदम्भोपधय इत्यमरः ॥ ४६ ॥

एतदिति । एतस्मिन्मदीयाया मतेर्बुद्धेर्वञ्चके भ्रामके
पञ्चके इन्द्रादिसमूहे तन्मध्यस्थिते नाथे मम प्राणेशे मनुजस्य
मनुयस्य चिह्नं खेदनिमेषरजःसर्गश्चानकुसुमत्वादिलिङ्गं कथं
नु कथमिव चकास्तु प्रकाशतां । अपि विन्द्रादिमायया नलस्य-
स्यापि चिह्नस्य क्वादितत्त्वान्तर्गते प्रकाशत इति युक्तमित्यर्थः ।
नलस्य स्वयमवञ्चकत्वेऽपि क्वचिणे गच्छन्तीति न्यायात् चतुर्धा-
मेव वञ्चकत्वेऽपि तन्निष्ठिः । परिहासवशादा नलस्यास्यापि वञ्च-
कत्वं युक्तम् । एतद्राजसु दृश्यमानं खेदादिचिह्नमिति भिन्नं पदं
वा । एतस्तेदे भ्रमी बर्हिर्मुखा देवाः । धुतं त्यक्तं रजो रेणुःस्पर्शो

लक्ष्माणि तानि किममी न वहन्ति हन्त
 वर्हिर्मुखा धुतरजस्तनुतामुखानि ॥ ४७ ॥
 याचे नलं किममरानथवा तदर्थं
 नित्यार्चनादपि ममाफलिनैरल्लभ्यैः ।
 कन्दर्पशोषणशिलीमुखपातपीत-
 कारुण्यनीरनिधिगङ्गरघोरचित्तैः ॥ ४८ ॥

यथा एवमभूता तनुर्येषां तेषां भावो धुतरजस्तनुता रेणुसंस्पर्श-
 हिततनुता मुखे मालिन्यादि येषां तानि खेदराहित्यात्मानपु-
 ष्यत्वनिर्निमेयत्वादीनि देवत्वव्यञ्चकानि तानि प्रसिद्धानि चि-
 ह्नानि किमिति न वहन्ति धारयन्ति । मयि रूपया तावद्गोदु-
 युक्तानि परन्तु नोद्द्यन्ते कष्टमित्यर्थः । वर्हिर्मुखपदं रूपाराहि-
 त्यसूचकं । नलचिह्नानामस्फुटत्वेऽपि यदि देवचिह्नानि स्फुटा-
 न्यभविष्यत्सर्वं पारिशेष्यान्नलनिवृत्त्योऽप्यभविष्यत्तान्यपि तस्फु-
 टानीत्युभयथापि मया नलो निश्चेतुं न शक्यत इति भावः ॥ ४७ ॥

याच इति । अहं, मद्यं यूयं नलं प्रयच्छतेति, अमरान्
 नलं याचे किं । अथवा पूर्वोपरितोषे । तदर्थं नलप्राप्त्यर्थं तेषां
 नित्यार्चनादपि ममाऽफलिनैः प्रार्थितमददद्भिस्तेर्देवैरलं पूर्यतां
 एतावन्ति दिनानि । नित्यपूजनादपि ये नलं न प्रायच्छन्तेऽधुना
 प्रार्थनमात्रेण कथं दास्यन्तीति तृथैव तत्प्रार्थनमित्यर्थः । किंवि-
 धेक्षीः । कन्दर्पस्य शोषणारण्यशिलीमुखो वाणस्त्रेण पातान् पतनात्
 पीतः शोषितः कारुण्यनीरनिधिः रूपान्मुद्रो येषां तानि न

ईशा दिशां नलभुवं प्रतिपद्य लेखा
वर्षाश्रियं गुणवतामपि वः कथं वा ।
मूर्खान्धकूपपतनादिव पुस्तकाना-
मस्तं गतं वत परोपकृतिव्रतित्वं ॥ ४६ ॥

एव गङ्गराणि गभीरविलरूपाणि घोरानि कठिनानि चि-
न्तानि येषामेवमूतः । यस्मात् छतेऽपि नित्यपूजने कामायत्त-
तया मिष्कूपत्वादफलितैरित्यर्थः । याचिर्दिकर्मा । न दत्तक-
लैरिति वा पाठः । फलशब्दादख्येयं फलवर्द्धाभ्यामिनश् (पा०
५।२।१२२। वा० ५।) ततो नञ्समासः ॥ ४८ ॥

देवानुपालभते । ईशा इति । हे दिशामीशा दिक्पाला लेखा
देवाः, नलो भूः स्यात् यस्यास्तां नलभुवं नलप्रभवां वा वर्षाश्रियं
रूपगोभां प्रतिपद्य प्राप्य गुणवतां सौन्दर्यादिगुणयुक्तानामपि वो
युक्ताकं परेयानुपकृतिरूपकार एव व्रतं तद्विद्यते येषां ते प्रति-
नस्तेषां भावस्तत्त्वं कथं वा कुतो वा हेतोरस्तं गतं नष्टं स्वयमुपका-
रकत्वाभावेऽपि स्वाभिलषितायामपि नयि भवदर्थदूत्यकारिणे
नस्तस्याप्याकारे धृते सौन्दर्यादिगुणागमनात् परोपकारित्वम-
प्यागतं तन्मद्विषये कथं विनष्टमित्यर्थः । नलाकारधारणादेता-
वती मत्प्रतिपत्त्या किमिति क्रियत इति भावः । केषामिव ।
मूर्खाः अश्रुतशास्त्राः पुरुषा एवाज्ञानवशादन्धास्त एव कूपा
अतिगभीरा मूर्खरूपाः कूपास्तेषु पतनात् तदधीनत्वान्तृणवि-
श्रेयमेखनीभूतननप्रभवां रेखां वर्षाश्रियं लिप्यक्षरगोभां प्राप्य

यस्येश्वरेण यदलेखि ललाटपट्टे
तत् स्यादयोग्यमपि योग्यमपास्य तस्य ।
का वासनाऽस्तु विभ्रयामिह यां हृदाऽहं
नार्कातपैर्जलजमेति हिमैस्तु दाहम् ॥ ५० ॥

शुद्धत्वादिगुणयुक्तानां दोरकयुक्तानां वा पुस्तकानां यथा वा-
चकपाठकाद्युपकारकारित्वरूपमस्तद्वच्चरति मूर्खस्य मूर्खत्वादे-
वोपकाराभावादन्वेष्टां चासमर्पणादित्यर्थः । कूपपतितानामपि
पुस्तकाणामनुपकारकत्वमेव प्रतिपद्य स्थितानामिति समानक-
र्तृकत्वं ॥ ४८ ॥

चस्येति । ईश्वरेण यस्य प्राणिनः ललाटपट्टे यदयोग्यमनु-
चितमपि अलेखि लिखितं तदयोग्यमपि तस्य योग्यं समुचित-
मर्थं अपास्य प्रतिक्षिप्य स्वाङ्गवेत् । योग्यमग्नं परित्यज्य तत्परि-
हारेण स्वयमेव भवेदिति यावत् । अतो योग्यतया कार्यकरणा-
भावे सति इह नलानेकत्वमन्देहेन निश्चयार्थं यां वासनां युक्ति-
महं हृदा विभ्रयां धारयेयं सा का वासना युक्तिरस्तु भवतु अपि
त्रैविधा युक्तिर्नास्ति । वित्तेनान्यथाकर्तुं विचारितेऽपि ललाट-
पट्टलिखितादन्यथा न भवतीत्यर्थः । योग्यमपास्यायोग्यमेव भव-
तीत्यत्र दृष्टान्तमाह । यतो जलजमग्नोजं अर्कातपैरप्यौरपि
सूर्यकिरणैर्दाहं भवति हिमैस्तु पुनर्दाहं गच्छति । उष्णसर्पिर्दा-
हकः शीतस्पर्शस्तु दाहशमक इति लोके दृष्टं । तदिदं विपरीतं
जातमिति विरुद्धकार्योत्पत्तौ विषमं नमस्तु मम वा ललाटे यदी-

इत्थं यथेह मदभाग्यमनेन मन्ये
कल्पद्रुमोऽपि स मया खलु याच्यमानः ।
सङ्कोचसंञ्चरदलाङ्गुलिपद्मवाय-
पाणिर्भवन् भवति मां प्रति वद्धमुष्टिः ॥ ५१ ॥
देव्याः करे वरणमान्यमथार्पये वा
यो वैरसेनिरिह तत्र निवेशयेति ।

अरेणायोग्यमेव लिखितं तर्हि परस्परयोग्यं परस्परं विहाय
तस्य मम चायोग्यमेव भविष्यतीति कं प्रकारं चित्ते धारयित्वा-
न्यपि तु न कमपीति देवानां न कोऽप्यपराध इति भावः ॥ ५० ॥

तर्हि कल्पद्रुमो याच्यतामित्यत आह । इत्यमिति । इह
नलैकत्वेऽपि समये वा इत्यमनेन नलानेकत्वभवनप्रकारेण यथा
यादृक् ममाभाग्यं नलानिश्चयात् यथा दैवाभावो दृश्यते अनेन
चेतुना प्रकारेण वा सोऽतिवदान्यः कल्पद्रुमोऽपि खलु निश्चितं
मया गलं याच्यमानः सन् मां प्रति वद्धमुष्टिरनिकार्ष्यं षडङ्गु-
चत्करो भवतीत्यहं मन्ये । किन्मतः । सङ्कोच एव संञ्चरः सन्तापो
येषां एवंविधानि दलानि किमलयाभ्येव अङ्गुलियो येषामेव-
भूताः पद्मवा एवायपाणयः हस्तायाणि यस्यैवभूतः । अनेन एव-
भूतो भवन् । अन्यस्यापि वद्धमुष्टेरङ्गुलयः सङ्कुचिता भवन्ति ।
कल्पितदानशीलोऽपि मदभाग्यवशान्तां प्रत्यदातैव भवेदिति
भावः । अदोषत्वनिश्चयात् भवन्तीति वर्त्तमानप्रत्ययः ॥ ५१ ॥

देव्या इति । अथवा इह स्वयम्भरे एतेषु पञ्चसु मध्ये वा यो

सैषा मया मखभुजां दिपती कृता स्यात्
 स्वस्मै तृणाय तु विहन्मि न बन्धुरत्नम् ॥ ५३ ॥
 यः स्यादमीषु परमार्थनलः स माला-
 मङ्गीकरोतु वरणाय ममेति चैतां ।
 तं प्रापयामि यदि तत्र विद्वज्य लज्जां
 कुर्वे कथं जगति शृण्वति ह्यो विडम्बः ॥ ५४ ॥

वैरिभेनिः सत्यनलः तत्त्वं तावज्जानासि अतस्तच्चैतां मालां नि-
 वेशय निक्षिपेत्युक्ता देव्याः सरस्वत्याः करे वरणमाल्यं वरणम-
 धूकमालां अर्पये ददामीति सम्भावना । स्वयमेवैतद्वृणयति । एवं
 क्रियमाणे सैषा देवी या मखभुजां देवानामिन्द्रादीनां दिपती
 वैरिणी कृता स्यात् । तन्मायाप्रकटनादित्यर्थः । भवतु नाम
 सा तद्वैरिणी स्वकार्यसिद्धिस्तु साध्येत्यत आह । तु पुनः तृणाय
 तृणतुल्यायातिनिःसाराय स्वस्मै स्वरूपाय अकिञ्चित्करात्-
 कार्यसिद्धये बन्धुरत्नं मुह्यन्मध्येऽतिश्रेष्ठां देवीं न विहन्मि । मम
 यत् किंवा भवतु परंतु देवदेयरूपं मित्रविघातं न करोमीत्यर्थः ।
 अन्योऽपि तृणार्थं सुजः रत्नं न विनाशयति । दिपती । दिपो
 ऽमित्रे (पा० ३।२।१३९) इति शतरि, उगित्वान्ढोप् (पा० ४।
 १।६) । मखभुजां । दिपः गतुर्वेति (पा० २।३।६८) षष्ठो ॥ ५२ ॥

य इति । अमीषु पक्षसु भवतु मध्ये यः परमार्थनलः सत्य-
 नलः स्यात् स मम वरणाय मालामङ्गीकरोतु इत्येवंप्रकारेण
 इत्युक्ता चेति वा मालां तत्र तेषु मध्ये सत्यमलं प्रापयामि तत्पु-

इतरनलतुलाभागेषु शेषः सुधाभिः
स्नपयति मम चेतो नैषधः कस्य हेतोः ।

नलंज्यां विस्तृत्य कथं कुर्वे अपि त्वेवं कर्तुमयुक्तं । यतः जगति
सर्वस्मिन् सभाजने शृण्वति सति ही कष्टं विडम्बः । लज्जात्या-
गादतिपरिहासो भविष्यतीति शेषः । सर्वेषां समस्तमेवंवचने
लज्जात्यागात् सर्वेऽप्युपहसिष्यन्तीत्यर्थः । हीति खेदे । हि यस्मा-
दर्थं इ खेदे इति वा । इति चेति समुदायप्रकारे । यदि
चेति वा ॥ ५३ ॥

इतरेति । इतरैस्तुभिर्नलैस्तुलां सम्यं भजत इति भाग
एषु शेषः पञ्चसु मध्ये अन्यः पञ्चमो नैषधः मम चेतः कस्य
हेतोः केन कारणेन सुधाभिरमृतैः स्नपयति आश्रुतमिव करो-
ति । रूपसाम्ये सत्यशेष एव मम मनसि यतो रोचते तस्मादयमेव
सत्यनलो भविष्यतीत्याशयः । सत्यनलत्वज्ञापकं निरुपाधिक-
परमप्रेमसम्बाददृष्टान्तेनान्यथा कथयति । प्रथमेति । वाऽय
वा युक्तमेतत् प्रथमचरमयोरदिमान्ययोः शब्दयोर्वर्णरचरैः
सख्ये मैत्र्यां सत्यामपि चरमे याश्चान्ये शब्दे अनुप्रासभासांश्चे-
कानुप्रासदृष्ट्यनुप्रासलाटानुप्रासाख्यशब्दालङ्कारकान्तीनां वि-
लास उल्लासश्चमत्कारो विशेषेण शोभते । वर्णमास्ये सत्यपि प्रथ-
मस्यानायासगतत्वाद् द्वितीयस्य तु सदृशस्य पद्याद्भूरिप्रथममा-
ध्यत्वाचरमे यद्यप्यनुप्रासत्वं स्फुरति तथापि द्वितीयमाहित्ये
प्रथमेऽपि यथानुप्रासत्वमस्ति तथा सुन्दरान्तरविच्छेदेन पद्या-

प्रथमचरमयोर्वा शब्दयोर्वर्णसख्ये
 विलासति चरमेऽनुप्रासभासां विलासः ॥ ५४ ॥
 इति मनसि विकल्पानुद्यतः सन्त्यजन्ती
 कचिदपि दमयन्ती निर्णयं नासमाद ।
 मुखमथ परितापास्कन्दितानन्दमस्या-
 मिह रविरचितावस्कन्दमिन्दुं निनिन्द ॥ ५५ ॥

दवलोक्यमानतथैव पञ्चमद्येतसे रोचते तेन त्वच सत्यत्वं प्रयोजकं
 अतः सर्वेऽपि तुल्या एवेति भावः । अत्रायमेव श्लोको दृष्टान्तः ।
 अत्र तयोरेव प्रथमचरमशब्दयोर्वर्णसाम्ये सत्यपि चरमे चरम-
 शब्द एवानुप्रासातिशयो न प्रथमशब्दे । प्रथम इत्युक्ते नानु-
 प्रासः । प्रथमचरमयोरित्युक्ते तु चरम एवानुप्रासातिशयो
 दृश्यते । न तथा प्रथम इत्यर्थे इति वा । यदा आद्यपादचतु-
 र्थपादयोर्वर्णसाम्ये सत्यपि चरमे चतुर्थपादेऽनुप्रासभासां विला-
 सो विलसति । उभयोरनुप्रासत्वे सत्यपि चतुर्थेऽनुप्रासभासां
 विलास इत्युक्तेस्तत्रैवानुप्रासत्वं न तु प्रथमे स्वरयतीति । मित-
 पक्षे ब्रह्मः । कस्य हेतोः । पृष्ठी हेतुप्रयोगे इति (पा० १ । १ । १५)
 पृष्ठी ॥ ५४ ॥

इतीति । इति उक्तप्रकारेण मनसि उद्यतः उत्पद्यमानान्
 विकल्पान् अनेकशङ्कावस्त्रं वनबोधान् दपोद्गावनेन संत्यजन्ती
 कचिदपि पक्षे निर्णयं निययं नासमाद । पक्षसु मध्ये कश्चिदपि
 पुंमि नाननिश्चयं न प्रापेति वा । अथ पश्याद्यस्त्रनिययाभावात् ।

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं ।

श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामन्नदेवी च यं ॥

स्वादूत्पादमृति चयोदशतयाऽऽदेश्यस्तदीये महा-

काव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गा निसर्गाज्ज्वलः ॥ ५६ ॥

परितापेनास्कन्दिता अभिभूत आनन्दो यस्य । परितापेन कृत्वा
ऽस्कन्दिताऽऽप्राप्त आनन्दो येनैवभूतं वाऽस्या मुखं कर्तुं मिहिरेण
सूर्येण रचितः अवस्कन्दः पराभवो यस्यैवंविधं इन्द्रं निमिन्द्र
निम्रभदिनचन्द्रमदृशमभूदित्यर्थः । आस्कन्दनमास्कन्दः परा-
भवः परितापेन य आस्कन्दः स सञ्जातो यस्यैवंविधो आ-
नन्दो यस्येति । तदस्येति (पा० ५ । २ । ३६) तारकादित्वादित्वा
मिद्धिः ॥ ५५ ॥

श्रीहर्षमिति । अर्द्धं पूर्ववत् ॥ स्वादूत्पादमृति मद्यदथह-
दयाह्लाददायित्वात् स्वादुरमेत्यन्तिधारके ऽत्यन्तमधुरनवार्थ-
महिते चयोदशतया आदेश्योऽभिधेयः सर्गा स्वभावेनोज्ज्वलः
व्यरमत् समाप्त इत्यर्थः । व्यरमत् । बाहुपरिभ्यो रमः (पा० १ ।
३ । ८३) इति परस्मैपदम् ॥ ५६ ॥ इति श्रीवेदरूपायनामक-
श्रीमन्नरमिषपण्डितात्मजनारायणछते नैपधीयप्रकाशे चयो-
दशः सर्गः ॥ १३ ॥

उत्तरनैपधचरिते ।

चतुर्दशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

अथाधिगन्तुं निषधेश्वरं सा
प्रसादनामाद्रियतामराणाम् ।
यतः सुराणां सुरभिर्नृणान्तु
सा वेधसाऽसृज्यत कामधेनुः ॥ १ ॥
अथाधिगन्तुं निषधेशमेवा
प्रसादनं दानवशाच्चवाणाम् ।
अचेष्टतासौ मक्षतीष्टसिद्धि-
राराधनादेव हि देवतानाम् ॥ २ ॥

अथेति । अथ विकल्पदूषणान्तरं सा भैमी निषधेश्वरं
नलमधिगन्तुं निषेत्तं प्राप्नुष्व षोडशोपचारैरमराणां प्रसादनां
परितोषणमाद्रियतादरेण चकार । यतः वेधसा सुराणां काम-
धेनुरभिमायप्रसूः सुरभिर्गौरसृज्यत सृष्टा । नृणां तु पुनः
कामप्रसूः सा देवप्रसादना सृष्टा । तथाऽसृज्यतानि स्यार्थं प्राप्-
त्यंश्च देवपरितोषणं चकारेति युक्तमित्यर्थः ॥ १ ॥

अथेति शेषकः । अचेष्टत अकुर्वत । अथ एव शाचवाः प्रसा-
दिताम् स्तार्यऽन् ॥ २ ॥

प्रदक्षिणप्रक्रमणालवाल-
विलेपधूपाचरणान्मुसेकैः ।
इष्टञ्च मिष्टञ्च फलं सुवाना
देवा हि कल्पद्रुमकाननं नः ॥ ३ ॥
अद्भ्यमयोभूय सुपर्वणस्तान्
ननाम नामग्रहणायकं सा ।

पूर्वोक्तायंसमर्थनार्थमर्थान्तरन्यासमाह । प्रदक्षिणेति । हि
यस्माद् देवाः नोऽस्माकं मनुष्याणां कल्पद्रुमकाननं बहवः
कल्पवृक्षा एवेति कवेरुक्तिः । किंभूता देवाः । प्रदक्षिणरूपं
प्रक्रमणञ्च वलयाकारं परिभ्रमणं तदेवालवालं वृक्षमूले जल-
धारणार्थं वलयाकारः सेतुः स च विलेपद्यन्दनादिलेपश्च धूपो
दशाङ्गादिः तेषामाचरणानि करणानि तान्येवान्मुसेकाः प्रद-
क्षिणाद्याचरणञ्च उदकस्त्रपनानि च तैर्वा कृत्वा इष्टमभिलषि-
तञ्च मिष्टञ्च स्वभावसुन्दरं सुस्वादु च फलं मनोरथरूपमात्रा-
दिकञ्च सुवाना उत्पादयन्तः । वृक्षा अपि आलवालवृक्षा-
युर्वेदोक्ततरुदोषनाशकनिविडिङ्गादिस्नेपदोषदधूपान्मुसेकैरिष्टं
मिष्टञ्च फलं सुवते । आवरणमिति पाठे अङ्गप्रत्यङ्गदेवतापूजा
फण्टकादिरुतियेति व्याख्येयं ॥ ३ ॥

पूजाप्राप्त्यर्थं प्रथमं नमस्कारमाह । अद्भ्येति ॥ सा अद्भ्य-
मयोभूय 'आस्तिक्यमचुरा भूत्वा तान्ममवेशधारिणः सुपर्वणे
देवान् नामग्रहणायकं इन्द्राय नम इत्यादिनामग्रहणपूर्वकं

सुरेषु चि अद्धानां नमस्या
 सर्वार्थसिद्ध्यङ्गमिथःसमस्या ॥ ४ ॥
 यत्तान् निजे सा हृदि भावनाया
 वलेन साक्षादकृताखिलस्थान्।
 अभूदभीष्टप्रतिभूस्तदस्या
 वरं हि दृष्टा ददते परन्ते ॥ ५ ॥

नमाम ववन्दे । हि यस्मात् सुरेषु अद्धानां नमस्या नमस्कार
 एव सर्वार्थसिद्धेयान्यङ्गानि तेषां मिथःसमस्या परस्परपूरण-
 हेतुः । अद्धानां देवनमस्कार एव कारणसामग्रीसम्पादकः ।
 तस्माद्देवं नमस्कृतवतीत्यर्थः । समस्या यथा पदानां परिपूरण
 करोति तथा नमस्या वाङ्मयपूरणं करोतीति भावः । अद्धान-
 मयी । प्रकृतवचने मयट् । अयकं । श्रेयाहिभावेति कः (पा०
 ५।४।१५४) नमस्करणं नमस्या । नमो वरिव इति कथं
 (पा० ३।१।१८१) ॥ ४ ॥

देवपूजाङ्गं ध्यान प्रथममाह । यदिति ॥ साङ्ख्यसिद्धान्त-
 सर्वगतांस्तानिन्द्रादीन् भावनया ध्यानस्य वलेन सामर्थ्येन निजै-
 र्दि यत्साक्षादकृतं प्रत्यक्षोचकार । सर्वगतानपि ध्यानवनेनै-
 कचानीय ददर्शित्यर्थः । न साक्षात्कार एव तस्या भैरवा श्री-
 एव नमप्राप्तिनक्षणस्य प्रतिभूः दाननिश्चयकर्ताऽभूत् । रि-
 पगाहृष्टास्ते देवाः परं श्रेष्ठं वरमभीष्टं परिणेतारं च ददते
 प्रयच्छन्ति । न हि देवदर्शनं निष्कम्बं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

हृत्पद्मसङ्गन्यधिवास्य बुद्ध्या
 दध्यावधैतान्नियमैकताना ।
 सुपर्वणां हि स्फुटभावना या
 सा पूर्वरूपं फलभावनायाः ॥ ६ ॥
 सभाजनं तत्र ससर्ज तेषां
 सभाजने पश्यति विस्मिते सा ।

पूजानन्तरं पुनरपि ध्यानमाह । इदिति । अथ पूजान-
 न्तरं नियमैकतानाऽनन्यवृत्तिसत्परा सती हृदेव पद्मं तद्रूपे
 सद्गनि गृहे एतानिन्द्रादीन् बुद्ध्याऽधिवास्याधिष्ठाप्य दध्या सर्व-
 गतानामपि देवानां हृदये बुद्ध्या समारोपितं रूपं ध्यानेन
 साक्षादकृतेति यावत् । हि यस्मात् सुपर्वणां देवानां या स्फुटा
 भावना ध्यानबलेन प्रत्यक्षता सा फलभावनायाः कार्यसिद्धेः
 पूर्वरूपं प्रथमं स्वरूपं । कारणस्य कार्यापेक्षया नियतप्राग्भा-
 वित्वादेवानां प्रत्यक्षतायाः कार्यमात्रं प्रति कारणत्वात् कारण-
 सामग्रीरूपां देवप्रत्यक्षतां ध्यानेनाकृतेत्यर्थः । पूजायाः पूर्वम-
 नन्तरञ्च ध्यानस्य दृष्टत्वात् अत्रानित्यस्यास्य च लोकस्य न
 पौनरुक्त्यं । उपान्वध्याङ्गमः इत्यत्र (पा० १।४।४८) अण्यन्तस्य
 वसेर्ग्रहणात् स्वहृत्सादन्ते मुनिमासने इति च अण्यन्तस्य वसेः
 प्रकृत्यन्तरत्वात् हृत्पद्मनीत्याधारस्य न कर्मत्वम् ॥ ६ ॥

ईदानीं देवपूजामाह । सभाजनमिति । सा तत्र स्वयम्बर-
 ग्याने शकम्मादेव देवपूजारम्भाद् अत्यादरेण च पूजनाद्विस्मिते

आमुद्यते यत्सुमनोभिरेवं
 फलस्य सिद्धौ सुमनोभिरेव ॥ ७ ॥
 वैशद्यद्वयैर्माभिरामै-
 रामोदिभिस्तानथ जातिजातैः ।

साक्ष्यं सभाजने सभालोके पश्यति सति तमनादृत्य वा तेषां
 देवानां सभाजनं प्रीत्याऽऽराधनं स्वर्जं चक्रे । यद्यस्मात् फल-
 स्याभीष्टस्य सिद्धौ दाने सुमनोभिः शोभनचित्तैरेवभूतैरेव
 सद्भिः सुमनोभिर्देवैः एवमत्यादरपूजनेन कृत्वा आमुद्यते
 दृष्टैर्भूयते तस्मादेवमपूजयदित्यर्थः । एवमेवैवंसत्येवेत्येवकार-
 योजना वा । पुष्पैरपि फलसिद्ध्यर्थमामुद्यते विकस्यरीभूयते ।
 सभाजने । यस्य च भावेनेति (पा० १।३।३७) पठ्यो चानादर
 इति (पा० १।३।३८) वा सप्तमी ॥ ७ ॥

वैशद्येति । अथ मा नवीनैर्नवैः स्तवैः स्तुतिश्लोकैः प्रसून-
 शवकैः पुष्पगुच्छैः स्तुतिश्लोकैः पुष्पगुच्छैश्च वा तानिन्द्रादीन्
 आनयन् । किं विधौ । वैशद्येन स्पष्टतया प्रसादगुणेन दृष्टैः स्व-
 दयदृष्टयप्रियैः । अथ च शुभत्वेन मनोह्रैः । तथा चदिवा नि-
 दुरटवगादिवर्णरहितश्रुतिमधुरवर्णरचनाजनितेन माधुर्येण ।
 अथ च मौक्तुमार्येणाभिरामैरन एवामोदिभिर्द्वयैर्जनकैः । अथ
 च भागवत्प्रसन्नैः । तथा जातैः पद्मिनीश्वरजनिपराणां
 नुष्टादिजातैर्मिष्यसैः । अथ च मानतोमग्नैः । तथा आर्या-
 विमेषरूपया गीत्या चमिता युक्ताः पट् पटाः पट्परणाः दोषा

आनर्च गीत्यन्विनपट्पदैः सा
 स्तवप्रसूनस्तवकैर्नवनैः ॥ ८ ॥
 भक्त्या तयैव प्रससाद् तस्या-
 स्तुष्टं स्वयं देवचतुष्टयं तत् ।
 स्नेनानलस्य स्फुटतां यियासोः
 फूत्कृत्यपेक्षा कियती खलु स्यात् ॥ ९ ॥

यच्च । अथ च गुञ्जन्मधुकरैः । वैश्वस्यं शब्दाद्यालङ्कारापशब्द-
 भावदोषराहित्यं तेन मनोजैर्वा । जातिः कृन्दसि सामान्ये
 मालत्याङ्गोचजन्मनोः । गीतिश्च कृन्दसि गाने चेति विश्वः । चद्येति ।
 हृदयस्य प्रिय (पा० ४।४।८५।) इति यत् हृदयस्य हृत्तेवेति
 (पा० ६।३।५०।) हृदादेशः अभिरम्यते यैस्तैरभिरामैः । अ-
 कर्त्तरि च कारक (पा० ३।३।१८।) इति चकारादमञ्जा-
 यामपि करणे घञ् । ज्यात्यादिलक्षणं कृन्दोपन्ये ज्ञातयं । न
 वा कैरिति पाठे कैर्वा स्तवप्रसूनस्तवकैर्नानर्च अपि तु नानाप्र-
 कारैः स्तवप्रसूनस्तवकैश्चापूपुजदित्यर्थः ॥ ८ ॥

भक्त्येति । तस्याः पातिप्रत्यादिगुणैरादावेव भक्तिनिर-
 पेक्षं स्वयमात्मनैव तुष्टं तदिन्द्रादिदेवचतुष्टयं तस्यासायैवान्पी-
 यस्यापि भक्त्या पुनः प्रससाद् प्रसन्नमभूत् । अन्पीयस्यापि भक्त्या
 प्रसन्नतायां दृष्टान्तमाह । खलु यस्मात् स्नेनात्मनैव स्फुटतां
 प्राकृत्यं यियासोर्यातुमिच्छतः सन्धवज्जसन्धुचणतया आमन्त्र-
 प्रचलनस्यानलस्य वज्रेः कियतो मन्धुचणार्थं फूत्कृतेर्मुग्धपवनस्या-

प्रसादमासाद्य सुरैः कृतं सा
 सस्मार सारस्वतसृक्तिच्छेः ।
 देवा हि नान्यदितरन्ति किन्तु
 प्रसन्न ते साधुधियं ददन्ते ॥ १० ॥

पेक्षा स्यात् भवेत् अपि तन्पैव । तादृशोऽग्निर्दिवैरेव फूत्कारैः
 सन्धुचितो दीप्यतेतरामित्यर्थः । तस्मात् स्वतः प्रसन्नस्यान्यथापि
 भक्त्या पुनः प्रसन्नत्वं युक्तमित्यर्थः । तस्याश्चरित्रादय ते पवित्रात्
 प्रागेव क्षया क्षयिति प्रसेदुरित्यपि पाठः स्वार्थः ॥ ८ ॥

प्रसादफलमाह । प्रसादमिति । सा भैमी सुरैः कृतं प्रसा-
 दमासाद्य सरस्वत्या इमाः सारस्वत्यसाद्य ताः सूक्तयश्च शोभ-
 नोक्तयः श्लेषवाक्यानि तासां सृष्टेर्निर्घोषस्य रचनां इत्यर्थः
 सस्मार । श्लेषार्थे सन्देहं परित्यज्य गाथाक्रमेणेंद्रादींश्चतुरो-
 ऽपि ज्ञात्वा पञ्चमो नल इत्यजानांदित्यर्थः । देवीवचनस्मरण-
 रूपः को नाम प्रसाद इत्यत आह ॥ हि यस्मात् देवा अन्य
 त्किञ्चिन्न वितरन्ति ददन्ति किन्तु ते देवाः प्रसन्ना भूत्वा साधूँ
 कार्यसाधिकां धियं बुद्धिमेव ददन्ते । तदुक्तं महाभारते ॥

“न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।

यन्तु रक्षितुमिच्छन्ति सुबुद्ध्या योजयन्ति तमिति ।”

तस्मादयमेव प्रसादो युक्त इत्यर्थः । सृष्टेः । अधोगर्धेति
 (पा० २।२।५०) कर्मणि षष्ठी । ददन्ते । दद दाने इत्यण
 ष्य ॥ १० ॥

शेषं नलं प्रत्यमरेण गाथा
या या समार्था खलु येन येन ।

स्मरणमेव विशदयति । शेषमिति ॥ शेषं पञ्चमं मत्यनलं
प्रति लघोक्त्य ब्रूमः । किमित्यादिराकर्ष्येति यावत् । एष
इत्यादिः साधारणीमिति यावत् । दण्डमित्यादिर्गुम्फमिति
यावत् । या सर्वत इत्यादिः शङ्केति यावत् । या या गाथा
प्रसादात् पूर्वं येन येनेन्द्रादिदेवेन सह समार्था तुल्यार्था सर-
स्वत्योक्तेति शेषः । सा भैमी तां तां ब्रूम इत्यादिगाथां ततः
प्रसादानन्तरं तदन्येन तस्मान्तस्मादिन्द्रादिरूपान्मुख्यादर्थान्द-
न्येन क्षेपशक्त्या प्रतिभासमानेन नलरूपेणार्थेन सह खलु नि-
श्चितमलगन्तीमश्वत्थार्थां विशेषं प्रति स्वस्वाकारधारणात्
भिन्नमिन्द्रादिदेवं प्रतिमन्दधे योजयामास । इयमेतस्य गाथेय-
मेतस्य गाथेति शब्दभ्रं चकारेत्यर्थः । ब्रूम इत्यादौ बालां वि-
लोक्येति यावत् । नलस्य सर्वत्रानुसूतत्वादिन्द्रादीनान्तु चतसृषु
चतसृष्वेव स्वस्वगाथासु अनुसूतत्वात्तां तामिन्द्रादिगाथां तद-
न्येन वज्रादिना सहानलग्नीं विशेषमजानात् । येन्द्रेण नलेन
चाममानार्था तामिन्द्रविषयामेव मस्मार ॥ एवमितरदेवचित-
येऽपि प्रत्येकगाथामेकविषयामेव मस्मार । एवं चतसृष्वपि
गाथासु नलस्यानुवृत्तेरिन्द्रादीनाञ्च व्यावृत्तेरावापोदापाभ्या-
मेते देवा श्रयमेव नल इत्यजामोदित्याशय इति वा । प्रति-
ष्ठाकं गाथात्वेऽपि चतुर्भिश्चतुर्भिः श्लोकैरैकैकस्य प्रतिपादनादेक-

तां तां तदन्येन सञ्चालगन्तीं
 ततो विशेषं प्रतिसन्दधे सा ॥ ११ ॥
 एकैकवृत्तेः प्रतिलोकपालं
 पतिव्रतात्वं जगृहर्दिशां याः ।

गाथात्वसमानोपात्तलोकपर्यवसानाद्वैकवचनं । यदा पञ्चमं नल
 प्रति या या, अत्याजि, येनामुना, यच्चण्डिमा, किन्ते तथेत्या-
 दिका, गाथा येन येनेन्द्रादिना सह सम्बद्धार्या तदन्येन वज्रा-
 दिना सञ्चालगन्ती तां तां गाथानेव विशेषं भेद जानाति स ।
 एकैकस्या गाथाया एकैकदेवपर्यवसानाच्चतसृणामपि गाथानां
 नले पर्यवसानात्परिशेषप्रमाणादयं पञ्चम एव नल इति विरे-
 यमज्ञासीदित्यर्थः । अस्मिन् पक्षेऽमुमेवार्थमुक्तिविशेषेण प्रकट-
 यितुमाह । एकैकेति । उत्तरश्लोकस्यावतारिका कर्त्तव्या ॥ ११ ॥

एकैकेति । या गाथा एकैकवृत्तेः एकस्मिन्नेकस्मिन्निष्ठे ऽप्यौ
 यमे वरुणे च वर्त्तमानत्वात् प्रतिलोकपालमेकैकमिन्द्रादि-
 दिक्पालं प्रति दिशामैन्द्रादीनां पतिव्रतात्वं जगृहर्द्दीषु ।
 प्राच्यादीनामिन्द्रादिप्रतिनियतदेववृत्तितया यत् पातिव्रत
 तत्पातिव्रतं तेनैवाकारेण या अत्याजीत्यादि गाथा अत्रोषु
 नित्यर्थः । ता गाथा मिमितास्यतमोऽपि तदा प्रमादादमल
 अमावेकस्य केवलस्य जलस्य वज्रा मलैकप्रवणा नलैकमिधा-
 पिनीरेव वेद स्याऽज्ञासीत् । का इव आशा इव । मिमिता
 दिशा यथा गलस्य वज्राः ऐन्द्रादीनां दिशामिन्द्राद्येकैकप्रवण

वेद स्र गाथा मिलितास्तदासा-
 वाशा इवैकस्य नलस्य वग्नाः ॥ १२ ॥
 या पाणिनैवाशनिपाणिनैव
 गाथा यमेनैव सहाग्निनैव ।

त्वेऽपि सर्व्वामां दिशां चक्रवर्त्तिनलैकवर्ग्यत्वं यथा तथा गाथा-
 नामपीत्यर्थः । आशा अर्थिनां मनोरथाः वदान्यतया नलस्य
 यथा वग्ना इति वा । दासा इति वा पाठः । भ्रान्तिदशाया-
 मुभयार्थत्वं प्रसादानन्तरं तु नलैकार्थत्वं वेद स्मेति भावः ।
 दिशां पातिव्रत्यं गाथाभिर्गृहीतमित्यर्थः ॥ १२ ॥

येति । किं त इत्यादिर्या गाथा पाणिनैव वरुणेनैव समा
 तुल्यार्था न त्वन्येनेन्द्रादिना । या चाऽत्याजीत्यादिरशनिपा-
 णिनेन्द्रेणैव समा न त्वन्येन देवेन । या च यच्चण्डिमेत्यादिर्यमे-
 नैव समा न त्वन्येन । या च येनामुनेत्यादिरग्निनैव तुल्या न
 त्वन्येन । नलस्य सम्यन्धिनीं मिलितां ममुदितां चतुष्टयरूपां तां
 गाथामेव तदा देवप्रसादादनन्तरं मैषा भैमी नलस्य विशेषाय
 इन्द्रादिभ्यो भेदज्ञानाय मेने । इन्द्रादीनामेकैकस्यामेव गाथार्था
 वर्त्तमानत्वात् । नलस्य तु सर्व्वचानुगतत्वादत्याजीत्यादिगाथा-
 चतुष्टयप्रतिपाद्यो यः स एव नल इति तामेव गाथां मिलितां
 नलस्य भेदज्ञापिकामज्ञासीदिति भावः । या नलस्य गार्थेति
 वा सम्यन्धः । या पाणिनैवेन्द्रेणैव यमेनैवाग्निनैव समा गाथा
 नलस्य सम्यन्धिनीं मिलितां तामेव अनलस्य नलव्यतिरिक्तस्ये-

तामेव मेने मिलिता नलस्य
 सैषा विशेषाय तदाऽनलस्य ॥ १३ ॥
 निश्चित्य शेषं तमसौ नरेशं
 प्रमोदमेदस्वितरान्तराऽभूत् ।

द्वादेर्भेदाय मेने । मिलितया तथा कृत्वा नले निश्चिते सति
 नान्तरीयकत्वात्तदितरे देवा अपि तयैव निश्चिता इति भाव
 इति वा । मिलितां तामेव गाथां नलस्य विशेषाय तथा नलेत-
 रस्येन्द्रादेर्भेदाय मेने इति वा व्याख्येयं । या पाणिनैवेत्यादेरेव-
 कारात् परस्परसमुच्चयार्थानप्यर्थानङ्गीकृत्य या नलसम्मन्त्रिणी
 गाथा पाणिनापीन्द्रेणापि चमेनाप्यग्निनापि तुष्ट्यार्थाऽभूता
 देवः पतिरित्यादिमिलितां पञ्चार्थां गाथां देवप्रसादादनन्तरं
 नलस्यैव विशेषाय मेने । प्रसन्नैर्देवैः स्वीयस्वीयाकारेषु धृतेषु
 पूर्वं पञ्चार्थत्वेन प्रतिभातामपीदानीमेकस्य नलस्यैव प्रतिपारि-
 कामज्ञासीदिति भावः । देवः पतिरितीयमेव गाथा विषय
 इति ज्ञेयं । अवधारणार्थेष्वप्येवकारेषु इयमेव गाथा विषय
 इति व्याख्येयं । अयं श्लोकः निश्चित्य शेषं, एकैकदृष्टेरिति
 द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां समानार्थः । अनलस्येति । प्रत्येकपर्यवसायि-
 तादेकवचनं ॥ १३ ॥

निश्चित्येति । अमौ भैमो शेषमवशिष्टं तं पञ्चमं पूर्वोक्त-
 प्रकारेण नरेशं नलं निश्चित्य प्रमोदेन प्रलट्कर्तव्यं गोदन्वितं
 अत्यन्तपरिपुष्टं मोक्षाममन्तरं गानमं यथाः एवंविधाऽभूत् ।

देव्या गिरां भावितभङ्गिराख्य-
 चित्तेन चिन्तार्थवयादसेदम् ॥ १४ ॥
 सा भङ्गिरस्याः खलु वाचि काऽपि
 यद्भारती मूर्त्तिमतीयमेव ।
 स्लिष्टं निगद्यादृतवासवादीन्
 विशिष्य मे नैषधमप्यवादीत् ॥ १५ ॥

नले निश्चिते सति नितरां दृष्टाऽभूदित्यर्थः । रत्नयोः सावर्ण्यात्
 नरस्याभावीश्वर्यं तं इति वा । अनन्तरञ्च देव्याः सरस्वत्या
 गिरां वचनानां भाविता पर्यालोचिता भङ्गिः प्रकारो यथा
 विज्ञानाग्न्या गिरां देव्याः सरस्वत्या वा विज्ञातवचोरचना-
 विशेषा सती नलनिश्चयात् पूर्व्वं चिन्तार्थवयादसा चिन्ताममुद्र-
 जलजन्तुरूपेण, नलनिश्चये सत्यपि तत्प्राप्त्युपायचिन्ताममुद्र-
 जलचरेण वा चित्तेन मनसा इदं वक्ष्यमाणप्रकारं ग्राह्यत्
 ऊचे । मनस्येवैवमचिन्तयदिति भावः । चिन्तार्थवेति पाठे वि-
 चित्रदेवीवचनानुस्मरणजनिताश्चर्यममुद्रजलचरेणेति साश्चर्य्य-
 येत्यर्थः ॥ १४ ॥

किमाख्यदित्याह । मेति । खलु निश्चितं सा प्रसिद्धा मूर्त्ति-
 मती भारती सरस्वती देवी, इयमेवेयं मूर्त्तिमती सा भारत्ये-
 वेति भारतीत्वं विधेयं । यद्यस्मादस्या वाचि काऽपि लोकोत्तरा
 भङ्गिः रचनाऽस्ति तस्मादित्यर्थः । यस्मादियमेव मूर्त्तिमती
 भारती तस्मादस्या वचने निश्चितं सा कापि भङ्गिरसीति वा ।

जयन्त्य सेयं मदनुग्रहेण

वचःस्रजः स्पष्टयितुं चतस्रः ।

तामेव भङ्गीमाह । यत् त्रिष्टुभयसम्बद्धं वचो निगद्य स्पष्टमुक्त्वा
वासवादीनाङ्गतगौरवेणावर्णयत् । विशिष्य विशेषं कृत्वा तेभ्यो
विशिष्य वा यदत्याजीत्यादिश्लोकचतुष्टयेन मे मम मर्त्यं वा
नैषधमप्यवादीत् । सर्वलोकपालांशस्य नलस्यैव वर्णनं कृतमिति
युक्तमिति भावः ॥ १५ ॥

जयन्त्येति । सेयं वाणी मयि मम वाऽनुग्रहेण रूपया स्पष्ट-
यितुं नलं स्पष्टं ज्ञापयितुं चास्यतस्मादत्याजीत्यादीर्वचःस्रजौ
वचनमाला जयन्त्य सस्रजं । तासु मध्ये द्वे ते वचःस्रजौ नामयार्थ-
मया नलमुदीरितं श्रमुग्निबले सहजरागभरादित्येवंरूपे मही
मचेन्द्रे नलमुदीरितमित्येवंरूपे वा नलं स्पष्टयितुं ज्ञापयितुं
क्षमेते समर्थे भवतः । अहो आश्चर्य्ये । ममैवायमेतावन्तं कार्यं
महीयान्मोहः अर्बोधः । नले स्पष्टं कथितेऽपि एतावन्तं कार्यं
मम निश्चयो नाभूदित्याश्चर्य्यमित्यर्थः । पूर्वोक्ता एव चतस्रो
वचःस्रजः स्पष्टयितुं तदर्थे स्पष्टोक्तं ये द्वे ते वचःस्रजौ, तं
यार्थिनी, देवः पतिरित्येवंरूपे सेयं देवी जयन्त्य, ते द्वे वचः-
स्रजौ नलं स्पष्टयितुं क्षमे समर्थे । तं यार्थिनोत्पन्नेन प्रथमप्रा-
प्त्याने स्फुटं नलस्यैव प्रतिपादनात् व्याख्यानान्तरेऽपि च देवान्
परितोष्य मन्त्रज्ज्ञ वा नम एव स्वीकरणीय इति यावदर्थे
नलस्यैव प्रतिपादनादेवः पतिरित्यनेमापि लोकपालांशत्वादे-

दे ते नलं लक्षयितुं क्षमेते
ममैव मोहोऽयमहो महीयान् ॥ १६ ॥
श्लिष्यन्ति वाचो यदमूरमुष्याः
कवित्वशक्तेः खलु ते विलासाः ।

कस्यापि नलस्यैव पञ्चरूपत्वसम्भवादिन्द्रादेः सन्भवान्नलादन्य-
त्वाव कतरो वरोऽपि त्वन्यो नास्तीत्यपि नलस्यैव प्रतिपादनादि-
त्यर्थ इति वा । अत्र पूर्वसलच्छब्दो विशेष्य वचः स्रक्परामर्शार्थः ।
उत्तरस्तु तत्परामर्शकोऽपि विधेयमंशसर्गः । यत्तदोऽयं नित्य-
सम्बन्धात् यच्छब्दः सम्बध्यते । अन्यं ग्रन्थिं दक्षिं खञ्जीनामिति
वक्तव्यमिति (पा० १।२।६। वा० १) नित्यमपितो लिटः कि-
ञ्चविधानाज्जपन्थेति रूपं । संयोगात्परस्य लिटो वा किञ्चमिति
केचिदिति अपितो लिटः किञ्चविधानाद्वा नलोपाभावः सम-
र्थनीयः । युक्तान्तरेण वा समाधातव्यं ॥ १६ ॥

श्लिष्यन्तीति । अमुष्या देव्या अमूः पूर्वाक्ता वाचः यदने-
कार्थतया श्लिष्यन्ति श्लेषं भजन्ते खलु निश्चितं कवित्वशक्तेः काव्य-
निर्माणसद्वजप्रतिभाया विलासाः विजृम्भणानि । कवित्वशक्तिं
विना श्लेषवचोरचना निर्मातुमशक्येत्यर्थः । किल यस्माद्
व्यतिभेदिनोऽपि परस्परपेक्षया नलापेक्षया वा विमेषेण सद-
स्तेनत्रत्वादिना अतितरां भिन्ना अथमी लोकयासाः भूपालस्य
नलस्य लोसा विलामान्समाविशन्ति अनुभवन्ति नलाकारं
विभति । अथ च नलवर्षकेषु श्लोकेषु मूर्त्तिभूय प्रविष्टा इव

भूपाललीलाः किल लोकपालाः
 समाविशन्ति व्यतिभेदिनोऽपि ॥ १७ ॥
 त्यागं महेन्द्रादिचतुष्टयस्य
 किमभ्यनन्दत् क्रमव्यवहितस्य ।
 किं प्रेरयामास नले च तन्मा
 का हृत्तिरस्या मम कः प्रमोहः ॥ १८ ॥

दृश्यन्त इत्यर्थः । अतः शेषवशान्नम भ्रमोऽभूदिति भावः ।
 शेषवशान्नललीलाः सन्तो लोकपाला गाथाः समाविशन्तीति
 वा । अन्योन्यं भिन्ना अपि लोकपाला नललीलाः सन्तोऽप्येन
 नृपत्वं प्राप्ताः सन्तः किलैकीभवन्ति । अतो नलस्यैव लोकपाला-
 शतया तत्र युक्तानि देवीवच्चांसि शेषं वदन्तीति कवित्वशक्ति-
 विलासा एव ॥ १७ ॥

त्यागमिति । इयं देवी अत्याजि येनेत्यादिभ्योऽकचतुष्टयेन
 त्वं धार्थिनी, देवः पतिरित्यादिना गाथादयेनापि क्रमेण स-
 चितस्य प्रत्यायितस्तेन्द्रादिनलचतुष्टयस्य पूर्वव्याख्यानप्रकारेण
 परित्यागं किं कथमभ्यनन्दत् युक्तमेतदिति सौति स्तेत्यर्थः ।
 नले मां पूर्वव्याख्यानप्रकारेण प्रेरयामास च । किं कथं प्रेर-
 यामास एकैवैव वाक्येन दयमिति कथंचकाराद्यर्थमेतदित्यर्थः ।
 किं गद्गावचाद्यर्थः । नले च नल एवेति । चकारोऽवधारणाद्यं
 वा । तत्तन्मात्कारणादस्या देव्याः का हृत्तिः शोभनवचन-
 निष्पाणचातुरी अपि तु लोकोत्तरा । मम प्रलुप्तो मोहश्च कः

परस्य दारान् खलु मन्यमानै-

रस्पृश्यमानाममरैर्धरित्रीम् ।

भक्त्येव भर्तुश्चरणौ दधानां

नलस्य तत्कालमपश्यदेया ॥ १८ ॥

अपि तु मोऽपि लोकोत्तरः । अस्या इयमुक्तिः क मम मोहस्य
केत्यर्थः । एवं देव्या इन्द्रादिचतुष्टयस्य स्पष्टं परित्यागेऽभ्यनुज्ञाते
नलस्य च वरणेऽभ्यनुज्ञाते ममैवं मोहो न युक्त इत्यर्थः । पूर्वं
मोहोऽभूदिदानीं तु निवृत्त इत्याशयः । इन्द्रादित्यागं किम-
र्थमभ्यनन्दत् नले च मां किमर्थं प्रेरयामास उभयमपि ताव-
च्चकार । तदेतन्मदनुग्रहार्थमेवेति भाव इति वा । त्यागं ।
चजोः कुघिष्णतोः ७ । ३ । ५२ । इति कुलं ॥ १८ ॥

एवं विचारानन्तरं किमभूत्तत्राह । परस्येति ॥ एषा भैमी
तत्कालं देवप्रमादममये एवम्भूतां धरित्रीं पृथ्वीं अपश्यत् ।
किम्भूतां । परस्य नलस्य दारान् मन्यमानैरिव परनारीमुद्धेवा-
मरैरिन्द्रादिभिरस्पृश्यमानां । खलु इवार्थः । तथा भूपतित्वा-
द्भर्तुर्नलस्य भक्त्येव मेवागुद्धेव चरणौ दधानां धारयन्तीं ।
अन्यापि भक्त्या भर्तुश्चरणौ धारयति । देवत्वात् महजो भूम्य-
स्पर्शा मनुष्यत्वात् महजो भूमिस्पर्शाऽन्यथोक्तेः । देवमनुष्य-
चिह्ने दर्शिते । दारानिवेति वा पाठः ॥ १८ ॥

सुरेषु नापश्यदवैक्षताक्ष्णो-

निर्मेयमुर्वोऽमृति सम्मुखी सा ।

इह त्वमागत्य नले मिलेति

सञ्ज्ञानदानादिव भाषमाणम् ॥ २० ॥

नावुद्ध बाला विबुधेषु तेषु

चोदं चित्तेरेक्षत नैषधे तु ।

पत्ये सृजन्त्याः परिरम्भमुर्व्याः

सम्भूतसम्भेदमसंग्रह्यं सा ॥ २१ ॥

सुरेष्विति । सा भैमी सम्मुखी सती बुद्धिपूर्वकं विलोकयन्ती
सुरेषु अक्ष्णोर्निर्मेयं नेत्रपक्षसङ्कोचं नापश्यत् नावैक्षत । उर्वो-
ऽमृति नले तु अवैक्षत । देवानामनिर्मेयत्वान्मनुष्याणाञ्च अनि-
र्मेयत्वादित्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षते । किम्भूतं निर्मेयं । सञ्ज्ञानदानात्
अकारणसूचकाक्षिपक्षचेष्टाकरणात् इति भाषमाणमिव । इति
किं । हे भैमि त्वमागत्य इह मया चिह्निते नले मिल संशुका
भवेति ॥ २० ॥

नेति । सा तेषु विबुधेषु देवेषु चित्तेः चोदं भूरेषु सङ्गं नावुद्ध
न ददर्श । नैषधे तु ऐक्षत ददर्श । देवानां रजःसम्बन्धाभा-
वात् । नराणां तत्सम्बन्धादित्यर्थः । तत्र असंग्रह्यमुत्प्रेक्षते । पत्ये
मत्ताय परिरम्भमालिङ्गनं सृजन्त्या ददत्या उर्व्याः मत्ता-
नात्मभूतसम्भेदमिव सञ्ज्ञातसम्बन्धमिव आभिन्ननवशाङ्करेणु-
मन्ते सप्त इवेत्यर्थः । पत्ये । क्रियया यमभिप्रैति न सम्प्रसा-

खेदः खदेहस्य वियोगतापं
निर्व्वापयिष्यन्निव संसिद्धतोः ।
हीराङ्गुरश्चारुणि हेमनीव
नले तथालोकि न दैवतेषु ॥ २२ ॥
सुरेषु मालाममलामपश्यन्-
नले तु वाला मलिनीभवन्तोम् ।

नमिति (पा० १ । ४ । ३२ । वा० २) सम्प्रदानत्वं ॥ २२ ॥

खेद इति । तथा नले खेद आलोकि न दैवतेषु देवेषु ।
किं करिष्यान्निव । संसिद्धतोर्भैम्यालिङ्गनं कर्त्तुमिच्छोः खदेहस्य
मलशरीरस्य वियोगतापं भैमीवियोगजनितं ज्वरं निर्व्वापयि-
ष्यन्निव शमयिष्यन्निव । देवेषु खेदस्याभावात्सुरेषु च तत्सङ्गा-
वादित्यर्थः । उदकं हि तापं शमयति । नलालिङ्गनोत्सुकस्य
भैमीदेहस्य वा सात्विकखेदयुक्तो नलो मथा प्राप्त एवेति भैम्या
विरहज्वरशान्तिः । उन्नेयते । चारुणि अत्युत्तमे हेमनि सुवर्णे
खचितो हीराङ्गुर इव । अतिगौरदेहरोमकूपस्य खेदजलकण-
झलात्कारो हेमस्य वज्राङ्गुरत्वेनाग्रेक्षितः । देवता एव दैवतानि ।
प्रजादित्वात्स्वार्थे (पा० ५ । ४ । ३८) अण् । कचित् स्वार्थिकाः
प्रत्ययाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्त इति (पा० ५ । ३ ।
६८) परिभाषया षष्ठत्वं ॥ २२ ॥

सुरेष्विति । वाला भैमी सुरेषु मालां अमलां निर्मलाम-
मखानां चापश्यन् नले तु मलिनीभवन्तो पूर्वंमखानां काल-

इमां किमासाद्य नलोऽद्य मृदो
 यद्वास्यते मामिति चिन्तयेव ॥ २३ ॥
 श्रियं भजन्तां कियदस्य देवा-
 ष्वाया नलस्यास्ति तथापि नैयाम् ।

क्षेपणोपपत्त्या च ज्ञानां मलिनाच्च जायमानां अपश्यत् । सुरा-
 णामन्त्रानकुसुमत्वादित्यर्थः । उत्प्रेक्षते । इति चिन्तयेव मलिनी-
 भवन्तीं । इति किं । नलो ऽद्य स्वयम्बरदिने मृदो मलकाया-
 दप्यतिमृदङ्गीं इमां भैमीं आसाद्य प्राण मां मासां यद्वास्यते
 किं आदरेणाङ्गीकरिष्यति किं अपि तु नेति ॥ २३ ॥

श्रियमिति । देवा अस्य नलस्य श्रियं शोभां कियद्भजन्तां
 आश्रयन्तु अपि तु न किञ्चिदपि यस्मात् एषां देवानां नलस्य
 मन्मन्त्रिणी तथा तादृशी अतिप्रसिद्धा ह्यायापि कान्तिलेखो-
 ऽपि नास्ति । येषां यदीयकान्तिलेखोऽपि नास्ति ते तदीयां
 शोभां कथमाश्रयन्तामपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः ॥ अथ च
 एषां मन्मन्त्रिणी आदर्शादिस्मिता ह्याया प्रतिबिम्बमपि
 नास्ति । प्रतिबिम्बतुल्यास्ते न भवन्तीति यावत् । येषां यदीय-
 प्रतिबिम्बेनापि न मास्यं ते तदीयबिम्बश्रियं कथं भजन्तामि-
 त्यर्थः ॥ अथ चास्य श्रियं किञ्चिद्भजन्तां गटवस्वरूपधार-
 णात् किञ्चिच्छोभन्तां । तथापि स्वाभाविकी नलस्य कान्तिलेखो
 नास्ति ॥ अथ चास्य मन्मदं यद्भजन्तां तथापि नलस्य का-
 न्तिलेखो नास्ति । मन्मदा तुल्यत्वेऽपि कान्त्या तुल्यत्वं नास्तीत्यर्थः ॥

इतीरयन्तीव तथा निरैच्छि
 सा नैषधे न त्रिदशेषु तेषु ॥ २४ ॥
 चिह्नैरमीभिर्नलसंविदस्थाः
 संवादमाप प्रथमोपजाता ।
 सा लक्षणव्यक्तिभिरेव देव-
 प्रसादमासादितमप्यबोधि ॥ २५ ॥

अथ. चास्य त्रियं कियद्बुद्ध भजन्तां तथापि भूमौ तमःप्रकृतिः
 छाया देहव्यवहितरविप्रभोपलक्षितः ग्रामाकारो नलस्यास्ति
 एषां तेजोरूपत्वेन नास्ति । तेजोराहित्येन च नराणां विद्यत
 इत्यर्थः । तथा भैम्या इति पूर्वोक्तप्रकारेणैरयन्तीव कथयन्तीव
 यथाहं वर्ते म एव नल इति प्रकाशयन्तीव सा छाया नैषधे
 निरैच्छि दृष्टा तेषु त्रिदशेषु न । छायापि स्वाभावभावाभ्यां देव-
 त्वनरत्वव्यञ्जिका जातेत्यर्थः । कियदिति क्रियाविशेषणं ॥ २४ ॥

चिह्नैरिति । अस्या भैम्याः प्रथमोपजाता दूत्यकालोत्पन्ना
 इतरनलतुलाभागिति पूर्वमर्गोक्तकर्त्तव्यत्वा वा देवोक्तोक्तानु-
 मन्धानोत्पन्ना वा अयमन्य एव नल इति संवित् बुद्धिरमीभिः
 पूर्वोक्तैर्भूतशर्मादिभिश्चिह्नैः संवादं म एवायं नल इति अनु-
 यवमायुरूपं आप । पूर्वं मम नलोऽयमिति प्रत्ययो युक्त एव
 जात इति । एतैश्चिह्नैर्निर्णयितव्यतीत्यर्थः । अनन्तरञ्च सा भैमौ
 देवत्वनरत्वज्ञापकानां लक्षणानां निमेषतन्मूलादिचिह्नानां
 व्यक्तिभिः प्रकटनैरेवमादितं प्राप्तं देवप्रसादमप्यबोधि । एता-

नले निधातुं वरणसजन्तां
 स्मरः स्म रामां त्वरयत्यथैना ।
 अपत्रपा तां निषिषेध तेन
 हयानुरोधं तुलितं दधौ सा ॥ २६ ॥
 सज्जा समालिङ्गयितुं प्रियं सा
 रसादधत्तैव वज्रप्रयत्नम् ।

वत्पर्यन्तं भूषणैश्चिह्नानि न दृष्टानि ददानीन्तु दृष्टान्ते
 तस्मान्मम पूजया देवाः प्रसन्ना इत्यप्यजानादित्यर्थः ॥ २५ ॥

नले इति । अथ स्मरः तां वरणसज्जां वरणमधूकमासा
 नल निधातुं निषेधेण एनां रामां भैमीं त्वरयति स्म शीघ्रं प्रेर-
 यामास । अपत्रपा अन्यतो सज्जा च तां भैमीं निषिषेध नि-
 वारयामास । सर्वस्मिन् जने पश्यति सति कथमहमेतं दृष्टे इति
 सज्जावशात्तस्मा बुद्धिरुदभूदित्यर्थः । तेन कारणेन सा भैमी
 हयानुरोधं स्मरसख्योराज्ञा प्रवृत्तिनिवृत्तिसन्देहं तुलितं
 समानमेव दधौ । भावसन्धिवशादुत्कण्ठापत्रपाभ्यां मास्त्रानि-
 क्षेपानिक्षेपदोमायिताभूदित्यर्थः । अन्योऽपि तुस्याभ्यां दाभी
 विरुद्धकार्यद्वयार्थं प्रेषितो हयोरनुरोधादौदामीन्यमेवावस-
 म्यते । तामिति पुनरुपादानं वाक्यान्तरत्वात् समर्थनोप-
 निषिषेध । म्यादिष्यभ्यामेनेति (पा० ८।३।६) यत् ॥ २६ ॥

गजेति । सा भैमी रमात् प्रोत्था गजा मधूकसाम्या प्रियं
 गर्भं समालिङ्गयितुं वज्रप्रयत्नं भूयाममुद्योगं अधर्त्तैव रसा-

स्तम्भत्रपाभ्यामभवत्तदीये
 स्फन्दस्तु मन्दोऽपि न पाणिपद्मे ॥ २७ ॥
 तस्या हृदि व्रीडमनोभवाभ्यां
 दोलाविलासं समवाप्यमाने ।
 श्रितं धृतैणाङ्गकुलातपत्रे
 शृङ्गारमालिङ्गदधीश्वरयोः ॥ २८ ॥

रेव । तु पुनस्तदीये पाणिपद्मे स्तम्भत्रपाभ्यां हेतुभ्यां मन्दो-
 ऽप्यन्योऽपि स्फन्दश्चलनं नाभवत् ॥ २७ ॥

तस्या इति । अधीश्वरी ममर्था भूयसी अधीश्वरस्य कस्य-
 चिद्राज्ञो वा श्रीमच्छ्रीस्तस्या भैम्या हृदि स्थितं वर्त्तमानं शृङ्गारं
 शृङ्गाररमं आलिङ्गत् । किम्भूते हृदि । व्रीडमनोभवाभ्यां दो-
 लाविलासं आन्दोलजनितां क्रीडां समवाप्यमाने प्राप्यमाणे ।
 कोटिद्वयममन्धात् प्रवृत्तिनिवृत्तिमन्देहं प्राप्ते इत्यर्थः । तथा
 एणाङ्गयन्द्रस्तस्य कुलं कुलोत्पन्नो नल इत्यर्थः । स एवातपत्रं
 धृतं एणाङ्गकुलातपत्रं येन तस्मिन् । शृङ्गाररम एव सखाद्
 भैमीहृदयमेव मिश्रामनं नल एव क्वचं सज्जाकामी दोलाया
 उभयपार्श्वत आन्दोलनार्थं स्थितौ चामरधारिणौ वा । तस्या
 भावमन्धिमन्धितः शृङ्गारो राजवदुज्जुम्भत इति भावः ।
 दोला दोलनेव भोगस्तयः प्रियमानिङ्गन्ति ॥ अधीश्वरस्य
 नलस्य योरिति वा । अत्र पक्षे ह्रीकामाभ्यां दोलायमानां
 भैमीं दृष्ट्वा घानो नलः पूर्वं विप्रमग्नशृङ्गारं प्राप्तः ततः सापि

करः खंजां सज्जतरस्तदीयः
 प्रियोन्मुखः सन् विरराम भूयः ।
 प्रियाननस्यार्द्धपथं ययौ च
 प्रत्याययौ चातिचलः कटाक्षः ॥ २८ ॥
 तस्याः प्रियं चित्तमुपेतुमेव
 प्रभूवभूवाक्षि न तु प्रयातुम् ।
 सत्यः कृतः स्पष्टमभूत्तदानीं
 तयाक्षिलज्जेति जनप्रवादः ॥ ३० ॥

तं तादृशं दृष्ट्वा तदीयशोभाङ्गीकारात् स्वयमपि तादृशी
 वभूवेति भावः । आन्दोलिकाक्षचामरैरयं प्रभुरिति ज्ञायत
 इत्यर्थः । श्रितमिति पाठे हृदीति विषयसंग्रही ॥ २८ ॥

कर इति । खजा मज्जतरो नितरां मज्जाः कण्ठे निक्षेपुं
 उच्चैः कृतमालस्तदीयः करः प्रियोन्मुखः नलसमुत्थं गन्तुं शो
 ऽधोगः सन् भूयः पुनर्लज्जावशाद् विरराम निवृत्तः । तदी-
 योऽतिचलः कटाक्षश्च प्रियाननस्यार्द्धपथं ययौ च प्रत्याययौ
 च । दिदृक्षारणादूर्ध्वमार्गे गतोऽपि मज्जावशान्मथे मार्गे मम-
 कटाक्षममन्याश्च पुनः प्रत्यावृत्त इति भावः । अन्योऽप्यतिशयो-
 गतागते करोति ॥ २८ ॥

तस्या इति । तस्याश्रितं प्रियं उपेतुमेव प्राप्तुमेव शक्ति
 पुनः ममं प्रयातुं प्राप्तुं न प्रभूवभूव समर्थं नाभूत् । स्पष्टमुद्देशे
 श्रितं मेधे लज्जेति जनप्रवादो भङ्गाभाषकः तथा तदानीं

कथं कथञ्चिन्निपधेश्वरस्य
 कृत्वास्यपद्मं दरवोक्षितञ्चि ।
 वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं
 त्रपावती साऽकृत सामिदृष्टं ॥ ३१ ॥
 न जानतीवेदमवोचदेनाम्
 आकृतमस्यास्तदवेत्य देवी ।

नलवरणसमये सत्यः कृतोऽभूत् । अन्यथा लज्जायाश्चित्तधर्मात्वे
 चित्तस्य नलप्राप्तिरयुक्ता नेत्रस्य च नलप्राप्तिर्युक्तेत्यर्थः । प्रीत्या
 चित्तं नल एव वर्तते परं लज्जावशात् कटाक्षेण विलोकयितुं
 नाशकदिति भावः । प्रभूषभूष । चै चेति (पा० ७ । ४ । २६ ।)
 दीर्घः ॥ ३० ॥

कथमिति । सा भैमी त्रपावती निपधेश्वरस्यास्यपद्मं मुख-
 कमलं कथं कथञ्चिन्मरता कष्टेन लज्जाविगममाहमेन दरवी-
 क्षितञ्चि ईपदिलोकितमोभं कृत्वा वाग्देवताया वदनेन्दुबिम्बं
 लज्जाया सामिदृष्टमर्द्धदृष्टमकृत । किञ्चिद्वा पुनर्यावृत्तत्वा-
 द्दृष्टमकलमोभं चकारेत्यर्थः । त्रपावतीत्युभयत्र हेतुः । एतां
 मालां नलकण्ठे म्यापयेत्याशयेन देवीमुखमर्द्धवोक्षितं चकारेति
 भावः ॥ ३१ ॥

न जानतीति । देवी अस्या भैम्याभात्पूर्वशोकसूचितं आकृत-
 माशयं अवेत्यं ज्ञात्वापि न जानतीव एनां भैमीं प्रतीदमवोचत् ।
 इदं किं । हे भैमि त्रपोर्मिप्रतिभोरया लज्जाकषोसरूपप्रवमि-

भावस्त्वपोर्मिप्रतिसीरया ते
 वितीर्यते लक्षयितुं न मेऽपि ॥ ३२ ॥
 देव्याः श्रुतौ नेति नलार्द्धनाम्नि
 गृहीत एव चपया निपीता ।
 अथाङ्गुलीरङ्गुलिभिः स्पृशन्ती
 दूरं शिरः सा नमयाञ्चकार ॥ ३३ ॥

कथा ते तव भाव आशयः मेऽपि ममापि लक्षयितुं वरसख्या
 अथ च विद्यास्य सखीभूताया अपि ज्ञातुं न वितीर्यते । तं
 लज्जावशादतिगूढं यत् सूचयसि तन्मयापि न ज्ञायते । ततः
 किञ्चिल्लज्जां त्यक्त्वा स्पृष्टुं कथयेति परिचासबुद्ध्या तमेव स्पर्शय
 बोधयितुमवोचदित्यर्थः । अन्यदपि जवनिकाच्छादितं न ज्ञा-
 यते । प्रदीयते लक्षयितुं न मेऽपीति पाठे मे मर्त्या । प्रतिवीरा
 जवनिकेत्यमरः ॥ ३२ ॥

देव्या इति । देव्याः श्रुतौ कर्षं नेति गलस्यार्द्धं गावि
 गृहीत एव भैर्या चचारित एव चपया निपीता यथा
 सा भैमी लेति द्वितीयमक्षरं चचारयितुमशक्ता मतो यथा-
 गन्तरं खस्था अङ्गुलीः, देव्या वा अङ्गुलीः, स्त्रीयाङ्गुलीभिरेव
 स्पृशन्ती गृह्णन्ती निविष्टं धोञ्जयन्ती शिरः । दूरमत्यर्थं नमया-
 ञ्चकार । अभिलाषप्रतिषन्ने दुःखितस्याङ्गुलिमेलनं सभा-
 योजिः ॥ ३३ ॥

करे विधृत्येश्वरया गिरां सा
 पान्या पथीन्द्रस्य कृता विहस्य ।
 वामेति नामैव वभाज सार्थं
 पुरन्ध्रसाधारणसम्बिभागम् ॥ ३४ ॥
 विहस्य हस्तेन विहाय्य देवी
 नेतुं प्रयाताऽभि महेन्द्रमेताम् ।
 भ्रमादियं दत्तमिवाहिदेहे
 ततश्चमत्कृत्य करं चकर्प ॥ ३५ ॥

कर इति । गिरामीश्वरया वाग्देव्या विहस्य अज्ञाननाट-
 नाङ्गाखं कृता सा करे विधृत्य इन्द्रस्य पथि पान्या पथिका कृता ।
 इन्द्रं प्रति वरणार्थं गीता सा भैमी पुरन्धीणामन्यस्त्रीणां साधा-
 रणः ममानः सम्बिभागः अंगो यस्य पुरन्ध्रियु वा एवमूतं सर्व-
 स्त्रीवाचकं वामेति नाम वक्रार्थत्वात् सार्थं नामैव वभाज भेजे ।
 इन्द्रं प्रति देव्या भीयमाना सा वक्राभृदिति भावः । सार्थमेव नाम
 इति वा । पान्येति पूर्ववत् । पायेति पाठे, पथे गताविति धा-
 तोर्जस्तादित्वात्, पथि गन्तो कृतेत्यर्थः । पुरन्धीति पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

तमेवार्थमुक्तिविशेषेण पुनराह । विहस्येति । वाम्यानन्तरं
 देवी विहस्य किञ्चिद्भ्रुवित्वा एतां भैमीं स्त्रहस्तेन विहाय्य महे-
 न्द्रमभिलषीकृत्य नेतुं प्रयाता प्रस्रिता इन्द्रं प्रापयितुं निगता ।
 तत इन्द्रादिगमनोद्योगानन्तरं इयं भैमी चमत्कृत्य किमिष-
 मिन्द्रवरणे मां प्रवर्त्तयतीति युद्धा भीता करं स्त्रहस्तं चकर्प ।

भैमीं निरीक्ष्याभिमुखीं मघोनः
 खाराज्यलक्ष्मीरधृताभ्यसूयाम् ।
 दृष्ट्वा ततस्तत्परिहारिणीं तां
 त्रीडां विडौजःप्रवणाभ्यपादि ॥ २६ ॥
 त्वत्तः श्रुतं नेति नले मयातः
 परं वदस्वेत्युदिताय देव्या ।

आचकर्ष किंभूतमिव करं । भमाद्रज्जुभ्रान्तोः अहिदेहे सर्पप्रतीरे
 दत्तमिव स्थापितमिवेत्युत्प्रेक्षा । सर्पदेहे भ्रमादृक्तं हस्तं यथा
 कश्चित् कर्षति तथेत्युपमा वा । ततो देवीकरादिति वा ॥ २५ ॥

भैमीमिति । खाराज्यलक्ष्मीः विडौजःप्रवणा इन्द्रेऽत्यन्तम-
 नुरक्ता खगाधिपत्यश्रोः भैमीं मघोन इन्द्रस्याभिमुखीं निरीक्ष्य
 सपत्नीमुद्या भैम्यामभ्यसूयामसहनत्वं अष्टत दधार । ततः
 अनन्तरं तां भैमीं तत्परिहारिणीं इन्द्रत्यरिणीं दृष्ट्वा इन्द्रे
 अनुरक्ता सती त्रीडां लज्जामभ्यपादि प्राप । इयमिन्द्रं नाभिल-
 षति वृथैव मयेर्या कृतेति ललज्जेत्यर्थः । इयं भैमी खीरमभूता
 सती निर्गुणतथैव परिहरति तस्याहं प्रिया जातेति लज्जिते-
 त्यर्थः । अभ्यपादि । कर्त्तरि चिण् ॥ २६ ॥

त्वत्त इति । अथ देव्या इति उदिता परिहासवशादुक्ता
 भैमी दृष्ट्वा वृथैव भाषितनैषधाऽभ्युत् । इति किं । हे भैमि
 मया त्वत्तः मन्त्रविषये नेति श्रुतं निषेधार्थं नकारः श्रुतः । अतः
 कारणात्परं मन्त्रादन्यमभीष्टं वदस्व कथय । अथ च मन्त्रविषये

चतुर्दशः सर्गः ।

ह्रीमन्मथदैरथरङ्गभूमि-

भैमी दशा भापितनैषधाऽभूत् ॥ ३७ ॥

क्षसत्सु भैमीं दिविपत्सु पाणौ

पाणिं प्रणीयाप्सरसां रसात् सा ।

आलिङ्ग्य नीत्वाऽकृत पान्यदुर्गां

भूपालदिक्पालकुलाध्वमध्यम् ॥ ३८ ॥

नल इति पदे नेति नलनाम्नोऽङ्गं श्रुतं अतो नकारात् परमन-
न्तरमक्षरं कथयेति । किम्भूता । ह्रीमन्मथयोर्लज्जाकामयोर्द्वै-
रथस्य द्वाभ्यां प्रवृत्तस्य युद्धस्य रङ्गभूमिर्नृत्यस्यानं समक्षलज्जी-
कामवशीकृता । अस्मिन्नले मालां मया क्षेपयेति दृष्ट्वैव नलं
निर्दिष्टवती न त्वनां । न च साक्षात्प्रकारमुच्चारयति स्मेत्यर्थः ।
उदिताऽथ पश्चादिति वा । वदस्व । भाषणेऽतिभाषणे सान्त्वन
उत्साहे वा तद्ध् । दैरथं । दिरथसम्बन्धि इति सम्बन्धेऽण् ॥ ३७ ॥

क्षसत्स्विति । सा देवी भैमीं आलिङ्ग्यां कपालिकया धृत्वा
भूपालस्य नलस्य दिक्पालकुलस्य च इन्द्रादिचतुष्टयस्य पुरः-
सरोऽध्या मार्गस्तन्मध्यं नीत्वा प्रापथ्य पान्यदुर्गां पथिकमिन्दूरा-
दिपूजितशिलाभयकल्पितमार्गदेवतां अकृत सकार इन्द्रादिप-
ञ्चकमार्गमध्ये नीत्वा मुमोक्षेत्यर्थः । लज्जाभरनिश्चलत्वादिति-
मौन्दर्याच्च देवतात्वं । केयु सत्सु । रसादुभयाश्रयपरिज्ञानाद्वै-
म्याश्च देव्याश्रयापरिज्ञानात् प्रीतेर्वा अप्सरसां उर्वशीप्रभृतोनां
पाणौ पाणिं प्रणीय निर्णाय तासिकादानपूर्व्वं दिविपत्सु इन्द्रा-

आदेशितामप्यवलोक्य मन्दं
 मन्दं नलस्यैव दिशां चलन्तीम् ।
 भूयः सुरानर्हपथादथासौ
 तानेव तां नेतुमना नुनोद ॥ ३८ ॥
 मुखाजमावर्त्तनलोलनालं
 कृत्वालिङ्गं रजवत्सलक्ष्मम् ।

दिपु इसलु सलु । अत्तवादौ मञ्चके दुर्गामारोप्य राजवीथिषु
 भ्रान्त्यते तर्धेनामपि चलदुर्गां चकारेत्यर्थ इति वा । दिविषलु ।
 सत्सूदियद्रुहेत्यादिना (पा० ३।२।६१) किप् । इद्युर्भां चेति
 (पा० ६।३।८। वा० १) सप्तम्या अलुक् । चलदन्तादिति
 (पा० ६।३।८।) रुपामादित्वात् (पा० ८।३।८८) इति
 वा घर्त्त । पान्यानां दुर्गा । पान्या चासौ दुर्गा चेति वा ॥ ३८ ॥

आदेशितामिति । अथ असौ देवो भूयः पुनरपि अर्हप-
 थात् सकाशात्तलं विहाय तानेव सुरानिन्द्रादीनेतुमनाः प्राप-
 यितुकामा सती तां भैमां नुनोद इतश्चलेति प्रेरयति स्तेत्यर्थः ।
 जिं कृता । इन्द्रादिसमुखमागच्छेत्यादेशितामादिष्टामपि तथा
 मन्दं मन्दं नलस्यैव दिशां नलसमुखमेव चलन्तीं गच्छन्तीं
 विभोषय । आदेशः मञ्चातोऽस्याः । आदेशितामिति पाठे नलं
 प्रति गच्छेत्यप्रेरितामपीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

मुपेति । भीमोद्भवा देव्याक्षामरुपाक्षीं नुनोदामुप-
 केव । विवादुः परिणेतुः दृढां प्रथमसुरतारगभिर्भरा अ-

भीमोद्भवा तां नुनुदेऽङ्गपालीं
देव्या नवोद्वेव दृढां विवेदुः ॥ ४० ॥
देवी कथञ्चित् खलु तामदेव-
द्रीचीभवन्तीं स्मृतसित्तदृक्का ।

पालीं नवोढा नववधुरिव । अङ्गपालीमोचनमात्रेण साम्यं वि-
वक्षितं न तु लिङ्गं । किं कृत्वा । परिहासवशान्नलसन्मुखगमन-
निषेधिकानां आसीनां सखीनां गिवारय्यञ्चको जंजं इति
रवः शब्दसद्रूपैर्लक्ष्यैश्चिह्नैर्लक्ष्यं ज्ञेयं । तेषां वा लक्ष्यं विषयभूतं,
अद्वार्थान्नलवरणनिषेधिकास्त्रालिपु कोपवनाङ्गैर्या एव जंज-
ङ्कारासद्रूपैश्चिह्नैर्लक्ष्यं, अथवाऽसीनां भमराणामिव यं जंजं-
रवचिह्नैर्लक्ष्यं गिपतहुञ्जद्वमरं आवर्त्तने परावर्त्तने लोलं
चञ्चलं कण्ठदण्ड एव नालं यस्य एवं मुखाब्जं कृत्वा । नवो-
ढापि आलिङ्गनादि कुर्वित्युपदिशन्तीनां सखीनां तासु वा
जंजंरवचिह्नलक्ष्यं मुखाब्जमावर्त्तयति । अजमपि लोलगालं
भ्रमरजंजंरवलक्ष्यञ्च भवति । रवलचेति पाठे लवमद्व्या
इत्यर्थः ॥ ४० ॥

देवीति । देवी तां भीमीमित्याह सा । किंभूतां । कथञ्चित्-
हताङ्गपालीमोचनादिप्रकारेण कष्टेन खलु नियतं अदेवद्री-
चीभवन्तीं न देवानश्चेति देवान् प्रत्यगच्छत्येवंविधा भवन्ती तां ।
किंभूता । स्मृतेन ईषद्धामेन शिकृष्टका गिक्कौष्ठप्रान्ता स्वा-
भिप्रायापरिज्ञानात् किञ्चित्कृतदशया । इति किं । हे शशा-

आह स मां प्रत्यपि ते मृशं का

शक्ता शशाङ्कादधिकास्यविम्बे ॥ ४१ ॥

एषामकृत्वा चरणप्रणाम-

मेषामनुज्ञामनवाप्य सम्यक् ।

कृत्वा अधिकं सुन्दरमाङ्गादकं आस्यविम्बं यस्या एवम्भूते, भैमी-
सखीप्रायां मामपि प्रति, इयं प्रतार्यं इन्द्रादिवरणार्थं मां
नयतीति । तेन च का पुनः शक्ता अपि त्वेवं शक्ता न कार्या
मा भैमीरिति । देवानश्चति देवद्रीची । विष्वग्देवधारिति
(पा० ६।३।८३) टेरच्चादेशे, उगित्वात् (पा० ४।१।६) ङीप्,
अथ, (पा० ६।४।१६८) इत्यकारलोपे, चाविति (पा० ६।
३।१३८) पूर्वस्याणो दीर्घः । पञ्चानञ्समासः । अदेवद्री-
चीभवन्तीमिति पाठः सम्यः । अदेवद्रीचां देवद्रीचीं भवन्तीं
ततो नञ्समासः, चिप्रत्ययः । शशाङ्कात् । यस्मादधिकमिति
(पा० ९।३।८५) शायकत्वात् पञ्चमो ॥ ४१ ॥

चेन्न प्रतारयमि तर्हि पुनः इन्द्रादिसम्मुखं मां किमिति
नयमीत्याशङ्क्यामाह ॥ एषामिति ॥ एषामिन्द्रादीनां चर-
णयोः प्रणाममकृत्वा तथा एषां भग्यगमया भवति तद्यानुज्ञां
मल्लवरणानुमतिं अप्राप्य निजचिह्नप्रकटनमात्रानुमितप्रसादेन
मत्प्रप्रायामपि माताश्विरःकम्पादिसूचितामनुज्ञामलभ्या स-
पर्ववरे स्वावज्ञानादिन्द्रादिभिः सह विरोधे मतिर्योऽयं त-
द्विरुद्धेति जन्मवरीतं ईहा चेष्टाऽभिप्रायो वा सा कथमिवोद्विती

सुपर्ववैरे तव वैरसेनि
 वरीतुमीच्छा कथमौचितीयम् ॥ ४२ ॥
 इतीरिते विश्वसिता पुनस्ता-
 मादाय पाणौ दिविपत्सु देवौ ।
 कृत्वा प्रणम्रां वदति स्म सा तान्
 भक्त्येवमर्च्यधुनानुकम्पाम् ॥ ४३ ॥
 युष्मान् वृणीते न वहन् सतीयं
 शेषावमानाच्च भवत्सु नैकम् ।

अपि तु न कथञ्चित् । स्वावजानादिरुद्धाः सन्तः शपन्दा-
 स्यन्तीति तान् प्रति नीयमे न तु वरणार्थमिति भावः । इय-
 मौचित्येति वा । कतमौचित्येति पाठः ॥ ४२ ॥

इतीति । आ देवौ इति पूर्वोक्तमोरिते मति विश्वसितां तां
 भैमीं पाणौ पुनरादाय कृत्वा दिविपत्सु देवेषु विषये नमस्कार-
 वशात्प्रकर्षेण नम्रां कृत्वा तान् देवानिति वदति स्म । इति किं ।
 भवद्भक्ता इयं भैमी अधुना नवनरणानुमतिरूपामनुकम्पाम-
 र्हेति इति ॥ ४३ ॥

एतद्वरणार्थमागतानामग्राकं नवनरणानुमतिर्दीयता-
 मिति कथमुच्यते इत्याशङ्का परिहरति ॥ युष्मानिति ॥ हे
 लोकपालाः इयं भैमी यस्मात्सती पतिव्रता एकमर्त्यैव तस्मा-

तदः समेतं नृपमंशमेतं

वरीतुमन्विष्यति लोकपालाः ॥ ४४ ॥

भैम्याः खजः सञ्जनया पथि प्राक्

खयम्बरं सञ्जनयावभूव ।

इदं युष्मान् न वृणीते पतित्वेन नाङ्गीकरोति । भवतु मध्ये
शेषावमानाश्च एकं न वृणीते । तत्तस्मात् सर्वैकवरणपक्षयो-
र्दोषदर्शनाद्वेतोरेकत्र नलस्वरूपे समेतान् मिलितान् गान्ध-
भूतान्को युष्मानेवैनं नृपं, अष्टानां लोकपालानां वपुर्धारयते
नृप इति वचनात् युष्मद्रूपमेवैनं नलं नृपं वरीतुं अन्विष्यति
विचारयति । नले ह्येते पूर्वोक्तोभयदोषाभावात् नलमेव
वरीतुं वाञ्छन्तीत्यर्थः । वो युष्माकं समेतान् गानेन नृपमिति
वा ॥ ४४ ॥

परदारत्वादपीयं भवद्भिर्नाभिलषणीयेत्याह ॥ भैम्या इति ।
हे लोकपालाः, वेधाः मातृमेवनानन्तरं खमन्दिरागमने-
सायां पथि खजा मालायाः सञ्जनया सङ्गेन पथे 'सर्गे प्रह-
मसादाधिगतेत्यादिकथितप्रकारेण भ्रान्तिदृष्टनक्षेत्रे मध्ये
दूत्यगतस्य मय्यनलस्य कण्ठे निक्षेपण्या कृत्वा भैम्याः खयमां
प्राक् पूर्वमेव सञ्जनयाम्भूवाकृत । तथा तच्चैव सर्गे तथैव मि-
यक्षाविद्यायुक्तप्रकारेण नलस्यालिङ्गनयान्निङ्गनेन भैम्याः
समोगं वाच्यरतमपि व्यधत्त । अथ मग्धागमिति वा । इह
खयम्बरस्य समोगं फलं आलिङ्गनेन चकारेति वा । तस्मात्

सम्भोगमालिङ्गनयास्य वेधाः
 शेषन्तु कं हन्तुमियद्यतध्वम् ॥ ४५ ॥
 वर्षात्रयमाचारपथात् प्रजाभिः
 स्वाभिः सहैवास्तुल्यते नलाय ।
 प्रमेदुपो वेदशवृत्तभङ्गा
 दित्सैव कीर्त्तिर्भुवमानयदः ॥ ४६ ॥

पुनः शेषं अवशिष्टमंगं हन्तुं विनाशयितुं इयत् नलाकारधा-
 रणादिप्रकारेण यतध्वं प्रयत्नं कुरुत, अपि तु न कोऽप्यवशि-
 ष्टोऽयः । तस्माद्ब्रूया प्रयामो न कार्यः किन्त्वाजैव दातव्येत्यर्थः ।
 वाङ्मरतम्यैवाभ्यर्चितत्वात् तत्राप्यालिङ्गनस्याभ्यर्चिततरत्वात्तस्य
 च संवृत्तत्वात् कं पुनः शेषं सम्भोगं हन्तुं इयद्यतध्वं इति वा ।
 किमिति पाठे शेषा तु लोकस्थितिरिति कामशास्त्रोक्तन्यायेन
 शेषं लोकस्थितिरूपं सम्भोगं पुनर्हन्तुं इयत् किं यतध्वं इति
 व्याख्येयं । सञ्जनानिङ्गनेत्यत्राप्यन्तत्वाद्युच् ॥ ४५ ॥

। इदानीं युक्त न्तरेण देवान् मान्वयति ॥ वर्येति ॥ वा पूर्वा-
 परितापे । पूर्वममग्नावितमेवाकं मया । किन्तु नलाय कीर्त्तिर्दि-
 त्सैव वा युष्मान् भुवमानयत् भैमीस्वयम्वरदर्शनघाजेन नलाय
 कीर्त्तिं दातुमेवात्रागमनं युष्माकं न तु भैमीवरणार्थमित्यर्थः ।
 किंभूताय । यतः स्वाभिः प्रजाभिः सह वर्षाणां वाङ्मणादीनां
 आश्रयमाणां ब्रह्मचर्यादीनां सत्युक्तादाचारपथात् सकाशाद-
 भवन्ति अश्रुताय । किंभूतान् वः । ईदृशवृत्तभङ्गा प्रमेदुपः

इति श्रुते ऽस्या वचसैव दास्यात्
 कृत्वा सलास्याधरमास्यबिम्बम् ।
 भूविभ्रमाकृतकृताभ्यनुज्ञे-
 ष्वेतेषु तां साय नलाय निन्ये ॥ ४७ ॥
 मन्दाक्षनिस्पन्दतनोर्मनोभू-
 दुःप्रेरमप्यानयति सा तस्याः ।
 मधूकमालामधुरं करं सा
 कण्ठोपकण्ठं वसुधासुधाशोः ॥ ४८ ॥

सा चाराचरणादेव निष्कपटदूत्यकरणाद्वा प्रसन्नान् । मैत्र्या
 इन्द्रादीन् विहाय सौन्दर्यादिना गुणेन नल एव वृत इति
 कीर्त्तिः ॥ ४६ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्ते देवीवचने श्रुते सति अस्या देव्या
 वचसैव जाताद्दास्यात् क्षिताद्धेतो आस्यबिम्बं मुखचन्द्रं सला-
 स्याधरं चक्षुलोष्ठं कृत्वा एतेषु देवेषु भूविभ्रमरूपेणाकृतेनामय-
 प्रापकेनेङ्गितेन कृत्वा कृताभ्यनुज्ञा नलवरणानुमतिर्येतेषु वस्तु ।
 अथागन्तरं सा देवी तां नलाय नलं प्रापयितुं नलार्थं वा
 निन्ये पुनर्नलमग्राखीचकारेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

मन्दाक्षेति । सा देवी मधूकमालया मधुरं सुन्दरं तस्या-
 करं वसुधासुधाशोभं चन्द्रस्य नलस्य कण्ठोपकण्ठं कण्ठसमीपं
 आगयति वा प्रापयति वा । किंभूतायाः । मन्दाक्षेण सज्जया
 निस्पन्दा निर्यज्ञा तनुर्यस्याः सप्तगाया इत्यर्थः । किंभूतं करं ।

अथाभिलिख्येव समर्प्यमाणां
 राजिं निजस्वीकरणान्तराणां ।
 दूर्वाङ्कुराढ्यां नलकण्ठनाले
 वधूर्मधूकस्रजमुत्ससर्ज्ज ॥ ४६ ॥
 तां दूर्वया श्यामलयातिवेलं
 शृङ्गारभासन्निभया सशोभाम् ।

नोभुवा नलविषयकामेन दुःप्रेरमपि कामेनापि प्रेरयितुम-
 ाक्यं । निष्पन्देति पाठे पूर्ववत्पत्वं । दुःप्रेरमपि प्रेरयति स्मेति
 वेरोधाभासः ॥ ४८ ॥

अथेति । अथ करस्य नलकण्ठसमीपजनयनानन्तरं वधू-
 र्ममी दूर्वाङ्कुराढ्यां मधूकस्रजं नलकण्ठनाले उत्ससर्ज्जं निक्षिप्त-
 तां । उत्प्रेचते । अभिलिख्य समर्प्यमाणां दीयमानां निजे-
 तात्मना नलस्य स्वीकरणं तत्सम्बन्धिनामचराणां मया त्वं नि-
 श्चेतं वृत्तोऽमीति एवंपाणां वर्णानां राजिमिव । निश्चयज्ञा-
 तार्थं हि यत्र दीयते तदिवेत्यर्थः । मालासञ्जनानन्तरं वा-
 ङ्गीकरणे निययो जातः । दूर्वाङ्कुराणां श्यामत्वादचरमस्य
 वधूकानि लिखिताचरमन्विष्यानीयानि । कण्ठस्य नालत्वा-
 मुखस्य कमलत्वं ॥ ४९ ॥

तामिति । भृशञ्चलः तां मालां कण्ठेन विभरांवभूव ।
 कम्भूतां । श्यामलया अत एव शृङ्गाररमस्य भया कान्त्या
 निभया तुष्यया दूर्वयाऽतिवेलमतितरां शशोभनदीप्तिं । तथा

मालां प्रसूनायुधपाशभासं
 कण्ठेन भूम्हृदिभरावभूव ॥ ५० ॥
 दूर्वायजायत्युलकावलिं तां
 नलाङ्गसङ्गाद्भृशमुल्लसन्तीम् ।
 मानेन मन्ये नमितानना सा
 सास्त्रयमालोक्त पुष्पमालाम् ॥ ५१ ॥

प्रसूनायुधस्य कामस्य पाशभासं पाशसदृशीं । मालानिषेपा-
 नन्तरमेव कामपरवशत्वान्मालायाः कामपाशत्वं । श्यामो भवति
 शृङ्गार इति भरतवचनाच्छृङ्गारस्य श्यामत्वं । भूम्हृत्पर्वतोऽपि ।
 विरावभूव । भीडोति (पा० ३।१।३८) आभि, लक्ष्येति (पा०
 ३।१।४०) भुवोऽनुप्रयोगः ॥ ५० ॥

दूर्वेति ॥ मानेनेर्याजनितकोपेन नमितानना सा मैत्री
 सास्त्रयं गुणवत्यामपि तस्यां दोषारोपसहितं यथा तथा हेर्य-
 मिति यावत् पुष्पमालामालोक्त इत्यहं मन्ये शब्दे । किमूतां ।
 दूर्वापाण्ड्येव दूर्वाङ्कुरा इव च जायती स्फुरन्ती पुलकावलि-
 स्याः तां । तथा नलाङ्गसङ्गाद्भृशमुल्लसन्तीं गोभमानां सदृशं ।
 लक्ष्मणसमुखी सत्येव मालासहितं नखवचः कटाक्षैर्विलोकि-
 तवती । अन्यापि नायिका एवंविधां सपदां मानेन नम्रमुप-
 मती मेर्यमानोक्तते । स्त्रीणामीर्याकृतः कोपो मानोऽन्यासङ्गि-
 प्रिये इत्यमरः ॥ ५१ ॥

कापि प्रमोदास्फुटनिर्जिहान-

वर्णैव या मङ्गलगीतिरासाम् ।

सैवाननेभ्यः पुरसुन्दरीणा-

मुच्चैरुलूध्वनिरुच्चचार ॥ ५२ ॥

सा निर्मले तस्य मधूकमाला

इदि स्थिता च प्रतिबिम्बिता च ।

कियत्यमग्रा कियती च मग्रा

पुष्पेपुवाणालिरिव व्यलोकि ॥ ५३ ॥

कापीति । प्रमोदाद्भूषणवशात्कण्ठस्य मङ्गलत्वादस्फुटा अ-
प्रकटा निर्जिहाना निर्गच्छन्तो वर्णा अचराणि यस्या एवंविधैव
या पुरसुन्दरीणां विलोकयितुमागतानां आननेभ्यः कापि
लोकोत्तरा मङ्गलरूपा धवलादिगीतिरामीत् मैवाच्चैरुलूध्व-
निरुच्चचार उदलमत् । विवाहाद्युत्सवे स्त्रीणां धवलादिमङ्ग-
लगीतिविशेषा गौडदेशे उलूलुरित्युच्यन्ते । सोऽप्यव्यक्तव्यक्तवर्णं
उच्यार्थते । स्वदेशरीतिः कविनोक्ता ॥ ५२ ॥

मेति । तस्य नलस्य निर्मले इदि स्थिता चान्तःप्रतिबिम्बिता
च सा मधूकमाला कियती किञ्चिदमग्रा अयुडिता कियती
च मग्रा युडिता, पुष्पेयुः कामस्तस्य बाणालिः शरपङ्क्तिरिव
व्यलोकि वीक्षिता लोकैरिति शेषः । मधूकप्रतिबिम्बानां कि-
ञ्चिदन्तःप्रविष्टरूपवाणां श्रमाम्यमुपरिस्थितानां कामग्रवाणां श-
माम्यं । मालास्पर्शाश्रमोऽपि कामपरवशो जात इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

रोमाणि सर्वाण्यपि बालभावाद्
 वरश्रियं वीक्षितुमुत्सुकानि ।
 तस्यास्तदा कण्डकिताङ्गयष्टे-
 रुद्धीविकादानमिवान्वभूवन् ॥ ५४ ॥
 रोमाङ्कुरैर्दन्तुरिताखिलाङ्गी-
 रम्याधरा सा सुतरां विरेजे ।
 शरव्यदण्डैः श्रितमण्डनश्रीः
 श्मारी शरोपासनवेदिकेव ॥ ५५ ॥

रोमाणीति । तदा तस्मिन् समये कण्डकिता मञ्जातरी-
 माञ्चाऽङ्गयष्टिः शरीरं यस्यास्तस्या भैरवा वयोरभेदात् बाल-
 भावात् केशत्वादथ च शिशुत्वादरस्य नलस्य श्रियं रोमां
 वीक्षितुं उत्सुकानीव सर्वाण्यपि रोमाणि उदुचैर्पीवा यथा
 क्रियार्था सा उद्धीविका क्रिया तस्या आदानमङ्गीकरणं इव
 भूवन्निव । सात्विको रोमाश्चस्तम्भस्य तस्या जात इत्यर्थः ।
 याल्पाय वरश्रियं वीक्षितुं उत्कण्ठिताः खर्वत्वादुद्धीवा भवन्ति ।
 कण्डकशरकादिः उद्धीविका मङ्गलीया कप् ॥ ५४ ॥

रोमेति । रोमाङ्कुरैर्दन्तुरित उन्नतः नतीकृतोऽपिमां
 यस्याः सा रोमाश्चयुक्ता, तथा रम्याधरा विम्बोष्ठी सा भैरवी
 श्मारी काममम्मन्थिनी शरोपासनवेदिकेव याणाभ्यामज्ञाया
 सुतरां विरेजे । किष्कृता वेदिका । शरव्यदण्डैः वेद्यभर्तृणां
 यिता मण्डनश्रीः अलङ्कारोभा यथा सा । रोमाङ्कुरा श-

चेष्टा व्यनेशन्निखिलास्तदास्याः

स्मरेपुवातैरिव ता विधूताः ।

अभ्यर्थ्य नीताः कलिना मुहूर्त्तं

लाभाय तस्या वज्रं चेष्टितुं वा ॥ ५६ ॥

यदण्डम्यानीयाः । भैम्यपि त्रितमण्डनश्रीः । रोमाञ्चितां तां
दृष्ट्वा सर्वेऽपि कामपरवशा जाता इति भावः । शराभ्यास
उपाशनमित्यमरः । दन्तुरङ्कतं दन्तुरितं ॥ ५५ ॥

चेष्टा इति । तदा तस्मिन् कालेऽस्या निखिलास्ताचेष्टा व्य-
नेशन् विनष्टाः । उत्प्रेक्षते । स्मरेपुवातैः कामवाणपुङ्खवायुभिः
विधूता इव भ्रमणवशात् भीता इव । वाशब्द उत्प्रेक्षान्तर-
समुच्चये, इवार्थे वा । तस्या लाभाय भैम्याः प्राप्तये वज्रभिः
प्रकारैरेष्टितुं अभ्यर्थ्य भैमीमेव याचिता मुहूर्त्तं घटिकादयं
क्षणमात्रं वा कलिना युगेन नीता इव । भैम्याः कामुकेन
कलिना स्त्रियाभ्यविष्टासितया भैमीमलभमानेन वज्रविलास-
सम्पत्तये भैमीविलासा एव याचितकमण्डनार्थं नीता इवेति
भावः । याचितमपि क्षणमात्रमेव गीयते । मात्तिकस्तमोऽन
कटाचादिव्यापाररक्षिता सा जातेति भावः । व्यनेशन्नित्यत्र
पुषादित्यात् शैरठि (पा० ३ । १ । ५५ ।) नश्मिन्योरनिर्देष्टं
वक्तव्यं (पा० ६ । ४ । १२० । वा० २) इत्येतं । भाष्यकारस्य
कैयटस्य पदमञ्जरीकारस्यापि मते छन्दस्यैवैतं नश्मिन्योनं
भाषायां । अनेशयस्यैव आभुरस्येति श्रुत्युदाहरणायगेरथेतं

तन्म्यास्तमाल्यसृशि यन्नलस्य

खेदं करे पञ्चशरश्चकार ।

भविष्यदुद्वाहमहोत्सवस्य

हस्तोदकं तज्जनयास्वभूव ॥ ५७ ॥

तूलेन तस्यास्तुलना मृदोस्तत्

कम्पास्तु सा मन्मथवाणवातैः ।

हृन्दस्वेत्यवशीयते । वृत्तिहता तु नशिमन्योर्भाषाविषयत्वम-
ङ्गीकृत्य श्रमिपचोः हृन्दोविषयत्वमङ्गीकृत्यैवं समर्थितं । नशि-
मन्योरलित्येवं हृन्दस्यमिपचोरपीत्यादि (पा० ६।४।१२१)
(१) कारिका च ॥ ५६ ॥

इदानीं नलस्य सान्त्विकत्वं वर्णयति ॥ तदिति ॥ पञ्चशरः
कामः तथा भैम्या निक्षिप्तं माल्यं मालां अनुरागवशात् पुनः पुनः
सृशतीति सृक् तस्मिन्नलस्य करे सान्तिकं खेदं घर्म्मजलं चकार ।
तद्भविष्यतः उद्वाहरूपस्य महोत्सवस्य सम्बन्धि नियतपरब-
लोत्पादने हेतुभूतं हस्तोदकं कम्पादानजलमेव जनयाम्भू ।
नलस्यापि सान्तिकखेदः प्रवृत्त इति भावः । खेदजलं न भवति
किन्तु हस्तोदकमिति ॥ ५७ ॥

तूलेनेति । मृदोरतिसुकुमार्यास्तस्या भैम्यास्तूलेन कार्पा-
मेन मृदुतया यस्मात्तुलना साम्यमस्तीति शेषः । तत्तस्मात्सा
मन्मथवाणवातैः कामशरपुङ्खवायुभिः कम्पा यकसा च
भवतु । कार्पासो हि लघुत्वादातेन सकम्पो भवति । सा च

चित्रोयितं तत्तु नलो यदुच्चै-
रभूत् स भूमृत्पृथुवेपथुस्तैः ॥ ५८ ॥
दृशोरपि न्यस्तमिवास्त राज्ञां
रागाद्गन्तुप्रतिबिम्बि मान्यम् ।

तत्तुल्या । अतस्तस्याः कामवाणवातैः सकम्पत्वं युक्तमेवेत्यर्थः ।
तत्तु पुनश्चित्रोयितं आश्चर्यं कृतं यदुच्चैर्भूमृन्महाराजो धीरो
ऽपि स नलस्तैः कामवाणवातैः कृत्वा पृथुर्भूयान् वेपथुः कम्पो
यस्यैवंविधोऽभूत्, ततैः कामवाणैश्चित्रं कृतमाश्चर्यं कृतमि-
त्यर्थः । तूलस्य तूलतुल्यस्य वा वातैः कम्पो युक्तः । अत्युच्चस्य
पर्वतस्य तु वातैः कम्पोऽतितरामाश्चर्यकारीत्यर्थः । उभावपि
तुल्यानुरागौ सान्त्विककम्पयुक्तौ जाताविति भावः । चित्रो-
यितं । नमोदरिवद्विचित्रः क्यजिति (पा० ३ । १ । १८) क्यज-
नात् क्तः । क्यचि चेति (पा० ७ । ४ । ३३) इत्वमकारस्य ॥ ५८ ॥

दृशोरिति ॥ दृशोरपि अमुनि क्रोधजनितेऽश्रुणि प्रतिबिम्बो
ऽभ्यासीति एवंशीलं मान्यं सा मधुकमाला रागान्नलविषयात्
क्रोधात् अथच तज्जनितात्रेचलौहित्याद्देतोः सभासदां राज्ञां
दृशोरपि न्यस्तमिव, येन केनचिद्वलान्निचितमिवास्त अतिष्ठत् ।
नेत्रलौहित्यदर्शनादेवं ज्ञातमभूदिति यावत् । तथा कश्चित्
क्रुद्धः भन् कस्यचिन्नेत्रे वलादङ्गुल्यादिग्रन्थं निक्षिपति तदीय-
नेत्रस्य च लौहित्यं भवति अश्रु च निर्गच्छति । तथा क्रोधाद्दर्श-
नमात्रेण तन्मान्यमेव तेषां द्वयोरपि नेत्रयोर्निक्षिप्तं ग्रन्थमिवा-

नृपस्य तत्पीतवतोरिवाक्षणेः

प्रासम्ब्यमालम्बत युक्तमन्तः ॥ ५६ ॥

भवत् । अत एव तयोर्लौहित्यमयु च जातमित्यर्थः । अर्थादयु-
क्तमेतत् । न केवलमन्तःकरणे शब्दं निश्चितं किन्तु दृष्टारपी-
त्यपिशब्दार्थः । अथ च रागात् नलप्रीत्या भैरवा मालं यथा
नलकण्ठे न्यस्तं तथा रागात् क्रोधात् नलस्यद्विर्भां समुत्पन्नं पश्यतां
राज्ञां नेत्रयोरपि शब्दमिव चिप्रमभूत् । यतो दृग्गन्तुप्रतिबिम्बि ।
नलमसहमानाः सर्वेऽपि राजानो मालादर्शनमात्रेण क्रोधेर्वा-
वशाः सङ्कुचितनेत्राः पराङ्मुखाः सन्तस्तां न पश्यन्ति स्मेति
भावः । नृपस्य नलस्य अक्षयोरन्तः मध्यः कर्तृभूतः प्रासम्ब्यं प्रा-
सम्बं लम्बत्वं हर्षविस्फारितत्वं आसम्बत अङ्गीचकार एतद्युक्तं ।
हर्षवशाद्धि नेत्रयोर्विस्फारितं भवति । प्रासम्बमिति पाठे प्रास-
म्बनं प्रासम्बः स एवार्थः । उत्प्रेक्षते । किम्भूतयोरक्षणेः तत्पी-
तवतोरिव मालं सादरं विलोकमानयोरिव । हर्षजनितं
विस्फारितं विलोकनजन्यत्वेन उत्प्रेक्षितं । यदा नलनेत्रमथलका-
ल्यमेव प्रासम्बमृजुलम्बितं हारविशेषं अङ्गीचकार । सादरवि-
लोकनाद्येनयोरन्तः प्रतिलम्बिताया मालाया षड्जुलम्बितं ने-
त्रयोर्विस्फारितमन्तरेण न घटत इति तदेवाक्षिपति । नलस्य
तां मालां विलोकयन् हर्षवशाद्विस्फारितनेत्रो जात इति
भावः । तन्माल्यं रागादृशोर्नयमिवास्त । नेत्रमध्ये निश्चितं
यच्छब्दादि तद्विवाभूत् । युक्तमेतत् । क्रोधाद्धि दृष्टमात्रं वल

स्तम्भस्तथालम्बितमां नलेन

भैमीकरस्पर्शमुदः प्रसादः ।

कन्दर्पलक्ष्मीकरणार्पितस्य

स्तम्भस्य दम्भं स चिरं यथाऽऽयत् ॥ ६० ॥

शल्यमिव भवति नेत्रयोश्च लौहित्यमश्रु च भवतीति युक्तमित्यर्थः ।
तन्मांसं पीतवतीरिव नलनेत्रं वस्तु शल्यमिव भवति । नलनेत्र-
योरन्तः रागात् प्रीतेर्दृष्टत्वं प्राप एतदपि युक्तं । प्रीतेर्हि हर्षो
भवति इत्यपि युक्तमेवेत्यर्थ इति वा । प्रालम्ब्यं गुणवचनादित्यात्
(पा० ५।१।२९४) यञ् । प्रालम्बमिति पाठे प्रालम्बो हारभेदे
स्यादिति विद्यः । राशेति पाठे, आनन्दश्रुणि प्रतिबिम्बितं मांसं
राज्ञा नलेनानुरागाद्दृशेरपि न्यस्तमिवास्तु । न केवलं इति
किन्तु नेत्रयोरपि दृष्टमित्यर्थः । अत एव तन्मांसं पीतवानल-
नेत्रयोर्मध्यः प्रालम्बत्वमालम्ब्यतेति युक्तं । दीर्घाया मालाया अ-
न्तर्द्धारणार्थं नेत्रमध्येऽपि दीर्घा जात इवेति भावः ॥ ५८ ॥

स्तम्भ इति ॥ मालानिचेपसमयजातभैमीकरस्पर्शसेन जाता
मुत् हर्षस्तस्य प्रसादरूपः स्तम्भः सान्त्विकभावः नलेन तथा
‘लम्बितमां अतितरां प्राप्तः । यथा स नलः कन्दर्पस्य लक्ष्मीक-
रणाय लक्ष्यार्थं अर्पितस्यारोपितस्य स्तम्भस्य दम्भं व्याजं काम-
वेध्यस्तम्भमादृश्यं चिरमायत् । कामवेध्यस्तम्भवद्भैम्याः करस्पर्शं
ज्ञातसान्त्विकस्तम्भवशाग्रितरां निर्यापारो जात इति भावः ।
नितरां कामपीडा सञ्चिता ॥ ६० ॥

उत्सृज्य साम्राज्यमिवाथ भिक्षां
 तारुण्यमुल्लङ्घ्य जरामिवारात् ।
 तं चारुमाकारमुपेक्ष्य यान्तं
 निजां तनूमाददिरे दिगिन्द्राः ॥ ६१ ॥
 मायानलत्वं त्यजतो निलीनैः
 पूर्वैरहंपूर्विकया मघोनः ।

इदानीमिन्द्रादिभिः स्वं रूपं धृतमिच्छाह । उत्सृजेति ॥
 अथ मलवरणानन्तरं ते इन्द्रादयो दिगिन्द्रा दिक्पाला यान
 गच्छन्तं चारुं सुन्दरं तं अलोकनलाकारं उपेक्ष्योन्मुख्य निजां
 सहस्रनेत्रादिलक्षणां स्त्रीयां तनू आरान्नलसमीप एवाद-
 दिरेऽङ्गीचक्रुः । कः कामिव । कश्चिद्राजा साम्राज्यमुत्सृज्य घृण
 मुप्यतया चक्रवर्त्तिपदं त्यक्त्वा भिक्षामिव । तथा कालवशाद्भ्र-
 तारुण्यमुल्लङ्घ्यातिक्रम्य कश्चिज्जरामिव । उपमादयेनेन्द्राद्या-
 काराणां नलाकारादतिचीनत्वं सूचित । साम्राज्यादिपरि-
 त्यागेन भिक्षाद्यङ्गीकारे यावद्दुःखं भवति तावन्नलाकारपरि-
 त्यागेन स्वाकाराङ्गीकारे तेषां जातमिति भावः । तच्च निजम्,
 मेव हेतुः । अन्योऽपि विद्वानसमीचीनमपि निजमङ्गीकरोति
 न तु समीचीनं परकीयम् । यातुमिति पाठे स्वर्गमिति शेषः ।
 आददिरे । आहो दोनाखेति (पा० १।१।१०) तद् ॥ ६१ ॥

यथाक्रमं तेषामाकारस्त्रीकारमाह । मायेति । मायानम-
 यलीकनमत्वं त्यजतो मघोनः निलीनैः पूर्वनिजगता मेति

भीमोद्भवासात्विकभावशोभा-
दिदृत्तयेवाविरभावि नेत्रैः ॥ ६२ ॥
गोत्रानुकूलत्वभवे विवाहे
तत्प्रातिकूल्यादिव गोत्रशत्रुः ।

तैः पूर्वैर्नेत्रैः नलाङ्गमङ्गजनिता भीमोद्भवायाः सात्विकभाव-
शोभा रोमाद्धादिलक्ष्मीमया दिदृत्तयेव दर्शनेच्छयेवाहं पूर्व-
महं पूर्वमिति यथा भवति तथा, यदाहं पूर्वमहं पूर्वमिति
यस्यां क्रियायां सर्वं भवति साहंपूर्विका सङ्गात्सुखाभ्यां आ-
विरभावि वेगेन प्रकटीभूतं । इन्द्रेण खनेत्रमहसं प्रकटितमिति
भावः । अन्योऽपि दर्शनेत्युक्तोऽहंपूर्विकया प्रकटो भवति । अहं
पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका सतेत्यमरः । अहं पूर्विकया ।
स्वार्थकः मत्पर्यायश्च ॥ ६२ ॥

गोत्रेति ॥ तथा स इन्द्रमयः प्रवरः दृष्टो दृष्टः । स कः ।
गोत्रशत्रुरिन्द्रः यं वरं येष्टं प्रवरमेतयामानं मखायं पुरश्च-
कार पूजितवान् अथ चायेभरमकरोत् । किं कुर्वन् । गोत्रयो-
र्वसिष्ठकश्यपाद्योर्वशादिपुरुषयोरनुकूलत्वेनाममानत्वेन विवाह-
त्वेन वा भवे जायमाने अथच गोत्रयोजन्यकालीननाघोरानुकु-
ल्येन एतीयैकादशचतुर्थदशमादिज्योतिःशास्त्रोक्तमद्रागिकूट-
मगावेन जायमाने विवाहे विषये विवाहायमिति यावत् ।
आयन् स्वर्गात् स्वयम्भराय आयन् भुवमागच्छन् । एतावन्तं
कालमदृष्टोऽभूत् इदानीन्तु प्रकटो जात इत्यर्थः । मखायमिन्द्र-

पुरश्चकार प्रवरं वरं य-

मायन् सखायं ददशे तथा सः ॥ ६३ ॥

स्वकामसम्मोक्षमहान्वकार-

निर्वापमिच्छन्निव दीपिकाभिः ।

मायन् प्राप्तुवन् स प्रवरस्तथा दृष्ट इति वा । प्रवरशब्दकालेन प्रवरपुरस्कार उत्प्रेक्षते । तस्य गोचानुकूलविशिष्टस्य विवाहस्य प्रतिकूल्यादिरुद्धत्वादिव । यतोऽयं गोचशत्रुरिति कृतं । नक्ष-
भैर्मोगोचयोरनुकूलत्वेन जायमाने विवाहे स्वयमिन्द्रहाप्रति-
कूल्यं कृतवान् । ततश्च विशिष्टस्यापि प्रातिकूल्ये गोचयोरपि प्रातिकूल्यं जातं देवताङ्गोचरादित्याश्च स्वगोचभैर्मोगोचयोर-
प्यनुकूलत्वाभावात् प्रातिकूल्यं । ततश्च गोचयोः प्रातिकूल्येऽपि श्रेष्ठप्रवराङ्गीकरणेनापि यथा कथञ्चिद्विवाहे घट्टियत इति युद्धा प्रवरमार्षेयं पुरश्चकारेत्यर्थः । यदा गोचानुकूलत्वाभावे विवाहे तस्य प्रातिकूल्याद्भेदोः प्रवरं पुरश्चकार समानप्रवा-
त्वेनापि विवाहनिषेधादित्यर्थः । नाखोरासुरयोरारोगिकूट-
सुषकयोगेणगायां पडष्टकाद्यमद्राशिकूटादिव गोचशत्रु-
त्यादिज्योतिःशास्त्रादूक्तं । प्रवरं इन्द्रमित्रं ॥ ६३ ॥

स्वकामेति ॥ वायुमहोऽग्निः मित्रं वपुः उद्गतरीभिर्द्वि-
सरीभिः मित्राभिर्ज्यास्तभिः कुरितं व्यातं वितेने चकार ।
भैरवमिनायं परित्यज्य पुनरपि व्याम्यायाग्रं शरीरमङ्गीकृत-
न्त्यर्थः । किं कुर्यान्निव । दीपिकाभिर्ब्रह्माग्निज्यलितदिग्गभिः

उद्गतवरीभिर्ध्वरितं वितेने
 निजं वपुर्वायुसखः शिखाभिः ॥ ६४ ॥
 पत्न्यौ वृते भीमजया न वज्रा-
 वज्रा स्वमज्जाय निजुज्जुवे यः ।
 जनादपचप्य स हा सहाय-
 स्तस्य प्रकाशोऽभवदप्रकाशः ॥ ६५ ॥
 सदण्डमालुक्तकनेत्रचण्डं
 तमःकिरं कायमधत्त कालः ।

स्य कामेन समोहोऽविवेकरूपसामक्ष्येण महान्धकारस्तस्य नि-
 शिपं शान्तिमिच्छन्निव । उत्पूर्वकगमेः, गत्वरथेति (पा० ३।१।
 १६४) करबन्तात् । टिड्ढाणमिति (पा० ४।१।१५) डीप् ॥ ६४ ॥

पत्याविति ॥ यः प्रकाशः पूर्वं यक्षेरलीकनलताङ्गोकारम-
 तये स्वमात्मानं अज्जाय शीघ्रं निजुज्जुवे गोपितवान् न तस्य
 वज्रेः सहायः सखा प्रकाशो दीप्तिः सद्योऽज्जा दिवसेन हेतुनाऽप्र-
 काशः अप्रकटोऽभवत् । प्रकटोभूतोऽपि सूर्यप्रभाच्छादितया
 ऽप्रकटो जात इत्यर्थः । हा कष्टं । पत्न्यौ स्वस्वामिनि वज्रौ भीम-
 जया न वृते मति जनालोकादपचप्य ललितेव प्रकटो नाभूत्
 इति सुतोऽप्रेक्षा । अन्याऽपि स्वस्वामिनोऽपकर्षे लज्जया नि-
 शीयते । ज्वालाखट्वाद्युत्पत्त्याखपि रात्रिवत् प्रकाशाभावाद्दग्धि-
 निष्प्रभ एवाभूदिति भावः ॥ ६५ ॥

सदण्डमिति ॥ कालो यमः सदण्डं सोऽयम्या सह वर्त्तमानं

तत्कालमन्तःकरणं नृपाणा-

मध्यासितुं कोप इवोपनमः ॥ ६६ ॥

दृग्गोचरोऽभूद्य चित्रगुप्तः

कायस्य उच्चैर्गुण एतदीयः ।

अलक्तकेनारक्तं वस्त्रमालक्तकं तद्ददार्क्तं नेत्रे ताभ्यां चरम-
तिभयङ्करं, तथा तमःकिरं अन्धकारमुद्गिरन्तं कालजातं ।
यद्वा स्त्रीयग्न्यामत्नान्निग्रयेन तमसो विक्षेपकं एवंविधं कायं देह-
मधत्त प्रकटितवानित्यर्थः । उत्प्रेचते । तत्कालं तस्मिन्प्रस-
यानन्तरसमये नृपाणामन्तःकरणमध्यासितुमधिष्ठातुं उपनम
आसन्नोभूतः कालः ग्न्यामः कोप इव मूर्तः । कोप एव रागा
प्रकटो जात इति भावः । कुंषितोऽयैवंविधो भवति । अलक्तको-
तेन रक्तं रागादित्यण् (पा० ४ । २ । २) तमः किरं । दृग्गु-
प्तेति (पा० २ । १ । १३५) कः । अन्तःकरणं । अधिष्ठीदिति
(पा० १ । ४ । ४६) कर्णत्वं ॥ ६६ ॥

दृग्गिति ॥ अथ एतदीयो यमसमन्वी उच्चैर्नितरानुवर्तो
वा गुणः सेवकः । उच्चैर्गुणा यस्यैवंविधो वा । कायस्यो राजसेवकः ।
गणकजातिविशेषश्चित्रगुप्तनामा लेखको दृग्गोचरः प्रकटोभूत् ।
अथ च काये देहे तिष्ठति कायस्यः एतदीयो नितरां प्र-
दृशिषेणाद्यर्भूतेन नम्राकारेण गुप्तग्यादित एवभूतो दृष्ट-
ग्न्यामवर्णः प्रकटोऽभूत् । एवं शब्दसेवकसामान्येन सूचितदोर्दो-
विशेषमाह । तस्मैको गणकः नाम्नादिपञ्चस्योद्धृष्टोपरि म

जडं तु पत्रस्य मपीद एको
मपेर्ददच्चोपरि पत्रमन्यः ॥ ६७ ॥
तस्यां मनोबन्धविमोचनस्य
कृतस्य तत्कालमिव प्रचेताः ।
पाशं दधानः करबद्धवासं
विभुर्वभावाप्यमवाप्य देहम् ॥ ६८ ॥

द्रव्यान्तरेण द्रवीभूतं कञ्जसं ददात्येवंभूतः, प्राणिनां शुभा-
शुभकर्म्मण्येनार्थे मया विलिखन्नित्यर्थः । अन्यः कृष्णगुणस्तु
मपेरुपरि पत्रं जयपत्रं ददन्मपेः भकाशादहं काल इति पत्रा-
लम्बनं कुर्वन् प्रकटोऽभूदित्यन्वयः अतिग्राम इत्यर्थः । चे
ऽपरस्य समुच्चये त्वर्थे वा ॥ ६७ ॥

तस्यामिति ॥ तस्मिन् काले नक्षवरणामन्तरं विभुः स्वामी
प्रचेता वरुणः आर्यं पार्थिवतेजसाद्यवयवोऽवष्टभ्य प्रचुरतरजना-
वयवनिर्मितमुपभोगयोग्यमन्त्रयं देहमवाप्य बभौ । किंभूतः ।
तस्यां भैमीविषये कृतस्य मनोबन्धविमोचनस्य अन्तःकरणबन्धो-
न्मोचनस्य पूर्वं भैमीविषये पाशेन बद्धा मित्यलीकृत्य यत्किञ्च
मनस्तत्तया नले दृते सति प्रकटचेतस्त्वात् पुनस्तद्वचनेनैवा-
न्मोचितं तत् तदीयमोचनस्यैव तत्सम्बन्धिनमिव करे बद्धवामं
कृतवमतिं पाशं स्थायुधं दधानः । अन्यथापि तत्कालमेव कृत-
वत्सादिवन्धनं विमोचनस्य हस्ते पाशो बन्धनरज्जुर्भवति । आर्यं
पूर्यवत् ॥ ६८ ॥

सहद्वितीयः स्त्रियमभ्युपेया-
 देवं स दुर्वृध्य नयोपदेशम् ।
 अन्यां सभार्यः कथमृच्छतीति
 जलाधिपोऽभूदसहाय एव ॥ ६६ ॥

सहेति ॥ स जलाधिपो वरूणोऽयं च जडस्वामी मूर्खतम इति विचार्य असहाय एवाभूत् । इति किं । सहद्वितीयः स्वहायः स्त्रियमभ्युपेयात् किं पुनरन्यां । एवं रूपं नयोपदेशं नीतिमार्गं दुर्वृध्य दुष्टमिदमिति विचार्य,

मात्रा खसा दुहित्रा वा न विविकासनो भवेत् ।

वलवानिन्द्रियग्रामो विद्वंसमपि कर्षति ॥

तथा ।

कामिनी कामयेदेवं निर्जने पितरं सुतं ।

सद्वितीयोऽभ्युपेयात्तां मनःपरिषतामपि ॥

इत्यादिवाक्यरूपं स्त्रीपुरुषयोरैकान्ते मदनविकारवशादेकेन स्त्रियं प्रति न गन्तव्यं किन्तु समहायेनैवेति प्रतिपारम्परं नीत्युपदेशं द्वितीयया सहधर्मिण्या सह वर्तमानः स्त्रियमुपेयादित्युपदेशपरं बुद्ध्या सभार्योऽन्यां कथं अृच्छति प्राप्तेः अपि तु न कथञ्चित् । न अन्यस्यामनुरक्तमन्यानुमरति न न्यया तु यतमन्या वृणोतीति मयस्य पूर्वमर्थे त्यक्त्वा द्वितीया मङ्गीकृत्यासहाय एवागत इत्यर्थः । अन्योऽपि जडो मदोपदेशं विपरीतमेव बुध्यते । द्वितीया सहधर्मिणीत्यमरः । धर्मिणीयः । विकल्पत्वात् मत्तभावात् ॥ ६८ ॥

देव्यापि दिव्याऽनु तनुः प्रकाशी-
 कृता मुदश्चक्रधृतः सृजन्ती ।
 अनिर्गुतैस्तामवधार्य चिह्नै-
 स्तद्वाचि वाला शिथिलाहुताऽभूत् ॥ ७० ॥
 विलोकके नायकमेलकेऽस्मिन्
 रूपान्यता कौतुकदर्शिभिस्तैः ।

इदानीं देव्यापि स्वाकारो धृत इत्याह ॥ देव्येति ॥ इन्द्रादी-
 नां स्वाकारधारणानन्तरं देव्यापि सरस्वत्यापि चक्रधृतः श्रीवि-
 ष्णोर्मुदो हर्षान् सृजन्ती प्रेयसितरा दिव्या तनुरतिसुन्दरी
 मूर्तिः प्रकाशीकृता । देव्यापि स्वाकारो धृत इत्यर्थः । अनन्त-
 रच्च वाला भैमी अनिर्गुतैः प्रकाटितैर्वीणाहंसादिभिर्द्यौस्तैः
 सरस्वतीं अवधार्य ज्ञात्वा तद्वाचि श्लेषकोक्त्यादिरूपायां तस्यां
 वाण्यां विषये शिथिलाहुता परित्यक्ताश्चर्याऽभूत् । पूर्वं तु
 मानुषीयमोदृशं कथं वदतीति साश्चर्याभूत् सम्प्रति सरस्वती
 दृष्ट्वाऽस्या एव छत्रौ किमाश्चर्यं अपि तु न किञ्चिदिति त्यक्ता-
 श्चर्यां जातेत्यर्थः ॥ ७० ॥

विलोकक इति ॥ अस्मिन्नानादेशेभ्यः समागते नायकमेलके
 राजसद्वे विलोकके विलोकयति सति रूपान्यतया नलाकारं
 परित्यज्य सहस्रमेवाद्याकारधारणेन कौतुकं दर्शयितुं शील-
 मेपामेवंभूतैस्तेर्देवीमहत्तैरिन्द्रादिभिः निर्जले जलदर्शनादि-
 रूपामिन्द्रजालविद्यां विदन्ति जानन्ति तेषां वृत्तिवधात् जीव-

बाधा वनेन्द्रादिभिरिन्द्रजाल-
 विद्याविदां वृत्तिवधाद्वाधायि ॥ ७१ ॥
 विलोक्य तावाप्तदुरापकामौ
 परस्परप्रेमरसाभिरामौ ।
 अथ प्रभुः प्रीतमना वभाषे
 जाम्बूनदेर्वीधरसार्वभौमः ॥ ७२ ॥

नोपायस्य स्वयमङ्गीकरणेन जायात् बाधा व्यधायि पीडा वि-
 द्दिता, वतास्यर्थं कथं वा । स्वयम्बरमध्ये इन्द्रजालं प्रकटयता-
 मैन्द्रजालिकानां विलोककेऽस्मिन् राजसङ्गे तैर्वृत्तिवधात्तेषां
 बाधा व्यधायि पीडाविदिता । ऐन्द्रजालिकान् परित्यजेन्ना-
 दीनामेव विलोकनादित्यर्थं इति तत्त्वार्थो वा । रूपान्तरं धा-
 रयमाणानिन्द्रादीन् दृष्ट्वा सर्वेऽपि सासुर्या जाता इति भावः ।
 तैः । सा च ते च । पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।६७) इत्येक-
 शेषः ॥ ७१ ॥

विलोक्येति ॥ अथ जाम्बूनदस्य सुवर्णस्यैर्वीधरो मेरुस्य
 सार्वभौमश्चक्रवर्ती अत एव प्रभुः समर्थ इन्द्रः प्रीतमनाः वशी
 भौमोनसौ एतादृशौ विलोक्य वभाषे । किम्भूतो । आप्तः अन्यो-
 न्यत्तरूपः दुरापः अन्योन्येन प्राप्तुमशक्यः कामोऽभिलाषो
 याभ्यां अत एव परस्परप्रेमरसेनाभिरामौ साम्प्रत्येदवात्ति-
 भावयुक्तौ । प्रभुर्जाम्बूनदेत्यादिना वरदानमामर्थ्यं सन्ति ।
 प्रीतमना इत्यनेन च स्नेहस्यैव वरं दातुमारब्धवांश्च तं वा
 चितः सन्निधिं प्रसारणाभावं सूचयति । सार्वभौमः । तद्वदन्

वैदर्भि दत्तस्तव तावदेप
 वरो दुरापः पृथिवीश एव ।
 दूत्यन्तु यत्त्वं कृतवानमायं
 नल प्रसादस्त्वयि तन्ममायम् ॥ ७३ ॥
 प्रत्यक्षलक्ष्यामवलम्ब्य मूर्तिं
 ऊतानि यज्ञेषु तवोपभोक्ष्ये ।

(पा० ५।१।४२) इत्यण् । अनुश्रुतिकादीनाञ्च (पा० ७।३।
 २०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ ७२ ॥

किमाह स्मेत्यत आह ॥ वैदर्भीति ॥ हे वैदर्भि मया तावत्
 प्रथमं एष पृथिवीश एव नल एव तव लक्ष्मन्भी वरः, अयं च
 देवप्रसादः अर्थात् तुभ्यं दत्तः । किम्भूतः । भूयोभिरपि तपोभि-
 दुंरापः । दत्तस्यावदत्त एवेति वा । इति नैमीमुखा नलमाह ।
 हे नल त्वं तु भैमीविषयेऽस्मत्सम्बन्धि दूत्यं यद्यस्मादमायं व्याज-
 रहितं मनःशुद्ध्या कृतवान् तत्तस्मात् त्वयि विषये ममापि
 वक्ष्यमाणः प्रसादो वरदानमित्यर्थः ॥ ७३ ॥

प्रत्यक्षेति ॥ हे नल अहं प्रत्यक्षेण लक्ष्यां नेचदृश्यां मूर्तिं
 तनुमवलम्ब्य कृत्वा यज्ञेषु तव ऊतानि हवींषि पुरोडाशादीनि
 उपभोक्ष्ये । ईदृगेन वरेण मम को लाभ इत्यत आह । हि
 यस्मात् तद्विदामो यजमानादयस्य मयं यज्ञमस्माभिर्गुणाच्चाद्-
 भुक्मवेत्य भन्नादधिकोऽतिरिक्तो यो देवस्तस्य मद्भावे विषये
 संश्रेते । मिमांसका मन्वातिरिक्ता कर्षममवायिनो देवता

संशेरतेऽस्माभिरवेक्ष्य भुक्तं
 मखं हि मन्त्राधिकदेवभावे ॥ ७४ ॥
 भवानपि त्वद्व्यतिपि शेषे
 सायुज्यमासादयतं शिवाभ्याम् ।

नास्त्येवेति वेदान्तिभिः सह विप्रतिपद्यन्ते । तस्मात् तद्विप्रतिप-
 न्तिनिरासद्वारा तुभ्यं कीर्त्तिं दातुं त्वदीययज्ञेषु ऊतं प्रत्यक्ष-
 णैव शरीरेण भोक्ष्य इति भावः । अग्नौ प्रक्षिप्तस्य हविषो भक्ष-
 साङ्गावमाचदर्शनान्मन्त्रप्रकाशेन्द्रादीनां वाऽदर्शनात् किमप्य-
 यज्ञः सत्योऽसत्यो वेति सन्देहे प्रत्यक्षशरीरेण मखभोजने त्वयं
 सन्देहो गमिष्यति । कस्मिन् सति । मन्त्रादधिके देवेषु भावे
 विद्यासे सति । मन्त्रमयो देवतेत्येतत्पक्षया प्रत्यक्षायां देवता-
 यामधिकस्य मनोविद्यास्य युक्तत्वादित्यर्थः । संशयनिवृत्तिरेव
 महंशिव स्नाभो भविष्यतीति भावः । उपभोक्ष्ये । भुजोन्नयने
 (पा० १।३।६६) इति तद् । अस्माभिरिति बह्वचनं देव-
 तान्तराभिप्रायं ॥ ७४ ॥

भवानिति ॥ हे नख भवानपि त्वद्व्यतिपि भैरवपि युष्मांश्चै-
 भूनाकभोगनिमित्तस्य कर्मणः शेषे अस्मभ्ये सति शिवाभ्यां
 ईश्वरपार्वतीभ्यां सायुज्यं सहैक्यं आसादयतं प्राप्नुतं । भवान्
 शिवेन भैरवी च पार्वत्या सहैक्यं गच्छतमित्यर्थः । स्वकर्मे प्राप्नु-
 मिदं स्वयमेव भविष्यति किं शरदानेनेत्यत आह । हि यस्मात्
 प्रेत्य मरणं प्राप्य अहं कीदृक् मेते देवो मनुष्यो वा स्वर्गो

प्रेत्यास्मि कीदृक् भवितेति चिन्ता
 सन्तापमन्तस्तनुते हि जन्तोः ॥ ७५ ॥
 तवोपवाराणसि नाम चिह्नं
 वासाय पारेसि पुरं पुरास्ते ।
 निर्वातुमिच्छोरपि तन्न भैमी
 सम्भोगसङ्कोचभियाधिकाग्नि ॥ ७६ ॥

नारकी वा भविष्यामीत्यादिचिन्ता जन्तोः प्राणिनः अन्तःक-
 रणे सन्तापं महान्तमाधिं जनयति । वरदानेन चिन्तानिवृत्तौ
 मनस्तापनाशः फलमित्यर्थः । शिवाभां । पुमान् स्त्रिया (पा०
 १।२।६७) इत्येकशेषः । अस्तीत्यहमर्थेऽव्ययं वा ॥ ७५ ॥

तवेति ॥ हे नल निर्वातुमिच्छोरपि मुमुक्षोरपि तव वा-
 साय वसत्यर्थं उपवाराणसि काशीममीपे पारेसि अमिन्नद्याः
 पङ्तीरे नामचिह्नं तन्नामांकितं तत्प्रसिद्धं पुरं नलपुरमिति
 यावत् पुरास्ति भविष्यति । इदानीमन्यत्र निवामेऽपि अतःपरं
 तत्पुरं राजधानी भविष्यति । मुमुक्षोरपि ते पुरं काशीमधि-
 श्य न हतमित्यर्थः । किमिति । न हतमित्यत आह । भैम्या सह
 सम्भोगः सुरतादिसुखं तस्य सङ्कोचोऽल्पतं तस्माद्विरा भये-
 नाधिकाग्नि पञ्चकोशपरिमितायां काश्यां मुक्तिपुर्था ब्रह्मचर्या-
 दिनियमे भोगसङ्कोचभिया तत्पुरं न हतं किन्तु तत्प्रमीप
 इति भावः ॥ ७६ ॥

धूमावलिश्मश्रु ततः सुपर्वा
 मुखं मखाखादविदां तमूचे ।
 कामं मदीक्षामयकामधेनोः
 पयायतामभ्युदयस्त्वदीयः ॥ ७७ ॥
 या दाक्षपाकौपयिकी तनुर्मे
 भूयात् त्वदिच्छावशवर्त्तिनी सा ।
 तथा पराभूततनोरनङ्गात्
 तस्याः प्रभुः सन्नधिकस्त्वमेधि ॥ ७८ ॥

धूमेति ॥ ततः धूमावलिरेव श्मश्रु यच्चैवंविधं मखाखार-
 विदां यज्ञरसाभिज्ञानां देवानां मुखं सुपर्वा देवोऽग्निः इति तं
 नलमूचे । इति किं । हे नल त्वदीयोऽभ्युदयस्त्वत्सद्विद्विः कामं
 नितरां मदीक्षामयी विलोकनरूपा कामधेनुस्तस्याः पयायतां
 दुग्धमिवाचरतु तददपरिमितो भवत्विति । मद्विलोकनमावेष्ट
 तव समृद्धिरनन्तास्त्विति तस्मै वरं दत्तवानित्यर्थः । अन्यथापि
 मुखस्य भूषणं श्मश्रु च युक्तं । कामधेनोः पयो युक्तं । धूमाव-
 लिरूपेण श्मश्रुणा ततो व्याघ्र इति वा । पयायतां । आदौ
 फर्त्तुः क्वड् मयस्तोपयेति (पा० ३।१।११) क्वड् स्तोपौ ॥ ७७ ॥

वरान्तरमाह ॥ येति ॥ हे नल स्फोटादिजगको दाक्ष-
 तपुमादेः पाकः तयोरोपयिकी कारणभूता मे या तनुर्मूर्ति-
 या तवेष्ट्याया वगे वर्त्तत इति वशवर्त्तिनी इत्येवं श्रीमा भूयात्
 गिराग्निकेऽपि देशे यच्च तमभिन्नपति तच्च दाक्षपाकयोगात् न

अस्तु त्वया साधितमन्नमीन-

रसादि पीयूषरसातिशायि ।

यङ्गुय विद्मस्तव रूपकार-

क्रियासु कैटव्यलशानि शीनम् ॥ ७६ ॥

मूर्त्तिः प्रकटा भवत्वित्यर्थः । अत एव वशवर्त्तित्वात्तस्या मदीय-
मूर्त्तेः प्रभुः स्वामी अन् त्वं शिवने च ज्वासारूपया तया मदी-
यमूर्त्या पराभूततनोर्दग्धशरीरादनङ्गादधिक एधि भव ।
पूर्वमेव सुन्दरत्वेन कामादधिकः, इदानीन्तु मत्तस्यास्त्वद्वश-
वर्त्तित्वात्तद्वशीभूतया तया कामे पराभूते प्रकारान्तरेणाप्य-
धिकतरो भवेति भावः ॥ ७८ ॥

वरान्तरमाह । अस्त्विति । हे नल त्वया साधितं राक्षमन्नं
तण्डुलादि मीना मय्या रसाः प्रपानकादयः दुग्धादयो वा ते
आदयो मुख्या यस्य एवमभूतमन्यदपि पाकयोग्यं भक्ष्यं पीयूष-
रसातिशायि पीयूषरसममृतास्वादमप्यतिशेते एवं शीलं तस्मा-
दपि नितरां खादु अस्तु भवतु । हे भूप राजन् यद्यस्मात् वयं
तव शीलं रूपकाराणां क्रियासु कर्मसु विषये कैटव्यलशानि
त्वत्क्षणेन शान्ते शोभते एवं शीलं विद्मः आमीमः तस्मात्
तुभ्यमीदृशो वरो दत्त इत्यर्थः । शीनमित्यत्र चित्तमित्यपि
पाठः । विद्मः । अस्मदेो दयोयेति (पा० १।१।५८) यद्भूतं
॥ ७८ ॥

वैवस्वतोऽपि स्वत एव देव-
 स्तुष्टस्तमाचष्ट नराधिराजम् ।
 वरप्रदानाय तवावदानै-
 श्विरं मदीया रसनोद्भुरेयम् ॥ ८० ॥
 सर्वाणि शस्त्राणि सद्वाङ्मचक्रै-
 राविर्भवन्तु त्वयि शत्रुजैत्रे ।
 अवाप्यमस्मादधिकं न किञ्चि-
 ज्जागर्त्ति वीरव्रतदीक्षितानाम् ॥ ८१ ॥

वैवस्वतोऽपीति । वैवस्वतः सूर्यपुत्रो यमोऽपि देवः स्वत एव
 स्वयमेव तुष्टः सन् तं धराधिराजं नलं इत्याचष्ट अवाचत् ।
 इति किं । हे नल तवावदानैर्दूत्यादिकर्माभिर्यां गीघघोरङ्ग-
 भावैर्वा निमित्तैरिद्यं मदीया रसना जिह्वा वरप्रदानाय तुभं
 वरं दातुं चिरमुद्भुरा उत्सुका, वरं दास्यामीति मोत्कषा वि-
 धत इत्यहमपि वरं दास्यामीत्यर्थः ॥ ८० ॥

सर्वाणीति । हे नल सर्वाणि मन्त्रप्रयोज्यव्रह्मास्त्रादि-
 हितान्यभ्यासमाध्यानि कुन्तखट्वादीनि शस्त्राणि अङ्गानां मो-
 क्षोपमंशारादीनां मन्त्रा देवतादीनां वा चक्रैः समूहैः सह त्वि-
 याविर्भवन्तु प्रकटीभवन्तु । मन्त्रशस्त्रादीनि त्वमेव जानीहीति
 भावः । यतः सर्वजैत्रे शत्रूणां जेतारि । किमिद्येवं वरदाननि-
 त्यागद्वारा । मङ्गामादपमायनमस्ये वीराणां व्रतं दीक्षितानां
 पृथीतमियमानां शृङ्गणाममात् शस्त्रज्ञानादधिकमुत्कृष्टं वि-

कृच्छ्रहतस्यापि दशाविपाकं
धर्मान्न चेतः सुखलु त्वदीयं ।
अमुञ्चतः पुण्यमनन्यभक्तेः
स्वहस्तवास्तव्य इव त्रिवर्गः ॥ ८२ ॥

अत्रापि अवाप्यं न जागर्त्ति स्फुरति तस्मिन् किन्त्वेतदेव तेषां
परमं प्राप्यं तस्मादयं वरो युक्त एवेत्यर्थः । दीक्षितानां, धन्यानां
कर्त्तरि वेति (पा० २।३।७१) पठो ॥ ८२ ॥

कृच्छ्रमिति । हे नल कृच्छ्रमतिकष्टदशाविपाकमवस्थापरि-
वर्त्तं गतस्यापि प्राप्तस्य आपदि यतितस्यापि तव चेतः धर्मान्न
सुखलु न चलतु । किम्भूतं चेतः । त्वदीयं त्वदायत्तं । आपदि
मर्त्यैरप्यधर्मं एव क्रियते तव तु चित्तमापद्यपि धर्मपरमेव भू-
यादिति वरो मया दीयत इत्यर्थः । एतस्य वरस्य दाने हेतु-
माह । यस्मात् पुण्यममुञ्चतोऽनन्यभक्तेः पापानामक्तस्य केवल-
धर्मैकमेविनः पुरुषस्य धर्मायंकामलक्षणस्त्रिवर्गः स्वहस्तवास्तव्य
इव स्वहस्ते वसति एवम्भूत इव भवति । अनन्यभक्ते धर्मे तदा-
यत्तावर्यकामावपि प्राप्येते । कृच्छ्रमित्यादिना भविष्यत्कलि-
प्रभावः सूचितः । सुखलुतात्तवेदमित्यापि पाठः । अन्यस्य भक्ति-
भजनं तदभावोऽनन्यभक्तिधर्मातिरिक्तभजनाभावाद्देतोर्गिति
वा । वमतोति वास्तव्यः, वसेत्युक्तकर्त्तरि लिखेति (पा० ३।१।१।
८१। वा० २) तव्यत् । वर्गः मङ्गः । ॥ ८२ ॥

स्मिताञ्चिता वाचमवोचदेनं
 प्रसन्नचेता नृपतिं प्रचेताः ।
 प्रदाय भैमीमधुना वरौ ते
 ददामि तद्यौतककौतुकेन ॥ ८३ ॥
 यत्राभिलाषस्तत्र तत्र देशे
 नन्वस्तु धन्वन्त्यपि त्वर्णमम्भः ।
 अपो वहन्तीह हि लोकयात्रां
 यथा न भूतानि तथा पराणि ॥ ८४ ॥

स्मितेति । प्रसन्नचेताः सन्तुष्टः प्रचेता वरहणः एनं नृपतिं प्रति
 स्मिताञ्चितां हासविशदां वाचमवोचत् । हे नल अहं तु भैमी
 प्रदायाधुना तस्या भैम्मा यौतकं युतकयोर्वधूवरयोः सम्मन्धि
 पारिवर्धं वस्त्राभरणादि तस्य कौतुकेन ते तव द्वौ वरौ ददामि ।

कन्यां प्रदाय यत्किञ्चिद्वरायात्र प्रदीयते ।

वेदिकायां स्थितायैव तद्यौतकमिति सतमिति ।

युतं युग्मं युतमेव युतकं युतकसम्मन्धि देयं यौतकं । दयिजेति ।
 कान्यकुञ्जभाषायां ॥ ८३ ॥

यचेति । ननु हे नल यत्र धन्वनि निर्जले मरावपि देशे
 तव जन्माभिलाषः तत्र देशे त्वदिच्छामाघेण त्वर्णं शीघ्रं चक्ष्म
 जन्मसम्भूतं भवतु । जन्मस्यैव वरदाने हेतुमाह । हि यस्मात्
 इह लोके पश्यसु भूतेषु वा मध्ये आपो जलानि भूतानि यदा
 लोकयात्रां लोकजीवनहेतुत्वं वहन्ति प्राप्नुवन्ति तथा पराणि

प्रसारितापः शुचिभानुनास्तु
मरुः समुद्रत्वमपि प्रपद्य ।
भवन्मनस्कारलवोद्गमेन
क्रमेलकानां निलयः पुरेव ॥ ८५ ॥

भूतेजोवाय्वाकाशलक्षणानि भूतानि लोकजीवनहेतवो न भव-
न्ति । पानीयं प्राणिनां प्राणा विद्यमेतच्च तन्मयमिति । उद-
कस्येष्टानुसारित्वं परमः पुरुषार्थ इत्यर्थः । अन्धस्तु जीवनो-
पाय इति विश्वः ॥ ८४ ॥

प्रसारीति । हे नल मरुर्निर्जलो देशो भवतो मनस्कारोऽ-
भिलापस्तस्य लवो लोमस्तस्योद्गमेनोदयेन बह्मदकत्वात् समुद्रत्वं
प्रपद्य प्राप्यापि पुरेव निर्जलत्वदशायां यथासीत् तथैवास्तु भवतु ।
किंविधः । पूर्वं शुचिभानुना योऽन्नमन्मन्विता सूर्येण प्रसारी
विस्तृतस्थापः सन्तापो यस्य । इदानीमपि समुद्रत्वात् शुभ्रकिर-
णेन चन्द्रेण विस्तारिता आपो यस्य शुचेर्वाडवाग्नेः कर्णेन
ज्वालयता विस्तारितः सन्तापो यस्येति वा । चन्द्रेऽदये समुद्रवृद्धिः
समुद्रे वाडवाग्निर्युक्तः । तथा पूर्वं क्रमेलकानामुद्राणां निलयः
स्थानभूतः । वाङ्मयेन तेषां तदुद्भवत्वात् । इदानीं भवन्मन-
स्कारलवोद्गमे मति नकाणां यादोविशेषाणां ये महास्तेषां नि-
लयः क्रमेलयो मरुद्भवन्मनस्कारलवोद्गमे मति समुद्रत्वं प्रप-
द्यापि पुरेव शुचिभानुना प्रसारितापो नास्तपि तु भवत्ववेति
न । प्रसारिता आपो यमेति । अक्षपूरपूः पयमानश्च इति

अञ्जानिरामोदभरश्च दिव्यः
 पुष्पेषु भूयाद्भवदङ्गसङ्गात् ।
 दृष्टं प्रहृनोपमया मयान्यन्-
 न धर्मशर्मोभयकर्मठं यत् ॥ ८६ ॥
 वाग्देवतापि स्मितपूर्वमुर्वी
 सुपर्वराजं रमसाद्भाषे ।

(पा० ५।४।७४) अप्रत्ययः । मनस ऐकाग्र्यकरणं मनस्कार-
 चित्तस्थैकाग्र्येण चिन्तनमिच्छाविशेषः । चित्ताभोगो मनस्कार-
 इत्यमरः । अतः कृकमीत्यादिना (पा० ८।२।४६) वत् ॥ ८५ ॥

वरान्तरमाह । अञ्जानिरिति । हे नख भवदङ्गसङ्गाद्देतोः
 पुष्पेषु अञ्जानिरमङ्गुचदर्शावयवत्वं आमोदभरश्च दिव्यः स्-
 र्गायः परिमलातिशयस्य भूयात् । यद्यस्यात् प्रहृनोपमया पुष्-
 मादृशेन पुष्पमदृशमित्यर्थः । धर्मस्य पुष्पस्य शर्मणः सुखस्य
 शोभयस्य पुष्पसुखलक्षणस्य दयस्य कर्मठं करणे समर्थे भवत्
 पुत्रादिकं वस्तु मया न दृष्टं किन्तु पुष्पमेव देवादिपूजनेन धर्मे
 गिरमि धारणेन परिमलेन वा सुखस्य करोति । कर्मठं ।
 कर्मणि घटते कर्मणि घटो ढष् (पा० ५।२।३५) ॥ ८६ ॥

वागिति । वाग्देवता भरस्वत्यपि स्मितपूर्वम् प्रमथनात् हि-
 स्मिन् स्मितं कृत्येत्यर्थः । उर्वीसुपर्वराजं भूमीश्वरं रमसाद्भाषि-
 रिति रभाषे । हे गण तव प्रेयसो भौमी । तस्यास्त्रप्राप्ति-
 गितं यद्यदं दप्यं चापरम्याः मत् भक्तः भक्त्याशित्ति

त्वत्प्रेयसीसम्पदमाचरन्त्या
 मत्तो न किञ्चिद् ग्रहणोचितं ते ॥ ८७ ॥
 अर्थो विनैवार्थनयोपसीदन्-
 नान्योऽपि धीरैरवधीरणीयः ।
 मान्येन मन्ये विधिना वितीर्णः
 स प्रीतिदायो वज्र मन्तुमर्हः ॥ ८८ ॥

तं व ग्रहणोचितं ग्रहीतुं योग्यं किं नापि तु मत्सकाशादपि
 किञ्चिद्ग्रहीतुमुचितमेव त्वत्प्रियामिचभूतया मया ग्रहीयते
 तदप्यङ्गीकुर्विति । रभसो हर्षवेगयोरिति विद्यः । सम्पदं ।
 प्रमोदामोदसम्पदा इत्यमरः ॥ ८७ ॥

गर्वपरिहारपूर्वम् स्वरस्य ग्रहणयोग्यत्वमेव समर्थयते ।
 अर्थ इति । त्वया मत्समीपमागन्तव्यं इति या अर्थेना तया
 विनैव उपसीदत्समीपमागच्छन् स्वयमेव चाभवन् अन्योऽप्यर्थः
 अर्थते अर्थः फलं स धीरैर्मनीषिभिर्नावधीरणीयः नावज्ञेयः
 किन्त्वङ्गीकरणीय एव । यस्मात् मान्येन मानमर्हता पूज्येन वि-
 धिना ब्रह्मणा दैवेन चावितीर्णः दत्तः । याज्ञानन्तरेण लब्ध-
 त्वात् प्रीतिदायः । प्रीत्या दानं प्रीतिदायः अन्योऽपि वज्र मन्तुं
 गौरवेणाङ्गीकर्तुं अर्हं उचितं दत्तार्हं मन्ये । तस्माच्चयापि सया
 योऽन्योऽप्यर्थो दीयते स ग्रहीतव्य एवेति भावः । धीरैरन्योऽप्यर्थो
 नावज्ञायते किन्तु पुनर्महानित्यपेरर्थः । महतोऽपि वरस्यान्यतो-
 ज्ञेयं परिहारः । प्रीत्या दायः प्रीतिदायः । कर्तृकरणे कृतेति
 (पा० २।१।३९) समामः । दीयते दायः, कर्मणि घञ् ॥ ८८ ॥

अवामा वामार्धे सकलमुभयाकारघटनाद्-
दिधा भूतं रूपं भगवद्भिधेयं भवति यत् ।

तमेव वरमाह । अवामेति । शश्यज्जपो यस्य तत्संशोधनं
तादृशं, भो नरपते जल मे मन्त्रं गोप्यं मदीयं हस्तभूतं मेन्दुर्म
इन्दोरमां चन्द्रकान्तिस्तया सहितं ईशभागे चन्द्रकान्ता युतं
चन्द्रकलोपेतं पार्वतीभागे च भूषणीभूतार्द्धचन्द्रयुतं उत्तरीया
निश्चित आकारः स्वरूपं यस्य । यदा ईशामात्रेण साकारं
विचारे क्रियमाणे अविद्यमानाकारं, तथा स्मरहरमयं काम-
तत्परूपं क्रमेण भुक्तिमुक्तिदायि एवम्भूतं तद्रूपं अन्तःकरणे स्ते
साधवेऽर्थात् तुभ्यं । यदा हे नरपते मते साधवे ते तुभ्यं जल-
मत्ययं मिथ्यतु समाधिदशायां साक्षाद्भवत्वित्यर्थः । मे तद्रूप-
मिति वा । मे मम प्रसादादिति शेष इति वा । स्त्रीणां काम-
धानत्वात् स्मरपदेन स्त्रीभागो लक्ष्यते । तथा च पूर्वोक्तगुण-
विशिष्टं स्मरहरमयं शक्तिशिवरूपं तन्मे रूपं तवान्नः मिथ्यत्वमिति
वा । पूर्वोक्तं हरमयं मे रूपममलं अन्तः स्मर चिन्तय । तद्रूपं
मते ते तुभ्यं मिथ्यत्वमिति वा । तद्रूपमलमन्तः स्मर, तथा प्रथम
शुद्धि, तच्च ते मिथ्यत्वमिति वा । शश्यज्जपनं जपो यस्य तादृशं
हे नम मेन्दुं अमलं कर्पूरगौरं हरं अयं शुभावहविधिभूतं तद्रूपं
विशिष्टं रूपं स्मर । रूपते भाषमाणाय श्रुवते मते साधवे तुभ्यं
मिथ्यतु वा । रूपते ते म हरः मिथ्यतु मायाकार्यसाधना
भवत्वमिति वा । श्रुवते ते तद्रूपं हरो वा म मे शोभनायाभीष्टाय
मिथ्यतु । यदा स्मरहरं शिवं शिवभूतं शश्यज्जप मदा शिव

तदन्तर्मन्त्रं मे स्मरहरमयं सेन्दुममलं

निराकारं शश्वज्जप नरपते सिध्यतु सते ॥ ८६ ॥

नोऽयं स्मरहरस्ते सिध्यतु साचाङ्गवन्निति वा । अन्तर्मध्ये मन्त्राः
 शैवाः शाक्ताश्च यस्य तादृशमिति वा । तत्किं । यद्रूपं शब्दरू-
 पत्वाद् भगवती भगवांश्च भगवन्नौ पार्वतीपरमेश्वरौ अभिधेयं
 वाच्यं यन्म । यदा भगवच्छब्दवाच्यं अर्द्धनारीश्वरं भवति ।
 कैच । यतः द्विधा स्त्रीपुंमरूपौ द्वौ भागौ रूपं भूतं प्राप्तं इति वा ।
 एतत् कृत इत्यत आह । यतोऽर्द्धे दक्षिणभागे अवामा न स्त्री
 किन्तु पुरुष इत्यर्थः । अर्द्धे वामभागे वामा स्त्री चेति सामर्थ्या-
 दर्द्धशब्दादुक्त्या योज्यं । एवं द्विधाभूतमित्यर्थः । अवामं दक्षि-
 णञ्च आ सामख्येन वाममावाममदक्षिणञ्च अवामा वामे च
 ते अर्द्धे च समौ भागौ भूतं प्राप्तं सत् यद्विधा भवतीति वा ।
 परमुभयोराकारयोर्घटनात् सकलं सम्पूर्णैकरूपमित्यर्थः ।
 यद्रूपमर्द्धे वामभागे अवामा अप्रतिकूला प्रमादावदातकान्त-
 मुखी वामा स्त्री भवति पार्वतीरूपं भवतीत्यर्थः । तद्हरमयं
 रूपमित्युक्तेः सामर्थ्यादक्षिणार्द्धे महेशः पुरुषरूपं भवति इत्युक्तं
 भवति । एतेन शश्वद्रेकः सूच्यते । कीदृशं हरं स्मरहरं वा सेन्दु
 तथा अमलं सेन्दुलेऽपि कलहरहितं । यतः सकलकलासाव-
 चन्द्रयुतं । कलामात्रं हि निष्कलकं भवतीत्यर्थ इति वा । कला-
 भिरणिमाद्यैश्चैतद्यतुः पट्टिकलाभिसोपेतमिति वा । यद्रूपमर्द्धे
 अयामौ वामा च मा शक्त्यात्मको विष्णुः अर्द्धे मा वा मन्त्रीश
 वा शर्थे यदाऽवतीति वा रत्निका मा मन्त्रीनारायणात्मकं

भवति । तदामनेत्रसेन्दुरूपतया सेन्दुम ध्याने चन्द्रकलोपेतत्वात्
 सेन्दुर्मा लक्ष्मीभागे च भूपणीभूतार्द्धचन्द्रयोगात् सेन्दुमं शिवाद-
 भिन्नत्वाद्धरमयं सामर्थ्याद्दक्षिणभागे शिवरूपं एवभूतं हरिह-
 रात्मकं मे रूपं स्मर । पूर्ववदिति वा । अर्द्धपूर्वभागे अवा
 ओकारेण तथाऽमाऽनुसारेण मा पवर्गपञ्चमयञ्जनेन वा प्रणव-
 पादेनेत्यर्थः । तथा उत्तरभागे अवा ओकारेण तथाऽमाऽनुसारे-
 रेण मा पवर्गपञ्चमयञ्जनेन वा प्रणवपादेनेत्यर्थः । तथा उत्त-
 रभागे अवा ओकारेण तथाऽमाऽनुसारेण व्यञ्जनमकारेण वा
 प्रणवेनोपलक्षितं प्रणवद्वयसम्पुटितमित्यर्थः । हरमयं हरति
 नामरूपं मे मन्त्रं मया जप्यमानं रहस्यं स्मर चिन्तय जपार्थं
 पूर्ववत् । हरस्य पत्ने तु तन्मे रूपं मन्त्रं अन्तर्मनसि स्मर इह-
 जप । स च ते सिद्धातु । कीदृशं मन्त्रं हरमयं हर रेफरूपं
 तथा निराकारं अथ अथ तयोराकारः स्वरूपं स्वरूपे व वा-
 कारौ निर्गतावाकारौ यस्मान्न निराकारं हकाररेफयोहवा-
 रणार्थं यदकारद्वयं तद्रहितं, ह्र, इति व्यञ्जनमात्रहकाररेफम-
 यमित्यर्थः । तथा सेन्दु ईय इन्दुय ताभ्यां सह वर्तमानं
 ईकारेणार्द्धचन्द्रेण युक्तं । तथा कला अनुस्वारस्तत्पठितं ह्रीं वा-
 रूपमित्यर्थः । मकलं चन्द्रकलोपेतं । सेन्दुमोकारविन्दुदुत-
 मिति वा । अमलं प्राक्तादिदोपरहितं । तत् किं । यत् रूपमर्द्ध-
 पूर्ववदक्षिणवामभागयोरवामा वामा च उपलक्षितं प्रण-
 वयसम्पुटितं । तथा यत् पूर्वमुभयोरकारयोर्दन्तात्मन्या-
 द्विधाभूतं प्रथमभूतमयुक्तं यत् भगवान् हरोऽभिधेयो वाच्यः ।

यस्य तादृग्भवति । प्रत्येकमकारयोगाद्भूरेति शिवनाम यद्व-
तीत्यर्थः । यद्वा पूर्वं हर इति द्विधाभूतं । अनन्तरं अकारद्वय-
तिरेकेण व्यञ्जनरूपतया संयोगात्प्रकलमेकीभूतमित्यर्थः । तथा
भगवतो भुवनेश्वरी अभिधेया यस्य तादृशमिति वा ॥

शिवान्त्यो वल्लभंयुक्तो ब्रह्मादितयमन्तरा ।

तुरीयस्वरशीतांशुरेव ताराममन्वितः ॥

• एष चिन्तामणिर्नाम मन्त्रः सर्वार्थमाधकः ।

जगन्मातुः सरस्वत्या रहस्यं परमं मतमित्यागमात् ॥

प्रणवद्वयसम्पुटितभुवनेश्वरीरूपं चिन्तामण्याख्यं मे मर-
स्वत्याः स्वरूपभूतं मन्त्रं स्मर जप, स च मन्त्रस्ते सिध्यतु । शैवा-
दिचिन्तामणिमन्त्रसम्भवात् मन्त्रश्चेति विशेषणं । इयं रस्य मय्य
इयं तादृशं हकाररेफमकारेकारसमाहाररूपं । यद्यपीकारः
पद्यान्निर्दिष्टस्तथापि मकारात् पूर्वमेव ज्ञेयः । तस्य पद्यान्नि-
र्द्देशो मन्त्रगोपनार्थः । तथा मेन्दु सचन्द्रं निराकारं निर्गताकार-
चतुष्टयस्वरूपं तादृशं मे मन्त्रं स्मर । इतरत् पूर्ववदिति वा ।
अत्र पक्षे आकाररहितो मन्त्रः । कथं न च कलौ ताभ्यां संहित
मन्त्रोऽपि । निराकारं मेन्दुमिति सम्बध्यते । उभयाकारघटना-
दित्यादि पूर्ववत् । तथा च स्तोमिति कामराजबीजं सिध्यति ।
अस्मिन् श्लोके टीकान्तररुतो बहूनां शैववैष्णवादिमन्त्राणा-
मुद्धारो विज्ञेयः । अत्र अन्यविस्तरभिया कष्टकल्पनयानया
नचोक्तः ॥ ८८ ॥

सर्वाङ्गीणरसामृतस्तिमितया वाचा स वाचस्पतिः
 स स्वर्गीयमृगोदशामपि वशीकाराय मारायते ।
 यस्मै यः स्पृहयत्यनेन स तदेवाप्नोति किं भूयसा
 येनायं हृदये कृतः सुकृतिना मन्मन्त्रचिन्तामणिः ॥ ८० ॥

मन्त्रफलमाह । सर्व्वेति । अयं पूर्व्वश्लोकोपदिष्टः मन्मन्त्र-
 च्चासौ चिन्तामणिश्च चिन्तामणिमञ्जुको मन्मन्त्र इत्यर्थः सर्व्व-
 कामदत्तागमन्त्र एव चिन्तामणिः चिन्तामणितुल्यो मन्मन्त्र
 इत्यर्थः । स पुरश्चरणादिना लोणपापेन सुकृतिना येन साध-
 केन जपादिना हृदये चित्ते कृतः स साधकः सर्वाङ्गानि बाधु-
 वन्ति सर्वाङ्गीणानि तैः षट्ङ्गारादिरसैरेवातिस्त्रादुत्तादमृत-
 स्तिमितया आर्द्रया काव्यादिरूपया वाचा हेतुभूतया वाच-
 स्पतिर्वागोक्तो भवति । तथा स साधकः स्वर्गीयमृगोदशां
 दिव्यानां मृगाक्षीणां रंभादीनामपि वशीकाराय मारायते
 कन्दर्पायते । तं दृष्ट्वा उर्व्वशीप्रभृतयो देवाङ्गनाः कामपरवश
 भयन्तीत्यर्थः । किञ्च यः पुरुषः कृतपुरश्चरणोऽपि यगौ फलव
 मृहयति फलमभिलष्यति मोऽनेन सकृत्पठितमात्रेण मन्त्रो
 हेतुना तत्प्राप्तोत्येव किं भूयसा कथनेन मन्त्रविज्ञेयेण वा । नर
 मन्देशः । तन्मात्रयाऽयमेव मन्त्रो हृदये धार्य्य इति भावः ।
 सर्वाङ्गीणेत्यत्र तत्सर्व्व्यादेरित्यादिना (पा० ५।१।७) म. ।
 वाचस्पतिः । यस्याः पतिपुत्रेत्यादिना (पा० ८।३।५३) म. ।
 स्वर्गीयेति । नामधेयताहृदाख्यः (पा० ४।१।११४) मारायते ।
 धर्म्मः काट् मन्त्रोपयेति (पा० ३।१।११) यद्वि. । यगौ । मृदुरौ

पुष्पैरभ्यर्च्य गन्धादिभिरपि सुभगैश्चारुहंसन मां चे-
न्निर्यान्तो मन्त्रमूर्त्तिं जपति मयि मतिं न्यस्य मय्येव भक्तः ।
सम्प्राप्ते वत्सरान्ते शिरसि करमसौ यस्य कस्यापि धत्ते
सोऽपि श्लोकानकाण्डे रचयति रुचिरान्कौतुकं दृश्यमस्याः ॥ ८९
स्थितं (पा० १।४।३६) इति सम्प्रदानत्वं । भूयसे । वदोर्लोपो
भूचवहोः (पा० ६।४।१५८) इति भूधादेशः ॥ ८० ॥

पुष्पैरिति । यः माधकः चारुणा सुन्दरेण हंसेन निर्यान्तो
गच्छन्तीमूह्यमानां हंसवाहनामित्यर्थः । मन्त्रमूर्त्तिं यन्त्रमध्य-
स्थितमन्त्रवर्णरूपेण परिणमदाकारां मन्त्रस्यान्तरङ्गरीरां वा
मां देवीं सुभगैरतिमनोहरैः सुकुमारैः सुगन्धिभिश्च पुष्पैः
गन्धधूपादिभिः षोडशोपचारैरपि अभ्यर्च्य तथा मयि मतिं
न्यस्य विषयान्तरादाह्वय ध्यानवनेन स्थिरीकृत्य देवतान्तर-
परिहारेण मय्येव विषये भक्तः सर्व्वात्मकतया मामेव सेवमानः
मन् चेद्यदि जपति तत्तर्हि अमौ जापको वत्सरान्ते संवत्सरा-
वसाने प्राप्ते जाते मतिं यस्य कस्यापि स्त्रीयासूकादेरपि शि-
रसि करं धत्ते स्थापयति सोऽपि स्त्रीवानादिरप्यकाण्डेऽसमये
ऽकस्मादा रुचिरान् रमभावगुणान्नङ्गान्युताङ्गं दौषरहितान्
श्लोकाश्चयति । यस्तु मिदुमन्त्रः मन् विविधान् श्लोकाश्च-
यति, किं वाच्यमित्यपेक्षार्थः । एतदस्याः कौतुकं दृश्यं, अनु-
भवेनायमम्यायमत्कारो द्रष्टव्य इत्यर्थः । एवं सम्पूज्य हंसवा-
हनादिध्यानपूर्वमेकायेन मनसा चेज्जपति तर्हि वत्सरमात्रेण
मिदुमन्त्रः मन्नेदंविधं मामर्थं सभन इति भावः ॥ ८१ ॥

गुणानामास्थानीं नृपतिलक नारीतिविदितां
रसस्फीतामन्तस्तव च तव वृत्ते च कवितुः ।

गुणानामिति । हे नृपतिलक राजश्रेष्ठ नल अहं वैदर्भी
भैमीमथ च वैदर्भीमञ्ज्जां रीतिं अल्पपदममासमसमासं वा
रचनाविशेषं क्रमेण तव वृत्ते तत्सम्बन्धिनि वरिचे विषये कवितुः
काव्यकरणे युक्तस्य श्रीहर्षादेश्च अधिकण्ठे अन्वहं सदा परीर-
म्भस्थालिङ्गनस्य चुम्बनादिविलासस्य यदाचरणं करणं तदेव
शरणं जीवनोपायो यस्या एवम्भूतां परीरम्भक्रीडाया वा हेतु-
भूतया त्वचरणशरणमालिङ्गनप्रार्थनार्थं त्वचरणयोः पतन्ती
अथ च परीरम्भस्य शोपालङ्कारस्य क्रीडाया वक्रोक्त्यादिविला-
सस्य आ सामख्येन यचरणं ज्ञानं तदेव शरणं यस्यामेवंविधा-
मधिकं यथा तथातितरां रचयितुं कर्तुं भवित्री भविष्यामि ।
किमूतां । गुणानां मेन्दुर्यपातिमत्यादीनां, अथ च शेषप्रसा-
दादीनां आस्थानीं ममामरूपां अवस्थितिभूतां । तथा नारीति
स्त्रीति विदितां । नारी चेत्तर्हि भैम्येव जातेति प्रसिद्धा । अथ
रीतिषु पाञ्चाग्यादिषु विदिता तथा नेत्यरीतिविदिता तथा
विधापि नेति नारीति विदिता तादृशीं पाञ्चाग्यादिरीति
मध्येऽतिप्रसिद्धामिति यावत् । तथा तवाम्भर्षदये रमेन स्त्री
सौभाग्येन नमविषयामुरागेण स्वप्निन् नमामुरागेण वा स्त्री-
तामतिपुष्टां, अथ वाम्नाःशोकमथो रमैः ऋद्धारारदिभिः परि-
पुष्टां एवम्भूतां भैमीं तत्कण्ठान्निङ्गमपरां । त्वचरणनारणी सर्व-

भवित्री वैदर्भोर्मधिकमधिकण्डं रचयितुं
 परीरम्भक्रीडाचरणशरणामन्वहमहम् ॥ ८२ ॥
 भवद्वृत्तस्तोतुर्मदुपहितकण्डस्य कवितु-
 र्मुखात् पुण्यैः श्लोकैस्त्वयि घनमुदेयं जनमुदे ।
 ततः पुण्यश्लोकः क्षिति भुवनलोकस्य भविता
 भवानाख्यातः सन् कलिकलुपचारी चरिरिव ॥ ८३ ॥

कवय्यां प्रत्यहमहं करिष्यामीति भावः । एतदपि वरदानं । नरि-
 ति मन्मुह्यन्तं पृथक्कृत्य राजश्रेष्ठ नः पुरुषेति भर्माथ पाति प्रत्या-
 दि रीत्या विदितां पाञ्चाख्यादिरीतिषु च विदितामिति वा ।

श्लेषः प्रमादः समता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमेवः कान्तिभमाधयः ।

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दशगुणाः खता इति आलङ्कारिकाः ।

आम्यानीं स्त्रीवमास्यानमित्यमरः । आतिष्ठन्त्यस्यामधिकरणे
 लुट् । टित्वात्डीप् । नारीत्यत्र पक्षे प्रलोप (पा० ६।३।१११)
 इति दीर्घः । कवितुः । कवृ वर्णने, कवृङ् स्तुतावित्यस्य वा ।
 अधिकण्ड । सप्तम्यर्थे व्ययीभावः ॥ ८२ ॥

वरान्तरमाह । भवदिति । मदुपहितकण्डस्य मयाधिहित-
 कण्डस्य भवतो वृत्तस्य चरित्रस्य स्तोतुः कवितुः कवेर्मुखात्
 मकाशात्तपि विषये पुण्यैर्यादभिरमलैश्च श्लोकैः पद्यैर्योगाभिस्य
 घनं निविडं यथा तथा जनानां मुदे हर्षाय उदेयं उदेतयं ।
 ततोऽनन्तरं तस्माद्वा हेतोर्भवान् क्षितिभुवनलोकस्य भविष्य-

देवी च ते च जगदुर्जगदुत्तमाङ्ग-
 रत्नाय ते कथय कं वितराम कामम् ।
 किञ्चित्त्वया न हि पतिव्रतया दुरापं
 भस्मास्तु यस्तव वत व्रतलोपमिच्छुः ॥ ८४ ॥

जनस्य कलियुगसम्बन्धिकल्पहारी पातकहरणशीलः सन् हरिः
 श्रीविष्णुरिव पुण्यश्लोक इति आख्यातो भविता भविष्यति । यदा
 पुण्यश्लोकः सन् चित्तिभुवनलोकस्य कलिकल्पहारी हरिरिव
 भविता । पुण्यौ चारु निर्मलौ श्लोकौ पद्ययशसी यस्येति विग्रहः ।
 पुण्यश्लोको नलो राजेति पुण्यश्लोकत्वं । कर्कोटकस्येत्यनेन कश्चि-
 नाश्रित्वमुक्तं । उदेयं । अचोयदिति (पा० ३।१।८७) यत् ॥ ८३ ॥

देवोति । देवी च ते च इन्द्रादयः भैमी जगदुरित्यु-
 इति किं । हे भैमि त्वं जगतस्तैलोक्यश्लोत्तमाङ्गं शिरस्त-
 रत्नाय भूषणमणिभूतायै अतिसौन्दर्ययुक्तायै ते तुभ्यं कं कामं
 वितराम ददाम अपि तु न कमपि । अस्माद्दानयोग्यं नास्ती-
 त्यर्थः । हि यस्मात् यद्यपि पतिव्रतया त्वया किञ्चिदपि वस्तु
 दुरापं नास्ति किन्तु पातिव्रत्यात् सर्वमपि त्वया सुप्रापते
 तथापि यस्तव व्रतलोपं पातिव्रत्यभङ्ग इच्छुः अभिलषति त्वया
 भद्रं रन्तुमिच्छेत् स भस्मैवास्तु । वत कष्टं, अनुचितकर्मा स इत्यर्थः ।
 कामं । अकर्त्तरि च कारके मञ्जारां (पा० ३।३।१८) इति
 कर्मणि घञ् । त्वया । सात्वत्ययोगे षष्ठोनिषेधात् तृतीया । व्रत-
 लोपं । न श्लोकाद्यपमिष्टेत्यादिना (पा० २।३।६८) षष्ठोनि-
 षेधात् द्वितीया ॥ ८४ ॥

कूटकायमपचाय नो वपु-
 विभ्रतस्त्वमसि वीक्ष्य विस्मिता ।
 आप्तुमाकृतिमतो मनीषितां
 विद्यया हृदि तवाप्युदीयताम् ॥ ८५ ॥
 इत्थं वितोर्यं वरमम्बरमाश्रयत्सु
 तेषु क्षणादुदलसद्विपुलः प्रणादः ।

वरान्तरमाह । कूटेति । हे मैमि त्वं नोऽस्मान् वीक्ष्य यतो
 वेस्मितासि अतो मनीषितामाकृतिं आकारं स्वेच्छाशरीरं प्राप्तुं
 तवापि हृदि मनसि विद्यया नान्या देहस्वीकारहेतुभूतया
 मन्त्रादिगत्या उदीयतां उत्पद्यतां । अस्माकं हृदि यथादितं
 तथा तवापीत्यपिशब्दार्थः । अपिशब्दावल्लस्यापीति केचित् ।
 किमूतान्नः । कूटकायं स्वेच्छामात्रेण धृतं मायानलशरीरं अप-
 चाय त्यक्त्वा पुनर्दिव्यं निजं वपुर्विभ्रतो धारयतः । अद्यापि
 प्रभुर्ध्वस्तद्वर्गनात् मेवकादिः साक्षर्यो भवति तदन्तु तस्यै प्रथ-
 च्छति । उदीयतामिति । भावे सः ॥ ८५ ॥

इत्यमिति । इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण नलाय मैम्यै च वरं वि-
 तोर्यं दत्त्वा देवोमह्निषु तेष्विन्द्रादिषु अम्बरं आश्रयत्सु स्वर्ग-
 म्प्रति गन्तुं उद्यतेषु प्रारब्धगगनगमनोद्योगेषु मत्सु क्षणात् क्षण-
 मात्रेण उत्तिष्ठतां स्वं स्वं भिविरं प्रति गन्तुं उत्थितानां नृपाणां
 परिजनान्नर्पणैः भेवकभाषणैः जयजीवादिमन्त्रैः, राजानेववा
 अयाधानयनार्थं परिजनान् प्रति भाषणैः कृत्वा, विपुनो दृष्ट-

उत्तिष्ठतां परिजनालपनैर्नृपाणां
 स्वर्वासिबृन्दहतदुन्दुभिनादसान्द्रः ॥ ८६ ॥
 न दोषं विद्वेषादपि निरवकाशं गुणमये
 वरेण प्राप्तास्ते न समरसमारम्भसदृशं ।

●
 दिग्ग्यापी प्रणादः उदलसत् उदित इत्यर्थः । कीदृशः । मैमी-
 नलविवाहोत्सवदृष्टादागच्छन्नाकनायकदृष्टाद्वा स्वर्वासिबृन्दैर्द-
 वसहैर्हतानां दुन्दुभीनां नादैः सान्द्रो निविडोभूतः । देवेषु
 निर्गतेषु राजानोऽप्युत्थितास्तेषां तत्सर्वकानाञ्च महान् कलष-
 संजातः । देवैश्च दिव्यवाद्यान्याहतानीत्यर्थः । वरं । जात्यभि-
 प्रायेणैकवचनं । सा च ते च तेषु । पुमान् स्त्रिया (पा० १।१।
 ६७) त्येकशेषः । उत्तिष्ठतां । ऊर्द्धकर्मत्वात्तद्ध् न ॥ ८६ ॥

नेति । मतिकूला नृपतयः पुण्यश्लोके विद्वेषाद्वैमीप्राप्ति-
 जनितविशिष्टमत्सरादपि हेतोरसुन्दरशीलतादिकं दोषं न
 जगुर्जगदुः । यतो नले निरवकाशं चमनं । यतः गुणमये
 मैन्दर्यमैशोन्मादिगुणवञ्जले पुण्यश्लोके वा, वैरिणापि सर्वे
 दोषः प्रकाशते नत्वमन् । सुषदान्तु मन्त्रपि दोषो गोप्यते ।
 तथा च विद्वेषे मत्पि गुणमयत्वात् दोषलेशसम्भावनाया इय-
 भावादीपं नाचुरित्यर्थः । तथा यन्माद्वैमीहरणार्थं समरसमार-
 म्भस्य सदृशं तद्योग्यमधिष्ठेयपक्षभाषणादिकमपि च नोदुः ।
 यतः समवरेण प्राप्तास्ते भव्यदिव्यास्ते वा, यतः स्वतः प्रहरे ब्रह्म
 च नितरां दुर्द्वेषं । तस्मादयामर्थान् किञ्चिदोचुरित्यर्थः । किञ्च

जगुः पुण्यश्लोकं प्रति नृपतयः किन्तु विदधुः
स्वनिश्वासैर्भैमीहृदयमुदयन्निर्भरदयम् ॥ ८७ ॥
भूम्भृङ्गिर्लम्बितासौ करुणरसनदीमूर्त्तिमद्देवतात्वं
तातेनाभ्यर्थ्य योग्याः सपदि निजसखीर्दापयामास तेभ्यः ।

गत्यन्तररहिताः सन्तो निजासामर्थ्यरूपास्तदवदनस्तवकैः स्व-
निश्वासैः कवोष्यैर्निजमुखनामितैः कृत्वा भैमीहृदयं उदयन्ती
निर्भरा वज्रला दया यस्य एवभूतं अतिमरुपं विदधुः चक्रुः ।
अतिदीनांस्तान् दृष्ट्वा भैमी नितरां मरुपाऽभूदिति भावः । भैम्या
हृदयभूतं प्राणरूपं नलं स्वनिश्वासैः मरुपं चक्रुरिति वा ॥ ८७ ॥

भूम्भृङ्गिरिति । भूम्भृङ्गिः राजभिः करुणरसस्य शोकस्याधि-
भावस्य रसस्थाय च जलस्य नदी तस्या मूर्त्तिमत्या देवताया
भावं लम्बिता प्रापिता जलदेवतास्थाने स्थापिता, तन्निश्वासैः
'करुणरसार्द्रांशतश्चित्ता सती श्रमौ भैमी सपदि ममाद्याप्राप्ते-
रिते नितरां दुःखितास्तस्मादतिसुन्दरीर्मत्सखीरेतेभ्यो देहीत्य-
ञ्च निर्योजनेनार्थात्तातमेवाभ्यर्थ्य मम्यार्थं निजमखीः सहचरी-
स्तातेन पित्रा तेभ्यो राजभ्यो दापयामास । तेभ्यः सखीदाने भीमं
प्रावर्त्तयदित्यर्थः । ते राजानोऽपि वैदर्भ्या असाभात् कृतं गमने
देहत्यागे विषये मनो यैः तेषां प्राणानां वाञ्छा मतीः मखी-
भिर्विजगृह्णुः । भैमीसखीलाभात् प्रारब्धगमनात्प्राक् पुनर्न्यवर्त्तय-
दित्यर्थः । किंभूताभिः मखीभिः । यतः भैम्याः सकाशात् इन्द्रादि-
देवेभ्यः वरप्राप्तया दृष्टिक्वरीरनिर्गोणादिरूपां विद्यां मंगिष्य

वैदर्भ्यास्तोऽप्यलाभात् कृतगमनमनःप्राणवाञ्छां विजितुः
 सख्याः संशिक्ष्य विद्यां सततधृतवयस्यानुकाराभिराभिः ॥८८॥
 अहह सह सधोना श्रीप्रतिष्ठासमाने
 निलयमभि नले ऽथ स्वप्तिष्ठासमाने ।

मम्यगभ्यस्य सततं प्रत्यहं हृतो वयस्याया भैम्या अनुकारो यामिः
 तुल्यशरीरकक्षाकौशलाभिरित्यर्थः । ततश्च सर्वेऽपि भैमीप्रति
 बुद्धौव स्वप्राप्तान् रक्षितवन्त इति भावः । सर्वाभिरक्षिमाः ।
 मख्याः । आख्यातोपयोगे (पा० १।४।२६) इत्यपादानत्वं ॥८८॥

अहहेति । अथ राजभ्यः यस्वीदानानन्तरं सधोना इहैव
 सह श्रीः सम्यत् प्रतिष्ठा नाचात्तथं ताभ्यां समाने, स्वं निजं
 निलयं स्थानं अभिलक्षीकृत्य प्रतिष्ठासमाने जिगमिषति नहं
 नभक्षो गगनात्प्रकाशात्पारिजातादिदेववृक्षाणां पुष्पदृष्टिप-
 तत् । अहहेति हर्षे । भैम्या नले वृते वृष्टेर्देवैर्नलस्योपरि पुष्पदृष्टिः
 कृतेत्यर्थः । उन्नेचते । बद्धा धृता मूर्त्तिर्देव्या वा मूर्त्तिर्बद्धा
 यद्वा मूर्त्त्या बद्धा युता माकारा, गलनाः यतस्तोऽलयो भूता
 यथैवंविधं मध्येव बाध्यो यस्याः । अधःपतनजनितदुःखमुत्तर-
 ञ्जनायुविन्दवो यस्याः । एवमूनामरभर्तुः इन्द्रस्य कीर्तिर्नि-
 वा । पुण्याणां शुभत्वात् कीर्त्तितं । भैम्या चावृत्ततादिन्द्रस्य की-
 र्तिर्गमितेति युक्तं । स्वर्गादधःपति दुःखादयु च युक्तं । लीला-
 यायु मकज्जन्म भवति । मकरन्दो बाष्पव्याने । तदनुगते
 भ्रमरः कज्जलस्थाने । समानशब्दस्य समानाश्रयार्थतात्पर्यम् ।

अपतदमरभर्तुर्मूर्तिवद्वेव कीर्त्ति-
 र्गलदलिमधुवाघ्या पुष्पवृष्टिर्नभस्तः ॥ ८८ ॥
 स्वस्थामरैर्नृपतिमंशममुं त्यजङ्घि-
 रंशङ्किदा कदनमेव तदाध्यगामि ।
 उत्का स्म पश्यति निवृत्य निवृत्य यान्ती
 वाग्देवतापि निजविभ्रमधाम भैमीम् ॥ १०० ॥

इत्यार्यघोषाभावान्नघोनेति तृतीयार्यमनुप्रासार्यं च साक्षात्
 वदशब्दः समयोजि । प्रतिष्ठाममान इति । समवप्रेति (पा० १।
 १।२२) तडो विधानात्, पूर्ववत् सन (पा० १।३।६२) इति
 तड् ॥ ८८ ॥

स्वयेति । तदा स्वर्गगमनमग्रे अमुं नृपतिं नलं त्यजङ्घि-
 रमरैः शंख द्विदा कर्त्तनेन यत्कदनं दुःखं तदेवाध्यगामि
 प्रापि । यतः स्वयेन्द्रादेरंशं । लोकपालांशलाद्राशः । स्वहस्ता-
 दिकर्त्तने यादृग् दुःखं भवति तादृशमेव तेषां नलपरित्यागे
 जातमिति भावः । यान्ती स्वर्गे प्रतिगच्छन्ती वाग्देवतापि भैमीं
 निवृत्य निवृत्य पुनः पुनः व्याघूर्णं वलितश्रीवं यथा तथा प-
 श्यति स्म । किम्भूतां । निजविभ्रमाणां स्त्रीयवचनवागर्यादिवि-
 लामानां धाम स्थानभूतां । किम्भूता । उत्का, कियत्सहवाम-
 मात्र भूतगुणगणप्रेमभरतया भोक्तृणां परित्यक्तुमशक्तेत्यर्थः ।
 अथवा निजमारस्तं विलासगृहं यान्ती गच्छन्ती । द्विदा
 पेङ्किदादिभ्योऽङ् (पा० ३।३।१०४) ॥ १०० ॥

सानन्दं तनुजाविवाहनमहे भीमः स भूमोपति-
 वैदर्भीनिपधाधिपौ नृपशतानिष्टोक्तिनिर्मृष्टये ।
 स्वानि स्वानि धराधिपाश्च शिविराण्युद्दिश्य यान्तः क्रमा-
 देको दौ बह्वव्यकार सृजतः स्मातेनिरे मङ्गलं ॥ १०१ ॥

सानन्दमिति । स भीम एको भूमोपतीराजा तनुजाया
 भैम्या विवाहनं पाण्ड्यचणं तल्लक्षणे महे महेत्सवे विषये माङ्ग-
 लिकतत्त्ववादानादिकं मङ्गलं सानन्दं सहर्षं यथा तथा चकार ।
 वैदर्भीनिषेधेऽथैव च दौ चणमात्रं तत्र स्थितावेव असृष्टया ये
 नृपसङ्घाः नृपाणां वा ये जनास्तेवकास्तेषां अनिष्टोक्तयः कर्ष-
 कठोराणि यानि मृषादोषारोपणवचनानि तासां नितरां
 मृष्टये परिमार्जनाय अशुभवचनानाकर्षणाय नृत्तगीतवाद्य-
 वज्रले मेघलीयकादिदर्शनयवणादिरूपं मङ्गलं सृजतः स
 चक्राते । अमङ्गलं नाकर्षणीयमिति नृत्यगीताद्याकर्षणवात्रे-
 नामङ्गलपरिहारं चक्रतुः । बह्वः मध्ये धराधिपाय राश-
 नोऽपि स्वानि स्वानि शिविराणि सेनानिवेशानुद्दिश्य लसीक-
 यान्तो गच्छन्तः मन्तः प्राप्तभैमोमदृशवनिताः पटद्विस्तृता-
 दिरूपं मङ्गलमातेनिरे चक्रुः । वाद्यानि वादयामासुरि-
 त्यर्थः । एतच्च मध्ये क्रमशः पूर्वं भीमयकाराजानरं भैमोम-
 चक्राते ततो राजानयकुरिति क्रमः । किञ्चैको दौ बह-
 विति क्रमः । तथा चकार सृजतःग्न चक्रिद इति च क्रमः ।
 सानन्दमिति मध्यं च सम्यग्मनः । येष्टजामाष्टजामाङ्गीमाष्ट र्व ।

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरःसुतं
 श्रीहीरःसुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवो च यं ।
 यातस्तस्य चतुर्दशः शरदिजज्योत्स्नाक्कृत्तेर्महा-
 काव्ये चारुणि नैपधीयचरिते सर्गा निसर्गाज्ज्वलः ॥ १०२ ॥

परस्परलाभाद्भैमीनलयोः । सुन्दरभैमीसखीलाभाद्राशामिति
 च यथासङ्गं । विवाहनं । एतन्नाशपुंसके भावे, लुट् चेति (पा०
 ३।३।१२५) लुट् ॥ १०१ ॥

श्रीहर्षमिति । अङ्गं पूर्णवत् ॥ शरदिजा शरत्कालीना
 ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदमला निर्मला निर्दोषा प्रसन्ना ह्लादज-
 निका च शोभना उक्तिर्यस्य तस्य श्रीहर्षस्य कवेः कृतौ महा-
 काव्ये चतुर्दशानां पूरणः सर्गः समाप्तः ॥ चतुर्दशानां पूरण
 इत्यर्थः । तस्य पूरणे इडिति (पा० ५।२।४८) डट् । शरदि-
 जेति । सप्तम्यां जनेर्ड इति (पा० ३।२।८७) डप्रत्यये, प्रावृट्
 शरत्कालदिवां ज इति (पा० ६।३।१५) सप्तम्या अलुक्
 ॥ १०२ ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजमारा-
 यणकृते नैपधीयप्रकाशे चतुर्दशः सर्गः ॥

उत्तरनैपधचरिते ।

पञ्चदशः सर्गः ।

ॐ गणेशाय नमः ।

श्रीर्जयति ।

अथोपकार्या निपधावनीपति-
निजामयासीद्वरणस्रजाञ्चितः ।
वसुनि वर्षन् सुवह्नि वन्दिना
विशिष्य भैमीगुणकीर्तनाकृता ॥ १ ॥

श्रीलक्ष्मीनृमिहो जयति । अथ भैम्याः स्वयम्बरे वरसहस्रं
मधुकमालया अञ्चितः पूजितः स निपधावनीपतिर्नखोऽप्ये
देवान् प्रमाद्य भैम्या नले दृते ताभ्यां वरान् दत्त्वा देवेषु प्रारभ-
स्वर्गगमनेषु यत्तु अनन्तरं भीमेन स्वजिवामार्थं रचितां निज-
स्वीयां नखेनैव वा कारितां पटमयद्रव्यादिरूपामुपकार्यान्
यामीत् यथा । किं कुर्वन् । अन्येषां वन्दिनां साधारणेन सु-
हनि वसुनि वर्षन् भैमीगुणानां कीर्तनमामात्मन्येन कुर्वन्
ति एतः तेषां तु वन्दिनां विशिष्य विजेयं कृत्वा वर्षन् वद-
येद्यथा तेभ्योऽधिकं प्रयच्छन् । वन्दिनां । समन्त्रमामान्ये वही ॥

तथा पथि त्यागमयं वितोर्षवान्
यथाऽतिभाराधिगमेन मागधैः ।
दृणीकृतं रत्ननिकायमुच्चकै-
श्चिकाय लोकश्चिरमुञ्चमुत्सुकः ॥ २ ॥

धनदानस्य सुवर्जत्वमेव वर्णयन्ति । तथेति । अयं नलः पथि
त्यागकीर्त्यर्थं साधारण्येन दीयमानं धनं तथा तेन प्रकारेण
वितोर्षवान् दत्तवान् यथा येन प्रकारेण मागधैर्वन्दिजाति-
विशेषैः अतिभाराधिगमेन अतिशयितगुरुत्वप्राप्त्या वज्रतरलभ-
धनस्य बोधुमशक्यत्वात् परिपूर्णत्वाच्च निरपेक्षत्वात् दृणीकृतं दृण-
वत्पक्वं रत्ननिकायं रत्नसमूहं उच्चकैर्नितरामुत्सुकोऽहमहमि-
कया यदीतुं प्रवृत्तो लोक उञ्चं भूपतितमणुकणगणं चिरं
यज्जकालं चिकाय उचित्याददे रत्ननिकायं उञ्चमिति रूप-
कं । उच्चकैर्बहुमूल्यां रत्ननिकायमिति वा । अनेनास्य दानग्रह-
रत्नमुक्तम् । उञ्चको धान्यानां कणश्च आदानं । रत्नादाने तौप-
चारिकः प्रयोगः । न कर्मणि घञ् । वितेनिवानिति पाठे त्याग-
मिति भावे घञ् । दानं चकारेत्यर्थः । निकायेति पाठे नि-
वामः । अधिकरणे णत् । आय् धात्वादेः कत्वञ्च, पाय्यमाना-
प्यनिकायेत्यादिना (पा० ३।१।१९८) निपात्यते । चिनोते-
र्णत्यायादेशे चिकायेति भाषायां, चजोरिति (पा० ७।३।५९)
कृत्वम् ॥ २ ॥

त्रपास्य न स्यात् सदसि स्त्रियान्वयात्

कुतोऽतिरूपः सुखभाजनं जनः ।

अमूहशी तत्कविविन्दवर्णनै-

रवाक्छता राजकरञ्जिलोकवाक् ॥ ३ ॥

त्रपेति । असाविव दृश्यत इत्यमूहशे तत्सदृशस्यापि, भैरव-
क्तानि राजकानि नृपसङ्घास्तानि रञ्जयन्त्येवंशीलास्तदनुजीवि-
नो लोकास्तेषां मृषा वाक् दोषारोपणरूपा, तस्य तयोर्वा भैरी-
नलघोः कवयः प्रबन्धकर्त्तारो वन्दिनश्च प्राकृतादिभाषादर्शन-
चतुरास्तेषां वर्णनैः कर्त्तृभिरवाक्छता तिरछता । तेषां प्रचुरत-
तारस्वरवर्णनतिरोहितत्वात् सा वाक्ताभ्यां नाकर्त्तित्यर्थः । वाग-
वाक्छता अशब्दरूपा छता ध्वनिमात्रं श्रुतं, न त्वर्थव्यञ्जकः शब्दः
श्रुत इति वा । अथै का । सदसि नानादेशमिलितजनसमात्रे
तत्समर्चं स्त्रियान्वयात् ममन्धादस्य नलस्य सज्जा न स्यात् इति
तु सज्जया भवितुं युक्तं न च तया जातमिति निर्मज्जोऽप-
मित्येका वाक् । तथाऽतिरूपः सुन्दरो जनः श्रीरामचक्र-
नकीवत् कुतः सुखभाजनं सुखग्यामं अपि तु रूपवान् शो-
दुःखमेवैति दृष्टत्वात् । सुहृदयोरनयोरपि दुःखस्य भवितुं शक्यं
यागवाक्छतेति विरोधाभासः । सदसि स्त्रियान्वयाद्वैतोत्पत्त्या
न स्यादन्यथा तु स्यादेवेति । अयं निर्मज्जोऽतिगुरुरप्य । भा-
दृशे जना भैरीप्राप्तिजनिमसुखभाजनं कुतोऽपि न । दृष्ट-
दि शब्दा मिथ्या न भवन्ते । यतो रूपवन्तो भवन्तोऽपि दि-

अदोपतामेव सतां विवृण्वते दिपां मृपादोपकणाधिरोपणाः ।

रम्यां नालभतेति स्वं स्वं प्रभुं प्रति सेवकवचनमिति वा । अति-
सुखूपो भैमीलचणो जनः । अतः सुखभाजनमपि तु न एवंभू-
तानां राज्ञामप्राप्तेरिति वा । अमूढगो । अदःशब्दे उपपदे
दृशः, त्यदादिषु दृश (पा० ३।२।६०) इति कञि, दृग्दृग्वतुषु
प्रा सर्वनाम्न (पा० ६।३।८८) इत्यात्मे, अदभोऽसेर्दादुरिति
पा० ८।२।८०) उक्ते च, टिट्टाणञिति (पा० ४।१।१५)
जेप् । अवाक्कृतेति पदद्वयं ॥ ३ ॥

राजकीयैर्जनैर्निन्दायां कृतायामपि तयोर्निर्दोषत्वमाह ।
प्रदोपतामिति । दिपां मृपाऽविद्यमानस्य दोषकणस्य दोषलेश-
काधिरोपणा आरोपाः सतां अदोपतामेव निर्दोषत्वमेव विवृ-
ण्वते प्राकट्येन कथयन्ति । कथं । यतः सत्ये दूषणे सति विद्यमाने
श्लोकं असत्यमविद्यमानं आधातुं आरोपयितुं खलानां जातु
तदाचित् उद्यमः प्रयत्नारम्भो न भवेत् । सति दोषे विद्यमा-
त्वादेव नारोपः । अयं तावदारोप्यते । अतश्चासति दोषे त-
त्तारोपणं निर्दोषतामेव वक्तव्यमयथापि परदोषोद्घाटनमनु-
चेतमित्यर्थः । सर्वथा नो निर्दोषाविति भावः । सत्ये दूषणे
सति खलानामश्लोकं दोषमाधातुं उद्यमः कदापि न भवेत्
अपि तु सत्यदोषाभावेऽश्लोकमपि दोषं वदन्ति, ततश्च निर्दोष-
तामेवागतमिति वा । अथ च सत्ये परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे
अप्ये सति अमाधौ दूषणाख्ये राक्षसे अवयवं अश्लोकं दुष्टम-

न जातु सत्ये सति दूषणे भवे-
 दलीकमाधातुमवद्यमुद्यमः ॥ ४ ॥
 विदर्भराजोऽपि समं तनूजया
 प्रविश्य हृष्यन्नवरोधमात्मनः ।
 शशंस देवीमनुजानसंशयां
 प्रतीकं जामातरमुत्सुके नलं ॥ ५ ॥

प्रियं कर्तुं उद्यमः किं कदाचिन्न भवेत् अपि तु श्रीरामचन्द्रे-
 विषयेऽपि दूषणाख्येन राक्षसेनाप्रियं कर्तुं उद्यमः कृत एव ।
 तथापि यथा स निर्दोषस्तथा तैर्निन्दायां कृतायामपि निर्दोषा
 वेव तावपीत्यर्थः । यदा वक्रैः सीतायाः पातित्रयपरीक्षण-
 परीक्ष्यपरिग्रहादिदोषे असत्यपि परब्रह्मस्वरूपे श्रीरघुनाथे
 कदाचित्तमेवालोकं दोषमाधातुं प्रयत्नः किं न स्यादपि तु
 लोकः प्रयतत एव तथापि तत्ततः स निर्दोष एव तथा ता-
 पोति भावः । वैरिभिः सत्यमणुक्तमलीकं भवति । शृणोयन्
 किमुतेति सूचितं । दिपां । कर्त्तरि षष्ठी ॥ ४ ॥

विदर्भेति । विदर्भराजोऽपि उत्तमजामातृप्राप्ता इदम्
 मन् तनूजया समं सद्य आत्मनोऽवरोधमन्तःपुरं प्रविश्य भेदी
 नलं वरिष्यत्यन्यं वेति अनुजातः पुनः पुनर्जातः संग्रयो यदा
 तां देवीं भैमीमातरं शशंस इदमवाचत् । इति किं । ये पुरु-
 जामातरि नले उकण्ठिते त्वं नलं जामातरं भैमीपतिं प्रतीकं
 जामोहि ॥ ५ ॥

तनुत्विषा यस्य तृष्णं स मन्मथः १
 कुलश्रिया यः पविताऽस्मदन्वयं ।
 जगत्त्रयीनायकमेलके वरं
 सुता परं वेद विवेक्तुमीदृशं ॥ ६ ॥
 सृजन्तु पाणिग्रहमङ्गलोचिता
 मृगीदृशः स्त्रीसमयसृग्ः क्रियाः ।

नामग्रहमात्रेण सूचितस्य जलस्य गुणगणं वर्णयति । तन्वि-
 ते । यस्य तनुत्विषा कायकाम्या हेतुना मद्यैन्दर्येण प्रसिद्धो
 नायः तृष्णमिवाकिञ्चित्करः । तथा यः कुलश्रिया वंशपरि-
 ष्ठा कृत्वा कौलीन्यात् प्रसिद्धतराणामस्माकमन्वयं पविता
 त्वनं कर्त्ता । अस्मत्तोऽपि महान् कुलीन इत्यर्थः । जगत्त्रयी
 नायकमेलके वरममूचे ईदृशमीदृग्गुणं नायकरत्नं वरं परि-
 तारं विवेक्तुं निर्णेतुं परं केवलं तव सुता वेद जानाति
 न्योऽस्मदादिः । न विद्यते परः श्रेष्ठो यस्मादिति वरविशेषणं
 । पविता । सुदृ ॥ ६ ॥

सृजन्त्विति । स भीमः इति आह सा च धूते सा निर्ययौ
 न्तःपुरान्निरगाच्च । चकारो विवाहत्तरां द्यातयति । इति किं ।
 मृगीदृशो हरिणेक्षणाः सुवामिन्यो भवत्यः पाणिग्रहो वि-
 द्मद्रूपे मङ्गले उचिताः तथा स्त्रीणां समय आचारसं सृग्-
 त योपिदाधारप्राप्ता दुर्गादिकुलदेवतापूजा तैल्यवारम्भा-
 क्रियाः सृजन्तु कुर्वन्तु । वयन्तु पुनः श्रुतीनां स्मृतीनां विधीन्

अथावदद्भूतमुखः स नैषधं
कुलञ्च बाला च ममानुकम्प्यताम् ।
स पल्लवत्वद्य मनोरथाद्भुरं
चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ८ ॥
तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं
निषीय दूतस्य स वक्त्रगङ्गरात् ।

तत्, ओदितयेति (पा० ८।२।४५) निष्ठानलं । निस्तुषं ।
गंतं तुषात् । तुषो दोषलोभः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ लग्नांशके सन्निहिते दूता एव मुखं यस्य स
मः नैषधमित्यवदत् । इति किं । भवता मम कुलं बाला च
याऽनुकम्प्यतां अङ्गीक्रियतां । बालायामनुगृहीतायां सर्वे
। मम वशोऽनुगृहीतः स्यादित्यर्थः । तथा चिरेण चिरन्तनेन
ऽस्माकं सर्वेषां स प्रसिद्धस्त्वत्सम्बन्धविषयो मनोरथरूपाद्भुरः
। अस्मिन् दिने त्वच्चरणोदकैः तदोद्यचरणवासनोदकैः पल्ल-
वपल्लववदाचरतु पल्लवितो भवत्वित्यर्थः । पल्लवसञ्चितो भव-
येकं पदं । कञ्चन सन्देशहरं प्रेष्य तं सविनयमाकारयति
ते भावः । अन्यथापि चिरं सञ्चितोऽद्भुरो जलैः पल्लवितो
ति । पल्लवतु । आचारे किप् ॥ ८ ॥

तथेति । स नलः दूतस्य वक्त्रादेव गङ्गरात् तथा पूर्वोक्तप्र-
ण यथा भीमेनाङ्गं तथैवोदितं भीमवचसः प्रतिध्वनिं
। य मादरमाकर्ष्य इति भुवन् तस्मै दूताय वज्रं प्रचुरं वप्ता-

श्रुतिस्मृतौ नान्तु वयं विदध्महे
 विधीनिति स्माह च निर्ययौ च सः ॥ ७ ॥
 निरीय भूपेन निरीक्षितानना
 शशंस मौहूर्त्तिकसंसदंशकम् ।
 गुणैररीणैरुदयास्तुनिस्तुषं
 तदा स दातुं तनयां प्रचक्रमे ॥ ८ ॥

श्रुत्वा तु जुहोतीत्यादीन् मधुपर्कादिकान् स्मार्त्तान् वैदिकांश्च
 विदध्महे कुर्महे इति । एवमादिश्य तदानीमेव निर्गत इत्यर्थः ।
 पाणिपद्ममङ्गलोचिता योयिदाचारज्ञा वृद्धाः । सुवाचिनोऽपि
 शेषणं वा । समयसूत्रः । सूत्रोऽनुदके (पा० १।१।५८) इति क्रिन् ।
 वयं । अस्मदो द्वयोश्चेति (पा० १।१।५८) बहुवचनं ॥ ७ ॥

निरीयेति । भूपेन भीमेन निरीयान्तःपुराग्निर्गत्य वैवाहिकं
 मलं शशंस । निरीक्षितानना मौहूर्त्तिकानां ज्योतिषिकानां सं-
 तम्भा अंशकं वैवाहिकं मुहूर्तं शशंस । स च भीमस्तदा तर्हि
 अंशके नलाय भीमो दातुं प्रचक्रमे मुहूर्त्तविलम्बानुरोधेन श-
 यमिकान् श्रौतस्मार्त्तान् विधीन् अधिकरदित्यर्थः । किन्तु तं
 शकं । अरीणैः सम्पूर्णं जामिचगुणैरुपलक्षितं । तथा शुक्रगुणैरुदया-
 समयप्रयुक्तदोषैर्निस्तुषं रक्षितं । यद्वाणां गुणदोषादिकं ज्योति-
 शाशादवगम्यार्थं । निरीय । अगती । मौहूर्त्तिका मुहूर्त्ता
 इत्यमरः । मुहूर्त्तं येदेत्यर्थे कृत्यवयादी (पा० ४।१।६०) त्यागि-
 त्वयादिनाङ्कः । अंशमेवांशः, स्वार्थे कप् । अरीणैः । स्त्री

अथावदद्भूतमुखः स नैपधं
कुलञ्च वाला च ममानुकम्प्यताम् ।
स पञ्चवत्वद्य मनोरथाङ्कुरं
चिरेण नस्त्वच्चरणोदकैरिति ॥ ८ ॥
तथोत्थितं भीमवचःप्रतिध्वनिं
निपीय दूतस्य स वक्त्रगङ्गरात् ।

तत्, आदित्येति (पा० ८।२।४५) निष्ठान्तं । निस्तपं ।
गर्गतं तुपात् । तुषो दोषलेशः ॥ ८ ॥

अथेति । अथ लग्नांशके सन्निहिते दूता एव मुखं यस्य स
भूमिः नैपधमित्यवदत् । इति किं । भवता मम कुलं वाला च
मयाऽनुकम्प्यतां अङ्गीक्रियतां । वाखायामनुगृहीतायां सर्वो
पे मम वंशोऽनुगृहीतः स्यादित्यर्थः । तथा चिरेण चिरन्तनेन
ऽस्माकं सर्वेषां स प्रसिद्धस्त्वत्सम्बन्धविषयो मनोरथरूपाङ्कुरः
यास्मिन् दिने त्वच्चरणोदकैः तदीयचरणचालनोदकैः पञ्च-
पञ्चवदचरतु पञ्चवितो भवन्तित्यर्थः । पञ्चवसहितो भव-
त्येकं पदं । कश्चन सन्देशहरं प्रेष्य तं सविनयमाकारयति
ति भावः । अन्यत्रापि चिरं सञ्चितोऽङ्कुरो जलैः पञ्चवितो
ति । पञ्चवत् । आचारे क्विप् ॥ ८ ॥

तथेति । स नलः दूतस्य वक्त्रादेव गङ्गरात् तथा पूर्वोक्तप्र-
रेण यथा भीमेनाहं तथैवादितं भीमवचमः प्रतिध्वनिं
पीय मादरमाकर्ष्य इति श्रुत्वा तस्मै दूताय वक्त्रं प्रचुरं वस्त्रा-

व्रजामि वन्दे चरणौ गुरोरिति
 ब्रुवन् प्रदाय प्रजिघाय तं वज्र ॥ १० ॥
 निपीतदूतालपितस्ततो नलं
 विदर्भभर्त्ताऽऽगमयाम्बभूव सः ।
 निशावसाने श्रुतताम्रचुडवाग्-
 यथा रथाङ्गस्तपनं धृतादरः ॥ ११ ॥
 क्वचित्तदा लेपनदानपण्डिता
 कमप्यहङ्कारमगात्पुनरुत्थिता ।

अङ्कारादि प्रदाय तं दूतं प्रजिघाय प्राहिषोत् । इति किं । हे
 दूत अहं व्रजामि गत्वा च मदीयगुरोः शृङ्गारस्य चरणौ वन्दे
 नमस्करोमीति । प्रतिशब्दस्वरूपेण न राजादेशानुवादस्य नूना-
 धिकताशङ्का परिहृता । व्रजामि । वन्दे । वर्त्तमानसामीप्य इति
 (पा० ३।३।१३१) भविष्यति लट् ॥ १० ॥

निपीतेति । ततो दूतप्रत्यागमनानन्तरं निपीतं वारं
 श्रुतं दूतालपनं हतवचनं येन स विदर्भभर्त्ता भीमो धृतादरः
 सादरः सन् नलमागमयांभभूव प्रतीक्षितवान् । पुनरपि दूतैरा-
 नाययति स्मेति वा । यथा निशावसाने आद्यो मुहूर्त्तं श्रुता
 प्राभातिकी ताम्रचूडस्य कुक्षुटस्य वाक् येन स रथाङ्गस्य कशको
 धृतादरः सन् तपनं सूर्यं प्रतीक्षते कदा वा उदेयतीति ।
 एकवाक्कुक्ष्याचूड इत्यमरः ॥ ११ ॥

क्वचिदिति । तदा नलागमनममये क्वचित् स्थाने लेपनदाने

अलम्बि तुङ्गासनसन्निवेशना-
दपूपनिर्माणविदग्धयादरः ॥ १२ ॥
मुखानि* मुक्तामणितोरणैस्तदा
मरीचिभिः पान्थविलासमाश्रितैः ।

सुधान्नेपचित्रादिकर्मणि पण्डिता कुञ्जला काचिद्रमणी पुरस्कृता
निर्माणार्थमेव सन्नाविता सती स्वप्रार्थनावशात् कमण्यद्वा-
रमभिमानमगात् प्राप अनिर्व्वचनीयं गौरवं धृत्वा सुधान्ने-
पादि चकारेत्यर्थः । चतुष्कनिर्माणार्थं हरिद्राचूर्णमिश्रितं
तण्डुलपिष्टं तस्य दाने आनेपकरणे कुञ्जला । काचिदिजने रम-
णीये वा प्रदेशे तस्यां भैर्यां अद्भुतदर्शने कुञ्जलेति वा । तयोर्मै-
मीमन्त्रयोर्वा । तथा क्वचित् प्रदेशेऽपूपनिर्माणे मण्डकरचनायां
विदग्धया चतुरया कयाचित्तुङ्गामने उच्चतुङ्गाख्यामने मन्त्रि-
वेशनादुपवेशनाद्धेतोरादरो गौरवमलम्बि प्राप्तं । उच्चासनम-
न्निवेशादादरो वञ्चितापमयाभावः प्राप्त इति वा । जातावे-
कवचनं । काचिच्चित्रादिकर्म काचिच्च अपूपादिनिर्माणं चक्रु-
रिति भावः ॥ १२ ॥

मुखानीति । तस्य पुरश्च तथा तत्सम्बन्धिनामखिलवेशना-
मपि मुखानि द्वारोपान्तरूपाग्नाननानि मुक्तायुक्तानां मणीनां
रत्नानां मुक्तानाञ्च मणीनाञ्च वा तोरणैस्तेभ्यः उद्गतैर्निर्गतैः
अत एव पान्थविलासं उत्थाय दूरं प्रमर्षणशीलानां पान्थानां
विलासमाश्रितैर्मरीचिभिः किरणैः कृत्वा वरागमनममये प्रमो-

पुरस्य तस्याखिलवेशनामपि

प्रमोदहासकुरितानि रेजिरे ॥ १३ ॥

पथामनीयन्त तथाधिवासना-

मधुव्रतानामपि दत्तविभ्रमाः ।

वितानतामातपनिर्भयास्तदा

पटच्छिदाकालिकपुष्पजा खजः ॥ १४ ॥

दहासेन हर्षजहासेन कुरितानि मिश्रितानि च रेजिरे सर्वा-
ण्यपि पुरदाराणि गृहदाराणि वा मुक्तामणितोरणैरलङ्कृता-
नि । सर्वं पुरञ्च सानन्दमभूदिति भावः । हासं मुखे भवति ।
तस्य पुरस्य सन्निधिनां वेशनामिति व्याख्याने न केवलं पुरलो-
कानां मुखानि प्रमोदहासकुरितानि किन्तु गृहाणामपीत्यं-
रर्थः । तोरणात्तदेति पाठे तोरणात् यान्यविलासमाश्रितं
उत्पाद्य द्वारप्रमर्षणशीलैरिति व्याख्येयं ॥ १३ ॥

यथामिति । पटच्छिदाभिर्वस्त्रच्छेदैर्निर्मितानि अकालिका-
न्यममयजानि यस्मिन् काले यानि न भवन्ति तादृशानि पु-
ष्पाणि तेभ्यो जातास्तन्निर्भिन्ताः खजे मात्साः तदा वरागम-
नममये यथां पुरमार्गाणां वितानतां खजोपतां अनोद्यन्त-
मापिताः । किमूताः । यथा मासत्यादिपुष्पाणां वामस्तथापि-
वामनात् सुगन्धिद्रव्यैः परिमल्लारोपणमधुव्रतानामपि दत्तो-
विश्रियो भगो यामिः । सर्व्वदा मधुन्येव ये निवसन्ति तेषामपि
अष्टचिमाष्टवैतानि पुष्पाणीति तेषामपि दत्तभ्रान्तयः किम्-

विभूषणैः कञ्चुकिता वभुः प्रजा
विचित्रचित्रैः स्त्रपितत्विषो गृहाः ।
वभूव तस्मिन्मणिकुट्टिमैः पुरे
वपुः स्वमुर्व्याः परिवर्त्तितापमं ॥ १५ ॥

तान्वेषामिति मधुमतपदेन सूचितम् । तथा वस्त्रमयत्वादात-
पनिर्भया उष्णत्वमाचरहिताः । अस्त्री वितानमुष्णोच इत्य-
मरः । किदाकालिकेति च पूर्ववत् ॥ १४ ॥

विभूषणैरिति । तस्मिन् पुरे प्रजाः पौरा जानपदाश्च विभू-
षणैरलङ्कारैः कञ्चुकिताः नानारत्नकान्तिच्छादितसर्वावयवाः
मन्त्राः वभुः गृह्यभिरैः । तथा वर्णमात्रकल्पितेषु निर्जीवेष्वपि
रूपकेषु जीवद्गुणापादनादिचमत्कारकरणाद्विचित्रैः आश्चर्य-
कारिभिः कुसुमनिखितनानावर्णरूपकैः स्त्रपितत्विषः उज्ज्वली-
कृतदीप्तयो गृहा वभुः । एवं जङ्गमस्यावरूपान्यतथा तथा
मणिकुट्टिमैश्च मणियद्गुणभूमिभिर्य कृत्वा उर्व्याः स्वं महजं
मृन्मायवपुः केनापि ब्रह्मादिना परिवर्त्तिता उपमा यस्य तद्गु-
णान्तरं प्रापितमिव वभूव । पातालस्य रम्यत्वात् पातालमुपरि
जातमिवेत्यर्थं इत्युपेक्षा । परिवर्त्तिता विनिमयिता उपमा
उपमानं स्वर्गादि येन उपमानत्वेन प्रसिद्धस्य स्वर्गस्य उपमेयत्वं
कृतं, सत्यस्य तस्योपमानं जातमित्यर्थः इति वा । स्वरूपा इति
पाठे स्वर्गात् सकाशात् परिवर्त्तितापममिव वभूवेत्यर्थः । मणि-
कुट्टिमैः उपलब्धिते पुरे वा । सर्वमपि तदा सालङ्कारं जात-
मिति भावः । कञ्चुकस्तारकादिः ॥ १५ ॥

तदा निसस्त्रानतमां घनं घनं
 ननाद तस्मिन्नितरान्ततं ततं ।
 अवापुरुच्चैः सुपिराणि राणिता-
 ममानमानह्वमियत्तयाऽध्वनीत् ॥ १६ ॥
 विपश्चिराच्छादि न वेणुभिर्न ते
 प्रणीतगोतैर्न च तेऽपि झञ्झरैः ।

तदेति । तदा नलागमनसमये तस्मिन् घनं कांस्यतालादिकं
 घनं निविडं यथा निसस्त्रानतमां निरतिशयं शब्दं चकार तथा
 ततं वीणादिवाद्यं ततं विस्तृतं यथा तथा नितरां ननाद शब्दं
 चकार । तथा सुपिराणि सच्छिद्राणि वंशादिवाद्यानि पृष्-
 णितरां राणितां शब्दत्वं अवापुः । तथा आनद्धं मुरझादिवाद्य-
 मियत्तयेदं परिमाणत्वेनामानमपरिच्छेद्यं यथा तथा ऽध्वनीत् ।
 घनं दृढावयवं बज्रमह्यमिति घनविशेषणं वा । तथा ततं
 तत्स्वरूपेण विस्तृतं बज्रमंज्ज्याकमिति ततविशेषणं वा । तथा
 इयत्तयाऽमानं बज्रमह्यमित्यागद्विविशेषणं वा । चतुर्विधमपि
 वाद्यं तत्र वादितमित्यर्थः । ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरझा-
 दिकं । वंशादिकं तु सुपिरं कांस्यतालादिकं घनमित्यमरः ।
 राणिताः । अयम् रणतीति, आवग्यकाधमर्ण्योर्णिनिः (पा० १।
 १। १७०) इति णिगो राणीति तेषां भावस्तप्ता ताः । अध्वनीत्
 अतो रजादेरिति (पा० ७। १। ७) दृष्टिविकल्पः ॥ १६ ॥

विपश्चिरिति । वेणुभिर्वंशघनिभिर्विपश्चिर्वीणाघनिर्वा-

न ते ऊडुकेन न सोऽपि ढक्कया
 न मर्दलैः सापि न तेपि ढक्कया ॥ १७ ॥
 विचित्रवादित्रनिनादमूर्च्छितः
 सुदूरचारी जनतामुखारवः ।
 ममौ न कर्णेपु दिग्गन्तदन्तिनां
 पयोधिपूरप्रतिनादमेदुरः ॥ १८ ॥

आदि । ते च वेणुध्वनयः प्राणीतं प्रारब्धं गीतं यैः द्रुतमध्या-
 दिमूर्च्छनादिषुष्वंमुखैर्गायद्भिर्गायकैर्गायकगीतैर्नाच्छादिपतेति
 सर्वत्र विपरिणामेन व्याख्येयम् । झञ्झरैर्झञ्झराख्यैः कांस्यमयै-
 र्वाद्यविशेषैर्ध्वनिभिः कृता तेऽपि गायकध्वनयोऽपि न च नैवा-
 च्छादिपत । ऊडुकेन लब्धीयसा कांस्यमयेन वाद्यविशेषेण ते
 झञ्झरध्वनयो नाच्छादिताः । ढक्कया वादित्रविशेषेण सोऽपि
 ऊडुकध्वनिनाच्छादि । मर्दलैर्मर्दङ्गध्वनिभिः सा ढक्काऽपि ना-
 च्छादि । ढक्कया तेऽपि मर्दला अपि नाच्छादिताः । अनपे-
 चितगौरवलाघवं वाद्यमात्रं तत्र मिलितं । समश्रुतितालमाना
 अपि विपश्चादिध्वनयः वादककौशलात् प्रव्यक्तं भेदेनोपलब्धा
 इति भावः । विपश्च्यते स्वरौऽस्यां विपश्चिः, श्रेणादिक इत्यत्र-
 यान्तः ॥ १७ ॥

विचित्रेति । विचित्राणि नानाविधानि वादित्राणि तेषां
 निनादैः मूर्च्छितः वर्द्धितः तथा मृतरां दूरचारी दूरमञ्चरण-
 शीलः, जनता जनमहातमस्यारवो मुखशब्दः, पयोधिपूरे समुद्र-

उदस्य कुम्भीरथं शातकुम्भजा-
 यतुष्कचास्त्वपि वेदिकोदरे
 यथाकुलाचारमथावनोद्भजां
 पुरन्ध्रवर्गः स्तपयाम्बभूव तां ॥ १८ ॥

प्रवाहे प्रतिनादेने प्रतिशब्देन पंचोधिपूरस्य तटे प्रतिशब्दे-
 स्तेन वा मेदुरः परिपुष्टः सन् दिगन्तदन्तिनां दिक्प्राप्तवर्ति-
 दिक्पालसंस्थिनां कर्णेषु न ममौ तत्कर्णानपि परिपूर्णं वरि-
 निर्गत इत्यर्थः । नानाजातीयमिश्रणादेकीभूतो जनशब्दो
 दिगन्तपर्यन्तं समुल्लासेति भावः । स दूरेति पाठे समुल्लासि-
 त्यर्थः ॥ १८ ॥

उदस्येति । अथ सर्व्ववाद्यवादनामन्तरं पुरन्ध्रवर्गः स्तौभ-
 यश्चकुलदृढसुवाभिनीसमूहः चतुष्कसंज्ञेन नानावर्णकस्वित्त-
 स्तिकसर्व्वतोभद्रादिमण्डनेन चार्च्यं रमणीयां लिङ् कान्ति-
 र्यस्य एवभूते कूर्मपृष्ठचतुरस्रहस्तमात्रेच्छित्वादिस्तुति-
 वेदिकाया उदरे मध्ये शातकुम्भजाः सुवर्णप्रदिताः कुम्भीः वर-
 खोत्विष्य यथाकुलाचारं स्त्रीणां भैम्याश्च कुलाचारानति-
 भेषाश्च मङ्गलं मङ्गलगोतिपूर्व्वं यथा तथा ताम्बवनोद्भजां भैमी-
 सपथ्याम्बभूव । मङ्गलानन्तरारम्भप्रशङ्कात्कुर्य्येऽप्युच्यते अथेति वच-
 नादेकोऽप्यशब्द आनन्तर्य्यं, द्वितीयस्तु मङ्गले इति शेषः । एत-
 विधाम् परमाद्यनन्दिनीमिति च पाठः । सपथ्याम्बभूव । मिमा-
 दपथाष्टमः ॥ १८ ॥

विजित्य दास्यादिव वारिहारिता-

मवापितास्तत्कुचयोर्दयेन ताः ।

शिखामवात्तुः सहकारशाखिन-

स्तृपाभरस्तानिर्मिवानतैर्मुखैः ॥ २० ॥

असौ मुञ्जर्जातजलाभिषेचना

क्रमाद्दुकूलैर्न सिताग्नुनोज्ज्वला ।

द्वयस्य वर्षाशरदान्तदातनीं

सनाभितां साधु ववन्ध सन्ध्यया ॥ २१ ॥

विजित्येति । ताः कुम्भयः तस्या भैरव्याः कुचयोर्दयेन गौरव-
त्वकाठिन्यादिगुणान्तिग्रहेन विजित्य दास्यादिव वारिहारितां
जलवाहिलमवापिताः प्रापिताः सत्यः आनतैर्मुखैः सहकार-
शाखिन आश्रयवृक्षस्य शिखां चपाभरेण अनितां स्थानि वैदर्भ्यं
कान्तिमानमिव अवात्तुः वदन्ति स्म । पराजितोऽपि ह्रीभरेण
नम्रमुखो वारिवाहितां प्रापितः सन् स्थानि धत्ते । कलशी-
मुखे भाङ्गलिकाश्चूतपमर्वा निक्षिप्यन्ते इत्याचारः । अवात्तुः ।
वृक्षः प्रापणे लडि ॥ २० ॥

असाविति । मुञ्जर्जातं जलाभिषेचनं यस्या असौ भैरवी,
क्रमाद्विताग्नुना मिततन्तुदुकूलैर्नौमास्वरेणोज्ज्वला भूयिता
मती, वर्षाश्च शरदश्च तामां द्वयस्य सन्ध्यया सन्धिनां तदातनीं
तदाभवां तात्कालिकीं सनाभितां तुल्यतां साधु सम्यक् ववन्ध
दधौ । वर्षाश्च कृतजलाभिषेका, शरश्च शीताग्नुना चन्द्रेण-

असौ प्रभिन्नाम्बुददुर्दिनोक्ततां
 निनिन्द चन्द्रद्युतिसुन्दरो दिवं ।
 शिरोरुहैघेन घनेन संद्युता
 तथा दुकूलेन सितांशुनोज्ज्वला ॥ २२ ॥
 विरेजिरे तच्चिकुरोत्कराः किराः
 क्षणं गलन्निर्मलवारिविप्रुपां ।
 तमःसुहृच्चामरनिर्ज्यार्जिताः
 सिता वमन्तः खलु कीर्तिमुक्तिकाः ॥ २३ ॥

ज्ज्वला द्वयोः सम्बन्धिन्युभयगुणोपेता, वस्तुपरिधानात् पूर्वं प्रा-
 दृष्टसदृशी अनन्तरं शरत्सदृशी जातेत्यर्थः ॥ २२ ॥

असाविति । असौ दिवं निनिन्द तन्तुल्या जातेत्यर्थः ।
 किंभूतां दिवं । आदौ वर्षासु प्रभिन्नैरतिघनैः सरङ्गिणां अम्बु-
 दुर्दिनोक्ततां जलभावितां, अनन्तरं शरदारभ्य चन्द्रद्युतिसु-
 न्दरीं । किंभूतासौ । कचिद्वर्षता शिरोरुहैघेन केशपाशरूपेण
 घनेन मेघेनोपलक्षिता । तथा दुकूलेनैव सितांशुना चन्द्रो-
 ज्ज्वला । जलाभिषेकस्थानेषु वर्षादकक्षरणं चन्द्रिकास्थाने दुः-
 खमिति बोध्यं ॥ २३ ॥

विरेजिर इति । तथाचिकुरोत्कराः केशमहा विरेजिरे
 भन्ते आ । किंभूताः । गमतां निर्मलानां वारिविप्रुपामुदकविन्दु-
 क्षणं किरन्तीति किरा विघेपका उदविन्दून् मुञ्चन् इत्यर्थः ।
 किंभूता इव । तममः सुषदीनि सदृशानि अतिश्यामानि चान्

अदीयसा स्नानजलस्य वाससा
 प्रमार्जनेनाधिकमुज्ज्वलीकृता ।
 अद्भ्रमभ्राजत साऽग्नशाणनात्
 प्रकाशरोचिः प्रतिमेव हेमजा ॥ २४ ॥
 तदा तदद्भ्रस्य विभर्त्ति विभ्रमं
 विलेपनामोदमुचः स्फुरद्भुचः ।

राणि तेषां निर्वर्त्येनार्जिताः स्वीकृत्य मङ्गुदीताः मिताः
 शुभ्राः कीर्तिरूपा मुक्तिका वमन्तः खलु । इवार्थे खलुशब्दः ।
 कृष्णचामरादप्यतिसुन्दरस्तुकेग्रपाश इति भावः । विभ्रुपां ।
 कर्माणि पटो ॥ २३ ॥

अदीयसेति । सा भैमी अद्भ्रमधिकं अभ्राजत अभ्रोभत ।
 किंभूता । अदीयसा स्नानजलस्य प्रमार्जनेन प्रोङ्क्लकारिणा
 वाससा अदीयसा वामसा कर्द्वेणा स्नानजलस्य प्रमार्जनेन करणेन
 पूर्वापेक्षया अधिकं यथा तथा उज्ज्वलीकृता । केव । अग्नशाण-
 नात् शिलोत्तेजनाद्धेतोः प्रकाशं पूर्वापेक्षयाऽतिदीप्ता रोचि-
 र्दीप्तिर्यस्याः सा हेमजा मौवर्णा देवादीनां प्रतिमेव । शिला
 घर्षणादोपितेति सुवर्णकारपरिभाषा । प्रमार्जनेन । प्रथमपक्ष
 नंथादित्वात् कर्त्तेरि न्यः । द्वितीयपक्षे भावे न्युट् । शाण तेजने ।
 भौवादिकः । तस्माज्जुट् ॥ २४ ॥

तदेति । सुवर्णं दरमोपत् स्फुटद्विकमत्काञ्चनकेतकीदलं
 तस्मात् मौरभं मौगन्धं यद्यभ्यस्यति शिञ्जते तदा तर्हि तदद्भ्रस्य

दरस्फुटत्काञ्चनकेतकीदलात्
 सुवर्णमभ्यस्यति सौरभं यदि ॥ २५ ॥
 अवापितायाः शुचिवेदिकान्तरं
 कलासु तस्याः सकलासु पण्डिताः ।
 क्षणेन सुख्यश्चिरश्चिच्छणस्फुटं
 प्रति प्रतीकं प्रतिकर्म निर्ममुः ॥ २६ ॥
 विनापि भूषामवधिः श्रियामियं
 व्यभूषि विज्ञाभिरदर्शि चाधिका ।

भैमीशरीरस्य विभ्रमं विलासं विशिष्टां भ्रान्तिं वा विभर्त्ति ।
 किंभूतस्य विलेपनस्य । यच्चकट्वादेरङ्गरागेण आमोदं मुञ्चति
 तस्य । तथा स्फुरन्ती रुक् दीप्तिर्यस्य । स्वाभाविकगौरवान्तिताः
 अभ्यङ्गानन्तरमङ्गरागः कृत इति भावः । यदि तर्ह्येति सम-
 न्वादभ्यस्यति विभर्त्तीति न लिङ्, लिङर्थे लट् । क्रियानिष्-
 त्तिस्तु न विवक्षणीया ॥ २५ ॥

अवापिताया इति । सकलासु गीतासङ्करणादिषु कलासु
 विद्यासु पण्डिताः कुशलाः मय्यः शुचिगोमयाद्यनुनिर्गम्यै
 भद्रादिभूषितं वेदिकाया अन्तरं मध्यं शृङ्गारस्यानं अवापि-
 तायाः प्रापितायास्तस्याः भैम्याः प्रति प्रतीकं प्रत्यययत्र चिर-
 शिच्छणादङ्गकालाभ्यामात् स्फुटं निरतिशयं अत एव सतेन
 प्रतिकर्म अलंकरणं निर्ममुद्यमुः ॥ २६ ॥

विभेति । भूषां मण्डनं विनापि श्रियां कान्तीनामादि

न भूषयैषाऽतिचक्रास्ति किन्तु सा
ऽनयेति कस्यास्तु विचारचातुरी ॥ २७ ॥

परमशोभा इयं भैमी विज्ञाभिः अलङ्कारचतुराभिः सखीभिः
व्यभूषि विशेषेणामण्डि । अधिका अनलङ्कृताङ्गकान्तितोऽधिक-
कान्तिरदर्शि च । परंतु विचारचातुरी एकतरनिश्चयरूपे
विचारे प्रावीर्यं कस्यास्तु न कस्यापि । इति किं एषा भूषया
पूर्वापेक्षया अधिकं न चक्रास्ति किन्तु सा भूषैवागया भैम्या
हत्वाऽधिकं शोभते । भैम्या भूषणानाञ्च परस्परसम्पर्काच्छोभा-
तिशयो यो दृश्यते तच्च भूषणैर्भैम्याः शोभातिशयो न जनितः
किन्तु भैम्या भूषणानामिति विवेकः कस्यापि नाभूदित्यर्थः ।
पूर्वापेक्षयाधिकं वा शोभते चेति भावः । भूषां विनापि त्रि-
यामवधिरियं विज्ञाभिर्विशेषेण ब्रजना प्रयासेनाभूषि पूर्वापे-
क्षया इयमधिका किमिति तारतम्यज्ञानार्थं पुनः पुनः विलो-
किता च । परमियं भूषया नाधिचक्रास्ति किन्तु सा भूषाऽनयेति
तात्त्विकविचारचातुरी कस्यास्तु पुनः सख्या जातेत्यर्थादपि तु
न कस्याश्चित् । प्रयासेनालङ्कृत्य पुनः पुनर्विलोकापि विज्ञा-
भिरपि अनया मण्डनं मण्डितं मण्डनैर्वा इयं मण्डिते इति
तारतम्यं न ज्ञातमेव । परं भूषणानां वैयर्थ्यं साधारणत्वं वाधि-
कशोभाकारित्वं वेति किमपि न निश्चितं किन्तु ध्वान्ता एव
जाता इत्यर्थ इति वा । तस्या निरतिशया कान्तिर्जातेति
भावः । पूर्वाङ्गा चातुरी कस्यास्तु कस्याश्चिदेव विदुष्या न

विधाय बन्धूकपयोजपूजने
 कृतां विधोर्गन्धफलीवलिश्रियम् ।
 निनिन्द लब्धाधरलोचनार्चनं
 मनःशिलाचित्रकमेत्य तन्मुखम् ॥ २८ ॥

तु सर्वस्या इति वा । अलङ्कृतं तदपुपेव मण्डनमिति विचार-
 रचातुनी कस्यचिन्मलक्षणस्य महाप्राप्त्यस्य कस्य ब्रह्मणो वाऽस्य ।
 मया श्रीहर्षेण ब्रह्मणा वा एवं निर्लेतुं शक्यते नान्येनेत्यर्थः
 इति वा । कस्याः पुनर्न जाता अपि तु सर्वस्या श्योति
 वा ॥ २७ ॥

विधायेति । लब्धं प्राप्तं अधराभ्यां लोचनाभ्याश्च कृता
 अर्चनं पूजनं येन । श्राष्टनेत्रेण रमणीयमिति यावत् । एवंविधं
 तन्मुखं भैमीमुखं कर्तुं माङ्गलिकं मनःशिलाख्यगौरधातुविशेष-
 पनिर्गितं चित्रतिलकं एतत् प्राप्य बन्धूकेन पयोजाभ्यां नीलो-
 त्पलाभ्याश्च पूजने पूजादयं कृत्वा, अनन्तरं कृतां विधोश्चन्द्रम-
 न्धिनीं गन्धफल्या चम्पककलिकया कृत्वा वनिः पूजा तज्जगिता
 श्रियं कान्तिं निनिन्द । यदि बन्धूकोत्पलैः चन्द्रस्य पूजा इत्य-
 चम्पककनिकां चन्द्रस्य शिरमि न्यस्यति तदा तां चाङ्गमकीन्द-
 करीतीत्यभूतोपमेत्यर्थः । बन्धूकस्य अधरस्य नीलोत्पलमोर्ध्व-
 पयोजश्चम्पककनिकाया मनःशिलातिमकस्य चन्द्रस्य वरदस्य
 आपमानोपमेयभावः । चम्पको हेमपुष्पकः । एतस्य कनिका
 गन्धफलीत्यमरः ॥ २८ ॥

महीमघोनां मदनान्वतातमी
तमःपटारम्भातन्तुसन्ततिः ।
अवन्धि तन्मूर्द्धजपाशमञ्जरी
कयापि धूपग्रहधूमकोमला ॥ २८ ॥
पुनः पुनः काचन कुर्वती कच-
च्छटाधिया धूपजधूमसंयमं ।

श्लोकत्रयेण केशप्रसाधनं वर्णयति । महीति । कयापि केशप्र-
साधनचतुरया सख्या तस्या भैरवा मूर्द्धजपाशः केशपाशः तद्रूपा
सौगन्ध्याद्वैर्ध्याच्च मञ्जरी प्रथमोद्भिन्नकलिकादुरदण्डः अव-
न्धि मंघता । किंभूता मञ्जरी । महीमघोनां भूमौन्द्राणां मद-
नेन कामविकारेण अन्वता विवेकशून्यता यैव तमो तामघी
रात्रिस्तस्यास्तमोरूपस्य पटस्यावरकलादविवेकरूपस्थारम्भणे
निर्माणे विषये तन्तुसन्ततिः सूत्रपरम्परा तामकरूपा । तथा
धूपग्रहणसाधनस्य सक्किद्रस्य धातुमयस्य करण्डकादेः मन्त्र-
न्विता दह्यमानकर्पूरागरुचन्दनादिपरिमलवज्जलेन धूमेन
कोमलोपच्छुक्ता तद्वदतिसुन्दरी मितरां श्यामा । राजानो
रात्रौ नीलं पञ्चवक्त्रादिकं परिधाय विचरन्तीति वा । ननप-
राया अपि तस्याः केशपाशं दृष्ट्वा राज्ञां कामोद्रेकाद्विवेकशू-
न्यता भवतीति भावः ॥ २८ ॥

पुनः पुनरिति । काचन सखी तस्याः भैरवा मूर्द्धजः केश-
पाशं सुवचनं सुधूपधनप्रलम्बकृष्णत्वसाम्याच्चाभरं चिराद्वज्जना

सखोस्मितैस्तर्किततन्निजभ्रमा
 ववन्ध तन्मूर्ध्वजचामरं चिरात् ॥ ३० ॥
 बलस्य ह्येव हलेन भाति या
 कलिन्दकन्या धनभङ्गभङ्गुरा ।
 तदार्पितैस्तां करुणस्य कुङ्कुमलै-
 र्जहास तस्याः कुटिला कचच्छटा ॥ ३१ ॥

कालेन ववन्ध । चिरकालहेतुमाह । किंभूता । कचच्छटाधिया
 भैमीकेशपाशभ्रान्त्या सादृश्यात् धूपजस्य धूमस्य मङ्गमङ्गः
 संघमनं घन्धनं कुर्वता । तथा तद्वान्तिदर्शनीनां स्मितैर-
 न्यान्यमुखविलोकनपूर्वविलसदीपद्वाद्यैः कृता तर्कितः केश-
 पाशभ्रमेण धूपजधूमसंघमनरूपो निजः स्वीयः भ्रमो यथा
 ॥ ३० ॥

बलस्येति । कुटिला अतिवक्रा या तस्याः कचच्छटा कुल्लभ-
 श्रेणिः बलस्य बलभद्रस्य हस्तेनाप्राप्य मती घनेनिर्विर्भङ्गैश्च
 रङ्गैर्भङ्गुरा उच्चावचा कलिन्दस्य पर्वतस्य कन्या यमुनेव भाति
 च । कचच्छटा तां यमुनां तदा तस्यान् ममये अर्पितैः प्रिरि-
 न्यस्तैः करुणाव्यस्य वृत्तस्य कुङ्कुमलैः कलिकाभिर्जहास । यमुना
 पराकर्षणरुतेन महीयमा भङ्गेन पराभवेन मया मुच्यगता
 च । स्वयं तु स्वभावकुटिला पुनरपि कुसुमैरश्रिता चेति शान्ते-
 युक्त इत्यर्थः । मया अतिवक्रा पुष्पामङ्गुता च तस्याः कुङ्कु-
 मश्रेणिर्भित्तनां गोमते गतेति भावः । पूर्वं तत्तुल्या इति

धृतैतया चाटकपट्टिकालिके
 बभूव केशाम्बुदविद्युदेव सा ।
 मुखेन्दुसम्बन्धवशात् सुधाजुषः
 स्थिरत्वमूहे नियतं तदायुषः ॥ ३२ ॥
 ललाटिकासीमनि चूर्णकुन्तला
 वभुः स्फुटं भीमनरेन्द्रजन्मनः ।

इदानीं तु अधिका जातेति भावः । जहामेवेति वा । यमु-
 नाकर्षणं हरिवंशादौ ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥

ललाटप्रसाधनं वर्णयति । धृतैति । एतया अलिके ललाटे
 या चाटकस्य सुवर्णस्य पट्टिका धृता सा केशाम्बुदानां कुन्तल-
 रूपजलदामां तेषु वा विद्युदेव बभूव । लणप्रभायास्तस्याः कथं
 स्थिरत्वमित्यत आह । मुखेन्दुसम्बन्धवशाद्धेतोः सुधाजुषोऽमृतं
 सेवमानस्य तदायुषो विद्युदवस्थानस्य स्थिरत्वं नियतं निश्चितं
 अहमूहे तर्कयामि । अमृतपानादमृतत्वं तस्या जातमित्यर्थः ।
 सुवर्णपट्टिकया ललाटमलङ्कृतमिति भावः । यदायुष इति वा
 पाठः । ऊहे । ऊह वितर्के ॥ ३२ ॥

कुन्तलाम् वर्णयति ॥ ललाटिकेति । ललाटे रचिताया
 रेखाकाराया ललाटिकायाः पञ्चपाश्याया अलङ्कारविशेषस्य
 सीमनि पर्यन्तप्रदेशे भीमनरेन्द्रजन्मनो भैरवाश्चूर्णकुन्तला वक्र-
 कुण्डलीभूताः केशाः कज्जलरूपस्य धूमस्य वलयः श्रेष्ठाः स्फुट-
 मिव वभुः । किंभूता वलयः । मनःशिक्षायाश्चित्रकं तिलकं

मनःशिलाचित्रकदीपसम्भवा
 भ्रमीमृतः कज्जलधूमवन्तयः ॥ ३३ ॥
 अपाङ्गमालिङ्गा तदीयमुच्चकै-
 रदीपि रेखा जनिताञ्जनेन या ।
 अपाति स्तब्धं तदिव द्वितीयया
 वयःश्रिया वर्धयितुं विलोचने ॥ ३४ ॥

तद्रूपो यो दीपः तस्मात्सम्भवो यासान्ताः । तथा भ्रमीः बहुच
 वक्त्रीभावान् विभ्रति मृतः धारयन्तः । नलस्य मनःशिलाति-
 लकेनैव कामोद्दीपनात् तस्य दीपत्वं । धूपधूमवन्तया कज्ज-
 लश्रेणिः किल भ्रमियुक्ता भवति । पञ्चपाशा ललाटिकेण-
 मरः । कर्णललाटात् कज्जलद्वारे (पा० ४।३।६५) इति नृ-
 ॥ ३३ ॥

श्लोकचतुष्टयेन कज्जलालङ्कारं वर्णयति । अपाङ्गमिति ।
 अञ्जनेन जनिता या रेखा सा तदीयमपाङ्गमालिङ्गा स्फुट्टा उच-
 कैर्निर्तरामदीपि गृह्णते । द्वितीयया तादृश्यरूपया वयःश्रि-
 कया विलोचने भ्रमीनेत्रे वर्धयितुं शीघ्रवापेक्षया विभागे वर्ध-
 तद्रेयादीपनं सधमिव अपाति । प्राच्यो हि सुन्दर्यो नेत्रेण
 प्रागन्निर्गतया कपोलकर्णोपान्ताभ्यामग्निरनेत्रया भुवदनि-
 मिन्पित्तस्य किमपि ज्ञेयितुं वर्धयितुं चाजिह्वागान्धो वर्ध-
 नस्य चाकारवक्रिगपरिहाराय मपीयटिकाद्युपनिबन्धनादि-
 पातेन रंगापातनं कुर्वन्ति । यद्यपि नेत्रयोर्दृष्टिर्मात्रेण न

अनङ्गलीलाभिरपाङ्गधाविनः
 कनोनिका नीलमणेः पुनः पुनः ।
 तमिस्रवंशप्रभवेन रश्मिना
 स्वपद्मतिः सा किमरञ्जि नाञ्जनैः ॥ ३५ ॥
 असेविपातां सुपुमां विदर्भजा-
 दृशाववाप्याञ्जनरेखयान्वयं ।

शैशवापेक्षया तारुण्येन कटाक्षविशेषादिविलासवशाद्दैर्घ्यप्रतीते
 दैर्घ्यकरणार्थं सूत्रपातो युक्तः । नेत्रे कञ्जलाञ्छिते इति भावः
 ॥ ३४ ॥

अनङ्गेति । अनङ्गलीलाभिः कटाक्षविशेषरूपैः कामविलासैः
 कृत्वा पुनः पुनरपाङ्गधाविनो नेत्रप्रान्तस्पर्शिनः कनोनिका
 नीलमणेर्नेत्रतारकाख्यस्यैन्द्रीलरत्नस्य तमिस्रवंशप्रभवेनाथ च
 श्यामान्वयजेनातिदृष्ट्येन रश्मिना सकञ्जलरेखाकृपा सा स्वप-
 द्मतिर्निजागमनगरणिः किमरञ्जि अञ्जुमैर्न । सदा तन्मार्गम-
 मनेन सूक्ष्मन्वाप्तारकानीलमणिकिरणैरेव नेत्रप्रान्तो नीली
 कृतो न तु कञ्जलैरिति उल्लेखा । कामोत्प्लितनिरतिशयक-
 टाक्षश्रीतुल्याञ्जनशोभासङ्कारतां जगामेति भावः ॥ ३५ ॥

असेविपातामिति । विदर्भजादृशौ अञ्जनरेखया अन्वयं
 सम्बन्धमवाप्य स्मरेण बाणोक्तयोर्बाणत्वं प्रापितयोः पयोजयोः
 नीलोत्पलयोः सुपमां परमां शोभां असेविपातां अलभेतां ।
 किंभूतयोः । सव्यापसव्यवाणाकर्षणाहुजदयेऽधिकरणे ज्याकिष

भुजदयज्याकिणपद्धतिस्मृशोः

स्मरेण वाणीकृतयोः पयोजयोः ॥ ३६ ॥

तदक्षितकालतुलागसा नखं

निखाय कृष्णस्य मृगस्य चक्षुषी ।

विधिर्यदुद्धर्तुमियेष तत्तयो-

रदूरवर्त्तिचतता स्र शंसति ॥ ३७ ॥

पद्धतिः ज्याघातजवैवर्ण्यरूपकिणमार्गः तां स्मृशत इति स्मृशो-
तयोः । नखमुद्दिग्धाकर्षमाणकर्षणात् कर्षणान्तिविश्रान्तयो-
र्नेत्रनीलोत्पलबाणयोर्भुजज्याकिणसम्भावना युक्ता । अथ-
रेखे किणतुल्ये नेत्रे च स्मरनीलोत्पलबाणतुल्ये इति भावः
॥ ३६ ॥

तदक्षीति । विधिर्गच्छा तदक्ष्योर्गच्छनेचाधिकयोर्भोगोनेचयो-
तत्काले तस्मिन् पाणियहोचिताञ्जनप्रसाधनसमये तुमा आ-
व्यकरणं तद्रूपेणागमाऽपराधेन हेतुना नखं निखाय कृष्ण-
कृष्णमारहरिणस्य चक्षुषी उद्धर्तुं चक्षुःपयितुं यत् रयेव चक्षि-
लमाय तयोः कृष्णमारनेत्रयोः अदूरवर्त्ति मनीषवर्त्ति यत् र-
तस्य भावमाप्ता सा तस्यचनिग्नजनकर्म शंसति वा । यतमादा-
स्फुटमिति पाठे स्फुटं प्रकटमुन्नेषायां वा अदूरवर्त्ति च र-
पयोधौ अदूरवर्त्तिचते तयोर्भाव इति वा । मृगनेत्रमनीष-
यनिग्ननाकारं यत् भवति ॥ ३७ ॥

विलोचनाभ्यामतिमात्रपीडिते
 ऽवतंसनीलासुररुद्धदयीं खलु ।
 तयोः प्रतिद्वन्द्वधियाऽधिरोपया-
 म्भूवतुर्भीमसुताश्रुती ततः ॥ ३८ ॥
 धृतं वतंसोत्पलयुग्ममेतया
 व्यराजदस्यां पतिते दृशाविव ।

श्लोकद्वयेनावतंसनीलोत्पले वर्षयति । विलोचनाभ्यामिति ।
 खलु यतः भीमसुतायाः श्रुती कर्णा विलोचनाभ्यां आकर्षपूर्ण-
 वादतिमात्रमतितरां पीडिते पराक्रान्ते ततस्तस्मादात्मपरा-
 भवकारिणोस्तथोर्नेत्रयोः प्रतिद्वन्दिनी तुल्यबले इमे नीलोत्पले
 इति धिया बुद्धेव स्वशिरसि अवतंसरूपनीलासुररुद्धदयी अधि-
 रोपयाम्भूवतुः आरोपितवृत्तौ दधतुरित्यर्थः । लुप्तेन्नेत्रा ।
 खलु वेत्तेच्छायां । अन्योऽप्यधिकेन पराभूतस्तस्मादात्मानं तद्वि-
 रोधिणं सन्निधापयति । नीलोत्पलकरणीयं, कर्म नेत्राभ्यामेव
 कृतं न तु नीलोत्पलाभ्यामधिकं किञ्चित् कृतं, नीलोत्पले कर्ण-
 भूषणीकृते इति च भावः ॥ ३८ ॥

धृतमिति । एतया कर्षयोरुपरि धृतं वतंसोत्पलयुग्मं, भैमी
 तत्कर्षा वा पश्यतः कस्यचिद्रसिकस्य विलासिनो दृशाविव व्यरा-
 जत् । किंभूतस्य । मनोभुवा कामेन अविवेकितमेवान्धे उद्धृत-
 नेत्रत्वं गमितस्य प्रापितस्य । किंभूते दृशौ । अस्यां भैम्यां पति-
 ते निपले । ततो रभिकलादेवापरावृत्य लगिता सम्बध्य स्थिते

मनोभुवान्ध्यङ्गमितस्य पश्यतः
 स्थिते लगित्वा रसिकस्य कस्यचित् ॥ ३८ ॥
 विदर्भपुत्रीश्रवणावतंसिका-
 मणीमहःकिंशुककार्मुकोदरे ।
 उदीतनेत्रोत्पलबाणसम्भृति-
 नलं परं लक्ष्यमवैत्तत स्मरः ॥ ४० ॥

स्थिरतरे इत्युत्प्रेषा । कश्चिद्विलासो भैरव्याः कर्णौ प्रथममेव दृष्ट-
 वान् ततस्तस्य नेत्रे कर्णयोरैव लभे स्थिते नेत्रोत्पलद्वयमित्यर्थः ।
 नेत्रगमनादेवास्यान्धं । अन्यदपि पतितं वस्तु कुवापि लभित-
 तिष्ठति ॥ ३८ ॥

रत्नावतंसं वर्णयति । विदर्भेति । स्मरः नलं परं केवलं
 श्रेष्ठं वा लक्ष्यमवैत्तत आगच्छन्तं प्रतीक्षितवानित्यर्थः । किंभूतः ।
 विदर्भपुत्रीश्रवणयोरुपरि श्रवतंसिकाया मण्यः भूषणभूता द-
 माणिक्यादिरत्नसञ्चितसुवर्णकम्बिका तत्सम्बन्धीनि नाणिका-
 दिरत्नानि तासां महस्तेजस्तदेव किंशुककार्मुकं पलाशकुसुम-
 धनुः तथोदरे विषये उदीता समुत्पन्ना नेत्रयोरवतंसोत्प-
 लयोऽतद्रूपाणां चतुर्णां बाणानां मयूतिः मामसौ नेत्ररूपार्थ-
 वा भोसोत्पलाभ्यां बाणमामसौ धन्यः । एवंविधभावे समारोप-
 बाण इत्यर्थः । स्मरलङ्घनकर्षकञ्जमासितनेत्रभीन्दयं शिरोह-
 गाद्येण नमः कामपरेऽभिविध्यतीति भावः । श्रवतंसिकापरं
 श्रवणलभ्यावप्यतिमश्रिधिसुवर्णार्थं श्रवणपदप्रयोगो युक्तः । तस्य
 मण्यः श्रवणः ॥ ४० ॥

अनाचरन्त्यमृषाविचारणं
तदाननं कर्षलतायुगेन किं ।
ववन्ध जित्वा मणिकुण्डले विधू
द्विचन्द्रबुद्ध्या कथितावस्यका ॥ ४१ ॥
अवादि भैमो परिधाप्य कुण्डले
वयस्ययाभ्यामभितः समन्वयः ।

श्लोकद्वयेन कुण्डलप्रसाधनमाह । अनाचरदिति ॥ सादृ-
श्यात् स्फुरितया द्विचन्द्रबुद्ध्या द्वौचन्द्राविति भ्रान्तिज्ञानेनैतौ
द्वौ चन्द्रौ तत्रोत्कर्षं न सहेते इति भैम्यास्तदाननस्य वा पुर-
स्तादस्यकौ स्पर्शाकारिणौ कथितौ प्रतिपादितौ मणिकुण्डले
रत्नखचिते सुवर्षताटङ्गे एवंविधौ द्वौ चन्द्रौ जित्वा तदानन-
कर्तृ, कर्षलतायुगेन हत्वा ववन्ध किं । ननु द्विचन्द्रबुद्धेरेव
स्वरूपेणसत्यत्वात् स्वीत्वाच्च तदुक्तेऽर्थे कथं तस्य प्रवृत्तिरित्या-
शङ्काह । किम्भूतं । तथ्यमृषा विचारणं अनया कथितं सत्य-
मसत्यं वेति विमर्शनमनाचरदकुर्वीणं । शोभासम्पन्नदेन मत्त-
त्वादित्यर्थः । किं किमिति ववन्ध न अपित्वनुचितमेतत्कृतं । यतः
सत्यासत्यविचारणाभावादिति भाव इति वा । अन्योऽपि दुर्मदः
सत्यासत्यविचारमकुर्वन् कस्यचिदस्यकस्य वचनादनपराधि-
नमपि कञ्चित्पाशादिना बध्नाति । चन्द्राकारे मणिताटङ्गे तथा
धृते इति भावः ॥ ४१ ॥

अवादोति । कयाचिद्वयस्यया सत्या कुण्डले परिधाप्य

त्वदाननेन्दोः प्रियकामजन्मनि
 अयत्ययं दौरधरीं धुरं ध्रुवं ॥ ४२ ॥
 निवेशितं यावक्करागदीप्तये
 लगत्तदीयाधरसीम्नि सिक्वकं ।

कर्णयोर्निक्षिप्य भैमो अवादि इत्युक्ता । इति किं । हे भैमि तवान-
 नेन्दोः आभ्यां कुण्डलाभ्यां अभित उभयोः पार्श्वयोरयं वन-
 म्वयः समीचीनः सम्वन्धः । प्रियस्य नलस्य कामो रत्यभिलाषः
 तस्य जन्मन्युत्पत्तौ विषये दौरधरीं पूर्वोत्तरराशिस्थगुरुशुक्र-
 योर्मध्यराशिस्थचन्द्रस्य दुर्धराख्यस्य महायोगस्य सम्बन्धिनीं धुरं
 भारं ध्रुवं निश्चितं आश्रयतीति । ध्रुवमुत्प्रेक्षायां वा । दुर्धराख्ये
 महायोगे जातपुत्रादिर्यथा वृद्धिं प्राप्नोति तथा कुण्डला-
 लङ्कृतमुखचन्द्रदर्शनमात्रेण नलस्य रमणाभिलाषो वृद्धिं प्रा-
 प्यतीति भावः । गुरुभार्गवयोर्योगश्चैव यदा भवेत् । तदा
 तु दुर्धरायोग इति ज्योतिर्विदां मतमिति शास्त्रादनुवर्त्यम् ॥ ४२ ॥

अधरप्रसाधनमाह । निवेशितमिति ॥ तदीयोऽधरोऽलक्ष-
 मोधि ऊर्ध्वदेशे यावक्कस्यामक्तकस्य रागो मोहितिमा तस्य
 दीप्तये प्रकाशनाय निवेशितं व्यसं यत्तानेन लगत्तत्पदं निक्षि-
 मधूष्णिष्टं, स्वस्य जगत्कानि मधूनि हीनरमतया परित्यज्य मा-
 धूर्यातिशयात् सुधयाऽऽश्रितस्य मधूर्निषि तुण्यायां तत्रैवाधर-
 मोषि निवशु नित्यं स्यात् । अतस्तुमुष्णितमिव वराजः । सुध-

रराज तत्रैव निवस्तुमुत्सुकं
मधूनि निर्धूय सुधासधर्मिणि ॥ ४३ ॥
खरेण वीणेत्यविशेषणं पुरा
ऽस्फुरत्तदीया खलु कण्ठकन्दली ।
अवाप्य तन्त्रीरथ सप्त मुक्तिका-
सरानराजत् परिवादिनो स्फुटं ॥ ४४ ॥

सिक्तकस्य कदाचिदप्यसम्बन्धात्तत्ताभात्तां परित्यक्तुमशक्तमिव
तत्रैव स्थितमित्यर्थः । प्रसाधिका अलक्तकस्य स्थित्यर्थं अधरे
सिक्तकं निवेशयन्ति, अधरस्य मधुनोऽधिकत्वं सूचितं । अन्यदपि
हीनमाश्रयं परित्यज्योत्तममाश्रयति । सुप्तोत्थेवा । सधर्मिणि
धर्मादनिष् केवलात् (पा० ५।४।१२५) इति धर्माशब्दादनिष्,
समानस्य कन्दसीत्यत्र (पा० ६।३।८४) कन्दसीति योगविभा-
गात् समानस्य स आदेशः । समानधर्मा या या सधर्मा तस्यां,
मन इति (पा० ४।१।१२१) न लोप् ॥ ४३ ॥

कण्ठप्रसाधनमाह । खरेणेति । तदीया कण्ठ एव कन्दली अ-
तिमौकुमार्यादिगुणत्वाद्दोद्गतप्रथमाङ्कुरदण्डोऽतिमधुरेण ख-
रेण कृत्वा पुरा पूर्वं अविशेषणं विशेषणरहितं यथा तथा
प्रासान्येन वीणेत्यमित्येव खलु निश्चितं अस्फुरत् अभासत्,
तु रुद्रवीणादिवज्रवीणाभेदेषु विशिष्टतयेयमिदं सञ्ज्ञेत्यर्थः ।
प्रथालङ्कारसमये सप्त मुक्तिकासरान् सूत्रप्रोतमौक्तिकचाराने-
तर्जनीमध्यमाभिघातोत्पद्यमानध्वनिव्यञ्जितपञ्चमादिरागाः

उपास्यमानाविव शिचितुं ततो

मृदुत्वमप्रौढमृणालनालया ।

विरेजतुर्माङ्गलिकेन सङ्गतौ

भुजौ सुदत्या वलयेन कम्बुनः ॥ ४५ ॥

पट्टसूत्रादिरचिताः सप्त तन्त्रीरवाय, विपद्भी सा तु तन्त्रीभिः
सप्तभिः परिवादिनीत्यमरवचनात् स्फुटं प्रकटं परिवादिनीति
विशिष्टसञ्ज्ञा सती अराजत् अशोभत । स्फुटमुत्प्रेक्षायां वा ।
वीणाभ्योऽपि मधुरतरस्वरा, कण्ठकन्दलीसप्तसरमुक्ताहाराव-
द्धृता चेति भावः ॥ ४४ ॥

भुजप्रसाधनमाह । उपेति ॥ माङ्गलिकेन मङ्गलं प्रयोजन-
मस्य मङ्गलार्थरचितेन कम्बुनः शङ्खस्य वलयेन कङ्कणेन सङ्गतौ
युक्तौ सुदत्या भैरव्या भुजौ विरेजतुः । उत्प्रेक्षते । अप्रौढा वाक्ता
या मृणालनालनालया विसदृशेन ततः भुजाभ्यां सकाशात् मृदुत्व-
शिचितुं उपास्यमानाविव मेध्यमानाविव । मृणालादपि कोम-
लतरौ भुजावित्यर्थः । गौडदेशे विवाहकाले शङ्खवल्लयधारण-
माचारः । यालेन चाभ्यासः सुकर इत्यप्रौढपदं । नास्मान्नास-
मथास्तियमित्यपि कचिपाठात् महाकविप्रयोगाद्यालान्न
आयन्तोऽपि । ततः । आख्यातोपयोग (पा० १।४।९८) इत्यन-
दागतम् । माङ्गलिकेन । प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) टप्र
॥ ४५ ॥

पदद्वयेऽस्या नवयावरञ्जना

जनेस्तादानीमुदनीयतार्पिता ।

चिराय पद्मौ परिरभ्य जायती

निशीव विस्लिष्य नवा रविद्युतिः ॥ ४६ ॥

कृतापराधः सुतनोरनन्तरं

विचिन्त्य कान्तेन समं समागमम् ।

श्लोकद्वयेन पदप्रसाधनमाह । पदेति ॥ तदानो तस्मिन्
साधनसमये अस्याः पदद्वये ऽर्पिता रचिता नवा आर्द्रा
यावकरञ्जना अलक्तकरञ्जना जनैर्नवोदयसमये जाता अतिर-
ता रविद्युतिरिव उदनीयत अतर्क्यत । किम्भूता रविद्युतिः । निशि
तद्वा सूर्यस्यास्तसमयवशात् पद्माभ्यां सह विस्लिष्य दिने पुनः
तद्वा चिराय परिरभ्य जायती तिष्ठन्ती । रविद्युतिर्यथा पद्मेषु
अयमधिकां करोति तथा यावकरञ्जना तत्पादयोरिति भैमी-
रणौ पद्मद्वयविवेचनं भावः । चिराय विस्लिष्येति वा । चिर-
वेद्युक्तावन्योन्यं प्राप्य गाढमास्निज्य तिष्ठत इति उक्तिः ॥ ४६ ॥

कृतेति ॥ पूर्वं विरहावस्थायां वज्रतरसन्तापकारित्वात्
उतनोर्भैम्याः कृताऽपराधो येन स कुसुमेषुः काम एव पावकः
प्रमत्तं तु अशुभं कान्तेन मलेन समं सह भैम्याः समागमं
वेचिन्त्य स्फुटं निश्चितं चरणौ मयेवे अपराधमार्जनायेत्यर्थः ।
तामस्याग्नित्वे हेतुमाह । यतः सोऽग्निः रागचिह्नः रागो लोहि-
तेमैव चिह्नं यस्य रक्तिष्ठा वज्रिरयमिति जायते । अथवा अनु-

स्फुटं सिषेवे कुसुमेषुपावकः

स रागचिह्नश्चरणौ न यावकः ॥ ४७ ॥

स्वयं तदङ्गेषु गतेषु चारुतां

परस्परैरेव विभूषितेषु च ।

राग एव चिह्नं यस्य । अनुराग एव हि काममनुभावयति । तस्मात्
कामाग्निरेवाद्यं न त्वयं यावकोऽलक्तकः स पावको नेति वा ।
अन्योऽपि प्रेषितभर्तृकायाः कस्याश्चित् कृतापराधः संस्तमिया-
गमनं विचिन्त्यापराधमार्जनाय तत्पादयोः पतति । सालङ्कार-
तत्पददर्शनादेव मलस्य कामोद्रेको भवितेति भावः ॥ ४७ ॥

सहजशोभामाहात्म्यं वर्णयति । स्वयमिति ॥ स्वयं भूषणं
विनैव परस्परानपेक्ष्य च तस्या भैम्या अङ्गेषु मुखाद्यवयवेषु प्र-
त्येकं स्त्रीयस्त्रीयसौष्ठववशात्तरुणिमारोहवशाच्च चारुतां गतेषु
सप्त परस्परैरेवान्योन्येनैव च विशेषेण भूषितेषु प्रत्येकं सौन्दर्यं
मत्स्यपि अन्योन्यसाहचर्यवशात् करानुगुणौ भुजौ भुजानुगुणौ
करावित्येकस्याङ्गस्यापरेण तस्य च तेनैव सर्वान्गयोग्याङ्ग-
मयीमहदृणात् सुन्दरतरेषु सप्त तानि मनःप्रियातिलका-
दीनि असङ्करणानि किमूचिरे अपि तु स्वकरणप्रयोजनं न
किञ्चिदूचुः । यद्यप्याप्तेषामसङ्करणानां तत्पूर्वोक्तं प्रकारं दृष्टं
निर्माणं एतैव बभूव दुःखवशाच्च किञ्चिदूचुः । किमप्यधिकं
न चमुरित्यर्थः । आश्रितत्वादनिराकार्यत्वेन निताद्रेतेति
भावः । तत्तेषां करणं एतैवाभूत् । अत एव करणमर्ष इत्य-

किमूचिरेऽलङ्करणानि तानि तत्
 वृथैव तेषां करणं बभूव यत् ॥ ४८ ॥
 क्रमाधिकामुत्तरमुत्तरं त्रियं
 पुपोय यां भूषणचुम्बनैरियं ।
 पुरः पुरस्तस्यपि रामणीयके
 तथा ववाधेऽवधिवुद्धिधोरणिः ॥ ४९ ॥

मन्वद्यनाम सान्वयं जातमिति भावः । अलं वृथाकरणं येषा-
 मिति च वङ्गप्रोहिणापि सान्वयं जातमित्यर्थः । पूर्वमलं प्रवृत्त्य
 भूषणार्थं पश्चादप्रयोजकत्वान्निषिद्धार्थत्वमिति चेत्यर्थः । कि-
 मूचिरे इति पाठे किमर्थं धृतानि न जाने इति शेष इति वा
 ॥ ४८ ॥

भूषणकान्त्युत्कर्षं वर्णयति । क्रमेति । इयं भैमी भूषणचुम्ब-
 नैर्भूषणसम्बन्धैः कृत्वा उत्तरमुत्तरं यथा तथाऽप्ये क्रमेण पूर्व-
 पूर्वभूषणापेक्षया उत्तरोत्तरभूषणेनाधिकामतिशयितां यां
 त्रियं पुपोय तयालङ्कारशोभया रामणीयके सौन्दर्यं पुरः
 पुरस्तस्यपि स्मरतरै सति अवधिः बुद्धेरियत्ता बुद्धेर्धोरणिः
 परस्परं ववाधे वाधिता । इतोऽन्यद्रामणीयकं नास्तीति यदि
 बुद्धिर्भवेत्तदा अवधिर्भवेत् पूर्वरामणीयकेत्यन्तावाधेन राम-
 णीयकान्तरेण पुनर्न स्फुरति सति अवधिर्वाधित इत्यर्थः । तस्या
 भूषणे शोभा निरवधिरभूदिति भावः । धोरणिरिति देश-
 शब्दः ॥ ४९ ॥

मणीसनाभौ मुकुरस्य मण्डले
 बभौ निजास्यप्रतिविम्बदर्शिनी ।
 विधोरदूरं स्वमुखं विधाय सा
 निरूपयन्तीव विशेषमेतयोः ॥ ५० ॥
 जितस्तथास्येन कलानिधिर्दधे
 द्विचन्द्रधोसात्त्विकायमायता ।

मणीति । मणीसनाभौ मैत्रिकादिरत्नतुल्येऽतिखल्वे मु-
 कुरस्य मण्डले दर्पणतले पुनर्निजास्यस्य स्वमुखस्य दर्पणद्वारा-
 प्रतिविम्बं पश्यत्येवंशीला दर्शिनी सा भौमी मुखं विधोः दर्पण-
 रूपस्य प्रतिविम्बरूपस्य वा चन्द्रस्य अदूरं निकटवर्त्तिविधाय
 कृत्वा एतयोर्मुखचन्द्रयोर्विशेषं तारतम्यं निरूपयन्तीव विधा-
 रयन्तीव बभौ । सन्निधौ हि विशेषः स्फुरति । विस्वापेक्षया
 प्रतिविम्बस्य न्यूनत्वात्तस्यैव चन्द्रत्वमिति विशेषो निरूपित इति
 भावः । भूषणानन्तरमादर्शविलोकनमिति स्त्रीजातिस्वभाव-
 प्रतिविम्बदर्शिनी । आभीक्ष्ण्ये णिनिः ॥ ५० ॥

जित इति । तथा आस्येन जितः कलानिधियश्चो नैष-
 चिपिटोकरणादिनिमित्ता हस्तस्थितादर्शनिमित्ता वा ।
 चन्द्राविति धीर्यस्य पुण्यस्य स एव साक्षी साक्षाद्गृहा यथाः ।
 माया यथैवभूतः कायेन यस्य चन्द्रस्य तस्य भावस्तथा ।
 दधे बभार । एकत्वादहं भौमीमुखेन जित इति मायामया
 ककायस्य चन्द्रेण धृत इत्यर्थः । अथ च पूर्वोक्तप्रकारद्वारे

तथापि जिग्ये युगपत् सखीयुग-
प्रदर्शितादर्शवद्बभविष्णुना ॥ ५१ ॥
किमानियुगमार्पितदर्पणद्वये
तदास्यमेकं वज्र चान्यदम्बुजम् ।

साचिणो दौ चन्द्राविति बुद्धिरेव प्रमाणं । कलानिधिपदेनानेक-
गित्यज्ञत्वान्मायिककायव्यूहनिर्माणकलामपि वेत्तीति सूचितं ।
द्वाभ्यामेकजयस्य सुकरत्वात् करस्त्रितादर्शच्छेनेनानेककायत्वं
प्रदृश्यङ्गीकृतं तथापि युगपत् समकालं सखीयुगेन प्रकर्षेण दर्शि-
ताभ्यामादर्शाभ्यां कृत्वा तयोर्बाहुना अनेकेनापि बह्वभविष्णुना
बह्वभवनशीलेन सता तन्मुखेन चन्द्रो जिग्ये जित एव । हस्तस्य-
दर्पणसहितसखीदर्पणद्वयं प्रतिफलितमुखप्रतिविम्बैः सह विम्ब-
भूतस्य मुखस्यानेकत्वान्मुखतुल्यदर्पणद्वयेन सह विम्बभूतस्य मु-
खस्य स्वसदृशैरादर्शैः स्वप्रतिविम्बैः सह वा अनेकत्वात् पञ्चसु
द्वयोर्विजयस्य सुकरत्वादित्यर्थः । पूर्वं शोभया जितोऽपि स-
ङ्गाधिष्ठेन मुखं जेतुमारब्धवांस्तथापि मुखस्याधिकतरसङ्ख्या-
त्वान्न शशाकेति भावः । बह्वभविष्णुनेति चिः ॥ ५१ ॥

किमिति । आयुग्मेनापिते दर्शिते दर्पणद्वये वज्रपु प्रति-
विम्बेषु मध्ये एकमेकं सङ्ख्यायोग्यमथ च मुख्यं तदास्यं भैमीमुखं
अन्यच्च हिमेषु शिशिरर्तुषु अथ च काम्येषु केदारादिहिमेषु
निर्वाण्य निवार्यं निर्वाणं विनाशमथ च मोचं कृत्वा प्राप्येति
। यावत्, निगायमाधिभिः रात्रिसम्बन्धिभिः सङ्कोचैरथ च पर-

हिमेषु निर्वाप्य निशासमाधिभि-
 स्तदीयसालोक्यमितं व्यलोक्यत ॥ ५२ ॥
 पलाशदामेति मिलच्छिलीमुखै-
 र्वृता विभूषामणिरश्मिकार्मुकैः ।
 अललि लक्ष्यैर्धनुषामसौ तदा
 रतीशसर्वस्वतयाभिरक्षिता ॥ ५३ ॥

मात्मदर्शनोपायैः कृत्वा तदीयं भैमीमुखसम्बन्धि सालोक्यं सा-
 दृश्यमथ च सालोक्यलक्षणां मुक्तिं इतं प्राप्तं वक्तुं अनेकमनु-
 किं लोकैर्बलोक्यत । किमुपेक्षायां । भैमीमुखप्रतिविम्बतो री-
 नत्वात् पद्मानि केदारादिहिमचूर्णनानि भूत्वा तन्मुखप्रतिवि-
 म्बस्य समीपे स्थितानि किमित्यर्थः । पद्मेभ्यो मुखमधिकमिति
 भावः । अभ्युजमिति जात्येकवचनं । निर्वापणं निर्वापणं करोति
 ण्यन्ताह्यपि निर्वाप्येति हिमेष्वात्मानं विनाशेत्यर्थः । सालोक्यं ।
 समानस्येति योगविभागात् स आदेशः ॥ ५२ ॥

पलाशेति । अमौ भैमी पलाशानां किंशुकानां दाममाह-
 यमिति भ्रान्त्या मिश्रन्त आगच्छन्तः शिलीमुखा भ्रमरा परै-
 वभूतैरथ च किंशुकानां धनुराकारत्वात् मिल्नदालैर्विभूषा-
 मणीनां विगिह्यमानद्वारसम्बन्धिमाणिक्यादिरत्नानां रश्मि-
 कार्मुकैरिन्द्रधनुर्भिर्वृता वेष्टिता सती तदा भूषणान्तरकाशे
 रतीमस्य कामस्य सर्वस्वतया परमधनत्वेन हेतुना धनुरा-
 मष्टैर्जम्बूधनुर्भिः अभि सामर्थ्येन रचितेव लोकैरर्चिता

विशेषतीर्थैरिव जङ्गुनन्दिनी
गुणैरिवाजानिकरागभूमिता ।
जगाम भाग्यैरिव नीतिरुज्ज्वलै-
र्विभूषणैस्तत्सुपमा महार्घता ॥ ५४ ॥

तर्हिता । कुन्ताः प्रविशन्तीति वङ्गनुपां धनुर्द्धराणामित्यर्थः ।
कान्तिसान्धान्मित्रतया जलसर्वस्वमैर्मीं कामो रक्षतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

विशेषेति । तस्या भैरव्याः सुपमा स्वाभाविकी परमा शोभा
विशिष्टैर्भूषणैः कृता महार्घतामतिश्रेष्ठं जगाम । का कैरिव ।
जङ्गुनन्दिनी खत एव श्रेष्ठपि गङ्गा विशेषतीर्थैः प्रयागादि-
भिरिव । तथा 'आजानिकरागभूमिता जननं जनः न जनो
'जनः अजनेन निर्दत्तं । तेन निर्दत्तं (पा० ५।१।७८) इति
ठक् इकादेशः अनुगतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । आजानिकः
सहजो रागस्तस्य भूमिः स्थानं पुत्रादिस्तस्य भावस्तत्ता सहजा
स्नेहपात्रता गुणैः शीललावण्यादिभिरिव । तथा नीतिरुज्ज्वलै-
र्नीतिमाधितफलप्रतिबन्धनाशनात् प्रकाशैर्भाग्यैः पूर्वकृतशुभ-
कर्मभिरिव । भागीरथी सर्वत्र श्रेष्ठैव परं प्रयागादौ माहा-
त्म्यातिशयः । यत्रानुरागस्तत्र श्रेष्ठं परंतु शीलादिना अनु-
रागस्य निरतिशयत्वं । तथा नीतिमार्गानुसरणं श्रेष्ठमेव पर-
न्तुज्ज्वलैर्भाग्यैरनुगृहीतं श्रेष्ठतरं भवतीत्यर्थः । मण्डनैस्तस्या
निरतिशया शोभाऽभूदिति भावः । उज्ज्वलैरिति उपमानो-
पमेयैः सम्बन्धनीयं । अशुभकर्मणोऽपि भाग्यस्याभिधायकत्वात्

नलात् स्ववैश्वस्यमनाप्रुमानता
 नृपप्रिया भीममहोत्सवागताः ।
 तदङ्घ्रिन्लात्तामदधन्त मङ्गलं
 शिरःसु सिन्दूरमिव प्रियायुषे ॥ ५५ ॥

तन्निवृत्त्यर्थं भाग्यविशेषणमेव वा । उपमानचयेण क्रमेण पा-
 वित्र्यं गुणवत्त्वं भाग्यवत्त्वञ्च सूचितं । विशिष्यन्ते इति विशेषः
 पचाद्यच् ॥ ५४ ॥

नलादिति । नलात् सकाशात् स्वस्यात्मनो वैश्वस्यं वैधर्म्यमगन्तुं
 अप्राप्नुमानता भैमीचरणप्रणामप्रवणा भीमस्य कन्यास्वप्न-
 रूपे महोत्सवे आकारिताः सत्य आगता नृपप्रिया च-
 राजमहियः प्रियायुषे स्वप्राणेश्वरजीवनाय मङ्गलरूपसिन्दू-
 मिव स्वशिरःसु तस्या भैम्या अङ्घ्र्योत्तरणयोर्लोभां चवन्तं
 अदधन्त आधारयन् । पत्युरायुर्विदुद्वये अन्याः स्त्रियः ता रा-
 वा यथा शिरःसु सिन्दूरं धारयन्ति । तथा प्रणामप्रवणा
 भैम्या एतदोयाः प्राणेश रक्षणीया इति प्रार्थिते नलः स्व-
 णेशान् रक्षिष्यतीति मुद्या स्वभर्तृचिरजीवनाय भैमीचरदत्ते
 प्रणामं कृतवत्य इति भावः । प्रणामादेव वा आर्द्रा नार-
 मया । विश्वस्ताविधवे समे इत्यमरः । वैश्वस्यं । प्राप्नुमानता
 यज् (पा० ५।१।२९४) । दध धारणे, लङि ।

हरिद्रा तदुमस्यैव सिन्दूरं कण्ठस्थं तथा ।

मृणालकस्य ताम्बूलं मातृश्यामरूपं शुभम् ॥

अमोघभावेन सनामिताङ्गताः
 प्रसन्नगीर्वाणवराक्षरस्त्रजाम् ।
 ततः प्रणम्राधिजगाम सा द्विधा
 गुरुर्गुरुब्रह्मपतिव्रताशिषः ॥ ५६ ॥
 तथैव तत्कालमथानुजीविभिः
 प्रसाधनासञ्जनशिल्पपारगैः ।

केशसंस्कारकवरीकरकर्णविभूषणं ।

भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती दूरयेन्न पतिव्रता ॥

इति स्कान्दावचनम् ॥ ५५ ॥

अमोघेति । ततो मण्डनानन्तरं प्रणम्रा हतगुर्वादिव-
 रणप्रणामा सती द्विधा गुरुः अधिकलज्जेत्यर्थः, सा भैमी
 गुर्वाः पूज्यतमयोः पित्रोस्तथा ब्राह्मणानां वाङ्मनःकायकर्मभिः
 पतिमय्यभिचरन्तीनां पतिव्रतानां वृद्धशोभनसुवासिनीनाञ्च
 अविधवा सुभगा अष्टपुत्रा भवेति आशिष अधिजगाम आल-
 भत । किम्भूता आशिषः । अमोघभावेन सफलत्वेन प्रसन्नानां
 गीर्वाणानां देवानां पूर्वोक्ता वरास्तत्सम्बन्धिन्योऽक्षरस्त्रजो व-
 र्णमालास्त्राणां सनामितां यन्मुखं गताः प्राप्ताः, सत्यत्वेन तत्तु-
 ल्याः ॥ ५६ ॥

तथैवेति । तथैव भैम्या वेदिकोदरे यथा मङ्गलस्नानादि
 कृतं तेनैव प्रकारेण क्रमेण च तत्कालं तस्मिन्नेव कालेऽथ मङ्ग-
 लस्नानानन्तरं प्रसाधनासञ्जनं भूषणकरणं तत्सम्बन्धि शिल्पं

निजस्य पाणिग्रहणक्षणेऽचिता

कृता नलस्यापि विभोर्विभूषणा ॥ ५७ ॥

नृपस्य तत्राधिकृताः पुनः पुन-

र्विचार्य तान् बन्धमवापयन् कचान् ।

विज्ञानं कौशलं तस्य पारमैः विशेषविशेषज्ञैः शृङ्गारादिभिः
अनुजीविभिः सेवकैर्निजस्य विभोः स्वस्वामिनो नलस्यापि पा-
णियग्रहणक्षणेऽचिता विवाहकाले योग्या विवाहरूपोत्सवयोग्या
वाविभूषणा कृता रचिता । निजस्येति स्वयंप्रवृत्तिः सचिता ।
विभोरित्यविलम्बः सूचितः । भूषयतिद्युरादिः तस्मादुच्यते
॥ ५७ ॥

शोकद्वयेन केशप्रसाधनमाह । नृपस्येति । तत्र केशप्रसा-
धनेऽधिकृता नापितादयः पुनः पुनर्विचार्य धूपजधूमसंशोषणं
कङ्कतिकादिना प्रसाधनं कृता, अथ च धूपजधूमस्यापि विद-
मानत्वात् पुनः पुनस्तद्वाग्निवशादेते केशा एव न धूम इति वि-
रागिचित्त्य, कानि पुष्पाणि कुचं स्थाप्यानीति योग्यायोग्यभा-
विचार्य वा, नृपस्य तान् कचान् धूमिसादिरचनाविशेषादि-
रूपं बन्धं अवापयन् प्रापयामासुः । तान् काम् । येः कसेः श-
दि गहतः पक्षान् त्यजति गह्वर्यक् तस्य कलापिसंशोषणं
रसहृद्यं बन्धनी कलापनीलोपनिधिः कलापनीलोपाया व-
निधिः सात्त्विकपान्नापि आच्छादितः, तद्वेत्तयापि श्रेष्ठतमि-
त्यर्थः । कलापनीलोपायो य उपनिधिः कविप्रसाधनः इति

कलापलीलोपनिधिर्गुरुत्यजः
 स यैरपालापि कलापिसंसदः ॥ ५८ ॥
 पतत्रिणां द्राघिमशालिना धनु-
 र्गुणेन संयोगजुषां मनोभुवः ।

निधिः स यैराच्छादि जित इवेत्यर्थ इति वा । नखकेशैर्विला-
 सस्य गृहीतत्वात् निर्विलासतया निरर्थकं वर्हिभारं त्यजति
 इति सूचनाद्गुरुत्यज इति पदं सामिप्राथं । यैः केशैः पक्षत्या-
 गिन्या मयूरसंघतेः कलापशोभानिचेपः अपालापि गृहीत्वा
 नास्तीत्यपलापितः । यः परस्य निचेपं गृहीत्वा न दत्त्वा परं प्रता-
 रयति स राजोऽधिष्ठतैः पुरुषैः पस्यादृष्ट्वा शिचिष्णीयो भवति ।
 मयूराः शरदि पक्षान्मुञ्चन्ति । पुमानुपनिधिन्यास इत्यमरः ।
 अवापयन् । आग्नोतेर्णन्ताल् लुङि द्वितीयस्त्रैकाचो द्वित्वं गत्यर्थ-
 तादणौ कर्तुं कर्मत्वम् । अलभयन्निति वा पाठः ॥ ५८ ॥

पतत्रिणामिति । अर्जिता लब्धा मार्जनश्रीरभ्यङ्गजनिता स्नि-
 ग्धशोभा येन । तथा द्राघिना शालते एवंशीलेन तस्य नलस्य
 किंचेन केशपाशेन सह समेत्य समन्धं प्राप्य कुङ्कुमसैर्मल्लिकादि-
 कोरकैः कर्दभिः, द्राघिमशालिना तथा अर्जितमार्जनश्रिया
 पुनः पुनः अङ्गुल्यादिना घर्षणात्तद्धमार्जनसमन्धिस्निग्धशोभे-
 तेव भ्रमरमालारूपेण धनुर्गुणेन संयोगजुषां सहितानां मनो-
 भुवः कामस्य पतत्रिणां सौभाग्यं सादृश्यमालम्बि केशपाशस्य
 भ्रमरमालारूपेण कामधनुर्गुणेन साम्यं । कोरकाणाञ्च पुष्प-

कचेन तस्यार्जितमार्जनश्रिया
 समेत्य सौभाग्यमलम्भि कुङ्कुमलैः ॥ ५८ ॥
 अनर्घ्यरत्नौघमयेन मण्डितो
 रराज राजा मुकुटेन मूर्ध्नि ।
 वनीपकानां स हि कल्पभूष-
 स्ततो विमुञ्चन्निव मञ्जुमञ्जरीं ॥ ६० ॥
 नलस्य भाले मणिवीरपट्टिका-
 निभेन लग्नः परिधिर्विधोर्वभौ ।

रूपैर्वाणैः नलस्य च कामेनेत्यर्थः । अतिविशालनीलतरकाल
 कालङ्कृतनलकेशपाशदर्शनमात्रेण भैमो कामवशा भवितेति
 भावः । कचेन । जात्येकवचनम् ॥ ५८ ॥

मूर्द्धमसाधनमाह । अनर्घ्येति ॥ अनर्घ्यरत्नौघमयेन अमूल्य
 दिव्यमाणिकादिरत्नघटितेन मुकुटेन मूर्ध्नि मण्डितो राजा
 स नलः हि यस्मादनीपकानां याचकानां अतिधनदानात् कल्प-
 भूषणः कल्पवृक्षस्ततो ह्येतोः मञ्जुमञ्जरीं कल्पवृक्षोद्वितां रत्ना-
 रत्नाङ्कुरपरम्परां विमुञ्चन्नुद्गिरन्निव रराज । वृक्षो हि बाल
 पण्यपुष्पफलयुक्ता मञ्जरीमुद्गिरति । कल्पवृक्षस्य मञ्जरी रत्न
 फलत्वाद्वलमयी । मञ्जरीस्थाने मुकुटस्तत्किरणा वा । मञ्जरी
 कारा मुकुटमणिकिरणा ऊर्ध्वं निगच्छन्तीत्यर्थः । यद्यमर्त्यो
 त्यर्थे दण्डादिनायः । मञ्जरीरिति च पाठः ॥ ६० ॥

भाग्यमसाधनमाह । नलस्येति । रत्नघटिताया वीरस्य

तदा शशाङ्काधिकरूपतां गते
तदानने मातुमशक्नुवन्निव ॥ ६१ ॥
बभूव भैम्याः खलु मानसौकसं
जिघांसतो धैर्यभरं मनोभुवः ।

न्निन्या वीरपुरुषधार्याद्या वीरपट्टिकानाम्ना वाऽऽख्यातायाः
सुवर्षपट्टिकायाः अवणयुगपद्याज्ञागभावव्यापिन्या निभेन व्या-
जेन नलस्य भाले सलाटे लग्नः सन् विधोद्यन्त्रस्य परिवेषो
घर्भौ । मुखचन्द्रेऽपि चेत् परिवेशः सम्पूर्णमण्डले किमिति न
दृश्यत इत्यत आह । किं कुर्वन्निव । तदा प्रियासङ्गमकाले
भूषणकाले च हर्षवशाद्भूषणवशाच्च शशाङ्काधिकरूपतां च-
न्द्रापेक्षयाधिकपरिमाणत्वं गते प्राप्ते तदानने मातुं तुल्यप्र-
माणताच्च प्राप्तुमशक्नुवन्निव । अल्पपरिमाणस्य घटलङ्कारं
तदधिकपरिमाणस्यैकदेश एव तिष्ठति न तु सर्वं मण्डयितुं
शक्नोति तस्मात् मुखैकदेशे भाल एव परिधिः स्थित इति
युक्तमिति भावः । मणिकिरणानां मण्डलाकारत्वेन पट्टि-
कायाः परिवेशाकारत्वं युक्तम् । अशक्तिमुद्वहन्निति च पाठः
॥ ६१ ॥

श्लोकत्रयेण तिलकं वर्णयति । बभूवेति । मनोभुवो धनुः-
समीपे समृता सञ्जीवता उपभु भुवोः समीपे तस्य नलस्य वर्तुलं
चित्रं तिलकस्वरूपिणी गुलिकेव मृन्मयगोलक इव बभूव ।
किम्भूतस्य । भैम्या मानसौकसं मनसि वर्तमानं धैर्यभरं धैर्यवा-

उपभ्रतदत्तुलचिचरूपिणी

धनुःसमीपे गुलिकेव समृता ॥ ६२ ॥

अचुम्बि या चन्दनविन्दुमण्डली

नलीयवङ्गोण सरोजतर्जिना ।

उल्लसत् च धैर्यभरमेव मानसप्ररोनिवासिनुं हंसं पक्षिनाम्-
विद्यते धैर्यभरो यद्यैवंविधं वा हंसं जिघांसते इत्युमिच्छतः ।
भुवोः कामधनुस्त्वं तिलकस्य च गुलिकालं । भूसमीपस्थितवचुं-
लतिलकदर्शनमात्रेण भैमी कामवशा भविष्यतीति भावः । अन्यो
ऽपि हंसं इत्युमिच्छन् चचियो धनुषि गुलिकां सम्भत्ते । राशय-
तिलको वृत्तो वर्तुलो नृपवैश्ययोरिति वचनात् । मानसैक-
स्त्वोपेक्षायां खलु । चिचो ह्यादहुतालेख्यतिलकेष्विति विश्व ।
चिचश्च तद्रूपश्चेति कर्मधारयादिनिर्वा । चिचरूपतेति वा पाठो
तिलकस्वरूपतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

अचुम्बितीति । वृत्तत्वादिना गुणेन सरोजतर्जिना कमलजैवेव
तदधिकेनापि च कमलतर्जनैवशाद्वैव चन्द्ररूपेण नलीयेन च
मण्डले या चन्दनविन्दुमण्डली मण्डलाकारचन्दनतिलकः इत्युमि-
विद्यता, तथा चन्दनविन्दुमण्डला चन्द्रस्यैव मण्डो अयं दिन-
मनमोका का चन रोहिण्यादिमध्ये तारका मण्डलतर्जिनी
माध्यवर्त्तिनीलता । तथा चन्द्रमध्यवर्त्तिनी का चन मण्डो
तारका मण्ड मण्डो मण्डचरी हता मा मण्डला ज्ञातेत्यर्थः
वा । का चन कापि तारका मण्डो न हता किन्तु या वा ॥

श्रियं श्रिता का चन तारका सखी-
 कृता शशाङ्कस्य तयाङ्कवर्त्तिनी ॥ ६३ ॥
 न यावदग्निधममेत्युद्धृता
 नलस्य भैमीति हरेर्दुराशया ।
 स विन्दुरिन्दुः प्रहितः किमस्य सा
 न वेति भाले पठितुं लिपीमिव ॥ ६४ ॥

शशाङ्कवर्त्तिनी भवेत् सा सर्वापि सखीव कृतेति वा । सरो-
 जतर्जिनश्चन्द्रस्य मध्यवर्त्तिनी रोहिण्यादिर्भवेत्तर्हि चन्दनदृ-
 त्तिलकसरोजतर्जो नलमुखचन्द्रस्तुल्यो भवेन्नैवमित्यर्थः ।
 ॥ ६३ ॥ तन्मुखपद्मचन्द्राभ्यामधिकतमं जातमिति भावः । काङ्क्ष-
 नेति पाठे अतिशयितां श्रियं श्रिता ॥ ६३ ॥

नेति । हरेरिन्दुस्य इति एवंप्रथमा दुराशया अनुपपद्य-
 तानासम्भावितचित्तयास्य नलस्य भाले खलाटे सा भैमी कि-
 मस्ति न वेति सन्दिह्यमानरूपां लिपीं ब्रह्मलिपीं अक्षरपङ्क्तिं
 इन्देहनिरासाय स्पष्टं पठितुं वाचयितुं स चन्दनविन्दुरेवेन्दु-
 ष्चन्द्रः प्रहितः प्रेषित इव द्रव्यत्वेन । इति किं । भैमी यावद-
 ग्निधमं अग्निप्रदक्षिणीकरणपर्यन्तं नलस्य उद्धृतां परिणीततां
 ॥ ६४ ॥ नैति गच्छतीति । यद्यपि स्वयम्बरो जातस्तथापि
 आवलम्बपदो गमनं भैमी नलभार्या न भवतीतीन्द्रस्य दुराशया
 विन्दुश्चन्द्र एव प्रहितः किं । पतितं सप्तमे पदे इति सति-
 तामाशाद् यावदग्निधमणं भैमी नलमृत्तां नैति । ब्रह्मलिपेर्नि-

कपोलपालीजनितानुविम्बयोः

समागमात् कुण्डलमण्डलद्वयोः ।

नलस्य तत्कालमवाप चित्तभू-

रयस्फुरच्चक्रचतुष्कचारुतां ॥ ६५ ॥

श्रितास्य कण्ठं गुरुविप्रवन्दना-

दिनममौलेश्विवुकायचुम्बिनी ।

अथ चन्द्रद्वारा बुद्धा तन्मास्थै वयं प्रयतामह इति दुरागदा
लिपिवाचनार्थं प्रेषितो ललाटे स्थितश्चन्द्र इव तिलको रारा
इति भावः । यावदग्निभ्रममयधीभावः । लिपीं । रुदिकारा-
दितोकारः (पा० ४।१।४५। सि० कौ०) ॥ ६४ ॥

कर्णभूषणं वर्णयति । कपोलेति । तत्कालं तस्मिन्काले
समये नलस्य कुण्डलमण्डलद्वयो कर्णभूषणीभूतमण्डलाकारवृ-
ण्डलद्वयो कपोलपाल्यां प्रशस्तातिस्रच्छनलकपोलदुग्मे जातौ
निजौ स्त्रीयौ अनुविम्बौ प्रतिविम्बौ तयोः समागमात् वन्दना
हेतोश्चित्तभूरये कामरये स्फुरदिलमत् चक्रचतुष्कं तस्य रा-
तां मौन्दर्यमवाप । रथस्यतुल्यको भवति । पाली फलकं, ४४
परिमाणोपाधिके बह्वार्थे । मल्लयायाः मञ्जुशा महेति (पा० ४
१।५८) कम् । तच्च प्राणिसङ्गे यद्यपि प्रत्ययस्तथाप्येवमर्था
कः प्रयोगः ॥ ६५ ॥

श्रितेति । अथ कण्ठं श्रिता मुकावलिः गौत्रिकराज
आद्यमेव चन्द्रमाशुषात् रवन्ती या सुधा तथाचन्द्रिनी ॥

अवाप मुक्तावलिरास्यचन्द्रमः-

स्रवत्सुधातुन्दिलविन्दुवृन्दता ॥ ६६ ॥

यतोऽजनि श्रीवलवान् बलं दिपन्

बभूव यस्याजिपु वारणेन सः ।

विन्दुवृन्दं तस्य भावस्तत्ता तामवाप । किम्भूतस्य । गुरुणा पित्रा-
दीनां विप्राणाञ्च वन्दनया विनम्रो मौलिर्यस्या अत एव कि-
म्भूता हारावली चिबुकायचुम्बिनी हृन्मयस्पर्शिनी । मुक्तानां
मूलत्वं वर्तुलत्वं च सूचितं । पूर्णचन्द्रदर्शनवत्तलदर्शनाद् गुर्वा-
दीनां प्रीतिर्जातेति भावः ॥ ६६ ॥

श्लोकत्रयेण भुजभूषणं वर्णयति । यदिति । स तद्भुजो नलभुजो
मुद्राभिरङ्गुलीयकैः सहितः समुद्रस्तस्य भावं अथ च दण्डा-
दण्डनादिराजधर्मपरिपालनान्मुद्रा नियमस्तत्साहित्यं वभार
भेजे । ऊर्मिका दधारेति भावः । स कः । यतः यस्याङ्गुजाद्धेतोः
श्री योभा राज्यलक्ष्मीर्वा अजनि उत्पन्ना । तथा अजिपु यस्य
भुजस्य वारणेन यत्कर्दकेन शत्रुविमर्द्दनेन कृत्वा बलं शत्रुमैत्र्यं
द्विपन् पराभावकः सन् स नलो बलवानुत्साहयुक्तः शक्तियुक्तो
॥ बभूव । यत्कृतनिवारणेन बलवान् शत्रुमैत्र्यं पराभावकोऽभू-
दिति वा । वाशब्दश्चार्थः । ततश्चाजिपु बलं दिपन् स नलो यस्य
यत्कर्दकेण सङ्ग्रामेण बलवानभूदिति भावः । शत्रुमैत्र्यं दिपन्
॥ प्रसिद्धोऽतिबलोऽपि शत्रुः सङ्ग्रामेषु यस्य कर्मभूतस्य वारणे
निराकरणे बलवान् न बभूवेति वा । अजिपु बलं दिपन् स

अपूपुरत्तान् कमलार्थिना घनान्
समुद्रभावं स वभार तद्भुजः ॥ ६७ ॥

प्रसिद्धः शत्रुर्यस्य सङ्ग्रामे विषये बलवान्नामूदिति वा । वार-
णानामिनः स्वामी वारणेनद्यासौ स च अतिप्रसिद्ध ऐरा-
वतः स वारणेन सः यस्य नल्लभुजबलं द्विवन् बलेन सह सङ्-
मानः सङ्ग्रामेषु बलवानभूत् । हीनबलोऽप्युत्तमैतद्भुजबलसङ्घा-
तबलवत्प्रतिष्ठां लेभे । वरं विरोधोऽपि समं महात्मभिरिति
न्यायादिति भाव इति वा । सङ्ग्रामेषु बलं दैत्यं पराभावक
स इन्द्रोऽपि यत्ताजिषु येन भुजेन सह सङ्ग्रामे बलवानभूत्
इन्द्रादप्ययं बलोति भाव इति वा । वयधोरभेदादस्य वय-
पलायनं तदा, सङ्ग्रामेषु यत्कृतेन निवारणेन स बलाराति-
रपि बलवान् पलायनपरोऽभूत् न तु स्थातुं शक्त इति वा ।
यत्करस्त्रागतिप्रसिद्धान् घनान् बहून् कमलां लक्ष्मीमर्थवत्
एवं शीलान् याचकान् अपूपुरत् परिपूर्णीचकर अतिवरान्
इत्यर्थः । बहून् सुन्दरवधूकाक्षिणो वरान् य. पपार, वारं
ब्राह्मणा येन विवाहिता इत्यर्थ इति वा । अथ च वानर-
भेजे यत्मासागराम्भीरजनि यदुत्पन्नेन वारणेनैरावताले
सबलारातिः आजिषु बलवानभूत् । यस्य वृथार्थं जलाभिनि-
विष्टो मेघान् पूरयति । रामनामाद्यक्षिता मुद्रिका मृदा
पदुङ्गता, पपार यत्ताजिति च पाठः । समितं कमलं बल-
वभारः । कमला शीवरश्चिपोरिति विद्य. । यमनं वय-

कृतार्थयन्त्रार्थिजनाननारतं

वभूव तस्यामरभूरुहः करः ।

तदीयमूले निहितं द्वितीयवत्

ध्रुवं दधे कङ्कणमालवालतां ॥ ६८ ॥

रराज दोर्मण्डनमण्डलीजुषोः

स वज्रमाणिक्यसितारुणत्वियोः ।

घञर्थे कविधानात्कः । अपूपुरदिति पूर्यते लुङि ह्रस्वे, दीर्घो लघोरिति (पा० ७।४।८४) अभ्यामस्य दीर्घः । पपार, वृधातोः पूरणार्थाद्दिट्, इटं बाधित्वा परत्वाद् वृद्धिः ॥ ६७ ॥

हतेति । तस्य करः अमरभूरुहः कल्पवृक्षो यतः वभूव । किं कुर्वन् अर्थिजनान् याचकलोकान् वज्रधनदामादनारतं सदा कृतार्थयन् प्राप्तप्रयोजनान् कुर्वन् । तस्मात्माणिक्यवन्धरूपे तदीयकरमूले निहितं स्थापितं द्वितीयवद्वितीयेन वैवाहिकेन सूत्रमयेन माङ्गलिकेन कङ्कणेन युक्तम् मौवर्षं कङ्कणमालवालतां दधे तदीयकरकल्पतरोः कङ्कणमालवालम्याने जातमित्यर्थः । वृक्षमूले चालवालदयं भवति । मिलितमुद्रिकादयवत् द्वयोर्मिलितयोर्घटनात् द्वितीयवदिति वा । ध्रुवमुन्मेषायां । विनिवेशितं तदेति पाठः साधुः ॥ ६८ ॥

रराजेति । स नलः रराज । किं कुर्वन्निव । दोर्मण्डनं वाज्रभूषणं तस्य मण्डलीं श्रेणीं जुषेते इति जुषौ तयोर्गङ्गादादिवर्तुलवाज्रभूषणाश्रयोर्ब्रजमाणिक्यानां क्रमेणसितारुणत्वियोः

मिषेण वर्षन् दशगिङ्गुखोन्मुखौ
 यशःप्रतापाववनीजयार्जितौ ॥ ६९ ॥
 घने समस्तापघनावलम्बिनां
 विभूषणानां मणिमण्डले नलः ।
 स्वरूपरेखामवलोक्य निष्कली-
 चकार सेवाचणदर्पणार्पणं ॥ ७० ॥

श्वेतरक्तदीप्तोर्मिषेणोर्ध्वाधोदिक्स्थितप्राच्यादिदशदिग्मुखानां
 मुन्मुखौ तत्र प्रसरन्तौ अवनीजघेनार्जितौ क्रमेण यशःप्रतापौ
 वर्षन् प्रसारयन्निव । हीरकमाणिक्यानां मण्डनाश्रितत्वात्
 तद्दीप्तोरपि मण्डनाश्रितत्वं युक्तं । यशःप्रतापौ सितरक्त शो-
 भाविति कविषङ्केतः । द्वाध्याहारः ॥ ६९ ॥

घन इति । नलः समस्ता ये अपघनाः हस्तमस्तकाद्यङ्गानि
 तानवलम्बन्ते एवं शीलानि तत्र स्थितानि तेषां विभूषणानां
 घने सान्ध्रे मणिमण्डले रत्नसङ्गे स्वरूपस्य स्वाकारस्य रेखां
 परमां शोभां स्वलावण्यपरमां मर्यादां वावलोक्य वेश्या
 चणाः प्रमिद्धाः सेवाचतुरा नापितादयस्तेषां दर्पणार्पणं प्रति
 विस्मदर्शनायें मुकुरार्पणं निष्कलीचकार । आदर्शहास्यस्य रसो
 रेव लतत्वादिति भावः । मङ्गलमादर्श इति मुद्या तेरदर्शं
 यामीतं तेन च विलोकितां इति तेषां सेवाचतुर्यै । सेवाचरिते
 तेनविना (पा० ५।१।१६) इति अणप् ॥ ७० ॥

व्यलोकि लोकेन न केवलं चलन्-
मुदा तदीयाभरणार्पणद्युतिः ।
अदर्शि विस्फारितरत्नलोचनैः
परसरेणैव विभूषणैरपि ॥ ७१ ॥
ततो ऽनु वार्ष्णेयनियन्तृकं रथं
युधि क्षतारिचितिमृज्यद्रथः ।

व्यलोकीति । चलन्ती व्याघ्रव्याघ्रयोत्पद्यमाना मुत् घस्य
तेन निरन्तरदर्पेण लोकेन तदीयानां नलीयानां आभरणानां
अर्पणद्युतिः संस्थानविशेषे स्थापनप्रणिता शोभा केवलं न व्यलो-
कि किन्तु विस्फारितानि प्रसारितकिरणानि रत्नान्येव लोच-
नानि येषामेवंविधैर्विस्फारितैरत्नलोचनैः कृत्वा वा अचेतनै-
र्विभूषणैरपि परसरेणान्योन्यस्यादर्शविविलोकितेव अन्योन्य-
शोभाविलोकनार्थं अचेतनैरपि तैर्नेत्राणि प्रसारितानीत्यर्थः ।
आभरणशोभा सर्वैर्विलोकिता मण्डनमावृष्ट खचितरत्नमिति
भावः ॥ ७१ ॥

तत इति । ततो भूषणधारणादनु पश्चात् स नलो नृपः
वार्ष्णेयनामा नियन्ता सारथिर्यस्य, अथ च कृष्णः सारथिर्यस्य
तं रथं किरीटवान् सहजकिरीटयोगात् किरीटिनामा पृथास्त-
नुरर्जुन इवारूढवान् । किम्भूतो नलो अर्जुनस्य । युधि क्षताः भङ्गं
प्राप्तिताः अरिचितिमृतां वैरिनृपाणां जयन्तो जयदातारो
ऽपि रथा येन । क्षतवैरिनृपश्चासौ जयद्भिपुरथो यस्येति वा । क्षता

नृपः पृथास्तनुरिवाधिरूढवान्

स जन्ययात्रामुदितः किरीटवान् ॥ ७२ ॥

विदर्भनाम्नस्त्रिदिवस्य वोचितुं

रसोदयादप्सरसस्तमुज्ज्वलं ।

युष्माद्भृष्टादेत्य धृतप्रसाधना

व्यराजयन् राजपथानथाधिकं ॥ ७३ ॥

वैरिनृपाणां जयन्तो रथा लक्षणया अश्वदित्वादा महारथा-
तिरथाह्वरथप्रमुखा योधा येनेति वा । अर्जुनपक्षे युद्धे इतो
ऽभिमन्युवधादरिः शत्रुभूतः चितिमृद्राजा जयद्रथो येन ।
चतोऽरीणां कौरवाणां सम्बन्धो राजा जयद्रथो येनेति वा ।
तथा जनी वधूर्महती जन्मो वरसाम्बन्धिन्यां यात्रायां मुरि-
तो दृष्टः । जन्मो वरपत्नीयास्तैः सह यात्रया वा दृष्टः । अथ च
युद्धसम्बन्धिन्यां विजययात्रायां दृष्टः । तथा मुकुटेन मणितः
वरयात्रार्थं निर्गत इत्यर्थः । वार्ष्णेयः । दृष्टेरपत्यं, इत्यङ्गिम
(पा० ४।१।१२) इति ठक् । नियन्तृकं । जप्तस्येति (पा० ५।४।
१५, ३) कप् ॥ ७३ ॥

इदानीं वरमन्दर्गनार्थं पुरनारीषण्णुममाह । विदर्भेति ।
अथ रथारोहणानन्तरं विदर्भेति नाम त्रिदिवस्य क्षुण्णिरुपस
स्वर्गस्थाप्सरसः सुन्दरगार्थं एव स्वर्वेणा उज्ज्वलं प्रकाशमानं
मूर्ध्नि शृङ्गाररूपं वा तं नम्रं रसोदयदर्गनानुरागाभिर्दृष्टिते
वोचितं निमेषेण द्रष्टुं धृतप्रसाधनाः सामान्यतयाः यतः एता

अजानती कापि विलोकनोत्सुका
 समीरधूतार्द्धमपि स्तनांशुकं ।
 कुचेन तस्मै चलतेऽकरोत् पुरः
 पुराङ्गना मङ्गलकुम्भसम्भृतिं ॥ ७४ ॥
 सखीं ननं दर्शयमानयाङ्कितो
 जवादुदस्तस्य करस्य कङ्कणे ।

गृहादेत्यागत्य निसर्गगम्यान् राजपथान् अधिकं मितरां
 व्यराजयन् तद्योगान्तेऽप्यधिकं शृशुभिरे इत्यर्थः । तासामति-
 सौन्दर्यमुक्तम् । सर्वाऽपि तद्दर्शनार्थमागता इति भावः
 ॥ ७३ ॥

अजानतीति । नलस्य दर्शनोत्सुका अत एव समीरेण धूतार्द्धं
 कम्पितार्द्धमपि स्तनांशुकं चोत्सकाख्यं कुचावरणवस्त्रं अजानती
 अनादृष्टतो कापि पुराङ्गना चलते वरयात्रोन्मुखाय तस्मै
 नलस्य पुरोऽयभागे कुचेन कृत्वा मङ्गलकुम्भस्य शुभसूचकशकु-
 नरूपपूर्णकुम्भस्य सम्भृतिं समारमुपदामकरोत् । समीरधूतेत्य-
 नेनाचेतनस्याप्यनुरागोत्पादना कुचस्यातिसौन्दर्यमिति च व्य-
 ज्यते । वरस्य च पुरः पूर्णकुलशदर्शनेन शुभाय भवति । तस्मै ।
 क्रियया यमभिप्रैति स सम्प्रदानं ॥ ७४ ॥

सखीमिति । साऽयं नलः समागच्छतोत्येवं करेण सखीं नलं
 दर्शयमानया दर्शयन्त्या कथापि प्रदर्शनार्थमेवाङ्कित उत्सङ्गात्
 सकामाज्जिवादेगादुदस्तस्य करस्य सुवर्णहीरकधारातीक्ष्णा-

विषज्य हारैस्तुष्टितैरतर्कितैः
 कृतं कथापि क्षणलाजमोक्षणं ॥ ७५ ॥
 लसन्नखादर्शमुखाम्बुजस्मित-
 प्रह्वनवाणीमधुपाणिपक्ववम् ।
 यियासतस्तस्य नृपस्य जज्ञिरे
 प्रशस्तवस्तूनि तदेव यौवतं ॥ ७६ ॥

यभागे कङ्कणाख्ये भूषणे विषज्य वेगाभिघातवशात्तुष्टिता तुष्टि-
 तैश्चिह्नैर्हारैर्नलविलोकनरसादतर्कितैरज्ञातविच्छेदाधःपतनै-
 र्हारैस्तदीयमुक्ताफलैः कृत्वा क्षणमात्रं क्षणं उत्सवस्तत्सम्बन्धि वा
 लाजमोक्षणं कृतम् । अन्यरमणीनिरन्तरकियमाणलाजमोक्ष-
 मध्ये मैत्रिकमोक्षणमपि तद्वमकार्यभूदित्यर्थः । दर्शयमानदा ।
 णिचयेति (पा० १।२।७४) कर्त्तुमिप्राये क्रियाफले शानधि दर्श-
 रित्यत्र अभिवादिदृशोरात्मने पदे चेति वक्तव्यात् (पा०
 १।४।५३। वा०) द्विकर्मकत्वात् सखीमिति कर्मत्वं । सखीरिति
 वा पाठः ॥ ७५ ॥

समदिति । तत् युवतीनां समूहे यौवतमेव यियासतः
 वरयाचोन्मुखस्य तस्य नृपस्य प्रशस्तवस्तूनि शुभसुचकतुष्टि-
 य्याणि जज्ञिरे । किम्भूतं । नखा एवादर्थं मुखान्देशामुद्रादि
 पितान्येऽप्रसन्नानि पुष्पाणि वाण्य एव मधूनि पादव इ
 पक्षशानि इतरेतरयोगद्वन्द्वः ममादारो वा स्वभावाः स्मृतत्वा-
 न्नायो नखादर्शदयो यस्य तत् । एवंविधपुरनारीदर्शनार्थेः

करस्यताम्बूलजिघत्सुरेकिका
विलोकनैकाग्रविलोचनोत्पला ।
मुखे निचिक्षेप मुखदिराजता-
रूपेव लीलाकमलं विलासिनी ॥ ७७ ॥

पाणिप्रक्षेपे नितरां मम शुभायैव भवितेति तस्य बुद्धिरुदभू-
दिति भावः । अतिसौन्दर्यं तासां सूचितं । दधान्यादर्शादि-
दर्शनं शुभावहमिति वसन्तराजपद्ये ज्ञातव्यम् । शरीरोपमा-
णस्य प्राधान्याज्जिह्वरे इति षष्ठवचनम् ॥ ७६ ॥

करेति । एकिका कापि विलासिनी पुरनारी करस्यं
ताम्बूलं जिघत्सुर्भक्षयितुमिच्छुः सती करस्यलीलाकमलं मुखे
निचिक्षेप । यतो नलविलोकने विषये एकाग्रे तत्परे विलोच-
नोत्पले यस्याः सा । ताम्बूलभ्रान्त्या कमलं मुखे निक्षिप्तमि-
त्यर्थः । कथं मुखलक्षणे राजनि विद्यमाने कमलस्य द्वितीया
राजता तथा जातया हृद् क्रोधस्तथैव उत्तमेन मन्मुखेन सहै-
तत् सङ्गुत इति क्रोधादिव मुखे कमलं निक्षिप्तमित्यर्थः ।
नलसौन्दर्यातिशयदर्शनेन विमनस्कतोक्ता । जिघत्सुः । लुब्-
धनोरित्यादिना (पा० २।४।३७) घमादेशे, द्यस्तु अदन इत्ये-
तस्माद्वा मनन्तादुः । न लोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनि-
धेधान्ताम्बूलं जिघत्सुर्गिति द्वितीयेति योगविभागात् समासः
॥ ७७ ॥

कथापि वीक्षाविमनस्कलोचने
 समाज एवोपपत्तेः समोयुषः ।
 धनं सविघ्नं परिरम्भसाक्षसै-
 स्तदा तदालोकनमन्वभूयत ॥ ७८ ॥
 दिदृक्षुरन्या विनिमेषवीक्षणा
 नृणामयोग्यां दधती तनुश्रियं ।

कथेति । कथापि स्त्रैरिष्टा वीक्षया नलदर्शनेन विमनस्के
 त्यक्तविषयान्तरे लोचने यतस्त्वस्मिन् समाजे जनसङ्घे एव समो-
 युषः समागतस्योपपत्तेर्जांरस्य परिरम्भे आसिद्धनविषये सा-
 र्थैर्मिर्विचारिभिः निर्भयप्रवर्त्तनैः कृत्वा तदा नलविलोकनसमये
 तदालोकनं नलदर्शनं धनं नितरां सविघ्नं यथा तथाभूयत ।
 जारकर्तृकैर्जारकर्मकैर्वा आसिद्धनैर्व्यवधानतया नलः सम-
 नादर्शित्यर्थः । तदा तदाचित् कदात्मकतत्त्वान्नलस्यलोकनं कृतं
 न तु निरन्तरमिति वा । देवयाचावरयाचादिके जारादीनां
 कामग्रास्ते समथ उक्तः ॥ ७८ ॥

दिदृक्षुरिति । नलदिदृक्षुरत एव दर्शनानुरागवशेन वि-
 तपस्वमश्नोचे वीक्षणे विशिष्टे नेचे यस्याः सा । तथा नृणां भूला-
 कवामिनामयोग्यां दिव्यां तनुश्रियं दधती अन्या कापिप्रादीन्
 प्राप्तदेवाङ्गनामास्यापि दर्शनैस्तूक्यात् पदार्थमात्रेणैव यद्यपि
 अधीमप्युक्तं तावता केवलं तावन्मात्रेणैव नापरोऽभ्यु-
 त्थारोऽप्यनिमेषनेचां अमनुष्यां देवैकभाग्यां कायकां

पदाग्रमात्रेण यदस्पृशन्मर्त्तौ
न तावता केवलमप्सरोऽभवत् ॥ ७८ ॥
विभूषणसंसनशंसनार्पितै
करप्रहारैरपि धूननैरपि ।

विभाषा पदैकदेशेनापि भूमि न स्पृशन्ति, इयं तु निर्निमेष-
दर्शनीत्सुकतयाङ्गुष्ठादिमात्रेण केवलं भूमि स्पृशती तेनैव धर्मेण
तत्तुल्या नाभूत् अन्यत् सर्वं सादृश्यमेवेत्यर्थः । अप्सरोऽभव-
दिति । अप्सर शब्दस्य बहुल्येऽपि अन्येत्यपेक्षयाऽभवदित्येकवच-
नमपि युक्तम् । आप सुमनसो वर्षा अप्सरस सिकता समा ।
एता स्त्रिया बहुल्ये स्युनेकत्वेऽप्युत्तरक्रममिति वचनादेकवच-
नान्मादप्सर शब्दात् न चि । बहुजनपृष्ठवर्त्तिनो भित्त्यादिव्य-
वहिता वा पदाङ्गुष्ठाग्रमात्रेण भुव स्पृशन्त प्रोक्षमिताङ्गा पश-
न्तीति दिदृक्षूणा स्वभावः ॥ ७८ ॥

विभूषणेति । अपरा अन्तःकरणे शरीरमध्ये अमान्त सम्पद-
शरीरमानाधिकमानं घट्टिग्वान्यत नलदर्शनज प्रमोद विभू-
षणानां स्वमगस्य शसने तव मण्डन गलित तव मण्डन गलित-
मिति प्रत्येक कथने विषयेऽपि तैर्दत्तैः करप्रहारैरपि धून-
नैरपि तच्छरीरकम्पनैश्च कृत्वा असम बलात्कारेण स्वमखीयु-
पुरा सम्पापयतीव प्राचीविशदिव, विचिन्तनेन शब्दमशृण्वन्
करेण तादृशते पतितविस्मृतभूषणादिमवेदनाय कम्प्यते चेति ।
तथान्यदपि कुसुलमानमध्याङ्गोधूमादि बहिरवसस्थितं सत्

अमान्तमन्तःप्रसभं पुरा ऽपरा
 सखीषु सम्भाषयतीव सम्मदं ॥ ८० ॥
 वतंसनीलाम्बुरुहेण किं दृशा
 विलोकमाने विमनीवभूवतुः ।
 अपि श्रुती दर्शनसक्तचेतसां
 न तेन ते शुश्रुवतुर्मृगोदग्राम् ॥ ८१ ॥

यत्तात्कारेण करताडनैः करुतैर्धूननैश्चान्तर्माष्यत इति च
 लौकिकी रीतिः । नलदर्शनानुरागादतिविमनस्का जाता इति
 भावः । पुरा सम्भाषयतीति । पुरिलुङ्वास्ते (पा० ३।१।११)
 इति भूते लट् ॥ ८० ॥

विभूषणभ्रंशशब्देन किमिति ज्ञापित इत्यत आह । वतं
 सेति । नलदर्शने सक्तं चेतो यस्मात् मृगोदृशां श्रुती कर्षादपि
 वतंसनीलात्म्येन कर्षभूषणीलाम्बुरुहेणैव दृष्ट्वा नेचेष्ट न
 विलोकमाने सखी यस्मादिमनीवभूवतुर्द्याकुले जाते तेन
 तुमा ते श्रुती किं भूषणस्वप्ने न शुश्रुवतुः । चक्षुषी वि
 अवधानहन्ताश्च श्रुतार्ता, कर्षा तु श्रोतुं योग्यावेत्येतेरर्थः
 ताः सुदृश्या यथा गन्धविलोकनेन विमनस्का जातास्तथा
 स्पर्शावपि विमनस्का जाताविति वा श्चयेत्यर्थः । विमनीव
 वतुः । अहमंगयच्छु (पा० ५।३।५२) इति चिः । ममो
 ॥ ८१ ॥

काञ्चिन्निर्माय चतुःप्रसूतिचुलुकितं तास्वशङ्कन्त कान्ता
मौग्ध्यादाचूडमोघैर्निचुलितमिव तं भूषणानां मणोनां ।
साहस्योभिर्निमेषाकृतमतिभिरयं दृग्भिरालिङ्गितः किं
ज्योतिष्टोमादियज्ञश्रुतफलजगतीसार्वभौमभ्रमेण ॥ ८२ ॥

काञ्चिदिति । पश्यन्तीषु तासु मध्ये कान्ताः सुन्दर्यः का-
ञ्चित्पुरनार्यः भूषणानां ये मणयः तेषां भूषणभूतानां वा
मणोनां रत्नानामोघैः समूहैः आचूड शिखामभिव्याण निचु-
लितमाच्छादितमिव तत्र वुडितमिव तं नलं चक्षुरूपाभ्यां
प्रसूतिभ्यां अर्द्धसङ्कुचितकरकुड्मलाभ्यां चुलुकितं पीतं निर्माय
हत्वा प्रसूतिप्रमाणभ्यामतिविशालाभ्यां चक्षुर्भी सादरं दृष्टिं
हत्वा इति मौग्ध्यादनैपुण्यादशङ्कन्त तर्कयामासुः । इति मौग्धं
किं । निमिषे पञ्चसङ्कोचेऽकृतमतिभिरनिमिषाभिः साहस्यो-
भिः सहस्रसङ्ख्याभिर्दृग्भिर्दृष्टिभिर्ज्योतिष्टोमराजसूयादियज्ञा-
नां वेदाङ्गुतं यत्फलं साध्यं तद्रूपा या जगती भुवन स्वर्ग-
लयाः सार्वभौमसकवर्तीन्द्रस्य भ्रमेणयं नल अलिङ्गितः
पुष्टः किं । अचेतनैरपि रत्ननेत्रसहस्रैर्वैभववशादिन्द्रोऽयमिति
वान्वा इन्द्रस्य सहस्रनेत्रत्वादनेनास्माभिः सम्बन्धं युक्तमिति
दृष्ट्वा समालिङ्गितः । किमिति उत्प्रेक्षा । एतदेव च मौख्यं सौन्द-
र्यं रत्नवाङ्मयं चोक्तं । सहस्रशब्दो यज्ञेऽपरिमितवाचो । सहस्रं
परिमाणं यासान्ताः साहस्यः तदस्य परिमाणमित्यर्थे, शतमा-
विशतिकसहस्रवसनादणित्यण् (पा० ५।१।२७) ॥ ८२ ॥

भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूद्यस्य जननी
 तमूर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुरुचा ।
 हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-
 वलंकर्मीणिश्रीरुदभवदलङ्कर्तुमधुना ॥ ८३ ॥

भवन्निति । सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नाख्यो नरपतीराजः
 पार्वतीवनप्रवेशनिमित्तेन शिवशामनेन हेतुना दत्ताख्या लो-
 भवन् स्त्रीलं प्राप्तः सन् बुधाद्गर्भधारणेन यस्य जननी अभूत् ।
 तमूर्वश्याः प्राणान् रूपातिशयात् स्वर्वेश्यायाः प्राणभूतं प्राणमि-
 मत्तिसुन्दरं तं पुरुषवसमपि तनुरुचा कायकान्ध्या विजयमानः
 पराभावकोऽसौ नलः अधुनेदानीं हरेणारब्धः कृतः क्रोधसंसे-
 न्नं दास्यो मदनस्तस्य सिंहासनं दग्धत्वात्कामेन शून्यमलङ्कर्तुं
 योग्यतया भूषयितुं अलङ्कर्माणां कर्मसमातिषमर्था स्थाभावि-
 को भूषणजनिता च श्रीः शोभा यस्यामौ एवभूत उदभवत् ज्ञात-
 दति पुरस्त्रिय आलेपुरित्यन्तिमश्लोकेन समन्वः । जीर्णः कामे
 दग्धः पुरुषवास्त्वनेनैव जितः तस्मात् शून्यं कामसिंहासनं भू-
 यितुमयं काम एवोत्पन्नः । अतिसुन्दरोऽयमिति भावः । एत-
 दुगादौ तु इलो नाम राजा मृगयामङ्गाद्वरनिवारितमुमा-
 वगमेकाकी प्रविष्टः स्त्री यभूव । तामेकाकिनीं सुन्दरीं इति
 चन्द्रपुत्रो युधः कामातुरः सन् स्वाश्रमं गीता तस्यां पुरुष-
 नामानं पुत्रमजीजनदिति भविष्योत्तरपुराणे कथा । विश्व-
 मानः । विषयभ्यामिति (पा० १।३।१८) शानच् । कर्मसमातिष
 र्कर्माणि इत्यमरः ॥ ८३ ॥

अर्थी सर्व्वसुपर्व्वणां पतिरसावेतस्य यूनः कृते
पर्य्याजि विदर्भराजसुनया युक्तं विशेषज्ञया ।
अस्मिन्नाम तथा वृते सुमनसः सन्तोऽपि यन्निर्जरा
जाता दुर्मनसो न सोढुमुचितास्तेषां तु सानौचिनी ॥८४॥
अस्मोत्कण्ठितकण्ठोऽठिवरणस्रक्साक्षिभिर्दिग्धवैः
स्वं वक्तुः स्वयमस्फुटन्न किंमदःशस्त्रादपि स्फोटितं ।

अर्थीति । विशेषज्ञया गुणानामधिकतरत्वं विदूष्य विदर्भ-
राजपुत्र्या अर्थी मां वृणोष्वेत्यर्थ्यमानः भानुरागोऽप्यमौ सर्व्व-
सुपर्व्वणां सर्व्वदेवतानां पतिरिन्द्रेऽपि एतस्य प्रत्यक्षलक्ष्याति-
शेन्दव्यं यूनः पूर्णतरुणस्य नक्षत्र कृते निमित्तं पर्य्याजि ।
भानुरागते प्रभुत्वेऽपि शेन्दव्यादिगुणानां न्यूनत्वाद्यत् परित्यक्त-
शुभ्रमुचितमेव कृतमित्यर्थः । नाम प्राकाशे, तु पुन निर्जरा
आदयद्यत्वारोऽपि देवाः शिष्टा नाम प्रमिद्धाः शोभनान्तःक-
णा अपि सुमनसः प्रमिद्धाः सन्तोऽपि वा सुमनस इति मञ्जया
प्राप्ताः सन्तोऽपि तथा भैम्या अस्मिन्ने वृते मति यदुर्मनसः
विषादमनसो जाताः सा तेषामनौचिनी अनुचितकारिता,
कृदु, चर्तुं नौचिता न युक्ता । न हि साधुभिः कार्य्यवयादपि
धर्मः परित्यज्यते, एतैस्तु परित्यक्तमाद्रूपं न मद्यामह इत्यर्थः ।
तेऽप्ययम् ॥ ८४ ॥

अथेति । अथ नमस्य चिरकालं वरणमानाद्येषार्थमुत्क-
ठते कण्ठे मोठिन्यायमनया इदयावन्मभिन्ना वरणमत्रः

भवन् सुद्युम्नः स्त्री नरपतिरभूद्यस्य जननी
 तत्पूर्वश्याः प्राणानपि विजयमानस्तनुवचा ।
 हरारब्धक्रोधेन्धनमदनसिंहासनमसा-
 वलंकर्मीणश्रीरुदभवदलङ्घनमधुना ॥ ८३ ॥

अवस्थिति । सूर्यनप्ता मनोः पुत्रः सुद्युम्नाख्यो नरपतीराजः
 पार्ष्वतीवनप्रवेशनिमित्तेन शिवयासनेन हेतुना रत्नाख्या स्त्री
 भवन् स्त्रीलं प्राप्तः सन् बुधाङ्गभधारणेन यस्य जननी अभूत् ।
 तत्पूर्वश्याः प्राणान् रूपातिशयात् सर्वश्रयाः प्राणभूतं प्राणप्रि-
 मतिसुन्दरं त पुरुषवयमपि तनुवचा कायकान्या विजयमानः
 पराभावकोऽसौ जलः अधुनेदानीं हरणारब्धः कृतः क्रोधसं-
 न्धनं दाक्षो मदनस्यस्य सिंहासनं दग्धत्वात्कामेन शून्यमलङ्घ-
 यो गतया भूषयितुं अलङ्कर्मिणा कर्मचमातिसमर्था स्त्राभारि-
 को भूषणजनिता च श्रीः शोभा यस्यासौ एवभूत उदभवत् जित
 इति पुरस्त्रिय आलेपुरित्यनिमज्जोकेन सम्बन्धः । जीर्णः कामे
 दग्धः पुरुषवास्त्वनेनैव जितः तस्मात् शून्यं कामसिंहासनं भू-
 षितुमयं काम एवात्पन्नः । अतिसुन्दरोऽयमिति भावः । ८३-
 युगादौ तु इत्यो नाम राजा मृगयामङ्गाद्वरनिवारितनु-
 वगमेकाकी प्रविष्टः स्त्री अभूत् । तामेकाकिनीं सुन्दरीं ८४
 एवमुच्यते सुधः कामातुरः सन् स्वायमं नीत्वा तस्यां पुराणे
 नामानं पुषमजोजगदिति भवियोजनरपुराणे कथा । ८५
 गामः । विपराभ्यामिति (पा० १।४।१८) गामच् । कर्मचमा ८६
 इत्यमरः ॥ ८३ ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिं मुदः श्रेयसीं
सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न खं द्वितीयां शचीं ।

कः शच्या रचयाञ्चकार चरितं काव्यं स नः कथ्यता-
मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति । भोः सख्यो यूयं विदर्भजां मुदो हर्षात् सका-
त् कीर्त्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठतरामविदुषीमजानतो मा जानीत किन्तु
प्रापेक्षया कीर्त्तिः प्रशस्यतरेति भैमी वेत्येवेति जानीत । य-
प्तात् सेयं भैमी मघवता प्रयोज्येत स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं
उद्गं साधु नाचीकरत् न कारयामास । इन्द्रे हृते तत्पद्मीता-
ञ्चचीशब्दवाच्यत्वं भवेत् न त्वमौ हृतस्त्वस्माद्वितीया शची ना-
भवदिति युक्तमेव अनया छतमित्यर्थः । इन्द्रे हृतेऽपि कीर्त्तिर्भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य मत्त्याह । शच्याश्चरितं कः कविः सर्गवन्धनादिह-
रेण वर्धनात्मकं काव्यं प्रवन्धं रचयाञ्चकार स शचीवर्धनकारी नो
स्माकमपेक्ष्यभ्यं च कथ्यतां यद्यस्ति, अपि त्वनिरूपणान्नास्त्येव ।
एतस्यास्तु भैम्याः पुनारसानां गृहद्वारादीनामेव रसानां जला-
नां धुनी मदी तस्याः पात्रे स्नानभूतेऽथ च रसनदीप्रवाहरूपे
नीलादिचरित्रे विषये कैः पराशरय्यामशुकादिभिः काव्यं न
करिष्यतेऽपि तु तैरपि भारतादौ तद्वर्णनकाव्यं करिष्यते किं
नः श्रीहर्षादिकविभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गसुख-
प्राप्तिमयापि तत्पद्मीताञ्चचीनेऽपि तस्याः कुत्रचित् केनाप्यव-
र्णितत्वादिद्रापेक्षयाधिककीर्त्तिर्नमस्य वरणे पुण्यचोक्तत्वात् सर्वै-

व्यावृत्त्योपनतेन चा शतमखेनाद्य प्रसाद्या कथं
भैम्या व्यर्थमनोरयेन च शची साचीकृतास्याम्बुजा ॥ ८५ ॥

साचिभिः प्रत्यक्षदर्शिभिर्द्विग्वैद्यतुर्भिरिन्द्रादिभिर्दिक्पालैस्स-
माभावात् स्वयमस्फुटद्विदीर्यमाणमपि स्वं वचः अमुष्य नलस्य
शस्त्रादपि हेतोः किमिति न स्फोटितं विदारितं नलेन शङ्कं
भैम्यर्थं युद्धमपि कृत्वा किमिति न मृतं । शूराणां रणे मरणमपि
यशसे भवति न तु सज्जापरित्याग इति भावः । इुरिकादि-
प्रक्षेपेण स्वयमेव वा किमिति न स्फोटितमिति वा । अत्राद्य-
स्मावन्तिष्ठन्तु हा सोपहासं कृतं अथ भैम्यां विषये व्यर्थमनोरयेन
सता व्यावृत्त्य परावृत्त्य उपनीतेन शचीसमीपे प्रणामवशात्
त्रेण शतमखेन शतपञ्चकरणास्त्रस्वर्गाधिरत्येन देवेन्द्रेणापि
शचीन्द्राण्यपि च कथं प्रसाद्यानुनेतुं शक्या । यतः कोपवशात्
जावग्रादा साचीकृतं वकीकृतमास्यमेवास्त्रजं यया । सद्युवा-
यलोकनान् प्रसादनार्थमनेन कृतमपि प्रणामास्त्रादिकं न
द्रक्ष्यति ततः कथं प्रसाद्या । भैमी न सत्त्वा शची च हृष्टेत्यय-
शोऽपि जातमितीन्द्रस्य महत् कथं जातमिति भावः । रिपु-
भटैः शूरैर्मृपैः स्वं वचः किमिति न स्फोटितं । नृपा मनुजा-
स्तिष्ठन्तु देवेन्द्रस्यापीदृशो दशा जातेति वा । उपगतेति एते
शचीसमीपे गतेनेत्यर्थः ॥ ८५ ॥

मा जानीत विदर्भजामविदुषीं कीर्त्तिं मुदः श्रेयसीं
सेयं भद्रमचीकरन्मघवता न खं द्वितीयां शचीं ।

कः शच्या रचयाञ्चकार चरितं काव्यं स नः कथ्यता-
मेतस्यास्तु करिष्यते रसधुनीपात्रे चरित्रे न कैः ॥ ८६ ॥

मा जानीतेति । भोः सख्यो यूयं विदर्भजां मुदो हर्षात्सका-
त् कीर्त्तिं श्रेयसीं श्रेष्ठतरामविदुषीमजानतीं मा जानीत किन्तु
हर्षापेक्षया कीर्त्तिः प्रशस्ततरेति भैमी वेत्त्येवेति जानीत । य-
ज्ञात् सेयं भैमी मघवता प्रयोज्येत स्वमात्मानं द्वितीयां शचीं
तर्ह्येवाधु नाचीकरत् न कारयामास । इन्द्रे वृते तत्पत्नीत्वा-
च्छचीशब्दवाच्यत्वं भवेत् न तमौ वृत्तस्माद्वितीया शची ना-
भवदिति युक्तमेव अनया कृतमित्यर्थः । इन्द्रे वृतेऽपि कीर्त्तिर्भवि-
ष्यतीत्याशङ्क्य नेत्याह । शच्याश्चरितं कः कविः सर्गबन्धनादिह-
विषयवर्णनात्मकं काव्यं प्रबन्धं रचयाञ्चकार स शचीवर्णनकारी नो
ह्यस्माकमयेऽस्माभ्यं च कथ्यतां यद्यस्ति, अपि त्वनिरूपणास्मात्स्येव ।
एतस्यास्तु भैम्याः पुनारसानां शृङ्गारादीनामेव रसानां जला-
तां धुनी नदी तस्याः पात्रे म्यानभूतेऽथ च रसनदीप्रवाहरूपे
पीलादिचरित्रे विषये कैः पराशरव्यासशुकादिभिः काव्यं न
करिष्यतेऽपि तु तैरपि भारतादौ तद्वर्णनकाव्यं करिष्यते किं
तुः श्रीहर्षादिकविभिरित्यर्थः । इन्द्रवरणेन यद्यपि स्वर्गसुख-
प्राप्तिस्तथापि तत्पत्नीत्वाच्छचीलेऽपि तस्याः कुत्रचित् केनाप्यव-
र्णतत्वादिश्रापेक्षयाधिककीर्त्तिर्न सत्य वरणे पुण्यशोकत्वात् सर्व-
व-

वैदर्भीवज्जन्मनिर्मिततपःशिल्पेन देहश्रिया
 नेत्राभ्यां खदते युवायमवनीवासः प्रसूनायुधः ।
 गीर्वाणालयसार्वभौमसुकृतप्राग्भारदुःप्रापया
 योगं भीमजयानुभूय भजतामद्वैतमद्य त्विषां ॥ ८७ ॥

रपि वर्णनीयत्वान्तमसङ्गात् खस्यापि वर्णनीयत्वान्महती कीर्ति-
 र्भविष्यति सा च स्वर्गमुदः सकाशाच्छेयसीति विचार्यैन्द्रपरि-
 त्यागद्वारा स्वर्गसुखमपि परित्यज्य भैरवा नलो द्रुत इति युष्म-
 कारित्वादेतादृशो कापि विदुषो नास्तीति भावः । दिव्यं
 पाठे स्वर्गसुखादित्यर्थः । करिष्यते षट्पञ्चत्वादित् ॥ ८६ ॥

वैदर्भीति । हे सख्यः श्रवणं वासः स्थितिर्यस्य च प्रसूना-
 युध इव कामरूपोऽयं नलनामा युवा तरुणो देहश्रिया शरी-
 रान्ध्या कृत्वा पद्मन्तीनामस्माकं नेत्राभ्यां खदते रोचते । निद्र-
 तया । वैदर्भ्या वज्जन्मभिरनेकजन्मसु वा निर्मितस्य हृत्प्रा-
 ऋयणादिजन्यस्य तपसः सुकृतस्य शिल्पेन फलभूतया । इतिष्ठ-
 न्दरममुं प्रीत्यासास्त्रेच पश्यत इत्यर्थः । विजिह्वया देहविशेष-
 लक्षितो वा । अशरीरोऽपि भौमोपपन्नवाज्जल्यवशात् सशरीरवान्
 इवेति भाव इति वा । सोऽयं नलः भीमजया मद्य योगमद्य हा-
 म्यत्यमम्बन्धमनुभूय त्विषां कान्तिभराणामन्यथात्यगावसेन-
 दैतं माममृत्यं भजतां आश्रयतु । उभयोरेकच मेसदाददसे
 तया । गीर्वाणालये स्वर्गलोके सार्वभौम इन्द्रभास सुहृत्तमः

स्त्रीपुंसव्यतिपञ्चनं जनयतः पत्युः प्रजानामभू-
दभ्यासः परिपाकिमः किमनयोर्दास्यत्यसम्यक्तये ।
आसंसारपुरन्ध्रपूस्पमिथः प्रेमार्पणक्रीडया-
प्येतज्जस्यतिगाढरागरचनात् प्राकर्षि चेतो भुवः ॥८८॥

गारः पुष्कराशिलेनापि दुष्प्रापया अलभया । शतमुखजन्मेन
पुष्पेन स्वर्गचक्रवर्त्तित्वं येन लब्धं तेनापि दुष्प्रापत्वाङ्गैः सौभा-
ग्यातिशयो नलस्य चन्द्रापेक्षया सौभाग्यातिशयः पुष्पातिशयश्च
गोर्वाणास्तथेत्यादिना सूचितः । अन्योऽप्यष्टाङ्गयोगमनुभूय
वज्रपुण्ड्रदुष्प्रापयापि भीमात् हराज्जातया ईश्वरप्रसादलभया
विद्ययाऽद्वैतं परमात्मस्वरूपं भजति । नेचाभ्यां । रुच्यर्थाना-
मिति (पा० १।४।२३) सम्प्रदानत्वं । प्राग्भारदुःप्रापया । द्वती-
येति योगविभागात् समासः ॥ ८७ ॥

स्त्रीति । स्त्रीपुंसयोः सर्वयोः व्यतिपञ्चनं विशेषेणातितरां
'सकलनं जनयतः कुर्वन्तः प्रजानां पत्युर्गच्छन्तः पुनरभ्योज-
'नमिच्छन्मिच्छन्तोऽभ्यासोऽनयोर्नलभैर्योर्दास्यत्यसम्यक्तये जायाप-
'तिभावस्योत्कर्षाय परिपाकिमः परिपाकेन निवृत्तः स्वारक्षेन
'परिपततया कोऽभूत्किं, सर्वस्त्रीपुंसयोजनाभ्यासः अत्युत्तमानु-
'रूपतदुभयमह इति फलितः किमित्यर्थः । तथा चेतोभुवः काम-
'स्यापि आसंसारं संसारं मर्यादीकृत्य सर्गादिमारभ्य प्रलयपर्यन्तं
'पुरन्ध्रपूस्पयोः स्त्रीपुंसयोर्मिथः प्रेमार्पणमनुरागप्रार्थन-
'मामञ्जनं तदेव सदा मनोविनोदनरूपा क्रीडा लीला तथापि

ताभिर्हृष्यत एष यान् पयि महाज्यैष्ठीमहे मन्त्रे
यद्गुम्भिः पुरुषोत्तमः परिचितः प्राग्मच्चमञ्चत् व्रतः।

एतच्चमत्प्योरनयोर्नलभैमीरूपयोर्गाढस्नेहेणाप्यनेन यत्प्र-
 धोऽनुरागस्य रचनाञ्जननाद्धेतोः प्राक्पूर्वि प्रकृतकाष्ठापक्षवा-
 जातं । अनुरागजननकोडाया प्रकर्षोऽथैव विश्रान्तः । उत्तर-
 चाप्येवमनुरागस्याभावादित्यर्थः । एतादृशौ स्वरूपौ समाना-
 नुरागौ चान्यौ स्त्रीपुंमौ कालत्रये न स इति भावः । व्यति-
 ञ्जनं । उपसर्गात् सुनोतीति (पा० ८।२।६५) यत्नं । परिपा-
 किमः । भावप्रत्ययान्तात्, वृत्तादिभ्य (पा० ५।१।१२२) इति
 दमनिच् । अम्यती । जायाया जभावः ॥ ८८ ॥

ताभिरिति । महत्या अतिप्रसिद्धाया ज्येष्ठान्तव्युक्ताया
ज्येष्ठपूर्णिमायाः सम्बन्धिनि महे उत्सवे, महत्यतिप्रसिद्धे वा
ज्येष्ठमहे यद्वाग्भिर्यासां नेत्रैः प्राग् जन्मान्तरेऽप्यवाप्त्येषां
प्रथमं मह्यं पथ्यं अक्षत् प्राप्तः मध्यमो मार्गं गच्छन् श्रीगु-
रुपोज्ञमः परिचितो यज्ञवारं दृष्टः कृतस्त्राभिरेव स्त्रीभिः एव
वरयाचायां यान् रथस्य आगच्छन्नेव नलो दृश्यते । एता-
दृक्पुण्यं याभिरस्मादृशाभिरर्जितं ताभिरेवायं द्रष्टुं प्रयो-
ग्यन्ताभिरित्यर्थः । अथ च याभिः पुरुषोत्तमो दृष्टस्त्राभिः
तत्पुण्योऽयमपीति श्रातं शक्यते न तन्त्याभिरित्यर्थः । ताभिरे-
वाभिजायं कटाघैर्दृश्यते याभिरेवं सुकृतं कृतं । अन्त्याभिः वा-
यकेनापि बोधितं न शक्यते किं पुनः यानुरागं कटाघैरिति ।

सा स्त्रीराट् पतयालुभिः शितिसितैः स्यादस्य दृक्चामरैः
सन्ने माघमघाभिघातियमुनागङ्गाघयोगे यथा ॥ ८६ ॥

ऐन्द्रे गुरुः शशी चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।

पूर्णिमा ज्यैष्ठमासस्य महाज्यैष्टीति कीर्त्तितेति ॥

पुरुषोत्तमतुल्योऽयं मन्मथे जानीमहे इति भावः । वाक्यार्थः
कर्म । उत्कलदेशे ज्यैष्ठपूर्णिमायां इन्द्रनीलगिरिनिवासिनः
श्रीपुरुषोत्तमस्य महोत्सवः क्रियते । तत्र च श्रीकृष्णवलभद्र-
प्रमुखप्रतिमाधिष्ठिता विरचितमग्नभूमिका मञ्चाः पृथक् नि-
र्गच्छन्तीति तस्य दर्शनं भूयमे श्रेयमे भवतीति पौराणिकाः ।
पदाङ्गः ।

दोलादुदं तु गोविन्दं मधुसूदनं ।

रथस्य केशवं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते इति ॥

यथा । यथा स्त्रिया अघाभिघातिनी पातकविनाशिनी
प्रमुना गङ्गा च तयोरोघघोरयोगे मङ्गले प्रयागाख्ये माघं मन्ते
मकरस्ये रवौ माघे माम्मविच्छेदेन स्नानं कृतं मास्य नलस्य पत-
यालुभिरतिचञ्चलैः शितिमितैः कृष्णधवलैर्दृक्चामरैर्नैरेव-चा-
मरैर्नैत्रव्यापाररूपैर्यामरैस्त्रीराट् स्त्रीराजैव स्यात् भवेत् इति
मन्मथे । राजा हि कृष्णधवलैर्यामरैर्विबध्यते । प्रयागे माघ-
स्नानजन्यमुद्यतात् स्त्री राजत्वं प्राप्नोति तत्र स्नानेन ।

मितामिति तु यैः स्नानं माघमासे युधिष्ठिर ।

न तेषां पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपीति ।

वचनात् स्त्रीषु श्रेष्ठा सैव भवेदिति वचनादित्यर्थः । अथ च
 कटाक्षैर्या पश्यति सा सर्वाभोऽप्यधिका सा च मैस्यैव नान्या । मैस्या
 च प्रयागे सकलमाघस्नानफलं लब्धं यतो मैमीसदृशी कापि कु-
 चापि नास्तीति भावः । ज्येष्ठोति । ज्येष्ठानचत्रयुक्ता पौर्णमासीति ।
 नचत्रेण युक्तः कालः (पा० ४।२।२) इत्यणि वृद्धिः । तद्युक्तमा-
 साभिधायित्वेऽपि मास्मिन् पौर्णमासीत्यादिना (पा० ४।२।२१)
 ज्येष्ठो इत्येव भवति । ज्येष्ठोऽत्येव पाठे वृद्धभावाच्चिन्त्यः । सम्प्र-
 पूर्वस्य विधेरनित्यत्वाद् वृद्धभावः कथञ्चित् समर्थनीयः । स्त्री-
 राडिति सम्बन्धपक्ष्या निर्धारणपक्ष्या वा समासः । स्त्री इति वृथ-
 ग्वा पदं । अत एव सा स्त्री इत्यर्थः । अकर्मकधातुभिर्योगे, देश-
 कालो भावो गन्तव्योऽधेत्यादि (पा० १।४।५२) सि० कौ० कार-
 कवाचिन्केन माघस्य कालवाचित्वात् कर्मकत्वे धातोः सकर्मक-
 त्वान् कर्मणि विहितेन तडा तस्याभिहितत्वान्माघः सप्त इति
 प्राप्ते माघमिति द्वितीया चिन्त्या । अत्रार्थे धरदन्तमिष्टैर्गति-
 युद्धादिस्त्रे (पा० १।४।५२) अकर्मकाणामिति कालभावात्
 देशव्यतिरिक्तकर्मरहितानामित्यर्थः याप्ता इति सिद्धान्तिः ।
 एवं कर्माणि च (पा० २।४।६८) इत्यादावपि यवाकर्माकृष्टं
 तत्र सर्वत्र द्रष्टव्यं । तेनात्र माघस्य कर्मत्वेऽपि सत्ये इति भावे
 निट् सिद्धो भवति । यदा माघं यस्यां क्रियायां यदा तदा
 प्राताया मम सर्वपापक्षयपूर्वकमर्थमनोरथसिद्धिर्भवति इति
 महस्येत्यर्थः । कक्षुषं वृजिर्नैमोघेत्यगदः । यमुनागङ्गेति पूर्वं
 निपातोऽनियतः पूर्ववत् परिहरणीयः ॥ ८८ ॥

वैदर्भीविपुलानुरागकलनात् सौभाग्यमत्राखिल-
चौणीचक्रगतक्रतौ निजगदे तद्वृत्तवृत्तक्रमैः ।

वैदर्भीति । हे सख्यः तस्य नलस्य मन्मन्वीनि वृत्तान्यधी-
तानि यानि वृत्तानि पद्यानि तेषां क्रमैः नलविषये कविभिः
कृतैः अक्षदादिभिश्च पठितैः काव्यैर्हृत्तैरतीतैः सकलदीपाधि-
पादिराजेन्द्रदेवेन्द्रादिदिक्पालपरित्यागरूपस्य चरित्रक्रमैः प-
रिपाटोभिर्वा कृत्वा वैदर्भ्या भैम्या विपुलस्य नलविषयानुरागस्य
कलनात् ज्ञानात् अखिलचौणीचक्रे गतक्रताविन्द्रेऽवास्तिन्नले
स्त्रीमन्मन्त्रिसकलपरमेसास्यदत्तादिलक्षणं सौभाग्यं निजगदे
स्थष्टं कथितं । निश्चितमस्माभिरिति यावत् । अतिसुन्दरीयमि-
न्द्रादीन् परित्यज्य यस्मादेनमद्यत तस्मादयमेव सुभगतमो-
नान्त्य इति सर्वैर्निश्चितमित्यर्थः । भैमीकृतान्नलविषयविपुला-
नुरागस्याङ्गीकरणाद्वेतोस्तस्या एव वृत्तस्य भूतस्य चतुःप्रीत्या-
दिकामदशाः स्फुटं विरहव्यथानुरूपस्य वृत्तस्य चरित्रस्य क्रमै-
स्तेऽतिप्रसिद्धा ये वृत्ता वृत्तक्रमास्तैर्वा निगदितं । भैम्या अथे-
तद्विषयमहानुरागजनितपूर्वविरहव्यथाभिरेवायं सकलसौभा-
ग्यनिधानमिति सर्वेषां पुरस्तात् कथितमिति भाव इति मुख्यो
र्थः । वैदर्भ्या विपुलानुरागेण नलस्य वर्धनादिति वा । किञ्चा-
न्यथ अस्माकमयमास्माकः स चासौ नरेन्द्रश्च भीमस्तस्माद्
भवतीति भूर्भौमी तस्याः सुभगता सौभाग्यं तस्याः सम्भूतये उत्प-
त्तये महामष्टद्वयं वा देवस्य इन्द्रस्यावरणेन त्यागेन सापव्याभा-

किञ्चास्माकनरेन्द्रभूसुभगतासम्भूतये लग्नकं
 देवेन्द्रावरणप्रसादितशचीविश्राणिताशीस्तुतिः ॥ ८० ॥
 आसुत्राममपासनान्मखभुजां भैरवैव राजव्रजे
 तादर्थ्यागमनानुरोधपरया युक्तार्जि लज्जामृजा ।

देव प्रसादितया सन्तोषितया शच्या विश्राणितं दत्तं सुभगा
 पुत्रवत्यविधवा भवेत्यादिकमाशीर्वचनं लग्नकं प्रतिभूरभूत ।
 शचीदत्ताशीःसहस्रवलाङ्गैर्म्यपि सुभगेति निश्चितमित्यर्थः ।
 आशीःश्रुतिरिति पाठे आशिषां श्रवणं । अथवा आशिष एव
 सत्यत्वाच्छ्रुतिर्वेद इत्यर्थः । अथन्तु पाठः साधीयान् । अनयो-
 रन्योन्यमनुरागोचितं सौभाग्यमपि भविष्यतीत्यनुमानम् । दत्तं ।
 ऐरध्ययने वृत्तमिति (पा० ७।२।२६) सिद्धं । आस्माकेति
 सम्बन्धेऽणि, तस्मिन्नणि चेति (पा० ४।२।२) आस्माकादेशः ।
 लग्नकशब्दो नपुंसकोऽपि । तस्या भैरवा वृत्तानां जातानां वृ-
 त्तानां हंसप्रेषणादिचरितानां क्रमाः परिपायस्तैर्मिजगदे इति
 वा ॥ ८० ॥

आसुत्राममिति । भैरवैव आसुत्राममिन्द्रमभिधाप्य मय
 भुजां देवानामपामनाच्यागाद्धेताः राजव्रजे विषये लज्जा-
 मृजा परिमार्जनं युक्ता अर्जि कृता । यत्कृतं तद्युक्तमित्यर्थः ।
 यतः तस्मै इदं तदर्थं तस्य भावप्तादर्थं तेन भैरवीनिमित्तं
 राशामागमनं यच्चिमित्तोऽनुरोधो दाक्षिण्यं तत्र परया । ते
 हि पदार्थमागच्छति स तस्य दाक्षिण्यं कुर्ष्वन् जप्त्वा मदीह-

आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां पत्ये विधायानया
ह्रीरोपापयशःकथानवसरः सृष्टः सुराणामपि ॥ ८१ ॥

वतमेवेत्यर्थः । मर्दयमागतानामेषां मत्प्राप्तिर्नाभूत् लज्जा च
नातेत्युक्तमेतदिति राजसु समरूपत्वेनेन्द्रादीनपि भैमी नावृ-
णोत् । ततश्च यवेन्द्रादयोऽपि त्यक्त्वास्व च मानुषाणामस्माकं का
रुथेति तेषां लज्जामार्जनं भैम्यैव युक्तं कृतमिति भावः । स नलो
र्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावस्तादर्थ्यं तेन नलप्रयोजनत्वेन नल-
वरणार्थं यदागमनं तत्र यः पक्षपातस्तन्निष्ठया नलानुरक्तया
अत एव इन्द्रादीनां त्यागः कृत इति वा । तर्हि इन्द्रादीनां लज्जा
रोषोऽकीर्तिश्च कृतेति देवद्रोहादशुभाशङ्कां परिहरति । अन-
या भैम्या पत्ये नलायात्मानं त्रिदशप्रसादस्य फलतां वररूपत्वं
विधाय सुराणामिन्द्रादीनामपि ह्रीरोपापयशसां कथायाः
कथामाचक्ष्यापि अनवसरः अवकाशभावः सृष्टः कृतः । अस्मा-
न्नावृणोदिति सजातीयान् स्तस्त्रियश्च प्रति लज्जा अस्माकं प-
श्यतां नलमवृणोदिति शेषः । नलं स्वीकृत्य देवानपमानितव-
तीत्यपयशः । देवैश्च प्रसन्नीभूय वरत्वेन नलाय भैमी दत्ता ।
एतदर्थमेव ते पृथिव्यामागता न भैम्यभिलाषेणेति लोकप्र-
तीतेर्यथा देवानामपि लज्जादिमार्जनं कृतमिति सर्वानुरा-
गादनयोः शुभपरम्परैव भविता नाशुभशङ्कास्त्वेषोऽपीति भावः ।
पत्ये नयत्येति पाठः समीचीनः । आत्मानं त्रिदशप्रसादफलतां
नयत्या प्रापयन्देत्यर्थः । आसुचामं । अत्राभिविधावाङ् । अय-

इत्यालेपुरनुप्रतीकनिलयालङ्कारसारश्रिया
 ऽहंकुर्वत्तनुरामणीयकममूरालोक्य पौरस्तियः ।
 सानन्दं कुरुविन्दसुन्दरकरस्यानन्दनं स्यन्दनं
 तस्याध्यास्य यतः शतक्रतुचरित्क्रीडाद्रिमिन्देरिव ॥ ८३ ॥

धीभावे, अनयेति (पा० ५।४।१०८) टच् । मृजा । मिदारि-
 तादङ् (पा० २।३।१०४) ॥ ८२ ॥

इतीति । अमूः पौराणां स्त्रिय इति पूर्वोक्तप्रकारेण यथा-
 स्फूर्तिं यथाभिप्रायमन्योन्यमालेषुः संवादं चक्रुः । किमूताः । कु-
 रविन्दवत् पद्मरागवत् सुन्दरौ रक्तौ करौ यस्य तस्य सानन्दनं
 वेगवत्त्वादिगुणयोगादानन्दकारिणं स्यन्दनं रथमध्यास्य यतो
 गच्छतस्तस्य नलस्य अनुप्रतीकं प्रत्यवयवं निलयं स्यान् येषां तेषां
 मलङ्काराणां सारश्रिया श्रेष्ठशोभया कृत्वा करमौन्दर्याद-
 मधिकमिति हसमौन्दर्यं वदति, हसमौन्दर्यादहमधिकमिति
 करमौन्दर्यमित्येवं प्रत्येकमहं कुर्वदहङ्कारं कुर्वत् तनुरामणी-
 यकं शरीरमौन्दर्यमालोक्य सानन्दा हर्षपराः । कस्मिन् । ५४-
 रागवद्भक्तकिरणस्य गन्दगवनमभिव्याप्य मर्यादोलङ्घ्य शक्तिं
 गन्दनममीपे स्थितं । शतक्रतोर्चरितदिक् प्राची दिक् तस्या
 क्रीडाद्रिमुदयाचनमधिष्ठाय गच्छत उदितरस्येन्देरिव । त-
 त्याद्यकान्तिं विनोक्त्य यथा सानन्दा भवन्ति तथेत्यर्थः । ५५-
 दपे शोणां हर्षः । स्यन्दनमध्यास्य । अधिमोदि (पा० १।४।११)
 त्यापारब्ध वस्त्रं । यतः । इष् शतरि हर्षं ॥ ८२ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमकुटालङ्कारहोरः सुतं
 श्रीहोरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामन्नदेवी च यं ।
 यातः पञ्चदशः कृशेतररसस्वादाविहायं मद्वा-
 काव्ये तस्य हि वैरिसेनिचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १५ ॥

श्रीहर्षमिति । अर्द्धं पूर्ववत् । कृशेतरेणातिभूयसा रमेन
 स्वादावमृतरूपे नलीयचरिते पञ्चाधिकानां दशानां पूरणः
 पञ्चदशः । स्वादाविति भाषितपुंस्कं ॥ ८३ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामकश्रीनरसिंहपण्डितात्मजनाराय-
 णकृते नैषधीयप्रकाशे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

जतरनैपथचरिते ।

षोडशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनरसिंहा जयतः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी

गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।

पुरोधसङ्गैतममात्मवित्तमं

द्विधा पुरस्त्रत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥

विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं

मृशावदातैः स्तनिवासिभिर्गुणैः ।

वृत इति । अथो रथारोहणानन्तरं रथैः कुन्ताः प्रवि-
शन्तीति वद्वयिभिर्वृतस्तथा रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपः
मलः विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे यथौ । कियतः । आत्म
वित्तमं ब्रह्मज्ञानमध्ये श्रेष्ठं गौतमं गौतममगोत्रं एतन्नामानं वा
पुरोधसं द्विधा दाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्त्रत्यागे कृत्वा यद्वत्
च विवाहे कार्यभारं तस्मिन्मारेण वा गृहीतानि स्त्रीहर्ता
दध्यक्षतपूर्णकस्तशादीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वर्त्तमानं
पुरोधसां प्रतस्थे । समवप्रविभ्यस्तः (पा० १।४।९९) इति तद् ॥ १ ॥

विभ्यस्त्येति । गृहेष्वर्णानां चामरधारिणीनां विभुषणैश्च

सृगेक्षणां समुपासि चामरै-
विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥
पराध्ववेशाभरणैः पुरःसरैः
समं जिहाने निपधावनीभुजि ।

धवलैः तथा विधूयमानैश्चान्द्रमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समु-
पासि वीज्यते स स्फुटमुत्प्रेचे । विभूषणानां रत्नखचितनिजम-
ण्डनानामंशुषु किरणेषु प्रतिविम्बितैः, तथा भृगावदातैरत्यु-
ज्ज्वलैः, स्तम्भमिवमन्येवंग्रीलैः, युतग्रीलमौन्दर्यादिभिर्गुणै-
रिव प्रत्यक्षोभतैर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि
विभूषणांशुप्रतिविम्बितानि । स्फुटं निश्चितं । ईदृशैश्चामरैरेव
गुणैरिति वा ॥ २ ॥

परार्धेति । निपधावनीभुजि नले परार्थानि श्रेष्ठानि
वेशाभरणानि रूपालङ्कारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जि-
हाने चक्षति सति वृचशावव इन्द्रः सुनामीर इति पदस्था-
भिधेयतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि हृदिमात्रं दधार न तु
गोभनं नामीरं मेनामुखं यस्येति यौगिकतया । शुद्धवृत्त्या मुख्य-
या वृत्त्या नले एव दृश्यते न त्विन्द्रे । त्रिविधाः शब्दाः केवल-
यौगिकाः केवलरूढाः यौगहृदिकाश्च । तत्र पाचकादयो यौगि-
काः । तैलपायिकादयो रौढिकाः । आतपचादयो यौगरौ-
ढिकाः । तदेवं तादृशायेमरामावादिन्द्रस्य सुनामीरपदवाच्यत्वं
यस्मि तर्हि हृद्वैवास्तु व्युत्पत्त्या तु नल एवोचितमित्यर्थः ।

जत्तरनैपधचरिते ।

षोडशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहै जयतः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
पुरोधसङ्गैतममात्मवित्तमं
दिधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥
विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं
मृशायदातैः स्वनिवासिभिर्गुणैः ।

वृत इति । अथो रथारोहणानन्तरं रथैः कुन्ताः प्र-
गन्तोतिवद्गृथिभिर्दृतस्तथा रथी प्रशस्तरथोपेतः ॥ धराधित-
नसः विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे ययौ । किष्कूतः । शक-
वित्तमं ब्रह्मज्ञानिमध्ये श्रेष्ठं गौतमं गौतममगोत्रं एतस्मान् ॥
पुरोधसं दिधा दार्ढ्या प्रकारार्ढ्यां पुरस्कृत्याये सत्वा इत्य-
च विवाहे कार्यभारं तस्मिन् आरोप्य वा गृहीतानि स्वीकृत-
दध्यस्तपूर्णकनकादीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वसन्त-
पुरपैवा प्रतस्थे । समवप्रविभ्यस्यः (पा० १।४।१२) इति तद् ॥ १ ॥

विभूषणेति । गृहेष्वनां चामरधारिणीनां विभूषणैश्च

मृगेक्षणां समुपासि चामरै-
विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥
परार्धवेशाभरणैः पुरःसरैः
समं जिह्वानि निपधावनीभुजि ।

धवलैः तथा विधूयमानैश्चाक्ष्यमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समु-
पासि वीज्यते स स्फुटमुत्प्रेचे । विभूषणानां रत्नखचितनिजम-
ण्डनानामंगुषु किरणेषु प्रतिविम्बितैः, तथा मृगावदातैरत्यु-
ज्ज्वलैः, स्वस्निग्धवसन्येवंगीलैः, श्रुतशीलमौन्दर्यादिभिर्गुणै-
रिव प्रत्यक्षोभ्यतेर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि
विभूषणान्गुप्रतिविम्बितानि । स्फुटं निश्चितं । ईदृशैश्चामरैरेव
गुणैरिति वा ॥ २ ॥

परार्थेति । निपधावनीभुजि नले परार्थानि श्रेष्ठानि
वेशाभरणानि रूपालङ्कारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जि-
ह्वानि चलति सति दृक्पञ्चव इन्द्रः सुनासीर इति पदस्था-
भिधेयतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि रूढिमात्रं दधार न तु
नाभनं नासीरं मेनामुखं यस्येति यौगिकतया । शुद्धवृत्त्या मुख्य-
श वृत्त्या नले एव दृश्यते न लिङ्गे । त्रिविधाः शब्दाः केवल-
योगिकाः केवलसुखाः योगरूढिकाश्च । तत्र पाचकादयो यौगि-
काः । तैलपायिकादयो रौढिकाः । आतपत्रादयो यौगरौ-
ढिकाः । तदेवं तादृशाग्रेसराभावादिन्द्रस्य सुनासीरपदवाच्यत्वं
यस्य तर्हि रूढ्यैवाम् व्युत्पत्त्या तु नल एवेवेचितमित्यर्थः ।

ऊत्तरनैषधचरिते ।

षोडशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनसिंहै जयतः ।

वृतः प्रतस्थे स रथैरथो रथी
गृहान् विदर्भाधिपतेर्धराधिपः ।
पुरोधसङ्गैतममात्मवित्तमं
द्विधा पुरस्कृत्य गृहीतमङ्गलः ॥ १ ॥
विभूषणांशुप्रतिविम्बितैः स्फुटं
भृशावदातैः स्तनिवासिभिर्गुणैः ।

वृत इति । अथो रथारोहणानन्तरं रथैः कुन्ताः प्रवि-
शन्तीति वद्व्यभिर्हृतस्तथा रथी प्रशस्तरथोपेतः स धराधिपो
मलः विदर्भाधिपतेर्गृहान् प्रति प्रतस्थे यथौ । किम्भूतः । आत्म-
वित्तमं ब्रह्मज्ञानमध्ये श्रेष्ठं गौतमं गौतमसंगोचं एतन्नामानं वा
पुरोधसं द्विधा द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां पुरस्कृत्याये कृत्वा सम्पूज्य
च विवाहे कार्यभारं तस्मिन्धारोप्य वा गृहीतानि स्वीकृतानि
दध्यक्षतपूर्वकमग्नादीनि मङ्गलानि येन । रथैः सह वर्त्तमानैः
पुरोयैर्वा प्रतस्थे । समवप्रविभ्यस्तः (पा० १।३।१९) इति तद् ॥ १ ॥

विभ्यस्त्येति । गृहेष्वप्यानां सामरधारिणीनां विधुप्रभैश्च-

मृगेक्षणानां समुपासि चामरै-
 विधूयमानैः स विधुप्रभैः प्रभुः ॥ २ ॥
 परार्धवेशाभरणैः पुरःसरैः
 समं जिह्वाने निपधावनीभुजि ।

धवलैः तथा विधूयमानैश्चान्द्रमानैश्चामरैः स प्रभुर्नलः समु-
 पासि वीज्यते स स्फुटमुत्प्रेचे । विभूषणानां रत्नसूचितनिजम-
 ण्डनानामंशुं किरणेषु प्रतिविम्बितैः, तथा शृङ्गावदातैरत्यु-
 ज्ज्वलैः, स्वस्मिन्निवमन्येवंशोलैः, श्रुतशूलमौन्दर्यादिभिर्गुणै-
 रिव प्रत्यक्षोभतैर्नलगुणैरिव चामरैरुपासीत्यर्थः । चामराण्यपि
 विभूषणांशुप्रतिविम्बितानि । स्फुटं निश्चितं । ईदृशैश्चामरैरेव
 गुणैरिति वा ॥ २ ॥

परार्थेति । निपधावनीभुजि नले परार्थानि श्रेष्ठानि
 वेशाभरणानि रूपालङ्कारा येषां तैः पुरःसरैः समं सह जि-
 ह्वाने चलति सति वृत्रशाचव इन्द्रः सुनामीर इति पदस्या-
 भिधेयतां वाच्यत्वं यदि दधार तर्हि रूढिमात्रं दधार न तु
 शोभनं नामीरं मेनामुखं यस्मेति यौगिकतया । शुद्धवृत्त्या मुख्य-
 या वृत्त्या नले एव दृश्यते न लिङ्गे । त्रिविधाः शब्दाः केवल-
 यौगिकाः केवलरूढाः यौगरूढिकाश्च । तत्र पाचकादयो यौगि-
 काः । तैलपायिकादयो रूढिकाः । आतपत्रादयो यौगरौ-
 ढिकाः । तदेवं तादृशाग्रेमरामावादिन्द्रस्य सुनामीरपदवाच्यत्वं
 यद्यस्ति तर्हि रूढैवास्तु व्युत्पत्त्या तु नल एवेचितमित्यर्थः ।

दधे सुनासीरपदाभिधेयतां
 स रुढिमात्राद्यादि वृत्रशात्रवः ॥ ३ ॥
 नलस्य नासीरसृजां महीभुजां
 किरीटरत्नैः पुनरुक्तदीपया ।
 अदीपि रात्रौ वरयात्रया तथा
 चमूरजोमियतमिस्रसम्पदा ॥ ४ ॥
 विदर्भराजः क्षितिपाननुक्षणं
 शुभक्षणासन्नतरत्वसत्वरः ।

इन्द्रादप्यधिको नलः । तत्पुरः सरास्त्रेन्द्रपुरः सरदेवेभ्योऽप्यधिका
 इति भावः । परार्द्धं भवानि परार्द्धानि परावराधमोक्षमपूर्वा-
 चेति (पा० ४।३।५) यत् । शत्रुरेव शात्रवः प्रज्ञादित्यात् स्वार्थे
 ऽण् । वृद्धः श्रवाः सुनासीर इत्यमरः ॥ ३ ॥

नलस्येति । तथा मैमीवरस्य नलस्य यात्रया रात्रौ अदी-
 पि शुशुभे । किन्मूतया । नलस्य नासीरसृजां सेनायामपेतरी-
 भूतानां महीभुजां राज्ञां किरीटरत्नैः स्नेहैवान्धकारनिरा-
 करणात् पुनरुक्ता व्यर्थीकृता दीपा यस्यां तथा । तथा चमूर-
 जोभिर्मित्रा वृद्धकृता तमिस्रसम्पत्तिभिरसहो यया । महान्ध-
 कारेऽपि रत्नदीपप्रकाशैर्भूयिष्ठप्रकाशत्वाददीपीत्यर्थः । महान्ध-
 कारे एव हि वीर्यः गोभन्त इत्यर्थः । राज्ञां सेनामुखायव-
 न्तिस्तेन नलस्य चक्रवर्त्तित्वं सूचितं । अदीपि । भावे लः ॥ ४ ॥

विदर्भेति । विदर्भराजो यान् क्षितिपानेव दूतान् अनुक्षणं

दिदेश दूतान् पथि यान् यथोत्तरं
चमूमुष्योपचिकाय तच्चयः ॥ ५ ॥
हरिद्विपदीपिभिरंगुकैर्नभो
नभस्वदाध्मापनपीनितैरभूत् ।

वारंवारं नलाकारणार्थं दिदेश प्राहिणेत् । तेषाञ्च यः पूर्व-
मेकः प्रेषितस्तदनन्तरश्चान्यः । एवमुत्तरोत्तरमनतिक्रम्य पथि
अमुष्य नलस्य चमूमुपचिकाय भूयसोमकृत । किम्भूतः । शुभस्य
चणस्य लग्नस्य समयस्यासन्नतरत्वेन नैक्येन सत्तरो वेगवान् ।
भूयांसो नृपाः प्रेषिताः । दूता इत्यनेनादरातिशयः सूचितः
॥ ५ ॥

हरिति । तरस्वतां वेगवतां अश्वानां ध्वजिनी सेना, तर-
स्वतो ज्या यस्यां सा वा, तस्य ध्वजभूतैरंगुकैर्वस्त्रनिमित्तै-
स्तथा नभस्वता वायुना कृतं यदाध्मापनं परिपूरणं तेन पीनितैः
पुष्टीकृतैः सजीवसिंहादितुल्यैर्हरिभिः सिंहेर्द्विपैर्द्विस्त्रिभिर्द्वि-
पिभिर्यात्रैः कृत्वा तत्सेनाया उपरितनं नभश्चाकाशं वनं विपि-
नतुल्यमभूत् अजनि । किम्भूतं वनं । विचित्राणि नानावर्णानि
पीनदेशोपनानि सृज्याणि ध्वजसम्बन्धीनि चाम्बराणि वस्त्रा-
णि तान्येव वक्ष्यो लतास्ताभिर्वेष्टितं वेष्टितं । वने सिंहादयो
वृक्षा लताश्च सन्ति । ध्वजपदेन वृक्षा अपि लक्ष्यन्ते । तर-
स्विनो ज्या यस्य नलस्य तरस्वदस्या वा या ध्वजिनी प्रकृत-
त्वात्तस्यैव सा ध्वजिनी नभसि नभस्वदाध्मापनपीनितैरंगुकै-

तरखदश्वध्वजिनोध्वजैर्वनं
 विचित्रचोनाम्बरवल्लिवेक्षितम् ॥ ६ ॥
 भुवाऽऽङ्गयन्तीं निजतेरणस्रजा
 गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।
 ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः
 स तत्प्रतीहारमहो महीपतिः ॥ ७ ॥

ध्वजैः पताकाभिः कृत्वा वनमभूत् । किम्भूता । ध्वजिनो हरि-
 भिरश्वैर्हस्तिभिर्दीपिभिर्वा द्रोपान्तरवासिभिः सेनाचरोभूतैरा-
 जभिरुपलक्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितं । विचित्रेति
 पूर्ववदिति वा । वनपक्षे वनो मृगविशेषः । ऊर्द्धं विसृतत्वाद-
 म्बरगामिन्यो वल्लयः ॥ ६ ॥

भुवेति । ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्गलस्तस्य भीमस्य
 प्रतीहारमृमिं भीमजन्मनो भैम्या दूतीमिव ददर्श । किम्भूता ।
 द्वारे निषङ्गा गजास्तेषामासिः पङ्क्तिस्तस्याः कर्णानिलेन हत्वा
 खेलति चलतीति खेला तथा निजया स्वीयया पुष्पदलर-
 चितया तेरणस्रजा तल्लक्षण्या भुवा अनुरागातिशयोक्त्य-
 तथा आङ्गयन्तीं शीघ्रमागच्छेति भ्रूमञ्जया आकारयन्तीं ।
 दूत्यपि चलन्त्या भुवाङ्गयति । राजगृहद्वारदर्शनेनातिमल-
 रोऽभूदिति भावः । स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहार इत्यमरः । पचा-
 दष्ट् । प्रतीहारः । उपसर्गस्य घञीति (पा० ६।३।२९९) दीर्घः
 ॥ ७ ॥

स्यैर्दलैस्तन्मयुगस्य रम्भयो-
 चक्रास्ति चण्डातकमण्डिता स सा ।
 प्रिया सखीवास्य मनस्थितिस्फुरत्-
 सुखागतप्रश्रितद्वयनिखना ॥ ८ ॥

स्यैरिति । सा द्वारभूमिः रम्भयोः कदलीद्वारमण्ड-
 नार्थं शकुनार्थञ्च रोपितस्तन्मयुगस्य क्खेदवशादायुवशादा स्यैः
 शिथिलैर्दलैः पत्रैः कृत्वा सम्मानचण्डातकसञ्ज्ञेन वस्त्रेण
 मण्डिता भूयितास्य नलस्य प्रियाया मैत्र्याः सखीव चक्रास्ति
 स । किम्भूता सा । अनुरागवशान्ननसि अन्तःकरणे या न-
 लस्य स्थितिरुया स्फुरन् सदा चित्तनिवासेनोत्सवन् यः सुखे-
 नागतस्वागमनस्य सम्बन्धी प्रश्रितः सुखेनागत इत्येवंरूपः प्रश्रितः
 स हतः प्रश्रितः सुखागतप्रश्रितां प्रापितद्वयनिखनेन यया सा ।
 चिरप्रेषिते हि नायके समागच्छति सति प्रेयस्यां वपया द्रव्याणि
 स्थितायां चण्डातकमण्डिता तत्सखी सुखागतप्रश्रितं करोतीति
 स्थितिः । अथ दलानि चण्डातकस्थाने । द्वयनिखनाश्च सुखा-
 गतप्रश्रितस्थाने । कदलीस्तम्भौ दरस्थानीयौ । अर्द्धोरुकं वर-
 खोषां यच्चण्डातकमंशुकमित्यमरः । नृपाय मुक्तं पुरः पश्यच्च
 प्रलम्बि वर्तुलभागद्वयं । कदलीसदृशं वस्त्रं नर्तकीभिरन्तःप-
 रिधीयमानं चण्डातकं । प्रश्रितेति । तत्करोतीति श्रुतान्निष्ठा
 न तारकादिः ॥ ८ ॥

तरखदश्वध्वजिनोध्वजैर्वनं
 विचित्रचीनाम्बरवस्त्रिवेक्षितम् ॥ ६ ॥
 भ्रुवाऽऽकृयन्तीं निजतोरणस्रजा
 गजालिकर्णानिलखेलया ततः ।
 ददर्श दूतीमिव भीमजन्मनः
 स तत्प्रतीहारमर्द्धीं महीपतिः ॥ ७ ॥

ध्वजैः पताकाभिः कृत्वा वनमभूत् । किम्भूता । ध्वजिनो हरि-
 भिरश्वैर्ध्वस्त्रिभिर्दीपिभिर्वा दीपान्तरवासिभिः सेनाचरीभूतैरा-
 जभिरुपलक्षिता । वनमपि सिंहादिभिरुपलक्षितं । विचित्रेति
 पूर्व्ववदिति वा । वनपक्षे वनो मृगविशेषः । ऊर्द्धं विस्मृतत्वाद-
 न्वरगामिन्यो वल्लयः ॥ ६ ॥

भ्रुवेति । ततः प्रस्थानानन्तरं स महीपतिर्नलस्तस्य भीमस्य
 प्रतीहारमृद्धिं भीमजन्मनो भैरवो दूतीमिव ददर्श । किम्भूता ।
 द्वारे निमग्ना गजास्तेषामासिः पङ्क्तिस्तस्याः कर्णानिलेन कृत्वा
 खेलति खेलतीति खेला तथा निजया स्वीयया पुष्पदलर-
 चितया तोरणस्रजा तल्लक्षणया भ्रुवा अनुरागातिशयोक्त्य-
 नया आकृयन्तीं भीममागच्छेति भ्रूमञ्जया आकारयन्तीं ।
 दूत्यपि खेलनया भ्रुवाकृयति । राजपृष्ठद्वारदर्शनेनातिमल-
 रोऽभूदिति भावः । खो दाद्वारं प्रतीहार इत्यमरः । पचा-
 षष् । प्रतीहारः । उपमर्गस्य घञीति (पा० ६।३।१९९) दीर्घः
 ६ ७ ॥

स्रथैर्दलैस्तम्भयुगस्य रम्भयो-
 चकास्ति चण्डातकमण्डिता स सा ।
 प्रिया सखीवास्य मनस्थितिस्फुरत्-
 सुखागतप्रश्रितद्वयनिखना ॥ ८ ॥

अथैरिति । सा द्वारभूमिः रम्भयोः कदल्योद्धारमण्ड-
 नार्थं शकुनार्थञ्च रोपितस्तम्भयुगस्य क्तेदवशादायुवशाद्वा स्रथैः
 श्रियिलैर्दलैः पत्रैः कृत्वा सम्बन्धमानचण्डातकसञ्ज्ञेन वस्त्रेण
 मण्डिता भूषितास्य नलस्य प्रियाया भैम्याः सखीव चकास्ति
 स । किम्भूता सा । अनुरागवशान्नमसि अन्तःकरणे या न-
 लस्य स्थितिसूया स्फुरन् सदा चित्तनिवासिनोत्ससन् यः सुखे-
 नागतस्यागमनस्य सम्बन्धी प्रश्नः सुखेनागत इत्येवंरूपः प्रश्नः
 स कृतः प्रश्रितः सुखागतप्रश्नतां प्रापितस्त्रयनिखनो यथा सा ।
 चिरप्रेषिते हि नायके समागच्छति सति प्रेयस्यां चपया दृष्टीं
 स्थितायां चण्डातकमण्डिता तत्सखी सुखागतप्रश्नं करोतीति
 स्थितिः । अत्र दलानि चण्डातकस्थाने । द्वयनिखनाश्च सुखा-
 गतप्रश्नस्थाने । कदलीस्तम्भौ दूरस्थानीयौ । अर्द्धाङ्कं वर-
 सोष्णं यच्चण्डातकमंशुकमित्यमरः । नृपाय मुक्तं पुरः पश्चाच्च
 प्रलम्बि वर्तुलभागद्वयं । कदलीसदृशं वस्त्रं नर्तकीभिरन्तःप-
 रिधीयमानं चण्डातकं । प्रश्रितेति । तत्करोतीति श्रुत्वा त्रिष्टा
 न तारकादिः ॥ ८ ॥

विनेहभर्तृद्वयभीतिदान्तयोः
 परस्परस्मादनवाप्तवैशसः ।
 अजायत द्वारि नरेन्द्रसेनयोः
 समागमः स्फारमुखारवोद्गमः ॥ ९ ॥
 निर्दिश्य बन्धूनि इत्युदीरितं
 दमेन गत्वार्द्धपथे कृतार्द्धणं ।
 विनीतमाद्वारत एव पद्गतां
 गतं तमैच्छिष्ट मुदा विदर्भराट् ॥ १० ॥

विनेचेति । नरेन्द्रौ भीमनसौ तयोः सेनयोः समागमो
 राजगृहद्वारि एवम्भूतोऽजायत जातः । किम्भूतयोः । विनेह
 शासकं नलभीमलक्षणं भर्तृद्वयं तस्माद्भीतिस्तया दान्तयोः शा-
 न्तयोः । ताभ्यां नियमिततादृक्कलहादिसंरम्भयोः अत एव
 परस्परस्मादन्यान्यस्मादनवाप्तमलम्बं युद्धनिमित्तं वैशसं मारणं
 येन । सैन्यद्वयमेलने हि कलहो भवति परं मौहार्दान्नियमित-
 त्वादनयोर्नाभूदित्यर्थः । तथा स्फारोऽतिमहान् मुखारवस्या-
 स्फुटवर्षविशेषश्च मुखध्वनेरुद्गम उदयो यत्र ॥ ९ ॥

निर्दिश्येति । विदर्भराट् भीमः मुदा उचितो जामातेति
 हर्षेण तमैच्छिष्ट नलमद्रासीत् । किम्भूतं । भीमेनैव समुत्थं गत्वा
 बन्धून् सपदो भ्रातृन् वा स्वमातापितृसम्बन्धिनो निर्दिशा-
 नाथ प्रत्याथ इत्यनेन यथा आगम्यतामित्यादिप्रकारैरुदी-
 रितमुक्तं । बन्धुमुखेन शापितमार्गं तथा दमास्येन भैमीभावा

अथायमुत्थाय विसार्य्य द्यौर्युगं
मुदा प्रतीयेष तमात्मजन्मनः ।
सुरस्रवन्त्या इव पात्रमागतं
धृताभितोवीचिगतिः सरित्पतिः ॥ ११ ॥
यथावदस्मै पुरुषोत्तमाय तां
स साधुलक्ष्मीं वज्रवाहिनीश्वरः ।

ऽर्द्धपथे कृताऽर्हणा ऽर्घ्यादिपूजा यस्मै । तथाऽनुद्धृतवेश्मत्वादि-
नीतं । अत एव दारुत आदारसीनामेवावधीकृत्य रथादुत्तीर्य
पङ्कतां पादचारित्रं गतं प्राप्तं । दमेनैव बन्धून् पुरः प्रस्थाप्य इत
इत्युदीरितमिति वा । आदाग्तः पदद्वयं पङ्कत इति, पादस्य
पदाऽऽध्यातिगोपद्वतेष्विति (पा० ६।३।५२) पादस्य पत् ॥ १० ॥

अथेति । अथ ननु दर्शनानन्तरं अयं भीम उत्थाय प्रत्यु-
त्थानं कृत्वा आत्मजन्मनो भैरवाः पात्रं योग्यं आगतं तं नलं
द्यौर्युगं विसार्य्य प्रमार्य्य मुदा प्रतीयेष आलिलिङ्ग । कः कमिव ।
सरित्पतिः सुरस्रवन्त्या भागोरव्या आगतं पात्रं प्रवाहमिव
नौकादिकं वा । किञ्मतः । धृतेऽभितः पार्श्वद्वये वीचीगती तरङ्ग-
परम्परे येन । वीचिततिरित्यपि पाठः ॥ ११ ॥

यथावदिति । अद्यालिङ्गनानन्तरं महीश्वतां राज्ञां पति-
र्गजवाहिन्या ईश्वरः स्वामी स भीमः सर्वविदे सर्वविद्याविज्ञाय
शिवाय शुभश्रवणकीर्तनायात एव पुरुषोत्तनाय पुरुषयेष्टा-
याम् नलाय साधुलक्ष्मी समीचीनकायकान्तिं अत एव शिवां

शिवामय स्वस्य शिवाय नन्दिनीं
 ददे पतिः सर्व्वविदे महीमृताम् ॥ १२ ॥
 असिखदद्यन्मधुपर्कमर्पितं
 स तद्वाधात्तर्कमुदर्कदर्शिनां ।

शुभरूपां तां भैमीं स्वस्य नन्दिनीं कन्यां यथावदेदोक्तविधिना
 ददे । मधुपर्क्षात् पूर्वं कन्यादानमित्याचारः । मधुपर्कादिविधि-
 पूर्वं ददे । दातुमारब्धवानिति वा । अथ वज्रनदीश्वरः समुद्रः
 पुरुषोत्तमाय तां कन्यां लक्ष्मीं यथावदेतत् साधु, तथा पर्व्वत-
 राजो हिमालयः सर्व्वथाय श्रीमहादेवाय स्वपुत्रीं पार्व्वतीं ददे
 तदपि साधु । यदा भैमाकादिपर्व्वतानां पालयिता समुद्रः शि-
 वरूपाय विष्णवे शुभरूपां लक्ष्मीं ददे तत्साधु । अथ वा वज्र-
 नदीयुक्तो हिमालयः पुरुषोत्तमरूपाय श्रीहराय पार्व्वती-
 रूपां लक्ष्मीं लक्ष्मीरूपां पार्व्वतीमिति वा । नलाय पुरुषोत्त-
 मायेव शिवायेव भैमीं लक्ष्मीमिव शिवामिव भीमः समुद्र इव
 हिमवानिवेत्युपमासङ्कारो व्यज्यते । साधुलक्ष्मीमित्यत्र समा-
 खान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावः ॥ १२ ॥

इदानीं विवाहविधिमाह अमिखददिति । स नलः अर्पितं
 भीमेन दत्तं महमिश्रितं कांक्षपात्रस्यं दधिमधुघृतं मधुपर्कं
 षट्मिखदत् अस्त्रादितवान् तदास्त्रादनं उदर्कदर्शिनां वि-
 वाहात्तरफलपरिपाकभूताधरचुम्बनादिविचारिणां लोकानां
 इति तथैव ऊहं व्यधात् चक्रे । इति किं । यद्यस्त्रादेय नलो भीम-

यदेप पास्यन्मधु भीमजाधरं
मियेण पुण्याहविधिं तदा कृतं ॥ १३ ॥
वरस्य पाणिः परघातकौतुकी
वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः ।

जाधररूपं मधु पास्यन् पास्यति तस्मात् तदा मधुपर्कदानावसरे
मधुपर्कस्नादनमियेण पुण्याहविधिं शुभनक्षत्रादियुक्तपुण्यदि-
नकृत्यं मङ्गलपूर्वमुपकममकृत । अन्योऽपि शुभकार्यं करिष्यन्
शुभविवाहदिनादौ तदीयमारम्भं करोति । तथा तेनापि भैरवा-
धरपाने मुहूर्तश्चक्रे इति जनेन तर्कितमित्यर्थः । अधरस्यापि
स्नादुल्लभकम् । असिखददिति । चौरादित्वात् खदेयङ् । ये
तमपि योपदेशं मन्यन्ते तैः यस्माभावश्चिन्त्यः । अपिखददिति
पाठाभावादर्थस्य दुर्द्योऽन्यत्वाच्च चौरादिक एव । पास्यन् । लटः
श्रुति (पा० ३।२।१२४) श्रुता । पुण्यञ्च तदहयेति, राजाह
इति (पा० ५।४।८९) टचि पुण्यसुदिनाभ्यामङ्गः क्रीवतेति पुण्याहं
तत्र विधिरिति विग्रहः ॥ १३ ॥

वरस्येति । वरस्य पाणिः परघातकौतुकी शत्रुमारणकुट्ट-
हस्ती, वधूकरः पङ्कजकान्तितस्करः कमलश्रीचैरो यस्मात्तस्मात्
कारणात् किमु सुराञ्चि राजन्वति तत्र तस्मिन्विदर्भमण्डले
विदर्भराज्ये तौ वरवधूकरौ ककुशैः कुशैः नितरां बद्धौ उभय-
हस्तयोः कुशबन्धनपूर्वकं पाणिग्रहणमभूत् । तत्र कुशबन्धने का-
रणोत्प्रेक्षा क्रियते । एको हिंस्रोऽपरश्चौर इति सायराधत्वात्

सुराज्ञि तौ तत्र विदर्भमण्डले
 ततो निबद्धौ किमु कर्कशैः कुशैः ॥ १४ ॥
 विदर्भजायाः करवारिजेन यन्-
 नलस्य पाणेरुपरि स्थितं किल ।
 विशङ्क्य सूत्रं पुरुषायितस्य तद्
 भविष्यतोऽस्मायि तदा तदालिभिः ॥ १५ ॥

किमु बद्धावित्यर्थः । अन्यथापि सौराज्ये अन्यघातकतस्कुरौ
 कठिनतरदारकैर्बध्यते । पाणियहणं जातमिति भावः । कुशैः
 पाणिवन्धनमान्त्रदेशाचारः, यथाक्रमं करयोः शौर्यं मार्दवञ्च
 सूचितं । सुराज्ञि । राजाहूयस्त्रिभ्यष्टच् (पा० ५।४।८९) इ-
 त्यस्य नियततत्पुरुषविषयत्वाच्च बद्धव्रीहिविषयत्वाच्चः प्राप्य
 भावः ॥ १४ ॥

विदर्भेति । विदर्भजायाः करवारिजेन यत् तदा पाणिय-
 हणसमये नलस्य पाणेरुपरि स्थितं तदुपरिस्थानं किल निश्चितं
 विपरीतरतेर्भविष्यतः पुरुषायितस्य पुरुषवदाचरितस्य विपरी-
 तरतस्य इति यावत् सूत्रं सूचनाकारि विशङ्क्य विशेषेण स-
 ग्भाव्य कौतुकविश्लोकनार्थं निकटस्थिताभिसदासिभिरस्मायि
 रूपाद्भूमितं । विपरीतरते हि स्त्रीपाणिरुपरि भवति विवाहे
 यधूकरो वरकरस्योपरि भवति । सूत्रञ्च सूचनाग्रन्थ इति
 विश्वः ॥ १५ ॥

सखा यदस्मै किल भीमसंज्ञया
 स यत्तसख्याधिगतं ददौ भवः ।
 ददे तदेष श्वशुरः सुरोचितं
 नलाय चिन्तामणिदाम कामदं ॥ १६ ॥
 वहोर्दुरापस्य वराय वस्तुन-
 स्थितस्य दातुं प्रतिविम्बकैतवात् ।
 वभौतरामन्तरवस्थितं दधद्
 यदर्थमभ्यर्थितदेयमर्थिने ॥ १७ ॥

इदानीमित आरभ्य न तेन वाहेष्विति यावद्विवाहेचितं
 यौतुकं प्रतिपादयति । सखेति । भीमसंज्ञया भीम इति नाम-
 मात्रेण सखा स्वस्यापि भीमनामत्वात् किलोत्प्रेक्षायां स भवो
 महेश्वरः अस्मै भीमाय यत्नेण कुबेरेण सह यत्सख्यं मैत्री तेना-
 धिगतं प्राप्तं यच्चिन्तामणीनां दाम मालां ददौ, एष श्वशुरो
 भीमः तत्कामदं सकलाभिलषितदायि सुराणामुचितं चिन्ता-
 मणिदाम नलाय ददे । उत्प्रेक्षायामेव तात्पर्यं । सुतोचितमिति
 पाठे भैरुचितम् ॥ १६ ॥

तदेव वर्णयति । बहोरिति । यच्चिन्तामणिदाम वभौतरां ।
 किम्भूतं । बहोरपरिमितस्य तस्य तथा दुरापस्य दुर्बलस्य दिव्यस्य
 वराय जामात्रे दातुं चित्तस्य पुरः पुञ्जीकृतस्य रत्नहेमवमना-
 देवस्तनः पदार्थममूहस्य स्वस्मिन् प्रतिविम्बस्य कैतवाद्वाजात् अ-
 न्तरवस्थितं स्वस्य मध्ये स्थितमर्थिने याचकायाभ्यर्थितं प्रार्थितं

असिं भवान्याः क्षतकासरासुरं
 वराय भीमः स्र ददाति भासुरम् ।
 ददे हि तस्मै धवनामधारिणे
 स शम्भुसम्भोगनिमग्नयाऽनया ॥ १८ ॥

सत् तदानीमेव दातुमर्हं अर्थं वस्तुजातं दधत् धारयदिव ।
 ददाविति पूर्वेषु सम्बन्धः । यदा यद्यो चावद्याचिद्यते तदा
 तद्वस्तु तस्मै दातव्यमिति बुद्ध्यास्य नाम सार्थकीकर्तुं वस्तुजातं
 पुरःस्थापितमेवेत्यर्थः । बहोरिति भाषितपुस्कं ॥ १७ ॥

अमिमिति । भीमः क्षतः कासराख्यो महिषाख्यो ऽसुरो
 येन तं भासुरं देदीप्यमानं भवान्या दुर्गाया अमिं खड्गं व-
 राय ददाति स्र । तस्याः खड्गस्तेन कथं प्राप्त इत्यत आह ।
 हि यस्मात् स्फुटं वा शम्भुना सह सम्भोगस्तत्र निमग्नया सुरतर-
 सासक्तया ऽनया दुर्गाया वैरिदलनानन्तरं स्वस्याः प्रयोजना-
 भावात् सुरतामक्तत्वे खड्गधारणस्य रसभञ्जकत्वाच्च धवनामधा-
 रिणे भीम इति शिवनामधारकाय शम्भुमेवकाय तस्मै भीमाय
 ददे । शम्भौ सम्यगविच्छेदेन निरन्तरं भोगाय निमग्नया दक्षि-
 णार्द्धेन प्रविष्टया वा तद्वस्तु तया प्रसादो दत्तः । लुलापो म-
 हिषो वाहद्विपत्कामरभैरभा इत्यमरः । भासुरं । भञ्जभासेति
 (पा० २।१।२६१) घुरच् ॥ १८ ॥

अधारि यः प्राङ्महिषासुरद्विषा
 कृपाणमस्मै तमदत्त कृकुदः ।
 अद्यापि तस्या हि धवार्द्धमज्जिना
 स दक्षिणार्द्धेन पराङ्गदारणः ॥ १८ ॥
 उवाच यः सान्द्रतराङ्गकाननः
 स्वगौर्यहूर्योदयपर्वतव्रतम् ।

अधारोति । महिषासुरद्विषा दुर्गया प्राक् यः खड्गो ऽधारि,
 कृकुदः कन्यादाता भीमः तं कृपाणं खड्गं मत्कारपूर्वं माल-
 ह्वारमस्मा अदत्त । कथं तेन लभ्य इत्याशङ्क्याह । हि यस्माद-
 र्धनारीश्वरत्वाद् धवस्य भर्तुः शिवस्य अर्द्धमज्जिना अर्द्धप्रविष्टेन
 तस्याः पार्वत्या दक्षिणार्द्धेन दक्षिणशरीरभागेन पराङ्गदा-
 रणः स खड्गः अद्यापि त्यक्तः । सखड्गेन धववामार्द्धं विगता
 यदीयदक्षिणार्द्धेन तदिदारिष्यते इति भिया त्यक्तः । अदा-
 योति पाठे ऽनर्थो न । तस्या दक्षिणार्द्धेन तस्मै यस्माददायी-
 त्यर्थः । अयं पाठः साधीयान् । मत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां यो
 ददाति स कृकुद इत्यमरः ॥ १८ ॥

उवाचेति । यः स्वस्य भीमस्य खड्गस्यैव वा प्रौढ्यं प्रताप-
 रूपो यः सूर्यस्तम्योदयस्तन्मन्वी पर्वत उदयाचलनास्य व्रतं
 नियमं मदा सूर्योदयकारित्वलक्षणं उवाचाधत्त । किन्मतः ।
 सान्द्रतराणि अन्यानि मुञ्जाणि अङ्गकानि अङ्गानि मुद्रामु-
 द्ररपञ्चीवमोरूपाणि तेषां अननं जीवनं यत्र दधार इति

सनिर्झरः शाणनधौतधारया

समूढसन्ध्यः क्षतशत्रुजासृजा ॥ २० ॥

यमेन जिह्वा प्रहितेव या निजा

तमात्मजां याचितुमर्थिना मृशम् ।

थावत् । सान्द्रतराणां वा पूर्वोक्तानामेवाङ्गानां काननं समूहो
यत्र । उदयाचलपक्षे सान्द्रतराणि अङ्गेषु ऊर्द्धाधोभागेषु
वनानि यस्य । तथा शाणनेन, लोहकारचक्रघर्षणेन धौतया
उज्ज्वलीकरणेन दत्तपानीयधारया कृत्वा सनिर्झरः सप्रवाहः ।
धारैव निर्झरीभूतेत्यर्थः । उदयाचलोऽपि सनिर्झरो भवति ।
तथा क्षतेभ्यः खण्डितेभ्यः शत्रुभ्यो जातेनासृजा रक्तेन कृत्वा
सम्यक् ऊढा धृता प्रातःसन्ध्या येन । प्रातःसन्ध्यास्थाने रक्तमेव
येन धृतमित्यर्थः । सम्यग्धृता सन्ध्यात् सरूपः फलकसन्धिर्येन
अतिदृढसन्धिरित्यर्थ इति वा । यद्वा क्षतशत्रुजासृजा समूढः
प्रातः सन्धिर्यस्य सरूपफलकसन्धिपर्यन्तं शत्रुशरीरे निमग्न इत्य-
र्थः । उदयाचलोऽणूढप्रातःसन्ध्य उदयाचलतुल्योऽभूदित्यर्थः ।
तमधस्तेति पूर्वेषु समन्त्रः । अङ्गकेतिपक्षे, अक्षे (पा० ५।३।८५)
इति कः ॥ २० ॥

यमेनेति । स भीमः तामसिपुत्रिकां कुरिकामपि अग्नी
ददे न केवलं खड्ग इत्यपर्यर्थः । न केवलं पुत्रोमपि तु कुरिका-
मपि । तां कां । मृशमर्थिना भैरवपुराणिना यमेन तं भीमं भैरवीं
मर्षं देहीति आत्मजां याचितुं दूतीप्रेषणावसरे निजा स्वीया

स तां ददे ऽस्मै परिवारशोभिनीं
 करग्रहार्हामसिपुत्रिकामपि ॥ २१ ॥
 यदङ्गभूमौ वभतुः स्वयोपिता-
 मुरोजपत्रावलिनेत्रकज्जले ।
 रणस्थलस्थण्डिलशायिताव्रते
 गृहीतदीप्तैरिव दक्षिणीकृते ॥ २२ ॥

प्रहिता प्रेषिता या जिह्वेव । नियतं प्राणहारित्वाद्यमजिह्वा-
 तुल्या अतितोक्ष्णा शौर्ध्वेण तुष्टो यमो यां भीमाय दत्तवान् ।
 किम्भूतां । परिवारशालिनीं चर्मकोशेन शोभमानां । अथ सखी-
 लक्षणपरिजनशोभिनीं । करग्रहार्हां ह्रस्वग्रहणयोग्यां साधुमुष्टि-
 देशां । पूर्वं यद्यपि भैमी दत्ता तथापि परिवारसाहित्येने-
 दानीं दत्तेत्यर्थः । कुरिकां सखीश्च द्यौतकत्वेन ददाविति भावः ।
 कुरिका चासिपुत्रिकेत्यमरः । याचिद्विकर्मा ॥ २१ ॥

यदिति । यस्याः शल्या अङ्गभूमौ पट्टिकाया ऊर्द्धाधोदेशौ
 स्वयोपितां स्वस्य स्त्रीणां पुरोजपत्रावलिः कस्तूरिकालिखित-
 स्तनपत्रवल्ली नेत्रकज्जलञ्च एते इव वभतुः शुशुभाते । किम्भूते ।
 रणस्थले या स्थण्डिलशायिता व्रतवशाद्धो वेदिकारथां शेते स
 स्थण्डिलशायी तद्भाव एव व्रतं तत्र विषये गृहीता दीक्षा यैः स्त्री-
 कृतनियमविशेषेण भूपतितैः शत्रुभिः दक्षिणीकृते व्रताङ्गदक्षि-
 णत्वेन शस्त्रे दत्ते । दीक्षोपदेशिने हि स्त्रीणां रम्यमलङ्कारादि
 दक्षिणात्वेन दद्यते कुरिकथैवं स्वकृतमारणद्वारा शत्रूणां रण-

पुरैव तस्मिन् समदेशि तत्सुता-
 भिकेन यः सौहृदनाटिनाग्निना ।
 नलाय विश्राणयति स तं रथं
 नृपः सुलंघ्याद्रिसमुद्रकापथं ॥ २३ ॥

स्यलस्यण्डिलशायिताव्रतमुपदिष्टं तस्मात्तस्यैते दक्षिणालेन दत्ते
 पत्रावलीनेत्रकज्जले इव । लोहमुद्गरय्यामवर्षैः स्नानपत्रावली-
 नेत्रकज्जललेनोन्मेषितैः इयं कुम्भिका निश्चितपरविदारणा
 वैरिनाय्यं च वैधव्यात्प्रकृतकज्जलपत्रावली इति । स्यण्डिलशायी-
 ति । स्यण्डिलाच्छ्रितरि व्रते (पा० ४।१।१५) इत्यण् ॥ २२ ॥

पुरेति । तस्य भीमस्य सुतायां अभिकेनानुरागिणा यथा
 भैमी दातव्येति बुद्ध्याद्यं न प्रेषितः किन्तु शत्रुभराक्रान्तभूमा-
 रनिराकरणद्वारा त्वमस्माकं सुहृदिति प्रेषित इति सौहार्द-
 स्नेहं नाटयति, एवशीलेनाग्निना पुरैव दूतीप्रेषणावसर एव
 यो रथः तस्मिन् भीमे समदेशि प्रेषितो दत्तः, नृपो नलाय तं
 रथं विश्राणयति स ददौ । किम्भूतं । सुलंघ्या अनायासेनाति-
 क्रमणीया अद्रयः अत्युत्तमपर्वताः समुद्राः कापथा विषमनि-
 रगन्तं रूपा मार्गाश्च यस्य । सर्वत्र सस्तरणममर्थं । कदम्बा का-
 पथः समा इत्यमरः । कापथ इति । कापथ्यस्तयोरिति (पा०
 ६।३।१०४) कादेशः । अगादिना (पा० ५।४।७४) समामा-
 न्नाऽप् ॥ २३ ॥

प्रसूतवत्ता नलकूवरान्वय-

प्रकाशितास्यापि महारथस्य यत् ।

तमेव वर्णयति । प्रसूतेति । अस्यापि भीमेन नलाय दत्त-
स्यापि महतो जवादिगुणयुक्तस्य रथस्य प्रकृष्टा सूतवत्ता सूतो
विद्यते यस्य स सूतवान् तद्भावः सूतवत्ता सारथिमत्ता, प्रकृष्ट-
स्यासौ सूतस्य तदत्ता वा, यस्मान्नलस्य कूबरेण युगन्धरेण सह-
योऽन्वयः सम्बन्धः, नलेन सह वा यः कूबरस्यान्वयः, तेन प्रका-
शिता प्रकटोक्तता शोभिता च, तत्तस्माद्धेतोरेतस्य रथस्य पुष्पक-
वत्कामगामि धनदविमानवत् प्रकृष्टता उत्कृष्टगुणयुक्तता पुष्प-
कात् सकाशाद्वा जवादिगुणैरधिकत्वात् कुवेरस्य दृष्टान्त उदा-
हरणं तस्य बलेन तत्सामर्थ्याननुमीयते अनुमानजन्यज्ञानस्य
विययीक्रियते । न केवलं कुवेरस्य महारथस्य किन्त्वस्यापीति
समुच्चयेन व्याप्तिदर्शनपुरःसरं उपनयन्निगमे सूचयत्यपिशब्दः ।
कुवेरस्यापि महारथस्यायुतसंख्यायुधसंयुक्तपुष्पकविमानेन कृत्वा
प्रकृष्टता प्रकृष्टवस्तुमत्ता प्रकृष्टेन कृता तेनोद्दमानता वा भवति ।
एवं कुवेरदृष्टान्तबलेनाग्रे एतस्य पुष्पकप्रकृष्टता भविष्यतीत्य-
नुमीयते । यतोऽस्यापि कुवेरस्य नलकूवरान्वयेनान्वयेन सन्ता-
नेन पुत्रेण प्रकाशिता प्रकटिता शोभिता प्रसूतवत्ता जनधि-
दता इति भाधर्म्यदृष्टान्तः । शेषबलेनानुमानन्त्वेवं । विमतो
महारथः पुष्पकः प्रकृष्टो भवितुमर्हति नलकूवरान्वयप्रकाशि-
तप्रसूतवत्तात् । यो यो नलकूवरान्वयप्रकाशितप्रसूतवत्तावान्
स पुष्पकः प्रकृष्टः । तथा कुवेर इत्यनुमानवशादेतन् सर्वमुच्यते

कुवेरदृष्टान्तवलेन पुष्पक-
 प्रकट्यतैतस्य ततोऽनुमीयते ॥ २४ ॥
 महेन्द्रमुच्चैःश्रवसा प्रतार्य्य य-
 न्निजेन पत्या कृतसिन्धुरन्वितम् ।
 स तद्देऽस्मै ह्यरत्नमर्पितं
 पुरानुबहुं वरुणेन बन्धुताम् ॥ २५ ॥
 जवादवारीकृतदूरदृक्पथ-
 स्तथाक्षियुग्माय ददे मुदं नयः ।

इति यथा कथञ्चित् श्लोको व्याख्येयः । किन्तु प्रकटः सुतः पुत्र
 इति वा । पुष्पकस्य नलः सारथिर्नास्ति तेन तत्तुल्यता नास्ति ।
 किन्तु तत्पतिना कुवेरेणेति, अस्य तु नलः सारथिरित्ययं रथो
 रमणीय इति भावः । कुवेरस्तु युगम्बर इत्यमरः ॥ २४ ॥

महेन्द्रमिति । सिन्धुः समुद्रो नाम्ना उच्चैःश्रवसा अथ चो-
 द्यतकर्णेन मलक्षणेनाथ च दीर्घकर्णेन दुर्लक्षणेनान्येन महेन्द्रं
 प्रतार्य्य यद्भयरत्नं निजेन पत्या स्वस्वामिना वरुणेन अन्वितं
 युक्तमष्टत वरुणायादत्तेत्यर्थः । स भीमस्तद्वरत्नं अस्मै नलाय
 ददे । अनेन कथं तत्पत्न्यमित्यत आह । किभूतं । वरुणेन बन्धुताम-
 भीकमैर्चो अनुबहुं वर्द्धयितुं पुरा दूतोप्रेषणावसरे ऽर्पितं भी-
 माय दत्तं । उच्चैःश्रवमोऽप्यधिकमश्वं तस्मै ददाविति भावः ॥ २५ ॥

जवादिति । योऽथो भोकागामक्षियुग्माय नेचयुग्माय
 दिदृशायाः स्त्रीरूपदर्शनेच्छाया आदरस्तस्य दासतां दासत्वं

ददद्दिदृक्षादरदासतां यथा

तथैव तत्पांशुलकण्डनालताम् ॥ २६ ॥

ददानः पारवश्यं कुर्वन् अवाह्येतोः अवारीकृतः अवाक्तिरोकृतो
दूरो वज्रयोजनो दृक्पथो नेत्रपथो येन दूरं गतत्वान्नेत्रयो-
रविषयः सन् यथा नेत्रयुग्माय मुदं प्रीतिं न ददे, दर्शनाभावा-
त्प्रीतिं नोत्पादितवानित्यर्थः, तथा पुनरागमनसमयेऽपि तथैव
दिदृक्षादरदासतया तस्य नेत्रयुगस्य पांशुलं रेणुयुक्तं कण्डनालं
यस्य तस्य भावसंज्ञा तां लक्षणयोत्कृष्टितवं ददमुदं न ददे ।
तमशं दद इति पूर्व्वेण सम्बन्धः । यथातथाशब्दौ व्यत्यसौ
योज्यौ । रूपादिविलोकनकौतुकिभिर्यावदस्य द्रष्टुमारब्धस्ता-
वद्देगवशाद् दूरं गतत्वान्न दृष्टः । इदानीं यद्यपि न दृष्टस्तथापि
व्याघ्रव्यागमनेऽवश्यं द्रष्टव्यमिति बुद्ध्या व्यापारान्तरपरित्या-
गपुरःसरं तद्रूपादिविशेषदर्शनादराश्वेने प्रसार्य तत्रैव यावत्
स्थितास्तावत् पुनरागमनसमयेऽपि खुरपुटकृतचोणीरेणुसम्ब-
न्धान्न दृष्टः । तथा चोभयथापि दर्शनाभावादुकण्डाया अपरिपू-
र्णत्वान्नेत्रयुगस्य हर्षो नाभूदित्यर्थः । अतिजवनोऽय इति भावः ।
जवादप्रतिषिद्धो दूरो दृक्पथो येनातिदूरं नेत्राभ्यामनुगत-
मार्ग इति यावदेवंभूतो योऽक्षियुगाय दर्शनहर्षं तथाऽनादृत्य
यथा दिदृक्षादरदासतां ददानः संस्तथैव तस्य नेत्रयुगस्य द्रष्टुर्वा
शुष्ककण्डत्वं ददे । निरन्तरदर्शनाभावात्तादृशी प्रीतिर्न जाता,
किन्तु पूर्व्वोक्तप्रकारेण नेत्रयोर्द्रष्टुर्वा भूरेणुसम्बन्धात् शुष्ककण्ड-

युग्मम्
दिवस्पतेरादरदर्शिनादरा-
ददौकि यस्तस्मिन् विश्वकर्मणा ।

त्वमेव जातमित्यर्थः । द्रष्टव्यदर्शनाद्धि दृष्ट्वागस्य प्रतिषेधो भवति
अथ तु वेगातिशयाद्दर्शनाभावात् प्रतिषेधस्तस्येति वा । अथ
च जलरहितः कृतो दूरो दृष्टिगोचरो यो मार्गः स पिपासो-
र्नचयुगाय हर्षं ददाति किन्तु जलावलोकने पारवश्यं तथापि
पिपासोः शुष्ककण्ठत्वं वेत्युक्तिरिति वा । दासतामिति पाठे
दिदृचादरस्य दानपात्रं ददावित्यर्थः । दाश्ट दाने, दाश्टगोत्रे
सम्प्रदान इति (पा० २।४।७४) निपातनाद्दद्यतेऽसौ इति दान-
पात्रं । पारावारे परावाचीतीरे पात्रमित्यमरः । पचे नास्ति
वारि यस्मिन्नसाववारिः । पचे वारणं वारः अन्तात् घञ् स
नास्त्यस्यासौ । अववारशब्दादवारिशब्दाच्च च्विः ॥ १६ ॥

दिवस्पतेरिति । दिवस्पतेरिन्द्रस्य भैम्यनुरागवशाद्धीमं
आदरदर्शिना विश्वकर्मणा यः तं भीमं प्रत्युद्दिश्य आदराद-
दौकि उपदारूपेण प्रेषितः स भीमस्मामेकं महापरिमाणं मा-
णिक्यं तन्मयं तद्रूपं तन्निर्मितं वा महोन्नतमत्युच्चं पतत् पात्रं
पतत् गण्डूपज्जन्तान्मूलाद्वारादि शृङ्गातीति यहः तं नलेन
प्रयोजेन याहितवान् अङ्गीकारितवान् नन्वाय ददावित्यर्थः ।
प्रभोऽर्थग्न्यादरः तं तदनुजीविनः स्वस्त्रिन्येन मेवन्त इति
भोकरीतिः । पतद्वाहः पतद्वाह इत्यमरः । दिवस्पतेः । तत्पुरुषे
पतीति (पा० ६।१।२४) बाहुमकात् पष्ट्या अनुकि कस्कादि-

तमेकमाणिक्यमयं मद्योन्नतं
 पतद्गृहं ग्राहितवान्नलेन सः ॥ २७ ॥
 नलेन ताम्बूलविलासिनोऽग्निहस्तै-
 र्मुखस्य यः पूगकणैर्भृतो न वा ।
 इति व्यवेचि स्वमयूखमण्डला-
 दुदञ्चदुच्चारुणचारुणश्चिरात् ॥ २८ ॥

त्वादिसर्जनीयस्य (पा० ८।३।४३) सः । यध्याः यतिपुत्रेति (पा०
 ८।३।५३) हन्द्देविषयत्वात् लौके गत्यर्थसकर्मकत्वात् कर्मणि
 चिप् । पतत् गृह्णातीति पतद् ग्रहः । पचाद्यचि (पा० ३।१।
 १३४) पततो ग्रह इति (पा० ३।१।५८) अप् ॥ २७ ॥

नलेनेति । उदञ्चदुच्चारुणचारुण उदितरोन्नतस्यैवद्वा
 सुन्दरादतिरक्तात् ऊर्द्धप्रसरत्किरणोऽतिशयितो यः स्त्रीयो
 रूपगुणक्षेन चारोर्वा रक्ततरात् स्वमयूखस्य मण्डलात् सङ्गा-
 ङ्गेतोः ताम्बूलविलासिना ताम्बूलरसमाचयादिणा पूगनागव-
 लीदलखण्डत्यागिना नलेन गृहीतरसत्वात् उज्जितैस्त्यक्तैर्मा-
 णिक्यप्रकलसदृशैर्द्वाररूपैः पूगकणैः क्रमुकात्म्यकलैः अयं
 भृतः पूरितो न वा पूरित इति यः पतद्गृहः चिराद्भूयसा का-
 लेन सूक्ष्मेच्छिकया क्रमेण मुक्तसंशयैर्लोकैर्येवेचि निश्चितसं प्रा-
 हितवानिति पूर्व्वेण सम्बन्धः । समीपं गत्वा सूक्ष्मेच्छिकयाऽयमि-
 दानो पूगकणैः भृत इति निश्चितः कदाचित् कदाचिच्च इदानीं
 न भृत इत्यपि निश्चित इत्यर्थः । भृताभृततत्सन्देहे रक्तमयू-

मयेन भीमं भगवन्तमर्चता
 नृपेऽपि पूजा प्रभुनास्मि या कृता ।
 अदत्त भीमोऽपि स नैषधाय तां
 हरिन्मणेर्भोजनभाजनं मद्धत् ॥ २९ ॥
 हृदे सदैव क्विमस्य बिभ्रतां
 न केकिनां सर्पविषं प्रसर्पति ।

खमण्डलं हेतुः । माणिक्यमयत्वादतिरक्त इत्यर्थः । इदानीं प्रा-
 म्बूलस्थानवसराङ्गाविन्युपचारे भूतवदित्युपचारः । यदा तस्यै-
 वारक्तत्वाज्जनस्योद्धारत्यागभ्रमः । अमी पूगकणाः किंवा कि-
 रणसमूहा इति मन्देहश्चिरान्निर्णीत इति वा ॥ २८ ॥

मयेनेति । भगवन्तं पङ्कुणैश्चर्य्यसम्पन्नं भीमं शिवमर्घ्यादिभिर्ह-
 पचारैरर्चता पूजयता जैवेन मयनाद्या ऽसुरेण प्रभुनास्मि शिव-
 नामधारके नृपेऽपि भीमेऽपि या पूजा कृता उपदा अकारि स
 भीमोऽपि तां पूजां पूजारूपहरिन्मणेर्गारुडमणिसम्बन्धि विपा-
 पहारममर्थे अतिविकृतं भोजनार्थं भाजनं नैषधायोदत्त मयेन
 तस्मै दत्तं मेऽपि मन्त्रायादत्तेति । अपिशब्दः समुच्चयार्थः ।
 अर्चयतिर्भावादिकः ॥ २९ ॥

हृद इति । अथ भोजनपाचस्य हविं नीत्वा द्युतिं सदैव
 हृदेऽपि बिभ्रतां केकिनां मयूराणां मर्पविषं न प्रसर्पति तच्छ-
 रोः नाम्नामतीत्यर्थः । स भगवान् शिवोऽथ पात्रे एतदाधार-
 सेन कामकूटद्येदमोक्षान् तर्हि नीमकण्डलं नाधारान् । अथ

न नीलकण्ठत्वमथास्यदत्र चेत्
 स कालकूटं भगवानभोक्ष्यत् ॥ ३० ॥
 विरोध्य दुर्वाससमस्त्रलदिवः
 खजं त्यजन्नस्य किमिन्द्रसिन्धुरः ।
 अदत्त तस्मै स मदक्लात् सदा
 यमभ्रमातङ्गतयेव वर्षुकं ॥ ३१ ॥

पात्रे विषभक्षणे कृते सति तत्कीर्णतया नीलकण्ठत्वं न स्यादि-
 त्यर्थः । लिङ् निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ (पा० ३।३।१३८)
 इति लृङ् । भुजोनवन इति (पा० १।३।६६) तङ् ॥ ३० ॥

विरोध्येति । स भीमस्तस्मै नलाय मदक्लाद् दानजलव्या-
 जात् सदा वर्षुकं वर्षणशूलं यं हस्तिनं अदत्त स दुर्वाससं विरोध्य
 रोषयित्वा तच्छायादिन्द्रसिन्धुर ऐरावतो दिवः सकाशादस्त्र-
 लत् पतितः किं । भुवमागत ऐरावणः किमित्यर्थः । विरोधे हेतुः ।
 अस्त्र दुर्वाससः खजं मालां त्यजन् भुवि क्षिपन् । अत्र पौराणिकी
 कथा । कदाचिदैरावतमारुह्य गच्छते इन्द्राय दुर्वाससा प्रसादेन
 मन्दारपुष्पमाला दत्ता सा चेन्द्रेण करोन्द्रकुम्भे स्थापिता स तां
 शृण्णादण्डेनाधक्षिलेप ततः कुपितेन मुनिना त्वमपि माला-
 वदधः पतेति शप्तः तन्मूलेयमुत्प्रेक्षा । वर्षुकत्वे पुनस्तप्रेक्षते ।
 अभ्रमातङ्गतया ऐरावतत्वेनैव । ऐरावतो हि सदा मदजलं
 खति अयमपि तावत् खगाङ्गुष्ठः स एवेति सदा दानजलं मुञ्च-
 तीत्यर्थः । अभ्रवमातङ्गस्तया वा श्यामत्वात् मजलघनतुल्य

मदान्मदये भवताथवा भिया
 परं दिग्गन्तादपि यात जीवत ।
 इति स्तु यो दिक्करिणः स्वकर्णयो-
 र्विनाह वर्षस्त्रजमागतैर्गतैः ॥ ३२ ॥
 बभार वीजं निजकीर्तये रदौ
 द्विषामकीर्त्ये खलु दानविमुपः ।

इत्यर्थः । अस्य भीमस्य सम्बन्धित्वेनास्त्रलत्किमिति वा । वर्षुकं
 लपयते (पा० ३।२।१५४) त्युक्ञ् ॥ ३१ ॥

मदादिति । यो गजः स्वकर्णयोरगगतैर्गतैरागमनैर्गमनैश्च
 हत्वा वर्षस्त्रजं वर्षमासां विनैव दिक्करिणो दिग्गजान् प्रति
 इत्याह स्तुव । इति किं । भो दिग्गजाः भवतां वलाभिमानस्ये-
 दस्ति तर्हि मदाद् युद्धं कर्तुं यूयं मदये भवत मम पुरस्तात्ति-
 षत । अथवा चेन्मदो नास्ति तर्हि भिया दिग्गजस्या यूयं दिग्-
 गन्तादपि परं यात गच्छत । पलायिताश्च सन्तः तत्रैव सुखेन
 जीवत स्त्रप्राणान् रक्षत । इयं सुप्नोत्प्रेक्षा ॥ ३२ ॥

बभारेति । यो गजो निजकीर्तये रदौ दन्तौ वीजं कारणं ब-
 भार, द्विषामकीर्त्ये दानविमुपे दानोदविन्दूनेव कारणं बभार ।
 सुप्नोत्प्रेक्षायां । दन्ताभ्यां परविदारणात् स्वस्य यशःसमुत्पत्तेस्त-
 योः कीर्त्तिकारणत्वम् । अथ च कीर्त्तिलक्षणस्य शुभ्रत्वात् कारणे-
 नापि तादृशेनैव भवितुं युक्तमिति । दन्तौ कीर्त्तिवीजभूतकन्दा-
 विव गदजधगन्धाधानमात्रेण परगजानां भङ्गात् दानविन्दूनां

अवःश्रमैः कुम्भकुचां शिरःश्रियं
 मुदे मदस्वेदवतीमुपास्त यः ॥ ३३ ॥
 न तेन वाहेषु विवाहदक्षिणी-
 कृतेषु सङ्ख्यानभवेऽभवत् क्षमः ।
 न शातकुम्भेषु न मत्तकुम्भेषु
 प्रयत्नवान् कोऽपि न रत्नराशिषु ॥ ३४ ॥

तदकीर्त्तिलक्षणत्वं । कार्यस्य ग्लानत्वात् कारणेनापि तादृशेनैव
 भवितुं युक्तमिति ग्लानदानविन्दव एवाकीर्त्तवर्जमिवेत्युत्प्रेक्षा ।
 तथा मुहुर्मुहुर्गतागतैः अवःश्रमैः कर्षप्रयासैरेव व्यजनचालनैः
 कृत्वा कुम्भावेव कुचां यस्यास्तां मदस्वेदवतीं दानरूपधर्मोदक-
 युक्तां शिरःश्रियं घर्मजलापहरणद्वारा तस्या एव मुदे हर्षाय
 उपास्त मियेवे । एवभूतं शिरो दधानः प्रीतिमुदपादयदित्यर्थः ।
 कामकेलिखिन्नाकुम्भकुचां कामिनीं स्वेदमपनयन् कामी ताल-
 वृक्षचालनेन वीजयतीति मदस्य स्वेदरूपेण शिरःश्रियः स्त्री-
 स्वरूपणम् । 'अधन्येत्यपि पाठः ॥ ३३ ॥

नेति । तेन भीमेन मत्ताय विवाहे दक्षिणीकृतेषु कन्यादानद-
 क्षिणात्वेन दक्षेपु वाहेषु रथादिषु तुरङ्गेषु वा सङ्ख्यानभवे सङ्खा-
 ज्ञाने प्रयत्नवानपि कोऽपि कश्चिदपि न क्षमः इत्यन्तो वा दत्ता
 इत्येवं सङ्ख्यापरिच्छेदे समर्थो नाभवत्, तथा शातकुम्भेष्वनेकभू-
 पणभूतघटिताघटितकाञ्चनेषु न, तथा मत्तकुम्भेषु गलत्तदमा-
 तङ्गेषु न, तथा रत्नराशिषु न क्षमोऽभवदिति । सर्वत्र विवाहद-

करग्रहे वाम्यमधत्त यस्तयोः
 प्रसाद्य भैम्या नु च दक्षिणीकृतः ।
 कृतः पुरस्कृत्य ततो नलेन स
 प्रदक्षिणस्तत्क्षणमाशुपुच्छणिः ॥ ३५ ॥

चिणीकृतेष्विति च । वज्रतरं यौतुकं दत्तवानिति भावः ॥ ३४ ॥

करेति । य आशुपुच्छणिरग्निस्रयोः करग्रहे विवाहे विषये
 वाम्यं वक्रत्वं अधत्त भजे । भैम्यभिलाषान्नलाकारधारणादिदा-
 रा पूर्वं विरुद्धोऽभूदनु च पश्चान्नलवरणावसरे भैम्या स्तुतिधा-
 मादिना प्रसाद्य सन्तोष्य दक्षिणीकृतः आनुकूल्यं नीतः सोऽग्निः ।
 ततः पाणिपदानन्तरं नलेन पुरस्कृत्योक्तेखनादिसंस्कारपूर्वमग्रे
 प्रतिष्ठाप्य तत्क्षणं तस्मिन्निवाहममये प्रदक्षिणः प्रकर्षेणायस्यः
 कृतः प्रदक्षिणभागेन वलयाकारेण वेष्टितः । अथ च यः पूर्वं
 यौतुकदामकाले वामभागेऽभूत् पश्चाद्भैम्या फूत्कारादिना प्र-
 साध्यानुकूलः कृतः । अथ च दक्षिणभागे कृतः सोऽर्चनादिभिः
 सम्पूज्य नलेन सुतरामनुकूलः कृतः । अथ च प्रकर्षेण दक्षिण-
 भागे कृतः । अन्योऽपि मद्यान् पूर्वं विरोध्यते न विवाहादौ
 प्रसाद्यानुकूलः क्रियते इत्युक्तिः । अत्र कश्चित् कश्चिद्विधिक्रम-
 भङ्गो देशाचाराद्याभावेदात् कुलाचारविशेषाद्वाद्भूयः । न
 पुनः श्रीरघुकवेरज्ञाननेशोऽपि । अत एव पूर्वं यथाविधीति
 प्राप्नुते । आशुपुच्छणिः । आशापुमिच्छति आशुः श्रुपेः मयन्ता-
 यन्दिमाधुः । शिष्टमयुक्तत्वाद्वापायामपि माधुस्यं ज्ञेयम् ॥ ३५ ॥

स्थिरा त्वमश्लेष भवेति मन्त्रवा-
गनेशदाशास्य किमाशु तां ह्रिया ।
शिला चलेत् प्रेरणया नृणामपि
स्थितेस्तु नाचालि विडौजसापि सा ॥ ३६ ॥
प्रियांशुकयन्धनिवद्धवाससं
तदा पुरोधो विदधे विदर्भजां ।

स्थिरेति । हे भैमी इममग्मानमारोहेत्युच्चार्य त्वं अश्लेष
स्थिरा भवेति नलेनोच्चारिता मन्त्ररूपा वाक् तां भैमीमाशास्य
शिलावन्निच्यला भवेति तस्यै आशिषं दत्वा आशु अनेशत् अ-
नाशत् । उच्चारिता वर्षा प्रध्वस्ता भवन्ति । तत्रोत्प्रेक्षते ह्रिया
किं । किमिति तस्या लज्जेत्यत आह । शिला अल्पतेजसां नृणा-
मपि प्रेरणया करचरणव्यापारमात्रेण चलेत् स्वस्थानादन्यत्र
गच्छेत् सा तु भैमी पुनः अतिप्रभाविणा विडौजसा इन्द्रेणापि
स्थितेः मनोव्यापारमात्रस्योक्तनलपतित्वरूपाया मर्यादायाः
सकाशास्त्राचालि । पतिप्रतापीमा न त्याजितेति स्थिरतरले-
नाधिकाया भैम्या अहं होनेति स्वदोषं विचिन्त्य लज्जैव नष्टे-
त्यर्थः । वैधमग्नारोहणं तेन कारितमिति भावः । नश अदृग्ने
अस्माद्गुडिः पुषादित्वादङ्गि नशिमन्योरलियेत्येत्वमिति (पर० ६।
४। २०। वा० २) एते रूपं ॥ ३६ ॥

प्रियेति । तदा वज्रिमन्त्रिधिकाने पुरोधो गौतमो विदर्भजां
प्रियस्य नलस्यांशुकेन सह यन्विना निवद्धं वामो यस्यास्तामेवं-

जगाद् विच्छिद्य पटं प्रयास्यतो
 नलादविश्वासमिवैष विश्ववित् ॥ ३७ ॥
 ध्रुवावलोकाय तदुन्मुखभ्रुवा
 निर्दिश्य पत्याभिदधे विदर्भजा ।

विधां विदधे चकार । उत्प्रेक्षते । पटं विच्छिद्य कर्तिताऽरण्ये
 भैमीं विहाय प्रयास्यातो गमिष्यतो नलात्सकाशादेष पुरोधा
 अविश्रामं विश्वासभावं जगादेव । वस्त्रं हित्वा त्वां हित्वाऽयं
 गमिष्यतोत्येतस्य विश्रामो न कार्य इत्यस्य वस्त्रेण सह स्व-
 स्त्रस्य ग्रन्थिं दत्तैवानेन सह विचरणीयमित्युवाचेत्यर्थः । कथमे-
 तज्ज्ञातमत आह । यतो विश्वं सर्वं वेत्तीति काश्चिदयज्ञ इत्यर्थः ।
 तस्माद्विष्यदपि तेन ज्ञातमित्यर्थः । कलिना पराभूतो नलो
 द्यूतदारा हारितमर्बुम्भः स्त्रीयैस्त्यक्तो वापरेण कलिना पचि-
 त्पेषेण तद्धारणार्थं विचित्रस्य वस्त्रस्यापहाराद्वस्त्रान्तराभावा-
 द्दौमोवस्त्रार्द्धधारी सन् निद्राणायाम्पत्या वस्त्रार्द्धं विच्छिद्य तां
 महारणे तत्याजेति भारते कथा । वैधमुभयवस्त्रं ग्रन्थिपन्नं
 तेन हतमिति भावः । विदधदिति पाठे कुर्वन् सन्निति या-
 जगा ॥ ३७ ॥

भुवेति । तस्य ध्रुवस्य दर्शनार्थमुन्मुखो भूर्यस्य तेन पत्या
 नजेन विदर्भजा निर्दिष्टाज्ञाय ध्रुवस्यावलोकनार्थं अभिदधे
 उक्ता । तदुन्मुख्या भ्रुवा हत्वा संज्ञाप्येति वा । न तु स्यूनस्य
 ध्रुवस्य स्वयंदर्शनयोग्यत्वात् सा स्वयमेव तं पश्येत् । तेन किमिति

किमस्य न स्यादणिमाक्षिसाक्षिक-
स्तथापि तथ्यो महिमाऽऽगमोदित ॥ ३८ ॥
धवेन सादर्शिं वधूरुन्धतीं
सतीमिमां पश्य गतामिवाणुताम् ।

दर्शनं कारितमित्यत आह । अस्य भुवस्य अणिमा सूक्ष्मप्रमा-
णत्वं अक्षिसाक्षिको जेवगोचरः, किं न स्यादपि तु स्यादेव
यद्यपि तथापि स्वयदर्शनयोग्यत्वेऽपि आगमोदितो महिमा
वेदोक्तं गौरव सत्योऽस्त्विति शेषः । श्रुत्युक्तं हि प्रमाणमित्यर्थः ।
श्रुतिर्हि ततो वधू भुवमोजयीतेति भुवे दर्शिते भुव पश्चामि
प्रजां विन्द इति सा ब्रूयात् तस्मात् स्वयं द्रष्टुमशक्यत्वेऽपि ननु
एवादर्शयदिति युक्तमित्यर्थः । वैधं भुवदर्शनं कारितमिति भावः ।
एतत् सर्वं कविवचः । अथ च यद्यस्याणुत्वं प्रत्यक्षं तथापि ज्यो-
तिःशास्त्रोक्तं भुवमण्डलस्य महापरिमाणत्वं सत्यमेव ॥ ३८ ॥

धवेनेति । सा वधूर्धवेन नलेन अणुतामिसूक्ष्मत्वं गता-
मिमां सती पतिप्रतामरुन्धती त्वं पश्येत्युक्ता अदर्शिं दर्शित्वा ।
तत्राणुत्वे उत्प्रेक्षते । वरणात् पूर्वमेव हृदि कृतस्य मनोरथमा-
त्रेण हृदये कृतस्य भूपते, कृते हृणीकृतस्वर्गपते, द्रष्टव्यमाद्यवेन
त्यक्त इन्द्रो येनैवभूताज्जनादिव लज्जयेति शेषः । अहं हि परि-
णीता सतीन्द्र द्रष्टव्यमायमकरव भैमो तु हृदि धारणमात्रादे-
वेति । सत्तोऽपीयमेवाधिका सतीति भैम्या सकाशात्तज्जयेव
कृणामित्यर्थः । स्वतः कृतत्वमेव उत्प्रेक्षितं । भूपतेर्जनादिति

कृतस्य पूर्वं हृदि भूपतेः कृते
 तृणीकृतस्वर्गपतेर्जनादिति ॥ ३९ ॥
 प्रसन्नता तत्करपल्लवस्थितै-
 रुडुक्कविर्व्योम्नि विहारिभिः पथि ।
 मुखेऽमराणामनले रदावले-
 रभाजि लाजैरनयोज्जिह्वैर्द्युतिः ॥ ४० ॥
 तथा प्रतिष्ठाकृतिधूमपद्धति-
 र्गता कपोले मृगनाभिगोभिताम् ।

शब्दद्वयसामान्यवाच्यापि नलभैमीलक्षणे विज्ञेये पर्यवस्यति । वैध-
 मरन्धतीदर्शनं कारितमिति भावः । अदर्शि । अन्ताक्षिण् । अ-
 भिवादिदृशोरिति (पा० १।४।५ इ वा० १) अणौ कर्तुर्णो कर्मात्वं ।
 तस्य चाभिहितत्वाद् द्वितीयाभावः ॥ ३९ ॥

प्रसन्नतेति । तस्याः भैम्याः करयोरेव पल्लवयोः स्थितैर्वर्त्त-
 मानैर्लाजैः प्रसन्नता पुष्पत्वं अभाजि प्राप्तम् । पल्लवेषु च पुष्पाणि
 युक्तानि तथा अनया भैम्या उज्जिह्वैः करान्मुक्तैर्व्योम्नि विहार-
 णभीमैः मद्भिः पथि कराणाम्तरालरूपे मार्गे उडुक्कविर्गच्छ-
 गोभा भेजे । व्योम्नि गच्छन्नाणि युक्तानि । तथाऽमराणां मुखे
 ऽनले ऽनया ऊनैः रदावलेः दन्तपङ्क्तिर्द्युतिः गोभा भेजे । मुखे
 दन्तपङ्क्तिर्युक्ता । वैधो लाजहोममया कृत इति भावः ॥ ४० ॥

तथेति । तथा भैम्या प्रतिष्ठा करकुङ्कुमाभ्यां स्वीकृता आ-
 कृतिधूमपद्धतिः दृश्यमानलाजादिद्रव्यमन्त्रिणी धूमपरम्परा

ययौ दृशोरञ्जनतां श्रुतौ श्रिता
तमाललीलामलिकेऽलकायिता ॥ ४१ ॥
अपङ्क्तः खेदभरः करे तयो-
स्त्रपाजुपोर्दानजलैर्मिलन्मुक्तः ।
दृशोरपि प्रस्रुतमश्रु सात्त्विकं .
घनैः समाधोयत धूमलङ्घनैः ॥ ४२ ॥

कपोले मृगनाभिगोभितां कस्तूरीगोभां जाता प्राप्ता । तत
ऊर्द्धं गच्छन्ती दृशोश्चक्षुषोरञ्जनतां ययौ प्राप । ततोऽप्यूर्द्धं
गच्छन्ती श्रुतौ कर्षयोस्तमाललीलावतंभभूते तमालदलमा-
दृशे श्रिता । ततोऽप्यूर्द्धतरं गच्छन्ती अलिके ललाटे ऽलका-
यिता चूर्णकुन्तलवदाचरिता तत्तुल्या जातेत्यर्थः । कपोले क-
स्तूरी दृशोरञ्जनं श्रुतौ तमालं ललाटे चालका इति युक्तम् ।
वैधधूमयहणं कृतमिति भावः । मृगनाभिगोभिति । कर्तर्युपमान
इति (पा० ३।१।७८) णिना मृगनाभिगोभिनी तस्या भाव-
स्तत्ता, त्वत्तलोरिति (पा० ६।३।३५ वा० २) पुंवत् ॥ ४१ ॥

अपङ्क्त इति । त्रपाजुपोर्लज्जावतोस्तयोः करे वर्त्तमानः
खेदभरः सात्त्विकधर्मजलसहो दानजलैर्ब्राह्मणेभ्यो दक्षिणादा-
नार्थं उत्सृष्टैः सङ्कल्पजलैः सद्य मुक्तुर्वारं वारं मिलन् धम्मन् प्राप्नु-
वन् सन् अपङ्क्तः दानजलयोगात् सात्त्विकः खेदोऽयमिति लो-
केन न ज्ञात इत्यर्थः । करे मुक्तमिलन् पुनः पुनरुद्भवन् दान-
जलैरपङ्क्त इति वा । तत्रापि कामविकारवशात् खेदं लोको

बह्वनि भीमस्य वह्वनि दक्षिणां
 प्रयच्छतः सत्त्वमवेक्ष्य तत्क्षणं ।
 जनेषु रोमाञ्चमितेषु मिश्रतां
 ययुस्तयोः कण्टककोरकश्रियः ॥ ४३ ॥
 बभूव न स्तम्भविजित्वरी तयोः
 श्रुतिक्रियारम्भपरम्परात्परा ।

ज्ञास्यतीति भिया वा । दृशोरपि सम्बन्धि प्रसृतं गलितं सात्त्विकं
 कामविकारजमयु घनैः सान्द्रैर्धूमलङ्घनैर्धूमाक्रमणैः कृत्वा समा-
 धीयत परिहृतं ताभ्यामित्यर्थात् तैरेव कर्तृभिरपलपितं वा । पर-
 स्परस्पर्शात्तयोः खेदादयः सात्त्विकाः प्रवृत्ता इति भावः ॥ ४२ ॥

बह्वनीति । बह्वनि वह्वनि दक्षिणां प्रयच्छतो दक्षिणा-
 त्नेन ददतो भीमस्य सत्त्वं दानशौण्डिल्यमवेक्ष्य तत्क्षणं तस्मिन्नेव
 क्षणे आश्चर्यातिशयेन रोमाञ्चमितेषु प्राप्तेषु जनेषु मध्ये तयो-
 र्भीमीनस्योरपि कण्टककोरकश्रियः कण्टककलिकाशोभा मि-
 श्रिताम् एवम् प्रापुः । सात्त्विकोऽपि रोमाञ्चोऽन्यजनवदाश्चर्या-
 दयं जात इत्युपलक्षित इति भावः ॥ ४३ ॥

बभूवेति । श्रुतिक्रियाया वेदविहितलाजाहोमाग्निपरिभ्र-
 मणादिकाया आरम्भस्य परम्परा एकस्मादनन्तरमन्यस्यार-
 म्भमग्रादनन्तरमन्यस्यैवमण्यवहितो य उत्तरोत्तरभावनादिप-
 चमरा वेगिता, तयोरेवग्रापेक्षितायामपि कर्मवेगितायां मा-
 न्दिवजमित्यादिवज्जमात्माकस्य स्तम्भस्य विजित्वरी जयनशीला

न कस्यसम्यत्तिमलुम्यदयतः
 स्थितोऽपि वज्रिः समिधा समेधितः ॥ ४४ ॥
 दमस्वसुः पाणिममुष्य गृह्णतः
 पुरोधसा संविदधेतरां विधेः ।
 महर्षिणेवाङ्गिरसेन साङ्गता
 पुलोमजामुद्वहतः शतक्रतोः ॥ ४५ ॥

न बभूव तन्नापललाप । स्तम्भवशात्तौ किमपि कर्म गीघं कर्तुं
 समर्थौ नाभूतामिति भावः । तथा समिधा यज्ञकाष्ठेन समे-
 धितः संवर्द्धितो वज्रिरपि अयतः स्थितः सन् तयोः कस्यसम्यत्तिं
 सात्त्विककस्यवाङ्मलं नालुम्यत् न शमयति स्म । गीतजं हि कस्य-
 मग्निः शमयति न तु सात्त्विकं तस्य तच्चासमर्थत्वादित्यर्थः ।
 तयोरन्यः सात्त्विकापलापेऽपि स्तम्भकन्यौ लोकैर्ज्ञातावेति भावः ।
 अवर्त्ततास्तमोति पाठे न स्तम्भविजित्वरीति नञ्प्रमासः । अलु-
 म्यत् । श्रे मुचादीनामिति (पा० ७।१।५६) नुम् ॥ ४४ ॥

दमेति । दमस्वसुः पाणिं गृह्णतो ऽमुष्य नलस्य सम्बन्धिना
 वैवाहिकस्य श्रौतस्य विधेः साङ्गता ऽङ्गमाहित्वं पुरोधसा संवि-
 दधेतरां नितरां साकल्येन चक्रे । प्रधानमात्रं नलेन हतं अङ्गा-
 नि तु पुरोधसा हतानीति भावः । कस्य केनेव । पुलोमजामु-
 द्वहतः शतक्रतोः सम्बन्धिना विधेः साङ्गता आङ्गिरसेन मह-
 र्षिणा वृद्धस्यतिनेव ॥ ४५ ॥

स कौतुकागारमगात् पुरन्ध्रभिः

सहस्ररन्ध्रीकृतमीक्षितुं ततः ।

अधात् सहस्राक्षतनुचमिवता-

मधिष्ठितं यत् खलु जिष्णुनामुना ॥ ४६ ॥

तथाशनाया निरशेपि नो ह्रिया

न सम्यगालोकि परस्परक्रिया ।

म इति । ततः वैवाहिकविधेरनन्तरं स नलः पुरन्ध्रभिर-
न्तःपुरनारीभिरीक्षितुं वधूवरचेष्टादिदर्शनार्थं सहस्ररन्ध्रीकृतं
लणकाष्ठादिरचितं वज्रच्छिद्रगवाक्षं वधूवरसंवेशार्थं रचितशृ-
ङ्गारवेदिकं कौतुकागारं वृद्धहलावहं दूर्वायवाङ्कुरादिनव-
मङ्गलद्रव्यसहितं गृहमगात् ययौ । यद्गृहं जिष्णुना जयशीले-
नामुना नलेनाधिष्ठितं सत् विलोकितुं नेत्रसहस्रावकाशदायि
रन्ध्रमहस्रधारिणा सहस्राक्षस्य कवचेन सह मित्रतां भास्यं अ-
धात् यभार तदपि जिष्णुनेन्द्रेणाधिष्ठीयते खलु उत्प्रेक्षायां
नियये वा ॥ ४६ ॥

तयेति । वर्येण वध्वा चाशनाया सुभुषा ह्रिया कृत्वा तथा
पूर्ववत् नो निरशेपि निःशेषिता आलम्बि न भुक्तमित्यर्थः । तथा
परस्परक्रियाऽन्येन चेष्टादिव्यापारोऽपि ह्रियैव सम्यक् समुख-
दर्शनेन माम्बोकि न विलोकिता किन्तु दक्षितमात्रेणेत्यर्थः ।
तथा अहं दिनषयं यथाविधि मुक्तमग्नीमं त्यक्तसुरतं सख्यं
गरतेष्यामरितं यथा तथाऽज्ञायि मयितं । अरमिति मय्येव

विमुक्तसम्भोगमशायि ससृष्टं

वरेण वध्वा च यथाविधिव्यहम् ॥ ४७ ॥

कटाक्षणाञ्जन्यजनैर्निजप्रजाः

क्वचित् परीहासमचीकरत्तरां ।

बोध्यं । विध्यतिक्रममयाद् दिनचर्यं ताभ्यां सह भुक्तं अन्योन्यं
विलोकितां सहनिद्रितञ्च । परं लज्जयाऽनया च नादमि भुक्तम्
नाशेषाङ्गं दृष्टं न च चुम्बनाल्लिङ्गनादिपूर्वैः शयितमित्यर्थः ।
एकत्र शयनं चिरात्रं ब्रह्मचर्यं चेति विधिः । अशनाया । अशना-
योदन्यधनाया (पा० ७।४।३४) इति साधुः । अहं । समाहारे
द्विगौ राजादिना (पा० ५।४।८१) इति टच्, न बह्यादेः समा-
हार इति (पा० ५।४।८८) अक्तादेशाभावः । राजाक्ताहाः (पा०
१।४।१८) इति पुंस्त्वं । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा० १।१।१८)
अहं विमुक्तसम्भोगमिति योजना ॥ ४७ ॥

कटाक्षेति । भोजकुलस्य भोजपूर्णजात्यचचिद्यवंशस्याङ्कुरो
वालो दमः क्वचिद्भीमदृक्पथागोचरे कस्मिंश्चिद्देशे जन्यजनै-
र्वरयाचिकैर्वरपक्षीयैः सह निजप्रजाः परिहासपात्रभूतपौरवार-
स्त्रीमुखाः ताभिः प्रयोज्याभिरित्यर्थः, कटाक्षणान्नेवमञ्जया
परिहासं शेषवक्रोक्त्यादिना अर्थान्तरोपदर्शनरूपं उपहासमची-
करत्तरां अतितरां कारयामास । तथा क्वचिच्च वरयाचया
निमित्तेनागताञ्जलपक्षीयानन्यान् राजलोकान् धराशरीभिः
दासीसैरिणीभैरभीप्रसूतिभिः पुरमुन्दरीमिर्वाराङ्गनाभिर-

धराशरोभिर्वरयात्रयागता-
 नभोजयद्भोजकुलाङ्कुरः क्वचित् ॥ ४८ ॥
 स कञ्चिदूचे रचयन्तु तेमनो-
 पहारमत्राङ्ग रुचेर्यथोचितं ।

भोजयत् भोजनमकारयत् । परिवेशनार्थं काञ्चित् सहभोजनार्थं
 काञ्चिदादिष्टवानित्यर्थः । विवाहे कनीयसामेवोपहासकरणयो-
 ग्यत्वादङ्कुरपदप्रयोगो युक्तः । कटाक्षशब्दात् तत्करोतीति (पा०
 ३।१।९६ वा० १) ण्यन्तात् ल्युट् । निजप्रजाः । हकौरिति (पा०
 १।४।५३) कर्मत्वं । आगतान् । भुजेः प्रत्यवसानार्थत्वात्, गति-
 बुद्धीति (पा० १।४।५९) कर्मत्वं । अभोजयत् । निगरणचलना-
 र्थभ्ययेति (पा० १।३।८७) परस्मैपदं ॥ ४८ ॥

तमेव प्रकारमाह । स इति । स दमः कञ्चिन्नलपचीयं एव-
 मूचे स्त्रजगमुखेनेति शेषः । अङ्ग हे वरयात्रिक अत्र पात्रे आसु
 परिवेषिकासु मध्ये वा काञ्चन स्त्रियः तव रुचेरभिलाषस्य
 यथोचितं उचितमनतिक्रमेण तेमनाख्यस्य यक्षनस्य उपहारं
 आनयनं रचयन्तु कुर्वन्तु यावदभिलाषं तेमनमानयन्तु किमि-
 ति प्रश्नः काकुः । एता एवं कुर्वन्तु त्वं भुङ्क्ष्वेति भोजनोपदेशो
 वा । एवमुत्तरश्चापि । तथा पिपामतः त्वपानोस्ताव पानार्थं
 मर्षंतेमोर्गुं जलमपि अपयन्तां ददतु । तथा ओदनमपि कामं
 यथेष्टमपयन्तां ॥ परिक्षामसु अत्र आसु मध्ये विविक्तो म्याने
 वा अङ्गरुचेः स्त्रजगमाद्यङ्गानां रुचेर्दर्शनाद्यभिन्नापस्तोचितं

पिपासतः काश्च न सर्वतो मुखं
तवार्पयन्तामपि काममोदनं ॥ ४८ ॥
मुखेन तेऽत्रोपविशत्वसाविति
प्रयाच्य सृष्टानुमतिं खलाहसत् ।

यथा भवति तथा तव मनसः अपहरं अपहरणं रचयन्तु
स्तनादिदर्शनादिनानां करणहरणं कुर्वन्तु इत्यर्थः । काय-
कान्तेर्हेतोः सौन्दर्यातिशयान्नोहरणं कुर्वन्वित्यर्थः । तथा
पिपासतश्चुम्बनेच्छोस्तव सर्वतो नेत्रादिचुम्बनस्थाने दर्शनमा-
त्रेण कामस्य हर्षकरं मुखमर्पयन्तां । वङ्गनां चुम्बनस्थानानामे-
कत्र मुखे वर्त्तमानत्वान्मुखमेव तव ददत्वित्यर्थः । अथ च का-
मस्य मोदनं हर्षकरं वराङ्गमपि चुम्बनार्थमर्पयन्तां । अथ च मुखं
पिपासतस्तव सर्वदा वराङ्गमेव ददतु । स्यात्तेमनं तु निष्ठान-
मित्यमरः । पूर्वव्याख्याने तवेत्युभयत्र घोष्यं । मुखं सर्वत इति,
उभसर्वतसेरिति द्वितीया (सि० कौ० ३६।१।५०) । तव ते इति
च सम्बन्धसामान्ये षष्ठी ॥ ४८ ॥

मुखेनेति । काचित् खला वल्लोत्थादिभाषिणी हे वरया-
त्रिक असौ मत्सखी पुरुषो वाऽत्र स्थाने ते तव मुखेनोपलक्षित्वा
सममुखमिति यावत् तदुपायेन वा तदाज्ञयेति यावत् त्वया सह
भोजनार्थं तव पुरस्तादा भोजनार्थं उपविशतु इति प्रयाच्य सम्प्रा-
र्य्य मुखेनोपविशत्विति सृष्टा दत्ताऽनुमतिरनुज्ञा येन तं वरया-
त्रिकं पद्यादहसत् । हासे कारणमाह । हि यस्माद्येन साधनेन

वराङ्गभागः स्वमुखं मतोऽमुना
 स हि स्फुटं येन किलोपविश्यते ॥ ५० ॥
 युवामिमे मे स्तितमे इतीरिणे
 गले तथोक्त्वा निजगुच्छमेकिका ।

किलोपविश्यते स हि वराङ्गभागो गुह्यदेशः अमुना जनेन स्व-
 स्यात्मनो मुखं स्फुटं निश्चितं अतो मुखेन करणेनोपविशति-
 त्येवमर्थपरं तदचनमज्ञात्वा तेनानुज्ञायां दत्तायां कटिदेशा-
 धःप्रदेशेन किलोपविश्यत इत्येवं वदता अनेन स्वमुखं वराङ्गत्वेन
 मतं यस्मात्तस्माद्भास्यं युक्तमित्यर्थः । सर्वजनबोधपुरःसरं ज-
 हामेति वा । अथ च ते मुखेनोपविशतु अपि तु पुरोपोत्सर्गार्थ-
 मुपविशत्विति प्रयाच्य तदोपं जुगुप्सितमर्थं शृङ्गीला सृष्टानुमतिं
 तमहमतु मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपीति विश्वः ॥ ५० ॥

युवामिति । इमे पुरवर्त्तिन्यौ युवा मे मम स्तितमे उत्त-
 मस्त्रियौ भवादृशे स्त्रीरत्ने न दृष्टे इतीरिणे वदतः स्तुयतः,
 अथ च मातृमन्त्रिन्यौ प्रियतमे भवेतां इति परिचासाद्ददतः
 कष्टपिञ्जनस्य वरपक्षीयस्य गले यथा त्वयोच्यते तथेत्युक्त्वा
 तयोर्दयोर्मध्ये एकिका एकैव निजगुच्छं रञ्जुम्याने धारविशे-
 प्रमेव इत्युक्त्वा न्यधत्वा । इतीति किं । हे जन्य त्वं श्रदः पूर्वोक्तं
 इमे मे इति शब्दं वदन् तु पुनः हगमः हगो न भासि अपि
 त्वेवंशब्दं कुर्यंत हग एव स्फुरसि । अथ च तुच्छः सगगून्यो
 गलः कष्टो यथैवभूतो न भासि । अजस्र गले सगो तिष्ठ-

न भास्यदस्तु वृगलो वदन्निनि
न्यधत्त जन्यस्य ततः पराकृपत् ॥ ५१ ॥
नलाय बालव्यजनं विधुन्वती
दमस्य दास्या निमृत्तं पदेऽर्पितात् ।

तस्त्वन्तु तादृक्शब्दोऽपि स्तनशून्य इति कारणान्न शोभसे ।
अथ च रज्जुरहितकण्डो न भासीति रज्जुस्थाने हारं धत्ते
स्मेति । उभयतो लम्बमानो हार एव गलस्तनस्थाने भवत्वित्यर्थः ।
ततः अनन्तरं परा द्वितीया रज्जुवद्धारमेव धृत्वा अजमिव त-
माकृष्य कण्डे बद्धा दूरं निनाय । अजो हि मेमे शब्दं करोति
रज्ज्वा कण्डे बद्धा आकृष्यत इति परिहासः । अथ च रिक्त-
कण्डो ग्रासरहितो न भासीति निजगुच्छं स्वहस्तस्थितपुष्पपद्म-
वस्तवकं गले मुखान्तः न्यधत्त नितरां वलाच्चिद्येय, द्वितीया च
इत्तपक्षवपुष्पग्रासं ह्यागमिव चकर्षेति परिहासः । अथवैवम-
स्मान् स्मृतिं कुर्वन् तुच्छगलो हारहरितकण्डो न भासीति
वदन्ती गले हारं परितोषवशाच्चिद्येयेति वा । यदा अस्मत्प्रेम्णा
भवत्यौ मे प्रियतमे इति वदंस्त्वं शून्यकण्डो न भासि मयापि
त्वं वरणीय इति मालास्थाने हारमेव चिद्येय । परा च तत्रैव
धृत्वा परिहासमिषेण भोगार्थं चकर्षेति भावः । मि मे मे
इति परिहासपक्षे युवानिति विन्दुच्युतकेन एवं वदन् युवा
तदणः ह्याग इति वा योज्यं । अकृष्यत् लुङ् ॥ ५१ ॥

नलायेति । नलाय नलार्थे बालव्यजनं मयूरपिङ्गतालट्टनं

अहासि लोकैः सरटात् पटोज्झिनी
 भयेन जङ्घायतिलङ्घिरंहसः ॥ ५२ ॥
 पुरस्यलाङ्गूलमदात् खला वृसी-
 मुपाविशत् तत्र ऋजुर्वरदिजः ।

चामरं वा विधुतती कम्पयन्ती नलसेवापरा काचित् सुन्दरी
 दमस्य दास्या निभृतं गुप्तं यथा तथा पश्चादागत्य पदे चरण-
 समीपे अर्पितान्मुक्तात् सरटात् छकलासात् भयेन पटमुत्पाद्ये-
 वंशीला त्यक्तवस्त्रा दिगम्बरी भूता सती लोकैरहासि हसिता
 जनहासे चेतुरभूदित्यर्थः । किम्भूतात् सरटात् । जङ्घाया आय-
 तिर्दध्यं तल्लङ्घयत्येवंशीलं रंहो वेगो यस्य तस्मात् । अत एव
 भयहेतोः सरटस्योर्ध्वारोहणं जातिस्वभावः ॥ ५२ ॥

पुर इति । काचित् खला धूर्ता समागताय कसैचिद्वि-
 जाय पुरस्य अग्रे स्थितं लाङ्गूलं पुच्छं यस्यां क्रियायां तद्यथा
 तथा कूर्माकारां दृष्टीं श्योणामासनं अदात् दत्तवती । वरः
 श्रेष्ठः वरस्य नलस्य वा दिजः तत्र तस्यां पुरस्यलाङ्गूलताया-
 मेव दृष्ट्यामुपाविशदुपविष्टः । यतो ऋजुः तस्याः कौटिल्यमजा-
 नानः । सा च खला निजामतेः स्वीयाज्ञानस्य आमनं मया
 भ्राम्या अन्यथा म्यापितमिति वदा वदती स्वाज्ञानं नाटय-
 न्तीत्यर्थः । तं पुनरन्यायं पद्यात्कृतं पुच्छं यस्याः सा एवगूता
 यामौ सा च दृष्टी तत्प्रदा तां प्रददाति प्रददती एवगूता सती
 अदमत् । उपविष्टोऽरुद्धममूलान्तरे स्थितमासनपुच्छं शिश्नमिव

पुनस्तमुत्थाप्य निजामतेर्वदा
 ऽहसच्च पश्चात्कृतपुच्छतत्पदा ॥ ५३ ॥
 स्वयं कथाभिर्वरपक्षसुभ्रुवः
 स्थिरीकृतायाः पदयुग्ममन्तरा ।
 परेण पश्चान्निर्मृतं न्यधापयत्
 ददर्श चादर्शतलं हसन् खलः ॥ ५४ ॥

भविष्यतीति बुद्ध्या मया पुरोलाङ्गूलमासनं चित्रं । मदभिप्राय-
 मजानानोऽचतुरः पश्यतुल्यः पश्येच्च पश्चादेव पुच्छेन भवित-
 थ्यमिति ज्ञापयितुं परिहासबुद्धौ तां वृत्तीं पश्चात्पुच्छं ददाना
 अहसदिति भावः । अज्ञया मया उपहासानर्हस्योपहासाय
 प्रवृत्तमिति निजनिन्दां कुर्वन्तीति केचित् । आमनस्यापना-
 नभिज्ञाया निजायाः स्वसखा अमतेर्वदेति वा । अपीणामा-
 सनं वृत्तीत्यमरः ॥ ५३ ॥

स्वयमिति । कश्चित् खलः परिहासचतुरः स्वयं स्वेनैव कथा-
 भिर्हंसदौत्यमदिवाक्ताभिः स्थिरीकृतायाः कथायवणप्रवणीकृता-
 या वरपक्षसुभ्रुवो नलपक्षीयायाः सुन्दर्या वरस्य पक्षे पार्श्वे
 स्थितायाः पादयुग्मं अन्तरा चरणद्वयमध्ये परेण स्वसखेन प्रयो-
 ज्येन निर्मृतं गुप्तं यथा तथा पश्चाद्भागेनादर्शतलं दर्पणं न्यधाप-
 यत् अस्थापयत् । हसन् प्रतिविम्बितानुजघनकामसदनदर्पणं दद-
 र्श च । भगादिदर्शनादवहासः । पश्चादनन्तरं ददर्शेति वा । पद-
 युग्मं । अन्तरान्तरेण युक्तेति (पा० २।३।४) द्वितीया ॥ ५४ ॥

अथोपचारोद्गुरचारुलोचना
 विलासनिर्वासितधैर्यसम्पदः ।
 स्मरस्य शिल्पं वरवर्गविक्रिया
 विलोककं लोकमहासयन्मुक्तः ॥ ५५ ॥

अथेति । अथ कामरहितकेवलपरिहासानन्तरं वरवर्गाणां
 नलपत्नीयराजसद्वानां विक्रिया मनोविकारो व्याभ्यस्तथा यामां
 सन्दर्शनेन नलपत्नीयानां कामविकारो भवति ता वराङ्गना वि-
 लोकाकं द्रष्टारं लोकं मुञ्जरहामयन् । तद्रूपादिदर्शनसमुत्पन्नका-
 मविकारं वरलोकं दृष्ट्वा लोकोऽहमदिति भावः । कीदृशः । उप-
 चारेण कटाक्षलोपादिना स्नानुरागज्ञापिके प्रीतिविलोकने वि-
 यये उद्गुराण्युक्तानि चारुण्यतिविशालानि चतुराणि विलोच-
 नानि यामांताः । तथा विलासैः कटाक्षविशेषादिभिः कृत्वा निर्वा-
 मिता त्याजिता धीराणां विलासिनां धैर्यसम्पद् यामिष्ठाः । तथा
 स्मरस्य शिल्पं कृतिरतिसुन्दरं । उपचारे परिवेषणादावुद्गुराश्च
 ताद्याहनेवाद्येति वा । उपचारोद्गुरचारुलोचनानां विलासैः
 त्याजिता धैर्यसम्पद्येन तस्य स्मरस्य शिल्पं विलसितं कर्तुं वरवर्ग-
 विकारदमिगं लोकं मुञ्जरहामयदिति वा । स्वाशयज्ञापना-
 मुक्तानि चारुणि नेवाणि यामु । तथा विलासैः पूर्वोक्तैरेव
 त्याजिता धैर्यसम्पद्याभिर्योसु वा । तथा कामजनिता वरवर्गस्य
 विक्रिया विकाराः कथं विनोकाकं लोकं मुञ्जरहामयमिति
 वा । ५५ । नो कामचेष्टापुरःसरं परिहासः प्रकृत इति भावः ॥ ५५ ॥

तिरोवलद्वक्त्रसरोजनालया
 स्मिते स्मितं यत् खलु यूनि बालया ।
 तथा तदीये हृदये निखाय तद्-
 व्यधीयतासम्मुखलक्ष्यवेधिता ॥ ५६ ॥
 कृतं यदन्यत्करणेचितत्यजा
 दिदृक्षुचक्षुर्यदवारि बालया ।

तदेवाह तिर इति । कस्मिंश्चिद्यूनि तद्वत् स्मिते चानुरागं
 हसिते सति कयाचिद्बालया तिरो वक्त्रं वलद्वक्त्रसरोजनालया
 चलतो मुखकमलस्य दण्डो ग्रीवा यथा एवम्भूतया सत्या यत्
 स्मितं ईषदृशसि तथा बालया तदीये हृदये हसितुर्वचसि तत्
 स्मितमेव निखाय खनित्वा आरोप्य अस्मुखस्य लक्ष्यस्य वेधस्य
 वेधिता वेधकता व्यधीयत कृता खलूत्प्रेक्षार्या । पराङ्मुखलक्ष्य-
 वेधकत्वं ध्रुवविशार्या निपुणस्य भवति । यः पराङ्मुखः सन् लक्ष्यं
 विधत्ति । पराङ्मुख्यापि तस्मिन्नात्मानुरागे निवेशित इत्यर्थः ।
 स्मितं लब्ध्वा चानुरागसूचिका । मया स्नानुरागद्योतनार्थं
 हास्ये कृते अनया हास्यपूर्वं लज्जितं चेत्तर्हि इयमप्यनुरक्तेति
 निश्चितवन्तं तत् स्मितमेव कामवाणीभूय अयोड्यदिति भावः ।
 बालत्वादेव बलितग्रीवत्वं । ग्रीवा तु स्मुखमेव हसति । स्मिते
 स्मितमिति कर्त्तरि भावे क्तः । वेधिता विधेस्तौदादिकात्ता-
 च्छीत्ये णिनिः ॥ ५६ ॥

कृतमिति । करणस्य कर्त्तव्यस्य उचितं परिवेषणादि तत्त-

हृदस्तदीयस्य तदेव कामुके
जगाद् वार्त्तामखिलां खलं खलु ॥ ५७ ॥
जलं ददत्याः कलितानतेर्मुखं
व्यवस्यता साक्षसिकेन चुम्बितुम् ।

जति तथा बालया यदन्यदप्रसृतं व्यापारान्तरं कृतं । तथा
पुनः पुनर्दिदृचुः दर्शनेच्छुः किञ्चिद्गन्तमात्रेण द्रष्टुं प्रवृत्तमपि
चतुर्यदवारि अर्द्धपथात् परावर्त्तितं तदेवान्यत्करणं चतुर्वार-
णरूपं हयमेव कामुके विषये तदीयस्य हृदः बालासम्बन्धिना
मनसः अखिलां वार्त्तामाश्रयं जगाद् । यतः खलं सूचकं खलू-
प्रेक्षितं निश्चितं वा । दुर्जनो ह्यन्यदीयमनोगतमन्यस्यै निवेद-
यति । खज्जानुभववशादिमय्यनुरक्तेति सोऽज्ञासीदिति भावः ।
खले इति पाठे स्वाश्रयद्योतनपरेङ्गितज्ञानचतुरे इति कामुक
विशेषणं ॥ ५७ ॥

जलमिति । कश्चित् पिपासुं जलं पाययमानायाः पादप्रक्षा-
लनार्थं वा कस्मैचिज्जलं ददत्याः अत एव कलितानतेः नक्षीभू-
तायाः कस्यायित् सुन्दर्याः समीपवर्त्तिं मुखं जनमध्ये चुम्बितुं
व्यवस्यता इतोद्यमेनात एव साक्षसिकेनाविचार्यकारिणा केन-
चित् कामुकेन पतदारिणि पदे मन्दपाणिना विलम्बार्थं विर-
छाद्गुनिमङ्गलगलज्जमपाणिना यता पादप्रक्षालनमलिलपाणि-
ना वा यता अन्यथां चुम्बनमामयां यथां एकपङ्क्तिनिवि-
ष्टानामन्येषां तत्र विचरतां वा ईक्षणस्य दर्शनस्य ईक्षणायां
मेघाणां वा वद्यमार्थं प्रतारणार्थमनोक्षणायां क्षणोऽवसरः प्रती-

पदे पतदारिणि मन्दपाणिना
 प्रतीक्षितोऽन्ये क्षणवच्चनक्षणः ॥ ५८ ॥
 युवानमालोक्य विदग्धशीलया
 स्वपाणिपाथोरुहनालनिर्मितः ।
 स्रयोऽपि सख्यां परिधिः कलानिधौ
 दधावहो तं प्रति गाढवन्धतां ॥ ५९ ॥

क्षितो विलम्बेन गवेयितः । पानपक्षे पानक्षणे पदे चरणे विर-
 लाङ्गुलिभ्यः पतदारि यस्मिन्नेवमूते । पादप्रक्षालनपक्षे पत-
 दारिणि पदे मन्दपाणिनेति बोध्यं । अन्यनिरोक्षणावसरं स-
 म्प्रतीक्ष्य तन्मुखं चुचुम्बेति भावः ॥ ५८ ॥

युवानमिति । विदग्धशीलया चतुरया कयाचित् सुन्दर्या
 युवानं कश्चिन्नरुणमालोक्य कलानां सकलविद्याचातुर्याणां
 निधौ स्थानभूतायां स्नाययज्ञायां प्रियसख्यां अथ च सखीरूपे
 चन्द्रे स्वपाणिभ्रामेव पाथोरुहनालाभ्यां कमलाभ्यां निर्मितो
 रचितः कण्ठाद्येयरूपः परिधिः स्रयोऽपि शिथिलसम्बन्धोऽपि
 तं नेत्रलक्ष्यं युवानं प्रति लक्ष्यकृत्य गाढवन्धतां दृढवन्धनत्वं
 दधौ बभार । अहो आश्चर्यं । कलानिधौ च परिवेषो युक्तः
 स्रयस्य गाढत्वविरोधात् । सख्यां चन्द्रे वा कृतस्थालिङ्गनस्य
 परिधेस्तन्द्रवन्धनरूपत्वादाश्चर्यं । मदालिङ्गनेष्कुरियं स्नायय-
 ज्ञापनाय सखीं आलिङ्गितवती मामेवालिङ्गितेति तदाशयम-
 ज्ञासीदिति भावः ॥ ५९ ॥

नतभ्रुवः स्वच्छनखानुविम्बन-
 क्लेन कोऽपि स्फुटकम्पकण्टकः ।
 पयो ददत्याश्चरणे मृगं क्षतः
 स्मरस्य वाणैः शरणे न्यविक्षत ॥ ६० ॥
 मुखं यदस्मायि विभज्य सुभ्रुवा
 द्वियं यदालम्ब्य नतास्यमासितम् ।

नृतेति । स्मरस्य वाणैर्मृगं क्षतः नितरां पीडितोऽत एव स्फुटो
 जातः सत्विकः कम्पः कण्टको रोमाञ्चश्च यस्य स कोऽपि कामी
 स्वच्छनखेषु तदीयेषु अनुविम्बनक्लेन प्रतिविम्बनक्लेन प्रति-
 विम्बन्याजेन पयो दुग्धं जलं वा परिवेपयन्त्याः पाययमानायाः
 कस्याश्चिन्नतभ्रुवः चरणे एव शरणे रक्षित्वाणी न्यविक्षत प्रावि-
 शत् । कामपीडाशान्यर्थं चिरं चरणावलोकनन्याजेन प्रार्थना-
 प्रणतिमञ्जनामकार्पादिति भावः । भीतः सकम्पो वाणैः सशस्त्रः
 सन् कश्चिच्छरणं विशति क्षत इवेति क्षुभ्रोत्प्रेक्षा । चरणोऽस्ति-
 यामित्यमरोक्तेश्चरणे इति द्वितीया दिवचनान्तं । चरणविति
 च पाठः । शरणमिति पाठे चरणरूपद्वयं रक्षितारमिति व्या-
 ख्येयं । न्यविक्षत । नेर्विश इति (पा० १।३।१७) तद्ध् ॥ ६० ॥

मुखमिति । तथैवान्यथा वा सुभ्रुवा मुखं विभज्य वकीकृत्य
 यदस्मायि दृषदहामि तथापि द्वियं अवलम्ब्य नज्जामाश्रित्य
 नतास्यमागममुखं यथा तथा यत् आसितं म्यितं मृदु मञ्जुलं
 गद्गदमप्यवर्णं यथा तथा च वाक्यार्थः । अवादि युवा तदेव

अवादि वा यन्मृदु गद्गदं युवा
तदेव जघ्राह तदाग्निलम्बकम् ॥ ६१ ॥
विलोक्य यूना व्यजनं विधुन्वती-
मवाप्तसत्त्वेन मृशं प्रसिखिदे ।
उदस्तकण्ठेन मृपोय्यनाटिना
विजित्य लज्जां ददृशे तदाननम् ॥ ६२ ॥
स तत्कुचस्पृष्टकचेष्टिदर्शना-
चलद्दलाभव्यजनानिलाकुलः ।

त्रयं तस्या आप्निस्रस्या लम्बकं आप्तिनिश्चायकमिति जघ्राह
ज्ञातवानित्यर्थः । स्मिताद्यनुभाववशादियं मया सञ्चैवेति नि-
श्चिकायेति भावः । वा समुच्चये ॥ ६१ ॥

विलोकेति । यूना व्यजनं विधुन्वतीं चालयन्तीं सुन्दरीं
अकस्माद्विलोक्य तद्दर्शनादेवाप्तसत्त्वेन आप्तमालिकभावेन मता
मृशं प्रसिखिदे मालिकः स्नेहः प्राप्त इत्यर्थः । आनन्दोद्भक्तो
मनोविकारः सत्त्वं तमेव प्रस्नेदं निष्क्रोतुं नाशितुं मृषा अस्लीकं
जम्भाणं प्रस्नेदनिमित्तं सन्नापं नाटयत्येवंशोन्नेनाभिनयता
स्नेदापाकरणव्याजेनोदस्तकण्ठेनोद्धृतमुखेन मता लज्जां वि-
जित्य तदाननं तस्या आननं ददृशे, स्वकामपोडाज्ञापनायै
तथा अपश्यदिति भावः । प्रसिखिदे । पोपदेग्रत्नात् पलं । प्र-
सिखिद इति पाठश्चिन्त्यः ॥ ६२ ॥

म इति । म पूर्वोक्तो युवा व्यजनं चालयन्त्यास्रस्याः पूर्वो-

अवाप नानानलनालशृङ्खला-

निबद्धनीडोद्भवविभ्रमं युवा ॥ ६३ ॥

क्रायाः स्त्रियः कुचयोः स्पृष्टकाख्यमालिङ्गनं चेष्टते करोत्ये-
वंशीला दोर्हता बाहुवल्ली तस्याः सम्बन्धि चलद्दलाभं चपल-
पर्षतुल्यं व्यजनं तालवृन्तं तस्यानिलेन कम्पनसञ्जातवायुना
आकुलो विवशीकृतः । स्नानस्पर्शिभुजचालितव्यजनविलोकनमान
सञ्जातानुरागतरलः सन् नानानलानां अनेकप्रकाण्डानां
नालस्य सङ्घस्य नलनालानां नलदण्डानां वा या शृङ्खला नि-
बन्धनहेतुलाप्तेयां परस्परव्ययननिर्मितः पञ्जरस्तथा नितरां
वद्धः सङ्कुचितप्रचारीकृतः नोडोद्भवः पक्षी तस्य विभ्रमं पञ्जर-
मध्य एव यदिगिष्टं भ्रमणं अथ च तस्य विलासं साम्ने अवा-
प जनमन्मर्देऽप्यनुरागातिशयाद् व्यजनचालनचलद्भुजान्तर्वर्ति
तत्कुचयोः परस्परयापि संस्पर्शं सांस्पर्गिकप्रोत्था साक्षादिव
तत्कुचस्पृष्टकालिङ्गनमनुभवत् अनशङ्कया यथेष्ट चेष्टितुमशक्तः
कामातुरः पञ्जरवद्धपक्षिनिर्वन्धमिवानुभवदिति भावः ।
मतायाश्च चलद्दलत्वं युक्तं । व्यजनचालनव्याजाचलतो भुज-
स्यापि स्नानस्पर्शे स्पृष्टकालिङ्गनत्वं युक्तम् । नलजालेति पाठः
समोक्षीनः । नलजालेति पाठे नानाविधाः कण्टकानां नल-
सम्बन्धिन्यः कण्टघननकारिण्यः शृङ्खला इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

आवकटा कापि कटाक्षणस्य सा
तथैव भङ्गी वचनस्य काचन ।
यया युवभ्यामनुनाथने मिथः
हृशोऽपि दूतस्य न शेषितः यमः ॥ ६४ ॥
पपौ न कश्चित् क्षणमास्यमेलितं
जलस्य गण्डूपमुदीतसम्पदः ।

आवेति । सा कापि वर्षाद्यिहमशक्या भावोद्गमनचतुरा कटा-
क्षणस्य नेत्रप्रान्तवक्रवीक्षणस्यावकटा भङ्गीः परस्परा वा तथैव
तदुचितैव सा काचम कापि वक्रोक्तादिरूपा वचनभङ्गी रचनापि
अभूदिति शेषः । सा का । यया कटाक्षवकटया वचनभङ्गा च
कर्त्रा युवभ्यां मिथः परस्परं अनुनाथने अन्योन्यप्रार्थने विषये
हृशोऽप्यन्योऽपि दूतस्य यमः प्रयासे न शेषितोऽविफलकृतः ।
यया हृत्वा युवभ्यां न शेषित इति वा । आत्मनैव चेष्टाविशेषर-
चनादारा त्वं किमेत्यसि अहं वा गच्छामीत्यादिप्रश्ननिश्चयाद्दू-
तस्थानवसर इति भावः । दूतैर्वैदग्ध्यं सूचितं । युवतोच युवा
चेत्यत्र, पुमान् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० १।२।६७) कर्त्तरि द्वतोया
चतुर्थी वा । शेषितः । तत्करोतीति ण्यन्तान्विष्टा ॥ ६४ ॥

पपाविति । कश्चित्कोऽपि युवा आस्येन मुखेन मेलितं यो-
जितं करपुटे पानार्थं धृतं जलस्य गण्डूपं पेयं जलं क्षणमात्रं न
पपौ । यत उदीतसम्पदः उत्पन्नानुरागः । तथापि किमिति न
पपावित्यत आह । तत्राधरसम्पत्के करपुटधृते जले प्रतिविम्बितं

चुचुम्ब तत्र प्रतिविम्बितं मुखं
 पुरः स्फुरन्त्याः स्मरकामुकभ्रुवः ॥ ६५ ॥
 हरिन्मणोर्भोजनभाजनेऽर्पिते
 गताः प्रकोपं किल वारयात्रिकाः ।
 मृतं न शाकैः प्रवितोर्णमस्ति व-
 स्त्रिपेदमेवं हरितेति बोधिताः ॥ ६६ ॥

पुरः स्फुरन्त्या विलसन्त्याः स्मरकामुकवद्भ्रुवौ यस्यास्तस्या मुखं
 चुचुम्ब । उदीतमन्मदः सन् वा चुम्बितवान् । जले पीते प्रतिवि-
 म्बासम्भवात् पानार्थं गृहीते जले तस्या मुखप्रतिविम्बे प्रतिविम्ब-
 जनितमुखचुम्बनदर्शनकौतूहलवशात्तस्या यावदवस्थानं तावन्न
 पपौ । गतायां तु प्रतिविम्बाभावात् पपाविति भावः । पुरः
 स्फुरन्त्या जले ददत्या एव मुखमिति वा ॥ ६५ ॥

हरिदिति । हरिन्मणोर्भोजनार्थं भाजने पात्रेऽर्पिते पुरः
 स्थापिते षति पचावलीभ्रान्त्या शाकपूर्णत्वभ्रान्त्या वा किल
 स्फुटं प्रकोपं नितरां रोषं प्राप्ता वारयात्रिका वरपत्नीया
 राजानो भीममन्त्रिभिराकैरिति बोधिताः । इति किं । इदं
 दो युष्मभ्यं प्रवितोर्णं पात्रं शाकैः पलाशादिचक्षुषलाशैर्वास्तुका-
 दिग्रामयन्त्रैरेव वा न मृतं तद्रचितं पूर्णं वा किन्त्येदनादि-
 युक्तमपि हरितनीलया त्रिपा मृतं न पचावली नापि शाका
 इत्येवं स्थापितास्तमृष्टा इत्यर्थः । वारयात्रिकाः । वरयात्रा प्र-
 योजनमेधा इत्यर्थः, प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) ठक् ॥ ६६ ॥

ध्रुवं विनीतः स्मितपूर्ववाग् युवा
 किमप्यपृच्छन्न विलोकयन्मुखं ।
 स्थितां पुरस्फाटिककुट्टिमे वधूं
 तदङ्घ्रियुग्मावनिमध्यवद्वदक् ॥ ६७ ॥
 अमी लसद्वाध्यमखण्डिताखिलं
 वियुक्तमन्योन्यममुक्तमार्दवं ।
 रसोत्तरं गौरमपीवरं रसा-
 दभुञ्जतामोदनमोदनं जनाः ॥ ६८ ॥

ध्रुवमिति । विनीतः ध्रुवमाचारवानिव स्मितपूर्ववाक् मुखं
 न विलोकयन् अपश्यन् युवा तस्या अङ्घ्रियुग्मस्यावनिमध्ये भूमि-
 भागे बद्धदृग्योजितनेत्रः सन् पुरः स्फाटिकनिबद्धभूमौ स्थितां
 वधूं किमप्यपृच्छत् । अये स्फाटिककुट्टिमप्रतिविम्बिततद्गदर्श-
 नार्थमेव गोष्ठोमिषेण तां गिरिचकारेति भावः । अधोदर्शना-
 र्थमेव मुखं न विलोकितं । अयं श्लोकः कश्चित् ॥ ६७ ॥

अमी इति । अमी जनाः रसात् स्वादुविशेषानुरागादोदनं
 अभुञ्जत । किम्भूतं । लसद्वाप्यं विद्यमानोष्णं ईषत्कदुष्यं । तथा
 अखण्डितश्चासावखिलः सम्पूर्णश्च पाकेऽपि अविच्छिन्नं तण्डुल-
 मिति यावत् । अभग्रमखिलं स्वरूपं यस्येति वा । तथा पाकसमये
 नवनोतत्तेषात् अन्योन्यं वियुक्तममलग्नमिवयकं । तथा अमुक्तं
 अत्यक्तं मार्दवं येन मुजातिशालिवीजत्वादतिकोमलं । तथा
 रसोत्तरं स्वादुवज्जलं । तथा गौरं चन्द्रधवलं । तथा अपोवरं
 जोरकादिसुजातिशालिवीजत्वात् सूक्ष्मं दीर्घतण्डुलं अत एवा-

वयोवशस्तोक्विकस्वरस्तनो
तिरस्तिरश्रुत्वति सुन्दरे दृशा ।
स्वयं किल सस्तमुरस्थमम्बरं
गुरुस्तनो ह्रीणतराऽपराऽऽददे ॥ ६९ ॥

मोदनं चर्पहेतुं । परिमलवाङ्मन्याद्वा आमोदनं । अक्षतत्वे गल-
दाप्यत्वं । मादृवात्यागे अन्योन्यवियुक्तत्वं । अतःकारणान्मा-
दृवैः परस्परविरोधाभासः ॥ ६८ ॥

वय इति । सुन्दरे जन्यजने दृशा वयोवशेन निर्गच्छदाग-
गच्छच्चैश्वतारुण्यपारतन्त्र्येण शोकमीषद्विकस्वरौ जलमितम-
ण्डलौ स्तनौ यास्यास्तां वयःमन्यौ वर्त्तमानां मुग्धां तिरस्तिरो
वक्रं वक्रं यथा श्रुत्वति पश्यति सति सानुरागकटाक्षमाक्षेणापि
श्रुत्वनजन्यं सुखमनुभवति गुरुस्तनो तारुण्यभरपीवरदृढतरकु-
शाऽपरान्या स्त्री तदंनुरागाद्वीणतरा अतिसलज्जा सती यथा-
स्यानमितमपि स्वयमात्मनैव सक्तं किल स्थानच्युतं जातमिवो-
रस्यमम्बरं हृदयावरणं बलादिगलितं कृत्वा पुनस्तदाच्छा-
दनाय आददे अङ्गीचकार । मुग्धां प्रत्यनक्षरं हृदयावरण-
मञ्जानं चकार । विदग्धस्त्रीरोतिरोदृशी । अथ च त्वमिमा-
मनपस्तनीं मुग्धां त्वत्सयोगसद्दनाक्षमां किं पश्यसि पक्वमासूर-
ममामस्तनीं त्वत्सयोगक्षमां मां पश्येति स्वाशयज्ञापनायादृष्ट-
मपि पीनघनस्तनयुग्ममदर्शयदिति भावः । ह्रीणतरा । तसि-
प्तादिप्यति (पा० ६।३।३५) पुंवङ्गावः ॥ ६९ ॥

यदादिहेतुः सुरभिः समङ्गवे
 : भवेत्तदाज्यं सुरभि ध्रुवं ततः ।
 वधूभिरेभ्यः प्रवितीर्य पायसं
 तदोघकुल्यातटसैकतं कृतम् ॥ ७० ॥
 यदप्यपीता वसुधालयैः सुधा
 तदप्यदः स्वादु ततोऽनुमीयते ।

यदिति । सुरभिः कामधेनुर्गौवा । अथ च सौरभ्ययुक्तः
 पदार्थः समुद्भवे उत्पत्तिविषये यस्यादिहेतुः दुग्धादिद्वारा प-
 रस्परया मूलकारणं ततो ध्रुवं तस्मादिव सौरभ्यधर्मयुक्तका-
 रणादिव यदाज्यं सुरभि भवेत् तस्मात् कारणगुणा हि कार्यं
 समवयन्तोऽतिसुरभीभवितुमर्हन्ति, तदाज्यमेभ्यो जनेभ्यो वधू-
 भिः प्रवितीर्य परिवेष्ट पायसं क्षीरपकतण्डुलमन्त्रं तदोघकु-
 ल्यानां घृतप्रवाहरूपाणां कृत्विमान्यसरितां तटयोः सैकतं कृतम् ।
 पूर्वं पायसं परिवेष्ट तस्योपरि धाराप्रवाहरूपे घृते क्षिप्ते द्विधा
 भूय घृतमभितः म्रितं पायसं शुभ्रत्वात् घृतकुल्यासैकतमिव
 शोभते स्मेति भावः । आत्मसौरभ्यवाङ्मयमुक्तम् । यदाज्यमि-
 त्येव पाठः ॥ ७० ॥

यदपीति । यदपि वसुधालयेर्भुज्यैः सुधा अमृतं न पीता
 तदपि तथापि सुधारसाज्ञानेऽपि अदः आज्यं ततोऽमृतादपि
 सकाशात् स्वादु मिष्टमित्यनुमीयते । यस्मात् सुधान्धमः अमृ-
 तान्ना देवा अपि क्रतौ उषर्बुधेन अग्निना दग्धगन्धिने विनाशि-

अपि ऋतुपूर्वधदग्धगन्धिने
 स्पृहां यदस्मै दधते सुधान्वसः ॥ ७१ ॥
 अयोधि नो ह्रीनिमृतं मदिङ्गितं
 प्रतीत्य वा नादृतवत्यसाविति ।

तस्यैरभाय यस्यै घृताय स्पृहां इच्छां दधते । यागे हि ऊतं घृतं
 देवा भुञ्जते । यद्यमृतादधिकरसं नाभविष्यत्तस्मादमृतादा अपि
 देवा यागान्नविहृतगन्धमप्येतत्प्राप्तुरागं कथमभ्यवहरिष्यन्
 अभ्यवहरन्ति तावत्तस्मादमृतादपि विहृतगन्धमपि घृतमधि-
 करसं । किमुत स्पृष्टस्यैरभिमिति भावः । मनुष्यैरपि सुधा यस्मान्न
 पीता सुधान्वमेऽपि विग्नित्यायामै यस्मात् स्पृहयन्ति तस्मादपि
 च हेतोरदो घृतं सुधायाः स्वादुतरमनुमीयते । एकोऽन्परस-
 त्वादुद्धिपूर्वममृतं नास्मादयत्येव । अन्ये च नित्यं प्राप्तामृतां अपि
 यस्माद्घृताय स्पृहयन्ति तस्माद्धेतुदयादमृतादप्यधिकमेतदनु-
 मीयते इति वा । ऋतुपूर्वधेन दग्धसामौ गन्धश्च नोऽमृत्येति
 कर्मधारयादिभिः । स्पृष्टेरीषित (पा० १।४।२६) इति सम्प्र-
 दानत्वम् ॥ ७१ ॥

अयोधीति । अयो यान्ता ह्रीनिमृतं बालताम्रज्वावगाद-
 विष्णुं इति च हेतोर्भावसुचकं मदिङ्गितं भूविचेपादि सम-
 चेष्टितं नो अयोधि अज्ञातोत् किंवा । अथवा प्रतीत्य ज्ञात्वा ननु
 रागाद्यादृतवती अज्ञातवतीत्येवंरूपां पुनः पुनर्जायमानां यूनो-
 धियं भ्रमयमुद्धिं कियत्तं मार्गं गतापि बाष्ठा निरुत्य परावृत्य

लुनाति यूनः स्र धियं कियद्गता
 निवृत्य वालादरदर्शनेपुणा ॥ ७२ ॥
 न राजिकाराद्धमभोजि तत्र कै-
 मुखेन सीत्कारकृता दधदधि ।
 धुतोत्तमाङ्गैः कटुभावपाटवा-
 दकाण्डकाण्डूयितमूर्ध्वालुभिः ॥ ७३ ॥
 वियोगिदाहाय कटूभवत्वप-
 सुपारभानोरिव खण्डमाहतम् ।

आदरदर्शनं आदरकटाक्षविश्लोकनं तद्रूपेणेपुणा लुनाति स्र
 चिच्छेद । तदिङ्गितज्ञानपुरःसरं स्नानुरागं प्रकटीचकारेत्यर्थः ।
 तादृग्विश्लोकनात् मदिङ्गितं ज्ञात्वा इयमप्यनुरक्तेति युवा
 निश्चिकायेति भावः । कियद्गता । द्वितीयायितेति (पा० १।१।
 ९४) समासः । कियद्यथातथागतेति क्रियाविशेषणं वा ॥ ७२ ॥

नेति । युग्मं । तत्र भीमगेहे भोजनावसरे वा राजिकाभी-
 राद्धं माधितं दधि दधत् दधिमिश्रितं व्यञ्जनं तैदृशातिश-
 यात् सीत्कारकृता मुखेन कैर्जन्यजनैर्नाभोजि अपि तु सर्वैरपि
 भुक्तं । किभूतैः । कटुभावपाटवात् कटुत्वातिशयात् धुतोत्तमाङ्गैः
 कम्पितशिराभिः । तथा भोजनकाले शिरःकण्डूयनस्य स्मार्त्त-
 वधनैर्निपिद्धत्वादकाण्डे अकाले कण्डूयिते मूर्ध्वालुनो यैः तैः ।
 मुखस्यैव भोजनसाधनत्वे सिद्धेऽपि सीत्कारादिविघटितद्योत-
 नार्थं मुखेनेत्युक्तं । राजिकाराद्धभोजिनामियं जातिः ॥ ७३ ॥

वियोगीति । वियोगिनां स्त्रीपुंसां दाहाय षोडशं कटू-

सितं मृदु प्रागय दाहदायि तत्
 खलः सुहृत्पूर्वमिवाहितस्ततः ॥ ७४ ॥
 नवौ युवानौ निजभावगोपिना-
 वभूमिषु प्राग्विहितभ्रमिक्रमम् ।
 दृशोर्विधत्तः स्म यदृच्छया किल
 त्रिभागमन्योन्यमुखे पुनः पुनः ॥ ७५ ॥

भवन्त्यस्त्रिषो दीप्तयो यस्यामह्यदीप्तेस्तुपारभानोऽयन्मृदाहृतं
 खण्डमिव सितं श्वेतं तथा प्राक् प्रथमं मृदु प्रथमस्पर्शममये
 कोमलं अथ पद्यान्मुखप्रचेपानन्तरं तास्तुजिह्वादेस्तैश्चप्यातिश-
 यादाहदायि दाहकारि आहतं आनीतं तद्राजिकाराद्धम-
 भोजीति पूर्वेषान्वयः । तुपारभानोः सकाशादाहतमिति वा ।
 क इव । खल इव । किम्भूतः । पूर्वं सुहृदापातरमणीयस्तो-
 ऽनन्तरमहितो वैरो । रायो इति कान्यकुब्जभाषायां । मोह-
 रया इति दाक्षिणात्यभाषया राजिकानां नाम ॥ ७४ ॥

नवाविति । वयःमन्त्रौ वन्तमानौ नवावप्रगल्भौ अत एव
 निजभावगोपिनौ स्नानुरागापङ्गवपरी कौचिद् युवानौ अभू-
 मिषु निकयवद्यारायोग्येषु स्त्रयोग्येषु वा अनुद्देशेषु वा वस्तुषु
 प्राक् पूर्वं विहितः हतः भ्रमेर्निरर्थकभ्रमणस्य क्रमः परम्परा
 यच्च येन वा एवमूतं दृशोर्नैषयोस्त्रिभागं तृतीयांशरूपं कटाक्षं
 अन्यान्यमुने पुनः पुनः विधत्तः स्म चक्रतुः यदृच्छया किल ।
 अन्यविभोक्नवत् स्वेष्टामाक्षेण क्रममप्राप्तमन्योन्यमुखाविनोक्तं

व्यधुस्तमां ते मृगमांससाधितं
रसादशित्वा मृदु तेमनं मनः ।
निशाधवोत्सङ्गकुरङ्गजैरदः
पलैः सपीयूषजलैः किमश्रुपि ॥ ७६ ॥
परस्परकृतजदूतकृत्ययो-
रनङ्गमाराहुमपि क्षणं प्रति ।

कुतः न त्वनुरागेणेति लोकप्रतीतिर्यथा स्यादेवं वस्त्वन्तरवि-
लोकनव्याजेनान्योन्यमुखं कटाक्षैर्वाचांचक्राते इति भावः । त्रि-
भागमिति पूर्ववत् समर्थनीयम् ॥ ७५ ॥

व्यधुरिति । ते जन्यजना मृगमांसैः साधितं राहुं मंस्कृतं
मृदु तेमनाख्यं व्यञ्जनविशेषं रसात् प्रीत्याऽशित्वा भुक्त्वा इति
मनो व्यधुस्तमां नितरां चक्रुः । इति किं । अदः तेमनं निशा-
धवश्चन्द्रः तस्योत्सङ्गे वर्त्तमानः कुरङ्गो हरिणस्तस्माज्जातैः
सपीयूषजलैः अमृतरूपैः जलैः सह वर्त्तमानैः पलैर्मांसैरश्रुपि
किं अपाचि किं । रसातिशयात्मनसा एवं तर्कितवन्तस्ते इत्यर्थः ।
तेमनस्यातितरां स्वादुत्वमुक्तम् । अश्रुपि । आ पाके इत्यस्मात्
कर्णणि चिणि घटादित्वान्मिताद्वस्त्रः ॥ ७६ ॥

परस्परेति । परस्परस्याकृतात् चेष्टाविशेषादेव जातं दूत-
कृत्यं सम्भोगसम्प्रतिर्ययोः कयोश्चिद्यूनोः स्त्रीपुंमयोरनङ्गमाराहुं
सुरतं कर्तुं यः क्षणः समयस्तं प्रति उद्दिश्य सदा क्रियमाण-
नियमापेक्षया कियच्चिरायुषा कियच्चिरं किञ्चिदधिककाल-

निमेषेणैव कियच्चिरायुषा
 जनेषु यूनोरुदपादि निर्णयः ॥ ७७ ॥
 अहर्निशा वेति रताय पृच्छति
 क्रमोष्णशीतान्नकरार्पणादिते ।
 द्विया विदग्धा किल तन्निपेधिनी
 न्यधत्त सन्ध्यामधुरेऽधरेऽङ्गुलीम् ॥ ७८ ॥

मायुर्वर्त्तमानता यस्यैवंभूतेन कियच्चिरकालस्यायिना निमेषे-
 णैवाक्षिपक्षमङ्कोरेणैव कर्त्तुं करणेन वा जनेषु मध्ये वज्रजनेषु
 वर्त्तमानेषु सप्तु अपि निर्णयः निश्चय उदपादि हतः जातो
 वा । कदा सम्भोग इति दङ्कितेन पृष्टे मति नेत्रे निमील्य कि-
 षित्कालं स्थित्वा जने निद्राणे मति आगन्तव्यमिति रात्रिः
 सकृत्तममय इति निरणायोति भावः । उदपादि । क्षिप्तेपद
 इति (पा० ३।१।६०) कर्त्तरि कर्मणि वा क्षिप् ॥ ७७ ॥

अहरिति । विटे कामुके रताय आवयोः सम्भोगं कर्त्तुं अ-
 हर्निशा वेति उष्णकरधर्मोपलक्षितं दिनं वा शीताङ्गुकरधर्मो-
 पलक्षिता रात्रिर्वा समय इति क्रमोष्णशीतयोरन्वयोरपरि-
 करार्पणादेव चेष्टितान् कामपि पृच्छति मति विदग्धा चतुरा
 तत्प्रत्याशयज्ञा द्वियोपलक्षिता अनन्तरमिङ्गितेनैव तन्निपेधिनी
 तयोर्दिननिशयोर्निषेधं कुर्व्याणा मन्ध्यावन्नाधुरे रमणीयेऽधरे
 स्वीयोष्ठेऽङ्गुलीं न्यधत्ताभ्यापयत् । अनभिमतमर्थे निषेधशब्दः
 शिथो मातः किमेवं ज्ञातमित्याद्यभिधाययाधरेऽङ्गुलीं म्याप-

क्रमेण कूरं स्पृशतोऽप्यणः पदं
 सिताच्च शीतां चतुरेण वीक्षिता ।
 दधौ विदग्धारुणितेऽधरेऽङ्गुली-
 मनौचित्तीचिन्तनविस्मितं किल ॥ ७६ ॥
 कियत् त्यजन्नोदनमानयन् कियत्
 करस्य पप्रच्छ गतागतेन यां ।

यन्तीति जातिः । किल प्रसिद्धं । लोकस्य चैवमेव प्रतीतिर्जाता ।
 मा तु तन्निषेधव्याजेन दिने रात्रौ वा अथवासरः सन्ध्यैव रत-
 समय इत्यकथयदिति भावः । यदा दिने सूर्यालोकात् रात्रौ
 चन्द्रालोकात् दयमयनुचितं । किन्तु महान्धकारमलिना स-
 न्ध्यैव रन्तुं योग्येति भावः ॥ ७८ ॥

क्रमेणेति । अयं श्लोकः शेषकः । कूरं भक्तं सितां प्रकर्षतां ।
 किमिदमनेनानुचितं कियत् इत्यनौचित्तीचिन्तनेन विस्मितं
 किल विस्मितेव । अरुणिते यावकेनेवेत्यर्थः । भावः स एव ॥ ७६ ॥

कियदिति । कृतसुरतकालनिर्षयः स एव युवा कियदल्पं
 ओदनं पुरःस्थितां वीक्ष्य त्यजन् पात्रे न्यापयन् कियदोदनं च
 स्वप्नति पुनरानयन् सन् करस्य भक्तपुरस्यागवशात् पुरोगम-
 नेन स्वप्नति भक्तानयनवशादागमनेन च क्रमेण त्वां प्रत्यहं
 किमेय्यामि त्वं वा मां प्रति किमेय्यसीति यां पप्रच्छ सा आननं
 नम्रं व्यधत्त लज्जया किल । किलेत्यलीके । लोकप्रतीतौ अनया
 लज्जया मुखं नवीकृतं इति । तत्रतस्तु मुखनवीकरणेनाहमा-

अहं किमेध्यामि किमेप्यसोति सा
 व्यधत्त नम्रं किल लज्जयाननं ॥ ८० ॥
 यथामिषे जग्मुरनामिपभ्रमं
 निरामिषे चामिपमोहमूहिरे ।
 तथा विदग्धैः परिकर्मनिर्मितं
 विचित्रमेते परिहस्य भोजिताः ॥ ८१ ॥
 नखेन कृत्वा धरसन्निभां निभाद्
 युवा मृदुव्यञ्जनमांसफालिकां ।

गमिष्यामीति सन्दर्शितवतीति भावः । तं वीक्ष्य मुखं नम्रीकृत्य
 स्वचरणौ पश्यन्ती त्वमेवागत्य महरणयोर्निपतेति वा भावः ।
 भोजनसमये भोक्ता कियन्तं श्रादनं विभज्य स्थापयति कियन्तं
 दध्यादिना सह भोक्तुं शृङ्खलीति जातिः । कियन्तं त्यजन् बद्ध-
 त्वात् पुनर्ददानः कियन्तश्च पुनः पात्रं प्रत्यानयन्निति वा ॥ ८० ॥

यथेति । वारयात्रिका यथा येन प्रकारेणामिषे मांसे
 अनामिपम्यामिपाद्यन्नस्य भ्रमं जग्मुः, यथा येन प्रकारेण निरा-
 मिषे मांसस्यैवर्जितेऽपि तेमनादौ रूपस्वादादिभिः आमिप-
 मोहं मांसभ्रमं ऊहिरे तर्कितवन्तः तथा तेन प्रकारेण विद-
 ग्धैर्नितरां कुशलैः सुपकारैः कर्षभिः एते वारयात्रिकाः परि-
 कर्मभिः माधनद्रव्यैर्निर्मितं चित्रमयं परिहस्य पूज्यं भ्रम-
 निमित्तं परिहस्य भोजिताः ॥ ८१ ॥

गमेनेति । कश्चिद् युवा मृदो व्यञ्जनमांसस्य फालिकां खण्डं

ददंश दन्तैः प्रशशंस तद्रसं
 विहस्य पश्यन् परिवेषिकाधरं ॥ ८२ ॥
 अनेकसंयोजनया तथा कृते-
 निष्ठित्य निष्पिप्य च तादृगर्जनात् ।
 अमी कृताकालिकवस्तुविस्मयं
 जना वज्र व्यञ्जनमभ्यवाहरन् ॥ ८३ ॥

नखेन कृत्वा निभात् व्याजात् अधरसन्निभां श्रोष्ठाकारां द्विधा
 कृत्वा पूर्वमधरसदृशीमपि नखेन द्विधा कृत्वा, मध्ये नखेन
 रेखाकरणान्नितरां मध्यस्थितरेखाधरसदृशीं वा कृत्वा दन्तै-
 र्ददंश परिवेषिकाधरं मांसव्यञ्जनदायिन्याः अधरं पश्यन् विह-
 स्येतादृशी स्वादुतरा मांसफालिका कदापि नोपभुक्तेत्यादिप्र-
 कारैस्तस्याः फालिकायाः सुस्वादुतां प्रशशंसास्तावीच । स्वादु-
 तरं त्वदीयाधरमेव दशामीति हसन्नस्मिन्मांसखण्डे तदधरता-
 मारोपयन् स्वाशयं तामजापयदिति भावः ॥ ८२ ॥

अनेकेति । अमी जना वारयात्रिका वज्र मूलकन्दपुष्प-
 पत्रफलादिरूपं शाकादिव्यञ्जनमभ्यवाहरन् वुभुजिरे । किं विधे ।
 अनेकेषां नानाविधमरीच्यदिद्रव्यारणं संयोजनका समन्वेन
 तथा कृतेः वस्त्रन्तरखेव गन्धरसादिकरणात् तादृग्यमादि-
 निर्माणात् तद्यथा निष्ठित्य नितरां कर्तित्वा निष्पिप्य चूर्णीकृत्य
 चाकारमाभ्यादिना तादृगर्जनात् वस्त्रन्तरभादृश्यस्य सम्याद-
 नात् रूपान्तरेण गन्धादिकारणाद्धेतोः कृतः आकालिकेऽसम-

पिपासुरस्तीति विवोधिता मुखं
 निरोक्ष्य बाला सुहितेन वारिणा ॥
 पुनः करे कर्तुमना गलन्तिकां
 हृसात् सखीनां सहसा न्यवर्त्तत ॥ ८४ ॥

यप्रभवे वस्तुनि विस्मय आश्चर्य्यं येन इति क्रियाविशेषणं वा । तथा
 आहतेः आकारादिति वा । फलादि कर्त्तृत्वा राजिकादध्या-
 दिसंयोगाद्द्रष्टान्तरोत्पत्तिस्तथा रूपान्तरापत्तिश्च । गोधूमादि
 पिष्टा शर्करासम्भवाद्द्रष्टान्तरोत्पत्तिरित्यादिवैदग्ध्याद् भो-
 ऋणां विस्मयोऽधिवासनविशेषाच्चाकालिकभ्रमो युक्तः ॥ ८३ ॥

पिपासुरिति । वारिणा अम्बुना सुहितेन दृष्टेन विदेन
 मुखं निरोक्ष्याहं पिपासुः पातुमिच्छुरस्मि इति विवोधिता
 विज्ञापिता बालाऽबुद्धवक्रोक्त्वाद्यभिप्रायविशेषा अप्रौढा पुन-
 रपि करे गलन्तिकां पात्रं सुवर्षभाजगं कर्त्तुमनाः सती तदा-
 शयज्ञानामतिचतुराणां सखीनां हृसाद्वास्थाद्धेतोः सहसा झटि-
 ति सुप्तप्रबुद्ध इव जलपायनारम्भसम्भ्रमाश्रयवर्त्तत परावृत्ता ।
 सहसा भस्मिता सतीति वा । कर्मान्तरपरित्यागेन सामान्येन
 पिपासुरस्तीति वदन्नयमेतदीयाधरं पिपासुरस्तीत्येतदाशय-
 मियं न जानातीति सखीभिः हृताद्वास्थादियमपि तदाशयं
 ज्ञात्वा गमन्तिकां पुनर्नैत्यापयदिति भावः । पूरणगुणेत्यादि-
 ना (पा० ९।९।११) सुहितार्थयोगे षष्ठीसमासनिषेधादेव वा-
 रिणेति ज्ञेया ॥ ८४ ॥

युवा समादित्सुरमन्नं घृतं
 विलोक्य तत्रैणदृशोऽनुविम्बनं ।
 चकार तन्नीविनिवेशितं करं
 बभूव तच्च स्फुटकण्टकोत्करम् ॥ ८५ ॥
 प्रलेहजस्त्रेहकृतानुविम्बनां
 चुचुस्व कोऽपि श्रितभोजनस्थलः ।

युवेति । अन्नं घृतं समादित्सुर्यचीतुकामः क-
 श्चित् युवा तत्र घृते एणदृशः पुरस्तादा मृगाद्याः परिवेशि-
 काया अनुविम्बनं प्रतिविम्बं विलोक्य करं स्वहस्तं तस्य विम्बस्य
 नीविषु भङ्गोनिबद्धमाभिसुम्बितवस्त्रविच्छित्तिषु निवेशनशीलं
 चकार तन्नाम्यापयदित्यर्थः । तच्च तस्याः प्रतिविम्बं स्फुटाः
 कण्टकोत्करा यस्मिन् सरोमाच्चमभूदित्यर्थः । सप्रतिविम्ब-
 नीविषन्विमोचनार्थं नाभिनोविमविधे स्पर्शकारिणस्तत्करस्य
 चेष्टां दृष्ट्वा तस्य स्वमभोगवाचनां ज्ञात्वा तदानीमेतस्मिन्ननु-
 रागाद्रेमाञ्छिताभूत् तादृश्याश्च प्रतिविम्बितत्वात् प्रतिविम्ब-
 मपि रोमाञ्छितमभूदिति भावः । दयोरप्यनुरागमुन्मो जात
 इति भावः ॥ ८५ ॥

प्रलेहेति । कोऽपि विटः लिङ्घत इति लेहः प्रकटो लेहः
 प्रलेहः सुरणादिद्रव्ययुक्तः आर्द्रकादिसंछततक्रादिनिर्मितो
 द्रवद्रव्यविशेषः तस्माज्जाते स्त्रेहे तैलादौ छतमनुविम्बनं यया
 छतं स्मितमनुविम्बनं यस्या वा एवंविधां पुरस्यां सुन्दरीं, श्रितं

मुञ्जः परिस्पृश्य कराङ्गुलीमुखै-
 स्ततोऽनुरक्तैः स्वमवापितैर्मुखं ॥ ८६ ॥
 अराधि यन्मीनमृगाजपत्रिजैः
 पलैर्मृदु स्वादु सुगन्धि तेमनम् ।
 अशाकि लोकैः कुत एव जेमितुं
 न तत्तु सङ्ख्यातुमपि स्या शक्यते ॥ ८७ ॥

भोजनस्थलं येन एवंविधः सन् प्रतिविम्बितां तामेव कराङ्गुली-
 मुखैः कराङ्गुल्यैर्मुञ्जः परिस्पृश्य स्पृष्ट्वा चुचुम्ब । कीदृशैः । स्वमुखं
 समवापितैस्तथा रक्तैः स्वभावात् उष्णस्य तस्य स्पर्शाद्वा ततो-
 ऽनु तस्मादनुरागात् किं । अङ्गुल्यैः रक्तत्वादनुरागाच्चुम्बिता ।
 किमुत्प्रेक्षा । रिक्तरिति पाठे मुञ्जः परिस्पृश्य ततोऽनु तदनन्त-
 रमेव रक्तैः प्रलेहयन्त्यैरेव स्वमुखं प्रापितैः कराङ्गुलीमुखैश्चु-
 चुम्बेत्यर्थः । प्रलेहेति । वटकादिनिक्षेपात् तैसादिविन्दवस्तारन्ति
 तत्र जातं प्रतिमुखं प्रतिविम्बमङ्गुल्या स्पृशति तत्र प्रलेहचल-
 नात् प्रतिविम्बभङ्गभयात् अङ्गुल्यैर्लेह्यनकलात् परम्परया
 चुम्बितवानिति भावः । तां प्रति स्वानुरागमदर्शयदिति भावः
 ॥ ८६ ॥

अराधीति । मीनेभ्यः मत्स्येभ्यः चित्रकादिमृगेभ्यः अजेभ्यः
 द्वागेभ्यः पत्रिभिस्त्रितिरलावकादिभक्ष्यपक्षिभ्यः जातैः पलै-
 र्मांमैर्मृदु स्वादु सुगन्धि पाकेन परिमलविशेषयुक्तञ्च यत्तेम-
 नाप्य यश्चमं स्रपकारैरराधि बाधितं तदाङ्गुल्यालोकैः सङ्ख्या-

कृतार्थनश्चाटुभिरिङ्गितैः परा
 परासि यः किञ्चनकुञ्चितभ्रुवा ।
 क्षिपन्मुखे भोजनलीलयाङ्गुलीः
 पुनः प्रसन्नाननयाऽन्वक्रम्य सः ॥ ८८ ॥
 अकारि नीहारनिभं प्रभञ्जना-
 दधूपि यच्चागरुसारदारुभिः ।
 निपीय मृङ्गारकसङ्गि तच्च ते-
 रवर्णि वारि प्रतिवारमीदृशम् ॥ ८९ ॥

तुमपि न शक्यते स्म । जेमिहं तु पुनः कुत एव अशाकि, अपि
 तु भोक्तुं शक्यं नाभूदेव । जेमिहं । जिमु अदने ॥ ८७ ॥

कृतेति । किञ्चन किञ्चित्कुञ्चिते वक्रीकृत्योत्थिते भ्रुवौ यथा
 कथाचित्तदिङ्गितैरञ्जलिवन्धादिचेष्टितैः चाटुभिः प्रियवचनैश्च
 कृताऽर्चना सन्भोगप्रार्थना येन तथाविधो यो विटः पुरा पूर्वं
 परासि निरस्तः प्रसन्नाननया सरसदृष्टिव्यञ्जितप्रसादमुख्या
 तथा भोजनलीलया ग्रासमिषेण मुखेऽङ्गुलीः प्रक्षिपन् अङ्गुली-
 संस्पर्शेन तां प्रतिदीनत्वं सूचयन् स पुनरन्वक्रम्य अनुगृहीतः
 तदैन्यं दृष्ट्वा सन्भोगस्तयाऽनुमत इति भावः ॥ ८८ ॥

• अकारोति । यद्दारि प्रभञ्जनात् व्यजनादिवायुसङ्गाद्धेतोः
 नीहारनिभं तुषारतुल्यमकारि यच्च अगरुसारस्य कृष्णागरो-
 र्दारुभिरधूपि धूपितमृङ्गारके सुवर्णपानपात्रे सङ्गः स्थितिर्यस्या-
 स्तीति तद्दारि । तच्च भोजनावसरे भीमशृङ्गे वा निपीय नितरां

त्वया विधातर्यदकारि चामृतं
 कृतञ्च यज्जीवनमम्बु साधु तत् ।
 वृथेदमारम्भि तु सर्वतोमुखं
 तयोचितः कर्तुमिदं पिवस्तव ॥ ८० ॥

पीत्वा तैर्जलैः प्रतिवारं पुनः पुनरीदृशं वक्ष्यमाणप्रकारेणावर्षि
 अस्तावि । प्रतिवारं निपीयेति वा । अगद्वरित्येव पाठः । मृद्गारः
 कनकालुकेत्यमरः । अल्पत्वे कन् ॥ ८८ ॥

जलवर्षणमेवाह । त्वयेति । हे विधातः त्वया च अम्बु
 उदकं यदमृतमञ्जुः अकारि यच्च जीवनमञ्जुमकारि तदय-
 मपि साधु उचितमेव कृतम् । अमृततुल्यरसस्वात्प्राणधारण-
 हेतुत्वाच्चान्वर्थत्वाद्युक्तमेवैतत् तस्य मञ्जुद्वयमित्यर्थः । तु पुन-
 रिदं सर्वतोमुखमञ्जुं वृथाऽऽरम्भि कृतं अन्वर्थत्वाभावाच्चिरर्थ-
 कमेतत् कृतं । यस्मादिदं जलं पिवति इदं पिवेऽस्मादादिपुरुष-
 स्तथा सर्वतः सर्वदिक्षु मुखानि यस्यैवविधस्तव कर्तुमुचितः
 अस्मादादेर्द्वेष्टनि मुखानि सर्वेष्वप्यवयवेषु त्व चेदकरिष्यत् तर्हि
 अस्मादादिरिदमा दन्ति पातुमर्शयितुं न त्वेकेन मुखेनेति ।
 नितरां श्रेयसाधुषांदिगुणयुक्तमेतदिति भावः । तौ तुल्ययो-
 गत्यद्योतकौ । पयःकोष्ठानाममृतं जीवनं भुवनं पुनः । पुष्करं
 सर्वतो मुखमित्यमरः । इदं पिवः । प्राप्ताभादिना (पा० २।१।
 १६७) यः ॥ ८० ॥

सरोजकोशाभिनयेन पाणिना
स्थितेऽपि कूरे मुञ्जरेव याचते ।
सखि त्वमस्मै वितर-त्वमित्युभे
मियो न वादाद्दत्तुः किलौदनम् ॥ ८१ ॥
इयं किंयच्चारुकुचेति पश्यते
पयःप्रदाया हृदयं समावृतम् ।

सरोजेति । उभे मय्यौ इति मियो वादाद् दैमत्यात् किलौ-
दनं न ददतुः किलेति व्याजे । इति किं । हे सखि त्वं पादमध्ये
कूरे श्रोत्रेण स्थितेऽपि सरोजकोशवदभिनय्य आकारो यस्य स्तन-
वराङ्गप्रार्थनासूचकेन पाणिना कूदं याचतेऽस्मै कामुकाय कूरं
वितर देहि । द्वितीया वेदति त्वं वितरेति । विवदमाने कूर-
दापनव्याजेन तत्प्रार्थितस्तनवराङ्गदानेऽन्योन्यं प्रवर्तयन्त्योर्मध्ये
ऽन्योन्यं लज्जावशादेकतरा रिरं सुरपि नाङ्गीचकारेति भावः ।
अनुवादादिति पाठे उक्तरूपादनुवादादुभेऽपि स्तनपमोदनं
किन् न ददतुरित्यर्थः । श्रोत्रदानव्याजेन तत्प्रार्थितदानम-
ङ्गीचकुरिति भावः ॥ ८१ ॥

इयमिति । पयःप्रदायाः समावृतं वस्त्राद्वक्ष्यमपि हृदयं
इति विचार्य पश्यते पृच्छते कामुकाय ध्रुवं निश्चितं मनोज्ञा
अथ च पराश्रयश्चेव तस्याः करदयो मुञ्जारम्य धृतेधारण्य
मिषेण पयःप्राप्तदुत्तरं तदीयप्रदम्य प्रतिवचनं व्यतरत् ददा ।
इति किं । इयं सखि कियन्तौ किमप्यसौ चारु मुन्दगा च

ध्रुवं मनोज्ञा व्यतरद्यदुत्तरं
 मिषेण मृङ्गारधृतेः करद्वयो ॥ ८२ ॥
 अमीभिराकण्डमभोजि तद्गृहे
 तुषारधारामृदिनेव शर्करा ।
 ह्यं द्विपद्वयणीपयःसुतं
 सुधाद्भदात् पङ्कमिवोद्धृतं दधि ॥ ८३ ॥

कुचौ यस्या सेति । सुवर्षकस्रशीपरिमाणौ सुवर्षवर्षौ सैतस्याः
 कुचाविति तं प्रत्यसूचयदिति भावः । उभावपि मिथोऽनुरा-
 गादन्यान्यविलोकनपरावेव तस्यतुरिति भावः । अन्योन्यमभि-
 प्रायशः केनचिन्मिषेण प्रश्नोत्तरं ददाति ॥ ८२ ॥

अमीभिरिति । अमीभिर्जन्यजनैस्तद्गृहे भीमगृहे आकण्डं
 अतिमज्ज यथा शर्कराभोजि भुक्ता । तुषारधारया हिमोदकेन
 मृदिनेव मिथितेव । तथा ह्यं द्विपद्वयं अश्ववैरिण्या महिष्या
 मय्ययिण्याः चिरप्रसूतायाः पयो दुग्धं तस्मात् सुतं जातदुग्ध-
 परिणामभूतं दध्यभ्यभोजि । सुधाद्भदादमृतस्यागाधजलाशया-
 दुद्धृतं पङ्कमिवेत्युत्प्रेक्षा । शर्कराऽतिमीता शुभ्रा च दध्यमृतवत्
 स्वादु गूढं घनं चेति भावः । तद्गृहे ऽमीभिर्विगिष्टं दध्यभो-
 जि । तुषारधारया मृदिता अन्यकरणत्वं प्रापिता शर्करैव सु-
 धाद्भदादुद्धृतं पङ्कमिवेति दधिविषयमेवेत्युत्प्रेक्षा दधं वा । दधः
 गेयं गौक्षं स्वादुलं घनलं च सचितं । एतेन पयः गृहतमिति पाठे
 शर्करा अभोजि । गृहतं पक्वं तप्तं महिषीपयस्याभोजि दधि

तदन्तरन्तः सुपिरस्य विन्दुभिः
करम्बितं कल्पयता जगत्कृता ।
इतस्ततः स्पष्टमचोरि मायिना
निरोक्ष्य तृष्णाचलजिह्वां धृता ॥ ८४ ॥

चाभेजि इति सम्बन्धः । चिरमसूता यष्कयिणीत्यंमरः । महिव्या
दधि स्वादुतरं भवति । द्विपः शतुर्वेति वचनात् इयं द्विपन्तीति
द्वितीयया द्वितीयान्त्रितेति (पा० २।१।१४) योगविभागात्
समासः । द्विषद्वक्त्रयिणी । पुंवत्कर्मेत्यादिना (पा० ६।३।४९)
पुंवद्भावः । शृतं । शृतं पाके (पा० ६।१।१७) इति साधुः ॥ ८३ ॥

तदन्तरिति । तद्विधि निरोक्ष्य मातिशयात् तृष्णया पास-
वासनया चला चञ्चला अधरप्रान्तलेहिनी गलज्जला जिह्वा
यस्य तस्य भावस्तप्ता तां श्रुता विभ्रता, तथा अन्तरन्तर्मध्ये
मध्ये सुपिरस्य छिद्रस्य विन्दुभिः राशेः शिर इतिवदभेदे-
पचाराच्च छिद्ररूपैर्विन्दुभिः करम्बितं मिश्रितं व्याघ्रं तद्विधि
कल्पयता कुर्वता जगत्कृता इतस्ततः सर्वप्रदेशेभ्यस्तद्विधि स्पष्ट-
मचोरि प्रकटमपहतं, स्पष्टं सम्भावनायां अपहतमिवेत्यर्थः ।
अपहरत्कथं न दृष्ट इत्यत आह । यतो मायिना । अदृ-
श्यतयाऽपहतमित्यर्थः । सफेनचौरस्य दध्याकारेण परिणामे
दधनि च्छिद्राणि दृश्यन्ते । ब्रह्मणा अदृश्यतया दधनि वर्त्त-
मानः सारो भोक्तुमिच्छया गृहीतः, अन्यथा च्छिद्राणि कथं
दृश्यन्ते । अन्येन गृहीतुं न शक्यते इति तत्रोपपत्त्या । येन

ददासि मे तन्न रुचेर्यदास्पदं
 न यत्र रागः सितयापि किं तथा ।
 इतीरिणे विम्बफलं पलच्छला-
 ददायि विम्बाधरयारुचच्च तत् ॥ ८५ ॥

निर्मितं तस्य ब्रह्मणोऽपि जिज्ञा चाश्चल्यनिर्माणात् स्वादुतमं
 दधीति ध्वन्यते ॥ ८४ ॥

ददासीति । विम्बफलतुल्यो ऽधरो यस्यास्तया सुन्दर्या
 पलव्याजात् मांसव्याजाद् विम्बसञ्ज्ञफलं परिवेधितं मांसखण्ड-
 मेव विम्बाकारं छला इतीरिणेऽधरचुम्बनवासनया भाषमा-
 णाय विटाय अदायि दत्तं । तत् विम्बाकारं फलं तस्मा अरु-
 चच्च स्वदितमित्यर्थः । मदभिप्रायं ज्ञात्वा स्त्रीकारपुरःसरं
 पलरूपविम्बव्याजास्त्रिजाधरदानमेव प्रतिज्ञातमिति वस्तुष्टो
 ऽभूदिति भावः । इति किं । हे विम्बोष्ठि यद्रुचेः प्रीतेरास्पदं
 यत्र वस्तुनि मम प्रीतिः तन्मे भक्ष्यं त्वं न ददामि । यद्वा यद्रुचे-
 रास्पदं न भवति तन्मद्यं न ददासि । तथा मम यस्यां रागः
 प्रीतिर्नास्ति तथा सितयापि शर्करयापि किं अपि तु न किञ्चित्
 प्रयोजनं । माधुर्यमय्यादयापि शर्करयापि प्रयोजनं नास्त्यभि-
 लाषाभावात् । अन्येन नास्तीति किं वाच्यमित्यपिना सूच्यते ।
 अयं च यत्र प्रीतिर्यं नास्ति तथा श्वेतया प्रकरणाच्छर्करयापि
 किं । तस्मात्मे यचानुरागो रक्तिमकान्तिश्च तन्मद्यं देहीति ।
 एतं तथेति पाठे तथा पूर्यतां । पलच्छलादिति पाठे फलदान-

समं ययोरिङ्गितवान् वयस्ययो-
स्तयोर्विहायोपहतप्रतीङ्गिता ।
अकारि नाकृतमवारि सा यया
विदग्धयाऽरञ्जि तयैव भाववित् ॥ ८६ ॥

प्रसङ्गव्याजात् । विम्बाकारोऽधरो यस्या इति मत्तन्मुपमानेत्या-
दिना (पा० २।२।१४।वा० ५) नोत्तरपदनेपी समासः । अरु-
चत् पुषादित्वादङ् (पा० ३।२।५५) । द्युञ्जो लुङीति (पा० २।
३।८२) परस्मैपदम् ॥ ८५ ॥

सममिति । यो ययोर्वयस्ययोः सख्योर्विषये स्वाभिप्राय-
ज्ञापनार्थं समं युगपत् इङ्गितवान् भूषेपादिचेष्टितवान् अभूत्
स तयोर्मध्ये उपहतं कृतं प्रतीङ्गितं तदभिन्नापस्त्रीकारसूचक-
प्रतिचेष्टितं यया तामेकां विहाय म्रितः सन् तयैवारञ्जि दि-
तीययैव प्रत्यनुरञ्जितः । तथा कया । यया चतुरया विदग्धया
आकृतं प्रतीङ्गितं नाकारि प्रतीङ्गितं कुर्वाणा सा मयी जन-
ममचमिङ्गितकरणमयुक्तमित्यवारि निषिद्धा । यतो भाववित्
वैदग्ध्यं वेत्ता । द्वितीयया तदिङ्गितदर्शनात्तस्मिन्नुपरागा-
च्चलित्वा प्रतीङ्गितं नाकरोत् जनममचमेतदनुचितमिति
व्याजेन मत्प्रियं प्रतीयमिङ्गितं किमिति करोतीति भाष्येऽर्थं
च तां वारितवतीति तस्या वैदग्ध्यं । स च तदीयगुणभावज्ञा-
नाद्भाववित् ममचरीममचमिङ्गितं कुर्वाणा इयमपि चतुरा ।
द्वितीया इङ्गितं नाकरोत्ताश्च न्यवारयदिति इयमेव चतुरा

सखीं प्रति स्माह युवेङ्गितेक्षणी
 क्रमेण तेऽयं क्षमते न दिक्षुतां ।
 विलोम तद्वाञ्छनमर्थ्यते त्वया
 वरं किमस्मै न नितान्तमर्थ्यते ॥ ८७ ॥

अय्यनुरक्ता चेति स चतुरो द्वितीयस्थामेवानुरक्तोऽभूदिति
 भावः । विहाय स्थितः सन् इति योजना । अन्यथा हानस्य
 पुरुषः कर्त्ता रञ्जनस्य स्त्रीतिभिन्नकर्मत्वात्का न स्यादिति । अ-
 रञ्जि ष्यन्तादिष्ण ॥ ८६ ॥

सखीमिति । यूने इङ्गितं चेष्टां ईक्षते एवंशीला काचित्
 स्वमर्षीं प्रत्याह ए इत्यवोचत् । हे सखि यस्मादयं क्रमेण परि-
 पाप्या ते दिक्षुतां तत्त्वर्थं का यञ्जनस्य दातुमिच्छुतां न क्षमते
 तस्मात्तया नितान्तमतिचञ्चलतयाऽर्थ्यते याचकायास्ते यूने
 वरं श्रेष्ठं अभीष्टं तत्तेमनादि यञ्जनं विलोम विपरीतं क्रमर-
 हितं यथा तथा किं नार्थ्यते न दीयते अपि तु ललज्जिज्ञायागौ
 युगपत् क्षिप्यतामिति क्लेशोक्तिः । अथवा आनिङ्गनपुमनादि वा-
 चारतपरिपाप्या तव वराङ्गदानेच्छुतां न क्षमते तस्मादतितरल-
 तयाऽर्थ्यते भग्नो गविमममघरगानायागौ वरं केवलं श्रेष्ठं वा
 न विद्यते वरं श्रेष्ठं यस्मात् अवरगधोदेमे वक्ष्यमानं वा रोम-
 रश्मिं तद्गमनस्य एष्यन् वक्ष्यत इति नितान्तं नार्थ्यते
 अपि त्वपेक्षेत्परायः । अतिभग्नो
 यञ्जनविशेषं वा । यञ्जनं भावः

समाप्तिरिति येषु भुजिक्रियाविधे-
र्दलोदरं वर्तुलयाऽऽलयोक्तम् ।

अलङ्कृतं चीरवटैस्तदग्रतां

रराज पाकार्पितगैरिकश्रिया ॥ ८८ ॥

त्यमरः । नितरां तातमिति पक्षे अनुनामिकस्य कीति (पा० ६।
४।२५) दीर्घः ॥ ८७ ॥

समाप्तीति । चीरवटैर्दुग्धमध्यचिप्रेर्मापमाधितैर्वटकाख्यैः प-
क्वान्नविशेषैः सम्बन्धादलङ्कृतं तत्पूर्वोक्तं वटकव्यतिरिक्तव्यञ्जनं
वर्तुलया वृत्ताकारया पाकेन तन्मन्त्रेहदारकाग्रिमयोगेनार्पि-
तया निर्मितया गैरिकश्रिया शैलरक्तधातेरिव श्रिया वट-
कानामेव शोभया रराज । विशिष्टवटकमसम्बन्धाद् व्यञ्जनान्तरं
रेज इत्यर्थः । विशिष्टया श्रियोपलक्षितैः चीरवटैरलङ्कृतं सत्
रेज इति वा । किमिव अग्रतां भुञ्जानानां तेषां भुजिक्रियाविधेः
भोजनविधेः समाप्तेः । वटकदर्शनमात्रेणान्यत्र रूच्यभावाद् व्यञ्ज-
नान्तरविरतेः सम्बन्धिन्या लिप्या समाप्तिस्सचिकया हकाररूप-
पुष्पिकारूपया आलयोक्तं आसदोक्तं दलोदरं ओनाम्नादि-
पञ्चमध्यमिवेत्युपमात्प्रेक्षा वा । वर्तुलया वृत्तया समाप्तिरिति
श्रितं । पाकेन बालकेनार्पितया गैरिकश्रियालङ्कृतं दलोदर-
मिति वा योज्यं । पोतःपाकोऽभङ्ग इत्यमरः । सन्त्यसेषुनममा-
प्तिपक्षे समाप्तिस्सचकं हकारादिवर्तुलममरं दाक्षिणात्यैः क्रि-
यते गैरिकचिह्नितश्च क्रियते, एवं भोजनसमाप्तिस्सचकं चीर-
वटकादि इति ॥ ८८ ॥

चुचुम्ब नेर्विवलयोर्वशीं परं
 पुरोऽधिपारि प्रतिविम्बितां विटः ।
 पुनः पुनः पानकपानकैतवा-
 च्चकार तच्चुम्बनचङ्कृतान्यपि ॥ ८८ ॥
 घनैरमीषां परिवेषकैर्जनै-
 रवर्षि वर्षोपलमोलकावली ।

चुचुम्बेति । कश्चिद्विटः पुरोऽग्रे अधिपारि पानकरसपूर्णे
 सुवर्षादिपानपात्रे प्रतिविम्बितां उर्वविलये उर्वशीमिवातिसु-
 न्दरीं काञ्चित्परं केवलं चुचुम्बेति न किन्तु पुनः पानकस्य
 द्राक्षादिसाधितमधुररसप्रधानपेयद्रव्यरूपस्य यत्पानं तस्य कै-
 तवात् प्रतिविम्बितायाः तस्याः चुम्बनस्य सम्बन्धीनि चङ्कृतानि
 चुमिति पानकानुकरणशब्दस्य करणानुधारणानि तान्यपि
 चकार । चुम्बनादिना तस्यां खानुरागं प्रकटीचकारेति भावः ।
 अमरोमर्यरी पारी पानपात्रकमुच्यत इति चीरस्वामी । सप्त-
 मर्थेऽप्ययीभावः । चङ्कृतानि नपुंसके भावे ऋः ॥ ८८ ॥

घनैरिति । घनैर्वज्रभिः परिवेषकैरनेकव्यञ्जनदायिभिर्जनै-
 रय च तैरेव घनैर्मघैरमीषां भुञ्जानानां राज्ञां कृते वर्षोप-
 लाः करकास्मान्मुष्यानामेभ्यः कर्पूरशर्करासवद्वतष्टुमपिष्टरचि-
 तानां गोमूत्राणामतिवृत्तानां सङ्कुकाविशेषाणामथ च कर-
 कास्पाणां गोमूत्राणामवधीपङ्क्तिरवधिं वितोर्णां दृष्टा च ।
 कीदृशैः । परिवेषणकमंत्रशास्त्रज्ञेया या भुजास्त्रासां भूषणेषु

चलद्भुजा भूषणरत्नरोचिषा

धृतेन्द्रचापैः श्रितचान्द्रसौरभा ॥ १०० ॥

कियद्दृज व्यञ्जनमेतदर्पते

ममेति त्वमेवदता पुनः पुनः ।

रत्नानि तेषां रोचिषा कान्त्या छत्वा धृतामिन्द्रचापं चैर्नाना-
प्रकारकान्तिभिरित्यर्थः । अथ च तदेवेन्द्रचापो येषु । कीदृशी ।
श्रितं चान्द्रं कर्पूरसम्बन्धि सौरभं सौगन्ध्यं यथा । अथ च चन्द्र-
एव चान्द्रः सूर एव सौरस्तयोर्भा श्रिता चान्द्रसौरभा यथा ।
सा श्रीतलदीप्रत्ताभ्यां चन्द्रसूर्यसदृशीत्यर्थः । रात्रिदिनयोजा-
यमानत्वाद्वा क्रमेण तत्कान्तिमदृशी । चन्द्रसम्बन्धिनश्चान्द्राश्चन्द्र-
कान्ताः एवं सौराः सूर्यकान्तास्तेषां भा श्रिता यथा वा । चन्द्र-
सम्बन्धि मनोज्ञत्वं सादृश्यं श्रितं यथेति वा । विद्यप्रकाशे सूरभि-
शब्दे मनोज्ञवाची ॥ १०० ॥

कियदिति । एतन्तेमनादिव्यञ्जनं मम कियत् किंपरिमाणं
वज्र अर्प्यतेऽपितु द्रष्टा वयमिति नार्पणीयमिति द्रष्टेर्हेतेः पुनः
पुनर्वदतां तेषां अन्यानां कियत्सङ्ख्यं वज्रेतद्व्यञ्जनमर्थ्यते इत्ये-
तद्वज्रलमङ्गीयन्ता भवद्भिः पृच्छ्यते किमिति क्लृप्तेनामूनि व्यञ्ज-
नानि सङ्ख्यातुं गणयितुं अथैव गोत्रकावली भूयमी वज्रतरा
कठिनो खटिकेव तैः परिवेषकैरटौकि अर्पिता । भवद्भिर्व्यञ्ज-
नमङ्गा पृष्टा तर्ह्यनया कठिन्या एतानि गणयतेति कठिनो
वार्पितेत्युपेक्षा । इति वदताममूनि सङ्ख्यातुमिव व्याघ्रेनाथै

अमूनि सङ्ख्यातुमसावढौकि तैः
 क्लेने तेषां कठिनीव भूयसी ॥ १०१ ॥
 विदग्धबालेङ्गितगुप्तिचातुरी-
 प्रवल्हिकोत्पाटनपाटवे हृदः ।

वज्रतरा कठिन्यर्पितेति वा योज्यं । कठिन्या च सङ्ख्यायते एत-
 द्वाञ्जनममूनीति ममेति वदतामिति चैकवचनवज्रवचनानि जा-
 तिविवक्षय विज्ञातव्यानि ॥ १०१ ॥

विदग्धेति । कथित्कामुक्ते विदग्धायाश्चतुराया बालाया
 भुग्धाया इङ्गितगुप्ता चेष्टितगोपनविषये चातुरी यत्कौशलं सैव
 दुर्ज्ञेयत्वात् प्रवल्हिका गुप्ताभिप्रायप्रबन्धविशेषः तस्या उत्पा-
 टने भेदने ज्ञानविषये यत्पाटवं सामर्थ्यं प्रावीण्यं तत्र विषये
 तदौचित्यं विदग्धबालेङ्गितानामानुगुण्यं स्पृशङ्गिः गतैस्तदनु-
 षेराकृतगतैर्यज्जभिरिङ्गितैः कृत्वा निजस्य हृदः स्वीयाभिप्रायस्य
 टीकां विवरणं प्रबन्धं प्रकर्षेण कृतवान् । गुप्तान्यपि मदिङ्गि-
 तानि ज्ञातवानिति चतुरोऽयमनुरक्तयेति तदनुगुणैः स्वीयचे-
 स्टितैस्तां स्थाशयं बोधितवानिति भावः । बालाया अपि विदग्ध-
 मधीगिद्यया विदग्धादिङ्गितकरणं सहजमौग्यात् सलज्जतया
 तद्गोपनञ्च युक्तं । विदग्धः कथन युवा यात्रा च काचन तयो-
 रिङ्गितगुप्तिर्वा । यदा विदग्धसेङ्गितं यात्रायाद्यार्थ्यादिङ्गितस्यैव
 तदौचित्ये या चातुरी तत्प्रवल्हिकोत्पाटनपाटवे विषये तयो-
 रौचित्यं स्पृशङ्गिः । अत्र दयोरपि भवतोरानुषया मया ज्ञात

निजस्य टीकां प्रववन्ध कामुकः
 स्पृशद्भिराकृतशतैस्तदैचित्तां ॥ १०२ ॥
 घृतप्लुते भोजनभाजने पुरः-
 स्फुरत्पुरन्धिप्रतिविम्बिताकृतेः ।
 युवा निधायोरसि लङ्कुकद्वयं
 नखैर्लिखाय ममर्दं निर्दयं ॥ १०३ ॥
 विनोक्तिते रागितरेण सन्धितं
 द्वियाऽथ वैमुख्यमिते सखोजने ।

इतीदृशैश्चाज्ञापनद्वारा अतिचतुरोऽहमेव त्वया भजनीय इति
 वाचां प्रति स्थाशयं जापितवानिति भावः । अन्योऽपि विदग्धो
 ऽतिगहनायाः प्रवल्हिकाया भेदने विषयेऽनेकैराशयैर्थाख्यां
 करोति ॥ १०२ ॥

घृतेति । कस्यचुवा घृतप्लुते आन्यपूर्णे प्रसृतघृते वा भोज-
 नभाजने पुरःस्फुरन्त्या विलम्बिताः पुरन्ध्याः प्रतिविम्बिता या
 आकृतिस्तस्या उरसि लङ्कुकद्वयं मोदकयुग्मं निधाय नखैर्लि-
 खेत्, अथ पद्यान्निर्दयं ममर्दं यदाऽऽवयवयोगो भावी तदैवं
 तव कुचावुपचरिष्यामीति तत्कुचनखचतविमर्दे च्चुरग्रीति वा
 स्थाशयं बोधितवानिति भावः । घृतेन युतं घृतयुतं यस्मिन्निति
 वा । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः (पा० २।१।३७) ॥ १०३ ॥

विनोक्तिते इति । रागितरेण केनचित् कामुकेन सखीरूपे
 जने सन्धितं विनोक्तिते मति अथ विनोक्तनानन्तरं द्विया

तदालिरानीय कुतोऽपि शार्करौ
करे ददौ तस्य विहस्य पुत्रिकां ॥ १०४ ॥
निरीक्ष्य रम्याः परिवेषिका ध्रुवं
न भक्तमेवैभिरवाप्तवृत्तिभिः ।
अशकुवद्भिर्वज्रभुक्तवत्तया
यदुज्जिभरता व्यञ्जनपुञ्जराजयः ॥ १०५ ॥

वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं इति गते सति तस्य सखीजनस्यालिः सखी
कुतोऽपि कस्मादपि स्थानात् शार्करौ शर्करया रक्षितां पुत्रिकां
आनीय विहस्य वैमुख्यात् सन्दिहानस्य करे ददौ । अधरादि-
चुम्बनायाङ्गेषु शर्करातुल्यरसामेनामहमेव दास्यामि स्वहस्त-
स्थितामेनां जानीहीति मञ्ज्वां चकारेति भावः । सखीसमूहे
वैमुख्यमिति सति तासां सखीनां काचित् सखी तदन्तर्वर्त्तिन्यन्या
वा शार्करौ पुत्रिकां ददौ । शर्करा पुत्रिका परिवेषणेन मि-
षेणाहं त्वां भजामीति स्वदानमञ्ज्वाभक्तकरोदिति भावः इति
वा । शार्करीमिति ईकारप्रत्ययः । पुत्रिका । पुत्रात्कृत्रिम इति
कन् ॥ १०४ ॥

निरीक्ष्येति । मञ्जुभुक्तवत्तया अत्याहारेणाशकुवद्भिर्भोक्तुम-
ममर्थेरेभिर्वारयाचिकैः यद्यस्माद्व्यञ्जनपुञ्जानां राजयः परमरा-
जजिभरतास्यक्तासाम्नाद्रम्याः परिवेषिका निरीक्ष्य अवाप्तवृत्ति-
भिः गतमुभयैरेतैर्भुक्तमेव न इति ध्रुवमहं मन्ये । यावत् चित्रं
तावत् तथैव दर्शमादिद्यमुख्येण । एता निरीक्ष्यावाप्तवृत्तिभिरेतैः

पृथक् प्रकारेङ्गितशंसिताशयो

युवा ययोदासि तथापि तापितः ।

ततो निराशः परिभावयन् परा-

मपेतयाऽतोपि सरोपयैव सः ॥ १०६ ॥

ध्रुवं निश्चितं नैव भुक्तमिति वा । यथा लोको मन्यत इति शेषः । तथा व्यञ्जनपुञ्जपरम्परास्थिताः । यथैभिर्न भुक्तमिति लोको मन्यत इत्यर्थ इति वा ॥ १०५ ॥

पृथगिति । पृथक्प्रकारैर्नानाविधैरिङ्गितैश्चेष्टितैः कृत्वा शंसितः कथित आशय अभिप्रायो येन स युवा यथा स्त्रिया उदासि उदासीनीकृतः । प्रतीङ्गितेन सम्भावितयोदासीनतया तथापि तापितः व्यथितः । उदासीनो हि दुःखं न जनयति, अनयापि तु तादृश्या अपि दुःखं जनितमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । ततोऽनन्तरं तस्यां निराशः तस्याः मकामान्निराशो निर्गताभिलाषः सन् परां तदन्त्यां परिभावयन्निङ्गितेनानुकूलयन् सानुरागं पश्यन् स युवा सरोपया तयैव पूर्वमुदासीनयैव परितोषितो न तु द्वितीययेत्यर्थः । सरोपो हि दुःखं जनयति न तु सुखं तथापि तादृश्यापि सुखं जनितमिति विरोधादायर्थः । अनसमसमिङ्गितकरणमयुक्तमिति तयेङ्गितं पूर्वं न कृतं स तु तदाश्रयमजानानोऽनुरागेणैवं प्रतीङ्गितं नाकरोदिति बुद्ध्याऽन्यामपश्यत्, ततश्च सा सपत्नीबुद्ध्या मेर्या जातेति मय्यनुरक्तैवेयं पूर्वं तु गाम्भीर्यादिङ्गितं नाकरोत् मानु-

पयःस्निता मण्डकमण्डलाम्बरा
 वटाननेन्दुः पृथुलङ्कुस्तनी ।
 पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
 प्रिया वभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०७ ॥

रागेव च सरोपा भवतीति रोपादनुरागमनुमाद्य मन्तुष्ट इति
 भावः । उपेतयेति पाठे रोपात्तदुपसारेणार्थात् समीपमाग-
 तयेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पय इति । भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यभुजां मच्छं भु-
 ज्ञानानां तेषां प्रिया दृष्टिजननी अथ च स्त्री वभूव । किम्भूता ।
 पयोऽदुग्धमेव स्मितं हामो यस्याः । तथा क्वचिन्मृदुसूक्ष्मा क्वचि-
 दत्यन्ताग्निसंयोगेन शोणविन्दवो मण्डका अपूपा एव पट्टसू-
 चादिरचितरूपमण्डनयुक्तानि अलङ्कारभूतानि वा अम्बराणि
 वस्त्राणि यस्याः । तथा अतिवृत्तमायसाधितवटककूपकुङ्कुमो-
 दन्तनरक्तभावेनाद्धादक आननेन्दुर्मुखचन्द्रे यस्याः । तथा
 पृथुलङ्कुस्तनी म्यूलातिकटिनरूपौ मोदकरूपौ स्तनौ यस्याः
 सा । तथा उज्ज्वलकूरहारिणी विविक्तशुभ्रौदनरूपमौक्तिक-
 माम्भावती । अथवोज्ज्वलकूरेण मनोहारिणी । यतो रुचेर्योसा-
 भिलापस्याथ च कान्तेरनुरागस्य च पदं स्थानं । प्रियापि पूर्वो-
 क्तगुणमहिता रुचेः पदं भवति । यतः प्रियेति वा । भोज्यभुजां ।
 भोज्यं भक्ष्य इति (पा० ७।३।६८) आधुः ॥ १०७ ॥

चिरं युवाकृतशतैः कृतार्थन-
 श्विरं सरोपेक्षितया च निर्दुतः ।
 सृजन् करचालनलीलयाञ्जलीन्-
 न्यपेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०८ ॥
 न पद्भिः खिङ्गजनस्य भोजने
 तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

चिरमिति । कयाचिच्चेत्या कश्चिद्युवा किञ्चिद्विधुतया वक्र-
 चालितयाम्बुधारया कृत्वा असेचि मित्तः । किम्भूतः । आकृतश-
 तैरिङ्गितसहस्रैः कृतार्थनः कृतप्रार्थनः सन् चिरं सरोपं कोपय-
 ञ्चि इङ्गितं यस्यास्तस्या भावस्तप्ता तथैव वारम्बारं निर्दुतो नि-
 राकृतः सन्नपि तथा करचालनस्य लीलया व्याजेन प्रमादप्रार्थ-
 नासूचकानञ्जलीन् करयुगसम्पुटान् सृजन् रचयन्, अञ्जलीनि-
 ति वचनेन वारम्बारमञ्जलैः करणं सूचितं । वारिधाराकम्पनेन
 तत्प्रार्थना मयाङ्गीकृता करयुगयोजनादिरमेति सूचितं । इयं
 स्त्रीकारचेष्टा करचालनं भुजिक्रियासमाप्तिं द्योतयति ॥ १०८ ॥

नेति । पद्भिः मधुरास्त्रजवणित्तकटुकपायास्वादरूप-
 पट्प्रकारो रसः खिङ्गजनस्य रसिककामुकसहस्य भोजने विषये
 तथा तोष न अधत्त उदपादयत् । यथा यौवतं स्त्रीसहस्यस्य
 विभ्रमो विनामस्तम्मादुद्भवो यस्य स रमो मृगं समुन्मिषन् वर्द्ध-
 मानः अपारगृह्णारमयः निर्मर्यादानेकविधविभावानुभावव्य-
 भिचारिसंयोगजन्यगृह्णाररूपः सप्तमो रसस्तोषमधत्त । सप्तमत्वं

पयःसिता मण्डकमण्डलाम्बरा
 वटाननेन्दुः पृथुलङ्कुस्तनी ।
 पदं रुचेर्भोज्यभुजां भुजिक्रिया
 प्रिया बभूवोज्ज्वलकूरहारिणी ॥ १०७ ॥

रागैव च सरोपा भवतीति रोपादनुरागमनुमाद्य सन्तुष्ट इति भावः । उपेतयेति पाठे रोपात्तदुपसारेणार्थात् समीपमागतयेत्यर्थः ॥ १०६ ॥

पय इति । भुजिक्रिया भोजनक्रिया भोज्यभुजां भक्ष्यं भुञ्जानानां तेषां प्रिया वृत्तिजननी अथ च स्त्री बभूव । किम्भूता । पयोऽदुग्धमेव स्मितं दामो यस्याः । तथा कश्चिन्मृदुसूक्ष्मा कश्चिदत्यन्ताग्निसयोगेन शोणविन्दवो मण्डका अपूपा एव पट्टसूत्रादिरचितरूपमण्डनयुक्तानि अलङ्कारभूतानि वा अम्बराणि वस्त्राणि यस्याः । तथा अतिवृत्तमापसाधितवटक रूपकुङ्कुमोदत्तनरक्तभावेनाङ्गादक आननेन्दुर्मुखचन्द्रो यस्याः । तथा पृथुलङ्कुस्तनी मूलातिकठिनरूपौ मोदकरूपौ स्तनी यस्याः सा । तथा उज्ज्वलकूरहारिणी विविक्तशुभ्रौदनरूपमौक्तिकमान्नावती । अथवोज्ज्वलकूरेण मनोहारिणी । यतो रुचेर्यासाभिलाषस्याथ च कान्तेरनुरागस्य च पदं स्थानं । प्रियापि पूर्वोक्तगुणमहिता रुचेः पदं भवति । यतः प्रियेति वा । भोज्यभुजां । भोज्य भक्ष्य इति (पा० ७।३।६८) माधुः ॥ १०७ ॥

चिरं युवाकृतशतैः कृतार्थन-
 चिरं सरोपेक्षितया च निर्दुतः ।
 सृजन् करचालनलीलयाञ्जलीन्-
 न्यपेचि किञ्चिद्विधुताम्बुधारया ॥ १०८ ॥
 न पद्भिः खिङ्गजनस्य भोजने
 तथा यथा यौवतविभ्रमोद्भवः ।

चिरमिति । कथाचिच्छेत्वा कश्चिद्युवा किञ्चिद्विधुतया वक्र-
 चालितयाम्बुधारया कृत्वा अनेचि मिकः । किम्भूतः । आकृतश-
 तैरिङ्गितसदृशैः कृतार्थनः कृतप्रार्थनः सन् चिरं सरोपं कोपय-
 ज्जि इङ्गितं यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तथैव वारम्बारं निर्दुतो नि-
 राकृतः सन्नपि तथा करचालनस्य लीलया व्याजेन प्रसादप्रार्थ-
 नासूचकानञ्जलीन् करयुगमप्युटान् सृजन् रचयन्, अञ्जलीनि-
 ति वचनेन वारम्बारमञ्जलेः करणं सूचितं । वारिधाराकम्पनेन
 तत्प्रार्थना मयाङ्गीकृता करयुगयोजनादिरमेति सूचितं । इयं
 स्त्रीकारवेष्टा करचालनं भुजिक्रियासमाप्तिं द्योतयति ॥ १०८ ॥

नेति । पद्भिः मधुराञ्जलवणतिक्तकटुकपायाम्बादरूप-
 षट्प्रकारो रमः खिङ्गजनस्य रमिककामुकमहस्य भोजने विषये
 तथा तेषां न अधत्त उदपादयत् । यथा यौवतं स्त्रीमहस्यस्य
 विभ्रमो विलासस्तम्भादुद्भवो यस्य स रमो मृगं समुन्मिषन् वर्द्ध-
 मानः अपारगृह्णारमयः निर्मर्यादानेकविधविभावानुभावव्य-
 भिचारिसयोगजन्यगृह्णाररूपः सप्तमो रमस्तोपमधत्त । सप्तमत्वं

अपारशृङ्गारमयः समुन्मिषन्
 मृशं रसस्तोपमधत्त सप्तमः ॥ १०९ ॥
 मुखे निधाय क्रमुकं नलानुगै-
 रथौज्जि पर्णाक्षिरवेक्ष्य वृश्चिकम् ।
 दम्पार्पितान्तर्मुखवासनिर्मितं
 भयाविलैः स्वभ्रमहासिताखिलैः ॥ ११० ॥
 अमीषु तथ्यानृतरत्नजातयो
 विदर्भराट् चारुनितान्तचारुणोः ।

मधुराद्यपेक्षया ज्ञेयं न त्वाद्यरमापेक्षया । पञ्चो रसेभ्योऽन्यस्या-
 भावाद्भोजने सप्तमरसस्य सद्भावादाश्चर्यम् ॥ १०९ ॥

मुख इति । अथ हस्तप्रक्षालनानन्तरं नलानुगैस्तैराजभिः
 क्रमुकं पूगफलं मुखे निधाय वृश्चिकमवेक्ष्य दमेनार्पिता दत्ता
 पर्णाक्षिर्नागवल्लीदम्पंक्तिरौज्जि त्यक्ता । किम्भूतं वृश्चिकं ।
 अन्तर्मुखदामेन कर्पूरकस्तूरीखदिररथादिरूपेण मुखमौगन्ध-
 कारिणा निर्मितं । किम्भूतैः । भयेन दंशनमिषा आविलैर्व्याप्तैः ।
 अत एव स्वभ्रमेणावृश्चिके वृश्चिकबुद्ध्या हासिता हामं प्रापिता
 अखिला द्रष्टारो यैः । दमेनार्पितः पर्णमध्ये वर्त्तमानो योऽन्त-
 र्मुखे वासस्तेन निर्मितमिति वा ॥ ११० ॥

अमीष्विति । विदर्भराजा दमो वा क्रमेण चारु सुन्दरं
 नितान्तं चारु अतिसुन्दरस्य तयोरित्येतयोस्त्वय्यानृतयोः सत्या-
 चत्ययोः रत्नजातयोर्मध्ये एकं तव प्रियं रत्नजातं त्वं स्वयमेव

स्वयं गृहाणैकमिहेत्युदोर्यं तद्
 दयं ददौ शेषजिघृक्षवे हसन् ॥ १११ ॥
 इति द्विवारं श्रुचिमिष्टभोजिनां
 दिनानि तेषां कतिचिन्मुदा ययुः ।
 द्विरष्टसंवत्सरवारसुन्दरो-
 परीष्टिभिस्तुष्टिमुपेयुषां निशि ॥ ११२ ॥

गृहाणेति । अमीषु वारयात्रिकेषु विषये उदोर्यं कृत्रिमत्वादति-
 रमणीयकान्तिविशिष्टं अलोकरत्नजातं जिघृक्षवे यक्षीतुमिच्छवे
 वारयात्रिकाय हंसस्तदज्ञानहेतोः किञ्चिद्भास्यं कुर्वन् तयोः
 सत्यासत्ययोरर्त्नजातघोर्दयं युग्मं तद्रूपं वा दयं ददौ । अमीषु
 मध्ये शेषजिघृक्षव इति वा । इह द्वयोर्मध्ये शेषजिघृक्षव इति
 वा । शेषजिघृक्षवे । द्वितोयेति (पा० १।१।१४) योगविभागात्
 समासः ॥ १११ ॥

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण द्विःकृत्वो द्विवारं दिवारात्रौ
 च श्रुचि अदोषं मिष्टं खादु च भोजिनां भुञ्जानानां तेषां
 वारयात्रिकाणां कतिचित् पञ्चषाणि दिनानि मुदा ययुः पञ्च-
 षट् दिनानीति महर्षाः तत्रोपुरित्यर्थः । किम्भूतानां । निशि
 द्विदौ वारा अष्टौ द्विरष्टौ षोडश समत्सरा यामां ता वारम्य
 महम्य सुन्दर्या । वेगश दाम्यादयस्तामां परीष्टिभियुम्ननादि-
 मेवाभिः तुष्टिं मन्तोषं उपेयुषां प्राप्तवतां । द्विरष्टेति अमुचः
 कृतमुचो याधकत्वाद् द्विरिति द्विप्राप्तेर्द्विःकृत्व इत्यत्रापवादवि-

उवास वैदर्भगृहेषु पञ्चपा
 निशाः कृशाङ्गीं परिणीय तां नलः ।
 अथ प्रतस्थे निषधान् सद्धानया
 रथेन वाष्णेयगृहीतरश्मिना ॥ ११३ ॥
 परस्य न स्पृष्टुमिमामधिक्रिया
 प्रिया शिशुः प्रांशुरसाविति ब्रुवन् ।

पथे क्वचिदुत्सर्गस्यापि समावेश इति परिभाषया यथाकथञ्चित्
 परिहर्तव्यम् ॥ ११२ ॥

उवासेति । नलः कृशाङ्गीं तां परिणीय वैदर्भगृहेषु पञ्च
 पञ्चा प्रमाणमासां ता निशा उवास पञ्चपाणि दिनानि तत्र
 स्थितवानित्यर्थः । अथ सप्तमे दिने अनया भैम्या सह रथेन
 निषधान् प्रतस्थे । किन्भूतेन । वाष्णेयनाम्ना सारथिना गृहीता
 रथयो यस्य । पञ्चपाः । सङ्ख्यायाव्ययेति (पा० २।२।२५) समासे
 बहुव्रीहौ सङ्ख्येय इत्यादिना (पा० ५।४।७२) उच्चि टिलोपः ।
 निशाः । अत्यन्तमयोगे च (पा० २।२।२८) इति द्वितीया
 ॥ ११३ ॥

परस्येति । इति ब्रुवन् स नलो भैमीं स्वयमात्मनैव रथे
 अध्यर्हदध्यारोपयत् । इति किं । इमां पतिव्रतां भैमीं स्पृष्टुं
 स्पर्शनेन्द्रियविषयोक्तुं परस्य मदन्त्यस्य नाधिक्रिया अधिकारः ।
 प्रिया भैमी शिशुरन्यप्रमाणा अमौ रथश्च प्रांशुरुच्चतर इति
 स्वयमारोढुममर्थेति, तत्तस्माद्धेतोः जनेचितो लोकेर्वीक्षितः

रये स भैमीं स्वयमध्यहृत्-
 न्न तत् किलास्त्रिदिमां जनेति ॥ ११४ ॥
 इति स्मरः शीघ्रमतिश्रुत्कारं तं
 वधूं च रोमाञ्चभरेण कर्कशौ ।
 स्त्रुल्लिख्यति स्निग्धतनुः प्रियादियं
 मदीयसो पीडनभीरुदौर्यगात् ॥ ११५ ॥

सन्निमां भैमीं नास्त्रिदिमां किञ्चेति व्याजे, तत्त्वतस्तु जनममच-
 माल्लिख्यते । किन्त्वेवं भुवन् धार्यं परिजहारेति भावः । क-
 र्मत्वस्याविवक्षितत्वाद्वा इत्यधिकरणे सप्तमी । अथहृत् ।
 यौ चट्टि (पा० ७।४।१) इत्युपधाहृत्स्वले, दीर्घो न्रघोः (पा० ७।
 ४।२४) इत्यभ्यामदीर्घः । अद्यित् । यिप आस्त्रिङ्गन इति धातुः
 कुक् । कपयोगे चः । अद्यियदिति पाठे लुङ् ॥ ११४ ॥

इतीति । इति हेतोः शीघ्रमतिः तरितबुद्धिः शीघ्रमुचितो-
 पायस्फुरणशीलः तयोरेन्योन्यविषयः स्मरः तं नम्रं वधूं भैमीञ्च
 उभौ रोमाञ्चानां भरेण बाहुभ्यां कर्कशत्वौ चकार अन्यो-
 न्यमंस्पर्शादुत्पन्नमातिकरोमाञ्चौ जाताविति भावः । इति किं ।
 मदीयसो स्निग्धा तनुर्नितरां कोमला मधेहादौ च इयं भैमी,
 अतः प्रियावृत्तात् मकाशात् स्त्रुल्लिख्यति निःस्त्रिख्यति यतः
 पीडने निविडधारणे भीरु दौर्यगं बाहुयुगं यस्य तस्माच्छि-
 यिष्यधारिण इति । इतीव शीघ्रमतिः स्मरः ॥ ११५ ॥

तथा किमाजन्मनिजाङ्गवर्द्धिता
 प्रहित्य पुत्रौ पितरौ विषेदतुः ।
 विद्वज्य तौ तं दुहितुः पतिं यथा
 विनीततालक्षगुणीभवद्गुणं ॥ ११६ ॥
 निजादनुग्रज्य स मण्डलावधे-
 र्नलं निवृत्तौ चटुलापतां गतः ।
 तडागकक्षोल इवानिलं तटा-
 दृतानतिर्व्यावृते विराटराट् ॥ ११७ ॥

तथेति । तौ पितरौ तं दुहितुः पतिं आमातरं नलं वि-
 द्वज्य समेय्य यथा विषेदतुः विपक्षौ तथा आजन्मप्रवृत्ति निजा-
 ङ्गयोः स्वीयोत्पन्नयोर्वर्द्धितां वृद्धिं प्रापितां पुत्रौ प्रहित्य प्रस्थाप्य
 विषेदतुः किं अपि तु नेति वैधर्म्योपमा । किम्भूतं । विनीततया
 सविनयत्वेन लक्षगुणीभवन्तः शौर्यादयो गुणा यस्य तं । सुता-
 वियोगादपि सगुणजामादवियोगो नितरां तयोर्दुःखो जात
 इत्यर्थः । प्रहित्य । हि गतौ, क्वपि तुक् । विषेदतुः । सदरेत्वा-
 भ्यासलोपौ । सदिरप्रतेरिति (पा० ८।२।६६) पत्वं ॥ ११६ ॥

निजादिति । स विराटराट् भीमो नलमनुग्रज्यानुगम्य नि-
 जाग्रमण्डलावधेः सकाशाच्चिवृत्तौ परावृत्तिममये चाटु प्रिय-
 वचनं सपति भाषत इति चटुलापस्तद्भावं गतः प्राप्तः प्रिय-
 भाषणः एताद्रीकृता मतिर्नमस्कारो येन स एवम्भूतः सन् व्याव-
 द्यते निजगृहम् प्रति परावृत्तः । क इव तडागकक्षोल इव ।

पितात्मनः पुण्यमनापदः क्षमा
 धनं मनस्तुष्टिरथाखिलं नलः ।
 अतः परं पुत्रि न कोऽपि तेऽहमि-
 त्युदश्रुतेष्व्यसृजन्निजैरसीं ॥ ११८ ॥
 प्रियः प्रियैकाचरणाच्चिरेण तां
 पितुः स्मरन्तीमचिकित्सदाधिपु ।

यथा ऽनिलं वायुमनुव्रज्य तटान्निवृत्तौ चटुला आपो यस्य
 तद्भावं गतः सन् तीरात् सकाशात् तडागतरङ्गो व्यावर्त्तत
 इत्युपमा । चटुलाप इत्यत्र कर्मण्यष्ट । (पा० ३।१।१) पचे
 ष्टगादिना (पा० ५।४।७४) समासान्तः । स तु तत्पुरुष एवेति
 कश्चित् तदुपेक्ष्यम् ॥ ११७ ॥

पितेति । इत्युक्त्वा उक्तान्यश्रूणि यस्य स एष भीमो निजा-
 मौरसीं स्त्रीयचेत्रबीजाभ्यामुत्पादितां भैमो व्यसृजत् प्राक्षिणेत् ।
 इति किं । हे पुत्रि आत्मनस्तव पुण्यं धर्म्यं एव पिता हितका-
 रित्वादहितनिवारकत्वाच्च तथा तव क्षमाःसहनशक्तयः अना-
 पदः न विद्यत आपदो याभ्यस्ता आपन्नाशिका इत्यर्थः, तव
 ममस्तुष्टिः सन्तोषः अलुब्धत्वमेव धनं । अद्यानन्तरं अखिलमेव
 तवेष्टं नल एव, किं यऊना तदतिरिक्तसकलाभीष्टदत्तात् मय्ये
 नल एवेति भावः । अतः परं अद्यतनदिनप्रसूति अहं भीमस्यो
 कोऽपि सम्बन्धी बान्धवो न भवामीति ॥ ११८ ॥

प्रिय इति । प्रीणानि इष्टं जनयति प्रियो नलः पितुः स्मरन्तीं

शशाम तन्माहवियोगवाडवो
 न तु प्रियप्रेममहान्नुधावपि ॥ ११८ ॥
 अथैव मदीमृद्वज्जधा तु मण्डित-
 स्तथा निजोपत्यकयेव कामपि ।

तां भैमीं प्रियस्य मनीषितस्यैकस्य वस्तुन आचरणान् करणात्
 मनीषितस्य चदेकं मुख्यं केवलं वा करणं तस्माद्वा आधिपु पिढ-
 वियोगजमानमपीडास्तु सत्सु चिरेण सज्जना कालेनाचिकित्सत्
 उपचचार । कस्यचिदिष्टस्य मेलनात् पिढवियोगदुःखं चिरेणा-
 त्याजयदित्यर्थः । चिरकालं पितुः स्मरन्तोमिति वा । स सर्व-
 जनप्रसिद्धस्तस्या माहवियोग एवासह्यतरत्वाद्वाडवो वडवानलः
 तु पुनः प्रियस्य नलस्य प्रेमा निरूपाधिकस्वेहस्तद्रूपे महान्नुधा
 सत्यपि तथा अप्रच्युतप्राच्यरूप एव तन्मिवान् तस्मिन्नतिप्रियं
 कुर्वत्यपि स शोकमपि न शान्त इत्यर्थः । पिढवियोगदुःखा-
 न्माहवियोगस्य गौरवं सूचितं विशेषतश्च कन्यानां । अपिरौ-
 चित्ये । जलानलयोर्विरोधेऽपि वाडवस्यानुधावेव स्थितिर्युक्ते-
 त्यर्थः । शशामेति न तु प्रियेत्यपि च स्पष्टार्थः । पितुः । अधीग-
 र्थेत्यादिना (पा० २।१।५९) पठ्यते । अचिकित्सत् । कित निवासे
 रोगापनयने चेत्यस्माद् गुप्तिज्जिज्ञा इति (पा० २।१।५) स्वार्थे
 मन् । कितयोदात्तेषु पाठात्मन्नादपि परस्मैपदमेव न ता-
 त्मनेपदमिति सिद्धान्तः ॥ ११८ ॥

अथाविति । अथैव मदीमृद्वज्जधा तु पुनर्यज्जधा अनेकप्रकारं

भुवा कुरङ्गेक्षणदन्तिचारयो-
 र्वभार शोभां कृतपादसेवया ॥ १२० ॥
 तदेकतानस्य नृपस्य रक्षितुं
 चिरोढया भावमिवात्मनि श्रिया ।
 विहाय सापत्न्यमरञ्जि भीमजा
 समग्रतद्वाञ्छितपूर्तिवृत्तिभिः ॥ १२१ ॥

मण्डितो नानारत्नादिभिरलङ्कृतस्तथा भैम्या कामथतिशयितां
 शोभां वभार । किम्भूतया । कुरङ्गवद्धरिणवदोक्षं विलोकनं
 दन्तिवद्धस्त्रिवचरो गतिस्तयोर्भुवा स्थानभूतया हरिणाच्या
 गजगत्या च । तथा कृता पादमेवा यया । कयाक इव । निजो-
 पत्यकया पर्वतासन्नभूम्या महीभृत् पर्वत इव । वङ्गभिर्गैरि-
 कादिधातुभिर्मण्डितः । किम्भूतयोपत्यकया । हरिणानामीक्ष्य
 हस्तिनां भक्षणस्य गमनस्य वा स्थानभूतया । तथा कृता प्रत्य-
 न्तपर्वतानां मेवा श्रयणं यया । कृता प्रत्यन्तपर्वतैः मेवा यस्या
 दति वा ॥ १२० ॥

तदिति । चिरोढया चिरकालं श्रियमाणया अथ चिरप-
 रिणीतया श्रिया राज्यसदस्या तदेकतानस्य तदेकनिष्ठस्य भैमो-
 तत्परस्य नृपस्यात्मनि विषये भावमनुरागं रक्षितुं स्थिरीकर्तुं-
 मिव सापत्न्यमेकमर्दकस्त्रोदयान्योन्येभ्यः विहाय समयाणां तस्या
 भैम्या वाञ्छितानां पदार्थानां पूर्तिः पूरणं तस्यां वृत्तिभिर्व-
 र्त्तनैरुपायैः कृत्वा भीमजाऽरञ्जि प्रीणिता । मय्यदभवेन दुर्धमा-

मसारमालावलितोरणां पुरीं
 निजादियोगादिव लम्बितालकां ।
 ददर्श पश्यामिव नैषधः पथा-
 मथाश्रितोद्गीविकमुन्नतैर्गृहैः ॥ १२२ ॥

न्यपि तदाञ्छितानि नलेन पूरितानि ततश्च सा परितुष्टेति
 भावः । अन्यापि चिरपरिणीता विद्युयी नवोढाधामनुरक्तस्वा-
 त्मानि अनुरागरक्षणार्थं सापत्यं त्यक्त्वा आत्मनो ज्येष्ठं रक्षयन्ती
 सती नवोढाया हितकरणेन प्रीतिं जनयति ॥ १२१ ॥

मसारेति । अयं बङ्गमार्गलङ्घनानन्तरं नैषधः पुरीं प्रिया-
 मिव ददर्श । किम्भूतां । मसारमालावलिरिन्द्रनीलपरम्परा अत
 एवावदलादिरचितमालारूपाणि तौरणानि यस्याः । इन्द्रनी-
 लमालावर्णयुक्तानि तौरणानि वहिर्द्वाग्नि यस्यास्तां तथा ।
 एत एव निजादियोगालम्बितालकामिव प्रसारितचूर्णकुन्तला-
 मिव । तथा उन्नतैरत्युच्चैर्गृहैः कृत्वा आश्रिता उद्गीकृता उद्गी-
 विकां ऊर्ध्वोद्धतकण्ठतया विलोकनं यथा स्यादेवंपश्यामिव ।
 विलोकिकामिव उच्चगृहत्वादूरत एव दृष्टवानित्यर्थः । पथा-
 मिति पाठे मार्गणां पश्यामिव । अन्यापि नायिका प्रेषिते ना-
 यके प्रधाधितासद्वाररा मती उद्गीविकया प्रियगमनमार्गान्
 पश्यति । मसाराणां नीलत्वादलकत्वं । यथामिति कर्तृकर्मणे-
 रिति (पा० २।१।६५) कर्मणि षष्ठी ॥ १२२ ॥

पुरीं निरीक्ष्यान्यमना मनागिति
 प्रियाय भैम्या निमृत्तं विसर्जितः ।
 ययौ कटाक्षः सद्यसा निवर्त्तिना
 तदीक्षणेनार्द्धपथे समागमम् ॥ १२३ ॥
 अथ नगरधृतैरमात्यरत्नैः
 पथि समियाय स जाययाऽभिरामः ।

पुरीमिति । अयं मन्त्रियो मनाक् ईपत् पुरीं निरीक्ष्य
 अन्यमना दुश्चित्त इतिहेतोः अस्मिन्नवसरेऽयं सम्यक् निरी-
 क्षितुं शक्यत इति बुद्ध्या भैम्या प्रियाय प्रियं वीक्षितुं निमृत्तं
 गुप्तं यथा तथा विसर्जितः प्रेषितो निजकटाक्षः सकलां पुरी-
 समवलोक्यैव किञ्चिन्निरीक्ष्य भैम्यनुरागवाञ्छयात् सद्यसाऽसमय
 एव पुरीनिरीक्षणनिवर्त्तिना शीघ्रं परावृत्तेन तदीक्षणेन न-
 लकटाक्षेण सद्यार्द्धपथ एव समागमं सम्बन्धं ययौ । उभावपि
 परस्परानुरागेण क्षणमात्रमप्यवलोकनान्तरायं न सहेते स्मिति
 भावः । नितरामनुरागः सूचितः । पुरीनिरीक्षेति पाठे पुरी-
 निरीक्षणेऽयमन्यमनाः किमिति बोद्धुं प्रेषितः । रक्षस्यं जातुं
 दूतोऽपि गुप्तं प्रेष्यते । प्रियाय । क्रियार्थोपपदस्येति (पा० २।३
 १४) चतुर्थी ॥ १२३ ॥

अथेति । अथ पुरीसमीपप्राप्त्यनन्तरं जायया कृताभिरामः
 स नलो नगरे धृतैः स्थापितैरमात्यरत्नैः सद्य पथि समियाय
 मेलनं प्राप । किमभूतैः । कुतश्चे भैमीषदितनलदर्शनकौतुके

मधुरिव कुसुमश्रिया सनाथः
 क्रममिलितैरलिभिः कुट्टहलोत्कैः ॥ १२४ ॥
 कियदपि कथयन् स्ववृत्तजातं
 श्रवणकुट्टहलचञ्चलेषु तेषु ।
 कियदपि निजदेशवृत्तमेभ्यः
 श्रवणपथं स नयन् पुरीं विवेश ॥ १२५ ॥
 अथ पथि पथि लाजैरात्मनो वाङ्मवली-
 मुकुलकुलसकुल्यैः पूजयन्त्यो जयेति ।

विषये उत्कैः उत्कण्ठितैः । तेन वा उदूङ्गं कं शिरो चेपां
 ऊर्द्धीकृतशिरोभिः । कः कैरिव । कुसुमश्रिया चम्पकादिपुष्प-
 शोभया सनाथो रमणीयो मधुर्वसन्तः क्रमेण वसन्तागमपरि-
 पात्या मिलितैर्मध्वाखादकौतुकेनोत्कण्ठितैरलिभिरिव । यथा
 मधुज्यते तथेत्युपमा ॥ १२४ ॥

कियदिति । स नलः पुरीं विवेश । किं कुर्वन् । स्वयम्बरवृ-
 त्तान्तश्रवणकुट्टहलचञ्चलेषु तेषु मन्त्रिप्रवरेषु कियत् स्वमम-
 न्यवृत्तजातं स्वदीत्येन्द्रादिमायाप्रभृतिगूढं प्रवृत्तं वृत्तानां
 मक्षेपेण कथयन् । तथा कियदपि निजदेशवृत्तं स्वराष्ट्रजात-
 मेभ्योऽमात्येभ्यः सकाशात् श्रवणपथं नयन्नाकर्णयन् । यामगत-
 णातिः । अमुचेति पाठे अदःपरमिन्नवापीति वचनादमुचेत्य-
 नेन व्यवहितोऽपि स्वयम्बरः परावृत्त्यते ॥ १२५ ॥

अथेति । अथ पुरप्रवेशानन्तरं जनानां कुमार्योऽष्टतयिवाद्याः

चित्तिपत्तिमुपनेमुस्तन्दधाना जनाना-
ममृतजलमृणालीसौकुमार्यं कुमार्यः ॥ १२६ ॥
अभिनवदमयन्तीकान्तिजालावलोक्त-
प्रवणपुरपुरन्ध्रीवक्त्रचन्द्रान्वयेन ।
निखिलनगरसौधाट्टावलीचन्द्रशालाः
क्षणमिव निजसञ्ज्ञां सान्वयामन्वभूवन् ॥ १२७ ॥

कन्यासं चित्तिपत्तिं उपनेमुः समीपमागत्य नमस्चक्रुः । किम्भूताः ।
पथि पथि प्रतिमार्गे आत्मनो बाजवल्लीनां भुजरूपलतानां
मुकुलकुलेन कनिकावृन्देन सकुल्यैस्तत्तुल्यैर्लाजैर्मङ्गलद्रव्यतया
शकुनदर्शनेन जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तसेति शब्दपूर्वं पूजयन्त्यः ।
तथा अमृतजलैर्जाताया मृणाल्या विमलैव सौकुमार्यं माह्वं
दधानाः । पुरप्रवेशे शकुनार्थं कुमार्य इत्युक्तं । सकुल्यैः । दिगा-
दित्वाद्यत् (पा० ४।३।५४) ॥ १२६ ॥

अभीति । निखिलानां नगरमन्वन्धिनां सौधानां सुधा-
धवलितगृहाणामट्टावल्या उपरितनमृहविशेषपङ्क्तयस्तामामयु-
परि चन्द्रशालास्मृतीयगिरीगृहा अट्टावल्लीनां गवाक्षविवराणि
वातायनाख्याः, अभिनवा त्रयोदश दमयन्ती तस्याः कान्ति-
जालस्याट्टपूर्वस्यावलोके प्रवणानामुत्सुकानां पुरन्धीणां वक्त्र-
चन्द्रस्यान्वयेन सम्बन्धेन कृत्वा क्षणमिव क्षणमात्रं यावत्तन्मुख-
सम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं निजसञ्ज्ञां स्वीयं नाम मुखचन्द्रसम्बन्धि-
तया सान्वयं चन्द्रयुक्ताः शाला गृहाणि चन्द्रवासा चन्द्राणां

निपधनृपमुखेन्दुश्रीसुधां सौधवाताय-
 नविवरगरश्लिष्टेणिनालोपनीताम् ।
 पपुरसमपिपासापांशुलत्वेत्यरागा-
 न्यखिलपुरपुरन्धीनेचनीलोत्पलानि ॥ १२८ ॥

वा सन्वन्धिन्यः शाला इति योगमहितामन्वभूवन् । सान्ध्या-
 मिवेति वात्प्रेक्षा । सर्व्या अपि पुनर्नार्य्या गवाक्षविवरैर्भैम्भी-
 मपश्यन् । तानि च तन्मुखसमन्धेन धौगिकत्वेन कविनोत्प्रेक्षि-
 तानि ॥ १२७ ॥

निपधेति । अखिलानां सकलानां पुरपुरन्धीणां नेत्राण्येव
 नीलोत्पलानि निपधनृपस्य मुखेन्दुश्रीस्तल्लक्षणां सुधामन्तं पपु-
 सादरमालोकितवन्ति । किम्भूतां सुधां । सौधवातायनानां विव-
 रेभ्यश्चिद्रेभ्यो गच्छन्द्देवहिर्निर्गच्छन्त्यो रश्लिष्टेण्यो नयनकि-
 रणपङ्क्तयस्तद्रूपा ये नाला विमद्युक्तलादन्यजलपानसाधनभूताः
 कमलनालदण्डासौरूपनीतां नेत्रममीपं प्रापितां । किम्भूतानि
 नीलोत्पलानि । अममयाऽतुन्यथाऽतिभूयसा पिपासया पाने-
 च्छया पांशुलत्वं शुष्कत्वं मोत्कण्ठतरत्वञ्च तेनैव उक्तया उक्त-
 च्छन्तो वा परागाः कौसुमरजांसि येषु तानि । गवाक्षविवरैः
 ह्यत्र नलमुखशोभां सर्व्या अपि सादरं ददृशुरित्यर्थः । कुसा-
 रीणां ममीपगत्या पौरस्त्रीणाञ्च गवाक्षान्तर्गत्या कौतुकमात्रेण
 दृष्टेराजंवेन कनीनिकानीनरङ्गीनां नागारूपाणामुचिततर-
 नमुक्तं । अन्योऽपि पिपासात्यन्ताशुष्ककण्ठो दूरस्थं कृपाद्युदकं

अवनिपतिपथादृस्त्रैणपाणिप्रवाल-
 स्खलितसुरभिलाजव्याजभाजः प्रतीच्छन् ।
 उपरि कुसुमवृष्टीरेप वैमानिकाना-
 मभिनवकृतभैमीसौधभूमिं विवेश ॥ १२८ ॥
 इति परिणयमित्यं यानमेकत्र याने
 दरचकितकटाक्षप्रेक्षितं चानयोस्तत् ।

सहिद्रकमलनालादिना पिबति न लेकवारमेव दण्ड पियत्य-
 न्तर्हृदयपोडाभिया ॥ १२८ ॥

अवनीति । स नलोऽभिनवकृतस्य नूतननिर्मितस्य भैमीस-
 न्बन्धिनः सौधस्य शान्तिहोमाद्यलङ्कृतां भूमिं उपरितनो^१ वा
 भूमिं विवेश । किं कुर्वन् । कौतुकविलोकनार्थं गगने स्थितानां
 वैमानिकानां देवानां कुसुमवृष्टीः उपरि शिरस्यादरेण प्रती-
 च्छन् खोकुर्वन् । किम्भूता वृष्टीः । अवनिपतिपथे राजमार्गे
 अद्वेपु विपणिस्थैष्वट्टालकेषु वर्त्तमानानां स्त्रैणानां स्त्रीवृन्दानां
 पाणिप्रवालेभ्यः स्खलिताः सुरभयः पाकजपरिमलविशेषयुक्ता-
 लाजास्तेषां व्याजं मियं भजन्ति ताः । शकुनार्थं कीर्यमाणानां
 लाजानां शम्भत्वादूर्द्धदेशात् स्तम्भनाच्च पुष्पवृष्टित्वं । ता अपि
 पमवेभ्यो निर्गच्छन्ति । वैमानिकाः । चरत्यर्थं ठक् ॥ १२८ ॥

इतीति । दिविपदां देवानामधीष्टा देवा इन्द्रादयस्तारो
 देवा नार्कं स्वर्गं प्रतिगन्तुं प्रणिदधुरिव गन्तुमचिन्तयन्निव
 तत्वतस्तं विहाय गन्तुं वाञ्छां नास्त्येवेतीवयन्दः सूचयति ।

दिवि दिविपदधीशाः कौतुकेनावलोक्य
 प्रणिदधुरिव गन्तुं नाकमानन्दसान्द्राः ॥ १३० ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवो च यम् ।

किम्भूताः । अनयोर्भैमीनलयोः इति पूर्वोक्तप्रकारं परिणयं वि-
 वाहं इत्यमुक्तरीत्या च एकत्र एकस्मिन् याने रथे यानं स्थित्या-
 गमनं तथा दूरचकितं ईपत् सभयं सलज्जं यत्कटाक्षैरन्योन्य-
 विलोकनं तच्चैतत्सर्वं दिवि आकाशे स्थित्वा कौतुकेनावलोक्या-
 नन्देन परमहर्षेण सान्द्राः पूर्णाः । अथेति पाठे तयोर्हृदप्रवे-
 शानन्तरमित्यर्थः । स्वयम्बरानन्तरमेव देवा विनिर्गता इति
 चतुर्दशे सर्गे यद्यप्युक्तं तथापि भूमेर्निर्गत्य नलपुरप्रवेशपर्यन्तं
 नलभैमीकौतुकविलोकनार्थं गगने स्थिता इति दिविपदेन
 सूचितम् इदानीं पुनः स्वर्गं प्रति निर्गता इत्युक्तेन कोऽपि
 विरोधः । किं वा अनन्तरसर्गमद्वयै कलिनलदेवारम्भस्याप्रसू-
 ततां परिहर्तुं नलः पुरं प्रविष्टो देवाश्च स्वर्गं जग्मुः । गच्छ-
 ताश्च तेषां मध्ये मार्गं कलेरुत्तरप्रत्युत्तरदागादिना प्रसक्ता-

काशीरैर्महिते चतुर्दशतयों विद्या विदङ्गिर्महा-

काव्ये तद्भुवि नैपधीयचरिते सर्गेऽगमत् घोडशः ॥ १३१ ॥

तस्मादुत्पत्तिर्यस्यैवंविधे वा । नैपधेयेति पाठे नैपधस्यासावी-
शयेति व्याख्येयम् । काशीरैरिति पूजार्थे, मतिबुद्धीति (पा० ३।
२।८८) इति कः, कस्य च वर्त्तमान इति (पा० २।३।६७)
पृष्टोविधानात् द्वितीया चिन्त्या । पूजितो यः सुरैरपोत्यादि-
शिट्प्रयोगदर्शनाद्वर्त्तमानार्थे विहितस्य कस्य योगे पृष्टो भवति
चकारात् प्रयोजनानुरोधेनान्योऽपि सूत्रार्थो निर्वर्णः । चतुर्थ्यर्थे
वज्रलं छन्दसीत्यतो वज्रलयहणं वागुवर्त्य काशीरैः करणभूतै-
र्महः पूजा मञ्जाताऽस्येति महित इति । तारकादेराकृतिगण-
त्वात् इतजान्तत्वाभावं वा सम्पाद्य कान्तत्वेऽपि कलहमानां
महित इत्यादिभट्टिप्रयोगे समासदर्शनात्, मतिबुद्धिपूजार्थेभ्य-
स्येति चकाराद्भूतेऽपि शिट्प्रयोगानुसारेण कप्रत्ययमङ्गीकृत्य
कस्य च वर्त्तमान इति पृष्टोप्राप्त्यभावात् कर्त्तरि द्वितीयैवेति
वा यथा कथञ्चित् समर्थनीयम् । चतुर्दशतयों । मञ्जायाः अव-
यव इति (पा० ५।२।४२) तयप् । ठिठाणञिति (पा० ४।१।२५)
ङीप् । विद्यां विदङ्गिः । न लोकोक्ति पृष्टोनिषेधः । तद्भुवि ।
भाषितपुंस्त्वत्वं नुमभावः । घोडशः पूर्ववत् ॥ १३१ ॥

इति श्रीवेदरूपनामश्रीनृसिंहपण्डितात्मजनारायण-
स्तुते नैपधीयप्रकाशे घोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

उत्तरनैपधचरिते ।

सप्तदशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनृचिंहै जयतः ।

अथारभ्य वृथाप्रायं धरित्रीधावनश्रमं ।

सुराः सरस्वदुल्लोलीला जग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥

भैमीम्यत्ये भुवस्तस्मै चिरं चित्ते धृतामपि ।

विद्यामिव विनीताय न विप्रेदुः प्रदाय ते ॥ २ ॥

अथेति ॥ सर्गसङ्गतिरुक्तैव । अथ स्वर्गगमनचिन्तनानन्तरं धरित्रीं प्रति धावनेन जनितं प्रयासं वृथेव वृथाप्रायं व्यर्थनिवारभ्य विधाथ अगाधत्वेनानुपलक्षितहर्षविषादतया अथ च तटभूमिं प्रति निष्प्रयोजनमागमनेन ततः पुनर्यथागतं व्यावर्त्तनेन च सरस्वतः समुद्रस्य उल्लोलास्तरङ्गास्तदुल्लोला येषां तत्तुल्याः सुराः आगमनमनतिक्रम्य यथागतं स्वर्गं जग्मुः । भैमीमप्राप्येव जग्मुरित्यर्थः । भैम्यल्लाभात् अमस्य वैयर्थ्यं । नक्षत्रभैमीवरदानदारात्मगौरवरक्षणात् प्रायःशब्दः प्रायोजि न तु वृथैवेत्युक्तम् । वृथा वृथान्वं प्राप्यते प्राप्नोति वा वृथाप्राप्यम् । यथागतं अव्ययीभावः । यथागतं तथा जग्मुर्नि ॥ १ ॥

कान्तिमन्ति विमानाति भेजिरे भासुराः सुराः ।
स्फाटिकाद्रेस्तटानीव प्रतिविम्बा विवस्वतः ॥ ३ ॥
जवाज्जातेन वातेन बलाकृष्टबलाहकैः ।
श्वसनात् स्वस्य शीघ्रत्वं रथैरेपामिवाकथि ॥ ४ ॥

भैमीं तस्मै भुवः पत्ये नन्नाय प्रदाय दत्त्वा न विषेदुः पश्चात्तापं
न प्राप्ता इत्यर्थः । कस्मै कामिव । विनीताय शिष्याय चिरं
चित्ते धृता अभ्यसां विद्यामिव । दत्तापि विद्या चित्ताद्यया
नोपरमते तथा तस्मै दत्तापि सा सगुणतया तेषां चित्तान्तो-
पररामेति ॥ २ ॥

कान्तीति । भासुरास्तेजोरूपाः सुराः कान्तिमन्ति रत्नैर्दी-
प्राणि विमानानि यदृच्छ्या गामिनो रथान् भेजिरे आरु-
रुडः । के कानिव । विवस्वतः सूर्यस्य भासुराः प्रतिविम्बाः स्फा-
टिकाद्रेः कैलामस्य तटानीव । प्रतितटं प्रतिफलितत्वात् प्रति-
विम्बानां बडलं । भासुराः । भञ्ज भामेति (पा० ३।१।१६१)
धुरच् ॥ ३ ॥

जवादिति । जवान् मिजवेगात् जातेन वातेन कृत्वा बलान्
आकृष्टाः सहचरीकृता मेघा यैः एषां देवानां रथैः श्वसनात्
वायोः सकाशान् स्वस्यात्मनः शीघ्रगमित्वं द्रष्टृणामग्रे अकथीव
कथितमिव । आकृष्टबलाहकस्य वायोः पश्चाद्गमित्वात् पुण्य-
लितानां रथानां शीघ्रत्वमित्यर्थः । शीघ्रशब्देऽत्र धर्मिवचनः ।
वेगजेन वातेन गमनेनेति वा । बाधातोर्भावे ऋः । श्वसनात् ।
पञ्चमीविभक्ते (पा० २।३।४२) इति पञ्चमी ॥ ४ ॥

क्रमाद् दवीयसां तेषां तदानां समदृश्यत ।

स्पष्टमष्टगुणैश्वर्यात् पर्यवस्यन्निवाणिमा ॥ ५ ॥

ततान विद्युता तेषां रथे पीतपताकताम् ।

लब्धकेतुशिखोल्लेखा लेखा जलमुचः क्वचित् ॥ ६ ॥

क्रमादिति । क्रमाद्गमनाद् दवीयसां दूरतराणां तेषां तदानां अणिमा•अणुत्वं स्पष्टं प्रकटं समदृश्यत । किन्तूत इव । अष्टानां गुणानां अणिमादीनामैश्वर्यात् आधिपत्यात् पर्यवस्यन्निव पृथक्कृत इव । सर्वेभ्यो महिमादिभ्यो गुणेभ्यः पृथङ्गतत्वादिव स्पष्टं दृष्ट इत्यर्थः । सूक्ष्ममपि वस्तु दूरत्वात् सूक्ष्मं दृश्यते । तेषामष्टौ गुणा वर्तन्ते तन्मध्ये अणिमैव तस्मिन् समये स्पष्टो दृष्टो नत्वन्य इत्यर्थः । तस्मिन् काले पर्यवस्यन् स्फुटीभवन्निति वा स्पष्टमुत्प्रेक्षते । तेषां रथानामिति वा । देवानामष्टगुणैश्वर्यात् तत्सम्बन्धाद्रथेष्वणिमासमागम इति व्याख्येयम् । दवीयसां । अतितरां दूराणां ईयसुनि, सूक्ष्मदूरेति (पा० ६।४।१५६) यणादिपरलोपे पूर्वस्य गुणः । अणिमा । पृथ्यादिः ॥ ५, ॥

ततानेति । क्वचित् कस्मिंश्चिदाकाशप्रदेशे लब्धकेतुशिखया

पुनः पुनर्मिलन्तीषु पथि पाथोदपंक्तिषु ।
 नाकनाथरथालम्बि बभूवाभरणं धनुः ॥ ७ ॥
 जले जलदजालानां वज्रिवज्रानुविम्बनैः ।
 जाने तत्कालजैस्तेषां जाताऽग्निमनाथता ॥ ८ ॥
 स्फुटं सावर्णिवंश्यानां कुलकृत्रं महीभुजां ।
 चक्रे दण्डमृतयुम्बन् दण्डश्चण्डरुचिं क्वचित् ॥ ९ ॥

पुनरिति । इतस्ततो गमनवशात् पथि पुनः पुनर्मिलन्तीषु
 सम्बध्यमानासु पाथोदा मेघास्तेषां पङ्क्तिषु वर्त्तमानं धनुरि-
 न्द्रधनुर्मागंसम्बन्धवशात् नाकनाथरथमाश्रित्य एवंगीलं सम्बद्धं
 सदिन्द्ररथस्येवाभरणं बभूव । इन्द्ररथे वर्त्तमानं धनुरागल-
 न्तीषु मेघपङ्क्तिषु चणं भूषणमभूदिति वा । मेघा हि मेन्द्र-
 चापाः शोभन्ते ॥ ७ ॥

जल इति । जलदजालानां जले तस्मिन् काले इन्द्रा-
 दिगमनसमये जातैर्वज्रिणो वज्रस्तस्यानुविम्बैः प्रतिविम्बैः कृत्वा
 तेषां मेघजलानां अग्निना वज्रेण मनाथता सत्त्वामिकता
 जातेति जाने । तदप्रमृति प्रायेण मेघानां सवज्रत्वमित्यु-
 क्तेषां ॥ ८ ॥

स्फुटमिति । दण्डमृतो यमस्य दण्डः कचिदाकाशप्रदेशे
 चण्डरुचिं सूर्यं युम्बन् स्पृशन् मन् तं सूर्यमेव माचर्षुर्मनोर्विशे
 जातानां महीभुजां राज्ञां कुलकृत्रं कुलश्रेष्ठं अथ च कुलक्रमा-
 यातं राजचक्रं कृत्रं स्फुटमिव चक्रे । स्वयं वृत्तत्वादधो दण्ड-

नलभीमभुवोः प्रेम्णि विस्मिताया दधौ दिवः ।

पाशिपाशः शिरःकम्पस्त्वस्तभूपश्रवःश्रियम् ॥ १० ॥

पवनस्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरकरः शिखी ।

अनेन प्रापि भैमीति भ्रमच्चक्रे नभःसदाम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धाच्छत्रमिवेत्युत्प्रेक्षते । सूर्यमण्डलं प्राप्त इति भावः ।
उदयेऽस्तमये च समानो वर्णो यस्य स सर्वर्षः सूर्यस्तस्यापत्यं
सावर्षिः । अत इज् (पा० ४।१।८५) इतीज् । वंशः । दिगा-
दित्वाद्यत् ॥ ८ ॥

नलेति । पाशिपाशो वरुणपाशो नलभीमभुवोरनन्यतुल्यो
प्रेम्णि विषये विस्मिताया दिवो विस्मयवशादेव शिरःकम्पेन
स्वस्ता भूपा भूषणं यस्मादेवंविधस्य श्रवणः कर्णस्य श्रियं लक्ष्मीं
दधौ । तस्यास्ताटङ्करहितः कर्ण इव शुशुभ इत्यर्थः । अनेन
दिवो नाधिकालं व्यज्यते ॥ १० ॥

पवनेति । पवनस्य चन्द्रसूर्याद्याधारेषु आवहादिषु वृक्ष-
स्कन्धेषु मध्ये ताराचक्राधारभूतं स्कन्धमारुह्य नृत्यत्तरा उड्ग-
च्छन्तः कराः किरणा ज्वालारूपा यस्य स शिखी वज्रिः अने-
नाग्निना भैमी प्रापि इति नभःसदां देवानां भ्रमं चक्रे । भैमी-
प्राप्तिर्दृष्टादयं नृत्यति किमिति सर्वेषां देवानां भ्रान्तिर्जाते-
त्यर्थः । अन्योऽपि नववधूलाभे कस्यचिन्निवस्य स्कन्धमारुह्य
नृत्यत्तरो भवति ॥ ११ ॥

तत्कणा भारती दूनौ विरहाङ्गीमजागिराम् ।
 अध्वनि ध्वनिभिर्वीणैरनुकल्पैर्व्यनोदयत् ॥ १२ ॥
 अथायान्तमवैचन्त ते जनौघमसित्विषम् ।
 तेषां प्रत्युद्गमप्रीत्या मिलङ्गोमेव मूर्त्तिमत् ॥ १३ ॥
 अद्राक्षुराजिह्वानं ते स्मरमग्रेसरं सुराः ।
 अक्षाविनयशिखार्यं कलिनेव पुरस्कृतम् ॥ १४ ॥

तत्कर्षाविति । भारती वाणी भीमजागिरां भैमीवाणीनां
 विरहाद् दूनौ सन्तप्तौ तेषां देवानां कर्षा अध्वनि मार्गेऽनुकल्पैः
 भैमीवाण्याः सकाशान् न्यूनेः वीणैः वीणासम्बन्धिभिर्ध्वनिभिः
 व्यनोदयत् सुखिनौ चकार । मुख्याभावे अनुकल्पोऽपि कार्या-
 र्थमङ्गीक्रियते । स्मरादीनां हितनिष्ठा जातिः । प्रायेण गृह्यत
 इति वचनात् कर्षाविति प्रतिनियतापेक्षं दिवचनं ॥ १२ ॥

अथेति । अथ वाणीवीणाकणितश्रवणानन्तरं ते देवीदेवा
 असित्विषं खड्गतुल्यकान्तिं आयान्तं सन्मुखमागच्छन्तं जनौघ-
 मवैचन्त अपश्यन् । उत्प्रेचते । तेषां देवानां प्रत्युद्गमनस्य प्रीत्या
 वाञ्छया मिलद्युज्यमानं मूर्त्तिमच्छरीरं योमाकाशमिव ।
 यतः सशरीरस्य क्रियावत्त्वं युक्तम् । जनौघं सपीत्विषमित्यपि
 पाठः ॥ १३ ॥

अद्राक्षुरिति । ते सुरा अग्रेसरं पुरःस्मरमाजिह्वानभाग-
 च्छन्तं स्मरं अद्राक्षुः । उत्प्रेचते । तज्जनौघसामिना कलिना
 अक्षाणामिन्द्रियाणां अथ च द्यूतपाशकानां सम्बन्धिनोऽविन-

अगम्याथं तृणप्राणाः पृष्ठस्थीकृतभीह्रियः ।

शम्भलीभुक्तसर्वस्वा जना यत्पारिपार्श्वकाः ॥ १५ ॥

विभर्त्ति लोकजिज्ञावं बुद्धस्य स्पृहयेव यः ।

यस्येशतुलयेवात्र कर्तृत्वमशरीरिणः ॥ १६ ॥

यस्य अविनीतत्वस्य शिचार्थं पुरस्कृतमिवायेकतमिव अथ च पूजितमिव । स्मरो ह्येन्द्रियवैकृतं कर्तुं जानाति इति इन्द्रियार्था अक्षशब्दकृत्वेन द्यूतपाशकेषु विषये नलमविनयं शिचयितुं पाशकाज्ञानद्वारा नलं निगद्योक्तं कलिना पूजितः पुरः प्रेषितश्च । प्रायेणेत्युत्प्रेक्षा ॥ १४ ॥

अगम्येति । एवम्भूता जना यस्य कामस्य परितः पार्श्वयोश्चरन्तीति पारिपार्श्विका वयस्या इत्यर्थः सेवका वा । किम्भूताः । गन्तुमशक्यानामनर्दानाञ्च राजादीनां मात्रादीनाञ्च सम्भोगार्थं तृणमिवानायासत्याज्याः प्राणा येषां ते । अत एव पृष्ठस्थीकृते पश्चात्कृते परित्यक्ते भीह्रियौ चैस्ते वधभयं पापभयं लोकनृज्जा चेत्येतत्सर्वं दैस्त्वज्यते तादृशा निर्भया निर्लज्जा इत्यर्थः । तथाऽप्राप्याभेद्यस्तीभेदनकृतप्रतिज्ञाभिः शम्भलीभिः कुट्टिनोभिर्भुक्तं सर्वस्वं येषां ते । मन्तीति शेषः । पारिपार्श्वकाः पूर्यवन् ॥ १५ ॥

विभर्त्तिति । यः स्मरो लोकान् जयतीति लोकजित् तस्य भावं मर्त्यजगतिजयितां विभर्त्ति । उन्नेषते । युद्धस्य स्पृहयेव । जिहो हि मारजित् इतिस्मरन्बुद्धयेव मारजिन्लोकजिज्जिग

ईश्वरस्य जगत्कृत्स्नं सृष्टिमाकुलयन्निमाम् ।

अस्ति योऽस्तीकृतस्तीकृतस्य वैरमनुस्मरन् ॥ १७ ॥

इत्यभिधानात् लोकजित्पदवाच्यत्वं विभर्त्ति इत्यर्थः । तथा यस्याशरीरिणः शरीररहितस्य दग्धदेहत्वादनङ्गस्यात्र लोके कामिनीमनोविकारं प्रति मैथुनद्वारा सर्वजनान् प्रति वा कर्तृत्वं स्वयत्वं । अवाप्युत्प्रेक्षते । विन्दकर्तुरीशस्य तुल्येव स्रङ्ख-
येव । ईश्वरो हि स्मरहरत्वात् स्मरस्य शत्रुः तस्मात् स्रङ्खयेव तस्याशरीरकर्तृत्वं स्वयमविनयेनाङ्गोक्तमित्यर्थः । यथाऽशरी-
रिण एवेश्वरस्य कर्तृत्वमिति न्यायविदः । तथाऽयमप्यनङ्ग एव
सन् कार्यकारोत्यर्थः । जिनमहेशाभ्यां जितोऽपि लोकजिते-
नाशरीरकर्तृत्वेन च यः पुनस्ताभ्यां समः एवंविधोऽतिवसत्वा-
निति भावः ॥ १६ ॥

ईश्वरस्येति । अस्तीकृताः शस्तीकृताः स्त्रियो येन एवंविधो
यः काम ईश्वरस्वभावां सृष्टिं ईश्वरेण निर्मितं कृत्स्नं जगदाकुल-
यन्नन्यथावृत्ति चेत् स्ववशं कुर्वन् अथच पीडयन्नस्ति । उत्प्रे-
क्षते । तस्येश्वरस्य देहदाहजनितं वैरं स्मरंश्चिन्तयन्निव । देह-
दाहो मम अनेन कृतस्तप्तादेतेन रचितमेतदीयं जगत्पीडयि-
ष्यामीति बुद्ध्या ईश्वरस्य किञ्चिदपकर्तुमशक्यं तदीयं जगत्
स्त्रीरूपेण शस्त्रेण पीडयंस्तेन सह स्रङ्खत इत्यर्थः । प्रत्यनीकाग्रे
आयुधान्निष्कृतोऽस्त्री येनेति स्त्रिया अस्तीलकरणे विरोधाभा-
सश्च । अथ वा या ईश्वरेणापि त्रिपुरवधे मोहिनी स्त्री शस्त्री-

चक्रे शक्रादिनेत्राणां स्मरः पीतनलश्रियाम् ।

अपि दैवतवैद्याभ्यामचिकित्स्यमरोचकम् ॥ १८ ॥

कृता सानेनापि स्त्री शस्त्रीकृता इत्येकविषयतया स्पष्टा । शक्ति-
रूपो हि श्रीविष्णुः त्रिपुरवधे भगवतो शरतं नीत इत्यागमः ।
अनुस्मरन्निति लुप्तोत्प्रेक्षा । सृष्टिशब्देन नियतस्त्रीलिङ्गः । त-
त्परामर्शाच्चेमामिति निर्देशः । अस्त्रीकृतेत्यत्रानस्त्वमस्त्वं कृता-
ऽस्त्रीकृतेति चैव (पा० ७।४।१६) इति ईकारः । पक्षेऽण् । न स्त्री-
अस्त्री अस्त्रीकृता स्त्रीयेनेति धर्मासः । न द्यूतयेति (पा० ५।४।
१५३) कप् ॥ १७ ॥

कुलकम् । चक्र इति । स्मरः कामः पीतनलश्रियां आदरदृष्ट-
नलशोभानां शक्रादिनेत्राणामिन्द्राग्यादिनेत्राणां दैवतवैद्याभ्यां
नासत्याभ्यामपि न चिकित्स्यं प्रतिकर्तुं न शक्यं अरोचकं रुच्य-
भावं चक्रे । अधिकरूपस्य नलस्य दृष्टत्वात्तस्माद्भीनरूपे स्मरे दृष्टे
तन्नेत्राणां प्रीतिर्न जाता । न केवलं स्मरं दृष्ट्वा न प्रीतास्ते किन्तु
दस्त्रावपि । तयोः अपि नृलाङ्गीनत्वादित्यर्थः । स्मरदस्त्रेभ्योऽपि
नलोऽधिक इति भ्रम्यते । स्मरमनादृत्य पुरश्चलिता इति भावः ।
अथवा अरोचकं सर्वथा अवादिष्यभावो रोगविशेषः । न
कर्मजत्वाद्दैववैद्याभ्यामपि चिकित्सितुमशक्यः किं पुनर्नृवैद्यैरिति
समाप्तेति । भग्नान्तरेण नलरूपातिशयप्रकाशतात्पर्यमुक्तं ।
उपमानतिरुस्कारात् प्रतीपश्च पीतनलश्रियामिति तृतीयादि-
व्यति (पा० ७।१।७४) पुनस्तावात् नपुंसकस्त्वत्वाभावाद्युद्भावः ।

यत्तत् क्षिपन्तमुत्कम्पमुत्थायुकमथारुणम् ।

बुबुधुर्विवुधाः क्रोधमाक्रोशाक्रोशघोषणं ॥ १९ ॥

अचिकित्स्यमिति । शक्यार्थे अचेयदिति (पा० ३।१।८७) यत् ।
दुश्चिकित्समिति पाठे कर्माणि खलु । दुर्नञ्जर्यः । खलयोगान्न
लोकेति (पा० २।३।६८) पठ्ठीनिषेधाद्द्वैद्याभ्यामिति तृतीयादि-
वचनं । अरोचकमिति । रोगाख्यायां एषुल्वङ्गलमिति (पा० ३।
३।१०८) एषुल् ॥ १८ ॥

यत्तदिति । अथ विवुधाः सुराः क्रोधं बुबुधुः ददृग्ः ।
कीदृशं । यत्तत् क्षिपन्तं यद्यदये पतन्ति तत् क्षिपन्तमित्यर्थः ।
पुनः किंविधं । उद्भूतः क्रोधो यस्य तं उत्कम्पं । तथा उत्थायुकं
उत्थानशीलं । तथा अरुणं रक्तं । तथा आक्रोशाक्रोशघोषणं
आक्रोशः शापगालिप्रदानादिपुरःसराक्रानघोषो यस्य तं ।
क्रुद्धोऽप्येवंविधो भवति । सप्तदर्शनानन्तरं यत्किञ्चिन्नोष्टपापा-
णादि परमहाराथं मुञ्चन्तं नितरां सर्वान्नाकम्पिनं जनैर्वाक्य-
मायमपि अवेशातिशयात् केशाकेशि घोर्हूं पौनःपुन्येनोत्ति-
ष्ठन्तं लोहितोभूतसर्वाङ्गं क्रोशं मर्यादोन्मत्ताभिव्याप्य वा पर-

यमुपासन्त दन्तौष्ठक्षतासृक्श्लिष्यचक्षुषः ।

भ्रुकुटीफणिनीनादनिभनिश्वासफूत्कृतः ॥ २० ॥

दुर्गं कामाशुगेनापि दुर्गङ्घ्र्यमवलम्ब्य यः ।

दुर्वासोद्दयं लोकान् सेन्द्रानपि दिधक्षति ॥ २१ ॥

वैराग्यं यः करोत्युच्चैरञ्जनं जनयन्नपि ।

क्षते सर्वेन्द्रियाच्चादि प्रज्वलन्नपि यस्तमः ॥ २२ ॥

यमिति । एवंविधा जना यं क्रोधं उपासन्त विधेविरे ।
किंविधाः । दन्तैः क्षतं यदोष्ठक्षतं व्रणं तस्मिन् असृक् रुधिरं तस्य
श्लिष्यभूते चक्षुषो येषां ते दन्तोष्ठक्षतासृक्श्लिष्यचक्षुषः । किम्भूतं
क्रोधं । भ्रुवोराक्षेपः सङ्कोचो भ्रुकुटी सैव फणिनी तस्या नादः
फूत्कारस्तत्तुल्यास्तन्निभा निश्वासा निर्गच्छन्नासावयनानां फू-
त्कारो येषामेवभूता जना यं सेवन्ते तं बुबुधिर इति पूर्वेण
सम्बन्धः । क्रोधवशाद् दन्तैरोष्ठो दृश्यन्ते नेत्रे रक्ते जायेते निश्वा-
सफूत्काराय निर्गच्छन्ति । यस्य सेवका एवंविधा इत्यर्थः ॥ २० ॥

दुर्गमिति । यः क्रोधो मदनवाणेनापि लङ्घितुमशक्यमत एव
दुर्गमं गिर्यादिविषमदुर्गरूपं एवभूतं रुद्ररूपस्य दुर्वाससो मुने-
र्द्दयं मानसमाश्रित्य शक्रादिसंहितान् सप्तापि लोकान् शापा-
ग्निना दग्धुमिच्छति । अन्येऽपि क्षुद्रो वाणेनप्राप्यमतिविष-
मगिर्यादिदुर्गमाश्रित्य सर्वानपि धोडयति । रूपकं समामो-
नित्य ॥ २१ ॥

वैराग्यमिति । यः क्रोधाऽतिवरां मुखादिभौरित्यं कुर्वन्

पञ्चेपुविजयासक्तौ भवस्य क्रुध्यतो जयात् ।
येनान्यविगृहीतारिजयकालनयः श्रितः ॥ २३ ॥

थावत् स्वकार्यं करोति तावदुद्देगमपि जनयति । तथा नितरां प्रदीप्तोऽतिवृद्धोऽभिभवञ्चतुरादीनि सर्वाणि बाह्याभ्यन्तरेन्द्रियाणि आच्छादयत्येवंशीलमज्ञानमपि उत्पादयति । प्रसिद्धं तम आलोकाभावाच्चतुरिन्द्रियमेवाच्छादयति रूपायहणात् । ननु रसनादीनि तमस्यपि रसगन्धादीनां ग्रहणस्य सर्वसाक्षितात्, इदं तु क्रोधवशान्ननसोऽनवस्थानात् सहकारिसन्निधानाभावाच्चतुरादीनां रूपादिस्वविषयग्रहणासामर्थ्यजननात् सर्वेन्द्रियाच्छादि एवमाद्यर्थजनकं तमस्य यः सूत इत्यर्थः । अथ च यः पूर्वोक्तप्रकारेण वैराग्यफलभूतं जनयितुं रञ्जनं करोति प्रज्वलितश्च तमो यथा कथञ्चिद्धेतौ शत्रा व्याख्येयं । अथ वा अपि विरोधार्थः । यो सौहित्यं जनयति यस्य प्रीतिमुत्पादयति स एव अप्रीतिमिति कथं । यस्य प्रकर्षेण दीप्तस्तेजोरूपः सोऽन्धकारं रञ्जनश्च द्वयं कथं सूते । तत्रापि सर्वेन्द्रियाच्छादनमिति विरोधाभासः । वैराग्यशब्दस्य सौहित्याभावान् प्रीत्यभावायंशेषात्तमःशब्दस्य बाधकार्यक्षेपात् । परिहारस्वरूपप्रकारेण ॥ २२ ॥

पञ्चेद्विति । पञ्चेपुविजयासक्तौ कामजयविषये ऽभिनिवेशे सति क्रुध्यतो भवस्य कुप्यतो मदेचरस्य जयात् स्ववशीकरणाद्धेतोः येन क्रोधेन अन्यविगृहीतारिजयकालनयः परेण मारुत्वविषये शत्रौ स्वजयस्य समयस्युत्पराभवारम्भममथः स इत्येवंरूपे

हस्तौ विस्तारयन्निभ्ये विभ्यदर्धपथस्थवाक् ।

सूचयन्काकुमाकूतैर्लोभस्तत्र व्यलोकितैः ॥ २४ ॥

दैन्यस्तैन्यमया नित्यमत्याचारामयाविनः ।

भुञ्जानजनसाकूतपश्या यस्यानुजीविनः ॥ २५ ॥

नीत्युपदेशः अतोऽङ्गीकृतः । अन्यदा चो जेतुमशक्यः सोऽन्येन
विगृहीतो यदा भवति तदा जघो भवतीति नीत्युपदेशोऽन्यदा
जेतुमशक्यस्य भवः स्मरेण सह विग्रहसमये जितत्वात् जित
इवेत्युत्प्रेक्षा । मद्देयरोऽपि येन स्ववशीकृतस्तस्य क्रोधस्य माहा-
त्यमशक्यवर्णनमिति भावः । विगृहीतारिजये अयं सप्तमीम-
मासः । अरेर्जयकाल इति षष्ठीसमासो वा ॥ २३ ॥

पञ्चभिः कुलकं । हस्ताविति । इभ्ये धनिनि विषये हस्तौ
द्वावपि पाणी लोभाद् विस्तारयन् प्रसारयन् । दास्यति न वेति
हेतोः विभ्यत् भयं प्राप्नुवन् । अत एव अर्धपथस्थवाक् पद-
पान्निर्गत्य कण्ठमागत्य मुखादनिःसरन्तो वाणी यस्यैवम्भूतः ।
खण्डोक्तिं वदतीति यावत् । तथा आकूतैः काकुं सूचयन्, अ-
ङ्गुलीमुखनिषेपादिचेष्टितैर्देहि देहीत्यादि भयदैन्यादिविकृतां
वाणीं आपयन् । एवम्भूतो मूर्त्ता लोभस्तत्र जनौघे तैर्देवैर्यलो-
कि इष्टः । सप्तजिह्वः सप्तपदश्च इति पाठे रमास्त्रादार्थं पञ्च-
सज्जिह्वा भयादस्पृष्टापूर्णवाक् चेत्यर्थः । लुब्धस्यैव जातिः ॥ २४ ॥

दैन्येति । नित्यं दैन्यस्तैन्यमयाः यदा दीनतत्पौरते प्रचुरे
येषु तादृशा दैन्यसौख्यरूपा वा । तथा अत्याचारामयाविनः

धनिदानाम्बुष्टेयः पात्रपाणाववग्रहः ।

स्नान् दासानिव ह्य निःस्वान्चिक्रीणीतेऽर्थवत्सु यः ॥ २६ ॥

जाठरवस्त्राननुरूपाहारगौरवादजीर्णरसत्वान्नित्यं दीर्घरोगि-
णः । तथा ऽयमेव सकलं भोक्ष्यते मद्यं भोक्तुं न ददाति समी-
चीनोऽयमोदनः कीदृग्घृतं दधि मद्यं किं वितोर्यमसौ कि-
मित्यादि दुष्टदृष्ट्याशयादिना भुञ्जानजनमाकृतपश्याः । अभ्यव-
हरतो लोकस्य साभिप्रायं विलोकका एवभूता यस्य लोभस्य
सेवकाः स व्यलोकीति पूर्व्वेण सम्बन्धः । इयमपि जातिः । आन-
यावीति आनयस्योपसङ्ख्यानं दीर्घश्च (पा० ५।२।१२२। वा० १)
॥ २५ ॥

धनीति । पात्रपाणौ सम्प्रदानभूतब्राह्मणहस्ते विषये धनि-
दानाम्बुष्टेः समृद्धधनानां नराणां सङ्कल्पसम्बन्धिजलवर्षणस्य
यो लोभः अवग्रहः प्रतिबन्धकः । दृष्टेयावग्रहः सम्भाव्यते ।
महाधनिकोऽपि यद्वशात् पात्रपाणौ जलं न वितरतीत्यर्थः ।
तथा निःस्नान् निर्द्धनान् स्नान् आत्मनः स्वीयान् पुत्रदारा-
दीन् वा अर्थवत्सु धनिकेषु विषये विक्रीणीते निर्गतस्ते हाभिमा-
निनः । कस्यन विनिमय्य स्ववशवर्त्तिनो दामीपुत्रानिव वित-
रति । हा खेदे, निःस्नेन च धनलोभवशादात्मा स्वीया वा
पुत्रादयो धनिकेषु विक्रीयन्ते । दासा यथा स्नेच्छया धनार्थं
क्रीयन्ते तथेत्यर्थः । व्यलोकीति पूर्व्वेण सम्बन्धः ॥ २६ ॥

एकदिकरणे हेतु महापातकपञ्चके ।

न तृणो मन्यते कोपकामौ यः पञ्च कारयन् ॥ २७ ॥

यः सर्वेन्द्रियसद्मापि जिह्वां वक्त्रवलम्बते ।

तस्यामाचार्यकं याज्जापटवे वटवेऽर्जितुं ॥ २८ ॥

एकेति । तौ कोपकामौ महापातकपञ्चके ब्रह्मवधादिपञ्च-
महापातकसङ्गमध्ये एकदिकरणे एकस्य पातकस्य द्वयोश्च करणे
क्रमेण हेतु कारणभूतौ यस्मादत एव तयोरल्पकार्यकारि-
त्वाद् यो लोभः पञ्च कारयन् दृष्टतुल्यावपि तौ न मन्यते ।
यतः स्वयं पञ्चापि महापातकानि नरकादीनि कारयति को-
पाच्च योऽपि ब्राह्मणो हन्यते तस्यैकं ब्रह्मवधं प्रति हेतुत्वं कामा-
हृततल्पगमनं स्त्रीकामाच्च तद्गन्तुं ब्राह्मणस्य वधश्चेति महापा-
तकद्वयं प्रति तस्य हेतुत्वं । धनादिलोभात्तु ब्रह्मवधः सुवर्ण-
स्तेयश्च रसलोभात् सुरापानं कामलोभात् स्त्रीगतिप्रदर्शित-
धनलोभाद्वा गुरुतल्पगमनं । इष्टसङ्गहलोभादेतैश्चतुर्भिरपि सद्य
संसर्ग इत्येवं लोभस्य पञ्चापि महापातकानि प्रति हेतुत्वादधि-
कत्वात् कोपकामौ अकिञ्चित्करौ मन्यते । ताभ्यामप्यधिकौ
लोभ इति भावः । एकदिकरणे इत्यत्र सङ्ख्याया अल्पीयस्या
(पा० २।१।२४ वा० ७) इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपातः । दृष्टे इति
गन्यकर्म्मण्यनादर इत्यादिना (पा० २।१।१०) चतुर्थ्या वैकल्पि-
कत्वात् पठे द्वितीया ॥ २७ ॥

यः मर्ष इति । यो लोभः सर्वेन्द्रियसद्मापि सर्वेन्द्रियाणि

पथ्यां तथ्यामगृह्णन्तमेवं बन्धुप्रबोधनां ।

शून्यमास्त्रिय नोज्झन्तं मोहमैक्षन्त दन्त ते ॥ २८ ॥

षडिन्द्रियाणि सद्धानि यस्य एवंविधोऽपि घ्राणं गन्धलुब्धं चतू-
रूपलुब्धमित्यादिप्रकारेणेत्यर्थः, बद्ध यथा जिह्वामवलम्बते न
तथान्यानीन्द्रियाणि । किं कर्तुं । तस्यां जिह्वायां याज्जाप-
टवे याज्जापटुर्जज्ञाचारी शिष्यस्तस्मै षटवे याज्जाशक्तिकुशलाय
आचार्यकं गुरुत्वमर्जितुं । लुब्धस्त्रैषा रीतिः । अयमत्र तात्प-
र्यार्थः । येर लोभो दुर्वाचं प्रति विप्रियवाक्यरचनाय यत्सामर्थ्यं
नैपुण्यं तद्विषये गुरुतां विधातुमिव तस्याः सकाशात् प्रियवच-
नसम्भाषणाभ्यासं कर्तुमिव शिष्यभूतस्यामन्तितरां सेवत इत्यर्थः ।
लोभवशात् सर्वोऽपि याज्जाप्रियवाक्यानि ब्रूते इति भावः ।
याज्जाषटवे षटवे इति पाठे षटवे दृष्ट्वाय याज्जाषटवे इत्यर्थः ।
याज्जाचाटुपटुविषये जिह्वायां स्वस्य गुरुतां विधातुमिवेत्यु-
त्प्रेक्षा । आचार्यकमिति पूर्ववत् ॥ २८ ॥

पञ्चभिः कुलकम् । पथ्यामिति । पथ्यां हितां तथ्यां सत्यां
मातापितृादिना कृतां बन्धुप्रबोधनां एवं सत्कर्मां कुरु असम्मा
कार्यीरित्यादिरूपां प्रवर्त्तनां अगृह्णन्तमनङ्गोऽकुर्व्याणं यतो
ऽज्ञानमङ्गलं । तथा शून्यं अस्त्रीकं अप्रामाणिकमपि रञ्जितत्वे-
नानात्मभूतानि जडान्यपि देहेन्द्रियादीनि अनाद्यविद्यावि-
सामवशादात्मत्वेन आश्रित्य प्रतिपद्य सहस्रशो विद्यमानमपि
नोज्झन्तं न त्यजन्तमेवभूतं मोहं ते देवास्तत्र जनौघे ऐक्षन्त

श्वः स्वप्राणप्रयाणेऽपि न स्मरन्ति स्मरद्विपम् ।

मग्नाः कुटुम्बजम्बाले वालिशा यदुपासिनः ॥ ३० ॥

इदृशः । हितस्य प्रियस्य चानङ्गीकरणात् अनिष्टशून्यापरि-
त्यागाच्च । हन्तेत्याद्यर्थे खेदे वा । मूढस्येयं जातिः ॥ २८ ॥

श्वः खदति । यदुपासिनः यस्य मोहस्य सेवका वालिशा
मूर्खा अथवा स्वयमज्ञताभिमानात् परोपदेशानङ्गीकाराच्च
शिष्टभूता एवभूता जनाः कुटुम्बजम्बाले मग्नाः पुत्रकलत्रादिरू-
पकुटुम्बरूपे कर्दमे वुडिता अपि मृताऽयं पुत्रः किं करोमि इदं
कलत्रं किंवा करिष्यति अस्य चेत्तादेः किं भविष्यति इत्यादि-
प्रकारेण पुत्रादियोगक्षेममात्रपराः शिष्टोदरपरायणाः सन्तः
श्वः परेद्यवि अतिसन्निहित इति यावत् जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु-
रित्यादिवचनप्रामाण्यादरात् अपि सन्निहिते प्राणगमने ज्ञाते
सति सन्निपात्तादिना आतुरत्वेऽपि वा श्वः प्राणप्रयाणे निश्चिते
सत्यपि संसारसमुद्रतारकं स्मरहरं न ध्यायन्ति किन्तूक्तप्रका-
रेण मरणसमयेऽपि कुटुम्बचिन्तामेव कुर्वन्तीत्यर्थः । इदमपि
मूढलक्षणं । वान्धो निमग्नाऽन्योऽपि किमपि न स्मरति । श्व
श्व इति पाठे वीषायां द्विः श्वः । स्वप्राणेति पाठे स्वस्य प्राणा-
नामित्यर्थः । द्विपमिति कर्माविवक्षया द्वितीया । स्मरद्विप
इति अधीगर्हेति (पा० २।३।५२) यद्यी ॥ ३० ॥

पुंसामलब्धनिर्वाणज्ञानदीपमयात्मनाम् ।

अन्तर्ह्लापयति व्यक्तं यः कज्जलवदुज्ज्वलम् ॥ ३१ ॥

ब्रह्मचारिव्रतस्थायियतयो गृहिणं यथा ।

त्रयो यमुपजीवन्ति क्रोधलोभमनोभवाः ॥ ३२ ॥

पुंसामिति । यो मोक्षः, न लब्धं निर्वाणं विनाशो येन स ज्ञानरूपो दीपस्तन्मयस्तत्प्रचुर आत्मा मनो येषां ज्ञानिनां वसिष्ठादीनां उज्ज्वलमप्यन्तर्निर्मलमप्यन्तःकरणं संज्ञां व्यक्तं प्रकटं ह्लापयति मलसहितं करोति । मोक्षमोक्षिताः कामाधीनाः सन्तो ज्ञानिनोऽपि विद्यामिवादयः स्वमनो मेनकादिदेवाङ्गनाप्रवणश्चक्रुः । पूर्वमुज्ज्वलस्यापि मनसो मोक्षेन मालिन्यं कृतं । ज्ञानिनामपि चेतांसीत्यादिमार्कण्डेयवचः प्रमाणं । न लब्धः साक्षात्कृतो निर्वाणोपयोगी मोक्षोपयोगी ज्ञानदीपरूपः स्वप्रकाशज्ञानरूप आत्मा यैस्तेषां अद्वैतज्ञानरहितानामिति वा । किमिव । कज्जलवत् । यथा मध्यस्यापितस्य दीपस्य कज्जलं सुधाधवलितानां घटादीनां मध्वं मलिनयति ॥ ३१ ॥

मञ्जेति । ब्रह्मचारी व्रतस्थायो वानप्रस्थः धृतिः सत्यामी एते त्रयोऽप्याश्रमिणो गृहिणं गृहस्थं यथा अमनाच्छादनाद्ये उपजीवन्ति सेवन्ते,

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनाश्रमेन चान्वहम् ।

गृहस्थैरेव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठो गृहाश्रमी ॥

जाग्रतामपि निद्रा यः पश्यतामपि योऽन्धता ।

श्रुते सत्यपि जाग्रं यः प्रकाशेऽपि च यस्तमः ॥ ३३ ॥

कुरुसैन्यं हरेणैव प्रागलज्जत नार्जुनः ।

इतं येन जयन् कामस्तमोगुणजुषा जगत् ॥ ३४ ॥

इति स्मार्त्तवचनात्, तं लघीकृत्य वा प्राणधारणं कुर्वन्ति,
तथा क्रोधलोभमनोभवा यं मोहं सेवन्ते यं लघीकृत्य वा स्वरूपं
लभन्ते । मूढ एव कुट्टो लुब्धः कामी च भवति ॥ ३२ ॥

जाग्रतामिति । यो मोहो जाग्रतां सावधानानामपि निद्रा
अविवेकरूपं निश्चित्यं । तथा यः पश्यतां चाक्षुषज्ञानवतामपि
अन्धता चक्षुराच्छादनाद् द्रष्टव्यदर्शनाभावरूपसदसदस्त्वग्रहणं
संसारस्थानित्यदुःखरूपतां जानतामपि तदपरित्यागहेतुत्वा-
दज्ञानरूप इत्यर्थः । तथा यः श्रुते वेदशास्त्राधिगमे सत्यपि
मूढत्वेन ज्ञेयाज्ञानरूपं जाग्रं विधिनिषेधाद्यनिर्णयरूप इत्यर्थः ।
तथा यश्च प्रकाशे सौराग्रेयचाक्षुषाद्यालोके सत्यपि द्रष्टव्य-
घटपटाच्छादनरूपतयान्धकाररूपः । प्रकटेऽप्यर्थे प्रतीतिप्रति-
बन्धक इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

कुर्वन्ति । तमोगुणजुषा अज्ञानरूपेण तमोगुणमेविना येन
मोहेन इतं जगत् जयन् कामो नासज्जत । क इव । तमोगुणजुषा
आश्रिततमोगुणेन हरेण संहारकेण रुद्रेण प्राप्तकालतया प्राक्
इतं यस्तं कुरुमैन्य पद्यादिनाश्रयन् अर्जुन इव । भया इतमि-
त्यभिमानेन सज्जां यथा गाप । अन्येन इतस्य पद्यात् स्वेन

चिह्निताः कतिचिद्देवैः प्राचः परिचयादमी ।

अन्ये न केचनाचूडमेनः कञ्चुकमेचकाः ॥ ३५ ॥

तत्रोद्गूर्ण इवार्णधौ सैन्येऽभ्यर्णमुपेयुषि ।

कस्याप्याकर्णयामासुस्ते वर्णान् कर्णकर्कशान् ॥ ३६ ॥

इदमेव हि लज्जा युक्ता सा तु कामस्य न जातेत्यर्थः । मूढ एव
कामपरवशो भवतीत्यर्थः । ईश्वरः प्राक् कुरुमैन्यं शूलेन हन्ति
पश्चादङ्गुनः शरेणेति द्रोणपर्वकथा ॥ ३४ ॥

कुलकं । चिह्निता इति । अमी कामादयः कतिचित् कति-
पदैर्देवैरिन्द्रादिभिः प्राचः पूर्वजातात् परिचयात् पटुतरात्
संमर्गात् चिह्निताः चिह्नैर्निश्चिताः । देवानामपि कामाद्यायत्त-
त्वात् प्राचीनः परिचयः । अन्ये तदुपजीविना बौद्धादयः केचन
विशेषेण न ज्ञाताः । यत आचूडं शिखामभिव्याप्य मर्यादीकृत्य
वा एनसा पापरूपेण कञ्चुकेन मेचकाः ग्रामवर्षाः । यो हि
नीलवस्त्रादिना आवृतदेहः स विशेषतो न लक्ष्यते ग्रामत्वान्न
बुद्ध इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

तत्रेति । उद्गूर्णं त्यक्तमर्यादे अर्णधौ समुद्र इवातिगम्भीरे
तत्र तस्मिन् काले सैन्ये अभ्यर्णं उपेयुषि सामीप्यं गते सन्ति ते
देवाः कस्याप्यनुपलक्षिताकारस्य चार्वाकस्य कर्णकर्कशान् वर्णा-
नाकर्णयामासुः । अभ्यर्णं । अभ्यर्णविदूयं इति (पा० ७।१।२५)
नेट् । गूरी उद्यमे मर्यादाधारणे च । उद्यमत्यागिनोत्यर्थः
॥ ३६ ॥

यावोन्मज्जनवद्यज्ञफलेऽपि श्रुतिसत्यता ।

का अद्वा तत्र धीवृद्धाः कामाध्वा यत् खिलीकृतः ॥ ३७ ॥

केनापि बोधिसत्त्वेन जातं सत्त्वेन हेतुना ।

यद्वेदमर्मभेदाय जगदे जगदस्थिरम् ॥ ३८ ॥

तानेव वर्णनाह । यावेति । यावोन्मज्जनवद्वावाणः सव-
 नीति प्रतिपादितपाषाणंतरणवत् ज्योतिष्टोमादियज्ञानां साध्ये
 स्वर्गादौ फलेऽपि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिश्रुतीनां
 सत्यता यथार्थता यावोन्मज्जनवाक्यस्य प्रत्यक्षबाधितत्वाद्याग-
 नन्तरमेव स्वर्गादेरदृष्टत्वात् ज्योतिष्टोमादियागप्रतिपादिका
 श्रुतिरपि प्रत्यक्षबाधिता । तथा च यागश्रुतिरप्रमाणं प्रत्यक्ष-
 विरुद्धत्वात् यावोन्मज्जनश्रुतिवदिति प्रयोगात् यागश्रुतेरपि
 स्वर्गादावसत्यतेति च व्याख्येयं । अत्र विरुद्धलक्षणया सत्यत्वेऽप्य-
 सत्येत्यर्थः । एवमन्येषामपि वेदवाक्यानां श्रुतित्वाविशेषादप्रमा-
 णत्वे हे धीवृद्धा बुद्धिमनो देवास्तत्र फले श्रुतौ वा युष्माकं
 का अद्वा कथमास्तिक्यं अपि त्वप्रामाणिकेऽर्थे अद्वा न कार्य्या ।
 यत् येन कारणेन यदशादेदोक्तविध्यतिक्रममभिधा कामाध्वा
 यदृच्छासारमार्गः खिलीकृतो बद्धस्त्यक्त इत्यर्थः । श्रुतिमात्र-
 याप्रमाणत्वाद्यग्रे यजमानस्त्रिंशो कतिचिदहानि यद्ब्रह्मस्यै
 तदप्यप्रामाणिकत्वात् त्यजतेति भावः । धीवृद्धा इत्युपहासः ।
 श्रुतिमूर्खा भवन्त इत्यर्थः ॥ ३७ ॥

केनेति । केनाप्यज्ञातनाथा बोधिसत्त्वेनातिप्राज्ञेन जिमभ-

अग्निहोत्रं त्रयीतन्त्रं त्रिदण्डं भस्मपुण्ड्रकं ।

प्रज्ञापौरुषनिःस्नाना जीवो जल्पति जीविका ॥ ३८ ॥

द्वारकेण वेदस्य मर्मभेदाय जातमुत्पन्नं । वेदमर्मभेदः कर्तुमा-
रब्ध इति यावत् । कथमत आह । यद्यस्मात् सत्त्वेन हेतुना सत्त्व-
रूपेण लिङ्गेन, यत् भूत् तत् चणिकं यथा पट इत्यादिरूपेण,
जगदस्थिरं चणिकं जगदे । प्रत्ययादिसत्त्वलिङ्गेन विश्वस्य चणि-
कत्वसिद्धावुभयलोकानुगतं स्थिरमेककर्त्तारमधिकारिणमा-
श्रित्य वेदैर्विहितानां विधिनिषेधानां निराश्रयतया वेदस्या-
प्रामाण्यप्रतिपादनाद्देदमर्मभेदः कृत इत्यर्थः । बौद्धसिद्धान्तस्तु
अन्यान्तराद्बौद्धयो विस्तरभयादत्र नोक्तः । अयं वक्ता पूर्वस्मा-
द्विन्नश्चार्वाक एव वा स्वमतं वेदाप्रामाण्यं बौद्धसंवादेन द्रढ-
यति । केनेति । सत्त्वेन हेतुना यस्माज्जगदस्थिरं जगदे तस्मात्
केनापि लोकोत्तरमज्ञेन तेनैव चार्वाकेण वेदमर्मभेदाय बौद्धेन
जातं । तदीयमताङ्गीकरणात् तद्रूपेणैव जातमित्यर्थः । जगा-
देति पाठे यदोधिसत्त्वं जगदस्थिरं जगादेति व्याख्येयम् । चणि-
कत्वे सिद्धे येन पापं कृतं स नष्ट एवेति किमिति पापाङ्गयमि-
त्यादि प्रकरणज्ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥

अग्नीति । नित्यं काम्यस्य सायम्प्रातर्होमरूपं अग्निहोत्राख्यं
कर्म्म, त्रयी च तन्त्रमीमांसा वेदत्रयसम्बन्धि वा यत्तन्त्रं वेदवि-
हितोऽन्योऽपि कर्म्मकसापः, तथा त्रयो दण्डा यत्र तत्पाशुपत-
प्रतं, तथा भस्मनः पुण्ड्रस्तिस्रको यत्रैवंविधं शैवादिप्रतमेतत्

शुद्धिवंशदयोऽगुह्यौ पित्रोः पित्रोर्यदेकशः ।

तदनन्तकुला दोषाददोषा जातिरस्ति का ॥ ४० ॥

सर्वं, प्रज्ञाया बुद्धेः पौरुषेण सामर्थ्येन तीक्ष्णया प्रज्ञया निः-
स्नानां हीनानां प्रज्ञया पौरुषेण च वा हीनानां, वचनेन चौर्येण
च बलादा यहीतुमसमर्थानां पुरुषाणां जीविका जीवनापायः ।
तदेवधारणधर्मेण द्रव्यमर्जितमेव न तु तालिको धर्मः । पर-
लोकसाधनमिव वेदप्रामाण्यादिनां भवति इति जीवो बृहस्प-
तिर्जन्यति वदति । वाक्यार्थः कर्म । तदुक्तम् तेनैव ।

अग्निहोत्रं च यो वेदास्त्रिदण्डमस्मपुष्ट्रकं ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

भस्मगुण्डनमिति वा वचने पाठः । तस्मादग्निहोत्राद्यम-
माणमेवेति भावः । जीविकेति । धात्वर्थनिर्देशे णमुक्त् ॥ ३८ ॥

इदानीं ब्राह्मणादिजातिधर्मानसहमाने जातिं दूषयति ।
शुद्धिरिति । विगुह्यमातापित्रजलं हि ब्राह्मणादेर्लक्षणं । सा
शुद्धिर्दुर्निरूपा । यद्यस्मात् पित्रोर्मातापित्रोर्यौ पितरौ माता-
महपितामहौ मातामहीपितामहौ च तयोर्येकशः प्रत्येकं
वंशदयोऽगुह्यौ सत्यां, एवं तयोरपि पितामहादिमातृपिता-
महादिमातृपितामहादिमातामहमातुःपितामहादिमाताम-
हीमातुःपितामहादिगुह्यौ सत्यां एवं ब्राह्मणे यावत् प्रत्येकं
गुह्यौ सत्यां शुद्धिः परीक्षणीया । तत्तस्मादनन्तकुला एवमपरि-
मितवंशभेदात् । अत एव दोषा दुर्विज्ञेयाः । गुह्यधन्तामस्तोपुंस-
योः पारस्पर्यतया बुद्धेः मन्देष्टान् । इन्द्रादीनामहजादीनाञ्च

कामिनीवर्गसंसर्गनैः कः सङ्गान्तपातकः ।

नाश्राति स्नाति च मोहात् कामक्षाममिदं जगत् ॥ ४१ ॥ "

पुराणप्रामाण्येन व्यभिचारदर्शनादशुद्धेर्निश्चयाच्च जातिस्फुर-
रूपादोषात् का जातिरदोषास्ति अपि तु न कापि । यदाहुः ।

अप्येकपङ्क्त्यां नाश्रीयात् सम्बन्धैः खजनैरपि ।

को हि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं भवेदिति ॥

तथा । अनादाविह संसारे दुर्वारे मकरध्वजे ।

कुले च कामिनीमूले का जातिः परिकल्पितेति ॥

तस्मात् सङ्कीर्णयोनित्वात् सर्वा अपि जातयो दुष्टा एवेति
जातिधर्मान् विहाय स्नेच्छाचारं कुरुतेति भावः । यद्वा तस्मा-
दाप्राप्तमनन्तानां कुलानामदोषाभावाद्ब्यभिचारादिदोषर-
हिता जातिः काय्यस्ति अपि तु न कापि । पूर्वपूर्वपित्रादिव्यभि-
चारादिदोषान् सर्वापि जातिर्दुष्टेवेति व्याख्याता । यद्वा तदेति
च पाठः सम्यक् । तयोः पित्रोरनन्तकुलानां दोषाभावेन कृत्वा-
दोषा जातिरस्ति अपि तु महति कुले कस्य चिदोषसम्भवात्
सर्वापि जातिर्दुष्टेवेति व्याख्या । यच्छब्दसामर्थ्यात्तच्छब्दाधा-
हारः । एकमः । सङ्कीर्णवचनादिति (पा० ५।४।४२) शतम् ॥ ४० ॥

अन्यदप्याह । कामिनीति ।

आहारो दिगुणः स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।

पङ्क्त्यो व्यवसायश्च कामस्याष्टगुणः स्ततः ॥

इति वचनात् पुरुषापेक्षया अष्टगुणकामानां कामिनीनां
स्त्रीणां नानाजातीयानां वर्गः संघस्तस्य संसर्गर्थानैः सम्बन्धैः कृत्वा

ईर्यया रक्षतो नारीर्धिकं कुलस्थितिं दाम्भिकान् ।

स्मरान्धत्वाविशेषेऽपि तथा नरमरक्षतः ॥ ४२ ॥

कः पुरुषः सद्भ्रान्तं प्रविष्टं पातकं यत्र एवंविधो न अपि तु ।

संवत्सरात्तु पतति पतितेन सहाचरन् ।

इति शास्त्रात् कृतपातकस्त्रीसंसर्गात् सर्वेऽपि प्राणी सद्भ्रान्तपातक एव । तस्मात् काम्यत इति कामः फलं तेन चामं रक्षितं एकादश्यापवासादिप्रतं नियमो यस्य । मदनेन कृत्वा क्षीणं निष्फलं प्रतं यस्य वा तज्जगत् सर्वेऽपि लोकः भोगादि-चाराभावाद् दृष्टेति यावत्, नाश्रयति न भुङ्क्ते एकादश्यादौ दृष्टेव च स्वाति तीर्थादौ वा कष्टम् । स्वयं शुचित्वेऽपि स्त्रीभ्यभि-चारादिदोषसंसर्गात् स्त्रीणां शुचित्वेऽपि दुष्टसंसर्गात् सर्वेषां पातकित्वादुपवासादि दृष्टेव करोति । केवलं प्रयास एव तस्य भवतीत्यर्थः । तस्मात् स्त्रेष्वाचार एव कार्य्य इति भावः । चार्वाकमते विधिनिषेधाभावान्नैष दोष इत्यर्थः । तेषां सदोषत्वा-ज्जातिरपि सर्वा सदोषैवेत्युक्तं भवति । अभिलाषेण कृत्वा गृहं प्रतं यस्य । एकादश्यां भोजनाभिलाषे सत्यपि न भुङ्क्ते, अभि-लाषे सत्येवामावास्यादौ स्त्रीनिवृत्तिः, स्वाति च तीर्थादौ, तत्सर्वं दृष्टेव । कामोपहतत्वाद् बहिः शोधयन्नन्तरशुद्धमित्यर्थः । चामः । चायो न इति (पा० पृ० १५५) मः ॥ ४१ ॥

ईर्ययेति । ईर्यया असहनत्वमात्रेण हेतुना नारीः रक्षत-क्षानां परपुरुषदर्शनमपि कर्तुं अप्रयच्छतः कुलस्थितिर्गोप्य-यादिजातेरमाहास्येणावस्थानं तद्रूपेण दग्धेन चरन्नि ये तान्

परदारनिवृत्तिर्या सोऽयं स्वयमनादृतः ।

अहल्याकेलिलेलेन दम्भो दम्भोलिपाणिना ॥ ४३ ॥

पुरुषान् स्त्रीरक्षणमेव कुलस्थितिं मन्यमानान् धिक् ते निन्द्याः ।
निन्द्यते दाम्भिकप्रयुक्तत्वमेव हेतुः । किम्भूतान् । स्त्रियः पुरुषाश्च
विवेकशून्या यतोऽतः स्मरान्धत्वस्याविशेषे साधारणे सत्यपि
तथा नारीवन्निर्वन्धेन नरमरक्षतः परदारसंसर्गादनिवारय-
तः । न हि जातिषङ्करो नारीणामेव व्यभिचारेण प्रयुक्तो
यतस्तथा एव रक्षणीयाः किन्तु पुरुषाणामपि व्यभिचारेण । यदि
रक्षणीयं तर्हि द्वयमपि । न चैवं क्रियते । तस्मादन्यतरस्यैव रक्षणे
जातिषङ्करस्यैव तावदस्यात् कुलस्थित्यभावाच्चारीमात्ररक्षणं
तेषां दम्भ एवेत्यर्थः । तस्मादोर्यां त्यक्त्वा नरस्य वेश्यादाविश
स्त्रीणामपि नरान्तरे प्रवृत्तिप्रतिषेधं मातृध्वमिति भावः ।
ईर्ययेत्यनेनेर्यैवात्र हेतुर्न तु धर्म इति सूचितं । अथ च स्मरा-
न्धत्वाविशेषेऽपि नारीरक्षतोऽनेकपतिभ्यः किन्त्वेकमेव तस्याः
कुर्वन्तः । नरं तु स्त्रीवदरक्षतः । स्त्रिया यथा एक एव पतिस्तथा
नरस्यैकैव स्त्रीति न किन्तु ते बह्वीः कुर्वन्ति तस्मादपि निन्द्यास्ते
अत्रापि ईर्यैव हेतुः ॥ ४२ ॥

परेति । परदारभ्यो या निवृत्तिः ताः सादरं न द्रष्टव्याः
किं पुनः स्पष्टव्या इत्येतदर्थप्रतिपादकं शास्त्रं सोऽयं परवच्च-
नरूपो दम्भः अहल्या गौतमस्तिया सह केलिः कामक्रीडा
तत्र सोलेन तत्परेण दम्भोलिपाणिनेन्द्रेण स्वयमात्मनैवानादृत

गुरुतत्पगतौ पापकल्पनां त्यजत द्विजाः ।

येषां वः पत्युरत्युच्चैर्गुरुदारग्रहे ग्रहः ॥ ४४ ॥

उपेक्षितः । परदारगमनप्राप्त्यस्तत्त्रिविभागोऽप्येतेन दूषितः ।
अन्यं प्रति तत्र कार्यमिति उपदिशन्ति स्वयं तु तदेव कुर्व-
न्तीत्युपहासोऽपि सूचितः । अहस्यासम्भोगलम्पट इन्द्र एव
दाम्भिकोऽन्ये परदारपराङ्मुखाः सर्वेऽपि दाम्भिका एवेति
भावः । वज्रहस्तत्वात् परदारमर्पणं कृतवान् तस्मादयं शास्त्री-
यो निषेधो न भवति किन्त्वशक्तत्वाद्वा एवेति ॥ ४३ ॥

अन्यत्ताह । गुर्विति । भो द्विजा यूयं गुरुतत्पगतौ पित्रा-
दिभार्यासम्भोगे विषये पापकल्पनां,

ब्रह्महा मद्यपस्तेनस्तथैव गुरुतत्पगः ।

महापातकिनस्वेते तथा विश्वासघातिनः ॥

इत्यादिवचनानुरोधेन महापातकसम्भावनां त्यजत । यस्मा-
द्येषां वो युष्माकं पत्युः स्वामिनो द्विजराजस्य चन्द्रस्य देवानां
गुरोर्वेदादिपाठयितुं हस्यतेर्दाराः तेषां ह्ये सम्भोगे अत्युच्चैर-
तितरां यद्वाऽभिनिवेशः, श्रूयत इति शेषः । वेदादिपाठनात्
हस्यतेर्देवगुरुत्वं । तस्मात् तद्भार्यागमने चन्द्रस्य दोषस्तेषोऽपि न,
तस्मैवका यूयमपि गुरुतत्पगमनं कामं कुरुतेति भावः । यथेष्टं ।

राशि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापे पापाः समे समाः ।

राशानमनुवर्त्तन्ते यथा राजा तथा प्रजा इति ॥

अथमप्युपहासः । गुरुग्रहद्वयस्तेनैव मुक्तं । गह इति पाठे उत्तरवः ।

पापात्तापा मुदः पुण्यात् पराधोः स्युरिति श्रुतिः ।
वैपरीत्यं द्रुतं साक्षात्तदाख्यानं बलावले ॥४५॥

अथ च तेजःसमूहो गुरुतत्त्वगमनेऽपि प्रत्यक्षमुदेत्येव न तु पतित इत्यर्थः । इन्द्रादिनिकटे वास्वीकिप्रमुखा द्विजाक्षिष्ठान्ति तेषां सम्बोधनं । दृढस्यतेभार्यायां गर्भमुत्पाद्य तत्सुतस्त्रीकारार्थं सोद्यमानिन्द्रादीन् प्रति चन्द्रेण महारणारम्भमंरम्भेण तेजः प्रकटितं । अनन्तरं ब्रह्मणां गुरुभार्यां त्याजितोऽपि स गर्भजपुत्रं गृहीतवानिति घौराणिकी कथा । तन्पञ्च श्रयनीये स्नात्तस्य मन्त्रकञ्चयोरिति विन्यः ॥ ४४ ॥

पुण्ये वै पुण्येन कर्मणा पापः पापेनेत्यादिश्रुतिं दूषयति । पापादिति । परा गता अमवो यस्य मृतस्येत्यर्थः तस्य प्राणिनः इह कृतान्निपिङ्गाचरणजात् पापात्तापा दुःखानि पुण्यादिह कृतादिहिताचरणजाद्वर्माङ्गमुदः सुखानि सुभवंति इति श्रुतिराह । साक्षात्तत्यक्षेण द्रुतं शीघ्रं वैपरीत्यं दृश्यत इति शेषः । प्रयागादौ प्रातर्माघस्थानं कुर्वतो भवदभिमतमुद्धतकारिणः पुरुषस्य तदानीमेव दुःखं भवति । भवदनभिमतपरदारषट्कमादिपापकारिणस्तदानीमेव सुखं भवतीति वैपरीत्यमनुभूयते । अथ चैवं श्रुतिः श्रवणमात्रं न तु तत्र किञ्चिन्प्रमाणं । किञ्च मृतस्य किंवा भविष्यतीति को वेद जीवता तावदैपरीत्यमनुभूयते तत्तस्मात् श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विषये यूयं यत्तावत्ते श्रयमेव आस्यात कथयत भवन्त एव विचारयन्त्वित्यर्थः । प्रमाणयोः

सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेर्विवर्ज्यं वृजिनं यदि ।

त्यजत श्रोत्रियाः सत्रं हिंसादूषणसंशयात् ॥ ४६ ॥

परस्परविरोधे प्रबलत्वेन दुर्बलत्वेन च व्यवस्था क्रियते । ततश्च यथा प्रत्यक्षानुमानविरोधे प्रत्यक्षं बलीयः । तथा श्रुतिप्रत्यक्षविरोधे प्रत्यक्षमेव बलीय इति निश्चित्य पापात् सुखमनुभूयत इति पापं सर्वैः कार्यमिति भावः । प्रबलदुर्बलत्वव्यवस्थापकस्य न्यायस्याप्ययमुपहासः ॥ ४५ ॥

सन्दिग्धेऽपि परलोके त्याज्यमेवाशुभं बुधैरित्यादिप्रतिवाधादूयति । सन्देह इति । तच्च तच्च व्यभिचरितत्वाच्छ्रुतिप्रामाण्यानिश्चयात् पापं न कार्यं जन्मान्तरे निरयादिदुःखभयादित्येके वदन्ति, अन्ये च येन कृतं स तु दग्धोऽन्यदेहप्राप्तिस्तस्य स्यादित्यत्र का प्रत्याग्रेति वादिविप्रतिपत्तेरन्यदेहाप्तेः सन्देहे सत्यपि पाक्षिकोऽपि दोषः परिहर्तव्य इति न्यायेन यदि देशान्तरं स्यात् तर्हि पापफलं दुःखमनुभूयेतेति बुद्ध्या यदि वृजिनं पापं विवर्ज्य संन्यासं न कार्यं तर्हि हे श्रोत्रियाः श्रुन्दोधायिनो वशिष्ठादयो यूयं सर्वे अनेककर्तृकं यागं त्यजत मेवं कृध्वं । कुतः । पशुहिंसायाः सम्बन्धिनो दोषस्य संग्रयात् सन्देहात् । मा हिंस्यात् सर्वा भूतानि, अहिंसा परमो धर्म इत्यादि श्रुतिस्मृतिवगाद्यानेऽपि हिंसा न कार्येत्येके । विधिवत्तादगद्विगतपापेऽप्यपत्तिः सा कार्यवेत्यन्ये इति सन्देहे यागीयपशुहिंसा चेत् पापहेतुः स्यात्तदा नेष्टप्राप्तिः किन्त्यन्येमेव

यस्त्रिवेदीविदां वन्द्यः स व्यासोऽपि जजल्प वः ।

रामाया जातकामायाः प्रशस्ता हस्तधारणा ॥ ४७ ॥

सुकृते वः कथं श्रद्धा सुरते च कथं न सा ।

तत्कर्म पुरुषः कुर्याद्येनान्ते सुखमेधते ॥ ४८ ॥

स्यादिति पाण्डिकोऽपि दोषः परिहरणीय इत्यनेनैव न्यायेन
यागमपि त्यजत न चेदेवं पापमपि कुरुतेति भावः । संश्रया-
दिति पाठे सम्बन्धादित्यर्थः । कलुषं वृजिनेत्यमरः ॥ ४६ ॥

त्याज्यमेवाग्रभं बुधैरित्यपि सद्यभिचारमाह । य इति ।
यस्त्रिवेदीविदां वेदत्रयवेदिनां वो युष्माकं वन्द्यो नमस्करणीयः
स व्यासोऽपि इति भारतादौ जजल्पोक्तवान् । इति किं । जात-
कामायाः कामार्त्ताया रिरंशोः रामाया अज्ञातकुलशीलाया
अपि रमणाय हस्तधारणा पाणिग्रहणं अङ्गीकरणञ्च प्रशस्ता
युक्तेव । न केवलं वाङ्मौक्तिकः किन्तु व्यासोऽपीत्यपिशब्दार्थः ।
तद्वचनं भवद्भिः पूज्यत्वादङ्गीकर्त्तव्यमित्यपि सूच्यते ।

स्मरार्त्तां विह्वलां दीनां चो न कामयते स्त्रियम् ।

ब्रह्महा स तु विज्ञेयो व्यासो वचनमब्रवीत् ॥

इत्याद्यर्जुनतीर्थयात्राविषये ऊर्ध्वगशादिप्रसङ्गे च भारता-
दौ रामायणे च पूर्यनखाद्युक्तौ प्रसिद्धं । ततश्च पापवर्ज्यका-
र्यमित्यणुच्यते । उभयथापि दोष इति भावः । वेदविदामिति
कृत्यानामिति (पा० २।२।७२) पठो ॥ ४७ ॥

युष्मन्तरेण पूर्वोक्तमेवाह । सुकृत इति । सुकृते चान्द्रा-

बलात् कुरुत पापानि सन्तु तान्यकृतानि वः ।

सर्वान् बलकृतानर्थानकृतान् मनुरब्रवीत् ॥ ४६ ॥

यथादौ वो युष्माकं कथं केन हेतुना अद्वा आस्तिकता अपि
 त्वनुचितमेतत् । सा च अद्वा सुरते कामिनीविषये न कथमिति ।
 तथा तत्र भवितुं युक्तं । यस्मात् पुरुषस्तत्कर्म व्यापारं कुर्यात्
 येन कर्मणा कृत्वाऽन्ते कर्मावसान एव सुखमेधते वद्धंतेऽनु-
 भूयते पुरुषेष्टेत्यर्थः । जन्मान्तरे प्रतादिजन्यं सुखं सन्दिग्धं
 सुरतजन्यञ्च सर्वस्य स्नानुभवसाक्षिकं । तस्माच्चाश्रायणादि
 सुकृतं त्यक्त्वा सुरतमेवाङ्गीकर्तव्यमिति भावः । एतेन मासैर-
 दृभिरक्ता च पूर्वेण वयमायुषा । प्राञ्चस्तत्कर्म कुर्वीत येनान्ते
 सुखमेधत इत्यादि विडम्बितं । दुरिते चेति पाठे परदा-
 रगमनादावित्यर्थः । यतः परदारगमनानन्तरमेव सुखं दृश्यते
 ॥ ४६ ॥

बलादिति । मा द्विजा यूयं पापानि परस्त्रीगमनादीनि
 बलादनुमतावसथ्यामपि कुरुत तानि पापानि वः सम्बन्धीनि
 कृतान्यकृतानि सन्तु फलदायीनि मा भवन्त्वित्यर्थः । यतो
 मनुर्व्यनेन कृतान् सर्वानर्थान् व्यापारान् अकृतानेवाब्रवीत् ।
 मनुवचनप्रामाण्यात् बलाद् पापं कुरुतेत्यर्थः । बलादृक्तां बला-
 दृक्तां बलाद्दामोक्तस्य यदित्यन्यार्थमपि मनुवचनं क्लेशेनार्था-
 न्तरपरिकल्पनया प्रकृते निदर्शयन् प्रतिषन्धो विडम्बयति
 ॥ ४६ ॥

स्वागमार्येऽपि मा स्थासिंस्तोर्थिका विचिकित्सवः ।

तं तमाचरतानन्दं स्वच्छन्दं यं यमिच्छथ ॥५०॥

श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु कौकमत्यं महाधियां ।

व्याख्या बुद्धिवलापेक्षा सा नोपेक्ष्या सुखोन्मुखी ॥५१॥

स्वागमेति । भोस्तोर्थिकाः सम्प्रदायागतविद्या यूयमस्मिन्
पूर्वोक्तमनुवचनरूपस्वीयागमप्रतिपाद्येऽर्थेऽप्रमेये आत्मारामः
स्यादिति वार्ये विषये विचिकित्सवः संशयालवो मा स्व भवथ ।
इदं कार्यं न वेति संशयः परित्याज्य इत्यर्थः । मनुना श्रुत्या वा
इदं कथं प्रतिपादितमित्युभयचाप्यनादरपरा वा मा भवत ।
तर्हि किं कार्यमित्यत आह । यूयमानन्देन परदारगमनादि यं
यं इच्छथ तं तं स्वच्छन्दं स्वैच्छया निःसंशयमादरेणाचरत ।
आत्मारामः स्यादिति श्रुतिप्रामाण्यात्, पूर्वोक्तस्यतिप्रामा-
ण्याच्च संशयं परित्यज्य आदरेण यदृच्छया सुखमुपभुङ्गध्व-
मिति भावः । अस्मदाद्यागमे यद्यपि निन्दापरास्तथापि स्वागमे
निन्दा न युक्त्यपि सूचितम् । मा निरनुबन्धकस्ततो न सुहृः ।
तीर्थेनागमेन चरति ठक् । सदुपाध्यायो वा तीर्थे तस्मादस्यर्थे
ठक् ॥ ५० ॥

पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतौनामर्थमज्ञात्वा त्वयैवमुक्तं व्याख्यानमप्र-
माणमित्याशङ्काह । श्रुतीति । श्रुतिस्मृत्यर्थबोधेषु महाधिया-
मयैकमत्यमविसम्बादः कास्ति अपि तु स्वर्वापि विसम्बाद एव
बुद्धिमत्तेन परस्परविजयात् । एवं सति व्याख्या पदार्थवाक्या-

यस्मिन्नस्तीति धीर्देहे तद्वाहे वः किमेनसा ।

क्वापि किन्तत् फलं न स्यादात्मेति परमाक्षिके ॥ ५२ ॥

यन्निरूपणं बुद्धिवलं प्रज्ञाबलमपेक्षते एवम्भूता । यथा यस्य स्फुरति स तथा व्याख्याति । अत एवाद्द्वैतवादिनः श्रुतीरभेद-परत्वेन द्वैतवादिनस्तु भेदपरत्वेन व्याचक्षते । सा व्याख्या सुखा-न्मुखी अनायाससाध्याऽक्षिष्टा अथ च सुखपर्यवसायिनी नोपेक्ष्या-नानादरणीया सैवाङ्गीकार्येत्यर्थः । अतिसूतीनामसद्ब्याख्यात एवार्थोऽङ्गीकार्यः । खेच्छाचारमेव कुर्वतेति भावः । ऐकमत्यमि-त्यत्र एका समाना अविमम्बादिनी मतिरित्यर्थः, चातुर्वर्त्या-दित्वात् स्वार्थे यञ् ॥ ५१ ॥

तन्मताङ्गीकारे निरयादिप्राप्तिः स्यादित्यत आह । यस्मि-न्निति । यस्मिन् देहे अहमस्मि इति धीः गौरः ह्य इत्याद्या-कारः प्रत्ययः तस्य शरीरस्य-दाहे मति वो युष्माकमेनसा पापेन किं अपि तु पापेन निरयपानादि किञ्चिदपि न कार्यते । अय-माशयः । देह एवात्मा देहातिरिक्तो वा । यद्याद्यः कल्पस्तर्हि येन देहेन पापं कृतं तस्य विनष्टत्वाद्देहात्मवादिनां वः पापेन किं कर्तुं शक्यते अपि तु न किञ्चिदित्यर्थः । अयं देहाति-रिक्त एवात्मा देहे विनष्टेऽपि देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च पुण्यपापफलानां भोक्तास्ति तत्राप्येवं वक्तव्यं, स किं स्वमाक्षिकः परमाक्षिको वा । आद्यः अर्हप्रत्ययस्य देहविषयत्वेनैव सिद्धे-सादतिरिक्तासम्भनकल्पनागवकाशान् । ततश्च तद्वाहे वः किमेन

सेत्येतदेव पुनरायातं । द्वितीयं दूषयति । परो वेदादिः साची
यस्य तस्मिन् देहान्तरे देशान्तरे कालान्तरे च फलभोक्तारि
देहातिरिक्ते वेदप्रतिपादिते आत्मनि तस्य पापस्य निरयादि
फलं चेत् स चेत् फलस्य भोक्ता तर्ह्यात्मनेति हेतोरात्म-
न्नाविज्ञेयादिति यावत् तस्मात् क्वाप्यात्मान्तरेऽपि तत् किं न
स्यादपि तु भवितव्यमेव । तेन देहेन पातके कृते तदतिरिक्ते
नात्मना चेत् फलं भोक्ष्यते तर्हि देवदत्तेन पापे कृतेऽप्यात्म-
न्नाविज्ञेयाद्यज्ञदत्तेनापि तत्फलमुपभोक्तव्यमित्यथापद्यते । किञ्च
पापफलदुःखानुभवालम्बनस्य विनाशे तत् पातकफलं देहस्य-
तिरिक्ते परप्रत्ययवेद्ये आत्मानि चेद्भवेत् तथापि न दोषः ।
दुःखं क्षुपमुज्यमानं प्रतिकूलं भवति । उपभोक्ता चाहङ्का-
रास्पदः । देहो विनष्ट आत्मा तु नोपभोक्तेति फलसम्बन्धेऽपि
न दोषः । ततश्च पापकारिणो देहस्य विनष्टत्वान्मृत्योरेव
चापवर्गत्वात् कश्चित् फलभोक्तेति स्वेच्छाचारमेव कुरुतेति
भावः । यदा परस्मादौ साची च परसाची स एव परमाक्षिक
आत्मेति आत्मनश्चणपरे देहातिरिक्ते साक्षिणि तटस्थे चेत्
तत्फलं तर्हि क्वापि पापाणादौ वा तत्फलं किं न स्यादपि
तु स्यादेवान्यत्नाविज्ञेयात् । तस्माद्देहातिरिक्त आत्मा नाम्येव
देहस्य नष्टः । कस्य पापफलं स्यादिति भावः । यदा क्वापि
जन्मान्तरीयदेहान्तरे आत्मास्तीति पापफलं चेत् स्यात्तर्हि
परो देवदत्ताद्यात्मा साची यस्य तस्मिन्नात्मान्तराधिष्ठिते
देवदत्तादिदेहेऽपि परस्य वा देवदत्तादिदेहस्य साक्षिणा-

मृतः स्मरति जन्मानि मृते कर्मफलैर्मयः ।

अन्यभुक्तैर्मृते तृप्तिरित्यलं धूर्त्तवार्त्तया ॥ ५३ ॥

जनेन जानतास्तीति कायं नायं त्वमित्यसौ ।

त्याज्यते ग्राह्यते चान्यदहो श्रुत्यातिधूर्त्तया ॥ ५४ ॥

त्मानि किं न स्यादपि त्वविशेषात् स्यादेवेति । अलमतिप्रस-
ङ्गेन ॥ ५२ ॥

पुनरपि देहातिरिक्तात्मवादिनमुपहसति । मृत इति ।
गतप्राणो नष्टशरीरत्वान्निरन्वयध्वस्तपूर्वानुभवसंस्कारोद्बोधाऽपि
प्राणी पूर्वजन्मानि अनेकजन्मतत्कर्मजात्यादीनि पूर्वमहं ब्राह्म-
णोऽभूवमित्यादीनि स्मरति । मृते च कर्मणां सुष्ठतदुष्कृतरू-
पाणां फलानि सुखदुःखरूपाणि तेषामूर्क्षयः परम्परा भोगा
वा भवन्ति । तदधिकरणा भवनीत्यर्थः । तथान्येषां ब्राह्मणानां
भुक्तैर्भोजनैः कृत्वा मृते ध्वस्तदेहे प्रेते तृप्तिर्भवतीति धूर्त्तानां
परवक्ष्यनमात्रेण स्त्रोपजीविनां वार्त्तयाऽप्रामाणिकेन वार्त्तामा-
त्रेण अलं सा न कार्या इत्यर्थः । सर्वमप्येतद्व्याधिकरणत्वादन्य-
पपन्नं । स्वभोजनादिलाभाय परं प्रतारयति । तस्मादेह एव
आत्मेति भावः । अन्यभुक्तैरित्यत्र अन्येषां ब्राह्मणानां भुक्तैरिति
पठिष्यमामः ॥ ५२ ॥

देहातिरिक्तात्मप्रतिपादिकां श्रुतिमणुपहसति । जनेनेति ।
श्रुतिधूर्त्तया गितरां परवक्ष्यनपरया तत्त्वमसीति, य वा एष
महानज आत्मेत्यादिश्रुत्या प्रयोजककर्त्तव्यं कोऽयमसीति अहं-

एकं सन्दिग्धयोस्तावत् भावि तत्रेष्टजन्मनि ।

चेद्वनाङ्गः स्वमन्त्रादीन्साङ्गानन्यथा विटाः ॥ ५५ ॥

प्रत्ययविषयं जानता मूलोऽहं इत्याद्यहंप्रत्ययविषयो
देह एव न तु तदतिरिक्तः कश्चिदिति देहमेवात्मानं जानता
जनेन प्रयोज्येनायमस्मोति प्रत्ययविषयस्त्वं न भवमिति अमौ
देहस्त्यज्यते अहं प्रत्ययविषयत्वं नेति शेषः । लोके देहोऽहंप्रत्य-
यविषयमात्मलक्षणवस्तु याद्यते अङ्गीकार्यते । अहो आश्चर्यं कष्टं
वा महदनुचितमेतदित्यर्थः । देहे आत्मभावं परित्यज्य तस्मि-
न्नात्मनि नित्यतां गृहीत्वा दीक्षातपश्चादिभिर्देहं कर्मयते तद-
तिरिक्तात्मवेदनं कुर्वन्ति श्रुत्या भोक्त उपदिश्यत इत्यर्थः । विम-
लम्भकवाक्यत्वेन श्रुतिमात्रमप्रमाणं वार्तामात्रेणालं सा न कार्य-
त्यर्थः । अन्योऽपि धूर्तः अन्येन रत्नादि त्याजयति काचादि
याहयति । कर्तृदयस्याप्यनभिहितत्वादुभयत्र द्वितीया ॥ ५४ ॥

ननु पुत्रेष्ट्या पुत्रस्य प्रत्यक्षोपलम्भात् ज्योतिष्टोमादेरपि फ-
लस्थानुमानात् श्रुतिमात्रस्य प्रामाण्यात् कथं श्रुतेर्धूर्तत्वं इत्या-
शङ्क्य दूषयति । एकमिति । भावनाभावनाभ्यां सन्दिग्धयोर्-
र्थयोः पुत्रादिनाभानाभयोर्मध्ये एकमिष्टमनिष्टं वा तावन्नि-
श्चितं भावि भविष्यति । तत्र तयोर्मध्ये तथा मति या इष्टस्य
पुत्रादेर्जन्मनि लाभे मति विटा धूर्ताः परवक्ष्यनचतुर्गाः स्वम-
न्त्रादीन् चेद्वन् कारणभूतानाङ्गः अस्माभीष्टजपादि तदर्थं
कृतं तेन च तथा पुत्रादि लभ्यमिति वदन्तीत्यर्थः । अन्यथा

एकस्य विश्वपापेन तापेऽनन्ते निमज्जतः ।

कः श्रौतस्यात्मनो भीरो भरः स्याद् दुरितेन ते ॥ ५६ ॥

पुत्राद्यलाभे सति तानेव मन्त्रानसाङ्गानङ्गविकलतया फलस्या-
साधकान् प्राचीनपुत्रवियोगादिविपरीतफलकारिणस्याङ्गः ।
सामग्रीमाकल्याभावाद्ययोक्तदक्षिणाभावात् फलं न जातं विप-
रीतञ्च जातमिति धूर्त्ताः परान् वञ्चयन्तीत्यर्थः । तस्माद्दृष्ट-
फलपुत्रेष्ट्यादिदृष्टान्तेनादृष्टफलेष्वपि फलकल्पना निरवका-
शेति श्रुतिरप्रमाणैवेति भावः ॥ ५५ ॥

श्रुतिप्रामाण्यमभ्युपगमादेवाङ्गीकृत्यापेकात्मवादिमतमनि-
ष्टापत्त्या दूषयति । एकस्येति । विश्वेषां सर्वेषां परदारलग्न-
नादिजनितेन पापेन हेतुनाऽनन्तेऽक्षये तापे निरयादिदुःखे
निमज्जतः अनन्तदुःखमनुभवतः सतः श्रौतस्य एकमेवाद्वितीयं
ब्रह्म, नैव नानाश्रि किञ्चन, इत्यादिश्रुतिसिद्धैकस्याद्वितीय-
स्यात्मनो हे भीरो पापाङ्गयशोल ते तवैकस्य दुरितेन को
भारो गौरवं स्यात् अपि तु पूर्णस्य शकटस्य शूर्पेणैव न कश्चि-
द्भारो भवेत् । एकात्मवादिमते प्रामाणिकस्यैकस्यैवात्मनो यदि
मकलशरीरोपाधिकृतपापमन्त्रस्यस्तदा तत्फलानगत्यान्निरया-
दिदुःखानुभवावमरे तवैकस्यैव पापेन कृत्वा पापाद्यराशिभूत-
मास्य न कोऽपि भारः स्यात् । किञ्च तैर्यन् पुणं हतं तत्त्वयैव
हतमिति पापे हतेऽपि तव दोषो नेति यथेष्टं पापं कुर्वीत्यर्थः ।
अपि आत्मैक्यान् स्वपरव्यवहाराभावे परदारत्वपरस्वत्वाद्यभा-

किन्ते वृन्तहतात् पथ्यात् तन्मात्रे हि फलत्यदः ।
न्यस्य तन्मूर्ध्नि न्यस्य न्यास्यमेवाशूनो यदि ॥ ५७ ॥

वात् परदारगमनादौ पापलेशस्यायभावात् स्वेच्छाचारमेव
कुर्वित्यर्थः । भीरो तात्पर्यपर्यालोचनया विना भयशीलेत्युप-
हासः । तस्मादेकात्मशुतिरूपासनपरा ज्ञेया न तु तात्त्विकीति
भावः ॥ ५६ ॥

देवपूजादिवुद्धिं निराकरोति । किमिति । भो देवपूजक
वृन्तात् प्रसवबन्धनात् सकाशात् हतं अवचितं चम्पकादिकं
पुण्यं तस्माद्धेतोस्ते तव किं प्रयोजनं प्रत्युत दोष एवेत्यर्थः । हि
यस्माददः पुण्यं तन्मात्रे वृत्ताद्यवृन्त एव वर्तमानमेव फलति
फलरूपेण परिणमते न तु तेन विना । पुण्येऽवचिते फलोत्पत्ति-
प्रतिबन्ध एव भवति न त्वन्यत् फलमित्यर्थः । अथ देवपूजादौ
विनियोगात् साफल्यमिति चेत्तदप्यसत् । अशूनः शालग्राम-
शिवलिङ्गादेः पाषाणस्यैव मूर्द्ध्नि न्यासं यदि चेत्तत्र न्यस्तं सफ-
लोभविष्यति इत्याशयः, तर्हि अनन्यस्य शिलातोऽभिन्नस्य पा-
षाणस्य मूर्द्ध्नि तत् न्यस्य निधेहि । अनन्यस्यैवेति वा न्यास्यमेवेति
वा । किञ्च भवन्मते भेदस्य प्रापञ्चिकत्वात् परमेश्वरस्य सर्वत्र
सत्त्वाच्छालग्रामादेस्त्वच्छिरस्यैकत्वाद्देवपूजापि पृथक् वृथेति
स्वशिरस्येव पुण्याणि क्षिपेत्युपहास इति भावः । न्यासं । हल-
न्तत्वात् ण्यत् ॥ ५७ ॥

तृणानीव घृणावादान् विधूनय वधूरनु ।

तवापि तादृशस्यैव का चिरं जनवञ्चना ॥ ५८ ॥

कुरुध्वं कामदेवाज्ञां ब्रह्माद्यैरप्यलङ्घितां ।

वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्राज्ञा काधिकार्हणा ॥ ५९ ॥

वैराग्यजननार्थमन्यदप्याह । तृणानीति । हे पुरुष मुखं श्लेष्मा-
गारं स्तनौ मांसमन्यौ इत्यादीनि वधूरनु स्त्रीरुद्दिग्ध घृणा-
वादान् जुगुप्सावचनानि निःसारत्वेन तृणानीव विधूनय त्यज ।
यतस्तादृशस्य मांसादिमयस्यैव तवापि गर्हितस्यापि स्त्रियो तेन
प्रकारेण निन्दा इति चिरं का जनवञ्चना लोकप्रतारणा का-
र्येति भावः । स्त्रियो व्यभिचारिण्यः पापनिरता इति निन्दा-
वापदानि तवापि व्यभिचारिणो न युक्ता इति वा ॥ ५८ ॥

कुरुध्वमिति । हे अज्ञा मूर्खा ब्राह्मणा यूयं,

अहल्याया जारः सुरपतिरभूदात्मतनयां ।

प्रजानाथोऽयामीत्,

इत्यादि स्मरणात् ब्रह्मविष्णुमहेशादिभिरप्यलङ्घितः काम
एव देवस्तस्य स्त्रीपारवश्यलक्षणाभाज्ञां कुरुध्वं । यस्मादेदो-
ऽपि श्रुतिस्थितौ ममैवाज्ञेति श्रीभगवद्वचनादेवकीया आज्ञा ।
अतस्तत्र वेदरूपायां देवाज्ञायां कामाज्ञातोऽधिकार्हणा पूज्या
मान्या काऽपि तु देवत्वाविशेषाद्देवाज्ञैव कार्या कामाज्ञापि
माननीयेवेत्यर्थः । आज्ञादयमपि समानं । तस्मात् कामदेवा-
गामपि कुरुध्वं न मेकत्र पक्षपातः कार्यं इति भावः । यदा

प्रलापमपि वेदस्य भागं मन्यध्वमेव चेत् ।

केनाभाग्येन दुःखान्न विधीनपि तथेच्छय ॥ ६० ॥

तत्र द्वयोराज्ञयोर्मध्ये अधिकमर्हणं यस्याः सा काज्ञा अपि तु पूर्ववदविशेषाद् द्वयमपि सममेवेत्यर्थः । द्वयोर्मध्येऽधिकार्हणा केति यूयमेव कथयतेति । ब्रह्मादिभिरप्यङ्गीकृतत्वाच्छिष्टपरिग्रहीतलक्षणप्रामाण्यात् प्रत्यक्षलक्षणसुखहेतुत्वाच्च कामदेवाज्ञैवाधिकार्हणा योग्या । वेदो हि ब्रह्मादीनामेवाज्ञा ब्रह्मादयश्च कामदेवाज्ञाकारिणः । ततश्च यदीयाऽज्ञा भवद्भिरनुष्ठीयते तैरपि अनुष्ठीयते या सा भवतां सुतरामनुष्ठेयैवेति भाव इति वा । पक्षपातात् तारतम्याज्ञानाच्च मूर्खत्वं । वेदो हीति च पाठः । कामदेवाज्ञामेव कुरुध्वं यस्मादेदोऽपि देवाज्ञा । तत्र वेदेऽधिका का पूजा अपि तु कामदेवाज्ञैवानुष्ठेया । ब्रह्मादिभिरपि अनुष्ठितत्वादिति वा । का विगर्हणेति पाठे तत्र कामाज्ञायां का निन्दा कोऽनादर इत्यर्थः । देवकीया । गर्हादिषु जनपरयोः कुक्चेत्यत्र देवस्यचेति वक्तव्यत्वात् (पा० ४।१।१३८) कुक् छः ॥ ५८ ॥

श्लोकत्रयेण भीर्मांसकान् परिहसति । प्रलापमिति । मद्धता प्रयासेन यस्य प्रामाण्यमुपपादितं तस्य वेदस्यैव कश्चन भागमंशं सोऽरोदीधदरोदीत् तद्गुह्यं रुद्रत्वं इत्याद्यर्थवादमन्तनामधेयात्मकं प्रलापमिवानर्थकवचोरूपं चेन्नन्यध्वं अङ्गीकुरुध्वं । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शनानामित्यादिना पूर्वपक्षसूत्रेण प्रतिपादितस्यानर्थक्यस्य, विधिना त्वेकवाक्यत्वादित्यादिना सिद्धान्तसूत्रेण स्रुत्यर्थवादादेरुपयोगेऽभिहितेऽपि

श्रुतिं अद्वत्य विचिन्ताः प्रचिन्तां ब्रूय च स्वयं ।

मीमांसामांसलप्रज्ञास्तां यूपद्विपदापिनीम् ॥ ६१ ॥

अतिसार्थक्याभावादतिष्ठतत्वादर्थवादादि वेदभागमनर्थकवचनप्रायं चेन्नान्यध्वे तर्हि वज्रधनव्ययायाससाध्यत्वाद्दुःखजनकान् ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादीन् विधिभागानपि केन भाग्याभावेन तथा प्रलापरूपान् नेच्छथ नाङ्गीकुरथ अपि तु तानपि प्रलापरूपानेव स्वीकुरथेत्यर्थः । सर्व्वेऽपि वेदो विधिरूपः प्रलापरूपो वास्तु । न तर्ह्यङ्जरतीन्यायः समाश्रयितुं युक्त इति भावः । वेदत्वाविशेषेऽप्यभाग्यमेव वैषम्यहेतुरित्यर्थः । दुःखशब्दस्य नपुंसकत्वेऽपि दुःखं करोतीति श्रुन्तात् पचाद्यचि दुःखानिति ज्ञेयम् ॥ ६० ॥

प्रकारान्तरेण मीमांसकानुपहसति । श्रुतिमिति । हे मीमांसायां वेदविचारे मांसला परिपुष्टा प्रज्ञा बुद्धिर्येषां ते यूयं श्रुतिं वेदं प्रत्यक्षं अद्वत्य आदरेण स्वीकुरथ । अक्षरमात्रमपि सार्थकं मन्यध्वे । तथा विचिन्ता वादिभिर्निराकृता भ्रान्तचिन्ताः पूर्वापरानुमन्यानविकलाः सन्तस्तामेव श्रुतिं यूपसम्बन्धिनं दिपं दापिनीं दापयन्तीं स्वयमात्मनैवाङ्गीकृतप्रामाण्यामपि प्रचिन्तां केनचिदसकेन स्थितरूपां निचिन्तांश्च ब्रूय । चकारः पूर्वापरविरोधद्योतनार्थः । पूर्वापरानुमन्यानविकलत्वाद्देदविचारचतुरा साध्वी भवतां बुद्धिरित्युपहामार्थं मीमांसेत्यादि-मभोधनं । मांसलेत्यनेन च ग्लानदृष्टय आपातपाद्विषो यूयं

को हि वेदास्त्यमुग्निन् वा लोक इत्याह या श्रुतिः ।

तत्रामाण्यादमुं लोकं लोकः प्रत्येतु वा कथं ॥ ६२ ॥

न तु कुशाग्रबुद्धय इति सूचितं । अत्रिजो यज्ञमध्ये यजमानं यज्ञसमापनाद्यदृशीलं समाश्रुत्तरकालभावि स्वाच्छन्दं विदित्वा कार्यवृत्तावेष्टायामेव स्वयं यूपे यूपे हस्तिनो यज्ञा अत्रिग्भ्यो दद्यादित्येतन्प्रतिपादकानि वेदवाक्यानि यजमानस्य अद्वाजन-
नार्थं पठित्वा याचन्ते । प्रत्यक्षश्रुतिविहितदेहान्तरनिदर्शन-
व्यामोहितस्य स यजमानः अद्धानतया तथैव प्रतिपद्य तेभ्यः प्रयच्छतीति तैरेवैषां स्रुतिः प्रवर्त्तिता स्यादित्याशङ्क्य नेयं वेद-
मूलेति श्लोभपूर्वकमेभिर्दृक्कमिति वेदवाक्यानामर्थशादलमङ्गी-
करोति । ततश्च कानिचिद्देववाक्यानि प्रधानानि कानिचिद्-
प्रधानानीति अर्द्धजरतीयन्यायस्तदवगम्य एवेत्यर्थः । यूपहस्तिनो
दानमाचरन्तीति स्रुतेर्मूलभृता श्रुतिरभिधीयते । कल्पितश्रु-
तिमूलत्वात् स्रुतिरेवाश्रुतिलेनोच्यते । यूपवदत्युच्चद्विपास्तान्
टापयतीति । वाजपेयादौ हि सप्तदशहस्तिनो रथा दान्मश्च
दक्षिणा इत्युपलक्षणमेतदित्यन्ये ॥ ६२ ॥

को हीति । को हि तदेदं यद्यमुग्निन् लोकेऽस्ति वा नवेति
दिच्छतीकाशान् करोतीत्यादि या श्रुतिरमुग्निन् लोके पर-
लोके विषये सुखादिकमस्ति वा नास्तीति वा हि निश्चितं को
वेद अपि तु न कोऽपि आह ब्रवीति, तस्याः श्रुतेः प्रामाण्यात्
अमुं लोकं परलोकं लोकः परोचकोऽस्मादादिः कथं वा कथ-

धर्माधर्मौ मनुर्जल्पन्नशक्यार्जनवर्जनौ ।

व्याजान्मण्डलदण्डार्थी अद्धारि मुधा बुधैः ॥ ६३ ॥

मिथ प्रत्येतु विश्रामेन निश्चिनोतु ब्रूहि, अपि तु न कोऽपि ।
यदीयास्तित्वनास्तित्वयोः श्रुतेरेव सन्देहस्तत्प्रामाण्यात् पानरो
भवादृश एव परलोकं मन्यते न तु प्रामाणिकः कश्चिदिति
भावः ॥ ६२ ॥

सतिप्रामाण्यमपि दूषयति । धर्मैति । बहुधनव्ययायामसा-
ध्यत्वाच्छीतभयान्तीर्थस्नानाद्यग्रक्तत्वात् अग्नौ चरणसन्तापना-
दिरूपतया तत्तदिन्द्रियवेगस्य परिहर्तुमशक्यत्वात् सुखानुभ-
वमूलत्वाच्च क्रमेणाशक्तं वर्जनं वर्जनं च ययोस्तौ धर्माधर्मौ
बुद्धिपूर्वं जल्पन् बहुधा प्रतिपादयन् मन्वन्तराधिपतिरादि-
राजो मनुर्मुख्यस्यतिकर्त्ता ब्रह्मपुत्रः स्वायम्भुवो व्याजाद्धर्मा-
धर्मौपदेशकस्यसतिप्रणयनमिषेण विधिनिषेधातिक्रमनिमित्त-
प्रापश्चित्तद्वारा मण्डलस्य राष्ट्रस्य लोकस्यापराधं निमित्तीकृत्य
दण्डार्थद्रव्यमभिलापुको यतस्तस्माद् बुधैः पण्डितमन्यैः मुधा
वृथैव अद्धारि आदृतः । अधर्माचरणं सुकरमित्यधर्ममेव
शर्व्वः करोति । ततश्च येन केनाप्युपायेन अर्थवह्णोपाय एव
दण्डो मनुनाभिहितो न धर्म इत्यर्थः । अबुधैरिति वा । मनु-
यत्नमूलत्वात् । सतिमात्रस्याप्रामाण्यमुक्तम् ॥ ६३ ॥

व्यासस्यैव गिरां तस्मिन् अद्वैत्यद्वा स्य तान्त्रिकाः ।

मत्स्यस्याप्युपदेशान् वः को मत्स्यानपि भाषताम् ॥ ६४ ॥

पुराणप्रामाण्यं दूषयति । व्यासस्येति । दासदारिकाव्यभि-
चारजातस्य भ्रातृजायायां पुत्रोत्पादनशीलस्य व्यासस्यैव कवि-
त्वरूपया गिरा तस्मिन् धर्मो परलोके व्यास एव वा अद्भुत-
भावना आस्तिक्यबुद्धिरित्येतत् तस्माद्वेतोरद्भुत निश्चितं यूयं
तान्त्रिका युक्तिज्ञा वाक्यविचारचतुराः स्य भवथ । विद्वद्बल-
वत्तया । एवंविगीतेन व्यासेन प्रतिपादिते धर्मे परलोके तस्मिन्
वा येषामास्तिक्यबुद्धिस्तै यूयं सुविज्ञतमा इति भावः । अथ च
तान्त्रिकाः कुर्वन्दास्तुत्या मूर्खा इत्यर्थः । व्यासस्येत्येकवचनेनैव-
कारेण विगीतत्वं सूचितं । मूलापरिशुद्ध्या भारतादीनां पुरा-
णामाक्षौपह्वासः कृतः । मत्स्यपुराणं तु मत्स्यरूपधारिणा विष्णु-
ना मनवे प्रोक्तमिति पृथगुपहसति । मत्स्यस्योपदेशान् वो युष्मान्
मनुप्रभृतीन् को भाषतां युष्माभिः सह संवादं कः करोतु ।
यतो मत्स्यानपि को भाषतां । मत्स्या अपि संवादाहं न भवन्ति
तदुपजीविनस्तच्छ्रित्या भवन्तस्तु दूरे इति । को भाषतां युष्मान्
मन्वादीन् मत्स्यान् को वदतु अपि तु न कोऽपि । यतो मत्स्यस्यो-
पदेशान् जलमूलचारिभ्यो ये हीना मत्स्यश्रित्यास्तज्जिर्देशका-
रिणः ततस्योपदेशकापेक्षयोपदेशस्य हीनत्वान्मत्स्यशब्देनापि
नाभिधेया इति भावः । एवं कूर्मपुराणादीनामुपह्वासः । अथ
च मनुसम्बन्धित्वेन सर्वेऽपि मानवशब्दवाच्या यथा तथा मत्स्य-

पण्डितः पाण्डवानां स व्यासश्चाटुपटुः कविः ।

निनिन्द तेषु निन्दत्सु स्तुवत्सु स्तुतवान्न किम् ॥ ६५ ॥

न भ्रातुः किल देव्यां स व्यासः कामात् रुमासृजत् ।

दासीरतस्तदासीद्यन्मात्रा तत्राप्यदेशि किम् ॥ ६६ ॥

सम्बन्धिनां मात्स्यशब्दाभिधेयत्वं युक्तं न तु मात्स्यशब्दाभिधेय-
त्वमिति को मत्स्यानपि भाषतामिति युक्तमुक्तमिति व्याख्येयं ।
तान्त्रिका इति तन्त्रमधीते वेद वेत्यर्थे वसन्तादेराकृतिगणत्वात्
(पा० ४।२।६२) ठक् । मत्स्यस्येति । कृत्यानामिति (पा० २।१।
७१) कर्त्तरि षष्ठी ॥ ६४ ॥

पूर्वोक्तमेव व्यासस्याप्रमाणत्वं शोकदयेनाह । पण्डित इति ।
पण्डितो बुद्धिमानेत एव कविरौत्प्रेक्षिकस्यार्थस्य वर्णकः तथा
पाण्डवानां युधिष्ठिरादीनां चाटुनि प्रियवचने पटुः एवमूतः
न भवद्भिराप्तत्वेनाङ्गीकृतो व्यासस्तेषु दुर्व्याधनादीन् निन्दत्सु न
निनिन्द किं ? तथा तेषु शोकप्यादीन् स्तुवत्सु सत्सु न स्तुतवान्
किं ? तेषु निन्दत्सु स्वयमपि निनिन्द तेषु स्तुतवत्सु स्वयमपि
तुष्टावेति । पूर्वविशेषणयुक्तस्यापि व्यासस्य पराधीनत्वात् तत्प्र-
णीतं भारताद्यप्रमाणमेवेति भावः । अन्योऽपि पण्डितः प्रभुवि-
त्तानुगुणमेव व्यवहरति तद्वदयमपीत्यर्थः ॥ ६५ ॥

नेति । न भवदीयो व्यासो भ्रातुर्विचित्रवोर्यस्य देशां
मरिष्यां कामात् शारपरवशत्वादगुराणाञ्च रुमासृजत् व्यवह-
रति यः ? किमेति उपह्वासे श्रुतौ च । अस्माद्भुङ्क्ता तावत्

देवैर्द्विजैः कृता ग्रन्थाः पन्था येषां तदादृतौ ।

गां नतैः किं न तैर्व्यक्तं ततोऽप्यात्माऽधरीकृतः ॥ ६७ ॥

कामादेव मङ्गतः । पौराणिकासु देवरात् सुतोत्पत्तेर्धर्मता-
नस्याः सुतोत्पादनार्थं मावाज्जप्रभस्यां मक्त इति वदन्ति ।
तस्मात्तद्यथा तथास्त्विष्यः । तदा पुत्रोत्पादनोपनक्षिते कान्ते
दाम्यां रत आसीदिति यत् प्रसिद्धं तत्र दामोरितेऽपि मात्रा
सत्यवत्याऽदेशि आदिष्टः किं ? कथयतेति प्रश्नः । काकुत्पहा-
मार्थः । अपि तु तत्र तावन्नादिष्टः । तस्मादुभयत्रापि स्मरप-
रवशत्वादेव प्रवृत्तः । एवंविधम्यानायत्तत्वात् तद्वचनमप्रमाण-
मिति भावः । समासजत् । दंभमञ्जेति (पा० ६।४।२५) नलोपः
॥ ६६ ॥

इदानीं देवद्विजगोभजनं दूषयति । देवैरिति । देवै-
र्ब्रह्मादिभिः द्विजैर्याज्ञवल्कादिभिश्च कृता ग्रन्थाः पुराणानि
सुतयश्च न एव येषां भवादृशानां वैदिकानां तदादृतौ तेषां
देवानां द्विजानाञ्चादृतौ आदरे विषये पन्थाः । देवा आह्व-
णाश्चावगमं भजनीया इत्युपदेशपराः प्रमाणमिति यावत् । स्व-
पूजार्थमेव तैर्ग्रन्था निर्मिताः । तद्वचनग्रन्थप्रामाण्यात् देवादी-
नाद्रियन्ते एवमभूता मूर्खा ये तैर्युक्ताभिस्तद्वचनप्रामाण्यादेव गां
पश्यरूपां सुरभिं नतैः मङ्गिकतः पशोर्गौरपि सकाशात् आत्मा
स्वरूपं व्यक्तं स्पष्टं नाधरीकृतः किं ? नघोऽथ च हीनो न कृतः
किं ? अपि तु कृत एव । नमस्कारार्थापेक्षया नमस्कृतुर्हीनत्वात्
पशोर्पि सकाशाद्भवन्तो मूर्खतमा इत्यर्थः । व्यक्तं मन्ये इति

साधु कामुकताऽमुक्ता शान्तस्वान्तैर्मखोन्मुखैः ।

सारङ्गलोचनासारां दिवं प्रेत्यापि लिप्सुभिः ॥ ६८ ॥

यावदिति वा । स्वार्थपरवचनस्याप्रामाण्यत्वादेवब्राह्मणसुरमि-
वन्दनं निर्मूलत्वात्त्याज्यमेवेति भावः । देवैर्दिजैः कृता ये पन्थाः
येषां वः पन्थाः प्रमाणं तैर्भवद्भिस्तस्य पथः तेषां देवादीनां वा
पन्थादीनां वा आदरणनिमित्तं गां नतैः ततोऽप्यात्मेति पूर्व-
वत् ॥ ६७ ॥

इदानीं परलोकमङ्गीकृत्यापि यज्जनां ब्रह्मचर्यादि परि-
हसति । साध्विति । शान्तविषयभोगपराङ्मुखं स्वान्तं चिन्तं येषां
तैर्मखोन्मुखैर्गृहीतदीचैरपि यज्ञेषु सोत्साहं प्रदत्तैर्याजिकैः
कामुकता सम्भोगलोभिता यदमुक्ता न त्यक्ता तत् साधु युक्तं ।
यदा साध्वी सुखकारिणी सा चासौ कामुकता सा न मुक्ता ।
शान्तस्वान्तैर्यज्वभि कामुकता साधु मुक्ता त्यक्ता । साध्विति
काष्ठा विरुद्धलक्षण्य, नैव मुक्ता किन्तु सम्भोगैकनिष्ठा एव ते
इति व्याख्येयं । सर्वत्रापि हेतुगर्भविशेषणमाह । किमूतैः मार-
ङ्गलोचनाभिः सुन्दरोभिः मारां श्रेष्ठां तां रमः मारः श्रेष्ठः
पदार्था यस्यां तादृशीं वा दिवं प्रेत्यापि मृत्वापि लिप्सुभिः
रग्नादिकाम्ययैव यज्जधनययायाममाध्यान् यजानेव कुर्वन्ति ।
तैः कामुकता नैव त्यक्ता । अन्येषान्तु यावज्जीवमेव कामुकता
यज्जनां तु भरणानन्तरमपीति प्रेत्यापीत्यनेन सूचितं । तस्मा-
दीशाममयेऽपि ब्रह्मचर्याङ्गीकरणेनात्मा न वशनीय इति
भावः, दिवं । न लोकेति (पा० १।३।६८) पठ्यते ॥ ६८ ॥

कः शमः क्रियतां प्राज्ञाः प्रियाप्रीतौ परिश्रमः ।

भस्मीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रमः ॥ ६८ ॥

उभयो प्रकृतिः कामे सज्जेदिति मुनेर्मतं ।

अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि ॥ ७० ॥

एतदेवोपजीव्याह । क इति । हे प्राज्ञाः प्रकर्षेणाज्ञा भो
मूर्खाः तस्माच्छ्रमः शान्तिः कः अपि तु न कोऽपि । शमाङ्गीक-
रणेन परलोकमाधनेऽपि काम्यमानकमनीयकामिनीसम्भोगफ-
लत्वाद्वायैव शान्तिसंस्तान्न कार्येत्यर्थः । तर्हि किं कार्यमित्यत
आह । प्रियायास्तद्वर्णरमणीयरमण्याः प्रीतौ प्रेम्णि तस्याः सु-
खात्पादने विषये परिश्रमो भूयान् प्रयासः क्रियतां कर्त्तव्यः ।
शान्तिः का अपि तु न कापि । भो प्राज्ञा बुद्धिमन्तस्तारतम्य-
विचारचतुराः प्रियाप्रीतौ प्रथमः कार्यः । मद्यःसुखहेतुत्वा-
दिति वा । परस्त्रीगमने लोकान्तरे निरयादि भविष्यतीत्या-
ग्रह्याह भस्मीभूतस्य मृतस्य देहस्य भूतस्य जातस्य देहिनेो वा
पुनरागमनं लोकान्तरे क्रिम्यादिदेहप्राप्तिरिति यद् भ्रमः, पर-
लोकसैवाभावात्, तत्सद्भावेऽपि चदेहसैवात्मत्वात्तस्य च भस्मी-
भूतत्वात् केन नरकादि भुज्यते । तस्माद्यावज्जीवं यथेच्छं सुखं
भोक्तव्यमिति भावः । प्रियाप्राप्ताविति च पाठः ॥ ६८ ॥

भोक्षाधिकाराभावात् ब्रह्मचर्यादिपरित्यागेन काम एव
मेवनीय इति शब्दकलेन दृढसम्पत्त्या स्वीयं मतं द्रढयति ।
उभयोति । अपवर्गे तृतीयेति भणतः पाणिनेरपि मुनेः उभयो

विभ्रत्युपरि यानाय जना जनितमज्जनाः ।

विग्रहायायतः पश्चाद्भ्रतरोरभ्रविभ्रमं ॥ ७१ ॥

प्रकृतिः स्त्रीपुंसलक्षणा द्वयोर्व्यक्तिः कामलक्षणे पुरुषार्थे मैथुने
धर्मे सज्जीत् आसक्तो भवेदिति मतमन्तःकरणाभिप्रायो लक्ष्यत
इति शेषः । अयमाशयः । अपवर्गे दृतीयेति वदतः पाणिनेः
मैथुनधर्मे अशक्तेन नपुंसकेन तीर्थयात्रा ब्रह्मचर्यादिद्वारा मोक्षे
प्रयत्नितव्यं स्त्रीपुंसलक्षणा व्यक्तिर्मैथुने शक्तत्वात् कामभोगे अधि-
कारिणी न तु तीर्थयात्राद्वारा मोक्ष इति । तस्मात् कामाच्चैव
कार्येत्यर्थः । न केवलमस्मदाचार्यस्यैव मन्मतं किन्तु भवदीयस्य
पाणिनेरपीत्ययमेवार्थः । अथ चैवं वदतः पाणिनेरप्ययमाशयः ।
धर्मार्थलक्षणा द्वयोर्व्यक्तिः, अथ च पूर्वप्रयोज्यत्वात् प्रकृतिः
कामे सम्बद्धा भवेत् । धर्मार्थकाममोक्षाः स्युरित्यादौ कामा-
व्यवहितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । द्वतीया तु कामलक्षणा व्यक्ति-
रथ च पूर्वप्रयोज्यप्रकृतिरपवर्गे सम्बद्धमर्हा । अपतर्गादव्यव-
हितपूर्वत्वेन तस्या उक्तत्वात् । तस्मादपवर्गे निमित्तो कामाख्या
दृतीयैव व्यक्तिरुक्ता इत्युक्तत्वात् । मोक्षं प्रति कामस्यैव हेतुत्वात्
प्रीतिरेव सुतरां कार्येति भावः । अपवर्गः फलप्राप्तिरिमं सूचार्थं
गम्दक्षणेन अन्यद्योगेच्छा दृढमन्मतिः स्वीयमतगमर्थनार्थं दर्शि-
ता । दृतीया प्रकृतिः षण्ड इत्यगरः । उभयोत्ययजः स्यानिध-
त्वात्तप्यप्यपणात् णीप् । सज्जीत् । अर्हार्थं लिङ् ॥ ७० ॥

गङ्गाप्रायिणे दूषयति । उपरि यानाय स्वर्गं गन्तुं अथ

एनसानेन तिर्यक् स्थादित्यादि का विभोषिका ।

राजिलोऽपि हि राजेव सै सुखी सुखहेतुभि ॥ ७२ ॥

चोर्द्धदेश गन्तु जनितमज्जना कृतगङ्गास्नाना, अथ च कृता-
धोगमना जना अग्रतो युद्धाय पश्चाद्वतर पश्चाद्वमनशील.
उरभ्रो मेघस्तस्य विभ्रम सादृश्य विभ्रति धारयन्ति । मज्जना-
दूर्द्धगमन विरुद्धमिति विपरीतार्थकारित्वान्मेघवन्मूर्खा एवेति
गङ्गास्नानेन स्वर्गो भवति इति भ्रान्तिरेवेति भाव । विग्रह-
स्येति पाठे उपरि यानाच कृतगङ्गास्नाना मार्गे गच्छतो मेघस्य
भ्रान्ति सादृश्य धारयन्ति । शीतवाधया नीचपीवतया गमनात्
शरीरस्याग्रत शिरोदेशे पश्चात् कटिदेशे च हस्तयोर्धारणात्
कृतगङ्गास्नानाना गङ्गास्नानममयेऽपि मेघतुल्यत्व । यथा जलम-
ध्येऽघमर्षणे दक्षिणकरेण प्राणानायच्छत वृष्टस्थितबाहुर्भवति,
तदा नीचपीवतया उरभ्रसादृश्य पश्चात्स्थितहस्तस्य च पुच्छ-
सादृश्यमिति मेघतुल्यासौ जना । उच्चैर्जिगमीषोर्नीचैर्भावस्य
विरुद्धस्य करणादुपहास इति व्याख्येय । यानाथ विग्रहायेति ।
तुमर्षेति (पा० २।३।१५) चतुर्थी ॥ ७१ ॥

परलोकमद्भावेऽपि देहान्तरप्राप्तावपि च न किञ्चिदनिष्ट-
मित्याह । एनमेति । अनेन लोकै क्रियमाणेन ब्रह्महत्याद्येनमा
पातकेन तिर्यक् किमपित्यादि स्याद्भावेद्दृष्ट्यादिरित्येवम्प्र-
कारा का विभोषिका भयोपदर्शन कि ? अपि त्वनिष्टहेतुत्वा-
भावान्न किञ्चिदेतत् । हि यस्माद्राजिलोऽपि हीन सर्पविशेषो

हतास्येदिवि दीव्यन्ति दैत्या दैत्यारिणा रणे ।

तत्रापि तेन युद्धान्तां हता अपि तथैव ते ॥ ७३ ॥

जलव्यासोऽपि स्त्रीः स्त्रीयैः सुखहेतुभिर्भेकभक्षणजलाहारमजा-
तीयतरुणीसम्भोगादिभिः सुखकारणैः राजेव सुखी । स्वजा-
त्यनुगुणाहारविहारसम्भोगादीनि विचित्राण्येव सर्वेषां सुख-
साधनानि । ततः स्वपापफलभूते तिर्यगोन्तिते जातेऽपि सुसम-
झावान् किञ्चिदनित्यमित्यर्थः । समौ राजानुरुणुभावावित्यमरः ।
विभीषिका धात्वर्थनिर्देशे एषुल्लुच्चाविति (पा० ३।२।२३३)
एषुलि, भिषो हेतुभये युगिति (पा० ७।३।४०) युगागमे प्रत्यय-
स्यादित् । (पा० ७।३।४४) इतीलम् ॥ ७२ ॥

युद्धे हतानां स्वर्गप्राप्तिरित्यादि भारतवचनं दूषयति ।
हता इति । मङ्गलमे हताः मम्युखं पतिता दिवि दिव्यन्ति
फोडन्ति इति चेद्यदि तर्हि दैत्यारिणा विष्णुना रणे हताः
हिरण्यकशिपुप्रभृतयो दैत्यास्तत्रापि स्वर्गेऽपि तेन सह युद्धान्तां
युद्धं कुर्वन्तु । यस्माद्धता मारिता अपि दैत्या भवदीयमते तथैव
रणे मम्युखपतनात् स्वर्गे जीवन्त एव । ततश्च यं यं वापि स्मरन्
भावमित्यादिवचनप्रामाण्यान्मरणममयेऽपि दैत्यैर्दैत्यानि
सह विरोधश्च चित्ते धृतत्वात् स्वर्गप्राप्तावप्यमरभावस्य तथैव
वर्त्तमानत्वात् तत्रापि तेन सह योद्धव्यमेव । तत्रापि युद्धान्ता
पवेति कुञ्चयित् पुराणादौ नाकर्ण्यन्ते । तस्माद्रूपे पतितानां
मरणादधिकं किञ्चिदाप नास्ति । रणादपम्रायनात् स्वर्गं

स्वच्च ब्रह्म च संसारे मुक्तौ तु ब्रह्म केवलं ।

इति खोच्छित्तिमुक्त्युक्तिर्वैदग्धी वेदवादिनाम् ॥ ७४ ॥

इत्यादि साचधर्मप्रतिपादकं वाक्यजातमप्रमाणमेवेति भावः ।
हता अपीत्यच हतौ अपीति पदेन हतौ हिंसायां कृत्यायामपि
मरणे प्राप्तेऽपि । अन्यत् पूर्ववत् । हतावपीति वा पाठः ॥ ७३ ॥

इदानीं मायावेदान्तमिद्धान्तं दूषयति । स्वमिति । संसारे
संस्तरणावसरे स्वं जीवात्मरूपः प्रपञ्चः, तथा अनाद्यविद्यावि-
स्तारवासनाविद्यमानभेदं ब्रह्म चेति दयमप्यस्ति । तौ समप्राधा-
न्यबोधनार्थौ । मुक्तौ तु मोक्षे सञ्ज्ञाने पुनराविद्यकजीवव्यवहा-
रनिवृत्तेः केवलं स्वप्रपञ्चरहितं ब्रह्मैव वर्त्तते । चटोपाधिनि-
वृत्तेर्घटाकाशनिवृत्तावाकाशमात्रस्यावस्थानवत् संसारोपाधि-
निवृत्तेः स्वनिवृत्तौ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति ब्रह्मात्मना सम्प-
त्तिर्भवतीत्यर्थः । तथापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतवन्मिथ्यादृश्य-
त्वादित्येवं खलोच्छित्तिरेव मुक्तिस्तस्या उक्तिर्वचनं तच्च वैदग्धी
नानारूपोक्तिनिरूपणकौशलं वेदवादिनां वेदान्तमतानुस-
रिणां । आत्मार्यं सर्वं तलोच्छेदः प्रतिपादित इति महत्
कौशलमिति मायावेदान्तमतोपहासः । वेदवादिनामित्यनेन
च्छान्दसास्तु किञ्चिदपि न जानन्तीति सूचितम् । अपि च
संसारे द्वयं मुक्तौ त्वेकं, ततश्च द्वयं परित्यज्यात्मोच्छेदपुरःसर-
मेकं भूर्खादन्यः कोऽपि नेहते । तस्मान्भूर्खा एव न इति भावः ।
वेदवेदिनामिति च पाठः । वेदवेदितेति पाठे खोच्छित्तिमुक्त्युक्ती

मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।
गौतमं तमवेत्यैव यथा वित्य तथैव सः ॥ ७५ ॥

वेदग्रीरूपा वेदार्थज्ञातता । आत्मविनाशो मुक्तिर्वेदार्थपरि-
ज्ञानं नामेत्युपहासः ॥ ७४ ॥

न्यायवैशेषिकसिद्धान्ताभिमतं मुक्तिं दूषयति । मुक्तय इति ।
यः सचेतसां चैतन्यवतां सुखदुःखाद्यनुभवाभावात् शिलात्वाय
पाषाणादस्यारूपायै मुक्तये मुक्तिं प्रतिपादयितुं शास्त्रमूचे
न्यायदर्शनं निर्गमे, तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्ग इत्यनेन सकलवि-
शेषगुणोच्छेदनान् मुक्तिरिति मुक्तस्य शिलातुल्यत्वं प्रत्यपादयत्,
यूयं तं स्वयमेवावेत्य विचार्यैव गौतमं एतन्नामानं मुनिं यथा
वित्य जानीथ स एव तथा नान्य इत्यर्थः । स गौतम इति यथा
युष्माकं सम्मततया ममापीत्यर्थः । वैशेषिकास्तु तदीयमतानुभा-
रिण इति भावः । अथवा नायं परं नाम्ना गौतमः किन्तु प्रकृष्टो
गौर्गौतमः पशुरेव । सचेतसां शिलारूपमुक्तिप्रतिपादनादि-
त्यर्थतोऽपि गौतम एवेति भावः । आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्ति-
मोक्षः इति सुखमपि दुःखानुपङ्गित्वाद्देयमिति वदता, यशरीरं
वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति च तत्र प्रमाणमुदाहरतां
वैशेषिकाणामपीयमेव युक्तिः सगतातेति न्यायवैशेषिकसिद्धान्तो-
पहासोऽनेन कृत इति ॥ ७५ ॥

दारा हरिहरादीनां तन्मग्नमनसो मृगम् ।

किं न मुक्ताः पुनः सन्ति कारागारे मनोभुवः ॥ ७६ ॥

देवश्चेदस्ति सर्वज्ञः करुणाभागवन्धवाक् ।

तत्किं वागव्ययमात्रान्नः कृतार्थयति नार्थिनः ॥ ७७ ॥

हरिहरादिध्यानान्मुक्तिरिति वचनानि दूषयति । दारा इति । हरिहरादीनां सत्स्यादयो दाराः स्त्रियो मृगं निरन्तरं तेवैव मग्नं ध्याननिश्चलं मनो यामां एवंविधा अपि किं कस्माद्धेतोर्मनोभुवः कारागारे सन्ति ? सदैव कामपरवशास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । तस्मान्न पुनर्मुक्ता इति । एतेन

सकृदुच्चारितं धेनु शिव इत्युत्तरद्वयं ।

तथा ।

मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यः स मामेति पाण्डव ॥

इत्यादिवचनैर्हर्यादिध्यानमात्रं मोक्षकारणमिति प्रतिपादयतः शैवादिशुक्तस्य मुख्यभावेन व्यभिचारित्वादप्रामाण्यम् ॥ ७६ ॥

ईश्वरवादिनो नैयायिकादीन् दूषयति । देव इति । भूम्यादि सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटादिवदित्यादिना विचित्रस्य कार्यजातस्यास्रदादिविलक्षणेन कर्त्ता भवितव्यमिति सर्वज्ञस्य परमकारुणिकस्य सत्यवचसः सर्वकर्तुः प्रमेरोत्तरस्य साधितत्वात् सर्वज्ञः कालत्रयवस्तुविज्ञानवांस्तथा करुणाभाक् कृपावान् तथा अवन्धा सत्या वेदरूपा वाक् यस्य, नैयायिकादिमते ईश्वरप्रणीतत्वादाप्तवचनत्वाद्देवानां प्रामाण्यात् स्वतः प्रामाण्यस्य

भविनां भावयन् दुःखं स्वकर्मजमपीश्वरः ।

स्यादकारणवैरो नः कारणादपरेऽपरे ॥ ७८ ॥

दूषितत्वादित्यर्थः । अथ च सफला यथोक्तार्थसाधिका वाग् यस्य स सत्यवाक् । भवत्मिद्भ्रान्तेन देवस्येदस्ति तर्हि अर्थिना भुक्तिमुक्त्याद्यभिलाषिणो नोऽस्मान्, भवन्तः प्राप्तमनोरथा भवन्त्विति वाग्व्ययमात्राद् वाग्विसर्गमात्ररूपेण व्ययेन किं कस्मान्न कृता-
र्थयति । तस्मान्नास्तीति भावः । अनेनाप्युपहासः सूचितः ॥ ७७ ॥

इदानीं कर्मामोमामकमतावलम्बेनायोग्योपासम्भनमाह । भविनामिति । भविनां संसारिणां स्वकर्मजं स्वकृतपापजातं पापफलभूतं दुःखं भावयन् कर्षन्, स्वयं भवदपि भावयन् पुनः स्वयं प्रवर्त्तयन् ईश्वरो नोऽस्माकमकारणवैरी दायादत्वादित्येतं विनैव शत्रुः स्यात् । अपरेऽन्ते परेऽन्ये पुनः कारणादारक्षेवाद्यपहारवन्धुवधादेव वैरहेतोर्वैरकारिणो भवन्ति । भविनां न इति वा सम्बन्धः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वा श्वश्रमेव वा ।

कर्मफलदात्रेश्वरेण चेत् कर्मानुगुणं फलं भवेत् तर्हि ईश्वरेण कर्त्तव्यं न किञ्चिदस्ति । तादृशात् कर्मण एव दुःखोत्पत्तेः । एवं मतिरिति न चेदनुभावयति तर्ह्यस्मादादीनां द्वेष एव तेन कृतः स्यात् । तस्मात्तस्य दयाम्बुत्वादयो गुणा गताः । तस्मात् कर्मण एव प्राधान्यादीश्वरो नास्त्येवेति भावः । पञ्चमो भयेन (पा० ९। १। २०) इत्यत्र पञ्चमोति योगविभागात् कारणादौतीति समामं श्वा पयाश्रममामः ॥ ७८ ॥

तर्काप्रतिष्ठया साम्यादन्योन्यस्य व्यतिघ्नताम् ।

नाप्रामाण्यं मतानां स्यात् केपां सत्प्रतिपक्षवत् ॥ ७८ ॥

अन्यदप्याह । तर्कति । प्रमाणानुयाहकयुक्तिमत्त्वरूपस्य तर्क-
स्याप्रतिष्ठा तथा पर्यावमानेन कृत्वा यत् साम्यं तुल्यत्वं तन्मात्
तुल्यत्वाद्धेतोः सुन्दोपसुन्दन्यादेन विनिमयेन अन्योऽन्यं पर-
स्परं व्यतिघ्नतां दूषयतां केपां मतानां प्रमाणत्वेन समानाना-
मनुमानादीनां, अथ च सत्तामलैकात्म्यनानात्म्यमेतद्वरत्वानीत्यर-
त्वादि प्रतिपादयतां दर्शनानामप्रामाण्यं न स्यादपि तु सर्वेषा-
मपि तुल्यबलत्वेन परस्परविरोधादप्रामाण्यमेव स्यात् । किञ्च
सत्प्रतिपक्षो विरुद्धमाध्यसाधको हेतुर्यस्य तदनुमान सत्प्रतिपक्षं
तद्वत् । तस्यैवाप्रामाण्यं स्यादिति सम्यन्धः । वैशेषिकादयो यथा
कृतकत्वाद्दृष्टवदनित्यं शब्दं वदन्ति । मोमांसका निर्वचयवत्वा-
दात्मवन्नित्यं शब्दं वदन्ति । तत्रोत्तरेण पूर्वप्रदर्शिते दोषवि-
शेषे पूर्वस्य यथाऽप्रामाण्यं तदेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षानुमाने यथा
ऽप्रामाण्यं द्वयोरपीत्यर्थः, सत्प्रत्यर्थं वतिः, तदर्थे निश्चीयतेऽर्थो
यैस्ते तर्का अनुमानानि तेषामप्रतिष्ठया समबलद्वितीयमज्ञा-
वेनानिश्चितस्वरूपयेत्यर्थ इति च व्याख्येयं । गगनं नित्यममूर्त्तं
द्रव्यत्वादात्मवत् । गगनमनित्यमममदादिवाद्येन्द्रियग्राह्यगुण-
धारभूतत्वाद्दृष्टवदिति इति सत्प्रतिपक्षानुमानयोरिवेत्यर्थः
॥ ७८ ॥

अक्रोधं शिचयन्त्यन्यैः क्रोधना ये तपोधनाः ।

निर्धनास्ते धनायैव धातुवादोपदेशिनः ॥ ८० ॥

किं वित्तं दत्तं तुष्टेयमदातरि क्षरिप्रिया ।

दत्त्वा सर्वं धनं मुग्धो बन्धनं लब्धवान् वलिः ॥ ८१ ॥

अन्यथाह । अक्रोधमिति । क्रोधना अकारणरोपणा ये तपोधनास्तपःसर्वस्वाः दुर्वासःप्रभृतयो ये ते क्रोधो बह्वनर्थकारित्वात् सर्वथा त्याज्य इति अक्रोधं क्रोधाभावमन्यैः प्रयोज्यैः शिचयन्ति, अन्ये क्रोधाभावं शिचन्ते तान् क्रोधो न कार्य इति प्रयोजयन्ति उपदिशन्तीति यावत् । स्वयन्तु क्रुद्धा यत् किञ्चिदाचरन्ति अन्यांस्त्वेवमुपदिशन्तीत्युपहासः । तथा येऽतिनिर्धनास्ते धनायैव स्वस्य धनप्राप्त्यर्थमेव लोहादिधातूनां मत्त्वन्धिनं वादं स्पष्टं वचनं अन्योन्यरिपुमित्राभावज्ञानेन धातूनां संयोगात् स्पर्शरूपादि मया कर्तुं शक्यते मदुपदेशात् त्वमपि क्रुद्ध इत्येवं रूपं धातुवादं उपदिशन्तीत्येवंशीला भवन्ति । परन्तु स्वस्मै किञ्चित्तेन दातव्यं इत्येवं परप्रतारणाबुद्धौ न तु तत्त्वतः । यतः स्वयं निर्धना इति हेतुः । तादृक्कामार्थमङ्गावे तेषामधनत्वं न युज्यते । ततश्च स्वयमतोषः स कथं परांस्तारयति । अनेन धातुवादिनामप्युपहासः । अन्यैः प्रयोज्यकर्तुरनभिहितत्वात् कर्त्तरि यतीया । क्रोधनाः । क्रुधमण्डार्थेभ्यसेति (पा० १।२। १५१) युष् ॥ ८० ॥

इदानीं दागधर्मं दूषयति । किञ्चित्ति । भो जना यूयं वित्तं

दोग्धा द्रोग्धा च सर्व्वेऽयं धनिनश्चेतसा जनः ।

विद्वज्य लोभसंलोभमेकदा ययुदासते ॥ ८२ ॥

सर्षादि यज्ञादौ दक्षिणात्वेन पात्रेभ्यः किमिति दत्त अपि तु कस्यैचिदपि न देयं यस्मादियं हरिप्रिया विष्णोः प्रेयसी सन्-द्रूपा लक्ष्मीः अदातरि अकृतदानोपभोगे ह्यपणे तुष्टा प्रीतिं प्राप्नोति तत्रैव वसतीत्यर्थः । दाने बाधकमाह । यस्मान्मुग्धो मूर्खो दानव्यसनपरः तथोदकंविचारशून्यः सृतिपुराणादौ अङ्गावांश्च वलिः सर्व्वं धनं श्रीवामनाय दत्त्वा बन्धनं लब्धवान्, वाक्पाशेन बद्धः सन् पातालप्रवेशरूपं बन्धनं प्राप्तवान् इति पुराणकथा । दानं कर्त्तव्यमित्यत्र सृत्यादिकमेव प्रमाणं वलिप्रसूतीनां दानमशुभोदकं जातमित्यत्रापि तदेव प्रमाणं । तथा च कर्त्तव्यपात्रशुद्धादियुक्तेऽपि दानविधौ सति विरुद्धफलदर्शनाददातरि च लक्ष्म्याः स्वीत्यर्थदर्शनादस्वयव्यतिरेकाभ्यां दानधर्मः सर्व्वथा त्याज्य एवेत्युक्तमिति भावः । हरिप्रियेत्यनेन श्रीहरिणापि त्याचकत्वाङ्गीकारात् लक्ष्मीप्रीत्यर्थमदातवमेवाङ्गीकृतमिति च सूचितं ॥ ८१ ॥

पात्राभावाद्दानं न कर्त्तव्यमित्याह । दोग्धेति । अयं प्रत्यक्षग्रहणयोग्यः सर्व्वेऽपि जने धनिन आत्मान् नरान् दोग्धा दोग्धनशीलः स्वामिभक्तदानादिविधुपदेशादिना येन केनाप्युपायेन धनिकेभ्यो धनमाकर्षतीत्यर्थः । तथा द्रोग्धा मनसा तद्विषये द्रोहकरणशीलश्च, कथमेनं हन्यामेतस्य धनादि च कथं

दैन्यस्यायुष्यमस्तैन्यमभक्ष्यं कुक्षिवञ्चना ।

स्वाच्छन्दमृच्छतानन्दकन्दलीकन्दमेककम् ॥ ८३ ॥

शृङ्गीयामित्यादिप्रकारेण तद्विषये द्रोहमेव चिन्तयतीत्यर्थः । सर्वोऽप्येवमिति कथमुच्यत इत्यत आह । लोभसंशोभं द्रव्या-
द्यभिलाषजनितं मनसो नितरां शोभं कर्मण्यपारवश्वलक्षण-
विकारं अभिलाषातिरेकं वा विस्तज्य यद्युदासते उदासीना
भवन्ति परस्वाकर्षणादेरुपरता भवन्ति तर्ह्येको द्वौ वा न तु
तृतीयस्तादृशस्त्वन्पीयांस्वस्माद्युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । तस्मात् परप्र-
तारणप्रयोजनक एव दानार्थं धर्माद्युपदेश इति भावः । परप्र-
तारकत्वात् पात्रत्वाभावाद्दानं कस्यैचिदपि न कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
विपक्षेति पाठे लोभातिरेकं वक्षान्निरुद्धेत्यर्थः । दोग्धा, द्रोग्धा
ताच्छीले ढन् । तद्योगे च, न लोकेति (पा० २।१।६८) पष्ठीनि-
पेधाद्भुनिन इति द्वितीया । एको द्वौ वा एक दाः । सल्लयाद्यये-
त्यादिना (पा० २।२।२५) समासे कृते वज्रव्रीहौ, सल्लेप इति
(पा० ५।४।७३) उच्यमानान्तः ॥ ८२ ॥

इदानीं विधिनियेधजातं दूषयन्नुपसंहरति । दैन्येति ॥ अ-
भौन्यं चौर्याभावो दैन्यस्य निर्जूनत्वस्यायुष्यं वर्द्धकमित्यर्थः । चौर्यं
यावन्न क्रियते तावद्दैन्यं नापथाति तस्यान्तत्कर्त्तव्यमेवेति भावः ।
तथा अभक्ष्यं नशुनशुन्नयाम्यशूकरादि, तदर्जनमिति यावत्,
तत्कुक्षिवञ्चना, श्वोदरविप्रमग्नमेव । स्वादूतगमभक्ष्यमिति
परित्यागे गठरवसनेव भवति न तु म धर्माः । तस्मान् किं वञ्चना

इत्यमाकर्ण्य दुर्वर्णं शक्रः सक्रोधतां दधे ।

अवोचदुच्चैः कस्कोऽयं धर्ममर्माणि हन्तति ॥ ८४ ॥

लोकत्रयीं त्रयीनेत्रां वज्रवोर्यस्फुरत्करे ।

क इत्यं भापते पाकशासने मयि शासति ॥ ८५ ॥

आनन्दस्य सकलसुखस्य कन्दली प्रणेहः कन्दं मूलभूतमेककं
अमहायं केवलं स्वाच्छन्दं स्वेच्छाचारित्वं च्छत आनयत ।
श्रौतस्मार्त्तसकलविधिनिषेधान् परित्यज्य सर्वदुःखहेतुत्वात्
स्वेच्छाचरमेव कुर्वतेत्युपदेशानस्मात्समाकर्ण्यतेति शेषः । आद्युयं ।
तस्मै हितमिति (पा० ५।१।५) यत् । असैन्यं । सेनशब्दात्, सेना-
द्यन्त्रलोपयेत्यत्र (पा० ५।१।१९५) सेनादिति योगविभागात्
यति, अर्थाभावेऽव्ययीभावः । एवमभक्ष्येत्यत्रापि । विन्दतेति वा ।
विद्धुः लाभे लोट् ॥ ८३ ॥

इत्यमिति । शक्रः, इत्यं पूर्वोक्तं दुर्वर्णं वेदादिदूषकश्चाङ्ग-
कस्य दुष्टवर्णदाक्यमाकर्ण्य सक्रोधतां दधे सक्रोपोऽभूदित्यर्थः ।
अनन्तरं उच्चैर्निन्तरां तारस्वरं इत्यवोचत् । इति किं । एतेषु
मध्ये अनिश्चितरूपोऽयं कस्तुः श्रुत्यादिमूलानि धर्मरहस्यभू-
तानि वेददूषणात् हन्तति क्षिण्ति । कोऽयं कोऽयं एवं भापत
इति वक्तृविशेषनिश्चयाय कोपामित्यञ्जकसम्भ्रमोक्तो कस्तुशब्दः
कस्तादित्वात् साधुः ॥ ८४ ॥

क्रोधमेव द्योतयन् वेदप्रामाण्यं प्रतिजानीते । नोकेति ।
पाकशासने याकासुरमर्दिनि मयि त्रयीनेत्रां प्रसिद्धचक्षुर्दयी-

वर्णासङ्कीर्णतायां वा जात्यलोपेऽन्यथापि वा ।

ब्रह्मचादेः परीक्षास्तु भङ्गमङ्ग प्रमाणाय ॥ ८६ ॥

गोचरार्थगोचरीकरणममर्थवेदव्यरूपनेत्रां वेदविहिताचर-
णवेदमिषिद्ववर्जनकारिणीं लोकचर्यां धर्मस्यापनपूर्वं शासति
परिपालयति सति क इत्यमेवं सकलधर्मदूषणप्रकारेण भा-
पते । किन्तुते । वज्रवीर्येण स्फुरन् प्रकाशमानः करो यस्य
तस्मिन् । वज्रेत्यादिना वेदादिनिन्दकस्य कण्डक्केदसामर्थ्यं स्वस्य
सूचितम् । मयोति करेण सदस्यगर्भपूर्वं क्रोधाहङ्कारावि-
ष्काराभिनयः । वज्रहस्तः पुरन्दर इत्यादिवाक्यप्रतिपाद्ये मयि
प्रत्यक्षदृग्ने सति श्रुतिप्रामाण्यं को वान्यथा कर्तुं समर्थ इति ।
वज्रवीर्येत्यनेन विग्रहवत्त्वं सूचितं । शतान्मज्जनवत्, अग्निहोत्रं
त्रयीत्यादि वेदाप्रामाण्याप्रतिपादनं चार्वाकवाक्यं दूषितमिति
ज्ञेयं । शासति मयि शासन्तं मामनादृत्येत्यनादरे सप्तमी वा
॥ ८५ ॥

श्लोकद्वयेन गृद्धिर्विशदयित्वादि यज्जातिदूषणं शतं तत्प-
रिहरति । वर्ण्येति । अङ्गं न चार्वाक ब्राह्मणादिवर्णानामसङ्की-
र्णतायां सत्यां अन्योन्ययोनिमह्वराभावे सति यो जात्यलोपो
प्राप्नोति तादिजातेर्लोपाभावः सद्भावहारविषयत्वं तस्मिन् वा
विषये ऽन्यथापि धर्ममह्वराज्जात्यभावे वा विषये परीक्षासु
गृद्धतादिशापकेषु सत्याद्युक्तेषु जलादिदिव्येषु विषये ब्रह्म-
चादेर्प्राप्नोति सचिदादिवधकारिणोऽभियोऽयस्य भङ्गं पराजयं

ब्राह्मण्यादिप्रसिद्धाया गन्ता यन्नेक्षते जयम् ।
तदिष्टुद्धिमशेषस्य वर्षवंशस्य शंसति ॥ ८७ ॥

प्रमाणय सन्दिग्धस्थार्थस्य कोऽप्यन्तरनिरासेन निश्चायकं कुरु ।
यदि ब्राह्मणत्वादिष्टुद्धिर्न स्यात्तर्हि ब्रह्मवधादौ कृतेऽपि ब्र-
ह्महा नास्तीति प्रतिज्ञातवन्निर्भूतो भङ्गो न स्यात् । भवति च
तावत्तस्माद्भङ्गेनैव हन्यमानस्य तत्पिचादिपरम्परायाश्च सङ्की-
र्षत्वाद् ब्राह्मण्यादिजातेरस्तित्वं कथितं । यत्र च सङ्कराज्जा-
तिष्टुद्धिर्नास्ति तस्य वधादौ कृतेऽपि ब्रह्मक्षत्यादिप्रतिज्ञाकृतो
भङ्गो नास्त्येवेति । वर्षसङ्कगाज्जातिलोपे व्यतिरेकमुखेन भङ्ग-
एव प्रमाणं धूम इव वज्रभावेऽपीत्यर्थः । अङ्गेति प्राकृत्यद्योति
सम्बोधनं । मिथ्यातत्त्वपरोक्षायामभियोक्तुर्भङ्गेऽभियोज्यजाति-
ष्टुद्धिः पातित्याभावश्च । अभियोज्यभङ्गे तु हन्यमानादेर्जाति-
ष्टुद्धौ सत्यामपि अभियोज्यस्यैव सङ्कीर्षजातित्वं पातित्यच्चेति
निश्चयसिद्धेर्भङ्गमेव प्रमाणयेत्यर्थ इति व्याख्येयं । यथा मति
व्याख्या ज्ञातव्या ॥ ८६ ॥

पूर्वाक्तमेव द्रढयति । ब्राह्मण्येति । ब्राह्मण्यमादिर्यस्य
क्षत्रियादिजातिविशेषस्य तेन प्रसिद्धायां यदा ब्राह्मणी आदि-
र्यस्याः क्षत्रियादिस्त्रियाः सा ब्राह्मण्यादिः सा चासौ प्रसिद्धा
च तस्या इयमुत्तमा ब्राह्मणीत्यादिप्रकारेण रूढयाः स्त्रियः
गन्ता कामुकस्तां संभुञ्जानो नरो दिव्ये जयं न ईक्षते पश्य-
तीति, यत्, न प्राप्नोतीत्यर्थः । तज्जातीयानीचणमेव कर्तुं अशे-

जलानलपरोक्षादौ संवादो वेदवेदिते ।

गलक्षस्तितनास्तिक्या धिक् धियं कुरुते न ते ॥ ८८ ॥

पश्य वर्षवंशस्य ब्राह्मणादिवर्षसहस्र मातापित्रादिपरम्पराया
विशुद्धिर्नितरां निर्दोषत्वं शंसति कथयति । ब्राह्मणोत्थभि-
चारी नरो ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणीं नागममिति प्रतिज्ञाय यदा
दिव्यं करोति तदा स पराजयत एवेति तावत्प्रत्यक्षं । तथा च
गम्याया गन्तुश्च पारदार्यादिदेवदूषितत्वेऽपि तस्मात्तापित्रादि
परम्पराया ब्राह्मणादिविशुद्धिः तत्पराजयेनैव स्पष्टं कथिता ।
यदि जातेः शुद्धिर्नाभविष्यत् तर्ह्येवं प्रतिज्ञायां कृतायामपि
तयोर्ब्राह्मणत्वाभावाद्भङ्गो नाभविष्यत् । स तु दृग्गत इति भङ्ग
एवान्यथानुपपत्त्या जातिशुद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । ब्राह्मणादिप्र-
सिद्धायां गन्ता ना पुरुषो यदजयं भङ्गमोक्षते तद्भङ्गेक्षणमिति
वा व्याख्या । गन्तेति ह्यच् । अन्यथा । न लोकेति (पा० २।३।६८।)
पष्ठभावः स्यात् । प्रसिद्धायामिति पाठे विषयसप्रसंगी । अन्यथा
व्याख्या क्लिष्टत्वादुपेक्ष्या ॥ ८७ ॥

इदानीं संवादादपि वेदस्य प्रामाण्यमित्याह । जलेति । हे
चार्वाक वेदेन वेदिते बोधिते वेदमूलजलानलयोस्ताभ्यां वा या
परोक्षा शुद्धत्वनिश्चयः स आदिर्यस्य तुलादिव्यादेस्तादृशेऽर्थे
संवादो यथोक्तदर्शनरूपः स ते तव धियं बुद्धिं गलक्षस्तितं घना-
ग्निर्वामितं नास्तिक्यं यस्यास्तां न कुरुते धिक् । वाक्यार्थः कर्म ।
अशुचितमेतदित्यर्थः । जलदियो हि जलमग्नयः पुरुष आकर्षणपूर्ण-

पुरुषमुक्तशरप्रत्यानयनमपेक्षमाणो यद्यनानीते शर उन्मज्जति
तर्ह्येवाशुद्धः, अनानीते तु शुद्ध इति वेदोक्तं जलदिव्यं, तच्च तथैव
दृश्यत इति संवादः । वज्रिदिव्ये तु तप्तलोहादौ दाहादा-
हान्नामशुद्धिशुद्धी इत्यप्युक्तं वेदेन । तत्रापि संवादः । तस्मिन्
ग्रामाण्यहेतौ संवादे सत्यपि नास्तिक्यं न जहातीत्याख्यम् ।
मूर्खतरोऽपीति भावः । तव धिग्धियं निन्द्यां बुद्धिं निराकृत-
नास्तिक्यां न कुरुतेऽपि तु करोत्येव । दूषयतीत्यर्थः । तव धिक्
निन्द्यां न करोति अपि तु धिक्करोत्येवेत्यर्थः । धियमिति वा ।
यतो निराकृतनास्तिक्यामित्युभयत्रापि हेतुगर्भसंवादेन नास्ति-
क्यापनयात् स्वरूपहानेर्धिक्कार एव कृत इत्यर्थः । जलानलप-
रीचादौ ते तत्रापि यतः संवादः सप्रतिपत्तिरस्ति तेन कारणेन
सञ्जातगलहस्तमालिङ्गितकण्ठं नास्तिक्यं यस्यां तां स्वीकृतना-
स्तिक्यां बुद्धिं त्वं धिक्कुरु इत्यर्थ इति वा । अत्र गलहस्तशब्दः
परीरम्भपरः । यतस्तत्रापि संवादोऽस्ति । तेन स्वीयां धिग्-
धियं नास्तिक्यवादाद् दुष्टां बुद्धिं दुर्बामितनास्तिक्यां कुर्वन्ति
वा कुत्सिता इति शब्दो यस्य तत्सम्बोधनं कुरुते कष्टद । तथा
हे अविद्यमानमते अविनीत चार्वाके वैदिके जलानलपरी-
चादौ यस्मात् संवादोऽस्ति तस्मादाश्लिष्टनास्तिक्यां नास्तिक्य-
मतिं धिक् मा निन्देत्यर्थः । इति यत्तदोः सम्बन्धमाश्रित्य वा
व्याख्येयम् । नास्ति मतिरस्येत्यर्थः, अस्ति नास्ति दिष्टं मति (पा०
४।४।६०) इति ठकिः नास्तिकः । मतिः परलोकविषया ।
तद्भावो नास्तिक्यं । ब्राह्मणादिनात् यञ् ॥ ८८ ॥

सत्येव पतियोगादौ गर्भादेरध्रुवादयात् ।

आक्षिप्तं नास्तिकाः कर्म न किं मर्म भिनत्ति वः ॥ ८८ ॥

इदानीं श्रुते कर्मफलार्थं इत्यादीनि वाक्यानि दूषयति ।
 सज्जीति । पतियोगः चेतो स्त्रिया भर्तृमन्त्रः शुक्रशोणितस-
 न्निपातलक्षणः, अयुग्मासु गमनं, निषिद्धतिव्यादिवर्जनं एत-
 दादिर्यस्येतांष्टुशे वीजवेपादौ कर्पणजलमेकादौ च वर्त्तमान
 एवं दृष्टकारणसामर्थ्यां सर्वदा सत्यामपि गर्भादेरध्रुवादया-
 दनिश्चितादुक्तवात् । कस्मिंश्चित् काले अनुत्पत्तेर्हेतोराक्षिप्तम-
 लौकिकस्य परलोकसाधनस्य भावेऽदृष्टकारणसामर्थ्यात् एव
 सदा स्यात् । न चैवमस्ति । तस्माद्धर्मार्थरूपमदृष्टं कारण-
 न्तरमस्तीत्यर्थापत्तिप्रमाणकं कर्म शुभाशुभफलकमदृष्टं, भो
 नास्तिका अर्वादि कत्वाद्भ्रष्टमनर्था वा युष्माकं मर्म एदं किञ्च
 भिनत्ति अपि तु विदारयत्येव । कुतो हेतोर्न भिनत्तीति वा ।
 एतन्निर्देशनेन सचेतमो हृदयेन विदारितं युक्तं तन्न जातमि-
 त्याद्यर्थः । मूर्खतमा भवन्त इत्यर्थः । कर्म वा मर्म दर्शनरूप-
 म् न किं दूषयति किन्तु दूषयत्येवेति वा । सर्वथा हेतु-
 नास्तिका इति बलवचनम् । दृष्ट्यापि चतुरासु पद्मीषु सती-
 यपि पुत्राद्यमग्नवे एवं वैदन्ति अग्न्याभिरपत्यप्राप्तिहेतुकं कर्म
 प्राप्नोति इत्यतः । अजातमत्यक्प्रेतस्येत्येवमर्थेन केनचित् प्रेत-
 प्रतियन्त्रः एतन्मात्रादपत्य न भवतीत्यादि वा कथयन्ति । त-
 स्माभ्योक्तप्रवादपारमार्थ्यादर्थोपपत्तेरदृष्टं कारणान्तरमङ्गीकर-

याचतः खं गयाश्राद्धं भूतस्याविग्र्य कञ्चन ।

नानादेशजनोपज्ञाः प्रत्येपि न कथाः कथम् ॥ ८० ॥

णीयम् । आदिशब्दाभ्यां कृषिवाणिज्यस्त्रामिमेवादिव्यवसाया-
स्तत्फलावाप्तयश्च व्याख्याताः ॥ ८८ ॥

मृतः स्मरति, अन्यदेहैर्गते हस्तिः, सन्देहेऽप्यन्यदेहाप्तेरित्या-
देहत्तरमाह । याचत इति । पापवशादप्राप्तमद्भुतैः पिशाचत्वा-
दियोनिप्राप्तस्य स्वसम्बन्धिनमुदाभोगं वा यं कञ्चनाविग्र्य सूक्ष्म-
रूपेण तच्छरीरमधिष्ठाय स्वसम्बन्धि गयाश्राद्धं निजदुर्गतिं
परिजिहीर्षया गयायां श्राद्धप्रयागे साधस्त्रानादिजन्यं पुण्यवि-
शेषं याचतो मम सद्गतिप्राप्त्यर्थमिदं करणीयमिति प्रार्थय-
मानस्य, एवं कृते मोक्षित्यामीति वदतः प्रेतस्य, सम्बन्धिनीः
नानादेशेभ्य आगता जनास्तेभ्य उपज्ञाः श्रुतास्तेषां ज्ञाताः
मत्पत्नेन सर्वेषां सन्मताः कथाः कथं न प्रत्येपि । तासु कथं न
विश्वसिषि । अपि तु नानाविधप्रामाणिकजनसंवादमिद्वृत्तात्
पूर्वजन्मकथनात् पूर्वं मयाचैतावत् सुवर्षादि निश्चितं ज्ञातं पश्य-
तेति निधादिदर्शनसंवादाद् देशान्तरकालान्तरप्रवृत्तिकथ-
नाद् गयाश्राद्धादौ कृते तस्य सद्गतेरनुमानाच्च ताः सर्वथा
विश्वसितुं योग्या इत्यर्थः । एतेन तीर्थादिभावविशेषपरलोक-
देहान्तरप्राप्तिधर्माधर्ममूलस्वर्गनरकादिप्राप्तीनां प्रामाण्यं स-
मर्थितं । नानादेशजनेन उपज्ञानुभविता यासान्ताः सर्वमा-
चिका इत्यर्थः ॥ ८० ॥

नीतानां यमदूतेन नामभ्रान्तेरुपागतौ ।

अद्वत्से संवदन्तीं न परलोककथां कथम् ॥ ८१ ॥

ज्वाल ज्वलनः क्रोधादाचख्यौ चाक्षिपन्नमुं ।

किमात्य रे किमात्येदमस्मदशे निरर्गलम् ॥ ८२ ॥

को हि तद् वेदेत्यादेरुत्तरमाह । नीतानामिति । प्राण-
पकर्षणार्थं यमेनैव प्रेषितेन यमदूतेन देवदत्तमानयेत्यादिष्टेन
सनामतया भ्रान्तेर्हेतोः स्थूलशरीरासैद्धिकं शरीरमाकृत्य यो
देवेनानायितः सोऽयमानोत इति यमसामीप्यं नीतानां मर-
णीयादन्त्येषां जनानामुपागतौ सत्यामानायितो यः सोऽयं न
भवति पुनरयं मर्त्यलोकं नेय इत्येतत्सदृशमन्यमानयेति यम-
चित्रगुप्ताभ्यामुक्ते सति प्रत्यावृत्तौ भौतिकशरीरमध्ये सैद्धिक-
शरीरे पुनः प्रविष्टे सति तद्दाम्बवैरेतावत्पर्यन्तं किं जातं त्वं कुत्र
गतः किंवा तत्र दृष्टमित्यादि प्रश्ने कृते यमदूतैर्यमं प्रापित-
स्तेन च पुनरायुःप्रेषादत्र पातितोऽहम् । स्वर्गो नरकश्चैवंविध
इतिप्रकाशकश्रुतिसृष्टिप्रमाणेषु यथा स्वर्गादिरूपं श्रुतं तादृ-
शस्यैव तस्य कथनात् संवदन्तीं संवादं कुर्वन्तीं परलोकसम्-
न्धिनीं अस्तित्वकथां कथं कुतो हेतोस्त्वं न अद्वत्से परलोका-
स्तित्वे प्रमाणरूपां न मन्यसे वद । न किञ्चिदविसामे कारण-
मस्ति । तस्मात् परलोकोऽस्त्येवेति भावः ॥ ८१ ॥

जल्पामेति । अथ ज्वलनोऽग्निः क्रोधाज्ज्वाल, श्रमुं चार्वाकं
आक्षिपन् पश्यभाषणैरधिक्षिपयति आचख्यौ, ऊचे च । इति

महापराकिणः श्रौतधर्मेऽवलजीविनः ।

क्षणाभक्षणमूर्च्छाल स्मरन् विस्मयसेऽपि न ॥ ८३ ॥

किं । रे चार्वाक नीचत्वमस्माकं वैदिकानामग्रे निर्गलं निर्भयं
यथा तथा इदं पूर्वोक्तप्रकारं किमात्य किं ब्रूषे इति । अतः
परमेवं चेदच्छसि तर्हि तव कण्ठोष्ठमेव कुण्ठयिष्यामीत्यर्थः ।
क्रोधाविष्टजातिरियं । क्रोधावेशद्योतनार्थमेव वीष्माद्यां पुन-
रुक्तिः ॥ ८२ ॥

इदानीं नात्राति स्वातोत्यादेरुत्तरमाह । महेति । हे क्षणं
क्षणमात्रमभक्षणेनाभोजनेन मूर्च्छालातिविह्वल रे नास्तिक द्वा-
दशादिवज्जदिवसोपवाससाध्यमहापराकाश्यव्रतवतस्तान् ब्रह्म-
चारिणः श्रौतस्मार्त्तरूपेणैवैकेन वस्त्रेण जीविनः प्राणधारण-
शीलानेवभूतान् मनुष्यान् स्मरन्विनायन्नपि किं न विस्मयसे ।
एतावन्ति दिनान्येतेऽभोजनाः कथमासत इत्याद्यर्थं न प्राप्ते-
षीत्येतन्महच्चिन्म । क्षणमात्रमभ्यभोजनपीडायाः स्वनैवानुभवे
मासोपवासादिकारिणां जीवितधारणस्य प्रत्यक्षदर्शने च स-
त्यपि भवादृश एव मूर्च्छा न विस्मयत इत्यर्थः । तस्माच्चिरमभो-
जनेऽपि जीवितधारणसामर्थ्याद्धूर्मोऽस्त्येवेति । एकादग्युपवासा-
दिकं धर्ममन्वययतिरेकाभ्यां जानीहीति भावः । पराकिणः ।
शेषत्वाविवक्षायां द्वितीयावज्जवचनं । शेषत्वविवक्षया अधोगर्थेति
(पा० २।३।५२) पथ्येकवचनं वा । मूर्च्छाल । अस्यर्थं सिद्धादिपु-
सुद्रजन्तूपतापाभ्यां ख्यत इति वचनादुपतापकारित्ववचनादु-
पकारकारित्वाच्च । विस्मयसे न किमिति च पाठः ॥ ८३ ॥

पुत्रेष्टिश्चेनकारीरीमुखा दृष्टफला मखाः ।

न यः किं धर्मासन्देहमन्देहजयभानवः ॥ ८४ ॥

इदानीं यावन्मज्जनवत्, एकं सन्दिग्धयोस्तावदित्यादेस्त-
रयति । पुत्रेति । भो नास्तिकाः पुत्रप्राप्त्यर्थं विहितः पुत्रफलको
यागः पुत्रेष्टिः, श्वेनेनाभिचरन् यजेतेति वेदवाक्यविहितः श्वेन-
साधनकोऽभिचारफलको श्वेनः, तथा कारीरीं निर्वपेत् दृष्टि-
काम इति वंशाङ्कुरसाधनको दृष्टिफलको यागः कारीरीत्यु-
च्यते, एते यागा मुखमादिर्घेयां ते, तथा दृष्टप्रत्यक्षानुभूय-
मानसुतसम्भूतिवैरिमारणजलवर्षादिरूपं फलं प्रयोजनं येषां ते
मखा वा नास्तिकानां युष्माकं धर्मोऽस्ति वा नास्ति इति धर्म-
सम्बन्धी सन्देहो वेदवाक्यविहितादृष्टफलकयागादिरूपो धर्म-
स्तात्सम्बन्धी वा, अदृष्टफलकयागादिविधायकवेदवाक्यान्धे वा
धर्महेतुत्वाद्धर्मस्तात्सम्बन्धी वा यः प्रामाण्याप्रामाण्यसन्देह एव
मन्देहा सन्धादये सूर्यसासार्थमुत्पद्यमाना पट्टिषद्वत्सार्द्ध-
तिस्रः कोटयो राक्षसाः तेषां जये विनाशे भानवः सूर्यरूपा
विनाशका न किं भवन्ति । एवं दृष्ट्यापि धर्मो न मन्यसे चिद-
मित्यर्थः । किं न अपि तु भवन्त्येवेति वा ।

तिस्रःकोट्योऽर्द्धकोटी च मन्देहा नाम राक्षसाः ।

उदयन्तं सहस्रांशुमनियुहन्ति ते सदा ॥

गायत्र्या चाभिमुख्योर्द्धं जलान्तिः मन्थयोः क्षिपेत् ।

तेन गायन्ति ते देव्या वज्रभूतेन वारिणा ॥

दण्डताण्डवनैः कुर्वन् स्फुलिङ्गलिङ्गितं नभः ।
निर्ममेऽथ गिरामूर्ध्निभिन्नमर्मेव धर्मराट् ॥ ८५ ॥
तिष्ठ भोस्तिष्ठ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि हठादयम् ।
अपटु पठनः पाथमधिगोष्ठि शठस्य ते ॥ ८६ ॥

इत्यादिवाक्यप्रामाण्याद्वायव्याभिमन्वितजलप्रक्षेपेण तन्ना-
शपुरःसरमेव सूर्योदयात् सूर्य एव तान् विनाशयतीत्युच्यते ।
तथा च सूर्यो यथा तान्नाशयति तथा मखैरपि भवदीयम-
न्देहो विनाश एवेति प्रामाणिकमेव सर्व्वं जानीहि ॥ ८४ ॥

दण्डेति । अथाऽग्निवचनानन्तरं धर्मराड्यमः स्त्रायुधस्य
दण्डस्य ताण्डवनैरितस्तत्तत्कालनैः नभः स्फुलिङ्गलिङ्गितमग्निह-
णाकीर्णं कुर्वन् रचयन् चावाकवाक्शरैर्भिन्नमर्मेव विदारित-
जीवस्थान इवासहमानो गिरामूर्ध्निर्वाक्यपरस्परं निर्ममे ऊचे
इत्यर्थः । ऊर्ध्वपदेन वाचामप्रतिहतप्रमरत्वं सूचितं । ऊर्ध्वं वा
स्त्रियामिति स्तोलिङ्गेऽपि ॥ ८५ ॥

तदेवाह । तिष्ठेति । भो नास्तिक तिष्ठ तिष्ठ चणमाचं वहस्य
धर्मदूषणादिरमेति वा । अयमहं अधिगोष्ठि गोष्ठ्यामिन्द्रादि-
सभायां अपटु प्रतिकूलं पाथं पठनार्थं वचनं पठतो माय-
माणस्य शठस्य वाक्कुलमाचनिष्ठस्य नास्तिकाधमस्य ते तव
कण्ठोष्ठं कण्ठनालमोष्ठौ च हठादन्नात्कारेणेदानोमेव कुण्ठ-
यामि वर्षाच्छारणाशक्तं करोमि दण्डेन चूर्ध्वयामीत्यर्थः ।
सर्व्वेऽपि विशेषणानि दण्डत्वज्ञापने हेतवः । अयं चैवंविधस्य ते

वेदैस्तदपिभिस्तदत् स्थिरं मतशतैः कृतम् ।

परं कस्ते परं वाचा लोकं लोकायत त्यजेत् ॥ ८७ ॥

समज्ञानाल्पभूयिष्ठपान्थवैमत्यमेत्य यम् ।

लोके प्रयासि पन्थानं परलोके न तं कुतः ॥ ८८ ॥

अभिगोष्ठि कथामधिकृत्य वाचा युक्तौ कण्ठोष्ठं कुण्ठयामि युक्ता
प्रतिहतत्वाद्वक्तुमसमर्थं करोमि । सर्वमपि भवच्छास्तं दूषयि-
ष्यामीत्यर्थः । वाग्व्यापारं प्रति कण्ठोष्ठस्यैव दण्डो युक्तः । अय-
मपि क्रोधाहङ्काराविष्कारे । तिष्ठ तिष्ठेति क्रोधातिशयद्योत-
नार्थं पुनरुक्तिः । कण्ठोष्ठं प्राणंगत्वादेकवङ्गावः । कुण्ठयामि,
वर्त्तमानमासीये भविष्यति छद् ॥ ८६ ॥

इदानीं श्लोकत्रयेण परलोकं धर्मश्च साधयन् को हि
वेद, तर्काप्रतिष्ठयेत्येवमादेरुत्तरमाह । वेदैरिति । चतुर्भिः
ऋग्वेदादिभिर्वेदैर्घंशाग्निरुक्तं तदत्तस्य वेदस्य वेपथ्याया
तद्युक्तैः तदंशोपजीविभिः वेदानुसारिभिर्मतानां शतैः एतत्ति-
पुराणादिभिः वादिप्रतिवादिभेदैर्मीमांसादिशास्त्रैश्च स्थिरं
कृतं नित्ययेन व्यवस्थापितं परं श्रेष्ठं अन्यश्च स्वर्गादिलक्षणं लोकं
हे लोकायत नास्तिकाधम परं केवलं ते वाचा निर्द्युक्तिकेन
यचनमात्रेण कोऽपि विद्वान् त्यजेत् अपि तु न । किन्तु सर्वैरपि
तद्युक्तिभिः परलोकः स्वीकृत एवेत्यर्थः । तदस्तित्वे मन्देष्टापा-
दिना को हि वेदेत्यादियुतिस्तन्वपरेति भावः ॥ ८७ ॥

यमेति । एकस्मिन्मागंदावर्थं समज्ञाना तुल्यमतयोऽप्ये

स्वकन्यामन्यसात्कर्तुं विश्वानुमतिद्वयनः ।

लोके परत्र लोकस्य कस्य न स्याद्दृढं मनः ॥ ८८ ॥

ऽप्यसद्वा भूयिष्ठा वज्रतरसद्वाश्च पान्यास्तेषां वैमत्यं मार्गा-
न्यत्वविरोधमेव प्राप्य ज्ञात्वा वा इह लोके यं पन्थानं तमेव
प्रयामि परलोकेऽपि विषये तमेव तादृशमेव मार्गं कुतो हेतोरनं
गच्छसीति प्रश्नः । अपि तु तमेतमेव गच्छेत्पुपदेशो वा । यथा
केनचिदामो दक्षिणो वा काशीमार्ग इति मार्गं पथिकेषु दृष्टेषु
पञ्चैर्बाममार्गं कथिते सति पञ्चाशद्भिर्दक्षिणमार्गं कथिते
“दैधे वह्मनां वचनं ग्राह्यं इत्यादि” न्यायात् कुशलैः पञ्चाश-
दुक्तमार्गैरेव गम्यते, एवं परलोकेऽप्यन्यविमतिं निरस्य वज्रनु-
गत एव मार्गः किमिति नाश्रियत इत्यर्थः । परलोकमार्गश्च
सत्त्वण्या धर्मसं कथं न मन्यमे, अपि तु तमेवाङ्गीकुरु । पर-
लोकसप्तानिश्चयमपि गन्तव्यग्रामवत् कुर्विति भावः । तर्काप्र-
तिष्ठयेत्यस्याप्येतदुत्तरं ज्ञेयं ॥ ८८ ॥

वज्रसम्प्रतिमेव दर्शयति । स्वकन्यामिति । स्वकन्यामात्म-
पुत्रीमन्यसात्कर्तुमन्यस्मै वराय अधीनां देयां कर्तुं विश्वेषां
सर्वेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनां लोकानां चानुमतिं सम्प्रति
दृष्टवतोऽनुभवतः तथा कुर्वतश्च कस्य जनस्य परत्र लोके
स्वर्गादौ मनो दृढं निःसन्देहं निश्चलं न स्यादपि तु सर्वस्यापि
स्यादेव । न केवलमन्यस्मै किन्तु चार्वाकस्य तवापीत्यर्थः ।
सर्वोऽपि परलोकवाधभिया स्वकन्यामन्यस्मै ददाति । यदि

कस्मिन्नपि मते सत्ये हताः सर्व्वमतत्यजः ।

तद्दृष्ट्वा व्यर्थतामाचमनर्थस्तु न धर्मजः ॥ १०० ॥

परलोको नाभविष्यत्तर्हि स्वपुत्रीमन्यसौ कथमदास्यत् । अय-
माचारः सर्व्वेषां समतः । स च त्वयाप्यन्यसौ पुत्रीदानादङ्गीकृत
एव । अन्यथा स्वपुत्र्याः स्वेनैव ग्रहणमापद्येत । तस्मादन्येषा-
मनुमतिं गृहीत्वैव यथा कन्याऽन्यसौ दीयते तथा ब्रह्ममति-
दर्शनात् परलोकमप्यङ्गीकुर्विति भावः । अन्यथात् । देयेवाचेति
(पा० ५।४।५५) सतिः । विद्येति पूर्व्ववत् ॥ ८८ ॥

श्लोकद्वयेन श्रुतिसिद्ध्यर्थबोधेपु, तर्काप्रतिषेधेत्यादेरुत्तरमाह ।
कस्मिन्निति । धर्मपरलोकादिप्रतिपादनपरार्णा ब्रह्मणा मतानां
मध्ये एकस्मिन्नेकस्मिन्नपि मते सत्ये सत्यत्वेनाङ्गीकृते सति सर्व्व-
मतत्यजः सर्व्वमतत्यागिनः परस्परविरोधान् सर्व्वमतासत्त्ववा-
दिनो नास्तिका यूयं हता मारिताः । तत्रायं सन्धिः । मता-
नामसत्यत्ववादिभिः किञ्चिन्मतं सत्यमङ्गीक्रियते न वा, चेद-
ङ्गीक्रियते तर्हि कस्यापि कन्यादानादिप्रतिपादकस्य स्वीयम-
तस्यैव वा सत्यत्वाङ्गीकारात् सर्व्वमप्रमाणमिति सर्व्वसत्यत्ववा-
दिनो व्याघाताय सिद्धान्ताभ्यां दूषिता एवेति वैदिकसिद्धा-
न्तो निर्दोष इत्यायातं । न वेत्यपि पक्षे नास्तिकमतस्याप्यस-
त्यत्वादमत्यभूतस्य दूषकत्वाभावाच्चिर्दोषो वैदिकः पक्षः सिद्ध
पक्षेत्यपि नास्तिका दूषिताः । निर्दोषत्वेऽपि वैदिकपक्षागङ्गीकारे
अपसोऽपि तेषाङ्गीकार्यं इत्यादि ज्ञेयम् । एतच्च तत्कीकस्य मतस्य

कापि सर्वैरवैमत्यात् पातित्यादन्यथा क्वचित् ।
स्यातव्यं यैत एव स्याद्वर्मे शेषेऽपि तत्कृते ॥ १०१ ॥

दृष्ट्वा सत्यताज्ञानेनोभयवादिमिद्धतया पुत्रेष्टादौ पुत्रजन्मा-
दिफलमिद्धौ सत्यां यत्र क्वचित् फलव्यभिचारस्तत्र कर्मणा
वैफल्यद् व्यर्थतामात्रं फलमाधनत्वरहित्यमात्रं तु पुनः अधर्मः
प्राचीनपुत्रविद्योगादिर्निरर्थकः । दुःखराशिः धर्मज्ञो न, पुत्रे-
ष्टादिधर्मजन्यो न भवति, विपरीतं तु धर्मज्ञे न जन्यते, किन्तु
प्राचीनदुष्कर्मनिमित्तमेव । केवलं तु काकतालीयन्यायेन तस्य
पुत्रेष्टाद्यनन्तरभावित्वं । न च तावदेव तत्कार्यत्वमिति व्याप्तेरि-
त्यर्थं इत्यादि ज्ञातव्यम् । कस्मिन्नपि मातृगमनादिनिषेधे स्वक-
न्यादानादौ विषये च वैदिके मते सत्ये सति तस्मिन्क्षेत्रे सत्यत्वे
ऽङ्गीकृते सति सर्वमतममङ्गतमिति वदन्तो नास्तिका इताः ।
मातृगमननिषेधादेरंशश्च भवद्विरपि परिपालनादित्यर्थः ।
तथा च तद्व्याख्या कन्यादानमातृगमननिषेधादिरूपाणां सत्या-
नां विधিনিषेधांशानां दृष्टान्तेनान्यत्रांशे व्यर्थतामात्रं वचन-
मात्रेण व्यर्थमित्युच्यते न तु धर्मज्ञो वास्तवोऽनर्थः प्रयोजना-
भावः । तद्व्याप्त्या व्यर्थतामात्रमन्यत्राव्यर्थतेवेति चेत्तन्मति-
प्रसङ्गेन ॥ १०० ॥

उपमंहरति । कापीति । सर्वैर्भास्तिकैरपि कापि कस्मिन्नपि
अहिंमाकन्यादामादौ यैते वेदोक्त एव धर्मं ग्यातव्यं । कुतः ।
अवैमत्यात् सर्वेषामित्यर्थः शेषः यैतानां यौद्धानां माध्यमि-

कानामपि सम्प्रतिपत्तेः । अहिंसादेस्त्रैष्यनिषिद्धत्वादङ्गीकृतत्वा-
 चेत्यर्थः । स्यात्तद्व्यमेवेति वा । तथा कचिदस्मात्प्रमाधिकारविहिते
 अन्यथा करणे निषिद्धाचरणे च पातित्यदोषाद्विहितकरणा-
 निषिद्धाचरणप्रत्यवायमयादपि श्रौत एव धर्मो स्यात्तथ्यं । अन्यथा
 वैमत्येऽपि श्रौत एव कचिन् कस्मिंश्चिद्धर्मो स्यात्तथ्यं । कुतः । पा-
 तित्यात् । यत्तु श्रौते धर्मो तेषां विप्रतिपत्तिस्तदनङ्गीकारेऽपि
 प्रत्यवायः स्यादित्यङ्गीकार्य एवेत्यर्थ इति वा । एवं श्रेयेऽपि
 निन्तनैमित्तिकाभ्यामतिरिक्ते काम्ये जातिष्टोमादावपि स्या-
 तथ्यं । कुतः । तत्कृते तस्य वेदस्य कृते कारणाद्देदविहितत्वा-
 विशेपादित्यर्थः । यदा तत्कृते वेदमूलत्वाच्छ्रेये स्मार्त्तैऽपि धर्मो
 स्यात्तथ्यं, सदाचारानुमितस्तथा श्रुतेरनुमानात् । स्मार्त्तधर्मा
 अपि वेदमूला इति तेऽप्यङ्गीकर्त्तव्या इत्यर्थः । एतेन यस्मिन्ना-
 स्तीति, जनेन जानतेति, एकस्य विश्वपापेनेति, स्वश्च ब्रह्म चेत्यादेः
 सर्वस्याप्युत्तरं दत्तम् । धातुवादादि दिक्प्रामाणिकमेव । अमि-
 द्भिस्तु साधनवैगुण्यादिति सर्वमपि समर्थितमिति ज्ञेयम् । त-
 त्कृतमिति पाठे हेतुगर्भविशेषणं । तस्मान्न मतानामप्रामाण्यं ।
 श्रुतिस्मृत्योऽसैकमत्यमप्यविरुद्धमिति श्लोकद्वयतात्पर्यार्थः । अ-
 हिंसादयः स्मृत्युक्ताः सर्वसाधारणधर्मास्तेषु कापि श्रौतेऽपि
 धर्मो स्यात्तथ्यं । पातित्यादित्युभयत्रापि हेतुः । सर्व्यपामनुमते
 विहिते चेद्य म्योयेत तर्हि विहितस्थाननुष्ठानादिति स्मृतेः
 पातित्यमित्यर्थः । तथा च विहितानां केषांश्चिद्वद्विरनुष्ठा-
 नापि निषिद्धानां केषांश्चिद्वद्विरपि वर्जनात् गर्भेयां विगते

वभाण वरुणः क्रोधादरुणः करुणोज्ज्वलितम् ।

किं न प्रचण्डात् पापण्डपाग पाशादिभेदि नः ॥ १०२ ॥

मानवाशक्यनिर्माणा कूर्माद्यङ्गविला गिला ।

न यद्वापयते मुग्धास्तैर्यिकाध्वनि वः कथं ॥ १०३ ॥

निषिद्धे चेत् म्यीयते । तथा निन्दितस्य मेवनादिसूतौ पातित्य-
मित्यर्थः । तथा चैतद्वृत्तान्तेनान्येष्वपि विधिनिषेधांशेषु तत्कृतेः
श्रौतत्वाविशेषादेव हेतोः म्यातयं । तेऽपि प्रामाणिकत्वे स्त्री-
कार्या इति वा व्याख्या इत्यादि ज्ञातव्यम् ॥ १०१ ॥

वभाणेति । क्रोधादरुणो रक्तकायकान्तिः वरुणः करुणया
उज्ज्वलितं वचो नितरां परुषं यथा वभाण । हे पापण्डपाग
नान्तिकाधमत्वं नोऽन्माकं प्रचण्डाद्दुःमहात्पाशाश्च विभेदि किं ।
कुत्सायां, याये पागविति (पा० ५।३।४७) पागपुत्रत्ययः ॥ १०२ ॥

मानवेति । मानवैर्मनुष्यैरशक्यं निर्माणं यस्याः तथा कूर्मव-
राहमरसिंहादयोऽङ्गाद्यिक्ताणि येषामेवंविधं विलम्बितं यस्याः
मा च गिला गण्डकार्या तीर्थविशेषमन्मवा शालयामगिला,
मो मुग्धा मूर्खाः तीर्थिकाध्वनि मेश्वरमार्गे वैदिकाध्वनि वा वो
युष्माकं कथं न यद्वापयते आस्तिक्यं न प्रापयति । चित्रमेत-
द्भवतां मूर्खतरत्वमित्यर्थः । मनुष्यैरशक्यरचनं मावयवत्वेन कार्यं
गिलादिस्वनिर्माणशक्तमिच्छामात्रेण कर्त्तारं मनुष्यादिलक्षण-
मोश्वरमाक्षिपति । विमतं मर्कट्यकं कार्यत्वादुटवत् । अनुमाना-
त्पचधर्मतापञ्चादिमुत्तरे कर्त्तृगीयरे सिद्धेऽपि कथमवाविद्याम

शतक्रतुरूजाद्याख्याविख्यातिर्नास्तिकाः कथम् ।
श्रुतिवृत्तान्तसंवादैर्न वक्ष्यमदचीकरत् ॥ १०४ ॥

इत्याशयः । एतेन देवखेदसि सर्वज्ञ इत्यादेरुत्तरं दत्तमिति
ज्ञेयम् ॥ १०३ ॥

शतेति । भो नास्तिकाः शतक्रतुश्च ओविष्णोरुत्तरं श्रु-
यत इत्युक्तौ वैश्वः स आदिराद्यो वा येषां ते ब्राह्मणादिवर्णांश्च
तेषामाख्या शतक्रतुमुखजवाङ्मज इत्यादीनि नामानि तेषां वि-
शेषेण ख्यातिर्वाक्ता श्रुतिवृत्तान्तसंवादैः वेदोक्तेतिहामैः करणैः
वो युष्मान् कथं न चमदचीकरत् चमत्कारं नाकारयदपि तु
आश्चर्य्यं भवतां तथोत्पाद्यं । चमदित्यव्ययमाश्चर्य्यं । शताश्वमेध-
क्रतुकारीन्द्रो भवति । इन्द्रस्यैव शतक्रतुत्वं वेदेनोक्तम् । लोके-
नापीन्द्र एव शतक्रतुत्वेन व्यवह्रियते न तु वज्रादिरिति । तथा
च ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदित्यादिना श्रुत्या ब्राह्मणचेचिषादीनां
मुखजत्ववाङ्मजत्वाद्युक्तं । लोकेनापि ब्राह्मणचादय एव मुखज-
त्ववाङ्मजत्वादिभिर्यवह्रियते न तु विपर्य्ययेणेति वेदोक्तेन सह
लोकस्यानुभूयमानत्वात् । संवादादपि वेदे यथोक्तं तथैव लोको
व्यवहरत्याश्रय्यमेतत् । आश्चर्य्यं पूर्वं वेदप्रामाण्यं कथं न वि-
श्रमियेत्यपि तु विश्वनीयं तवेत्याशयः । ऊरुअपदं वृत्तानुरो-
धात् प्रायेजि । तथापि सर्वेऽपि वर्णाः संश्रुताः । विख्यातिः
प्रयोजिका संवादैः प्रयोज्यैर्वा युष्माकसमदाश्रय्यं कथं न कार-
यामामेति वा । शतक्रतुश्च ऊरुजोर्वशी च तदादि वस्त्रिर्मेनयो-

तत्तज्जनकृतावेशान् गयाश्राद्धादि याचिनः ।

भूताननुभवन्तोऽपि कथं श्रद्धय न श्रुतोः ॥ १०५ ॥

नामभ्रमाद्यमं नीतानथ स्वतनुमागतान् ।

संवाद्वादिनो जीवान् बोध्य मा त्यजत श्रुतोः ॥ १०६ ॥

त्यादि व्याख्या चेपां यामाञ्च वज्रादीनां मेनकादीनाञ्च तेषां
लोके प्रसिद्धेर्वेदवृत्तान्तसंवादैर्हेतुभिर्युष्माकं कमाश्चर्यं नाची-
करत् । लोकवेदप्रसिद्धानिन्द्रादीनुर्बग्याद्यप्सरसश्चैतान् सर्वान्
प्रताचेणैव पश्यतेत्यर्थः । तथा च वेदस्तन्मूलं परलोकादि च
प्रामाणिकमेवेदमिति भाव इति वा । प्रथमव्याख्याने व इति
चकोरि (पा० १।४।५२) त्यणौ कर्त्तुर्णौ कर्मत्वं, चमदिति च
कर्मान्तरं । संवादैरिति करणे दृतीया । पचान्तरे तु तेनैव
सुवेणायौ कर्त्तुः कर्मत्वाभावादनभिहिते कर्त्तरि संवादैरिति
दृतीया । व इति पठौ ॥ १०४ ॥

तदिति । तेषु तेषु जनेषु कृतावेशान् कृतधञ्चारान्, तथा
गयाश्राद्धादि याचिनो गयापिण्डदानादिपुण्यं याचतः, प्राप्त-
प्रेतभावान् भूतान् प्राणिनोऽनुभवन्तोऽपि पश्यन्तोऽपि द्रुयं
श्रुतोः कथं न श्रद्धय मत्यत्वेन मन्यध्व इति पौनरुक्त्यं न शङ्कनीयं
भिन्नवक्रुलादेवमुत्तरयोकेऽपि ज्ञेयम् ॥ १०५ ॥

गामेति । गामभ्रमाद्यमदूतैर्यमं नीतान् प्रापितान् अथ
मुक्त्वात् प्रत्यावृत्त्य स्वतनुमागतान् प्राप्तान् संवादं चन्द्रः चयी-
त्यादि वेदसंवादं वेदम्येवंगीमान् जीवान् बोध्य श्रुतोः वेदान्

संरम्भैर्जम्भजैत्रादेः स्तम्भमानादलादलन् ।

मूर्द्धि वद्धाञ्जलिर्देवानथैवं कश्चिदूचिवान् ॥ १०७ ॥

नापराधी पराधीनो जनोऽयं नाकनायकाः ।

कालस्याहं कलेर्वन्दो तच्चाटुचटुलाननः ॥ १०८ ॥

मा त्यजत, अप्रामाणिकान् मा ब्रून् । एवं वेदप्रामाण्योपसंहा-
रात् सत्यादेरपि वेदमूलत्वात् उक्तसर्व्वधर्माणां प्रामाण्यं व्यव-
स्थापितम् ॥ १०६ ॥

संरम्भैरिति । अथ वेदवचनानन्तरं जम्भजैत्रः शक्र आदि-
र्यस्य, इन्द्रानलादीनां संरम्भैर्भूभङ्गाद्याकारविकारैर्भीतिन क-
लिना पुरश्चितुं स्तम्भमानान्निषिद्धमानात् । इन्द्रादिसंरम्भान्
वृद्धा भयात् तत्समुखं पदमपि चलितुमशक्तादलात् कलिमै-
न्यात्, वलन् पृथग्भवन् किञ्चिद्दुर्धर्मबलस्य द्विर्वापि पदानि
समुखमागच्छन् दीनत्वद्योतनपुरःसरं शक्रादिनमस्कारार्थं
वद्धाञ्जलिः कश्चिदज्ञातनामा पापरूपत्वेनाज्ञातनामा चार्वाक-
देवान् एवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचे ॥ १०७ ॥

नेति । हे नाकनायका इन्द्रादयः अयं मल्लचणो जनो
ऽपराधी न यतः पराधीनः । तदेवाह । कलेः कलिनायः काल-
स्याहं वन्दो स्तुतिपाठकः । अत एव तस्य चाटुनि प्रियवचने
विषये चटुमं प्रियवादि वावदूकं वा आननं यस्मैवभूतः, अयं
च कालस्य लतान्तरूपस्य वन्दिनो हि यमाश्रयन्ति तन्मित्रं
पदनि न च दण्डार्हाः । तस्मादेतन्मित्रं वैदिकादिदूषणं गथा

इति तस्मिन् वदत्येव देवाः स्यन्दनमन्दिरम् ।

कलिमाकलयान्चक्रुर्द्वीपरच्चापरं पुरः ॥ १०९ ॥

सन्ददर्शोन्नमद्ग्रीवः श्रीवज्रत्वक्कृताङ्गुतान् ।

तत्तत्पापपरीतस्तान्नाकीयान्नारकीव सः ॥ ११० ॥

कृतं यदि न करोमि तर्ह्ययं दण्डयिष्यतीति परयुक्त्वादपरा-
धान्नाहं दण्ड्यः श्रीमद्भिरिति ॥ १०८ ॥

इतीति । देवास्तस्मिंश्चार्वाके इति पूर्वोक्तप्रकारेण वदति
भाषमाणे मत्वेव स्यन्दनमन्दिरं यथं कलिं अपरं द्वितीयं
दापरञ्च पुरोऽग्रे आकलयान्चक्रुर्दृष्टुः ॥ १०९ ॥

समिति । तैत्तिः प्रसिद्धैः ब्रह्महत्यादिभिर्भूतैः पापैस्तत्का-
रिभिः पुरुषैर्वा परीतः समन्ताद्वाप्तः, तथा उन्नमन्ती दर्शना-
र्थमुच्चग्रीवा यस्मैवभूतः स कलिः श्रीवज्रत्वेन कायकान्तिवाज-
स्त्रेण भूषणादिसम्पदाज्जन्मेव वा कृताङ्गुतान् कृताश्रय्यान् अ-
नाकीयान् स्वर्गरहितान् स्वर्गभवान् वा तान् इन्द्रादीन् सन्द-
दर्श । क इव नारकीव । यथा ब्रह्महत्यादिकारी आकण्ठन-
रकमय ऊर्ध्वग्रीवो नरकम्यः पुरुष इव । पापकारित्वादहमेवं-
रूपः पुण्यत्वाच्चेति दीप्तस्वरूपा इति ज्ञातवांश्च । नरकस्योऽपि
देवानां कायकान्तिदर्शनाज्जायमानसुखोऽनुष्ठितपापकृतपश्या-
न्तापः सुरानार्त्ततया पश्यतीत्युपमा । उन्नतग्रीव इत्यपि पाठः ।
नाकीयानिति हितार्थे तस्मै हितमिति (पा० ५।१।५) वृद्ध-
ताङ्गुवार्थे वृद्धाह इति (पा० ४।१।११४) वा कः । नारकी ।
नरकमन्दाद् इति ॥ ११० ॥

गुरुरीढावलीढः प्रागभून्नमितमस्तकः ।

स त्रिशङ्कुरिवाक्रान्तस्तेजसैव विडौजसः ॥ १११ ॥

विमुखान् द्रष्टुमप्येनं जनङ्गम इव विजान् ।

एष मत्तः सहेलन्तानुपेत्य समभापत ॥ ११२ ॥

गुर्विति । प्राग् दर्शनात् पूर्वमिन्द्रादयः केनापि एकद्विकरणे,
इत्यादिरूपया गुर्था महत्या रीढयाऽवलीढो व्याप्तस्तेषु कृता-
वज्ञोऽपि दर्शनामन्तरं विडौजस इन्द्रस्य तेजसा आक्रान्तः परा-
भूतः तिरस्कृततेजस्कः सन् अवज्ञां त्यक्त्वा स कलिः अममन्नपि
बलात् स्वेनैव शक्तेजसैव वा नमितो नवीकृतो मस्तको यस्यै-
वभूतोऽभूत् । इन्द्रादीन्नमस्यकारेत्यर्थः । क इव । त्रिशङ्कुर्याम
सूर्यवंशो नृप इव । स हि स्वयाजने प्रार्थितेन पुरोधसा वशि-
ष्टेन निरस्तो गुरोर्वसिष्ठस्य अवज्ञया व्याप्तसस्मिन् कृतावज्ञः सन्न-
भिमानाद्विश्वाभिनेण सर्वकामिकं कर्तुं याजितसत्प्रभावात्
सशरीर एव स्वर्गं गच्छन्निन्द्रेऽपि कृतावज्ञः संस्तप्तेजसा पराभूतः
स्वर्गाद्भंशितः । यथा पूर्वमिन्द्रे कृतावज्ञः संस्तप्तेजसा परा-
भूतः स्वर्गाद् भंशित इत्येवं नमितमस्तकोऽभूदित्येति द्वाभ्याम् ।
रीढावमाननावज्ञेत्यमरः ॥ १११ ॥

विमुखागिति । मत्तः सगर्व एष कलिः सहेलं सविजाममु-
पेत्य समीपमागत्य तान् देवान् समभापत । किंभूतान् । एनं
कलिं द्रष्टुमपि न केवलं भाषितं स्पष्टं वा किन्तु वीक्षितमपि
विमुखागमर्हन् यावज्जान् । कः कानिव । मत्तो निर्गलो मद्वि-

स्वस्ति वास्तोष्पते तुभ्यं शिखिन्नस्ति न खिन्नता ।
 सखे काल सुखेनासि पाशदस्त मुदस्तव ॥ ११३ ॥
 स्वयम्बरमहे भैमोवरणाय त्वरामहे ।
 तदस्नाननुमन्यध्वमध्वने तत्र धाविने ॥ ११४ ॥

रामन्तो वा जनङ्गमथण्डालो दिाजानिव । किन्नूतान् एनं
 चण्डालं द्रुमप्यनर्हान् । चण्डालप्रवमातङ्गदिवास्तितिजनङ्गमा
 इत्यमरः । गमयेति (पा० ३।१।४ ७) खच् । खित्वानुम् ॥ ११२ ॥

स्वस्तीति । हे वास्तोष्पते इन्द्र ते तुभ्य स्वस्ति चेममस्ति
 कश्चित् । तथा हे शिखिन्नये ते तव खिन्नता चित्तकेशो नास्ति
 कश्चित् । हे सखे काल यम सुखेनामि किं । हे पाशदस्त वरुण
 तव मुदः मन्ति कश्चित् । एहमात्रम्याधिपत्यादमामर्थं वृथैव
 ज्वालाजटिलत कुत्सितरूपतमायुधधारणवैयर्थ्यं च मम्युद्भिभिः
 सूचितं । उक्तमानां कुशलप्रश्लासैः मह स्वात्मन्तेभ्योऽधिकत्वं
 सूचयति । इन्द्राय स्वन्तिप्रयोगः स्वामिभावं ब्राह्मण्यं वा
 कलेद्योतयति । वर्णमास्तेन यमे मग्निशब्दप्रयोगः । अयमेव
 गर्वोऽवज्ञा चेति ज्ञेयं । स्वस्त्यागी.चेमपुत्रादावित्यमरः । वा-
 स्तोष्पतिर्यहमेधाच्छेति निङ्गान् माधुः । तुभ्यमिति । गमः-
 स्वस्तीति (पा० २।३।१६) चतुर्थी । इतरत्र तव ममन्मनीयम्
 ॥ ११३ ॥

स्वयमिति । हे देवा वयं स्वयम्बररूपे महे उत्तवे भैमोवर-
 णाय यस्मात् त्वरामहे सवेगाः स्मः तत्तस्मात्तत्र धाविने स्वय-

तेऽवज्ञाय तमस्योच्चैरदङ्कारमकारणम् ।

ऊचिरेऽति चिरेणैनं स्मित्वा दृष्टमुखा मिथः ॥ ११५ ॥

पुनर्वक्ष्यसि मामैवं कथमुदक्ष्यसे नु सः ।

सृष्टवान् परमेष्ठो यं नैष्ठिकमह्यचारिणम् ॥ ११६ ॥

स्वरस्थानं प्रति अजुगामिनेऽध्वनेऽस्नाननुमन्यध्वमाज्ञापयत ।
त्वावशादन्या गोष्ठी न क्रियते । आज्ञैव दीयतानित्यर्थः ।
अध्वने । तादर्थ्यं चतुर्थी ॥ ११४ ॥

त इति । ते देवाः पूर्वोक्तमकारणं निर्हेतुकं उच्चैरतिश-
यितं अस्य कलेरदङ्कारं दर्पमवज्ञाय मिथोऽन्योन्यं दृष्टमुखाः
सन्तः मूर्खः स्वयम्बरवाचं किं करोतीति स्मित्वा हास्यं कृत्वाऽति-
चिरेण पापीयसाऽनेन सह कथं वक्तव्यमिति बुद्ध्या भूयासं कालं
विलम्ब्यैनं कलिं प्रत्युचिरे वक्ष्यमाणं वभाषिरे ॥ ११५ ॥

पुनरिति । हे कले त्वं स्वयम्बरार्थं गमिष्यामीति एकवा-
रमज्ञानादुक्तं तदिदमतः परं पुनर्मा मा एवं वक्ष्यमि मा
मावाचः । यस्मात् परमेष्ठो यं त्वां आमरणं गुरुकुलनिवासीनां
नैष्ठिकमह्यचर्य्यमतचारिणं सृष्टवान् (न तु पुनस्त्वं कथमुद-
क्ष्यसे परिणेष्यमि कृतयुगादयो निष्कलचा एव सृष्टाः) तस्मा-
त्तव स्वयम्बरवार्त्ताऽनुचिताऽवकीर्णत्वापातात् । तस्मादेवं पुन-
र्मा मा वाच इत्यर्थः । पापरूपं प्रत्युपहस्यवचनमेतत् । माघदस्य
निरनुयन्धकत्वादक्ष्यमीति वचेर्लट् । मा मेति निषेधविपर्ययार्थं
षोडशायां द्विरुक्तिः । परमेष्ठ्याने तिष्ठति इति इतिः म च किम् ।

द्रोहिणं द्रुहिणो वेत्तु त्वामाकर्ण्यवकीर्णिनम् ।
 त्वज्जनैरपि वा धातुः सेतुर्लङ्घ्यस्त्वया न किम् ॥ ११७ ॥
 अतिवृत्तः सवृत्तान्तस्त्रिजगद्युवगर्वनुत् ।
 आगच्छतामपादानं स स्वयम्बर एव नः ॥ ११८ ॥

अत आलोपः, अस्मास्वेति (पा० ८।३।८७) सूत्रेण षत्वं । तत्रैव,
 परमे वर्धिरिति निपातनादेदन्तत्वं ।

नैहिको ब्रह्माचारी तु वसेदाचार्यमन्त्रिधौ ।

तदभावेऽस्य तनये पुत्र्यां वैश्वानरेऽपि च ॥ इति सृतिः ॥ ११६ ॥

द्रोहिणमिति । द्रुहिणो ब्रह्मा त्वां पुत्रं अवकीर्णिनं क्षतव्रतं
 आकर्ण्य निजाज्ञाभङ्गाद् द्रोहिणं गुरुद्रोहकारिणं वेत्तु । एवं
 त्वया हते ब्रह्मैवं ज्ञास्यतीति यावत् । अथ वा तेन ज्ञातेऽपि
 तव किं भयमिति शोपहासमाह । त्वज्जनैस्त्वदुपजीविभिः का-
 मक्रोधादिभिरपि धातुः सेतुर्ब्रह्मकृता धर्ममर्यादा लङ्घ्यः त्वया
 पुनः किञ्च लङ्घ्यः । त्वदाज्ञया सेवका अपि ब्रह्माज्ञां लङ्घयन्ति
 तं लङ्घयसीति किमाश्चर्यमित्यर्थः । यदा त्वज्जनैरपि सेतुर्न
 लङ्घ्यस्त्वया न लङ्घ्य इति किं वाच्यं । त्वदाज्ञालङ्घनमनैश्चि-
 त्याद्य कार्यमित्यर्थ इति काफा । धाताऽद्ययोनिरुद्रिण इत्य-
 मरः । द्रुष्टव्यसुरेभ्यः, औणादिकः किन् ॥ ११७ ॥

स्वयम्बरं प्रत्यागमने हेलनारमपि द्रूते । अतीति । एकं
 विना मर्षपरित्यागाभिजगत्सु वर्त्तमानानां यूनां तद्वृणानां
 मोन्दर्यविषयं गच्छे नुदतीति नुत् नाशकः स वृत्तान्तो भैमीश्वर-

नागेषु सानुरागेषु पश्यत्सु दिविषत्सु च ।

भूमिपालं नलं भैमी वरं साववरद्वरम् ॥ ११६ ॥

स्वरोऽतिवृत्तो ऽतिक्रान्तः मञ्जात इत्यर्थः । भवद्भिः कथं ज्ञात-
मित्यत आहुः । स स्वयम्बर एव । आगच्छतां नोऽस्माकमपादानं
निश्चलोऽवधिभूतोऽर्थ इत्यर्थः । वयमपि तत्र गतास्त एव आ-
गच्छाम इति सर्वोऽपि वृत्तान्तोऽस्माभिर्ज्ञायत इति । अतोऽपि
त्वया तत्र न गन्तव्यमिति भावः । विद्वेषे चक्षुषं स्थिरं वा यदु-
दासीनं तदपादानमिति वैयाकरणाः ॥ ११८ ॥

कथं घूनां गर्भनोदः को वा तया वृत इत्याशङ्काया-
माहुः । नागेष्विति । नागेषु वासुकिप्रभृतिषु सानुरागेषु दि-
विषत्सु अस्मदादिषु कौतुकवशादेव पश्यत्सु तान् सर्वाननादृत्य
सा भैमी नागाद्यपेक्षया वरं सर्वगुणायत्नाच्छ्रेष्ठं भूपालं
सार्धभौमं नलं नृवरं वरं परिणेतारमववरत् वरयामास ।
सर्वानादरेण नलवरणात् सर्वेषां मौन्दर्यगर्वा गत इत्यर्थः ।
पश्यत्सु दिविषत्सु इत्यनेनास्माभिः कौतुकायं वरदानार्थमेव
च गतं न तु तद्वरणार्थमिति च व्याख्यानरेण सूचितमिति
ज्ञेयम् । नागेष्वित्यादौ, पृष्टी चानादरे इति (पा० १।१।१८)
मत्तमी । अववरत् । वर ईषायामिति सुरादावदन्तपाठात्
स्वार्थणिजनादरेयतेत्यालोपित्वात् मन्वद्भावादित्यदीर्घत्वाभावः
॥ ११८ ॥

भुजगेशानसद्वेषान् वानरानितरान् नरान् ।

अमरान् पामरान् भैमी नलं वेद गुणोज्ज्वलम् ॥ १२० ॥

इति श्रुत्वा स रोपान्धः परमश्चरमं युगम् ।

जगन्नाशनिशारुद्रमुद्रस्तानुक्तवानदः ॥ १२१ ॥

किमिति ते परित्यक्ता इत्याशङ्कायां कारणमाहुः । भुजगे-
शानिति । भैमी भुजगेशान् वासुकिप्रमुखान् फणानणजिह्वासा-
लनादिवैरूप्यादसद्वेषानमनोहरान् वेद जानाति । तथा इत-
रान् नलादन्यान् नरान् मनुजाधोशान् चापल्यनिर्गुणताभ्यां
वानरान् वेद । तथा अमरान् अचतुरत्वान् पामरान्नोचान् वेद ।
केवलं नलमेव गुणोज्ज्वलं श्रुतवीर्यादाख्यमौन्दर्यादिभिः प्रका-
शममं वेद । सर्वगुणाकरत्वान्नल एव तथा हृतोऽन्ये तु परि-
त्यक्ता इत्यर्थः । विवर्णः पामने नोच इत्यमरः । वेदेति इदा-
नीमपि तथैव प्रतीतेः सत्त्वादन्तर्भागता । विभक्तिप्रतिरूपको
निपातो वा । तथाऽज्ञानीदित्यर्थः ॥ १२० ॥

इतीति । चरममन्थं युगं न कनिः इतीन्द्रादिवचनं श्रुत्वा
परमोऽत्युत्कृष्टो रोपान्धः, रोपाश्रितरां निर्विचारतया पुरः-
म्यमपि वस्त्वज्ञानम्, अत एव जगन्नाशमम्बन्धिनी निशा, घम्यां
निशि जगन्नाशो भवतीति यावत्, तत्त्वबन्धो प्रलयकाले सकल-
भूतधामलाभमामषघ्नो रुद्रस्तदनुद्रा आकाशे यम्य सः । क्रोध-
वशाश्रितरामाविष्कृताकार इति यावत् । एवम्भूतः संस्तान् मु-
रानदो वक्ष्यमाणमुक्तवान् ॥ १२१ ॥

कयापि क्रीडतु ब्रह्मा दिव्याः स्त्रीर्दीव्यत स्वयम् ।
कलिस्तु चरतु ब्रह्मा प्रैतु चानिप्रियाय वः ॥ १२२ ॥

पुनर्वक्ष्यमि मामैवमित्यादेरुत्तरमाह । कथेति । हे देवा
ब्रह्मा कथाऽप्यतिसुन्दर्या गायत्र्यादिपदवाच्ययाऽज्ञातनामजा-
तिगोत्रया वाऽथ चामरत्नाद् यस्या नामकथनेऽप्यस्माकं लज्जा
भवति तथा सुतया सह सुखेन क्रीडतु । तथा यूयं स्वयमात्मना
दिव्याः स्त्रीर्गमवा रम्भादौः स्त्रीः अहस्यामुष्या वा रमणीर्दी-
व्यत स्त्रेच्छया ताभिः सह सुरतक्रीडां कुरुत । प्रजापतिः स्त्रीं
दुहितरमभ्यधावदिति श्रुत्या ब्रह्मणः स्त्राच्छन्याद्भवतां सुतरां
स्त्राच्छन्यमिति स्वयमित्यनेनोक्तम् । कलिस्तु पुनर्ब्रह्मचर्याख्यं
व्रतं यावज्जीवं चरतु वाऽथवा जीवन् कलिरस्मानुपहसिष्यतीति
अनेन न जीवितव्यमिति वो युष्माकमतिप्रियाय नितरां तुष्टये
प्रैतु मियतां । स्वयं सर्व्वैः स्त्रेच्छाचारः क्रियते मया तु स्त्रेच्छा-
चारो न कर्त्तव्यो मर्त्तव्यमेवेति कीदृशीयं भवतां परप्रदेपरी-
तिरिति श्लोकरोत्युपह्वासः । अथ च यूयं ब्रह्मादयः सर्व्वेऽपि
स्त्रेच्छाचारिणः स्त्राच्छन्यं कुरुत नाम कलिस्तु न तादृगिति
मह्यैव चरतु युष्माकमप्यतिप्रियाय भैमोल्लङ्घनाय वस्तुने सि-
ष्यतां । भवदत्स्त्रेच्छाचारं न करोमि किन्तु भैमोप्राप्तये प्रह-
नम्य मम मरणयेत् श्वात्तदप्यस्त्विति भावः । अत्राप्युपह्वास
एव तात्पर्य्यं क्रीडा चेति । दिवः कर्णं चेति (पा० १।४।४३)
करणध्यापि कर्मत्वात् स्त्रीभिरित्यर्थं स्त्रीरिति द्वितीया ॥ १२२ ॥

चर्येव कतमेयं व परस्मै धर्मादेशिनाम् ।

स्वयं तन कुर्वतां सर्वं श्रोतुं यद्विभित श्रुती ॥ १२३ ॥

तत्र स्वयम्बरेऽलम्भि भुव श्रौर्नैपधेन सा ।

जगतो ह्येव युष्माभिर्लामस्तुन्याभ एव व ॥ १२४ ॥

उपहासमेव प्रकटयति । चर्येति । हे देवा परस्मै अन्यस्मै
जनाय स्वसुतादिगमन न कार्यमिति धर्मादेशिना धर्ममुप-
दिशता स्वयं तद्गच्छादित्यास्वसुतादिगमन सर्वं निषिद्धं कर्म
कुर्वता वो युष्माकमियं कतमेव कैव चर्या आचाररीतिरपि
तु न कापीत्याचेप । अचेतने अपि श्रुती कर्त्ता यद्भवदीयम-
हत्यादिगमन कर्म श्रोतुं विभितं चक्षत । स्वेच्छाचारिणां
भवता परपीडायामेव तात्पर्यमिति भावः । चर्या । गदम-
देति (पा० २।१।१००) भावे यत् ॥ १२३ ॥

तत्रेति । तत्र स्वयम्बरे नैपधेन भुव श्री सौन्दर्याङ्गलक्ष्मी-
सा भैमी अलम्भि प्राप्ता । युष्माभिस्तु पुनर्जगतो ह्रीर्लोक्ये
धावती वर्त्तते सा लज्जा जगतः सकाशादा, भैम्याऽनादृतत्वात्
या लज्जा सा लम्बेति वो नलम्ब युष्माकश्च लामोऽपूर्ववस्तु-
प्राप्तिस्तुन्याभ एवाभासते । तुन्याभ एव । शकारहकारमात्र
वैरूप्य, दतरत्तुन्यमेव । भवद्भिर्नज्जैव लम्बा न तु भैमीति रूपस्य
दर्पो दृश्येवेति भावः । अयञ्च यूयञ्च यूय तेषां व एकशेषः ।
॥ १२४ ॥

दूरान्नः प्रेक्ष्य यौष्माकी युक्तेयं वक्त्रवक्रणा ।

लज्जयैवासमर्थानां मुखमस्माकमीक्षितुम् ॥ १२५ ॥

स्थितं भवद्भिः पश्यद्भिः कथं भोस्तदसाम्प्रतम् ।

निर्दग्धा दुर्विदग्धा किं सा दृशा न ज्वलत्कुधा ॥ १२६ ॥

दूरादिति । आगच्छतो नोऽस्मान् दूराद् दूरत एव प्रेक्ष्य
यौष्माकी इयं वक्त्रवक्रणा मुखकौटिल्यकरणं युक्तेव । किम्भू-
तानां । गुणीभूतस्य विपश्चान्तर्गतस्य युष्मच्छब्दस्य विशेषणं ।
यतो भैम्यवृत्तत्वात् सञ्जातलज्जयैव हेतुना ऽस्माकं मुखमीक्षितु-
मसमर्थानां । लज्जाशीलो ह्यन्यं दूरादेव दृष्ट्वा लज्जया मुखं न
दर्शयति सलज्जा भवन्त इति युक्तमेवैतदिति भावः । अयमप्यु-
पह्वासः । लज्जयेवेति पाठे उत्प्रेक्षा । प्रेक्ष्येति वक्रणापेक्षया समा-
नकर्तृत्वं दूरादेव दृष्ट्वा । यौष्माकीति, तस्येदमिति (पा० ४।३।
१२०) अणि, तस्मिन्नणि चेति (पा० ४।३।२) युष्माकादेशः ।
युष्माकमिति पाठः साधुः । एवमस्माकमित्यत्रापि द्रष्टव्यं । वक्र-
णेति नामधातोर्द्युच् ॥ १२५ ॥

स्थितमिति । भो देवाभक्तसत्वरणं पश्यद्भिर्भवद्भिः कथं स्थितं ।
श्रीदामीत्येनेति शेषः । असाम्प्रतमनुचितमेतदित्यर्थः । दुर्विद-
ग्धा भवदवज्ञानादचतुरा मा भैमी ज्वलन्ती देदीप्यमाना
कुत् कोधो यस्याः तया दृशा स्तत्वा किमर्थं न निर्दग्धा सुतरां
न भग्नमात्तता, अपि तु तादृगमामर्थमज्ञावं तस्यास्य माप-
राधत्वे दग्धुमुचितं, तदपि न क्षममित्येतदप्यनुचितमेवेत्यर्थः ।

महावंशाननादृत्य महान्तमभिलापुका ।

स्वीचकार कथं कारमहो सा तरलं नलम् ॥ १२७ ॥

भवादृशैर्दिशमोर्गैर्मृग्यमानां मृगेक्षणां ।

स्वीकुर्वाणः कथं सोढः कृतरीढस्तृणं नलः ॥ १२८ ॥

युक्ते द्वे साम्प्रतं स्थाने इत्यमरः । भोरिति प्रत्येकं समुद्धिः
॥ १२६ ॥

महेति । कुलशीलादिना महान्तमुत्कृष्टं नलं अभिलापुका
सा भैमी कञ्चपसुतत्वान्महावंशान् दिव्यवस्त्रादिभूषणान् युष्मान्
परित्यज्य तरलं चञ्चलस्वभावं अनिश्चितबुद्धिं नलं कथंकारं
कथमिव स्वीचकार अहो आश्चर्य्यम् । महान्तं कामयमानाया
देवपरित्यागेन मनुष्यवरणान्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च या
महापरिमाणं वाञ्छति सा विमालान् कृढान् वेणून् परित्यज्य
तरलस्पर्शमात्रेणापि चञ्चलं ह्रस्वञ्च नलाख्यं द्रवमङ्गीकरोतीति
चित्रमेव । अत एव सा किं न भवद्भिर्दग्धेति भावः । अभिला-
पुका । लपपत० (पा० ३।२।१५४) इत्युक्त्वा । महान्तं इति,
‘मलोकेति (पा० २।३।६८) । षष्ठीनिषेधाद् द्वितीया । कथंकारं
पूर्ववत् ॥ १२७ ॥

इदानीं नलः कथं सोढ इत्याह । भवादृशैरिति । भो देवा
दिशमोर्गैर्महामष्टिभिर्भवादृशैर्मृग्यमाणां कामयमानां मृगे-
क्षणां भैमी स्वीकुर्वाणः समुदघ्नन् अत एव भवतु कृतरीढः
कृतावशः दणतुष्यादितिनिःसारः, अथ च नलमृग्यमाणां

दारुणः कूटमाश्रित्य शिखी साक्षी भवन्नपि ।

नावदत् किं तदुदाहे कूटसाक्षिक्रियामयम् ॥ १२८ ॥

अथो मद्दःसद्यानां सम्भूता भवतामपि ।

क्षमैवास्मै कलङ्काय देवस्यैवामृतद्युतेः ॥ १२९ ॥

दृष्टभूतः स नलो भवद्भिः कथं केन प्रकारेण सोढः क्षान्तः ।
सा भवद्भिरभिलषिता तथा तु भवन्तो नादृता इत्युपहासः ।
मृगेक्षणां । न लोकेति (पा० २।३।६८) पष्ठोनिवेधाद्वितीया ।
सोढः । तीव्रमहेति (पा० ७।२।४८) इद्विकल्पात्, यस्य विभा-
षेति (पा० ७।२।१५) निष्ठायां नेट् ॥ १२८ ॥

दारुण इति । अयं शिखी वक्त्रिर्दारुणः कूटं काष्ठराशिं
आश्रित्याग्निषाक्षिके विवाहे साक्षी भवन्नपि साक्षाद्गृष्टा भव-
न्नपि तत्र प्रकाशमानोऽपि तयोर्भैमीनलयोस्तस्य तस्या वा उदाहे
विवाहे वियये कूटसाक्षिणोऽलीकसाक्षिणः क्रियां सत्यापलाप-
क्षक्षणां किन्नावदत्, अपि त्वेतदप्यनुचितं कृतं । कूटसाक्षी हि
परकोथं वस्त्वन्यस्मै दापयति । तदनेन प्रायश्चित्तं न स्थितमित्य-
ग्निषाक्षिको विवाह एव न भवतीति भैमी नलो नोढेति भैमी
नलादन्यस्मै भवत्स्वेव मध्ये कस्मैचित् किमिति न दापितेत्यर्थः ।
अथ च दारुणः पापकारितादतिकूरः पुरुषः कपटमाश्रित्य
प्यवहारे साक्षी भवन्नपि तस्य चित्ते धृतस्य कार्यस्योदाहे कूट-
साक्षित्वं धत्ते अत्र तु नेत्याद्यर्थः ॥ १२८ ॥

अथो इति । हे देवा मद्दःसद्यानां तेजस्विनां दिव्यभू-

सा वव्रे यं तमुत्सृज्य मन्त्रमीर्ध्याजुषः स्थ किम् ।

व्रूतागःसद्म नस्तस्माच्छ्रद्धनाद्याच्छिन्नद्वि ताम् ॥ १३१ ॥

र्त्तिनां भवतामपि चमैवास्मै कलङ्काय, इन्द्रादियु मत्स्यपि भैमी
नलं वृतवतीति अपयशमे, अथ च नलकृतानादररूपाय, अथ च
लज्जावशादन्यवनवीक्षणशक्तिमुखमालिन्यरूपाय कलङ्काय म-
न्मृता । अहो महदाश्चर्य्यः । गुणभूतापि चमा दोषाय जातेत्यर्थः ।
महःसहायस्य तेजस्विनो देवस्य दीप्यमानस्यान्तर्दुतेत्यङ्गस्यैव ।
यथा चन्द्रस्य चमा भूमिः कलङ्काय जाता भवतामपीत्यपि-
शब्देन यत्र कलङ्कशङ्कापि नास्तीति सूचितम् । भूयन्त्रे कलङ्क
इति ज्योतिर्विदः । महःसहायानामपीति वा चन्द्रस्य यथा
तथा भवतामपीति समुच्चयार्थो वा । चमां परित्यज्य भवद्भि-
रन्यतरस्य चेद् दण्डो नाकरिष्यत् तर्ह्यपयशो नाभविष्यदिति
भावः ॥ १३० ॥

वेति । हे देवाः सा भैमी यं वव्रे तं नलं उत्सृज्य यूयं स्य
मद्यं कलये किमिति ईर्ष्याजुषः अवाप्तिपराः स्य भवथ अप-
राधिनस्तस्यापकर्तुंमशक्ताः सन्तोऽन्यपराधाय मद्यं किमिति
ईर्ष्यायुक्ताः स्येत्युपहासः । तस्माद्यूयं व्रूत कथयत । अहं तस्मा-
न्मृतात् सकाशाच्छ्रद्धना कपटेन कथमपि वदयित्वा अद्यैव
तामाच्छिन्नद्वि आहरामि । यत आगमो भवदनादररूपाप-
राधस्य मद्याश्रयभूतरुक्षात् । अविश्रम्भेनैव तामाहरामि म-
च्छेति मामनुमन्यध्वमित्यर्थः । अन्येनापराधे हतेऽन्यस्मै द्रुघात
इति युक्तमिति शोकगीत्युपहासः । व्रूत नो युष्माकमस्माकञ्चा-

यतध्वं सहकर्तुं मां पाञ्चाली पाण्डवैरिव ।

सापि पञ्चभिरस्माभिः संविभज्यैव भुज्यताम् ॥ १३२ ॥

अथापरिवृढा सोढुं मूर्खतां मुखरस्य ताम् ।

चक्रे गिरा शराघातं भारती सारतीत्रया ॥ १३३ ॥

गःसद्म अनादरकरणात् अपराधिनीं तां नलादानयामीति
वा । मद्यं । क्रुधद्रुहेति (पा० १।४।३७) चतुर्थी । आच्छिन्नघ्नि ।
वर्त्तमानसामीप्ये लट् ॥ १३२ ॥

यतध्वमिति । यूयं मां सहकर्तुं सहकारिणं कर्तुं यतध्वं
यत्नं कुरुत । भैमीमानेतुमर्हं गच्छामि यूयं मम सहायार्थ-
मागच्छतेत्यर्थः । तव साहाय्ये ऽस्माकं किं फलमित्यत आह ।
अस्माभिरिन्द्राग्निमवरुणैर्मया सह पञ्चभिः सा भैम्यपि संवि-
भज्य भोगकालं समानभागमेव कृत्वैवोपभुज्यतां । तथा च भव-
तामपि फलमस्तीति भावः । कैः कैव । पञ्चभिः पाण्डवैः पाञ्चाली
द्रौपदीव । पाञ्चालीदृष्टान्ततैकस्याः पतिव्रताया यज्ञभिरप-
भोगेन दृष्टचरा इत्यलौकिकत्वं परिहृतं । पाण्डवीनामपभा-
वित्वात् तदानो दृष्टान्तत्वेन कलैर्योगित्वात् भविष्यदर्थज्ञान-
सामर्थ्यादप्यनं युक्तम् । जगत्प्रवाहनादितया पाण्डवपाञ्चाली-
यत्नान्तानामतीतत्वान्तदुदाहरणोक्त्यैतदुक्तमिति । पाञ्चाली ।
जनपदवाणिजः चवियस्याभिधायिनः पञ्चामशब्दः, जनपदश-
ब्दात्यचिषादिति (पा० ४।१।१६८) अपत्येऽञ् ॥ १३२ ॥

अयेति । अयं पूर्वोक्तकनिवचनाकर्णनानन्तरं तामुक्तप्र-

कीर्त्तिं भैमीं वरांश्चास्मै दातुमेवागनन्नमी ।

न लीढे धीरवैदग्धो धीरगम्भीरगाहिनी ॥ १३४ ॥

कारां मुखरस्थानुचितभाषणशीलस्य कलेर्मूर्खतां मोढुं चन्तुम-
परिवृष्टाऽसमर्था भारती सरस्वती अर्थगाम्भीर्यात् सारथा
श्रेष्ठया पश्यत्वाच्च तीव्रया दुःसहया गिरा कलेः शराघातं
वाणव्यथामिव चक्रे वाणवत् पीडाकरं पश्यं वचनमूच इत्यर्थः ।
भारतीव्रयेति पाठे अर्थगाम्भीर्येण दुःसहया ॥ १३३ ॥

कीर्त्तिमिति । हे कले अमी देवा अस्मै नलाय भैमीं दातु-
मेव, तथा भैमीं कामयमानोऽपि इन्द्राद्यर्थं भैम्या एव दूत्यं
हृतवानेवंविधोऽतिधीरः कोऽपि नास्तीति कीर्त्तिं यशः, तथा
भैमीञ्च प्रत्यक्ष्यलक्ष्यां, तथाक्तप्रकारान् वरांश्चास्मै नलाय
दातुमेवागमन् स्वयम्बरङ्गतवन्तो न तु भैमीं वरोतुमिति त्वं
नो वेत्सीत्यर्थः । देवा हि केनापि प्रकारेण परोक्ष्य परितुष्टाः
सन्तो वरं ददते । कुतोऽहं न वेत्सीत्यत आह । यस्मादगम्भी-
रस्य तलसर्गस्य गाहिनी सर्गिणी गम्भीरार्थगाहिणी न भवती-
त्यर्थः, एवम्भूता मूढानां बुद्धिर्धीराणां महाशयानां वैदग्ध्यो
चातुरीं न लीढे न वेत्तीत्यर्थः । त्वं तु मूर्खत्वादेतेषां अभिप्रा-
यमज्ञातोपहसितवानिति भावः । अधीरेत्यकारप्रक्षेपेण सम्बोध,
अगम्भीरगाहिनी ते धीर्वैदग्धीमर्थादेतेषां न लीढ इति वा ।
हे अधीर्बुद्धिरहित मन्दबुद्धे कले अगम्भीरगाहिनी ते धीर-
वैदग्धीमचातुर्यं नास्वादयत्यपि तु प्राप्नोत्येवेति काका वा

वाग्मिनीं जडजिह्वां प्रतिवक्तुमशक्तिमान् ।
 लीलावद्देहितां कृत्वा दैवानेवावदत् कलिः ॥ १३५ ॥
 प्रींक्षि वाञ्छितमस्माभिरपि तां प्रति सम्प्रति ।
 तस्मिन्नले न लेशोऽपि कारुण्यस्यास्ति नः पुनः ॥ १३६ ॥
 वृत्ते कर्मणि कुर्मः किं तदा नाभूम तत्र यत् ।
 कालोचितमिदानीं नः शृणुतालोचितं सुराः ॥ १३७ ॥

व्याख्येयं । लीले । लिखेः स्वरितत्वात्तद्ध् । कचिच्छेदीति पाठः
 ॥ १३४ ॥

वाग्मिनीमिति । कलिः वाग्मिनीं वदते युक्तिपरम्पराचतुरां
 तां देवीं प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तरं दातुं अशक्तिमान् असमर्थो यतः
 प्रत्युत्तरास्फुरणे जडजिह्वः कुण्ठितवदनशक्तिः अत एव तां
 लीलया विलासय्याजेनावद्देहितां कृत्वाऽप्रियं तां प्रति वक्तुम-
 युक्तमित्येवंप्रकारं परिहास्य दैवानेवावदत् ॥ १३५ ॥

प्रींक्षीति । हे देवाः सम्प्रति अस्माभिरपि तां भैमीं प्रति
 वाञ्छितं अभिलाषः प्रींक्षि परिमार्जितः त्यक्तमित्यर्थः । नोऽ-
 स्माकं पुनः कारुण्यस्य लेशोऽपि तस्मिन्नले नास्ति नलमपकर्तुं
 प्रवृत्तामह इत्यर्थः । प्रींक्षि । उच्छेर्वर्जनाद्यात् कर्मणि चिष्
 ॥ १३६ ॥

वृत्त इति । हे देवाः स्वयम्परसवणे कर्मणि वृत्ते जाते
 मति किं कार्यं कुर्मोऽपि तु किञ्चिदिदानीं कर्तुं न शक्याः ।
 पद्यान्नापमानं भवति न तु तस्माभः परदारत्वाद्गतशोको न

प्रतिज्ञेयं नले विज्ञाः कलेर्विज्ञायतां मम ।

तेन भैमीच्च भूमिच्च त्याजयामि जयामि तम् ॥ १३८ ॥

नैषधेन विरोधं मे चण्डतामण्डितौजसः ।

जगन्ति हन्त गायन्तु रवेः कैरववैरवत् ॥ १३९ ॥

कर्त्तव्य इति च । तस्मात्तां प्रति वाञ्छितं त्यक्तमित्यर्थः । यद्
यस्मात्तदा स्वयम्बरसमये वयं तत्र नाभूम स्थिताः । तदानां
चेत्तत्र भविष्यामस्तर्हि तथैवाकरिष्यामस्तन्नाभूदित्यर्थः । हे
देवा यूयं इदानीं पुनर्भैम्या नले वृते सत्यपि कालोचितं सम-
योचितं नोऽस्माकमालोचितं विचारं दृष्टुं आकर्षयत । नले
क्षपालेगोऽपि नास्ति इति मयोक्तं तत्प्रकारमाकर्षयतेत्यर्थः ।
नः । अस्मदोद्दयोऽस्तेति (पा० १।१।५८) वज्रत्वं । आलोचितं
भावे क्तः ॥ १३७ ॥

तदेवाह । प्रतिज्ञेति । हे विज्ञाः कलेर्ममेयं प्रतिज्ञा नले
विषये विज्ञायतां भवद्भिरिति शेषः । इयमिति किं । अहं तेन
नलेन प्रयोज्येन भैमीच्च भूमिच्च त्याजयामि यीधं मोचयामि
अत एव तं जयामि इति प्रतिज्ञा मम चेत्तत्त्वेवं वर्त्तत इति
भवद्भिर्ज्ञायत एव तथापि स्पृष्टं मया कथ्यते, तदाकर्ष्यतामि-
त्यर्थः । कलेर्ममेत्यहङ्कारः सूचितः । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि
द्वितीया । त्याजयामि जयामीति वर्त्तमानसामीप्ये भविष्यति
सट् ॥ १३८ ॥

नैषधेनेति । चण्डतया भूभैमीपरित्याजनद्वाराऽतिपीडा-

द्वापरः साधुकारेण तद्विकारमदीदिपत् ।

प्रणीय अवणे पाणिमवोचन्नमुचे रिपुः ॥ १४० ॥

कारित्वान्निर्दयत्वेन मण्डितौजसोऽलङ्कृततेजसो मे मम नैषधेन
सह विरोधं जगतीत्रयेऽपि लोका गायन्तु कीर्त्तयन्तु । कस्य
किमिव । मण्डितामण्डितौजसो रवेः सूर्यस्य कैरवैः कुमुदैः
सह वैरवत् विरोधमिव । इन्त खेदे । अयोग्येन हीनतेजसा
नलेन सह विरोधारम्भात् चैलोक्ये यद्यप्यपयशो भविष्यति
तथापि किं कुर्वं इति रे वद । अपयशःसमुदयेऽपि सूर्येण
कैरववैरवत् मयापि नलवैरं करिष्यत एवेति भावः । एतेन दर्पः
सूचितः ॥ १३८ ॥

द्वापर इति । द्वापरस्तृतीययुगरूपः सहचरः तस्य कलैर्वि-
कारं नलेन सह विरोधरूपं साधुकारेण साध्वितिशब्दाच्चार-
णेन अदीदिपत्, साधूचितमेव त्वया विचारितमित्युद्दीपया-
मास, तस्य प्रोत्साहनं चकारेत्यर्थः । अथ नमुचेर्देत्यस्य रिपु-
रिद्धौ युष्माभिः साहाय्यं कर्त्तव्यमिति कलिनोक्तस्य वचन
उत्तरत्वेनैतद्वापरमध्येऽस्माभिर्न स्वीयत इति लौकिकाभि-
नयव्यञ्जनवशाच्छ्रवणे पाणिं प्रणीय यत् त्वया विचारितं
तदस्माभिः श्रोतुमप्यनर्ह्यमिति वा पाणिभ्यां कर्त्तुं पिधाप
कलिमवोचत् । अदीदिपत् । दीपेर्णनाशटि, भाजभासभाष
दीप (पा० ७।४।७) इत्यादिनापधाङ्त्वविकल्पः ॥ १४० ॥

विस्त्रेयमतिरस्मात् साधु वैलक्ष्यमोक्षसे ।

यदत्तेऽल्पमनल्पाय तदत्ते ह्रियमात्मने ॥ १४१ ॥

विस्त्रेयेति । हे कले त्वं विस्त्रेयाश्चर्यहेतुर्मतिर्यस्यैवविधोऽसि
यस्माच्चमस्मात् वर्त्तमानं वैलक्ष्यं सलज्जत्वं साधु मन्यक्प्रका-
रेण ईक्षसे जानासि । पराशयवेदितया तव तीक्ष्णपुद्गिलादयं
विस्मिताः स्म इत्युपहासः । साधूचितं यद्वैलक्ष्यं तद्यस्मादीक्षस
इति वा । कथं भवत्सु वैलक्ष्यमुचितमित्याशङ्क्य समर्थयते । पुरुषो
ऽनल्पाय महते पुरुषायाल्पं अतितुच्छं वस्तु दत्ते इति यत् स
पुरुषस्तदल्पवस्तुदानं कर्म आत्मने स्वस्मै ह्रियमेव दत्ते । महते
यत् अल्पं दीयते तदल्पदानमेव कर्त्तुं दात्रे पुरुषाय लज्जामेव
दत्ते । तेन तस्य लज्जैव भवतीत्यर्थ इति वा । तथा च महते
नस्माय अस्माभिरल्पमेव दत्तमिति विपादादस्मात् लज्जा युक्तै-
वेति भावः । अतितरां नलमाहात्म्यं सूचितं । एतेन दूरात्तः
प्रेक्ष्येति तस्योत्तरं । यद्यदि तत्तर्हीति वा योज्यं । यदा अन-
ल्पाय न विद्यतेऽन्यो यस्मादिति होनायेत्यर्थः । यदस्मादादि-
रन्यं कस्कोऽयं धर्ममर्माणि कृन्ततीत्याद्युपासमावचनं दत्ते क-
रीति तत् स्वस्मै ह्रियमेव दत्ते । अधमस्य महोपासमायोग्यस्य
तवान्प एवोपासमाः कृत इति विपादादस्माकं वैलक्ष्यं युक्तमे-
वेति व्याख्येयम् । अधमानान्पमपि उपासमादि यदत्ते तत्
स्वस्मै ह्रियं दत्ते । अधमेन सह मन्मायणनिषेधात् तस्योपास-
मोऽपि न कार्यः स तन्माभिः कृतः । तथा च पापरूपेण भवता

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मदुपघ्रा सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

सह सम्भाषणमस्माभिरनुचितं कृतमिति विषादादस्मासु वैलक्षण्यं युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्तिः ॥ १४२ ॥

दानात्मत्वनलमहत्त्वप्रकटनपूर्वं वैलक्षण्यस्योचितीं समर्थयते । फलेति । यस्या नलभक्तेः शतांशोऽपि शततमो भागः फलस्य सीमां नर्यादीभूतां निरतिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाममोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति सास्मदुपघ्राऽस्मदाश्रयास्मद्विषया नलस्य भक्तिरवकेशिनी फलभूता जाता । यस्या भक्तेः शततमेनांशेन वशीकृतैरस्माभिः सन्तुष्य फलरूपत्वेन चतुर्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते तस्या निरतिशयायाः परिपूर्णायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभावादस्माकं दातुमसमर्थ्यात् सा निष्फलाैव जातेत्यर्थः । निरतिशयभक्त्युक्तत्वान्नक्षते नलाय चतुर्वर्गोऽप्यन्यतरफलत्वाद्दातुमयुक्तः । तादृशाय भैमीलक्षणात्पतमफलदाने कृतेऽस्माकं लज्जा युक्तैवेति भावः । यच्छततमांशवशीकृतैरस्माभिर्दत्तसामर्थ्या नलोऽप्यन्यसौ जगाय फलावधिं चतुर्वर्गं दातुं शक्नोतीति यावत् सा भक्तिरपूर्णा निष्फला जातेति वा व्याख्येयम् । सोऽपीति पाठे चतुर्वर्गे ददतामस्माकं न नलोऽपि क्रियमाणकर्मफलमर्थ्यादां प्रह्वारपणं ददति । तस्याः पुनः प्रत्यर्पणात् अस्माकश्च माम्यमेव । किन्तु नलस्यास्मद्विषया निरतिशया कर्माभावस्यापि अह्वले वार्षणात्

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ।

लोकपालविशालोऽसौ निषधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं चमामृति ।

निचिताखिलधर्मे च द्वापरस्त्रोदयं वयम् ॥ १४४ ॥

फलाभिसन्धानरहिता भक्तिर्वन्ध्या जाता । तादृशम् भक्ति-
फलदानेऽस्माकममामर्थ्यात् तथा च वैलक्षण्यं युक्तमेवेति त्या-
ख्येयम् । यच्छतां । सन्वन्धे षष्ठी । अतश्चाषावशयेति विष्टह्य
लक्षणया अततमोऽश इति । उपमा आश्रय इति साधुः ॥ १४२ ॥

नलो वैराद्या न भवतीत्याह । भव्य इति । हे कले रागदे-
षादिराहित्येन साध्वी निर्मला मतिर्यस्य तस्मिन्नले विषये ते
व्यवसायो वैरकरणोद्यमो भव्यः शुभोदको न । किञ्च निषध-
देशानामाह्लादकत्वात् सुधाकरश्चन्द्रोऽयं नलः, लोकपाला
दिक्पालास्तददिशेषेण शालते शोभते स्वाभाविकेन शौर्या-
दिना तदंशत्वाद्वा लोकपालवन्महाशयः । अतस्तेन सह वैरं
तव शुभोदकं न भवतीति न तत् कार्यमित्यर्थः । मते इति
पाठे, असाध्वी मतिर्यस्येति अकारप्रत्ययेण कलेर्विशेषणं । मतः
कलेरिति पाठे असाधोर्द्वापरादेरनुमत इति व्यवसायविशेष-
णम् ॥ १४३ ॥

एतदेव स्पष्टयति । नेति । वयं तस्मिन् चमामृति राशि नले
कलेस्तुर्ययुगम्य तवावकाशं प्रवेशावसरं न पश्यामः सम्भावयामः ।
तथा भवन्मित्रस्य द्वापरस्य च उदयं नलपराभवमामर्थ्यं न

फलसीमां चतुर्वर्गं यच्छतांशोऽपि यच्छति ।

नलस्यास्मादुपघ्रा सा भक्तिर्भूतावकेशिनी ॥ १४२ ॥

यद्द सन्मापणमस्माभिरनुचितं कृतमिति विषादादस्मासु वैलक्षण्यं
युक्तमेवेति वा । इयमपि वक्रोक्तिः ॥ १४१ ॥

दानात्मात्मनलमहत्त्वप्रकटनपूर्वकं वैलक्षण्यसौचित्यं समर्थ-
यते । फलेति । यस्या नलभक्तेः शतांशोऽपि शततमो भागः फलस्य
सीमां मर्यादीभूतां निरतिशयफलरूपं चतुर्वर्गं धर्मार्थकाम-
मोक्षरूपं यच्छति नलाय दातुं शक्नोति सास्मादुपघ्राऽस्मादा-
श्रयास्माद्विषया नलस्य भक्तिरवकेशिनी फलभूता जाता । यस्या
भक्तेः शततमेनांशेन वशीकृतैरस्माभिः सन्तुष्य फलरूपत्वेन चतु-
र्वर्गोऽपि नलाय दातुं शक्यते तस्या निरतिशयायाः परिपू-
र्यायाश्चतुर्वर्गादधिकतमस्य फलस्याभावादस्माकं दातुमसाम-
र्थ्यात् सा निष्फलैव जातेत्यर्थः । निरतिशयभक्तेर्युक्तत्वान्नहते
नलाय चतुर्वर्गोऽप्यल्पतरफलत्वाद्दातुमयुक्तः । तादृशाय भैमी-
लक्षणात्पतमफलदाने कृतेऽस्माकं सज्जा युक्तैवेति भावः ।
यच्छततमांशवशीकृतैरस्माभिर्दत्तमात्रमर्थो नलोऽप्यन्यसौ जनाय
फलावधि चतुर्वर्गं दातुं शक्नोतीति यावत् सा भक्तिरपूर्णा
निष्फला जातेति वा व्याख्येयम् । नोऽपीति पाठे चतुर्वर्गं दद-
तामस्माकं न नलोऽपि क्रियमाणकर्मफलमर्यादां ब्रह्माप्यंशं
ददाति । तस्याः पुनः प्रत्यर्पणात् अस्माकस्तु साम्यमेव । किन्तु
नलस्यास्माद्विषया निरतिशया कर्माभावाद्यापि ब्रह्मणे वार्पणात्

भव्यो न व्यवसायस्ते नले साधुमतौ कले ।

लोकपालविशालोऽसौ निपधानां सुधाकरः ॥ १४३ ॥

न पश्यामः कलेस्तस्मिन्नवकाशं क्षमाश्रुति ।

निचिताखिलधर्मो च द्वापरस्योदयं वयम् ॥ १४४ ॥

फलाभिसन्धानरहिता भक्तिर्वन्ध्या जाता । तादृशम् भक्ति-
फलदानेऽस्माकमभामर्थ्यात् तथा च वैलक्षण्यं युक्तमेवेति व्या-
ख्येयम् । यच्छतां । सम्बन्धे षष्ठी । शतञ्चाषावंशयेति विगृह्य
लक्षणया शततमोऽंश इति । उपमा आश्रय इति साधुः ॥ १४२ ॥

नलो वैराहो न भवतीत्याह । भव्य इति । हे कले रागद्वे-
षादिराहित्येन साध्वी निर्मला मतिर्यस्य तस्मिन्नले विषये ते
व्यवसायो वैरकरणोद्यमो भव्यः शुभोदको न । किञ्च निपध-
देगानामाह्लादकत्वात् सुधाकरश्चन्द्रेऽयं नलः, लोकपाला
दिक्पालास्तद्विशेषेण शालते शोभते स्वाभाविकेन शौर्या-
दिना तदंशत्वाद्वा लोकपालवन्महाशयः । अतस्तेन सह वैरं
तव शुभोदको न भवतीति न तत् कार्यमित्यर्थः । मते इति
पाठे, असाध्वी मतिर्यस्येति अकारप्रत्ययेण कलेर्विशेषणं । मतः
कलेरिति पाठे असाधोर्द्वापरादेरनुमत इति व्यवसायविशेष-
णम् ॥ १४३ ॥

एतदेव स्फुटयति । नेति । वयं तस्मिन् क्षमाश्रुति राज्ञि नले
कलेस्तुल्ययुगम्य तवावकाशं प्रवेशावसरं न पश्यामः सम्भावयामः ।
तथा भवनिचयस्य द्वापरस्य च उदयं नलपराभवमभामर्थं न

सा विनीततमा भैमी व्यर्थानर्थग्रहैरहो ।

कथं भवदिधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४५ ॥

सम्भावयामः यतो नितरां चिता अर्जिता अखिला धर्मा येन
 त्रैतस्मात्तद्धर्मानुष्ठानरीतिरुभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममथवाद्-
 भयोः पापरूपत्वान्त्रावकाशलेभोऽपि न सम्भाव्यत इत्यर्थः ।
 यद्यपि देवा नलपराभवस्य भविष्यत्तां जानन्ति तथाप्युत्साह-
 भङ्गद्वारा कलिनिषेध एव तात्पर्यात् अवकाशं न पश्याम
 इत्युच्यते । यद्वा पश्याम इति वर्तमानसामीप्ये भविष्यति लट्-
 प्रयोगात् प्रसृतोऽवकाशो नास्ति विलम्बेन भविष्यतीति सूचि-
 तमिति ज्ञेयम् । अथ च यथासङ्गेन तितित्वाशीले पुरुषे कल-
 हावकाशो न निश्चितः सकलधर्मरहस्ये च सन्देहस्योदयः प्रभ-
 वतीति युक्तम् ॥ १४४ ॥

भैम्यपि न वाध्येत्याह । चेति । पातिव्रत्यादिधर्मनिष्ठत्वा-
 दिनीततमा सा भैमी व्यर्था निर्हेतुको वैराचरणलवणोऽनर्थ-
 स्तत्र यद्येऽभिनिवेशो येषां तैर्भवदिधैः कथमिव वाध्या पीड-
 यितव्याऽनुचितमेतत् । अथे कष्टम् । सम्मुद्भिर्वा आश्चर्य्यं वा ।
 कैः केव । विगिष्टैर्भ्रमैर्विषयज्ञानैर्विनीतं सुतरामपाहतं तमो-
 ऽज्ञानं यथैवभूता भ्रान्तिज्ञानविरोधिनी प्रमितिः सम्यगनुभू-
 तिस्त्वाप्तिकरजतादिधीरिव । कथं वाध्येत्यर्थः । किमभूतैर्विभ्रमैः ।
 व्यर्था निष्कामोऽनर्थस्य उद्विग्नजतादेर्यद्येऽज्ञानं येषां तैः । अ-
 विनीततमा सा इति पदच्छेदः । आः कोपे, मितरामविनीत
 यथम कमे इति वा ॥ १४५ ॥

तन्नासत्ययुगं तां वा चेता स्पर्द्धितुमर्हति ।

एकप्रकाशधर्मीणं न कलिदापरौ युवाम् ॥ १४६ ॥

तन्नेति । उक्तिविशेषेण धङ्गिः श्लोकेः पुनरपि तौ न वाध्या-
वित्याह । तमिति । न असत्यं नामत्यं किन्तु सत्यमेव युगं सत्य-
युगं कृतयुगमिति यावत् । तत् तं नलं तां भैमीं वा स्पर्द्धितुं
तुल्यितुं अर्हति तथा चेतायुगमपि स्पर्द्धितुमर्हति न तु
जेतुमित्यर्थः । यथा सङ्गेन वा योज्यं । यस्मादेको मुख्यः स
चामौ प्रकाशधर्मा च तं तां च प्रकाशः प्रमिद्धो धर्मी यस्य
यस्याह । यस्यादेकशब्देन कर्मधारयः, लोकत्रयस्त्रीपुंसमध्ये
तावेव धर्मप्रधानौ यतः तस्मात् सत्ययुगस्यापि चतुस्वरणधर्म-
त्वादिकप्रकाशधर्मत्वात् सत्ययुगं स्पर्द्धितुमर्हति, चेतायाम्
त्रिचरणधर्मत्वेऽपि कलिदापरापेक्षया धर्मवाञ्छन्त्यात् कृतयुग-
साधर्म्यात् एकप्रकाशधर्मावसम्भवात् नापि स्पर्द्धितुमर्हतीत्यर्थः ।
कलिदापरौ युवां युगे पुनः तौ स्पर्द्धितुं नार्हय, इति विभक्ति-
विपरिणामः कार्यः । तयोर्द्धर्मैकप्रधानत्वात्, युवयोस्वाधर्मवा-
ञ्छन्त्यात्, युवां तोल्यितुमममर्थो किं पुनर्जेतुमित्यर्थः । आ मा-
मन्येन सत्यं यत्र तदासत्यं तत्र तद्युगं चतुस्वरणाधर्मयुक्तं कृत-
युगं तत्र चेतायुगं तौ स्पर्द्धितुं नार्हतः अपि तर्हत एवेति काकुः ।
उक्तादेव हेतोः नामत्ययुगं कृतयुगं तौ स्पर्द्धितुमर्हति । तत्रैव
तयोः सत्त्वाद् धर्मप्रधानाश्च । चेतायुगञ्च नार्हति । यथाणा-
मणधर्ममंस्पर्शात् । तत्र तयोरमत्त्वाच्चेति वा । कलिदापरयोः

सा विनीततमा भैमो व्यर्थानर्थयच्चैरहो ।

कथं भवद्विधैर्वाध्या प्रमितिर्विभ्रमैरिव ॥ १४५ ॥

सम्भावयामः यतो नितरां चिता अर्जिता अखिला धर्मा ये
 औतस्मार्त्तधर्मानुष्ठानरीतिरुभयत्र हेतुः । तस्य धर्ममयत्वात्
 भयोः पापरूपत्वान्तत्रावकाशलेशोऽपि न सम्भाव्यत इत्यर्थं
 यद्यपि देवा नलपराभवस्य भविष्यत्तां जानन्ति तथाप्युक्ता
 भङ्गद्वारा कलिनिषेध एव तात्पर्यात् अवकाशं न पश्य
 इत्युच्यते । यदा पश्याम इति वर्तमानसामोष्ये भविष्यति इ
 प्रयोगात् प्रभृतोऽवकाशो नास्ति विलम्बेन भविष्यतीति सा
 तमिति ज्ञेयम् । अथ च यथासङ्गेन तितित्वाशीले पुरुषे इ
 दावकाशो न निश्चितः सकलधर्मरहस्ये च सन्देहस्योदयः
 वतीति युक्तम् ॥ १४४ ॥

भैम्यपि न वाध्येत्याह । सेति । पाति दि वि
 दिनीततमा सा भैमो व्यर्थो निर्हेतुको वै १ । ५ । ५ ।
 स्तत्र यदोऽभिनिवेशो येषां तैर्भवद्विधैः कथमिव वाध्या
 यितव्याऽनुचितमेतत् । अहो कष्टम् । समुद्भिर्वा ।
 कैः केव । विगिष्टैर्भैमैर्विपर्ययज्ञानैर्विनीतं सुतरामपाकृत
 ऽज्ञानं यथैवभूता भ्रान्तिर्ज्ञानविरोधिनी प्रमितिः प्रमा
 तिष्ठात्पियरजतादिधीरिव । कथं वाध्येत्यर्थः । ।
 व्यर्थो निष्कलोऽगर्थेण शक्तिरजतादेर्गोहो ज्ञानं येषां
 विनीततमा सा इति पदव्येदः । याः कोपे, वि १ । ५ ।
 अधम च भे इति सा ॥ १४४ ॥

करिष्येऽवश्यमित्युक्त्वा करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्योऽपि हेतवस्तव ॥ १४७ ॥

करिष्य इति । हे कलेऽवश्यं निश्चितं करिष्येऽर्थान्नलपरा-
भवं इत्युक्तिः प्रतिज्ञावचो यस्यैवम्भूतस्त्वं करिष्यन्नपि कर्तुंका-
मोऽपि दुष्यसि दुष्टो भवसि । अपकारस्य भविष्यत्त्वादिदानो
साक्षात्कायव्यापाराभावेऽपि मनस्सपकारकरणवासनाया दृढ-
त्वाद् वचनेन चानुवादाद्विविधबाधकसङ्गावाद् ब्रह्मचर्याया
अकरणेऽपि ब्रह्मचर्यां करिष्याम्यादाविवेत्यर्थः । कुर्वाणो दुष्टो
भविष्यसीति किं वाच्यमित्यपिशब्दार्थः । अथ वा कर्त्ता दुष्यसेव
प्रतिज्ञाभङ्गादिति किं वाच्यमिति । कार्यभाधिका दृष्टादृष्ट-
सामग्री तावन्तया सम्पादयितुमशक्या किन्तु ना तस्य तस्य
तत्तत्कर्म्मवशात् स्वयमेव सम्पद्यत इत्यर्थान्तरन्यासः । तथा चैवं
तया चित्ते धृतेऽनूदिते चेदिविधपातकमेव भवति न तु तं परा-
भवितुं शक्नोषीति । यद्यपि तं पराभवितुं शक्यमे तथापि
नान्नाय दृष्टादृष्टगामयेव तत्र प्रयोजिका न तु त्वमिति ।

पुरुषत्वात् नलेन सह चेतस्याश्च स्त्रीत्वात् भैम्या सह सद्भिर्म-
 भावनायां पार्थक्येन निषेधो युक्त इति वा । कृतयुगं तं सद्भिर्तु
 नार्हति । युवामपि नार्हयः । सत्ययुगेऽधर्मालेशमभावनापि
 सम्भवेन तु नले । तथा चेत्यामपि न तु भैम्यां । तथा चाद्य-
 युगद्वयं ताभ्यां सद्भिर्तुमपि न शक्यं, युवां पुनर्न शक्ताविति
 किं वाच्यमित्यर्थ इति वा । अथ च दस्योर्युगं नलं सद्भिर्तु-
 मर्हति । गार्हपत्याहवनीयदक्षिणाग्नित्रयरूपा चैता च भैमी
 सद्भिर्तुमर्हति । यत एकः केवलः प्रकाश उज्ज्वलः प्रसिद्धो वा,
 धर्मस्वभावः सौन्दर्यदिगुणो वा, ययोर्भैमीनलयोः प्रकाशगो-
 भालक्षणे धर्मो ययोरिति वा । अग्नित्रयपक्षेऽप्येकः केवलः
 प्रकाशस्तेज एव धर्मस्वभावो यस्या इति सौन्दर्यादीप्तत्वात्
 पाविद्याच्च दस्युगमग्नित्रयश्च ताभ्यां तुल्यं भवितुमर्हतीत्यर्थः ।
 कलिदापरौ युवां पुनर्न । असुन्दरत्वात् पापप्रधानत्वाच्चेत्यर्थः ।
 अथ चैको विरुद्धधर्मरहितः प्रकाशो निश्चितश्च धर्मो यत्र
 तच्च ताश्च कलहमन्देहो सद्भिर्तु नार्हतः । विरुद्धधर्माले हि
 कलहसम्भवो विग्रेषधर्मप्रकाशे च सन्देहसम्भवः । तत्रं त्वेकध-
 र्मत्वात् प्रकाशमानधर्मात्वाच्च कलहसन्देहो न सम्भवति इति
 युक्तमिति भावः । चैताग्निचितये युगे, प्रकाशश्च प्रसिद्धे स्यात्,
 मन्देहदापरौ चायेत्यमरः । प्रकाशधर्मशब्दयोः पूर्वं वज्रग्रीवो,
 धर्मादनिष् केवलात् (पा० ५।४।१२४) इति ममासान्तः, पद्यात्
 पूर्वेषु ममामः ॥ १४६ ॥

करिष्येऽवगमिष्युक्त्वा करिष्यन्नपि दुष्यसि ।

दृष्टादृष्टा हि नायत्ताः कार्योऽपि हेतवस्तव ॥ १४७ ॥

करिष्य इति । हे कलेऽवगमं निश्चितं करिष्येऽर्थान्तलपरा-
भवं इत्युक्तिः प्रतिज्ञावचो यस्यैवभूतस्त्वं करिष्यन्नपि कर्तुंका-
मोऽपि दुष्यसि दुष्टो भवसि । अपकारस्य भविष्यत्वादिदानो
धात्वात्काथय्यापाराभावेऽपि मनस्वपकारकरणवामनाया वृत्त-
त्वाद् वचनेन चानुवादाद्विविधबाधकमङ्गावाद् ब्रह्महत्याया
अकरणेऽपि ब्रह्महत्यां करिष्याम्यादाविवेत्यर्थः । कुर्वाणे दुष्यो
भविष्यतीति किं वाच्यमित्यपिशब्दार्थः । अथ वा कर्त्ता दुष्यस्यैव
प्रतिज्ञाभङ्गादिति किं वाच्यमिति । कार्यसाधिका दृष्टादृष्ट-
सामग्री तावन्नया सम्पादयितुमशक्या किन्तु सा तस्य तस्य
तत्तत्कर्मवशात् स्वयमेव सम्पाद्यत इत्यर्थान्तरन्यासः । तथा चैवं
त्वया चित्ते धृतेऽनूदिते चेद्विविधपातकमेव भवति न तु तं परा-
भवितुं शक्नोतीति । यद्यपि तं पराभवितुं शक्यमे तथापि
नलाय दृष्टादृष्टसामग्र्येव तत्र प्रयोजिका न तु त्वमिति ।
मयैवं करिष्ये मयैवं कृतमित्यादिरूपां प्रतिज्ञां प्रति स्वमात्रस्य
कारणत्वाभावाद् दृष्टादृष्टकारणवैगुणेन प्रतिज्ञाभङ्गस्यापि
शङ्कितत्वादिन्द्रोऽपि कर्त्तुमशक्तस्त्वं तु को नाम वराक इति च
भावः । यदा दृष्टादृष्टरूपा हेतवः । दृष्टसामग्री यथा कय-
ञ्चित् यद्यपि सम्पादयितुं शक्यते तथाप्यदृष्टसामग्री त्वया न
शक्यते । तथा च नमेन यदि परमो धर्माः कृतमहिं स त्वया

द्रोहं मोहेन यस्तस्मिन्नाचरेदचिरेण सः ।

तत् पापसम्भवन्तापमाप्नुयादनयात्ततः ॥ १४८ ॥

युगशेष तव द्वेपस्तस्मिन्नेव न साम्प्रतं ।

भविता न क्षिप्तायैतद्वैरं ते वैरसेनिना ॥ १४९ ॥

पराभवितुमशक्यः । अथाधर्माः कृतस्तर्ह्यधर्मवशादेव तस्य ता-
दृशी दशा भविष्यति त्वया किं क्रियते इत्युभयथापि दोषात्,
सद्यैवं क्रियते, करिष्यते, कृतमित्यादिवस्ताना न कार्य्येति भावः ।
इत्युक्तेति पाठे अवश्यं वश्यं वा करिष्ये इत्युक्त्याऽकारप्रसङ्गेष्टा-
करिष्यन्नपि दुष्यसि । वाङ्मात्रेणापि पापसिद्धेः किं पुनः करि-
ष्यन्निति । अन्यत् पूर्ववत् । कार्य्यायाः । तस्येदमित्यर्थः । तस्मै
हितमित्यर्थ इति वा ॥ १४७ ॥

द्रोहमिति । यः पुरुषो मोहेनाज्ञानेनापि तस्मिन् पुण्यश्लोके
ऽनपकारिणि द्रोहमपकारमाचरेत् स पुरुषस्ततस्तस्मात् अनया-
दन्यायाद्धेतोर्चिरेण तस्मात्तादृशापकरणजातात् पापात् न-
श्वो यस्तं पापं दुःखं आप्नुयात्, बुद्धिपूर्वकारो लभत इति
किं वाच्यमित्यर्थः । नलद्रोहस्तस्मात् त्वया सर्वथा त्याज्य इति
भावः । अनेन शापोऽपि दत्त इति ज्ञेयम् । मोहेनेत्यत्रार्था-
दपिशब्दो योज्यः । मोहश्चेन स्वामिन् अज्ञानाश्रय मूर्खतर
इति वा मध्येधर्मः ॥ १४८ ॥

युगेति । ते युगानां मत्यादीनां शेष कल्पे तस्मिन्मन्त्रे तवैव
द्वेषो न साम्प्रतमयुक्तः । यगमादैरसेनिना मन्त्रेण सह एतत्

तत्र यामीत्यसञ्ज्ञानं राजसं सदिहास्यताम् ।

इति तत्र गतो मा गाः राजसंसदि द्यास्यताम् ॥ १५० ॥

गत्वान्तरा नलं भैमो नाकस्मात्त्वं प्रवेक्ष्यसि ।

पणाच्चक्रमसंयुक्तं पश्यमानं उकारवत् ॥ १५१ ॥

प्रारब्धं चैरं ते तुभ्यं हिताय न भविता शुभोदकं न भविष्यति ।

युगेषु शेष इति निर्द्धारणे सप्तमीममामः । साम्प्रतमव्ययम् ।

द्वितयोगे तुभ्यमिति चतुर्थो ॥ १४८ ॥

तत्रेति । हे कले तत्र नलममीपे पराभवार्थं यामि गच्छा-
मीति एवमूतं राजसं ज्ञानं रजोगुणसहितं विचारामहं अत
एवासदृशोभनं सदर्शमानं दृष्ट्वास्मिन् काले देगे वास्यतां त्यज्य-
तां इति, भद्गद्रमिति वा, इति विचार्येति यावत् । इति किं । तत्र
राजसंसदि तस्यां नलमभायां गतः मन् द्यास्यतां परिहामास-
दत्वं मा गाः । एवं विचार्य तत्र गतः मध्येरूपहास्य एव भविष्यमि ।
न तु नलं पराभवितुं गच्छामीत्येवंविधो विचारः परित्याज्य
एवेत्यर्थः । अमसदिति विरोधाभासः । तत्र यामीति ज्ञानममत्
अयुक्तं यतो राजसं । तर्हि किं कर्त्तव्यं तत्राह । दृष्ट्वास्मिन्नेव
देगे आस्यतां श्यीयतां इत एव परावर्त्तनीयमित्यर्थः । इति
अमदीयं ज्ञानं भद्गद्रमितीतिशब्दमावृत्य व्याख्येयम् । विपक्षे
माधकमाह उत्तरार्द्धेन । तत्र स्वयम्बरे गतो राजमभायां
स्वयम्बरे दृष्टे किमर्थमागत इति द्यास्यतामेव गमिष्यमि ॥ १५० ॥

गतेति । हे कले निपद्यदेयान् गत्वा प्राप्य नलं भैमोमन्तरा

नलभैस्योर्मध्ये अकस्माच्छीघ्रं दुरितलक्षणकारणमन्तरेण वा तं न
 प्रवेक्ष्यमि प्रवेशं कर्तुं न शक्यमि । नलस्य पुष्पश्लोकत्वाङ्गैर्म्याद्य
 पातिप्रत्यादिधर्मयुक्तत्वात् तौ पराभवितुं न शक्नोपीत्यर्थः । क
 इव । असंयुक्तं पूर्वं सन्धितया पृथक्कृतप्रकृतिप्रत्ययविभागः
 पश्चात् पद्यमानं संहितया प्रयोगार्हमुच्चार्यमाणमिति यावत्,
 एवम्भूतं षष्ठाक्षरं षष्ठमिति शब्दरूपस्य वर्षवृन्दमन्तरा मध्ये
 उकारवत् उकारो वर्त्तते यथाऽकस्मादिधिमन्तरेण न प्रविश-
 तीति साधर्म्योपमा । षट्शब्दात् षष्ठीवज्जवचने, षट्चतुर्थ्येति
 (पा० ७।१।५५) नुटि तत्संहिते आमि, स्वादिष्वसर्वनामस्थान
 इति (पा० १।४।१७) पूर्वपदस्य पदत्वात्, झलां जशोऽन्त इति
 (पा० ८।२।३८) जस्वेन टकारस्य उकारे, न पदान्तादिति
 (पा० ८।४।४९) निषेधस्य, अनाम्बवतीति (पा० ८।४।४९ सू० १
 वा०) निषेधात् पुना छुरिति (पा० ८।४।४९) छुत्वेन नाम्नो न-
 कारस्य णकारादेशे, यरोऽनुनासिक इति (पा० ८।४।४५) उका-
 रस्यापि अनुनासिकस्य व्यवस्थितविकल्पत्वादनुनासिकस्यात्र नि-
 त्यत्वेन णकारे जाते सर्वथापि न स्वेन रूपेण षष्ठमिति पद-
 मध्ये उकारो यथा प्रवेशं लभते तथा तयोर्मध्ये त्वमपीत्याशयः ।
 अन्यथा विकल्पत्वात् षष्ठे षट्नामिति स्यात्, तन्नाभूदित्यत्र वा-
 षन्तितविभाषाऽङ्गीकरणीया । षष्ठाक्षेत्यत्र चकारः पृथक्कृत्य
 गैर्मौ चेति योज्यः । तथा च क्रमेण पर्यायेण संयुक्तं षष्ठमिति
 कर्मभूतशब्दरूपं अकारा उकारो यथा न प्रविशति, असंयुक्ताव-
 ष्ठार्था यद्यपि स्वेन रूपेणावस्थानं वर्त्तते तथापि संयुक्तावस्थायां

अपरेऽपि दिशामीशा वाचमेनां शचीपतेः ।

अन्वमन्यन्त किन्त्वेनां नादत्त युगयोर्युगं ॥ १५२ ॥

कलिं प्रति कलिं देवा देवान् प्रत्येकशः कलिः ।

सोपहासं समैर्वर्णैरित्थं व्यरचयन्मिथः ॥ १५३ ॥

नास्तीत्यर्थं इति वा । पष्णामित्यत्र प्रकृतिप्रत्ययदशायां अक-
स्मादागन्तुकादेशरूपतया डकारो यथा प्रविशति तथा त्वं प्रवे-
क्ष्यसीति वैधर्म्योपमया व्याख्येयं । टकारवदिति पाठे, वावसाने
(पा० ८।४।५ ६) इत्यवसान एव चत्वंविकल्पात् खरव्याभावात्
पट्स्वित्यादिवत् पष्णामित्यत्र खरवसानयोरभावात् टकारो
यथा न प्रविशतीति माधर्म्योपमैव । छेपकोऽयम् । नलं भैमी ।
अन्तरान्तरेणेति (पा० ९।२।४) द्वितीया ॥ १५२ ॥

अपर इति । अपरे दिशामीशा वज्रादयः शचीपतेरेनां
पूर्वोक्ता वाचं अन्वमन्यन्त, इन्द्रो युक्तमाज्ञापयतीत्येवमभ्यन-
न्दन् किन्तु पुनर्मूर्खं युगयोः कलिदापरयोर्युगं एनामिन्द्रगिरं
नादत्त नाद्रीचक्रे । दिशीशानामपि सप्ताश्यां वाचि तयोर-
मग्नतेः किन्तुशब्देन भूर्खतरत्वमाशङ्कितं चाक्रं । एनां । अन्वा-
देशे एनादेशः । आदत्त । अनाम्यविहरणत्वात्तड् ॥ १५२ ॥

कलिमिति । देवाः कलिं युगं प्रति लघोऽस्त्य कलिर्देवान्
प्रत्येकशः एकैकमुद्दिग्न मियोऽन्योन्यं समैर्वर्णैस्तुल्यैरक्षरैः स्मिष्टैः
शब्दैः सोपहासं उपहासवाक्यमहितं कलिं कल्लव वागुल्लं इत्थं
वदन्माणप्रकारेण व्यरचयन् व्यरचयष छतवनाः छतवांचे-

तवाऽगमनमेवाहं वैरसेनौ तथा वृते ।

उद्देगेन विमानेन किमनेनापि धावता ॥ १५४ ॥

त्यर्थः । व्यरचयन् । क्रोडादिकस्यादन्तत्वादग्लोपित्वाच्च सम्ब-
द्भावः । व्यरचयदित्यपि पाठः ॥ १५३ ॥

इन्द्रः कलिमत्याह । तवेति । हे कले तथा वैरसेनौ वृते
मति तवागमनं गमनाभावः अहं युक्तं । उद्देगेन उत्कृष्टजवेन अत
एव धावता शीघ्रगामिना अनेन प्रत्यक्षदृष्टेन विमानेनाकाश-
गामिना रथेन किं ? अपि तु न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति, अन्यथा
वृत्तत्वादित्यर्थः । वैरसेनावुत्तरेण वा सम्बन्धनीयं । अनया नले
ऽवृते एव तव स्वपुराङ्गमनं युक्तम् नखवरणानन्तरमिदानीं
सर्वथा गमनं न कार्यमित्यर्थ इति वा । एतावत्पर्यन्तं किं कृतं
इदानीं किमर्थमागमात् इत्युपहासः । एतदेव वाक्यं कलिरिन्द्रं
प्रत्याह ॥ हे शक्र भेम्सा नले वृते मति तव यथागतमागमनमे-
वाकृतकार्यत्वाददानीं स्वर्गं प्रत्यगमनमेव युक्तं निर्लज्जत्वमङ्गी-
कृत्येन्द्राणादीनामप्येकं मुखं दर्शयिष्यमि अपि त्वनुचितमेतत्,
सर्वथा स्वर्गं प्रति न गन्तव्यमेव युक्तं इत्यर्थ इति वा । विमाने-
नाहङ्काररहितेनापिधा तिरोधानं तद्युक्तेन नितराङ्गेपितेना-
नेन मुखदर्शनानुमितेनोद्देगेन निर्वेदेन किं ? अपि तु तद्गोपनं
यर्थं धैर्यमवलम्ब्य निर्वेदेन यद्यपि त्वया गोप्यते तथापि मया
ज्ञात एव । अथ च भेम्सीनाभ्यां वरदानार्थमेव मयागतमि-
त्यादिप्राजेन निर्वेदगोपनं क्रियते, तथापि न निर्वेदे ज्ञात

पुरा यासि वरीतुं यामय एव तथा वृते ।

अन्यस्मिन् भवतो हास्यं वृत्तमेतत्त्रपाकरं ॥ १५५ ॥

एव । अभिमानशून्यत्वान्न किञ्चिदनेन निर्वेदेन साधयितुं शक्यते । तत्तन्मात् सर्वथा दुःखं माकार्पयित्युपहमितवानित्यर्थः । विमाने नान्यवरणादपमानेन हेतुना य उद्वेगस्तेन प्रकटेन किं ? अपि तु न गोपयेति वा । विलुप्तमानानामिन स्त्रामिन् नितरामभिमानशून्य इन्द्र गोपितेन वानेन निर्वेदेन किमिति वा । उद्वेगेन किं ? अनेन धावता विमानेनापि किमिति वा । अपिधा । आतयोपसर्गे (पा० ३।३।१०८) इत्यङ्प्रत्ययः ॥ १५४ ॥

वक्लिः कलिमाह । पुरेति । हे कले त्वं यां वरीतुं इतोऽपि पुरा यामि गमिष्यमि तथाय एव तदागमनात् पूर्वमेव अन्यस्मिन् वृते एतदिदानीं गमनं त्रपाकरं भवतो हास्यं हास्यकारणं वृत्तं जातं । वर्त्तमानानामपि वृत्तप्रायत्वाद् वृत्तमित्युक्तं । सर्वो लोकस्त्वामुपहमिष्यतीत्यर्थः । एतत्तव वृत्तं गमनाचरणं हाम्यहेतुभूतं त्रपाकारि च भविष्यतीति ज्ञेय इति वा । एतल्लौकैः क्रियमाणं हास्यं तव त्रपयाऽकं दुःखं राति ददाति एवंविधं वृत्तं जातं प्राप्तमेवेति वा । अत्राप्युपहामः ॥ इदानीं कलिर्ग्रामिमाह । हे वक्त्रे त्वं यां वरीतुं पुरा यामि अयाभीक्ष्ण्यं तव भ्रमचमेव त्वामनादृत्यान्यस्मिन्वले वृते तवैव प्रत्यक्षदृश्यं वृत्तं वर्त्तुममास्यं मुरां त्रपां आ मामस्येन करोति नितरां

पत्यौ तया वृतेऽन्यस्मिन् यदर्थं गतवानसि ।

भवतः कोपरोधस्तादृशमस्य वृथा रूपः ॥ १५६ ॥

लज्जावहं जातमिति शेषः । हा कष्टं । चपयाऽकं दुःखं रा-
त्यादत्ते । लज्जास्यदं वृत्तं जातमिति वा । हे वज्रे पुरा अस्म-
द्गमनात् पूर्वं यां वरीतुमयामि त्वया प्रयत्नेऽकारि । स्वय-
म्बरं प्रति गतं नलरूपं धृतमिति यावत् । यदा स्वस्य गमनात्
पूर्वं दूतीहस्तेनोपदाप्रदानादिद्वारा यां वरीतुं प्रयत्नेऽकारि
तया तव समक्षमेव नले वृते, एतत् स्वर्गप्रत्यागमनलक्षणमा-
चरणं तव त्रयां न करोतीति चपाऽकरं लज्जां नावहति ।
हा कष्टं । एवं वृत्तेऽपि निर्लज्जः सन् स्वयहं गच्छन् स्वां वनितां
मुखं कथं दर्शयिता इति भाव इति । तया विनैव तत्स्वर्गमनो-
चरणं लज्जावहं सत् हास्यं हासयोग्यं । अपि तु सर्वैर्हास्यमे-
वेति काकुर्वा । मुखं लज्जाकरं वृत्तमाचरणमपि लज्जाकर-
मिति वा । यासीति यावत्पुरेति (पा० ३।३।४) भविष्यति लट् ।
पठे, पुरि लुङ् चास्ते (पा० ३।२।१२९) इति भूते लट् । पठे
यसु प्रयत्ने भावे चिण् ॥ १५५ ॥

यमः कलिमाह । पत्याविति । हे कस्ते त्वं यदर्थं यस्या नि-
मित्तेन गतवान् गमनयुक्तोऽसि यां वरीतुमेव गच्छसि तया
पूष्यमेवान्यस्मिन् पत्यौ वृते स्वभर्तृन्वेनाङ्गीकृते मति भवतः कोपस्य
रोधो निवारणं स्ताद्ववत् । यतोऽचमस्याभगर्थस्यात एव वृथा
लट् कोपो निष्काममाग्यात्कोपो निवार्य इत्यर्थं इति वा ॥ कलि-

यासि स्मरं जयन् कान्त्या योजनौघं महावता ।

स मूढस्त्वं वृतेऽन्यस्मिन् किञ्च ह्रीस्तेऽत्र पामर ॥ १५७ ॥

रेतदेव यममाह । हे यम थां वरोतुं गतवानसि तवा नले पत्यौ
वृते भवतः सकाशादन्योऽधस्तादधरो हीनो न कोऽपि, अपि तु
त्वमेव । त्वत्सकाशादन्योऽधो हीनः कः स्तादपि तु त्वमेव हीन
इति वा । अपरोऽर्थात्तदन्यो भवत उत्पत्तितस्तं ह्युपक्षयं प्राप-
यतीति भावः । निरर्थकजन्माऽतएवाधो हीनः कः स्तादपि
तु त्वमेव हीन इति वा । समुद्यन्तं वानिरर्थकजन्मन्नित्यर्थः ।
अक्षमस्य भूस्पर्शरहितस्य देवस्य रूपो वृथा । अस्मादृशानामेव
रौपाः सफला न तु भवादृशानामित्यर्थ इति वा । अक्षम
अमहान् अममर्थं यम वृथा निष्कारणमस्मान् प्रति रुयः कोपान्
स्य मा कुर्वित्यर्थ इति वा । यस्मै यदर्थं चतुर्थी तदर्थेति (पा०
१।१।३६) समामः । गतवान् मतुप् । पक्षे भूते ऋवत् । भवतः ।
पष्ठी पञ्चमी च दिग्योगे । पक्षे प्रथमा । आतो धातेरिति (पा०
६।४।११०) प्रतिषेधात्, अत्वमन्तस्य चाधातोः (पा० ६।४।१४)
इति अमन्तत्वेऽपि न दीर्यः । अधस्तादिति दिक्शब्दत्वात् अध-
रशब्दाद्, अस्ताति चेति (पा० ५।३।४०) अस्तातिः, पूर्वाधरा
(पा० ५।३।३८) इत्यधरादेशश्च । स्येति षोऽन्तकर्मणि ॥ १५६ ॥

यरुणः कलिमाह । यामीति । हे कले कायकान्ता स्मरं
जयन् विरुद्धनक्षण्याऽतिकुरूपकं, महाश्लोऽवन्तोऽद्या यस्मिन्
रथे, तेन कृत्वा योजनौघं चतुःकोशरूपयोजनममूढमतिदूर-

मिदानीमपि यासि म त्वं समूढो मूर्खः । यस्माद्धे पामर नीच
 भैम्यान्यस्मिन्नस्ते दृते सति अत्रास्मिन्नर्थे वर्त्तमानस्य ते तव ह्रीः
 किं न अपि तु भविष्यत्येव । भाविनीं वर्त्तमानां वा लज्जामव-
 गणय्यापि गच्छसि तस्मान्मूर्ख ऐवेत्यर्थः । सेनापुरःसरमतिगौरं
 कामं कञ्जलतुल्यया स्वकायकान्त्या पराभावुकः । तथा जनैर्घं
 स्वमेनाममूढमपि पराभावुकः । प्रसरन्त्या श्यामकायकान्त्या
 सर्वां मेनामममरं स्मरञ्च श्यामीकुर्वन्निति कुरुप एवमभूतो
 रथेन समूढः सम्यग्दृतो यस्त्वं, तथान्यस्मिन् दृते सत्यपि यासि,
 अर्थात् स्वयम्बरं तस्य तेऽचार्थं स्वयम्बरे वा ह्रीः किं न भवेदपि
 तु भवेदेवेति वा ॥ एतदेव कस्मिन्वर्णमाह । हे अमर देव वरुण
 कान्त्या दिव्यदेहदीप्ता योजनौघं दूरदेशं रञ्जयन् दीप्तं कुर्वन्
 जनौघं स्वयम्बरदेशस्थं लोकं समूहं चारञ्जयन् इत्याद्यर्थदिव्यरू-
 पदर्शनान्नस्त्राकारधारणाद्वा आत्मनि सानुरागं कुर्वन्नतिजवन-
 हयद्युतेन विमानेन महता श्यामवर्णादिनार्वता हयेन वा समूढः
 समारूढो यस्त्वं यासि सा स्वयम्बरमयासीः तस्य तवान्यस्मिंस्तथा
 तत्समत्वं दृते ह्रीः किमिति न भवति ? अपचप-निर्लज्जेति
 धिक्कारः । अहं तु तदा नाम त्वं तु गतोऽपि न दृत इत्यप-
 मानाक्षपा भवितुं युक्ता, परं सा न जायत इति चित्रं । अत
 एव चाचपस्त्वमित्यर्थः । अत्रप न सियम इत्यमर इत्यर्थः ।
 अतोऽप्येवमनादरे हते लज्जया मियते त्वं तु निर्लज्जो न
 मियम इति चित्रमित्यर्थ इति वा । अचपया लज्जाभावेना-
 गरेत्येकं पदं वा । चपायां मय्यामयमरेति वा । अचपया

नलं प्रत्यनपेतार्त्तिं तार्त्तीयोक्तुरीययोः ।

युगयोर्युगलं बुद्धा दिवि देवा धियं दधुः ॥ १५८ ॥

दापरैकपरीवारः कलिर्मत्सरमूर्च्छितः ।

नलनिग्राहिणो यान्त्रा जग्राह ग्रहिलः किल ॥ १५९ ॥

लज्जाभावेनामं रोगं पीडामस्मादृशां राशि ददामि अत्रपा-
मर । तव निर्लज्जत्वेन वयमतिदुःखिनो भवाम इत्यर्थं इति
षा । एते चत्वारोऽपि श्लोका यथाक्रममिन्द्रादिदेववचनत्वेन
ज्ञेयाः । कलिकलहस्तु सर्व्ववानुस्यूतः । तत्रापि पूर्वं देववचः
पश्चात्कलिवचः । महार्घता । अर्ब्वणस्तसाविति (पा० ६।४।१९७)
चन्तादेयः । आन्महतः (पा० ६।३।४६) इत्याकारः । यासि
स्मेति पक्षे, लट्सो (पा० ३।२।११८) इति भूते लट् ॥ १५७ ॥

नलमिति । देवा इन्द्रादयः तार्त्तीयोक्तुरीययोस्तृतीय-
चतुर्थयोर्युगयोर्दापरस्य कलेय युगलं नलं प्रत्युद्दिश्य अनपे-
तार्त्तिं अनपगतव्यथं, सर्व्वथा नलः पीडनीय इति नलेऽनि-
ष्टत्तापकारवाञ्छं बुद्धा दिवि धियं दधुः । युगद्वयमस्मद्वचनं
न गृणोति अतः परं यत्किञ्चिद्भवतु किमस्माकमिति विचार्य्य
स्वर्गं गन्तुमोपुरित्यर्थः । तार्त्तीयोक्तः पूर्व्ववत् । तोयादीकक्
(पा० ४।१।८।वा० ३) । तुरीयः । चतुरन्वयता वाद्यचरलोप-
येति (पा० ५।२।५।वा० १) यत् ॥ १५८ ॥

दापरैति । कामादिभैरवो परावृत्त्य दापर एवैकमहायो यस्य
तथा मत्सरेण नलगुभदेयेण मूर्च्छितो विनष्ट इवातिमत्सरेण

नलेष्टापूर्तसम्पूर्तैर्दूरदुर्गानमुं प्रति ।

निषेधन्निषधान् गन्तुं विघ्नः सञ्जघटे घनः ॥ १६० ॥

मण्डलं निषधेन्द्रस्य चन्द्रस्येवामलं कलिः ।

प्राप स्नापयितुं पापः स्वर्भानुरिव सग्रहः ॥ १६१ ॥

प्रवृद्धो वा । तथा ग्रहिलो निवारणभ्यानाकर्षणादाद्यहवत् कलिः ।
अवश्यं नलं निगृहीय्यामीत्येवंरूपां नलनिग्राहिणीं यात्रां ज-
याह निषधान् प्रतस्थ इत्यर्थः । किल यस्माद्ग्राहिलस्तस्मात्
प्रतस्थे उपहामे वा । एकः परीवारो यस्येति विशृङ्ख दापरेणै-
कपरीवार इति समासः । परीवारः । उपसर्गस्य धञोति (पा० ६।
३।१२२) दीर्घत्वं । निग्राहिणीं । आवश्यके णिनिः ॥ १५८ ॥

नलेति । नलस्य दृष्टापूर्तानां यागतडागादिधर्माणां स-
म्पूर्तैः सम्पूर्णत्वाद्धेतोः नितरां धर्मबाहुल्यात् पापरूपं प्रस्थित-
ममुं प्रति अनु दूरं नितरां दुर्गान् दुर्गमाननेन प्रवेष्टुमशक्य-
त्वात् निषधान् गन्तुं गमनाय निषेधन् वारयन् घनो महान्
निरन्तरस्य विघ्नो वक्ष्यमाणप्रकारेण सञ्जघटे सञ्जघ्ने । धर्म-
बाहुल्यं दृष्ट्वा सहसा तान् प्रवेष्टुं शङ्कित इत्यर्थः । अथ च
घनो मेघो जलपूर्तैः दुर्गमदेशं गन्तुं विघ्नरूपो भवन्निषेधति ।
इष्टं पूर्तं चेति शब्दे, अन्येषामपि दृश्यत इति (पा० ६।३।१२३)
दीर्घः ॥ १६० ॥

मण्डलमिति । पापः कलिः पापग्रहमध्ये गणितत्वात् पापः स्व-
र्भानुरिवामल निष्पापं निषेधेन्द्रस्य मण्डलं रात्रिं अमलं परिपूर्ण-

कियतापि च कालेन कालः कलिरुपेयिवान् ।

भैमीभर्तुरहंमानो राजधानीं महीभुजः ॥ १६२ ॥

वेदानुद्धरतां तत्र मुखादाकर्णयन् पदं ।

न प्रसारयितुं कालः कलिः पदमपारयत् ॥ १६३ ॥

प्रकाशं चन्द्रस्य मण्डलं विम्बमिव सद्यहः सम्यगाग्रहात् हठाद्व-
हणायोगवशाच्च त्वापयितुं विनाशयितुं यमितुञ्च प्राप ॥ १६१ ॥

कियतेति । कालो युगलक्षणः समयरूपोऽथ च पापरूप-
त्वाच्छ्यामवर्णोऽथ च दारुणत्वात् कृतान्ततुल्यः तथाऽहंमानी
नलपोडनेऽहङ्कारवान् कलिः कियतापि भूयसा कालेन भै-
मीभर्तुर्महीभुजा नलस्य राजधानीमुपेयिवान् प्राप्तवान् । पूर्वं
देशं प्राविशदिदानीन्तु राजधानीमिति चार्थः । भूमिभैमीत्या-
जने कलैरभिनिवेशोऽभिप्रायो विशेषणद्वयेन सूच्यते । कियता
ऽल्पीयसेति वा । अहमिति मननमहंमानः सोऽस्यास्तीति सर्व-
कार्पण्यहमेवेति मन्यते तच्छील इति वा ॥ १६२ ॥

इदानीं पुरप्रवेशविधानाह । वेदानिति । तत्र पुरे वेदान्
अगादीनुद्धरतां गुणनिकां कुर्वतां श्रोत्रियाणां मुखात् पदं
पदकारकल्पितमंहिताविभागरूपं पदमञ्जं आकर्णयन् शृण्वन्
कालः समयरूपोऽथ च पापरूपः कलिः पदमेकमपि चरण-
न्यामं प्रसारयितुं नापारयत् पापरूपत्वादित्यर्थः । एतेन नलपु-
रस्य धर्मापूर्णतमुक्तम् । वेदान् । श्रवणयोगे, नलोकेति (पा० १।२।
६८) पठोनिषेधः ॥ १६३ ॥

श्रुतिपाठकवक्त्रेभ्यस्तत्राकर्णयतः क्रमं ।

क्रमः सङ्कुचितस्तस्य पुरे दूरमवर्त्तत ॥ १६४ ॥

तावद्गतिर्धृताटोपा पादयोस्तेन संहिता ।

न वेदपाठिकण्ठेभ्यो यावदश्रावि संहिता ॥ १६५ ॥

श्रुतीति । तत्र पुरे श्रुतिपाठका वेदाध्यापयितारस्तेषां वक्त्रेभ्यः सकाशात् क्रमं पूर्वपदपरित्यागेनोत्तरपदग्रहणादिक-
क्रमसंज्ञं गन्धं आकर्णयतः शृण्वतोऽस्य कलेः क्रमस्वरणो गतिर्वा
दूरं नितरां सङ्कुचितः क्रमाकर्षणाद्भयेन पापः पदमपि पुर-
स्त्वितुमशक्नोतीति देशाद् दूरं निवृत्त इत्यर्थः ॥ १६४ ॥

तावदिति । तेन कलिना वेदपाठिनां कण्ठेभ्यो मुखेभ्यः
यावत्संहिता पदक्रमरूपावस्थादयविसंख्यणा च्छगादिरूपा ना-
श्रावि नाकर्णिता तावत्कालं तावद्देशपर्यन्तञ्च प्रतिबन्धराहि-
त्याद्भृताटोपा धृतमंत्रभा सत्वरं पादयोर्गतिः संहिता संयो-
जिता । यावत्कालं यावति च देशे संहिता नाकर्णिता ताव-
त्कालं तावद्देशपर्यन्तञ्च प्रतिबन्धराहित्याच्छीघ्रगतिरभूत् ।
यदा यस्मिंश्च देशे सा श्रुता तदैव तस्य गतिभङ्गोऽभूदित्यर्थः ।
यावत् संहिता श्रावि तावत्पादयोः सत्वरं गतिर्योजितानामपि
तु तावदेव योजिता । संहिताश्रवणपर्यन्तमेव सत्वरगतिः सो
ऽभूत् ज्ञानान्तरमित्यर्थः ॥ १६५ ॥

तस्य होमाज्यगन्धेन नासा नाशमिवाऽगमत् ।

तथातत दृशौ नासौ क्रतुधूमकदर्थिते ॥ १६६ ॥

अतिथीनां पदाम्भोभिरिमं प्रत्यतिपिच्छिले ।

अङ्गणे गृहिणां तत्र खलेनानेन चखले ॥ १६७ ॥

पुटपाकमिव प्राप क्रतुशुश्रूषमहोयमभिः ।

तत्प्रत्यङ्गमिवाकर्त्ति पूर्त्तार्मिव्यजनानिलैः ॥ १६८ ॥

तस्येति । तस्य नासा अग्निहोत्रादिहोमाज्यं होमसम्बन्धि-
तं तस्य गन्धेन परिमलेन हेतुना नाशमिव मरणवेदनामिवा-
गमत् अन्वभूदित्युत्प्रेक्षा । इवशब्द एवकारार्थो वा । तथा तेनैव
कारेणासौ कलिः क्रतुधूमेन कदर्थिते पीडिते दृशौ नेत्रेऽपि
अतत न प्रसारितवान् । किञ्चिन्न ददर्शेत्यर्थः । आज्यगन्ध-
तुधूमसम्बन्धमात्रेण विषय इत्यर्थः । अतत इति तनेतेर्लुङि-
चित्, तनादिभ्यस्तथासेरिति (पा० १।४।७८) पाक्षिके सिञ्-
ापे तकारश्च छित्वादनुदात्तोपदेशेवनतितनेति (पा० ६।४।
७) इत्यनुनासिकलोपः ॥ १६६ ॥

अतिथीनामिति । तत्र पुरे अनेन खलेन कलिना गृहिणां
ङ्गणे चखले । यस्मादतिथीनां पदाम्भोभिरणचालनोद-
रिमं पापरूपं कलिं प्रत्युद्दिश्य अतिपिच्छिले अतितरां कर्द्द-
युक्ते । एवंविधमतिपवित्रमङ्गणं प्रवेष्टुं नाशकदित्यर्थः अन्यो
पि पिच्छिले देगे यतति ॥ १६७ ॥

पुटेति । असौ कलिः क्रतुशुश्रूषा यागमन्मन्थी वज्रिस्तस्य

पितृणां तर्पणे वर्षैः कीर्णाद्देशनि वेश्मनि ।

कालादिव तिलात् कालाद् दूरमत्रसदत्र सः ॥ १६८ ॥

स्नातृणां तिलकैर्मने स्वमन्तर्दीर्णमेव सः ।

कृपाणीभूय हृदयं प्रविष्टैरिव तस्य तैः ॥ १७० ॥

महोन्नभिः प्रकृष्टतापैः कृत्वा पुटान् पुटयोर्वा पाकं उभयपार्श्व-
योर्वा चादेशान्तरमग्निसंयोगमिव प्राप प्रतिगृहं यागवाहक्यात्
वामदक्षिणपार्श्वयोर्वह्नितापैर्नितरां पीडामन्वभूदित्यर्थः । तथा
पूर्वानां धार्मिकनिर्मितवायोक्षूपतडागादीनां ऊर्जयस्तद्रूपा-
णि व्यजनानि तेषामनिलैर्वायुभिः तस्य प्रत्यङ्गं सर्व्वाङ्गं अक-
र्त्तव्यं किन्नमिवाभूत् इत्युत्प्रेक्षा । प्रत्यवयवकर्त्तनेन च पीडा-
तिशयाद् वाय्वादितरङ्गवायुस्पर्शमात्रेण नितरां व्यथितोऽभू-
दित्यर्थः । वर्हिः शुभा कृष्णवर्त्मित्यमरः ॥ १६८ ॥

पितृणामिति । अत्र पुरे वेश्मनि वेश्मनि प्रतिगृहं प्राच्याणा-
दिचतुर्वर्णैः पितृणां तर्पणे जलसमर्पणे विषये कीर्णात् क्षिप्तात्
पितृप्रियात् कालात् कृष्णवर्षात् तिलात् सकाशात् स कलिः
कालादिव कृतान्तादिव दूरं नितरां अचक्षत् भयमाप । तर्प-
णैरिति पाठे तर्पयन्तीति तर्पणैरिति वर्षविशेषणं । तिलात् ।
इति जातावेकवचनं ॥ १६८ ॥

स्नातृणामिति । स कलिः स्नातृणां स्नानं कुर्वतां वैदि-
कानां तैस्माद्भोगोपोचन्दनादिरचितैर्ललाटभ्यानादिभ्यैर्दाद-
गभिस्तिलकैः कृपाणीभूय खड्गतामङ्गीकृत्य तस्य कलेः हृदयं

पमांसं मुमुदे तत्र विदन् मिथ्यावदावदं ।

स्त्रियं प्रति तथा वीक्ष्य तमथ स्नानवानयं ॥ १७१ ॥

यज्ञयूपधनां जज्ञौ स पुरं शङ्कुसङ्कुलां ।

जनैर्धर्मधनैः कीर्णा व्यालक्रोडीकृताश्च तां ॥ १७२ ॥

विदार्य तैः प्रविष्टैरिव स्त्रं स्त्रकीयं अन्तः शरीरमथं दीर्घमेव
शकलीभूतमेव मेने । कृपाणैर्हि विदारणं भवतीति युक्तम् ।
खज्ञाकारांस्तिलकान् दृष्ट्वा विव्यथ इत्यर्थः ॥ १७० ॥

पुमांसमिति । तत्र पुरे अयं पुमांसं मिथ्यावदावदं मृषाभा-
षिणं विदन् जानन् स्वमित्रस्त्राभासमुदे । अथ पश्चात्तदनन्तरं
स्त्रस्त्रियं प्रत्युद्दिश्य तं तथालोकभाषिणं वीक्ष्य ज्ञात्वा मित्रना-
शादिव दुःखवशात् स्नानवान् स्नानतां गतः । पत्नीं प्रति क्रोडा-
यामसदिति दोषाभावाद्युचितोऽभूदित्यर्थः । न नर्मयुक्तं वचनं
हिनस्ति स्त्रीपुंसयोरिति भारतादौ । विदन् । विदेः शतुर्वसुः
(पा० ७।१।३६) इत्यत्र विकल्पानुवृत्तेर्वसुभावः । एवं चतुर्द-
शतयीविद्याविद्वद्भिरित्यत्रापि ज्ञेयम् । वदावदं । चरिचलीत्यादि-
ना (पा० ६।१।१२ वा० ८) दित्तमभ्यासस्यात्वस्य । स्नानवान् क्तव-
तोऽस्माकारस्य संयोगादेरात इति (पा० ८।२।४३) नः ॥ १७१ ॥

यज्ञेति । सः यज्ञयूपैः खादिरोडुम्बरपशुबन्धस्तमैः घर्ना
नितरां व्याप्तां तां पुरं शङ्कुभिस्तीक्ष्णाग्रकोलैः शङ्कुलां व्याप्तामिव
जज्ञौ मेने । तथा धर्मधनैर्जनैः कीर्णां तां पुरं व्यालैः सर्पैः
दुष्टद्युम्पदैर्वा दुष्टगजैर्वा क्रोडीकृतां सर्वत्र पूर्णा व्याप्ताः क्रोडे

स पार्श्वमशकङ्कन्तुं न वराकः पराकिणां ।
 मासोपवासिनां काया लङ्घने घनमखलत् ॥ १७३ ॥
 आवाहितां दिजैस्तत्र गायत्रीमर्कमण्डलात् ।
 स सन्निदधतीं पश्यन् दृष्टनष्टोऽभवद्भिया ॥ १७४ ॥

मध्ये यस्यास्त्रामेतादृशीं कृतामिव मेने । कीलमर्पादिभिर्यात्र
 स्यान् यथा प्रवेष्टुमशक्यं तथा सा पुरी तस्य प्रवेष्टुमशक्या जाते-
 त्यर्थः । व्यालो भुजङ्गमे क्रूरे आपदे दुष्टदन्तिनीति विश्वः ।
 रेफान्तो पूः शब्दस्तोलिङ्गः । चः समुचयार्थं द्वार्थो वा ॥ १७२ ॥

स इति । वराकः कचिदपि श्यानास्त्राभाहीनः स कलिः
 पराकिणां द्वादशरात्रोपवासरूपपराकाख्यलङ्घविशेषप्रतचा-
 रिणां पार्श्वे गन्तुं नाशकत् । तथा मासोपवासिनां कायप्रति-
 ष्ठायाया अपि लङ्घनेऽतिक्रमणे तस्या अपि समीपे गन्तुं घनं
 निरन्तरं अखलत् भ्रमत्पदोऽभूत् । तच्छायामपि द्रष्टुं नाश-
 कदित्यर्थः । वराकः । अभ्यभिचेति (पा० ३।२।१५५) कन् ॥ १७३ ॥

आवाहितामिति । तत्र पुरे स दिजैस्तैर्वर्षिकैरागच्छ वर-
 देत्यादिमन्त्रैरावाहितामन्तरर्कमण्डलाद्भिया अतिशयमाम-
 र्थात् सूर्यविम्बान्निर्गत्य दिव्यरूपेण सन्निदधतीं तत्समीपमाग-
 ष्यन्तीं प्रातःमध्याह्निदेवतां गायत्रीं पश्यन् गायत्र्याः सका-
 शाद्वयेन गायत्र्यैवादौ दृष्टः पश्चात्तदानीमेव नष्टोऽदृष्टोऽभ-
 वत् । मध्याह्नन्दनं सूर्यतो दिजान् दृष्ट्वा गायत्रीं मां विना-
 शयिष्यतीति मतः श्यानात् पश्चात् गत इत्यर्थः । गायत्री सूर्य-

स गृहे गृहिणां पूर्णे वने वैखानसैर्वृते ।

यत्पाधारेऽमरागारे कापि न स्थानमानशे ॥ १७५ ॥

कापि नापश्यदन्विध्यन् हिंसामात्मप्रियामसौ ।

स्वमित्रं तत्र न प्रापदपि मूर्खमुखे कलिं ॥ १७६ ॥

हिंसागवों मखे वोच्य रिरंसुर्धावति सः सः ।

सा तु सौम्यवृपासक्ता खरं दूरान्निरास तं ॥ १७७ ॥

विम्वस्या इति ध्यानं । अकर्मण्डलादाहितामिति वा । दृष्टनष्टः ।

पूर्वकालैकेति (पा० १।१।४८) समासः ॥ १७४ ॥

स इति । स कलिर्गृहिणां गृहस्थैः पूर्णे गृहे तथा वैखानसैर्वानप्रसैर्वृते व्याप्ते वने तथा यतीनां परमहंसानां सञ्ज्ञा-
मिनामाधारे आश्रयभूते तैर्याप्ते अमरागारे देवालये स्थानं
नानशे आश्रयं न प्राप । कापि कस्मिन्नपीति सर्वत्र योज्यं ।
गृहिभिर्गृहे पूर्णे गतीति सप्तमी वा सर्वत्र ॥ १७५ ॥

कापीति । असौ कलिः तत्र पुरे आत्मनः प्रियां दृष्टां नि-
षिद्धां हिंसां त्रय च स्त्रियं अन्विध्यन् न कापि कस्मिन्नपि देशे
नापश्यत्, तथा कलहप्रियत्वान्नामसाम्याच्च स्वस्य मित्रं कलिं
कलहं मूर्खाणामपि मुखे मन्मावितस्यले न प्रापत् । मूर्खा अपि
तत्र न कलहायन्ते । हिंसाकलहयोरभावात्तत्र स्थितिं न लेभ
इत्यर्थः । अन्योऽपि यत्र मित्रस्त्वप्याद्यभावस्तत्र चणमपि न
तिष्ठतीत्युक्तिः ॥ १७६ ॥

हिंसेति । मखे गोमेधाख्ये यज्ञे हिंसागवों हिंसामस्वन्विनों

मौनेन व्रतनिष्ठानां स्वाक्रोशं मन्यते सा सः ।

वन्द्यवन्दारुभिर्जज्ञौ स्वशिरस्य पदाक्षतं ॥ १७८ ॥

गवीं वीक्ष्य रिरंसुर्हृष्टचित्तः स कलिः निपिङ्गुगोहिंसा मन्त्रि-
येति धावति सा । सा तु हन्यमाना गौः पुनः मौन्ये सोमदेव-
ताकद्रव्यसाधे वृषे धर्मे आसक्ता तत्सम्बन्धिनी तत्साधिका सती
अभिचारादिदुष्टकर्मराहित्यात् मौन्यो रमणीयः पारलौकिको
धर्मसाक्षाधिका वा खरं पापरूपत्वाद्दुःखं रत्नयोरभेदात्
खलं वा पापरूपं दूरादेव निरास निराक्षकार । अधर्मासाधनं
गोहिंसादि दृष्ट्वा प्रवृत्तः पञ्चाङ्गसाधनमग्नीषोमीयवैदिक-
पशुहिंसादि दृष्ट्वा मन्त्रिया हिंसा न भवतीति दूरात् परा-
वृत्त इत्यन्ययः । मुखे इति पाठे हिंसाप्रतिपादिकां गां वाणीं
यज्वनां मुखे वीक्ष्य श्रुतेति यावत्, रिरंसुरधावत् । सा तु वाणी
मौम्यप्रतिपादिका सती तं अखरं अग्नीषोमीयं पशुमित्यादिवा-
क्याकर्णनमात्रेण दुःखवशाद्विस्मयज्जलं दूराद्विरासेति वा । अथ
च कामातुरः सुरतेऽङ्गुः खरो गर्दभः गां वीक्ष्य यद्यपि धा-
वति तथापि सा रमणीयवृषभानुरक्ता सती विजातीयत्वाद्ग-
र्दभं दूराद्विराकरोति । मये यज्ञप्रारम्भ इति वा । अथ च
गोर्धया मौम्यं वृषभगुमरति क्रूरं वृषभं त्यजति । सुहृते वृषभं
वृष इत्यमरः । हिंसागवीति गौरतद्धितेति (पा० ५।४।८९)
टप् ॥ १७७ ॥

मौनेनेति । स कलिः मौनव्रतनिष्ठानां वाग्यमप्रतिगां स-

क्षपीणां स वृसोः पाणौ पश्यन्नाचामतामपः ।

मेने घनैरमी हन्तुं शशुं मामङ्गिरुद्यताः ॥ १७९ ॥

मौञ्जीधृतो धृतापादानाशशङ्के स वर्णिनः ।

रज्ज्वामी बहुमायान्ति हन्तुं दण्डेन मां ततः ॥ १८० ॥

न्यादिजपमौनानां वा मौनेन वाङ्मन्यमेन कृत्वा स्वस्यात्मन
आक्रोशं गालीप्रदानमेव मन्यते स्म । तथा वन्द्येषु नमस्कारा-
र्ह्येषु गुर्वादिषु वन्द्यारुभिः नमस्कुर्वद्भिन्नरैः स्वशिरस्य पदा
हतं चरणताडितमिव जज्ञौ अज्ञासीत् । च इवार्थो वा । वन्द्य-
रुभिः । शृवन्द्योरारुरित्यारुः (पा० ३।२।१७३) । वन्द्यानिति पाठे,
तद्योगे, न लोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठोनिपेधाद्वितीया ॥ १७८ ॥

क्षपीणामिति । स कलिः क्षपीणां पाणौ हस्ते दृष्टोः कुशा-
सनानि पश्यन् अमी क्षपयः घनैर्लोहमुद्गरैर्मां हन्तुमुद्यता
इति मेने । तथा आचामतां तेषामेव हस्ते आचमनार्थं गृहीता
अपः पश्यन् अमी मामङ्गिरुद्यत्वं भक्तसाङ्गवेति शत्रुमिधेति
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । नकुशानिति पाठे कुशानपञ्च पश्यन्मित्यर्थः ।
अत्र दैर्घ्यात् कुशा एव घनतुल्याः । आचामतां । ध्रुवक्रमुच-
मामिति (पा० ७।३।७५) दीर्घः ॥ १७९ ॥

मौञ्जीति । स कलिः मौञ्जीधृतो मुञ्जदण्डमेखलाधारिणः
तथा धृत आपादः पालाशदण्डो यैस्तान् वर्णिनो ब्रह्मचारिणः
एवमूतानाशशङ्के मेने, अमी पुरुषा रज्ज्वां मां वद्धुं ततो
बन्धनानन्तरञ्च दण्डेन मां हन्तुमायान्तीति । मौञ्जीधृतो

दृष्ट्वा पुरः पुरोडाशमासीदुत्त्रासदुर्मनाः ।

मन्वानः फणिनीस्तत्र स मुमोचाश्रु च स्तुतः ॥ १८१ ॥

मुमुदे मदिरादानं विन्दन्नेप द्विजन्मनः ।

दृष्ट्वा सौत्रामणीमिष्टिं तं कुर्वन्तमदूयत ॥ १८२ ॥

धृतापाठा एते ब्रह्मचारिणो न भवन्ति किन्तु मां रज्ज्वा बद्धा
दण्डेन हन्तुमायान्तीत्याशङ्क इति वा । धृतापाठान्नेति पाठे
एवम्भूताद् ब्रह्मचारिण इति नाशङ्क्ये किन्त्वित्युत्तरार्द्धं ।
पालाशो दण्ड आघातः । वर्षिणो ब्रह्मचारिण इत्यमरः ।
मौञ्जो । विकारेऽञ् । वर्षीस्त्येषां ब्रह्मचारिणामिति वर्षिनः
॥ १८० ॥

दृष्ट्वेति । स तत्र पुरोऽग्रेऽयशफमाचं पुरोडाशं अष्टादशक-
पालादिमंस्कृतं पशुभरीरावयवं दृष्ट्वा उत्त्रासेनोत्कृष्टभयेन
दुर्मना दुःखित आसीत् । तथा स्तुतः सर्पफणाकारपुरोभागा
वैकल्यतादिजुहः फणिनीः सर्पिणीर्मन्वानोऽश्रु मुमोच दंशन-
मिया हरोदेत्यर्थः । पुरोडाशो ऽकारान्तः । पुरोडाशभुजामि-
ष्टिमिति माघः ॥ १८१ ॥

मुमुद इति । एष द्विजन्मनो ब्राह्मणस्य मदिरादानं मदि-
राम्बीकारं विन्दन् जानन् पश्यन् अयं मद्यापातकीति बुद्ध्या
मुमुदे । अनन्तरं च सौत्रामणीमिष्टिं इन्द्रदेवताकं यागं कुर्वन्तं
द्विज दृष्ट्वाऽदूयत । सौत्रामण्यां सोमघद्यान् सुरायद्यां दृष्ट्वा-
सीति युगेर्गदिरादानस्य वैधत्वात्तथाश्रयविनाशादिव विव्यथ

अपश्यद्यावतो वेदविदां ब्रह्माञ्जलीनसौ ।

उदडीयन्त तावन्तस्तस्यास्त्राञ्जलयो हृदः ॥ १८३ ॥

स्नातकं घातकं जज्ञे जज्ञौ दान्तं कृतान्तवत् ।

वाचंयमस्य दृष्ट्वैव यमस्यैव विभाय सः ॥ १८४ ॥

इत्यर्थः । सौत्रामणीति देवतार्थं सम्बन्धमात्रे वाऽणि अन्निति (पा० ६।४।१६७) प्रकृतिभावः ॥ १८२ ॥

अपश्यदिति । अमौ वेदविदां यावतो यावत्सङ्ख्यकान् बहून् ब्रह्माञ्जलीन् ब्रह्मयज्ञसमये क्रियमाणान् हस्तस्वरकल्पनार्थं संयोजितान् करपुटान् वा सूर्योपस्थाधिनां गायत्रीमन्त्रजपाञ्जलीन्,

अतारम्भेऽवसाने च पादौ याज्ञौ गुरोः सदा ।

संहृत्य हस्तावध्येयं स हि ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥

इति मनूकलक्षणान् करसंपुटानपश्यन् तावन्तस्तस्य कलेः हृदः सकाशादस्त्राञ्जलयोरक्तपूर्णा अञ्जलयः उदडीयन्त उत्पत्तिता, निर्गताः । तद्दर्शनमात्रेण नितरां विदोर्षहृदयोऽभूदित्यर्थः । तदस्तेति वा पाठ उत्प्रेक्ष्यः ॥ १८३ ॥

स्नातकमिति । स विद्याव्रतस्नातकं उभयस्नातकञ्च स्वस्य घातकं विश्वासघातिनं जज्ञे मन्ये । तथा दान्तं तपःक्लेशसहं जितेन्द्रियं नरं कृतान्तवत् यममिव भयहेतुं जज्ञौ ज्ञातवान् । तथा वाचंयमस्य मौनिनो दृष्ट्वैव दर्शनमात्रेण मौनिकर्तृक-
ः।वकर्मकमौनिकर्मदर्शनेनैव वा विभाय । कस्यैव यमस्येव । यम-

स पापण्डजनान्वेषी प्राप्नुवन् वेदपण्डितान् ।
 जलार्थीवानलं प्राप्य पापस्तापादपासरत् ॥ १८५ ॥
 तत्र ब्रह्महृणं पश्यन्नतिसन्तोषमानशे ।
 निर्वर्ण्य सर्वमेधस्य यज्ज्वानं ज्वरति स्म सः ॥ १८६ ॥

कर्त्तृकस्वकर्म्मकस्वकर्त्तृकयमकर्म्मकदर्शनेन वा । यमेन दृष्टेन यथा
 भयं तथा मौनिम इत्यर्थः । स्वातकस्त्राप्नुतो व्रती । तपःक्लेशसंशो-
 दान्त इत्यमरः ।

गुरवे तु वरं दत्त्वा श्लाघास्य तदनुज्ञया ।
 वेदव्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा ॥

इति याज्ञवल्क्यः । स्वातीति स्वातकः, याजकादित्वात् साधुः,
 एतुलन्तः । घातकं । हन्तेर्बुलि हनस्तः । जज्ञौ जज्ञे इति जानातेः
 कर्त्तृभिप्राये क्रियाफलाविवक्षायां, शेषात् कर्त्तरीति (पा० १।
 ३।७८) परस्मैपदं । तदिवचया अनुपसर्गाच्चः इति (पा० १।३।
 ७६) तङ् । दृष्ट्येति भयहेतुत्वाविवक्षायाच्चापादानत्वं ॥ १८४ ॥

स इति । स पापण्डजनान्वेषी स्वपक्षीयान् वेदद्वूपकान्
 विचारयन् वेदेषु पण्डितान् श्रौतस्मार्त्तकर्म्मठान् प्राप्नुवन् पश्यन्
 तापादतिदुःखाद्धेनोः अपासरत् पलायितः । यतः पापरूपः ।
 क इव अनमं प्राप्य जलार्थीव । दृषितो जलं विचिन्वन् अग्निं
 प्राप्योप्तायाद् दूरं पलायते ॥ १८५ ॥

तथेति । स तत्र ब्रह्महृणं नरं पश्यन् महापातकिलादा-
 त्माश्रयत्वादतिनरां सन्तोषमानशे प्राप । अनन्तरं सर्वमेधाख्यस्य

यतिहस्तस्थितैस्तस्य रामैरारम्भि तर्जना ।
 दुर्जनस्याजनि क्लिष्टिर्गृहिणां वेदयष्टिभिः ॥ १८७ ॥
 मण्डलत्यागमेवैच्छद्दोक्ष्य स्थण्डिलशायिनः ।
 पवित्रालोकनादेष पवित्रासमविन्दत ॥ १८८ ॥

यज्ञस्य यज्वानं तं प्रोक्षणावदानादिसंस्कारादिकर्माणा निर्वर्त्य
 निर्द्धार्थं ज्वरति स नितरां ततोऽभूत् । सर्वमेधे हि तन्तज्जा-
 तीयैकैकप्राणिर्हिंसाधिकाराद्ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेतेति श्रुत्या
 ब्रह्मवधस्य वैधत्वान्निराश्रयत्वात् सन्तप्त इत्यर्थः । ब्रह्महणं ।
 ब्रह्मभूणेति (पा० ३।२।८७) क्षिप् । ज्वरतिर्भावः ॥ १८६ ॥

यतीति । यतीनां सव्यामिनां हस्तस्थितैराम्भैर्वेणुदण्डैस्तस्य
 कलेस्तर्जना भर्तृना आरम्भि अकारि । तथा गृहिणां गृहस्थानां
 वेदैरेव यष्टिभिर्दण्डैर्वेदानां क्रमजटारूपाभिर्वा यष्टिभिस्तस्य
 दुर्जनस्य क्लिष्टिः क्लेशोऽजनि । रामायष्टीर्दष्ट्वा भीत इत्यर्थः ।
 रामस्तु वैणव इत्यमरः । रामो वेणुस्तस्येदमिति (पा० ४।३।
 १२०) अण् । क्लिष्टिः । तितुवेति (पा० ७।२।८) इट्निषेधः
 ॥ १८७ ॥

मण्डलेति । एष स्थण्डिलशायिनो वेदिकाशायिनो व्रतचा-
 रिणो नरान् वीक्ष्य मण्डलस्य तद्भद्रस्य त्यागमेवैच्छत् । तथा
 पवित्राणां यज्ञाद्युपकरणादीनां ग्रन्थिविशेषनिबद्धानां पाणि-
 स्यकुशानां आध्याद्युत्पवनसाधनानामन्तर्गमरहितसायानखकि-
 न्दर्भाणामालोकनात् पर्व्वेयज्ञाद्यस्त्रासस्तमविन्दत प्राप । ततो

अपश्यञ्जिनमन्विष्यन्नजिनं ब्रह्मचारिणं ।
 क्षपणार्थी सदीक्षस्य स चाक्षपणमैक्षत ॥ १८९ ॥
 जपतामक्षमालासु बीजाकर्पणदर्शनात् ।
 स जीवाकृष्टिकष्टानि विपरोतद्गन्वभूत् ॥ १९० ॥

महद्भयमापेत्यर्थः । अगर्भो सद्यो दर्भो पवित्रमिति कात्या-
 यनः । स्यण्डिस्त एव ज्ञेते व्रतवशात् स स्यण्डिस्तशायी, व्रत इति
 (पा० ३।२।८०) णिनिः ॥ १८८ ॥

अपश्यदिति । स जिनं बौद्धविशेषं स्वमित्रमन्विष्यन् ब्रह्म-
 चारिणं अजिनं कृष्णमृगचर्मोत्तरासङ्गमपश्यत् । क्षपणेन दिग-
 म्वरेण देवाद्येनार्थीव प्रयोजनार्थी तमपि गवेषयत् यज्ञदीक्षया
 सक्षितस्य यज्यनोऽक्षपणं दीक्षाङ्गधर्मपरित्यागाभावमैक्षत । यदा
 अक्षाभ्यां पाशकाभ्यां पणं क्रीडां पाशकसम्बन्धिजयपराजयदेयं
 राशीकृतं धनं ददर्श । राजसूये यजमानोऽचैर्दीव्यतीतिश्रुते-
 र्विहितत्वात् तद्द्यूतं युतं । वैधं सर्व्वं दुःखदं स्वस्थामित्रमेव
 ज्ञातवान् न तु मित्रमित्यर्थः । पणः । नित्यं पण इत्यप् (पा० ३।
 ३।६६) ॥ १८८ ॥

जपतामिति । जपतां नराणां अक्षमालासु पद्माक्षरुद्रा-
 चादिमणिनिर्गमितजपमालिकासु वर्त्तमानानां पद्माद्यादिवी-
 जानां जपमण्यर्थमाकर्षणं तस्य दर्शनाद्भेतोर्जीवानां प्राणा-
 नामाकृष्टिराकर्षणं तथा जातानि कष्टानि दुःखानि अन्व-
 भूत् । यग्मादिपरोतदृक् विरुद्धदर्शी । सर्व्वहितधर्मसहितत्वेन

त्रिसन्ध्यं तत्र विप्राणां स पश्यन्नवमर्षणं ।

वरमैच्छद् दृशोरेव निजयोरपकर्षणं ॥ १८१ ॥

अद्राक्षीत् तत्र कञ्चिन्न कलिः परिचितं क्वचित् ।

भैमीनलव्यलीलाणुप्रश्नकामः परिभ्रमन् ॥ १८२ ॥

जानानंस्तादृग्धर्मदर्शनमात्रेण महद्दुःखमन्वभूदित्यर्थः । अथ
च विपरीतदर्शनशीलत्वादोजेत्यत्र व्यञ्जनमात्रव्यत्ययेन अवयोः
भावस्येन च जीवेति भवतीति जीवास्तृष्टिकष्टानुभवनं युक्तं
॥ १८० ॥

त्रिसन्ध्यमिति । स तत्र त्रिसन्ध्यं प्रातर्मध्याह्नसायान्तरूपं
सन्ध्यात्रयमभिधाय विप्राणां चतुर्ध्वेषमर्षणं अग्निभर्नासा-
स्पर्शाभिमन्त्रितं चुलुकोदकं तम्रक्षेपणोदकं वा पश्यन् निज-
योर्दृशोरपकर्षणं उन्मूलनमेव वरं श्रेष्ठमिति ऐच्छत् । मदीय-
नेत्रे यदि कोऽप्युदमूलयिष्यत् तर्ह्येतद्दुःखमूलं नाद्रक्ष्यतां । त-
स्मान्नेत्रोन्मूलनमेव वरमिति मेन इत्यर्थः । तदपि दृष्ट्वा दुःखि-
तोऽभूदिति भावः । अघमर्षणदर्शनव्यथा नेत्रापकर्षणव्यथा-
तुल्या । त्रिसन्ध्यं । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १८१ ॥

अद्राक्षीदिति । भैमीनलयोर्व्यलीकस्थानृतस्याणु दोषलेश-
मपि प्रश्नकामः प्रष्टुं वाञ्छन् अत एव तत्र पुरे कथकस्त्रमित्र-
गवेषणार्थं परिभ्रमन् परितो विचरन् स कलिः क्वचिदपि स्थाने
कञ्चिदपि खलु परिचितं जिनक्षपणकादिमित्रं नाद्राक्षीत् ।
नलेन भैम्या वा तत्रत्येन जनेन वा कृतेषु क्वचिदपि केषुचि-

तपःस्वाध्याययज्ञानामकाण्डद्विष्टतापसः ।

स्वविद्विषां श्रियं तस्मिन् पश्यन्नुपतताप सः ॥ १८३ ॥

कर्म तत्रोपनम्नाया विश्वस्या वीक्ष्य तुष्टवान् ।

स मत्सौ तं विभाव्याथ वामदेव्याभ्युपासकं ॥ १८४ ॥

दपि महापातकेषु मध्ये किञ्चिदपि परिचितं पातकं नाद्राक्षीत् ।
तया भैमो नलोऽन्यत्र लोकेर्वा स्पृष्टः किमिति कलिः वृच्छति ।
तदेकमपि पापं नास्त्येवेति भाव इति वा ॥ १८२ ॥

तप इति । पञ्चाग्निसाधनादि तपः, वेदपाठरूपः स्वाध्यायः,
देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो यागो यज्ञः, एषां स्वस्य पापरूपत्वाद्
विद्विषां वैरिणां तस्मिन् पुरे श्रियं समृद्धिं वाञ्छन् पश्यन् अकाण्डं
निष्कारणमेव द्विष्टस्तपसो येन स कलिः उपतताप अतिदा-
हमापातिदुःखितोऽभूदित्यर्थः । अन्योऽपि स्ववैरिलक्ष्मीं पश्यन्नु-
पतयते । यज्ञापेक्षया स्वाध्यायस्य अभ्यर्हितत्वात् पूर्वनिपातः
॥ १८३ ॥

कर्ममिति । स तत्र मुनेः उपनम्नाया उपासकस्य समीपमा-
गत्य स्थितायाः स्वजायाया विजातीयाया गम्याया अगम्याया
वा विश्वस्याः स्त्रियः कर्म कामुकं तं सम्भुञ्जानं कञ्चन नरं वी-
क्ष्यायं महापातकी ममाश्रयो भविष्यतीति बुद्ध्या तुष्टवान् ।
अथ पञ्चादिचारणायां क्रियमाणायां तं कर्म वामदेवेन मुनि-
ना दृष्टं ब्रह्मसाम कयानश्चित्रमित्यादिवामदेव्यं नाम माम तस्य
ब्रह्मविद्याया अभ्युपासकं विभाव्य मत्वा मत्सौ दुःखितोऽभूत् ।

वरिणी शुचिता तस्मै न प्रवेशं ददौ भुवि ।
 न वेदध्वनिरालम्बमम्बरे विततार च ॥ १८५ ॥
 दर्शस्य दर्शनात् कष्टमग्निष्टोमस्य चानग्रे ।
 जुघूर्णे पौर्णमासेक्षी सौमं सोऽमन्यतान्तकं ॥ १८६ ॥

वामदेव्योपासने सर्वाः स्त्रिय उपमोदन्तीति श्रुतिः । दृष्टं सामे-
 त्यर्थं, वामदेवाङ्गुल्याविति (पा० ४।१।८) श्रुतिः ॥ १८४ ॥

वैरिणीति । शुचिता लोकानां वाङ्माभ्यन्तरशुचिता मनः-
 शुद्धिः गोमयाद्यनुलेपनजनिता च शुचिता भुवि प्रवेशं तस्मै न
 ददौ । यस्मादङ्गुलस्य वैरिणी । नगरमध्ये सर्वेषां जनानां
 भूमेऽयं शुचित्वात् स्यातुं नाशकदित्यर्थः । तथा वेदध्वनिरम्ब-
 रे शब्दाश्रये नगरमम्बन्धुपरितनाकाशदेश आलम्बमाश्रयं न
 विततार । अम्बरस्य वेदध्वन्याश्रयत्वात् तच्चापि स्यातुं नाशक-
 दित्यर्थः । चः समुच्चये । अन्योऽपि वैरिणे स्थानं न ददाति
 ॥ १८५ ॥

दर्शस्तेति । दर्शस्याभावात्सायागस्य अग्निष्टोमयागस्य च
 दर्शनात् कष्टं महद्दुःखमानग्रे प्राप । तथा पौर्णमासं याग-
 मोचते एवंगीतः सन् जुघूर्णे वभ्राम । तद्दर्शनेन मुमुर्च्छेत्यर्थः ।
 सोमयागं तु अन्तर्कमेवामन्यत । तद्दर्शनान्तरणमेवान्वभूदि-
 त्यर्थः । अन्यस्यापि ज्वरादिपीडा पक्षान्मूर्च्छा अनन्तरं मरणं
 भवति ॥ १८६ ॥

तेनादृश्यन्त वीरघ्ना न तु वीरहृणो जिनाः ।

नापश्यन् सोऽभिनिमुक्तान् जीवन्मुक्तानवैक्षत ॥ १८७ ॥

स तुतोपाश्रितो विप्रान् दृष्ट्वा स्पृष्टपरस्परान् ।

होमशेषीभवत्सोमभुजस्तान् वीक्ष्य दूनवान् ॥ १८८ ॥

तेनेति । तेन कलिना वीरान् शूरान् घ्नन्तीति चचधर्मजी-
विनो धार्मिका अदृश्यन्त । वीरान् श्रेष्ठानाचारवता घ्नन्तीति
वीरहृणो जिना न दृष्टाः । शूरा एव यैर्हन्यन्ते न तु सदाचाराः
तादृशा महावीरा एव तत्र तेन दृष्टा इत्यर्थः । यदा वीरयते
शूरो भवति तेजस्वी वज्रिस्तं घ्नन्त्युपेक्षया नाशयन्तीति वीरहृणो
नष्टाग्रयस्ते पुनर्न दृष्टाः । सर्व्योऽपि दृष्टस्त्र्यः सामिक एव तत्रे-
त्यर्थः । तथा स अभिनिर्मुक्तान् येषु सुप्तेषु सर्व्योऽस्त्वमेति तादृ-
शान् सर्व्यस्तमयसमये निद्रितान् अनाचारांस्तत्र नापश्यन् ।
किन्तु जीवन्तस्तु ते मुक्तास्तान् विषयपरित्यागिनो ब्रह्मज्ञा-
निनोऽवैक्षत । वीरघ्ना वीरहृणनयोग्या दृष्टा न तु ये वीरान्
हतवन्तसो दृष्टाः । वीरमारणमपि तत्र रात्रे न क्रियते इत्यर्थं
इति वा ।

सुप्ते यस्मिन्नस्त्वमेति सुप्ते यस्मिन्नुदेति च ।

श्रृङ्गमानभिनिमुक्ताभ्युदितौ तु यथाक्रमं ॥

इत्यमरः । वीरघ्नाः । मूलविभुजादित्वात् कः ॥ १८७ ॥

स इति । स विप्रान् स्पृष्टं परस्परं यैस्तानन्योन्यस्पर्शिनोऽश्रितो
भुजानान् दृष्ट्वा तुतोप । चक्षिष्ठानां मिथः स्पर्शनिषेधान्तद-
तिक्रमकारिणः स्वाययत्नेन सम्भाव्य दृष्ट इत्यर्थः । अनन्तरं होम-

श्रुत्वा जनं रजोदुष्टं तुष्टिं प्राप्नोत् झटित्यसौ ।
 तं पश्यन् पावनस्नानावस्थं दुस्थस्ततोऽभवत् ॥ १८९ ॥
 अधावत् कापि गां वोक्ष्य हन्यमानामयं मुदा ।
 अतिथिभ्यस्तु तां वद्धा मन्दं मन्दो न्यवर्तत ॥ १९० ॥

श्रेणीभवत्सोमभुजः होमावशिष्टःसोमसं भुञ्जते सोमलताचूर्णं
 भुञ्जानास्तान् वोक्ष्य विचार्य दूनवान् व्यथितोऽभूत् । न सोमे-
 नोच्छिष्टो भवतीति श्रुतेः । इत्तुदण्डे तिस्रे सोमे नोच्छिष्टं
 मनुरब्रवीत् इति स्मृतेश्च । सोमभक्षणे ऽनुच्छिष्टत्वादन्योन्यस-
 र्गैर्ऽपि पापाभावाद् दुःखितोऽभूदित्यर्थः ॥ १८८ ॥

श्रुतेति । असौ कञ्चन जनं रजोदुष्टं धूलिनं श्रुत्वा निपिङ्गु-
 स्त्रीरजःसर्गबुद्ध्या खरादिनिपिङ्गरजःसर्गबुद्ध्या दृष्ट्वा वा स्वाश्र-
 याश्रया झटिति शीघ्रं तुष्टिं प्राप्नोत् प्राप्तः । ततोऽनन्तरं विचा-
 रावसरे पवनमन्त्रं पवित्रञ्च यज्ञेरजःस्नानं तत्र तेन वा
 ऽवस्था स्थितिर्धस्य तत्र वावतिष्ठते तं पश्यन् दुस्त्रो दूनोऽभवत् ।

वारुणन्तु जलस्नानमापोहिष्टेति मन्त्रतः ।

वायव्यं गोरजस्नानमाग्नेयं भस्मनोदित ॥

यन्तु मातपर्वणेण दिव्यं तदिति पञ्चधा ।

इति मनुः ॥ पावनस्नानस्य धर्मत्वात् दूनोऽभूदित्यर्थः ।
 प्राप्नोत् । छद् । प्राप्त इति वा पाठः ॥ १८९ ॥

अधावदिति । अयं कापि यज्ञशालायां गृहे वा हन्यमानां
 गां वोक्ष्य स्वाश्रयाश्रया मुदा सन्तोषेणाधावत् । अनन्तरं तु

दृष्टवान् स द्विजं दृष्ट्वा नित्यनैमित्तिकत्यजं ।
 यजमानं निरूप्यैनं दूरं दीनमुखो ऽद्रवत् ॥ २०१ ॥
 आननन्द निरीक्ष्यायं पुरे तत्रात्मघातिनं ।
 सर्वस्वारस्य यज्वानमेनं दृष्ट्वा ऽथ विव्यधे ॥ २०२ ॥

पुनस्तां गां अतिथिभ्योऽभ्यागमनार्थं इत्यमानां बुद्ध्वा मन्दो
 मूर्खोऽसौ दुःखवशान्नन्दं शनैर्न्यवर्त्तत परावृत्तः । स एवमपि तत्र
 स्थातुमशक्तः सन् मन्दः शीघ्रं परावृत्त इति वा । मद्येक्षं वा
 मद्येक्षं वा श्रोत्रियाद्योपकल्पयेदिति स्मरते ॥ २०० ॥

दृष्टवानिति । स द्विजं नित्यानि सन्ध्यास्नानादीनि, नैमि-
 त्तिकानि ग्रहणस्थानादीनि त्यजति तमकुर्वीणं दृष्ट्वा दृष्टवान्
 स्वाश्रयाश्रया जहर्ष । अनन्तरमेनं यजमानं यागे कृतदीक्षं नि-
 रूप्य निश्चित्य निराशत्वादीनमुखः सन् अद्रवत् तस्मात् प्रदेशा-
 दूरं पलायान्त्रके । दीक्षितो न ददाति न जुहोतीत्यादिश्रुतेः ।
 नित्यनैमित्तिककर्म्मत्यागस्य वैधत्वाद्दोषाभावात् ततोऽपि पला-
 यित इत्यर्थः । नैमित्तिकः । आगतार्थं भवार्थं वा ठक् ॥ २०१ ॥

आननन्देति । अयं तत्र पुरे आत्मघातिनं कश्चन निरीक्ष्या-
 ननन्द । सर्वत एवात्मानं गोपायेदिति विध्यतिक्रमात् पापकार्य-
 यं ममाश्रयः स्यादिति बुद्ध्वा जहर्षेत्यर्थः । अथ विचारणायं
 मत्यां एनमात्मघातिनं नास्मा सर्वस्वारस्य यज्ञस्य यज्वानं यज-
 मानं दृष्ट्वा ज्ञात्वा विव्यधे । आमन्त्रमरणो ह्यधिकित्यरोगार्त-
 योचाधिकारी । सोऽन्वेष्टौ सर्वस्वारास्यो यज्ञे आत्मानमेव पशु-

क्रतौ महाव्रते पश्यन् ब्रह्मचारीत्वरीरतं ।

जज्ञे यज्ञक्रियामज्ञः स भण्डाकाण्डताण्डवं ॥ २०३ ॥

यज्वभार्याश्वमेधाश्चलिङ्गाःलिङ्गिवराङ्गतां ।

दद्याच्चष्ट स कर्त्तारं श्रुतेर्भण्डमपण्डितः ॥ २०४ ॥

मन्त्रैः संस्तुतं घातयित्वा यज्ञभागमर्पयतीति श्रुतिः । वैधत्वा-
दात्मघाते ढोपाभावात् व्यथित इत्यर्थः । आत्मघातिनं । ता-
क्षीत्ये णिनिः ॥ २०२ ॥

क्रताविति । स महाव्रताख्ये क्रतौ ब्रह्मचारी इत्वरी च त-
थोरतं मैद्युनं पश्यन् यज्ञक्रियां भण्डानामसभ्यभाषणादिव्या-
पारशीलानामकाण्डताण्डवमसमयोद्धतनृत्यमिव जज्ञे मेने ।
यतोऽज्ञो मूर्खः । भण्डा यथा वज्रजनसमक्षं गुह्यादि प्रकाश-
यन्ति तथा दिवैव वज्रजनसमक्षमश्लीलव्यापारकरणात् याग-
कर्म्म भण्डव्यापारतुल्यमिति । यज्वानः सर्वेऽप्यसभ्या इति मेने
इत्यर्थः । महाव्रते ब्रह्मचारिपुंश्चल्योः सम्प्रवाद इत्युपनिषत् ।
एहि तच्छीसेत्वरी सैरिणी, दण्डगेति (पा० ३।१।१६३) क्वरपि
तुकिच, टिङ्गाणञीति (पा० ४।१।१५) ङीप् ॥ २०३ ॥

यज्वेति । स यज्वनो यजमानस्य भार्याया अश्वमेधाख्यस्य
यज्ञस्याश्वस्तस्य लिङ्गमालिङ्गत्येवंशीलं वराङ्गं गुह्यं यस्यास्तस्या
भावस्तन्ता तां दद्या श्रुतेर्वेदस्य कर्त्तारं भण्डमाचष्ट अकथयत्
दापरस्याय इत्यर्थः । उन्मत्तत्वादात्मानं प्रत्येव वा । यतोऽप-
ण्डितः शास्त्रानुसारिपण्डितबुद्धिरहितः ।

अथ भीमजया जुष्टं व्यलोकित कलिर्नलं ।
 दुष्टदृग्भिर्दुरालोकं प्रभयेव प्रभाप्रभुं ॥ २०५ ॥
 तयोः सौहार्दसान्द्रत्वं पश्यन् शल्यमिवानशे ।
 मर्मच्छेदमिवानर्च्छ स तन्मोर्मांतिभिर्मिथः ॥ २०६ ॥

पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् ।

आज्ञामिद्भानि चत्वारि न चातव्यानि चेतुभिः ॥

इति राजाज्ञावन्निर्विचारं वेदार्थाऽनुष्ठेयः । अश्वमेधप्रकरणे
 ऽथ स्य शिष्टं महिष्या उपस्ये निधत्ते इत्यादि युतेः कर्त्ता भूष
 इति युतिकर्त्तुर्भूषणत्वाभिधानान्मूर्खः ॥ २०४ ॥

अथेति । अथैवं पुरपरिभ्रमवशादनन्तरं कलिर्भीमजया
 भैम्या जुष्टं प्रीत्या सेवितं नलं व्यलोकित । कमिव । प्रभया संज्ञा-
 देव्या ऽथवाभक्ष्यतेजोजुष्टं प्रभाप्रभुं खल्विव । किम्भूतमुभयं ।
 दुष्टा मत्सरादिदोषोपहता दृग्वुद्धिर्येषां तैः पापलोकैर्दुरा-
 लोकं । पुण्यलोकत्वात् पतिव्रतया तथा च युक्तत्वात् कलिप्रवृ-
 त्तिभिः सुखेन द्रष्टुमशक्यं, काचकामलादिदोषदृग्भिर्दुर्दृश्यं ।
 प्रकृष्टाभा कायकान्तिर्यस्या इति भैमोविशेषणञ्च प्रकृष्टया का-
 यकान्था याथिभिर्दुरालोकं खलु, तद्योगे च न लोकेति (पा०
 २।३।६८) पष्ठीनिपेधाद् दुष्टदृग्भिरिति द्वितीया ॥ २०५ ॥

तथोरिति । स तयोर्भैमीनयोः सौहार्दसान्द्रत्वं अन्योन्या-
 नुरागेत्कर्षं पश्यन् शल्यमिव यदि नाराचव्यथमिवानशे प्राप ।
 तन्मुष्णदुःसोऽभूदित्यर्थः । तथा मिथोऽन्योन्यं तथा नर्मांतिभिः

अमर्षादात्मनो दोषात्तयोस्तेजस्वितागुणात् ।

स्युष्टुं दृशाप्यनीशस्तौ तस्मादप्यचलत् कलिः ॥ २०७ ॥

अगच्छदाश्रयान्वेषी नलदेपी स निश्चसन् ।

अभिरामं गृह्यारामं तस्य रामसमश्रियः ॥ २०८ ॥

क्रीडाकमोले प्रीत्यालिङ्गनचुम्बनादिभिरनुभावैः कृत्वा मर्म-
च्छेदमिव प्राणहरणशरीरावयवकर्त्तनमिव आनच्छ प्राप ।
मौहार्दसान्द्रत्वस्य कारणत्वादास्त्रिङ्गनादिनर्मणस्यैकार्थत्वान्न पौ-
नरुत्याशङ्का । मौहार्दं । युवादित्वाद्भावे अणि, हङ्ग (पा० ७।३।
१६) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ २०६ ॥

अमर्षादिति । कलिः अमर्षात् भैमीनलप्रीतिनर्मासहनशी-
लत्वरूपाद्रोषात्, तथा आत्मनो महापातकादिरूपाद्दोषाद्भा-
र्विकाश्रयणाशक्तेः, तथा तयोर्भैमीनलयोस्तेजस्वितागुणात् मौ-
न्दर्यातिशयात् चात्र तेजससाधर्पणीयत्वरूपादुणादित्येव हेतु-
त्रयात् तौ भैमीनलौ न पर मनसा किं कृशापि न पुनरङ्गेनापि
स्रष्टुमनीशोऽसमर्थ किं पुनर्हस्तादिना । एवम्भूतो यतोऽतस्त
स्मान्नलावासात् प्राप्तादादपि सकाशात् कलिर्निर्गतः । एवविधौ
तौ दष्टा तत्रापि प्रवेष्टुमशक्तस्तौऽपि प्रस्थित इत्यर्थः । अन्योऽपि
मलिनस्तेजस्विन इति वीक्षितुमशक्तस्ततः पलायते ॥ २०७ ॥

अगच्छदिति । नलदेपी नलदेवपरः अत एव तत्पराभ-
वार्य आश्रयान्वेषी निवास भृगयमाणः कुत्रचिदपि तदलामा-
हुः खादमर्षेण च निश्चमन् स कलिः रामेण श्रीरामेण समा-
तुल्या श्रीः शोभा सम्पद् यस्य तस्य नलस्याभिगम वृत्तादिस-

रक्षितचवृत्तत्वेन बाधनं न तपोधनैः ।

मेने मानो मनाक् तत्र खानुकूलं कलिः किल ॥ २०६ ॥

मृद्धिमत्त्वाद्रमणीयं शृङ्गारामं प्रासादममोपवर्त्तिं कीडावनं
अगच्छत् गतवान् । समीपे स्थितौ क्रियमाणायाम् नलदोषवि-
चारः सुकर इति शृङ्गारामं प्राप्तवानित्यर्थः । श्रीरामसाम्ये
नलस्य पावित्र्यं मौन्दर्यं सम्यदाधिक्यं भाविराज्यपरित्याग-
श्चेति सूचितं । तदानीं रामस्य भावित्वे कथ्यपेक्षया भूतत्वात्
प्रवाहस्यानादितया वा भूतत्वादुपमा युक्तैवेति ज्ञेयं ॥ २०५ ॥

रक्षीति । कलिः तत्र पुरे रक्षिणं स्वर्णं मत्तस्तेन यद्वृत्तत्वं
परिवेष्टितत्वं तेन हेतुना प्रवेष्टुमशक्यत्वात्तपोधनैः कृत्वा न
बाधयतीति न बाधनमेवभूतं मेने विशेषणबलादिश्रेय्याच्चेपात्
तमारामं स्वहितं मेन इत्यर्थः । यतो मानी अभिमानवान् ।
नलपराभवार्थं तत्रैव निवासवाञ्छामदधदित्यर्थः । किल प्र-
सिद्धौ । रक्षितचवृत्तत्वेनैव बाधकं न पुनस्तपोधनैर्बाधकमत-
स्तात्र पुरे तमाराममेव मनाक् स्वहितं मेने इत्यर्थः । रक्षक-
बाधे मत्यपि अदृश्यतयापि स्वस्य प्रवेष्टुं शक्यत्वान्न तु तपोधन
इति मनागित्युक्तं । एवं मद्भटे किमिति न्यवासीदित्यत आह ।
यतो मानी । अभिमानवान् साधनीयेऽर्थे मद्भटमपि मानिनः
महन्त इत्यर्थ इति वा । रक्षकवृत्तत्वेन मुनिकर्तृकं बाधनं मना-
गपि तत्पारामे नासीति तं खानुकूलं ताममानां तत्र प्रवेशा-
भावात् तापमनिमित्तस्वबाधारहितं अत एव मनागीयत् स्व-
ानुकूलं मय्ये हितमेवंविधं मेन इति वा ॥ २०६ ॥

दक्षपुष्पफलैर्देवद्विजपूजाभिसन्धिना ।

स नलेनार्जितान् प्राप तत्र नाक्रमितुं द्रुमान् ॥ २१० ॥

अथ सर्व्वोद्भिदासन्तिपूरणाय स रोपितं ।

विभीतकं ददशकं कुटं धर्मोऽप्यकर्मठं ॥ २११ ॥

स तं नैपधसौधस्य निकटं निष्कुटध्वजं ।

बद्ध मेने निजं तस्मिन् कलिरालम्बनं वने ॥ २१२ ॥

दलेति । स कलिः तत्रोद्याने वने दलैः पत्रैः पुष्पैः फलैश्च
कृत्वा देवानां अतिथीनाञ्च पूजा तद्विषयेणाभिसन्धिनाऽऽशयेन
कृत्वा देवद्विजपूजैवाभिसन्धिराशयो यस्यैवंविधेन वा, दक्षादि-
भिर्देवपूजां कर्त्तुंकामेन नलेनार्जितानारोपितानास्वादद्रुमान्
आक्रमितुं आरोदुमाश्रयितुञ्च न प्राप । तेषां धर्मोपयोगित्वात्
स्वस्य च पापरूपत्वात् तानाश्रयितुं नाशकदित्यर्थः ॥ २१० ॥

अथेति । अथ स कलिः धर्मं धर्मकार्य्यं विषयेऽकर्मठमकर्म-
शूरमपि पित्रादीनां देवाद्यनुपयोगाद्धर्मकार्यान्धर्ममपि सर्व्व-
घामुद्भिदां वृक्षाणामासन्तेऽमान्निध्यस्य पूरणाय वृक्षजतागुल्मा-
दिजातिमात्रास्तीति कीर्त्तिपूर्त्तिमात्राय तत्रोद्याने नलेन आ-
रोपितमेकं सर्व्ववृक्षासन्तिपूरणस्यैकेनैव कृतत्वादेकसंख्यं विभी-
तकं कुटं वृक्षं ददशं । अनेकहः कुटः शाल इत्यमरः । कर्मठः ।
कर्मणि घटत इति कर्मणि घटोऽठत् । (पा० ५।२।३५) । कर्मशू-
रस्तु कर्मठः । उद्भिदस्तद्गुल्माद्या इत्यमरः ॥ २११ ॥

स इति । तस्मिन् वने नैपधसौधस्य निकटं समीपवर्त्तिनं

निष्पदस्य कलेस्तत्र स्थानदानादिभीतकः ।

कलिद्रुमः परं नासीदासीत् कल्पद्रुमोऽपि सः ॥ २१३ ॥

ददौ पदेन धर्मास्य स्थातुमेकेन यत् कलिः ।

एकः सोऽपि तदा तस्य पदं मन्येऽमिलत्ततः ॥ २१४ ॥

निष्कुटस्य गृहारामस्य ध्वजं लाञ्छनभूतं अथ चोच्चोच्चतरत्वात्
ध्वजमिव तदस्यास्यत्या नलदर्शनवशात्तदीयदोषविचारोपाय-
भूतं तं विभीतकं निजं स्वीयमालम्बनमाधारं ब्रुवन् मेने । गृहा-
रामास्तु निष्कुटा इत्यमरः ॥ २१२ ॥

निष्पदस्येति । तत्र पुरे वने च निष्पदस्याश्रयरक्षितस्य
कलेः स्थानदानात् स्वेनैव तदाधारभूतत्वात् स विभीतकः केवलं
निवासभूतत्वात् कलिद्रुमः कलिसम्बन्धी द्रुमः परं केवलमा-
सीदिति न किन्तु कलिं प्रत्यभिलापपूरणात् कल्पद्रुमोऽप्यासीत् ।
अन्योऽपि निराश्रयस्याश्रयदानात् कल्पद्रुमत्वेन व्यपदिश्यते ।
भूतावासः कलिद्रुम इत्यमरः ॥ २१३ ॥

पापिना कलिना विभीतकं स्थानं प्राप्तमित्यत्र हेतुमुपेक्षते
ददाविति । यद् यस्माद्धेतोः कलिः प्रवाहानादितयाऽतीते
कलियुगममये धर्मस्यैकेन पदेन चतुर्थ्याशेन पदं स्थानं ददौ
तत्तस्मात् तदा नलराज्यममये छतयुगे स विभीतकोऽपि एक
एव तस्य कनेः पदं शरणोऽयं च स्थानमभिमतम् मञ्ज्रात् इत्यर्थं
मन्ये । छतं कर्णं युज्यते इति नाद्येन कास्मान्तरे यावत् दत्तं

उद्भिदिरचितावासः कपोतादिव तत्र सः ।

राज्ञः साग्रेर्द्विजात्तस्मात्सन्त्वासं प्राप दीक्षितात् ॥ २१५ ॥

तावदेव तदानीं तेन लब्धमित्यहं मन्य इत्युक्तेषां । धर्मस्य सम्बन्धमात्रविवक्षया धृष्टो ॥ २१४ ॥

उद्भिदिति । तत्रोद्याने उद्भिदि वृक्षे विभीतके विरचित आवासः स्थितिर्येन स कलिः साग्रेरग्निहोत्रवतो द्विजात् चत्रियात् तथा दीक्षितात् स्वीकृताग्निहोत्रादियागदीक्षादस्माद्राज्ञः अभिषेकादिगुणयुक्तात् नृणां सकाशात् सम्यक्त्वासं महाशोपनिग्रहं प्राप । राज्ञो द्विजादित्येताभ्यां स्वाभाविकं नियमे सामर्थ्यं सूचितं । साग्रेर्दीक्षितादित्येताभ्याञ्च तपोजनितं शोपे सामर्थ्यं सूचितं । एवंविधोऽयं समीपस्थितं मां निययेन ज्ञास्यति शोपं दास्यतीत्यन्तर्महद्भयं प्रापेत्यर्थः । अग्निहोत्रिणो नृणस्तन्मन्त्रिनः कृतयज्ञदीक्षात् तस्मादतिप्रसिद्धाद् द्विजात् ब्राह्मणाद् गौतमाख्यात् पुरोधसः सकाशात् भयं प्राप । नृणाग्निहोत्रादिपरिषर्यार्थं तत्र वर्त्तमानात् स्वयमग्निहोत्रादिदीक्षायुक्ताश्च गौतमात् पुरोधसः सकाशाद्भूत इत्यर्थ इति वा । कस्मादिव कपोतादिव । यथाऽग्निसंहितादङ्गारभक्षिणः तथा दीक्षितात् कपोतनाम्नो द्विजात् पक्षिणः सकाशात् वृक्षे विरचितावासः काकादिः पक्षी पुरुषो वा वृक्षारूढो वृक्षाधःस्थायो वा भयं प्रापत् पूर्वं कदाचित्तथेत्युपमा । स यथा प्राप्नोति तथेत्यर्थः । अग्निः कपोतजठरमन्तःप्रविष्टोऽतएव तद्भक्षिता

विभीतकर्मधिष्ठाय तथाभूतेन तिष्ठता ।

तेन भीमभुवोऽभीकः स राजर्षिरधर्षि न ॥ २१६ ॥

पापाणकणिकापि जोर्यत इत्येतिह्यं । साग्रेरङ्गारभक्षिणः ।
कपोतविशेषो ह्यङ्गारान् भक्षयति । अङ्घ्रिदा दणकाष्ठादिना
निर्मितगृहः पुरुषोऽन्युङ्गारिनेचात् खोपवेशनमात्रेण गृहदा-
द्यानिगृह्यचकात् गृहोपरि विलोकनात् कपोतो ह्युलूकप-
क्षिणः सकाशाद्यथा भयं प्राप्नोति तथाऽसावपि प्राप्तकपोतो हि
गृहं प्रविष्टोऽनिगृह्यचकः । एवमद्भुतकर्मणोऽपि स्थूलोच्चृक्षादि-
रोहिणो दृष्टात् कपोतान्तहृच्चवासी यक्षी नरो वा स्वस्यापि
भक्षणशङ्कया शाखापतनशङ्कया वा यथा विभेति तथेत्यर्थः ।
एवं चयामति व्याख्यातव्यं ॥ २१५ ॥

विभीतकमिति । विभीतकमधिष्ठायाश्रित्य तथाभूतेन ति-
ष्ठता तस्य धर्मापयोगाभावात् भयरहित्येन स्थितवता अथ च
तादृशनलदर्शनात् पूर्वोक्तप्रकारेण विभ्यता अत्यन्ताभ्यिरेण
कलिना भीमभुवोऽभीकः भैरवाः कामुकः स राजा चासादृषिश्च
राजत्वेऽपि धर्मप्रधानत्वान्मुनितुल्यो नलो नाधर्षि न परा-
भूतः । अपराभवे राजर्षित्वमेव हेतुः । अथ च विभीतकतुल्यं
तस्माश्रित्य तिष्ठता तथाऽतिमहता भूतेन भूतत्वं प्राप्तेन केन-
चित् प्रेतेन पिशाचेन भीमाया भयानकाया भूमेः रणभूमेर्द्व-
भूमेर्वा हेतोरभीको भयरहितो राजर्षिर्धार्मिको न पराभूयत
इत्युचितं । भीमां भूमिमनादृत्य निर्भय इत्यर्थः । अनादरे
पठो ॥ २१६ ॥

तमालम्बनमासाद्य वैदर्भीनिषधेशयोः ।

कलुपं कलिरन्विष्यन्नवात्सीदत्सरान् बहून् ॥ २१७ ॥

यथासीत् कानने तत्र विनिद्रकलिका लता ।

तथा नलकलासक्तिविनिद्रकलिकालता ॥ २१८ ॥

दोषं नलस्य जिज्ञासुर्वभ्राम द्वापरः क्षितौ ।

नदोषः कोऽपि लोकस्य मुखेऽस्तीति दुराशया ॥ २१९ ॥

तमिति । कलिः तं विभीतकं आलम्बनमाश्रयमामाद्य प्राप्य
वैदर्भीनिषधेशयोः कलुपं पापाचरणमन्विष्यन् गवेषयितुमित्य-
र्थः, बहून् वत्सरानवात्सीत् दोषमसंस्पर्शनेन विना तद्योः पराभवे
ऽशक्तत्वादोषपरीक्षार्थं बहूकालं तत्रैव स्थितवानित्यर्थः । अन्वि-
ष्यन् । हेतौ शता । अवात्सीत् । वसेर्लुङि, मिचि, वद प्रजेति (पा०
७।२।३) वृद्धौ, सस्याद्धातुक इति (कौ०।भा०।पर्व१३०।पंक्तिः
८।वा०) तत्त्वम् । वत्सरान् । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ २१७ ॥

यथेति । तत्र कानने तस्मिन्नुद्याने यथा येन प्रकारेण
विनिद्रकलिका विकसितकोरका लता बद्धी आसीत् तथा तेन
प्रकारेण नलस्य कले आशक्तिरभिनिवेशस्तदशादिगतनिद्रो
जागरूकः सावधानः कलिलक्षणः कालः समयो यत्र तद्भाव-
स्तत्ता सापि तत्रवने आसीत् । सदा विकसितकोरकवल्लीसम्बन्ध-
स्तस्योद्यानस्य यथाभूत् तथा सदा कलिसम्बन्धोऽप्यभूदित्येताव-
न्मात्रेण शेषमात्रेण चोपम्यं । नलकलनार्थं नलदोषान्वेषणार्थञ्च
जागरूकः स कलिस्तत्रावात्सीदित्यर्थः ॥ २१८ ॥

एवं कलिरवस्थानं निरूप्य द्वापरस्यावस्थानमाह । दोषमिति ।

अमुष्मिन्नारामे सततनिपतद्दोहदतया
 प्रहृनैरुन्निद्रैरनिशममृतांशुप्रतिभटे ।
 असौ बद्धालम्बः कलिरजनि कादम्बविहग-
 हृद छायाभ्यङ्गेचितरुचितया लाञ्छनमृगः ॥ २२० ॥

लोकापवादरूपं अभिग्रसिरूपं वा नलस्य दोषं जिज्ञासुर्दोषर-
 इत्यघटमानया दुराशया चितौ बभ्राम । इति किं । लोकस्य
 मुखे जगवार्त्तायामदोषो दोषरहितः कोऽपि नरो नास्ति सर्वो
 जनेषु यं निर्दोषमाह तादृशः पुरुष एव नास्तीति नलस्यापि
 किञ्चिद्दोषं कोऽपि वदित्यतीति । न दोष इति पाठे लोकोक्ता-
 वक्ष्योऽपि दोषो नास्ति अपि तु प्रायेण भविष्यतीति दुराश-
 येति काष्ठा सम्भावनापरत्वेन व्याख्येयम् । दोषं । न लोकेति
 (पा० २।३।६८) षष्ठोनिषेधः ॥ २२८ ॥

अमुष्मिन्निति । अमौ कलिः ग्रामपक्षहंसजातीयाः काद-
 म्बविहगाः कलहंमाख्यपक्षिविशेषाः तेषां हृदाः पक्षाः तेषां
 छायायाः कान्तेरभ्यङ्गे उचितो योग्यो तैलाभ्यङ्गेनैव स्वसंस्पर्श-
 मात्रेण स्रैग्धातिशयकारिणी ग्रामतरा रुचिः कान्तिर्यस्य तस्य
 भावस्तत्ता तथा रुण्यवर्षतया वनचन्द्रे लाञ्छनमृगोऽजनि क-
 लहमृगोऽभूत् । किमभूतः । ममतं सदा निपतन् निक्षिप्यमाणो
 धूमादिर्दोहदो यच्च तस्य भावस्तता तथा अनिशं सदा उन्नि-
 द्रैर्विकसितैः प्रसूनमालयादिमृगपुष्पैः श्रुत्वा उज्ज्वलत्वादानन्द-
 दापिमाणा मृतांशोयन्मृग प्रतिभटे प्रतिस्पर्शुनि चन्द्रतुष्योऽमु-

स्फारे तादृशि वैरसेनिनगरे पुण्यैः प्रजानां धनं
विघ्नं लब्धवतश्चिरादुपनतिस्तस्मिन् किलासीत् कलेः ।

अग्निं पूर्वोक्ते आरामे नलोद्याने बद्धः छत आलम्बो वासो
येन सः । चन्द्रे हि कलञ्जेन भवितव्यं तत्स्थाने कलिरेवाभू-
दिति । एतेन निर्दोषे नलोद्याने कलिरेव दूषकोऽभूदित्युक्तम् ।
तत्र न्यवासीदित्यर्थः । पुष्पफलानामाकालिकसमृद्धये वृक्षेषु
वृक्षायुर्वेदोक्तो धूपादिदोषदः क्रियते, तथा चम्पके पिण्याका-
दिजलक्षेपः, वकुले सुन्दरीगण्डूपजलमदिरासेकः, रक्ताशोको
च तरुणीचरणप्रताडनमित्यादिः ॥ २२० ॥

स्फार इति । स्फारे विशालतरे तादृशि उक्तप्रकारेण
धर्मबद्धले स्फारत्वेऽपि सर्वत्र धर्मपूर्णं वैरसेनिर्नलस्तस्य नगरे
प्रजानां पुण्यैर्हेतुभिर्धनं भूयांसं विघ्नं लब्धवतः प्राप्तवतो निरा-
श्रयस्य कलेस्तस्मिन् नलोद्याने चिराद् बद्धकालं नलदोषग-
वेषणार्थं उपनतिरवस्थितिः किलाभूत् । किलेति पुराणादौ
श्रूयत इत्यर्थः । प्रजानां पुण्यैः स्फारे व्याप्त इत्यर्थ इति वा हेतु-
गर्भविशेषणम् । एतस्मिन्नन्तरेऽवसरे पुनरन्योन्ययोग्यमेलनाद-
न्तर्मनसि अमितानन्दः प्राप्तनिःसीमहर्षः च प्रसिद्धप्रभावः
स्फारो भैमीनलौ आराद्धं सेवितुं सुतरां पोडयितुं वा धनुः
श्रुतिशिखा कर्षोर्द्धदेशस्तां वन्दारुः सर्शिनी चूडा अग्रभागो
यस्य एवंविधमाकर्षपूर्णं व्यधित चकार । भैमीनलौ नगरं प्राप्तौ
सुरेषु खर्गतेषु कलौ च वनालम्बिनि सति इतरेतरानुरागा-

एतस्मिन् पुनरन्तरेऽन्तरमितानन्दः स भैमो नला-
 वाराहुं व्यधित स्मरः श्रुतिशिखावन्दारुचूडं धनुः ॥ २२१ ॥
 श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारक्षीरः सुतं
 श्रीक्षीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामक्षदेवी च यम् ।
 यातः सप्तदशः स्वसुः सुसदृशि छन्दप्रशस्तेर्महा-
 काव्ये तद्भुवि नैषधीयचरिते सर्गे निसर्गोज्ज्वलः ॥ २२२ ॥
 समाप्तः सप्तदशः सर्गः ।

तिशयेन चिरविरहातिवस्यृष्टौ स्मराराधनं चकतुरिति भावः ।
 अनेनोत्तरसर्गे समोभारम्भवर्षणात् सङ्गतिः सूचिता । कलि-
 कर्तृकपराभवस्य भविष्यत्त्वान्नायकापकर्षस्यावर्षनीयत्वाच्च स
 नोक्तः ॥ २२१ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाद्धः पूर्ववत् । एककर्तृकत्वात् स्वसुर्भगिन्याः
 छन्दस्य राजविशेषस्य प्रशस्तेर्वर्षणात् अन्यस्य सुसदृशि तुल्ये
 तद्भुवि श्रीहर्षरचिते सप्तदशानां पूरणे निसर्गोज्ज्वलः स्वभाव-
 सुन्दरः सर्गः समाप्तः । छन्दप्रशस्तिरपि अन्ये मया कृत इति
 सूचितं । मेदर्याय तुल्या भवन्ति । छन्दः प्रशस्तेरिति पाठे छन्दो
 मन्थक्रमस्वरूपनिरूपणापरस्य अन्यस्येत्यर्थः । सप्तदश इति तस्य
 पूरण इति (पा० ५।१।४८) डट् । तद्भुवि । भाषितपुष्कम् ॥ २२२ ॥

इति मेदरकरोपनामकनरमिंहपण्डितात्मजनारायणविर-
 चिते नैषधीयप्रकाशे सप्तदशः सर्गः ॥ २३ ॥

उत्तरनैषधचरिते ।

अष्टादशः सर्गः ।

ओलक्षीष्टसिद्धौ जयतः ।

सोऽयमित्यमथ भीमनन्दिनीं

दारसारमधिगम्य नैषधः ।

तां तृतीयपुरुषार्थवारिधेः

पारलम्भनतरीररीरमत् ॥ १ ॥

सोऽयमिति । सर्गसङ्गतिरुक्तैव । सोऽयमुक्तसौन्दर्यादिगुण-
प्रभावो नलः, इत्यमुक्तप्रकारेण त्रैलोक्यनायकसमत्वं दारसारं
स्त्रीरत्नभूतां तामिन्द्रादिभिरप्यभिलष्यमाणां भीमनन्दिनीम-
धिगम्य तृतीयपुरुषार्थवारिधेः कामरूपदुरवगाहजलधेः सम्ब-
न्धिनीं पारलम्भनतरीं परतीरप्रापणनौकारूपां तां भैमीं अ-
रीरमत् रमयामास । तादृश्या विना कामपुरुषार्थपारं काम-
शास्त्रोक्तनानारतपारं न प्राप्यत इत्यनेन सौन्दर्यानुरागाति-
शयः सूचितः । अन्यापि तरी वारिधेः पारं प्रापयति । तारण-
तरीमित्यपि पाठः । अरीरमत् । रमेष्यन्तालुडि चडि सन्ध्या-
वादित्वादिः ॥ १ ॥

आत्मवित् सच्च तथा दिवानिशं
 भोगभागपि न पापमाप सः ।
 आहता हि विषयैकतानता
 ज्ञानधौतमनसं न लिम्पति ॥ २ ॥
 न्यस्य मन्त्रिषु स राज्यमादरा-
 दारराध मदनं प्रियासखः ।

अनुरागातिशयादहोरात्रं तत्सम्भोगे दोषमाशङ्क्य परिह-
 रति । आत्मविदिति ॥ स गलस्तया सह दिवानिशं भोगभाक्
 सन्नपि दिवामैशुननिषेधातिक्रमजनितं पापं नाप । यत आत्म-
 वित् जीवब्रह्माभेदबुद्धिमान् । उक्तमर्थं युक्त्यन्तरेण द्रढयति ।
 हि यस्मात् आहता कृत्रिमा विषयैकतानता सक्थन्दनादि-
 विषयपरता ज्ञानेन परमात्मज्ञानेन धौतं चास्मितं कामक्रो-
 धादिमलितं मनो यस्य तं पुरुषं न लिम्पति पापसंस्पर्शिनं न
 करोति । स्वाभाविकी हि विषयपरता पापसञ्चयकारिणी,
 परमात्मज्ञानवतश्च सा न भवति, किन्तु भोगात् पूर्वे कर्मसंघा-
 र्थमेव सा विषयपरताङ्गीकार्या । अहार्थ्या विषयपरता ब्रह्म-
 ज्ञानिनं पापिनं न करोतीति आत्मवित् स पापं नाप्नोतीति
 युक्तमेवोक्तमित्यर्थः । विषयपरताया अहार्थ्यत्वे दोषाभावा-
 दिवाराधं तथा सह चिकीडेत्यर्थः । दिवानिशं । अत्यन्तसंयोगे
 द्वितीया ॥ २ ॥

दिवानिशं सम्भोगे राज्यरक्षणं कथमित्यत आह । न्यस्येति ॥

नैकवर्षमणिकोटिकुट्टिमे
 हेमभूमिमृति सौधभूधरे ॥ ३ ॥
 वीरसेनसुतकण्ठभूषणी-
 भूतदिव्यमणिपंक्तिशक्तिभिः ।
 कामनोपनमदर्थतागुणाद्
 यस्तृणीकृतसुपर्वपर्वतः ॥ ४ ॥

स नलो मन्त्रियु राज्ञं न्यस्य नैकवर्षमणिकोटिकुट्टिमे नाना-
 वर्षरत्नसमूहबद्धभूमिके तथा हेमभूमिमृति सुवर्षभूमिधारिणि
 सौधभूधरे प्रासादरूपेऽत्युच्च पर्वते प्रियासखः सन् मदेनमाद-
 रादासक्त्या आरराध विषेवे । प्रियासख इत्यालम्बनविभावः ।
 कामस्य धर्माविषयत्वञ्च सूचितं । अत एव तद्वर्णनं प्रसू-
 ति । नैकवर्षेत्यादिविशेषणसामर्थ्याद् भूधरो हेमाद्रिः सौधभुवं
 धरति नक्षप्रासादाकारेण परिणते ऽनेकवर्षमणिकुट्टिमे हेमः
 सुवर्षस्य भूमिमृति पर्वते हेमाद्रौ प्रासादसौन्दर्यमुच्चलञ्च
 सूचितं । इत आरभ्य तत्र सौधेति यावन्माहाकुलकं ॥ ३ ॥

वीरसेनेति । यः सौधभूधरो वीरसेनसुतस्यकण्ठभूषणीभू-
 ता दिव्या मण्यस्त्रेषां पङ्क्तिर्यौतकलञ्चेत्तमचिन्तामणिमाला
 तस्याः शक्तिभिरलौकिकसामर्थ्यैः कृत्वा कामनयाभिलाषमात्रे-
 णोपनमन्तः सन्निहितीभवन्तो नलेनान्येन वा लभ्यमाना दृष्टा
 अर्थाः पदार्था यत्र तद्भावस्तत्ता सैव गुणसंख्याहेतोस्तृणीकृतः
 सुपर्वणो देवानां पर्वतो मेरुर्येन सः । सर्वार्थदायिचिन्तामणि-

धूपितं यदुदराम्बरं चिरं
 मेचकैरगुरुसारदारुभिः ।
 जालजालमृतचन्द्रचन्दन-
 क्षौदमेदुरसमीरशीतलं ॥ ५ ॥
 कापि कामशरवृत्तवर्त्तयो
 यं महासुरभितैलदीपिकाः ।
 तेनिरे वितिमिरं स्मरस्फुर-
 होःप्रतापनिकराङ्गुरश्रियः ॥ ६ ॥

रत्नस्य मेरावच्च च विद्यमानत्वाद्यो मेरुतुल्य इत्युपमा । अत्र
 बहूनां चिन्तामणीनां सङ्गावात्ततोऽप्याधिक्यं वा ॥ ४ ॥

धूपितमिति । मेचकैः श्यामलैरगुरुसञ्जकैः सारैः श्रेष्ठै-
 र्दारुभिः काष्ठैश्चिरं यदुदराम्बरं यदीयो गर्भभागे धूपितं
 वासितं यदुदराम्बरं धूपार्थं दह्यमानैस्तैरर्पितपरिमलमित्यर्थः ।
 तथा धूपजसन्तापत्याजनाय जालप्रकारेषु जालजालेषु सर्वेषु
 गवाक्षेषु जालाणां वा जालेषु गवाक्षसङ्घेषु स्ततः स्थापितः
 चन्द्रचन्दनक्षौदः कर्पूरचन्दनसूर्षकल्पितेन मेदुरः पुष्टस्तत्सर्वव-
 शाच्छिशिरतरः परिमलबज्जलस्य यः समीरो वायुस्तेन शीतलं
 शीततरं । सर्वेऽप्येते उद्दीपनविभावाः । जालजाले । प्रकारे
 दिरुक्तिः, यष्टीसमाप्ते वा ॥ ५ ॥

कापीति । महासुरभिचम्पकादिद्रव्यसुगन्धि तैलं यासु एवं-
 विधा दीपिका यं सौधभूधरं कापि भैमीनसालङ्कृतदेशे विति-

कुङ्कुमैणमदपङ्कलेपिताः
 चालिताश्च हिमवालुकाम्बुभिः ।
 रेजुरध्वततशैलजस्रजो
 यस्य मुग्धमणिकुट्टिमा भुवः ॥ ७ ॥

मिरं विगतान्वकारं तेनिरे प्रकाशमानगर्भञ्चक्रुः । किम्भूताः ।
 कामशरवृत्ताः कामवाणवर्तुलाः कामशरेण कर्पूरेण धूपवि-
 शेपेण वा वृत्ता निष्पन्ना धूपकर्पूरगर्भा वर्तयस्तनुसद्वरचिता
 दीपाधारभूता देशा यासान्ताः । तथा स्मरस्य भैमीनलव्ययार्थं
 स्फुरन् देः प्रतापनिकरस्तस्याङ्कुराणां प्रथमोद्भेदानामिव श्रीः-
 शोभा यासान्ताः । एतादृशनायिकादर्शनमात्रेण कामोत्पत्ते-
 स्तुल्यरूपत्वाच्च दीपिकाः कामप्रतापाङ्कुरा इवेत्युपमोत्पत्तेः ।
 राजनिकटस्था दीपाः कर्पूरादिवृत्तवर्तयः क्रियन्ते ।

पूरसर्ज्यभयालाचा नखाजादिजटागदैः ।

समैः समधुभिर्धूपो मतः कामशराभिधः ॥

इति कामशरो धूपः ॥ ६ ॥

कुङ्कुमेति । यस्य मुग्धानि रमणीयानि मणिकुट्टिमानि यासु
 ता भुवो रेजुः । किम्भूताः । कुङ्कुमञ्च एणमदः कस्त्ररी च तयोः
 पङ्केन कर्दमेन लेपिताः । तथा जलमध्ये निःक्षेपाद्द्रवीभूत-
 हिमवालुकाम्बुभिः कर्पूरवासितोदकैः चालिताश्च । तथाऽध्वनि
 नलागमनमार्गे तता विस्फारिता मृदुसुगन्धयः शैलजा हिमव-
 त्समुद्भूतमाखत्यादिस्त्रजो मासा यासु ताः । अतिस्वैगन्धमौगन्धार्थं

नैषधाङ्गपरिमर्द्दमेदुरा-

मोदमार्द्दवमनोज्ञवर्णया ।

यङ्गुवः कचन स्वनशय्यया

ऽभाजि भालतिलकप्रगल्भता ॥ ८ ॥

पूर्वैः कुङ्कुमकसूरीलेपः कृतोऽनन्तरश्च तत्पक्षस्पर्शभिर्या कर्पूर-
जलैः चास्ननं कृतं तेनाधिकसौगन्ध्यं जातं । अनन्तरश्च भैमी-
नलचरणयोर्मृदुत्वान्मार्गे मणिवद्भूकाठिन्यपरिहारार्थं मृदु-
तरशैलजमक्षेप इति । पाठक्रमोदयक्रमो बलीयानिति पूर्वैः
कर्पूरोदकैः चालिताः, पञ्चाङ्गोदमर्थस्नानीयकुङ्कुमकस्वरीपङ्केन
कृताङ्गोदत्तनाः, अनन्तरश्च धृतशैलेयमास्त्रा धृतसुन्दरमणि-
खचितभूषणाः सत्यः शुशुभिर इति वा । यचेत्यपि पाठः ।
वालुकांशुभिरिति पाठे शुभ्रकर्पूरचूर्णैः चालिताम्बुरिताः
कृतरङ्गमालिका इत्यर्थः । अत्र शाब्दोऽपि क्रमो घटते । लेपि-
ताः । ण्यन्तान्निष्ठा ॥ ७ ॥

नैषधेति । कचन नलनिद्रास्थानदेशे स्वनशय्यया पुष्परचि-
तास्तरणेन यस्य सौधस्य सम्बन्धिभ्या भुवो भूमेर्भालस्य लला-
टस्य तिलकस्तस्य प्रगल्भता रमणीयता ऽभाजि धृता । पुष्प-
शय्या भूमेर्ललाटतिलक इव रेज इत्यर्थः । कीदृश्या । नैषधाङ्गस्य
नलाङ्गस्य परिमर्द्देन संस्पर्शेन वरुणस्य वरदानसामर्थ्यान्मेदुरो
नितरामधिकीभूत आमोदः सौरभ्यं मार्द्दवं मनोज्ञः सदैवा-
द्यागतात् सुन्दरो वर्णस्य यस्यास्तया । तिलकोऽपि कस्त्र्यादि-

क्वापि यन्निकटनिष्कुटस्फुट-
त्कोरकप्रकरसौरभोर्मिभिः ।
सान्द्रमाद्रियत भीमनन्दिनी-
नासिकापुटकुटीकुटुम्बिता ॥ ८ ॥

निर्मितत्वात् सुगन्धिः सुवर्णश्च भवति । अथ च यद्भ्रमस्त्वन्धिनि
कचन देशे नलाङ्गमस्वप्नेनामोदादियुक्ततया पुष्पशय्यातुल्यया
ऽतिमृद्धा भैम्या भालतिलकेन या प्रगल्भता प्रकाशमानतास्य
अभाजि भङ्गिता । सम्भोगवशात्तिलकस्य मृष्टत्वादित्यर्थ इति
वा । अभाजि । मत्ते, भञ्जेच्च चिणि (पा० ६।४।३३) इति म-
लोपः ॥ ८ ॥

क्वापीति । क्वापि क्वचित् प्रदेशे यस्य सौधस्य निकटे निष्कुटे
गृहारामे स्फुटन्तो विकसन्तः कोरकप्रकरा मणिकादिकलि-
काममूहास्तेषां सौरभोर्मिभिः सौगन्ध्यपरम्पराभिः, भीमन-
न्दिन्या नासिकापुटकुटी नासिकापुटरन्मरूपं अल्पगृहं तत्र
कुटुम्बिता पुत्रकलयादिमहावंश्यायिता सान्द्रं नितरामाद्रिय-
ताङ्गीकृता । अल्पगृहे वङ्गकुटुम्बो यथा सम्मर्द्धेन वसति तथा
भैमोनासिकायां तैरुपितमित्यर्थः । वनोपान्तेषु दत्तदृष्टिर्भैमी
सकलपुष्पपरिमलं यत्र प्रत्यहमन्वभूदिति भावः । अथ च
भैमोनामापुटकुट्या कुटुम्बितामादृशं धृतं । कुटुम्बिनो हि
मजातीया भवन्ति । भैमोनामाश्वाससौरभतुल्यता यन्निकटव-
र्त्तिवनपुष्पसौरभैर्वृतेत्यर्थः ॥ ८ ॥

षट्सर्व्वचतुष्टुत्तवाटिका-
कीरकृतसहकारशीकरैः ।
यज्जुपः स्वकुलमुख्यमाशुगो
प्राणवातमुपदाभिरञ्चति ॥ १० ॥

अद्वेति । आशुगो वायुः, अद्वाः पुष्पफलपक्षवादिमष्ट-
द्विमन्तः सर्व्वचतुष्टुष्टा वसन्तादिसकलकर्तुमन्वन्विन आवाद्यो
वृष्टा यस्यां वा, अद्वाः सर्व्वे चतवः सर्व्वे वृष्टाश्च यस्यां वा,
तस्यां वाटिकायां कीरैः शुक्लैश्चक्षुपुटैः कृत्वा कृतानि खण्डि-
तानि यानि सहकारपुष्पाणि फलानि वा तेषां शीकरैर्मक-
रन्दविन्दुभिर्निर्वाणविन्दुभिर्वा उपदाभिरद्रूपैरुपहारैः कृत्वा
यज्जुपो यत्सौधमेविनो नलस्य भैरवा वा यस्य कस्यापि वा
प्राणवातं नाशयामरूपं प्राणार्थं वायुं यज्जुपो यत्सम्बन्धी वा
वायुरर्थाङ्गैर्भीनलयोरन्यस्य वा अञ्चति स अपूपुजत् । उप-
हारैरुपतिष्ठते स्मेति वा । यस्मात् कुलमुख्य पक्षवायुमध्ये प्राण-
स्यादिभूतत्वात् कुलवृद्धत्वं । कुलवृद्धश्च तदीयैः पूज्यते । आस-
शीकरानामयन् वायुर्मत्सेविनं जनं सुखयति स्मेत्यर्थः । सह-
कारशीकरैरित्यनेन वायोः मैत्र्यसौमन्ये, अञ्चतीत्यनेन च मान्यं
सूचितं । सर्व्वचत्वित्यत्र, चत्यकः (पा० ६।१।१२९८) इति प्रह-
तिभावः । सहकारेत्यत्र पुष्पे फले वा वाच्ये प्रत्ययस्य, पुष्पमू-
लेष्विति (पा० ४।१।१२६६।वा० २) लुप् । फले लुगिति वा (पा०
४।१।१२६३) तस्य लुक् । यज्जुप इति कियन्तात् पठ्यते । पक्षे
रगुपधात् कः ॥ १० ॥

कुत्रचित् कनकनिर्मिताखिलः
 कापि यो विमलरत्नजः किल ।
 कुत्रचित् रचितचित्रशालिकः
 कापि चास्थिरविधैन्द्रजालिकः ॥ ११ ॥
 चित्रतत्तदनुकार्यविभ्रमा-
 धायिनैकविधरूपरूपकं ।

कुत्रेति । यः सौधः कुत्रचित् कचित् प्रदेशे कनकेन निर्मित-
 मखिलमूर्द्धाधोभागादि यस्त्वैवंविधः कापि विमलैरन्वैर्जातो
 रचितः । तथा कुत्रचिद्रचिताश्चित्रशाला उपरितनोत्तममृद-
 विशेषाः पुत्रिका वा यच्च । रचितेन चित्रेण शालते तच्छीलो वा ।
 कापि चास्थिराभिर्विधाभिः प्रकाशान्भकारादिरूपैः प्रकारैः
 कृत्वा ऐन्द्रजालिक इव अनेकचमत्कारकारी । शालिकेति शाला-
 शब्दात् स्वार्थे सञ्ज्ञायां वा कनि, प्रत्ययस्यादिति (पा० ७।३।४४)
 इत्वं । पक्षे ताच्छीले णिन्नन्तात् स्वार्थे कन् । ऐन्द्रजालिकः । शिल्प-
 मिति (पा० ४।४।५५) ठक् । विधा विधैः प्रकारे चेत्यमरः ॥ ११ ॥

चित्रेति । यं सौधं वीक्ष्य आश्चर्यातिशयाद् बह्वारं शिरो
 धुवन् कम्पयन् शिल्पिराट् अतिचमत्कारिनानावस्तुनिर्माण-
 निपुणानां राट् राजा श्रेष्ठो विधिर्ब्रह्मा विश्वकर्मा वा जरया
 दृष्टत्वेन वातकी वातरोगी अकम्पि तर्कितो देवादिभिरिति
 शेषः । किम्भूतं । चित्रैर्गलेष्वेति चित्राद्याश्चर्यरूपाणि वा तेषां
 तेषां अनुकार्याणां अभिनयानां देवर्षिमनुष्यादीनां विभ्रमं

* कापि चास्थिर इवैन्द्रजालिक इति मूलपुस्तकपाठः ।

वीक्ष्य यं वज्र ध्रुवन् शिरो जरा-
 वातकी विधिरकन्धि शिल्पिराट् ॥ १२ ॥
 भित्तिगर्भगृहगोपितैर्जनै-
 र्यः कृताद्भुतकथादिकौतुकः ।
 हृत्त्रयन्त्रजविशिष्टचेष्टया
 ऽऽश्चर्यसञ्जिवज्रशालभञ्जिकः ॥ १३ ॥

विलासं विशिष्टान्तद्भुतभ्रान्तिं वा, आधासीनि उत्पादयन्ति
 एवम्भूतानि शुक्लनीलपीतादिवर्णवशात् काष्ठपाषाणरूप्यस्वर्णा-
 दिघटितत्वादाऽनेकविधरूपाणि नानाप्रकारस्वरूपाणि रूप-
 काणि प्रतिमा यत्र । चित्रमाश्चर्यं तन्वन्ति विसारयन्तीति
 चित्रतन्ति तादृशानीति वा पूर्ववत् । अचेतनास्त्रलीकास्त्रपि
 प्रतिमासु चेतनत्वादिभ्रमोत्पादिनिर्माणनैपुण्याद्भुतभरकम्पित-
 शिराः शिल्पिराडपि ब्रह्मा विश्वकर्मा किमयं जरथा निमि-
 त्तोद्भूतवाताधिक्यप्रचलितमीव इत्युपेक्षित इत्यर्थः । रमणी-
 यतमोऽयमिति भावः । वातकी वातरोगी स्यादित्यमरः । वा-
 तकी । मत्वर्थे वातातीसारार्थां कुक्च (पा० ५।२।१२८) । इति
 इतिः कुक्च ॥ १२ ॥

भित्तीति । यः सौधः भित्तिगर्भं ये गृहा भित्तिभिरा-
 ष्टादितानि अदृश्यमानविवराणि गर्भागाराणि तेषु तैर्वा
 गोपितैरदृश्यत्वेन स्यापितैर्जनैः कृत्वा कृतं अद्भुतकथादिकौतु-
 कं आश्चर्यजनकरमणीयगोष्ठोगीतनृत्तवाद्यादिभ्यन्धि कौतु-
 क्येन यः । गर्भगृहस्यानामदृश्यमानत्वाद्भित्तय एव गोष्ठ्या-

तामसीष्वपि तमोषु भित्तिगै-
रन्तरश्मिभिरमन्दचन्द्रिकः ।
यस्तपेऽपि जलयन्त्रयातुका-
सारदूरधुततापतन्द्रिकः ॥ १४ ॥

दि कुर्वन्ति चिचमेतदिति । वहिर्वर्त्तमानानां कौतूहलं यः क-
रोतीत्यर्थः । तथा सूत्राणां तत्तत्प्रतिमादिसञ्चारिततन्तूनां
यन्त्रान्निधमनादनुललितम्यानरचनाविशेषात् सूत्ररूपादा य-
न्त्राज्जातया विशिष्टया अद्भुतया चेष्टया अन्योन्यचुम्बनालिङ्गन-
तालवृन्ततालव्यजनादिचालनक्रियया कृत्वा आश्चर्य्यसञ्चिनो
ऽतिचमत्कारकारिणो बह्व्यः शालभञ्जिकाः सुवर्णगजदन्ता-
दिनिर्मिताः पुत्रिका यत्र सः । गोपितं । प्यन्तान्निष्ठा ॥ १३ ॥

तामसीष्विति । यः सौधस्तामसीष्वपि तमोषु तमोवज्जल-
क्ष्णपक्षरात्रिषु भित्तिगैरन्तरश्मिभिः कुड्यखचितरत्नकिरणैः
सुवर्णादिषु प्रतिफलितैर्मणिवद्भूमिकिरणैर्वा अमन्दा भूयसी
चन्द्रिका ज्योत्स्ना यत्र तमोन्नेषस्याप्यभावात् । तथा तपेऽपि
उष्णवज्जले योष्मन्तावपि जलधारासञ्चारिमण्डपस्तम्भादिरचि-
तजलयन्त्रेभ्यो यातुकैर्निर्गमनशीलैरामारैर्धारासम्पातैर्दूरं नि-
तरां धुता निराकृता तापजनिता तन्द्रिका मूर्च्छा निःसहता
येन सः । शीतत्वात् सुखकर इत्यर्थः । तामसी । मत्पर्यायप्रकरणे,
ज्योत्स्नादिभ्य उपसह्यानम् (पा० ५।२।१०३।वा० १) इत्यण् ॥
तन्द्रिका । तन्त्रीशब्दात् स्वार्थे कनि, केष (पा० ७।४।१३) इति
इत्सः ॥ १४ ॥

यत्र पुष्पशरशास्त्रकारिका
 सारिकाध्युपितनागदन्तिका ।
 भीमजानिषधसार्वभौमयोः
 प्रत्यवैक्षत रते कृताकृते ॥ १५ ॥
 यत्र मत्तकलविङ्कशीलिता-
 स्त्रीलकेलिपुनरुक्तिवत्तयोः ।

यचेति । यत्र सौधे, अधुपितो अधिष्ठितो नागदन्तः शयन-
 स्थाने गृहावयवभूतगजदन्तनिर्मितः पञ्चरो वा यथा सा, तथा
 पुष्पशरस्य कामस्य वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं तस्य कारिका
 अभ्यासमाज्जल्यात् कामशास्त्रनिर्माणसमर्थशब्दं करोति एवम्भूता
 सारिका पक्षिणी, भीमजानिषधसार्वभौमयोर्भौमीनलघोरते
 विषये चुम्बनालिङ्गनादीनां प्रत्येकं कृताकृते विहितविहिते
 कर्मभूते प्रत्यवैक्षतानुकारेणानुसन्दधे, अनुवदति सा, अनुच-
 कारेत्यर्थः । आलिङ्गनादीनां बहवो भेदाः कामशास्त्रे निरू-
 पिताः । तत्र किञ्चिदालिङ्गनं कृतं किञ्चिन्न कृतमित्याद्यपश्य-
 दित्यर्थः । शास्त्रे स्त्रोकरूपा कारिका भवति । यज्ञादौ ब्रह्मादिः
 कृताकृतावेचको भवति । नागदन्तिका । शेषादिभाषेति (पा० ५।
 ४।१५४) कपि, प्रत्ययस्याद् (पा० ७।३।४४) इतीत्वं ॥ १५ ॥

यचेति । यत्र सौधे, मत्तैः कलविङ्कैर्गृहचटकैः शीलि-
 तानां मुडुर्मुडुः क्रियमाणानां चुम्बनादिराहित्याज्जनसमर्थं
 करणाद्यश्चीलितानां वास्याणां केशीनां सुरतकोडानां पुन-

क्वापि दृष्टिभिरवापि वापिको-
 त्संसहंसमिथुनस्मरोत्सवः ॥ १६ ॥
 यत्र वैणरववैणवस्वनैः
 कूजितैरुपवनोपिकालिनां ।
 कङ्कणालिकलक्षैश्च नृत्यतां
 कुञ्जितं सुरतकूजितं तयोः ॥ १७ ॥

तत्र वृत्तं यत्र तैर्वा हृत्वा पुनरुक्तियुक्तं यथा तथा क्वापि
 कस्मिन् प्रदेशे वापिकाया उत्तमभूतानि भूषणीभूतानि तत्र
 वर्तमानानि हंसमिथुनानि तेषां स्मरोत्सवः सुरतकोडा तथा
 तयोर्भेदीनलयोर्दृष्टिभिस्तद्वापारैर्वा अवापि अलम्बि अदर्शी-
 त्यर्थः । आदौ कलविद्वकेलिं दृष्ट्वा अनन्तरञ्च हंसकेलिरिति
 पुनः सुरतदर्शनात् पुनरुक्तिः । रतान्ते अयोभूतगाचाणां का-
 मिनां तिर्यगादिसम्भोगदर्शनं पुनः कामोद्दीपकं भवतीति का-
 मशास्त्रात् तिर्यक्सम्भोगं पश्यति स्मेति भावः ॥ १६ ॥

यचेति । यत्र मध्ये, सम्भोगं कुर्वतोस्तयोर्भेदीनलयोः सुरत-
 कूजितं कण्ठमात्रम्याव्यक्तमधुरस्वररूपं वैणरवैर्वैष्णव्यैः, तथा
 वैणवस्वनैर्वैष्णवमन्त्रिभिर्गीतैः, तथा उपवनोपिकालिनामारा-
 मवर्तिनां कोकिलपट्पदानां ऊङ्कृतैः कूजितैः मधुञ्जानाभ्यां
 ताभ्यां नृत्यन्तो यत्र दृश्यन्ते तैश्च तौ न दृश्यन्ते तादृशोद्देशे
 नृत्यतां स्त्रीपुरुषाणां कङ्कणादीनां केयूरनूपुरादिभूषणगणानां
 कलहरन्योन्योपमर्द्दोदितमिश्रितैश्च कुञ्जितं मन्दोद्धतमाच्छा-

शीत्कृतान्यष्टणुतां विशङ्कयो-

र्यत्प्रतिष्ठितरतिस्मरार्चयोः ।

जालकैरपवरान्तरेऽपि तौ

त्याजितैः कपटकुक्षतां निशि ॥ १८ ॥

दितमित्यर्थः । नृत्यत्यस्य नृत्यन्तस्य, पुमान्, स्त्रिया (पा० १। २। ६७) इत्येकशेषः । कुञ्चितं । तत्करोतीति (पा० ३। १। २६। वा० १) ण्यन्ताञ्जिष्टा ॥ १७ ॥

शीत्कृतानीति । अपवरान्तरे गर्भगृहे रतिस्मरप्रतिमागृ-
हापेक्षया अन्यस्मिन् वीं गृहे स्थितावपि तौ भैमीनलौ दिवा
गवाक्षेऽपि भित्तिभ्रमादक्लिद्रगृहनिवासवशादन्यानां कर्षण-
बुद्ध्या विशङ्कयोः शङ्कारहितयोः समन्मनं कूजनादि कुर्वन्तौः
यद्यस्मिन् सौधे प्रतिष्ठितयोः पुरोधसोर्मन्त्रमामर्थाच्चैतन्यमव-
लम्ब्य प्रतिमायां कृताधिष्ठानयोरतिस्मरयोर्ध्वं अर्चं सुवर्णा-
दिरचितप्रतिमे तयोः शीत्कृतानि नृखदन्तचतजपोडानुभाव-
सूचकानि शीत्कृद्भाभिधेयानि शब्दितानि निशि रात्रौ कपट-
कुक्षतां अलोकभित्तिभ्रमं त्याजितैर्जालकैर्गवाक्षैः कृत्वा अष्ट-
णुतां । दिने रजतादिभित्तीनां मणीनां वा भासा कृदितानि
जाप्तानि भित्तिपुष्पानि भवन्ति, रात्रौ रजतादिभित्तीनां
तादृक्प्रकाशाभावात्ताभिरेव कपटकुक्षत्वं त्याजितानि तानि
जालरूपेणैव प्रतीयन्ते । ततश्च प्रतिष्ठामामर्थात् सचेतनौ सुरत-
लोभुषौ रतिस्मरावपि गवाक्षेषु दिवा जातभित्तिभ्रमौ उभा-

कृष्णसारमृगशृङ्गभङ्गुरा

स्वादुज्ज्वलरसैकसारणिः ।

नानिशं चुटति यत्पुरः पुरा

किन्नरीविकटगोतिझङ्गुतिः ॥ १६ ॥

वपि कुड्यभ्रमेणाविचार्यैव विशङ्को यत्र सुरतं चकतुः जास्रमा-
र्गेण शब्दमञ्जाराच्च तत्कूजितानि तौ शृणुवतुरिति भावः ।
पुरोधसो मन्त्रप्रभावश्च सूचितः । तण्डुलचूर्णादिमण्डलिप्तं चि-
त्रमयं वस्त्रं कपटकुड्यं । दिवोष्णप्रवेशमभिया गवाक्षेषु चित्र-
पटा ध्रियन्ते रात्रौ च पवनागमनार्थमपनीयन्ते । तथा च दि-
नवद्रात्रौवपि कुड्यबुद्ध्यां विशङ्कं भणितानि चकतुरिति वा ।
अपटुणोत्थाच्छादयतीत्यपवरो गृहगर्भः । पचाद्यच् । प्रतिह-
तिरर्षो पुंसीत्याद्यमरः ॥ १८ ॥

कृष्णेति । कृष्णो वर्णः मारः श्रेष्ठो यस्य तस्य मृगस्य शृङ्ग-
वद्भङ्गुरातिवक्रा यङ्गभङ्गीयुक्ता, तथा स्वादुः श्रुतिमधुरा अत
एवोज्ज्वलाः प्रकाशमानाः शृङ्गारादयो रमाः तेषां उज्ज्वल-
सौव वा रमस्यैकाऽद्वितीया मुख्या वा मारणिः क्वचिमनदो शृ-
ङ्गाररसं परिपूर्णं त्वर्थः । एवमूता गाननिष्पन्नानां किन्नरीणां
विकटा पडजादिमग्नस्वराणामारोहावरोहरीत्या विषमा गोति-
र्गानं तस्य झङ्गुतिर्ध्वनिविशेषो यस्य सौधस्य पुरोदेशे मुखेऽनिशं
मर्बदा न चुटति पुरा कदाचिदपि विच्छिन्ना नाभूत् । भैम्याः
मकाशद् गानकलाप्रिचाहेतोरुच्चतरस्य तस्य सुन्दरे द्वारि

भित्तिचित्रलिखिताखिलक्रमा

यत्र तस्थुरितिहाससङ्कथाः ।

पद्मसम्भावसुतारिरंसुता-

मन्दसाहसहसम्भनोभुवः ॥ २० ॥

आगत्य गन्धर्वकन्या अपि यत्र सर्वदा जगुरिति भावः । वक्त्रं च ज्ञानसङ्गावाद्यैः सदा गायतीवेत्युत्प्रेक्षा सूच्यते । अथ च मृगशृङ्गवदकगामिनी तथा खादूदका तथा किन्नर्य इव किन्नर्या भ्रमर्यः कमलबाहुल्यान्तारां श्रेष्ठा गुञ्जनझङ्कतिर्यस्या एवंविधा विकसत्कमलभ्रमरीमञ्जुगुञ्जनयुता निर्मलजला एका क्लृप्ता यस्य सौधस्य पुरोभागे कदाचिद्धीमन्तावपि नाचुटत्, यज्जलैव स्थितेत्यर्थः । एकविंशे सर्गे तुङ्गप्रासादवासादित्यनेन क्लृप्ताया अपि वर्षचिन्त्यमाणत्वात् प्रकृते सौधवर्णनोपयोगितादयमर्थः कविना विवक्षित इति प्रतीयते । विकटः सुन्दरे प्रोक्तो विगलविकरालयोरिति विग्रहः । चुटति । भूते, पुरिलुङ्चास्य (पा० १।२।१२२) इति लट् ॥ २८ ॥

भित्तीति । यत्र सौधे, पद्मसम्भवस्य ब्रह्मणः सुतार्यां सरस्वत्यां निरंसुता समोगाभिलाषस्तद्रूपममन्दं महत् साहसं अविचार्यकारित्वं तेन हसन् स्वसामर्थ्यदर्पेण मोक्षामो मनोभूर्यासुताः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुतार्यां भोगोत्पादने विषये तद्रूपं वा महत् साहसं कामस्यैव, तेन पौरुषदर्पेण मोक्षामस्य कामस्य सम्बन्धिनो वा इतिहाससंकथाः पुरावृत्ताख्यायिका भित्तिपु

पुष्पकाण्डजयडिण्डिमायितं
यत्र गौतमकलत्रकामिनः ।
पारदारिकविलासवैभवं
देवभर्तुरुदटक्कि भित्तिपु ॥ २१ ॥

चित्ररूपेण चित्रकारलिखितोऽखिलः क्रमः परिपाटी यामां
एवमाताः सत्यस्तस्युः । ब्रह्मपराभवादिकामप्रभावाच्चित्ररूपेण
यद्विन्तिपु लिखिता वर्त्तन्ते स्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः सुतारिरंसुता-
दिकं मत्स्यपुराणादाववगन्तव्यं ॥ २० ॥

पुष्येति । यत्र सौधे गौतमकलत्रमहत्यां कामयते कामी
तस्य सम्भुञ्जानस्य देवभर्तुरिन्द्रस्य पुष्पकाण्डस्य कामस्य लोक-
त्रयजयो डिण्डिमायितं वाद्यविशेषवदाचरितं पारदारिकस्य
परस्त्रीगामिनो विलासवैभवं सुवर्णादिरचितासु भित्तिपु
उदटक्कि टक्कैरुत्कीर्य लिखितं । येनेन्द्रोऽपि पराभूतस्तादृ-
शस्य महाप्रभावस्य स्मरस्य सेवा युवाभ्यामपि निवतं कार्येति
सुवर्षेष्टकरचितभित्तिपु कामोदीपनार्थं इन्द्रपारदारिकवि-
लासा यत्र टक्कैरुत्कीर्यता इत्यर्थः । डिण्डिमायितं । उपमा-
नात् कर्तुः कण्डन्तान्निष्ठा । परदारान् गच्छतीति पारदारि-
कः । गच्छतौ परदारादिभ्यश्च क्व वक्तव्य (पा० ४।४।१।वा० ४)
इति ठक् । उदटद्धि । टक्किवन्त्ये इत्यस्मात् कर्मणि चिण्
॥ २१ ॥

उच्चलत्कलरवालि कैतवा-
 द्वैजयन्तविजयार्जिता जगत् । ;
 यस्य कीर्त्तिरवदायति स्र सा
 कार्त्तिकी तिथिनिशीथिनी खसा ॥ २२ ॥

उच्चलदिति । उच्चलमौन्दर्यादिना वैजयन्ताख्येन्द्रप्रामा-
 दस्य विजयेन या अर्जिता लब्धा सा कार्त्तिकी कृत्तिका नक्षत्र-
 युक्ता तिथिः पूर्णिमा तस्या निशीथिनी रात्रिस्तस्याः स्रसा
 तद्ददत्युज्ज्वला यस्य प्रासादस्य कीर्त्तिः कान्तिः, उच्चलतां उज्जी-
 यमानानां कलरवाणां पारावतानामालिः पङ्क्तिस्तस्याः कैतवा-
 द्वाजाज्जगदवदायति स्र शोधयति स्रोज्ज्वलश्चकारेत्यर्थः । एते
 कलरवा न भवन्ति किन्तु शरच्चन्द्रचन्द्रिकातुल्या, कीर्त्तिरेवै-
 तस्येत्यर्थः । पारावतः कलरवः, स्यात्प्रासादो वैजयन्त इत्यमरः ।
 दायति । दैप् शोधन इति स्वादिरवपूर्वः सकर्मकः । लट्
 स्मे (पा० ३।१।१९८) इति लट् । कार्त्तिकी । नक्षत्रेण युक्तः
 कालः (पा० ४।२।३) इत्यणि ङीप् । अत्र कृत्तिकायुक्तो दिवसः
 कार्त्तिक इति भाषितपुंस्त्वसम्बन्धेऽपि तिथयोर्दयोरित्यभिधा-
 नात् पुंलिङ्गेन तिथिशब्देन समासे स्त्रीलिङ्गस्य समानाधिकर-
 णस्योत्तरपदस्याभावात्, पुंवत्कर्मधारय (पा० ६।२।४२) इति
 सत्रेण न पुंवत् । ततश्च कार्त्तिकी चासौ तिथिरेति समामः
 ॥ २२ ॥

गौरभानुगुरुगेहिनीस्मरो-
 वृत्तभावमिति वृत्तमाश्रिताः ।
 रेजिरे यदजिरेऽभिनीतिभि-
 नाटिका भरतभारतीसुधाः ॥ २३ ॥
 शम्भुदारुवनसम्भुजिक्रिया-
 माधवव्रजवधूविलासयोः ।

गौरेति । गौरभानोऽयच्छन्दस्य गुरुगेहिनीयां वृहत्सतिभार्यायां
 तारायां विषये स्मरजनितो य उद्धत्तभावः, गुरुतन्पगामित्वा-
 दाचारत्यागित्वं चन्द्रतारयोर्विषये स्मरस्योद्धत्तभावः कामज-
 नितमामर्यातिशयः, तन्मचणं वा इतिवृत्तं पुरावृत्तमाश्रिताः
 प्रतिपादयन्त्यः, तथा भरतेन मुनिना प्रणीता भारती भर-
 ताख्यो नाट्यवेदस्त्वस्मिन् सुधा अमृतरूप्यो भरतोक्तनाट्यरी-
 त्याभिनीयमानाः सत्यः सुधाप्राया इति यावत् । एवम्भूता
 नाटिका दशरूपकान्तर्गतचतुरङ्गबन्धविशेषा यस्य सौधस्या-
 जिरेऽङ्गणे अभिनीतिभिः सालिकाङ्गिकावाचिकाहार्यभेदभिन्नै-
 श्वर्यविधैर्नटाभिनीयमानैरभिनयैः कृत्वा रेजिरे । तयोः स्मरो-
 वृत्तभावस्य मितिः सम्यक् परिक्लिप्तिः सैव वृत्तं व्यापारोऽतीतं
 वा प्रमेयं यत्रैवंविधनाटकादिप्रबन्धमाश्रिता इति वा ॥ २३ ॥

शम्भ्विति । यस्य सौधस्य द्वाटकविटङ्गं सुवर्णघटितकपोत-
 पालिका शम्भोर्दारुवने मन्दरकन्दरायां देवदारुवने सम्भुजि-
 क्रिया गौर्या सह दिव्यसहस्रवर्षपर्यन्तं या सुरतकीडा, माधवस्य

गुम्फितैरुग्नसा सुभापितै-
 र्यस्य छाटकविटङ्कमङ्कितं ॥ २४ ॥
 अङ्गि भानुभुवि दासदारिकां
 यच्चरः परिचरन्तमुज्जगौ ।

श्रीकृष्णस्य व्रजवधूभिर्गोपिकाभिः सह विलासो रासकोडादि-
 स्तयोर्विषये उग्नसा श्लोकाचार्येण गुम्फितैः श्लोकरूपेण गृथितैः
 सुभापितैरतिचमत्कारकारिनवीनार्थशब्दविशेषैः कटंभिर्वा
 ऽङ्कितं चिह्नितं । हरकृष्णकामविलासवर्णककाव्यरचितकाव्य-
 श्लोकाः कामोद्दीपनार्थं यदीयच्छाटकविटङ्के टङ्कैरदङ्किता
 इत्यर्थः कपोतपालिकायां तु विटङ्कं पुंनपुंसकमित्यमरः । वि-
 शेषेण टङ्क्यते वर्धते इति विटङ्कं पञ्चविश्रामार्थं सुखादङ्कि-
 निर्गतं दास ॥ २४ ॥

अङ्गीति । यस्मिन् सौधे चरतीति यच्चरः श्लोकःपद्यौ श्लोक-
 पितामहं पराग्ररमुज्जगौ तारस्वरं गायति स्म । किम्भूतं ।
 अङ्गि दिने भानुभुवि सूर्यपुत्र्यां यमुनायां विषये दासदारिकां
 कैवर्त्तकुमारीं योजनगन्धां परिचरन्तं सम्भुञ्जानं, अत एव
 यथाक्रमं कालस्य रात्र्यादेरनिपिद्धस्य समयस्य देशस्य तोर्यदेव-
 स्थानादिव्यतिरिक्तस्थानिपिद्धस्य निजग्रयनादेर्विषयस्य परदा-
 रादिव्यतिरिक्तस्य स्वभार्यालक्षणस्यामहात् कालादीनमहमा-
 नात् अधैर्यजनकात् स्मरात् हेतोरुत्सुकं कामानिरेकं सोढुम-
 ममर्थमित्यर्थः । पौराणिककथ्यमानभारतादिश्रवणमात्रेण प्राज्ञः

कालदेशविषयासंहमरा-
 दुत्सुकं शुक्लपितामहं शुक्लः ॥ २५ ॥
 नीतमेव करलभ्यपारता-
 मप्रतीर्य मुनयस्तपोर्षवं ।
 अप्सरःकुचघटावलम्बनात्
 स्यायिनः कचन यत्र चित्रगाः ॥ २६ ॥

शिलातिशयादतिमुखरो यद्विहारी कोरः, तादृशीं भारता-
 द्युक्तां कथामुच्चैरनूदितवानिति भावः । अश्लीत्यादिना कामा-
 तुरस्य कालाद्यमहनत्वं समर्थितं । अन्योऽपि माधुर्येवभूतं स्वपि-
 तामहमपि निन्दति । कैवर्त्तं दासधीवरावित्यमरः । यक्षरः ।
 अधिकरणे चरेष्टः (पा० ३।२।१६) इति टः ॥ २५ ॥

नीतमिति । यत्र सौधे मुनयः परमात्मज्ञानचतुरा चषयो
 कचन कस्मिन्नपि भित्तिभागे चित्रगाश्चित्रे लिखिता वर्त्तन्ते ।
 किम्भूताः । करलभ्यं पारं परतीरं यस्य तद्भावस्तत्ता तां
 नीतमेव लक्षणया सन्निहितभावत्रिफलत्वात् समप्तिं प्रापित-
 प्रायमेव, अथ च सन्निहितपरतीरमपि तपोरूपदुस्तरमर्षवं
 समुद्रमप्रतीर्यापरिसमाप्यानुत्तीर्य वा तपोविघ्नार्थं दन्द्रेण
 प्रेषितानामप्सरसां रम्भादीनामत्युच्चकठिनकुचलक्षणानां घ-
 टानामवलम्बनाद्वारणादाधाराद्धेतोः स्यायिनः स्यातुं शक्ताः ।
 कुचमर्दनादिममोगकारिण इत्यर्थः । योऽपि प्रतीर्यमाणं समुद्रं
 नद्यादि वा तीरमन्निहितेऽपि आन्तिवशादुत्तरितुमशक्तः स

स्वामिना च वक्षता च तं मया
 स स्मरः सुरतवर्जनोर्जितः ।
 योऽयमीदृगिति नृत्यते स्म यत्-
 केकिना मुरजनिःस्वनैर्घनैः ॥ २७ ॥
 यत्र वोक्ष्य नलभीमसम्भवे
 मुह्यतोर्तिरतीशयोरपि ।

जलमध्य एव घटादिकमवलम्बनमासाद्य चित्रलिखित इव नि-
 खलस्तिष्ठति । कुट इति पाठे कुटः कोटे घटे गेहे इति
 विश्वः ॥ २६ ॥

स्वामिनेति । यस्य सौधस्य सम्बन्धिना केकिना क्रीडामयू-
 रेण इति हेतोर्घनैर्नविडैर्मुरजनिःस्वनैर्मृदङ्गध्वनिभिरथ च
 तैरेव मेघैर्नृत्यते स्म । इति किं । योऽयमीदृग्ब्रह्मादिवशीकार-
 कारी स महाप्रभावः स्मरः स्वामिना कार्तिकेयेन प्रभुणा
 च तदीयपञ्चत्वेन तं वक्षता पृष्ठेन धारयता मया मयूरेण च
 सुरतवर्जनोर्जित इति । चान्द्योऽन्यसमुच्चये । कुमारस्य नैष्ठिक-
 ब्रह्मचारित्वात्प्रयूराणाञ्च वर्षर्तुमत्तानां नेत्रोपान्तरन्ध्रमार्गेण
 निर्गच्छतामश्रुमयशुकविन्दूनां मयूरीमुखप्रदणमात्रेण गर्भस-
 म्भूतेर्लिङ्गभगवद्वर्षणरूपरतिपरित्यागेऽवयहेतुः । मयूराश्च
 मेघशब्दभ्रान्त्या मृदङ्गशब्दैर्नृत्यन्ति ॥ २७ ॥

यवेति । यत्र भीधे भयोऽगपणे नलभीमसम्भवे नलभैर्यो
 वोक्ष्य मुह्यतोः सुरताभिलाषिणोरथ च भ्रान्तिं प्राप्नुवतोस्तथा

सर्द्धयेव जयतोर्जियायंते

कामकामरमणी बभूवतुः ॥ २८ ॥

जयतोः सर्वोत्कर्षेण वर्त्तमानयोरथ च नलभैम्यौ स्ववशे कुर्वन्तोः
रतिरतीशयोरतिकामयोः सर्द्धयेव ईर्ष्ययेव जयाय तौ पराभ-
वितुं ते नलभैम्यौ कामकामरमणी बभूवतुः स्मररती अभूतां ।
सम्भोगयुक्तौ स्त्रीपुंसौ दृष्ट्वाऽन्यावपि स्त्रीपुंसौ उदीप्तसरो भवत
इति तादृशौ भैमीनलौ दृष्ट्वा प्रतिष्ठावशात्तत्र कृतावासौ
चेतनौ रतिकामौ सञ्जातसुरतेष्कौ जातौ । तथा सौन्दर्याति-
शयाद्भतेर्नले काम रति कामस्य च भैम्यां रतिरति सञ्जातभमौ
च जातौ । एवभूतावतिशयितान्योन्यरागजननादशीकृतभैमी-
नलौ यत्र मूर्त्तौ रतिकामावेवाभूतामिति कामयोर्द्वन्द्वयं जा-
तमित्यर्थः । अयमेव तयोर्जयः । अथ च स्वसम्भोगदर्शनात्तयो-
रपि सम्भोगवाञ्छेत्पादनाञ्जयः । तन्नयार्थं बुद्धिपूर्वव्यापा-
राभावात् सर्द्धयेवेत्युपेक्षा । सर्द्धाकारणानूक्तं । अथ च रति-
काममन्निधाने यथा स्त्रीपुंसयोः सम्भोगवाञ्छाममुदयस्तथा
तयोरपि रतिकाममन्निधानमेव प्रेमरसातिशयादन्योन्यमन्नि-
धानमात्रेणैव काममयोदः प्रादुरासीदिति भावः । नलभैम्यौ
दृष्ट्वा मोहं भजतोरत एव नलभैमीभ्यामावां जितावित्यपि ते
जेतव्ये इति सर्द्धयेव जयतोरिति यथाश्रुत एव वा सम्बन्धः ।
अत्र सर्व्वचान्पात्तरत्नात् प्रायः प्राप्तोऽपि पूर्व्वनिपातो रतेर्नले
कामभ्रमोदयान्नलरतिकामपदानां प्राक्प्रयोगस्य, रतीशस्य च

तत्र सौधसुरभूधरे तयो-
 राविरासुरथ कामकेलयः ।
 ये महाकविभिरप्यवीक्षिताः
 पांशुलाभिरपि ये न शिञ्जिताः ॥ २९ ॥
 पौरुषं दधति योपिता नले
 स्वामिनि श्रिततदीयभावया ।

मैत्र्यां रतिभ्रमोदयाङ्गीमसम्भवारतीशकामरमणीपदानां प-
 द्यात् प्रयोगसौचित्यं सूचयतीति श्रेयं । रतिरतीशधोर्विषये
 स्पष्टं चेति केचित् । ते । प्रथमाद्विवचनान्तं । कामकामरमणी
 वभूवतुरिति चिः ॥ २८ ॥ कुलकं ॥

तत्रेति । अथ तत्रोक्तगुणे सौधरूपे सुरभूधरे नैरी तयोस्तौ
 कामकेलय आविरासुः स्पष्टं दिदीपिते । ते के । ये कामके-
 लयो महाकविभिर्यासकालिदासादिभिर्निगूढभावदर्शिभिरपि
 अवीक्षिता न मुद्दिगोचरीकृताः । तेषामपि न स्फुरिता इति
 यावत् । तथाऽनेकनरसभोगचतुराभिः पांशुलाभिः नैरि-
 णीभिरपि ये न शिञ्जिता अभ्यस्ताः नानाजातिश्लेषपदेशा-
 दपि न ज्ञाताः । एतेनासौकिकाः कामविलासा वर्णयिष्यन्त
 इति सूचितं । द्रवकेलिपरीक्षाया इति केलिशब्दः पुंलिङ्गो
 ऽपि ॥ २९ ॥

पौरुषमिति । एवमातया भीमसुतया एवभूते नले विषये
 कियत् किंपरिमाणं माध्वमं भयं न प्रापि अपि तु यज्ञं भयं

यूनि शैशवमतीर्णया कियत्

प्रापि भीमसुतया न साध्वसं ॥ ३० ॥

न प्राप्तं । अत्यल्पं प्रापीत्यर्थः । किम्भूते नले । पौरुषं दधति ब-
ल्लिनि । किम्भूतया । स्वयं तु योषिताऽबलया । तथा स्वामिनि
आत्मनः प्रभौ राजनि च । स्वयं तु श्रितोऽङ्गीकृतस्तदीयस्व-
भावस्तदीयत्वं वा नलदासीभूतया । तथा यूनि तरुणे । स्वयं
तु शैशवं बाल्यमतीर्णयाऽनतिक्रान्तया वयःसन्धौ वर्त्तमानया ।
बल्लिनः स्वामिनो राज्ञस्तरुणाच्चावलया दामीभूतया बालया
भयं प्राप्यत इति युक्तमिति । अत्र प्रथमसंभोगे किंवा भावी-
ति ईदृशे नले ईदृश्या तथा महद्भयं प्रापीति भावः । सर्व-
थापि दिग्गेषानि हेतुगर्भाणि । अथ च श्रितो नलविषयो
भावो रमणाभिलाषो यथैतादृशापि स्वामिनि भर्त्तरि नले
महद्भयं प्रापि । यतः पूर्वोक्तगुणविशिष्टे पूर्वोक्तगुणविशिष्टया
चेति । एवम्भूतेऽपि नले एवम्भूतयापि तथा साध्वसं कियदन्य-
मेव प्राप्तं बद्ध साध्वसं वर्त्तत एव तथापि किञ्चित् साध्वसं परि-
त्यक्तं । यस्माच्छ्रितो नलविषयो रमणाभिलाषो यथेति वा ।
अथ च श्रितः परिशीलितो ज्ञातो नलविषयो यथा बालया
मम कण्ठोपभोगे न करिष्यतीति विनिश्चितनलाभिप्राया भयं
न प्रापेति भावः । श्रितोऽनुष्ठितो नलाग्रयो यथा नलभावानु-
कूलवर्त्तिन्या प्रथमसंभोगे पौरुषमवलम्ब्य क्रीडाकौतुककारो
भवति, कान्ता तनुर्त्तीर्णशैशवा किमत्र भावीति समया किञ्ची-

दूत्यसङ्गतिगतं यदात्मना ॥ १५ ॥
 प्रागग्निश्रवदियं प्रियं गिरः । ॥ १६ ॥
 तं विचिन्त्य विनयव्ययं द्विया
 न स वेद करवाणि कीदृशं ॥ १७ ॥

दध्यजानामाऽख्यं भयं विहाय प्रियभावानुकूल्यमाश्रयतीति ।
 एतदनुभवसाक्षिकमिति भावः ॥ १० ॥

इदानीं सज्जानुभावपूर्वकं कामशास्त्रानुरोधेन प्रथमसम्मो-
 गक्रममाह । दूत्येति ॥ इयं भैमी प्राक् विवाहात् पूर्व दूत्येन
 देवदूतव्यापारेण सङ्गतिं गतं सम्बन्ध प्राप्तं साक्षादृष्टं प्रियं नलं
 आत्मना विरहप्रकाशिनीर्नवमसर्गेणा गिरेः वाणीः अग्निश्र-
 वत् श्रवयामासेति यत् तं प्रियस्य स्ववचनश्रावणलक्षणं विनयस्य
 व्ययं नाशं धार्यं विचिन्त्य विशेषेण स्मृत्वा द्विया कृत्वा कीदृशं
 किङ्करवाणीति न वेद स नाज्ञासीत् । तदानीं तन्मया सह-
 दनुचितं कृतं तत्प्रतिक्रिया कीदृशी प्रकृते चार्थं किं कार्यमिति
 विनयव्ययस्मरणज्जातया द्विया किङ्कर्तव्यतामूढाभूदित्यर्थः ।
 उत्तमत्वं सूचितं । उत्तमा हि पूर्वानुचितस्मरणसज्जनैः ।
 अतीतस्मरणेनापि सज्जामूत् प्रारब्धसम्मोगानुभवदशाद्यान्तु
 सम्बन्धत्वं किं वाच्यमिति भावः । अग्निश्रवत् । शृणोतेति चडि
 दिवंचने उपधासुखत्वे सम्बन्धघूनीति (पा० ७।४।८३) सम्बन्धवि-
 शेषति शृणोति (पा० ७।४।८१) ईश्यामस्य वेत्ता प्रियं । शृणोतेः
 शब्दकर्मत्वादयो कथं ॥ ११ ॥

यत्तया सदसि नैपधः स्वयं
 प्राग्वृतः सपदि वीतलज्जया ।
 तन्निजं मनसि कृत्य चापलं
 सा शशाक न विलोकितुं नलं ॥ ३२ ॥
 आसने मणिमरीचिमांसले
 यां दिशं स परिरभ्य तस्थिवान् ।
 तामहयितवतीव मानिनो
 न व्यलोकयदियं मनागपि ॥ ३३ ॥

यदिति । तथा सदसि मिलितलोकत्रयजनसमक्षं वीतल-
 ज्जया निर्लज्जया सत्या सपदि स्वयं परवर्त्तनाद्यभावेऽप्यात्मनैव
 वरणमाश्रया कृत्वा यत् प्राक् नैपधो वृत इति तत् नलवर-
 णलक्षणं निजं चापलं धार्ष्ट्यं मनसि कृत्य विचार्य, तदानीं लज्जां
 त्यक्त्वा मर्धा महद्दुर्गमवलम्बितमेतदनुचितमिति सूत्वा सा
 लज्जातिशयवशात्तदानीं नलं विलोकितुमपि न शशाक अचा-
 युत्तमत्वं सूचितं । तच्चापलं मनसि कृत्य विशेषेणैतां प्राप्ता
 चासौ लज्जा च तथा कृत्वा नलं वीचितुं नाशकदिति वा ।
 मनसि कृत्य पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आसने इति । अनुरागातिशयादेकासने वर्त्तमानयोस्तयो-
 र्मध्ये स नलः मणिमरीचिभिः खचितोत्तमरत्नप्रसारिकिरणैः
 मांसले व्याप्ते आसने सिंहासने स नलः यां दिशं परिरभ्य
 यं सिंहासनप्रदेशमाश्रित्य तस्थिवान् । इयं मैत्री तां दिशं म-

द्वीसरिन्निजनिमज्जनोचितं
 मौलिदूरनमनं दधानया ।
 द्वारि चित्रयुवतिथिया तथा
 भर्तृहृतिशतमश्रुतीकृतं ॥ ३४ ॥
 वेश्म पत्युरविशन्न साध्वसाद्
 वेगितापि शयनं न साभजत् ।

नागपि न व्यलोकयत् । उल्लेचते । असूयितवतीव ईर्ष्यावतीव ।
 दिग्गः स्त्रीत्वादियं मङ्गलालिङ्गितेति सपत्नीबुद्ध्या असूयां कृत-
 वतीव तां नापश्यदित्यर्थः । यतो मानिनी । लज्जाभयाभ्यां
 नापश्यत् तत्रैवमुपेक्षा । असूयितवती । कण्ठादियगन्तात्कृतवतु
 उगितात् डीप् ॥ ३३ ॥

द्वीति । निरन्तरप्रवाहरूपत्वात् द्वीरूपायां सरिति निज-
 स्यात्मनो निमज्जनमुचितं योग्यं यस्यैवभूतं मौलिः शिरसो दूरं
 नितरां नमनमानाभेर्नवीभावं दधानया तथा द्वारि गृह-
 द्वारदेशे चित्रलिखितयुवतिवत् श्रीः शोभा यस्यास्तथा लज्जा-
 भयाभ्यामन्तः प्रवेष्टुमशक्यया अतिनिश्चलया तत्रैव स्थितया
 भैम्या, भैम्यागच्छेति भर्तुर्नलस्य हृतीनामाङ्गानानां शतं अश्रु-
 तीकृतं श्रुतगण्यश्रुतीकृतं । श्रुतमपि लज्जाभयाभ्यामनुत्तराद-
 गमनादाऽश्रुतमिव कृतमित्यर्थः । नवोढाजातिरियं ॥ ३४ ॥

वेगेति । सा किमपि भविष्यतीति भाध्वमाङ्गयात् पत्युर्वैश्व न
 पश्यमदिशत् । अनन्तरं यस्या नमेन वा वेगितापि गृहमध्यं

भाजितापि सविधं न सास्त्रपत्
स्वापितापि न च सम्मुखाभवत् ॥ ३५ ॥
आत्मनापि हरदारसुन्दरी
यत् किमप्यभिल्लाप चेष्टितं ।
स्वामिना यदि तदर्थमर्थिता
मुद्रितस्तदनया तदुद्यमः ॥ ३६ ॥

प्रापितापि शयनं नाभजत् । ततोऽपि सख्या नलेन वा शयनं
भाजितापि सा सविधं नलसमीपं यथातथा नास्त्रपत्, किन्तु
दूरत एव निद्राति स्म । ततोऽपि सख्या नलेनैव वाङ्मया-
दिना सविधं समीपं स्वापितापि न च सम्मुखाऽभवत् किन्तु
शय्यापार्श्वपट्टिकावलम्बिनी पराङ्मुखेवाभूदित्यर्थः । प्रथमस-
न्धौ मुग्धाया जातिरियं । माध्वमादिति सर्व्वत्र । अस्त्रपत् ।
अङ्गार्येति (पा० ७।३।८८) अट् ॥ सम्मुखास्वाङ्गाद्योपमर्जनाद्
(पा० ४।२।५४) इति विकल्पान्न डोप् ॥ ३५ ॥

आत्मनेति । हरदारवत् गौरीवत् सुन्दरी । सा भैमी आ-
त्मनापि स्वयमेव यत्किमपि यत् किञ्चित्चेष्टितं तदवमरोचितं
कटाक्षवीक्षणताम्बूलदानतालवृत्तचालनादि अभिल्लाप कर्त्तु-
मैच्छत् तदर्थं तस्मै प्रयोजनाय तदमुदानायेद्वितर्ज्जेन स्वामिना
नलेन ताम्बूलं देहीति यद्यर्थिता याचिता तत्तर्हि अनया भैम्या
तस्य नलस्य उद्यमो याचनप्रयत्नो मुद्रितः ताम्बूलादीना-
मदानाद्यर्थेष्टितः । तेन याचिता सती न ददाविति भावः ।

केवलं न खलु भीमनन्दिनी
 दूरमत्रपत नैषधं प्रति ।
 भीमजाह्नदि जितः स्त्रिया द्विया
 मन्मथोऽपि नियतं स लज्जितः ॥ ३७ ॥
 ह्रीभरादिमुखया तया भियं
 सज्जितामननुरागशंसिनि ।

अपिरेवार्थे । स्वाभिनेत्यनेनावश्यं कर्त्तव्यतायां सत्यामपीति सूचितं । गौर्यपि प्रथममन्मथे हरेणार्थिता सत्यवनेवाकरोदिति ध्वनिः ॥ ३६ ॥

केवलमिति । भीमनन्दिनी केवलं नैषधं प्रति उद्दिश्य दूरं नितरां अत्रपत लज्जां प्रापेति न किन्तु भीमजाह्नदि वर्त्तमानत्वाद्विया लज्जारूपया स्त्रिया, जितः खलु जित इव सोऽतिप्रसिद्धपराक्रमः इत्येव वर्त्तमानो-मन्मथोऽपि नियतं वज्रकालं लज्जितः । अथ च मनो मथ्नाति पीडयतीति मन्मथः, प्रपेदरादिः । एवंविधोऽपि जितो लज्जितः सङ्कुचितश्चेति चित्रं । ह्रीवशास्त्रलविषयोऽतिपीडाकरोऽपि कामो वज्रकालं तामभिभवति स्मेति भावः । अन्योऽपि स्त्रिया जितो लज्जते ॥ ३७ ॥

ह्रीभरादिति । दूत्यकास्ते कम्पितं बुद्धं परीक्षितं तदाश्रयं भोग्यभिप्रायं मम्यक् दृढमंस्कारतया स्मरणपथादृष्टं स्मरन् विचारयन् स नमः ह्रीभरादिमुखया तया विमुखत्वादेवा-मनुरागशंसिनि किमस्या मयि अनुरागो नास्तीति गङ्गाशीले

स स्वचेतसि लुलोप संस्मरन्
 दूत्यकालकलितं तदाशयं ॥ ३८ ॥
 पार्थमागमि निजं सद्दालिभि-
 स्तेन पूर्वमथ सा तयैकया ।
 कापि तामपि नियुज्य मायिना
 स्वात्ममात्रसच्चिवावशेषिता ॥ ३९ ॥

स्वचेतसि सञ्ज्ञितां जनितां अनुरागाभावसम्भावनीं भीतिं लु-
 लोप निरस्यति स्म । दूत्यवमरमथनुरागातिशयादिन्द्रादीनपि
 परित्यज्य मदलाभे कृतमरणनिश्चयेयमिदानीमनुरागं न त्य-
 ज्यतीति निश्चित्य जातां शङ्कां तत्याज । मुग्धा लज्जाभरा-
 देव विमुखीयं न त्वननुरागादिति निश्चिकायेत्यर्थः । तदाशयं ।
 शेषलाविवक्षया पश्यभावः ॥ ३८ ॥

पार्थमिति । तेन नलेन भयवशादेकाकिनो नलस्य मवि-
 धमनागच्छन्तो सा आलिभिः सखीभिर्भूयसीभिः सह निजं
 पार्थं आगमि प्रापिता । भवतीभिरपि कश्चित् कालमनया सा-
 र्द्धमागन्तव्यमित्यादिष्टाभिस्ताभिस्तां स्वमन्निधिं प्रापितवानि-
 त्यर्थः । अथानन्तरं कियतापि कालेन किञ्चिद्विश्रामप्राप्त्यन-
 न्तरं एकया एकाकिन्यैव तया सख्या सह सख्यन्तरपरिहारेण
 मन्निधिं प्रापिता । अथानन्तरं कियतापि कालेन तामपि सखीं
 कापि गन्धमान्धतामूलाद्याहरणविषयेऽलीकं नियुज्य गन्धा-
 धानयेति कृत्वात्प्रेष्य, यतः मायिना कामशास्त्रोक्तकन्याविम-

सन्निधावपि निजे निवेगिता-
 मालिभिः कुसुमशस्त्रशस्त्रवित् ।
 आनयद्व्यवधिमानिव प्रिया-
 मङ्कपालिवलयेन सन्निधिं ॥ ४० ॥

क्षणकपटपटुता चतुरेष तेन स्वात्ममात्रो नल एव सचिवः
 सखा यस्याः स्वमहायेवैकाकिनोऽवशेषिता स्वसमीपे स्थापिता
 विजनोचितं स्त्रीयमिङ्गितमदर्शयत् तदीयं वाऽपय्यादिति भावः ।
 कन्याविस्मयप्रकारोऽयम् । आगमि ष्यन्तात् कर्मणि चिप् ।
 चिषमुलोः (पा० ६।४।८२) इति दीर्घविकल्पात् पचे द्रष्टुः
 ॥ ३८ ॥

सन्निधावपीति । स नल आलिभिः स्वयमेव निजे सन्निधौ
 निवेगितामपि तेनैव प्रयोजकेन स्वसमीपे प्रयोज्याभिः सखीभिः
 स्थापितामपि प्रियामङ्कपालेभ्योऽपृष्ठभागस्य स्पृग्निः स्त्रीयैक-
 भुजासिङ्गनविशेषस्य वलयाकारेण वेष्टनेन कृत्वा सन्निधिमा-
 नयत् । यतः कुसुमशस्त्रः कामसस्य वात्स्याघनादिप्रणीतं शस्त्रं
 वेत्तीति वित् । उत्प्रेतते, व्यवधिमानिव, दूरस्यो यथा प्रियां
 सन्निधिमानयति । कामशास्त्रे ।

आदौ रतं वाद्यमिदं प्रयोज्यं
 तत्रापि चासिङ्गनमेव पूर्वमिति ।
 तथा मामीयगाग्रीहं नवोटां सन्निधापयेत् ।
 पित्यामङ्कना गाढामिङ्गनाप्याजयेद्भयम् ॥

प्रागुचुम्बदलिके द्वियानतां
 नां क्रमाद्हरनतां कपोलयोः ।
 तेन विश्वसितमानसां झटि-
 त्यानने स परिचुम्ब्य सिम्भिये ॥ ४१ ॥
 लज्जया प्रथममेत्य ऊङ्कृतः
 साध्वसेन बलिनाथ तर्जितः ।

इत्यादि सन्निधिम्यापनव्याजेन गाढमालिङ्गं भयं त्याजि-
 तवानिति भावः ॥ ४० ॥

प्रागिति । स द्विया आनतामतिनवान्तां प्राक् अलिके
 ललाटपट्टेऽचुम्बत् । अतिनतत्वात्तदानीं कपोलादिचुम्बनस्या-
 शक्यत्वादित्यर्थः । ततः किञ्चिद्गतचुम्बनभयत्वात् पूर्वापेक्षया
 दरनतामीषवशां किञ्चिदुन्नतमुखीं क्रमात् परिपाष्या तदानी-
 मेवान्यदा वा कियतापि कालेन हयोरपि कपोलयोश्चुम्बनेन
 ललाटफलकचुम्बनेन ततोऽपि विश्वमितं मानसं यस्यास्तां ततो
 ऽप्युन्नतमुखीमानने झटिति मुखवक्रणादिभयाच्छीघ्रं परिचुम्ब्य
 दुर्लभाधरचुम्बनलाभजनितानन्दवशात् सिम्भिये ईयद्वक्रमह-
 मत् । स्फुटहामे पुनर्लज्जा स्यादिति भयादोपज्जहामेत्यर्थः ।
 अथ च यदेतावत्पर्यन्तं तया वञ्चितं तदपोदानो मया लब्ध-
 मिति हामः । ललाटादीनि कामशास्त्रोक्तानि चुम्बनम्यानानि ।
 इयमपि विस्मयणीतीति ॥ ४१ ॥

लज्जयेति । ललाटादिचुम्बनक्रमानुभावजातमुखविशेषोऽ-

किञ्चिदुच्छसित एव तद्भृदि
 न्यम्बभूव पुनरर्भकः स्मरः ॥ ४२ ॥
 वल्लभस्य भुजयोः स्मरोत्सवे
 दिक्षतोः प्रसभमङ्कपालिका ।

मितकामोदयायास्तस्या इदि मानसे किञ्चिदुच्छसित एव वि-
 कसित एवार्भको मुग्धत्वादमौढः स्मरः प्रथमं चुम्बनजनितया
 लज्जया एत्यागत्य ऊङ्कृतः ऊङ्कारेण निषिद्धः । अथ पश्चा-
 द्दालिना प्रबलेन चुम्बनजलेन साध्यसेन मालिकभयेन तर्जितो
 भर्त्सितोऽस्त्रदीयभैमीहृदयलक्ष्णं स्थानं तया प्रविष्टं तिष्ठ तिष्ठे-
 त्याक्षेपपूर्वं लज्जाभयाभ्यां भर्त्सित इत्यर्थः । एवम्भूतः सन्
 पुनस्तत्त्वणमेवान्तर्हितोऽभूत् । चुम्बनवशात् पुनः प्रबलाभ्यां
 लज्जाभयाभ्यामुदितमात्र एव स्मरो दुर्बलः कृत इत्यर्थः । एव-
 कारो विलम्बद्योतनार्थः । अर्भकोऽपि किञ्चिच्छेष्टितुमुद्युक्तो
 माघा पूर्वमागत्य ऊङ्कृतः पश्चात् प्रभुणापि वाचा तर्जितः
 सन् मङ्कुचितो भवति । ऊङ्कृत इव तर्जित इवेति च प्रतीयमा-
 नात्प्रेक्षा ॥ ४२ ॥

वल्लभस्येति । स्मरोत्सवे सुरतोत्सवारम्भोऽङ्कपालिका कृतपृष्ठ-
 वेष्टनयाङ्गुलयालिङ्गनं प्रथमं घटात् दिक्षतोः कर्त्तुमिच्छतो-
 वल्लभस्य नलस्य भुजयोर्मध्ये एकको भुजः बालया सुरतामौढया
 तया स्मरमरोधि प्रतिषिद्धः । कीदृश्या । तल्पस्य शय्याया
 यन्त्रणेन स्वपृष्ठदृढपीडनेन निरन्तराश्रया निरवकाशया ।

एककश्चिरमरोधि वालया
तन्पयन्त्वनिरन्तरालया ॥ ४३ ॥
हारचारिमविलोकने मृषा-
कौतुकं किमपि नाटयन्नयं ।

आलिङ्गनार्थं पृष्ठदेशे नलभुजप्रवेशो यथा न भवति तथा दृढं
शय्यामंलीनयेत्यर्थः । शय्यायन्त्रणेन निरवकाशत्वाद्भुजरोधना-
च्चालिङ्गनविघ्नं समाचरदित्यर्थः । अवलम्बादेकदैव द्वयोर्भुजयोः
प्रतिरोद्धुमशक्यत्वाद्वाभ्यामपि निजभुजाभ्यामेकैकस्य नलभुजस्य
पर्यायेण रोधनादेक इत्युक्तेऽपि दावपि भुजौ निरुद्धाविति
ज्ञेयं । एकक इति पर्यायाशयेनोक्तं । दाभ्यामेकस्यैव निरोधे
ऽपि द्वितीयेन स्वर्गमात्रं कर्तुं शक्यते न तु द्विभुजमाध्यमद्व-
पाख्यालिङ्गनमित्येक इत्युक्तमिति वा । अन्योन्याभिमुख्येन सुप्त-
योस्तयोरधस्तनबाहू शय्यामंलग्नत्वाच्छय्यैव नियन्त्रितौ । आ-
लिङ्गनोद्युक्तः शय्यामंलग्नो नलबाहुस्तन्पयन्त्वनिरवकाशत्वात्
पृष्ठदेशे प्रवेष्टुमशक्यत्वादवरुद्धः, उपरितनस्तु उपरितनेन भैमी-
बाहुना चिरप्रतिरुद्ध इत्याशयः ॥ ४३ ॥

हारैति । हारस्य एकावल्यादिमुक्ताहारस्य चारिमा मौ-
न्द्यं तस्य विलोकने विषये ऽतिवृत्तमूलमुक्तायुक्तोऽत्यहुतोऽयं
त्वदीयो हारो दृश्ये दृश्येनमित्यादि किमपि लोकोत्तरं
मृषाकौतुकं नाटयन्नभिनयन्नयं ध्रुवो भर्ता नलः स्वर्गलोभ-
वशादुपकुचं स्तनममीप धावत्येवंशीलेन पाणिना अदमीयं
भैम्नाः सम्बन्धि कण्ठमूलं कण्ठाधोभागमस्पृशत् । मालम्भौमस्य

कण्ठमूलदसीयमसृशत्
 पाणिनोपकुचधाविना धवः ॥ ४४ ॥
 यत्त्वयास्मि सदसि स्रजार्चित-
 स्तन्मयाऽपि भवदर्शणार्हति ।
 इत्युदीर्य निजहारमर्पयन्-
 सृशत् स तदुरोजकोरकौ ॥ ४५ ॥
 नीविशीम्नि निक्षिप्तं स निद्रया
 सुभ्रुवो निशि निषिद्धसंविदः ।

तस्यापूर्वस्य वस्तुजातस्य दृष्टत्वात् कुचस्पर्श एव तात्पर्याच्च ता-
 त्त्विककौतुकाभावेऽपि साक्षात्कारस्पर्शमसहमानायास्तस्या हार-
 मोन्दर्यदर्शने मृपाकौतुकनाटनेन कण्ठमूलस्पर्शव्याजेन कुचा-
 वेव पस्पर्शेति । मुग्धाविस्मयजगतिः ॥ ४४ ॥

पुनस्तनस्पर्श उपायान्तरमाह । यदिति । स इत्युदीर्योक्ता
 भैमीकण्ठे निजमुक्ताहारमर्पयन् सन् हारार्पणमिषेण तस्या
 उरोजावेव काठिन्यादिगुणत्वेन कोरकौ पस्पर्श । इति किं । हे
 भैमि मदसि सभामध्ये त्वया स्रजा मधूकमास्तया कृत्वा यद्य-
 म्नादर्चितः सर्वेषां समघं पूजितोऽस्मि, तत्तस्मान्मयाऽपि मत्क-
 र्शका भवत्या अर्शणा पूजा अर्हति, उपकारस्य प्रत्युपकर्त्तव्यमिति
 न्यायाद्युक्तेति । अर्शणा कृतेत्यपि पाठः ॥ ४५ ॥

नीवीति । जाग्रदवस्थायां करं निराकरिष्यतीति बुद्ध्या
 निशि निद्रया निषिद्धा धारिता संवित् ज्ञानं यस्यास्तस्याः

कम्पितं शयमपासयन्निजं
दोलनैर्जनितबोधयाऽनया ॥ ४६ ॥
स प्रियोऽयुगकञ्चुकांशुके
न्यस्य दृष्टिमथ सिम्भिये नृपः ।

सुभ्रुवो भैरवा नोविभीक्ष्वि रमनाकलापमोचनार्थं वसनपट्टिका-
परिमरे निहितं स्थापितमत एव नोवोस्पर्शमात्रेण कम्पितं मा-
त्त्विककम्पयुक्तं शयं हस्तं स नलः दोलनैः समुद्रूतस्त्रगतमात्त्विक-
कम्पनिमित्तहस्तचालनैर्जनितबोधया त्याजितनिद्रयाऽनया
भैरवा करणभूतयाऽपाम निराकृतवान् । कीदृशः । अयं शुभा-
वहविधिः सम्भोगानन्दमिति यावत् तं यन् प्राप्नुवन् । अपा-
सयन्निजमिति पाठे भैरवा प्रयोज्यया सः प्रयोजको भक्तो निजं
करमपामयदमोचयदित्यर्थः । कम्पमानकरमस्पर्शमात्रेण जात-
बोधया तथा तदीयः करो निराकृत इत्यर्थः । अनयेति करणे
द्वितीया । पाठान्तरे तु प्रयोज्यकर्त्तरि ॥ ४६ ॥

स इति । स नृपः प्रियाया ऊरुयुगम्य कञ्चुकांशुके आव-
रणभूते वस्ते दृष्टिं न्यम्याथानन्तरमेव सिम्भिये ईपदहमत् ।
सुखवस्त्रावृतत्वात् सर्वं मया द्रष्टुं शक्यत एवेत्याशयेनेत्यर्थः ।
चपापूर्वकामेऽभिहिते स्मितस्थानन्तर्यं लब्धेऽप्यवहितलद्योत-
नार्थमथग्रन्थः । नोवोऽस्थापितकरापामनानन्तरमिति वा । अथ
नमस्मितानन्तरं निराकृतिरिव वस्त्ररहितेव चपावृता मती
सा तदूरुयुगवत्सं वस्तस्य तल्लैवाक्षमैराववाराच्छादयामास ।

आववार तदथापराञ्चलैः
 सा निरावृतिरिव त्रपावृता ॥ ४७ ॥
 बुद्धिमान् व्यधित तां क्रमादयं
 किञ्चिदित्यमपनीतसाध्वसां ।
 किञ्च तन्मनसि चित्तजन्मना
 ह्रीरनामि धनुषा समं मनाक् ॥ ४८ ॥

वस्तुस्थितिसूक्ष्मत्वाद्दृष्टासम्भावितनिजगोप्याङ्गदर्शना यतो घना-
 वयवत्वमम्पादनार्थं तदस्त्वं तदञ्चलैरेव प्रावृणोदिति भावः ।
 कामिनोरित्यं जातिः । अञ्चलैरिति वृज्जत्वं पुनः पुनरावरण-
 क्रियाभेदात् ॥ ४७ ॥

बुद्धिमानिति । बुद्धिमान् कामशास्त्रोक्तकन्याविस्मरणप्र-
 कारचतुरोऽयं इत्थं पूर्वोक्तरीत्या क्रमात् परिपाठ्या तामप-
 नीतसाध्वसां त्याजितनवमभोगभयां व्यधिताकृत । किञ्चेत्य-
 धिकोक्तौ । नयमेतावदेव किञ्चेतस्या मनसि वर्त्तमाना ह्रीस्त-
 चैव स्थितेन चित्तजन्मना कामेन खधनुषा समं बंध मनाग-
 नामि शिथिलिता । कामेन धनुषि किञ्चिदारोपमाणे लज्जा
 ऽप्यस्या जातेत्यर्थः । पूर्वे कामो भयलज्जाभ्यां त्याजितः, इदानीं
 तु भैमीभयं नमेन निराकृतं एका खो ह्रीरवशिष्टा सा कामेन
 मुरोऽनाम्पतेति भयलज्जयोः किञ्चिदपामनेन पूर्वं मन्दीभूता
 ऽपि कामस्तोकं पुनरुपमानमेति भावः । अनामि । ज्यलङ्गल
 (मि० १२५।५।५) इति वार्त्तिकान्तिल्य पाश्चिक्ताग्नित्वाभावे

सिस्त्रिये हसति तेन न स्म सा

प्रीणितापि परिहासभाषितैः ।

स्वे हि दर्शयति ते परेण का

ऽनर्घदन्तकुरुविन्दमालिके ॥ ४८ ॥

ह्रस्वाभावः मित्वेऽपि चिष्मूलोरिति (पा० ६।४।८३) पात्तिको दीर्घः ॥ ४८ ॥

सिस्त्रिये इति । तेन परिहासभाषितैः परिहासप्रधानैः सप्रेमवचनैः प्रीणिता जनितप्रीतिरपि सा तस्मिन् हसत्यपि विक-
सत्कपोलनयनं अलक्षितदन्तं सिस्त्रिये स्मितञ्चकार । दर्शितदन्तं
प्रसरद्भासं तु न चकार । अन्या तु परिहासप्रीणिता हसति
इयं तु नेति चित्रमित्यपिशब्दार्थः । हि यस्मात्ते प्रसिद्धेऽनर्घा
निर्मूल्याः सुलक्षणा दन्तास्त एव ताम्बूलरागत्वात् कुरुवि-
न्दानि माणिक्या तेषां मालिकेऽन्त्ये ह्रस्वे वा भास्वे स्वे आत्मीये
सर्वस्वरूपे का कुलीना स्त्री परेणान्येन हास्येन येन केनचित्
पुरुषेण च दर्शयति दर्शनवत्तया करोति, अपि तु हास्यं स्त्रीणां
दोषायेत्युत्तमस्त्रीत्वात् प्रकटितदर्शनं हास्यं न चकारेति युक्तं ।
न ह्यनर्घं वस्तु अन्यस्मै प्रदर्श्यते । तेन सह न हसति स्मेति वा ।
स्मितहसितविहसितोपहासादृहासप्रकारैर्हास्यरसो भरतेन पञ्च-
विधो निरूपित इति स्मितहसितयोर्भेदः । अणौ यः कर्त्तुंति
कर्त्तृसञ्ज्ञानुवादेन कर्मत्वविधानात् सञ्ज्ञापूव्वकविधेरनित्य-
त्वात् परेणेत्यत्र दृष्टेर्वृद्ध्यर्थत्वाद्गतिबुद्धीति (पा० १।४।५९)
प्राप्तकर्मत्वाभावः ॥ ४८ ॥

वीक्ष्य भीमतनयास्तनद्वयं
 मग्नहारमणिमुद्रयाङ्कितं ।
 सोढकान्तपरिरम्भगाढता
 सा त्वमानि सुमुखी सखीजनैः ॥ ५० ॥
 याचते स्म परिधापिकाः सखीः
 सा खनीविनिविडक्रियां यदा ।
 अन्वमिन्वत तदा विहस्य ता
 वृत्तमत्र पतिपाणिचापलं ॥ ५१ ॥

वीक्ष्येति । सखीजनैस्तु सा सुमुखी सोढा कान्तस्य परिरम्भ-
 णानामासिङ्गमानां गाढता दृढपोडनं यथा एवभूतामानि
 अनुमिता । किं कृत्वा । भीमतनयायास्तनद्वयं, स्तनद्वये मग्नानां
 हारमणीनां मुद्रया किञ्चिद्गभीररक्तीभूतस्यामश्रियाङ्कितं
 चिह्नितं वीक्ष्य । स्तनयोर्मग्नहारमणिस्यानदर्शनादन्यथानुप-
 पत्त्या गाढासिङ्गमनया सोढमिति सखीभिर्ज्ञातमित्यर्थः । सुमु-
 खीत्यनेनासिङ्गनसञ्ज्ञातद्वयोऽपि सूचितः ॥ ५० ॥

याचते इति । सा यदा यस्मिन् समये परिधापयन्तीति
 परिधापिकाः सखीः खनीव्याः आत्मीयवस्त्रमेखलाबन्धस्य नि-
 विडक्रियां गाढबन्धनं याचते स्म प्रार्थितवती तदा ताः सखी
 ऽन्योन्यमुखविलोकनपूर्वम् विहस्य च गोवीर्यबन्धनीकरणार्थं
 दृष्टं जातं पत्युः पाणिचापलं वसादुन्मोचनयापारमश्यमित्यता-
 नुमितिषिष्यस्रक्तुः । अन्यथैवं प्रार्थना न युज्यते इति पूर्वदृष्टं

कुर्वन्ती निचुलितं द्विधा कियत्
 सौहृदाद्विवृतसौरभं कियत् ।
 कुङ्गलोन्मिषितस्नसेविनीं
 पद्मिनीं जयति सा सा पद्मिनी ॥ ५१ ॥
 नावलोक्य नलमासितुं स्मरो
 ह्रीर्न वीक्षितुमदान्मृगीदृशः ।

निश्चितवत्य इत्यर्थः । धापिर्द्विकर्मा । अन्वमिन्वत । मिनोति-
 रनुपूर्वा भानार्थः ॥ ५१ ॥

कुर्वन्तीति । कामशास्त्रोक्तलक्षणा पद्मिनी सा भैमी पद्मिनी
 कमलिनी जयति सा । किम्भूता । कियत् किञ्चिदुन्मनादि सम्भो-
 गकर्म द्विधा निचुलितं स्यगितमप्रकटं कुर्वन्ती । कियदास्त्रिङ्ग-
 नादिकं सौहृदाद्विषयसौख्याद् विवृतं प्रकटितं सौरभं कामशा-
 स्त्रोक्तकौशलं यत्र एवम्भूतं कुर्वाणा । किम्भूतां पद्मिनीं । कुङ्गलो-
 न्मिषितानि मुकुलान्येव प्रफुल्लानि स्नानानि पुष्पाणि सेवते भज-
 त्येवंशीलां । अर्द्धविकसितपुष्पवतीं निचुलितकलिकास्यानीयां
 विवृतसौरभां विकसितपुष्पस्थानीयां । कियत्कस्त्रिकारूपकिय-
 द्दिकसितकमला कमलिनीव साभूदित्यर्थः । विवृतं सौरभं मनो-
 ज्ञत्वं भोगन्धं वा यथेति वा ॥ ५१ ॥

नेति । स्मरो मृगीदृशः सुभ्रुवा भैम्या नलमवलोक्यासितुं
 स्यात् ह्रीश्च तमीक्षितुं नादरात् यस्मात्तस्मात्तस्या दृशः कटा-
 क्षविद्येपरूपा नेत्रव्यापाराः क्रमेण पतिदिशा नन्वाधिष्ठितदेम-

तद्वशः पतिदिशाचलन्नय
 व्रीडिताः समकुचमुज्जः पथः ॥ ५३ ॥
 नानया पतिरनायि नेत्रयो-
 र्लक्ष्यतामपि परोक्षतामपि ।

मुद्दिश्य वलितयोर्वं वारंवारमवलन् । अथ पश्चात् अभिमुखं
 नलनेत्रसमेलने सत्यनन्तरं व्रीडिताः सत्यः नलमप्राप्य पथो
 भार्गादेव मुज्जः पुनः पुनः समकुचन् परावृत्ताः कामप्रेरित-
 त्वादीचित्तभारेभे, लज्जया निषिद्धत्वाच्च तदीक्षणाभिष्टेति
 भावः । लज्जाकामयोः समवलत्वाद्भावसन्धिः । इदं व्यापा-
 रापेक्षया वज्रत्वं ॥ ५३ ॥

नेति । अनया पतिः प्रियो नेत्रयोर्लक्ष्यतां गोचरत्वमपि
 नानायि परोक्षतामगोचरत्वमपि न प्रापि । नन्वेकस्य वस्तुनः
 परोक्षता वा भवेदपरोक्षता वा भवेन्न तद्व्यवहारात् विरोधादि-
 त्याशङ्कोपपादयति । खलु यस्माद्धेतोः यस्य हारमुकुररत्न-
 सभादेर्वस्तुनो विलोकने सति स नलो बोध्यते तच्च तच्च हा-
 रादिवस्तुनि विषये नयने ददुनया प्रेरयन्त्या मुकुरादेर्विलो-
 कने तच्च तच्च प्रतिविम्बितो नलोऽनुपलक्षितदर्शनेन दृष्टो मा-
 मिथं पश्यतीति तेनाज्ञातत्वात् उद्देश्यतया विम्वरूपस्तु न
 दृष्ट इति विषयान्तरविलोकनव्याजेन प्रसङ्गात् सञ्जातदर्शनस्य
 गल्लोभयरूपताकारेण वैचित्र्यादेकस्यापि विरुद्धोभयरूप-
 स्वरूपसम्भवे संस्कारेद्विधाभ्यां सहोत्पादनाच्छास्त्रे प्रत्यभिज्ञा-

वीक्ष्यते स खलु यद्विलोकने
तत्र तत्र नयने ददानया ॥ ५४ ॥
वासरे विरहनिःसहा निशां
कान्तसङ्गसमर्थं समैहत ।
सा ह्रिया निशि पुनर्दिनागमं
वाञ्छति स पतिकेलिलज्जिता ॥ ५५ ॥

वल्लोके च खरतुरगोभयोद्भूतत्वादेशरवश्च युक्तेत्यर्थः । लज्जा-
वशात् साक्षाद्यद्यपि नापश्यत्तथापि कामप्रेरितत्वाद्दर्पणादि-
द्वाराऽपश्यदिति भावः । वीक्ष्यते स्मेति पाठः सुयोजः । यद्य-
स्माद्विलोकने नलविलोकनमिमित्तं तत्र तत्र वस्तुनि नेत्रे द-
दत्या स वीक्ष्यते सैव तस्मात्क्ष्यतां परोक्षताच्च नानाथीति
वा ॥ ५४ ॥

वासर इति । सा यस्माद्वासरे दिने विरहनिःसहा सम्भो-
गविच्छेदं सोढुमशक्ता तस्मात् कान्तस्य सम्भोगसमर्थं सम्भोगम-
मयरूपां निशां समैहत, रात्रिः कदा वा समेय्यतीति । निशि
प्राप्तायां पत्युः केलिभिः नवनवकामक्रीडाभिल्लज्जितात एव
ह्रिया कृत्वा पुनर्दिनोदयं वाञ्छति स । प्रभातं कदा वा
समेय्यतीति । हेतुहेतुमङ्गावान्न पौनरुत्थं । सहजया ह्रिया
युक्ता ततोऽपि पतिकेलिभिर्विशेषेण लज्जितेति वा न पौनरुत्थं
॥ ५५ ॥

तत् करोमि परमभ्युपैषि यन्-
 मा ह्रियं ब्रज भियं परित्यज ।
 आलिवर्ग इव तेऽहमित्यमूं
 शश्वदाश्वसनमूचिवान्नलः ॥ ५६ ॥
 येन तन्मादनवज्जिना स्थितं
 ह्रीमद्यौपधिनिसद्वशक्तिना ।
 सिद्धिमङ्गिरुदतेजि तैः पुनः
 स प्रियप्रियवचोभिमन्त्रणैः ॥ ५७ ॥

तदिति । नलः अमूं भैमीं शश्वन्निरन्तरं इति आश्वसनं
 विशासहेतुं वचः ऊचिवान् । इति किं ? हे भैमि बह्विधेभ्यालि-
 प्ननचुम्बनादिषु मध्ये यत् त्वं अभ्युपैषि अनुमन्यसे तत्परं केवल
 अत्यर्थं वा करोमि नान्यत्, तस्माद्विषयं मा ब्रज, पुमङ्गसङ्गेन
 किं वा भावीति चित्ते धृतां भियं परित्यज, यतोऽहन्ते आलि-
 वर्ग इव सखीसमूहतुल्याः, तस्मात्तस्मिन् यथा विशयविधि तथा
 मथ्यपि विशयसिद्धि भयं मायासीरिति । इह त इति पाठे इह
 चुम्बनादौ विषयेऽहन्तवालिर्वर्ग एव, सखीकर्तृके चुम्बनवादी
 यथा कापि न भीतिस्तथावापीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

येनेति । येन तस्या मदस्वरूपेण वज्जिना, ह्रीरेव महौपधि-
 दिंयौपधिरूपा निरुद्धा शक्तिः सामर्थ्यं यस्य तेन, लज्जया वि-
 सोनेन स्थितं, स कामाग्निः पुनः सिद्धिमङ्गिः प्रकृतार्थसाध-
 नमर्थसौकर्यरूपैः प्रियस्य प्रियवचोभि तद्रूपाण्यभिमन्त्रणानि

यदिधूय दयितार्पितं करं
 दोर्दयेन पिदधे कुचौ दृढं
 पार्श्वगं प्रियमपास्य सा ह्रिया
 तं हृदि स्थितमिवालिलिङ्गं तत् ॥ ५८ ॥
 अन्यदस्मि भवेतीं न याचिता
 वारमेकमधरं धयामि ते ।

रहस्यमन्त्ररूपास्तेरुदतेजि अदीपि प्रकटीकृतसामर्थ्याऽकारी-
 त्यर्थः । पूर्वोक्तायासवचनैः पुनरुद्दीप्तकामा जातेति भावः ।
 अन्योऽपि वक्त्ररौषधप्रतिबद्धशक्तिः सुसिद्धैरग्निप्रकाशकैर्मन्त्रैः
 पुनरुदीप्यते । उदतेजि । तिज निशाने । निशानंमुद्दीप्तकरणं ।
 अत्र चमार्थाभावान्न सन् ॥ ५७ ॥

यदिति । सा दयितेन मर्दनार्थं कुचयोरुपर्यर्पितं करं क-
 राभ्यां विधूय निराकृत्य स्तस्तिस्तरूपेण करदयेन दृढं कुचौ
 यत् पिदधे तत्तेन कुचपिधानप्रकारेण पार्श्वगं समीपे स्थितं
 प्रियं ह्रियापास्य हृदि स्थितं तमेवालिलिङ्गेवेत्युक्तेषा । स्त्रीणां
 गात्रस्पर्शे यन्निवारणं तदेव कामस्य परमायुधं । अलिङ्गनेन
 यथा कामः प्रदीप्ते भवति तथा कुचमर्दननियेधपरेण कुच-
 पिधानेनापि नष्टः प्रदीप्तकामो जात इति भावः । सुग्धाजा-
 तिरियं ॥ ५८ ॥

अन्यदिति । इति एवम्प्रकारादुपांगुः सदाभीत्या प्रार्थना-
 दैन्यवशात् काकुः ध्वनिविकारयुक्ता वाक् यस्य स नलो दीन-

इत्यसिखद्दुपांशुकाकुवा-
 गुपमर्हे हठवृत्तिरेव तं ॥ ५८ ॥
 पीततावकमुखासवोऽधुना
 मृत्य एव निजकृत्यमर्चति ।

प्रार्थनवशात् किञ्चिदनुमतौ सत्यामुपमर्हे दन्तदशनोष्ठपीड-
 नमाढालिङ्गनाद्यौ यो हठः तेन सञ्चिता वृत्तिरधरपानादि-
 व्यापारो यस्य सोऽयमन्यदा करधूननादिसविन्नाधरपानहठ-
 वृत्तिर्यस्य वा एवभूत एव सन् तमधरमसिखदत् अपात् । एव-
 मालिङ्गनाद्यपि । इति किं ? हे भैमि अहं भवतीं त्वामन्यदपरं
 किमपि कुचमर्दनादि न याचितास्मि पार्थयिष्ये, किन्तार्हि अहं
 एकवारं तेऽधरं धयामि पिबामीति । अपाने हीनवचनं ।
 पाने तु बलात्कारः । एकवाराधरपानानुमतेरुपमर्हेन वा-
 ङ्मेन ताडिता हठवृत्तिरननुमतद्वितीयवाराधरपानव्यापारो
 यथेति वा । एकवाराधरपानमात्रानुमतौ खड्यामालिङ्ग-
 नाद्यपि द्वितीयाद्यधरपानमप्यकरोदपराधमार्जनं त्वनन्तरं
 करिष्यामीति बुद्धेतिभावः । पूर्वमोष्ठपानमात्रमकरोदनन्तरं
 मुखक्षताद्यपीति केचित् । अन्यदेति पाठे क्षणान्तरे पुनरधर-
 पानमपि न याचिष्य इत्यर्थः । सोऽयमर्हेति पाठे सोऽयमर्हः
 किञ्चिन्मात्रो हठो यत्रैवंविधो व्यापारो यस्य । पूर्वपाठे स इति
 श्रेयं । याचिता वच् । वारं । कास्ते द्वितीया ॥ ५८ ॥

पीतेति । अथै न स इत्युक्तिव्याजेन तत्रोरौ पाणिपक्षवं मृदु-

तत्करोमि भवदूरुमित्यसौ
 तत्र संन्यधित पाणिपल्लवं ॥ ६० ॥
 चुम्बनादिषु वभूव नाम किं
 तद्वृथा भयमिहापि मा कृथाः ।
 अलपन्निति तदीयमादिमं
 स व्यधत्त रसनावलिव्ययं ॥ ६१ ॥

सुखस्पर्शतया पद्मवतुल्यं पाणिं सन्न्यधित स्पर्शं सन्निवेशितवान् ।
 इति किं ? हे भैमि एष श्रुत्यः मल्लचणो दासः पीतस्तावकमुख-
 मेवासवो मद्यं येनाय च पीतस्तदीयमुखस्य सुरागण्डूयो येनै-
 वभूतः सन्नधुना निजकृत्यं चरणसंवाहनादिरूपं श्रुत्यमन्वन्धि
 कार्यं कर्तुमर्हति उचितो भवति । तत्तस्माद्गृह्यारामपुष्पाव-
 चपादिना खिन्नं भवदूरुं तदीयमूरुं करोमि संवाहयामि ।
 अथ सामर्थ्यादूर्ध्वं करोमीति । अनेकार्थत्वात् करोतिः संवाह-
 नार्थः । अन्योऽपि श्रुत्यो भुक्तमुखोच्छिष्टचरणसंवाहनं करोति
 ॥ ६० ॥

दुम्बनेति । इत्युदीर्य, मोऽयं नलः, मृगीदृशस्तदानीमति-
 तमचञ्चलदृशो भैम्या आदिमं कदाचिदप्यकृतपूर्वत्वात् प्रथमं
 रसनावलिव्ययं मेखलाकलापमोचनं निर्गमे चक्रे । ऊरुस्पर्शादौ
 वाम्भं भयञ्च भजन्या भैम्या एवंविस्मयणपूर्वकं वसनमाचकर्षेति
 भावः । इति किं ? नामेत्यनुभूतविषयप्रत्याभिनये, हे भैमिः
 चुम्बनाच्छिन्नादियु किं नाम विरुद्धं वभूवापि तु न किञ्चित्,

अस्तिवाम्भरमस्तिकौतुकं
 सास्तिघर्माजलमस्तिवेपथु ।
 अस्तिभीति रतमस्तिवाञ्छितं
 प्रापदस्तिस्त्रुखमस्तिपीडनं ॥ ६९ ॥
 ह्रीस्तवेयमुचितैव यन्नव-
 स्तावके मनसि मत्समागमः ।

तत्तस्मादिदार्प्यस्मिन् क्रियमाणे सुरतारम्भेऽपि भुजपीडने वा
 मेखलामोचने वा कृथा अकारणं भयं मा कृथाः ॥ ६९ ॥

अस्तीति । सा एवभूतं रतं प्रापत् । किम्भूतं । आरम्भमये
 अस्ति वर्त्तमानो वाम्भरो रतिप्रातिकूलाचरणबाहुल्यं यत्र,
 आरम्भान्तरस्य अस्तिकौतुकं अननुभूतचरत्वादत्यास्र्यं यत्र,
 ततोऽपि सात्विकोत्पत्तेः आन्तेयास्ति घर्माजलं यत्र, तथा अस्ति
 वेपथुर्यत्र, ततः सम्भोगे प्रारम्भे भये निवृत्तेऽपि किमन्ते भा-
 वीत्यस्ति भीतिर्यत्र, तथा सुरतहेतुत्वादस्ति वाञ्छितमभि-
 मापो यत्र, तथा सिद्धकममकदादस्ति सुखं यत्र, समरससुर-
 तावमानमश्नातसुखमिति यावत्, ततोऽप्यस्ति पीडनं सम्भोगा-
 वमाने सर्वाङ्गगाढासिद्धानं यत्र, एवभूतं प्रथमसम्भोगमन्वभू-
 दिति भावः । अस्तीति (मि०कौ० २८।१।७५०) विभक्तिप्रति-
 रूपमयम् । अस्ति घोरादयथेति समासः ॥ ६९ ॥

प्रीतिः इति चेति दुर्गं । चतुरः कामकलाकुशलः स नलः
 सगुणिकियायाः सुरतारम्भे विप्रभूतैर्घनैर्निविडैर्लज्जितैर्ल-

तत्तु निखलपमजस्रसङ्गमाद्
 व्रीडमावहति मामकं मनः ॥ ६३ ॥
 इत्युपालभत सम्भुजिक्रिया-
 रम्भविघ्नघनलज्जितैर्जिता ।
 तां तथा स चतुरोऽथ सा यथा
 चतुमेव तमनु चपामयात् ॥ ६४ ॥ युग्मम् ॥

उज्जानिर्मितैरङ्गसङ्कोचनादिभिर्जितां अतिलज्जितां तां इति
 पूर्वोक्तप्रकारेणोपालभत सोऽप्युपलभत । सा भैमी यथा येन
 प्रकारेणाथोपालभनामन्तरं तमनु लज्जित्य चतुमेव लज्जि-
 तुमपि चपामयात् लज्जां प्राप । लज्जागुप्तिविविधेऽपि लज्जा
 यथा जायते तथेयमुपालभेत्यर्थः । मम लज्जावशादन्यथास्य
 चेतसि स्फुरितमिति भिया लज्जां विहाय विस्त्रम्भेण तेन सह
 चिक्रीडेति भावः ॥

इति किं । हे भैमि तवेयं वर्त्तमाना ह्रीर्लज्जा युक्ता
 उचितैव, यद्यस्मात् मत्समागमः तावके मनसि नवो नूतनो
 जातः, नवसंयोगवशान्निखलं निर्लज्जमपि मामकं मनस्तु पुनः
 व्रीडं लज्जामावहति धारयति यत्सेयमनौचिती सामर्थ्यान्म-
 भेत्यर्थः, निर्लज्जस्य लज्जा विरोधादयुक्ता वा । सञ्जातम-
 ङ्गमस्वार्थतिपरिचयाल्लज्जा न युक्तेत्यर्थः । यदा लज्जाया
 औचित्ये कारणान्तरमाह । तुरण्यर्थः । अजस्रसङ्गमादिस्वभं
 मामकमपि मनो लज्जितां तां दृष्ट्वा यस्मात्लज्जते किमु

बाहुवक्त्रजघनस्तनाघ्रितदु-
 बन्धगन्धरतसङ्गता नतीः ।
 इच्छुस्तुसुकजने दिने स्मिते
 वीक्षितेति समकेति तेन सा ॥ ६५ ॥

वक्त्रव्यं, प्रथमसंयोगे ते मनो लज्जत इति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

वाङ्मिति । तेन वीक्षिता सा भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेण
 समकेति सङ्केतिता । इति किं । हे भैमि उत्सुकाः स्वस्वकार्य-
 साधनोत्साहवन्तो जना यत्र रात्रिदृत्ताकर्षणाद्यर्थमुत्सुकः
 सखीजनो यत्रैवंविधे वा दिने, स्मित इति भैमीसम्बोधनं वा,
 दिवसेऽपि ते सम्मन्थिनीः, बाहु च वक्त्रं च जघनं च स्तनौ च
 अङ्गौ च तस्य बाह्वादेः कामशास्त्रप्रसिद्धा ये बन्धा नागपा-
 शादीनि करणानि तेषां गन्धो स्नेहो विद्यते यत्र तादृशं रतं
 तेन सङ्गता मिलिताश्च ता नतयश्च नितरां नम्रत्वातिकौशल्या-
 तिशयनिर्गितानवयवनघ्नीभावान् सङ्गता इति पृथग् वा नती-
 रिच्छुरभिलाषुकोऽस्तीति रात्रिकृतबन्धरतप्रत्यभिज्ञानं यथा
 भवति तथा वीक्षणमात्रेणैकितं कृतानुरागातिप्रथादिनेऽपि
 स्त्रीयं तादृशताभिस्तर्प्य तां प्रति ज्ञापितवानिति भावः । यदा
 बाह्वादेस्ताः प्रसिद्धाः क्रमेण बन्धश्च गन्धश्च रतश्च सङ्गतश्च
 आनतिश्च ताः बाह्योर्नागपाशादिवन्धो वक्त्रस्य गन्धः पद्मिनी-
 मातृ भैरवं जघनस्य रतं स्तनयोः संगतश्लेषचरणयोः पतन-
 गानतिदेत्यर्थः । तत्सम्बन्धिनीस्ताः स्वस्वव्यापारकरणमात्रमि-

प्रातरात्मशयनादिनिर्यतो सन्निरुध्य यदसाध्यमन्यदा ।

रता दुश्चित्ता जना यत्रैवभूते दिनेऽपि दृच्छुरस्मीति विवक्षिता
मानेन स्वाशयं ज्ञापिता । यद्वा त्वां पश्यामि तदैव समैवं
वाञ्छोदेति तद्दर्शनमेव मम सम्भोगसमय इति च ज्ञापिते-
ति भावः । उत्सुकसखीजनेस्मिते इति पाठे रात्रिवृत्तप्रश-
वान्छागोपनार्थं तस्मात्तज्जा माम्भूदिति अस्मिते स्मितरहिते
प्रीडिते एवंविधे ज्ञातुमेवात्सुके सखीजने सखीजनसन्निधौ पूर्वा-
क्तप्रकारेण सा तेन सङ्केतिता शब्दिता । यद्वाचावाचरितं वा-
ज्जवन्धादि तदिदानीमिच्छुरस्मीति रात्रिवृत्तान्तज्ञापनार्थं
सखीसन्निधावेवमुवाचेत्यर्थः, अत एव सा प्रीडिता । उत्सुके
सखीजने स्मिते प्रारब्धहास्ये सति प्रीडितेति वा । हे भैमि ते
वाक्कादिबन्धादीन् दिने वीक्षिता द्रष्टा एवभूताऽभिलाषुको
ऽस्मि, रात्रौ यद्यपि कृतास्तथापि न दृष्टाः, तस्माद् दिने तद्-
र्शने दिदृच्छुरस्मीत्येव सा तेन शब्दिता न परमहमेव किन्तु
त्वत्सखीजनेऽपीत्युत्सुकपदेन सूचितमिति वा । व्याख्यानान्तरं
मन्यगौरवभयान्नाहं । नतीरित्यत्र चक्षुर्वीक्षितेत्येताभ्यां योगे,
न लोकेति (पा० २।३।६८) निषष्टोनिषेधः ॥ ६५ ॥

प्रातरिति । भुवो जम्भजिह्वभोन्द्रो नलः प्रातरात्मशयनादु-
त्थाय विनिर्यतो शीघ्रं वह्निर्निर्गन्तुकामां सन्निरुध्य चेलाक्षमादौ
सम्यक् धत्वा क्षितिप्रचीं भूमोन्द्राणो सुन्दरो मौभाग्यवतां च

तन्मुखार्पणमुखं सुखं भुवो-
 जमजित्चितिशचीमचोकरत् ॥ ६६ ॥
 नायकस्य शयनादधर्ममुखे
 निर्गता मुदमुदीच्य सुभुवा ।
 आत्मना निजनवसरोत्सव-
 स्सारिणोयमहणीयत स्वयं ॥ ६७ ॥

अन्यदा अन्यस्मिन् काले रात्रौ प्रागेव ह्रीभयवशाद्यदसाध्यम-
 प्राप्य तत्तस्या मुखार्पणं मुखमादिर्यस्य तत् सुखं सुरतं अचो-
 रत् । रात्रिप्रान्तसमये त्वं मदुक्तं चेत् करिष्यसि तर्हि दुष्करम-
 प्राप्य तुभ्यं दास्यामि नान्यथेति तां सन्निवृत्त्यालिङ्गनादिं कृत-
 वान् । सा गन्तुकामापि चेदेतदुक्तं न करिष्यामि तर्ह्ययं गन्तुं
 न दास्यति सखीनां चायमचागमनसमय इति विचार्य पुन-
 नादिं दत्त्वा शीघ्रं निर्गतेति भावः । सुखमनायास्येनाचोकरदिति
 क्रियाविशेषणं वा । प्रभातसमये पद्मिनी रक्तव्येति कामशास्त्रं ।
 चितिशचीमिति । चकोररिति (पा० १।४।५३) कर्मात् ॥ ६६ ॥
 नायकस्येति ॥ अधर्ममुखे प्रानर्नायकस्य शयनादधिर्गता इयं
 भैमी सुभुवां प्रौढानां सुन्दरीणां सख्यादीनां स्वस्वप्राप्ते-
 सुरतजनितानां मुदमानन्दमुदीच्य आत्मनैव निजः स्वीयो नवः
 अगोत्सवः समो गसास्य सारिणी स्मारणशीला सती स्वयमेवा-
 हणीयत सज्जिता । अनतिप्रौढोत्तमस्त्रीजातिः । शयनाधि-
 र्गता सखीनां आसन्नचितिकपोत्पलवल्लीमार्जनादि दृष्ट्वा स्वम-

तां मिथोऽभिदधतीं सखीं प्रिय-
 स्यात्मनश्च स निशाविचेष्टितं ।
 पार्श्वगः सुरवरात् पिधां दधद्
 दृग्गतां युतकयो हसन् गतः ॥ ६८ ॥
 चक्रदारविरहेक्षणक्षणे
 विभ्यती धवहसाय साभवत् ।

भोगचिह्नेन खलुरूपेण कृत्वा निजनवस्मरोत्सवं सखीः स्मरय-
 त्येवंशीला वा सती स्वयं ललज्जे । निजधवेत्यपि पाठः । इषीञ्
 कंङ्गादिः ॥ ६७ ॥

तामिति । स नलः तां भैमीं हसन् दृग्गतां गतः, खेच्छ-
 यैव पुनर्नयनगोचरत्वं प्राप्तः । किम्भूतां । प्रियस्य नलस्य आत्मनः
 स्वस्य च स्वसखीं प्रति मिथो रहसि निशाविचेष्टितं सम्भोगादि
 रात्रिवृत्तान्तमभिदधतीं कथयन्तीं । किम्भूतः । सुराणां वरात्
 पिधामदृग्गत्वं दधत्, अत एव पार्श्वगे निकटस्थः, अत एव
 युता भैम्यभिधीयमाना रात्रिवृत्तान्तकथा येन । अदृग्गेन मया
 अत्रैव स्मिता सर्वं युतमिति प्रत्यक्षो भूत्वा हसन्न चाकथयदि-
 त्यर्थः । हसद्गत इति पाठे युतकयो दृग्गतां गतस्तामहमदि-
 त्यर्थः । पिधेति, आतस्योपसर्ग (पा० ३।२।१०६) इत्यङ् ॥ ६८ ॥

चक्रेति । सा भैमी चक्राणां चक्रवाकाणां दारैः चक्रवाकीभिः
 सह विरहस्तोषणक्षणे दर्शनकाले मन्थ्यायां, ममापि प्रियेण
 सहैतद्वियोगो मामभूदिति क्षणमात्रमपि वियोगाद्विभ्यती धवस्य

कापि वस्तुनि वदत्यनागतं
 चित्तमुद्यदनिमित्तवैकृतं ॥ ६८ ॥
 चुम्बितुं न मुखमाचकर्ष यत्
 पत्युरन्तरमृतं ववर्ष तत् ।
 सा नूनोद न भुजं यदर्पितं
 तेन तस्य किमभून्न तर्पितं ॥ ७० ॥

नलस्य हृषाय ह्यसार्थमभवत् । सन्ध्यावन्दनमाचजन्तेनैव वि-
 योगेन चक्रवियोगदर्शनमात्रेण च किमिति विभेदीत्येव सा
 प्रियेण हसितेत्यर्थः । तावतैव वियोगेन तद्वियोगदर्शनमात्रेण च
 किमिति भीतेत्याशङ्क्याच्च कापि कस्मिंश्चिद्वस्तुनि विषये उद्य-
 दत्यद्यमानमनिमित्तमकारणं वैकृतं स्वर्पञ्जोकभयादि यस्मिन्ने-
 वभूतं चित्तं कर्तुं अनागतभाविनमर्थे श्रुभमश्रुभं वा वदति, त-
 स्मात् भाविवियोगसूचिका साधारणी तस्या भीतिर्युक्तेत्यर्थः ।
 भावी विरहः सूचितः । इयं ज्ञातास्वादा नितरां मय्यनुरक्ता
 वेति सन्तोषवशात् स तेन हसितेति भावः । विभ्यतीं च परि-
 रभ्य मुञ्चतीति पाठे भयमोचनार्थं गाढमालिङ्गीव तस्यावि-
 त्यर्थः । विकृतिरेव वैकृतं, प्रज्ञादित्वादण् ॥ ६८ ॥

चुम्बितुमिति । सा क्रमेण गतभीर्जितलज्जा च सती चुम्बितुं
 प्रियेण चुम्बितुमारब्धं मुखं यन्माचकर्ष वक्त्रोचक्रे तच्चुम्ब्यमान-
 मुखानाकर्षणं कष्टं पत्युरन्तरेतमि अमृतं ववर्ष । तदीयं मनः
 उपहाट्येव परितुष्टं चक्रे इत्यर्थः । तथा तेन ज्ञानादावर्पितं

नीतयोः स्तनपिधानतां तथा
 दातुमाप भुजयोः करं परं ।
 वीतवाङ्मनि ततो हृदंशुके
 केवलेऽप्यथ स तत्कुचद्वये ॥ ७१ ॥
 याचितां न ददतीं नखार्पणं
 तां विधाय कथयान्यचेतसं ।
 वक्षसि न्यसितुमात्ततत्करः
 खं विभिद्य मुमुदे स तन्नखैः ॥ ७२ ॥

भुजं यन्न नुनेद निराचकार तेन भुजस्वीकारेण प्रयोजकेन
 तस्य किमङ्गं तर्पितं नाभूत् अपि तु सर्वङ्गं तेन ग्रीणितम-
 भूत् ॥ ७० ॥

नीतयोरिति । स नलः तथा पाणिपीडनमिषा स्तनपि-
 धानतां कुचाच्छादनतां नीतयोः प्रापितयोस्तदीयभुजयोः परं
 केवलं करं दातुं पूर्वं आप शक्नोऽभूदित्यर्थः । ततोऽनन्तरं
 वीतवाङ्मनि अपनीतभैमीकरे हृदंशुके हृदयावरणवस्त्रे करं
 दातुमाप । अथ ततोऽपि पश्चात् केवले निरंशुके तत्कुचद्वये
 करं दातुमाप । मुग्धाजातिः । लज्जापचयकामापचयौ क्रमे-
 णौक्ता ॥ ७१ ॥

याचितामिति । त्वमपि नखान्नेखं कुर्विति प्रेमभरेण या-
 चनादपि नखचतं न ददतीं कथापि कथयान्यस्मिन् गोष्ठोरस
 एव चेतो यस्यास्तां विचिन्तां विधाय गोष्ठोभवाद्मुखाभिन-

स प्रसङ्गं हृदयापवारणं
 हर्तुमक्षमत सुभ्रुवो वक्षिः ।
 ह्रीमयं न तु तदीयमान्तरं
 तद्दिनेतुमभवत् प्रभुः प्रभुः ॥ ७३ ॥
 सा स्मरेण बलिनाप्यहापिता
 ह्रीक्षमे भृशमगोभतावला ।
 भाति चापि वसनं विना न तु
 व्रीडधैर्यपरिवर्जने जनः ॥ ७४ ॥

यथाजेन स्ववक्षसि न्यसितं स्थापयितुं आन्तः स्वहस्तेन गृहीत-
 स्तस्याः करो येनैवभूतः सन् तस्याः स्वहस्तधृतहस्तनखैः स स्वश-
 रीरं विभिद्योस्तिष्ठ मुमुदे ॥ ७२ ॥

स इति । स प्रभुः स्वामी सुभ्रुवो भैरवा वक्षिर्हृदयापवारणं
 क्षणाच्छादि वसनं प्रसङ्गं हठाद्धर्तुमक्षमत, तु पुनः ह्रीमयं
 आन्तरं अन्तःस्थं भैमीयस्वन्धि तत्कामक्रीडाजिवारकं कुल-
 लोद्धदयभूषणीभूतमपवारकमपनेतुं प्रभुः समर्थो नाभवत् ।
 एवं विश्रम्भणक्रमेण यद्यपि लज्जां त्याजिता तथापि हृदया-
 प्यादिवस्थापाकरणपूर्वैः कुचस्पर्शादिना पुनरपि लज्जितैवेति
 भावः ॥ ७३ ॥

चेति । सा बलिना प्रभाववता अथ च प्रदोषेनापि स्मरेण
 ह्रीक्षमे भृशमगोभत, अहापिताऽत्याजिता सा अयमा स्त्री अथ च
 स्त्रीत्वाद् दुर्भला भृशमगोभत, युक्तोऽयमर्थः । यतो जना वसनं

आत्य नेति रतयाचितेन चे-
 न्नामतोऽनुमतवत्यसि स्फुटं ।
 इत्यमुं तदभिलापनोत्सुकं
 धूनितेन शिरसा निरास सा ॥ ७५ ॥
 या शिरोविधुतिराह नेति ते
 सा मया न किमियं समाकलि ।

विनापि भाति च शोभत एव तु पुनः प्रीडधैर्ययोः परिवर्जने
 परित्यागे नैव शोभते । तस्मादुक्तमर्थान्तरन्यासः । उद्गीर्णेऽपि
 कामे लज्जाधैर्यापरित्यागान्नितरां नखस्य स्पृहनीयतात् शुभुभ
 इति भावः ॥ ७४ ॥

आत्येति । सा इत्येवम्भङ्गा स्त्रियेधार्थमपि तस्या अभि-
 लापने मञ्जुलवाणीश्रवणे उत्सुकं कौतुकिनममुं धूनितेन कम्प-
 तेन शिरसा छत्वा निरास निषिधेध । इति किं । हे भैमि त्वं
 मङ्गं सुरतं देहि प्रसीदेति सुरतयाचितं मां यद्यस्मान्नेति न
 आत्य चतो हेतोरप्रसिद्धमनुमतं भवतीति न्यायेन स्फुटं सुरतं
 कुर्विति मामनुमितवत्यसि अनुज्ञातवती त्वमधीति, इयं सुरतं
 नानुमन्यते परं मया मद् न वदत्यपीत्येवं परिहामभाषणे
 क्रियमाणे निषेधार्थमपि किञ्चिददिश्यतीत्याश्रया ननेन तदा-
 चनार्थमेवं यत्ने छतेऽपि कुशला सज्जाधैर्यवशाच्छिरोधूननेनैव
 तं न्येधस्य तु माघादक्षरमणुवाचेति भावः ॥ ७५ ॥

येति । हे भैमि ते या शिरोविधूतिः शिरःकम्पः नेत्याह

तन्निषेधसमसङ्ख्याताविधि-

व्यक्तमेव तव वक्ति वाञ्छितं ॥ ७६ ॥

नात्य नात्य शृण्वानि तेन किं

तेन वाचमिति तां निगद्य सः ।

सास्मा दूत्यगतमाह तं यथा

तज्जगाद मृदुभिस्तदुक्तिभिः ॥ ७७ ॥

निषेधार्थं ब्रूते मया सेयं किं न समाकलि मम्यक् न ज्ञातापि तु
मम्यग्ज्ञानैव । कथमित्याह । तयोः शिरोधूतिरूपयोर्निषेधयोर्था
ममसङ्ख्याता तुल्यसङ्ख्याता सा नववाञ्छितं सुरतरूपं विधिं व्यक्त-
मेव वक्ति वदति सुरतं तवेष्टमित्याहैत्यर्थः । दयारेव निषे-
धयोः सुन्देपसुन्दन्यायेनान्योन्यघाताद्धौ नञौ प्रकृत्यर्थं गमयत
इति न्यायेन च सुरतं त्वया विधेयमेवेति सां प्रति विधावेव
तात्पर्यमिति मया त्वदाशयो ज्ञात इति भावः । इति पुन-
रपि भैमीवादनार्थं वक्रोक्तिः । विधिरिति पाठे तस्य मत्प्रार्थि-
तस्य शिरोधूतिद्वयरूपौ निषेधौ तयोः समसङ्ख्येनैव विधिः ।
म तवाभिन्नापं स्पष्टमेव वक्तीति व्याख्येयं ॥ ७६ ॥

नेति । म नमस्तां इति पूर्वोक्तं निगद्योक्ता, सा दूत्यं गतं
प्राप्तं दूत्येन हेतुना वा भैमीमविधं गतं तं नलं तदद्य विश्वस्य
शृण इत्यादि यथा आह आ वृते सा, तदैव मृदुभिरतिसञ्जुला-
भिसाम्या भैम्या उक्तिमिष्टायापणानुकारिणीभिर्जगाद तादृगे-
वानूदितवानित्यर्थः । इति किं । हे भैमि, अहं ते वाचं न शृण-

नीविसीम्नि निविडं पुरारूणत्
पाणिनाथ शिथिलेन तत्करं ।
सा क्रमेण न न नेति वादिनी
विघ्नमाचरदमुष्य केवलम् ॥ ७८ ॥
रूपवेषवस्त्रनाङ्गवासना-
भूषणादिषु पृथग्विदग्धता ।

वाणि तेन मदश्रवणेन हेतुना मया नाकर्णनीयमिति बुद्ध्या
त्वं नात्य न ब्रूये न किं त्वद्वाक्यानि मया पूर्वमेवाकर्णितानि
इदानीं त्वं भाषणं मया न श्रोतव्यमिति वृथैवेयं मुखमुद्वेष्टेति
त्वया वक्तव्यमित्यवददिति भावः । त्वं नात्येति स्वरभङ्गा माम-
वादीरित्यर्थः । किमित्याद्येषे वा ॥ ७७ ॥ युग्यम् ॥

नीवीति । सा पुरा प्रथमं भोगोपायमेव नीविमीच्छि वृत्तं-
मानं तस्य करं स्वपाणिना निविडमतिगाढं यथा तथा अरू-
णत् । अथानन्तरं क्रमेण भयभङ्गानन्तरं दिनान्तरे नितम्ब-
जघनस्पर्शकारिणं नलकरं शिथिलेन पाणिना हरोध । ततोऽपि
लज्जाविजयानन्तरं निषेधमाचार्यं न न नेति वादिनी सती
अमुष्य नलकरस्य नलस्यैव वा केवलं विघ्नमाचरत् । न न नेत्युक्ते
यदि न निवर्त्तत मा निवर्त्ततु वदामि तावदेवमिति वचोमा-
द्येण विघ्नमाचरन्न तु कर्मणेति भावः । मुग्धाजातिः । भय-
लज्जात्यागः सञ्चितः ॥ ७८ ॥

रूपेति । सा रूपेषु देववरदानान् कायधारणनिर्मितेषु

सान्धदिव्ययुवतिभ्रमत्तमा

नित्यमेत्य तमगात्रवा नवा ॥ ७६ ॥

इङ्गितेन निजरागनोरधिं

संविभाव्य चटुभिर्गुणज्ञतां ।

मौन्द्यविषयेषु, वेपेषु महाराष्ट्रलाटगुर्जरादिस्त्रीधृतवस्त्राल-
ङ्कारादिगङ्गारभङ्गोपु, वसनेषु नोत्तपोतदुकूलादिषु वस्त्रेषु,
अङ्गवासनासु चन्दनकस्तूरीकर्पूराद्यङ्गरागैरगुरुचन्दनादिधू-
पैश्च कृतेषु देहामोदेषु, भूषणेषु मौवर्षेषु मुक्तामाणिक्यहीर-
कादिखचितेषु अलङ्कारादिषु विषये पृथक् प्रत्येकं प्रतिदिनं
विदग्धतां चातुरीमेत्य प्राप्यातएव नवा नवा नूतना सती नित्यं
तमगात्रं सम्बुभुजे इत्यर्थः । किम्भूता । अन्यस्या दिव्ययुवतेरंभा-
दिस्वर्गस्त्रिया भ्रमे इयमेव मेति भ्रातौ चमा योग्या समर्थ-
त्यर्थः । अन्वहमन्यैवेयमिति तस्य चेतसि स्फुरितेत्यर्थः । वा
इवार्थः । नित्यं भवेव सागादपि तु नवीनेव जगामेति क्राङ्ग-
र्वा । अन्वहं नूतनत्वादनुरागातिशयादन्यावरोधाङ्गनासम्भो-
गविमुखो नलो जात इति भावः । चमेति पाठे भैमीविशे-
षणं ॥ ७६ ॥

इङ्गितेति । साऽधिका मर्त्यगुणैरुत्कृष्टा चतुरा च तं अधिक-
मतितरां वशं आत्मन्यनुरागिणं व्यधत्त चकार । किञ्चिन्मौढा
ऽभूदित्यर्थः । किं कृत्वा ? इङ्गितेन मख्यादिषु भर्तृगुणवर्धनपूर्व-
भाषणं तद्दोषापक्षायः पद्यादाभिमुख्येन शयनं पूर्वमुत्थानगा-

भक्तताञ्च परिचर्ययानिशं
 साधिकाधिकवशं व्यधत्त तं ॥ ८० ॥
 यत्क्रियां प्रति यदस्त्रजस्तथा
 स्वस्वरस्य लघुतां दधानया ।
 पत्युरन्वहमह्नीयत स्फुटं
 तत् किलाह्नियत तस्य मानसं ॥ ८१ ॥
 स्वाङ्गमर्पयितुमेत्य वामतां
 रोपितं प्रियमथानुनीय सा ।
 आतदीयदृढसम्बुभुजतां
 नान्वमन्यत पनस्तमर्थिनं ॥ ८२ ॥

गमने तुष्टिः प्रवासे वैमनस्यं सदासमसुखदुःखतेत्याद्यनुराग-
 द्योतकेन चेष्टितेन निजं अगाधत्वादनुरागमेव नीरधिं नलं
 मंविभाष्य सम्यग् ज्ञापयित्वा, तथा चटुभिः भवादृशोऽतिसु-
 न्दरोऽतितेजस्वी वदान्यः सर्व्वकलाकुशलः कः ? अपि तु न
 कोऽपीत्यादिप्रियभाषणैर्गुणज्ञतां स्वीयगुणग्राहित्वं वैदग्ध्यं ज्ञा-
 पयित्वा, तथा अनिशं सर्व्वदा परिचर्य्यया चरणमंवाहनता-
 लहन्तचालनादिरूपया भेदया निजां भक्ततां भक्तियुक्ताञ्च
 ज्ञापयित्वा । अनिशं, निशामभिव्याप्य मर्यादोक्त्याहोरात्र-
 मित्यर्थ इति वा ॥ ८० ॥

स्वाङ्गमिति । सा मग्नागार्थिने नलाय स्वाङ्गं स्तनादिकं

* एकाग्रोत्तिवमद्येकस्य टीकादर्शपुस्तकद्वये नास्तीति न लिखित्वा । ८१ ।

आद्यसङ्गमसमादराण्यधाद्- वज्रभाय ददती कथञ्चन ।

निजमङ्गं समर्पयितुं दातुं किञ्चिदामतां प्रातिकूल्यमेत्य किञ्चि-
दङ्गमदत्वा अथानन्तरं तेनैव व्यापारेण रोषितं उत्पादितरोषं
आदासीत्यं प्राप्तं प्रियं नलं चुम्बनान्निङ्गनचरणपतनादिना अनु-
नीय प्रसाद्य, अनन्तरं इयं मां प्रसादयति चेत्तर्हि मदीयितं
करिष्यतीति बुद्ध्या पुनरर्थिनं तदङ्गं याचमानं तं, तदीयां नली-
यां दृष्टात् सलात्कारेण सम्बुद्भुतां सम्भागेच्छुतां आ मर्या-
दीकृत्य नान्यमन्यत तावन्नानुमेने । पूर्वं याज्जापूर्वं सम्भागे
प्रवृत्तोऽनन्तरं तदीयवामत्वाद्रोषवशादौदासीत्यं गतः स्थान्तरं
प्रति गमिष्यतीति बुद्ध्या तथानन्तरमनुनीतः सन् पुनरर्थयमा-
नोऽपि थावद्वलात् सम्भागे करोति तावन्नानुमतोऽनन्तरं तनु-
मत इत्यर्थः । याज्जानन्तरमेवानुममने तावृशोऽमुरागो न
वर्द्धते, तदीयमनुरागमात्मनि परां कोटिं प्रार्पयितुं हेतुरूपं
सम्भागेमेवैच्छदिति भावः । अनुनयानन्तरं सम्भागे कृतेऽपि अ-
नुरागातिशयात् पुनः सुरताभिलाषिणं नानुमेन इति पुनः-
शब्दार्थो वा । रोषितं । ण्यन्तान्निष्ठा । आतदीयेति । मर्यादा-
यामन्ययीभावो नपुंसकत्वाद्गुस्त्रलं ॥ ८२ ॥

आद्येति । सा अङ्गकानि ह्रस्वानि मौकुमार्यातिशयादनु-
कम्प्यानि निजान्यङ्गानि आद्यसङ्गमेन प्रथमसम्भागेन समस्तुल्य
आदरः प्राप्नुयात्प्राप्तमर्त्येषु, प्रथमसम्भागे भयलज्जात्त्यागपूर्वं
विशामार्थं थावान् प्रतारणाद्युपायः कृतस्त्वावानेव पाद्यात्येद्यपि

अङ्गकानि घनमानवामता-
 ग्रीडलम्बितदुरापतानि सा ॥ ८३ ॥
 पत्युरागिरिशमातरु क्रमात्
 स्वस्य चागिरिजमालतं वपुः ।
 तस्य चार्धमखिलं पतिव्रता
 क्रीडति स्म तपसा विधाय सा ॥ ८४ ॥

सन्मोगेषु यत्प्राप्तये नलेनोपायः कृतस्तादृशीं नीतिं यावत्
 अधात् दधार । यतो वन्नभायातिप्रेयसे नलाय कथञ्चन
 भूयसा प्रयामेन तान्येव ददती, इत्यत्रापि हेतुः । यतो घनै-
 र्दृढैः मानवामताग्रीडैः मानः प्रीतिकलहोदासीनता वामता
 स्वाङ्गममर्पणप्राप्तिकूल्यं ग्रीडा लज्जया तैः घनेन मानेन या
 वामता तथा लज्जया च लम्बिता प्रापिता दुरापता दुर्लभ-
 ता येषां तानि । आदौ विवाहात् पूर्वं यः समागमस्तात्का-
 लीनेनादरेण तुल्यादराणीति वा । मानादिना तदङ्गानां
 दुष्प्रापत्वादिच्छाविवृद्धेर्नलीयोऽनुरागः प्रत्यहं परां कोटिम-
 धारोहदिति भावः । अङ्गकानि । हस्तेनुपायामिति वा कम् ।
 वामतायुक्ता ग्रीडेति समासः ॥ ८३ ॥

पत्युरिति । सा पतिव्रता धर्मेण तपसा तपःफलेनेन्द्रादि-
 वरदानेन वा पत्युर्नलस्य वपुः आगिरीशं हरमारभ्यातरु
 तरुपर्यन्तं तथा स्वस्य चागिरिजं पार्वतीमारभ्यालतं लता-
 पर्यन्तं लतामारभ्य पार्वतीपर्यन्तं वा आरोहणक्रमेण प्रथमं

न स्थली न जलधिर्न काननं
 नाद्रिभूर्न विषयो न विष्टपं ।
 क्रीडिता न सह यत्र तेन सा
 सा विधैव न यया यया न वा ॥ ८५ ॥

प्रियस्य पद्यादात्मन इत्येवं रूपेण वा, गिरिशरूपे गिरिजा-
 रूपं तदुत्तारभ्य गिरिजापर्यन्तं वा, तथा स्वस्य चात्मनः श-
 रीरं गिरिशरूपे लतारूपमित्येवंरूपं क्रमेण विधाय तत्तद्रूपं
 विरचय्य तस्यावलम्बितशरीरान्तरस्य सम्बन्धि अखिलं यज्ञा-
 पावेपादिक्रीडादि चार्हं योज्यं तदपि विधाय क्रीडति सा ।
 यतः पतिव्रता । न हि पतिव्रतानां किञ्चिदमाध्यमस्ति । चोऽव-
 धारणे । अखिलं भाषावेपादि तस्यैवार्हं यथा तथा रेम इति
 वा ॥ ८४ ॥

नेति । सा तेन सह यत्र न क्रीडिता सम्भोगिं नाकृत सा
 स्थली अकृन्तिमा भूरेव नास्ति । तथा न जलधिः कूपमारभ्य
 समुद्रपर्यन्तं स जलाशयो नास्ति । तथा काननं तत् दुर्गमं वनं
 नास्ति । साद्रिभूर्नास्ति । स विषयः कपटादिरूपो देशविशेष
 एव सुखहेतुः सक्चन्दनादिर्वा नास्ति । तद्विष्टपं भूर्भुवःस्वरा-
 द्येव नास्ति । यस्यां यस्मिन् वा तेन सह सा न विक्रीडेति प्रत्येकं
 योज्यं । वा समुच्चये । तथा सा विधैव पुरुषायितादिरूपः काम-
 शास्त्रोक्तः प्रकार एव नास्ति यया यया येन येन प्रकारेण सा
 न क्रीडिता । जलान्तःगम्योगनिषेधे पूर्वश्लोके नानारूपधार-

नम्रयांशुकविकर्षिणि प्रिये
 वक्त्रवातहतदीप्तदीपया ।
 भर्तृमौलिमणिदीपितास्तया
 विस्मयेन ककुभो निभालिताः ॥ ८६ ॥
 कान्तमूर्ध्नि दधती पिधित्सया
 तन्मणेः यवणपूरमुत्पलं ।
 रन्तुमर्चनमिवाचरत् पुरः
 सा स्ववक्त्रभतनोर्मनोभुवः ॥ ८७ ॥

णोक्तेर्मत्स्यादिहृषितान्निषेधो न, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येति
 ज्ञेयम् । क्रोडिता । गत्यर्थाकर्मक (पा० ३।४।७२) इति कर्त्तरि
 निष्ठा ॥ ८५ ॥

नम्रयेति । प्रियेऽंशुकविकर्षिणि सति लज्जावगाहुभावाय-
 वानवलोकनार्थं नम्रया अतएव वक्त्रवातेन हतो निर्वापितो
 दीप्तः प्रकाशमानो दीपो यया तया भर्तृमौलौ मणयो मुकु-
 टरत्नानि तैः दीपिताः प्रकाशिताः ककुभो दिशो विस्मयेन
 निर्वापितेऽपि दीपे कथमयं प्रकाश इति आश्चर्येण निभालिता
 विनोकिताः । रत्नप्रकाशाज्ञानादिस्मयो रत्नप्रेक्षातिशयाद्वा
 ॥ ८६ ॥

कान्तेति ॥ तस्य पूर्वाक्तस्य दिक्षु दीप्तस्य मुकुटमणेः पिधि-
 त्सया आच्छादितुमिच्छया यवणपूरं कर्षभूषणीकृतं नोन्नोत्पन्नं
 कान्तमूर्ध्नि दधती स्थापयन्ती सा रन्तुं स्ववक्त्रं एव तनुः शरीरं

तं पिधाय मुदिताय पार्श्वयो-
 र्वीक्ष्य दीपमुभयत्र सा स्वयोः
 चित्तमाप कुतुकाङ्गुतत्रपा-
 तङ्कसङ्कटनिवेशितस्मारम् ॥ ८८ ॥
 एककस्य शमने परं पुन-
 र्जाग्रतं शमितमप्यवेक्ष्य तं ।

यस्य नल्लदेहव्याजं धारयतो मनोभुवः पुर आदौ सुरतारमो
 अर्चनमिवाचरत् चकार पुष्पपूजा शिरसि कर्तुमुचिता । रता-
 रमो च स्मारः समुचिता देवतेति तत्पूजा युक्ता । प्रकाशाभावाद्यै
 कर्षोत्पलेन मुकुटमणिं पिधायिविति भावः ॥ ८७ ॥

तमिति ॥ सा तं नलीयं मुकुटमणिं पिधाय कर्षोत्पलेना-
 च्छाद्य प्रकाशाभावान्मुदिता सती, अथ पश्चात् स्वयोर्निजधीरु-
 भयत्र द्वयोर्वामदक्षिणयोः पार्श्वयोर्दीपं वीक्ष्यार्थादौ दीपौ दृष्ट्वा
 स्वचित्तमघटमानघटनात् कुतुर्कं तद्दर्शनजातमाः किमेतदिति
 समस्करणमहुतं आश्चर्यं लब्ध्वा अपा आकस्मिकदीपदर्शनादा-
 तङ्को भयं गोष्याम्यपि मदीयाङ्गानि प्रियेण दृष्टानोति शङ्का-
 तिप्रयेवातङ्कस्तेषां सङ्कटे सम्यग् मध्ये निवेशितः स्मारो यत्र तत् ।
 एवम्भूतं मायाविशेषणविधौ तात्पर्यं । दीपौ दृष्ट्वा कौतुकादि-
 मक्षिताभूदिति भावः ॥ ८८ ॥

एककस्तेति ॥ द्वयोर्दीपयोर्मध्ये एककस्य दीपस्य मुखचला-
 द्यपादिना शमने निर्माणे कियमाणे सति पूर्वशमितमपि

जातवज्जिवरसंस्मृतिः शिरः

सा विधूय निमिमौल केवलं ॥ ८९ ॥

पश्य भीरु न मयापि दृश्यसे

यन्निमोलितवती दृशावसि ।

इत्यनेन परिहस्य सा तमः

संविधाय समभोजि लज्जिता ॥ ९० ॥

द्वितीयं दीपं नलेच्छामात्रेण पुनरपि जायतं प्रदीपमवेक्ष्य जाता
वज्जिवरसंस्मृतिर्यस्याः सा स्मरणाभिनयवशाद्वा शिरो विधूय
केवलं निमिमौल निमोलितवती । लज्जाभिनयः कौतुकवशात्
तदीयगोप्यावयवविलोकनार्थं तस्या निरुपायत्वात् पुनः पुनः
शमितानपि दीपान् द्रष्टुमात्रेणाजिज्वलदिति भावः । एकस्य
शमने कृतेऽपरं दीपं जायतं दृष्ट्वा शमितमपि पुनर्जायतं दृष्ट्वेति
वा व्याख्येयं । एककः पूर्ववत् ॥ ८९ ॥

पश्येति ॥ अनेन इति परिहस्य गोपहाममुक्त्वा तदीयल-
ज्जापाकरणार्थं दीपाभावेच्छामात्रेण तमः संविधायान्धकारं
निर्माय सा समभोजि समुक्ता ततो लज्जिता । इति किं । हे
भीरु लज्जाभयकातरे यद्यस्मात्त्वं दृष्ट्वा निमोलितवत्यमि
तस्मात्त्वं मयापि न दृश्यसे पश्य । नेत्रनिमोलितान्तया यया
स्वीयमङ्गं न निरीक्ष्यते तथा मयापि त्वदङ्गमित्यर्थः । अथ
च तया नेत्रे निमोलिते मया तु त्वं न दृश्यसे चित्रमेतत् ।
यस्मान्नया न द्रष्टव्यमिति हेतोस्त्वया नेत्रे निमोलिते, तावतैव

चुम्ब्यसेऽयमयमङ्गसे नखैः

क्षिप्यसेऽयमयमर्ष्यसे हृदि ।

नो पुनर्न करवाणि ते गिरं

ऊं त्यज त्यज तवास्त्रि किङ्करा ॥ ८१ ॥

मथा न दृशासे ऽपि तु दृश्यास एव । अन्यो हि गोप्यमङ्गं वस्त्रा-
दिनाच्छादयति त्वया तु नेत्रे एव निमीलिते । तथा च
मथा त्वदीयं गोप्यमपि अङ्गं कामं दृष्टमेवेति किं नेत्रनिमीलनेन
पश्येति । अमुमा मलेन लज्जिता सा तमः सम्यग्विधायानन्तर-
च्चैवं परिहासपूर्वमुक्ता । भोर । उडन्तत्वान्नदीलाङ्गुलाः, तस्या-
मर्थ्यान् गुणः ॥ ८० ॥

चुम्ब्यस इति । इतीति युग्मं । हे प्रिये, मयायं त्वं चुम्ब्यसे
ऽयं त्वं नखैरङ्गसे चिह्न्यसेऽयं त्वं क्षिप्यसे आलिङ्ग्यसेऽयञ्च हृदि
अर्ष्यसे हृदयोपरि धार्यसे ते तव पुनरहं गिरं नो करवा-
णीति न अपि तु करोम्येव यत इत्यर्थः । ऊमिति सुरतपम-
दांसहस्रेण पूर्यतामित्यर्थः । त्यज त्यज इति पीडानटने, मुञ्च
मुञ्च मामित्यर्थः । अहं तव किङ्करास्मीति दैन्यनटने ॥

इत्येवंप्रकारेणास्मीकरते मिथ्यासुरते कातरा भोरः सुरते
विषये यस्मात्कारभीता मती आत्मानं यथाकथञ्चिन्मोक्षयितु-
मेवेष्टं वदति न तु हेलयेति । तथा यद्यपीयमप्राप्तेति प्रियं
विप्रलभ्य प्रतार्यतादृशीं शृथामुद्धिं तस्यात्माद्य तथा प्रियमपि
प्रतार्यं मामियमद्यापि न मुञ्चति, यस्मात्कारभयान् चुम्बमादि

इत्यलीकतरकातरा प्रियं
विप्रलभ्य सुरते द्वियं च सा ।
चुम्बनादि विततार मायिनी
किं विदग्धमनसामगोचरः ॥ ८२ ॥ युग्मम् ॥
स्वेषितोद्गमितमात्रलुप्तया
दीपिकाचपलया तमोघने ।

करोति न तु स्वेच्छयेति लज्जात्यागमप्यप्रकटीकृत्य चुम्बनादि
पूर्वोक्तं सकलमपि सुरतसम्भारं प्रौढतयैव विततार प्रियाय
ददौ । यतो मायिनी मायावती । उक्तप्रकारेण कपटेना-
च्छादितनिजकामोन्मादप्रौढिरिति यावत् । यस्माद्विदग्धं व्यव-
हारचतुरं मनो येषां भानवानां किं बभूव अगोचरः विषयो न
भवति अपि तु सर्वमपि साध्यमेव । चतुरा हि असाध्यमपि
साध्यन्ति । अलीकतरकातरेति पाठे अलिकतरं कातरेति
समामः । त्यज१ । वीषया द्विरुक्तिः । किंकरेति । दिवाविभा
(पा० ३।२।२२) इति टप्राप्तावपि, किं यत्तदङ्गयु ह्रस्वोऽन्वि-
धानम् (पा० ३।२।२१।वा० १।) इत्यच्, ततष्टाप् ॥ ८२ ॥ ८२ ॥

स्वेति । स तमसा घने तस्मिन् मौधेऽथच तमस्तुल्ये घने मेघे
तमोरूपे मेघे स्वेषितेन स्वेच्छामात्रेषोद्गमितमात्रा प्रकाशिता
चाभौ तदानीमेव लुप्ता शमिता च तथा दीपिकयैव चपलया
विद्युता दृष्टनष्टया निर्विशदं रतं तस्माज्जन्म येषां तानि च
तानि तस्या मुखाकृतानि वदनेद्वितानि तेषां दर्शनानि तज्ज-

निर्विशङ्करतज्जन्मतम्भुखा-

कृतदर्शनसुखान्धुभुङ्क्त सः ॥ ८३ ॥

यद्भुवौ कुटिलिते तथा रते

मन्मथेन तदनामि कार्मुकं ।

यत्तु ऊं ऊमिति सा तदा व्यधा-

त्तत् स्मरस्य शरमुक्तिज्जङ्कतं ॥ ८४ ॥

इक्षितोपदिशतोव नर्त्तितुं

तन्मणोदितमुदं मनोभुवं ।

न्यानि सुखानि अभुङ्क्तान्भवूत् । अन्धकारवशाद्भ्रैमोखेष्वाविर-
चितमुखाकृतदर्शनसुखानुभवार्थं वक्रिवरदानवशात्तदानीमेव
दीपिकां प्रकाशितवान् । तदानीमेव च खञ्जावती स्यादिति
भिया पुनस्तां शमितवानिति भावः । विद्युदप्येवभूता भवति ।
लुप्तेत्यन्तर्भाविष्यर्थो ज्ञेयः ॥ ८३ ॥

यदिति । तथा रते भुवौ कुटिलिते वक्रिते इति यत्तन्म-
न्मथेन कार्मुकमेवानामि । यत्तु पुनः सा तदा स्मरतममये
स्मरतममर्दनिःसहतावारणव्याजेन ऊं ऊमिति रतिभुतजात-
शब्दं व्यधात् तत् स्मरस्य शरमुक्तिज्जङ्कते वाणमोचनकालीनं
ऊदारमेवाहत ऊदार एवाभूत् । तस्या ऊङ्करणं कामस्य
चापममममित्यर्थः । कामस्य वामत्वात् भूवक्रादिना कामः
पुनरुज्जृम्भित एवाभूदिति भावः ॥ ८४ ॥

इक्षितेति । सुम्भनरभमात्कान्तदन्तैः परिपीडिताधरां दद्या-

कान्तदन्तपरिपीडिताधरा
पाणिधूननमियं वितन्वती ॥ ८५ ॥
सा शशाक परिरम्भदायिनी
गाहितुं वृहदुरः प्रियस्य न ।
चक्षमे स च न भङ्गुरभुव-
स्तुङ्गपीनकुचदूरतां गतं ॥ ८६ ॥
वाङ्मन्त्रिपरिरम्भमण्डली
या परस्परमपीडयन्त्योः ।

धरा अतएव पाणिधूननं वितन्वती इयं तत्त्वणे सुरतसमये
उदितमुदं सञ्जातहर्षे मनोभुवं नर्त्तितुं उपदिशतीव तं शिष्य-
यन्तीव प्रियेणेक्षिता, यापि नृत्यं शिष्ययति सापि हस्तकाभि-
नयवशात् करकम्पनं करोति । उपदिशती । आक्षीनद्योः (पा०
७।१।८०) इति पाक्षिकत्वान्नुमभावः ॥ ८५ ॥

मेति । परिरम्भदायिनी सा प्रियस्य वृहदुरो गाहितुं सा-
मस्येन स्पर्शं न शशाक, यतो वृहत् अतिविशालं, सा च कृशा-
ङ्गीत्यर्थः । स च नलोऽपि भङ्गुरे भुवौ यस्यास्तस्या वचः सर्व्व-
मपि स्पर्शं न चक्षमे, यतस्तुङ्गाभ्यां पीनाभ्यां कुचाभ्यां दूरतां
व्यवहिततां गतं प्राप्तं । कुचमात्रमेवालिङ्गितं नतु सर्व्वं वच
इत्यर्थः । उभावपि सम्पूर्णलिङ्गनाप्राप्तेर्नितरां सस्पृहत्वादुज्जृ-
म्भितकामौ जाताविति भावः ॥ ८६ ॥

वाङ्मिति । तयोर्वाहव एव दैर्घ्यकार्ग्याभ्यां वक्ष्यः सतातुन्या

आस्तु हेमनलिनीमृणालजः

पाश एव हृदयेशयस्य सः ॥ ८७ ॥

वक्षभेन परिरम्भपीडितौ

प्रेयसीहृदि कुचाववापतुः ।

केलतीमदनयोरुपाश्रये

तत्र वृत्तमिलितोपधानताम् ॥ ८८ ॥

क्तासां परिरम्भे आलिङ्गनविषये या मण्डली वृत्ताकाराङ्गपाली
परस्परं अपीडयत् गात्रमालिङ्गत् स हृदयेशयस्य कामस्य
हेमनलिनीमृणालाज्जातसेन निर्मितः पाश एवास्तु बभूव ।
अतिगौरवान्मार्दवत्वाच्च बाह्वनां सौवर्णमृणालतुल्यात्वं । पाश-
बद्धो यथा वशो भवति तथाङ्गपालीपाशेन बृढं बद्धौ तौ
कामवशौ जाताविति भावः ॥ ८७ ॥

वक्षभेनेति । प्रेयसीहृदि वक्षभेन परिरम्भपीडितौ गाढा-
लिङ्गनेन वामनीकृतौ कुक्षौ केलतीमदनयोरन्तिकामयोरुपा-
श्रये विश्रान्तिस्थानभूते तत्र वक्षसि वृत्तमिलितोपधानतां
वर्तुनसङ्गतोच्छीर्षकं भावं अवापतुः । प्रभोर्हि विश्रान्तिस्थाने
शय्यादौ गण्डोपधानं वृत्तमुच्छीर्षकं भवति । रतिकामौ च
प्रभू तत्र वर्त्तन्ते, अतस्तत्रैव वर्त्तमानौ वृत्तौ वामनीभूतौ कुक्षौ
दयोरुच्छीर्षके इव बभूवतुरित्युपेक्षा । केलती रतिपद्यांशः
॥ ८८ ॥

भीमजोरुयुगलं नक्षार्पितैः
पाणिजस्य मृदुभिः पदैर्वभौ ।
उत्प्रशस्ति रतिकामयोर्यय-
स्तम्भयुग्ममिव शातकुभजं ॥ ८८ ॥
वङ्गमानि विधिनापि तावकं
नाभिमूरुयुगमन्तराङ्गकं ।
स व्यधादधिकवर्णकैरिदं
काञ्चनैर्यदिति तां पुराह सः ॥ १०० ॥

भीमजेति । भीमजोरुयुगलं नक्षार्पितैर्मृदुभिः पाणिजस्य
नखस्य पदैः श्लोकवद्भाष्येभिस्त्रिभिर्नखचतैः कृत्वा रतिकामयोः
शातकुभजं सौवर्ण्ये तयोर्ययः प्रशस्तिर्लिपिरूपा यद्य सैव नख-
पदरूपैव ययः प्रशस्तिर्यनैवभूतं वा निजजयप्रकाशकं स्तम्भयुग्म-
मिव वभौ रतिकामयोरियमेव विजयप्रशस्तिर्नखचतादिकरणं
नाम । सुवर्णवर्णत्वादूर्वाः सुवर्णस्तम्भत्वं । अन्यस्यापि प्रभोर्ययः-
प्रशस्तिर्जयस्तम्भे लिख्यते ॥ ८८ ॥

वङ्गमानीति । स तां पुरा इति आहवोचत् । इति किं । हे
भैमि नाभिमूरुदयमन्तरा नाभूमूरुदयमध्ये अङ्गकं कोमलता-
तिशयान्मर्दनासहतयाऽन्यं ह्रस्वं वा मदनमदनाख्ये तावकमङ्गं
न केवलं मया किन्तु वीतरागेण विधिना ब्रह्मणापि वङ्ग
नितराममानि आदृतं । यद्यन्मात् कारणात् स वङ्गधिको
वर्णा येषां तैरतिगौरैस्त्युत्तमैः काञ्चनैरिदं कामगृहं व्यधा-

पीडनाय मृदुनी विगाह्य तौ
 कान्तपाणिनलिने स्पृहावती ।
 तत्कुचौ कलशपीननिष्ठुरौ
 हारहासविद्यते वितेनतुः ॥ १०१ ॥

दक्षत । निरन्तरावृत्तत्वादुष्णशीतवातादिवस्वन्वाभावादलो-
 मत्वाद्याङ्गान्तरापेक्षयाधिकवर्णं वराङ्गं दृष्ट्वा प्रदीप्तकामः सन्ने-
 वमुवाचेत्यर्थः । अस्त्रीलमपष्टु तन्मैथुनादन्यत्र निषेधात् वरा-
 ङ्गदर्शनं युक्तमिति ज्ञेयं । नाभिमित्यादौ, अन्तरान्तरेण (पा०
 १।१।४) इति द्वितीया । अङ्गकं । अल्पे (पा० ५।१।८५) ब्रह्म
 (पा० ५।१।८६) इति वा कन् । पुराहेति, भूते, पुरिलुब्ध् चास्मै
 (पा० ३।१।१९२) इति सट् ॥ १०० ॥

पीडनायेति । कलशवत् पीवरौ निष्ठुरौ कठिनौ च तौ अति-
 प्रसिद्धगुणौ तस्याः कुचौ कर्तृभूतौ कान्तस्य पाणिनलिने कर-
 कसले कर्मभूते हारस्य हासः प्रकाशसेन विद्यते आच्छादिते
 वितेनतुश्चक्रतुः । स्पृशन्तावपि मलकरौ हारदीप्या पिष्टिता-
 वित्यर्थः । अथवा हार एव हासः तेन पराभूते क्षतोपहासे
 चक्रतुः । यतो विगाह्यमानावेवाभितः स्पृष्ट्वा पीडनाय मर्द्दनाय
 स्पृहावती साभिजाये धृतेष्वे घतः मृदुनी मर्द्दयितुमममर्थः ।
 स्वयं मृदुर्हि महतः कठिनस्य च पीडनाय न प्रभवतीति मृ-
 दुभ्यां पुवाभ्यां विशालौ कठिनौ चार्वा मर्द्दयितुमशक्यावित्तीयं
 वाञ्छा दृष्ट्या धार्यन्ते, स्वपरतारतम्यं न प्राप्यते भवद्भागिति,

या कुरङ्गमदकुङ्कुमाञ्चितौ
नीललोहितरुचौ वधूकुचौ ।
स प्रियोरसि तयोः स्वयम्भुवो-
राचचार नखकिंशुकार्चनं ॥ १०२ ॥

तत्कुचाभ्यां नलकरौ हारहास्येन विडम्बिताविवेत्यर्थः । सर्वतः
स्पृष्टावेव न तु पीडिताविति भावः । अकर्मकठिनौ हस्तौ इति
लक्षणात् काठिन्यमेव राजकरस्य गुणस्तथापि नलिनत्वनिह-
पणात् कठिनत्वेऽपि कुचापेक्षया मार्दवान्मृदुनोत्पुङ्गवौ । पीडनाय
स्पृष्टावती ते मृदुनी विशेषेण ज्ञात्वा हामविहते चक्रतुरिति
वा । अग्नौऽपि निष्ठुरो मृदुमुपहसति ॥ १०२ ॥

याविति । यौ वधूकुचौ कुरङ्गमदेन कस्युर्या कुङ्कुमेन चा-
ञ्चितौ पूजितौ कृतविलेपनौ अत एव क्रमेण नीला लोहिता
च रुक् कान्तिर्ययोः, अथ च नीललोहितौ हरस्तत्कान्तौ, एव-
म्भूतौ, स नलः तयोर्यावनारम्भे प्रियोरसि भैमीवचसि स्वयमेव
भवतोः प्रादुर्भवतोः रक्तवक्रतीक्ष्णायत्मान्रखैरेव किंशुकैः पला-
शपुष्पैरर्चनं पूजां आचचार । कृताङ्गरागयोः कुचयोर्नखप-
दानि रचितवानित्यर्थः । अल्पनखोभेखस्य व्यथाराहित्येन गो-
भामाचहेतुत्वादर्चनमित्येवेत्युत्प्रेक्षा । कस्युर्या अभ्यर्चितत्वात्
पूर्वनिपातः ॥ १०२ ॥

अम्बुधेः कियदनुत्थितं विधुं
 खानुविम्बमिलितं व्यडम्बयत् ।
 चुम्बदम्बुजमुखीमुखं तदा
 नैपथस्य वदनेन्दुमण्डलं ॥ १०३ ॥
 पूगभागवज्जताकपायितै-
 र्वासितैरुदयभास्करेण तैः ।
 चक्रतुर्निधुवनेऽधरामृतै-
 स्तत्र साधु मधुपानविभ्रमं ॥ १०४ ॥

अम्बुधेरिति । सुरतावसरेऽम्बुजमुख्या भैम्बा मुखं चुम्बत्
 मिलितनैपथस्य वदनेन्दुमण्डलं कर्तुं प्रतिदिनमुदयसमये अम्बुधेः
 समुद्रात् कियत् स्लोकमनुत्थितं तथा समुद्रजले जातेन खानु-
 विम्बेनात्मोपप्रतिविम्बेन मिलितं निरन्तरं सम्बद्धं विधुं चर्तुं
 व्यडम्बयत् अनुचकार । भैमीमुखं कर्तुं जलमुखं कर्माभूतं चुम्ब-
 दिति वा । अनेन विपरीतरतं सूचितं विम्बप्रतिविम्बभावन-
 रूपेणात्यन्तं तन्मुखयोः सादृश्यं सूचितं । कामसुषुप्तेऽद-
 यनिष्पण्णाश्च कामोज्जृम्भणं व्यज्यते ॥ १०३ ॥

पूगेति । पूगफलफासिकानां भागोऽजस्तस्य यज्जतया कपा-
 यितैस्तुवररमप्रापितैः, कपायः सुरभावित्यभिधानात् सुर-
 भितैर्वा । तथा पङ्केनोदयभास्कराख्येन ताम्बूलमध्ये पृथीतेन
 कर्पूरेण वापितैः सुरभितैरन्योन्याधरामृतैरधररमैरेवामृतैः
 सत्वा तैः तत्र निधुवने सुरते मधुपानस्य विभ्रमं मधुपानरूपे

आह नाथवदनस्य चुम्बतः
 सास्र शीतकरतामनक्षरम् ।
 सीत्कृतानि सुदती वितन्वती
 सत्त्वदत्तपृथुवेपथुस्तदा ॥ १०५ ॥

विलासं साधु सम्यग्यथा तथा, अथ च मद्यपानजन्यविलासं
 चक्रतुः । मद्यपानस्थाने ऽन्योन्याधरपानमेव चक्रतुस्तेनैव च
 नितरां सोन्मादौ जाताविति भावः । अन्ये ऽपि कपायरमं
 कर्पूरवासितं शीतलं मधु पिबति । साधु अग्निषिद्धं मध्विति वा ।
 सुरते मधुपानविभ्रममधरामृतैः साधु यथा तथा चक्रतुः ।
 उपदंशस्थाने ऽधरामृतानि जातानीत्यर्थः । भोग इति पाठे
 अनुभवः । राग इति पाठे वज्रतामूलवर्षक्रमविवर्द्धमानरक्ति-
 मयाङ्गुलीनेत्यर्थः । कपायितैः । तत्करोति (पा० ३।१।२६।१वा०)
 इति ष्यन्तान्निष्ठा ॥ १०४ ॥

आहेति । तदा सुरतचुम्बनावसरे सीत्कृतानि वितन्वती
 कुर्वती सा सुदती, तथा कामावस्थाविकारशेषेण सत्त्वेन दत्तः
 पृथुवेपथुः कम्पो यस्यास्तादृशी मती, चुम्बतो नाथवदनस्यामक्षरं
 वर्णैर्विना तत्कार्यकारित्वेन शीतकरतां चन्द्रतामाह स्र । चन्द्र-
 स्पर्शाद्यथा सुखं भवति तथा नल्लमुखस्पर्शात्तस्या अभूदिति
 भावः । शीतेऽपि सीत्कारः कम्पश्च भवति मुखादक्षरञ्च न
 निर्गच्छति । शीतं कर्तुं शीतलमस्य शीतकरः । शृङ्गो हेतुता च्छीन्ये
 (पा० ३।१।२०) इति टः ॥ १०५ ॥

चुम्बनाय कलितप्रियाकुचं
 वीरसेनसुतवक्त्रमण्डलम् ।
 प्राप भर्तुममृतैः सुधांशुना
 सक्तहाटकघटेन मित्रतां ॥ १०६ ॥
 वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि सामुना
 पर्यरम्भि परिरभ्य चासकृत् ।

चुम्बनायेति । चुम्बनाय कलितः स्पृष्टः प्रियाकुचो येन तादृशं
 वीरसेनसुतस्य वक्त्रमण्डलं, सुधांशुना चन्द्रेण मित्रतां साम्यं
 प्राप । किम्भूतेन चन्द्रेण । खैरेवामृतैः आत्मात्मं भर्तुं पूरयितुं
 सक्तः सङ्गतः हाटकघटः सुवर्णकलशो येन । मुखं चन्द्रसमं, अमृत-
 तभरणार्थं चन्द्रसमस्तुल्यघटसमो भैमीकुचः, मुखेन्दुना स्वीय-
 ममृतं कुचकलशे निक्षिप्तं न तु तत्रत्यं गृहीतं इति अनैचित्ये
 नाशङ्कनीया मुखचुम्बनादमृतांशुयोगादिव भैमीकुचः शान्त-
 तापो जातः, सुखव्याभूदिति भावः । मुखमेव स्तनवाङ्मूलक-
 पोलीष्टदयवराङ्गानां च चुम्बनस्यानानि रागतः सर्व्वेष्वपि चेति
 वात्स्यायनः । मयनगलकपोलदन्तवासोमुखान्तस्तनयुगल-
 लाटं वा चुम्बनस्यानं । स्तने चूचुकं परिहस्येति विशेषः । मित्र-
 शब्दस्य तुभ्यार्थत्वात् सुधांशुनेति तुभ्यर्थः (पा० १।२।७९) इति
 एतीया ॥ १०६ ॥

वीक्ष्येति । अमुना मा वीक्ष्य वीक्ष्य पुनरैक्षि, तथाऽमकृत्
 वारंवार परिरभ्य च पुनः पर्यरम्भि पुनरास्निग्धि, तथा आद-

चुम्बिता पुनरुचुम्बि चादरा-
 चुम्बिरापि न कथञ्च नापि च ॥ १०७ ॥
 किन्नमण्यतनु हारमण्डलं
 मुग्धया सुरतलास्यकेलिभिः ।
 न व्यतर्कि सुदृशा चिरादपि
 स्वेदविन्दुकितवत्स हृदि ॥ १०८ ॥
 यत्तदोयहृदि हारमौक्तिकै-
 रासि तत्र गुण एव कारणं ।

रादारंवारं चुम्बितापि पुनरुचुम्बि च । तथापि कथञ्चमापि
 केनापि प्रकारेणानेन हस्तिकारणमङ्गावेऽपि हस्तिर्नापि न
 प्राप्ता ॥ १०७ ॥

हिम्नमिति । सुदृशा निरीक्षणे नितरां चतुरथापि मु-
 ग्धया सदर्पया च बालया भैम्या सुरतलास्यकेलिभिः सुरतस-
 म्वन्धिभिर्नृत्यविलासैः करधूननाद्यङ्गविचेपविलासविशेषैः कृत्वा
 क्वचिच्छिन्नं 'चुटितगुणमपि अतनु आनाभिविलसित्वादिशालं
 हारमण्डलं मुक्ताहारदाम चिरादपि भूयसापि कालेन न
 व्यतर्कि । यतः स्वेदविन्दुकितं सञ्जातस्वेदविन्दुवत्तौ यस्यास्तथा ।
 सुरतया सञ्जातस्वेदविन्दुमण्डलस्य हारमण्डलस्य हारमादृ-
 ग्यान्मौग्याश्च चुटितोऽपि हारो नावोधीत्यर्थः । स्वार्थकप्रत्य-
 यान्तात् स्वेदविन्दुकशब्दात्तारकादिलादितच् ॥ १०८ ॥

यदिति । हारमौक्तिकैस्तदीये हृदि वचस्य च चित्ते

अन्यथा कथममुत्र वर्त्तितुं ।

तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥ १०८ ॥

एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलि-

श्चिन्नहारवित्तौ तदा तयोः ।

हृदयान्धहृदयेऽपि भूषणं

आन्तिवारिभरभाविते भवत् ॥ ११० ॥

यदासि स्थितं लघं तत्र गुणे होरकक्षारत्वादिरेवकारणं हेतु ।
अन्यथा न चेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतैस्तत्र भ्रष्टैस्तै-
र्मौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्त्तितुं स्यातुं कथं कक्षावाशाकि
समर्थेन जात । अथ च तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीये हृदये
न स्थीयते किन्तु नैरेव । तस्मादुभयरूपेऽपि भैमीहृदये स्यातुं
मौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधेऽपि गुणहेतुरित्यनु-
मानं । सुरतसमर्द्धागुक्ताहारस्तुटित इति भङ्गान्तरेणोक्त ।
अन्यथापि विदग्धस्य हृदयगमिते गुण एव हेतुः, गुणहीनेन
तु चित्ते स्यातुं न शक्यत इति भङ्गा सूचितं । गुणच्युतैः
पञ्चमी (पा० १।१।३७) इति योगविभागात् समासः ॥ १०८ ॥

एकेति । तदा मयोगसमये तयोर्दयोरमध्ये एकस्मिन्नल एव
वृत्तिर्यस्या एवगभूता मौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये हृदय-
यामूषणमभूत् । किम्भूतेऽन्यहृदये । क्षिन्नहारस्य विततिर्विस्तारो
यस्याः । यतः आन्तिवारोणि स्वेदविन्दवस्तेषां भरः पूरस्तेन
भाविते व्याप्ते । दयोः समीपे मग्नमुख्यतयोर्मध्ये भैम्या हारे

वामपादतल्लुप्तमन्मथ-
 श्रीमदेन मुखवीक्षिणाऽनिशं ।
 भुज्यमाननवयौवनामुना-
 पारसोमनि चचार सा मुदा ॥ १११ ॥
 आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमे-
 स्तर्पितानवयवानमन्यत ।
 नेत्रयोरमृतसारपारणां
 तद्विलोकनमचिन्तयन्नलः ॥ ११२ ॥

चुटितेऽपि स्नेहजलपूरिते हृदये प्रतिविम्बितो नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदये प्रतिविम्बितो नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्वनामत्वात् पुंव-
 ज्ज्ञावः ॥ ११० ॥

वामेति । वामपादतलेन लुप्तः मन्मथश्रीमदः कामसौन्द-
 र्यगर्वो येनातिसुन्दरेणापि अनिशं भैमीमुखवीणात् केवल-
 भैम्यधीनेन अमुना नलेन भुज्यमानं नवं यौवनं यस्याः सा
 भैमी मुदां सन्तोषाणां पारसोमनि परतीरमर्यादायां परमो-
 त्कर्षं चचारावर्त्तत । भावावसानसमर्थं प्रापेत्यर्थः । वामपा-
 दतलमुखवीक्षीतिपदद्वयं लौकिकोक्तिः । एवम्भूतेन च भुज्यमा-
 नत्वान्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तं । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि
 वरदानप्रकाशितदीपवशात् ज्ञेयं ॥ १११ ॥

आन्तरानिति । नलः स्त्रीयानान्तराञ्छरीरमध्यवर्त्तिनो

अन्यथा कथममुत्र वर्त्तितुं
 तैरशाकि न तदा गुणच्युतैः ॥ १०८ ॥
 एकवृत्तिरपि मौक्तिकावलि-
 श्लिन्नहारवित्तौ तदा तयोः ।
 ह्याययान्यहृदयेऽपि भूपणं
 आन्तिवारिभरभाविने भवत् ॥ ११० ॥

यदापि स्थितं लग्नं तत्र गुणो दोरकसारत्वादिरेवकारणं हेतुः ।
 अन्यथा न चेदेवं तर्हि तदा सुरतसमये गुणच्युतैस्तत्र भट्टैस्तै-
 र्मौक्तिकैरमुत्र तदीये हृदि वर्त्तितुं स्यातुं कथं कस्मान्नाशाकि
 समर्थैर्न जातं । अथ च तारत्वादिगुणहीनैर्मौक्तिकैस्तदीये हृदये
 न स्वीयते किन्तु तैरेव । तस्मादुभयरूपेऽपि भैमीहृदये स्यातुं
 मौक्तिकानामन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्विविधोऽपि गुणहेतुरित्यनु-
 मानं । सुरतसमर्हान्मुक्ताहारस्तुटित इति भङ्गान्तरेणोक्तं ।
 अन्यस्यापि विदग्धस्य हृदयगामित्वे गुण एव हेतुः, गुणहीनेन
 तु चित्ते स्यातुं न शक्यत इति भङ्गा सृचितं । गुणच्युतैः
 पञ्चमी (पा० १।१।२७) इति योगविभागात् समासः ॥ १०८ ॥

एकेति । तदा समौगसमये तयोर्द्वयोर्मध्ये एकस्मिन्नत्र एव
 वृत्तिर्यस्या एवभूता मौक्तिकावलिरन्यस्या भैम्या हृदये ह्याय-
 याभूषणमभूत् । किम्भूतेऽन्यहृदये । श्लिन्नहारस्य विततिर्विस्तारो
 यस्याः । यतः आन्तिवारीणि स्नेदविन्दवस्त्रेषां भरः पूरस्तेन
 भाविने श्लाघे । दयोः समीपे मनुष्यमितयोर्मध्ये भैम्या हारे

वामपादतल्लुप्तमन्मथः -
 श्रीमदेन मुखवीक्षिणाऽनिशं ।
 भुज्यमाननवयौवनामुना
 पारसीमनि चचार सा मुदा ॥ १११ ॥
 आन्तरानपि तदङ्गसङ्गमे-
 स्तर्पितानवयवानमन्यत ।
 नेत्रयोरमृतसारपारणां
 तद्विलोकनमचिन्तायन्नलः ॥ ११२ ॥

चुटितेऽपि स्नेहजलपूरिते हृदये प्रतिबिम्बितो नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदये प्रतिबिम्बितो नलस्य हार
 एवाभरणं बभूवेत्यर्थः । अन्यहृदय इति सर्वनामत्वात् पुंव-
 ज्ञावः ॥ ११० ॥

वामेति । वामपादतलेन लुप्तः मन्मथश्रीमदः कामसौन्द-
 र्यागर्वो येनातिसुन्दरेणापि अनिशं भैमीमुखवीणात् केवल-
 भैम्यधीनेन अमुना नलेन भुज्यमानं नवं यौवनं यस्याः सा
 भैमी मुदा सन्तोषाणां पारसीमनि परतीरमर्यादायां परमो-
 त्कर्षं चचारावर्त्तत । भावावसानसमयं प्रापेत्यर्थः । वामपा-
 दतलमुखवीचीतिपदद्वयं लौकिकोक्तिः । एवमभूतेन च भुज्यमा-
 नत्वान्मुदां परमोत्कर्षं प्रापेति युक्तं । मुखवीक्षणं दिने रात्रावपि
 वरदानप्रकाशितदीपवशात् ज्ञेयं ॥ १११ ॥

आन्तरानिति । नलः स्त्रीयानान्तराञ्छरीरमध्यवर्त्तिनो

भूषणैरतुपदाश्रितैः प्रियां
 प्रागथ व्यपददेप भावयन् ।
 तैरभावि कियदङ्गदर्शने
 यत्पिधानमयविघ्नकारिभिः ॥ ११३ ॥

ऽस्पृश्यमानानपि अवयवान् तदङ्गसङ्गमैः सुकुमारतरभैर्मयव-
 वस्यैरतिवेधकतया तर्पितान् सुखितानमन्यत । तथा तदि-
 लोकनञ्च स्त्रीयनेत्रयोः अमृतस्य सारेण श्रेष्ठभागेन पारणां
 तद्रूपं तृप्तीकरणं अचिन्तयद्भुये । पुनः पुनः भैमीगाढालि-
 ङ्गनदर्शनाद्यैरन्तर्बहिष्य प्रोषितोऽभूदित्यर्थः । अन्तरशब्दात्
 अन्तःशब्दाद्वा भावार्थेऽण् । तर्पितान् । एवन्तात् कर्मणि क्तः
 ॥ ११३ ॥

भूषणैरिति । एष नलः प्रियामाश्रितैः स्वशरीरं मण्डयद्भिः
 ताटङ्गादिभिर्भूषणैः प्रागतुपदथ तैरस्याः कियतोऽलङ्कृतस्या-
 न्पस्याङ्गस्य दर्शने पिधानमयानां आच्छादनरूपाणां विघ्नानां
 दर्शनान्तरायाणां कारिभिस्तद्धेतुभूतैस्तैरभावि जातं । अनल-
 ङ्कृतं वै तर्हि सर्वं दर्शनमोचरो भविष्यत् इति भावयन्मत्वेदं
 तस्माद्व्यपददित्यर्थः । भैमीमौन्दर्थं तस्यां नलानुरागातिशयश्च
 सूचितः । रतिममये भूषणमोचनस्यैव युक्तत्वाद्भूषणसङ्गाववर्णनं
 यद्यप्यनुचितं तथापि यावद्भूषणानि मोचयति तावदपि विल-
 म्बामहिष्युतयां दृष्टसुरतसूचनाद्भूषणवर्णनोचितं न दोषायेति
 तदाप्यत्यन्तापरिहार्यभूषणाभिप्रायेण वेति ज्ञेयं । भूषणानि

योजनानि परिरम्भणेऽन्तरं
रोमहर्षजमपि स्म बोधतः ।
तौ निमेषमपि वीक्षणे मिथो
वत्सरव्यवधिमध्यगच्छतां ॥ ११४ ॥
वीक्ष्य भावमधिगन्तुमुत्सुकां
पूर्वमक्रमणिकुट्टिमे मृदुं ।

स विदर्भसुभ्रुव इति वा पाठः सुगमः । अतुषत् । पुषादिक्वा-
दङ् ॥ ११३ ॥

योजनानीति । तौ रोमहर्षात् सात्त्विकौत्यरोमाञ्चाञ्जा-
तमत्यल्पमप्यन्तरं परिरम्भणे आलिङ्गने विषये बहूनि योज-
नानि बोधतः स्म । अजानतां । तथा मिथो वीक्षणे प्रारब्धा-
न्योन्यविलोकनेऽत्यल्पं निमेषमल्पपक्षमङ्गोचसमयमपि वत्सरेण
वर्षेण व्यवधिं व्यवधानं बहुवर्षदर्शनविच्छेदकालं अध्यगच्छताम्
अज्ञासिद्धां । अस्पीयसापि देशकालव्यवधानेन प्रेमभरादन्यो-
न्यविच्छेदस्ताभ्याममानीत्यर्थः । बोधतः । बुध अवगमने भौवा-
दिकः स्मयोगे लट् ॥ ११४ ॥

वीक्ष्येति । एषः नलो मृदुं बालत्वात् सुरतभरासह्यं लघु-
द्रवां पद्मिनीमत एव खञ्जात् पूर्वमेव विन्दुपतनरयरूपं भाव-
मधिगन्तुं प्राप्तुं नेत्रनिमीलनगाढालिङ्गनादिचिह्नेनात्सुकां
सत्तरां वीक्ष्य ज्ञात्वा तदिन्दुस्तम्भनार्थं कोऽयमवैपूर्यः पुरुष
इति प्रश्नेन पूर्वममञ्जातभयामपि नलरूपधारिणा अन्येनाहं

कोऽयमेत्युदितसम्प्रसीकतां
 खानुविम्बमददर्शदेप तां ॥ ११५ ॥
 तत्क्षणावहितभावभावित-
 दादशात्मसितदीधितिस्थितिः ।
 स्वां प्रियानभिमतक्षणेदयां
 भावलाभलघुतां नुनोद सः ॥ ११६ ॥

भुक्तेति बुद्ध्या सुरतसमयसमागतजनान्तरदर्शनादा उदितसम्प्र-
 सीकतां समुत्पादितभयां विमनस्कृतया प्रतिबद्धभावेदयां अ-
 नन्तरं कः कुत्र तिष्ठतीति कृतप्रश्नान्तां भैमी अरुमणिकुट्टिमे
 निर्मले मणिवद्धभित्तिभागे खानुविम्बप्रतिविम्बमददर्शत् दर्श-
 यामास । माधमपूर्वः कश्चित् किन्तु मदीयमेवेदं प्रतिविम्बं
 तच्च समान्य इति भ्रान्तिर्जातेति स्वप्रतिविम्बं तामदर्शयद-
 त्यर्थः । अन्यतरस्य पूर्वं विन्दुपतने विषमरतत्वादौरस्यं स्यादिति
 विन्दुसम्भार्ये अन्यचित्ततया सम्प्रमजनेन च भाववत्त्वं कुर्या-
 दिति कामशास्त्रात्तस्या विन्दुपातप्रतिबन्धमकरोदिति भावः ।
 अददर्शत् । णिचस्य (पा० १।३।७४) इति तङ् । अदृशोऽङि
 गुणः । (पा० ७।४।१६) तां बुद्ध्यर्थत्वात् कर्मत्वं ॥ ११५ ॥

एवं भैम्या भावलाभवेगभङ्गोपायमुक्त्वा नलस्य भावलाभवे-
 गभङ्गोमाह । तत्क्षणेति । य प्रियाया अनभिमते समये भैमी-
 भावलाभौक्त्यात् पूर्वमेवादय उत्पत्तिममयो यस्यास्तां, भाव-
 लाभे स्वां निजां विन्दुच्युतौ लघुतां शीघ्रतां नुनोद अन्यचित्तो-

स्नेन भावजनने स तु प्रियां
वाङ्मूलकुचनाभिचुम्बनैः ।

करणेन व्यस्तम्बयदित्यर्थः । तदेवाह । किम्भूतः । तस्मिन्नेव क्षणे
निजभावौत्सुक्यसमयेऽविहितभावेन एतस्या इव ममापि भाव-
लाभयेत् स्यात्तर्हि विषमरतत्वाद्वैरस्यमेव स्यादतस्तुन्यकालमे-
वोभयोर्भावलाभं करवाणीति सावधानतयोक्तप्रकारेणैव साव-
धाने वा भावे चित्ते भाविता ध्यानवामनाभिस्थितिता द्वाद-
शात्मनः सूर्यस्य मितदीधितेऽन्द्रस्य च स्थितिर्मर्यादा गगनग-
मनादिप्रकारो येन सः । तद्वाजेन निजबीजस्तम्भमारुह्य स्वैव
सम्पादितवैचित्र्यः सन्निति यावत् । अथ च सावधानतया कृता
सूर्यचन्द्रायपरपर्यायेडापिंगलाख्यदक्षिणवामनाडोन्मयोर्मरुतोः
स्थितिः स्वैर्यं येन कुम्भितपवन इत्यर्थः । अन्यचित्ततामस्यादने
नासावायुस्तम्भनेन चोपायेनैकसमयोभयभावप्राप्तिपर्यन्तं स्वीयं
भावं स्थिरीचकारेति भावः । एतेन भङ्गा नलस्य योगाभ्यासो
ऽपि सूचितः । अन्येन तथा कर्तुमशक्यत्वात् । दक्षिणनामासु-
द्रुणे पुरुषस्य, वामनामिकासुद्रुणे योषितो विन्दुस्तम्भो भव-
तीति, कामशास्त्रात् । स्वीयं तदीयं च भावं स्थिरीचकारेति वा
विस्तरेणालं ॥ ११६ ॥

इदानीं भमरतमाह । स्नेनेति । स तु नलः पुनः स्नेन
स्वयमेव भावजनने उभयोर्भावप्राप्तिममये स्नेन सच्च वा स्नेना-
त्मनैव कर्त्ता यद्भावजननं तस्मिन् सति वा स्वस्य भावजनन-

निर्ममे रतरहःसमापना-
 शर्मसारसमसंविभागिनीं ॥ ११७ ॥
 विश्वयैरवयवैर्निमीलया
 सोमभिर्द्रुतमितैर्विनिद्रतां ।
 दृष्टितं श्वसितसीत्कुतैश्च तैः
 भावमकमकमध्यगच्छतां ॥ ११८ ॥

समय इति यावत्, तत्र बाहुमुखं कक्षौ कुक्षौ नाभिश्च एतेषां
 चुम्बनैः कृत्वा रतस्य रहसि समापनात्तज्जगितं परमकाष्ठापन्नं
 शर्मसुखं समापनारूपो वा शर्मसारस्य समस्तस्यो यः संवि-
 भागोऽश्नस्तद्वर्ति समरतप्रापणेन सुखिनीं निर्ममे चकार । स्नेने-
 त्यस्य प्रथमद्वितीयव्याख्ययोः कक्षादिचुम्बनजातिः । तृतीया-
 यान्तु कक्षादेर्निरन्तरं कामाधिष्ठानत्वान्तचुम्बनैरुपायैः स्वस्य
 भावप्राप्तिसमये तामपि भावमलम्बयदिति भावः । भावभजनेन
 त्विति पाठे स्त्रीयेन भावभजनेन निमित्तेन बाह्यादिचुम्बनै-
 रिति व्याख्या ॥ ११७ ॥

पुनरपि भङ्गान्तरेण तदेवाह । विश्वयैरिति । तैः भाव-
 लाभश्रमवशात् स्नाद्वहनेऽपि विश्वयैः शिथिलीभूतैरवयवैरङ्गै-
 र्भावा निद्राभावेऽपि निमीलया श्रमजनितनयनसङ्कोचतया
 तथा तस्मिन् क्षणे द्रुतं शीघ्रं विनिद्रतामुष्णाम् इतैर्गतैर्लोमभी-
 रोमाक्षैस्तया शमितैः श्रममुखनासिकाश्यामैः भीत्वातैश्च तैः सर्वैः
 दृष्टितं अक्रमकं युगपत् मञ्जातविन्दुप्युतिजन्यसुखरूपं भावम-

आस्त भावमधिगच्छतोस्तयोः

सम्पदेषु करजक्षतार्पणा ।

फाणितेषु मरिचावचूर्णना

सा स्फुटं कटुरपि स्पृहावद्वा ॥ ११६ ॥

अधिगच्छतां समरतं प्राप्तावित्यर्थः । भोगिनोः सम्भोगान्ते अथा-
वयवत्वादजातिः ॥ ११८ ॥

आस्तेति । एवं भावमधिगच्छतोः सुरतान्तसुखमनुभवतो-
स्तयोः करजक्षतानां नखक्षतानामर्पणा दानं सम्पदेषु परमा-
नन्देषु मध्ये आस्ताभूत् आनन्ददायिकैवाभूदित्यर्थः । नखक्ष-
तस्य सुखदायित्वं कथमित्यत आह । स्फुटं यस्मात् फाणितेषु
दुग्धविकाररूपेषु खण्डविकारेषु वा पानकेषु मध्ये सा स्रपशास्त-
प्रमिष्टामरिचावचूर्णना कटुरमापि स्पृहावद्वा मधुररसजन्या
रुचिः परिहारेण दृढामिच्छामावहति । तथा कटुः पीडाज-
निकापि नखक्षतार्पणा सुखकारिण्येवाभूदित्यर्थः । सम्पदेषु ना-
नाप्रकारेषु सुरतेषु भावं प्राप्नुवतोस्तयोस्तस्मिन्नेव समये काम-
मास्त्रप्रमिष्टा कटुः पीडाजनिकापि नखक्षतार्पणा स्पृहावद्वाभूत्
स्फुटशब्द इवार्थः । केषु केव । फाणितेषु कटुरमा मरिचावचूर्ण-
नेव सुरतान्ते कृतापि पुनः सुरतेच्छामेवाददीदपिदिति भाव
इति वा । भावमधिगच्छतोस्तयोः कटुरपि सुरतेषु स्पृहावद्वा
या नखक्षतार्पणा सा स्फुटं निश्चितेषु फाणितेषु मरिचावचूर्ण-
नाभूत्तद्रूपेवावीभूदित्यर्थ इति वा । मत्स्यण्डी फाणितं खाण्ड-

अर्द्धमीलितविलोततारके

सा दृशौ निधुवनकृमालसा ।

यन्मुहूर्त्तमवहन् तत् पुन-
स्तृप्तिरास्त दयितस्य पश्यतः ॥ १२० ॥

तत्कृमस्तमदिदीक्षत क्षणं

तालवृन्तचलनाय नायकं ।

तद्विधा हि भवदैवतं प्रिया

वेधसेऽपि विदधाति चापलम् ॥ १२१ ॥

विकारः शर्करा चितेत्यमरः । चूर्णना सत्यापपाश (पा० ३।२।
२५) इति णिजन्ताद्युच् ॥ १२८ ॥

अर्द्धेति । निधुवनकृमेन सुरतश्रमेणालसा सुरतायासनिः-
सद्येत्यर्थः । सा दृशौ मुहूर्त्तं क्षणमात्रं अर्द्धं मीलिते ईदृशं सङ्कु-
चिते विलोले तारके यथोक्तादृशे यदवहद्धार तत् तादृक्
भैमीनेचावस्थानं पश्यतो दयितस्य पुनस्तृप्तिर्नास्त नाभूत् पुनः
पश्यत इति वा । पौनःपुन्यदर्शनाभिस्त्रासस्थानिष्टत्वात् पश्य-
न्नेवस्थित इत्यर्थः । तादृशी सा तस्य सुरतसुखाद्याभूदिति
भावः ॥ १२० ॥

तदिति ॥ तदानीनातस्तस्याः कृमः सुरतजः श्रमः नायकं
भैम्यस्त्रागमिनं यजमागमपि तं क्षणमात्रं तालवृन्तचलनाय अदि-
दीक्षतोपदिदेश । सुरतश्रान्तांतां दृष्ट्वा व्यजनवीजनेन श्रमा-
पणयनं चकारेत्यर्थः । हि यतो भवस्य संसारस्य कामसुखस्य-

स्वेदविन्दुकितनासिकाग्रिखं
तन्मुखं सुखयति स्म नैपथ ।
प्रेोपिताधरश्यालुयावकं
सामिलुप्तपुल्लकं कपोलयोः ॥ १२२ ॥
ह्रीणमेव पृथु सस्मरं कियत्
ज्ञान्तमेव बज्र निर्वृतं मनाक् ।

स्वस्य दैवतमिष्टदेवता तदिधा भैमीसदृशी अतिसुन्दरी सौभा-
ग्यवती प्रिया वेधमोऽपि ब्रह्मणोऽपि स्वविषये चापलमनुराग-
तरलतां विदधाति करोति किं पुनर्मनुष्यस्येत्यर्थः । पुनरपि
सानुरागो जात इति भावः । व्यजनं तालवृन्तकमित्यमरः ।
अदिदीक्षत । नियमार्यात्दीक्षतेर्हेतुमण्डिच्छब्दः ॥ १२१ ॥

स्वेदेति । तस्या मुखं नैपथं सुखयति स्म । किम्भूतं । स्वेद-
विन्दुकाः सञ्जाता यस्यास्तादृशी नामिकाग्रिखा नासाग्रं यस्य,
तथा प्रोपिता गतः अधरश्यालुरोष्ठस्थितो यावकोऽलक्तको
यस्य, तथा परिचुम्बनवशात् कपोलयोः सामि अर्द्धं लुप्ताः पुल-
का रोमाश्चा यस्य, एवम्भूतं मुखं दृष्ट्वा स सुखी जातः सञ्जा-
तकामश्च जात इत्यर्थः । अत्र पूर्वोत्तरार्द्धे व्यत्यसे पठनीये ।
अन्यथा प्राप्तपुनरात्तदोपापातः । सुखयति । मत्तुवन्तात्, तत्
करोति (पा० ३।१।२६ वा० १) इति णिचाविष्टवद्भावात् मत्तु-
लोपः ॥ १२२ ॥

ह्रीणमिति । तदतिसुन्दरं तदीयमाननं तदा सुरतान्त-

कान्तचेतसि तदीयमाननं
 तत्तदालभत लक्ष्मादरात् ॥ १२३ ॥
 स्नेदवारिपरिपूरितं प्रिया-
 रोमकूपनिवर्धं यथा यथा ।
 नैषधस्य दृगपात् तथा तथा
 चित्रमापदपट्टपणां न सा ॥ १२४ ॥

समये कान्तचेतसि विषये आदरातिशयाल्लक्षं लक्ष्मणं द्रव्यं
 अलभत । मूलरहितेऽत्युत्कृष्टे वस्तुनि एतत्सर्वं लभ्यते इति
 लोकोक्त्या परमेत्कर्षस्याभिव्यञ्जनात् परममुत्कर्षं प्रापेत्यर्थः ।
 किम्भूतं । सुरतसुखानुभववेगवज्रातस्त्रीयस्मररुपापलस्मरणादा
 पृथु वज्रतरं ह्रीणं लज्जितमेव । तथा पुनः सुरताभिलाषधा-
 रणात् कियदीपत् सस्मरं उद्दीप्तकामं । तथा मौक्तुमार्यातिश-
 यायामयाज्जल्लादज्ज सुतरां कान्तं स्नानमेव । तथा प्रनयास्वया
 कामावम्यया साधनमेदावगमराहित्यादेकीभावात् परब्रह्मा-
 नन्दानुभवदिव महासुखानुभवविषयसुखानुभव विषयसुखा-
 पलापात् मनाक् निर्वृतं श्रम्यं सुखितं विस्तृतानुभूतसुखमिति
 यावत् । एतान्तममये योपिन्मुखमत्यादरकारि भवतीति का-
 मशालं । तदा तादृक् तदाननं दृष्ट्वा पुनः भगदनेऽभूदिति
 भावः । अथ च लक्षं विषयतामलभतेत्यर्थः ॥ १२३ ॥

स्नेदेति । नैषधस्य दृक् स्नेदवारिणा सुरतश्रमजलेन परि-
 पूषं प्रियारोमकूपनिवर्धं यथा यथा यावत् अपात् सादरमव-

वान्तमान्यकचदस्तसंयम-
व्यस्तदस्तयुगया स्फुटीकृतं ।
वाङ्मूलमनया तदुज्ज्वलं
वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज सः ॥ १२५ ॥
वीक्ष्य पत्युरधरं कृशोदरी
बन्धुजीवमिव मृङ्गसङ्गतं ।

लोकयेत् सा नलदृक् तथा तथा तावत् तावत् अपदृष्टतां दृष्टिं
नापदिति चित्रं पुनः पुनरवलोकने हि दृष्टिर्भवत्यत्र तु न जाते-
त्याद्यर्थमित्यर्थः । अथ च पिपासोरञ्जलिजलेनापि पिपासा
गान्धत्यस्यास्त्वाकम्पवारिपूरितकूपमद्वैत्य पुनःपुनः पानेऽपि
पिपासा न घान्तेति चित्रमित्यर्थः । एवमूतमैनीगेमकूपदर्शन-
मात्रेण पुनः सकामोऽभूदिति भावः ॥ १२४ ॥

वान्ति । स सुरतममर्षादान्तमान्याश्चुतकुसुमाः कचदस्ता
स्तेषां मंथमाय ग्रन्थिवन्धनाय व्यस्तमूर्ध्वव्यापारितं द्रुक्युगं यथा
ऽनया भैरव्या स्फुटीकृतं तदतिरमणीयं कामवमतिम्यानमुज्ज्व-
लमतिगौरं वाङ्मूलं वीक्ष्य सौख्यजलधौ ममज्ज निरवधि-
सुखमन्वभूदित्यर्थः । वीतेति च पाठः । कचदस्ता इति दस्तागच्छ
प्रशंभावाचो । मुखमेव मैत्र्यं चातुर्दर्श्यादित्वात्त्यञ् ॥ १२५ ॥

वीक्ष्येति । सा कृशोदरी नेत्रचुम्बनवशात् संनष्टैर्निर्जैनय-
नकञ्जनैर्भिन्नवर्णतया मञ्जुलं शोभमानं पत्युरधरं मृङ्गेण
भ्रमरेण मृगतं मिश्रितं पीयमानमकरन्दं बन्धुजीउपुष्पमिव

मञ्जुसं नयनकज्जलैर्निजैः
 संवरीतुमशकत् स्मितं न सा ॥ १२६ ॥
 तां विलोक्य विमुखश्रितस्मितां
 पृच्छतो हसितहेतुमीशितुः ।
 ह्रीमती व्यतरदुत्तरं वधूः
 पाणिपङ्कजद्विदर्पणार्पणा ॥ १२७ ॥

वीक्ष्य ममुत्पद्यमानं स्मितं द्रैपद्वाख्यं संवरीतुं गोपायितुं उत्प-
 द्यमानमेव निरोद्धं शाशकत् समर्था नाभूत् । उत्तमस्त्रीत्वात्
 मलज्जत्वात् प्राणेशस्य सविधे स्मितं कर्तुमशुक्तं यद्यपि तथापि
 स्त्रीयमभोगमौभाग्यस्मरणवशादुत्पन्नस्य स्मितस्य संवरीतुमश-
 कत्वात् सपत्नीदर्शने च मलज्जत्वेऽपि प्रागल्भ्यागमनशङ्कया
 निम्निय इति भावः ॥ १२६ ॥

तामिति । वधूर्भूमी विमुखं तिर्यङ्मुखं यथा तथा पराङ्मु-
 खीभूय श्रितस्मितां कृतेपद्मास्यां, विमुखी चामौ श्रितस्मिता च
 तादृशी वा तां विलोक्य हसितहेतु पृच्छत ईशितुर्नलस्य पा-
 णिरेव पङ्कजट् कमलं तस्मिन् करकमले दर्पणशार्पणामेवोत्तरं
 व्यतरद्देव, स्मितहेतुमाचष्ट, यतो ह्रीमती । स्वनेत्रचुम्बनव-
 शान्नयोष्ठे नेत्रकज्जलं लग्नमिति लज्जावशात् मात्वादुत्तरं दा-
 तुमशक्ता कज्जलाद्वितं स्वाधरं पश्येति भावेन दर्पणमेवोत्तरं
 ददावित्यर्थः ॥ १२७ ॥

लाक्ष्याऽऽत्मचरणस्य चुम्बना-
 चारु भालमवलोक्य तन्मुखं ।
 सा ह्रिया नतनतानना ऽस्मर-
 च्छेपरागमुदितं पतिं निशः ॥ १५८ ॥
 खेदभाजि हृदयेऽनुविम्बितं
 वीक्ष्य मूर्त्तमिव हृत्ततं प्रियं ।
 निर्ममे धुतरतिश्रमं निजै-
 र्जीविताऽति मृदु नासिकाऽनिलैः ॥ १५९ ॥

लाक्ष्येति । कुपित भैमी प्रसाहार्थं चरणे पतनात् भैम्याः
 पद्मिनीत्वात् पद्मजा मनवन्धेन सुरतारम्भवशाद्वा आत्मचरणस्य
 लाक्ष्या चुम्बनात् सम्बन्धाद्धेतोः चारु भालं ललाटं यस्य एव-
 भूतं तस्य नलस्य मुखमवलोक्य निजसुरतधार्ष्ट्यस्मरणाज्जात-
 यालज्जयाहेतुना नत नतं नत प्रकारमाननं यस्याः सा एवभूता
 मती उदितं प्राप्नोदयं उदयानतरं वा उदयमनन्तरं च काल-
 क्रमाद्य वीक्षमानः श्रेयः कियदवशिष्टः रागो नौहित्यं यस्य तं
 निशै रात्र्याः पतिं चन्द्रं अस्मरत् । तन्मुखं तादृगभूदित्यर्थः ।
 ईषदवशिष्टरक्तिमचन्द्रदर्शने यथा प्रीतिर्भवति तथा तादृक्
 मुखदर्शनेऽपि तस्याः प्रीतिर्जातेति भावः । नत नतेति प्रकारे
 दिरुक्तिः । पतिं कर्म्मण विवक्षया पश्यभावः ॥ १५८ ॥

खेदेति ॥ ललाटलाक्षादर्शनसञ्जातनिजसुरतधार्ष्ट्यस्मरण-
 वशात् ह्रिया नता सा खेदभाजि यमजलयुगे स्वरदये अनुवि-

स्वनसायक निदेश विभ्रमै-
 रप्रतीत चर वेदनोदयं ।
 दन्तदंशमधरेऽधिगामुका
 सा स्पृशन्मृदु चमच्चकार च ॥ १३० ॥

म्वितं प्रियं नलं मूर्त्तं साकारं दृढतं चित्तस्थमिव वीक्ष्य निजै-
 रतिमृदुभिः विश्रान्तिक्रममन्दीभूतैर्नामिकानिलैः कृत्वा धृतो
 ऽपनीतः रतश्चमो यस्मैतादृशं निर्ममे चकार खज्जानस्रत्वा-
 न्नासाश्चासानां हृदयप्रतिविम्बित प्रियसम्बन्धात् यमापनोदनं
 युक्तं । निर्मम इवोपेक्षा वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा स गतश्चमः
 सदर्पः सञ्जातः, सापि तं तादृशं दृष्ट्वा दर्पवशान्मन्दतरान्ना-
 साश्चासान्मुमेचेति भावः ॥ १२९ ॥

सूनेति ॥ स्वनसायकस्य कामस्य निदेश आज्ञा । तस्य
 विभ्रमैर्विलासैर्हेतुभिः अप्रतीतचरः पूर्वसम्भोगवेलायाम-
 ज्ञातः वेदनोद्भवो यो दुःखोदयः यस्मात् तं दन्तदंशं अध-
 रेऽधिगामुका अधुना पीडाकारिणं ज्ञातवती । सन्मृदु अनि-
 दुराङ्गुलीस्पर्शं यथा तथा दन्तदृष्टाधरमेवास्पृशत् । अनन्तरं
 च स्पर्शज पीडानुभवात् चमच्चकार समीत्कारमङ्गकम्पमपि
 चकार । आकस्मिकतयैव किमेतत्कदा जातमिति साश्चर्या-
 चाभूत् । दन्त दंशं नलोकेति (पा० २।३।६८) पष्ठो निषेधः
 ॥ १३० ॥

वीक्ष्य वीक्ष्य करजस्य विभ्रमं
 प्रयसार्जितमुरोजयोरियं ।
 कान्तमैक्षत हस्तसृष्टं किदत्
 कोपसङ्कुचितलोचनाञ्चला ॥ १३१ ॥
 रोपभूषितमुखोमिव प्रियां
 वीक्ष्य भीतिदरकम्पिताक्षरं ।
 तां जगाद् स न वेद्मि तन्वि तं
 ब्रूहि शास्त्रि तव कोपरोपिणम् ॥ १३२ ॥

वीक्ष्येति ॥ इयं प्रेयसा नलेन उरोजयोरपरि बुद्धिपूर्वम-
 र्जितं कृतं करजस्य नखस्य विभ्रमं कोपसम्भ्रमवगादीक्ष्य वारं
 वारं विलोक्यानन्तरमेव किदत् किञ्चित् कोपेन कुञ्चितौ
 उन्मील्य मुकुलितौ पर्यायेण गुणाधिक्यवशात् विलोचनाञ्चलौ
 नेत्रपङ्क्तौ यथा एवभूता सती स्वयं कृतत्वात् सम्भोगममये तथा
 ज्ञातत्वाच्च हस्तसृष्टं त्रितन्त्रितं कान्तमैक्षत कोपेन वक्रनपङ्गदि-
 त्यर्थः । कोपस्यान्यत्वेन धोरत्वं भैरव्य व्यज्यते वीक्ष्य वीक्ष्य सम्भ्रमे
 दिरुक्तिः । हस्तसृष्टं सृष्टोऽनुदक (पा० ३।२।५८) इति कित्
 ॥ १३१ ॥

रोपेति ॥ मरोपरुषितं कोपयुक्तं मुखं यस्यास्तामिव दन्त-
 दग्धनादेः सुखकारित्वेन तत्त्वतः कोपरहितत्वेऽपि कृत्रिमको-
 पेन भुङ्कुटितमुखीं प्रियां वीक्ष्य भीत्या दरमोषत् कम्पितानि
 मगद्वदान्यचरणि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा तां इति

कोपकुङ्कुमविलेपनात्मना-
 श्रन्ववाचि कृशतन्ववाचि ते ।
 भूदयुक्तसमयैव रञ्जना
 मानने विधुविधेयमानने ॥ १३३ ॥

जगाद । इति किं । हे तन्वि अहं तं न वेद्मि कस्तव कोप-
 रोपरोपणां चकार ब्रूहि, शास्त्रि तव कोपरोपणमिति च पाठः ।
 कोपस्य रोपिणमध्यारोपकं न वेद्मीत्यात्मनः कोपरोपित्वं गोप-
 यति ॥ १३२ ॥

कोपमिति ॥ पुनरपि इति किं । ननु कृशतनु श्रवाचि
 कोपवशात् श्रवाच्यभाषणे तथा श्रवाचि नस्त्रीभूते तथा विधु-
 नापि विधेया गुणाधिक्यवशाद्विधेया कार्या मानना पूजा यस्यै-
 वभूते चन्द्राधिके तवानने रोपरूपेण कुङ्कुमेन विलेपनाद्देतो-
 र्मानागन्धोद्यधीयं रञ्जना रक्तिममस्यादना मा भूत् न कार्या ।
 यस्मादयुक्तसमयैवाप्रस्तावसमुद्भूतैव किमपि मया नापराद्ध-
 मिति निर्हेतुकेयमनुचिता कोपरञ्जना त्यज्यतामित्यर्थः । अथ
 वाऽयं ममोगममयो रात्रिरियं न तु कोपरञ्जनसमयः, तस्माद-
 न्यदा कोपः कार्याऽधुना तु त्यज्यतामित्यर्थः । अथ च चन्द्रतुल्ये
 मुखे रञ्जना अयुक्तसमया माऽभूत् किन्तु युक्तसमयैवकार्येत्ययु-
 क्तसमयत्वमेव निषिध्यते । अथ च चन्द्राधिकं तव मुखं दृष्ट्वा
 रोपरूपितं मञ्जुं भवतीति अयुक्तसमया रञ्जना न कार्या
 कोपन्यज्यतामित्यर्थः । अथ च कोपकुङ्कुमविलेपनरञ्जना अयु-

क्षिप्रमस्यतु रुजा नखादिजाः
 तावकीरन्मृतशीकरं किरत् ।
 एतदर्थमिदमर्थितं मया
 कण्ठचुम्बि मणिदाम कामदम् ॥ १३४ ॥
 स्वापराधमनुपत् पयोधरे
 मत्करः सुरधनुःकरस्तव ।

कसमया यतस्तस्मान्नैव कार्या । शीतकालेष्वुष्णवीर्यतया वद-
 नप्रसाधनं कुङ्कुमविलेपनं युक्तं, ददानौ वसंतजेन अमजेनो-
 ष्णया श्रीखण्डपाण्डिमैवाननप्रसाधनायत्नं न कुङ्कुमरञ्जने-
 त्यर्थः ॥ १३३ ॥

क्षिप्रमिति ॥ हे भैमि कण्ठचुम्बि मम कण्ठे स्थितं तथा
 कामदमिच्छादायि अतएवैतदर्थं तदीयकरजरदनक्षतजपी-
 डापाकरणार्थं भैमीकरजादिक्षतपीडापनोदनं कुर्वन्ति मयाऽ
 र्थितं प्रार्थितं सदिदं चिन्तामणिरत्नदाम माला अमृतशी-
 करं सुधामिन्दुं किरत् सवत्सन्तावकीस्वदीया नखादिजा
 नखक्षतादिजा रुजाः पीडाः क्षिप्रं अस्यतु शमयत्वित्यर्थः । तस्मात्
 कोपं मा कार्षीरिति भावः । अर्थितमिति पाठे पीडाशान्त्यर्थं
 मया तदीयकण्ठे क्षिप्रं मत्तदीयकण्ठचुम्बीति व्याख्येयं । रुजा
 भिदादित्वात् (पा० ३।३।१०४) अङ् प्रत्ययः ॥ १३४ ॥

स्वापराधमिति ॥ हे भैमि मत्करस्तव पयोधरे स्तने सुर-
 धनुःकर इन्द्रचापाख्यनखक्षतविशेषकारी मन्त्रखक्षतपीडाकरणजं

सेवया व्यजनचालनाभवा
 भूय एव चरणौ करोतु वा ॥ १३५ ॥
 आननस्य मम चेदनौचित्यं
 निर्हयं दशनदंशदायिनः ।
 शोध्यते सुदति वैरमस्य तत्
 किं त्वया वद विदश्य नाधरम् ॥ १३६ ॥

स्नापराधं व्यजनस्य चालना तस्याः सकाशाद्भवतीति भूस्तया
 व्यजनवीजनममुद्धृतया सेवया अलुपत् । वा अथवा एतावत्या-
 पि सेवया यदि न सन्तुष्यसि तर्हि भूय एव पुनरपि अयं कर-
 स्त्रव चरणौ करोतु संवाहयतु । चरणसंवाहने ह्यपराधमार्जनं
 भवति । तस्मान्नदयं करोत्वित्यर्थः । अथ च चरणौ सम्भोगार्थं
 ऊर्ध्वं करोत्वित्यर्थोऽवसेयः । अथ च नामावर्णरत्नमुद्रिकायुक्त-
 त्वात्तत्कुचे सुरधनुःकरः, तथाचापराधो नास्त्येव । अथ च मेघे
 सुरधनुर्द्युतमेवेति पयोधरे तत्कारिणो न कोऽप्यपराधः,
 यद्यपि भवेत् तथापि व्यजनवीजनमेवयावलोपितद्वारणसंवाह-
 नमपि करोत्वित्यर्थः । भूय एष इति पाठे एष मत्करः । अलुपत्
 हृदित्वादङ् । धनुःकरः दिवाविभेति (पा० ३।१।२१) उः ।
 दमुमोःमामर्थ्य इति (पा० ८।३।४४) पठे विध्वर्जनीयस्य भः ।
 करोतीति करः पचाद्यप् । सुरधनुषः कर इति यष्टो ममासः ।
 चालना श्रान्ताद्युप् । मित्यस्य पाक्षिकत्वादुद्धिः ॥ १३५ ॥

आननस्येति । हे सुदति ममाननस्य चेद्यदि अनौचित्यो यतो

दीपलोपमफलं व्यधत्त य-
स्त्वत्पटावृतिषु मच्छिखामणिः ।
नो तदागमि परं समर्थना
सोऽयमस्तु पदपातुकस्तव ॥ १३७ ॥
इत्यमुक्तिमुपहृत्य कोमलां
तत्पुत्रुन्निचिकुरश्चकार सः ।

निर्दयं यथातथा दशनदंशदायिनो दन्तक्षतदानशीलस्य तस्मा-
त्तस्य यद्यपराधिता तत्तर्हि अपराधकारिणोऽस्य मन्मुखस्याधरं
विदस्य अतितरां खण्डयित्वा त्वया किमिति तद्दन्तदंशनरूपं
वैरं न शोध्यते त्वं वद कथय, अपि तु अपराधिनोऽस्यावयवमोष्ठं
दनैः खण्डयित्वा वैरनिर्यातनं कुरु । तथा च समः समाधि-
रित्यर्थः ॥ १३६ ॥

दीपेति । हे मैमि यो मच्छिखामणिस्त्वत्पटावृतिषु त्वदीय-
वसनकर्षणेषु सतीषु सज्जावशान्मुखवाद्यादिना त्वया कृतं दीप-
लोपं खकिरणैरेव तिमिरनिराकरणादफलं यथै व्यधत्त ।
तस्य मणेरगमि अपराधे परं केवलं करावलम्बनादिवत्सम-
र्थना परिहारो नो अस्ति तस्मादुपायान्तराभावात्सोऽयं मौ-
लिमणिस्तव पदयोः पातुको वन्दारुरस्तु । उपायान्तराभावे
हि नमस्कारेणापि अपराधमार्जनं क्रियते तस्मादयमपि नम-
स्कारं करोतित्यर्थः ॥ १३७ ॥

इत्यमिति । स इत्यमुक्तप्रकारेण कोमलां भामयकां उक्तिं

आत्ममौलिमणिकान्तिभङ्गिनीं
 तत्पदारुणसरोजसङ्गिनीं ॥ १३८ ॥
 तत्पदाखिलनखानुविस्वनैः
 स्त्रैः समेत्य समतामियाय सः ।
 रुद्रभूमविजिगीषया रति-
 स्वामिनोपदशमूर्त्तितामृता ॥ १३९ ॥

वाचं उपहत्य उपहारीकृत्य प्रणामकरणवशात्तत्पदुन्मिनः
 शय्यास्थग्निंनखिकुराः केशा यस्तु स आत्ममौलिमणिकान्तिर्नि-
 जश्रिखामणिद्युतिसद्रूपा भङ्गिनी नदी तां तत्पदे भैमीचरणी
 तद्रूपे अरुणसरोजे तत्सङ्गिनीं सम्बद्धाश्चकार । प्रणनामेत्यर्थः ।
 नद्याश्च रक्तोत्पलमम्बुधो युक्त एव । तत्पदुन्मीत्यनेन शय्या-
 यामेव प्रणामः सूचितः । भङ्गास्तरङ्गाः सन्तस्यंते इति वि-
 यद्यः ॥ १३८ ॥

तदिति । कृतप्रणामः स नलः स्त्रैर्निजैस्तथाः पादयोर-
 खिलेषु दशस्यपि नखेषु जातैरनुविम्बनैः प्रतिविम्बैः समेत्य मि-
 लित्वा रुद्रस्य भूमा यज्जलमेकादशत्वं तस्यापि स्पर्द्धावशादिजि-
 गोषया जेतुमिच्छया उपदशमूर्त्तितामेकादशमूर्त्तितां धार-
 यता रतिस्वामिना कामेन समतां मास्यमियाय मदीयः शत्रु-
 र्यधेकादशत्वं धारयति तर्हि मयापि तावत्सह्याकेन भवितुं
 युक्तमिति । एकादशत्वं यदि कामो धारयेत्तर्हि भैमीदशनरा-
 मश्चातम्वप्रतिविम्बमम्बुधो दशमूर्त्तिधारो नलस्तेनोपगीये-

आख्यतेऽप कुरु कोपलोपनं
पश्य नश्यति कृशा मधोर्निशा ।
एवमेव तु निशान्तरे वरं
रोपशेषमनुरोत्थसि क्षणम् ॥ १४० ॥

तेत्यभूतोपमा । रुद्रभीतीति पाठे एकादशभ्यो रुद्रेभ्यो भीतेः
विजिगीषया तदपाकरणाद्धेतोर्द्येकादशमूर्त्तितां मदनो धा-
रयेत्तर्हि स्वप्रतिबिम्बयोगादेकादशमूर्त्तिर्नलक्ष्मेनोपमीयेतेत्य-
र्थः । प्रणामवशात्तन्त्रखेषु प्रतिबिम्बित इति भावः । दशानां
समीपे उपदशाः । सङ्ख्या व्ययेति (पा० २।२।२५) समासः ।
बहुव्रीहौ बहुव्यय (पा० ५।४।७३) इति डच् । उपदशा मूर्त्तयो
यस्येति समासः ॥ १३८ ॥

आख्यतेति । एष तां इति आख्यत अत्रोचत् । इति किं ।
हे भैमि त्वं कोपलोपनं कुरु । मधोर्वमन्तस्य कृशा दिनापेक्षया
स्वभावत एवाल्पपरिमाणा अथ च प्रतिक्षणमपचीयमाना निशा
नश्यतीति, पश्य कोपापरित्यागे एवमकारेणावशिष्टा रात्रिर्ग-
मिष्यति, तस्मात् कोपं मुञ्च । तु पुनस्त्वं एतमेव रोपशेषं निशा-
न्तरे आगामि रात्र्यन्तरे दिनापेक्षया अधिकपरिमाणायां
शिथिरतुरात्रौ क्षणमात्रं अनुरोत्थसि कामयिष्यसे चरमे
तन्मनागिष्टं शिष्टं कोपं तदा कुरु इदानीं सम्भोगार्थं प्रमत्ता
भव । सर्वं कोपमिदानीमेव चेत् करिष्यमि तर्हि तदा किं करि-
ष्यमि तस्मादस्य कोपं निशान्तरार्थं व्यापयेति लौकिकरीत्या-

साऽथ नाथमनयत्कृतार्थतां
 पाणिगोपितनिजाङ्घ्रिपङ्कजा ।
 तत्प्रणामधुतमानमाननं
 स्मेरमेव सुदती वितन्वती ॥ १४१ ॥
 तौ मिथो रतिरसायनात् पुनः
 सन्नुभुक्षुमनसौ बभूवतुः ।

धुना तावत् कोपं त्यजेति तं मैत्रीं प्रार्थयति स्नेहार्थः । आख्यत ।
 च चिह्नः ख्याञ् (पा० १।४।५४) क्तः । अस्मि तिवक्तीति (पा० ३।
 १।५९) अङ् । ङित्वात्तङ् ॥ १४० ॥

येति । अथ प्रणामभाषणानन्तरं प्रणामं मा कार्षीरित्या-
 दिवचनपूर्वकं पाणिभ्यां गोपिते निजाङ्घ्रिपङ्कजे यथा तथा तस्य
 प्रणामेन धुतो निरस्तो मानः कोपजमौदामीन्धं यस्मैवभूतं आननं
 प्रसादात् स्मेरं मञ्जितमेव वितन्वती कुर्वाणा मती सा सुदती
 नाथं कृतार्थतां कृतकृत्यतां अनयत् प्रापयामास तावन्मात्रेण
 प्रसन्नाभूदिति भावः ॥ १४१ ॥

ताविति । तौ मिथो ऽन्योन्यरतिरसस्यानुरागरमस्यायनात्
 प्राप्तेः परस्परानुरागविवृद्धेर्हेतोरेव च प्रीतिरेव रसायन प्र-
 शान्तसुरतेच्छायाः पुनरुज्जीवनौयधं तस्माद्धेतोः पुनः सन्नुभु-
 क्षुमनसौ सुरताभिजापिचिन्ता यभूवतुः । द्वितीयसुरतेष्कू जाता-
 वित्यर्थः । स पुनः रजजिज्ञयोर्भनोरथं द्वितीयसुरतवाङ्मर्षा
 न चक्षमे विपेक्षेयतः दुष्टा अनिर्जन्म यस्यास्तथा । अस्म्य जीवितं

चक्षमे न तु तयोर्मनोरथं
 दुर्जनी रजनिरल्पजीवना ॥ १४२ ॥
 स्वप्नमात्तशयनीययोस्तयोः
 स्त्रैरमाख्यत वचः प्रियां प्रियः ।
 उत्सवैरधरविम्बपानजैः*
 सान्तरायपद्मन्तरान्तरा ॥ १४३ ॥

सत्त्वं यस्यास्तादृशी सञ्जातप्रभातसमया । अथ वान्स्यायुषो जन्म
 दुष्टमेवेति । यद्वा प्रभातस्य आसन्नत्वादिरहस्यभावनावज्ञाद्वा
 दुष्टा व्याकुला जनो नवोढा यस्यां सा दुर्जनी । समोगेष्वा तु
 तयोर्न निवृत्ता परं प्रभातसमयस्य सञ्जातत्वात्समोगं न चक्र-
 तुरिति भावः । अन्योऽपि सुरतविषये यद्द्रव्यायनं वीर्यवृद्धार्थ-
 नौषधं सेवमानः पुनः पुनः सुरतेष्कुर्भवति । अन्पचित्ताऽन्यापि
 दुष्टा बधूः सपत्न्यादिः स्त्रीपुंसयोः समोगं न समते । जगनं
 जनिः । जनिघमिभ्यामिण् (सि० कौ० । उ० ४ पा० २०२ पत्रे) ।
 जनिवद्भोरिति (पा० ७।३।३५) न वृद्धिः । ब्रलोप इति (पा०
 ६।३।१११) दीर्घः पचे समासान्तविधेरनित्यत्वात्कवभावः
 ॥ १४२ ॥

स्वप्नुमिति । स्वप्नुमात्तं शयनीयं शय्या याभ्यां तयोर्मध्ये प्रियः
 प्रियां प्रति स्त्रैरं रहमि म्यितत्वात्स्वच्छन्दं यथा तथा आख्यत

देवदूत्यमुपगत्य निर्दयं
 धर्मभोतिहृततादृशागसः ।
 अस्तु सेयमपराधमार्ज्जना-
 जीवितावधि नलस्य वय्यता ॥ १४४ ॥
 स क्षणः सुमुखि यत्त्वदीक्षणं
 तच्च राज्यमुक्त्येन राज्यसे ।

अत्रोचत् । किमूतं वचः परस्परमधरविम्वस्य धामं तज्जैहस्यैः
 परमानन्दकारणैर्निमित्तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये खान्तरायाणि
 विघ्नानि कियन्तं कालं अनुचारितानि सुप्तिङन्तानि पदानि
 यत्र ॥ १४३ ॥

किमुवाचेत्याह । देवेति । देवदूत्यमुपगत्य अङ्गीकृत्य निर्दयं
 यथा तथा धर्माङ्गीत्या चित्तशुद्ध्या दूत्याकरणे प्रतिश्रुतापरि-
 पालनादुद्धर्मा लुप्येतेति लुप्यमानादुद्धर्माङ्गीत्या धर्मस्यैव वा भो-
 तिर्नलोपलक्षणा तथा हेतुभूतया कृत तादृशमनिर्व्विध्यं भवत्
 पीडनरूपमुक्तप्रकारमागोऽपराधो येन तस्यापराधिना नलस्य
 मम जीवितावधि यावज्जीवं या वय्यता भवदधीनता सेयम-
 पराधस्य मार्ज्जना शोधयित्री अस्तु । अद्यप्रवृत्ति यावदहं
 जीवामि तावत्तव वय्यः किंकर एवेति प्रतिज्ञां मत्वा

तन्नलस्य सुधयाऽभिषेचनं

यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४५ ॥

शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं

किं शिवाह्वघटनं शिवस्य वा ।

महानुत्सवः शोभनवदनत्वादेवेत्यर्थः । अथ च यत्र महत्त्यपि काले भवदोषणं स महानपि कालः सुखरूपत्वात् क्षणतुल्यः सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः । तथा येन त्वद्विषये मदीयेन मद्विषये त्वदीयेन व्यापारेण त्वं रञ्ज्यसे प्रीता भवामि, तच्च तदेव मम उरु राज्यं त्वदनुरागहेतुर्यापार एव साक्षाज्ज्ञं न तु सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः । तथा यस्त्वदङ्गस्य परिरम्भ-विभ्रमः आसिङ्गनविहासः तच्छरीरेण मदङ्गे छतो वा परि-रम्भविभ्रमः तदेव नलस्य मम सुधयाऽमृततेनाभिषेचनं अभितः स्नानं । सुधाभिषेकादपि भवदङ्गसङ्गः सुखकर इत्यर्थः । सर्वथा तमेव मम सकलपुरुषार्थमर्ब्वस्वभूतामीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

शर्मेति । हरेः श्रीविष्णोः हृदि प्रियार्पणं सत्तयाः न्यापनं किं नाम शर्म सुखं । तथा वा अथवा शिवस्य शिवायाः पार्वत्या अर्द्धेन घटनं किं शर्म तदप्यन्योयः । तर्हि किं नाम परमं सुखमित्याशङ्क्याह । ननु तन्वि भैमि महेषु सुरतोत्सवेषु तव तं अतिप्रसिद्धं सरिदुदन्वतोर्नदीममुद्रयोरिवान्वयं मन्त्र-मभिषज्जलोपलम्भेन तादात्म्यलक्षणं अयमहं अयं शुभावह-विधिरूपं वा मन्त्रं कामये वाञ्छामि इष्टदेवताभ्य इति

देवदूत्यमुपगत्य निर्दयं
 धर्मभीतिकृततादृशागसः ।
 अस्तु सेयमपराधमार्ज्जना-
 जीवितावधि नलस्य वश्यता ॥ १४४ ॥
 स क्षणः सुमुखि यत्त्वदीक्षणं
 तच्च राज्यमुरु येन रज्यसे ।

अवोचत् । किम्भूतं वचः परस्परमधरविम्वस्य पार्श्वं तज्जीरुत्वैः
 परमानन्दकारणैर्निमितैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये सान्तरायाणि
 विघ्नानि कियन्तं कालं अनुचारितानि सुप्तिङन्तानि पदानि
 यच्च ॥ १४३ ॥

किमुवाचेत्याह । देवेति । देवदूत्यमुपगत्य अङ्गीकृत्य निर्दयं
 यथा तथा धर्माङ्गीत्या चित्तशुद्ध्या दूत्याकरणे प्रतिश्रुतापरि-
 पासनादुर्मो लुप्येतेति लुप्यमानादुर्मोङ्गीत्या धर्मस्यैव वा भी-
 तिर्नलोपलक्षणा तथा हेतुभूतया कृतं तादृशमनिर्ज्याच्यं भवत्
 पीडनरूपमुक्तप्रकारमागोऽपराधो येन तस्यापराधिना नलस्य
 मम जीवितावधि यावज्जीवं या वश्यता भवदधीनता सेयम-
 पराधस्य मार्ज्जना शोधयित्री अस्तु । अद्यप्रभृति यावदहं
 जीवामि तावन्तव वशः किंकर एवेति प्रतिज्ञां तव्यां मत्ता
 तमपराधं समस्तेत्यवोचदिति भावः । मार्ज्जना प्यन्ताङ्गावे
 युष् ॥ १४४ ॥

म इति । हे सुमुखि यत्त्वदीक्षणं म एव नलस्य मम क्षणा

तन्नलस्य सुधयाऽभिपेचनं
यस्त्वदङ्गपरिरम्भविभ्रमः ॥ १४५ ॥
शर्म किं हृदि हरेः प्रियार्पणं
किं शिवाह्वघटनं शिवस्य वा ।

महानुत्सवः शोभनवदनत्वादेवेत्यर्थः । अथ च यत्र महत्तपि
काले भवदीक्षणं स महानपि कालः सुखरूपत्वात् क्षणतुल्याः
सुखेनातिवाहितुं शक्य इत्यर्थः । तथा येन त्वदिष्ये मदीयेन
मदिष्ये तदीयेन व्यापारेण त्वं राज्यमे प्रीता भवसि, तच्च तदेव
मम उरु राज्यं तदनुरागहेतुर्व्यापार एव साप्ताज्यं न तु
सकलभूमण्डलाधिपत्यमित्यर्थः । तथा यस्त्वदङ्गस्य परिरम्भ-
विभ्रमः आलिङ्गनविलासः तच्छरीरेण मदङ्गे कृतो वा परि-
रम्भविभ्रमः तदेव नलस्य मम सुधयाऽमृतेनाभिपेचनं अभितः
स्नानं । सुधाभिपेकादपि भवदङ्गसङ्गः सुखकर इत्यर्थः । सर्वथा
तमेव मम सकलपुरुषार्थसर्वस्वभूतासीत्यर्थः ॥ १४५ ॥

शर्मेति । हरेः श्रीविष्णोः हृदि प्रियार्पणं लक्ष्म्याः श्यापनं
किं नाम शर्म सुखं । तथा वा अथवा शिवस्य शिवायाः पा-
व्यत्या अर्द्धेन घटनं किं शर्म तदप्यन्योयः । तर्हि किं नाम
परमं सुखमित्याशङ्क्याह । ननु तन्वि भैमि महेषु सुरतोत्सवेषु
तव तं अतिप्रसिद्धं सरिदुदन्वतोर्नदीममुद्रयोरिवान्वयं सम्ब-
न्धमभिधजलोपलम्भेन तादात्म्यलक्षणं अयमहं अयं शुभावह-
विधिरूपं वा सम्बन्धं कामथे वाञ्छामि इष्टदेवताभ्य दत्ति

कामये तव महेषु तन्वि तं
 नन्वयं सरिदुदन्वदन्वयम् ॥ १४६ ॥
 धीयतां मयि दृढा ममेति धी-
 र्वक्तुमेवमवकाश एव कः ।
 यद्विधूय त्वणवदिवस्यति
 क्रीतवत्यसि दयापणेन मां ॥ १४७ ॥

शेषः । महेषूत्सवेषु मध्ये तव सरिदुन्वत्त्वमेव कामये नलन्यदिति
 वा । हरेर्हृदि प्रियार्पणे शिवस्य च शिवार्द्धघटने आलिङ्गना-
 दीनां पृथक्स्थितभिन्नदेहसाध्यत्वादालिङ्गनादिजन्यं सुखं ता-
 वन्नास्येव किन्त्विकदेशस्पर्शमात्रजन्यमेवास्ति तस्मादावचोयर्थंदि
 पृथक्तां तर्हि तदा सुरतसमये क्षीरवदेकीभावोऽस्तु । यद्यपृथ-
 क्कामिष्ट तर्हि नदीसमुद्रजलवन्तादात्म्यमेव भवतु न तु हरि-
 लक्ष्मादिवद्भेदोक्षेख इति भावः । नन्वहमित्यपि पाठः । तव
 मयेचेति पाठे अयमहमिह भूलोके मया सह ते तव तादृशं
 सरिदुदन्वत्त्वं कामय इत्यर्थः ॥ १४६ ॥

धीयतामिति । हे भैमि मयि त्वं ममेति धीर्निश्चिता बुद्धि-
 र्धीयतां न्यस्यतां । मयि स्वबुद्धिरासंसारं त्वया क्रियतामिति
 वक्तुमेव अभिधातुमणवकाशः अवसर एव कः अपि तु तालिकेऽर्थं
 एवं वक्तुमवकाशलेशोऽपि नास्ति । यद्यस्माद्धेतोः दिवस्यतिमिन्द्रं
 त्वणवत्पूजेन तुल्यं वर्त्तते त्वणवदेव यथा तथा त्वणमिव परित्यज्य
 दयारूपेण पूजेन मुच्येन मां क्रीतवत्यसि । उदामोने हि मम

गृण्वता निम्नतमालिभिर्भव-
द्वाग्विलासमसृष्टमया किल ।

मोघराघवविवर्ज्यजानकी

आविणो भयचलासि वीक्षिता ॥ १४८ ॥

बुद्धिः कार्येत्यारोपः प्रार्थ्यते । विक्रीय मूढ्येन गृहीते वस्तुनि तु
स्वतं न्याय्यमस्येवेति तदारोपो न प्रार्थ्यत इत्यर्थः । यदि मयि
स्वतं नाभविष्यत् तर्हि इन्द्रं परित्यज्य मां नावरिष्यः वृत्त-
वत्यसि तावत् तस्मादेवमपि मया याचितुमशुक्त मेवेति । तव किं-
करोऽस्मीति भावः । दिवस्यति दयापणेनेत्येताभ्यां इन्द्रापेक्षया
तदपेक्षया बाह्यमतितरां गुणवानिति वृत्त इति न किन्तु मद्-
रणे तव हृषैव हेतुः । सा यावज्जीवं कार्येत्यर्थः ॥ १४७ ॥

गृण्वतेति ॥ किल कदाचित् समये आलिभिः सखीभिः
सह असृष्टत् भवत्या वाग्विलासं कथामंवादं निम्नतं पश्चादा-
गत्य ज्ञातं यथा तथा वरदानाददृश्यत्वेनावगुण्ड यथा तथा
गृण्वता निम्नतं रक्षसि म्यितत्वात् मच्छ्रवणशङ्काभावात् स्पष्टं
स्वहृन्दं सखीभिः सह भवत्संवादं किल जनैः पश्चादागमनाद
दृष्टीकरणादिना कपटेन गृण्वतासता वा मया त्वं वीक्षिता
एवम्भूता दृष्टासि । किम्भूता मोघं वज्रौ परोक्षार्थे अकारणे
ओराघवेण विवर्ज्या त्यक्ता स्वप्निवैवानुरक्तापि जानकी गृणो-
तीति तच्छीला भीतेव भयेन स्वाद्यागशङ्कया भीत्या च व्याकु-
ला । तस्मात् किंकर्भूते मय्यन्यथाधीर्न कार्येति भावः । यदा

क्षुप्तपत्रविनिमीलितक्षुपात्
 कच्छपस्य धृतचापलात् पलात् ।
 त्वत्सखीषु सरटाच्छिरोधृतः
 स्वं भियोऽभिदधतीषु वैभवं ॥ १४८ ॥
 त्वं मदोयविरहान्मया निजां
 भीतिमीरितवती रक्षःश्रुता ।
 नेज्जिह्वास्मि भवतो तदित्ययं
 व्याहरद्वरमसत्यकातरः ॥ १५० ॥

यस्माद्धोता दृष्टासि तस्मादवश्यं मयि तवानुरागोऽस्तीति नि-
 श्चित्य धीयतां मयि विवेकुमयुक्तमिति भावः । राघवः गोत्रा-
 पत्ये विदादेराकृतिगणनादञ् । मङ्गले तु यज्जनेत्येति (पा०
 १।४।६४) अजोऽलुक् । तेन रघूणामन्वयं वक्ष्ये इति साधुः
 ॥ १४८ ॥

क्षुप्तेति स्वमिति युग्मं । अयं नलः तां प्रति इति वरमभीष्टं
 व्याहरत् उवाच । अभयदानं प्रादात् । इति किं । हे भैभि
 कदाचित् सखीषुमूढेन सह गोष्ठ्यां प्रसङ्गात् काकस्मादिभे-
 तीति तथैव कथ्यतामित्यन्यान्वयं भयहेतुमन्ने कृते क्षुप्तानि स्पृष्टानि
 पत्राणि यस्यैवग्नूतोऽङ्गुल्यादिना स्पृष्टमात्रः मन् विशेषेण
 निमीलितः मङ्गुचितस्वस्मात् क्षुपापञ्जालुमञ्जकादोषधिविशि-
 षात् मङ्गाद्यादयं सुतरां विभेमीति कयाचिदुक्तं । एतं वा
 पलं येन स्वभावत एव चमत्तः कच्छपस्य पलाशमांसात् अह-

सङ्गमय्य विरहेऽस्मि जीविका
यैव वामथ रताय तत्क्षणं ।

मिति अन्यथा कथितं । अनिशं शिरोधुतो मूर्ध्नां कम्पयतः
प्रतिक्षणमन्यवर्णात् सरटात् छकलासात् सकाशादहमिति
अपरचेत्येवं तत्सखीषु खं निजं भियोभयस्य वैभवं हेतुं अभिद-
धतीषु भाषमाणसु सतीषु कयाचिदस्माभिर्निजभयहेतुरुक्त-
स्त्वयापि कथ्यतामिति त्वं प्रत्युक्ते सति नलावियोगाद्धेतोरहं
विभेमि क्षणमात्रमपि तेन न भाव्यमिति तस्मादेव विभेमि
न त्वन्यस्मादिति मदीयविरहाग्निजां भीतिं रहमि ईरितवती
त्वं मया श्रुतामि यस्मात् तस्मात् माऽभैषीः । अहं भवतीं
कदाचिदपि नेज्झितासीति, यतः असत्ये नानाप्रलोभनविषये
कातरो भीरुः भाविनस्त्वागस्य दैवाधीनत्वान्नामत्यवादित्व-
मिति भावः । यदा असतीत्यकातरः सतीषु विषये भीरुरेव
अतस्तद्गुणनिराकरणार्थमेवमवददित्यर्थः । छुप्तेति छुपस्पर्श
इति तौदादिकात् अनिटो निष्ठा । शिरोधुत इति क्लिबन्तं
॥ १४८ ॥ १५० ॥

मङ्गेति । हे भैमि इत्यतो हेतोः कृष्टया कुपितयेव निद्रया
अस्यां रात्रौ आवयोर्नोपमद्यते आमन्नतथानभूयते । किमिति-
वितर्के । इति किं । हे भैमीननौ यैवाहं निद्रा विरहे विवा-
हात् पूर्वे वियोगममये वां युवां स्वप्नदर्शनादिवशात् सङ्गमय्य
संयोगं प्रापय्य युवयोः जीविकान्नि प्राणधारणहेतुरभूवमि-

हन्त दत्त्य इति स्मृत्यावयो-
 निर्द्रयाद्य किमु नोपसद्यते ॥ १५१ ॥
 ईदृशं निगदति प्रिये दृशौ
 सम्यदात् कियदियं न्यमोलयत् ।

त्यर्थः । तत्क्षणं तस्या मम सम्बन्धिनं क्षणं अवसरं वा अथ
 विवादानन्तरं स्वकार्यार्थं रताय युवां दत्त्यः । रात्रिलक्षणे-
 मदीयममय एव सुरतस्य क्रियमाणत्वात् हन्त कष्टमनुचितं
 कृतं उपकारं न स्मरय इत्यर्थः । आपदि कृतोपकारा हि
 तदीयेऽवसरे अन्यस्मै दत्तो सति कोपात् स्वामिसमीपं नागच्छ-
 तीति, आपदि कृतोपकाराया मम रात्रिरूपोऽवसरः सुरताय
 दत्तो युवाभ्यां, मद्यं तु मदीयावसरस्य लेशोऽपि न दत्तः प्रभा-
 तपर्यन्तं सुरतस्यैव करणादिति कोपवशादिति वाऽऽवयोर्निद्रा
 नायातीति नलसहामवोचदित्यर्थः । आप्रभातं ताभ्यां कामके-
 लयः कृता इति भावः । न क्षणमिति पाठे चैव जीविकां तस्यां
 मम रताय प्रीताय क्षणमन्यमपि ममयं न दत्त्य इति स्मृत्येति
 व्याख्येयं । मग्नमय स्वपि लघुपूर्वादिति (पा० ६।४।४ ६) णेर-
 यादेशः । जीविका कर्त्तरिण्युल्वां षष्ठी द्वितीया द्विवचने वा-
 मादेशः ॥ १५१ ॥

ईदृशमिति । इयं प्रिये ईदृशमेवम्प्रकारमन्यदपि निग-
 दति मग्नोऽपि मग्नदादुर्घात् सुरतानन्दजयमादिति यावत् ।
 मग्नोऽहेतोः दृशौ नेचे कियत् न्यमोलयत् किञ्चित् निमीलितवती

प्रातरालपति काकिले कलं
जागरादिव निशः कुमुदती ॥ १५२ ॥
मिश्रितोरु मिलिताधरं मयः
स्वप्नवीक्षितपरस्परक्रियं ।
तौ ततोऽनु परिरम्भसम्युटे
पोडनां विद्धतौ निद्रातुः ॥ १५३ ॥

अममञ्जातया निद्रया प्रयोजिकयेति शेषः । निद्रावित्यर्थः ।
आन्तो हि निद्राति सम्मदादेवं गदति सतीति वा दृष्टौ न्यमी-
लयन् । सम्मदादिव प्रियप्रियोक्तिवणसञ्जातहर्षवशादिवेत्यर्थः ।
आनन्दातिशयसुखमनुभवन् हि निमीलितदृग्भवतीति प्रती-
यमानोत्प्रेक्षा वा । कियदित्यनेन दृशोर्द्विनिमीलनस्य सूचित-
त्वाद्भन्यत् तस्याः सूचितं । केव। प्रातः कोकिले कलं मधुरास्युट-
ध्वनिं श्रोत्रसुखं आलपति मति कुमुदिनी इव यथा निमीलि-
तां तपला भवति तथेयमपि । कम्पादिव निशोरात्रिमन्मन्विना
जागरादिव । रात्रावनिद्रो हि प्रातर्दृशौ घूर्णनेन निमीलयति
कुमुदिन्यपि रात्रावनिद्रावशादिव प्रातर्निमीलयति, तस्मादि-
यमपि प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । न्यमीलितत् इति पाठे णौ चङि
भ्राजभामेति (पा० ३।४।३) याचिक उपधा इस्वः । जागरात्
भावेद्यञि जायो विचिष्णुर्ङित्त्विति (पा० ३।३।८५) दृष्टप-
वादो गुणः ॥ १५२ ॥

मिश्रितेति । ततोऽनु तादृक्प्रियभाषणमथ एव भैमीनिद्रा-
नन्तरं परिरम्भरूपे सम्युटे श्लेषपेटिकायामिति यावत् । तद्व

तद्यातायातरं हृष्टकलितरतिश्रान्तिनिश्वासधाराऽ-
जस्रव्यामिश्रभावस्फुटकथितमिथःप्राणभेदव्युदासं ।

बालावक्षोजपचाङ्कुरकरिमकरीमद्रितोर्वीन्द्रवत्-
स्थिङ्गाख्यातैकभावोभयहृदयमयाह्वन्द्वमानन्दनिद्रां ॥१५४॥

पुनरपि पीडनां गाढालिङ्गनं विदधतौ कुर्वाणौ तौ, मिश्रितौ
परस्परानन्तरालघटितौ ऊरू यस्यां क्रियायां तद्यथा भवति
तथा, मिथः पानवशादन्योन्यमिलितावधरौ यस्यां क्रियायां
तद्यथा भवति तथा, खप्त्रे वीक्षिताः परस्परक्रियाः अन्योन्याचुम्ब-
नादिधापारा यस्यां तद्यथा तथा निदद्रुतः । चीरनीरा-
लिङ्गनं कृत्वा निद्रितावित्यर्थः । पीडनां । प्लुतल्लाघुश्च ॥ १५४ ॥

तदिति । तत् इन्द्रं स्त्रीपुंसमिथुनं आनन्देन सम्भोगसुखभ-
रेण निद्रां अयात् प्राप । किम्भूतां निद्रासम्बन्धिनिश्वासानां याता-
यातयोर्निर्गमप्रवेशयोः सम्बन्धिनोरहस्यो वेगस्य क्लृप्तेन घ्राजेन
कलिता अङ्गीकृता या रतिश्रान्तिनिश्वासधाराः सुरतश्रम-
सञ्ज्ञातनिश्वासपरम्परास्तासामन्योन्यमजस्रमनवरतं सुतरां यो
यामिश्रभावः निद्रावशभैमोनासानिर्गतश्वासपरम्परासु निद्रा-
वशमलनामान्तर्गतनिश्वासपरम्पराः प्रविष्टा एवं वैपरित्ये । इति
मिश्रीभावार्थमिव यातायाते, तथा च अस्त्रे अस्त्रप्रवेशवदन्योन्य-
निश्वासपरम्पराणां यो नितरामभेदोपलभ्य इति यावत् । तेन
कथंभूतेन स्फुटं स्पष्टं कथितो मिथोऽन्योन्यस्य प्राणभोगो भेदव्युदा-
सो भेदनाशः प्राणैक्यं यस्य तत् । तथा बालाया वक्षोजा स्तनी
तच्च पचाङ्कुराः पचवल्लीभूताः तत्पचवल्लीषु वर्त्तमानाः करिम-

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटानङ्कारक्षोरः सुतं
श्रीक्षीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामङ्गदेवी च यम् ।
यातोऽस्मिन् शिवशक्तिसिद्धिभगिनी सौभ्रात्रभव्ये महा-
काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गोऽयमष्टादशः ॥१५५॥

कार्यः कस्युर्यादिरचिता हस्तिमकर्यन्ताभिर्मुद्रितं चिह्नितं नि-
द्रासमयकृतगाढालिङ्गनवयात्संलग्नप्रतिरूपकं कृतं उर्वोद्भवच-
क्षद्रूपं चिह्नं तेनाख्यातो नितरां स्पष्टं कथित एकभाव एकत्वम-
भेदो यस्यैवमूतमुभयोर्भेदीननयोर्हृदयं वचःस्यलमय च चित्त-
पत्रं । यातेत्यादिवासेत्यादि च द्वयं क्रियाविशेषणत्वेन वा
योग्यं । आत्मैक्यं शरीरैक्यञ्च क्रमेण वर्णितमिति ज्ञेयं । उभ-
योरपि मिश्रितश्यामत्वादेकप्राणशब्दश्लेषादुत्प्रेक्षितं ॥ १५४ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाद्धे पूर्ववत् । शिवस्य शक्तेश्च सिद्धिर्यत्र
शिवशक्तिमाधनं यत्र कृतं शिवशक्तिमाधननामा गन्धः । शिवभ-
क्तौति पाठे शिवस्य भक्तिः सिद्धिर्यत्र शिवभक्तिप्रतिपादको गन्ध-
विशेषः तस्य भगिनी एककर्तृकत्वात्तस्य विषये सौभ्रात्रेण शोभ-
नभ्रात्रभावेन भव्ये प्रशक्ते तत्तुल्यमरमशब्दार्थन्यासे नलीयच-
रिते अष्टादशानां पूरणः सर्गः समाप्तः । शिवभक्तिमिद्धिरपि
मया कृतेति सूचितं । सौभ्रात्रमित्यत्र भावे युवांश्चित्वादण् ।
अष्टादशः । तस्य पूरणेडट् (पा० ५।२।४८) ॥ १५५ ॥

इति श्रीवेदरकरोपनामश्रीनारायणपण्डितकृते नैषधीय-
प्रकाशे अष्टादशः सर्गः समाप्तः ॥

उत्तरनैपथ्यचरिते ।

ऊनविंश सर्ग ।

श्रीलक्ष्मीनृसिंहैः गयत ।

निशि दशमितामालिङ्गत्यां विवोधविधित्सुभि-
निपथवसुधामोनाङ्गस्य प्रियाङ्गमुपेयुष ।

श्रुतिमधुपदस्तग्वैदग्धीविभावितभाविक-
स्फुटरसमृशाभ्यक्ता वैतालिकैर्जगिरे गिर ॥ १ ॥

निशीति ॥ सर्गसङ्गति स्रष्टा । वैतालिकैर्वन्दिभिर्गिरो ज-
गिरे, ऊचिरे । किम्भूतै । निशि रात्रौ । बाह्य वृद्धिर्वपु पुष्टि
प्रज्ञोत्साहो बल मद दशकेन निवर्त्तन्ते मन पञ्चेन्द्रियाणि
चेति वचनाद्दशदशकस्य शतायुष पुरुषस्यावसानोपलक्षकाऽवस्था
विशेषो दशम स विद्यते येषां ते दशमिनो वृद्धास्तेषां भावो
दशमिता तामालिङ्गत्या अवसानं प्राप्ताया सञ्ज्ञातप्राप्तप्रभा
ताया यामिन्या प्रियाङ्ग भैमीममीपमुपेयुष प्राप्तवत्तया सप्त
निद्रितस्य निपथदेशवसुधाया मोनाङ्गस्य कामस्य नलस्य विवो
धार्थ गिर विधित्सुभि कर्तुमिच्छुभि । कोदृशो गिर श्रोतृणा
श्रुत्यो अवणयोर्मधु अमृतरूपा अतिमधुरा पदस्तक् सुप्तिङन्त
पदमाप्ता तस्या वैदग्ध्या वक्रोक्तादिरचनाचातुर्येण विभाविता

जय जय महाराज प्राभातिकीं सुपमामिमां
सफल्यतमां दानादक्षणे र्दरान्नसपक्ष्मणोः ।

ध्वनिवृत्त्या व्यञ्जनाव्यापारेण प्रकाशिता भाविका रत्यादिभ्या-
यिद्यभिचारिमदकारिरूपैर्भावैर्युक्ता, ज्ञापिता इति यावत् ।
तादृशाः स्फुटाः प्रमन्नतरलेन वालिग्रैरपि प्रतीता ये रमाः
शृङ्गारादयसौम्यं नितरामभ्यक्ताः सर्वतः मित्राः एकपदमपि
नीरसं यासु नास्ति अतिरसिका नलप्रवोधार्यं भागधैर्मधुरं
प्रातर्वर्णनमारब्धमित्यर्थः । रत्यादयः स्यायिभावाः निर्वेदाद-
यस्तयस्त्रिंशद्व्यभिचारिणः । वैतालिका बोधकरा इत्यमरः ।
दशमोऽवस्थाविशेषो विद्यते यस्यासौ दशमी, अति वृद्ध इति
योगरूढोऽयं शब्दः । दशमिन्या वृद्धाया भावो दशमितेति वा ।
विशिष्टशालो वितान्नः सन्नित्यं येषां ते वैतालिकाः शिन्पमिति
(पा० ४।४।५५) ठक् । मौखगायिका इत्यर्थः । तदुक्तं । वैता-
लिकासु कथ्यन्ते कविभिः मौखगायिकाः । राज्ञः प्रबोधममये
घण्टाशिन्पान्तु घाष्टिकाः । जगिरे गैशब्दे कर्माणि तद् । अ-
स्मिन् सर्गे ब्रूम इति यावद्भरिणी वृन्दः ॥ १ ॥

जयेति ॥ भो महाराज त्वं जय जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व ।
त्वं इमां प्रत्यक्षदशां प्राभातिकीं प्रातःकालमन्त्रां मन्थादि
जनितां सुपमां परमां मोभां दरमीयत् अलमे तत्कालमेव
निद्रात्यागादीषहूर्णनयुतेऽर्हान्निमित्तपक्ष्मणी ययोरक्षणेर्नव-
योक्तयोर्दानात् विषयोकरणाद्देतोः सफल्यतमां, अतितमां

प्रथमशकुनं शय्योत्थायं तवास्तु विदर्भजा
 प्रियजनमुखांभोजान्तुङ्गं यदङ्ग न मङ्गलं ॥ २ ॥
 वरुणगृहिणीभाशामासादयन्तममुं रुची-
 निचयसिचयांशांशभ्रंशक्रमेण निरंशुकं ।

सफलां कुरु । तत्कृतदर्शनेनेयं धन्या भविष्यति तस्माच्छीघ्रमु-
 द्बुध्यसेति भावः । विदर्भजा शय्योत्थायं शय्यायाः सकाशाच्छी-
 घ्रमुत्थाय तव प्रथमं पूर्वं प्रातःकालभवं च शकुनं शुभसूचकं
 प्रशस्तमस्तु तत्स्थाने भैरवेव भूयात् । उत्थितः सन् प्रथमोत्थि-
 तभैरवोमुखमेव प्रथमं पश्येत्पर्यं । यद्यस्मात् हे अङ्ग स्वामिन्
 प्रियजनस्य मुखांभोजादन्यत् तुङ्गमुत्कृष्टं मङ्गलं शुभावहं वस्तु
 नास्ति । प्रातरुत्थाय प्रथमं प्रियजनमुखदर्शनं कर्त्तव्यमिति
 लौकिकी न्यतिः । तत्तः पूर्वं भैरवोत्तिष्ठत्विति भावः । दरा-
 लसपक्ष्मत्वं तत्कालमुद्बुध्य जातिः । पञ्चाङ्गयनं पूर्वमुत्था-
 नमित्युत्तमकुलस्तीजातिश्च । जय जयेति वीर्यायां द्दिरुक्तिः ।
 प्राभातिकीं प्रभाते भवेति, कालाह्वन् । सफलयतमां सफल-
 गन्धात् तत् करोतीति (पा० २।१।२६।वा० १) एवन्ता सौदि-
 तमपि किमेत्तिडित्यामुः (पा० ५।४।११) । शय्योत्थायं अपादाने
 परीक्षायामि (पा० २।४।५२) एमुल् ॥ २ ॥

वरुणिति ॥ हे राजन् हरेरिन्द्रस्य महिषी राज्ञी अमौ प्राची
 हरित् दिक् दनः प्राग्भागे अङ्गः प्रारम्भभागा एव निजमुद्यं
 तम् तिमिरत्यागे प्रसादमिषाद्यैर्मन्त्रप्याजात् गौरं सद्यसं धत्ते

तुहिनमहसं पश्यन्तीव प्रसादमिषादसा
निजमुखमितः स्मेरं धत्ते हरेर्महिषो हरित् ॥ ३ ॥
अमहतितरास्तादृक् तारा न लोचनगोचरा-
स्तरणिकिरणा द्यामञ्चन्ति क्रमादपरस्पराः ।

विभर्त्ति, उत्प्रेक्षते । कथंभूतेव । वरुणस्य शुद्धिर्णो भार्या प्रतीची-
माश्रमासादयन्तं अभिगच्छन्तमतएव हृद्योनिचयस्य कान्ति-
समूहरूपस्य सिचयस्य वस्त्रस्थांश भागास्तेषामपि अंशेन लेशेन
भ्रंशस्तस्य क्रमेणैकैकभागापागमक्रमेण निर्गता अंशवो यस्य नि-
रंशुकं, अथ च विवस्त्रं अमुं तुहिनमहसं पश्यन्तीव । मय्यनुरक्त-
स्त्वभ्युदयभागऽभूदिदानीमेतस्यामनुरक्त दमां दशामापन्नोऽय-
मितीव हसतीत्यर्थः । अन्यापि नारी अनुरागातिविक्रलं गल-
दस्त्रं परस्त्रीमेवमानं विटं दृष्ट्वा मुखं स्मेरं करोति । प्राच्या-
मखोदयोऽभूत् । प्रतीच्यां वरुणकिरणप्रसरणवशाच्चन्द्रेनिः-
प्रभोऽस्तं जिगमिपुरस्ति । तस्माच्छीघ्रं बुद्धास्तेति । अंशेन भ्रंशः
दृश्यतेति (पा० २।१।३०) योगविभागात् समामः । ततः
पृथोसमामः । इतः सप्रत्यर्थेतमिः । एवम्भूतं चन्द्रं पश्यन्ती इतो
ऽस्माद्धेतोरिवेति इतो दृग्ग्रमानादस्मात् प्रसादमिषादिति वा ।
सम्बन्धे पक्षस्येव ॥ ३ ॥

अमहतीति ॥ भो राजन् अमहतितराः स्वरूपेणैव सज्जा-
तरा ध्रुवासंधत्यादयस्ताराः इदानीं तादृक् पूर्ववद्वोचनगो-
चरा न भवन्ति स्वरूपेण सज्जत्वात् । पूर्वमपि चक्षुश्रुतापि

कथयति परिश्रान्तिं रात्रौतमः सहयुद्धना-

मयमपि दरिद्राणप्राणस्तमोदयितस्त्रिषां ॥ ४ ॥

महता यत्नेन या दृश्यन्ते ता दृढानां सर्वथा न दृश्यन्त एव
इत्यर्थः । तादृशो बज्रसङ्घाः पूर्वस्थूलाः प्रकाशमानाश्च यास्ता-
रकाः स्वात्यार्द्रादयस्ताः मयमपि सुतरामन्याः सूक्ष्माश्च सत्या
नेत्रगोचरा न भवन्तीति वा । यस्मात् तरणैः सूर्यस्य किरणैः
अपरस्परैः अहमहमिकया सततमविच्छेदेन प्रवृत्ताः सन्तः
क्रमात् द्यां गगनं अश्नुन्ति गाहन्ते । सूर्यकरस्पर्शवशाच्च प्रभ-
त्वात् तारा न दृश्यन्ते इत्यर्थः । तथा दरिद्राणाः क्षीणाः
प्राणाः असौ यत्नेन भूतोऽस्मिन् जिगमिषुः । अयं तमोदयितो
निशानाथश्चन्द्रोऽपि रात्रौतमसा सह युद्धनां सङ्ग्रामं कुर्व-
तीनां निजस्त्रिषां परिश्रान्तिं सामस्येन ग्लानिं रणपातं च
कथयति । न केवलं त्रिष एव दरिद्राणप्राणाः किन्तु चन्द्रोऽपि
इत्यपि शब्दार्थः । अतिशयेन महत्योमहतितराः । ग्रह्येति
(पा० ६।१६।४१) ह्रस्वः । ततो न समासः । गोचरः पुमान् ।
अपरे च परे च अपरस्परैः अपरस्य क्रियासातत्य इति (पा० ६।
१।१४४) सुट् । द्यां सततमविच्छेदेनाश्नुन्तीत्यर्थः । सह युद्धनां
सहैवेति (पा० ६।१।८६) युधेः कनिषि वनोरचेति (पा० ४।१।७)
डीप् रेफान्तादेशस्य प्राप्नो वनोनश्च (पा० ४।१।७।वा० १)
इति निषेधाच्चभवतः । दरिद्राण इति दरिद्रातेरार्धधातुक
इत्यादिना (पा० ६।४।१२४।वा० १) प्राप्नोणालोपो, न दरि-

स्फुरति तिमिरसोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
 पुस्तितगरुच्चच्चच्चूपुटस्फुटचुम्बितः ।
 अपि मधुकरी कालिमन्या विराजति धूमल-
 च्छविरिव रवेर्लालक्ष्मीं करैरतिपातुकैः ॥ ५ ॥

द्राघंके लोपो दरिद्राणे च नेथत इत्यादि (पा० ६।४।११४।
 कारिका) निषेधात् भवति ॥ ४ ॥

स्फुरतीति॥ भो राजन् तिमिरस्य सोमः समूहः लाक्षाक्ष्मीं
 अतिपातुकैः अतिक्रामद्भिः ततोऽप्यधिकं रक्ततरैः रवेः करैः कृत्वा
 पुष्पां बहूनां मितगहनां श्वेतपद्माणां हंसानां चञ्चद्भिश्चपलैः
 अरुणैश्च विलम्बद्भिर्वा चक्षुपटैः स्फुटं यथा तथा चुम्बितः स्फुटः
 पङ्कस्य प्रपञ्चः समूह इव उच्चकैः अतितरां स्फुरति शोभते ।
 तिमिरसोमः प्रविष्टसूर्यकिरणस्पर्शात् विमखननार्थं पङ्कम-
 ञ्चप्रविष्टहंसारुणवल्लयचक्षुपुटशबलपङ्कवच्छोभतेतरामित्यर्थः ।
 तथा आत्मानं कालीं मन्यते कालिमन्या अतिरुणा च भ्रमर्य-
 पि अरुणतरैः सूर्यकिरणैः धूमलच्छविरिव कृष्णारुणकान्तिरिव
 शोभतेतरां । सूर्यकरा प्रसृताः तिमिरं चाऽस्योभूतमिति
 भावः । धूमलौ कृष्णलोहितावित्यमरः । उच्चकैरव्ययत्वादकच् ।
 मधुकरी आतिवाचित्वाडीप् । कालिमन्या आत्ममानेदयेति
 (पा० १।१।८३) छश् । दिवादित्वात् ग्यन् स्थित्यनव्ययस्येति
 (पा० ६।३।६६) ह्रस्वः । अरुर्दिपदिति (पा० ६।३।६७) मुम् ।
 लाक्षाक्ष्मीं नलोकेति (पा० ९।१।६८) षष्ठीनिषेधः ॥ ५ ॥

रजनिवमथुप्रालेयान्मःकणक्रमसंभृतैः
 कुशकिशलयस्याक्षैरग्रेष्यैरुदविन्दुभिः ।
 सुपिरकुशलेनायःसूचीशिखाकुरसङ्करं
 किमपि गमितान्यन्तर्मुक्ताफलान्यवमेनिरे ॥ ६ ॥
 रविरुचिश्चचामोङ्कारेषु स्फुटामलविन्दुतां
 गमयितुममूरुचीयन्ते विद्यायसि तारकाः ।

रजनीति ॥ रजस्था वमथुवत् करिणीमुखान्निर्गतजलवत्
 प्रालेयान्ममो हिमजलस्य कणां लेशास्तेषां गलनक्रमेण संभृतैः
 सञ्चितैः कुशकिशलयस्याग्रेष्वेवैरघस्यितैः सूचीतीक्ष्णायभागस्थि-
 तैरक्षैर्निर्मलतरैरुदविन्दुभिर्हिमजलकणैः कर्तृभिः मुक्ताफलान्य-
 वमेनिरे अवगणितानि, मौक्तिकतुल्यैर्जातानीत्यर्थः । किम्भूतानि
 मुक्ताफलानि, सुपिरे विवरकरणे कुशलेन मणिकारेण मध्ये कि-
 मपि लोकोत्तरं लोकं वा अयःसूच्या लोहसूच्या वेधनशला-
 कायाः शिखैव सूक्ष्मत्वादङ्कुरस्तेन मङ्करं मयोगं गमितानि प्रा-
 पितान्यर्द्धविद्वानोत्यर्थः । वमथुः करिणीकर इत्यमरः । द्वितो-
 युष् (पा० २।३।८८) । अग्रेष्वयैः अधिकरणे गतेः (पा० ३।१।
 १५) इत्यजन्ते शयञ्छब्दे शयवासेति (पा० ६।३।१८) सप्तम्या
 अलुक् । सूची छदिकारान्ङोन् । मङ्करं षड्दोरप् (पा० ३।
 ३।५०) ॥ ६ ॥

रवीति ॥ रवेः पौर्वाहिकयो रुचय एव अचः तामां प्रातः-
 काले रविकिरणानामृग्युपत्वात् “अग्निभः पूर्व्याह्ने दिवि देय ईयते

स्वरविरचना यासामुच्चैरुदात्ततयाहताः

शिशिरमहसो विम्वाद्स्मादसंशयमंशवः ॥ ७ ॥

यजुर्वेदे तिष्ठति मध्ये अङ्गः" इत्यादि श्रुतेः । अग्नेदेवाक्यानामो-
ङ्कारेषु प्रारम्भप्रवणेषु अथ च लक्षणया प्रारम्भेषु उदयसमयेषु
स्फुटां प्रकटां अमलां स्वरौघारणादिदोषरहितां अनुस्वार-
रूपां विन्दुतां गमयितुं प्रापयितुं अमूर्विहायमि स्थितास्ता-
रकाः केनाप्युचीयन्तेऽववयेन समृद्धान्त इव । वृत्तामललाद्यो-
ग्यत्वात् अल्पप्रणवा विन्दुनिर्माणार्थं एता गृह्यन्त इव ततो न
गृह्यन्त इत्यर्थः । प्रत्यूचमोङ्कारमद्वावात्तद्वाङ्म्यात्ताराविन्दू-
नामिति वङ्गत्वं । अथच ऊर्द्धं चीयन्ते नीयन्त इति यावत् ।
सूर्यप्रभोदय एव तारका नग्नन्तीति भावः । तथान्तमयोन्मु-
खादस्माच्छिशिरमहसश्चन्द्रस्य विम्वात्सकाशादंशवोऽप्यामाम्बु-
चामुच्चैर्नितरां उदूर्ध्वं आपततया गृहीततयाऽथच लक्षणवशा-
द्विप्राक्षतया उपरिस्थितितया च अथचोच्चैरुदात्त इति उदा-
त्तलक्षणयोगादुच्चैरुदात्तत्वेन योग्यत्वादुत्तमस्वरस्य विरचनाय
निर्माणयाऽसंशयं निश्चितं केनापि एता नीता इव । उदात्तस्य
शिरमि उपलभ्यमानत्व्याञ्चिकोर्द्धरेखा निश्च्यते । यजुर्वेदेवर-
कशाखायामुपनिषदि रुच्चैरुदात्तः समाहारः स्वरित इति
नक्षणं द्रष्टव्यं । चन्द्रकिरणानामणस्तमये उपरिणामित्वात्
सधोपरितनरेखातुन्यत्वादेवमुत्प्रेक्षितं । सूर्यप्रभोद्गमकमेण च-
न्द्रकिरणा अपि लगीभूता इति भावः । वृता इति पाठे स्वीकृ-

व्रजति कुमुदे दृष्ट्वा मोहं दृशोरपिधायके
भवति च नले दूरं तारापतौ च हनौजसि ।

लघु रघुपतेर्जायां मायामयोमिव रावणि-

स्तिमिरचिकुरग्राहं रात्रिं दिनस्ति गभस्तिराट् ॥ ८ ॥

ताः । असंशयं उभयत्रापि योज्यं । रवि चर्चा । अत्यक्त इति
(पा० ६।१।१२८) प्रकृति भावः ॥ ७ ॥

व्रजतीति ॥ गभस्तिराट् सूर्यः तिमिरमेव चिकुरास्तिमि-
रतुल्याः केशास्तेषु दृष्टीलेतिग्राहं रात्रिं दिनस्ति लघु श्रीर्ध्वं
विनाशयति । कः कामिव । रावणिरिन्द्रजित् मायामयीं माया-
निर्मितां रघुपतेर्जायां सीतामिव । कस्मिन् सति । वाक्यार्थस्य
कर्मात्मान्तदीयं हिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदे कौरवे मोहं संकोचं
व्रजति सति । अथ च सीताहिंसनरूपं कर्म दृष्ट्वा कुमुदाख्ये वानरे
मूर्च्छां गच्छति सति । तथा नले भवति त्वयि दृष्ट्वा सूर्यो-
दयसमयं ज्ञात्वा दृशोरपिधायके उन्मीलितनेत्रे सति । यदा
नले त्वयि नेत्रयोराच्छादके भवति सति । अथ नले वानर-
सेनापतौ दारुणं तदीयं कर्म दृष्ट्वा किमपि कर्त्तव्यमवयत्वाहुः-
खवशादा तारापतौ सुयोवे च दृशोरपिधायके हनौजसि च
निकौजस्ते स्नातवदने सति रात्रिर्गता रविर्दितः कुमुदं च
निमीलितं कमलं चोन्मीलितं चन्द्रश्च निःप्रभो जात इति
भावः । मायामय्याः सीताया वध इन्द्रजिता कृत इति रा-
मायणे । मायामयीं प्राचुर्येभ्यटिडीप् । रावणिः अपत्यायै-

त्रिदशमियुनक्रीडातल्पे विहायसि गाक्षते
निधुवनधुतस्रग्भागश्रीभरं ग्रहसङ्ग्रहः ।
मृदुतरकराकारैस्तूलोत्करैरुदरंभरिः
परिहरति नाखण्डो गण्डोपधानविधां विधुः ॥ ८ ॥

वाक्कादित्वादिज् । चिकुरयाहं सप्तम्यन्ते उपपदे समासतौ
(पा० ३।४।५०) इति ग्रहेर्णमुल् । गभस्तिभीराजते गभस्तिराट् ।
सत्सद्वियेति (पा० ३।२।६९) क्तिप् ॥ ८ ॥

त्रिदशेति ॥ ग्रहसङ्ग्रहः शुक्रादिस्थूलतारासङ्ग्रहः त्रिदश
देवास्तेषां मिथुनं तस्य क्रीडासम्बन्धिनि तल्पे मञ्चरूपे विहायसि
गगने निधुवनं सुरतसंमर्दः तेन धुता विकीर्णाः खजः पुष्प-
मालाः तामां भाग एकदेशस्तस्य श्रीभरं शोभातिशयं गाक्षरे
आलम्बते, तथा विधुः अखण्डः पूर्णः दृक्तखट्वः गण्डोपधान-
विधां कपोलतलाधः स्थाप्यमानदृक्तशुभ्रतरोक्षोर्ध्वकप्रकारं न
परिहरति त्यजति अङ्गीकरोत्येव, तदच्छोभत इत्यर्थः । किन्तूतो
विधुः मृदुतरकराकारैः अतिमृदुरंगिरूपैस्तूलोत्करैः कार्पा-
सममूहैरुदरंभरिः परिपूरितमध्यः । गण्डोपधानं मृदुतरका-
र्पासपूरितमध्यं दृक्तं शुभ्रं च भवति । मूलतरास्तारास्तन्य
विकीर्यमाणकुसुमतुल्या इतस्ततो दृश्यन्ते । चन्द्रोऽपि सौरप्र-
काशस्थामन्त्रलेन बहुचिताभिः स्वकान्तिभिः मध्यमेव पूरयन्त-
र्दितगण्डोपधानवस्त्रिशोभोऽस्तमयोग्मुखो जात इति भावः ।
सङ्ग्रहः ग्रहदृष्टान्तिग्रहसङ्ग्रहः (पा० ३।४।५८) त्यप् । उत्करः

दशशतचतुर्वेदीशाखाविवर्त्तनमूर्त्तयः

सविधमधुनाऽलङ्घुर्वन्त ध्रुवं रविरश्मयः ।

वदनकुदरेष्वध्येतृणामयं तदुदञ्चति

श्रुतिपदमयस्तोषामेव प्रतिध्वनिरध्वनि ॥ १० ॥

ऋदोरप् (पा० ३।३।५७) । उदरं भरिः, फलेयहिरात्मं भरि-
येति (पा० ३।२।२६) चकारस्थानुक्तममुष्यार्थत्वादिन् मुमाग-
मश्च ॥ ८ ॥

दधेति ॥ दशशतानि शाखा यासान्ता एकसहस्रमंख्याः च-
तुर्णामृत्वेदादिवेदानां समाहारश्चतुर्वेदी तस्याः शाखाभामा-
श्रुत्यायनतैत्तिरीयकादिसंज्ञानां तत्तदेदभागानां विवर्त्तनरूपा
अतालिकान्यथाभावरूपाः शाखारूपतां प्राप्ताः मूर्त्तयः स्वरू-
पाणि येषां तादृशा रविरश्मयः ध्रुवं यस्मादधुना प्रातःसमये
सविधमस्रदादिसमीपप्रदेशं भूषयन्ति सर्वेऽपि समीपप्रदेश-
मागच्छन्ति तत् तस्मादयं अध्येतृणां पठतां वदनलघणेषु कुह-
रेषु दरीषु विषये आकर्ष्यमानवर्णानुरूपस्तेषां वेदशाखीभव-
न्मूर्त्तिनां सूर्यकराणामेव श्रुतिपदमयो वेदपदरूपः प्रतिध्वनिः
प्रतिशब्दोऽध्वनि गगने उदञ्चति ऊर्ध्वं प्रसरति । दरीषु प्रति-
शब्दा युक्ताः । अध्वनि मध्यतारध्वनिरहितं यथा तथेति वा ।
अध्येतारो हि प्रातर्मन्द्रध्वनिना वेदानधीयन्ते । ध्रुवमुन्नेचायां
वा । सूर्योदयो जातः अध्येतारस्य वेदानधीयन्त इत्यर्थः । दश-
शतेति मूर्त्तिविशेषणं । चतुर्वेदी समाहारे द्विगोर्द्विप् । पद-
मयः तादृशे मयट् ॥ १० ॥

नयति भगवान्भोजस्थानिवन्धनवान्धवः
किमपि मधवत्प्रासादस्य प्रघाणमुपपन्नतां ।
अपसरदरिध्वान्तप्रत्यग्वियत्यथमण्डली-
लग्नफलदध्रान्तस्वर्णाचलभ्रमविभ्रमः ॥ ११ ॥

नयतीति ॥ भोजस्य कमलकुलस्य अनिवन्धनवान्धवः
अकारणमित्रं तदानन्दकारी भगवान् पद्भुजैश्चर्यसम्पन्नः सूर्यो
मधवत इन्द्रस्य वैजयन्ताख्यस्य प्रासादस्य प्रघाणं अलिन्दं किमपि
लोकं यथा तथा उपपन्नतां आश्रयतां नयति प्रापयति आ-
श्रयति, तावत्पर्यन्तमूर्ध्वमागत इत्यर्थः । अथ च तं श्रियति ।
पराङ्मुखप्रवेशः शूरेस्य परस्वगात्रेणो युक्तः । किम्भूतः, अपसरत्
पुरःपलायमानमरिखपं ध्वान्तं तस्य प्रतीचः पश्चिमाग्रायाः
सम्बन्धिनि वियत्यथे गगनमार्गे मण्डल्या मंघीभावेन यत्नगनं
संक्षेपः प्रत्यग्दिगन्तगामित्वं, लयनमिति पाठे मंघीभावेन यत्
तिरोधानं मामस्येनादर्शनं तेन फलन् सफलो भवन् अयान्तो
निरन्तरः स्वर्णाचलस्य मेरोः प्रदक्षिणलक्षणे भ्रमः स एव
विभ्रमो विनामो यस्य । सदसु परिपालनाय राज्ञो भ्रमतो-
यामिकस्य चौरपलायनेन यथा साफन्यं भवति तथा स्वर्णाच-
लरक्षणाय सूर्यस्य भ्रमणविलाससाफन्यं युक्तमित्यर्थः । अत-
एव स्वर्णाचलपदं प्रायेजि । अत्रापि पूर्वोत्तरार्द्धविपर्ययो
ज्ञातव्यः । प्रघाणप्रघणानिन्दा इत्यमरः । बान्धवः प्रजा-
दित्वात् स्वार्थेऽण् । मधवत्प्रासादस्य आतिथदिकान्तत्वाश्र-

नभसि महसा ध्वान्तध्वाङ्गप्रमापणपत्रिणा-
 मिहविहरणैः श्येनम्यातां रवेरवधारयन् ।
 शशविशसनत्रासादाशामयाच्चरमां शशी
 तदधिगमनात्तारापारावतैरुदडीयत ॥ १२ ॥

लोपः । अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च । उपपन्न आशये (पा०
 १।१।७८=८५) इति च प्रघाणोपपन्नशब्दैः साधू । प्रत्यक् दिक्-
 शब्देभ्य (पा० ५।२।२७) इत्युक्तातेः अघोरुगिति (पा० ५।१।१०)
 लुक् । तमिहादयस्तद्धिता (पा० १।१।३७अ०) इत्यव्ययत्वं
 ॥ ११ ॥

नभसीति ॥ शशी निशाङ्कवर्तिमशाख्यपञ्चविशेषस्य विश-
 सनं मारणं तस्माद्यस्त्रामो भयं तस्माच्चरमामाशां पश्चिमां
 दिशमयात्, ययौ । तथा तारा नक्षत्राणि तद्रूपैः पारावतैः तस्य
 चन्द्रपलायनवृत्तान्तस्य सूर्यमृगयारम्भवृत्तान्तस्य वा अधि-
 गमनात् परिज्ञानात् उदडीयत पलायितं । किं विधः शशी ।
 नभसि गगने ध्वान्तमन्धकारसद्रूपध्वाचाणां काकानां प्रमापणे
 मारणे विषये पत्रिणां श्येनाख्यपक्षिरूपाणां महसा सूर्यते-
 जसां इह प्राग्भागे विहरणैः क्रीडनैः रवेः सूर्यस्य श्येन-
 म्यातां मृगयामवधारयन् निर्धारयत् । अन्यस्मिन्नपि राशि
 मृगयायां श्येनम्यातेन काकादीन् हिंसति सति शशयुक्तः पुरुषः
 मदीयं शशमपि मांमार्यमेतदीयाः श्येना हनिष्यन्तीति भिया
 पलाय्य गच्छति । पारावता 'अप्युड्डीय यान्ति । सूर्यकिरणा-

मृशमविभस्तारा हाराच्युता इव मौक्तिकाः

सुरसुरतजक्रीडालूनाद्युसद्वियदङ्गणं ।

वज्रकरकृतात्प्रातःसम्भार्जनाद्धुना पुन-

निरूपधिनिजावस्थान्त्वमी विलक्षणमीक्ष्यते ॥ १३ ॥

गगने खेलन्ति चन्द्रः प्रतीचीं गतः । ताराश्च न दृश्यन्त इति भावः । इह गमस्येति वा । शशेन नित्यं युक्तः शशी । चासा-
दिव तदधिगमादिवेति च प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अथ शशादनः ।
पक्षी श्येनः इत्यमरः । श्येनस्याता च मृगया । पारावतः कल-
रव इत्यमरः । पतनं पातः भावेघञ् श्येनानां पातः श्येनपातः
सोऽस्यां क्रियायां वृत्तते श्येनस्याता मृगयेति । घञः साभ्यां
क्रियेतिञ (पा० ४।१।५८) इति ञः । श्येनतिलग्न्येतिलग्न्येति
मुम् ॥ १२ ॥

मृशमिति ॥ सुरसुरतं देवमिथुनरतं तस्माज्जाता क्रीडा
विनामसमर्द्धः अथ च सुरतुन्धराजादिरतक्रीडामग्नर्द्धेन
लूनाद्युटितात् हारात् च्युता मुक्ता इव वृत्ततरास्ताराः द्युम-
द्वियदङ्गणं मुराणामजिग्भूतं यद्गगनं निशि नितरां अपू-
पुरन्, तद्गगनं अधुना पुनः बहवः महर्षं करा यस्य स सूर्यस्तेन
अथच रजःशोधकेन खलखा कृतात् प्रातःसम्भार्जनात् प्राभा-
तिकात् सम्यग्भार्जनात्तिमिरनिराकरणद्वारा शोधनादथच
शोधन्या रजोऽपनयनेन शोधनान्निरूपधिरूपाधिरक्षिता स्वाभा-
विकी निजावस्था महजदशा तस्याः श्रिया कृत्वा तमोमन्वन्धि-

प्रथममुपहृत्यार्धं तारैरखण्डिततण्डुलै-
स्तिमिरपरिपट्टूर्वापर्वावलीशवलीकृतैः ।

अथ रविरुचां यासानिथ्यं नभः स्वविहारिभिः

सृजति शिगिरचोदश्रेणीमयैरुदसन्तुभिः ॥ १४ ॥

शोभात्यागादथच रजःपुष्पमालामुक्ताद्युपाधित्याजनात् सह-
जश्रिया विलक्षणमन्याद्युपमोक्ष्यते विलोक्यते । सूर्यं करैर्गगनं
भूषितं ताराद्य सन्ध्या न दृश्यन्त इत्यर्थः । इयदिति पाठे
शस्ताभिनयादतिमहदित्यर्थः । खलपूः स्वाङ्गकर इत्यमरः ।
अविभक्तः । सिञ्जन्तीति (पा० ३।४।१०८) स्नेजुम् । दिवि सोद-
न्तीति द्युसदः सत्सूद्विषेति (पा० ३।२।६१) क्षिप् । द्युभ्यांङे-
रुपसङ्ख्यानं (पा० ६।३।८।वा० २) इत्यलुक् प्राप्तावपि तत्पुरुषे-
कतिवज्जलमिति (पा० ६।३।१४) बाङ्गलकाङे लुक् । दिव उत
(पा० ६।१।१३०) सात्पदाद्योरिति (पा० ८।३।१११) पत्वनि-
षेधः । षङ्गकरः खलपूपचे दिवा विभेति (पा० ३।२।११) टः ।
उपधिः उमर्गे घोः किः (पा० ३।३।८२) ॥ १३ ॥

प्रथममिति । नभः कर्त्तुं रविरुचां तिमिरपरिपट्टं तमः समू-
हस्तद्रूपा दूर्वापर्वावलीया दूर्वागन्धिपरम्परास्ताभिः शवलीकृतैः
कर्पूरीकृतैर्मिश्रितैस्तारैर्नक्षत्ररूपैरुज्ज्वलैश्चाखण्डिततण्डुलैः अभ-
ग्ननिष्ठपञ्चालिवीजैः कृत्वा अर्धे पूजां प्रथमं उपरत्य इत्ता
अद्यानन्तरमेव स्वविहारिभिः स्वस्निग्धवर्त्तमानैः स्वमन्ताकैश्च
शिगिरस्य हिमस्य चोदाद्यूर्णविन्दवस्त्रेणां श्रेणीमयैः परम्परा-

असुरहितमप्यादित्योर्त्या विपत्तिमुपागतं
दितिसुतगुरुः प्राणैर्योक्तुं न किं कचवत्तमः ।
पठति लुठनीं कण्ठे विद्यामयं मृतजीवनीं
यदि न वहते सन्ध्यामौनव्रतव्ययभीरुतां ॥ १५ ॥

रूपैः उदसक्तुभिः जलमिश्रयवचूर्णैः चासातिथ्यं भोज्यान्नदानल-
क्षणमतिथिपूजनं सृजति करोति । अन्योऽपि तण्डुलदूर्वादल-
घुतेन जलेन पूर्वमर्घं दत्त्वा सक्तादिना स्वगृहप्राप्तायातिथये
भोज्यं ददाति । सूर्यदीपयः पूर्वं तारास्तिमिरश्च हिमजल-
कणानप्यपनयन्ति स्मेति भावः । मूढे पूजाविधावर्घः । मुक्ता-
शृङ्गौ च तारः स्यादित्यमरः । अत्र तारशब्दः पुस्तिकः । तार-
यति सांघाचिकानिति ख्यन्तात्तरतेः पचाद्यच् । रविहृत्तां
सम्बन्धसामान्यविवक्षया यष्टी । उदकयुक्ताः सक्तवः मध्यमपद-
लोपी । उदकानि च सक्तव्येति वा समासः मन्यौदनेति (पा०
६।३।६०) उदादेशः ॥ १४ ॥

असुरेति । दितिसुता दैत्यास्तेषां गुरुः शुक्रः आदित्येभ्यो
देवेभ्यो हेतुभ्यः उत्थां जातां अथ च सूर्यात् सञ्जातां विपत्तिं
मरणं नाशश्च कचवद्दहस्यतिपुत्रवत् उपागतं प्राप्तं । असुरेभ्यो
हितमपि तेषां रात्रिश्चरत्वादनुकूलमपि तमः प्राणैर्योक्तुं संयो-
जयितुं कण्ठे लुठनीं जायद्रूपां मृतानां जीवनीमित्यनुगतार्थां
विद्यां किं न पठति । अपि तु स्पष्टं पठेदेव । परं चेदयं
शुक्राचार्यः प्रातःकालीनसन्ध्यायां मौनव्रतं मौनलक्षणे निय-

उदयशिखरिप्रस्थान्यङ्गा रणेऽत्र निशः क्षणे
दधति विहरत्पूपाण्युक्कद्रुताश्लजतुखवान् ।

मस्तस्य थयोभङ्गस्तस्माद्भीरुतां भयशीलत्वं यदि न वहते न
धारयेत्तर्हीति सम्बन्धः । मौनवशाभ्यूतजीवनीजपाभावात् कच-
मिव तमो न जोवयतीत्यर्थः । कचस्य जीवनादि भारतादि-
भ्योऽवगन्तव्यं । तमः सूर्येणात्यन्तं नाशितमिति भावः । असुर-
हितं चतुर्थी तदर्थेति (पा० १।१।२६) समासः । कचवत् तेन
तुल्यमिति (पा० ४।१।१२५) वृत्तिः । पठति वहते कालसा-
मान्ये ऋट् । लुठतीं वैकल्पिकत्वानुमभावः ॥ १५ ॥

उदयेति । अङ्गा दिनेन सह निशः रात्रेः रणे सङ्ग्रामरूपे
ऽवाप्तिन् क्षणे प्रातःकाल इत्यर्थः । तत्र उदयशिखरी उद-
याचलस्तस्य प्रस्थानि शिखराणि कर्तृणि उग्रभिः प्रातःकाली-
मातपमन्तापैः द्रुतानां विलीनानां अग्नजद्वनां शिलाजद्वनां
खवान् प्रवाहान् दधति । यदा क्षणे उल्लवतुल्ये रात्रिविना-
शकारित्वात् सङ्ग्राम इव, सङ्ग्रामे विहरंस्तथोर्युद्धकौतुकदर्शनेन
परिक्रीडमानः पूपा सूर्यः ग्रहराजो यत्रैवभूतान्युदयाचलमा-
नूनि यासात्पमन्तापविलीनशिखाजतुखवत्प्रवाहानेव किय-
त्कालविलम्बधूमस्त्रीभूतहृदिरप्रवाहान् धारयन्ति । रणभू-
मिषु हि कालविलम्बेन धूमस्त्रा हृदिरप्रवाहा भवन्ति । अत
एवोदयम् उदयं प्राप्नुवन् अरुणो अग्नजस्तत्सम्बन्धिनि प्रक्री-
भायै नमस्कृते विषये य आदरो भक्त्यतिशयस्तस्माद्धेतोः अद-

उदयदरुणप्रकीर्णभावादरादरुणानुजे
मिलति किमु तत्सङ्गाच्छङ्का नवेष्टकवेष्टना ॥ १६ ॥
रविरथहयानश्वस्यन्ति ध्रुवं वडवा वल-
प्रतिवलवलावस्थायिन्यः समीक्ष्य समीपमान् ।

एतानुजे गरुडे मिलति मङ्गलं प्राप्नुवति सति तयोररुणगरुडयोः
मङ्गलमेलनाद्वेतोः रक्तप्रदीप्या नवास्तत्कालमायाकादाकृष्टा
इष्टका यत्र तादृशी नूतनेष्टकानिर्माता वेष्टना । नवा इष्टका
यत्र शिल्पे तन्मवेष्टकं तेन वेष्टना प्रकार इति वा । किमु
न शङ्का न तर्क्या अपि तु सैव तर्क्येत्यर्थः । परिचारभूते
दिनप्रकाशे युद्धमाने तद्दर्शिनो लीलाविहारिणो पहराजस्य
स्वामिनो महाराजोचितगैरिकसुवर्णभूषितप्राकारोर्ध्वस्थितिः
उचिता सम्भाव्यते । अथच दिनरात्र्योः सेनानीभूतयोः मङ्गलाने
उदयाचलसानूनि तद्गततुल्यानि रुधिरं धारयन्ति । भटाः
प्रहारवशात् रक्तसिक्ता भवन्ति । तत्र च दिनपक्षीयप्रस्थानां
जयित्वात् सुवर्णमयगरुडसम्पर्कादा इष्टकस्य वेष्टना सुवर्णपट्टि-
काया धारणा न तर्क्या किं, अपि तु जयिनां तथा भवितव्य-
मेवेति, गरुडक्षेपां सुवर्णमयविरुदपट्टिकास्थाने जात इत्युचित-
मित्यर्थः । नवेष्टकवेष्टनेति स्त्रियाः पुंवदिति (पा० ६।१।३४)
पुंवत् । वेष्टकः । कर्त्तरि णुल् ॥ १६ ॥

रवीति । भो राजन् सम्प्रति प्रातःकाले वलस्य प्रतिवलः
शत्रुः प्राचीवर्त्तीन्द्रस्य वलं सैन्यं तत्रावस्थायिन्यो मध्यवर्त्तिन्यो

निजपरिवृढं गाढप्रेमा रथाङ्गविहङ्गमी

स्मरशरपराधीनस्त्वान्ता वृषस्यति सम्मति ॥ १७ ॥

वडवास्तुरग्यो गाढप्रेमाः स्वर्याश्वेषु वृढानुरागाः सत्यः रविर-
 थहयान् समीपगान् समीक्ष्य मैथुनार्थं आत्मनोऽयानिच्छन्ति
 भुवमुत्प्रेक्षायां निश्चितं वा इच्छन्तीर्वैत्यर्थः । यतः स्मरशरपरा-
 धीनं स्वान्तं चित्तं यासां ताः । तथा रथाङ्गविहङ्गमी चक्रवाक्य-
 पि निजं स्त्रीयं परिवृढं चैक्रवाकं इदानीं प्रातः समीपमागमनं
 दृष्ट्वा कामवाणवशचित्ता अतएव रात्रिवियोगेन वृढानुरागा
 सती मैथुनवाञ्छया वृषस्यति आत्मनो वृषमिच्छति । वृषवद्व-
 लवन्तं तं मैथुनार्थं कामयतीत्यर्थः । स्वर्याश्वः पूर्वस्यां आग-
 ताश्चक्रवाकयोश्च सङ्गमो जात इति भावः । अथस्यन्ति वृषस्यति
 आत्मनोऽयानिच्छन्ति वृषमिच्छतीति च सुप आत्मन (पा०
 १।१।८) इति क्वचि अथवृषयोर्मैथुनेच्छायामिति (पा० ७।१।
 ५।१।वा० १) मैथुनेच्छायामसुगागमः । व्युत्पत्तिमात्रञ्चैतत् ।
 दृष्ट्वा तु मैथुनार्थमिच्छन्तीत्येवार्थः । वृषस्यती तु कामुकीत्य-
 मरः । तथा कति रामो वृषस्यतीमिति च कालिदासः । प्रभौ
 परिवृढ (पा० ७।१।११) इति निपातः । गाढप्रेमेति डाधुभ्या-
 मिति (पा० ४।१।१२) पचदधेऽपि डाप् । यो वैकल्पिकत्वादेव
 घननाः । विहङ्गमी जातित्वान् डीप् । रथाङ्गं चासौ विह-
 ङ्गमी चेति समामः ॥ १७ ॥

निशि निरशनाः क्षीरस्यन्तः क्षुधाऽश्वकिशोरका
मधुरमधुरं ह्रेपन्त्येते विलोलितवालधि ।
तुरगसमजः स्थानोत्थायं कण्ठमणिमन्यभू-
धरभवशिलान्तेह्यायेक्षाचणो लवणस्यति ॥ १८ ॥

निशीति । भो राजन् निशि रात्रौ निरशना निराहारा
अतएव क्षुधा क्षीरस्यन्तः आत्मनोत्थयं क्षीरं दुग्धमिच्छन्तः
एते अश्वकिशोरकाः अतिप्रसिद्धा अश्ववालकाः मधुरमधुरं अ-
तिकलशब्दं यथा तथा विलोलिताः पुनः पुनश्चालिताः वाल-
धयः पुच्छानि यस्यां क्रियायां तद्यथा तथा ह्रेपन्ति । ह्रेपारवं
कुर्वन्ति । तथा तव मन्दुरायां स्थितसुरगाणां समजः समूहः
स्थानोत्थायं शय्याम्यानाच्छीघ्रमुत्थाय कण्ठं ह्रेपमाणः सन् म-
णिमन्यनामके भूधरे भवानां जातानां शिलानां मैन्धवशिलानां
लेहायास्वादनाय ईहया इच्छया पुनः पुनर्मुखादिदाननचे-
ष्टया वा चणः स्थातः सन् लवणस्यति । आत्मनो लोभुपत्तेन
लवणमिच्छति । अश्वकिशोरकाः प्रातः क्षीरपानार्थं ह्रेपन्ते ।
अश्वान् प्रातः मैन्धवास्वादनाय ह्रेपन्त इति जातिः । सूर्योदयो
जात इत्यर्थः । क्षीरस्यन्तो लवणस्यतीत्यत्र चात्मेच्छायां कश्चि
अश्वक्षीरेत्यादिना क्षीरलवणयोरालम्बायामिति (पा० ७।१।
५१।वा० २)वचनात् ज्ञानमायाममुक् । किशोरकाः अन्य इति
(पा० ५।३।८५) कः । ह्रेपन्ति ह्रेपङ्स्वने । समजः पशुविषयत्वात्
समुदोरज (पा० ३।३।६८) इत्यप् । स्थानोत्थायं अथादाने प-
रीक्षायामिति (पा० ३।४।५२) णमुन् । लेहः भावेघञ् ॥ १८ ॥

उडुपरिपदः किं नार्हत्त्वं निशः किमु नौचिति
पतिरिह न यत्ताभ्यां दृष्टो गणेशरुचीगणः ।

स्फुटमुडुपतेराशं वक्षः स्फुरन्मलिनाशन
ह्रवि यदनयोर्विच्छेदेपि द्रुतं वत न द्रुतं ॥ १८ ॥

उद्धिति । हे राजन् उडुपरिपदः नक्षत्रपरम्परायाः अर्हत्त्वं किं न अपि तु औचित्यमेवेतत् तथा निशोरात्रेः औचिति न किमु अपि लौचित्यमेव यद्यस्मात्ताभ्यां तारापङ्क्तिविभावरीभ्यां गणेशोक्तो रुचीगणो दीप्तिमूहः क्षीणतेजाः पतिः प्राणेशश्चन्द्रः दृष्टास्मिन् ममये न दृष्टः । तस्मात्तयोर्ौचित्यमेवेत्यर्थः । धन्यास्ता या न पश्यन्ति पतिभङ्गं कुलचयमिति वचनात् पतिविपदमदृष्ट्वैव दयोरपि धस्तात्वादौचित्येव जातेत्यर्थः । स्फुरन्ती प्रकाशमाना कस्तूरव्याजेन मलिना कृष्णा आगमनी पापाणसम्बन्धिनी ह्रविः कान्तिर्यस्यैवभूतं उडुपतेर्वक्षोमध्यं अथ च हृदय स्फुटं निश्चितं आशं पापाणविकाररूपं पापाणघटितमिवातिकठिनं मलिनं चेत्यर्थः । यद्यस्मादनयोस्सारारात्र्योर्विच्छेदे विद्योनेऽथच विनाशे सत्यपि द्रुतं शीघ्रं द्रुतं स्फुटितं पापाणनिर्मितमेवेत्यर्थः । वत खेदे । यत् । वक्षोविशेषणं वा । स्वस्यापि विलये निकटे सत्यपि तत्पतिना चन्द्रेण स्वप्रेमस्थाः प्रेम न दर्शितमिति तस्यानौचित्येत्यर्थः । तारापरम्परा रात्रिश्च विनष्टा । चन्द्रेऽपि क्षीणतेजा आभ्रनाशो जात इत्यर्थः । अर्हन्तीति पाठे अर्हः प्रशंसायामिति (पा० ३।१।१३३) शतरि अर्हन्तो

अरुणकिरणे वज्रौ लाजानुडूनि जुहोति या
 परिणयति तां सन्ध्यामेतामवैमि मणिर्दिवः ।
 इयमिव स एवाग्निभ्रान्तिं करोति पुरा यतः
 करमपि न कस्तस्यैवोत्कः सकौतुकमीक्षितं ॥ २० ॥

भाव इत्यर्थे ब्राह्मणादित्वात् (पा० ५।१।२२४) य्यञिषित्वान्-
 ङीप् । अर्हतो नुम् चेति (पा० ५।१।२२४।वा० २) नुम् । आग्ने
 विकारेऽणि अग्नौ विकारे टिलोपः (पा० ६।४।१४४।वा० २)
 इति टिलोपः । आग्नेति सम्बन्धेऽणि विकाराभावाट्टिलो-
 पाभावे, आग्नौ चामौ ऋविद्येति समासे पुंवत् कर्मधारयेति
 (पा० ६।३।४२) पुंवत् ॥ १८ ॥

अरुणेति । भो राजन् या सन्ध्या अरुणस्य किरणरूपे वज्रौ
 उडूनि नक्षत्राण्येव लाजान् जुहोति । दिवो मणिः सूर्यस्सामेतां
 प्रातःसन्ध्यां परिणयति प्रापयति विवाहयतीति अहं अवैमि
 मन्त्रे । यतः इयमिव सन्ध्या यथा रक्तवर्णत्वादग्निभ्रान्तिं वज्रि-
 विपर्ययज्ञानं पुरा करोति अकरोत् । यदा यथेयं कर्माति
 तथा स एव सूर्याऽपि रक्ततरत्वात् उष्णतरत्वाच्च वज्रिवुद्धिं पुरा
 करोति उदितमात्र एव करिष्यति । अथचेयं सन्ध्या पुरा प्रथमं
 वज्रिप्रदक्षिणं परिभ्रमणं यथा करोति तथैवास्या अनन्तरमेव
 सूर्याऽपि वज्रिप्रदक्षिणं परिभ्रमणमिदानीमेव करिष्यति । एव-
 कारोऽप्यर्थः । यतश्च सकौतुकं यथा तथा तस्य सूर्यस्यैव कर्त्तुं
 किरणमपीक्षितुं कः पुरुषो न उत्कः नोत्तिष्ठजलः, अपि तु

रतिरतिपतिद्वैतश्रीकौ धुरं विभ्रमस्तरां
प्रियवचसि यन्नग्राचार्या वदामतमां ततः ।

मन्देहराक्षसनिराकरणद्वारा अस्य किरणमोक्षितुं सर्वोऽप्यर्घ-
दानं करोतीत्यर्थः । अथ च सकौतुकं माङ्गलिकसूत्रकङ्कणेन सह
तस्य विवादुः सूर्यस्यैव हस्तमपि बोधितुं कः पुद्गो नोन्मनाः
अपि तु सकङ्कणं वरकरं सर्वोऽपि द्रष्टुमुत्कण्ठित एव । या च
बधूः परिणीयते मा प्रदीप्ते वस्त्रे लाजान् जुहोति, सा च वस्त्रं
पूर्वं प्रदक्षिणीकरोति । वनेऽपि तथा सह पश्चात्प्रदक्षिणीकरो-
तीति सन्ध्यासूर्ययोर्वधूवरत्वमुक्तं । अहणोदयो जातस्तम्भभया
च तारा न दृश्यन्ते, अधुना रविहृदेतीति भावः । कौतुकं
कुतुके ख्यातं हस्तसूत्रेऽपि कथ्यते इति विश्वः । किरण इति पक्षे
जातावेकवचनं, परिणयति णोपदेशत्वाणत्वं । इयमिव पुरा क-
रोतीति पक्षे पुलुङ्चेति (पा० ३।१।१२२) भूते लट् । पचा-
न्तरे तु घावत्पुणेति (पा० ३।३।४) भविष्यति लट् ॥ २० ॥

रतीति । रतिरतिपत्योः रतिकामयोः द्वितैव द्वैतं रतिद्वैतं
कामद्वैतमिति यावत् । तस्मैव श्रीः शोभा ययोस्तत्सन्मोधनं
हे भैमिगस्तौ नग्नानां वन्दिनामाचार्या वैतासिका वयं प्रिये
मनोऽनुकृष्टे वचसि यद्यस्माद्धुरं भारं विभ्रमस्तरां चाटुवचनेषु
वयमेव प्रगल्भतराः, ततस्तस्मात् वदामतमां अतितमां ब्रुवाम ।
सूर्योदयो जातस्तस्मात् क्रीडां त्यक्त्वा गीघ्रं शय्याया उत्तिष्ठते
रति प्रातःकाले धार्ष्ट्यं ब्रूम इत्यर्थः । यद्ययं प्रियवचनचतुरा-

अपि विरचितो विघ्नः पुण्यद्रुहः खलु नर्मणः
परुषमरूपे नैकस्यै वामुदेतु मुदेऽपि तत् ॥ २१ ॥

स्तर्ह्येवं परुषं किमिति वदयेत्याशङ्क्याह । तदस्मादुक्तं परुषं वच-
एव पुण्यद्रुहः प्रातःकालीनस्नानमन्ध्यादिधर्मविरोधिनः नर्मणः
प्रातःकालीनास्निह्ननचुम्बनादिविलासस्य पुनः प्रबोधपूर्वमुत्था-
पनादिरचितोऽपि विघ्नः वां युवयोरेकस्यै अरूपे क्रोधाभावाय
उदेति न किन्तु खलु निश्चितं मुदेऽपि हर्षाद्यापि उदेतु ।
यद्यप्येतदुक्तं तथापि रोषो न कार्यः परुषस्यापि पुण्यहेतुत्वात्,
हर्षोऽपि यस्माद्भवति । तथा च हितवादित्वं अवयवतात्पर्यात्
प्रियवचनचातुर्यमव्याहतमेवेत्यर्थः । क्रोडां विहाय शीघ्रमु-
त्तिष्ठतमिति भावः । उतोत्यादिविशेषणेन नर्मोचिती सूचिता ।
वां युवयोर्मध्ये अरूपे रोषहीनायै एकस्यै भैस्यै मुदे नोदेतु भैस्याः
मन्मोगप्रियत्वान्नर्मविघ्ने यद्यपि मन्तोषो न भवेत्तथापि तव
प्रियपुण्यत्वादेवास्माभिरुच्यत इत्यर्थ इति वा । भैस्याः कोपा-
भावाद्यापि नोदेतु मुदेऽपि नोदेतु, भैस्यारोषो वास्तु तोषोऽपि
माभूत्तथापि समयोचितमुच्यत एवेति वा । तत्तस्मादवमरो-
चितभाषित्वान् पुण्यद्रुहो नर्मणः परुषं यथा तथा विरचितो
विघ्नोऽपि निश्चितमकोपाय केवलं उदेतु इति न किन्तु मुदे-
ऽप्युदेतु । मदास्त्रोपजोविना अभिहितोऽपि परुषे रोषो न भवति
किन्तु हर्ष एव भवतीत्यर्थ इति वा । किञ्च प्रियवचःप्रबोणा-
अपि वयं यतो नग्नाचार्या जितनज्जा अतः स्वच्छन्दं वदाम

भव लघु युताकान्तः सन्ध्यामुपास्व तपोमय
 त्वरयति कथं सन्ध्येयं त्वां न नाम निशानुजा ।
 द्युतिपतिरथावश्यङ्कारो दिनोदयमासिता
 हरिपतिहरित्पूरुषभृणायितः कियतः क्षणात् ॥ २२ ॥

इति भावः । नम्रो वन्दिष्येति चोरिति विद्यः । वदामतमां
 प्रेषातिर्गतेति (पा० ३।३।१६३) प्रातःकाले सोढुः । तिङ्क्षेति
 (पा० ५।३।५६) अतिशये तमप् । पुण्यद्रुहः सत्सुद्विषेति
 (पा० ३।३।६१) किप् । उदेतीति पाठे वर्त्तमानसामीप्य इति
 (पा० ३।३।१३१) भविष्यति लट् । एकस्यै तादर्थ्यमात्रविवक्षया
 चतुर्थी ॥ २१ ॥

भवेति । हे राजन् त्वं तस्मात् लघु शीघ्रं युता पृथग्भूता
 कान्ता यस्यादेवभूतो भव । इदानीं मैत्र्या सह क्रीडां त्यज ।
 ततः सन्ध्यां नित्यकृत्योपासनामुपास्व कुरु । हे तपोमय नित्यक-
 र्माद्यनुष्ठानरूपेण धर्मेणामलोऽवलनिर्दोष निशानुजा राज्यन-
 न्तरजाता प्राभातिकी इयं सन्ध्या त्वां कथं नाम न त्वरयति
 अपि तु त्वरयत्येव । अथ मुञ्जर्त्तानन्तरक्षणे द्युतिपतिः सूर्यः
 दिनोदयं दिवसप्रारम्भमवर्णं कारी अवश्यं करिष्यति उदेय-
 तीत्यर्थः । यतो हरिरिन्द्रः पतिर्यस्यास्तस्या हरितो दिग्गः
 प्राच्याः पूरुषभृणायितः दशमासगर्भ इवाचरितो रक्ततरः कि-
 ष्यतस्तिष्ठतुरानेव क्षणम् आसिता ग्याता । प्रातःसन्ध्यामुपा-
 सेत्यर्थः । द्युतेति द्युमित्रणामिश्रणयोरिति अस्मादमिश्रणे कः
 त्यकादिपदव्यागेन अमङ्गलप्रतीतिपरिहाराय द्युतेति छिष्टपदं

मुषितमनसश्चित्रं भैमि त्वयाद्य कलागृहै-
 निपधवसुधानाथस्यापि स्रथस्रथता विधौ ।
 अजगणदयं सन्ध्यां वन्ध्यां विधाय न दूषणं
 नमसितुमना यन्नाम स्थान्न संप्रति पूषणं ॥ २३ ॥

प्रायेजि। सन्ध्यापदेन कर्मानुष्ठानपर्यन्तमेव कान्तारहितो भव
 तदनन्तरं पुनरपि युता संयुक्ता कान्ता येनेति मिश्रणमपि वि-
 वक्षितं एतदर्थमेतस्माद्योजि वा । कान्तशब्दस्य प्रियादित्वाद्युते-
 त्यस्य न पुंवत् । त्वरयति हेतुमसिच् । कारीति भविष्यत्यावग्यकै
 णिनिः । तद्योगे अकेनेरिति (पा० २।३।७०) निषेधात् दिना-
 दयमिति यध्यभावः । आमिता लुट् । भूषणयितः आचारक्य-
 ङन्तात् क्तः । क्षणान् कालवाचित्वाद्वितीया ॥ २२ ॥

मुषितेति । हे भैमि चतुःपष्टिकलानां गृहैर्निवासभूतया
 त्वया अद्य मुषितं चोरितं मनो यस्यापहतचित्तस्य त्याजितस्व-
 भावस्य वा निपधवसुधानाथस्य नलस्यापि विधौ श्रुतिविहितम-
 न्ध्यादिनित्यकर्मणि विषये अथयथता अथप्रकारता आलस्यानि-
 श्रयोऽनादरातिशयो वा वर्तन्त इति चित्रं । परमधार्मिकोऽप्य-
 नेककलाभिज्ञया त्वया स्ववशीकारेण धर्माविमुखः कृत इत्याद्यर्थं
 अनुचितमेतदित्यर्थः । अथ च कलानिधिभूतया त्वया मुषि-
 तमनस्कृत्वात्कलानिधौ विधावपि अनादर इति चित्रं । कथं
 श्रेयित्वमित्यत आह । यद्यस्मात्परमधार्मिकोऽप्ययं सन्ध्यां वन्ध्यां
 सन्ध्यापलचितप्रातःकृत्यरहितां विधाय कृत्वा विहिताकरण-

न विदुषितरा काचित्त्वत्तस्ततो नियतक्रिया-
 पतनदुरिते हेतुर्भर्तुर्मनस्विनि मा स्म भूः ।
 अनिशभवदत्यागादेनं जनः खलु कामुकी-
 सुभगमभिधास्यत्युद्दामपराङ्मवदावदः ॥ २४ ॥

जन्यं दूषणं नाजगणत् । यच्च सम्प्रति पूयणं सूर्यं नममितुमना-
 नाम नमस्कर्तुंकामीऽपि न स्याद्भवति । नामाण्यर्थे । परित्यक्तनि-
 त्यकर्मा सूर्यस्य नमस्कारमपि न करोतीत्युपाख्यम् । अन्योऽपि
 कामी कस्याश्चिदामक्तो निजधर्मपत्नीमसंभुञ्जानो बन्ध्यां वि-
 धत्ते दोषश्च न गणयति सम्भोगविघ्नभूतत्वादिनकरमपि नाद्रि-
 यते । तथा अयमपि । मन्ध्यादिनित्यकर्मानुष्ठानार्थं क्षणमपि
 न मुनोचेति भावः । गृहशब्दस्य पुंस्त्वाद्वचनान्तत्वेऽपि त्वये-
 त्यनेन सामानाधिकरण्यं युक्तं । स्यात् समावने लिङ् ॥ २३ ॥

नेति ॥ भो मनस्विन्यतिधैर्ययुक्ते सावधाने वा त्वत्प्रका-
 शाद्विदुषितरा नितरां पण्डिता सर्वलोकशास्त्ररहस्यविदुषी
 काम्यन्या यद्यन्मात्रास्ति ततस्तस्माद्भर्तुर्नलस्य नियतक्रियापत-
 नास्त्रित्यमन्ध्यादिकर्मलोपाद्यदुरितं तत्र त्वं हेतुः मा स्म भूः
 मन्ध्याद्यनुष्ठानार्थं शीघ्रमेनं मुञ्चेत्यर्थः । किञ्च खलु यस्मात्
 उद्दामो निरदुशोऽतएव पराङ्मवदावदः अन्यदीयकलङ्कभा-
 यणभीनोजनः अनिशं भवत्या अत्यागात् भवत्या कर्त्तव्यभूतया वा
 ऽमोचनात् हेतोरेनं जलं कामुक्यामतितरां मैथुनेच्छावत्यां
 सुभगं तत्परवशं कामुकी पूर्वोक्ता सुभगा मौभाग्यवती भवा-

रह सहचरीमेतां राजन्नपि स्तितमां क्षणं
तरणिकिरणैः स्तोकोन्मुक्तैः समालभते नभः ।
उदधिनिरयद्वास्वत्स्वर्णादकुम्भादिदृष्टतां
दधति नलिनं प्रस्थायिन्यः त्रियः कुमुदानुदा ॥ २५ ॥

दृष्टी स्त्री यस्य एवभूतं वाऽभिधास्यति वदित्यति । स्त्रीपञ्च-
शब्दादयं नित्यकर्मापि त्यजतीति निन्दां करिष्यति तस्माद्विहि-
ताकरणप्रत्यवायलोकगर्हादिपरिहारार्थं एनं मुञ्चेति भावः ।
विदुषितरा उगित्वात् ङीपि तरपि उगितयेति (पा० ६।३।४५)
पक्षे ह्रस्वः । भवदत्यागात् सर्वनामत्वात् पुंवत् । पूर्व्वेण सह
मयूरयं मकादित्वात् समासः । सुभगाशब्दस्य प्रियादित्वात्
पूर्व्वस्य न पुंवत् । वदतीति वदावदः पचाद्यच् । चरिचलीत्या-
दिना (पा० ६।१।१२।वा० ७) द्वितमभ्यासभ्यासागमश्च ॥ २४ ॥

रहेति ॥ हे राजन् त्वं सहचरीं मदा सहचरणशीलां तथा
स्तितमां स्त्रीषु येष्वा एवभूतामप्येनां चणमात्रं रह मुञ्च । यतः
नभः स्तोकोन्मुक्तैः अन्यनिर्गतेर्वालैस्तरणैः सूर्यस्य किरणैः क-
रणैः समालभते आत्मानः कुङ्कुमानुलेपनं करोति । तथा
भङ्गुचतः कुमुदात् मकायादिकाशेऽनुषं नलिनं कनकवनं प्रति
मुदा प्रस्थायिन्यः प्रस्थास्यन्ते तच्छीलाः त्रियः उदधेः मकाया-
न्निरयन्निर्गच्छन् भाम्बान् सूर्य एवोदकुम्भो जनपूरुषः जनशस्तं
दिदृष्टतां दर्शनेष्टुतां दधति धारयन्ति । कुमुदान्निर्गताः
सत्यः कमलवनं प्रतिगन्तुं सूर्योदयं प्रतीचन्त इत्यर्थः । जिग-

प्रथमककुभः पान्थत्वेन स्फुटेक्षितवृत्रहा
 एयनपदमिह द्रक्ष्यन्ति त्वां मह्यं सि महःपतेः ।
 पटिमवहनादूहापोहक्षमाणि वितन्वता
 महद् युवयोस्तावन्नस्मीविवेचनचातुरीं ॥ २६ ॥

मिषवो हि जलपूर्णं कुम्भं विप्रतीचन्ते । प्रभातं जातमित्यर्थः ।
 तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानार्थमत्यजनीयामयेनां चणमात्रं मुञ्चेति
 भावः । रह रहत्यागे, स्तितमां पूर्ववत् । श्लोकोन्मुनेः श्लोका-
 न्तिकेति (पा० २।१।२८) पञ्चमी समासः पञ्चम्याः श्लोकादिभ्य
 (पा० ६।३।२) इत्यलुक् । कुमुदान्निर्गता इत्यस्माद्धता उदकुम्भः
 एकहलादौ पूरयितव्य (पा० ६।३।५८) इत्युदकस्थोदादेशः ।
 दिवृक्षुरित्यप्रत्ययां तत्वाम्नलोकेति (पा० २।३।६८) षष्ठीनिषे-
 धाद्वितीयेतियोगविभागात् समासः ॥ २५ ॥

प्रथमेति ॥ हे राजन् महःपतेः सूर्यस्य मह्यं सि तेषां सि
 प्रथमककुभः प्राच्याः पान्थत्वेन पथिकतया तेनैव मार्गेणाग-
 मनवशात् स्फुटं सविशेषमीक्षितो वृत्रहा यैस्तादृशानि सन्ति,
 अनुपदमन्तरं सविधमागत्य इह प्रामादे वर्त्तमानं त्वां द्रक्ष्य-
 म्नि विलोकयिष्यन्ति । अनन्तरं पटिष्योऽतितैष्यम्याथ च
 प्रजातिगणस्य वहनाद्वारणात् अमतः प्रकाशादेः प्रकटीकरणं
 ऊहः मतस्य तिमिरादेरपोहो निराकरणं तयोः क्षमाणि
 समर्थानि अनुकम्याथर्थस्य प्रजावशादूहनमूह ऊहा वा उक्त-
 म्यापि दोषोद्भावनादर्जनमपोहस्तत्र समर्थानि सामान्यविशेष-

अनतिशिथिले पुम्भावेन प्रगल्भवलाः खलु
प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरित्वराः ।

भावादिनिर्णयनिपुणानि तानि रवितेजांसि युवयोरिन्द्रनल-
योस्तावतोनामनेकप्रकाराणां शोभासम्पद्रूपाणां लक्ष्मीनां वि-
वेचनचातुरीं तारतम्यविचारकौशलं वितन्वतां विस्फारयन्तु
अहह चित्रं । अन्यत्रैवविधस्य चातुर्यस्यादर्शनादाश्चर्यं । इन्द्रा-
तिशयितशोभासम्पत्तिमाप्नुवती वेति संशये प्रथमदर्शनादिन्द्रे
शोभासम्पत्तिमत्त्वसामान्यबुद्धिः । अनन्तरं च नलदर्शनान्नले
शोभासम्पत्तिमत्त्वविशेषबुद्धिरिति सामान्यापेक्षया विशेषस्य
बलवत्त्वात्, उभयदर्शिभिः सूर्यकिरणैरिन्द्रापेक्षया शोभासम्प-
त्तिभ्यां नल एवाधिक इति निर्णयितामिति भावः । अन्योऽपि
प्राज्ञः ऊहापोहक्षमः सामान्यविशेषभावादिचातुरीं तनोति ।
अन्वगन्तुमनुगेमुपदं क्लीबमव्ययमित्यमरः । पटिमा पृथ्वादिः ।
ऊहा स्त्रीत्वविवक्षायां गुरोश्चहलः (पा० २।२।१०२) इत्यप्र-
त्ययः ॥ २६ ॥

अनतीति ॥ हे राजन् खलु यस्मात् पुम्भावेन पौरुषेण प्रग-
ल्भवलाः उत्कटशक्तयोऽतिष्ठताः अतएवानतिशिथिले विका-
सोन्मुखे अत्यक्तकलिकाविधकाठिन्येऽपि पाथोजास्ये कमलमुखे
मकरन्दयक्ष्णार्थं प्रसभं दृष्टान्निविश्य प्रविश्य निरित्वराः निर्ग-
मशीलाः एवम्भूताः अलयः भ्रमराः किमपि कियदहं मुखतः
मुखे कृत्वा आनोतं किमप्यपूर्वरसं स्वादुतरं सरोजिनोमधुरमं

दि म पे मुखतः कृत्वा नीतं वितीर्य सरोजिनी-
मधुरंसमुषोयोगे जायां नवान्नमचोकरन् ॥ २७ ॥
मिहिरकिरणभोगमोक्तुं प्रवृत्ततया पुरः
कलितचुलुकापोशनस्य ग्रहार्थमियं किमु ।

कमलिनीमकरन्दरूपं रसं आस्वादं वस्तु उपोयोगे प्रभातकाले
वितीर्य दत्त्वा नवान्नं नूतनमपूर्वमय च प्रेमभरात् स्वयमभुक्-
मनुष्कियमेव जायां मधुकर्या इत्यर्थः । अचोकरन् कारयामा-
सुः । अविकसितेऽतिकठिने कमले अवसत्वात् प्रवेष्टुमशक्ता एता
इति कृत्वा पौरुषेण स्वयं तत्र प्रविश्य मकरन्दं मुखे धृत्वा समा-
नीय मधुकरोम्बो दत्त्वा ताभिरुज्ज्वलजयामासुरित्यर्थः । किञ्चि-
दासन्नमौरप्रकाशत्वात् कमलानि विकामोन्मुखानि जातानीति
भावः । अन्येनापि प्रातः शुभयोगेऽन्नप्राशनं कार्यते । उपा-
योग इति पाठो विभावनीयः । मत्तमुपाचशार्धरोति चेति ह-
लायुधः । उपायोगे अर्थाद्दिनेन सहयोगे प्रातरित्यर्थः । निरि-
तराः । इणनशजी (पा० ३।२।१६३) तिकरप् । मुखतः कृत्वेति
स्त्राज्ञेतमप्रत्यय इति (पा० ३।४।६१) कृन्ः क्त्वा । जायां दक्षो-
रिति (पा० १।४।५३) कर्मत्वं । जाया इत्यपि पाठः ॥ २७ ॥

मिहिरिति॥सरोजिनी कमलिनी दिनोदये प्रातःकाले प्राक्
अन्यदलापेचथा पूर्वविकसितेनैकन दलेन पचेष्टोपलक्षिता मा-
घात्कचुरात्मनः पश्यतो जनस्य इति मतिं जनयति । इति
किं इयं मिहिरस्य सूर्यस्य किरणानां आभोगं परिपूर्णतां

इति विकसितेनैकेन प्राग्दलेन सरोजिनी
 जनयति मतिं साक्षात्कर्तुर्जनस्य दिनोदये ॥ २८ ॥
 तटतरुखगश्रेणीसाराविणैरिव साम्प्रतं
 सरसि विगलन्निद्रामुद्राऽजनिष्ट सरोजिनी ।
 अधरसुधया मध्ये मध्ये वधूमुखलब्धया
 धयति मधुपः स्वादुङ्कारं मधूनि सरोरुहां ॥ २९ ॥

भोक्तुं अनुभवितुमथ च भक्षयितुं प्रवृत्ततया हतप्रारम्भतया
 हेतुभूतया पुनर्भोजनादावन्नायामृतकरणार्थस्यापोशानस्योप-
 स्तरणमन्तोदकस्य ग्रहार्थं कलितो वद्धसुलुकः प्रकृतिविशेषे
 यया एवभूता किमु । भोजने प्रवृत्तेनापोशनक्रियापूर्वमादा-
 वन्ते च भोक्तव्यमिति स्मृतेः । अपोशानग्रहीता करकमले एकां
 कनिष्ठामङ्गुलिं प्रसारयति अन्याश्च मङ्कोचयतीति संप्रदायः ।
 कमलविकासममयो जातस्तस्मादुद्गुध्यस्वेति भावः ॥ २८ ॥

तटेति ॥ साम्प्रतं सरसि सरोजिनी सरमस्तटे तरुण वर्त-
 मानानां खगश्रेणीनां साराविणैर्मिलितैः कलकलशब्दैरिव विग-
 लन्ती भ्रमन्ती निद्रैव मुद्रा कोरकवन्धो यस्याः, यदा विग-
 लन्ती निद्रायाः सङ्कोचस्य मुद्रा भङ्गी यस्याः सा त्यक्तनिद्रो-
 न्मोनितकमलनोचनेवाजनिष्ट जाता । कलकलेन च निद्रितस्य
 निद्रा अपयाति । तथा मधुपो भ्रमरः सरोरुहां मधूनि कल-
 लमकरन्दान् वध्वाः भ्रमर्याः मुखान् लब्धयाऽधरसुधया ओष्ठ-
 गतपीयूषेण मध्ये मध्ये स्वादुङ्कारं स्वादूनि माधुर्यातिशय-

गतचरदिनस्यायुर्भ्रंशे दयोदयसङ्कुच-
 त्कमलमुकुलकोडान्नोडप्रवेशमुपेयुषां ।
 इह मधुलिङ्गां भिन्नेष्वभोरुहेषु समायतां
 सह सहचरैरालोक्यन्तेऽधुना मधुपारणाः ॥ ३० ॥

युक्तानि कृत्वा धयति पिबति । कमलानि विकसितानि भ्रम-
 राश्च तस्माधूनि भ्रमर्यधरश्च पिबन्तीत्यर्थः । मधुप इति मा-
 भिप्रायं मद्यपा अयेतादृशा भवन्ति । समन्ताद्वावाः सारा-
 विणानि अभिविधौ भाव (पा० ३।१।४४) इतितीनुणं तात्
 स्मार्थं अस्मिन्नुण इत्यण् (पा० ५।४।१५) । खादुङ्गारं खादुमिण
 मुल् (पा० ३।४।१६) । मास्तलश्च पूर्वश्च खादुमिति निर्द-
 शात् ॥ ३८ ॥

गतेति ॥ गतचरदिनस्यातीतचरदिनस्यायुर्भ्रंशेऽवसानकाले
 सायंममये दयाया उदयादिव सङ्कुचतां स्नानानां कमलानां
 मुकुलानि कलिकाः तेषां कोडाग्रध्यात् नोडेपु प्रवेशं उपे-
 युषां भ्रातृणां मकरन्दास्त्रादलाम्बस्यात् सायं मध्याममयेऽपि
 कमलेषु स्थितानामनन्तरश्च तेषु सङ्कुचितेषु वह्निर्निर्गन्तु-
 मशक्नतात् सङ्कुचत्कमलमर्मरूपेषु नोडेपु स्थितानामिति
 यावत् । कोडमिति पाठे मुकुलविशिष्टकमलकोडमेव नोडप्र-
 वेष्टं गतामां । अनन्तरश्च रात्रावतीतायां इह प्रातःमध्या-
 ममये भिन्नेषु रूपादिकसितेषु अगोरुहेषु ममायतां पूर्वदि-
 नानामङ्कुचितेषु रूपादुन्मिषितेषु सत्तु सुखेन निर्गन्तुं शक्नता-

तेभ्यः सकाशादर्थान्नवीनकमलानि उद्दिश्य समागच्छतां
 मधुलिहां अधुना सहचरैः पूर्वदिनान्ते कमलसङ्कोचात्
 पूर्वमेव कमलक्रोडान्निर्गतैः सहचरैः सहचरगोभित्य मित्रक-
 लत्रादिभिः सह मधुना मकरन्देन कृत्वा पारणाः उपेषि-
 तसम्बन्धीनि भोजनानि आलोक्यन्ते लोकैरिति शेषः । ये
 रात्रौ कमलवद्भासे तत्र मकरन्दाभावात्त्रिवन्धवशाच्च कृतो-
 पवासाः । अग्निवद्भासः सहचरास्तु रात्रौ निद्रावशात् तद्वियोगा-
 द्भिः कृतोपवासाः अतः सर्वेऽपि प्रातर्मिलित्वा विक्रमितकमल-
 मधुना पारणां कुर्वन्तीत्यर्थः । पूर्वदिनान्ते सङ्कुचितानि कम-
 लानि प्रातः पुनः किञ्चिद्विकसितानीति प्रसिद्धिः । भूयान्
 समयो जातः तस्मादुद्बुध्यसेत्यर्थः । अन्येऽपि कस्मिंश्चिन्नदीयमि-
 मृते बन्ध्यादौ वा निवद्धे कृपया सङ्कुचितहर्षा भवन्ति । केचिच्च
 महत्युपरते सति उपवामद्गुर्वाणा गृहमध्यं प्रविश्य दिना-
 न्तरे जातिभिः सह भुञ्जते । जातिभिः सह भोजनव्यमेतत्प्रे-
 तेषु दुर्लभमिति शास्त्रार्थः सहचरपदेन सूचितः । निगडव-
 द्भाऽपि कपराशृङ्गेषु भिद्वेषूक्तोचितः समागच्छन् सन् स्वस्य
 बन्धनवशात्त्रिराहारैर्जातिभिः सह मधुरैरन्नैः पारणां करो-
 ति । क्रोडादीनि यथायथं हेतौ स्यन्नापे-पद्यमौ । समायतां
 दूणः यता । सहचरैः पुमान् स्तिवत्येकशेषः (पा० १।१।६७)

निमिरविरहात्पाण्डूयन्ते दिशः कृशतारकाः
 कमलहसितैः श्येनीवोन्नीयन्ते सरसी न का।
 शरणमिलितध्वान्तध्वंसिप्रभादरधारणा-
 द्गगनशिखरं नीलत्येकं निजैरयशोभरैः ॥ ३१ ॥

तिमिरेति ॥ प्राच्यादयो दिशास्तिमिरस्य विरहान्नाशात्
 पाण्डूयन्ते शुभ्रा इवाचरन्ति, अतएव कृशाः अप्रकाशाः किञ्चि-
 द्दृग्भास्तारकाः कतिपयनक्षत्राणि चासु एवं विधाः । अन्यापि
 प्रियवियोगात् पाण्डुरन्निमग्नातिवृशनेचकनीनिका भवति । तथा
 का सरसी कमलानां हसितैर्विकसैः कृत्वा श्येनीव नोन्नीयते
 न तर्क्यते, अपि तु सर्वा अपि सरस्यस्यैः शुभ्रायन्ते । अन्यापि
 प्रियप्राप्तेः कमलतुल्यमुखहसितैः श्येता भवति । एकं गगन-
 शिखरं गगनमध्यभागः शरणार्थं स्वपरिचाणार्थं गगनं प्रति
 मिलितस्य प्रत्यागतस्य ध्वान्तस्य ध्वमिनी विनाशिनी या सूर्यप्रभा
 तम्याद्यादरधारणाद्धेतोः निजैरयशोभरैः स्त्रीरकीर्तिर्ममूहैः
 मोलति श्याम इवाचरतिः, अन्याऽपि शरणगतं परित्यज्य
 तदैरिणागादरेणाङ्गीकुर्वन् दुर्यशसा श्यामो भवति । दिशः
 सरांमि च प्रसेदुः । गगनञ्च नक्षत्राद्याहार्यशोभापगमात् निजं
 नीलिमान प्राप्तमिति भावः । पाण्डूयन्ते उपमानादाचारेऽर्थे
 कर्तुः कथञ्चिति (पा० १।१।१०।११) कथञ् । अकृत् सार्वधा-
 तुकपोरिति (पा० ७।४।१५) दीर्घः । वर्णवाचिभः श्यमशब्दात्
 वर्णादगुदाच्चादिति (पा० ४।१।१८) ङीप् तस्य मयनोमति
 मोलवर्णे इति धातुः । आचारक्रियन्ताञ्जीलशब्दाद्भिष्टा ॥ ३१ ॥

सरसिजवनान्युद्यत्पक्षार्थमाणि हसन्तु न
 क्षतरुचिसुहृच्चन्द्रं तन्द्रामुपैतु न कैरवं ।
 हिमगिरिद्वपहायादयि प्रतीतमदः स्मितं
 कुमुदविपिनस्याथो पाथोरुहैर्निजनिद्रया ॥ ३९ ॥

सरसिजेति । सरसिजवनानि न हसन्तु अपि तु विक्रम-
 न्तेव । यस्मादुद्यन्नुदितरः पक्षः सहायभूतः अर्थमा सूर्यो येषां
 विकस्रगणीत्यर्थः । अथ च यदीयमित्रस्रोदयो भवति न
 सर्वोऽपि हर्षवशादिकमत्येव । तथा कैरवं कुमुदं तन्द्रां मद्धोचं
 नोपैतु अपि तु प्राप्नोत्येव । यतः क्षतरुचिः गतमक्षीकः
 सुहृच्चन्द्रो यस्य तादृशं । चन्द्रोदये विकसतः कुमुदस्य चन्द्रोदये
 मद्धोचो युक्त एवेत्यर्थः । अन्योऽपि सुहृत्स्ये मूर्च्छावशान्निमी-
 लति । अथो अथवा पाथोरुहैर्विकसितकमलैः रात्रिमन्वि-
 न्या निजनिद्रया कृत्वा कुमुदवनस्यादः प्रत्यक्षदृश्यं स्मितं विक-
 मितं प्रतीतं विनिमयेन गृहीतं हिमगिरेर्हिमाचलस्य द्वपदां
 शिलानां दायादांशभागिनो सदृशो यीःशोभां यस्य शुभ्रत
 रमित्यर्थः । कमलानां रात्रौ निद्रा कुमुदानाञ्च विकासः
 प्रातस्तु कमलानां विकासः कुमुदानाञ्च मद्धोचो दृश्यते ततः
 स्त्रीयां निद्रां कुमुदेभ्यो दत्त्वा कमलैस्तद्विकासः परिवृत्त्य गृहीत
 इति सम्भाव्यत इत्यर्थः । सूर्य उदितः कमलानि विकसितानि
 कुमुदानि च मधुचितानोति भावः । प्रतीतं प्रतिपूर्वादिणो
 निष्ठा । प्रतीष्टमिति च पाठः अर्थः पूर्वाक्त एव ॥ ३९ ॥

धयतु नलिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः
 कुमुदमकरन्दैघैः कुक्षिभरिभ्रमरोत्करः ।
 इह तु लिङ्गते रात्रीतर्पे रथाङ्गविदङ्गमा-
 मध निजवधूवक्त्राम्भोजेऽधुनाऽधरनामकं ॥ ६३ ॥

धयत्विति । अभिनवो नूतनः प्रभाते आगतः भ्रमरोत्करः
 नलिनैर्वर्त्तमानं माध्वीकं मकरन्दं धयतु पिवतु वा न वा ।
 यतः रात्रौ कुमुदमकरन्दैघैः कुक्षिभरिः आकण्डहस्तः परि-
 पूर्णोदरः रात्रौ कुमुदमकरन्ददृन्दैः पूरितोदरत्वात् प्रातर्मधु
 पिवतु वा मा पिवतु वा न तच्चास्माकमाधद इत्यर्थः । अन्योऽ-
 ष्याकण्डहस्तोऽतिथिभुक्तो न वा न तच्चादरः । रथाङ्गविदङ्गमास्तु
 रात्रीतर्पे सकलां रात्रिं तर्पित्वा वियुक्तत्वात् कुमुदमकरन्दं
 परित्यज्य पिपासयैव स्थित्वा इह प्रत्यक्षदृश्ये निजवधूवक्त्राम्भोजे
 वर्त्तमानमधरनामकमोष्ठमंजं मधु अधुना प्रातःसमये लिङ्गते
 आस्वादयन्ति, एतद्युक्तं । तावतैव चाभोजस्यापि कृतार्थत्वं जात-
 मित्यर्थः । अन्वापि दृष्ट्यर्थे इच्छया उपोषितस्य भोजनं युक्ततरं
 भवति । भ्रमरा मकरन्दमास्वादयन्ति चक्रवाकाश्च प्रातर्वि-
 धौगायमात् कमलमकरन्दमनादृत्य निजसहचरीसुभ्रन्तीति
 भावः । फलेयहिरात्मभरियेति (पा० ६।१।१६) चात्कुक्षि-
 भरिः । रात्रीतर्पे अस्तिदृष्ट्यैरिति (पा० ३।४।५७) एमुल् ।
 एतोया प्रगृहीतीति (पा० २।१।१९) समासः ॥ ६३ ॥

जगति मिथुने चक्रावेवं स्मारागमपारगौ
नवमिव मिथः सम्भुञ्जाते वियुज्य वियुज्य यौ ।
सततममृतादेवाहाराद्यदापदरोचकं
तदमृतभुजां भर्ता शम्भुर्विषं बुभुजे विभः ॥ ३४ ॥

जगतीति । जगति चैलोक्यमध्ये चक्रावेव मिथुने स्त्रीपुंसौ
स्मारागमपारगौ कामशास्त्रपारगामिनौ तावेवास्य वेदिनौ
नान्यौ । यद्वा स्मारागमपारगौ चक्रवाकावेव जगति मिथुने
मान्ये एतादृशे चतुरे मिथुने स्त्री इत्यर्थः । कुत एतज्ज्ञातमित्यत
आह । यौ चक्रवाकस्त्रीपुंसौ वियुज्य वियुज्य पुनरन्योन्येन सह
रात्रौ वियोगं प्राप्य मिथोऽन्योन्यं नवमिव अतिपरिचयजन्याव-
जाशून्यं सातिस्पृहमिव सम्भुञ्जाते सुरतसुखमनुभवतः । अजस्र-
कामसेवनादिरागो भवेदिति वियुज्य सम्भोगः प्रत्ययसम्भोगव-
द्भातिशयचमत्कारकारी भवतीति कामशास्त्ररहस्यं ज्ञात्वैव
तावेवं कुरुत इत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तः । यद्यस्मात् अमृतभुजां
केवलपीयूषाहाराणां सुराणां भर्ता स्वामी सुलभतरामृत
इति यावत् । विभुर्यापकः समर्थो विषमक्षणेऽप्यमस्माद्वितोपद्रव
इति यावत् । स शम्भुः नीरोगकरणद्वारा सर्वेषामारोग्यसुख-
कारी अमस्मावितरोगोऽपीश्वरः सततममृतलवणादेवाहाराद्ब-
द्धादरोचकं अमृताशनानभिलाषरूपं रोगमापत् प्राप । तत्
तस्मात्परिहारार्थं विषं बुभुजे । सततमधुरतरास्वादजन्यारुचि-
परिहारार्थमेव स कालकूटं भक्षितवान्, अनन्तरञ्च पुनर-

विशति युवतित्यागे रात्रीमुचं मिद्विकारुचं
 दिनमणिमणिं तापे चित्ताग्निजाच्च यियासति ।
 विरहतरलज्जिह्वा वंङ्गाङ्गयन्त्यतिविह्वला-
 मिह सहचरीं नामग्राहं रथाङ्गविहङ्गमाः ॥ ३५ ॥

मृतभक्षणे प्रत्ययैव रुचिस्तस्य यथा जायते तथा वियोग एव
 सम्भोगे नितरां रुचिमुत्पादयतीति बुद्ध्वा चक्रवाकाभ्यां क्रियत
 इति तावेव कामशास्त्ररहस्यज्ञाविति भावः । पारमौ अन्तात्य-
 न्तेति (पा० १।१।४८) उः । धम्मुच्चाते भुजोमवन इति (पा० १।
 १।६६) तङ् । अनेन सम्भोगस्य वियोगादेव मृतमत्वं भवतीति
 सूच्यते ॥ ३४ ॥

विशतीति । युवतित्यागे चक्रवाकनिष्ठस्त्रीवियोगे मिदि-
 कारुचं शीतांशुं विशति सति रात्रीमुचं रात्रिलक्षणप्रियात्या-
 गिनं तथा वियोगजन्ये तापे परितापे श्रौण्ये च निजाश्चिन्ताच-
 क्रवाकहृदयात् सकाशात् दिनमणिमणिं सूर्यकान्तं यियासति
 जिगमिषति सति विरहेण तरलन्ती तरलेवाचरन्ती विह्वलो-
 भवन्ती खलन्ती जिह्वा येषां ते रथाङ्गविहङ्गमा विरहेणा-
 तिविह्वलां सहचरीं चक्रवाकीं नामग्राहं स्वमङ्गतेन नाम
 गृहीत्वा इह प्रभाते कोडामरमि वा यङ्गवारं आङ्गयन्ति आ-
 कारयन्ति । अन्योऽप्यतिविह्वलो यङ्ग वारं आकारयन्ते अमिति
 न वेति मन्देहात् । प्रतिचक्रवाकाणां संयोगः परितापत्यागः
 परम्परान्तामं चन्द्रधूमरत्नं सूर्यकान्तमनापय । मालेयं मिदि-

स्वमुकुलमयैर्नैत्रैरन्ध्रमविष्णुतया जनः
किमु कुमुदिनीं दुर्व्याचष्टे रवेरनवेत्तिकां ।

कृत्यमरः । राज्ञीमुचं किप् । रुगिति सम्पदादित्वात् । मिहि-
का रुग्यस्येति समासः । तरलजिह्वा तरलेवाचरतीति आचार
किबन्ताच्छतरि पुम्वत् । आक्षयन्ति सङ्ख्याभावात्तडभावः
॥ ३५ ॥

स्वेति । जनो लोकः स्वमुकुलमयैः आत्मोपकलिकानेत्ररूपैः
कृत्वा अन्ध्रमविष्णुतया अनन्धाया अण्धत्वाङ्गीकाराद्धेतोः रवेः
अनवेत्तिकां अनवलोकिकां कुमुदिनीं किमु किमर्थं दुर्व्याचष्टे
दुष्टां कथयति । अवग्रहदर्शनोपपवित्रसूर्यादर्शननियमादियं
मित्रोदयं न सहत इति लोकः किमिति निन्दति, अपि
तद्युक्तं निन्देत्याक्षेपः । उ अहो किं निन्दतीति वा । अन्ध-
मविष्णुतयाऽविचारतया रहस्यमजानन्नेव किमिति निन्द-
तीति जनविशेषणं वा । कथमयुक्तमित्यत आह । हे श्रोतारः
यूयं शृणुत शृणुत तस्याः सूर्यादर्शने हेतुमाकर्णयत । ये राज्ञो
नृपस्य दाराः कवीनां पाणिन्यादीनां प्रतिभासमुत्पन्नेषु व्याक-
रणादिग्रन्थेषु विषये लिखितास्तच्छिष्यैः पठिताश्चातः अवग्रह-
दर्शनोपपत्त्यस्यैव न पश्यन्तीत्यसूर्यमग्रा राजदारा इत्येव
लिखितास्तच्छिष्यैश्च तथैव पठिताः । ननु प्रकृते किमित्याशङ्क्याह
सा कुमुदिनी किल प्रमिदं न भाविनी भविष्यति अर्थाद्राज्ञो
दाराः, अपि तु राजशब्दस्य अथच नृपस्य दारा भवन्त्येव ।

लिखितपठिता राज्ञो दाराः कविप्रतिभासु ये
 प्रहणुत प्रहणुतासुर्यम्पश्या न सा किल भाविनी ॥३६॥
 चुलुकिततमःसिन्धोर्मृङ्गैः करादिव शुभ्यते
 नभसि वि.सिनोवन्धोरन्ध्रच्युतैरुदविन्दुभिः ।

राजमहियो हि अतिसुरचितत्वादसुर्यम्पश्याः, इयमपि तथा,
 तस्मादेतस्या अपि असुर्यम्पश्या युक्तेति रहस्यानभिज्ञो जनो
 दृष्टेवेतां निन्दनीत्यर्थः । किलशब्दः किमर्थो वा । अत्र य इति
 कुमुदिनीपरामर्शेऽपि दारैः सामानाधिकरण्यादङ्गवचनं । येति
 पाठः समीचीनः । लिखितपठिता एकवचनं बहुवचनं वा ।
 सूर्यादयवशात् कुमुदिनी बहुचितेति भावः । अन्धशब्दोऽप्युक्त्या
 कर्त्तरि भुवः खिप्पुजिति (पा० ३।२।५७) अन्धशब्द उपपदे भुवः
 खिप्पुचः खिलान् अरुर्दिपदिति (पा० ६।२।६७) मुम् । अवे-
 चिका खलि प्रत्ययस्त्रादिति (पा० ७।२।४४) कात्यूर्ध्वस्त्रे ।
 लिखितपठिताः कर्मधारयोद्देशो वा । असुर्यम्पश्याः असुर्यल-
 सादृशेति (पा० ३।२।६६) खम् खिलान्मुम् । अत एव ज्ञाप-
 कान् क्रियायोगिनोऽपि नञः समासः ॥ ३६ ॥

चुलुकितेति । गगने गच्छन्निर्भङ्गैः उदविन्दुभिरिव नभसि
 शुभ्यते दीप्यते । किम्पूतैरुदविन्दुभिः चुलुकैः सतचुलुके धृत्वा
 पीतः तमःसिन्धुमिरसमुद्रो येन तस्य विचिनीयन्धोः पद्मि-
 नीमिव सूर्यस्य करान् किरणादेव हस्तात् रन्ध्रेभ्योऽङ्गुल्य-
 नारासविवरेभ्यश्च्युतैर्गलितैः, चुलुकेन पीततमःसिन्धोरुपरिव-

शतदलमधुस्रोतःकच्छद्वयीपरिरम्भणा-
 दनुपदमदःपद्माशङ्काममी मम तन्वते ॥ ३७ ॥
 घृष्टणसुमनःश्रेणियोणामनादरिभिः सरः-
 परिसरचरैर्भासां भर्तुः कुमारतरैः करैः ।

र्त्तमानस्य रवेः कराङ्गुलीविवरेभ्योऽधोगलिताः कृत्स्नजलवि-
 न्दव इव भृङ्गा गगने शोभन्त इत्यर्थः । चुलुकितेति करविशे-
 षणं वा । अनुपदं गगनात् सकाशात् कमलानि प्रति पातानन्तरं
 शतदलाखान्यतिम्यूलानि कमलानि तेषां मधुस्रोतमः मक-
 रन्दप्रवाहस्य कच्छद्वयी मकरन्दार्द्रभागद्वयं यत्तटद्वयं तस्याः
 परिरम्भणात् संश्लेषादुभयतस्तच्च लगनाद्धेतोरमी भृङ्गा मदःप-
 द्माशङ्कां अमुष्य पीतस्य तमःसिन्धोरधःस्थितावशिष्टकर्ममवभा-
 वनां वैतालिकस्य मम तन्वते विस्तारयन्ति । मकलेऽपि तमीजले
 पीतेऽवशिष्टतया पद्म इव भृङ्गाः शोभन्त इत्यर्थः । अमुष्या
 मकरन्दप्रवाहकच्छद्वय्याः पद्म इति वा । प्रवाहतटद्वये पद्मे
 युक्तः । भृङ्गाश्च मकरन्दस्रोपरि नापविशन्ति किन्तु अभित इति
 तेषां जातिः । प्रातःकालो जातोऽन्धकारः साकल्येन विमष्टः
 भ्रमरास्तदनीडेभ्यो निर्गत्य गगन उड्डीय मधुपानार्थं कमला-
 न्युद्दिग्धयान्तीति भावः । चुलुकित इति तत्करेतीति (पा० ३ ।
 १ । २ । वा० १) प्लन्ताक्तः दृग्भ्यते शुभ्रद्वयोऽपि भावे यक् ॥ ३७ ॥

घुष्टणेति । घुष्टणसुमनसः कुङ्कुमकुसुमानि तामां श्रेणि-
 स्तस्याः श्रेणांकान्तीनां अनादरिभिः अनादरण्योन्मैः ताभ्योऽपि

अजनि जलजामोदानन्दोत्पत्तिष्णुमधुव्रता-
 वलिशवलनाद्गुञ्जापुञ्जश्रियं ग्रहयालुभिः ॥ ३८ ॥
 रचयति रुचिः शोणीमेतां कुमारितमा रवे-
 र्यदलिपटली नीलीकर्तुं व्यवस्यति पातुका ।
 अजनि सरसो कल्पापी तद्भवं धवलस्फुट-
 त्कमलकलिकाखण्डैः पाण्डूकृतोदरमण्डला ॥ ३९ ॥

रक्ततरैः सरःपरिसरचनैस्तोरसश्चरणशीलैः कुमारतरैरतिवा-
 लैर्भासां भर्तुः करैः सूर्यकिरणैः जलजामोदः गगनावगाहिक-
 मलवज्जलपरिमलस्तद्विषय आनन्दसेनोत्पत्तिष्णुस्तपनशीला
 मधुव्रतावलिस्तया शवलनात् मिश्रणाद्धेतोः गुञ्जापुञ्जश्रियं अ-
 र्द्धरक्तेष्वक्षुण्णगुञ्जाराजिशोभां ग्रहयालुभिर्यद्वर्णशीलैः अजनि
 तत्सदृशैर्जातमित्यर्थः । बाला अपि सुमनसां धीगणामप्यना-
 द्रिणो भवन्ति । बाला अपि रक्तकराभवन्तीति केचित् ।
 अजनि भावे चिण् । उत्पत्तिष्णुः अलङ्कञ्जि (पा० ३।२।१२३६)
 तीष्णुच् । शवलनं तत्करोतीति (पा० ३।२।२६।वा० १) प्यन्ता-
 अपुंसके भावे क्युट् ॥ ३८ ॥

रचयतीति । यद्यस्मात् रवेः कुमारितमा अतिवाला रुचिः
 मरुती शोणीं रक्तवर्णां रचयति । यस्माच्च कमले मकरन्दा-
 स्वादायै पातुका अलिपटली मृद्वग्रेषु स्वमन्मथादेतां नीली-
 कर्तुं व्यवस्यति । यतयेयं धवन्मनां स्फुटन्तीनां कमलकलि-
 काणां खण्डैः समूहैः पाण्डूकृतं उदरमण्डलमध्यदेशे यस्याः

कमलकुशलाधाने भानोरहो पुरुषव्रतं
यदुपकुरुते नेत्राणि श्रीगृहत्वविवक्षुभिः ।
कविभिरुपमादानाद्भोजनां गमितान्यसा-
वपि यदतथाभावान्मुञ्चत्यलूकविलोचने ॥ ४० ॥

सैतादृशी तस्मात् ध्रुवं निश्चितं इयं सरसी कल्पायी कर्बुरेवा-
जनि जाता । रक्तकृष्णयेतदण्मिश्रणात् कर्बुरत्वेत्प्रेक्षा । ध्रुवमु-
त्प्रेक्षायां वा । बाष्पातपो जातः भ्रमराः परितो भ्रमन्ति कम-
लानि विक्रमितानीति भावः । चित्रं किमैरिक्लमायेत्यमरः ।
शेषो गेषात्माचामिति (पा० ४।१।४३) डीप् । कुमारितमा
घरूपेति (पा० ६।३।४३) इहः । पटलकल्पायौ गौरादौ ॥ ३८ ॥

कमलेति । कमलमात्रस्य कुशलाधाने आनुकूल्याचरणे
भानोः अहो अत्याश्चर्यरूपं पुरुषमन्वन्धि व्रतं नियमः, अङ्गी-
कृतपरिपालनशीलत्वमिति यावत्, यं दृष्ट्वाऽहो आश्चर्यरूपः
पुरुष इति सर्वे वदन्ति । कुतो ज्ञातमत आह । यद्यस्मात्ता-
त्त्विकानि क्रमलानि विकसयतीति किं वाच्यं किन्तु त्रियोः
कान्तिलक्ष्म्योः गृहत्वं न्यायतां विवक्षुभिः वक्षुमिक्षुभिः व्याम-
वास्तोक्तिकालिदासादिभिः कविभिः उपमादानात् किञ्चिच्छ्री-
गृहत्वादगुणभादृश्यादपि अभोजनां कमलत्वं गमितानि प्रा-
पितान्यारोपितक्रमनत्वान्यपि नेत्रकमलानीति निर्दिष्टानि
लोकनेत्राष्टमौ रविः उपकुरुते उन्मीलयति । उदित्वरे हि
सूर्ये लोकनेत्राष्टुन्मीलन्ति । अथ च घटाश्चर्यपदसमर्थानि

यदतिमहती भक्तिर्भानौ तदेनमुदित्वर-
त्त्वरितमुपतिष्ठस्वाध्वन्य त्वमध्वरपद्धतेः ।

करोति । यत आलोकमहस्तमेव चक्षुः पदार्थग्रहणमर्थे ।
यदपि अतथाभावात् श्रीशृङ्खलाभावात् कविभिः कमलत्वेना-
नमुरक्तत्वादुलूकविलोचने मुञ्चति नोन्मीलयति । न च पदा-
र्थानापादयति । यथेष्टलूकस्य दृष्टिस्तच्चालङ्घ्योरिति लोकप्रमि-
द्धिस्तत्रैवयोः श्रीशृङ्खलं दूरेनिरसं । सूर्येण कमलानि कमल-
तुल्यानि च लोकनेत्राणि विकाश उलूकनेत्राणि कमलगुणयो-
गाभावादविकाशान्वयव्यतिरेकाभ्यां स्वप्रतिज्ञा सत्या कृता ।
एवंविधः सत्यप्रतिज्ञः कोऽपि नास्तीत्यर्थः । कमलानि विकसि-
तानि सर्व्वेऽपि लोकः प्रबुद्धः कौशिकनेत्रे च निमीलिते प्रा-
तःकालो जात इति भावः । श्रीशृङ्खलविवक्षुभिः द्वितीयेति
योगविभागात् समासः । उपमतिरुपमानं नपुंसके भावे लुट् ।
उपमीयतेऽनेनेति उपमानं सादृश्यमिति भावः ॥ ४० ॥

यदिति । यद्यपि त्व भानौ अतिमहती भक्तिर्यत्नैवभूतो
वत्तमे तत्तर्हि हे अध्वरपद्धतेर्यज्ञमार्गस्थाध्वन्य महापात्रिक
मन्त्र उदित्वरमुदयशीलमेनं सूर्यं त्वरितमुपतिष्ठस्य पूजय । श्रीशृ-
मुपस्थाने हेतुमाह । हि यस्मात् इह समये प्रभाते किञ्च प्रमिद्धं
रविमभिलषीकृत्य उपस्थानमभ्येष्टोऽहं चित्ता जलाश्रययो
मन्देराख्येषु राक्षसेषु उदवञ्चतां गच्छरूपाश्चनिभावं प्रजन्ति
वयोभूय तान् भक्ष्योत्सुर्ध्वनीति श्रुतावुक्तमित्यर्थः । तिष्ठः कोटो-

इह हि समये मन्देक्षेयु ब्रजन्त्युदवज्रता-
मभिरविमुपस्थानोत्तिष्ठा जलाञ्जलयः किल ॥ ४१ ॥
उदयशिखरिप्रस्यावस्थायिनी खनिरक्षया
शिष्टुतरमक्षोमाणिक्यानामहर्मणिमण्डली ।

ज्जंकोटी च मन्देक्ष नाम राक्षसाः इति पुराणञ्च । तस्मादु-
दयात् पूर्वं शीघ्रमुत्तिष्ठस्वेत्यर्थः । अध्वन्यमिति पाठे अध्वरपद्ध-
तेरध्वानमलं गाभिनं । भक्तिशब्दस्य प्रियादित्वात् पुंवद्भावा-
द्भावः । अध्वन्य अलङ्गाम्यर्थे अध्वने यत् खाविति (पा० ५।१।
१६) यत् । उदवज्रतां मन्यौदनेत्यादिना (पा० ६।३।६०) उद-
कस्योदादेशः । अभिरभागे (पा० १।४।८१) इत्यभेः कर्मप्रव-
चनीयत्वाद्वितीया ॥ ४१ ॥

उदयेति । इयं अहर्मणेः सूर्यस्य मण्डली उदयशिखरिणः
उदयाक्षस्य प्रम्ये मानुनि अवस्थायिनी वर्त्तमानाऽक्षया भूयसी
शिष्टतराणि रक्ततराणि सहामि तेजामि तान्येव माणिक्यानि
तेषां खनिरक्षयिभूमिः ध्वान्तेन तिमिरेण ध्वान्तवच्च ग्रामां
पिधायिकां आकरदारा आच्छादिकां रजनिरूपां दृमदं
शिलां विधूयापनीय कतमेन केन जनेन विमुद्रिता उद्घाटितेति
न खलु नैव जाने रात्रिविगमे यतो दृग्गत इत्यर्थः । वाक्यार्थः
कर्म । न जाने अर्थात्तं जनमित्यर्थ इति वा । अन्यापि माणि-
क्यादिखनिः पर्यन्तप्रस्यावस्थायिनी छण्णतरशिलापिदिताऽपि
केनापि भाग्यवतोद्घाद्यन्ते । अतिशयितः कः कतमो ब्रह्माजनेन

रजनिदृपदं ध्वान्तश्यामां विधूय पिधायिकां
 न खलु कतमेनेयं जाने जनेन विमुद्रिता ॥ ४२ ॥
 सुरपरिवृढः कर्णात् प्रत्यग्रहीत् किल कुण्डल-
 हयमथ खलु प्राच्यै प्रादान्मुदा स हि तत्पतिः ।
 विधुरुदयभागेकं तत्र व्यलोकि विलोक्यते
 नवतरकरस्वर्णखावि द्वितीयमहर्मणिः ॥ ४३ ॥

विमुद्रितेत्यहं न जाने, अपि त्वेवमेव जानामि । कालपरिव-
 र्त्तकारिणा ब्रह्मणैवोद्घाटितैत्यर्थ इति काकुर्वा । खनिः खलु
 खनिरिवेत्युत्प्रेक्षा वा । कतमः डतमश् । अतिशये स्वार्थे वा
 तम एव ॥ ४२ ॥

सुरेति । सुरपरिवृढः शक्रः कर्णात् कुण्डलद्वयं कर्णभूषणयुगं
 ब्राह्मणवेधं धृत्वा प्रतिग्रहरूपेणग्रहीत् । किलेति पुराणादौ
 प्रसिद्धं । अथ प्रतिग्रहानन्तरं मुदा तत्कुण्डलद्वयं खलु निश्चितं
 प्राच्यै दिग्ने प्रादात् । हि यस्मात् स शक्रस्वर्णः प्राच्याः पतिः धवः
 रक्षिता च प्रियान् प्रियायै प्राच्या प्रीत्या निजकर्णादिभूषणं
 प्रयच्छति । तस्यै दत्तमिति कुतो ज्ञातमत आह । तत्र प्राच्यां
 तयोर्दयोर्मध्ये वा विधुः भायं उदयभाक् उदित्वर आरक्त-
 किरणरूपमेकं कुण्डलं व्यलोकि दृष्टं । प्रातः, अहर्मणिः, नव-
 तराभाक्कालनिर्गताः करा रक्ततरकिरणाः तद्रूपस्वर्णखावि
 सुवर्णखवणशीलं तादृशमेव द्वितीयं कुण्डलं विलोक्यते । तस्मात्
 तस्यै तद्रूपं तेन प्रत्तमित्यहं शङ्के इत्यर्थः । सूर्यस्य कुण्डलस-

दहनमविशद्दोषिण्यास्तङ्गते गतवासर-
प्रशमसमयप्राप्ते पत्न्यौ विवस्वति रागिणी ।
अधरभुवनात् सोढुत्वैषा हठात्तरणेः कृता-
मरपतिपुरप्राप्तिर्धत्ते सतीव्रतमूर्त्तितां ॥ ४४ ॥

मर्थनार्थं प्रसङ्गाच्चन्द्रस्य कुण्डलत्वमुक्तं । मालतरकिरणः सूर्यः
उत्तमसुवर्णम्भाविकर्णकुण्डलमिव योमत इति भावः । कर्णे-
नेन्द्राय कुण्डलद्वयं दत्तमित्यारण्यके पर्वणि कथं ॥ ४३ ॥

दहनमिति । या दोषिः रागिणी रक्ता सती विवस्वति
सूर्यलक्षणे पत्न्यौ गतवासरप्रशमे पूर्वदिनावसाने सायङ्काल-
समयमस्तमयकालं प्राप्तेऽतएवास्तं विनाशं अस्ताचलं वा प्राप्त
गते सति, अग्निर्व्यतिरित्याद्यग्निहोचमन्त्रादिप्रामाण्यात् दहन-
मविशत् । नैषा दोषिः अधरभुवनात् पातालान् सकाशात् हठात्
बलात्कारेणार्थात्तरणिमेवोद्धृत्योदयं प्राप्य तरणेरये कृतम-
रपतिपुरस्य स्वर्गस्य प्राच्या वा प्राप्तिर्यथा एवम्भूता सती
तीव्रतया तीक्ष्णतया सह वर्त्तमाना मूर्त्तिर्यस्यास्तत्तां धत्ते ।
क्रमेण सूर्य ऊर्ध्वदेशे प्राप्ते दोषिः खरतरा जानेति भावः ।
या नारी भर्त्तरि विनाशममयप्राप्ते विनष्टे सति तस्मिन्ननु-
रागिणी सती जन्मान्तरेऽपि तत्प्राप्त्यर्थमग्निप्रवेगं कुरुते, मा
दुष्कृतैः पातालप्राप्तमपि निरयपतितं, व्यानघाती यथा व्याल-
मित्यादिवचनप्रामाण्यान्निरयाद्वनादुद्धृत्य तस्य कृतस्वर्गप्राप्तिः
सतीनां पतिव्रतानां व्रतमेव मूर्त्तिः शरीरं यस्याः, सती गौरी

बुधजनकथा तथैवेयं तनौ तनुजन्मनः

पितृश्रितिहरित्यर्णाद्याद्वारजः किल कालिमा ।

शमनयमुनाक्रोडैः कालैरितस्तमसां पिवा-

दपि यदमलच्छायात् कायाद्भूयत भास्वतः ॥ ४५ ॥

तस्या वा व्रतयुक्ता मूर्त्तिर्यस्यास्तत्तां धत्ते । गौरीवदियमपी-
त्यर्थः । समयप्राप्ते प्राप्तापन्न इति (पा० २।२।४) समासः ॥ ४४ ॥

बुधेति । तनुजन्मनोऽपत्यस्य तनौ वर्त्तमानः कालिमा
श्यामत्वं किल प्रभिर्द्धं निश्चितं वा, पितुः प्रियोर्वा श्रितिहरिह-
र्णादीनां कृष्णनीलवर्णपत्रफलशाकादीनां य आहारो तल्लक्षणं
श्रितिहरिहर्णं यदाद्यमदनीयं पत्रशाकादि वा तस्माज्जातः
सश्यामो मैत्रातनयत्वादित्यादि बुधानामुदयनाचार्यादीनां
इयं कथा गौरी तथैव सत्यैव । यद्यस्माद्धेतोः भास्वतः इतः
प्रत्यचवृग्नादमलच्छायाद्युज्ज्वलकान्तेः शुक्लभास्वरादपि तमसां
पियात् तमिस्रैकहारात् कायात् शमनयमुनाक्रोडैः यमयमु-
नागनैश्चरैः कालैः श्यामैरभूयतोत्पन्नं । सूर्यकायस्योज्ज्वलत्वेऽपि
श्यामतमिष्ठाहारपरिणतिवशात् यमादिभिरपत्यैः श्यामैर्जातं
तस्मादियं पण्डितकथा सत्यैवेत्यर्थः । सर्वमपि तमः सूर्येण नाग्नि-
तमिति भावः । आद्यं अदेः षट्स्लोर्णादिति (पा० २।२।२४)
एतत् । कालोव कालौ वेति पुमाङ् स्त्रियेत्येकशेषः (पा० २।२।
१०) । तमसां कर्मणि षष्ठी । अभूततद्भावे तद्ध् । क्रोडः कालो-
पितः पशुमन्दः छायासुतः गगिरित्यमरशेषः ॥ ४५ ॥

अभजत चिराभ्यासं देवः प्रतिक्षणदात्ययं
दिनमयमयं कालं भूयः प्रसूय तथा रविः ।
न खलु शकिता शीलं कालप्रसूतिरसौ पुरा
यमयमुनयोर्जन्माधानेऽप्यनेन यथोज्ज्वलतुं ॥ ४६ ॥

अभजतेति । अयं रविर्देवः क्षणदा रात्रिस्तस्या अत्ययं प्रत्ययं
प्रतिगात्रवसाने इत्यर्थः । दिनमयं दिनरूपं कालं बुध्यादि-
लक्षणसमयं अथच तद्रूपं ग्रासं वपुः भूयो वज्रतरं यथा तथा
पौनःपुन्येन वा प्रसूय उत्पाद्य चिरकालमभ्यासं तथा तेन प्रका-
रेण अभजत अग्निप्रयत् । यथा घेन प्रकारेण पुरा पूर्वं काल
प्रसूतिर्यस्याय च काली ग्यामा प्रसूतिर्यसौवश्रूतोऽसौ सूर्यः
यमयमुनयोऽपि प्रसूयितोर्जन्माधाने जन्मायं बीजक्षेपसमये-
ऽपि, अनेन चिराभ्यासेन हेतुना शीलं कालोत्पादनस्य स्वभाव-
मुज्ज्वलतुं खलु निश्चितं न शकिता समर्थो भविता । कालप्रसूति-
स्वभावः सूर्यः स्वभावस्य दुरतिक्रमत्वात् तावपि कालावुदपा-
दयदित्यर्थः । उदयमानेन सूर्येण दिवसः कृत इति भावः ।
प्रातःकाले क्रियमाणोभ्यासः पटुतरो भवति । चिराभ्यासं मधू-
रव्यं सकादित्यात् समासः । यदाऽकारान्तस्य चिरशब्दस्य अत्यन्त-
संयोगे चेति (पा० २।१।२८) समासः । प्रतिक्षणदात्यये वीक्षा-
यामव्ययीभावे नाव्ययीभावादिति (पा० २।४।८३) सुपोऽनुक् ।
दतीया सप्तमोर्वङ्गत्वमिति (पा० २।४।८४) त्यम् अत्ययमिति
निपातः कालप्रसूतिः पक्षे पुंवत् ॥ ४६ ॥

रुचिरचरणः स्रुतोऽश्रीसनाथरथः शनिं
 शमनमपि स त्रातुं लोकानस्रुत सुताविति ।
 रथपदकृपासिन्धुर्वन्धुर्दृशामपि दुर्जनै-
 यदुपहसितो भास्वान्नास्मान् हसिष्यति कः खलः॥४७॥

रुचिरेति । सुजनैरेवम्भूतो यो भास्वानिति संस्तुतः दुर्जनैर्य-
 द्यस्मादेवं उपहसितः स्मृतादतितुच्छाम्परवर्णनोपजीविनः कौ-
 नाम खलोनोपहसिष्यति, अपि तु सर्वेषूपहसिष्यत्येव । यथा
 उदिते सूर्ये सङ्गिः सूर्यस्यार्हणा क्रियते तथा खलैर्न, एवं तुच्छा
 एते खोदरभरणार्थं यत्किञ्चिददन्तीत्यस्माकं खलैर्निन्दायां
 हतायां भवादृशै राजशिरोमणिभिरस्माकमर्हणा क्रियत एवेति
 खलानां प्रयासो दृष्ट्या एवेत्यर्थः । एवं कथं स्तुतः कथमुपहसित-
 इत्यत आह । सूर्यः रुचिराचरणाः संचितलवणया किरणा यस्य
 तथा स्तुत्याहणस्य उर्या महत्या श्रिया सुता सूर्येणैव प्रसृता
 उर्वी श्रीस्तया सनाथोऽलङ्कृतो रथो यस्य सः । तथा शनिं शमनं
 शनैश्चरदण्डधरौ सुतौ लोकान् त्रातुं अस्रुतः । शनिर्हिस्तुत्यादि
 मिद्धिमाचहेतुलोकपाततया लोकान् रक्षति । यमोऽपि दुष्टा-
 दुष्टयोर्निघ्नानुघ्नौ कुर्वन् धर्माधर्माचरणप्रवृत्तिजननद्वारा
 रक्षति । एतादृशौ परोपकारपरो पुत्रौ अस्रुतः । तथा रथपदा-
 नामनाथानां चक्रवाकानां कृपासिन्धुर्दयाममुद्रः रथस्य पदेन
 व्यवभायेन गत्या जगतो दयाममुद्रो वा । तथा सकलपदार्थग्रहण-
 मरकायां लोकमत्पादनद्वारा दृशां सर्वजनगेषाणां बन्धुः मित्रं

शिशिरजरुजां धर्मं शर्मोदयाय तनूभृता-

मथ खरकराश्यानांस्थानां प्रयच्छति यः पयः ।

एवम्भूतः सुन्दरः परोपकारकरणैकस्वभावोऽपि इति स्तुतिपद्यः ।
रुचिस्तेजोरूपस्थापकर इति यावत् । तथा अचरणस्वरण-
रहितः यदा विपरीतलक्षणया रुचिरौ चरणौ यस्य । पुरा-
णादौ चरणाङ्गुल्यादिध्याने कुट्टादिदुष्टफलश्रवणात् ध्यानेऽप्य-
चरणएव सूर्यः । विश्वकर्मणा कुण्डे आरोपितस्य सूर्यस्य तेजसां
दुःसहत्वाचरणाकारो न निर्मित इति वा । अन्धं प्रति सुनेत्र-
वचनवदचरणस्यापि रुचिरचरणत्वोक्तोपहासः । तथा सूतस्य
अन्नूगेः सारयेरुरुशोभया सनाथो रथो यस्य स इत्यपि विरुद्ध-
लक्षणा । तथा शनेः कुरयइत्वारुचिरकालभोग्यदुःखदत्ताद्यम-
स्यापि जगत्प्राणहरणशीलत्वात् परपीडाकरणैकस्वभावौ श-
निशमनौ पुत्रौ लोकान् चातुमसूतेत्यपि विरुद्धलक्षणा । तथा
तिर्यग्योनिपक्षिविशेषचक्रवाकानामेव दयाविन्धुर्नान्येषां ताप-
करत्वात् तादृशानामेव वन्धुर्नान्येषां । यदा तेजोभरेण दृष्टि-
प्रतिघातकारित्वादबन्धुरपि दृष्ट्वा बन्धुरित्यपि विरुद्धलक्षणेति
उपहासपद्यः । एवम्भूतः सूर्यः समुदेतीति भावः ॥ ४७ ॥

शिशिरेति । स भानुसदञ्चति उदेति । स कः, यः शिशिरर्त्तो
शिशिरं हिमं तस्माज्जाता रुक् पीडा येषां तेषां तनूभृतां
जमानां शर्मणः सुखस्योदयाय प्राप्तये वसन्तनिदाघमवन्धिनं
धर्ममुष्यं क्रमेण प्रयच्छति । अयानन्तरं वसन्तनिदाघमवन्धिनः
खरास्तीक्ष्णतरा कराः सूर्यकिरणास्तैः आश्वानं शुष्कं श्वानं आश्वं

जलभयजुषां तापं तापसृष्ट्यां हिममित्यय-
 म्परहितमिलत्कृत्यावृत्तिः स भानुरुदञ्चति ॥ ४८ ॥
 इह न कतरस्त्रिं धत्ते तमिस्रततोर्दिशा-
 मपि चतसृणामुत्सङ्गेषु श्रिता धयतां क्षणात् ।

मुखं येषां तेषां देहिनां सुखाय पयः वर्षासम्बन्धुदकं प्रथञ्छति
 दत्ते । ततो जलभयजुषां जलमीनानां तापं दत्ते । ततस्तपसृष्ट्यां
 शारदतापवतां देहिनां हेमन्ते हिमं दत्ते एवम्प्रकारेण परेभ्यो
 यद्धितं तस्मिन् विषये मिस्रतां पौनःपुन्येन घटमानानां कृतेः
 शीततापजलदानरूपपुरुषव्यापारस्थावृत्तिरावर्तना यस्य । यद्वा
 कृत्यानां शीतादिदानरूपाणां कार्याणां आवृत्तिर्यस्यैवभूतः
 परोपकारपरः स्वयं उदेतीत्यर्थः । श्यानेति द्रवमूर्तिसर्गवाचि-
 त्वाभावात् सम्प्रसारणाभावः । निष्ठानत्वं । परहितेति चतुर्थी-
 तदर्थाद्येति (पा० १।१।२६) समासः । कृत्या कृजः शचेति (पा०
 २।२।१००) योगविभागात् क्तिनि कृतिः । चकारात् क्यपि
 तुक्चिह्नकृत्या । पचे अर्चार्थे विभाषाकृत्योरिति (पा० १।१।
 १२०) क्यपि तुक् ॥ ४८ ॥

इति । भूर्वादीनां चतसृणामपि दिशां उत्सङ्गेषु प्रान्त-
 देशेषु श्रिता वर्तमानास्तमिस्रततोस्तिमिरपरम्पराः क्षणाद्द-
 यतां विनाशयतामपि अयं यः स्वयं स रोचिषां तेजसां, रविः
 वरणं यस्य तद्भावं दृष्टतत्त्ववामिलादेत्य प्राप्य निवसद्वर्तमानं
 क्षायारूपं तमः प्रमथितुं विनाशयितुं आनैश्वर्यमसामर्थ्य-

तरुशरणतामेत्य च्छायामयं निवसत्तमः

शमयितुमभूदानैश्वर्यं यदर्यमरोचिषां ॥ ४६ ॥

जगति तिमिरं मूर्कमजम्रजेऽपि चिकित्सतः

पितुरिव निजादस्मादस्त्रावधीत्य भिपज्यतः ।

मभूदिति यत् इहात्रासामर्थ्यविषये कतमः को नाम जनश्चिन्ने
विस्मयं न धत्ते, अपि तु सर्वोऽप्याश्चर्यं प्राप्नोत्येव । दिगन्तगताया
अपि तिमिरपरम्परायाः संहारे येषां शक्तिः तेषां रवितेजसां
तदतलमाचम्यतं क्वाथारूपं समीपवर्त्यपि तमः शमयितुं शक्ति-
र्नामभूदित्याश्चर्यमित्यर्थः । तनु इति पाठे तनु अल्पं शरीरं वा
शरणं यच्च तद्भावं प्राप्य निवसदित्यर्थः । महदाश्रयेण न्यतमपि
यो विनाशयितुं शक्नोति सोऽन्त्याश्रयेण वर्त्तमानं शमयितुमपि
न शक्नोतीत्याश्चर्यमेव । तरुच्छायामयं देहच्छायामयं वा तमो
विहाय सर्वमपि तमः सूर्येण विनाशितमिति भावः । अनैश्वर्यं
अनीश्वरस्य भाव इत्यर्थे न नञ् पूर्व्यादिति (पा० ५।१।१९१)
भावप्रत्ययनिषेधेऽपि ब्राह्मणादिष्वनीश्वरशब्दस्य पाठान् यजि
नञः शुचीश्वरेति (पा० ७।१।१०) पक्षे उभयपदवृद्धिः ॥ ४८ ॥

जगतीति । दम्भो नामतौ निजात् स्वीयात् अस्मात्पितुः
सूर्यादधीत्येवायुर्वेदं पठित्वैव भिपज्यतः । स्वर्लोके चिकित्सां
कुरुतः । किम्भूतात् पितुः, जगति वर्त्तमानं तिमिरं अथच वस्तु-
दर्शनामामर्थजनकं नेत्ररोगविशेषं चिकित्सतो नाशयतः । आ-
युर्वेदोक्तप्रतीकारेण शमयतः । तथाऽजम्रजे कमलखण्डे वर्त्तमानां

अपि च शमनस्यासौ तातस्ततः किमनौचिती
 यदयमदयः कङ्काराणामुदेत्यपमृत्यवे ॥ ५० ॥
 उडुपरिवृढः पत्या मुक्तामयं यदपीडय-
 द्यदपि विसिनीं भनीर्जायां जहास कुमुदती ।

मूर्च्छां संक्षोभंमपि नाशयते, अथचाप एव संसर्जादाविति
 वचनादपि मूलभूतत्वादङ्गप्रजे लोकसमूहे वर्त्तमानां मूर्च्छां
 वैचित्त्यधस्तैतन्यभावरूपं मोहमपाकुर्वतः । उपचारचतुर्गात्
 कल्याणपाणैर्वैद्यादधोत्यैव हि राजवैद्यो भवति, तस्मादैद्या-
 त्वपितुरेव वैद्यकमधीत्य ताभ्यामिन्द्रवैद्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । अपि
 च किञ्च सर्वभूतानि शमयति नाशयतीति शमनो यमस्तस्यासौ
 सूर्यो तातः पिता ततस्तस्मात् कङ्काराणां कुमुदानामपमृत्यवे
 संक्षोभायाथचाकालमरणायोदेति । यत् यतोऽयं सूर्योऽदयो
 निष्कृपः साऽस्य सूर्यस्य किमनौचिती अपि तेषाऽसौचित्येव
 कारणगुणप्रक्रमेणैव कार्यं गुणारम्भाददयताऽपमृत्युदायिता च
 यमेनाप्यस्मात् स्तपितुरेव सकाशात् पठितेत्यर्थः । उदयता
 सूर्येण तमो नाशितं, कमलान्युन्मीलितानि, कुमुदानि मुकु-
 लितानीति भावः । पितुः आख्यातोपयोग (पा० १।१।९८)
 इत्यपादान्तं । भिषज्यतः । कङ्कादिः ॥ ५० ॥

उद्विनि । अयमिदानीमस्मिं जिगमिषुः उडुपरिवृढश्चन्द्रः
 मायं उदितः भन् अस्मिं गतेन पत्या सूर्येण मुक्तां त्यक्तां वियो-
 गिनीं भार्यां पद्मिनीं यद्यगाङ्गतराया अपीडयत् मङ्गोचितवान्

तदुभयमतः शङ्के सङ्कोचितं निजशङ्कया
प्रसरति नवार्के कर्कन्धूकराणुरोचिपि ॥ ५१ ॥
श्रुतिमयतनोर्मानोर्जानेऽवनेरधराध्वना
विहरणकृतः शाखाः साक्षाच्छतानि दृशत्विपां ।

अथ च करैर्दूषितवान् । यदपि चन्द्रे यन्निनीं षीडयति सति
कुमुदती कुमुदविकासव्याजेन रात्रौ जहास, अतएव चेतोः
तदुभयं चन्द्रकुमुदिन्यौ कर्कन्धूकखवत् पक्षवदरवत् कणारुण-
रोचिपि ईषद्भक्तकिरणे नवार्के तरुणादित्ये प्रसरति प्रकर्षेण
गच्छत्युदयति सति निजशङ्कया स्वकृतानाचारनिमित्तभयेनेव
प्रयोगकेन सङ्कोचितं सङ्कोचं प्रापितं निःप्रभोक्तमित्यर्थः ।
इत्यहं शङ्के मन्ये । सूर्य उदितः पश्चिमी च विकसिता चन्द्रे
निःप्रभोऽस्ममेति कुमुदिनी सङ्कुचितेति भावः । अन्यत्राप्युक्तं प्रमेयं
बोद्धव्यं । कर्कन्धूवदरी कोलीत्यमरः । सङ्कोचितमिति प्लान्तात्
कर्षाणि निष्ठा, अन्यथा व्याख्याने सङ्कुचितमित्येव स्यात् । तदुभयं
निजशङ्कया करणभूतया स्वयमेव सङ्कुचितं कृतारम्भमिति वा-
च्याख्येयं । कर्कन्धूकुणेति पाठश्चिन्तः । अन्यविस्तारभयात् मा-
धकबाधकादिर्नोक्तः सुबुद्धिभिर्विविच्य बोद्धव्यं ॥ ५१ ॥

श्रुतीति । अदिपतिः ज्ञेयः ज्योतिःशास्त्रानुसारेण अनेनेभ्यमे-
रधराध्वना अधस्तनेन मार्गेण पातालमार्गेण रात्रौ विहरण-
कृतः परिभ्रमतः । तथा श्रुतिमयी वेदरूपा तनुर्देहो यस्य तस्यास्य
भानोस्त्रिपां दृशयतानि एकमहम्मेव दृशयतानि कठकणा-

निशि निशि सहस्राभ्यां दृग्भिः शृणोति सहस्रराः
 पृथगक्षिपतिः पश्यत्यस्य क्रमेण च भास्वराः ॥ ५२ ॥
 बद्ध न खरता येषामग्रे खलु प्रतिभासते
 कमलसुहृदस्तेऽमी भानोः प्रवालरुचः कराः ।

दिशाखाः निशि निशि रात्रौ रात्रौ सहस्रफणत्वात् प्रतिफणञ्च
 नेत्रद्वयसङ्गावाह्याभ्यां सहस्राभ्यां दृग्भ्यां सहस्रद्वयपरिमिताभि-
 र्दृष्टिभिरनुक्रमेण युगपत् पृथक् च चतुःश्रवस्त्वात् साक्षात् शृणोति
 पश्यति चेत्यहं जाने । क्रियाद्वये क्रमेण हेतुद्वयं । यतः सहस्रराः
 स्वरूपेणोदात्तादिस्वरैः सह वर्त्तमाणाः खराणां शब्दरूपत्वा-
 ष्छृणोति । तथा भास्वराः शुक्लभास्वररूपाः शाखाः ततः साक्षात्
 पश्यति च । रात्रौ पातालगामित्वान्तत्र च शेषस्य वर्त्तनादे-
 दमयशरोरस्य किरणसहस्ररूपं शाखासहस्रं शेषो नेत्रसहस्र-
 द्वयस्य सत्त्वाद्युगपत् पृथगेकेन नेत्रसहस्रेण शृणोति द्वितीयेन च
 पश्यतीति युगपत् पृथक्श्रवणदर्शनाभ्यामेव शेषनेत्रसहस्रद्वयस्य
 सार्थक्यमभूदित्यर्थः । अतिमयतरोरिति पाठे वेदरूपस्य वृक्षस्य
 शाखा युक्ताः । अध्वना वस्त्रिमन्त्रेति पाठे वस्त्रिमन्त्रमातलमि-
 त्यभिधानात् स एवार्थः । दशशतानीति काकादिवदुभयत्रापि
 सम्प्रध्यते । सहस्रराः गोपमर्जनस्थेति (पा० ६।१।८२) पात्रिक-
 त्वात् सभावाभावः ॥ ५२ ॥

शक्तिः । येषां कराणां खरता तीक्ष्णताऽप्ये पूर्वाङ्गममये
 यजः अतितरां न प्रतिभामते स्फुरति, सर्वथा गोपनमयत

उचितमुचितं जालेखन्तः प्रवेशिभिरायतैः

कियद्वयवैरेपामालिङ्गिताङ्गुलिनिङ्गिमा ॥ ५३ ॥

इत्यर्थः । यदा नञ्ममामेन नखरताऽतीक्ष्णता । पूर्वोक्ते येषां
अतितरां तीक्ष्णत्वाभाव उपलभ्यते खलु निश्चितं । अथ च येषा-
मुपरिभागे बहवो नखरा नखाः येषां तत्रा उपलभ्यते तेऽमी
प्रत्यक्षदृग्ग्रा विकामहेतुत्वात् कमलानां मुहुरेव बन्धोर्मानोः
कमलबन्धोर्वा कगाः किरणा एव पाणयः प्रबालरुचः विद्रुम-
वद्रक्तकान्तयः, अथ च प्रकृष्टबालकान्तयः अतिबाला अथ च
बालपत्रववद्रक्तकान्तयो दृग्गन्ता इति शेषः । तथा जालेखन्तः प्रवे-
शिभिः गवाचादिविवरमध्यप्रविष्टैः अतएवायतैः तद्वशादण्डव-
दीर्घाभूतैः कियद्वयवैः किरणैः येषां किरणानां पाणीनाञ्च
य आलिङ्गितः सम्बद्धः अङ्गुलिनिङ्गिमा अङ्गुलिर्वाचिङ्गिमा
रुचिमाऽथवाऽङ्गुलिभिर्निङ्गिमा तत् उचितमुचितमियमतितरा
शैचितो । गवाचविवरप्रविष्टैः किरणावयवैः किरणानामङ्गु-
लीतुल्यत्वादायिताङ्गुनिवच्चारुता युक्तैव, पाणीनामपि दीर्घैः
कतिपयैरवयवैरङ्गुलिष्ठता चारुता भवतीत्यपि युक्तमेवेत्यर्थः ।
अङ्गुलिचारुतेत्यपि पाठः । नयोऽस्ती नखर इत्यमरः । उचितं
वोषायां द्विरुक्तिः । प्रवेशिभिस्ताच्छिन्दे आवगच्छके वा णिनिः ।
आलिङ्गिता निगिधातोः पठे कर्म्मणि नट्, पठे निष्ठा । निङ्गिति
रमणीयतया चित्तं प्राप्नोतीति गत्यदात् धातोः पचाद्यचि
पृथ्यादेराहतिगणत्वादिमनिच् भमर्थनोयः ॥ ५३ ॥

नय नयनयोर्द्राक् पेयत्वं प्रविष्टवतीरमू-
 र्भवनवलभीजालान्नाला इवार्ककराङ्गुलीः ।
 भ्रमदण्डगणक्रान्ता भान्ति भ्रमन्त्य इवाग्नौ याः
 पुनरपि धृताः कुन्दे किं वा न वर्द्धकिना दिवः ॥ ५४ ॥

नयेति । भो राजन् त्वं भवनस्य गृहस्योपरि वर्त्तमानानां
 वलभीनां गृहविशेषाणां जालाङ्गुली सविवराद्धेतोर्वलभीमेवा-
 र्थात् प्रविष्टवतीरमूर्ककररूपाङ्गुलीर्जालप्रवेशादङ्गुलीतु-
 ल्यान् सूर्यकरान् अथच करेष्वङ्गुलीनां युक्तत्वादर्ककराणाम-
 ङ्गुलीर्नाला इव कमलदण्डवद्भीर्नयनयोर्द्राक् भीष्मं पेयत्वं
 गोचरत्वं नय प्रापय सादरं पश्य, तस्मैचयोः कमलत्वाज्जाल-
 मार्गप्रविष्टास्त्वया विलोक्यमाना एताः स्वनेचकमलनाला इव
 जनैर्द्रक्ष्यन्त इत्यर्थः । जालानां कमलतुल्यत्वात्तन्नाला इव त्वं
 पश्येति वा । अमूः काः । याः भ्रमतां जालप्रविष्टकिरणमभे-
 यरिभ्रमतां अणूनां चमरेणादिरूपरजःकणानां गणेन समूहेन
 आक्रान्ता व्याप्ता अत एव दिवो वर्द्धकिना स्वर्लोकतत्तत्तया अशु-
 रेण विश्वकर्मणा पुनरपि कुन्दे शाण्वक्ष्यते धृता आरोपिताः सत्यः
 आग्ने भ्रमन्त्य इव किं वा न भान्ति अपि तु तथैव शोभन्ते । यदा
 भ्रमन्तः शाण्वर्षणवशात् परितः पतन्तः चेऽणवः शाण्वतेजसः क-
 णास्रोपां गणैराक्रान्तत्वं युक्तं । विश्वकर्मणा सूर्यः शाण्वमारोपित
 इति पुराणं । नयनयोराधेयत्वमिति पाठे स एवार्थः । गुणेति
 पाठे गुणेन वर्द्धेत्यर्थः । आप्तात् जातावेकवचनं ॥ ५४ ॥

दिनमिव दिवाकीर्त्तिंस्तीक्ष्णैः क्षुरैः सवितुः करै-
स्तिमिरकवरीनूनां कृत्वा निशां निरदोधरत् ।
स्फुरति परितः केशस्तोमैस्ततः पतयालुभिः
ध्रुवमधवलं तत्तच्छायच्छलादवनोत्तलं ॥ ५५ ॥

दिनमिति । दिवाकीर्त्तिरिव नापित इव दिवसः तीक्ष्णैः
गवितुः करैरेव क्षुरैर्निशां तिमिरकवरीनूनां तमोरूपां वेषीं
क्लिन्नमूनां कृत्वा निरदोधरत् निर्द्धारितवान् । मुण्डयित्वा कापि
कश्चित् केशोऽवशिष्टः स्यादिति गवेपितवानित्यर्थः । अथवा
बहिर्निष्काशयामास । नापितोऽपि व्यभिचारदिदुष्टां स्त्रीयां
परकीयां वा क्षिर्यं क्षुरैर्मुण्डयित्वा देशादहिर्निष्काशयति ।
ततोऽनन्तरं तस्मात् मुण्डनाद्वा परितस्तत्र पतयान्नुभिरधःपत-
नशोलैः केशस्तोमैः कृत्वा अवनोत्तलं तेषां वृक्षादिपदार्थानां
छाया प्रतिबिम्बं तस्य छलाद्वाजेन ध्रुवं निश्चितं अधवलं ग्यामं
स्फुरति शोभते । वृक्षाद्यधोभागे कृष्णत्वं मुण्डितकवरीपतधाम्नु-
केशवृन्दसम्बन्धकृतं न तु प्रतिबिम्बकृतं इत्यर्थः । छायाव्यति-
रिक्तं सर्व्वमपि तमो दिवसे सूर्यकरैर्नाशितमिति भावः । दिवा-
कीर्त्तिंस्तु नापित इत्यमरः । कवरी जानपदेति (पा० ४।१।४२)
डीप् नूनां स्वादिभ्य (पा० ८।२।४४) निष्ठानत्वं । निरदोधरत्
धारेद्यडि षौचडो (पा० ७।४।१) त्युपधाह्रस्वत्वे अभ्यासस्य मन्व-
ज्ञावात् दीर्घो लघोरिति (पा० ७।४।८४) दीर्घः । तत्तच्छायेति
विभाषासेनेति (पा० २।४।२५) वा नपुंसकत्वं ॥ ५५ ॥

व्रमः शङ्खं तव नल यशः श्रेयसे दृष्टशब्दं
 यत्सोदर्यः स दिवि लिखितः स्पष्टमस्ति द्विजेन्द्रः ।
 अद्वा अद्वाकरमिह करच्छेदमप्यस्य पश्य
 म्लानिस्थानं तदपि नितरां हारिणो यः कलङ्कः ॥५६॥

इदानीं शाङ्खिकानां शब्दं श्रुत्वा तद्वाजेन नलयशोवर्णनं
 कुर्वन्ति । ब्रूम इति ॥ हे नल वयं श्रेयसे मङ्गलाय दृष्टः कृतः
 शब्दो यस्य तं शङ्खं तव यश एव ब्रूमः, तत्कीर्त्तिमेव शङ्खरूप-
 तथा वर्णयामः । शाङ्खिकैर्यः शङ्खो वाद्यते तत्त्वद्यश एव, तद्-
 दुज्जलतरं तव यश इत्यर्थः । शङ्खस्वनो हि मङ्गलदीपकः । तद्य-
 शोऽपि लोकानां शुभाय तव पुण्यलोकत्वाद्भवति । यस्य शङ्खस्य
 यशसश्च समुद्रप्रभवत्वाच्छुभतरत्वाच्च सोदर्यः समानोदर्यो
 भ्राता स प्रसिद्धो द्विजेन्द्रयन्द्रः दिवि स्पष्टं लिखितोऽस्ति निः-
 प्रभत्वाच्चिलिखित इव निर्व्यापारः स्फुटोऽव दृश्यत इत्यर्थः ।
 त्वमिह गगने प्रत्यूषसमये वाऽस्य चन्द्रस्य अद्वा निश्चितं अद्वाकरं
 शङ्खस्योदरत्वास्तिक्यबुद्धिजनकं करच्छेदं किरणविनाशमपि
 पश्य, शङ्खेऽपि किरणा न सन्ति अस्यापोदानो न सन्ति । कि-
 ञ्चास्य हरिणसम्बन्धी हारिणो यः कलङ्कस्तद्रूपं नितरां अति-
 शयितं चानेः श्यामतायाः स्थानमपि पश्य शङ्खस्याणुदरभागे
 नितरां श्यामतास्ति सा चन्द्रेऽपि तस्मादपि चन्द्रस्य शङ्खमो-
 दर्यत्वं निश्चितं तथा चन्द्रमपि तव यशो ब्रूम इत्यर्थः । उक्त-
 प्रकारेण शङ्खमोदर्यत्वं चन्द्रस्य यद्यप्यस्ति तदपि तथाच हरिण-

सम्बन्धी यः कलङ्कस्तदस्य सुतरां चानिस्थानं पश्य । चन्द्रस्य
 अद्वेयशङ्खभास्वतेऽपि निष्कलङ्कं शङ्खमेव तव यशो ब्रूमः । न तु
 सकलङ्कं चन्द्रमिति भाव इति वा । अथच हे राजन् तव
 यशःश्रेयसे यशोविष्टद्वये सृष्टशब्दं विरचितस्यतिवाक्यं शङ्ख-
 नामानं मुनिं ब्रूमः । शङ्खस्तव यशोविष्टद्वये स्रतिं चकारेत्यर्थः ।
 यस्य शङ्खमुनेः भोदर्यो भ्राता स लिखितनामा दिजेन्द्रो ब्रा-
 ह्मणश्रेष्ठो दिवि स्पष्टमस्ति । इह लिखिते अट्टाकरं सत्यविद्या-
 सकारकं अट्टा सात्तान्निध्यितं वा करयोः पाण्योः छेदं कर्त्तन-
 मपि पश्य । तथा हरतीति हारीतस्तस्य शङ्खस्य भ्रातुर्व्यानफ-
 लहर्त्तुरस्य लिखितो यः स्वकलङ्कः पापं तदेव चानिस्थानं पश्य ।
 अथच श्रेयसे लोकानां कल्याणाय पुण्यश्लोको सृष्टः नल इति
 शब्दो यस्मिन् एवभूतं तव यशः शङ्खनामानसृष्टिं ब्रूमः समा-
 नधर्मत्वात्, न तु तद्भातरं कलङ्कित्वात्, सोऽपि धर्मार्थं स्रति-
 वाक्यानि सृष्टवान् । यस्य भ्रातेति पूर्ववत् । लिखितस्य चैर्यं
 हस्तच्छेदस्य भारते ज्ञातव्यः । शास्त्रिकास्वल्पयोधार्थं शङ्खं वा-
 दयन्ति तस्माच्छीघ्रमुत्तिष्ठेति भावः । लिखितमुनिरेव दिवि
 ताराशङ्खो जात इति केचित् । समानोदरे शयित इत्यर्थे
 भोदराद्य इति (पा० ४।४।१०८) यः । अस्मादेव निर्देशाद्यत्र-
 त्वाविवक्षायामेव विभाषोदर इति (पा० ६।३।८८) याचिकः
 समानस्य सः । हारिणः सम्बन्धेऽण् । पक्षे आवगच्छके णिनिः

नाराशङ्खविलोपकस्य जलजं तीक्ष्णत्वो भिन्दतः
 सारम्भं चलता करेण निविडं निष्पीडनां लम्बितः ।
 केदार्योपहृताम्बुकम्बुजरजोजम्बालपाण्डूभव-
 च्छङ्खच्छित्करपत्रतामिह वदत्यस्तंगतोर्द्धो विधुः ॥ ५७ ॥

तारेति । विशाखानक्षत्ररूपस्य मातृमण्डलसञ्ज्ञस्य शङ्खा-
 कारशङ्खस्य विलोपकः स्वप्रभया नाशकस्य तथा जलजं कम-
 लानि भिन्दतो विकासयतोऽयं यत्साराशङ्खविलोपकस्यात-
 एव जलजं शङ्खं खण्डयतः तीक्ष्णत्वैव शङ्खकशि-
 क्षिपः सारम्भं मोद्योमं चलता प्रसरता अथच घर्षणवशात्
 साटोपं गमनागमने कुर्वता करेण रग्निना पाणिना च निविडं
 निष्पीडनां बाधां दृढां घनवणाच्च लम्बितः प्रापितः अस्तं गत-
 मर्द्धं यस्य एतादृशो विधुश्चन्द्रः शङ्खच्छेदमौक्यार्थमुपहृतमानीतं
 यदम्बु जलं तस्य कम्बुजरजोजम्बालः क्षिप्तमानशङ्खसञ्ज्ञातरज-
 यकर्मः उदकसम्बन्धाद्रजः कर्मो भवति, तेन पाण्डूभवक्षोद-
 मयत्वादधवलमपि धवलपद्मवशात् धवलं भवत्, यच्छङ्खच्छित्
 शङ्खच्छेदकारि करपत्रं तद्भावं इह प्रातः समये वहति चन्द्र
 इत्यर्थः । शङ्खकशिपिनो हि छेदमौक्यार्थं क्षिप्तमानशङ्खा-
 दिदेशे जलं क्षिपन्ति । दृढतरयन्येच्छेदादौ च करपत्रं करेण
 निविडं पीडयति शङ्खादिच्छेदकरपत्रस्यार्द्धचन्द्राकारं सञ्ज्ञा-
 तरजः पद्मपाण्डुरस्य भवति । अस्मिन्तार्द्धचन्द्रस्तादृकरपत्र-
 तस्या दृष्टान्त इत्यर्थः । सूर्योदयो जातस्तारा लुप्ताः कमलानि

यत्पाथोजविमुद्रणप्रकरणे निर्निद्रयत्वं शुभा-
 न्दृष्टीः पूरयति स्म यज्जलरुक्षामक्षणा सहस्रं हरिः ।
 साजात्यं सरसीरुक्षामपि दृशामप्यस्ति तदास्तवं
 यन्मूलाऽऽद्रियतेतरां कविनुभिः पद्मोपमा चक्षुषः ॥ ५८ ॥

विकसितानि चन्द्रेऽर्द्धेनास्त्रमित इति भावः । जलजं पक्षे जा-
 त्येकवचनं पाण्डूभवदिति च्चिः ॥ ५७ ॥

यदिति ॥ अंगुमान् पाथोजानां कमलानां विमुद्रणप्रक-
 रणे उन्मीलनप्रस्तावे एव यद्यस्मात् दृष्टीर्लोकेनेवाणि निर्नि-
 द्रयति विगतनिद्राः करोति उन्मीलयतीत्यर्थः । यस्माच्च हरिः
 श्रीविष्णुः शिवपूजासमये एककमलन्यूनं जलरुक्षां कमलानां
 सहस्रं स्त्रीयेनाक्षणा पूरयति स्म । तत्तस्मात्सरसीरुक्षां दृशामपि
 वास्तवं श्रवाधितं साजात्यं तुल्यजातीयत्वं अस्ति । यत् साजात्यं
 मूलमारोपकारणं यस्यास्तादृशी यन्निबन्धना चक्षुषः पद्मेन
 सद्मोपमा सादृश्यं कविनुभिः कालिदासादिभिः कविभिरा-
 द्रियतेतरां श्रत्यादरेणोपनिबध्यते । यदि नेत्राणि कमलसजा-
 तीयानि नाभविष्यन् तर्हि रविः कमलोन्मीलनप्रस्तावे तानि
 नोदमीलयिष्यत्, श्रीविष्णुश्च कमलसहस्रं नेत्रेण नापूरयिष्यत्,
 नक्षत्रप्रस्तावेऽन्यस्य योग्यताऽस्ति, तस्मात् दृष्टो कमलानाञ्च सा-
 जात्यं वास्तवमस्त्येवेत्यर्थः । उदितः सूर्यः कमलानि विकसितानि
 सर्वेऽपि जनः प्रबुद्धः, तस्मात् तमपि प्रबुद्धस्तेति भावः । विष्णुः
 स्वचक्षुषा कमलसहस्रं पूरितवानिति लिङ्गपुराणादौ द्रष्टव्यं ।

अवैमि कमलाकरे निखिल्यामिनीयामिक-
 श्रियं श्रयति यत् पुरा विततपत्रनेत्रोदरं ।
 तदेव कुमुदं पुनर्दिनमवाप्य गर्भभ्रम-
 द्विरेफरवधोरणावनमुपैति निद्रामुदं ॥ ५६ ॥

विमुद्रणेति विगतमुद्रं करोतीत्यर्थे ण्यन्ताद्भावे ल्युट् । निर्निद्र-
 यतीति तत्करोतीति णिच्, पुरयतीत्यत्रापि । समाना जातिः
 साजात्यमिति वियञ्चे चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे व्यञ् समानस्येति
 योगविभागात् समागम्य सः । वास्तवं आगतार्थे सम्बन्धे वा
 अण् । तत्त्वपर्यायात् वस्तुशब्दात् प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे वा । पद्मो-
 पमा पद्मोपमासः ॥ ५८ ॥

अवैमीति । यत्कुमुदं कमलानामाकरे देवखातसरसि वा
 अयं च कमलायाः सत्त्व्याः आकरे वृष्टे कोशागारे विततं
 विस्तारितं पत्ररूपनेत्राणामुदरं येन विततानि पत्राण्येव
 नेत्रमध्यानि येन तत् । विकस्वरं अयं च प्रसारितपत्रनेत्रोदरं
 उन्मीलितनेत्रं सत् निखिल्यामिन्यासकलाया रात्र्याः सम्ब-
 न्धिना यामिकस्य रात्रिचतुःप्रहरप्राहरिकस्य सकलरात्रिजा-
 मरुकस्य त्रियं गोभां पुरा श्रयति श्रयिष्यत् । सायमारभ्य
 सूर्यादद्यातधि यद्विकसितमभूत् । अथ च सकला रात्रि जग-
 गार, तदेव कैरवं पुनरिदानीं दिनमवाप्य गर्भं भ्रमन्तः सूर्य-
 किरणमहमद्यातमीषमहोषवशाच्चिर्गन्तुमशक्तेरन्तःसञ्चारिणो
 द्विरेफाद्येषां निर्यन्ममद्यातो रयसाद्रूपा या चोराणां प्रसूत-

इच्च किमुपसि पृच्छाशंसि किंशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वायसेनैव पृष्टः ।
भण फणिभवशास्त्रे तातङ्गः स्यान्नैनौ का-
वितिविहिततुहोवागुत्तरः कोकिलोऽभूत् ॥ ६० ॥

घघंरा खाण्डवरसया घनं निविडं यथा तथा निद्रामुदं निद्रा-
मन्वन्धिसुखं उपैति, अन्तर्गतभ्रमरं मत् मङ्कुषतीत्यर्थः । अथ
च यः कोपागारे मकलां रात्रिं जागर्त्ति स दिवसे घोरणाघनं
यथा तथा निद्रातीत्यर्थः । इत्यहमवैमि मन्ये । पुराग्रयतीति
पुरिलुङ्चास्ते (पा० ३।२।१२२) इति भूते लट् । घोरणेति
धुरेधातोर्णिजन्तात् युच् ॥ ५८ ॥

इहेति । इह प्रभाते पृच्छाशंसिनः प्रश्नवाचिनः किंश-
ब्दस्य प्रथमान्तं रूपं तेनैव प्रतिनियमिता प्रतिवचनं शब्दान्तर-
भाषणाद् व्यावर्त्तिता वाग्येन कौ कौ इति नियतभाषिणा
वायनेन काकेन फणिनः शेषान्धवमुत्पन्नं महाभायलक्षणं शास्त्रं
पाणिनीयमिति यावत् । तच्च तातङ्गलक्षणस्यादेशस्य स्यान्नैनौ
आदेशिनौ कौ भण कथयेति पृष्टः छतप्रश्न एषः कोकिलः
विहिता छता या तुहोति वाक् सेवोत्तरं यस्यैवभूतोऽभूत् । किं
काकः प्रातः स्वभावात् एव कौ काविति वदति कोकिलस्य तुहो
तुहोति । काकः स्वभावात् कौ काविति प्रथमद्वितीयवचनान्तं
प्रश्नशब्दं ब्रूते । कोकिलस्य तुहो तुहो इति तत्रोत्प्रेषा तुह-
दिय तुहो तुहोस्मात्तादृशिव्यन्यतरसामिति पाणिनिसूचन-

दाक्षीपुत्रस्य तन्त्रे ध्रुवमयमभवत् कोप्यधीती कपोतः
 कण्ठे शब्दौघसिद्धित्तवज्जकठिनी शेषभूपानुयातः ।
 सर्वं विस्मृत्य दैवात् स्मृतिमुपसि गतां घोषयन्त्यो धुसंज्ञां
 प्राक्स्कारेण सम्प्रत्यपि धुवति शिरः पट्टिकापाठनेन ॥६१॥

रणशीलः सन् तु हि स्थाने तातङ्गेविधानात्तुहीति तातङ्गः
 स्यानिनावित्युत्तरं कोकिलो दत्तवान् किं । प्रभातं जातं का-
 कादयः शब्दाद्यन्त इति भावः । सूत्रवार्त्तिकयोर्महाभाष्येणैव
 दाक्षीपादनात् कणिभवेत्युक्तं । स्थानं प्रसङ्गः सोऽस्यनयोरिति
 स्यानिनौ अत इनीति इतिप्रत्ययः (पा० ५।२।११५) ॥ ६० ॥

दाक्षीति । अयं आकर्ण्यमानः कोपि शब्दः कोपि कश्चित्
 कपोतः धुकलक्षणः पक्षी दाक्षीपुत्रस्य दक्षगोत्रसञ्जातमादकस्य
 पाणिनेस्तन्त्रे पाणिनीयव्याकरणे अधीतं पठनमस्यासीति अधो-
 ती पठितपाणिनीयव्याकरणोऽभवत् । अनेकेषु पाणिनिशिष्येषु
 मध्ये कोऽपि कपोतरूपः शिष्योऽभूत् ध्रुवमित्यहमुत्प्रेक्षे । किन्तुतः
 तदध्ययनवशादेव कण्ठे देवादिशब्दौघानां सिद्धये उदाहरण-
 साधनाय सता घृष्टा बङ्गी कठिनी खट्टिका तस्याः शेषः अङ्गुली-
 लग्नोऽवशिष्टभागस्तद्रूपया भूषयाऽनुयातः सम्बद्धः खट्टिकाशेष-
 रेखया कण्ठेऽलेखत् इत्यर्थः । गालादिभिः पट्टिकादौ खट्टिकया
 निखितं पठित्वा मरुस्वतीमुद्धा मायं लिपिप्रोच्छन्नाङ्गुलिमग्नख-
 टिकादिरजसा कण्ठे रेखां रचयन्तीति लोकरीति । कपोतस्य
 कण्ठः स्वभावेनैव धूपरो भवति । यः कपोतः सर्वमपि श्राव्यं

पौरस्यायां घुष्टणसुमनःश्रीजुषो वैजयन्त्याः
स्तोमैश्चित्तं हरति हरिति क्षीरकण्ठैर्मधुखैः ।

विस्तृत्य दैवात् स्मृतिं गतां उपमि प्रातःस्मृतां दाधाध्वदाविति
पाणिनिहृतां घुसंज्ञां पुनर्विस्मरणमिषा घोषयन् पुनः पुनः
पठन् सन् भूयमि काष्ठेऽतोतेऽपि सम्यक्त्यपि प्राक् काष्ठघटि-
तपट्टिकालिखितसूत्रपाठादिपाठनेन संस्कारेण पटुतरांभ्या-
साहितवासनया गिरो ध्रुवति, विस्तृतस्य प्रातःस्मृतिर्भवति ।
कपोतस्य प्रातर्धुम्रद्वं करोति, गिरस्य कम्पयति, तस्मादिय-
मुत्प्रेक्षा । वाचाय श्यामासु काष्ठघटितपट्टिकासु खट्टिका-
दिलिखितं धवलाकारं सूत्रपाठादि श्रावेणेन घोषयन्तः गिरः
कम्पयन्ति । योऽपि विस्तृतं पुनः स्मरति सोऽपि गिरः कम्प-
यति । दक्षस्यापत्यं अत इज् (पा० ४।१।८५) इतो मनुष्य-
जातेरिति (पा० ४।१।६५) ङीप् तन्त्रोक्तस्य विषयस्य कर्मणि
सप्तमी । अधीतमनेनेत्यधीतो इष्टादेराकृतिगणत्वादिनिः ।
घोषयन् क्षीरादिकात् घुषेः श्रुता । ध्रुवति तौदादिकात् धूज्-
कम्पन इत्यस्माच्छ्रुत्वाङ्गुणनिषेधे उवङ् ॥ ६१ ॥

पौरस्यायामिति । आम्बुनदतनुः उत्तमसुवर्णतुल्यस्वरूपो
ऽतएव प्रकमौधस्य वैजयन्तास्यस्योपरिवर्त्ती सुवर्णकलशरूपो
ऽसौ भानुः पौरस्यायां हरिति प्राच्यां दिशि कुङ्कुमेन युक्तायाः
कुङ्कुमवदा सुमनसः श्रीः शोभा तां जुषो भजन्त्या वैजयन्त्याः
पताकायाः स्तोमैः सङ्करूपैः क्षीरयुक्तकण्ठैर्लक्षण्याऽतिबालैर्म-

भानुर्जाम्बूनदतनुरसौ शक्रसौधस्य कुम्भः
स्थाने पानं तिमिरजलधेर्भाभिरेतद्भवाभिः ॥ ६२ ॥

यूखै. हत्वा चित्तं हरति । इन्द्रसौधस्योपरिवर्त्तमाना बालतराः
सूर्यकिरणास्तदीयरक्तपताकासमूहा इव, सूर्यस्य स्वर्णकलश इव
शोभत इत्यर्थः । राजादिप्रासादेषु हि रक्ता भूयस्यः पताकाः
सुवर्णकलशाश्च वर्त्तन्ते । यतोऽयं इन्द्रसौधस्य स्वर्णकुम्भरूपोऽत-
एवैतस्माद्भवाभिरुत्पद्याभिर्भाभिः कर्त्तृभिः तिमिररूपोऽति-
थ्यामो जलधिसृष्टयत्पानं यासेन तिरोधापन तत् स्थाने नित-
रामुचितं । कुम्भोद्भवो ह्यगस्त्यः पूर्वसमुद्रमधात्, अतः तासा-
मपि भागुरूपकुम्भोद्भवत्वात् समुद्रपानं युक्तमित्यर्थः । सूर्य-
जर्ध्वमागतस्तिमिरश्च सर्वं निरस्तमिति भावः । तौकैरिति
पाठे तौकमपत्यं पताकाया अपत्यरूपैस्तत्सदृशैरित्यर्थः । पौर-
व्या पुरोदेशे भवा दक्षिणापस्यात्पुरसत्यगिति (पा० ४।१।८८)
त्यक् किति चेति (पा० ७।१।११८) वृद्धिः । कर्त्तृकर्मणोः
हतीति (पा० १।३।६५) कर्त्तरि प्राप्तापि षष्ठी लभ्यप्राप्ति
कर्मणीति (पा० १।३।६६) नियमेन व्यावर्त्तितत्वात् तिमिर-
जलधेरित्यत्रैव भवति । भाभिरित्यत्र तु कर्त्तरि हतीयैव
॥ ६२ ॥

द्वित्रैरेव तमस्तमालंगहनग्रासे दवीभावुकै-
 रुमैरस्य सहस्रपत्रसदसि व्यथाणि वस्तोत्सवः ।
 घर्माणां रयचुम्बिनं वितनुते तत् पिष्टपिष्टोक्त-
 द्वादिगव्योमतमोऽधमोऽधमधुना मोघं निदाघद्युतिः ॥ ६३ ॥

द्वित्रैरिति तमस्तमालानां तिमिररूपातिग्यामलतद्विषे-
 षाणां गहनस्य गाम्भीर्यस्यैव ग्रामे विनाग्रे दवीभावुकैर्वनव-
 ङ्गितां वज्रङ्गिः द्वित्रैरन्यसङ्घैरेव अस्य सूर्यस्योन्मैः किरणैः सह-
 स्रपत्राणां सदसि आकरे घर्मोत्सवः दिनसम्बन्धी हर्षो वि-
 कामो यस्माद्व्यथाणि वितोषः तत्तस्मात् कारणान्निदाघद्युतिः
 सूर्यः घर्माणामुष्णानां किरणानां ओघं समूहं अधुना दि-
 त्रैरेव करैस्तमोविनाग्रे पद्मविकामे च जाते रयचुम्बिनं वेगव-
 त्तरं मोघं निष्फलं वितनुते विस्तारयति । किम्भूतं अतएव
 पिष्टं पिष्टं अतत्तत्कृतं पिष्टपिष्टोक्तं अत्यन्तचूर्णकृतं द्वादि-
 गव्योच्चां भूदिगाकाशानां तम एवाघं मानिन्यात्पातकं
 येन । तिमिरविनागस्य कमलविकाशस्य च द्वित्रैरेव किरणैस्त-
 त्करणे पिष्टपेवणवदैर्यमित्यर्थः । दवदावौ बनारष्यवङ्गी
 किरणोन्ममयूतेत्यादि, घर्मो दिनादनी इत्याद्यमरः । द्वित्रैः
 दौ त्रयो वा द्वित्राः सद्भाव्यवेति (पा० २।२।२५) वज्रग्रीवौ,
 वज्रग्रीवौ मद्ग्रेय इति (पा० ५।४।७३) उच् । दवीभा-
 वुकै भुवो सप्तपतपदेति (पा० ३।२।१५४) ताच्छील्यादा-
 युक्ञ् व्यथाणि दानार्थाच्छृणुतेद्यौरादिकात्कर्मणि चिप् ।

दूराद्वदस्तिमिरजलधेर्वाडवश्चित्रभानु-
भानुस्ताम्यदनखंदवनोकेलिवैद्यासिकोऽयं ।

न स्वात्मीयं किमिति दधते भास्वरयेतिमानं
द्यामद्यापि द्युमणिकिरणश्रेणयः शोणयन्ति ॥ ६४ ॥

रयचुस्विनं पिष्टपिष्टीकृतमिति च कर्माणि भावे वा निष्ठा
॥ ६३ ॥

दूरेति । अयं भानुः तिमिरजलधेस्तमः समुद्रस्य शोधकत्वाद्वा-
ज्ज्वो बडवानलरूपश्चित्रभानुरग्निस्तथा ताम्यन्त्याः खिद्यन्त्या
वनखंदवन्याः कमलवन्या एव काम्नायाः केल्या क्रीडया वैद्या-
सिकः परिद्यासकः क्रीडानमंकारी, हेलाभात्रेण विकासक इत्य-
र्थः । तथा दूरं गगनमार्गमारुढ ऊर्ध्वमागतः एवम्भूतः सन् स्वा-
त्मीयं स्वीयतेजोरूपत्वात् सद्भजं भास्वरं येतिमानं स्वपरप्रकाशकं
शुक्लभास्वररूपत्वमद्यापि दूराद्वदत्वेऽपि किमिति कुतो न दधते
धारयति, तथा द्युमणेः सूर्यस्य किरणश्रेणयश्चाद्यापि यं
गगनं किमिति न शोणयन्ति रक्तीकुर्वन्तीति प्रश्नद्वयं । यदा
स्वीयं रूपं रविर्न धत्त इति कुतो ज्ञातमित्याशङ्क्य प्रत्यक्षं
प्रमाणयति, यस्मादद्यापि सूर्यकिरणपङ्क्तयः शोणयन्ति तस्मा-
द्भास्वरयेतिमा सूर्येण न दधत इति ज्ञायत इत्यर्थः । एवंविगिष्टः
सूर्यो दूराद्वदः सञ्जातस्तस्मादद्यापि सूर्यकिरणाः स्वीयं
शुक्लभास्वरत्वं किमिति न दधते न धारयन्ति । ऊर्ध्वमागतः
एयं कमलानि च विकसितानि तस्मात्स्वीयमुत्तिष्ठेति भावः ।

प्रातर्वर्णनयाऽनया निजवपुर्भूषाप्रसादानदा-
 देवी वः परितोषितेति निहितामान्तःपुरीभिः पुरः ।
 सूता मण्डनमण्डलीं परिदधुर्माणिक्यरोचिर्मय-
 क्रोधावेगसरागलोचनरुचा दारिद्र्यविद्राविणीं ॥ ६५ ॥

चित्रभानुर्विभावसुरित्यमरः । दूरादृढः गम्यादिदर्शनात्समासः ।
 वैद्यासिक इति विद्वामे नियुक्तः सप्रयोजनं शिष्यस्वायेति ।
 तत्र नियुक्त (पा० ४।४।६८) इति वा शिष्यमिति (पा० ४।४।
 ५५) ठक् । प्रयोजनमिति (पा० ५।१।१०८) ठाञ् । स्वात्मीयं
 वृद्धाढः (पा० ४।१।११४) । दधते दधधारण इत्यस्यैकवच-
 नान्तं धाञश्च बहुवचनान्तश्चेति । येतिमा पृथ्यादिः । शोणं
 कुर्वन्तीति तत्करोतीति ण्यन्ताषाविष्टवद्भावः पुंवद्भावः छि-
 लोपो वा ॥ ६४ ॥

प्रातरिति । सूता मण्डनमण्डलीं भूषणश्रेणीं परिदधुः
 तत्तदसुवर्णाद्यवयवेषु धारयामासुः । किम्भूतां आन्तःपुरीभि-
 रवरोधमञ्चारिणीभिः सखीभिरित्युक्ता पुरो मागधानामये
 निहितां स्थापिताः । इति किं । हे मागधाः अनया प्रातर्वर्णनया
 प्रयोजिकया परितोषिता नितरां सन्तोषं प्रापिता देवी कृता-
 भियेका राज्ञी भैमी निजवपुर्भूषाः स्वीयशरीरालङ्कारभूता-
 नेकविधसुवर्णमणिप्रभृतीनि भूषणान्येव प्रसादान् पारितो-
 पिकाणि वा युष्मभ्यं अदादिति । पुनः किम्भूतां माणिक्यरो-
 चिर्मयया पद्मरागप्रभारूपया क्रोधस्य आवेगः आडम्बरस्तेन

आगच्छन्भणतामुपः क्षणमथातिथ्यं दृशोरानंशे
 स्वर्गङ्गास्त्रुनि वन्दिनां कृतदिनारम्भासुतिर्भूपतिः ।
 आनन्दादतिपुष्पकं रथमधिष्ठाय प्रियायौतुक-
 प्राप्तं तैरवरागतैरविदितप्रासादतो निर्गमः ॥ ६६ ॥

सरागलोचनरुचा अरुणनेत्ररुचा कृत्वा दारिद्र्यस्य विद्राविणीं
 पलायनकारिणीं मयि स्थितायामप्यत्र त्वं कथं नाम स्यात्तुमि-
 च्छसि इति क्रुद्धयाऽनया माणिक्यप्रभारूपनेत्रारुणकान्त्या
 कृत्वा दारिद्र्यं दूरादपसारितं । एवं प्रभातवर्णने क्रियमाणे भैरवा
 निजशरीरभूषणैस्तो सन्मानिता इत्यर्थः । अन्योऽपि रोषारुणलोच-
 नरुचा किञ्चिद्विद्रावयति । आन्तःपुरीभिरिति वज्रत्वेन माणि-
 क्येत्यादिना भूषणानां भूयस्त्वममूल्यत्वञ्च सूचितं । देवी अदा-
 दित्यनेन च मलः स्वानार्थं गतः प्रासादे नास्तीति सूचितं ।
 प्रातर्लुप्तपङ्क्तिकमच्चयं । परितोषिता अन्तःखिष्टा । आन्तःपु-
 रीभिः समन्तेऽन् । अन्तःपुरिकेति पाठे अन्तःपुरशब्दात् अन्तः-
 पूर्वपदावृत्तिरिति (पा० ४।३।६०) भवार्थं ठञ् । रोचिर्मयेति
 खियाः पुंवदिति (पा० ४।३।३४) पुंवत् ॥ ६५ ॥

आगच्छदिति । भूपतिर्नखः वन्दिनां दृशोरतिथ्यं प्रेक्षण-
 विशेषोत्तितप्रेमभक्तिषाञ्जल्येव गोचरत्वं आनंशे लेभे । किङ्क-
 रानां क्षणमात्रमुपः प्रभातसमयं भणतां वर्णयतां । किङ्कृतः
 स्वर्गङ्गास्त्रुनि मन्दाकिनीजले कृतदिनारम्भासुतिः कृतप्रातः-
 प्रातः, तथा अवरागतेर्नखवर्धगंगानन्तरमागते सोर्मागधे-

रविदितोऽज्ञातः प्रासादतो निर्गमः राजगृहादहिर्निर्गमो यस्य ।
 तथा प्रियायैतुके भैमीपाण्यहणसमये कन्यादानप्रतिष्ठा-
 ङ्गतया दीयमाने वस्तुनि मध्ये प्राप्तं अतिपुष्पकं अतिक्रान्त-
 पुष्पकाख्यकुवेरविमानं अतिरमणीयवेगवन्तरं सर्वत्राप्रतिहत-
 गमनञ्च रथमधिष्ठायादृष्टानन्दाज्जवातिशयसञ्जातदर्षादा-
 गच्छन् । मागधागमनात् पूर्वं न तु वर्णनानन्तरं प्रबुद्धः
 प्रासादाद्निर्गच्छन्नित्यर्थः । अतएव भैम्यैवेति सम्मानिता इति
 पूर्वश्लोके उक्तं । तस्याः परमधार्मिकत्वं सूचितं । कृतदिगार-
 भाभुतिरागच्छन्नित्यनेन वक्ष्यमाणभैमीप्रत्युद्गमनं उत्तरसर्ग-
 ङ्गतिश्च सूचिता । नलस्य पुष्पशोकत्वात् सर्वत्राप्रतिहतत्वात्
 तस्य च रथस्य पूर्वमेव सुसज्ज्याद्रिममुद्रकापथमित्यादिना
 सर्वत्राप्रतिहतगतित्वोक्तेः । अतिपुष्पकत्वोक्तेः स्वर्गगमनोक्ति-
 र्युक्तैव । आनगे अत्रोतेत्येति (पा० ७।४।७२) नुट् । अतिपुष्पकं
 अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थ इति (पा० २।२।१८ वा० ५) समासः ।
 रथं अधिशीडित्याधारस्य (पा० १।४।४६) कर्मत्वं । यैतक-
 प्राप्तमिति पाठे कर्तृकरणेति (पा० २।२।२३) समासः । अव-
 रागतैः कास्ता इति (पा० २।२।२८) द्वितीया समासः । प्रा-
 सादतो निर्गमः पञ्चमोतियोगविभागात् समासः पञ्चादङ्ग-
 मीहिः ॥ ६६ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारदीरः सुतं
 श्रीदीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यम् ।
 एकां न त्यजतो नवार्थघटनामेकान्नविंशे मद्या-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गा निसर्गाज्ज्वलः ॥ ६७ ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाधः पूर्ववत् ॥ मुख्यां नवार्थघटनां नवा-
 र्थनिर्मितिमत्यजतोऽमुञ्चतः नूतनमेव प्रमेयं सर्वत्र वदतः श्रीह-
 र्षस्य । एकान्नविंशः विंशतेः पूरण इत्यर्थे उटि विंशतेर्भितीति
 (पा० । ।) लोपे च विंशः । तत एको नविंश इति,
 ततोयेति योगविभागात् समासे एकादिसैकस्य वाऽदुगिति
 (पा० ६।६।७६) नञाः प्रकृतिभावः एकशब्दस्यादुगागमश्च
 ॥ ६७ ॥

इति श्रीपेदरूकरोपनामकश्रीमन्नरमिंहपण्डितात्मजना-
 रायणकृते नैषधोद्यमकाव्ये एकान्नविंशः सर्गः ॥

उत्तरनैपधचरिते ।

विंशः सर्गः ।

श्रीलक्ष्मीनन्दसिन्दौ जयतः ।

सौधाद्रिकुट्टिमानेकधातुकाधित्यकातटम् ।

स प्राप रथपाथोऽमृद्वातजातजवो दिवः ॥ १ ॥

ततः प्रत्युदगाङ्गैर्मौ कान्तमायान्तमन्तिकं ।

प्रतिचो सिन्धुवीचीव, दिनोद्कारे सुधाकरम् ॥ २ ॥

सौधेति । सर्गसङ्गतिरुक्तैव । स, रथ एव पाथोऽमृत् मेघः
दिवः स्वर्गात् गगनाच्च सौधा राजसदनमेवाद्विस्तस्य कुट्टिमः
नानावर्णानेकमणिवद्भूमिः सैवानेकधातुका नामाविधगैरि-
कादिधातुयुक्ताऽधित्यकोर्द्धभूमिस्तस्यास्तट पर्यन्तप्रदेशं प्राप ।
किन्तूतः वातात् सकाशादधिको जातो जवो वेगो यस्य । यद्वा
जातो जवो यस्य स जातजवः वातो जातजवो यस्माद्धेतोः
तेनापि यस्माद्रथात् सकाशादेगः शिचितः, अथवा तेन जात-
वेगः मेघोऽपि उक्तविशेषणविशिष्टो पर्वतोर्द्धदेशं गगनात् प-
तति । धातुकेति शेषादिभाषेति (पा० ५।४।१५४) कप् ॥ १ ॥

तत इति । ततः सौधोर्द्धभूमिप्राप्यनन्तरं दिनोद्कारे दिन-
प्रारम्भो प्रभातो अन्तिकं आयान्तं सुधाकरं चन्द्रं प्रतीचोमि-
न्धुवीचीव पश्चिमदिक्ममुद्रसहरीव भैमी रथादवतीर्यान्तिकं

स दूरमादरं तस्या वदने मदनेकदृक् ।
 दृष्टमन्दाकिनीचेमारविन्दश्रीरविन्दत ॥ ३ ॥
 तेन स्वदेशसन्देशमर्पितं सा करोदरे ।
 बभ्राजे विभ्रती पद्मं पद्मेवोन्निद्रपद्मदृक् ॥ ४ ॥

गृहपरिसरप्रदेशमागच्छन्तं कान्तं गलं प्रति खलीलत्योदगात्
 प्रत्युज्जगाम । एतेन भैरवा गले आदरातिशयः सूचितः अनिक
 इत्यपि पाठः । अधिकरणे चेति चकारबलान् दूरान्तिकार्थ-
 भ्याऽपि सप्तमीविधानात् सप्तमी । बोधो छदिकारादिति डीष्
 (पा० ४।१।४५।वा०) दिनोंकारे ओमाडोत्येति (पा० ६।८५)
 पररूपम् ॥ २ ॥

स इति । दृष्टा मन्दाकिन्याः हेमारविन्दश्रीर्येन एवभूतः
 स गलः तस्या वदने दूरं स्वर्णकमलादपि नितरामादरं अवि-
 न्दत लेभे, अतएव मदने एका केवला मुख्या वा दृक् यस्य सः
 स्वर्णकमलादप्यधिकं तत् दृष्ट्वा स मग्नीगवासनयाऽपग्नदित्यर्थः ।
 एका दृग्यस्येति एकदृक् मदने एकदृक् सप्तमीति शोर्गविभा-
 गात् समासः । माद्यति मर्ह्यो भवतीति मदनः नन्दादित्वात्
 न्युः ततः ममानाधिकरणे वा यङ्प्रतीहः ॥ ३ ॥

तेनेति । सा पद्मेव श्रीरिव बभ्राजे, किन्धूता स्वदेशस्यागम-
 नममये मन्दाकिनीस्वर्णकमल मम क्रीडार्थमागमयमिति मन्दे-
 शरूपं पद्मं तेन नमनेमर्पितं दत्तं करोदरे विभ्रती, तथा दर्पा-
 दुग्निद्रपद्मदृक् विकषितकमलतुल्यनेवा खप्पीटपि करे पद्मं

प्रियेणान्यमपि प्रत्तं वज्रं मेनेतरामसौ ।
 एकलक्षतया दध्यौ यत्तमेकवराटकम् ॥ ५ ॥
 प्रेयसाऽवादि सा तन्वी त्वदालिङ्गनविघ्नकृत् ।
 समाप्यतां विधिः श्रेयः श्लेशश्चेतसि चेन्न ते ॥ ६ ॥

धारयति प्रसादादिकसितपद्मदृक् भवति । सन्देशः कर्मणि
 घञ् ॥ ४ ॥

प्रियेति । भौ भौ प्रियेण प्रेम्णा दत्तं एककमलरूपत्वात्
 अन्यमपि वज्रं मेनेतरां नितरां वज्रं मेने । यद्यस्माद्धेतोरेको
 मुख्यः वराटको बीजकोशो यस्य तं पद्मं एकमेव स्पर्शं नयनवि-
 षयो यस्य यस्या वा तद्भावेन वस्तुविलोकनपरित्यागेन तदेक-
 परतयाऽत्यादरेण दध्यौ, अचिन्तयत्, गोभां पुनः पुनरप्यदि-
 त्यर्थः । अथ च यद्यन्यमपि दत्तं वज्रतरं न मन्येत तदेकस्यामौ
 वराटकस्य तमेककपर्दकमपि एकलक्षसंख्यापरिमितद्रव्यत्वेन
 न ध्यायेदिति श्रेयप्रतिभेत्यार्थापत्तिः । तेन प्रेम्णा स्वर्णकमल-
 दानात् 'क्षमन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि' इति न्यायेन तत्
 स्वर्णकमलं लक्ष्मीर्वापराद्भद्रादपि नितरामधिकं मेने इति
 भावः । प्रियपदेन प्रेमभरः सूचितः । पद्मस्य पुष्पद्रव्यान्तमिति
 पुंनिर्देशः ॥ ५ ॥

प्रेयमेति । प्रेयसा नलेन सा भौमौ इत्यवादि उक्ता । इति किं ।
 चे तन्वि ह्यवाङ्मि तवानिङ्गनविघ्नं करोतीति कृतं म श्रेयः चान-
 मन्थानन्तरकरणीयत्वेनावशिष्टः श्रुतिस्मृत्युक्ताऽनतिक्रमणीया

कैतावान्नर्ममर्माविद्धिद्यते विधिरद्य ते ।

इति तं मनसा रोषादवोचद्वचसा न सा ॥ ७ ॥

नित्याग्निहोत्रादिरूपो विधिर्मया समाप्यतां परिपूर्णक्रियतां
तदेव वदेति सामप्रश्नः । परं यदि ते चेतसि आक्षेपविलम्बवशात्
क्लेशः खेदश्च भवेत् समागतेनाक्षेपलोत्प्रेन मया भवदाक्षेपः
कर्त्तव्यः । परं अन्तरा यस्तपःश्रेयो विधिरस्ति स पुनः प्रसन्नचि-
त्तत्वेन यद्यनुजामामि तर्ह्येव समाप्तिं गेय्यते मान्यथेत्यर्थः ।
भैमीकर्मकालिङ्गनविषयमेतत्, भैमीकर्मकालिङ्गनविषये अना-
लिङ्गनखिन्नां तां प्रत्येवं तेन प्रार्थना कृतेति भावः । विधेः
शेष इत्यपि पाठः ॥ ६ ॥

कैति । अथै भैमी इति रोषात् ईर्यया तं मनसैवावोचत्
मनस्येवमेवाचिन्तयत्, न वचसा साक्षादवोचेत्यर्थः । इति किं ।
हे प्रिय नर्ममर्मावित् आलिङ्गनादिकेस्तिरहस्यभेदी एतावान्
अतिवज्रलः अद्यापि ते तव विधिः क्व कुतः, कियति वा काले,
विद्यते अपि तु नास्त्येव । सर्वथाऽपि विधिस्त्वथाचरित एव केवलं
ममालिङ्गनार्थं जात्युत्तरमात्रमेतत् । यदा अद्यैतावान् क्व विद्यते,
अपि तु नास्त्येव । पूर्वं कदाप्येतावतो विधेरदर्शनात् । इद-
मपि जात्युत्तरमेवेत्यर्थः । रोषार्थः रोषवशात्प्रजायमाना सा
माक्षान् यभाष इत्यर्थः । प्रतारणमेव मम करोरोपीति रुष्टा
ऽभूदिति भावः । नर्ममर्म विध्यति इति व्यधेः क्वपि मग्नमारणे
च गहि एतीति (पा० ६।१।१२६) पूर्णपदस्य दीर्घः ॥ ७ ॥

क्षणविच्छेदकादेव विधेर्मुग्धे विरज्यसि ।

विच्छेत्ताऽहं चिरं न त्वा हृदाऽऽह स तदा कलिः ॥ ८ ॥

सावज्ञेवाय सा राज्ञः सुखीं पद्ममुखीमगात् ।

लक्ष्मीः कुमुदकेदारादारादम्भोजिनीमिव ॥ ९ ॥

क्षणेति । तदा भैमीचिन्तावसरे गृह्यारामस्य विभीतकनि-
वासी कलिः हृदा मगसा इति आह सा अवाचत् । इति किं ।
हे मुग्धे मूढे भैमि क्षणविच्छेदकात् क्षणमात्रवियोगकात् विधे-
र्नित्यकर्मण एव हेतोस्त्वं विरज्यसे उद्दिष्टा भवतीति काकुप्रश्नः ।
एतावता उद्देगे न कार्यं इत्यर्थः । यतोऽहं कलिस्त्वा त्वां चिरं
बद्धकालं न विच्छेत्ता त्वां विच्छेदभाजां न करिष्यामि, अपि
तु वियोजयिष्याम्येवेति । एवमहं करिष्यामि न जानामीति
सप्रतिभं मनोरथमकरोदित्यर्थः । भावो वियोगः सूचितः ।
विच्छेता ताच्छील्ये बन् । त्वेति त्वमाविति (पा० ७।२।८७)
त्वादेशः ॥ ८ ॥

मावज्ञेति । अथ एवं नलवाक्यश्रवणोद्देगानन्तरं सा भैमी
मलेन अमालिङ्गनात् स्वयमारब्धानिङ्गनानङ्गीकारादा माव-
ज्ञेव मापमानेव सती पद्ममुखीं नलात् सकाशाद्भैम्यागमनम-
ञ्जातर्ष्यतादिकमितकमलतुल्यवदनां मुखीं कलानाम्नीं अगात्
प्रतिजगाम । का कस्मात् कामिव । लक्ष्मीः कुमुदानां केदारात्
क्षेत्रात् आरात्रिकटे पद्मरूपवदनां अम्भोजिनीं कमलिनीमिवे-
त्युपमा । लक्ष्मीनिर्गमे च कुमुदक्षेत्रस्य यथा स्थानत्वं तथा

ममासावपि मा सम्भूत् कलिदापरवत्परः ।

इतीव नित्यसत्त्वे तां स चेतां पर्य्यत्तुपत् ॥ १० ॥

क्रियां प्राप्तेतनीं कृत्वा निषेधन् पाणिना सखीं ।

कराभ्यां पृष्टगस्तस्या न्यमीमिलदसौ दृशौ ॥ ११ ॥

भैमीनिर्गमे नलस्य, अम्भोजिन्याश्च लक्ष्यागमनानन्तरं यथा
वर्षस्तथा भैमागमनानन्तरं सख्या इति सूचितमुपमया ॥ ८ ॥

ममेति । स नलः इतीव हेतौर्नित्यसत्त्वे नित्याग्निहोत्रे विषये
तां आहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाग्निरूपेण प्रसिद्धां चेतां, अथ च
चेतारूपं द्वितीयं युगं आज्यादिना पर्य्यत्तुपत् परितोषितवान्
पूजितवाञ्छ । इति किं । अमौ चेताऽपि कलिदापरवत् मम परः
शत्रुर्मा सम्भूत्, इति । अग्नित्रयमथपूजनेऽहितकारित्वाच्छत्रुरेव
भवति, एतेन चाकरणे प्रत्यवायमिदमेव नित्याग्निहोत्रमकरोत्
तत्त्वतस्तु भैमीपरवत् एवाभूदिति भावः । चेता त्वग्निचये युगे
इत्यमरः । अत्तुपत् षौचङित्युपधा द्वयः (पा० ७।४।१) ॥ १० ॥

क्रियामिति । दमयन्त्या इति । युग्मम् । अमौ नलः पृष्टगः
सन् कराभ्यां तस्या दृशौ न्यमीमिलत्पिदधौ । किं कृत्वा प्राप्ते-
तनीं प्राभातिकीं अर्चाऽग्निहोत्रादिक्रियां कृत्वा, किं कुर्वन्
पाणिनाऽहमागत इति तस्या अग्रे भवत्या न कथनीयमिति कर-
संज्ञादेव सखीं निषेधयन्, अत एव महात्म्याभिर्नलस्यसमुखीभिः
दमयन्त्या वयस्याभिः समोक्षितः । तथा किं कुर्वन्निव प्रष्ट-
तिभ्यां करदयशुशुकाभ्यां प्रेयसीपृष्ठारिदत्परिमाणमेतयोर्द्वैर्ध-

दमयन्त्या वयस्याभिः सद्वास्याभिः समीक्षितः ।
 प्रसृतिभ्यामिवायामं मापयन् प्रेयसोदृशो ॥ १२ ॥
 तर्किताऽऽलि त्वमित्यर्द्धवाणोका पाणिमोचनात् ।
 ज्ञातस्पर्शान्तरा मौनमानशे मानसेविनी ॥ १३ ॥
 साऽवादि सुतनुस्तेन कोपस्ते नायमौचितो ।
 त्वां प्रापं यत्प्रसादेन प्रिये तन्नाद्रिये तपः ॥ १४ ॥

मायामं मापयन्निव । क्रीडाकारिणामियं जातिः । युग्मपाणिनि
 करप्रसृतिरित्यमरः । प्रसृतिप्रमाणे दृशाविति सूचितं । प्राहेतनीं
 सायं चिरमिति (पा० ४।३।१३) द्युट् टित्वान्डीप् मोल्लेरकर्म्मक-
 त्वाङ्गतिबुद्धीत्यादिना अणौ कर्त्तुर्णे कर्माच्चात् दृशाविति द्विती-
 या । मापयन् मा माने अस्माद्धेतुमण्डिचि जता ॥ ११ ॥ १२ ॥

तर्कितेति । हे आलि सखि मया नेत्रपिधापनी त्वं तर्किता
 ज्ञातासीत्येवंप्रकाराऽर्द्धा मां मुञ्चेत्याद्यवचनात् अपरिपूर्णपदा
 वाणी यस्याः तथा स्वकराभ्यां नलपाण्योर्मोचनहेतोः ज्ञातं
 स्पर्शान्तरं स्वीयस्पर्शादिलक्षणे नलस्पर्श इति यथा ज्ञातस्पर्शम-
 न्तरं हेतो यस्या इति वा । सा मौनमानशे प्राप । यतो मानसेवि-
 नी मानिनी । स्पर्शेन नलं ज्ञात्वा मामवज्ञाय चेतायामनुरक्तोऽ
 धुना दृष्टैव किमित्यागत इत्यभिमानात् किरुपि नावददित्यर्थः ।
 वाणीकेति नद्यन्तत्वात् नद्यन्तयेति (पा० ५।४।१५३) कप् ॥ १३ ॥

मेति । तेन नलेन सुतनुः शुभाङ्गी सा इति अवादि उक्ता ।
 अयि प्रिये भैमि ते तवायं मयि कोपो नौचितो । औचितोशब्द-

निशि दास्यङ्गतोऽपि त्वां स्नात्वा यन्नाभ्यवीवदं ।
 तं प्रवृत्ताऽसि मन्तुं चेन्मन्तुं तद्वद वन्द्यसे ॥ १५ ॥
 इत्येतस्यापदासत्यै पत्यैषा प्रेरितौ करौ ।
 रुध्वा सक्रोपं सातङ्गं तङ्कटाच्चैरममुद्धत् ॥ १६ ॥

स्याविशिष्टलिङ्गत्वादुचितोऽयं नेत्यर्थः । अहं यस्य प्रसादेन त्वां
 प्राप्तं प्राप्तवानस्मि तत्तपोऽग्निहोत्रादि नाद्रिये आदरेण न
 कुर्यामित्याक्षेपे काक्षुः प्रन्नः । एवंविधमहाफलस्य तपसोऽत्या-
 दरो युक्त एवेत्यर्थः । तत्प्रापकत्वादेवास्यादरः क्रियते न तन्यथा
 तस्मात् क्रोपं माकार्षीरिति भावः ॥ १४ ॥

निशीति । हे भैमि अहं निशि तव दास्यं आलिङ्गनादिषु
 स्वनादिचरणपर्यन्तं सेवाकारित्वं गतोऽपि सन् प्रातःस्नात्वा त्वां
 नाभ्यवीवदं न नमस्कृतवानिति यत् तं मन्तुं अपराधं मन्तुं
 अङ्गीकर्तुं त्वं प्रवृत्ताऽसि चेत्तर्हि वद तवापराधमाज्ज्ञायेदा-
 नीमेव वन्द्यसे नमस्क्रियसे । रात्रौ दास्यं प्राप्त इत्यनेन मखीषु
 भैमोराचिष्टतमपि सूचितम् । अभ्यवीवदं अभि पूर्वान्नमस्का-
 रार्थाद्योरादिकाददेः स्वार्थं लिचि चलिचलौ चडी (पा० ७।
 ४।१) इत्युपधा ह्रस्वः ॥ १५ ॥

इतीति । एषा इत्येवमुक्तप्रकारेणैतस्याः भैम्याः पदामर्थे
 चरणनिकटीभावाच्च प्रणामार्थे पत्या प्रेरितौ करो नमस्का-
 रारगानौचित्याद्वाचिष्टतम्यं प्रकटनेन वा मरोपं, पतितान्
 स्वीयचरणयोः पतिकरण्यग्रंथानौचित्याद्वा आतङ्को भयं तेन

अवोचत ततस्तन्वीं निपधानामधीश्वरः ।

तद्पाङ्गचलत्तारझलत्कारवशीकृतः ॥ १७ ॥

कटाक्षकपटारब्धदूरलङ्घनरंक्षसा ।

दृशा भीत्या निवृत्तं ते कर्णकूपं निरूप्य किं ॥ १८ ॥

च सह यथा तथा, चरणसर्गात् पूर्वमेव रुद्धा स्वकराभ्यां निवार्यं तं कटाक्षैर्ममूहत् कामाधीनं चकार । एवं तथा विलोकित एव कामवशो जात इति भावः । पदासत्यै तादर्थ्य-
मात्रे चतुर्थी । मुहुरकर्मकत्वाद्भक्तिबुद्धीत्यादिमा (पा० १।४।५२)
अणौ कर्तुर्णो कर्मत्वात्तमिति द्वितीया । अममूहत् हेतुम-
ल्लिचि चङि उपधा इत्यादिः ॥ १६ ॥

अवोचतेति । ततस्तस्यास्तादृशकटाक्षविलोकनानन्तरं नि-
पधानामधीश्वरः तन्वीं वक्ष्यमाणं अवोचत । किन्तुतः तार-
शब्दस्य कनीनिकावाचिते नपुंसकलिङ्गत्वात्तस्यापाङ्गे चलतस्ता-
रस्य कनीनिकायाः किरणेषामलक्षणे दर्शनमस्कारझल-
त्कारयमत्तारस्तेन वशीकृतः, यद्वा चलन्ती तरला तारा यच्च
तादृशस्यामौ झलत्कारय ततः पूर्वया यद्योममासः । झलत्कार
इति देगं यद् ॥ १७ ॥

कटाक्षेति । हे प्रिये कटाक्षकपटेन नेत्रप्रान्तवक्रविलोकन-
व्याजेनारब्धं कर्तुं व्यवसितं दूरलङ्घने अतिदूरदेशातिक्रमणे
रंक्षे वेगो यस्याः, एतादृश्या ते दृशा कर्णरूपं कूपं अग्रे निरूप्य
विलोक्य भीत्या पुनर्निवृत्तं परावृत्तं किमित्युपेक्षा । दूरं

सरोपाऽपि सरोजाक्षि त्वमुदेपि मुदे मम ।
 तप्ताऽपि शतपत्रस्य सौरभायैव सौरभा ॥ १८ ॥
 छेत्तुमिन्दौ भवदक्रविम्बविभ्रमविभ्रमं ।
 शङ्के शशाङ्कमानङ्के भिन्नभिन्नविधिर्विधिः ॥ २० ॥

गन्तुमुपक्रान्ता हि महान्तं कूपं पुरो दृष्ट्वा भयेन शीघ्रं पराव-
 तंस्त एव । दृशेत्यनेन स्तौत्रं युज्यते, स्त्रिया हि भीतिर्युक्ता ॥ १८ ॥

सरोपेति । हे सरोजाक्षि सरोपाऽपि त्वं मम मुदे हर्षायै-
 वादेषि भवसि, अङ्गानामासिङ्गनाद्यर्थं दुरापत्वेन सूचणीय-
 तरत्वात्सौन्दर्यातिशयाच्चेत्यर्थः । यस्मान्नप्ताऽपि उष्णसर्पापि
 स्वरः स्वर्यस्तत्सम्बन्धिनी सौरी भा दीप्तिः शतपत्रस्य कमलस्य
 विकासपूर्वं सौरभायैवेति न तु स्थान्यै । सौरभेत्यत्र पुंवत्कर्मा-
 धारयेति (पा० ६।२।४९) पुंवत् भावः ॥ १८ ॥

छेत्तुमिति । हे भैमि विधिर्ब्रह्मा पूज्येनिष्कलङ्केऽपीन्दौ विषये
 अतिसादृशात् प्रतिक्षणं भवन् उत्पद्यमानो भवतो वा वक्रवि-
 म्वस्य विभ्रमः विशिष्टा भ्रान्तिस्तस्य विभ्रमं विलासं छेत्तुं शशाङ्क
 आनङ्के, शशरूपेण कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थं शङ्के । यतो भिन्न-
 भिन्न प्रकारः किञ्चिन्किञ्चिद्देयुक्तो विधिर्घटपटादिविधानं
 यस्य तादृशः । तस्माद्भवन्मुखगृगाङ्गयोर्दृश्यमानमादृश्यभा-
 ग्निनिरासाय चन्द्रं कलङ्केन चिह्नितवानित्यर्थः । इत्यर्थं मन्ये ।
 निष्कलङ्कं भवन्मुखं चन्द्रादप्यधिकमिति भावः । आनङ्के सौरा-
 दिकासवशाद्यं दहेमिदं । भिन्नभिन्नेति प्रकारे द्विरुक्तिः ॥ २० ॥

ताम्रपर्णेनटोत्पन्नैर्मौक्तिकैरिन्दुकुचिजैः ।

बहुस्यर्द्धतरा वर्णाः प्रसन्नाः स्वादवस्तव ॥ २१ ॥

त्वद्गिरः क्षीरपायोधेः सुधयैव सद्योत्थिताः ।

अद्य यावद्दहो धावद्दुग्धलेपलवम्बिताः ॥ २२ ॥

ताम्रपर्णेति । तत्र वर्णास्वददननिर्गता वर्णाः प्रसन्नाः स्पष्ट-
तराः, निर्दोषत्वादुज्जलाश्च, तथा स्वादवो मधुराः सुग्राव्याः
क्रमेण मलयनिर्गतमलयदक्षिणममुद्रागमिताम्रपर्ण्याख्यनद्याकृते
उत्पन्नेः, तथा अमृतमयस्य इन्दोः कुक्षौ जातैर्मौक्तिकैः सह
बहुधा धृता स्यर्द्धा मादृग्गर्दपो यैस्ते, अतिशयेन बहुस्यर्द्धा बहु-
स्यर्द्धतराः, इक्षुकुचिजैरिति पादे इक्षुकेर्जातैर्मौक्तिकैः । ताम्र-
पर्णेजातस्य मौक्तिकस्य मौन्द्ये न तु माधुर्यम् । इक्षुकुक्षौ मौ-
क्तिकानि यदि जायेरन् तदा माधुर्यातिशयात् तैः सह बहु-
स्यर्द्धतरा इत्यभूतोपमा । इक्षुवैश्वविशेषस्तत्रोत्पन्नस्य मौक्तिकस्य
वैश्वकनिर्घण्टे जैत्र्यं माधुर्यं पित्तोपशमकलक्षोक्तं वंशान्मौक्-
कोत्पत्तिः प्रसिद्धा पूर्वमुक्ता च ॥ २१ ॥

त्वदिति । तत्र गिरः क्षीरपायोधेः क्षीरममुद्रात् सकाशात्
सुधयैव सद्योत्थिताः उत्पन्नाः । यस्मादद्य यावत् अद्यतनदिन-
भवधीकृत्य अद्यापि अहो चित्रं धावत्प्रसरत् दुग्धलेपनवरूपं
स्मितं ह्रस्वं यामां तादृग्गः । अमृतेन सह निर्गतत्वादमृतवन्म-
धुरक्षीरममुद्राश्च निर्गतत्वात् स्मितव्याजेन दुग्धलेपलग्न एवा-
द्यापि अनुवर्तन्ते, तद्वद्भवलम्बितायेति भावः । धावत् धावु
गतिगृह्योरित्यस्माच्छ्रुता ॥ २२ ॥

पूर्वपर्वतमास्मिष्टचन्द्रिकश्चन्द्रमा इव ।

अलच्चक्रे स पर्यङ्कमङ्कसङ्गमितप्रियः ॥ २३ ॥

प्रावृडारम्भणामोदः स्निग्धो द्यामिव स प्रिया ।

परिरभ्य चिरायास विश्लेषायासमुक्तये ॥ २४ ॥

चतुर्म्बास्यमसौ तस्या रसमग्नः श्रितस्मितः ।

नभोमणिरिवाम्भोजं मधुमध्यानुविम्बितः ॥ २५ ॥

पूर्वेति । स नलः पर्यङ्कमलच्चक्रे । किम्भूतः, अङ्गे सङ्कुमिता
समारोपिता प्रिया येन सः । कः कमिव, आस्मिष्टा चन्द्रिका
कौमुदी येन स चन्द्रमाः पूर्वपर्वतमिव ॥ २३ ॥

प्रावृडिति । सः प्रियां विशेषः प्रातःस्नानादिनित्यकर्मा-
नुष्ठानवशेन तावन्मात्रभिन्नदेशावस्थायितया वा वियोगस्तज्ज-
नितो य आयासः खेदस्तस्य मुक्तये निवृत्तये परिरभ्य चिराय
आस तस्यै शुशुभे वा । कः कामिव प्रावृडारम्भणे वर्षारम्भे
अम्भोदो मेघो द्यामिव । किम्भूतः स्निग्धः सजलत्वात् श्लामः ।
मेघो यथा घीनां श्लेषो योगः शरदादौ सदा गगने क्रीडङ्गिः
पक्षिभिर्यः श्लेषः सम्बन्धस्तज्जनितदुःखपरिहाराय जलभिया
पक्षिणां नोडनिवेशित्वात्तद्योगस्तेशमुक्तये दिवमास्मिष्ट्यं चिरं
तिष्ठति । किम्भूतः स्निग्धोऽतिमीतिमान् । असगतिदीप्यादा-
नेषु ॥ २४ ॥

चुचुमेति । अमौ रसमग्नः प्रेगभरपरवशः सन् तस्या गत-
रोपलादास्त्रिङ्गमुखाद्याश्रितगितं आस्यं चुचुम् । कः कमिव

अथाह्वय कलां नाम पाणिना स प्रियासखीं ।
परस्ताद्वेशितामूचे कर्तुं नर्मणि साक्षिणीं ॥ २६ ॥
कस्मादस्माकमज्ञास्या वयस्या दयते न ते ।
आसक्ता भवतोऽप्यन्यं मन्ये न वज्र मन्यते ॥ २७ ॥

मधुमध्ये मकरन्दमध्ये अनुविम्बितः प्रतिफलितः, अत एव
रसमग्नो नभोमणिः सूर्यः अमोजमिव अतिविक्रमं । सूर्य-
पद्मयोर्दूरदेशत्वात् कथं चुम्बनमिति प्रश्ने मधुमध्यानुविम्बित
इत्युत्तरं ॥ २५ ॥

अथेति । अथ चुम्बनानन्तरं स पाणिना हस्तमञ्जया कलां
नाम प्रियायाः सखीमाह्वय ऊचे । किम्भूतां नर्मणि अन्योन्य-
रहःक्रोडाहास्ये साक्षिणीं कर्तुं पुरस्तादग्रे वेशितां स्थापितां ।
वेशितां प्यन्ताञ्जिता ॥ २६ ॥

कस्मादिति । हे कले अज्ञास्या पद्ममुखी ते वयस्या भैमी
कस्मात्कारणादस्माकं न दयते छपां न करोति कथय पृच्छेति
शेषः । स्वयमेव कारणमाशङ्कते भवतीषु, भवादृशीषु भूयमीषु
सखीषु आसक्ता आसक्त्येन अनुरक्ता सती हितकारिणमप्यन्यं
मादृशं वज्र यथा तथा नितरां न मन्यते, इत्यहं मन्ये, तेन
मयि छपां न करोतीत्यर्थः । राजावात्मानं मम हस्तेन स्पृष्टुमपि
नादादिति तां प्रति सूच्यते । भवदाम्भोरस्माकमियं दशा
अनया हतेति कलां प्रत्यपि मोक्षुण्डनं । अथ च नवपरिचयेऽप्य-
स्माकं दयते चिरपरिचयेऽपि ते तुभ्यं दयते । कुतः भवतीषु

अन्वयादि मया प्रेयान्निशि स्वेपनयादिति ।
 न विप्रलभते तावदालीरियमंलीकवाक् ॥ २८ ॥
 आह स्त्रैषा नलादन्यं न जुपे मनसेति यत् ।
 यौवनानुमितेनास्यास्तन्मृपाऽभून्मनोभुवा ॥ २९ ॥

आसक्ता सती अन्यं मल्लक्षणं वज्र मन्यते । यत इत्युत्तरानुरोधेन
 ध्याख्येयं । अस्माकं धीगर्थेति (पा० १।२।५२) षष्ठी अस्मदो-
 दयोद्येति (पा० १।२।५८) एकलेऽपि वज्रवचनं ॥ २७ ॥

अन्विति । अलीकाऽसत्या वाक् यस्याः सेयं इत्युक्ता विश्वास-
 स्यान्भूता भवादृशीरालीः सखीस्तावन्न विप्रलभते प्रतारयति ।
 इति किं । मया निशि आलिङ्गनचुम्बनादिना स्वस्यात्मशरीरस्वो-
 पमयादानादानुकूल्येन रमणात् मया प्रेयान्नलोऽश्वयाहीति
 विप्रलभते प्रतारयति । मादृशान् यद्यपि वक्ष्यति तथापि
 भवादृशीः कथं वक्ष्येदिति तावच्छब्दार्थः । अलीकवाक् न
 प्रतारयतीति विपरितलक्षणया सोऽल्लुण्ठभाषणादिप्रलभत एवे-
 त्यर्थः । आलीस्तावन्न विप्रलभते, अपि तु ता अपि वक्ष्यत्ये-
 वास्मादृशान्तु का कथेति काकर्त्वा । तस्मादियमस्माकं न दयते
 इत्येव तथ्यं जानीत सर्व्वथा वाऽस्या वचमि भवतीभिर्न विश्व-
 सनीयमिति भावः । एतेन भेदोपायप्रयोगः कृत इति सूचितं
 ॥ २८ ॥

पुनरप्यलीकतामेवाह । आहिति । एषा भवादृशीनां पुर-
 इति यत् आह एषा । इति किं । अहं नलादन्यं मनसाऽपि न जुपे

आस्यसौन्दर्यमेतस्याः शृणुमो यदि भाषसे ।
तद्धि लज्जानमनौलेः परोक्षमधुनाऽपि नः ॥ ३० ॥
पूर्णयैव द्विलोचना सैपालीरवलोकते ।
द्रागदगन्ताणुना भान्तु मन्तुमन्तमिवेक्षते ॥ ३१ ॥

भेजे इति तदेतस्याः प्रतिवाक्यं, यौवने प्रसूते मति अनुमितेन प्रकटीभूतेन मम एव भूः स्थानं यस्य तेन कामेन कृत्वा मृषा मिथ्याऽभूत् । यदन्यस्य कामस्य मनसि धारणादसत्यप्रतिज्ञेयमिति निन्दा । वस्तुतस्तु तारुण्यमारभ्य मय्येवानुरक्तेति स्तुतिरेवास्याः कृतेति व्याजस्तुतिः ॥ २८ ॥

आमेति । हे कले त्वं एतस्या आस्यसौन्दर्यं चिम्परिशी-
लनज्जानाद्येपविशेषत्वाद्यदि भाषसे तर्हि वयं शृणुमः । आदर्शे
हस्तकङ्कणदर्शनवदमङ्गतमेतदित्याशङ्क्य हेतुमाह, हि यस्मा-
त्तदेतदस्या आस्यसौन्दर्यं अधुनाऽपि विवाहमारम्भाद्यतनच-
रणपर्यन्तं नोऽस्माकं परोक्षमप्रत्यक्षं नेत्रविषयो न जातमित्यर्थः ।
यतः लज्जया नमनौलेर्गममस्तुकायाः नमनौलितादेतनुस्वं
कदाऽपि न मया दृष्टं तस्मादेतदास्यसौन्दर्यं त्वं कथयेत्यर्थः ।
एतस्या मुखमपि न दृष्टं सम्भोगकथा तु दूरापाम्ना । यस्मादेत-
दीयवचने सर्वथा न विश्वमनीयं इति भावः । अधुनेत्यस्य वक्त-
मानार्थत्वात् परोक्षस्य भूतार्थत्वादत्तमानस्य भूतत्वविरोधात्
परोक्षाधुनाऽब्दयोरर्थान्तरपरिग्रहादिरोधामास इति ॥ ३० ॥

पूर्णयेति । सैपा, आलीर्भवादृशोः सखीः पूर्णयैव द्विलोचना

नालोकते यथेदानीं मामियन्तेन कल्पये ।

योऽहं दूत्येऽनया दृष्टः सोऽपि व्यस्मारिषीदृशा ॥ ३२ ॥

नेत्रद्वयेनावलोकते मान्तु पुनः मन्तुमन्तमिव सापराधमिव
एकस्या अपि दृशः अन्तः प्रान्तदेशस्तस्यापि अणुर्लेशस्तेनापि
द्राक् झटिति क्षणमात्रमेव ईक्षते । पूर्णद्विलोचन्या विरकाल-
विलोकनस्य का कथा इत्यर्थः । सापराधोऽपि सरोवरा दृशा
विलोक्यते । प्रियया च प्रेयान् दृग्गन्तेनैव विलोक्यते, सख्यादि-
वान्धवजनस्तु सरलैः सकलैः नेत्रैः । द्विलोचन्या समाहारदि-
गोर्दिगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप् ॥ ३१ ॥

नेति । हे सखि यथा येन प्रकारेण यत इति यावत्, यस्मा-
दिदानीं इत्थं मां नालोकते, तेन हेतुना योऽहं दूत्यावसरे अ-
नया दृष्टोऽप्यहमीदृशा सर्व्वथाऽनवलोकित्याऽनयैव व्यस्मारिषि
विस्मृत इति कल्पये सम्भावयामि । सम्प्रति जिज्ञासिताशेषवि-
शेषं मां द्रक्ष्यतीति तु कथादूग्नेऽस्तु, किन्तु सर्व्वथा नावलो-
कयत्यपीत्यर्थः । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानं यद्यभविष्यत्तर्हि
तादृग्वै व्यलोकयिष्यत्, नन्वेवं, तस्माद्विस्मृत एवाहमनयेति
कल्पना युक्तीति सोऽप्युपपन्नपूर्व्वकवक्रोक्तिः । कल्पयेत् । चिन्तार्था-
चोरादिकात्क्षेपेः णिच्चेति (पा० १।३।७४) तङ् । व्यस्मारिषि
विस्मरतेः कर्माणि मुहुत्तमैकवचने, द्रष्टि, स्मिच्छ्मोयुडित्या-
दिना (पा० ६।४।६२) मिचःमियुडागमे, तस्माच्चिण्णद्भावे, यद्यो-
मिणित्तीति (पा० ७।१।११५) दृष्टिः ॥ ३२ ॥

रागं दर्शयते सैषा वयस्याः स्मृतामृतैः ।

मम त्वमिति वक्तुं मां मानिनी मौनिनी पुनः ॥ ३३ ॥

कां नामन्त्रयते नाम नामग्राहमियं सखी ।

कले नलेति नास्माकं स्पृशत्याह्वां तु जिह्वया ॥ ३४ ॥

रागमिति । हे कले सैषा वयस्या भवादृशीः स्मृतानि प्रियाणि सत्यानि च वचनाणि तद्रूपैरमृतैः कृत्वा रागं निजां प्रीतिं दर्शयते बोधयति, भवतीत्यतितमा मम प्रीतिरिति ज्ञापयतीत्यर्थः । मां पुनः त्वं ममेति एतावन्मात्रमपि वक्तुं मौनिनी तूष्णीमवतीत्यर्थः । यतो वृथैव मानिनी धृताभिमाना, न हि मया किमप्यपराद्धमित्यर्थः । त्वं मदीय इत्येतावतैव वचनेनाहं मनायः, परं तावदपि न वदतीति मय्यस्याः कृपा नास्त्येवेति सोल्लुण्ठनं, लज्जावशान्न वदतीति व्याजेन मृतिर्वा । दर्शयते णिचयेति (पा० १।३।७४) तड् । वयस्या दृग्मेरुर्ध्वर्धत्वाद्गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२) अणौ कर्त्तॄणां कर्मत्वं ॥ ३३ ॥

कामिति । हे कले इयं कां नाम सखीं नामग्राहं नाम वृहीत्वा नामन्त्रयते सम्बोधनपूर्वकं नाह्वयति, अपि तु सर्वामपि । नाम शिरस्यालने । अस्माकमस्मात्सम्बन्धिनीं तु पुनर्नलेति सम्बुध्यन्तामाकां मंजां जिह्वया न स्पृशति नोच्चारयति रहस्यभाषणं तु दूरापास्तमित्यर्थः । स्त्रीणां भर्तुर्नामग्राहणस्य निषिद्धत्वाद-नैचित्यागेपेणोपासम्भावाज्जन्तुः । आज्ञानमाका, आतसो-पमर्गे (पा० २।३।१०६) इत्यड् ॥ ३४ ॥

अस्याः पीनस्तनव्याप्ते हृदयेऽस्मासु निर्दये ।

अवकाशलवोऽप्यस्ति नात्र कुत्र विभर्तु नः ॥ ३५ ॥

अधिगत्येदृगेतस्या हृदयं मृदुतामुचोः ।

प्रतीम एव वैमुख्यं कुचयोर्युक्तवृत्तयोः ॥ ३६ ॥

अस्या इति । अस्याः परिदृग्भ्रमानेऽत्र हृदये अवकाशलवः
स्यानलेशोऽपि नास्ति तस्माद्योऽस्मान् कुत्र कस्मिन् स्याने विभर्तु
धारयतु । अवकाशलेशाभावे हेतुमाह । यस्मात् पीनाभ्यामा-
वाङ्मूलप्रसृताभ्यां स्तनाभ्यां व्याप्ते समन्तादावृतेऽतिसङ्कटेऽपि
हृदया समावेशो भवति, इत्याशङ्क्य साऽपि नास्तीत्याह, अस्मासु
निर्दयेऽस्माद्विषये कृपारहिते । एतेन नास्याः कश्चिदपराध
इति मोक्षुण्डं । उच्चकुचाभ्यामहमुपर्येव धिये न तु मम हृदय-
स्पर्शः कदाऽपि दीयत इत्यौचित्येऽप्यनौचित्यारोपाद्वक्तोक्ति-
र्याजस्तुतिर्वा ॥ ३५ ॥

अधिगत्येति । हे कले वयं ईदृगेव पूर्वोक्तप्रकारेण कठिनं
तस्या हृदयमधिगत्य प्राप्य ज्ञात्वा वा मृदुतामुचो कठिनाश्रयव-
शात् कठिनं भजतोः कदाप्यनानिङ्गनान्यायि विषये निर्दययो-
रिति यावत् । तथा युक्तमुचितं वृत्तमाचरणं ययोः, कदाचिद-
प्यालिङ्गनकारणाद्विरुद्धलक्षणयाऽनाचारभोलयोरिति यावत् ।
एवमूतयोरस्यास्तनयोः कदाचिदप्यालिङ्गनादानादैमुख्यं परा-
ङ्मुखत्वमेव प्रतीमो जानीमः । आलिङ्गने कृपौ ममूख्यो भवतः ।
निर्दयहृदयत्वादेव तस्याः पराङ्मुखत्वादेवगूतावेतत्कुचावपि

मदा मम पराङ्मुखत्वेव जातावित्यर्थः । अथ च स्त्रीणां हृदय-
स्यातिमृदुत्वादेतस्या हृदयमौदृगतिमृदु ज्ञात्वाऽपि सर्वस्य तस्या-
वरणान्निर्दयत्वं भजतोः, अत एव विपरीतलक्षणा युक्तवृत्त-
योरनाचारशीलयोः । मृदु प्रति हि मृदुनैव भवितव्यं । विज्ञेप-
तस्तु स्त्रियम्प्रति, तथा च विपरीताचरणादनाचारशीलयोरत-
एव वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं, अथच विरुद्धमुखत्वं जानीम एव ।
अनाचारशीलो हि कस्मैचिदपि स्वं मुखं न दर्शयति मलिन-
मुखश्च भवति । एतयोरयुक्तप्रकारेण पराङ्मुखत्वं चूचुकयोः
ग्यामत्वान्मलिनमुखत्वं जानीम इति मोक्षुषं । अथचैतस्या हृदयं
कठिनं ज्ञात्वा अर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति न्यायेन नि-
दुरत्वमङ्गीकुर्वन्तोः । यस्मादुचितं वृत्तं स्थितिर्ययोरथ च युक्ता-
चारयोः पराङ्मुखत्वं प्रतीम एव । हृदयस्योपर्यूर्ध्वमुखेन वर्त्त-
मानत्वात् हृदयं प्रति कुचौ मदा पराङ्मुखावेवेत्यर्थः । युक्ता-
चारो हि कठिनहृदयं प्रति निर्दयो भूत्वा तस्मात् पराङ्मुख-
एव भवति, न तु पश्यति, अथ च ईदृक्सुन्दरमन्तरपरि-
त्यागेनास्मा हृदयं प्राप्य कठिनतत्त्वगुणं भजतोः तथा पीव-
रत्वादन्त्योन्त्यमंथिष्टयोर्वर्त्तुन्त्योस्य विगृतमुखत्वं निमग्नचूचुकव-
गौरत्वविरुद्धग्याममुखत्वञ्च जानीम एव । अथ चेदृगतिकोम-
लमेतदीयं हृदयं ज्ञात्वा प्राप्य वा मूढतामनुश्रुतोराणिङ्गना-
दीनामपि विषये मूढपयोरतएव युक्ताचारयोर्विशिष्टमत्युन्नतं
मुखमप्यं ययोस्तादृक् प्रसन्नमुखत्वञ्च जानीम एवेति इत्यादि-
ज्ञातव्यं ॥ ३६ ॥

इति मुद्रितकण्ठेऽस्मिन् मोक्षुण्डमभिधाय तां ।

दमयन्तीमुखाधीतस्मितयाऽसौ तया जगे ॥ ६७ ॥

भावितेयं त्वया साधु नवरागा खलु त्वयि ।

चिरन्तनानुरागाहं वर्त्तते नः सखोः प्रति ॥ ६८ ॥

इतीति । अस्मिन्नले इत्युक्तप्रकारेण मोक्षुण्डं वक्रोक्तादिस-
हितं यथा तया तां भैमीं कलां वा अभिधायोक्ता मुद्रितकण्ठे
मौनिनि सति दमयन्तीमुखादधीतं स्मितं यथा नलवक्रोक्तिमा-
कर्ण्य हसन्भैमीमुखं दृष्ट्वा सञ्जातहासया भैमीमुखेनाधीतं स्मितं
यस्याः, नलोयमोत्रासवचनात् स्वयं हसन्ती भैमीमपि हास-
यति स्मेत्यर्थः । तादृश्या वा तया कस्यया अमौ नलो जगे,
अभाणि । मोक्षुण्डं तु मोत्रासमित्यमरः । उम्रुण्डनमुक्षुण्डः,
भावे घञ्, तेन सह यथा स्यादिति क्रियाविशेषणं । मुखाधी-
तेति पञ्चमीति योगविभागात् समासः । पक्षे कर्तृकरणे कृतेति
(पा० २।१।३२) द्वितीयासमासः । अस्मै तयेति पाठे क्रियया
यमभिप्रैतीति (पा० १।४।३२वा० १) सम्प्रदानत्वं ॥ ६७ ॥

कस्मादम्माकमित्यम्योत्तरमाह ॥ भावितेति । हे राजन्
त्वयेयं साधु मम्यक् भाविता मम्यक् तर्किता यत्त्वयि विषये खलु
निश्चितं नवरागा नवप्रोतिर्वर्त्तते नवोदत्तादधार्ष्टेन सलज्जा
वर्त्तते इत्यर्थः । त्वयि नवरागा मती नः सखोः प्रति चिरन्तनो-
योऽनुरागमास्याहं योग्यं यथा तया वर्त्तते बद्धकालीनखे हवशा-
न्निगद्वदित्यर्थः । त्वयि नवरागा मती नः प्रति चिरन्तना-

स्मरशास्त्रविदा सेयं नवोढा नस्त्वया सखी ।

कथं सम्भुज्यते वालां कथमस्मासु भापतां ॥ ३८ ॥

नुरागार्हमतिदृढप्रीतिर्यथा तथा वर्त्तते न तु त्वधीत्येकवा-
क्यता वा । तस्मात्सञ्जावशादधाद्यान्मय्युदाभीना भवतीषु तु
प्रीतिमती तव बुद्धिरुत्पन्नेत्यर्थः । अथ च त्वयेयं साधु तर्किता
साध्विति काका विपरीतलक्षण्या वा साध्वेव विपरीतमेव
तर्कितेत्यर्थः । यदा अकार प्रत्ययेणासाधुतर्किता, खलु यस्मात्
त्वधीयं नूतनानुरागा अतिदृढप्रीतिर्वर्त्तते, अस्मासु तु जीर्णा-
नुरागयोग्यं यथा तथा अतिशिथिलप्रीतिर्वर्त्तते न तु त्वयि ।
अतिपरिचयादवज्ञा इत्यादि न्यायादित्यर्थः । यतोऽस्मभ्यं
दयते तुभ्यं न दयत इति पूर्वोक्तवचनान् । त्वया सत्यमुक्तं
इत्यर्थः । यदा सम्यक् भाविता भावं प्रापिता द्रावितेत्यर्थः
यस्मात् त्वयि नवरागत्वादृढप्रीतिः सती अस्मान्प्रति पुगल-
प्रीतिमदृग्गमतिशिथिलप्रीतिर्वर्त्तते न तु त्वयि । तथा सम्य-
ग्भाविता यथा त्वयेव दृढप्रीतिः सती अस्मान् सर्व्वया न
गणयतीत्यर्थः । तस्मादस्मान् वृथैव उपहमसीति भाव इति
मोक्षुर्लभं ॥ ३८ ॥

अन्वयाद्येत्यादेरुत्तरमाह ॥ स्मरेति ।

वानां वलाच्च भुञ्जीत विरागोत्पत्तिश्च यथा ।

भुञ्जीत चेद्रपाभीतित्याजनकममद्भुतां ॥

इत्यादि स्मरशास्त्रविदा कामशास्त्ररहस्यज्ञेन तथा नवोढा

नवपरिणीता मेयं बाला ज्ञोऽस्माकं सखी कथं सम्भुज्यते, अपि
तु विरागेत्यत्तिभिया बलादुपमर्दनं कथं विद्रुम्यते, अत एव
तया सम्भुक्तत्वादेवास्मासु कथं केन प्रकारेण भाषतां कथयतु,
अपि तु त्वत्कतरतत्वादेव किञ्चिदपि न कथयतीति स्पष्टोऽर्थः ।
अथ चैवं वक्रोक्तिः कामशास्त्रज्ञेन त्वयेयं नवोढा बाला कथं
किंवा सम्भुज्यते, अपि तु सामस्येन भोगो न क्रियत एव, किन्तु
स्मरशास्त्रवित्त्वात् स्वल्पमेव भुक्ता मुच्यत इत्यर्थः । अत एवास्मासु
किं भाषतां, अपि तु अतिपीडनाभावान्न किञ्चिदप्यस्मासु
भाषते । या हि बाला सुरते नितरां पीड्यते मैव सखीषु ममा-
तिपीडा भवति मया सोढुं न शक्यत इत्यादि वदति, न तु सा-
मिभुक्तमुक्तेत्यर्थः । अथ च कामशास्त्रज्ञेन तया बालाऽपीयमेत-
न्ननोऽनुकूलमेव भुक्ता, अतः कथमस्मासु भाषतां अपि तु न
कथञ्चिद्भाषते कस्याप्यये न कथयतीत्यर्थः । बाला हि काम-
शास्त्रकौशलवशाद्यथानुरागं भुक्ता यद्यपि भोगं सद्दते तथा-
प्यतीव सज्जालुत्वात् समोगरहस्यं कस्याप्यये न कथयतीत्यर्थः ।
तस्मादुभावपि वक्ष्यकौ युवामस्मान् वक्ष्यथ इति भावः । अथ
च सामर्थ्याच्छास्त्रविदा कामशास्त्रज्ञेन तया नवोढेयं बाला
केन प्रकारेण सम्भुज्यते स्मरं चिन्तय तं प्रकारमित्यर्थात् राक्ष-
सतेमेव समोगमकृतमेव कथयामि, समोगमिच्छेण य विरुद्धोऽतः
स्मरेति काकुक्तिः । कथञ्चैयमस्मासु भाषतामपि तु नास्मासु
कथयतीत्यर्थः । अथ च विपरीतलक्षणया त्वयेयं भुक्ता अनया
रक्ष्यमस्मासु कथितं किमिति नः प्रसारयतीत्यर्थः । अथ च

नासत्यवदनं देव त्वा गायन्ति जगन्ति यं ।

प्रिया तस्य सख्यपा स्त्रादन्यथालपना न ते ॥ ४० ॥

त्वयेयं वाला परिणीता कथं समन्ताद्भुज्यते, अपि तु अनुचितमेतत् विदुषाऽपि त्वया क्रियते, अस्मासु कथं न भाषतां अपि तु भाषत एवेत्यादि ज्ञातव्यं ॥ ३८ ॥

आलीरियमलीकवागित्यंशस्य, आह स्मेत्यत्र तन्मूपाभूदित्य-
स्यांशस्योत्तरमाह ॥ नासत्येति । हे देव राजन् जगन्ति त्रयोऽपि
लोका यं त्वा त्वां असत्यं वचनं भाषणं यस्य तादृशं न गायन्ति
किन्तु सत्यवादिनमेव वदन्ति । यदा न असत्यं नासत्यं सत्यमेव
भाषणं यस्य तं तस्य तादृशस्य सत्यभाषिणस्ते तव प्रिया अन्यथा
विपरीतार्थमलीकमालपनं भाषणं यस्यास्तादृशसत्यवादिनो
सख्यपा तुम्यस्त्रभाषा योग्या न स्यात् किन्तु सत्यवादिनैव प्रिया
तव योग्या स्यादित्यर्थः । तस्मादस्मान् यदनया कथितं सत्यमे-
वेति भावः । अथ च वक्रोक्तिः, त्रयो लोका यं त्वामसत्यभाषिणं
न गायन्ति, अपि तु असत्यभाषिणमेव गायन्ति । यदा आ ईष-
दपि सत्यभाषणं यस्य तं सदाऽनृतवादिनं त्वां वदन्ति तस्यानृ-
तवादिनस्तवान्यथालपनात् सत्यवादिनो मदृशो योग्या न स्यात्
किन्तु असत्यवादिनैवोचिता । कृतमपि समो गमहं न कृतवा-
निति वदमि तथेयमपि रात्रौ कृतमपि समो गमं नेति वदति
योग्यं योग्येन सम्बध्यत इति न्यायो युक्तः, इति दावपि प्रति
माधुष्टं । भो राजन् त्रयोऽपि लोका नासत्यवदयिनो कुमा-

मनोभूरस्ति चित्तेऽस्याः किं नु देव त्वमेव सः ।

त्वदवस्थितिभ्रूयंस्मान्मनः सख्या दिवानिशम् ॥ ४१ ॥

सतस्तेऽय सखीचित्ते प्रतिच्छाया स मन्मथः ।

त्वयास्य समरूपत्वमतनोरन्यथा कथं ॥ ४२ ॥

रवमुखं यस्य तमतिमुन्दरमुखं वदन्ति तस्य तव प्रिया अन्य-
थाऽनुरूपं लपनं मुखं यस्यास्तादृशी तुल्यरूपा न स्यात् किन्तु
सुन्दरतरवदनेव योग्या स्यात्, तथा च तन्मुखवदेवैतस्या अपि
मुखं सुन्दरमिति जानोहीति भावः ॥ ४० ॥

आह सौम्यादेः श्लोकत्रयेणोत्तरमाह ॥ मनोभूरिति । अस्या-
श्चित्ते मनोभू कामोऽस्तीति सत्यं, हे देव किन्तु त्वमेव स मनोभूः
न तु त्वदन्यः कश्चिदित्यर्थः । कुतः, यस्यात् कारणात् सख्या
भैम्या मनः दिवानिशं तवावस्थितेर्भूः स्थानं । कामपरत्वे मनसि
भवति, नलपरत्वे मनोभूः स्थानं यस्य, अस्याश्चेतसि सुन्दर-
तरो मनोभूस्त्वमेव वर्तमे नान्ना इति ॥ ४१ ॥

यद्यद्यमेव कामसार्धं मद्विषयेऽस्याः कामो नास्तीति नली-
यावान्तरच्छन्नाशङ्कानिराकरणयाजेन प्रकारान्तरेण तस्यैवा-
न्तरमाह ॥ सत इति । अथायवा स मन्मथो सख्याः भैम्याश्चित्ते
मनो वर्तमानस्य तव प्रतिच्छाया प्रतिविम्ब एव न तु स्वतन्त्रो
विम्बरूपः, प्रतिविम्बस्य स्वच्छ एव मुकुरादौ भवतीति भैमीम-
न्मगः व्यच्छन्तरत्वं द्योतितं । कुत एतदित्याशङ्क्यान्यथानुपपन्न
प्रमाणयति । अन्यथा यदि प्रतिच्छाया न भवेत्तस्मिन्तनोरशरी-

कः स्मरः कस्त्वमन्वेति सन्देहे शोभयोभयोः ।

त्वय्येवार्थितया सेयं धत्ते चित्तेऽथवा युवां ॥ ४३ ॥

रस्यास्य कामस्य त्वया सह मनरूपत्वं कथं स्यादपि तु न कथ-
ञ्चित्, ऐलनामत्यादीनां मग्नरीरत्वात् त्वया सह सारूप्यं युज्यते,
अथं त्वतनुसृक्षादस्य प्रतिविम्बत्व एव तत्सारूप्यं युज्यते । प्रति-
विम्बमेव ह्यग्नरीरमपि तुल्यरूपं भवति । तस्मात् प्रतिविम्बस्य
विम्बं विना स्यादुमग्नक्यत्वान्नमि तव धारणात् सारूप्यं तत्प्र-
तिविम्बभूतं त्वदेकविषयं कामं नान्तरीयकतया धारयतीत्यर्थः ।
विम्बत्वे अनङ्गत्वेन सारूप्यानुपपत्तेः प्रतिविम्ब एवायमित्यनु-
मानं ॥ ४२ ॥

क इति । अयं चोभयोर्दयोर्भवतोस्तुल्यया शोभया कृत्वाऽव-
द्वयोर्मध्ये स्मरः कः त्वं नलस्य क इति सादृश्यात् सन्देहे मति
अचाम्मिन् सन्देहे मति वा त्वय्येव विषये अर्थितया साभिलाष-
तया सेयं भैमी युवां दावपि स्मरनलो चित्ते धत्ते । सर्वो ह्यति-
सदृशयोः 'काचमप्यादिपदार्थयोः सन्देहे एकतरपरित्यागे
मणिरैव परित्यक्तः स्यात्तन्मा भूदिति मण्यर्थित्वेनैव यावन्निर्णयं
काचमपि न मुञ्चति । तथा तुल्यशोभत्वेन निश्चेतुमग्नक्यत्वात्
स्मरपरित्यागे भवानेव परित्यक्तः स्यात्तन्मा भूदिति त्वय्येव
साभिलाषतया दावपि न मुञ्चतीत्यर्थः । तदर्थमेव धारयति
न तु कागार्यं त्वामिति भावः । त्वयेति पाठे त्वया हेतुना
यादार्थता तथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥

त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वदर्शनात् ।

शङ्कया पङ्कजाक्षी त्वां दृग्गंघ्रेण स्पृशत्यसौ ॥ ४४ ॥

विलोकनात् प्रमृत्त्यस्या लग्न एवासि चक्षुषोः ।

स्नेनालोकय शङ्का चेत् प्रत्ययः परवाचि कः ॥ ४५ ॥

पूर्णचेत्यादेरुत्तरमाह ॥ त्वयीति । पङ्कजाक्षी अमौ त्वयि न्यस्तस्य चित्तस्य दुराकर्षत्वस्याप्रत्यावर्त्तमागत्य दर्शनाद्वेतोः शङ्कया चित्तवत् पुनरप्रत्यावृत्तिभिर्या त्वां दृग्गंघ्रेण नेत्रप्रान्तेन स्पृशति पश्यति । न तु पूर्णया द्विलोचन्या, त्वयि न्यस्तेति अनु-
रागातिशयः, पङ्कजाक्षीति दृशेरतिशौन्दर्यस्य सूचितं । सुन्द-
रवस्तुनः पुनरप्रत्यावृत्तौ महद्भयं इति च सूचितं । शङ्कयेवेति
प्रतीयमानोत्प्रेक्षा ॥ ४४ ॥

नालोकत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ विलोकनादिति । विलो-
कनात् प्रमृति अनया प्रथमं त्वं यदा दृष्टोऽसि तदारभ्य त्वं
अस्याश्चक्षुषोः मंगल्य एवासि । त्वामेवेयं सदा पश्यति नान्यत्
किञ्चिदपीति । अस्यास्त्वयि महती नेत्रप्रीतिरित्यर्थः । एवं सति
मद्वचने इयं निश्चा वदतीति शङ्का अविश्वासश्चेत्तर्हि एत-
दीयश्चक्षुषोर्मध्ये अहं वर्त्ते न वेति निश्चेतुं स्नेनात्मनैवावलोक-
कय एतदीयश्चक्षुषी पश्य अहमव वर्त्ते इत्यनुभवेनैव निर्दो-
रयिष्यमीत्यर्थः । स्नेनालोकने हेतुमाह । परवाचि को नाम
प्रत्ययो विश्रामः, अपि त्वनुभवयोगोऽर्थे परवचनमप्रमाणमेवे-
त्यर्थः । दृष्टकमीनिकायां मय्युत्तं दृष्टुमवश्यं प्रतिविम्बो भव-

परीरम्भेऽनयारम्भे कुचकुङ्कुमसङ्क्रमं ।

त्वयि मे हृदयस्यैवं राग इत्युदितैव वाक् ॥ ४६ ॥

त्येवेति क्लृप्तिः । अथच नेत्रलग्नत्वादेव नेत्रकज्जलवदीप्ति-
तुमसामर्थ्यान्नालोकत इति त्वया मत्प्रमेवोक्तमित्यर्थः । अत्र
चेच्छङ्का तर्हि स्नेहलग्नमेव गोलकादि स्नेहमालोकय
तदा ज्ञास्यमि, यतः परवाचि कः प्रत्ययः । विलोकनात्
आरम्भार्थयोगे प्रसूमी ॥ ४५ ॥

रागं दर्शयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ परीति । अनया परी-
रम्भे गाढालिङ्गने क्रियमाणे तव हृदये कुचकुङ्कुमस्य सङ्क्रम-
मारम्भोपक्रम्य तद्व्याजेन मे हृदयस्य मनसोऽथ च वक्ष्यस्त्वय्येवं
अनेन प्रकारेण रागोऽनुरागोऽथ च रक्तिमा, एतादृशी वागुदि-
तैव, माघात् यद्यपि नेत्रं तथाप्युक्तप्रायमेवेत्यर्थः । गाढालिङ्गनं
अनुरागं विना न घटत इति गाढालिङ्गने कुचकुङ्कुमाङ्गुराग-
लेपनव्याजेन मम त्वय्येवमनुरागो वर्तत इत्यन्तर्गतोऽनुरागभर
एव प्रकटीकृत इति भावः । हृदयस्यैवेति पाठे त्वय्येवेति योजना ।
त्वयि मे हृदयस्यैव रागो न तु वाचिकः । मत्प्रादौ तु वाङ्मा-
त्रेणैव रागो न तु हृदयस्येति वा । उदितेवेति पाठे त्वत्प्रेषा ।
अनया गाढालिङ्गनेन तव हृदये मग्नमिदं परिदृश्यमानं कुच-
कुङ्कुमादिकमेव सर्वमपि रात्रिवृत्तान्तमस्मान् बोधयतीति
वृथैव वक्ष्यमीति सूचितं ॥ ४६ ॥

कुचौ दोषोन्मितावस्थाः पीडितौ प्रणिभौ त्वया ।
कथं दर्शयतामास्यं वृद्धन्तावावृतौ द्विया ॥ ४६ ॥

धिष्ठिते स्थाने म्यातुमशक्नो वह्निर्निर्गच्छत्येव । वहिरपि यदादि
त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि साटोपं निर्गताविति भावः । अथा-
सिते हृद्यन्तरमस्मान्ताविति वान्वयः ॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादेरुत्तरमाह ॥ कुचायिति । दोषेणोन्मितौ नि-
र्दोषावथ च दोषायां रात्र्यां कूर्पासेन त्यक्तौ, तथा वृद्धन्ताव-
तिपीवरौ, अत एव त्वया पाणिभ्यां पीडितौ मर्दितौ प्रणितौ
नखैश्च चतयुक्तौ कृतावस्थाः कुचौ दिने द्विया हेतुना आवृतौ
वस्त्रेणाच्छादितौ सन्तौ आस्यं चूचुकायं कथं दर्शयतां अपि
तु न कथञ्चित् । रात्रौ हि सम्भोगसमये निर्विघ्नं स्नानदर्शनं
भवेत् दिवा तु द्विया नखचतादिष्वभोगचिह्नदर्शनभिया च
वस्त्रावृतत्वात् कथं नाम चूचुकायस्यापि दर्शनं स्यादपि तु
न कथञ्चिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या त्यक्तौ रात्रेर्गतत्वाद्दिन-
प्रकाशसम्प्लव्ही, अत एव द्विया वस्त्रावृतत्वाद्दिवा वैमुख्यमेव
तयोर्युक्तमित्यर्थः, इति वा । वहिःस्थितं त्वाम्प्रति वैमुख्यामभ-
वात् हृदयस्थितस्य तव स्त्रमुखं कथं दर्शयतामिति द्विया
पराङ्मुखत्वादा भेम्वा कुचौ स्त्रमुखं न दर्शयतः । स्वाययभू-
तस्य भेम्नो हृदयस्य वा कुचौ स्त्रमुखं न दर्शयतः । न हि कुचौ
हृदस्य सम्मुखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोन्मितो निरपराधो
लम्बप्रतिष्ठो धनादियद्वयेन पीडितो नासादिकर्त्तनेन कृत-

मनसाऽयं भवन्नामकाममृत्तजपव्रती ।

अक्षसूत्रं सुखीकण्ठसुभृत्येकावलिच्छलात् ॥ ४७ ॥

अध्यासिते वयस्याया भवता मद्धता हृदि ।

स्तनावन्तरसम्मानौ निष्क्रान्तौ ब्रूमहे वहिः ॥ ४८ ॥

कां नामम्वयत इत्यादेरुत्तरमाह ॥ मनसेति । अयं सख्या
भैम्याः कण्ठो मनसैव भवतो नखेति ते नाम तदेव कामसूक्तं
स्मरत्य प्रकाशको मन्त्रस्तस्य जपः स एव व्रते अस्यासीति
तादृशः सन् एकावलिच्छलात्, एकयष्टिकमुक्ताहारविशेषव्या-
जात् अक्षसूत्रं पद्माद्यादिरचितां जपमालिकां चुम्नति । भर्तृना-
मयहणनिषेधात् 'साहस्रं मानसो जपः' इति मानसजपे फल-
विशेषश्रवणाच्च मुक्ताहारजपमालिकया तन्नामैव मनसा जप-
तीति भावः । नखेति स्मरणमात्रेणैव कामोद्रेकाद्वातः काम-
सूत्रत्वं ॥ ४७ ॥

अस्या पीनस्तनेत्यादेरुत्तरमाह ॥ अधीति । मद्धता नि-
तरां गौरवयुक्तेनाथ च महापरिमाणेन भवता त्वया वयस्यायाः
भैम्या हृदि अध्यासितेऽधिष्ठिते मति अन्तर्हृदयमध्येऽसम्मानौ
स्यातुमशक्तौ सन्तौ हृदयात् वह्निर्देशे निष्क्रान्तौ, इति वयं
ब्रूमहे सम्भावयामः । यदाप्रवृत्तिं त्वं चित्ते लग्नस्तदाप्रवृत्त्यैवैतौ
यदिर्दृग्गते तस्मात् पूर्वमन्तरांऽवस्थितत्वादहिनं दृग्गते सद-
धिष्ठानमन्तरं तु वह्निर्निर्गतौ-इति तथैवावकाशोऽभूत् न तु
कुचयोस्तस्मादस्मान्निव प्रतारयतीति भावः । अन्योऽपि मद्धताऽ

कुचौ दोषोज्झितावस्थाः पीडितौ व्रणितौ त्वया ।
कथं दर्शयतामास्यं वृहन्तावावृतौ द्विया ॥ ४६ ॥

धिष्ठिते स्थाने स्थातुमशक्नो वह्निर्निर्गच्छत्येव । वहिरपि यदादि
त्वया हृदयं स्पृष्टं तदादि माटोपं निर्गताविति भावः । अध्या-
मिते हृदन्तरमस्मान्ताविति वान्वयः ॥ ४८ ॥

अधिगत्येत्यादेरुत्तरमाह ॥ कुचाविति । दोषेणोज्झितौ नि-
र्दोषावय च दोषायां रात्र्यां कूर्प्यामेन त्यक्तौ, तथा वृहन्ताव-
तिपोवरौ, अत एव त्वया पाणिभ्यां पीडितौ मर्द्दितौ व्रणितौ
नखैश्च क्षतयुक्तौ कृतावस्थाः कुचौ दिने द्विया हेतुना आवृतौ
वस्त्रेणाच्छादितौ सन्तौ आस्यं धूचुकायं कथं दर्शयतां अपि
तु न कथञ्चित् । रात्रौ हि मम्मोगममये निर्विघ्नं स्नानदर्शनं
भवेत् दिवा तु द्विया नखक्षतादिमम्मोगचिह्नदर्शनमिथा च
वस्त्रावृतत्वात् कथं नाम धूचुकायस्यापि दर्शनं स्यादपि तु
न कथञ्चिदित्यर्थः । दोषया रात्र्या त्यक्तौ रात्रेर्गतत्वाद्दिन-
प्रकाशमन्वृष्टौ, अत एव द्विया वस्त्रावृतत्वाद्दिवा वैमुख्यमेव
तयोर्युक्तमित्यर्थः, इति वा । वहिःस्थितं त्वास्म्यति वैमुख्यामम्भ-
वात् हृदयस्थितस्य तत्र स्वमुखं कथं दर्शयतामिति द्विया
पराङ्मुखत्वाद्वा भेम्ना कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । स्वाययभू-
तस्य भेमीहृदयस्य वा कुचौ स्वमुखं न दर्शयतः । न हि कुचौ
हृदस्य मम्मूखौ भवतः । अन्योऽपि दोषोज्झितो निरपराधो
नखप्रतिष्ठो धनादियद्वयेन पीडितो नामादिकर्त्तनेन कृत-

इत्यसौ कलया सूक्तैः सिक्तः पीयूषवर्षिभिः ।

ईदृगेवेति पप्रच्छ प्रियामुन्नमितानना ॥ ५० ॥

बभौ च प्रेयसीवक्त्रं पत्युरुन्नमयन् करः ।

चिरेण लब्धसन्धानमरविन्दमिवेन्दुना ॥ ५१ ॥

श्रीणा च स्त्रयमाना च नमयन्ती पुनर्मुखं ।

दमयन्ती मुदे पत्युरत्युच्चैरभवत्तदा ॥ ५२ ॥

प्रणो लज्जितः कल्याण्यये मुखं न दर्शयति । त्रणितौ तार-
कादित्वादितच् ॥ ४८ ॥

इतीति । कलया पीयूषवर्षिभिरमृतं चरद्भिरतिमधुरैः सूक्तैः
शोभनवक्रोक्तादिरूपैर्वाक्यैः सिक्तः सञ्जातगाढप्रेमभरोऽसौ मलः
उन्नमितं पाणिना ऊर्द्धीकृतमाननं यस्यास्तां प्रियां भैमीं हे
भैमि इदं कलावचनमीदृगेवमेवेति सत्यमिति पप्रच्छ । उन्नमि-
तेति ज्वलङ्गलेति (सि०कौ० सा० १२५ पचे) मित्वपचे ह्रस्वः ॥ ५० ॥

वभाविति । पत्युः करोऽरविन्दमिव बभौ । किमुर्वन् प्रेय-
सीवक्त्रमुन्नमयन् । किन्भूतमरविन्दं चिरेण वज्रकालेन वैरं वि-
स्मृत्य निवृत्तवैरतया इन्दुना सह लब्धं सन्धानं येन, अभू-
तोपमा । चन्द्रकमलयोः मदा वैरित्वं ॥ ५१ ॥

श्रीणेति । मनोक्तिकलोक्तिवक्रोक्तिप्रत्युक्तिपरिहामेन श्रीणा
स्मयमाना चातएव सञ्जावधेन स्मितश्च मलेन द्रष्टव्यमिति
युध्या वा, अत्युच्चैर्भितरामुन्नमितमपि मुखं पुनर्गमयन्ती दम-
यन्ती तदा तन्निगुणोन्नमनमये पत्युर्मुदेऽभवत् । अत्युच्चैर्मु-

भूयोऽपि भूपतिस्तस्याः सखीमाह स्र सस्मितं ।
 परिहासविलासाय स्पृहयालुः सहप्रियः ॥ ५३ ॥
 क्षन्तुं मन्तुं दिनस्यास्य वयस्येयं व्यवस्यतात् ।
 निशीव निशिधात्वर्थं यदाचरति नात्र नः ॥ ५४ ॥

देऽभूदिति वा । तादृशीं तां दृष्ट्वा नितरां दृष्टोऽभूदिति
 भावः ॥ ५२ ॥

भूय इति । प्रियया सह वर्त्तमानो भूयोऽपि पुनरपि वक्रो-
 त्पादिपरिहासविलासाय स्पृहयालुरभिलाषुको भूपतिस्तस्याः
 'सखीं कलां सस्मितं यथा तथा आ हस्र । विलासाय स्पृहेरी-
 स्मितः (पा० १।४।३६) सम्प्रदानत्वं । सहप्रियः वेपसर्जनस्येति
 (पा० ६।३।८२) पात्तिकत्वात् आदेशाभावः ॥ ५३ ॥

क्षन्तुमिति । हे कले इयं तव वयस्या अस्य वर्त्तमानस्य
 दिनस्य मन्तुमपराधं क्षन्तुं सेतुं व्यवस्यतात् प्रयततां । कोऽप-
 राधो दिनस्येत्यत आह । यद्यस्मादियं भैमी निशीव रात्रा-
 विव नोऽस्माकं निशि चुम्बन इति पठितस्य धातोरर्थमत्र
 दिने नाचरति, रात्रौ यथा मां निःशङ्कं चुम्बति तथा भव-
 तीभ्यो लज्जया दिने नेति दिनस्यापराधस्तस्मात्तस्यापराधं
 क्षमस्येति प्रार्थित इत्यर्थः । व्यवस्यतामिति पाठे आत्मनेपदं
 चिन्तं ॥ ५४ ॥

दिनेनास्या मुखस्येन्दुः सखा यदि तिरस्कृतः ।

तत्कृताः शतपत्राणां तन्मित्राणामपि श्रियः ॥ ५५ ॥

दिनेनेति । दिनेनास्या मुखस्य सखा इन्द्र्यदि तिरस्कृतः निघभीकृत्य पराभूतः, एवमपराधस्येन्मन्यते तत्तर्हि तस्य भैमी-
मुखस्य सादृश्यान्मित्रभूतानां बहूनां शतपत्राणां कमलानां श्रियो
विकासलक्ष्योऽथ च सम्पदोऽपि तेन कृताः । अनेकापकारका-
रिण्येकस्मिन् पराभूते यदि बहूनां चेमं भवति तदा महानु-
पकार एवेति तन्मुखमित्रभूतानां कमलानां प्रकाशकत्वादि-
नेनोपकार एव कृतो नापकारस्तस्मादेतस्यापराधो नास्तीति
तन्मुखचुम्बनं दिनेऽपि कुर्वीत भावः । एकस्मिन् धर्मितापाये
बहूनामपकारिणि बहूनां भवति चेमं तस्य पुण्यप्रदो बध इत्या-
द्युक्तेः । तत्कृता इति पाठे दिनस्य मित्रभूतानां सम्बन्धात् मल-
ज्मीकाणां कमलानां, अथ च शतसंख्यानि बहूनि पत्राणि वाह-
नानि येषां मित्राणां श्रियोऽपि तेन चन्द्रेण कृतास्त्रिधाः । रात्रौ
सङ्कोचकरणात् दिनेन तु तन्मुखमित्रं चन्द्रे धर्मितचन्द्रेण तु
दिनमित्राणि बहूनि कमलानि धर्मितानीति चन्द्रेण स्वयं
वैरनिर्यातनं कृतमेवेति दिनस्यापराधोऽनया न गणनीय इत्य-
र्थः । तन्मुखमित्राणां कमलानां श्रियोऽपि द्विधा अपि तु न,
किन्त्यतिदृष्टिमेव प्रापितास्तस्मात् पूर्ववदेवापराधो नास्तीति
काकुर्वा । तन्मुखमित्रं चन्द्रे यदि दिनेन तिरस्कृतस्तर्हि दिन-
मित्राणां कमलानामपि श्रियस्तेन तन्मुखेन द्विधाः, स्वफानया

सज्जितानि जितान्येव मयि क्रीडितयाऽनया ।

प्रत्यावृत्तानि तत्तानि पृच्छ सम्प्रति कम्प्रति ॥ ५६ ॥

निशि दृष्टाधरायापि सैषा मद्भ्रं न रुध्यतु ।

क्व फलं दृश्यते विम्बोलता कोराय कुप्यति ॥ ५७ ॥

तेषां निःशोभोकरणात् वैरं निर्यातितमेवेति दिनस्यापराधो न गणनीय इति भाव इति वा ॥ ५५ ॥

सज्जितानीति । हे कले अनया मयि विषये तावत्सज्जितानि सज्जाविशेषा जितान्येव निरस्तान्येव । यतो रात्रौ क्रीडितया कृतसुरतक्रीडया मयि प्रदर्शितवज्रविधसुरतचातुर्य्या, तत्तस्मात् सम्प्रति तानि सज्जितानि यत् पुनः प्रत्यावृत्तानि तत् कं प्रति उद्दिश्येति त्वमेनां पृच्छ, मयाऽस्या सुरतचातुर्य्यधार्ष्ट्यं वज्रवारं दृष्टमेव । त्वामेव प्रति इयं सज्जत इति जानीहीति भावः ॥ ५६ ॥

इदानीं शोकचतुष्टयेन स्थापराधमाशङ्क्य परिहरति ॥ नि-
शेति । सैषा निशि दृष्टः अधने येन तस्मादपि मद्भ्रं न रुध्यतु न कुप्यतुः, यस्मात् पक्वविम्बी फलं दृश्यते आम्बाद्यते, कोराय शूकाय विम्बीलता क्व कुप्यति, अपि तु न कुतोऽपि । किन्तु स्वममन्धेन शोभाहेतवे तस्मै स्विद्यत्येवेत्यर्थः । दन्तचते कृतेऽपि यणममन्धवशान्नितरामधरशोभाकारित्वेन मद्भ्रं प्रमाद एव युक्तो न तु कोप इति भावः । रुध्यतीति पाठे मिद्वत्कार्णेणो-
क्तिः । मद्भ्रं कोराय च क्रुध द्रुहेति (पा० १।४।३७) चतुर्थी ॥ ५७ ॥

शृणीपदसुचिह्ना श्रीशोरिता कुम्भिकुम्भयोः ।

पश्यैनस्याः कुचाभ्यान्तन्नृपस्तौ पीडयामि न ॥ ५८ ॥

अधरामृतपानेन ममास्यमपराध्यतु ।

मूर्द्धा किमपराद्धं यत् पादौ नाप्नोति चुम्बितुं । ५९ ॥

शृणीति । एतस्याः कुचाभ्यां शृणीपदं अङ्गुशाघातचत-
मेव शोभनं चिह्नं यस्याः, अथ चाङ्गुशाकारमखपदविशेष एव
शोभनं चिह्नं यस्या सा कुम्भिनःकरिणः कुम्भयोः श्रीः शोभा
सम्पद्य यस्माच्चोरिता, पश्य, एतत्कुचयोरङ्गुशाकारं तखं यदि
नास्ति तर्हि त्वमेव विलोकय । तत्तस्मान्नृपो दण्डदण्डकरणा-
धिकारी अहं तौ स्नेहकारिणावेतत्कुचौ न पीडयामि, अपि
तु पीडयाम्येव । तयोः पीडनं दण्डरूपनखक्षतादिरूपं चो-
चितमित्यर्थः । राज्ञा हि चोरस्य दण्डः क्रियते । ममापराधो
नास्तीति भावः । अङ्गुशो स्त्री शृणिर्द्वयोरित्यमरः । शृणी
हृदिकारादिति (पा० ४।२।४५वा०) ङीप् ॥ ५८ ॥

अधरेति । ममास्यं मुखमेतस्या अधरामृतस्य पानेन हृत्वाऽप-
राध्यतु, अयं मुखमपराधोऽङ्गीकृत इत्यर्थः । मम मूर्द्धा पुनः
किमपराद्धं यो मस्तकः प्रणामहेतुनाऽस्याः पादौ चुम्बितुं
सप्तमपि नाप्नोति, नमस्कृतुमपि न ददाति कोऽपराधो तेन
कृत इति प्रत्येत्यर्थः ॥ ५९ ॥

अपराहं भवदाणीयाविणा पृच्छ किं मया ।

वीणाऽऽह परुषं यन्मां कलकण्ठी च निष्टुरं ॥ ६० ॥

सेयमालिजने स्वस्य त्वयि विश्वस्य भापतां ।

ममताऽनुमताऽस्मासु पुनः प्रस्मर्यन्ते कुतः ॥ ६१ ॥

अपराहमिति । भवदाणीयाविणा तद्वचनाकर्णनशीलेन मया वीणायाः कोकिलायाश्च तव वा किमपराहं को वाऽपराधः कृत इति कले त्वं भैमीमनेन किमपराहमिति पृच्छ । यद्यस्माद्वीणा साम्प्रतं परुषमाहः, कलकण्ठी कोकिला च मां प्रति निष्टुरं ब्रूते तस्मादपराधः सम्भाव्यते । येन हि यस्याः कश्चिदपराधः क्रियते तं प्रति सा तदीयो वा तत्सदृशः कश्चित्परुषं भापते । अथच वीणाकोकिलयोः स्वरे यस्मान्माधुर्यं नास्ति तस्मात् पद्यादागत्य निश्चितं मयाऽममचभापमाणाया भवत्या भारती श्रुता न त्वन्येन केनाप्यामयेनेति । सोऽप्यपराधो न भवतीत्यर्थः । वीणाकोकिलास्तापापेक्षया भैमीवाणी मधुरतरा रात्रौ एतदाणीमाधुर्यं मया वक्रनुभूतं, इदानीन्तु त्वां दृष्ट्वा मां प्रति लक्ष्णीमस्मि इति । परुषं निष्टुरं च क्रिया विशेषणं । परुषं निश्चेहं निष्टुरं सतिरस्कारं । कलकण्ठी अङ्गगात्रेति (पा० ४।१। ५, ४। वा०) ङीप् ॥ ६० ॥

मेति । हे कले मेयं स्वमालिजने त्वयि विषये विश्वस्य भापतां कथयतु । अस्मासु विषये अनुमताऽङ्गीकृता ममता स्वीयतामतिः पुनः कुतः प्रस्मर्यन्ते विस्मर्यन्ते इति त्वं पृच्छ । इयं च

अथोपवदने भैम्याः स्वकर्णेपनयच्छलात् ।

सन्निधाप्य श्रुतौ तस्या निजास्यं सा जगाद तां ॥ ६२ ॥

अहो मयि रक्षोवृत्तं धूर्त्ते किमपि नाभ्यधाः ।

आस्व सत्यमिमं तत्ते भूपमेवाभिधापये ॥ ६३ ॥

त्वयि विश्वस्य कथयत्वित्यर्थः । रात्रौ रतानुकूल्यमाचरितमनया
इदानीं तु तव समक्षं प्रातिकूल्यं किमित्याचर्यत इति भावः
इत्युपासन्नमनभङ्गिः । प्रशब्दस्य गतार्थतया विस्मरणार्थता
॥ ६२ ॥

अथेति । अथ नलोत्पन्नान्तरं सा कला भैम्याः उपवदने
वदनसमीपे स्वकर्णस्य उपनयच्छलात् समीपनयनव्याजात् तस्या
भैम्याः श्रुतौ कर्णे निजास्यं सन्निधाप्य सन्निहितं कृत्वा तां जगाद ।
अवदन्या अपि भैम्या वचनं शृण्वतोव कर्णं भैमीमुखसमीपे
कृत्वा अनन्तरञ्च तद्वचः प्रतिवचनमेकान्ते वितरन्तोव भैमी-
कर्णसमीपे निजमुखं कृत्वा भैमीं जगादेत्यर्थः । कथकानुकथक-
जातिः । उपवदनेऽप्यधीभावे सप्तम्या अन्धाभावाः । सन्निधाप्य
हेतुमण्यन्ताह्वयम् ॥ ६२ ॥

अहो इति । हे धूर्त्ते वचनचतुरे त्वं मयि विषये रक्षो-
वृत्तं एकान्ते निष्पन्नमालिङ्गनादि किमप्येकमपि अल्पमपि च
नाभ्यधाः, अहो आश्चर्यं एतादृशी धूर्त्ता काऽपि न दृष्टे-
त्यर्थः । त्वं आस्व तिष्ठ तिष्ठः, यद्यपि त्वं नाचकथा, तथापि ते
तव तद्रक्षोवृत्तं मयि सत्यवादिममिमं भूपं नलमेवाभिधापये

स्मरशास्त्रमधीयाना शिञ्जिताऽसि मयैव यं ।

अगोपि सोऽपि कृत्वा किं दाम्पत्यव्यत्ययस्त्वयो ॥ ६४ ॥

वादयामि । अहमपि त्वया यतो वञ्जिता तथा किञ्चिद्रच-
यिष्यामि यथा नल एव स्वयं तदीयसुरतप्रागल्भ्यं प्रकटयति
मां वञ्चयित्वा कथङ्कारं स्यास्यसि क यास्यसि क्षणमात्रं स्थिरा
भवेति मरोपोक्तिः । सभ्यमिति पाठे आभिधापये नलं सभ्यं
जानीहीत्यर्थः । आश्वसभ्यमिति पाठे इमं भूपमेव तमेवेदम-
सभ्यं सभायां जनसमक्षं वक्तुमर्हं तद्रहोदत्तमाश्विदानीमेवा-
भिधापये तिष्ठ तिष्ठेत्यर्थः । भूपं अकथितञ्चेति (पा० १।४।
५१) कर्मत्वं अभिधापये अभिपूर्वाङ्गापणार्थाद्धातेर्हेतुमसि
चि णिच्चेति (पा० १।३।७४) तङ् ॥ ६३ ॥

स्मरेति । स्मरशास्त्रं वात्स्यायनादिप्रणीतं शास्त्रं अधीयाना
पठन्ती त्वं तच्च प्रतिपादितं यं दाम्पत्यव्यत्ययं विपरीतसम्भोगं
मयैव शिञ्जिताऽसि । य दाम्पत्यव्यत्ययः त्वया कृत्वाऽपि निष्पा-
द्यापि मम पुरस्तात् किमगोपि गोपितः कथयेति प्रश्नः । नितरां
धार्ष्ट्यमवलम्ब्य मया शिञ्जितं विपरीतसुरतं कृत्वाऽपि ममैव
पुरस्तादकृतमेव कथयसीति नितरां वञ्चनचतुराऽपीति भावः ।
स्मरशास्त्रं नलोकेति (पा० १।३।६८) यष्टोनिषेधः । दम्पत्यो-
र्भावः सम्भोग इति यावत् । पत्यन्तपुरोहितादिभ्य इति (पा०
५।१।२८) यक् ॥ ६४ ॥

मौनिन्यामिव सा तस्यां तदुक्तीरिव शृण्वती ।
 वादं वादं मुहुश्चक्रे ऊं ऊमित्यान्तरान्तरा ॥ ६५ ॥
 अथासावभिष्टत्यास्या रतिप्रागल्भ्यशंसिनी ।
 सख्या सीलाम्बुजाघातमनुभूयालपनृपं ॥ ६६ ॥

मौनिन्यामिति । सा कला तस्यां भैम्यां मौनिन्यामवदन्या-
 मेव सत्यां तदुक्तीर्भैमीवचनानि शृण्वतीव भैम्यामवदन्यामपि
 भैमी मां प्रति किमपि वदतीत्यहं शृणोमीति नक्षम्यति प्रक-
 टयन्ती वादं वादं भैमीवचनप्रतिवचनव्याजेन स्वयमेव किञ्चि-
 दुक्तीत्या अन्तराऽन्तरा मध्ये मध्ये मुहुर्मुहुः ऊं ऊं इति
 शब्दं चक्रे । वदत्यभिष्टोत्यादेर्वक्ष्यमाणस्य सत्यत्वबुद्धिजननार्थं
 पूर्व्वरङ्गभूतमलीकमेव अवशोत्तरदानरीतिप्रकटनमकरोदिति
 भावः । वादं वादं आभीष्टस्य णमुल् चेति (पा० १।४।२९)
 दिवंचनञ्च ॥ ६५ ॥

अथेति । अत्रवर्णप्रकारप्रकटनानन्तरं अथैव कला नृपं अ-
 भिष्टव्य भैम्याः सकाशान्नलं प्रति गत्वा वक्ष्यमाणमेव अवोचत् ।
 किम्भूता, अस्या भैम्या रतिप्रागल्भ्यशंसति वर्णयति तच्छीला
 विपरीतसुरतमपि करोषि साम्प्रतं नितरां दृष्टा जातामीति
 भैमीकर्णे प्रेमभाषणं कुर्व्वाणा, अत एव सख्या भैम्या सीला-
 म्बुजेनाघातमनुभूय प्राप्य रतिप्रागल्भ्यं नक्षेन शंसयति त-
 श्छीलेति च । शंसिनी केवलाद्धेतुमण्यन्तादा शंसेद्याश्लोष्ये
 णिनिः ॥ ६६ ॥

दृष्टं दृष्टं महाराज त्वदर्थमर्थना क्रुधा ।
यत्ताडयति मामेवं यदा तर्जयति भुवा ॥ ६७ ॥
वदत्यचिह्नि चिह्नेन त्वया केनैष नैषधः ।
शङ्के शङ्कः स्वयं कृत्वा मायामायातवानयं ॥ ६८ ॥
स्वर्णदीस्वर्णपद्मिन्याः पद्मदानं निदानतां ।
नयतीयं त्वदिन्द्रत्वे दिवस्यागमनञ्च ते ॥ ६९ ॥

दृष्टमिति । हे महाराज मास्वभौम इयं नस्माय सम्भोगं
वितरेति त्वदर्थं त्वत्सम्भोगसम्बन्धितया क्रियमाणमभ्यर्थनं तस्मा-
ज्जातया क्रुधा कोपेन हेतुना मामेवं लीलाकमलाघातप्रकारेण
यत्ताडयति, यदा यच्च भुवा कटाक्षेण तर्जयति भीषयते
तत्त्वया दृष्टं दृष्टं त्वं पश्य पश्येत्यर्थः । त्वयि परपुरुषबुद्धिं कृत्वा
तत्र मां कथं प्रवर्त्तयामीति मां ताडयति भूक्षेपेण चेतः परं
मा वादीरिति तर्जयती च तत्त्वं पश्येति भावः दृष्टं दृष्टं सम्भ्रमे
द्विरुक्तिः ॥ ६७ ॥

वदतीति । हे राजन् इयं इति वदति । इति त्विं हे कले
यदर्थमर्थनां त्वं करोषि एष नैषधः त्वया केन चिह्नेन अचिह्नि
निर्द्धारितः, तर्हि कः अयं शङ्कः स्वयंवरणकाल इव माया
नन्मग्रूपं कृत्वा स्वयमायातवान् इति अहं शङ्के त्वदर्थमर्थनां
कुर्वन्त्या मम कर्णे इति वदति ॥ ६८ ॥

भैमी त्वदिन्द्रत्वे इन्द्रप्रमाणमाह ॥ स्वर्णदीति । इयं स्वर्णद्यां
मन्दाकिन्यां स्वर्णपद्मिन्याः पद्मस्यात्मनो दानं, दिवः स्वर्गात्ते

भापते नैषधक्यायामायाऽमायि मया हरेः ।

आह चाहमहन्त्यायां तस्याकर्णितदुर्नया ॥ ७० ॥

सम्भावयति वैदर्भी दर्भाग्रामामतिस्तव ।

जम्भारित्वं कराम्भोजाद्भोसिपरिरम्भिणः ॥ ७१ ॥

भूमिं प्रति आगमनञ्च तवेन्द्रत्वे निदानतां प्रथमकारणतां
नयति प्रापयति । न हि मनुष्यस्य स्वर्णदीस्वर्णपद्मिनीसुवर्णक-
मस्तानयने स्वर्गादागमने च भामिनीं दृष्टं । तस्मान्नलरूपं धृता
पूर्वम् इन्द्र एवायमागत इति । एतदर्थं माम्प्रत्यर्थना त्वया कर्तु-
मयुक्ता इतीयं मत्कर्णे कथयतीति भावः । स्वर्णदीति पूर्वपदा-
त्तज्ज्ञायामग इति (पा० पृ० ४।३) एतत् ॥ ६८ ।

भापत इति । हरेरिन्द्रस्य नैषधस्य ह्यायाया कान्तोः माया
कापयं मया स्वयंवरकाले अमायि ज्ञातेति इयं भापते । स्वयं-
वरकाले तव परस्त्रीलाभावात् नलरूपं धृतं, इदानीन्तु पर-
स्त्रीलभियैवं न करिष्यतीति मया प्रयुक्ता वती, इयं भैमी
अहन्त्यायां गौतमपत्न्यां तस्येन्द्रस्याकर्णितो व्यभिचारलक्षणे
दुष्टो नयो यथा एवंविधोऽयमिति चाह भूते । परस्त्रीलभो-
तिरपि तस्य नास्ति तस्मादिन्द्र एवायमिति त्वयाऽभ्यर्थना न
कार्येति मां प्रति भापत इति भावः । नैषधस्येव ह्याया पद्या-
मिति मायाविशेषणैव प्रथम्या ॥ ७० ॥

समिति । कुशाग्रामा मतिर्यस्याः सा वैदर्भी दग्भोसिः सार्ज-
भोगमलक्षकं वशं तत्परिरम्भिणो युक्तात् कराम्भोजाद्भोसोस्तव

अनन्यसात्तिकाः साक्षात्तदाख्याय रक्षःक्रियाः ।

शङ्कातङ्कं नुदैतस्या यदि त्वं तत्त्वनैषधः ॥ ७२ ॥

इति तत्सुप्रयुक्तार्थं निङ्गुतीकृतकैतवां ।

वाचमाकर्ण्य तद्भावे संशयालुः शशंस सः ॥ ७३ ॥

जम्भारित्वमिन्द्रत्वं सम्भावयति, तर्कयति न ह्यनिन्दो वज्रह-
स्तः । रेखारूपादपि वज्रादेवमनुमानात् कुशायबुद्धित्वमस्याः

॥ ७२ ॥

अनन्येति । तस्माद्भो राजन् त्वं यदि तत्त्वेन नैषधो भवसि
न तु ह्यना, तत्तर्हि न विद्यतेऽन्यो भैमीभवद्भ्यतिरिक्तः साक्षी
यासु युवाभ्यामेव ज्ञायन्त इत्यर्थः । सादृशो रक्षःक्रिया एकान्त-
क्रीडाः साक्षात् स्वयमेवाथ च व्यङ्ग्यवृत्तिं विना आख्याय प्रकटं
कथयित्वा एतस्याः शङ्कातङ्कमिन्द्रमायासंशयभयं त्वं नुद नि-
राकुरु एतत्प्रत्यायिकां क्रीडासमयचेष्टामुक्त्वा अस्माकमेतस्याश्च
सन्देहमपनुदैत्यर्थः । सत्यनैषध इति वा पाठः ॥ ७२ ॥

इतीति । इत्युक्तप्रकारेण तथा कलया सुप्रयुक्तत्वेन कैतव-
द्योतकधास्यादिविकारव्यतिरेकेण सुवर्णकमलदानादिन्द्रत्वनि-
द्यायकोपपत्तिमत्तया च सम्यक् प्रयुक्तत्वेन निङ्गुतीकृतं आच्छन्नं
कैतवं ह्यद्र यस्यास्तां कलावाचमाकर्ण्य तद्भावे भयोन्द्रभान्यै-
वेयं चुम्ननादि न करोति किमिति भैम्याशये संशयालुः स-
न्दिहानः स नस्तः भैमीभ्रान्तिनिरासार्थं शशंस रक्षोवृत्तमि-
त्यर्थः ॥ ७३ ॥

स्मरसि क्कद्वनिद्रालुर्मया नामौ शयार्पणात् ।
यदानन्दोत्तसलोमा पद्मनाभीभविष्यसि ॥ ७४ ॥

स्मरसीति । हे भैमि क्कद्वना निद्रालुर्निद्राणा अलीकमेवाङ्गी-
कृतनिद्रालं मया नामौ शयस्य करकमलस्यार्पणाद्भेताः आन-
न्देन सात्त्विकभावेनोत्सृज्यन्ति लोमानि यस्याः मत्करनाभिस-
र्ज्जनं जातरोमाश्चा सती पद्मयुक्ताभिर्यस्यास्तादृशी भविष्यसि
सञ्जाता, तत् स्मरसि । पाणिरोमाश्चसम्बन्धात् सकण्टकमल-
सम्बन्धसमावनया पद्मनाभीत्वं तव यज्जातं तत्स्मरेत्यर्थः । नल-
पाणिः पद्मस्थानीयः रोमाश्च तत्कण्टकस्थानीयः । अथ च
विकसितकमलदलतुल्यरोमाश्चोद्गमात् पद्ममिव नाभिर्यस्या-
स्तादृशी जाताऽसि तत्स्मर । शयार्पणं रोमाश्चोद्गमे हेतुः । अथ
च नामौ शयार्पणादपद्मनाभः पद्मनाभः श्रीविष्णुर्भविष्यति ।
पद्मनाभी भविष्यसीति चिः । तत् स्मरसि नामौ करकमलधा-
रणाच्छ्रीविष्णुर्जाताऽसि । न हि विष्णुं विनाऽन्यस्य नामौ कमल-
मसीत्यर्थः । निद्रिताऽसीति बुद्ध्या वसनस्वप्नार्थं नाभिसमीपं
मया करेऽर्पिते तत्संस्पर्शाज्जातमात्त्विकरोमाश्चा जाताऽसि तत्
स्मरेति भावः । आनन्दोत्सृज्यन्ति लोमेति निद्राया अलीकत्वं
घोषितं । न हि निद्रायाः सत्यत्वे करस्पर्शाद्रोमाश्चोद्गमो
भवति । भैमीपचेऽपि पद्मनाभीति चिः । स्मरतियोगेनभूतेष-
भिर्जावचने षट् । यदानन्देति पाठः सभ्यः ॥ ७४ ॥

जानासि ह्रीभयव्यग्रा यन्नवे मन्मथोत्सवे ।
 सामिभुक्तैव मुक्ताऽसि मृदि खेदभयान्मया ॥ ७५ ॥
 स्मर जित्वाऽऽजिमेतस्त्वां करे मत्पदधाविनि ।
 अङ्गुलीयुगयोगेन यदास्त्रियं घने जने ॥ ७६ ॥

जानासीति । हे मृदि सुकुमाराङ्गि शीघ्रद्राविणि च भैमि
 मया नवे मन्मथोत्सवे ह्रीभयाभ्यां व्यग्रा व्याकुलितचित्ता त्वं,
 अतिमृदुत्वात् सम्पूर्णसम्भोगोपमर्द्दासहतया तव खेदो भवित्य-
 तीति भयात् सामि अङ्गं भुक्तैव अप्राप्तसुरतावसानैव यत्
 मुक्ताऽसि तज्जानासि स्मरसि । सामिभुक्ता सामीति (पा० १।१।
 २७) समासः ॥ ७५ ॥

स्मरेति । हे भैमि आजिं सङ्ग्रामं जित्वा त्वां आशामुखेनेतः
 प्राप्तेऽहं नमस्कारार्थं चालनार्थं वा मत्पदधाविनि मच्चरण-
 एर्षिणि तव करे अङ्गुलीयुगयोगेन मदीयचरणङ्गुलीद्वय-
 सम्बन्धेन दर्शनार्थं समागते घने भयसि जने मध्ये यदास्त्रियं
 आलिङ्गितवान् तत्स्मर । जनसमत्तं साक्षादालिङ्गनस्थानौचि-
 त्यात्प्रवामेत्कण्ठाभरतरलतया चरणङ्गुलिद्वयेन लत्पाणि-
 पोडनवशाच्चदालिङ्गनवाञ्छां त्वां प्रति द्योतितवान् तत् स्मरे-
 त्यर्थः । आस्त्रियं शिष आलिङ्गने लुडुत्तमैकवचने ज्ञेः क्तः
 विभाषासाकाङ्क्ष इति (पा० १।२।११४) वैकल्पिकत्वादुभावः
 ॥ ७६ ॥

वेत्यभानेऽपि मत्त्यागदूना खं माञ्च यन्मिथः ।
 महृष्टाऽऽलेख्यपश्यन्ती व्यवधा रेखयाऽन्तरा ॥ ७७ ॥
 प्रसृतन्तत्त्वया तावद्यमोहनविमोहितः ।
 अतप्तोऽधरपानेषु रसनामपिवन्तव ॥ ७८ ॥
 त्वत्कुचार्द्रनखाङ्गस्य मुद्रामालिङ्गनोत्थिता ।
 स्मरेः स्वहृदि यत् स्मरेसखीः शिल्पं तवानुवं ॥ ७९ ॥

हे भैमि माने प्रणयकलहे सत्यपि मत्कर्मकत्यागेन दूना
 क्षणमात्रमपि मदिरहं सोढुमशक्ता सती मिथ एकान्ते स्त्रीरूपं
 खं पुरुषं माञ्चालेख्ये पश्यन्ती संयुक्तपरस्परदर्शनसुखमनुभव-
 न्ती त्वं मया दृष्टा सती यच्चिचलिखितयोरारवयोरन्तरा मध्ये
 तुलिकादिलिखितया रेखया व्यवधाः व्यवधानं कृतवत्यसि
 तदेत्य जानासीत्यर्थः ॥ ७७ ॥

प्रसूतुमिति । हे भैमि मोहनेन सुरतेन विशेषेण मोहितः
 सुरतपरवशः मोहनकारिणा कामवाणेन मोहितो निरस्तवि-
 वेकोऽहं तवाधरपानेषु अलसः सन् तव रसनां जिह्वामपिवं
 तत्त्वया तावन् शक्येन प्रसृतं । जिह्वायस्लेहनमपि कामशा-
 स्त्रीकमिति ॥ ७८ ॥

त्वदिति । अहं स्वहृदये तवाल्लिङ्गनोत्थितां तव कुचे ता-
 त्कालिकत्वादार्याङ्गस्यङ्गस्यङ्गस्यङ्गस्य मया कृतस्य नखाङ्गस्य मुद्रां
 मयश्चतदर्शनादेव स्मरेसखीः हास्यपरास्त्रव सखीः प्रति तव
 शिल्पं भवत्सख्या भैम्येदं मयश्चतं कृतं पश्यतेति त्वन्निर्माणं यद-

त्वयाऽन्याः क्रीडयन्मध्येमधुगोष्ठि रूपेक्षितः ।

वेत्सि तासां पुरो मूर्ध्ना त्वत्पादे यत्किलास्त्रुलं ॥ ८० ॥

वेत्य मय्यागते प्रोष्य यत्त्वां पश्यति हार्दिनि ।

अचुम्बीरालिमालिङ्ग तस्यां केलिमुदा किल ॥ ८१ ॥

ब्रुवं तत्क्षरेः चिन्तयेः । क्षेर इति पाठे क्षेरः सन्नद्धमित्यर्थः,
सखीः मुख्यं कर्म । श्लिष्टमिति अकथितञ्चेति (पा० १।४।५१)
कर्मत्वं ॥ ७८ ॥

त्वयेति । मधुगोष्ठा मद्यशालाया मध्ये मद्यसहपानावसरे
अन्याः सपत्नीः क्रीडयन् त्वया रूपा रोपरूपितया दृशा ईक्षितो
ऽहं तासां सपत्नीनां पुरः समक्षमेव किल मद्यमन्तत्वात् सुख-
नय्याजेन त्वत्पादे मूर्ध्ना यदस्त्रुलं यदपतं तदेत्सि जानासि ।
सुखनय्याजेन प्रणामेन तां प्रसादितवान् अस्मि तत्क्षरेत्यर्थ-
इति भावः । मध्येमधुगोष्ठि पारे यच्छा वेति (पा० २।१।१८)
समासः ॥ ८० ॥

वेत्येति । मयि प्रोष्य विजययाचां कृत्वा आगते एव हार्दि-
नि प्रेमभरतरले तां पश्यति सति आलिं सखीं आलिङ्ग्य
अन्याः प्रति तस्यां केलिमुदा इष्येण किल विलासप्रकरणया-
जेन यत्त्वां अचुम्बीः तदेत्य स्मरामि । कामशास्त्राभ्यामकौश-
लवशात्सख्यालिङ्गनचुम्बनय्याजेन मां प्रत्यालिङ्गनचुम्बनद्वारा
स्वप्रेमभरं यत् सचितवत्यमि तत्क्षरेति भावः । हे हार्दिनि
इति भैमोममुद्धिवा । प्रोष्य प्रपूर्वाद्धमेः कात्यपि यजादित्वात्

जागर्त्ति तत्र संस्कारः स्वमुखाङ्गयदानने ।

निक्षिप्यायाचिपं यत्त्वा न्यायांताम्बूलफालिकाः ॥ ८२ ॥

चित्ते तदस्ति कश्चित्ते नखजं मयि यत् क्रुधा ।

प्राग्भावाधिगमागस्थे त्वया शम्बाकृतं क्षतं ॥ ८३ ॥

सम्प्रसारणं । शार्दिनि हृदयस्य चलोखेति (पा० ६३।५०)
चङ्गावः ॥ ८१ ॥

जागर्त्तीति । अहं ताम्बूलस्य चर्चितपूगफलनागवल्लीदलस्य
फालिकाः शकलानि स्वमुखात् भकाशाङ्गवत्या आनने निक्षिप्य
निधाय घदीये निक्षेपः स तस्यै दातव्योऽन्यथा दण्ड्य इति
न्यायाच्छास्त्रोक्तचुक्तेर्यत्ताः ताम्बूलफालिकाः मदीयाः पुनर्मर्षं
देहीति याचितवान् तत्र विषये स्मरणकारणभूतो भावनाख्यः
संस्कारो जागर्त्ति स्फुरद्रूपो वर्त्तते स्मरसि किमित्यर्थ इति
प्रश्नः ॥ ८२ ॥

चित्तं इति । मयि प्राक् त्वय्यप्राप्तसुरतान्तसुखायामेव
सत्यां यो भावाधिगमः सुरतान्तसुखमाप्तिः तद्रूपे प्रागस्याप-
राधे तिष्ठतीति एवम्भूते सति मयि विषये वा समरतस्यैव सुख-
चेतुत्वाद्विषमरतस्यासुखचेतुत्वात् क्रुधा मध्य एव सुखजन्याद्रो-
षाद्धेतोः नखजं क्षतं त्वया यत् शम्बाकृतं । प्रथमं फालकृष्टे क्षे-
पुनरपि भीतावदारणवत्प्रथमकृष्टभूभ्यां पुनः कर्षणवत् प्रथम-
क्षतगच्छतमथ एव पुनरपि गाढतरं नखक्षतं यदारोपितं तत्ते
पिप्ते अस्ति कश्चित् नत्प्यारेत्यर्थः । शम्बाकृतं द्वितीये स्यादि-

स्वदिग्विनियमेनैव निशि पार्श्वविवर्त्तनीः ।

स्वप्नेष्वप्यस्तवैमुख्ये संख्ये सौख्यं स्मरावयोः ॥ ८४ ॥

क्षणं प्राप्य सदस्येव नृणां विमनितेक्षणं ।

दर्शिताधरमदंशा ध्याय यन्मामतर्ज्ययः ॥ ८५ ॥

त्यमरः शम्बाहृतं हृजो द्वितीयेति (पा० ५।४।५८) डाच् लक्ष-
ण्या प्रयोगः ॥ ८३ ॥

स्वेति । स्वीयस्वीयदिशो विनियमेनैव परिवर्त्तनेनैव निशि
पार्श्वविवर्त्तनीर्वात्मदक्षिणकुक्षिपरिवर्त्तनशील्योर्न तु यथाव-
स्थितयोः समुखयोरेवैवम्भूतयोः आवयोस्तव मम च स्वप्नेष्वपि
निद्रास्यपि मध्ये अस्मिं त्यक्तवैमुख्यं पराङ्मुखत्वं यत्र तादृशे
मुख्ये मैत्रेयसौख्यं सुखसुखितं वा तत्स्मर । समुखयोर्हि यथा-
वस्थितयोरेव पार्श्वपरिवर्त्तनीर्दयोरपि पृष्टभागघटनात्परा-
ङ्मुखत्वमेव स्यादिति स्वस्वदिग्विनियमपूर्वकमेव पार्श्वपरिवर्त्तने-
नैव वैमुख्याभावान्निद्राममयेऽपि सामुख्येन यदावयोर्मेऽर्थं तत्स्म-
रेत्यर्थः । स्वदिग्विनियमेन पार्श्वपरिवर्त्तनं वाऽन्योन्यसामुख्यमेव
भवतीति मर्षभाषिकं । मौल्यं स्वार्थं भावे वा यज् ॥ ८४ ॥

क्षणमिति । सदस्येव मभायामेव वर्त्तमानाऽपि त्वं मभा-
स्यानां नृणां विमनितानि कार्यान्तरदंशनपरापि कृतानि
ईक्षणानि यत्र येन वा तादृशं क्षणं अवसरं नृत्ताद्युत्सवं वा प्राप्य
मग्निं अहृन्त्यादिना दर्शिताऽधरे वर्त्तमानो मदंशो मत्प्रतो
दन्तप्रणो यथा एवम्भूता मतो तर्जन्त्यादिना मां यदतर्जयः

तथाऽवलोक्य नीलाञ्जनालभ्रमणविभ्रमात् ।

करौ योजयताऽध्येहि यन्मयाऽसि प्रसादिता ॥ ८६ ॥

ताम्बूलदानमन्यस्तकरजं करपङ्कजे ।

न मम स्मरसि प्रायस्तव नैव स्मरामि तत् ॥ ८७ ॥

तद्ध्येहि मृपोद्यं मां हित्वा यच्च गता सखीः ।

तच्चापि मे गतस्याग्रे लीलयैवाच्छिनस्त्रणं ॥ ८८ ॥

ध्याय स्मर । विमनितेति तत्करोतीति (पा० ३।१।२६। वा०)
णिचि णाप्तातिपदिकेति सि० कौ० चु० २५१ इष्टवद्भावादि-
लोपः ॥ ८५ ॥

तथेति । तथाऽधरदन्तक्षतदर्शनपूर्व्यं तर्जनप्रकारमालोकात्
लीलाञ्जनालस्य कराभ्यां भ्रमणरूपादिभ्रमात् तद्व्याजात् प्रणा-
ममसादाञ्जलिवन्धनरूपेण करौ योजयता संयुक्तौ कुर्वता मया
कोपत्याजनपूर्व्यं यत्प्रसादिताऽसि तद्ध्येहि स्मरेत्यर्थः । इक्
स्मरणे ॥ ८६ ॥

ताम्बूलेति । त्वं तदीयकरपङ्कजे मम ताम्बूलदानं अन्यस्त-
करजं अक्षिप्तनखक्षतं प्रायो वाङ्मलेन न स्मरसि । अहमपि
मदीयपाणिपद्मे तत्कृतं त्वयाच्छेदकं तन्ताम्बूलदानं अक्षिप्त
नखक्षतं यथा तथा वाङ्मलेन नैव स्मरामि किन्त्यन्योन्यवोद्वि-
कादानक्षणे प्रेमभरात्पाणिपदागर्भारोपितनखक्षतमेव सदा
ताम्बूलदानमावसोऽस्मत्प्ररेति भावः ॥ ८७ ॥

तदिति । कमण्यपराधं छलाप्यहमेतद्याकार्पमित्यादिमृपोद्यं

सुरसि प्रेयसि प्रायोऽयद्वितीयरतासहा ।

शुचिराचोत्पुलका त्वं मया पिकनादिनी ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्य नवं निम्बं परिवेविपती मधौ ।

सपत्नीष्वपि मे रागं सम्भाव्य स्वरूपः सुरेः ॥ ९० ॥

अलोकभाषिणं मां कोपेन हित्वा सखीः प्रति गता त्वं तत्रापि
सखीसमीपे भवदीयपृष्ठदेशानुवर्त्तिनेन गतस्य मे अग्रे लोलयैव
स्वभावेनैव यत्तुणं अच्छिनः चिच्छेद तदधोहोति पूर्वतः, अद्य-
प्रभृत्यलोकभाषिणस्तवाहं न काऽपि त्वं मम न कोऽपि इति
मैत्रीविच्छेदकसूचकं वा द्रष्टव्यं यथा बालकाः कुर्वन्ति
तद्वदत्र त्वयाऽपि कृतमिति सुरेत्यर्थः । नृपोऽयं राजसूयेति
(पा० ३।१।१२४) निपातः ॥ ८८ ॥

सुरसीति । हे प्रेयसि बालत्वात्कौकुमार्यविशेषाच्च यत् द्विती-
यरताभिलाषिणोऽपि मम द्वितीयस्य रतस्यासहा तया पिक-
वन्नदति तच्छोला कौकिलतुल्यकूजना त्वं मया शुचिराचो
पीशर्तुसन्निधिनी रात्रौति उपालब्धा सोपालक्षमामन्त्रिताऽसि
तन्प्रायः सुरसि कथयेत्यर्थः । शुचिराचिरपि स्वल्पप्रमाणत्वा-
देकवारसुरतेनैव जातप्रभातत्वात्, द्वितीयसुरतासहा । वसन्त-
नैकस्याच्च पिकनादोऽर्थां वर्जित इति । तत्रापि प्रभाते कौकि-
लासापो भवतीत्यर्थः । यदा वसन्तस्थातीतत्वात्कौकिलानाम-
भावतः पिकयतिरिक्ताः पक्षिणः अपिकास्तत्रादयुक्ताः ॥ ८९ ॥

भुञ्जानस्येति । मधौ वसन्ते नवं नूतनसमागतपचपुष्पादिकं

स्मर शार्करमास्त्राय त्वया राक्षमिति सुवन् ।

स्वनिन्दा रोपरक्तात्तु यदभैषं तवाधरात् ॥ ८१ ॥

निम्बं भुञ्जानस्य मे सपत्नीष्वपि रागं प्रीतिं सम्भाष्य अनुमाद्य
कोपवशात् पुनः निम्बमेव मम भोजनार्थं परिवेविषती पावे
परितः चियन्ती त्वं स्वरूपः स्वीयात् कोपात् स्वकोपस्य वा स्मरेः
मधुतरशर्करादिपरित्यागेनातिकटुरचेऽपि चेदस्यैवं रुचिस्तर्हि
मदीयापेक्षया त्विच्छीनासु मत्सपत्नीष्वप्यस्य रुचिः स्यादिति स-
म्भाष्य बलतरनिम्बमेव भुङ्क्ष्वेति वारंवारं अतिकटुनिम्बातिदा-
नेन यत्कोपाभ्यां प्रति व्यञ्जितवत्यसि तत्स्मरेति भावः । वसन्ते
च जना निम्बं भुञ्जते । परिवेविषती परिवेषणाद्यांत्परिपूर्व्यादिषेः
शता । स्मरिति (पा० ६।१।१०) द्विवचनं, स्वरूपः अधोगर्धति ।
पठो (पा० ६।१।५२) कर्मात्त्विवचनया द्वितीया वा ॥ ८० ॥

स्मरेति । शार्करं शर्कराविकारभूतं शर्करासंस्कृतं वा कि-
मपि भक्ष्यमास्त्राय एतत् सर्व्वातिशायिरमं अमृतस्याविदुष्या
त्वया साधितं किमिति स्वादातिशयात् अतिस्तुवन् वारंवारं
तदेव वर्णयन्, अहं सर्व्वातिशायिरममेतच्छार्करमिति स्तुतौ
अधरस्यापि सर्वमधुरवर्गान्तःपातितया निन्दापर्यवसानागम-
दपेक्षयाऽप्येतदधिकरममिति अयं वर्णयति । ननु तर्ह्ययमममिति
अयमेतदेव रमयतु मम तु कथाऽप्यनेन न कार्येति स्वनिन्दया
रोपस्तोत्र रक्तात्तवाधरात् पुनर्यदभैषं भीतवानस्मि तत् स्मर ।
कोपेन साहित्यं युक्त तदधरकल्पशार्करवर्णनया कुपितया

3304

मुखादारभ्य नाभ्यन्तं चुम्बं चुम्बं न दृष्टवान् ।

न प्रापं चुम्बितुं यत्ते धन्या तच्चुम्बतु स्मृतिः ॥ ८२ ॥

कमपि स्मरकेलिं तं स्मर यत्र भवन्निति ।

मया विहितसम्बुद्धी ब्रीडिता स्मितवत्यसि ॥ ८३ ॥

त्वया अधरस्फुरणादिना व्यञ्जितात्कोपाद्यदभैषं तत्स्मरेति भावः । 'शार्करं' विकारे मङ्कलार्थं वा अण, अधरात् भीवेत्यपादानत्वम् (पा० २।४।२५) ॥ ८२ ॥

मुखादिति । मुखादारभ्य नाभ्यन्तं नाभिपर्यन्तं तदङ्गं चुम्बं चुम्बं चुम्बित्वा चुम्बित्वा अदृष्टवान् असमाप्तचुम्बनेच्छुः सन्नहं स्मरमन्दिरं यत्तदङ्गं पाष्णादिना प्रतिवन्धावज्जातिशयाद्वा गोपितत्वान्नचुम्बितुं न प्रापं तत्स्मरमन्दिरं धन्या स्मृतिः चुम्बतु इति अतिरागात्स्मरमन्दिरमपि चुम्बितुं प्रवृत्तस्य मम तत्र दत्तवती तत्स्मरेति भावः । चक्रवर्तिनाऽपि मया यच्चुम्बितुं न प्राप्तं तत्स्मृत्या प्राप्तं अत एव मा धन्येति भावः । मुखाच्चिकुचा कुचनाभिमुखवराङ्गभागाद्युम्बनम्यानानि ॥ ८२ ॥

कमिति । त्वं कमपि तं अनिर्वचनोयं लोकोत्तरपुण्यायिताख्यं स्मरकेलिं कामकेलिं स्मर, यत्र कामकेलौ पुंस्त्वागोपेण भवन्नित्येवं पुल्लिङ्गोचितसम्बुद्ध्या मया विहिता सम्बुद्धिर्यस्याः सा त्वं ब्रीडिता स्मितवत्यसि कामशास्त्राभ्यासकौमलाद्यदि-परीतसुरतमकार्षीः तत्स्मरेत्यर्थः । केलौ पुंस्त्वं पूषे दर्शितं ॥ ८३ ॥

नीलदाचिवुकं यत्र मदाक्तेन अमाम्बुना ।

स्मर द्दारमणौ दृष्टं स्वमास्यं तंत्युषोचितं ॥ ८४ ॥

स्मर तन्नखमचौरौ कस्तेऽधादिति त मृषा ।

ह्रीर्देवतमलुगं यद्गतं रतपरीक्षणं ॥ ८५ ॥

नीलदेति । तत्रोक्तारूपे पुरुषायिते ललाटकपोललिखितपञ्चवक्त्रसम्बन्धिना मदेन कस्त्वर्थाक्तेन मिश्रितेन कलुषितेन गच्छता अमाम्बुना आचिवुकं हनुभागमभिव्याप्य नीलत् नीलवर्णं भवत् उपरिस्थितत्वादधोविलोकयतो मुखस्य कम्बुरीमिलितेन गलता अमज्जलेन चिवुकसम्बन्धस्यैवाचित्याक्षीलं भवत् एवम्भूतं । अधोभागे वर्त्तमानस्य मम इति वर्त्तमाने मुक्ताहारमध्यमणौ तत्क्षणं विपरीतरताचरणसमये तन्नचण उत्सवे वा उचितमुक्तरौत्या योग्यमथ च पुरुषायितक्षणे तादृशस्य अमज्जलस्य चुचुकातिवाहितेनोचितं दृष्टं स्वमास्यं स्मर । मदो रेतसि कम्बुरी गर्वे हर्षेभदानयोरित्यभिधानान्मदसदृश एकदेशलक्षणया मृगमदवाची । नीलत् आधारक्षिवन्ताच्छता । नीलवर्णधातुरिति केचित् ॥ ८४ ॥

स्मरेति । अद्यमत्र स्थिते तवोरौ को नखमधादत्तवानिति मृषाऽमत्यभाषी सन् ह्रीरेव दैवतं यस्य तत्, अत एव रतस्य परीक्षणं परीक्षाकरणं ब्रह्मचर्यरूपं रतिप्रतिबन्धकं ग्रतं नियमं पदभुग्नं निर्वर्त्तितवान्, तत्स्मर । परपुरुषसम्बन्धशङ्कोत्पादनाय मृषाभाषणेन दमान्तरमुत्पाद्य लज्जाकृते सुरतप्रतियन्धकगनु-

वनकेलौ स्रराश्वत्यदलं भूपतितं प्रति- ।

देहि मद्भ्रमुदस्येति मङ्गिरा त्रीडिताऽसि यत् ॥ ८६ ॥

इति तस्या रहस्यानि प्रिये शंसति सान्तरा ।

पाणिभ्यां पिदधे तस्याः श्रवसी ह्रीवशीकृता ॥ ८७ ॥

कर्णे पीडयती सख्या चीक्ष्य नेत्रासितोत्पले ।

अप्यपीडयतां भैमीकरकोकनदे नु तौ ॥ ८८ ॥

योगं यन्निर्वर्त्तितवान् तत् सरेत्यर्थः । व्रतं सदैवतं भवतीति
ह्रीदैवतमित्युक्तं ॥ ८५ ॥

वनेति । त्वं इति मङ्गिरा यद् त्रीडिताऽसि तत्स्मर । इति
किं । हे भैमि त्वं वनकेलौ आरामविहारसमये भुवि पतितं
अश्वत्यदलं उदस्य पाणिना उत्क्षिप्य मद्भ्रं प्रतिदेहीति अश्वत्य-
पत्रसदृशं विपुलञ्च गुह्यमिति कामशास्त्रवचनात् भूपतिता-
श्वत्यदलयाचनेन वराङ्गयाचनस्य सूचितत्वाद् त्रीडिताऽसि तद्
सरेति भावः ॥ ८६ ॥

इतीति । मा भैमी प्रिये इति पूर्वोक्तप्रकारेण तस्या रह-
स्यानि एकान्तरतट्टत्तानि शंसति सति ह्रिया वशीकृता लज्जिता
सती अन्तरा मध्ये एवासमाप्त एव वचने पाणिभ्यां सख्याः
कलायाः श्रवसी कर्णे पिदधे आच्छादितवती । इतः परमयं
सङ्गममपि रहस्यमस्मै कथयिष्यति तदनया अनाकर्णनीयमिति
बुधा तस्याः कर्णे पिधत्तेत्यर्थः ॥ ८७ ॥

कर्णपिधानमेवाप्येधते ॥ कर्णाविति । भैमीकरावेव कोक-

तत्प्रविष्टं सखीकर्णे पत्युराक्षपितं द्विया ।

पिदधाविव वैदर्भी स्वरहस्याभिसन्धिना ॥ ६६ ॥

तमालोक्य प्रियाकेलिं नले सोत्प्रासहासिनि ।

आरात्तत्त्वमबध्वाऽपि सख्यः सिम्भियिरेऽपराः ॥ १०० ॥

नदे रक्तोत्पले अपि कर्तारौ सख्याः कलाया नेत्रे एवाभितो-
त्पले तस्या एव कर्णे पीडयती यन्त्रयती वीक्ष्य तौ कलाकर्णे
कर्मभूतौ अपीडयतां नु । कलानेत्रनीलोत्पलयोरारकर्णपूर्वतया
कर्णाक्रमणात् पीडाकरणे इव भैमीकररक्तोत्पले अपि माजा-
त्यान्नेत्रनीलोत्पलसाहायकाचरणबुधेव स्पृष्ट्वेव वा भैमीक-
रक्तोक्तनदे अपि तत्कर्णे पीडयामासतुः किमिति भावः ।
सवर्णयोः साहाय्यकं स्पृष्ट्वा च युक्ता । पीडयती वा नपुंसकस्तेति
(पा० ७।१।७८) नुमभावः ॥ ६८ ॥

पुनरन्यथोत्पद्यते ॥ तदिति । वैदर्भी सखीकर्णे प्रविष्टं तत्पू-
र्वोक्तं रहस्यरूपं पत्युराक्षपितं स्वरहस्यं एतत्कर्णाभ्यां सका-
शात् बहिर्भागादिति अभिसन्धिना अभिप्रायेणैव द्विया
पिदधौ आच्छादितवती । अन्यदपि गोप्यवस्तु भाण्डे निचि-
यान्यो मा ज्ञासीदिति तद्वारं पिधीयते ॥ ६९ ॥

तमिति । आरादूरे स्थिता अष्टपराः सख्यस्तत्त्वं नलहा-
मकारणमबध्वाऽपि सिम्भियिरे जहसुः । कस्मिन् सति । मले तं
पूर्वोक्तं प्रियाकेलिं आलोक्य मोत्प्रासहासिनि उत्प्राप्तेनोद्येस्तेन
मह यया तथा हसति सति । गद्यादृष्टमश्रवणमात्रेण सिम्भि-
यिर इत्यर्थः ॥ १०० ॥

दम्पत्योरुपरि प्रीत्या ता धराप्सरसस्तयोः ।

ववृषुः स्मितपुष्पाणि सुरभीणि मुखानिलैः ॥ १०१ ॥

तदास्य हसिताज्जातं स्मितमासामभासत ।

आलोकादिव शीतांशोः कुमदश्रेणिजुम्भणं ॥ १०२ ॥

प्रत्यभिज्ञाय विज्ञाऽथ स्वरं ह्रासविकस्वरं ।

सख्यास्तासु स्वपत्नीयाः कला जातवलाऽजनि ॥ १०३ ॥

दम्पत्योरिति । ताः सख्य एव धरायां उर्व्वग्राद्यप्सरसः तयो-
र्दम्पत्योरुपरि प्रीत्या प्रेमातिशयेन मुखानिलैः सुरभीणि स्मि-
तान्येव पुष्पाणि ववृषुः सर्वा अपि सख्यस्तावुभौ क्रीडावशा-
ज्जहसुरित्यर्थः । मुखानिलसुरभित्वेन तासां पद्मिनीत्वं सूचितं
तयोः पृथगतसर्थेति (पा० २।३।३०) पठौ ॥ १०१ ॥

तदेति । अस्य नलस्यास्य हसिताज्जातमासां सखीनां स्मितं
शीतांशोरालोकात् सकाशाज्जातं कुमदश्रेण्यां जुम्भणं विकास-
नमिवाभासत । तदस्येति कश्चित् पाठः ॥ १०२ ॥

प्रतीति । अथ सखीसमूहहास्यानन्तरं विज्ञा अतिचतुरा
कला तासु सखीषु मध्ये स्वपत्नीया निजमिचभूतायाः कस्या-
द्वित् मर्याः स्वरं ह्रासेन विकस्वरं सुव्यक्तं, अत एव सोऽयं
मत्स्या एव स्वर इति प्रत्यभिज्ञाय परोक्षप्रत्यक्षोभयात्मकज्ञा-
नविषयं क्त्वा, जातं वलं यस्यास्तादृशी भैमीप्रतारणार्थं सम-
धायोक्ता ह्यश्रित्युक्ता वाऽजनि । सत् पत्नीयाऽव विद्यतेऽतोऽस्याः
सकाशान्तां मोक्षयिष्यति, अवशिष्टाकर्णयिष्यतीति साऽऽश्वस्ताऽ

साऽऽहयोच्चैरथोचे तामेहि स्वर्गेण वञ्चिते ।

पिव वाणीः सुधावेणीर्नृपचन्द्रस्य सुन्दरि ॥ १०४ ॥

साऽश्रुणोत्तस्य वाग्भागमनत्यासन्तिमत्यपि ।

कल्पयामात्पनिर्घोषं वदरीव कृशोदरी ॥ १०५ ॥

भूदिति भावः । अन्योऽपि केनचित् प्रतिगृह्यः स्वपक्षीयं दृष्ट्वा
जातबलौ भवति । सखीस्वरश्रवणन्तु कर्णपिधानात् पूर्वमेव ज्ञा-
तव्यं अन्यथा स्वरश्रवणानुपपत्तेः । भैमीकरयोः कोमलतरतया
कर्णनिविडपीडनसामर्थ्याभावेन वा स्वरश्रवणोपपत्तेः । तद्यथा
इति च पाठः ॥ १०३ ॥

मेति । अथ स्वपक्षीयस्वरमत्यभिज्ञानानन्तरं सा कला तां
स्वसखीं उच्चैस्सारस्वरं यथा तथा आह्वय इति कचे । इति किं
दूरस्थत्वात् हे स्वर्गसुखेन वञ्चिते सुन्दरि एहि समीपमागच्छ ।
आगत्य त्वं नृप एवाह्लादकलाक्षन्त्रस्तस्य सुधावेणीः अमृतप्रवाह-
रूपा वाणीः पिव सादरमाकर्षयेति । स्वर्गेऽपीन्द्रमृतपानमेव,
नलपरिहासाकर्षणसुखं स्वर्गसुखमेव तदनुभवेत्यर्थः ॥ १०४ ॥

मेति । कलायाऽऽहता ऽनत्यासन्तिमत्यपि अत्यन्तनैकस्वर-
हिताऽपि यच्च स्थितौ किञ्चित् श्रूयते किञ्चित्तेति तच्च स्थिता
कृशोदरी सा कलामखी तस्य वचोभागमवशिष्टमंशं अश्रुणोत्
कलाकर्णयोगैर्मया पिहितत्वादाहता सखी नलकथ्यमानरहस्य-
कथाशेषमश्रुणोदित्यर्थः । का कमिव । कृशोदरी कृशमध्या अल्प-
जनेति यावत् । एतन्भूता वदरी कल्पयामनायो यामस्यात्पनिर्घोषं

अथ स्वपृष्ठनिष्ठायाः शृण्वन्त्या नैपधाभिधाः ।

नलमौलिमणौ तस्या भावमाकलयत् कला ॥ १०६ ॥

प्रतिविम्बेक्षितैः सख्या मुखाकूतकृतानुमा ।

तद्ग्रीडाद्यनुकुर्वाणा शृण्वती चान्वमायि सा ॥ १०७ ॥

लोककलकलं तच्च पठतां वेदध्वनिम्वा तमिव, वदरिकाश्रमभ्यो
लोकः मुनिजनस्यानभूतः कल्पयामनिवामिनो जनस्य कोलाहलं
शृणोतीति तैर्यिकप्रसिद्धिः ॥ १०५ ॥

अथेति । अथ कलासख्या नलवाक्यशेषवर्णनान्तरं स्वपृष्ठे
निष्ठा स्थितिर्यस्याः कर्णपिधानपरतया कलापद्याङ्गागे स्थिता-
यास्तया कलासखीं प्रति रहस्यं ब्रुवतो नैपधस्याभिधा वच-
नानि शृण्वन्त्याः तस्या भैम्या भावं रहस्यकथनाद्वासकोपाभि-
व्यञ्जकमुखचेष्टाविशेषं नलस्य मौलिमणौ शिरोरत्ने प्रतिवि-
म्बवशादाकलयदज्ञासीत्, ददर्शेत्यर्थः । नलेन कलासखीं प्रति
रहस्ये उक्ते भैम्या हासकोपादिचेष्टां नलमौलिरत्ने प्रतिवि-
म्बितां सा कला ददर्श न त्वशृणोदित्यर्थः ॥ १०६ ॥

प्रतिविम्बेति । प्रतिविम्बे ईक्षितैः सख्याः पृष्ठस्थिताया भैम्याः
स्वपक्षसख्या वा मुखाकूतैः ग्रीडाहास्यादिसूचकमुखमहोच्चविका-
सादिचेष्टितैः कृता कृता अनुमाऽनुमितिर्यया तादृग्भुवविका-
रदर्शनात् प्रायेण नन्वेवमुक्तं स्यादित्येवं कृता नलवाक्यार्थमभा-
वना यया सा, तया तस्या भैम्याः स्वपक्षसख्या वा नलवाक्यानु-
रूपग्रीडाद्यनुकुर्वती प्रतिविम्बदर्शनादेवाङ्गमहोच्चाद्यभिनयेना-

कारङ्कारं तथाकारमूचे साऽष्टवन्तमां ।

मिथ्या वेत्थ गिरयेत्तद्वार्थाः स्युर्मम देवताः ॥ १०८ ॥

मत्कर्णभूषणानान्तु राजन्निविडपौडनात् ।

व्यथिष्यमाणपाणिस्ते निषेद्बुमुचिता प्रिया ॥ १०९ ॥

नुकुर्वाणा दर्शयन्ती सती सा कला भैमीपाणिपिहितकर्णाऽपि
तत् श्रीडाद्यनुकरणादेव भैमीवत्सखीवद्वा नलवचनं शृण्वती-
वाग्वमानि भैमीनलाभ्यां सम्भाविता । श्रीडादि न लोकेति
(पा० १।१।६८) पठोनिषेधाद्धितोया । अनुकुर्वाणा अनुपरा-
भ्यां कृञ् इति (पा० १।३।७८) परस्मैपदविधानाच्छानजभावे
ताच्छीस्ते शचौ वा चानश् ॥ १०७ ॥

कारमिति । सा कला तथा पूर्वोक्तभैम्याः स्वपदसख्या वा
नलमौलिमणिद्वयं मुखश्रीडाद्यर्थायाकारं कृत्वा कृत्वा अनया
सर्व्वं श्रुतमिति यथा प्रतीतिर्भवति तथाऽभिनयं कृत्वा इत्युच्ये ।
इति किं । अहं भवदीयं सर्व्वं वृत्तान्तं सर्व्वमष्टवन्तमां नि-
तरां आकर्णितवत्यस्मि, हे भैमि त्वं भवदचनश्रवणसूचिका मया
गिरः मिथ्या चेदेत्य जानीषे अनाकर्णितमप्याकर्णितमिदं वद-
तीति मन्यमे चेत्तर्हि अभोऽसिद्धयै प्रत्यहं पूज्यमाना मम
गौर्यादौष्टदेवताः व्यर्थाः निष्फलाः स्युरिष्टदायिन्यो मा भूवन्नि-
ति मया शपथः क्रियते इति न सं प्रत्यवोचदा । अष्टवन्तमां
तिङ्येति (पा० ५।१।५६) तमप् ॥ १०८ ॥

मदिति । इतीति युगम् ॥ सा कला इति पूर्वोक्तं नलं प्रति

इति सा मोचयाच्चक्रे कणा सख्याः करग्रहात् ।
 पत्युराश्रवतां यान्त्या मुधायासनिषेधिनः ॥ ११० ॥
 श्रुतिसंरोधजध्वानसन्ततिच्छेदनालतां ।
 जगाम झटितित्यागस्वनस्तत्कर्णयोस्ततः ॥ १११ ॥

उक्ता सख्या भैरव्याः करग्रहात् पाणिभ्यां पीडनात् सकाशात् कर्णे
 मोचयाच्चक्रे, अर्थाद्भैरव्यैव प्रयोज्यया । तृतीयान्तस्तु स्पष्टार्थः । कि-
 न्भूतायाः । कर्णपिधानरूपान्मुधायासात् वृथाप्रयासात् निषेधिना
 निवारयितुः पत्युराश्रवतां वचनकारित्वं यान्त्या गच्छन्त्यास्तादृ-
 चनकारिण्या इत्यर्थः । अथयरूपकलावचनमाकर्ण्य कर्णपिधान-
 प्रयासो व्यर्थ इति निविडपीडनात् तव पाणिपीडैव भविष्यतीति
 तत्कर्णे मुञ्चति । नलवचनाद्भैरवी तत्कर्णावमुञ्चदित्यर्थः । इति
 किं । हे राजन् मत्कर्णपिधानवशात् कर्णभूषणानां निविडपीड-
 नाद्भैरवीस्तु पुनः सौकुमार्यातिशयादितः परमपि व्यथियमाणा
 पीडां प्राप्स्यन्ती पाणी यस्यास्तादृशी ते तव प्रिया निषेद्धुमुचि-
 तेति, कर्णपिधानफलं भास्ति, पिधानप्रयासो व्यर्थः, प्रत्युतास्याः
 पीडा भविष्यति, इयं त्वया निषेद्धात्यर्थः ॥ १०८ ॥ ११० ॥

श्रुतीति । ततः कर्णमोचनानन्तरं, ततो विसृतेः, वा तस्याः
 कलायाः कर्णयोः झटिति शीघ्रं त्यागस्तस्माच्छीघ्रहस्तमोचना-
 ज्ञातो यो यन्मादिस्वनः स श्रुत्योः संरोधान्निविडपीडनाज्ज्ञातो
 यो ध्वानः शब्दस्तस्य सन्ततिरविच्छिन्नता निरन्तरं समुत्पन्नो
 गुमगुमारव इति यावत् । तस्य क्वेदे विरतौ तात्ततां दक्षतापद-

साऽपष्टत्य कियदूरं मुमुदे सिस्त्रिये ततः ।

इदञ्च तां सखीमेत्य ययाचे काकुभिः कला ॥ ११२ ॥

अभिधास्ये रक्षसं तद्यदश्रावि मयाऽनयोः ।

वर्णयाकर्णितं मद्यमेच्छालि विनिमीयतां ॥ ११३ ॥

यवाद्यपरिच्छेद्यगीतादिक्रियामानभूतकालतां जगाम । झटिति-
मुद्रितकर्णमोचनादनुभूयमानयन्त्रादिशब्दः कर्णपिधानसमये
ऽनुभूयमानगुमगुमारवविरामशापकोऽभूदित्यर्थः । एतच्च प्रत्य-
क्षमिदं ॥ १११ ॥

मेति । सा कला ततोऽनन्तरं तस्माद्भैरवपवेशनस्थानाद्वा
सकाशात् कियत्किञ्चिद्दूरमपष्टत्य गत्वा मुमुदे सिस्त्रिये प्रतार-
णकौशस्तवशाज्जहास च तां सखीं श्रुतगलवचनां एतद् इदं
वक्ष्यमाणं काकुभिरर्थविशेषव्यञ्जकैरुचनीचैर्ध्वनिविकारैः कृपण-
भाषणैर्ययाचे, अवोचदिति यावत् ॥ ११२ ॥

अभिधास्य इति । हे सखि मया अनयोर्यद्द्रवस्यमश्रावि अहं
तं रक्षसं तुभ्यमभिधास्ये । मत्कर्णपिधानानन्तरं अनयोः रक्षसं
तथा आकर्णितं तत्त्वं मद्यं वर्णय कथय, एहि शीघ्रमागच्छ विनि-
मीयतां परिहृतिः क्रियतां । मद्यं क्रिययायमभिप्रेतीति (पा०
१।४।२२वा० १) सम्प्रदानत्वं भिन्नवाक्यत्वाद्वादेशाभावात्
मयादेशः ॥ ११३ ॥

वयस्याभ्यर्थनेनास्याः प्राक्कूटश्रुतिनाटने ।
 विस्मितौ कुरुतः स्मैतौ दम्पती कम्पितं शिरः ॥ ११४ ॥
 तथाऽऽलिमालपन्तीं तामभ्यधान्निषधाधिपः ।
 आस्र तद्वच्चितौ स्वश्रेणिभ्या शपथसाहसत् ॥ ११५ ॥
 प्रत्यालापोत् कलाऽपीमं कलङ्कः शङ्कितः कुतः ।
 प्रियापरिजनोक्तस्य त्वयैषाऽद्य मृषोद्यता ॥ ११६ ॥

वयस्येति । अश्रुतरहस्यश्रवणार्थमाहताया वयस्याया अभ्य-
 र्थनेन स्वाश्रुतश्रवणप्रार्थनेन हेतुनाऽस्याः कलायाः अगृह्यवन्त
 भामित्यादिप्राक्कूटश्रुतिः पूर्व्वकृतमिथ्याशिरःकम्पादिपूर्व्वं श्रवणं
 तस्या नाटनेऽभिमुखे विस्मितौ अनया कथमावां प्रतारितौ स्त्रः
 दृष्टं दृष्टं इति मिथोवचनपूर्व्वकं साश्चर्य्यौ तौ दम्पती शिरःकम्पितं
 कुरुतः स्म । नाटने चौरादिकान्श्रटेनपुष्पके भावे न्युट् ॥ ११४ ॥

तथेति । निषधाधिपः तथा रहस्यविनिमयकथनप्रार्थन-
 रूपेण यां रूपचभूतां आलिं प्रत्यालपती तां कलामभ्यधात्
 श्रवोचत् । हे कले मिथ्याशपथरूपात् साहसादविचारकारित्वा-
 द्भेतोः चेष्टायां कर्णमोचनार्थमेव त्वयाऽलीकवचनोक्त्या वच्चितौ
 प्रतारितौ स्त्रो भवावः तर्हि आस्र तिष्ठ तिष्ठ । तत्तर्हि आस्येति
 भिन्नं वा प्रतारनिमित्तां तर्ज्जनाङ्गिमूचे इत्यर्थः ॥ ११५ ॥

प्रतीति । कलाऽपि दमं नलं प्रति उदिश्या आलापोत्, श्रवो-
 चत्, हे राजन् त्वया प्रियाया भैम्याः परिजनस्य मेवकभूताया
 ममोक्तस्य वचनस्य एतावत्तु दिनेषु मध्ये अद्यैव मृषोद्यता मि-

सत्यं खलु तदाश्रापं परं गमगुमारवं ।
 शृणोमीत्येव चावोचं न तु त्वद्वाचमित्यपि ॥ ११७ ॥
 आमन्त्य देव तेन त्वां तद्वैयर्थ्यं समर्थये ।
 शपथः कर्कशोदर्कः सत्यं सत्योऽपि दैवतः ॥ ११८ ॥

श्राभाषणरूपः कलङ्को दोषः कृतः कस्माद्धेतोः शङ्कितः सम्भावितः तत्कारणं कथयेति सत्यवादित्वाद्भेदाः परिचारिकायाः ममालोकभाषित्वं सम्भावयितुमप्यशक्यमित्यर्थः । भैमी राज्ञौ वृत्तमपि सुरतमस्मदये अवृत्तमिति कथयति परिजनस्य प्रभु-सदृशो युक्तः । तथाचालोकभाषणं मम गुणा एव न तु कलङ्क इत्यर्थः । परिजनस्योक्ताविति वा पाठः ॥ ११९ ॥

स्ववचनस्य सत्यतां प्रतिपादयति । सत्यमिति । अहं तदा श्रवणपिधानकाले खलु निश्चितं अश्रापं इति सत्यं, परं केवलं गुमगुमारवं न तु त्वद्वाचनं । तथाच श्रवणमात्रं सत्यमेवेत्यर्थः । शपथकरणसमये शृङ्गातोः सकर्षालेऽपि कर्षाविवचया अहं शृणोमीत्येव वाऽवोचं न तु त्वद्वाचमिति विशेषणमप्यग्रेच । शपथोऽपि साधारणश्रवणमात्रविषयत्वात् सत्य एवेति । न कथञ्चिदपि ममालोकभाषित्वं तया शङ्कनीयमित्यर्थः । अशृण्वन्ममामिति तत्रोक्त्वाच्च शृणोमीति श्रवणमात्रोपलक्षणपरं न तु भूतवर्त्तमानपरमिति ज्ञातव्यं ॥ १२० ॥

यार्थाः शुभंमेति देवताश्रयस्थानार्थत्वेन शपथो मया न कृत एवेति समर्थयते । आगच्छेति । हे राजन् अहं तेन

असम्भागकथारम्भैर्वक्ष्येथे कथं नु मां ।

हन्त सेयमनर्हन्ती यत्तु विप्रलभे युवां ॥ ११६ ॥

व्यर्था स्युरित्यादिना वाक्येन देवेति त्वामामच्य सम्बोध्य ताः
श्रवणप्रतिपादिका अष्टवन्तमामित्यादयो मम गिरो व्यर्था
अलोकाः स्युः यथा त्वं मिथ्याभूता वेत्य तादृग्य एव कामं
स्युरिति अष्टवन्तमामित्यादीनां त्वदचनश्रवणप्रतिपादिका-
नामपि गिरां वैयर्थ्यमेव समर्थये सिद्धान्तत्वेन प्रतिपादयामि ।
अथ च या गुमगुमारवरूपा अश्रौपं याश्च त्वं मिथ्या वेत्य
तामां गिरां अनुकरणशब्दत्वात् अर्थशून्यत्वात् निरर्थकत्वा-
द्वैयर्थ्यं समर्थये पूर्वकृतस्य शपथस्यान्यमर्थं कृत्वा कथमपलप-
सीत्यत आह ।

सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुमन्त्रिणैः ।

तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निरुन्तति ॥

इत्यादि मन्त्रादिवचनप्रामाण्याद्देवतासम्बन्धो सत्योऽपि श-
पथो सत्यं निश्चितं यस्मात् कर्कशोदर्कः दारुणपरिणामः किं
पुनरसत्यः तस्मादिति ज्ञात्वा मया शपथो न कृत एव । परं
देवसैव शपथभ्रान्तिर्जातेत्यर्थः । अत एव त्वां देवेत्यामन्त्रित-
वतो देवते सत्योऽपि शपथः कर्कशोदर्क इति यन्मन्त्रादिभि-
रुक्तं तत्सत्यं । यस्माच्छपथभ्रान्त्या सम्प्रत्येव त्वया मयि कलङ्क
आरोपित इत्यर्थ इति वा ॥ ११८ ॥

इदानीं आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति न्यायादलीक-
भाषणेऽपि अदोषत्वमाह । असम्भागेति । हे भैमीनक्षौ युवां

कर्णे कर्णे ततः सख्या श्रुतमाचख्यतुर्मिथः ।
 मुञ्जर्विस्मयमाने च स्मयमाने च ते वज्र ॥ १२० ॥
 अथाख्यायि कलासख्या कुप्य मे दमर्यन्ति मा ।
 कर्णाद्वितीयतोष्यस्याः सङ्गोष्यैव यदब्रुवं ॥ १२१ ॥

भैमी मच्चं स्पृष्टुमपि न ददाति नृत्तनाहं कदाचिदपि न स्पृष्टा
 ऽपि इत्यमश्रोगकथारमैरन्योन्यसम्भोगाभावविषयवृत्तान्तरभैः
 मियोऽनुभूतसुरतभरनिर्झवैः हत्वा मां कथं नु कथमिव वञ्चयेये
 प्रतारयथः । यत्तु पुनः, अहं कर्माभूतौ युवां विप्रलम्भे प्रतार-
 यामि मेयमहं अनर्हन्ती अयोग्या अनुचितकारिणी हन्त कष्टं
 चित्रं वेति काकुः । युवाभ्यामहं वञ्चनीया मया तु भवन्तौ न
 वञ्चनीयौ का वा रीतिरियं वञ्चनकरणसाम्यात् समदोषगुणौ
 युवामहं चेति भावः । अर्हन्तीति अर्हः प्रशंसायामिति यतरि
 खगितान्डीप् नुम् युवां कर्तृत्वेन चावृत्त्या योज्यं ॥ ११८ ॥

कर्णं इति । ततः स्ववञ्चकत्वदोषपरिहारानन्तरं भैमी-
 सुरतप्रागल्भ्ये मुञ्जर्विस्मयमाने आश्चर्य्यं कुर्वाणे च वज्र नि-
 तरां स्मयमाने हसन्तौ च ते कलासखीसख्ये मख्यौ भैम्या
 वा सहचर्य्यौ मियोऽन्योन्यस्य कर्णे कर्णे स्वस्वश्रुतं स्वरहस्यं
 आचख्यतुः । चावन्योन्यसमुच्चये । अन्योन्यकर्णापेक्षया वीक्षार्या
 दिरुक्तिः ॥ १२० ॥

अथेति । अथान्योन्यकर्णे तत्तद्गृहस्यकथनानन्तरं कलायाः
 मया कल्पयैव मर्या वा भैमी आख्यायि इति उक्ता चे दम-

प्रियः प्रियामयाचष्ट दृष्टं कपटपाटवं ।

वयस्ययोरिदं तस्मान्मा सखीष्वेव विश्वसीः ॥ १२२ ॥

आलापि कलयाऽप्ययं पतिर्नालपति क्वचित् ।

वयस्येऽसौ रहस्यं तत्सभ्ये विस्मभ्यमोदति ॥ १२३ ॥

यन्ति त्वं मे मद्यं मा कुप्य अहं यदब्रुवं तदस्या द्वितीयतोऽपि
कर्णात् मद्भोऽप्यैवाब्रुवं, अस्या एकेनैवि कर्णेन श्रुतं न तु द्वितीये-
नेति लौकिकादाभायणात् परिहासोऽपि । एवमिति पाठे एव-
म्यकारेण मद्भोऽप्येति । कुप्य मे क्रुधद्बुद्धेति (पा० १।४।३७)
सम्प्रदानत्वं मा निरनुबन्धकः अब्रुवं लङ् ॥ १२२ ॥

प्रिय इति । अथ सख्युक्त्यनन्तरं प्रियः प्रियां आचष्टे इति
उच्ये । इति किं हे भैमि त्वं वयस्ययोः कपटपाटवमिदं वच-
नचातुर्थे दृष्टमनुभूतं यतः तस्मात्सखीष्वेव मा विश्वसीः किन्तु
मयि कदाचिद्विश्वसिहि सखीषु मैव विश्वसीः किन्तु मय्येवेति
वा । यदा मा विश्वसीरेव ॥ १२२ ॥

आलापोति । कलयाऽपि इयं मैमो मधुरकाकूत्त्या आलापि
इत्युक्ता । इति किं । हे वयस्ये अमौ तव पतिः क्वचिदपि देशे जने
वा तद्ग्रहस्यं नालपति किन्तु गोपायत्येव । तत्तस्मादीदृशि
एतत्सदृशेऽन्यस्मिन्नपि सभ्ये साधौ विस्मभ्ये विश्वमनोयं तथा
किं पुनरेतस्मिन्निति विरुद्धलक्षणया अयं सर्वम्याये तद्ग्रहस्यं
प्रकटयत्येव, असम्यस्याज्ञोऽयमित्यस्मिन्नेतत्तुन्येऽन्यस्मिन्नपि मैव
विश्वसीरिति । नालपति अपिनालपति विस्मभ्यमपि तु नेति
काकुर्वा । आलपोत्यपि क्वचित्पाठः ॥ १२३ ॥

इति व्युत्तिष्ठमानायां तस्यामूच नलः प्रिया ।
 भण भैमि वदहिःकुर्वे दुर्व्विनीते दृष्टादमू ॥ १२४ ॥
 शिरःकम्पानुमत्याऽथ सुदत्या प्रीणितः प्रियः ।
 चुलुकं तुच्छमन्विष्य सख्योः सलिलमक्षिपत् ॥ १२५ ॥

इतीति । नलसखां कलायां इति उक्तप्रकारेण प्रति-
 बन्ध्या व्युत्तिष्ठमानायां प्रतिरोधकारिण्यां सत्यां प्रियां प्रति
 इत्युचे । इति किं । हे भैमि अहं दुर्व्विनीते दृष्टे नितरां वि-
 श्वासघातिन्या अमू सख्यौ दृष्टादहिःकुर्वे निष्कासयामि भण
 आज्ञापय । एतेन नलस्य सम्भोगेच्छा व्यज्यते तदर्थमेव कुर्वे
 इति लट् । व्युत्थामं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि चेत्यभिधा-
 नादूर्द्ध्वकर्माभावात् उद्देऽनूर्द्ध्वकर्षणीति (पा० १।३।२४) तद्
 व्युत्तिष्ठमानायां विरोधाचरणे कृतोद्यमायां वा ॥ १२४ ॥

शिर इति । अथोक्तविषयकथानन्तरं सुदत्या भैम्याः शिरः-
 कम्पेन या सखीनिष्कासनस्थानुमतिरनुज्ञा तया हला प्रीणितो
 जनितानन्दः प्रियः सख्योर्विषये तुच्छं रिक्तं चुलुकमुत्विष्य
 उद्यस्य वरुणवरेण प्राप्तं सलिलं तन्निष्कासनार्थं अक्षिपत् ।
 सख्योर्दुष्टत्वाच्छिरःकम्पेन भैम्या तदक्षिप्करणमज्ञीकृतं, नलस्य
 स्थाशयानुधारेण भैम्यपि सम्भोगेच्छयैवैते वक्षिष्कन्तुमिच्छति
 मत्सम्भोगोऽनुमतोऽस्या इति मन्तुष्टोऽत एव तन्निर्गमनार्थं जलं
 क्षिप्तवानिति भावः । शिरःकम्प एवानुमतिर्यस्यास्यया सुद-
 त्येति वा ॥ १२५ ॥

तच्चिदक्षत्तचित्ताभ्यामुच्चैः सिचयसेचनं ।

ताभ्यामलम्भि दूरेऽपि नलेच्छापूरिभिर्जलैः ॥ १२६ ॥

वरेण वरुणस्यायं सुलभैरम्भसां भरैः ।

एतयोस्तिमितीचक्रे हृदयं विस्मयैरपि ॥ १२७ ॥

तेनापि नापसर्पन्त्यौ दमयन्तीमयं ततः ।

हर्षेणादर्शयत् पश्य नन्विमे तन्वि मे पुरः ॥ १२८ ॥

तदिति । तुच्छदुलुकमोचममात्रेण जलसेचनात् तज्जलेन चित्रे आश्चर्यं दत्तं स्थापितं चित्तं ययोस्ताभ्यां दूरेऽपि स्थिताभ्यां सखीभ्यां तुच्छं दुलुकं नलेच्छामात्रेण पूरयन्ति सर्वमाज्ञाव-
यन्ति तच्छीलैः परिपूर्णतरैर्जलैः कृत्वा उच्चैर्नितरां सिचयस्य वल्लस्य मेचनमाद्रोभावोऽलम्भि प्रापि ॥ १२६ ॥

वरेणेति । अयं नलो वरुणवरेण सुलभैरनायासलभैरम्भ-
सां भरैः पूरैः तथाऽऽकस्मिकदर्शनप्रभवैर्विस्मयैराश्चर्यैरपि कृत्वा
एतयोः मख्योः क्रमेण हृदयं उरःम्यलमन्तरश्च तिमितीचके
पूर्वमनाद्रिमथाद्रिचक्रे तथाऽनिश्चलमपि निश्चलीचक्रे वारि-
पूरमेकेनातितरां आश्चर्यं जातमित्यर्थः । तिमस्तिग आर्द्रा-
भावे ॥ १२७ ॥

तेनेति ॥ क्षिप्रोलत्येति ॥ युग्मं ॥ ततो जलमेकानन्तरं अयं
ननः तेन तावता जलमेकेनापि शृङ्गादहिर्नापमर्पन्त्यौ अनिर्ग-
च्छन्त्यौ ते मख्यौ कुचदर्शनाज्जातेन हर्षेण दमयन्तीं अदर्शयत् ।
दस्तेनेति पाठे कुचदर्शनापलक्षकपाणिचेष्टाभिनयेन, ननु तन्वि

स्तिन्नीकृत्याम्भसा वस्त्रं जैनप्रव्रजितोक्तते ।

सख्यौ सत्तौमभावेऽपि निर्विघ्नस्तनदर्शने ॥ १२८ ॥

अम्बुनः शम्बरत्वेन मायेवाविरभूदियं ।

तत्पटावृतमप्यङ्गमनयोः कथयत्यदः ॥ १२९ ॥

त्वं मे पुर इमे सख्यौ पश्य । किम्भूते मख्यौ । अम्भसा कर्त्तृभूतेन
करणेन कर्त्तृभूतेन मया वा वसनं स्तिन्नीकृत्यार्द्रोक्त्य जैन-
प्रव्रजितोक्तते दिगम्बरपरिव्राजिकत्वं प्रापिते । यतः सत्तौम-
भावे दुकूलमाहित्ये सत्यपि निर्विघ्नमन्तरायरहित स्तनदर्शनं
यथोक्ते सूक्ष्मतरे वस्त्रे जलसिन्ने निरन्तरमद्भुतदर्शनं भवति तथा
च नग्नप्राचे एते सख्यौ ममाये विलोकयेति तयोर्लज्जात्याग-
द्वारा वह्निर्निर्गमनायं कुचदर्शनापलवकपाणिचेष्टाभिनयेनाद-
र्शयदित्यर्थः । दृशेवुं धर्यत्वात् दमयन्तीमित्यत्र, अणौ कर्त्तुणौ-
कर्त्तृत्वं । जैनानां दिगम्बराणां प्रव्रजिता प्राव्राजिकाश्च अतादृश्या
तादृश्या कृते, अभूततद्भावे (पा० ५।४।५०) इति चिः ॥ १२८ ॥
॥ १२९ ॥

अम्बुन इति । अदः जलं कर्त्तुं, अनयो, मख्यौः प्रटावृतम-
प्यङ्गं स्तनजघनादिकर्म यत्कथयति प्रकटयति सेयं अम्बुनः नो-
रघीराम्बुशम्बरमित्यभिधानाच्छम्बरसंज्ञत्वेनाथ च शम्बराख्यदे-
त्यभावेन मायेवाविरभूत् प्रकटाऽजनि । शम्बरी हि माया
अविद्यमानमपि वस्तु प्रकाशयति । अद्यापि निर्जले जलदर्शनात्
अग्रे शम्भीकरणाच्चेयं शम्बरी मायेव प्रकटाऽभूदिति च्छलेन
नम्यवचः फविषो वा । एवमुत्तरलोकेऽपि श्रेयम् ॥ १२० ॥

वाससो वाऽम्बरत्वेन दृश्यतेयमुपानमत् ।

चारुदारमणियेणितारवीक्षणलक्षणा ॥ १३१ ॥

ते निरीक्ष्य निजावस्थां ह्रीणे निर्ययतुस्ततः ।

तयोर्वीचारसात् सख्यः सर्व्या निश्चक्रमुः क्रमात् ॥ १३२ ॥

अथैव पक्षान्तरमाह । वासस इति । वा अथवा सुमाद्य-
ज्ञानां इयं दृश्यता प्रत्यक्षगोचरता वाससोऽम्बरत्वेनातिसूक्ष्मव-
त्तविशेषत्वेनाथचाम्बरशब्दवाच्यत्वसादृश्यादाकाशत्वेनोपानमत्
समागता जाता । निरावरणमम्बरे स्थितं वस्तु यथा प्रकटं
दृश्यते तथैव वस्त्रावृतमपि च दृश्यते तर्हि तचाम्बरत्वमेव हेतु-
रित्यर्थः । किम्भूता । चारवः सूक्ष्मतरनिर्मलमनोहरा मणयः
मौक्तिकानि तेषां त्रेणयः पङ्क्तय एव ताराणि नक्षत्राणि
तेषां वीक्षणमेव लक्षणं स्वरूपं चिह्नं वा यस्याः सा । अम्बरे हि
नक्षत्रदर्शनं भवति तदेव च तस्य लक्षणं तद्वदवापि वस्त्रावृ-
तत्वेऽपि जलसेकाद्भारमुक्ताफलानि स्फुटानि दृश्यन्ते तस्माद-
म्बरत्वमेव हेतुर्युक्त इत्यर्थः । तारशब्दस्य नक्षत्रवाचित्वं वज्रधा
दर्शितं ॥ १३१ ॥

ते इति । ते सख्यौ नितरां जलसेकाद्भोष्याद्दर्शनरूपं
निजावस्थां निरीक्ष्य ह्रीणे सज्जिते सख्यौ ततस्तद्राजगृहात्
निर्ययतुः, वह्निर्निर्जग्मतुः । अन्या अपि सर्व्याः सख्यः तयोर्जला-
र्द्राकृतवस्त्रयोः सख्योर्वीचारसात् दर्शनकौतुकातिशयात् तयोः
पश्चात् क्रमान्निश्चक्रमुः ॥ १३२ ॥

ता वद्विर्भूय वैदर्भीमूचुर्नीतावधीतिनि ।

उपेक्ष्य ते पुनः सख्यौ मर्मज्ञौ नाधुनाप्यमू ॥ १३३ ॥

उच्चैरुच्चेऽथ ता राजा सखी यमिदमाह वः ।

श्रुतं मर्म ममैताभ्यां दृष्टं मर्म मया तयोः ॥ १३४ ॥

ता इति । ताः सख्यौ वद्विर्भूय गृहाद्विस्थित्वा वैदर्भीमूचुः
हे नीतौ नीतिशास्त्रे अधीतिनि सुतरं कृताभ्यासे भूमि ते, तया
मर्मज्ञे तद्गृहस्थवेदिन्यावमू सख्यौ अधुनाऽपि पूर्वं यत्कृतं तत्
कृतमेवेतः परमपि यावद् दूरं न गमिष्यतस्मावत् पुनर्नोपेक्ष्ये
“विरोधयेन्न सर्वज्ञं नोपेक्षेत विरोधिनाम् । प्रसादयेदशक्यं तु”
इत्याद्युद्यमः स्मरणान् मर्मज्ञयोरेतयोस्त्वया नीतिशास्त्रप्रवीण-
योपेक्षा नैव कार्या किन्त्वेते पुनः प्रसादनीये आकारणीये
वेत्यर्थः । मर्मज्ञो ह्युपेक्षितो विकरोतीति नीतिज्ञत्वं तस्मा-
देते आकारणीये प्रसादनीये वेत्यर्थः ॥ १३३ ॥

उच्चैरिति । अथ राजा ताः सखीरुच्चैर्दूरादाकर्णनयोग्यं
तारस्तरं वक्ष्यमाणप्रकारेणोच्ये । हे सख्यः वा युष्माकमिदं सखी
युष्मानिदं वक्ष्यमाणमाह, एताभ्यां मम मर्म रक्षकं श्रुतमित्येता-
वन् मया तु पुनरनयोः सख्यौर्मर्मं गुह्यमङ्गं दृष्टं श्रुतादृष्टं वलव-
दिति न्यायादेताभ्यामहमेव वलवतीति न काऽपि मे भीति-
रिति वक्ष्यमाणश्च भैमीवचनानुवादरूपेण नलोऽवोचदित्यर्थः ।
राज्ञेति पाठे ताः प्रति राजा, ऊचे इत्यर्थः ॥ १३४ ॥

मदिरोधितयोर्वाचि न अद्वातव्यमेतयोः ।

अभ्यपिच्छदिमे मायामिथ्यासिंहासने विधिः ॥ १३५ ॥

धैतेऽपि कीर्त्तिधाराभिश्चरिते चारुणि द्विषः ।

मृषामधीलवैर्लक्ष्म लेखितुं के न शिल्पिनः ॥ १३६ ॥

मदिति । हे मख्यः वहिर्निष्कासनाद्यनुमितिद्वारा मया विरोधितयोः कृतवैर्योरेतयोः सख्योर्वाचि न अद्वातव्यं सत्य-
त्वबुद्धिर्न कार्या, विरोधिना हि प्रायेणसत्यमेव वदन्तीत्यर्थः ।
किञ्च विधिर्ब्रह्मा इमे सख्यौ मायानां कपटानां मिथ्याऽसत्या-
नाञ्च सिंहासने कपटासत्यसर्वाधिपत्ये अभ्यविच्छत् । योऽनयो-
र्जलमेको दृश्यते स ब्रह्मकृतो मायामिथ्यासिंहासनाभिषेक
एवेति भैमी मन्यत इत्यर्थः । तस्माद्भवतीभिरेतयोर्वचसि न
विश्वसनीयमिति भावः ॥ १३५ ॥

यन्नुवचसि न विश्वसनीयमित्येतदेवार्थान्तरन्यासेन समर्थ-
यते । धैतेऽपीति । कीर्त्तिधाराभिः कीर्त्तिपूरैः धैते अत एव
चारुणि मनोश्चे धवले एवंविधेऽपि द्विषश्चरिते मृषामय्याः लवेः
स्त्रैः कृत्वा लक्ष्म कलङ्कं लिखितुं के जनाः शिल्पिनश्चतुरा न
भवन्ति अपि तु सर्वेऽप्यलोकदोषारोपं कुर्वन्त्येवेति मदिरो-
धितयोर्वचसि न विश्वसनीयमित्यर्थः । अन्येऽपि शिल्पिनो जल-
धाराचालिते स्मरणीये कुडादौ मस्यादिवर्णकैश्च लिखन्ति
केचिद्विषः शिल्पिनो वा ॥ १३६ ॥

ते सख्यावाचचक्षते न किञ्चिद्गमहे वञ्ज ।

वक्ष्यावस्तत्परं यस्मै सर्वा निर्वासिता वयं ॥ १३७ ॥

स्थापत्यैर्न सा वित्तस्ते वर्षीयस्त्वचलत्करैः ।

कृतमपि तथावाचि करकम्पेन वारणां ॥ १३८ ॥

अपयातमितो धृष्टे धिग्वामश्लीलशीलता ।

इत्यक्ते चोक्तवन्तश्च व्यतिह्रान्ते सा ते भिया ॥ १३९ ॥

ते इति । ततस्ते सख्यौ इति आचक्षते ऊचतुः । इति किं ।
आवां अन्यत्किञ्चित् बह्वधिकं न ब्रूमहे किन्तु यस्मै प्रयोज-
नाय सर्वा वयं युवाभ्यां गृह्याद्बहिर्निर्वासिता निष्कासितास्त-
देव परं केवलमावां वक्ष्यावो वदिष्यावः सर्वेषामग्रे सुरतार्थं
वयं निष्कासिता इति कथयिष्यावो न पान्यत्किञ्चिदिति
॥ १३७ ॥

स्थापत्यैरिति । ते सख्यौ तथावाचि सुरतार्थं वयं निष्का-
सिता इति वचने विषये स्थापत्यैः सौविदसैः करकम्पेन कृता-
मपि वारणां निषेधं न वित्तः सा जानीतः सा यस्माद्वर्षीयस्तेन
वार्द्धकेन चलन्तः कराः तेषां तैः वार्द्धकातिशयजनितदोषवशेन
स्वाभाविककरकम्पनश्चान्या कृतमपि निषेधं न वित्तः सौत्यर्थः ।
सौविदसाः कसुकिनः स्थापत्याः सौविदायुक्ते, इत्यमरः । अति-
शयेन दृष्ट्वा वर्षीयान्, इयमुनि प्रियम्वरेति (पा० ६।४।१५७)
वर्षादेशः ॥ १३८ ॥

अपेति । ये दृष्टे अतिनिर्भण्णे सख्यौ युवामितो गृह्यात्

आह स्र तद्गिरा ह्रीणां प्रियां नतमुखीं नलः ।

इदमण्डसखी काऽपि निस्तपा न मनागपि ॥ १४० ॥

अपयातं निर्गच्छतं यस्माद्वा युवयोरशीलशीलतां याम्भभाषण-
सखीभावत्वं धिक् धिक् इति तैः व्यापत्यैरुक्ते गदिते सति ते
सख्यौ तेभ्यो मारुणभिया व्यतिद्राते स्र पलायाञ्चक्रतुः, एवं
उक्तवन्तस्ते कञ्चुकिनश्च पलायाञ्चक्रुः । तयोः पलायमानयोः प-
त्याल्लगन्ति स्र तयोर्भोगेच्छतां ज्ञात्वा सखीतर्जनव्याजेन तेऽपि
निर्गता इति भावः । ते इति व्यतिद्राते इति द्विवचनवञ्जव-
चनद्वेषः । इत्युक्ते सतीति वा । व्यतिद्राते इति वचनत्रयेऽपि
तुभ्यं रूपं । द्रातेः परस्मैपदत्वादात्मनेपदं चिन्तं । व्यतिद्राति
स्मेति पठनीयं इत्युक्ते ते उक्तवन्तश्च सर्वे व्यतिद्राति स्मेत्यर्थः
॥ १३८ ॥

आहेति । नलरतार्थं सर्वे निर्व्यामिता इति तयोः सख्यो-
र्गिरा ह्रीणां लज्जितां अत एव नतमुखीं प्रियां इति आह
स्र । इति किं । इदमण्डशीलभाषणशीला भण्डा निर्लज्जाः
सख्यौ यस्यास्तादृशी काऽपि मनागपि निस्तपा निर्लज्जा न ।
अपि तु सखीयुक्तत्वमेव समानशीलव्यसनेषु सख्यमिति न्याया-
दनुरूपयो हि सख्यं युक्तमिति त्वमपि लज्जां मुञ्चेति सका-
मस्य नलस्य वचः । भण्डसखी कापि इदृक् कलामदृशो न
दृष्टा ॥ १४० ॥

अहो नापचपाकन्ते जातरूपमिदं मुखं ।

नातितापार्जनेऽपि स्यादितो दुर्वर्णनिर्गमः ॥ १४१ ॥

अहो इति । अहो भैमि ते इदं मुखं जातं रूपं सौन्दर्यं
यस्यैवंविधं सदपचपाकं गतलज्जं न भवति किन्तु सलज्जमेव,
स्त्रीणां तु लज्जैव महद्दूषणमित्यर्थः । नापचपाकमिति समासे-
नैकपद्यं वा । अथ च पचाणां नागवस्त्रोदलानां पाकः फलभूतः
पूगादियोगमज्ज्ञातो रागः स नास्ति यस्य तदपचपाकं तादृशं
न भवति ताम्बूलरागसहितमिति यावत्, अत एव गितरां
जातलावण्यं । अथ च सुन्दरमपि नापचपाकं सलज्जं । अहो
चित्रम्, असुन्दरं हि सलज्जं भवति खं न दर्शयति । इदन्तु
सुन्दरमपि खं न दर्शयतीत्याख्यं । अतिनम्रत्वामुखं किञ्चिदपि
न दृश्यत इत्यर्थः । अथ च त्रपैवाकं दुःखमपगतंचपाकं यस्मा-
दपचपाकं तादृशं भवति लज्जारूपदुःखसहितमत एव न जातं
रूपं यस्य सुरतार्थं सर्वनिर्व्वामने ताभ्यामुक्तं लज्जातिशयाङ्मुखं
गितरां मलिनं जातं चित्रमेतदित्यर्थः । अथ च पचयोर्नृत्पु-
टयोर्मध्ये यः पाकः स नास्ति यस्य तादृशमपि न भवति
यत्तदपचपाकं क्षतपुटपाकमिति यावत्, ह्यभूतं सुवर्णमेव तव
मुखमहो चित्रं मृगस्य सुवर्णत्वमाश्चर्य्यकारीत्यर्थः, यतः सल-
ज्जमत एव गितरां तापस्य कोधाग्नेरर्ज्जने सम्पादने सत्यपि म-
मसमर्थीनभाषणादिना मखीकोपे समुत्पादिते सत्यपि, इतो
मुष्णान् मकामान् दुर्व्वर्णाणां पक्ष्याक्षराणां निर्गमो न स्यात्

तामथैप हृदि न्यस्य ददौ तत्पतले तनुं ।

निमिष्य च तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत् ॥ १४२ ॥

न्यस्य तस्याः कुचदन्द्रे मध्येनोवि निवेश्य च ।

स पाणेः सफलं चक्रे तत्कारग्रहणश्रमं ॥ १४३ ॥

कोपे सत्यपि सज्जावाज्जत्यात् सखीः प्रत्युत्तरमपि परुषं न भा-
षसे एतदपि चित्रमित्यर्थः । अथच कृतपुटपाकसुवर्णसुरूपं यतो
ऽतएव पुटरहितं नितरामग्निदाहे सत्यप्यस्मात् सुवर्णादुर्वर्णस्य
रजतस्य निर्गमो न स्यात् पुटपाकादेव मिश्रितरजतनिर्गमे सति
निर्दुष्टस्य शुद्धरजतस्य पश्चात् सुतरामग्निदाहे कृतेऽपि दुष्टा-
शयस्य पूर्वमेव गतत्वात्तस्माद्रजतनिर्गमो न भवत्येव । तथा सति
तापार्जनेऽप्यस्मान्मुखादपि दुर्वर्णनिर्गमो न स्यात् सपत्रपाक-
जातरूपं ते मुखमित्यर्थः । अथच वर्णसाम्येन सुवर्णसदृशं ते मुखं
यद्यपि तथापि नितरामग्निदाहे तस्मादुर्वर्णं निर्गच्छत्येव । अति-
तापार्जनेऽपि ते मुखाद् दुर्वर्णनिर्गमो नाख्येवेत्याक्षर्यमित्यर्थः ।
अत्युत्तमशोऽश्ववर्षसुवर्णवर्णापरुषभाषिणी चासीति भावः ।
अपत्रपाकं पचे न कपोति (पा० ७।४।१४) इत्यनिषेधः ॥ १४१ ॥

तामिति । अथैव नखसां हृदि न्यस्य तत्पतले शय्यायां तनुं
शरीरं ददौ पृष्ठेन शय्यां पश्यर्णेत्यर्थः । तदालिङ्गनसुखवशादेव
निमिष्य नेत्रे निमील्य तदीयाङ्गसौकुमार्यमसिखदत्, अनुवभूव
च ॥ १४२ ॥

न्यसेति । स तस्याः कुचदन्द्रे स्पर्शकरं न्यस्य निमिष्य तथा

स्थापितामुपरि स्वस्य तां मुदा मुमुदे बहन् ।

तदुद्वहनकर्तृत्वमाचष्ट स्पष्टमात्मिनः ॥ १४४ ॥

स्निद्यत्कराङ्गुलीलुप्तकस्तूरीलेपमुद्रया ।

फूत्कार्यपीडनौ चक्रे स सखीषु प्रियास्तनौ ॥ १४५ ॥

जीवीनां मध्ये च नाभिभूले निवेश्य स्थापयित्वा पाणेः स्वकरस्य
तस्याः करग्रहणे पाणिविवाहने विषये जातश्रमं सफलं चक्रे ।
स्नानजघनादिस्पर्शसुखानुभवादित्यर्थः । एतदेव विवाहफलं यत्
स्नानादिस्पर्शसुखानुभवनं । अथच तत्प्रसिद्धं करस्य राजोपदायाः
ग्रहणं तज्जनितस्वपाणेः श्रमं सफलं चक्रे स्नानादिमर्दनमेव
राजदण्ड इत्यर्थः । अथच स्वपाणैर्भैर्याः करे यद्वहणं निरोधनं
तज्जनितं तस्याः श्रमं सफलं चक्रे । कुचगोवीस्पर्शमात्रेण निर्वृत्तो
न तज्ज्ञान्तरे करं निवेशितवान् न च सम्बभुजे इत्यर्थः । एतच्चो-
त्तरचमन्मोगनिषेधात्प्रयते ॥ १४३ ॥

स्थापितामिति । स मुदा कामाभिलाषेण स्वस्योपरि स्था-
पितां बलमि निवेशितां तां बहन् मुमुदे सुखातिशयांज्जहर्ष ।
स्पष्टमुत्प्रेक्षते । आत्मनस्तस्या भैर्या उद्वहनं विवाहं प्रति अथचो-
ध्वधारणं प्रति कर्तृत्वमाचष्ट चेति शब्दच्छ्लेगोत्प्रेक्षा ॥ १४४ ॥

स्निद्यदिति । स प्रियास्तनौ स्निद्यन्तीभिः सञ्जातमात्सिकस्ने-
हाभिः कराङ्गुलीभिः लुप्तया कस्तूरीलेपधम्मन्थिन्या मुद्रया
पञ्चयन्मोरचनाविशेषेण कृत्वा सखीषु विषये फूत्कार्यं महाकल-
कलकचपीडं पीडनं मर्दनं यथोपाभां वा तौ चक्रे । भैर्यो-

तत्कुचे नखमारोप्य चमत्कुर्व्वंस्तुष्टेक्षितः ।

सोऽवादोत्तां हृदिस्थान्ते किं मामभिनदेष न ॥ १४६ ॥

अहो अनौचित्योयन्ते हृदि शृङ्गेऽप्यशृङ्गवत् ।

अङ्गः खलैरिवाकल्पि नखैस्तीक्ष्णमुखैर्मम ॥ १४७ ॥

कुचयुगले स्वरचितां कस्तूरीपञ्चवसोरचनां प्रोञ्छितां दृष्ट्वा
प्रियेण गाढमेतौ पीडितावित्यन्योन्यमुखैः कलकलं सख्यौ यथा
फुत्कारं कुर्व्वन्ति, दृष्टं कुचमर्दनं स्वयमेव यथा जानन्ति तथा
तत्कुचौ ममर्दंति भावः । लोकेऽपि खलुतां मुद्रां सुप्तां दृष्ट्वा
अन्यथाभावशङ्कया उचैः फुत्कारं कुर्व्वन्तीति ॥ १४५ ॥

तदिति । तस्याः कुचे नखमारोप्य निखाय स्वयमेव चम-
त्कुर्व्वन्नङ्गमङ्गोचाभिनयपूर्व्वं शङ्कमानो नखचतपीडाविशेषादेव
तथा किञ्चित्कोपेनेक्षितः, हे भैमि एव नखसो हृदिस्थं मां किं
माभिनदपि तु मामपि व्यदारयदेव । अन्यथा कथं लदीये
हृदि नखे क्षिते ममाङ्गचमत्कार इति ॥ १४६ ॥

अहो इति । हे भैमि तीक्ष्णमुखैर्नापितकल्पितशिताग्रैर्मम
नखैः शृङ्गे निष्कपटेऽपि हृदि अशृङ्गं हृदिरं वर्त्तते कल्पते
यत्र तद्यथा तथाऽङ्गो मयूरपदादिचिह्नमकल्पि आक्रारीति
यत्ता इयं महती अनौचित्यो अहो चित्रं । कैरिव । दोषारोप-
रूपपरूपभाषणवशात् तीक्ष्णमुखैः दुःसहवदनैः खलैरिव । यथा
खलैः शृङ्गेऽपि पुरुषे अशृङ्गवत् सदोपे पुरुष इव अङ्गो दोषा-
रोपः कल्प्यते सा यथाऽनौचित्यो, नखचतेन हृष्टायाः स्नेहैव

यच्चुस्वति नितम्बोरु यदालिङ्गति च स्तनौ ।

भुङ्क्ते गुणमयं तर्त्ते वासः शुभदशोचितं ॥ १४८ ॥

लीनचीनाशुकं स्वेदि दरालोक्यं विलोकयत् ।

तन्निमित्तं स निश्चस्य निनिन्द दिनदीर्घतां ॥ १४९ ॥

नखानामनौचित्यप्रकटनव्याजेन प्रसादनामकरोदित्यर्थः । अ-
शुद्धवदिति पक्षे सप्तमीषामर्थ्यादितिः ॥ १४७ ॥

यदिति । चे भैमि गुणमयं सुखं युत्स्यतरतन्तुकं ते वासः
नितम्बोरु जघनमूळ च यद्यस्माञ्चुस्वति स्पृशति तथा यस्माच्च ते
स्तनौ आलिङ्गति तत्तस्मात्कारणाच्छुभानांरमणीयानां दशानां
प्रान्ततन्तूनां यद्योग्यमुचितं तद्भुङ्क्ते तादृशं भोगमनुभवतीत्यर्थः ।
यत्तदौ वासोविशेषणे वा । अथच यो गुणमयः शैथिल्योदार्यादि-
गुणपरिपूर्णो निर्दोषश्च शुभाया दशायाः पूर्व्याचरितपुण्यपरि-
पाकोपनतशुभयहयोगानुकूलसमयविशेषलोचितं भोगं लभते
स एव सुन्दरतररमणीयनितम्बोरुचुम्बनं तत्कुचालिङ्गनञ्च भुङ्क्ते
ते नान्य इति तन्निमित्तादिचुम्बनकारिणो मत्तोऽपि वसनमेव
धन्यमिति भावः । नितम्बोरु प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गाव इति ॥ १४८ ॥

लीनेति । सात्त्विकस्वेदवशादतिसूक्ष्मत्वात् समच्छवीभूय लीनं
संलग्नं चीनाख्यं अंशुकं यत्र, तथा स्वेदि सात्त्विकस्वेदयुक्तं यत
एव च दरालोप्य ईदृशं नितम्बं व्यलोकयन् स कामोन्मत्तो
भूत्वा निश्चस्य दिने सुरतनिषेधान्निरागतया निश्वासमोच-
नेन दुःखमभिपश्य दिनस्य दीर्घतां कथं वा दिनं शीघ्रं गमि-

देशमेव ददंशासौ प्रियादन्तच्छ्रुदान्तिकं ।

चकाराधरपानस्य तत्रैवालीकचापलं ॥ १५० ॥

न क्षमे चपलापाङ्गि सोढुं स्मरशरव्यथां ।

तत्प्रसीद प्रसीदेति स तां प्रीतामकोपयत् ॥ १५१ ॥

व्यतीत्यादिना निनिन्द । सुरतार्थं दिनावसानमभिललाषे-
त्यर्थः । कामपरवशत्वात् सम्भोगेच्छुरभूत्, दिवा तन्निषेधाच्च
सुरते सहसा न प्रवृत्त इति भावः ॥ १४८ ॥

देशमिति । असौ प्रियादन्तच्छ्रुदोऽधरस्तस्यान्तिकं समीपव-
र्त्तिनं देशं कपोलचिवुकादिभागमेव पूर्वं दशनैर्ददंश, अनन्तरं
तत्रैवाधरसमीपदेश एव अधरोपान्तस्थापितमुख एवाधरपा-
नस्थालीकमेव चापलं पुनरोष्ठचालनं चुङ्कारादित्तरां चकार ।
चापलस्थालीकत्वञ्च तादृगभिनयमाचकरणात् तात्त्विकचापल-
करणेऽपि अधरसम्बन्धाभावाज् ज्ञेयं । सम्भुञ्जातिशयाद् या-
वता क्षणेनाधरं चुम्बितुं प्राप्यते तावन्तमपि विलम्बं सोढुमशक्तः
सख्यमधर एवेति भ्रान्त्या वाऽधरोपान्तदंशादि चकारेति
भावः । अतिरिरेमोरियं जातिः ॥ १५० ॥

नेति । स परिहासादिवशादालिङ्गनादिवशाच्च पूर्वं प्रीतां
प्रसन्नामपि तां इत्युक्ताऽकोपयत् । इति किं । हे चपलापाङ्गि
अहं स्मरशरव्यथां सोढुं न क्षमे शक्नोऽस्मि यतस्तस्मात् त्वं मम
प्रसीद प्रसीद महां सुरतं देहि देहीति दिने रन्तुमनुचितत्वात्
कोपव्याजेनापि दिनं गमयितुं तामकोपयदित्यर्थः । प्रसादनमपि

नेचे निपधनायस्य प्रियाया वदनाम्बुजं ।

ततस्तनतटौ ताभ्यां जघनं घनमीयतुः ॥ १५२ ॥

इत्यधीरतया तस्य दृढवृत्तिविशङ्किनी ।

झटित्युत्थाय मोत्कण्ठमसावन्धसरत्नखीः ॥ १५३ ॥

कोपं विना न सम्भवतीति कोपसम्पादनं । शरयतामिति च पाठः ।

चपलापाङ्गि अङ्गगात्रेति (पा० ४।१।५, ४वा० १) डीष् ॥ १५१ ॥

नेचे इति । निपधनायस्य नेचे पूर्वं प्रियाया वदनाम्बुजं
ततोऽनन्तरं स्तनतटौ, अनन्तरञ्च ताभ्यां स्तनतटाभ्यां सकाशाद्
घनं पीवरं जघनं दद्यतुः प्रापयतुः सुरतौत्सुक्यात् सादरं वद-
नादिक्रमेणलोकयदिति भावः । अम्बुजतटजघनपदैः सादरा-
लोकनार्हत्वं सूचितं । घनपदं सादरालोकनद्योतनायं । क्रिया-
विशेषणत्वेन सर्व्वं च वा द्योत्यं ॥ १५२ ॥

इतीति । इत्येवं वदनादिविलोकनपूर्वं जघने चिरकाशं
सादरदृष्टिस्थापनद्वारा धीरतया रतौत्सुकतयाऽस्य दृढवृत्तौ
बलात् सुरतारम्भे विशङ्किनी विशेषतः शङ्कमाना सम्भाव-
यन्ती अग्रे झटिति मूर्च्छादुत्थाय चिरनिर्गतमखीगवेण्याय
मोत्कण्ठं यथा तथा कलाचाः सखीरन्ध्रवरत्नं । मल्लनुसरणो-
त्कण्ठायाजेन प्रियसुरतारम्भं पर्य्याहार्योदिति भावः । अति-
तरां रसपरवशता द्रोषाय रसत्यागस्य नायकस्य नीरमतामे-
वापादयतीति तदुभयपरिजिहीर्षया रमान्तरद्वारेण समो-
द्व्यङ्गारपरं काष्ठाभापादयितुं श्रीहर्षेण भैमीनस्योभिर्गद-
भावभ्यामिमकथनोपक्रमः कृतः ॥ १५३ ॥

न्यवारीव यथाशक्ति स्रन्दमन्दं वितन्वता ।

भैमीकुचनितम्बेन नलसम्भोगलोभिना ॥ १५४ ॥

अपि ओणिभरस्त्रैरां धत्तुं तामशकन्न सः ।

तदङ्गसङ्गजस्तम्भो गजस्तम्भोरुदेरपि ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्यालिङ्ग्य तन्वङ्गि मामित्यर्द्धगिरं प्रियं ।

स्मित्वा निवृत्य पश्यन्ती द्वारपारमगादसौ ॥ १५६ ॥

न्यवारीवेति । नलसम्भोगलोभिना भैमीकुचनितम्बेन मन्दं
शनैः स्रन्दगमनं वितन्वता स्त्रीयपीवरतरतिशयेन शीघ्रं गन्तु-
मददता सता भैमीशक्तिमनतिक्रम्य शीघ्रगमनप्रतिबन्धकत्वरूप-
निजशक्त्यनुसारेणेतो रतिगृहादहस्त्रया न गन्तव्यमिति न्यवा-
रीव न्यपेधीव । निर्गताऽपि स्तननितम्बभराक्रान्तत्वाच्छीघ्रं गन्तुं
न शक्नोति भावः । कुचनितम्बेन प्राण्यङ्गत्वादेकवङ्गावः ।
लोभिना अत इनी (पा० ५।२।११५) इतिः ॥ १५४ ॥

अपीति । स ओणिभरेण नितम्बभराक्रान्तत्वेन स्त्रैरां
मन्दगामिनीमपि समीपे गच्छन्तीमपि तां स्वयं गजबन्धनस्त-
म्भवदुरु दीर्घा च पीवरौ दीर्घौ बाह्व यस्मैवम्भूतः सन् अङ्ग-
पात्यां धत्तुं नाशकत्, यतस्तस्या अङ्गसङ्गाज्जघनाङ्गस्यर्द्धाच्चातो
निष्क्रियत्वरूपसात्त्विकभावः स्तम्भो यस्य सः सात्त्विकस्तम्भवशात्
तां धत्तुं नाशकदित्यर्थः ॥ १५५ ॥

आलिङ्ग्येति । असौ भैमी इति पूर्वोक्तप्रकारेणार्द्धगिरं
वाक्यशेषं वक्तुमसमर्थं प्रियं नलं स्मित्वाऽधीरत्वेन हसित्वा नि-

प्रियस्याप्रियमारभ्य तदन्तर्दूनयाऽनया ।

शेके शालीनयाऽऽलिभ्यो न गन्तुं न निवर्त्तितुं ॥ १५७ ॥

वृत्त्य परावृत्त्य बलितयोर्वं यश्नन्तो सती दारस्य पारं देशलो-
वहिःप्रदेशमगात् । इति किं । हे तन्वद्भि प्रियं आलिङ्ग्यालि-
ङ्ग्यापरिपूर्णवाग् वाणी यस्य तमित्यर्थः । कामोन्मादवाङ्मयेन
गद्गदभिन्नस्वरतया आलिङ्ग्यालिङ्ग्य मां सुखय पञ्चाङ्गञ्चेति
वाक्यशेषः । स्नितादयः सम्भोगश्चङ्गाररसाङ्गीभूततयाऽलङ्कारः
॥ १५६ ॥

प्रियस्येति । प्रियस्य तत्सम्भोगप्रातिकूल्यलक्षणमप्रियमारभ्य
कृत्वा तदशादेवात्कर्मदये दूनया उपतप्तया प्राप्तपद्यान्तापयेति
यावत् । दारवहिर्देशं प्राप्तयाप्यनया प्रियस्यान्येस्मिताचरण-
नन्तरं तस्य प्रसादनमकृतैव सखीं प्रतिगन्तुमयुक्तमिति विचा-
र्यालीभ्यः सखीः प्रति गन्तुं न शेके समर्थःऽभून् तत्रैव तस्या-
वित्यर्थः । सखीभ्यः सकाशाद्विवर्त्तितुं नर्त्तं प्रति परावर्त्तितु-
मपि न शेके यतः शालीनयाऽष्टययाऽतिबलव्यां, अस्मादुद्देशे
नागताऽपि सुरतायै प्रियं प्रति पुनर्गतेति सख्यो वदिष्यन्ति
तथा च लज्जा स्यादिति भिया पुनर्न निवृत्तेत्यर्थः । मलविष-
येव वा लज्जा । चणमात्रं मार्गमध्ये चिन्तावशात्पूष्णीं स्थितेति
भावः । आलीभ्यः गत्यर्थकर्मणोति (पा० १।१।१९) चतुर्थी ।
निवृत्तिं प्रत्यपादागत्वान् पश्यमी वा ॥ १५७ ॥

अकथयदथ वन्दिसुन्दरी द्वाः-
 सविधमुपेत्य नलायं मध्यमङ्गः ।
 जय नृप दिनयौवनोष्णतप्ताऽऽ-
 श्वनजलानि पिपासति क्षितिस्ते ॥ १५८ ॥
 उपहतमधिगङ्गमम्बु कम्बु-
 च्छवि तव वाञ्छति केशभङ्गिसङ्गात् ।

अकथयदिति । अथ परिहासपूर्वकं भैमीवह्निर्निर्गमनानन्तरं
 पुनर्वस्यन्तःप्रवेष्टुमशक्यत्वादवसरज्ञापकवचनस्यावश्यं आवणी-
 यत्वाद्वन्दिसुन्दरी विदग्धमागधवनिता द्वाःसविधं द्वारदेशस-
 मीपमुपेत्य इति अङ्गे मध्यं मध्याङ्गमकथयत् व्यज्ञापयदि-
 त्यर्थः । इति किं । हे नृप जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व दिनस्य
 यौवनं मध्याङ्गस्तत्सम्बन्धिनाम्णेन तप्ता, आतपसन्तापेन कृतस-
 न्तापवती क्षितिः ते आश्वनजलानि माध्याङ्गिकस्थानजलानि
 पिपासति पातुमिच्छति । माध्याङ्गिकस्थानावसरो वर्त्तत इत्य-
 सूचयदित्यर्थः । मध्याङ्गतप्ता हि जलं पातुमिच्छति । अकथ-
 यदिति लङ् । अचकथदिति पाठे ण्यन्ताच्चङ् । नलाय क्रियया
 यमभिप्रैतीति (पा० १।४।३२।वा० १) सम्प्रदानत्वं ॥ १५८ ॥

उपेति । अधिगङ्गं गङ्गामधिकृत्य वर्त्तमानमुपहतं भागीर-
 थ्याः सकाशादानीतं कम्बुच्छवि शङ्खधवलं अमु तव कृष्णतरकु-
 टिलकेशपाशस्य भङ्गिभिः कुटिलभावैः सह सङ्गात् सम्बन्धात्,
 अनन्तरं सम्बन्धे जाते तरङ्गैः कृत्वाऽसमाऽतुल्यरूपा विषमा वा

अनुभवितुमनन्तरं तरङ्गा-
 समशमनखसृष्टमिश्रभावशोभां ॥ १५८ ॥
 तपति जगत एव मूर्द्धि भूत्वा
 रविरधुना त्वमिवाद्भुतप्रतापः ।
 पुरमथनमुपास्य पश्य पुण्यै-
 रधरितमेनमनन्तरं त्वदीयैः ॥ १६० ॥

अतिकृष्णा वा शमनखसा यमभगिनी यमुना तथा सह मिश्र-
 भावेन मिलितत्वेन सङ्गमेन या शोभा तां गङ्गायमुनासम्भूत-
 प्रयागकामनीकमनुभवितुं प्राप्तुं वाञ्छति । शुभ्रतरस्य जलस्य
 कृष्णतरकेऽप्यशङ्के सति प्रयागजलशोभा भविष्यतीति । गङ्गा-
 जलेच्छां पूरय माध्याह्निकस्नानं कुर्विति भावः । अधिगङ्गां
 विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ॥ १५८ ॥

तपतीति । हे राजन्, अद्भुतोऽसृष्टः प्रकृतस्थापः करौण्यं यस्य
 स रविरधुना मध्याह्नसमये जगत एव विश्वस्यापि मूर्द्धि भूत्वा
 तपति । क इव । त्वमिव । यथा अद्भुतः प्रतापः साक्षतेजो यस्य स
 त्वं विश्वस्य मूर्द्धि चरणमारोप्य तपसि राजलक्ष्म्या दीप्यसे तथे-
 त्यर्थः । मध्याह्नममयो निश्चिता वर्त्तत इत्यर्थः । अत एव पुर-
 मथनं हरमुपास्याराध्यापार्जितैरिति शेषः । एवम्भूतैस्त्वदीयैः
 पुण्यैर्देवपूजानन्तरं त्वमेनं सूर्यमधरितं मत्सकोपरिभागाद्या-
 धितं तिर्य्यग्गगनभागे वर्त्तमानमेनं सूर्यं पश्य । देवपूजानन्तरं हि
 सूर्यो नमस्कुपत इत्याचारान्तमप्यपराजितं सूर्यं नमस्कुर्विति

आनन्दं हठमादरन्निव हरध्यानार्चनादिक्षण-
स्यासत्तावपि भूपतिः प्रियतमाविच्छेदखेदालसः ।
पक्षद्वारदिशं प्रति प्रतिमुज्जर्द्वाग्निर्गतप्रेयसी-
प्रत्यावृत्तिधिया दिशन् दृशमसौ निर्गन्तुमुत्तस्थिवान् ॥१६१॥

भावः । अधुना तु तत्सदृशः यत्पूजाजनितपुष्टैस्त्वया जितो-
ऽधोगतो भविष्यतीत्यर्थः ॥ १६० ॥

आनन्दमिति । अमो भूपतिः स्वानाद्यर्थं वह्निर्निर्गन्तुं श-
क्यायाः सकाशादुत्तस्थिवान् । किम्भूतः । द्राक् झटिति वह्नि-
र्निर्गतायाः प्रेयस्या भैम्याः प्रत्यावृत्तिधिया परावृत्त्यागमनस्य
बुद्ध्या पुनरप्यागमिष्यति किमिति सम्भावनया तद्विलोकनार्थं
पक्षद्वारदेशं पार्श्वद्वारप्रदेशं प्रति लक्ष्यित्य प्रतिमुज्जर्मुज्जर्मुज्जर्द्वाग्निं
दिशन् ददानः, तथा प्रियतमाया विच्छेदो वियोगस्तज्जन्येन
खेदेन दुःखेनालसोऽपि तथा हरध्यानार्चनादेः क्षणस्य सध्याङ्ग-
स्यासत्ता, अतिनैकव्ये सत्यामपि हठं यथा स्यादेवं बलात्का-
रेण गतमप्यानन्दमादरन्निव परावर्तयन्निव, अर्चनादिरेव क्षण
उत्सवस्तदासत्त्याऽपीति वा विरहखेदायामे सत्यपि नित्याङ्गिक-
काललोपमिधिया शिवभक्ता च मानन्दबलाद्वह्निर्निर्गत इत्यर्थः ।
श्लोकचतुष्टयेनोत्तरसर्गसङ्गतिः सूचिता इति ज्ञेयं । प्रतिमुज्ज-
रित्यर्थे प्रतेर्मुज्जः शब्देन सह सुपेति (पा० २।१।४) समासः
मुज्जर्मुज्जरित्यर्थः ॥ १६१ ॥

श्रीहर्षं कविराजराजमुकुटालङ्कारहीरः सुतं
 श्रीहीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामल्लदेवी च यं ।
 अन्याक्षुषरसप्रमेयभणितौ विंशस्तदीये मद्वा-
 काव्येऽयं व्यगलन्नलस्य चरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥१६२॥
 समाप्तो विंशः सर्गः ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वार्द्धः पूर्ववत् ॥ अन्यैः श्रीहर्षव्यतिरिक्तैः
 कविभिरनुष्ठा रचस्य शृङ्गारादेः प्रमेयस्य समाप्तोक्त्युत्प्रेक्षादेव
 भणितिगुम्फना यत्र तावृक्षेऽपूष्परसादिमति मद्वाकाव्ये विंशः
 सर्गः विंशतेः पूरणः व्यगलत् समाप्तिमितः । भणितौ । भाषित-
 पुष्टं विंशः तस्य पूरणे उटिति (पा० ५।२।४८) उट् ॥१६२॥

इति श्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारायणकृते नैषधीयप्रकाशे
 विंशः सर्गः ॥

उत्तरनैपथचरित ।

एकविंशः सर्गः ।

तं विदर्भरमणीमणिसौधा-
दुज्जिह्वानमनुदर्शितसेवै ।
अर्पणान्निजकरस्य नरेन्द्रे-
रात्मनः करदत्ता पुनरुचे ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितमध्याह्नस्नानदेवपूजादिवर्णना-
र्थमेकविंशं सर्गमारभते । तमिति । विदर्भरमण्या भैम्या मणिसौ-
धान्मणिवद्धसुधाधवलितप्रासादात् सकाशादुज्जिह्वानं वह्निर्नि-
र्गच्छन्तं नलमनुलचीकृत्य दर्शिता अन्तःपुरद्वारि प्रणामादिना
ज्ञापिता सेवा यैः, अवसरपर्यन्तं वह्निस्थितैरन्तरङ्गैर्नरेन्द्रेणल-
हस्तावलम्बनार्थं निजकरस्थापणाद्धेतोरात्मनः स्वस्य करदत्ता
पुनरुचे पुनरुक्तीचक्रे इत्यर्थः । पूर्वं सर्वेऽपि राजानः वल्लि-
रूपकरसमर्पणात् करदा अभूवन्, इदानीन्तु भोपानमा-
र्गेणावरोहतो नलस्य हस्तावलम्बनार्थं निजपाणिसमर्पणात्
करदा जाता इति क्लेशेनात्मेक्षा । एतेन नलस्य चक्रवर्त्तित्वं
द्योत्यते ॥ १ ॥

तस्योचिनसिचयैरपि बद्धा
 पद्धतिः पदयुगात् कठिनेति ।
 तां प्यधत शिरसा खलु माल्यै
 राजराजिरभितः प्रणमन्ती ॥ २ ॥
 द्रागुपाह्नियत तस्य नृपैस्त-
 द्दृष्टिदानवज्जमानकृतार्थैः ।

तस्येति । खल्वितीव हेतोः अभितः पार्श्वद्वयेऽपि प्रणमन्ती
 राजराजिनृपपरम्परा तां सिचयैर्बद्धामपि पद्धतिं शिरसा
 माल्यैः शिरोधृताभिः पुष्पमालाभिः प्यधत आच्छादयति स्म ।
 इति किं । चिनसिचयैः देशविशेषोद्भवैः सूक्ष्ममृदुभिर्वस्त्रैर्बद्धा
 सज्जिता आच्छादितापि सती पद्धतिः तस्य नलस्य पदयुगात्
 सकाशात् कठिनेति, मृदुतरयोर्हि चरणयोर्मृदुतरपुष्पबद्धायां
 भुवि गमनं युक्तं इति शिरोधृतपुष्पसंसर्गं यावद्भवति ताव-
 त्पर्यन्तं मध्येमार्गं तस्य सादरं दण्डवत् प्रणामं सर्व्वेऽपि चक्रु-
 रित्यर्थः ॥ २ ॥

द्रागिति । अथ प्रणामानन्तरं तेन कृतं दृष्टिदानं नेत्र-
 निरीक्षणं तन्मन्त्रेण यजमानेन कृतार्थैः मफलश्रमेनृपैः देशे
 भवं देशं सूखदेशं स्त्रीयस्त्रीयदेशभवं तत्रान्यत्र वाऽपूर्व्वं दुर्लभं
 अयुक्तमं, तथा यत्नेन मुद्दिपूर्व्वं शिघ्रावशेन कल्पितैरारोपितै-
 र्वृत्तलोज्ज्वलत्वादिरमणीयकत्वादिगुणविशेषैरधिकं अतितरां
 चित्रमायारूपं मन्त्रैराहितैश्च गुणैरतितरामाश्रयकारि-

स्वस्वदेश्यमथ रत्नमपूर्वं
यत्नकल्पितगुणाधिकचित्रं ॥ ३ ॥
अङ्गुलीचलनलोचनभङ्गि-
भूतरङ्गविनिवेदितदानं ।
रत्नमन्यनृपढौकितमन्ये
तत्प्रसादमलभन्त नृपास्तत् ॥ ४ ॥

मणिमुक्ताकरितुरगादिरत्नं वस्तु तस्य द्राक् शोभं प्रणामान-
न्तरमवहितमेवोपाह्वयत उपदीकृतं । तत्र उपदीकृते रत्न-
जाते दृष्टिदानमेव वज्रमान इति वा । केनेदमिदमानीतमि-
त्यादरमश्रपूर्वं तेषु दृष्टिदानमेवेति वा यस्मेति पाठे यत् कल्पि-
तगुणाधिकचित्रं न भवति किन्तु स्वाभाविकगुणाधिकचित्रमेत-
द्रत्नमिति सम्बन्धः । देशं भवार्थं दिगादित्वाद्यत् दिग्धमिति
पाठेऽपि, रत्नजातावेकवचनं, एवमुत्तरस्योक्तेऽपि ॥ ३ ॥

अङ्गुलीति । अन्ये चिरकालसेविनस्तदानीमेवागता वा
नृपा अन्यनृपैर्ढौकितं उपदीकृतं तत्पूर्वोक्तं मणिमुक्तादिरत्नजा-
तमेव तस्य नलस्य प्रसादं पारितोषिकं दानं अलभन्त । किञ्भूतं ।
अङ्गुलीचलनेन लोचनभङ्गा प्रसादसूचकनेत्रवीक्षणविशेषेण
भूतरङ्गे च एतस्यै एतद्देहीति सेवकान् प्रति शतत् त्वं गृहाणेतत्
त्वं गृहाणेति राज्ञः प्रत्येव वा विशेषेण निवेदितं दानं यस्य ।
अन्यैरानीतमन्येभ्यो दत्तवान् न तु कोषागारे निवेशितवानि-

तानसौ कुशलसूनुतमेकै-
 स्तर्पितानथ पितेव विद्वज्य ।
 अस्त्रशस्त्रखुरलीपु विनिन्ये
 शैथ्यकोपनमितानमितौजाः ॥ ५ ॥

त्यनेनैवाहार्यातिशयश्चातुर्यञ्च सूच्यते । चतुरो हि तदीयमेव
 तस्मै न ददाति । अङ्गुल्यादिचालनेन आदानादिवेदनमी-
 श्वरजातिः ॥ ४ ॥

तानिति । अथ नूतनागतराजस्त्रीकृतोपदामानन्तरं चिरा-
 गतराजेभ्यो वितरणानन्तरं अमौ अमितौजा अतुल्यपराक्रमो
 नसौ नूतनागतान् राज्ञः कुशलसूनुतमेकैः कुशलप्रशस्त्रम्बन्धि-
 सत्यप्रियवचनामृतमेचनेः भवतां गच्छे देहे च कुशलं भवतां
 कार्यं करिष्यामीत्येवंरूपैः कृत्वा तर्पितान् प्रीणितान् सबद्ध-
 मानं स्तुतिविरं विद्वज्य शैथ्यकेन शिथ्यभावेन प्रयोजकेनोपन-
 मितान् धमीपमानीतान् अस्त्रादिशिखार्थं समीपमागतानन्य-
 नृपान् अस्त्राण्याग्नेयादीनि शस्त्राणि वाणादीनि तेषां खुरलीपु
 दस्तचरणादिसंश्लानचातुरीविशेषेषु विनिन्ये तद्विषयं कौशल-
 मशिक्षयदित्यर्थः । क इव, पितेव । शैथ्यकेति भावे घोषधा-
 दुञ् । शिथ्यतेति च पाठः ॥ ५ ॥

मर्त्यदुःप्रचरमस्त्रविचार-
 च्चारु शिष्यजनतामनुशिष्य ।
 खेदविन्दुकितगोधिरधीरं
 स श्वसन्नभवदाश्रवनेक्षुः ॥ ६ ॥
 यत्तर्कहर्ममृदून्मृदिताङ्गं
 प्राक्कुरङ्गमदमीलितमौलिं ।

मर्त्येति । स नल आश्रवेक्षुः जलावगाहनाय साभिलाषो-
 ऽभवत् । किम्भूतः । मर्त्येषु दुःप्रचरमविद्यमानप्रसरं मर्त्यैः दुःप्र-
 चर्यते दुःप्रचरं नलातिरिक्तैर्मर्त्यमात्रैरज्ञाताशेषविशेषं अस्त्राणां
 आग्नेयाद्यस्त्राणां विचारं मोक्षोपमं हारोपायप्रकारविशेषं चारुः
 प्रौढप्रतिभः शिष्यजनसुखसमूहं चारुसम्यग्वा अनुशिष्य शिष्य-
 त्वा स्थितोऽनन्तरं अमवशाज्ज्ञाता ये खेदविन्दुकास्ते सज्ज्ञाता
 यस्य तादृशो गोधिः ललाटं यस्य अत एव धीरं दीर्घं न धीर-
 मल्पं श्वसन् । विन्दुकेत्यत्राल्पार्थं कन् । तारकादित्यादितच् ।
 ललाटमल्लिकं गोधिरित्यमरः ॥ ६ ॥

यचेति । उच्चकुचा अङ्गनास्तं बज्रलपरिमलेनानुबन्धिताः
 मिलन्तो भृङ्गा येषु तैर्गन्धवारिभिः कर्पूरादिवासितजलैः सि-
 विचुः अभ्यङ्गस्नानमकारयन्नित्यर्थः । किम्भूतं । प्राक् पूर्व्वं कर्पू-
 रागरकस्त्ररोचन्दनकङ्कोलचूर्णरूपेण यत्तर्कहर्ममेन सुगन्धिद्र-
 व्येण कृत्वा मृदु यथा तथा शनैः उन्मृदितं अङ्गं यस्य तथा
 पश्चात् कुरङ्गमदेन कस्त्ररिकया मौलितः सम्यग्भवं प्रापितः

गन्धवाभिर्नुबधितमृङ्गै-
 रङ्गना सिपिचुरुच्चकुचास्तं ॥ ७ ॥
 भूमृतं पृथुतपो घनमाप्त-
 स्तं शुचिः स्नपयति स्म पुरोधाः ।
 सन्दधज्जलधरस्खलदोघ-
 स्तोर्थवारिलहरीरूपरिष्टात् ॥ ८ ॥

मौलिर्यस्य कस्त्ररिकानिर्व्यासिततैलशिरसमिति यावत् । तथा ।

कर्पूरमगरुस्यैव कस्त्ररीचन्दनं तथा ।

कङ्कोलं च भवेदेभिः पञ्चभिर्यज्ञकर्ममः ॥

इति* विष्णुपुराणात् ॥ ७ ॥

भूमृतमिति । अभ्यङ्गस्नानानन्तरं शुचिः साधार आप्ते
 हितः स्तुक्षुलपरम्परायातः पुरोधाः पुरोहितः जलधराज्जल-
 पूर्णात् स्पर्णकलशात् स्खलन् पतन्नेघः सन्ततधारापरम्परा या-
 सान्ताः प्रयागादितीर्थवारीणां लहरीस्तरङ्गान् उपरिष्टात्
 सन्दधत् प्रक्षिपन् सन् पृथुना तपसा चाद्वायणाद्भिजन्त्येन च
 पुण्येन घनं पूर्णं तं भूमृतं मलं स्नपयति स्म । पूर्वमुष्णोदकस्ना-
 नेन शरीरशुद्धिं कारयित्वा सङ्कल्पपूर्व्यं शीतलोदकेन वेदोक्त-
 मग्नस्नानमकारयदिति भावः । शुचिराषाढः पृथुना तपसा
 माघमाग्नेनाघनं माघमारभ्य वृक्षाणां गलितपचत्वादगहनं
 एवभूतं पर्यंतमभिपिद्यती विप्रिष्टा लहरीरूपरि धारयन्

प्रेयसी कुचवियोगद्विर्भुग्
जन्मधूमविततीरिव बिभ्रत् ।
स्नायिनः करसरोरुहयुग्मं
तस्य गर्भधृतदर्भमराजत् ॥ ९ ॥
कल्प्यमानममुनाचमनार्थं
गाङ्गमम्बु चुलुकोदरचुम्बि ।
निर्मलत्वमिलितात् प्रतिविम्बा
द्यामयच्छदुपनीय करे नु ॥ १० ॥

यङ्गजलं विक्षिपन् आषाढः द्रुतपो चेपां तैस्तपस्त्रिभिर्धनं
निरन्तरव्याप्तं पर्वतमभिषिञ्चतीति वा । तथा माघ इत्यमरः
शुचिस्त्रयमाषाढ इति च ॥ ८ ॥

स्नानक्रममाह ॥ प्रेयसीति । स्नायिनो मन्त्रवत्तीर्थजलाव-
गाहनस्नानविधिना स्नानं कुर्वाणस्य करसरोरुहयुग्मगर्भयो-
स्तर्जनीकनिष्ठान्तरालयोर्धृतौ दर्भा येन एवभूतमराजत्
शुशुभे । किन्भूतमिवोत्प्रेचते । प्रेयस्याः कुचवियोग एव द्विर्भुक्
तस्माज्जन्म यासान्ताः धूमविततीर्विभ्रदिव दर्भाणां श्यामत्वा-
द्धूमविततित्वं युक्तम् ॥ ९ ॥

कल्पेति । अमुना आचमनमर्थः प्रयोजनं यस्य आचमनं
कर्तुं वा कल्प्यमानं स्त्रीक्रियमाणं चुलुकोदरचुम्बि चुलुकम-
थवर्त्ति गाङ्गं अम्बु कर्तुं निर्मलत्वेन मिलितस्त्रिभुजं जातः प्रति-
विम्बो यस्यास्तां द्यां स्वर्गे उपनीय समीपस्थां कृत्वा हस्तप्राप्यां

मुक्तमाण्य दमनस्य भगिन्या
 भूमिरात्मदयितं धृतरागा ।
 अङ्गमङ्गमनु किं परिरेभे
 तं मृदो जलमृदुग्रह्यालुं ॥ ११ ॥

हृत्वा करे आचच्छत् । दाण्डाने तदुत्प्रेक्षायां स्नानप्रारम्भान-
 न्तरमाचमनं चकारेत्यर्थः । अन्यदपि दुर्लभं वस्तु इत्थे आनीय
 दीयते ॥ १० ॥

मुक्तमिति । भूमिः आत्मनो भूपतित्वादयितं मिथं भर्त्तारं
 मूलं स्नानकाले दमनस्य भगिन्या भैम्या मुक्तं विरहितमाण्य
 सन्ध्या धृत्वा रागो लौहित्यं यथा अथ च सानुरागा सती ऊप-
 रादिमृत्तिकानिषेधान्तत्परिहाराय जलस्यर्भमात्रेण शिथि-
 लावयकाः मृदुतरस्पर्शाः स्नानार्थमानीताः मृदो गङ्गादिमृ-
 त्तिका गृह्यालुं गृह्यन्तं अनुकं आत्मनः कामुकं तं अङ्गमङ्गं
 प्रत्यङ्गं परिरेभे आलिलिङ्ग । औत्तमार्गेण ललाटाद्यङ्गेषु रक्त-
 मृत्तिकालगनव्याजेनान्यदा दुःप्रापं स्वप्नभं भूरालिलिङ्गेति
 भावः । प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याऽपि भपद्मीमुक्तं वप्नभं चिरा-
 त्माण्य सानुरागा सती प्रत्यङ्गमालिङ्गति कं सुखं लक्ष्मीकृत्यं
 सुखोद्देशेनालिलिङ्गेति वा ।

गङ्गा विप्रस्य रक्ता तु चत्रियस्याथ मृदिगः ।

मित्रा गृह्यन्त्य क्षण्या तु क्रमान्मृद चदायताः ॥

इति एतैः । अनुकं अनुकाभिकाभीकःकमिता (पा० ५।२।०१)

- प्राणमायतवतो जलमध्ये
मञ्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
आपगा परिवृढोदरपूरे
पूर्वकालमुचितस्य सुधांशोः ॥ १३ ॥
मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं
विभ्रदश्वविशदद्युतितारम् ।

प्राणमिति । सुवर्णघटितमहापाचस्यतीर्थत्वोपकल्पितसमन्त-
ककरहतावगाहनजलमध्ये ।

गायत्रीं शिरसा साद्धुं जपेद्वाहतिपूर्विकां ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंयमः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायामं आयतवतः
हतवतः जलमध्ये मुखं नधीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नासामुख्या-
सनिरोधपूर्वं अघमर्पणं हतवत इति यावत् । एवम्भूतस्यास्य
नलस्य जलान्तर्वर्त्तिमुखं आपगानां परिवृढस्य स्वाग्निः समु-
द्रस्य उदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्यनात् पूर्वकालं उपितस्य हत-
वासस्य धितांशोश्चन्द्रस्य मञ्जिमानं सौन्दर्यमभजत् सागरो-
दरस्तच्चन्द्रदृशमभूदित्यर्थः । पुंसिभूष्यमवःप्राणा इत्यमरोक्तेः
प्राणशब्दस्य वज्रवचनान्तलनियमादेकवचनं चिन्त्यं । आयतवतः

मूलमध्यशिखरस्थितवेधाः
 शौरिशम्भकरकाङ्क्षिशिरस्यैः ।
 तस्य मूर्ध्नि च करे शुचिदर्भैः
 वारि वान्तमिव गाङ्गतरङ्गैः ॥ १२ ॥

इति साधुः । अनुकिमिति पाठे सर्वान्शङ्कानि लक्ष्योक्त
 रेभे किमित्यर्थः ॥ ११ ॥

मूलेति । साग्रमूलैस्त्रिभिरगर्भैर्दर्भैस्तस्य मूर्ध्नि शुचि
 कुत्राप्यसम्भवात् पवित्रतरङ्गं मार्जनं मन्त्रं तत्सम्बन्धि वारि च
 करे विचित्रं । छविरेपे किम्भूतैः ।

कुग्रमूले स्थितो ब्रह्मा कुग्रमध्ये जनार्दनः ।

कुशाग्रे शङ्करं विद्याक्षयो देवाः कुग्रे स्थिताः ॥

इति वचनान् मूले मध्ये शिखरे च क्रमेण स्थितानां वेध-
 शौरिशम्भूनां ब्रह्मविष्णुंहराणां क्रमेण करके कमण्डलो अष्टौ
 पदान्बुजे शिरसि च गङ्गा सर्वदेति पुराणप्रामाण्यस्थितैरेवम्य-
 कारेण दर्भेषु सम्भवाङ्गिर्गङ्गासम्बन्धिभिस्तरङ्गैर्वान्तमिव उद्गोर्ण-
 मिव कुग्रमूलादिस्थितब्रह्मादिदेवता यत्र करकादिनिष्ठगाङ्ग-
 तरङ्गभट्टैरिव पवित्रैर्दर्भायजलैः स्नानाद्भूतं मार्जनमकरोदि-
 त्यर्थः । कमण्डलो करक इत्यमरः । वान्तं उदित्वातः यस्य
 विभाषेति (पा० ७।२।१५) निष्ठायामिष्टियेधः ॥ १२ ॥

प्राणमायतवतो जलमध्ये
 मञ्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
 आपगा परिवृढोदरपूरे
 पूर्वकालमुचितस्य सुधांशोः ॥ १३ ॥
 मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं
 विभदश्चविशदद्युतितारम् ।

प्राणमिति । सुवर्णघटितमहापाचस्यतीर्थलोपकक्षितसमन्त-
 ककरकृतावगाहनजलमध्ये । .

नाथत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्वाहतिपूर्विकां ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां त्रिरयं प्राणसंचयः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायामं आयतवतः
 कृतवतः जलमध्ये मुखं नक्षीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नासामुख्या-
 सनिरोधपूर्वं अघमर्पणं कृतवत इति यावत् । एवम्भूतस्यास्य
 नलस्य जलान्तर्वर्त्तिमुखं आपगानां परिवृढस्य स्वाभिनः समु-
 द्रस्य उदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्यनात् पूर्वकालं उपितस्य कृत-
 वासस्य वितांशोश्चन्द्रस्य मञ्जिमानं सौन्दर्यमभजत् सागरो-
 दरस्यचन्द्रदृशमभूदित्यर्थः । पुंमिभूत्यस्यवःप्राणा इत्यमरोक्तेः
 प्राणशब्दस्य बहुवचनान्तलनियमादेकवचनं चिन्त्यं । आयतवतः
 यमेः कृतवतः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १३ ॥

मर्त्येति । मर्त्यलोकमदनो नलः दशदिश एव वसनं यस्य
 तस्य दिगमरस्य विधुमौघेचन्द्रशेखरस्य सार्द्धमेव अमरं वक्ष्यं अथ

अम्बरं परिदधे विधुमौले
 स्पृष्ट्वेव दशदिग्वसनस्य ॥ १४ ॥
 भीमजामनुचलत् प्रतिवेलं
 संयियंसुरिव राजक्षपोन्द्रः ।

च गगनं परिदधे । अत्र छतदशदिगूपविभागं गगनमुच्यते तेन
 गगनवसनस्येत्यर्थः । किन्तुतं । सदृशत्वं दशाभिर्दीर्घप्रातन्तन्तुभिः
 सह वर्तते तद्भावं अथ च दशभिः सह वर्तमानं तद्भावं दशत्व-
 सङ्ख्यायोगिदिग्विभागोपाधिरेव दशत्वसङ्ख्यायोगित्वं विभ्रत् सद-
 शत्वमुदितभाग्यत्वं विभ्रदिति नलविशेषणं वा । तथा अभ्रव-
 दौचित्याच्छरन्नेघस्येवाभ्रका परिपर्या यस्य शुभ्रतरद्रव्यविशेष-
 स्येव वा । विग्रहा शुभ्रतरा द्युतिर्यस्य अत एव तारं सूक्ष्मतरं
 धवलद्युतिवत् तारश्चेति एकपदं वा अभ्रवद्विग्रहा द्युतिर्यस्य
 तद्भावस्ततातामारात् आदत्ते तद्वज्रतरं वा शरन्नेघवदभ्रक-
 द्रव्यवदा निर्मलाद्युतिर्यासां तादृग्यस्तारका यत्र । यद्वा अ-
 भ्राणि मेघा विग्रन्ति अत एव मेघावृतत्वादद्युतयः कान्ति-
 रहितास्तारका यत्रेति वा । अच्छिन्नं धौतं वस्त्रं परिदध
 इत्यर्थः ईश्वरोऽपि विशिष्टमाकाशमेव वस्त्रे शिवकामयोर्विशे-
 षात् स्पृष्ट्वा युक्ताः । अभ्राणि विग्रन्तीति पक्षे द्वितीयेति योग-
 विभागात् समासः ॥ १४ ॥

भीमजामिति । राजक्षपोष्णं सदाचारनृपाणां मध्ये इन्द्रः
 स नमः उत्तरी यस्त्रोपरितनवस्तस्य परिवेषमिवेष वेष्टनव्याजेन

प्राणमायतवतो जलमध्ये
 मञ्जिमानमभजन्मुखमस्य ।
 आपगा परिवृढोदरपूरे
 पूर्वकालमुचितस्य सुधांशोः ॥ १३ ॥
 मर्त्यलोकमदनः सदृशत्वं
 विभदभ्रविशदद्युतितारम् ।

प्राणमिति । सुवर्णघटितमहापाचस्वतीर्थलोपकल्पितसमन्त-
 ककरकृतावगाहनजलमध्ये । .

गायत्रीं शिरसा सार्द्धं जपेद्वाहतिपूर्विकां ।

प्रतिप्रणवसंयुक्तां चिरयं प्राणसंयमः ॥ इति ।

याज्ञवल्क्योक्तलक्षणलक्षितं प्राणं प्राणायामं आयतवतः
 कृतवतः जलमध्ये मुखं नवीकृत्य कनिष्ठाङ्गुष्ठेन नासामुख्या-
 सनिरोधपूर्व्यं अधमर्पणं कृतवत इति यावत् । एवम्भूतस्यास्य
 नलस्य जलान्तर्वर्त्तिमुखं आपगानां परिवृढस्य स्वामिनः समु-
 द्रस्य उदरपूरे गर्भप्रवाहमध्ये मन्यनात् पूर्वकालं उचितस्य कृत-
 वासस्य सितांशोश्चन्द्रस्य मञ्जिमानं सौन्दर्यमभजत् सागरो-
 दरस्यचन्द्रदृशमभूदित्यर्थः । पुंसिभूत्यस्य प्राणा इत्यमरोक्तेः
 प्राणशब्दस्य वज्रवचनान्तलनियमादेकवचनं चिन्त्यं । आयतवतः
 यमेः ऋवतुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ १३ ॥

मर्त्येति । मर्त्यलोकमदनो नलः दृशदिश एव वसनं यस्य
 तस्य दिग्मरस्य विधुमौलेयश्चन्द्रशेखरस्य सङ्गयेव अमरं यत्नं अथ

शैत्यशैत्यजलदेवतमन्त्र-
 स्वादुताप्रमुदितां चतुराचीं ।
 वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं
 घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवाभूत् ॥ १७ ॥

येदिति व्यासवचनेन वैधस्तानानन्तरं वस्तादिना केशमार्जनस्य
 निषेधात् केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो गलद्यज्जलं जलविन्द-
 वस्त एव मौक्तिकानि दन्ताय यस्याः, यदा जलमौक्तिकानि
 मुक्तावत् स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ताः यस्याः सा एवमूता
 रमणीयदशना तिलकं दधारेति भावः । अन्याऽप्येवंविधा
 तरुणी कश्चिद्भजत इति ॥ १६ ॥

शैत्येति । शैत्येन शैत्येन च जलदेवतं येषां तैरायैः तज्जल-
 देवतं वरुणस्तत्सम्बन्धिभिर्वारुणैर्मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वादुतया म-
 धुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्पर्शशब्दरसलवणस्वस्वविषय-
 लाभेन प्रमुदितां अतितरां मनुष्यां चतुराचीं इन्द्रियचतुष्टयं
 क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसनसमाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य
 घ्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्या असाधारणगुणत्वाज्जले तद-
 सम्भवात् कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवस्त्रापनादिधर्मकर्मासु
 प्रतिषेधादौषाधिकस्याप्यसम्भवात् मोघो निष्फल एव धृतः
 सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन लोभस्तज्जातीयस्पर्द्धा, विगलि-
 तं सत् चतं चेत्यादिसन्ध्याघमर्षणे चुलुकोदकस्पर्शनिषेण
 लि जिघ्रतीति सलिलघ्नं जलाघ्राणं कुर्वन्दिवाभूत्, लोभस-

प्राववार हृदयं स समन्ता-
 दुत्तरोपपरिवेषमिषेण ॥ १५ ॥
 स्नानवारिघटराजदुराजा
 गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।
 केशशेषजलमौक्तिकदन्ता
 तं वभाज सुभगास्रवनश्रीः ॥ १६ ॥

हृदयं मनः अथ च वचःस्यसं समन्तात् प्राववार वधन् पिदधे च ।
 किम्भूतं । यतः प्रतिवेले वारं वारं भीमजामनुलचीकृत्य अनुरा-
 गातिशयाचलदभिमुख धावत् । किम्भूत इव तद्गृह्यं संयिद्यं-
 सुरिव सम्यक् नितरां नियन्तुमिच्छुरिव चणमात्रं तया न
 गन्तव्यमिति गाढं सद्यत्नं कर्तुमिच्छति वा स्तत्यादावेकवा-
 ससः कर्मानधिकारोक्तेरुत्तरीयवस्त्रधारणं युक्तं । अन्योऽप्यन्यत्र
 गमनोत्सुको बलाद्भ्रज्ज्वादिना स्थाप्यते समन्तादिति च पाठः ।
 राजा अपिरित्यक् इति प्रकृति भावः ॥ १५ ॥

स्नानेति । सुभगा मनोहरा अथ च सौभाग्यवती आस्रवन-
 श्रीः स्नानसङ्गीतं वभाज सिषेवे स्नानेन नितरां गुग्गुमे इत्यर्थः ।
 किम्भूता । स्नानार्थं वारि तद्युक्ताः सुवर्णघटास्त एव राजनौ
 उरोजौ कुक्षौ यस्याः सा तथा ऊर्ध्वदृत्ततिर्यग्ध्वज्झाकाराः
 वर्णानां क्रमात्तिलका इति दक्षवचनात् । सलाटे धृतो गौर-
 मृत्तिलकविन्दुर्गङ्गातीरमृद्गोपीचन्दनादिरचितो वर्तुलस्त्रिल-
 फः स एव गौरदृत्तलान्मुखेन्दुर्यस्याः सा तथा हस्तवस्त्रेण मार्ज-

शैत्यशैत्यजलदेवतमन्त्र-
 खादुताप्रमुदितां चतुराचीं ।
 वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं
 घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवाभूत् ॥ १७ ॥

येदिति व्यासवचनेन वैधस्त्वानानन्तरं वस्त्रादिना केशमार्जनस्य
 निषेधात् केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो गलद्यज्जलं जलविन्द-
 वस्त एव मौक्तिकानि दन्ताश्च यस्याः, यदा जलमौक्तिकानि
 मुक्तावत् स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ताः यस्याः सा एवभूता
 रमणीयदग्ना तिलकं दधारेति भावः । अन्याऽप्येवंविधा
 तरुणी कश्चिद्भजत इति ॥ १६ ॥

शैत्येति । शैत्येन शैत्येन च जलदेवतं येषां तैराप्यैः तज्जल-
 देवतं वरुणस्तत्सम्बन्धिभिर्वारुणैर्मन्त्रैः शब्दात्मकैः खादुतया म-
 धुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्य शब्दरसलक्षणस्त्वविषय-
 लाभेन प्रमुदितां अतितरां सन्तुष्टां चतुराचीं इन्द्रियचतुष्टयं
 क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसनसमाधाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य
 घ्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्या अमाधारणगुणत्वाज्जले तद-
 सम्भवात् कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवस्थापनादिधर्मकर्मासु
 प्रतिषेधादौषाधिकस्याप्यसम्भवात् मोघो निष्फल एव धृतः
 सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन लोभस्तज्ज्ञातीयस्पर्द्धा, विगलि-
 तविवेकं सत् सतं चेत्यादिसन्ध्याघमर्षणे चुलुकोदकस्यार्गमिषेण
 सलिलं जिघ्रतोति सलिलघ्नं जलाघाणं कुर्वदिवाभूत्, लोभस्य-

शैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्र-
 स्वादुताप्रमुदितां चतुराचीं ।
 वीक्ष्य भोगधृतसौरभलोभं
 घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवाभूत् ॥ १७ ॥

येदिति व्यासवचनेन वैधस्नानानन्तरं वस्त्रादिना केशमार्जनस्य
 निषेधात् केशेषु शेषं जलं केशप्रान्तेभ्यो गलदज्जलं जलविन्द-
 वस्त एव मौक्तिकानि दन्ताश्च यस्याः, यदा जलमौक्तिकानि
 मुक्तावत् स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ताः यस्याः सा एवमूता
 रमणीयदशना तिलकं दधारेति भावः । अन्याऽप्येवंविधा
 तरुणी कश्चिद्भजत इति ॥ १६ ॥

शैत्येति । शैत्येन शैत्येन च जलदैवतं येषां तैराद्यैः तज्जल-
 दैवतं वरुणस्तत्सम्बन्धिभिर्वारुणैर्मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वादुतया म-
 धुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्पर्शशब्दरसस्पर्शस्वस्वविषय-
 लाभेन प्रमुदितां अतितरां मनुष्टां चतुराचीं इन्द्रियचतुष्टयं
 क्रमेण चक्षुस्त्वक्श्रोत्ररसनममाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य
 घ्राणेन्द्रियं सहजगन्धस्य पृथिव्या असाधारणगुणत्वाज्जले तद-
 ममवात् कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवस्वापनादिधर्मकर्मसु
 प्रतिषेधादौषाधिकस्याप्यममवात् भोगो निष्फल एव धृतः
 सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन लोभस्तज्जातीयसङ्ज्ञा, विगलि-
 तविवेकं सत् चतं चेत्यादिसन्ध्याधमर्षणे चुलुकोदकस्पर्शमिवेण
 सलिलं जिघ्रतीति सलिलघ्नं जलाघ्राणं कुर्वदिवाभूत्, लोभस्य-

प्राववार हृदयं स समन्ता-
 दुत्तरीयपरिवेपमिवेण ॥ १५ ॥
 स्नानवारिघटराजदुरोजा
 गौरमृत्तिलकविन्दुमुखेन्दुः ।
 केशशेषजलमौक्तिकदन्ता
 तं वभाज सुभगाश्रवणश्रीः ॥ १६ ॥

हृदयं मनः अथ च वचः स्पर्शं समन्तात् प्राववारं ववन्ध पिदधे च ।
 किम्भूतं । यतः प्रतिवेले वारं वारं भीमजामनुसूचीकृत्य अनुरा-
 गातिशयाच्चलदभिमुखं धावत् । किम्भूत इव तद्गृह्यं संचियं-
 सुरिव सन्धक् नितरां नियन्तुमिच्छुरिव चण्णमात्रं तया न
 गन्तव्यमिति गाढं सयत्नं कर्तुमिच्छति वा स्रष्ट्यादावेकवा-
 ससः कर्मानधिकारोक्तेरुत्तरीयवस्त्रधारणं युक्तं । अन्योऽप्यन्यत्र
 गमनोत्सुको बलाद्रज्ज्वादिना स्थाप्यते समन्तादिति च पाठः ।
 राजा च धिरित्येक इति प्रकृति भावः ॥ १५ ॥

स्नानेति । सुभगा मनोहरा अथ च सौभाग्यवती आश्रवण-
 श्रीः स्नानलक्ष्मीस्तं वभाज विषेवे स्नानेन नितरां शुशुभे इत्यर्थः ।
 किम्भूता । स्नानार्थं वारि तद्युक्ताः सुवर्णघटास्त एव राजनी
 उरोजौ कुक्षौ यस्याः सा तथा ऊर्ध्वदन्ततिर्यग्ऊर्ध्वपद्माकाराः
 वर्णानां क्रमात्तिलका इति दक्षवचनात् । ललाटे धृतो गौर-
 मृत्तिलकविन्दुर्गङ्गातीरमृद्गोषन्दनादिरचितो वर्तुलस्त्रिल-
 कः स एव गौरदन्तत्वान्मुखेन्दुर्यस्याः सा तथा हस्तवक्षोर्न मार्ज-

शैत्यशैत्यजलदैवतमन्त्र-
 स्वादुताप्रमुदितां चतुराचीं ।
 वीक्ष्य मोघधृतसौरभलोभं
 घ्राणमस्य सलिलघ्नमिवाभूत् ॥ १७ ॥

येदिति व्यासवचनेन वैधस्तानानन्तरं वस्तादिना केशमार्जनस्य
 निषेधात् केशेषु श्रेष्ठं जलं केशप्रान्तेभ्यो गल्लज्जलं जलविन्द-
 वस्त एव मौक्तिकानि दन्ताय यस्याः, यदा जलमौक्तिकानि
 मुक्तावत् स्थूलजलविन्दवस्त एव दन्ताः यस्याः सा एवभूता
 रमणीयदधना तिलकं दधारेति भावः । अन्याऽप्येवंविधा
 तरुणी कश्चिद्भजत इति ॥ १६ ॥

शैत्येति । शैत्येन शैत्येन च जलदैवतं येषां तैरापैः तज्जल-
 दैवतं वरुणस्तत्सम्बन्धिभिर्वारुणैर्मन्त्रैः शब्दात्मकैः स्वादुतया म-
 धुररसतया च जलगतविशिष्टरूपस्य शब्दरसलक्षणस्त्वविषय-
 लाभेन प्रमुदितां अतितरां मनुष्यां चतुराचीं इन्द्रियचतुष्टयं
 क्रमेण चक्षुस्त्वक्ष्योवरसनममाहाररूपां नेत्रादिचतुष्टयीं वीक्ष्य
 घ्राणेन्द्रियं मृदजगन्मस्य पृथिव्या असाधारणगुणत्वाज्जले तद-
 सम्भवात् कर्पूरादिवासितस्य च जलस्य देवस्थापनादिधर्मकर्मासु
 प्रतिषेधादौपाधिकस्वाप्यसम्भवात् मोघो निष्फल एव धृतः
 सौरभे शोभनगन्धे लोभो येन लोभस्तज्जातीयसङ्घा, विगलि-
 तविवेकं सत् सत्तं चेत्यादिसन्ध्याघमर्षणे चुलुकोदकस्पर्शमिषेण
 मल्लिजं जिघ्रतीति सलिलघ्नं जलाघ्राणं कुर्वदिवाभूत्, लोभस्य-

राज्ञि भानुमदुपस्थितयेऽस्मि-
 न्नात्तमम्बु किरति स्वकरेण ।
 भ्रान्तयः स्फुरति तेजसि चक्रु-
 स्खट्टतर्कुचलदर्कवितर्कं ॥ १८ ॥

ह्नाभ्यां विगलितविवेको ह्यविषयेऽपि प्रवर्तते । सन्ध्याघमर्षणं चकारेति भावः । शैत्यं वर्णवाचित्वात् यञ् । चतुराचीं सभा-
 चारे द्विगोरिति (पा० ४।१।२१) ङीप् । खलिलघ्नं आदन्तत्वात् कः ॥ १७ ॥

राज्ञीति । अस्मिन् राज्ञि भानुमतः सूर्यस्योपस्थितये उप-
 स्थानार्थं भ्रान्तं गृहीतमर्थदानसम्बन्धि स्वकरेण स्वपाणिना अर्घ्य-
 दानानन्तरं वा “असावादित्यो ब्रह्म” इत्यादिमन्त्रपूर्वकं जलं
 शिरः परितः स्वपाणिना स्फुरति प्रकाशमाने तेजसि सौरप्रभा-
 प्रसरे मध्ये गलद्दिन्दु क्रमेण किरति सति भ्रान्तयः क्षिप्रोदकस्यैव
 प्रादक्षिण्यपरिभ्रमणानि लोकस्य तदुर्विश्वकर्माणस्तर्कुः प्राणचक्रं
 तत्र घर्षणवशाच्चलतो भ्राम्यतो विष्वक्पतनशीलतेजःकणस्य
 अर्कस्य वितर्कं तद्विषयविशिष्टमूर्धं चक्रुः । प्रकाशमानसौरप्रभा
 मक्षिप्रगलद्दिन्दुजलभ्रमणदर्शनेन विश्वकर्माणां सूर्याः पुनरपि
 प्राणचक्रे धृतः किं । अत एव तत्कणाः पतन्तीति लोकस्य
 तदानीं बुद्धिरभूदित्यर्थः । भानुमदुपस्थितये गृहीतमम्बु स्वक-
 रेण विचिपन् यस्मिन् राज्ञि विषये लोकस्य तदानीं भ्रान्तयो
 नसाङ्गप्रभाप्रसरे प्रकाशमाने सति प्राणचक्रपरिभ्रमसूर्यसभा-

सम्यगस्य जपतः श्रुतिमन्त्राः

सन्निधानमभजन्त कराञ्जे ।

शुद्धबीजविशदस्फुटवर्णाः

स्फाटिकाक्षवलयच्छलभाजः ॥ १८ ॥

वनां लोकस्य चक्रुरिति वा । राज्ञा यदस्य गृहीतं तस्मिन् क्षिप्ते
जले स्फुरति प्रतिफलति रवितेजसि जायमाना भ्रान्तयो भ्रम-
णानि तद्युक्तचरणं चलदर्के धितर्कश्चक्रुः । उत्क्षिप्त्वा आपो वियति,
भ्रमन्त्यः पतन्ति तन्मतिविम्बितेजस्यपि भ्रमणानि जायन्ते तत्रो-
त्प्रेक्षा इति वा । अर्घदानं सूर्योपस्थानञ्च कृतवानिति भावः ।
स्फुरिततेजसीति पाठे नलविशेषणं ॥ १८ ॥

सम्यगिति । श्रुतिमन्त्राः सम्यग् जपतः सावित्र्यादिमन्त्रमा-
वृत्योपांशु उच्चारयतः अस्य कराञ्जे सन्निधानमभजन्त अशो-
भन्त । किम्भूताः शुद्धैरागमोक्तक्रमोच्चारणनिर्गलैर्वह्निवासणा-
दिवीजैः कृत्वा विशदस्फुटाः मात्रादिसाकल्योच्चारणेनासन्दि-
ग्धा वर्णाः अचराणि येषु । अथ च शुद्धेषु वासादिदोषरहि-
तेषु बीजेषु स्फाटिकगुटिकासु विशदो धवलः प्रकटो वर्णः का-
न्तिर्येषां । यद्वा निर्दोषः स्फाटिकबीजान्येव धवलाः प्रकटा
वर्णा अचराणि येषु । तथा स्फाटिकाक्षणां वलयस्य मालाया
द्वलं भजन्ति ते तदाकारेण परिणता भक्त्यतिशयात् मूर्त्तिभूय
तत्पाणिपद्मे वसन्ति स्वेति भावः । उपस्थानानन्तरं सावित्री-
जपञ्च कृतवानिति भावः ॥ १८ ॥

पाणिपर्वणि यवः पुनराख्या-

द्देवतर्पणयवार्पणमस्य ।

न्युप्यमानजलयोगितिलौघैः

स हिरुक्तकरतालुतिलोऽभूत् ॥ २० ॥

पूतपाणिचरणः शुचिर्नोच्चै-

रध्वना नितरपादहतेन ।

पाणीति । अस्य पाणिपर्वणि हस्ताङ्गुलीनां यन्यौ काण्डे
वर्त्तमानो यवाकारः सामुद्रिकलक्षणभूतशुभरेखाविन्यासरूपो
यवो देवतर्पणजले यवार्पणं कर्मभूतं पुनरुक्तमाख्यात् अकरो-
दित्यर्थः । देवतर्पणं हि यवैः क्रियते ते चाङ्गुलीपर्वसु पूर्वमेव
वर्त्तन्ते एतावतैव पौनरुक्तं । तथा न्युप्यमानेन पिबन्धो दीय-
मानेन जलेन योगिभिः सहजचिप्यमाणैः कृष्णतिलौघैः कृत्वा स
नलो हिरुक्तः पुनरुक्तः करतालुतिलः करकमलमध्यवर्त्तिसा-
मुद्रिकलक्षणभूतः सूक्ष्मकालतिलाकारो अद्वो यस्य तादृ-
शोऽभूत् । पिबतर्पणं हि तिलैः क्रियते स च तिलस्तलहस्तमध्ये
वर्त्तन्त एवेति पौनरुक्त्यं ब्रह्मयज्ञदेवपिबतर्पणमपि तेनाकारीति
भावः । आद्यन्तयोर्देवपिबतर्पणयोर्मध्ये वर्त्तमानं चपितर्पणमपि
तेन छतमिति श्रेयं । न्युप्यमानं प्रज्ञादित्वात् सम्प्रसारणं ॥ २० ॥

पूतेति । एष राजा चाभौ ऋषिः श्रुतिधर्माचरणशीलो नलः
देवपूजायुषप्रवेशाचित्यायं पूतं जलच्छालितं पाणिचरणौ येनैव-
भूतः सन् शुचिना गोमयसिन्नेन पवित्रेण तथा नितरस्य नला-

ब्रह्मचारिपरिचारिसुरार्चा-
 वेश्म राजच्छर्पिरेष विवेश ॥ २१ ॥
 कापि यन्नभसि धूपजधूमै-
 र्मेचकागुरुभवैर्भमराणाम् ।
 भूयते स्म सुमनः सुमनःख-
 ग्दामधामपटले पटलेन ॥ २२ ॥

तिरिक्तस्य पादेनाहतेऽन्यचरणस्यर्धदूषितेनेत्यर्थः । ऊच्चैः ऊर्द्धं
 अध्वना सोपानवद्भूमार्गेण । यद्वाऽनितरपादहतेन अत एवोच्चै-
 र्नितरां शुचिनाऽध्वना ब्रह्मचारिण उपनीता द्विजाः परिचारि-
 णो देवसेवाकारिणो यत्र एवभूतं सुरार्चावेश्म सुवर्णादिनिर्मि-
 तमन्त्रसंस्कृतप्रतिमा गृहं देवपूजासम्बन्धिना गृहं विवेश ॥ २१ ॥

केति । यस्य देवपूजागृहस्य नभसि अन्तरावकाशे कापि
 कस्मिन्नपि प्रदेशे सुमनसां देवानां पूजार्थमानिताः सुमनसः
 पुष्पाणि तासां खग्दामानि मालापरम्पराः । यद्वा खजः कण्ड-
 माला दामानि शिरोमास्थानि तेषां धामानि स्थानानि मध्य-
 स्थापितपुष्पवेषुसुवर्णादिपात्राणि तेषां पटले समूहे विषये ते-
 षामुपरिष्ठान् मेचकागरुसमूहैः कृष्णागरुसमुद्भवैर्धूपजैः सौग-
 न्ध्यार्थं रचितैर्धूमोत्पन्नैर्धूमैरेव भमराणां पटलेन गणेन भूयते
 स्म जातं । पुष्पाणामुपरि भमरैर्भावं तथा च धूपजधूमा एव
 तत्स्थाने जाता इत्यर्थः । सुमनसो मालत्याः पुष्पाणां माला-
 परम्परास्तासां स्थानं तद्गन्धितमिति यावत् एवं पटलं वितानं

साङ्गुरेव रुचिपीततमायै-

यैः पुरास्ति रजनीरजनीव ।

ते धृता वितरितुं त्रिदशेभ्यो

यत्र चेमलतिका इव दीपाः ॥ २३ ॥

यत्र तादृशे वा देवानामुपरि पुष्पवितानमपि निवद्धं यचेत्यर्थः ।
देवपूजार्थं उपहृतपुष्पमालापरम्पराणां स्थानभूतं पटलं गृह-
प्रान्तेच्छदिर्यत्र तादृशपदान्तरप्रदेशे देवतागारे हि हृदिः
प्रान्ते । सौरभरामणोपकार्ये पुष्पमाला बध्यन्ते तासामुपरि
धूमा एव भङ्गा जाता इत्यर्थ इति वा । वज्रतरा धूपाः पुष्प-
मालाश्च यत्र सन्तीति भावः । सुमना मालतीजातिरित्यमरः ।
प्रान्तेऽथ पटलं हृदिः ॥ २२ ॥

साङ्गुरेति । यत्र देवगृहे ते दीपा चेमलतिका इव त्रिद-
शेभ्यो वितरितुं धृताः स्थापिताः सन्ति ते के यैः यैर्दीपैश्च
दीप्ता पीतं यत्नं तमो यस्यास्तादृशी सा भूता भविष्यति वा
रजनी रात्रिः साङ्गुरेवोद्भिन्नप्रत्ययतेजोऽङ्गुरसहितेव पुरास्ति
अभूत् भविष्यति वा । तथा यैः कृत्वा कान्था पीततमा अतितरां
पीतवर्णां अत्यन्तगौरा रात्रिः उद्भिन्नप्रत्ययाङ्गुरा रजनीव
हरिद्रेव अभूत् भविष्यति वा । रात्रिः पीतोभूततया हरि-
द्रावत्, प्रदीपकलिकाश्च तदङ्गुरा इवेत्युल्लेखोपमा वा । निशा-
ण्या काशनी पीतेत्यमरः । पीततमा पक्षे सान्तं पक्षे तमवन्तं ।
पुरास्तीति पुरिलुङ् चेति (पा० ३।२।१२२) यावत् पुरेति (पा०
१।२।४) भविष्यति वा छट् ॥ २३ ॥

यत्र मौक्तिकमणेर्विरहेण

प्रीतिकामवृतवर्जिपदेन ।

कुङ्कुमेन परिपूरितमन्तः

शुक्तयः शुशुभिरेऽनुभवन्त्यः ॥ २४ ॥

यचेति । यत्र देवागारे मौक्तिकमणेः प्रियतमस्य विरहेण कर्त्रा
कुङ्कुमस्य स्त्रोद्दीपनहेतुतया प्रीतिस्तया कामं दृतं दत्तं कामेन
कर्त्रा वा दत्तं वहेः पदं दाहकत्वादिरूपोऽधिकारः तद्रूपं चिह्नं
वा यस्य तेन कुङ्कुमेन केसरेण परिपूरितं अन्तर्मध्यभागमनुभ-
वन्त्यो विभाषाः शुक्तयः शुशुभिरे वियोगिन्योऽपि विरहाग्नि-
तप्तं हृदयमनुभवन्ति । कुङ्कुमपूर्णाः शुक्तयो वियोगिन्यो रूप-
केन वर्ण्यन्ते । यद्वा मौक्तिकमणेर्विरहेण उपलब्धिताः शुक्तयः
कुङ्कुमस्य कामोद्दीपने हेतुतया या प्रीतिस्तया युक्तेन कामेन ।
अन्यत् पूर्ववत् । दृतदाहकत्वरूपाधिकारेण कुङ्कुमेन परिपूरितं
अन्तः अनुभवन्त्यः शुशुभिरे इति वा । प्रीतो हि किञ्चित् पदं
ददाति । शुक्तयः विशिष्टेन कुङ्कुमेन उपलब्धिताः सत्यः मौक्ति-
कमणेर्विरहेण पूर्णं मध्यमनुभवन्त्य इव शुशुभिरे इति प्रतीय-
मानोत्प्रेक्षा वा । प्रीतेति पाठे स्त्रोद्दीपकत्वेन प्रीतात् कामात्
वृतवरेण लब्धवर्जिपदं येनेत्यर्थः । मुक्ताफलोत्पत्तिहेतुभूताः
शुक्तयः पुत्रविरहेण मातरो यथा हृदयान्तर्द्दाहं वहन्ति तथा
कुङ्कुमरूपमन्तर्द्दाहं वहन्तः शुशुभिरे इति वा ॥ २४ ॥

अङ्गुचुस्त्रिघनचन्दनपङ्कं
 यत्र गारुडशिलाजममञ्चम् ।
 प्राप केलिकवलीभवदिन्दोः
 सिञ्चिकासुतमुखस्य सुखानि ॥ २५ ॥
 गर्भमेणमदकर्दमसान्द्रं
 भाजनानि रजतस्य भजन्ति ।
 यत्र साम्यमगमन्नमृतांशो-
 रङ्गुरङ्गुकलपीकृतकुक्षेः ॥ २६ ॥

अङ्गेति । यत्र देवागारे अङ्गुचुस्त्रो मध्यवर्ती घनचन्दनपङ्को
 यस्य तत् गारुडशिलाजं अतिनीलस्वलगरुडोद्गारमणिघटितम-
 मञ्चं पात्रं केल्या लोलामात्रेण कवलीभवन् यासीभवन् मुखम-
 ध्यवत्कर्द्वभाग इन्दुर्यस्य तस्य सिञ्चिकासुतमुखस्य राजवदनस्य
 शीतसान्द्रभोजनसुखानि प्राप तत्त्वममभूदित्यर्थः । गारुडमणि-
 पात्राणि यत्र चन्दनभरितानि सन्तीति भावः । अमत्रमिति
 जात्या एकवचनं भवदिन्दोर्भाषितपुस्तकं ॥ २५ ॥

गर्भमिति । यत्र देवागारे एणमदकर्दमेन कक्षरीपङ्केन
 साम्द्रं पूर्णगर्भमध्यं भजन्ति विभ्राणानि रजतघटितानि भाज-
 नानि पात्राणि अङ्गरङ्गुः कलङ्कमृगः तेन कलुपीकृतो मलीगी-
 कृतः कुक्षिर्घस्य तस्यामृतांशोयन्त्रस्य साम्यमगमत् । देवपूजार्थं
 रजतपात्राणि कक्षरीपूर्णाणि यत्र सन्तीति भावः ॥ २६ ॥

उज्जिहानसुकृताङ्कुरशङ्का
यत्र धर्मागच्छने खलु तेने ।
भूरिशर्करकरम्भवलीना-
मालिभिः सुगतसौधसखानां ॥ २७ ॥
खर्व्वमाख्यदमरौघनिवासं
पर्व्वतं कचन चम्पकसम्पत् ।
मल्लिकाकुसुमराशिरकार्पोद्
यत्र च स्फटिकसानुमनुच्चं ॥ २८ ॥

उज्जिहानेति । धर्मेण गच्छने निविडे, अथ च पुष्पकानन-
रूपे यत्र देवपूजार्थं रचितमृष्टे उच्चवर्त्तुलधवलतराणां सुगत-
सौधानां वैदुदेवालयानां वा सखायः सदृशास्तेषां भूरि शर्करा
येषु तेषां करम्भवलीनां दधिसकूपक्षाराणां दध्योदनोपक्ष-
राणां वा मालिभिः पङ्क्तिभिः उज्जिहान उद्गच्छन् सुकृता-
ङ्कुरस्तस्य शङ्का सम्भावना खलु निश्चितं तेने व्यरचि । आस-
दिवने हि आसद्यङ्कुर एवोद्गच्छति तथा धर्मकानने धर्मा-
ङ्कुर एवेति । यत्र शर्करामिश्रितं दध्योदनवल्लियेणय उपक-
ल्पिताः सन्तीति भावः । सुगतसौधसखानां राजेति (पा० ५।
४।६२) टच् ॥ २७ ॥

खर्व्वमिति । यत्र कचन प्रदेशे विकसितचम्पककुसुमानां
सम्पत् उच्चतरपुञ्जः अमरौघाणां निवासभूतं पर्व्वतं मेहं खर्व्वं
द्वसमाख्यत्, सुमेखर्व्वश्चम्पकराशिर्मेरोरुपुञ्चतरो यत्रास्ती-

स्वात्मनः प्रियमपि प्रतिगुप्तिं
 कुर्वती कुलवधूमवजज्ञौ ।
 हृद्यदैवतनिवेशनिवेशा-
 द्यत्र भूमिरवकाशदरिद्रा ॥ २९ ॥
 यत्र कान्तकरपीडितनील-
 यावरश्मिचिकुरासु विरेजुः ।

त्थर्थः । तथा मल्लिकाकुसुमराग्निः स्फटिका एव शिखराणि यस्य
 तं कैलासं पर्वतं अनुचं खर्वं अकार्षीत् । शुद्धतरस्फटिकवर्ण-
 कैलासतुल्यो मल्लिकापुष्पराग्निः कैलासादप्युच्चतरो यचास्ती-
 त्यर्थः । पृथग्व्यात् खर्वानुचपदद्वयं भिन्नमिति ज्ञेयं ॥ २८ ॥

स्वात्मन इति । यत्र हृद्यानां वर्णरसादीनां मनोहारिणां
 देवतासम्बन्धिनां निवेद्यानां पञ्चखाद्याद्युपहाराणां निवेशाद-
 वस्थापनाद्धेतोः तिलमाचावकाशेनापि दरिद्रा रक्षिता भूमिः
 स्वात्मनः प्रियं नखं प्रत्यपि लचीकृत्य गुप्तिं सर्व्वज्ञं सुवर्णरूपं
 गोपनं कुर्वती, शोभनस्य स्वस्य वा देहस्य गोपनं कुर्वती वा,
 तिलमाचमपि प्रदेशं द्रष्टुमददाना सती कुलवधूमवजज्ञौ,
 अवमेने, कुलस्त्रीतुल्याऽभूदित्यर्थः । कुलवधूरपि स्वप्रियं प्रति
 लज्जातिशयात् स्वगरीरं गोपयति । बह्वनि निवेद्यानि यत्र
 स्थापितानि सन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥

यथेति । यत्र वर्त्तमानासु कुट्टिमक्षितिषु चन्द्रकान्तादि-
 मणिसङ्ग्रभूमिषु देवपूजावसरे गाढाणां अस्त्रजडानां जाड्यजडानां

गाढमूर्ध्वविधुतेरनुविम्बात्
कुट्टिमक्षितिपु कुट्टमितानि ॥ ३० ॥
नैकवर्णमणिभूषणपूर्णं
स क्षितिन्दुरनवद्यनिवेद्ये ।
अध्यतिष्ठदमलं मणिपोठं
तत्र चित्रसिचयोच्चयचारौ ॥ ३१ ॥

मूर्ध्वविधुतेः शिरःकम्पस्थानुविम्बात् प्रतिविम्बाद्धेतोस्तश्चाजेन
कुट्टमितानि दृढक्रियमाणचुम्बनादिपरिहारार्थं कामिनीशि-
रःकम्पविलसितानीव विरेजुः । किम्भूतासु । भीमो भीमसेनस्तद्वत्
सूर्यकान्ताश्चन्द्रकान्ता वा तेषां करैः किरणैः पीडिताः पुर-
स्ताद्गन्तुं प्रतिबद्धास्तत्रैव घनीभूता इति यावत् । नीलपावर-
णयो नीलमणिकिरणा एव चिकुराः सुनीला केशा चासां
तासु । कामिन्यो दृढपरिचुम्ब्यमाना प्रियपाणिगृहीता नील-
मणिरशितुल्याः । सुनीलाः केशा चासां । छतकचग्रहाः सत्यः
चुम्बनादिपरिहाराय शिरःकम्पनरूपान् विलासान् कुर्वन्ति ।
मणिबद्धा भूमयो देवसेवका गायकाश्च यत्र सन्तीति भावः
॥ ३० ॥

नेति । स क्षितिन्दुः भूचन्द्रो नलः तत्रोक्तरूपे देवपूजागृहे
अमलं मणिभोरत्नैः खचितं पीठमध्यतिष्ठत् । किम्भूते । नैकवर्णा
मणयो येषु देवार्थं कल्पितैर्नानावर्णैः भूषणैः पूर्णं । तथाऽनव-
द्यानि मोदकादिनिवेद्यानि यस्मिन् । तथा चित्राणां नाना-

सम्यगर्चति नलेऽर्कमद्वयं
 भक्तिगन्धिरमुनाऽकलिं कर्णः ।
 अद्धानद्दयं प्रति चान्तः
 साम्बमम्बरमणिर्निरचैपोत् ॥ ३२ ॥

वर्णानामासुर्यकारिणां देवार्थमानीतानां सिचयानां वस्त्राणां
 उच्चयेन राशिना चारौ रमणीये । मणिपीठं अधिशोडिति
 (पा० १।४।४६) कर्मात्मन् । चार्विति पाठे पीठविशेषणं ॥ ३१ ॥

पञ्चायतनपूजायां प्राथम्येन सूर्यपूजाया विहितत्वात् प्रथमं
 सूर्यपूजामाह । सम्यगिति । नले सूर्यकान्तमणिरूपं सुवर्णादि-
 घटितप्रतिमा रूपं वाऽर्कं समक्श्वातस्मार्तमार्गेण अद्वयं त्वरार-
 दितं सावधानतया चिरकालं अर्चति सति अमुना सूर्येण
 कर्णो राधेयो भक्तिगन्धः अस्या भक्तिर्यस्य तादृश अकलि अच्चा-
 यि, सूर्यभक्तोऽपि कर्णो नलापेक्षया अतिहीन एवेति सूर्येण
 अन्तर्निहित इत्यर्थः । तथा नले अर्कं जनैरर्चति मति अम्ब-
 रमणिः सूर्यः श्रीलङ्गपुत्रं साम्बं अन्तःकरणे अद्धानद्दयं
 प्रति अद्धानद्दयमात्रं निरचैपोत् निश्चितवान् । साम्बेऽपि
 भक्ततया प्रसिद्धेऽप्यल्पश्रद्धावाच्च तु नन्वदत्तवन्तभक्त इति नि-
 श्चिकायेत्यर्थः । उभाभ्यामपि सकाशाच्च नस्य सूर्ये मद्गतो भक्ति-
 रभूदिति भावः । अर्चतोत्यक्षेरादिकादर्चतेः यता । भक्तिगन्धि
 अस्यास्यायां (पा० ५।४।१३६) इति गन्धस्य इत् । द्दयं प्रति
 उपतिना माचार्यं (पा० ९।१।८) इत्ययथोभावः ॥ ३२ ॥

तत्तदर्थ्यमरहस्यजपेषु
 सङ्गयः शयममुष्य वभाज ।
 रक्तिमानमिव शिचितुमुच्चै-
 रक्तचन्दनजबीजसमाजः ॥ ३३ ॥
 हेमनामकतरुप्रसवेन
 त्वम्बकस्तदुपकल्पितपूजः ।

तदिति । तेषामर्थ्यमसम्बन्धिनां रहस्यानां श्रौतस्मार्तम-
 न्त्राणां जपेषु उपांशुमन्त्रावृत्तिषु विषये सङ्गयो जपमालि-
 कारूपः रक्तचन्दनकाष्ठजानां कृतच्छिद्रमणीनां फलमथ्यवर्त्ति-
 बीजानां वा समाजःसमूहः जपतोऽमुष्य नलस्य शयं हस्त वभाज
 सिषेवे । उत्प्रेचते । तत्करे वर्त्तमानं उच्चैरतिशयितं रक्तिमानं
 रक्तत्वं शिचितुमिव । अन्योऽपि शिष्य उपाध्यायं सेवत एव ।
 रक्तचन्दनबीजजपमालिकाजपेन सौरमन्त्राणां शीघ्रफलदत्वात्
 सौरमन्त्रान् रक्तचन्दनमालिकया जजापेत्यर्थः । सङ्गयः एका-
 चत्वान्मयद् ॥ ३३ ॥

इदानीं श्लोकाष्टकेन हरपूजामाह हेमेति । हेमनामकध-
 त्तूरस्य तरोः प्रसवेन विकषितकुसुमेन कृत्वा तेन नलेन उपक-
 ल्पिता पूजा यस्य स त्वम्बको राजितः शृङ्गभे । उत्प्रेचते । कथेव ।
 रतीशं युधि विजित्य बलात् आत्तया गृहीतया कुसुमरूपया
 काहलया धत्तूरपुष्पाकारवाद्यविशेषेणैव, कुसुमकाहलयोपल-
 चित इवेति वा । शराणां कौसुमत्वाद् वादित्राणामपि कौसु-

आत्तया शुधि विजित्य रतीशं
 राजितः कुसुमकाहलयेव ॥ ३४ ॥
 अर्चयन् हरकरं स्मितभाजा
 नागकेसरतरोः प्रसवेन ।

मतया युक्तात् कामकाहलायाः कौसुमत्वमुचितमेव । परा-
 भूतात् कामाहलात् गृहीतया कौसुमकाहलयेव धत्तूरपुष्पेण
 राजत इत्यर्थः । अन्योऽपि शब्दं जित्वा बलाद् गृहीतेन कृत्वा-
 दिवादिना शोभते सौन्दर्येण स्वस्वर्द्धितया स्वस्य शिवभक्ततया
 कामस्य च शिवविरोधित्वात् स्वविरोधिनं स्वामिविरोधिनश्च
 स्वरं रणे जित्वा तस्माद्वलान्त्रलेनैव गृहीतया कुसुमकाहलया
 धत्तूरपुष्पेण कृत्वा नलेन उपकल्पितपूजः शुशुभे । सेवको हि
 स्वविरोधिनं स्वस्वामिविरोधिनश्च रणे जित्वा तच्छत्रवादिवा-
 दिबलाद् गृहीत्वा स्वामिन उपदीकरोति तेन च स्वामी
 शोभते इति वा । प्रियतरेण धत्तूरपुष्पेण च राजा नलः शिव-
 मपूजयदिति भावः । धत्तूरः कनकाहय इत्यमरः । दाद्यभा-
 ण्डविशेषे तु काहलेति विश्वः ॥ ३४ ॥

अर्चयन्निति । स्मितं विकासं भजते स्मितभाक् तेन विक-
 मितेन नागकेसरस्यस्य तरोः प्रसवेन पुष्पेण कृत्वा हरकरं सु-
 वर्षादिपटितदक्षिणामूर्त्यादिशिवप्रतिमापाणिं अर्चयन् पूजायै
 मूलतरं शुभतरं केशरतकुसुमं तत्पाणौ स्थापयन् सोऽयं
 नलः तिरय्या दिग्गः तिर्यग्वर्त्तमानप्राच्यादिदिगृकान्

सोऽयमापयदतिर्यग्वाग्दिक्-
पालपाण्डुरकंपालविभूषां ॥ ३५ ॥
नीलनीररुहमाल्यमयीं स
न्यस्य तस्य गलनालविभूषां ।
स्फाटिकीमपि तनुं निरमासी-
न्नीलकण्ठपदसान्वयतायै ॥ ३६ ॥

अवाच्या अधेदिशः सकाशाच्चान्या अतिर्यग्वाग्दिक् ऊर्द्धा
तस्याः पालो रचको ब्रह्मा तस्य चिरकालघर्षणाद्गतकृत्तिं पा-
ण्डुरं धवलं शिरः तेन ब्रह्मकपालेन कृत्वा विभूषां अलङ्कृतिं क-
पालरूपां विभूषां आपयत् अलभयत् । हरेण ब्रह्मणः पञ्चमं
शिरः क्षिप्तं तन्नायश्चित्तं कुर्वतो हरस्य भिचार्यं करे तिष्ठति
ततश्च तत्प्रतिमायामपि तेन भवितुं युक्तमिति नागकेसरपुष्प-
रूपेण ब्रह्मकपालेन तत्करमलञ्चकारेत्यर्थः । चाम्पेयः केशरो
नागकेसरः काञ्चनाकृत इत्यमरः । हरकरमर्चनापेक्षया कर्म-
त्वम्, पक्षे आप्तेतिर्गत्यर्थत्वादणौ कर्तुर्णौकर्मत्वं । तिर्यग्वागिति
अव्ययं तिर्यग्वाक्कासौ दिक्च वा इति समासः ॥ ३५ ॥

नीलेति । स नलः तस्य हरस्य स्फाटिकनिर्मितामपि तनुं
हरप्रतिमां नीलनीररुहाणां माल्यं माला तन्मयीं गलनालः
कण्ठः तस्य विभूषां भूषणं न्यस्य आवध्य नीलकण्ठवाचकं यत्पदं
तस्य सान्वयतायै श्रुत्वयसाहित्याय नीलः कण्ठो यस्येति सम्बन्ध-
सार्यक्याय निरमासीत् निर्मितवान् । नीलोत्पलमालां कण्ठे

प्रीतिमेष्यति कृतेन ममेह-
 कर्मणा पुररिपुर्मदनारिः ।
 तत्पुरः पुरमतोऽयमधाक्षी-
 धूपस्वरूपमथ कामशरञ्च ॥ २७ ॥

बध्वा स्फाटिकीमपि शिवप्रतिमां नीलकण्ठपदसंहितामकरो-
 दित्यर्थः । कण्ठे एव नीलोत्पलपूजां चकार अन्यत्र तु चन्द-
 नश्चेतपुष्पादिभिः पूजितवानिति भावः ॥ २६ ॥

प्रीतिमिति । पुराणां दैत्यविशेषाणां रिपुस्तथा मदनस्य
 अरिः शिवः मम कृते ईदृशा कर्मणा पुरकामशरदाक्षरूपस्था-
 पारेण प्रीतिमेष्यति प्रसन्नो भविष्यति । अतो हेतोरिव इति बुध्येव
 अयं नलस्तस्य पुररिपोः कामारेः पुरः धूपस्वरूपं अथ च धूप-
 वेपधारिणं पुरं गुग्गुलं अधाक्षीत् ददाह । अथ च तद्दाहानन्तरं
 धूपविशेषरूपं कामशरञ्च ददाह यस्मारिर्यद्रिपुः शरस्य यदये
 येन दह्यते स तस्मिन् प्रीयत एव । शिवभयेन वेपान्तरधारिणं
 'पुरं' दैत्यं कामवाणञ्च मोहनाय ददाहेत्यर्थः । धूपममर्पणान्तां
 शिवपूजामकरोदिति भावः । ईदृशपुष्पपूजां तेन भक्तियुक्तेनापि
 कर्मणा पुररिपुः कामारिः शिवो मम कृते मर्दये मयि विषये
 प्रीतिं न यास्यति एतावताऽपि मनुष्टो न भविष्यति, अतः
 कारणं दिव तदये पुरं कामशरञ्च ददाह । एवं कृते मनुष्टो
 भविष्यतीति धियेति भाव इति वा । पुररिपुर्मदनारिः इति च
 योगक्षेपाच्च प्राधान्याच्च पानरूपं । गुग्गुली कथितः पुर इति

तन्मुहूर्त्तमपि भीमतनूजा-
विप्रयोगमसहिष्णुरिवायं ।
शूलिमौलिशशिभीततयाऽभू-
द्भ्यानमूर्च्छननिमीलितनेत्रः ॥ ३८ ॥
दण्डवद्भुवि लुठन् स ननाम
व्यस्वकं शरणभागिव कामः ।

विश्वः । तत्पुरः शेषपट्टीसमासः । अन्यथाऽव्ययेन सह षष्ठीसमा-
सनिषेधः स्यात् । तदिति लुप्तषष्ठीकविभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं,
पृथक् पदं वा ॥ ३७ ॥

तदिति । तन्मुहूर्त्तं तस्मिन् देवपूजाक्षणेऽपीत्यर्थः । भीम-
तनूजायाः विप्रयोगमसहिष्णुरयं नलः शूलिमौलौ वर्त्तमा-
नाच्छिनेनो भीततयेव त्रिनेत्रध्यानेन यन्मूर्च्छनं एकाग्रता-
लक्षणः प्रलयः तेन हेतुना निमीलिते सङ्कोचितपक्षीकृते
नेत्रे येनैवम्भूतोऽभूत् । विरहिताद् हरशिरश्चन्द्रदर्शनस्य नि-
तरां सन्तापकारित्वमिमां ध्यानमूर्च्छनव्याजेन नेत्रे निमीलि-
तवानित्यर्थः । पूजानन्तरं शिवस्य ध्यानं चकारेति भावः ।
शूलधारिणाऽपि यः शिरसि धृतः तस्मादधिकभयं सूचयितुं
शूलपदं प्रायोजि । तन्मुहूर्त्तं कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे (पा०
१।३।५) इति द्वितीया । विप्रयोगं न लोकेति (पा० २।३।६६)
षष्ठीनिषेधाद्वितीया ॥ ३८ ॥

दण्डवदिति । स नलो दण्डेन तुल्यं साष्टाङ्गयोगेन भुवि

आत्मशस्त्रविशिखासनवाणान्
 न्यस्य तत्पदयुगे कुसुमानि ॥ ३९ ॥
 त्व्यम्बकस्य पदयोः कुसुमानि
 न्यस्य सैष निजशस्त्रनिभानि ।
 दण्डवद्भुवि लुठन् किमु काम-
 स्तं शरण्यमुपगम्य ननाम ॥ ४० ॥

लुठन् सन् अभ्यक्तं ननाम । किं कृत्वा । तस्य हरस्य पदयुगे
 पुष्पाञ्जलिदानार्थमञ्जलिना धृतानि कुसुमानि न्यस्य समर्थम् ।
 ततोऽप्रेक्षते । तान्येव कुसुमानि आत्मनः शस्त्रं खड्गादिं, विशि-
 खासनं धनुः, वाणान् खड्गस्तभृतानि पुष्पाणि तस्य हरस्य पद-
 युगे न्यस्य समर्थं शरणभाक् काम इवाद्यप्रसूतिशस्त्रं न धार-
 यामि दामोऽस्मि मच्छस्त्राणि त्वमेव गृहाणेत्यादिवचनपूर्वकं
 शरण्युगसमीपे खड्गस्त्याणि कुसुमानि परित्यज्य दण्डवद्भुवि
 लुठन् सदा रचेत्यादि वदन्, शरणं रक्षितारं शिवमेव भज-
 मानो रूपसाम्यात् काम इव ध्यानानन्तरं पुष्पाञ्जलिदानपूर्वकं
 भक्त्यतिशयेन दण्डवत् प्रणाममकरोदित्यर्थः । विशिखासनं
 तूषीरं वा । अन्योऽपि शरण्यगत एवमेव करोति ॥ ३९ ॥

व्यसक्तोति चेपकः । सैष इत्यत्र सोऽपि सोऽपि चेदिति (पा०
 १।२।२४) सुलोपः । पूर्वश्लोकोक्त एवार्थः ॥ ४० ॥

व्याप्तस्य शतरुद्रियजप्तौ
पाणिमस्य नवपञ्चवलीलं ।
मृङ्गभङ्गिरिव रुद्रपराक्ष-
त्रेणिराश्रयत रुद्रपरस्य ॥ ४१ ॥
उत्तमं स मच्चति स्म मद्योमृत्
पूरुषं पुरुषस्तुक्त्विविधानैः ।

व्याप्तेति । रुद्रशब्दात् परेषां पञ्चादुच्चार्यमाणानां रुद्रा-
चाणामित्यर्थः । रुद्रः परो दैवतं येषां वा रुद्रपराः शिवभक्ताः
तत्सन्धिनः तैर्धार्यमाणानामिति यावत् । तादृशानाञ्च अ-
चाणां मणीनां श्रेणिमाला मृङ्गभङ्गिर्भ्रमरपङ्क्तिरिवास्य नलस्य
नवपञ्चवलीला यस्य तत्सदृशमित्यर्थः । एवंविधं पाणिं करं
आश्रयत, निषेवे । किन्भूतस्य । रुद्रपरस्य शिवभक्तस्य अत एव अतं
रुद्रा देवता अस्य, शतरुद्रसन्धिनः शतरुद्रियमञ्जस्य “नमस्ते”
इत्यादिशिवस्तुक्तस्य जप्तौ जपे विषये व्याप्तस्य सव्यापारस्य,
रुद्राचाणां रुद्रप्रियत्वान् नमस्त इत्यादिषडङ्गरुद्रजपं रुद्रा-
क्षत्रपमालया चकारेत्यर्थः । मृङ्गमालाऽपि नवपञ्चवं सेवते ।
शतरुद्रियेत्यत्र शतरुद्राद्वयेति वक्तव्यात् (पा० ४।२।१८ वा०)
घः । जप्तौ तितुवेति (पा० ७।२।८) इङ् निषेधः । “पद्माक्षैश्चैव
रुद्राक्षैः” इत्यादि हारीतोक्तो हरीोक्तश्च जपमालाविधिर्द्रष्टव्यः ।
अणिमादिभिर्द्वये पद्माक्षैश्चैव रुद्राक्षैरिति ज्ञातव्यं ॥ ४१ ॥

उत्तममिति । स मद्योमृत्तलः उत्तमं पूरुषं पुरुषोत्तमं

द्वादशापि च स केशवमूर्त्तौ-
द्वादशाक्षरमुदीर्य ववन्दे ॥ ४२ ॥

पुरुषसूक्तस्य सहस्रशीर्ष्यादिषोडशर्चा विधानैरनुष्ठानप्रकार-
विशेषैः ।

“दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ।

अर्चितं स्वाञ्जगदिदं तेन सर्वं चराचरं ॥

आनुष्टुभस्य सूक्तस्य चिष्टुभस्यस्य देवताः ।

पुरुषो यो जगद्भोजमृषिर्नारायणः स्मृतः” ॥

तथा । “ॐकारपूर्वकैश्चैव सर्वैर्मन्त्रैः पृथक् पृथक् ।

आवाहनासनं पाद्यमर्घ्यमाचमनीयकं ॥

स्नानं वस्त्रोपवीतञ्च गन्धमाख्यादि च क्रमात् ।

धूपं दीपञ्च नैवेद्यं नमस्कारं प्रदक्षिणं ।

षोडशोद्वासनं कुर्यादेष नारायणो विधिः” ॥

इत्यादिसतिवाक्यविहितप्रत्यृक्क्रमं निर्दिष्टषोडशोपचारैर्महति-
स्य अपूजयत् । तथा स नलः “यवादेसुवातेवगभमोभन” इति
युक्कमोक्तं द्वादशाक्षरं वासुदेवमन्त्रं वैष्णवागमोक्तक्रमेण उदीर्य
सम्यगुच्चार्य द्वादशापि केशवसम्बन्धिनीर्मूर्त्तौ वैष्णवो द्वादशा-
क्षरामशिलामूर्त्तौ विवन्दे तुष्टाव प्रणनाम वा ता अयपूजय-
दिति भावः ।

“शिला द्वादश भो वैष्णव शालयामममुद्भवाः ।

विधिवत् पूजिता येन तस्य पुण्यं वदामि ते ॥

कोटिद्वादशल्लिङ्गैस्तु पूजितैः स्वर्णपद्मजैः ।

यस्याद्वादशकल्पेषु दिनेनैकेन तद्भवेत्” ॥

इति विष्णुपुराणादिति भावः । पूर्वोक्तद्वादशाक्षरमुच्चार्य द्वादशमह्लाका अपि केशवसम्बन्धिनीर्भूर्त्तिः सामर्थ्यादेतन्मन्त्राक्षरक्रमसूचिताः । “ॐ केशवाय धात्रे नमः” इति प्रकारेण

“द्वादशादित्यसहिता मूर्त्तिर्द्वादश विन्यसेत् ।

केशवाद्याः क्रमाद्देहे वक्ष्यमाणविधानतः ॥

सल्लाटे केशवं धात्रा कुचौ नारायणं पुनः ।

अर्यम्या इदि मित्रेण माधवं कण्ठदेशतः ॥

वसुपेन च गोविन्दं पुनर्दक्षिणपार्श्वके ।

अंशुना विष्णुमंसखे भगेन मधुसूदनं ॥

गले विवस्वता युक्तं त्रिविक्रममनन्तरं ।

वामपार्श्वस्थमित्रेण वामनाख्यमयांसके ॥

पुण्या श्रीधरनामानं गले पर्जन्यसंयुतं ।

हृषीकेशाक्षयम्पृष्ठे पद्मनाभं ततः परं ॥

तद्वा दामोदरं पश्चाद्विष्णुना ककुदि न्यसेत् ।

द्वादशार्णमहामन्त्रं ततो मूर्द्ध्नि प्रविन्यसेत्” ॥

द्वादशाक्षरमन्त्रगर्भितमिति ज्ञातव्यं । इति प्रकारान्तरमागमोक्तं द्रष्टव्यं । मन्त्रीयानिति पाठे नितरामागमशास्त्रकोविदः परमभक्त्येत्यर्थः । पुरुषाः पूरुषा नराः, इत्यमरः ॥ ४२ ॥

मल्लिकाकुसुमदुण्डुभकेन
 स भ्रमीवलयितेन कृते तं ।
 आसने निक्षिप्तमैक्षत साक्षात्
 कुण्डलीन्द्रतनुकुण्डलभाजं ॥ ४३ ॥
 मेघकोत्पलमयी वलिबन्धु-
 स्तद्वलिस्त्रगुरसि स्फुरति स्म ।

कथमपूपुजदित्याह । मल्लिकेति । स नलो भ्रमीभिर्भ्रम-
 णैर्वेद्यनैर्वलयितेन वलयाकारोभूतेन मल्लिकाकुसुमसम्बन्धिना
 दुण्डुभकेन निर्विपनिष्कणसूलराजिसल्लुख्येन घनसूलतरदाम्ना
 कृत्वा नलेनैव कृते रचिते आसने निक्षिप्तं स्थापितं तं पुरुषो-
 त्तमं साक्षात् तत्ततः कुण्डलिनीं चक्षुःश्रवणमिन्द्रः श्रेयस्तस्य
 तनुः शरीरं तस्य कुण्डलं पुष्कवेष्टितवलयाकारशरीरभागं तद्ग-
 जत इति कुण्डलाकारे श्रेयशरीरे वर्त्तमानमिवैषत । दुण्डुभस्य
 विफणतया साम्यात् सूलघनतरे पुष्पदानि दुण्डुभपदं लाक्ष-
 णिकं । दुण्डुभप्रतिकृतिर्दुण्डुभकः । इवेति प्रतिकृताविति (पा०
 ५।१।८५) कन् । दुडि निमज्जने दुण्डतीति दुण्डुभ इत्यौणा-
 दिकः शृणोदरादिर्वा ॥ ४३ ॥

मेघकेति । मेघकोत्पलानि श्रीलोत्पलानि तस्यां तेन
 नलेन समर्पिता वलिखक् पूजामाप्ता वलिबन्धुः वलेर्वन्धनका-
 रिणः श्रीविष्णोरुरसि स्फुरति स्म, अशोभत । उल्लेखते । कौ-
 तुभाख्यमणेः समन्धि कुट्टिमं कौस्तुभमणिवद्धा भूः वक्षोऽलघणं

कौस्तुभाख्यमणिकुट्टिमवास्तु-

श्रीकटाक्षविकटायितकोटिः ॥ ४४ ॥

स्वर्णकेतकशतानि स हेम्नः

पुण्डरीकघटनां रजतस्य ।

मालयाऽरुणमणैः करवीरं

तस्य मूर्द्धि पुनस्तुतमकार्षीत् ॥ ४५ ॥

तद् वास्तु वसतिस्थानं यस्यास्तस्या त्रियः कटाक्षाणां विकटा-
यितानि विस्तारान्नीलतरनेत्रगोत्रकवक्रविस्फुरितकिरणास्तेषां
कोटिः परम्परेव । नीलोत्पलमालायाः वचस्येव वर्त्तमानत्वात्
तत्रैव च लक्ष्म्या अपि वर्त्तमानत्वात् शम्भं । तत्कटाक्षविकटा-
यितकोटिरिव अशोभत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । वलिवन्धुः
द्वनि पूर्व्वेण द्वितीयेति योगविभागात् समासः । विकटायितं
आचारकिबन्धत्वाद्भावे निष्ठा ॥ ४४ ॥

स्वर्णेति । स नलः तस्य पुरुषोत्तमस्य मूर्द्धि हेम्नः सुवर्णघटि-
तपुष्पाणां मालया कृत्वा स्वर्णकेतकोपुष्पाणां शतानि, तथा रज-
तस्य रुण्यघटितपुष्पाणां मालया कृत्वा पुण्डरीकाणां मिताभो-
जानां घटनां समर्पणां, तथाऽरुणमणैः समर्पितमाणिक्यपद्मरा-
गादिरक्तवर्णमण्डोनां मालया च कृत्वा करवीरपुष्पाणि यत्तत्
सर्व्वं पुनस्तुतमकार्षीत् । सुवर्णेनान्येनैव पूजायाः सिद्धत्वात् स्वर्ण-
केतकादिनिरर्थकं चकारेत्यर्थः । स्वर्णकेतकादिभिः सुवर्णघटि-
तपुष्पादिभिश्च श्रीपुरुषोत्तमसमपूजयदिति भावः । विष्णुपूजायां

नात्पभक्तवलिरन्ननिवेद्यै-

स्तस्य चारिणमदेन सं कृष्णः ।

शङ्खचक्रजलजातवदर्चः

शङ्खचक्रजलपूजनयाऽभूत् ॥ ४६ ॥

कमलकरवीरजपावाण्युप्यव्यतिरिक्तानां रक्तपुष्पाणां निवेधः ।
गृहारोपितकरवीरकुसुमपूजानिवेध इत्यविरोधः । पुनरुक्तं
नपुंसकमनपुंसकेन (पा० १।२।६६) इत्येकशेषैकवद्भावौ ॥ ४५ ॥

भाष्येति । स पुरुषोत्तमः तस्य नलस्यान्ननिवेद्यैः तेन सम-
र्पितैर्नानाविधैर्दानानामुपचारैः कृत्वा नात्पोऽतिमहान् भक्त-
वलिः, औदनोपचारो यस्य, अथ च अतिमहान्भक्तः यद्वापरो-
वलिर्वैरोचनिर्यस्यैवभूतोऽभूत् । तथा नलसमर्पितेन चारिणम-
देन कस्यर्था कृष्णवर्णोऽयं च कृष्णनामाऽभूत् । तथा हेम-
दयादिवद्भुदचिणावर्त्तादिशङ्खानां चक्रं समूहस्तत्र स्थितेन
जलेन कृत्वा या पूजना अभिषेकार्घ्यदानादिरूपा तथा कृत्वा
शङ्खचक्रजलेन जातवती सम्यन्त्राऽर्चा पूजा यस्य, अथ च शङ्खः पा-
ञ्चजन्यः, चक्रं सुदर्शनं जलजातं पद्मं तानि निवेद्यन्ते यस्यास्ता-
दृशी शङ्खचक्रपद्मयुक्ताऽर्चा प्रतिमा यस्यैवभूतोऽभूत् । पुरुषो-
त्तमसम्यन्त्रिणामेतेषां शब्दानामन्वर्थत्वं । एतत्कृतान्ननिवेद्यादि-
समर्पणेन हृदानीमभूदित्यर्थः । एतच्चिवन्धना एवास्त्य एताः
सञ्ज्ञा इति वा । अथ प्रतीयमानान्मेवा । प्रतिष्ठतिरर्चा पुंभि-
रित्यमरः । नात्पेति न समासः । चारिणेऽपि सम्यन्त्रेऽण् ॥ ४६ ॥

राज्ञि कृष्णलघुधूपजधूमाः
 पूजयत्यहिरिपुध्वजमस्मिन् ।
 निर्ययुर्भवधृता भुजगा भी-
 दुर्यशो मलिनिता इव जालैः ॥ ४७ ॥
 अर्घनिस्वमणिमाख्यविमिश्रैः
 स्मेरजातिमयदामसहस्रैः ।
 तं पिधाय विदधे वज्ररत्न-
 क्षीरनीरनिधिमग्नमिवैषः ॥ ४८ ॥

राज्ञीति । कृष्णलघु कृष्णागुरुः तस्य धूपजधूमा धूपकरण-
 सम्बन्धिनो धूमा अस्मिन् राज्ञि नले ऽहिरिपुर्गुरुडो ध्वजे यस्य
 तं गरुडध्वजं धूपोपचारेण पूजयति सति जालैर्गवालैर्वह्निर्नि-
 र्ययुः । उत्प्रेक्षते । भीरेव दुर्यशो गरुडासक्तिः भयजन्येन अयश्च वा
 स्वतो धवलतरा अपि मलिनिताः श्यामीकृता देवतागारस्थि-
 तेन भवेन हरेण स्वदेहे भक्षणत्वेन धृता वासुकिप्रमुखा भुजगा
 इव । अयमस्माद्रिपुकेतुं याजयति, अतो रिपुनिकटे स्थातुमश-
 क्यमिति हराश्रिताः सबला अपि सर्पा दुर्यशोमलिनिता इव
 दण्डायमानकृष्णागुरुधूमव्याजेन जालैर्निर्ययुरित्यर्थः । अन्योऽपि
 भीमलिनी जालादिद्वारेण निर्गच्छति । अगुरुपर्यायो लघुशब्दः
 तेन कृष्णागुरुरित्यर्थः ॥ ४७ ॥

अर्घेति । एष नल अर्घेन, मूख्येन निखा दरिद्रास्तेषां
 अत्युत्तमानां मणीनां माख्यैर्मांसाभिर्विमिश्रैः स्मेरजातिम-

अक्षसूत्रगतपुष्करबीज-
 श्रेणिरस्य करसङ्करमेत्ये ।
 शौरिस्तुक्तजपितुः पुनरापत्
 पद्मसद्गच्चिरवासविलासं ॥ ४६ ॥

यदा मम हस्तैर्विकसितमालतीकुसुममालासहस्रैः तं पुरुषोत्तमं
 पिधाय आच्छाद्यैव बह्वनि रत्नानि यस्मिन् एवम्भूतो यः क्षीर-
 नीरनिधिस्तु च मग्नमिव विदधे चकार । मध्ये मध्ये मणि-
 मालाभिर्मध्ये पुष्पमालाभिः सवेद्य बह्वरत्नक्षीरसमुद्रशायिन-
 मिव चकारेत्यर्थः । रत्नस्थाने रत्नान्येव क्षीरस्थाने च तानि
 दामानि ते राशिभिः पर्यपूर्णजदिति भावः । समृद्धतिशयो
 भक्त्यतिशयस्य सूचितः । बह्वनि रत्नानि क्षीराणि च यस्मिन्
 स चासौ निधिस्तेति वा ॥ ४८ ॥

अस्तेति । अक्षसूत्रजपमालां तां गताभि प्राप्तानि तत्र वि-
 द्यमालानीति यावत् । ईदृशानि यानि पुष्करबीजानि कमल-
 बीजानि तेषां श्रेणिः पद्माक्षरचिता जपमालिका शौरिस्तुक्त-
 जपितुः “विष्णोर्नुक” इत्यादिविष्णुस्तुक्तजपशीलस्य अस्य नलस्य
 करसङ्करं पाणिपद्ममन्थमेत्य प्राप्य पुनरपि पद्मरूपे मग्ननि
 स्तृष्टे चिरं वासः स्थितिस्तेन कृत्वा यो विलासः शोभा त
 आपत्, प्राप । विष्णुमन्त्रा हि पद्माक्षमालया जप्यन्ते नलक-
 रस्य पद्मसदृशः तत्त्वमन्त्रात् पद्माक्षमाला पुनरपि पद्मसद-
 निवासं प्राप्तेवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । पुष्कराशोरुहाणि चेत्य-

कैटभारिपदयोर्नतमूर्द्धा
सञ्ज्ञिता विचर्किलस्रगनेन ।
जङ्गुजेव भुवनप्रभुणाऽभात्
सेविताऽनुनयताऽऽयतमाना ॥ ५० ॥

मरः । जपितुः ताच्छीले हनि द्वितीयेति योगविभागात् पूर्वेषु
समासः ॥ ४८ ॥

कैटमेति । अनुनयता अर्थादात्मानमेव चरणसमीपं प्राप-
यता भुवनप्रभुणा लोकनाथेन नतमूर्द्धा नम्रशिरसा प्रणामल-
क्षणं षोडशमुपचारं कुर्वता अनेन नखेन कैटभारेः श्रीविष्णोः
पदयोः सञ्ज्ञिता पुष्पाञ्जलितेन समर्पिता आयतमाना अति-
दीर्घा विचर्किलस्रक् मलिकामाला जङ्गुजा गङ्गेवाभात् । चर-
णसम्बन्धादितिदैर्घ्याद्भवन्नतरत्वाच्च गङ्गेव शृङ्गुभ इत्यर्थः । सा-
येवंविधा । अथ च अन्याऽपि मानिमी नायिका एवंविधा प्रिये-
णैवमनुनीयते । अथ च भूलोकं प्रति गमनार्थं यतमाना
सप्रयत्ना अतएवानु पश्चान्नयता परावर्त्य पुनरपि ब्रह्मलोकं
प्राप्य पुनरुत्थागन्तव्यमिति प्रार्थयमानेन नतमूर्द्धा लोकनाथेन
ब्रह्मणा सेविता जाङ्गुजीव । भुवनप्रभुणा रुद्रेण वा उक्तविशेष-
णविशिष्टेन जलप्रभुणा वरुणेन समुद्रेण वा सेवितेति वा ।
प्रणामान्तां षोडशोपचारपूजां समापयदिति भावः । स्रुते
विचर्किलो मल्लोप्रभेदे मदनेऽपि चेति विश्वः ॥ ५० ॥

खानुरागमनघः कमलायां
 स्रक्ष्यन्नपि हृदि न्यसनेन ।
 गौरवं व्यधित वागधिदेव्याः
 श्रोत्रोर्ध्वनिजकण्ठनिवेशात् ॥ ५१ ॥
 इत्यवेत्य वसुना वज्रनाऽपि
 प्राप्नुवन्न मुदमर्चनया सः ।
 भक्तिमौक्तिकमयैरथ चारै-
 र्भक्तिमैहत हरेरुपचारैः ॥ ५२ ॥

स्वेति । इतीति युगं । स नलः इति पूर्वोक्तं श्रीविष्णोर-
 भिप्रायमवेत्य श्रान्ता वज्रनाऽपि वसुना स्पर्शमणिवसनादिना
 लक्ष्मीस्थानोयेन समर्थितेन कृता या अर्चना तथा मुदं न
 प्राप्नुवन् हर्षमलभमानः । अथ पश्चात् सूक्तैर्यै सरस्वतीभक्त्य-
 दवन्धास्तद्रूपाणि मौक्तिकानि तन्नायैर्चारैरेकावल्यादिचारैरेव
 उपचारैः पूजनैः कृता भक्तिमैहत तेन हरेर्भक्तिर्मैहती कृते-
 त्यर्थः । सम्यग्वैदिकपूजनं कृत्वा श्रीपुरुषोत्तमदम्भावतारादि-
 स्मृतिं प्रारम्भ इति भावः । इति किम् । न विद्यते अघं दुःखं
 पापं दारिद्र्यञ्च यस्मात् सोऽनघः पुण्यशोकः श्रीविष्णुः हृदि
 न्यसनेन स्थापनेन कृत्वा कमलायां लक्ष्मीं विषये स्रक्ष्यानु-
 रागं प्रेमभरं तां प्रति लोकं प्रति वा स्रक्ष्यन्नपि श्रीशृङ्गा-
 न्निजशब्दयादूर्ध्वमुपरिभागे वर्त्तमानो निजकण्ठस्तत्र निवेशात्
 स्थापनास्तेतोः वागधिदेव्याः सरस्वत्या गौरवं व्यधित वज्रम-

दूरतः स्तुतिरवाग्विषयस्ते
रूपमस्मादभिधांस्तव निन्दा ।
तत् क्षमस्व यदहं प्रलपामि-
त्युक्तिपूर्वमयमेतद्वोचत् ॥ ५३ ॥

ज्ञानमल्लत । अन्योऽपि राजादिः एकां प्रियामधोभागे स्थाप-
यन्नालिङ्गनादिना सम्भावयन्नन्यां तत्सपत्नीं प्रियतमां तदी-
यगृहसोर्द्धदेशे स्थापयन् कण्ठाश्लेषञ्च कुर्वन्सस्या गौरवं क-
रोति । तथा विष्णोर्वक्षसि लक्ष्मीः तिष्ठति तदुपरिभागे
कण्ठे सरस्वती तिष्ठति विष्णोः सरस्वत्यां गौरवमधिकमिति
ज्ञात्वा सरस्वत्या कृत्वा स्तुतिञ्चक्रे इत्यर्थः । मौक्तिकरूप-
सूक्तैर्नैर्मल्यं सूच्यते । स्तुत्या नलस्य भक्त्यतिशयश्च ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥

स्वमौद्धत्यं परिहरन् स्तुतिमाह । दूरत इति । अयं नलः
इत्युक्तिपूर्वं यथातथा पूर्वमेवमुक्त्वा एतद्वक्ष्यमाणप्रकारमवो-
चत् । इति किं । हे स्वामिन् ते तव स्तुतिर्दूरतो नितरां
अवाग्विषयो वाचामगोचरो यतस्तव रूपं “यतो वाचो निव-
र्त्तन्ते” इत्यादि श्रुतेरर्याद्गोचरो नेति मदीया स्तुतिः कथङ्कारं
कर्तुं शक्या स्वरूपकथनेऽप्यशक्यत्वात् तव स्तुतिरप्यशक्यकरणैते-
अत एवास्माभिः कृताऽभिधा भवद्गुणवर्णनविषया वाणी तव
निन्दैव । अत्यन्ताल्पकस्तावकत्वादवागोचरस्यापि वा गोचर-
करणाच्चेत्यर्थः । एवं सत्यपि मूर्खतया यदहं प्रलपामि स्वरू-

स्वप्रकाश जड एष जनस्ते
 वर्णनं यदभिलष्यति कर्तुं ।
 नन्वहर्षतिमद्भः प्रति स स्था-
 न्न प्रकाशनरसस्तमसः किं ॥ ५४ ॥
 मैव वाङ्मनसयोर्विषयो भू-
 स्त्वा पुनर्न कथमुद्दिशतां ते ।

पाशानान्निरर्थकं वदामि तत् क्षमस्वेति । प्रज्ञापामोत्यनेन नि-
 तरामनौद्धत्यं सूचितं ॥ ५३ ॥

स्वेति । ननु हे स्वप्रकाश सूर्यादिवत्प्रकाशान्तरनिरपेक्ष
 परमात्मन्, एष मल्लघणो जडोऽविद्याच्छादितचैतन्यो जनस्ते
 वर्णनं कर्तुं यदभिलष्यति सोऽहर्षतेः सूर्यस्य महस्तेजः प्रति
 लब्धोद्धत्य सूर्यतेजोऽहं प्रकाशयिष्यामीति तमनोऽन्धकारस्य
 प्रकाशने रसोऽनुरागः किं न स्यात्, अपि तु स्वप्रकाशस्य तव
 वर्णनं जडस्य ममाभिलाषः सूर्यतेजःप्रकाशने तमसोऽभिलाष
 इवात्यन्तमनुचित एवेत्यर्थः । आत्मा स्वप्रकाश इति वेदान्त-
 सिद्धान्तः ॥ ५४ ॥

ननु यदि त्वं जडो मदीयं स्वरूपं न जानासि तर्हि तदीये
 वाङ्मनसो कथं मत्परायणे इत्याशङ्कं परिहरन् सत्यवमरं
 दातुमाह । मैवेति । हे भगवन् त्वं “यतो वाचो निवर्त्तन्ते
 अप्राप्य मनसा सह” इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यादाङ्गानसयोर्विषयो
 गोचरो भव भूः ताभ्यां यक्षीतुं न शक्यम एव यद्यपि तथापि ते

उत्कचातंकयुगस्य घनः स्यात्
 तप्तये घनमनाप्नुवतोऽपि ॥ ५५ ॥
 कृद्गमत्स्यवपुपस्तव पुच्छा-
 स्फालनाञ्जलमिवोद्धतमब्धेः ।

वाञ्छनमे पुनस्त्वां कथं नोद्दिशतां, अपि तु अविषयमपि त्वामु-
 द्दिश्य प्रवर्त्ततामेवेत्यर्थः । दृष्टान्तमाह । अतिदूरवर्त्तितात्
 घनं मेघं अनाप्नुवतोऽलभमानस्यापि उत्कस्य जलार्थमुत्कण्ठि-
 तस्य चातकस्य स्त्रीपुंसयुगस्य घनो मेघो जलदानेन तप्तये स्या-
 देवेति दृष्टान्तेन अविषयोऽपि भवान् स्तुतो ध्यातश्च मोक्षहेतुः
 स्वयमेवानुपश्यतीति तव स्तुतिं कर्त्तुं युक्तमेवेति भावः । वा-
 ञ्छनस्योः अवतुरेत्यादिना (पा० ५।४।७७) बाधुः ॥ ५५ ॥

इदानीं प्रथमं मत्स्यावतारं स्तोतुमाह । कथ्येति । हे चरे
 शङ्खासुरापहतवेदोद्वरणरूपेण कथ्यना मत्स्य एव वपुर्यस्य
 तस्य तव पुच्छेनास्फालनादाघातादूर्ध्वमुद्धतं चित्रमुच्छलितं
 अग्नेः सागरस्य जलमेव गगनाङ्गणस्य सङ्घातं सम्बन्धात् शैत्यं
 धवलतामेत्य प्राप्य विबुधालयस्य स्वर्गस्य गङ्गा मन्दाकिनी
 आविरस्ति प्रकटीभवति । तदेव जलं मन्दाकिनीभूय गगने
 स्फुरतीत्यर्थः । वेदरक्षणद्वारा लोकानुग्रहार्थमेव त्वया तप्त-
 च्छरीरं धार्यते इति भावः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयं । शैत्यमेवेति
 वाऽन्वयः । “यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत”
 इत्यादिश्रीकृष्णवचनमेव कदापदेन सूचितं । सागरोदकस्याश्रयो-

शैत्यमेत्य गगनाङ्गणसङ्गा-
 दाविरस्ति विबुधालयगङ्गा ॥ ५६ ॥
 भूरिदृष्टिधृतभूवलयाणां
 पृष्ठसीमनि किणैरिव चक्रैः ।
 चुम्बिताऽवतु जगत्क्षितिरक्षा
 कमण्डलु कमण्डलव मूर्त्तिः ॥ ५७ ॥

पाथिकतया . प्रतिभासमानस्यापि गगने चिन्नतया निरुपाधिकं
 शुक्लमेवापां रूपं प्रकटितमित्यनेनातिस्थूलतरशरीरवत्त्वं सूचितं ।
 नदी चाद्यापि तथैव तिष्ठति न लभः पततोति सामर्थ्यातिशयः
 सूच्यते । यद्यपि नलः शैव इति प्रथा तथापि शिवस्य विष्णु-
 भक्त्वाद्विष्णुस्यैव च शिवस्य प्रीतिमन्त्रवादैकरूपाच नलस्य
 विष्णुस्युत्तिकरणं श्रीधर्मस्य च परमवैष्णवत्वात् पुरुषोत्तमस्य-
 तिनिबन्धनं युक्तमेवेति न काचिदनुपपत्तिः । अत एवोपसंहा-
 रेऽपि . हरिहरं परिपूज्येत्युक्तं ॥ ५६ ॥

कूर्मं वर्णयति ॥ भूरोति । हे भगवन् तव कमण्डलुञ्चा
 मूर्त्तिर्जगदवतु । किम्भूता । भूरिपु दृष्टिपु धृताणां प्रतिगर्ग-
 भूवलयाणां किणैः अतिघर्षणनिष्ठुरीभूतमञ्जातवैवर्ण्यत्वग्रणैरेव
 चक्रैः चक्राकाररेखाविन्यामविशेषैः पृष्ठसीमनि स्थले चुम्बिता
 स्पृष्टा । किम्भूतस्य । घितौ चये प्रमये रक्षायां च कमण्डलु
 कर्मशूरस्य पृष्ठे धारणेन क्षितिरक्षणममञ्ज । पृथ्वीधारणदारा
 भोक्तारमुद्धार्यमेव कमण्डलु रूपं स्यादिति भावः । मत्प्रपाता-

दिक्षु यत्खुरचतुष्टयमुद्रा-
 मभ्युपैमि चतुरोऽपि समुद्रान् ।
 तस्य पोत्रिवपुपस्तव दंष्ट्रा
 तुष्टयेऽस्तु मम वास्तु जगत्याः ॥ ५८ ॥
 उद्धृतिस्तुलदिलापरिरम्भा-
 स्त्रोमभिर्वहिरितैर्वज्रहृष्टैः ।

स्तान्तेऽधस्तात् फणिमण्डलेन शेषो भुवं विभर्त्ति ततोऽप्यधो
 ब्रह्माण्डाधःकटाहस्य भारं पृष्ठे वहन् ब्रह्माण्डावरणरूपे जले
 कूर्मराजो वर्त्तत इति पुराणं । एतेन प्रतिसर्गमनन्तभूमण्डल-
 धारणेन अनिर्वाच्यमहिमत्वं सूचितं । कमठपृष्ठे च स्वभावतश्च-
 क्राणि भवन्ति ॥ ५७ ॥

श्लोकद्वयेन वराहं वर्णयति ॥ दिङ्छिति । अहं चतसृषु
 प्राच्यादिदिक्षु चतुरोऽपि समुद्रान् यस्य वराहस्य खुराणां
 चतुष्टयस्य मुद्रां विन्यासं स्थापितचरणातिभारसञ्जातभूगर्भ-
 मेव अभ्युपैमि जाने । तस्य पोत्रिवपुषो महावराहदेहस्य तव
 दंष्ट्रा मम तुष्टये कामपूर्याऽऽनन्दाय अस्तु । किम्भूता दंष्ट्रा ।
 जगत्याः पातालादुद्धरणावसरे दंष्ट्राग्रधारणाद् भूमेर्वास्तु व-
 सतिगृहं धृतमभूदित्यर्थः । कोल.पोत्री किरिः किटिरित्य-
 मरः ॥ ५८ ॥

उद्धृतीति । हे केल्या श्रीडांमात्रेण कोल धृतवराहरूप
 भगवन् हिरण्याक्षं दैत्यं हत्वा पातालात् सकाशादुद्धृती उद्ध-

ब्राह्ममण्डमभवदलिनीयं

केलिकोल तव तत्र न मातः ॥ ५६ ॥

दानवाद्यगहनप्रभवस्त्वं

सिंह मामव रवैर्धनघोरैः ।

रणसमये स्वलन्त्याः पतन्त्या इत्याद्या भुवः परिरम्भात् समार-
म्भेण धारणात्, आलिङ्गनाच्च हेतोः बल नितरां दृष्टैः उन्नती-
भूतैः अत एव ब्रह्माण्डं निर्भिद्य वहिरितैर्निर्गतामभिः कृत्वा
ब्राह्ममण्डं तव वलेः पूजायाः सम्बन्धिनीयं तत्कालविकसितक-
दम्बकुसुममिव अभवत् । किम्भूतस्य । तत्र ब्रह्माण्डे स्थूलतरदेह-
त्वान्न मातः सम्भातुमशक्यम् । एवंविधकुसुमपूजायोग्यस्त्वमेव
भवतीत्यर्थः । अन्योऽपि योपिदालिङ्गनादुदितरोमाश्चो भवति ।
ब्राह्मं जाताविति साधुः । मातः मामान इत्यस्माच्छ्रुता ॥ ५६ ॥

लोकदयेन श्रीनृसिंहं वर्णयति । दानवेति । चे नृसिंह दा-
नवानामाद्यस्य प्रथमस्य हिरण्यकशिपोर्गर्हनं मरणरूपं बद्धं
तदर्थं प्रभव उत्पत्तिः प्राकृत्यं यस्य तन्मरणार्थं कृतावतारः, अथ
च दानवो हिरण्यकशिपुः तद्रूपमाद्यं पुरातनं यद्गहनं वनं तत्र
प्रभवो यस्य, पुरातने हि वने सिंहस्यैवो युक्तः, अथ च दानवा-
नामाद्यभक्तः श्रीहरिभक्तत्वान्मुखः प्रह्लादस्तस्य गहने पितृका-
रितताडनादिदुःखनिमित्ते हिरण्यकशिपुविदारणद्वारा भक्त-
प्रह्लादमंरक्षणार्थं धृतात्पत्तिर्येन तादृशत्वं घनयन्त्रेपयद्द्वारैर्ग-
म्भीरैर्निविडैर्भाषणैश्च वा रवैः सिंहनादैर्मामव । किम्भूतः । वैरिणः

वैरिदारिदिविषत्सुवृतास्त-
 ग्रामसम्भवभवं ननु जार्द्धः ॥ ६० ॥
 दैत्यभर्तुः रुद्रान्धुनिविष्टां
 शक्रसम्पदमिवोद्धरतस्ते ।
 पातु पाणिस्त्रिपञ्चकमक्षां-
 स्त्रिन्नरञ्जुनिभलग्नतदन्त्रं ॥ ६१ ॥

शत्रून् दारयन्ति तच्छीलानि दिविषदां मुनीनां देवानाञ्च
 सुवृत्तानि अस्ताणि च तेषां ग्रामः समूहस्तस्माद् सम्भव उत्प-
 त्तिर्यस्य तादृशो भवन् सम्पद्यमानो मनुजो मनुष्य एवार्द्धं एक-
 देशो यस्य । दानवाधेति पाठे दानवानां पापानि तेषां गहनं
 लक्षण्या वाङ्मयं तेन प्रभवो यस्य दानवदुरितोद्रेकात् तिर्य-
 ग्योनिः सिंहरूपस्त्वं दिविषत्पुण्योद्रेकाच्चोन्नमयोनिर्मनुष्यस्त्व-
 मित्यर्थः । दानवनामाद्यस्य हिरण्यकशिपोर्गहने सभामहोद्याने
 प्रभवः प्रकटनं यस्य वा । एतेन स्वर्गवासिनां पुण्यैरस्तैश्च कृत-
 मनुव्यार्द्धदेहः स्वतेजोनिर्मितसिंहार्द्धश्च नरहरिर्हिरण्यकशि-
 पोर्महासभोपवने एवावततारेति सकलपुराणसंवादः । प्रकटित-
 स्तस्मादिति तु प्रवादमात्रमिति भागवतविरोधादुपेक्ष्य ॥ ६० ॥

दैत्येति । हे श्रीनृसिंह ते पाणिभस्मन्थिनां सृष्टीनां तोच्छ-
 तरनखरूपाणामङ्कुशानां पञ्चकमक्षान् पातु । किष्कूतस्तेव तव ।
 दैत्यभर्तुः हिरण्यकशिपोः उदरलक्षणे अन्धौ कूपे निविष्टां
 पतितां शक्रसम्पदं उद्धरत इव, तस्माद् वह्निर्निर्गमयत इव ।

स्नेन पूर्यत इयं सकलाशा
भो बलेन मम किं भवतेति ।

किम्भूतं पञ्चकं । छिन्नरञ्जुनिभानि मध्यत्रुटितपूर्वकपतितदोरक-
तुल्यानि लघानि तस्य दैत्यरिपोः उदरस्य चान्त्राणि यत्र यस्य
वा । यथा कूपपतितं वस्तु समुद्धर्त्तुं सोहनिर्मिताङ्गुष्पञ्चकं
कूपमध्ये निचिप्य वलयित्वा पूर्वनिमग्नरञ्जुखण्डसहितं तद्यथाऽऽ-
दाय निर्गच्छति तथा तव रञ्जुस्थानीयभुजदण्डकपाणिजस्य-
णिपञ्चकं दैत्यराजोदरकूपपतितामिन्द्रसमदमुद्धरच्छिन्नरञ्जु-
निभलग्नतद्वत् सन्नामवलित्यर्थः । सृणोति चिन्तयतीति सृणि-
रौणादिकः । अस्मान्, अस्मदो इधोऽयेति (पा० १।२।४६) वज्रत्वं
॥ ६१ ॥

श्लोकचतुष्टयेन वामनं वर्णयति । स्नेनेति । हे वामन इति
पूर्वाह्नीक्या या कपटवाक् तस्यां विषये पठोयान् अतिनिपुणो
वटुर्नृक्षचारिवेपधारी च यतस्त्वं नोऽस्मादादीनां मम वा मनसः
ममदं हर्षं देहि । सर्वाभिलाषपूरणं कुर्वित्यर्थः । वटुवाचस्य कप-
टवाचो भवन्ति । इति किं । पादत्रयमात्रस्य लयाचिनि वामने
किमेतदस्वीयस्त्वया याचितं सकलमेतद्भुवनं दृष्ट्वाण अहं ददा-
मीति दानशूरतादस्त्रिषक्तवर्तिनि भाषमाणे श्लेषवक्तोतिच्छलेन
वामनस्य प्रत्युत्तरमेतत् । भो बले चक्रवर्तिन् भवता स्नेन
आत्मना चेमरक्षादिद्रव्येण वा इत्थं मदीया सकला आशा
भर्त्ताऽप्यभिधापो न पूर्यते, अपि तु परिपूर्णाकरिष्यत एव, परं

त्वं वटुः कपटवाचि पटीयान्
देहि वामन मनःप्रमदं नः ॥ ६२ ॥

मम तस्य भिक्षोर्निस्पृहस्य वा किं प्रयोजनमिति शेषः । त्वं सर्व्वं
दातुं समर्थ एव परन्तु मम प्रयोजनं नास्ति कुटीर्निर्माणार्थं
पादत्रयमितं स्थलमेव देहीत्यर्थः । स्वेन आत्मीयेन बलेन
सैन्येन च निजशक्त्या वा सकला दिक् भवता पूर्य्यते आद्रिद्यत एव
तथाऽपि मम किं तेन यो यथाचते तस्मै तद्देदासीति प्रत्यक्ष-
दर्शनाद्भूत्वाभिनयदर्शनीयेयं सकलानां तृष्णा । भो वले त्वया
परिपूर्णीक्रियते, अतो मम कलया स्नेहेन सहिताऽल्पीयसीति
यावत् । एवम्भूता पादत्रयमिता । तस्मात् किं न पूर्य्यते अपि तु
पूरयिष्यते एव । अथ च भो वले इयं सकलाऽपि विदित्या मम
स्वेनात्मना न पूर्य्यतेऽपि तावदित्यत एव । भवता किं कर्त्तुं
शक्यते, अपि तु न किञ्चिदित्यर्थ इति वा । मया सकलाऽपि
दिगात्मना पूर्य्यते भवता बलेन किं कर्त्तुं शक्यत इति वा । अथ
च भो वले पादत्रययाचनविषया मम सकला तृष्णा भवता
स्वेनात्मस्वरूपेण स्वदेहेन किं न पूर्य्यतेऽपि तु पूरयिष्यत एव
महीयःशरीरधारणेन लोकद्वये पादद्वयेन मया व्याप्ते प्रति-
श्रुतं तृतीयं पादमदातुं निरयो भविष्यतीति भिया अवशिष्ट-
पदस्थापनार्थं स्वशरीरमेव त्वया दास्यत इत्यर्थः । त्वां पाताले
पातयिष्यामीति भावः । भूस्वर्गरूपलोकद्वयमेव वलेः स्वं नरक-
पतनभिया स्वशरीरमेव तृतीयपादत्वेन दत्तमिति श्रीभागवते ।

दानवारिरसिकाय विभूते-
 वंशि तेऽस्मि सुतरां प्रतिपत्तिं ।
 इत्युदयपुलकं वलिनोक्तं
 त्वां नमामि कृतवामनमायं ॥ ६३ ॥

“पदं तृतीयं कुरु शीर्ष्णं मे निजं” इति वचनात् । इत्यादिकप-
 टवाग् ज्ञेया । प्रसदसम्पदौ चर्ष इति (पा० १।३।६८) बाधुः
 ॥ ६२ ॥

एवं वामनेनोक्ते वल्लिहत्तरमाह । दानेति । हे वामन अहं
 कृता वामनस्य हस्तपुदयस्य माया येन तथाऽहमनेन ज्ञात इति
 ज्ञात्वा जाताश्चर्य्यवशादुदयपुलकं सञ्जातरोमाञ्चमिति पूर्वा-
 द्वाङ्गप्रकारेण वल्लिचक्रवर्त्तिना उक्तं भाषितं त्वां नमामि ।
 इति किं । हे ब्रह्मन् अस्मि अहं दानवारिणि रसिकाय कृताभि-
 लाषाय ते तुभ्यं विभूतेः स्वीयसम्पदः सुतरां प्रतिपत्तिं सङ्कल्पेन
 दानं वंशि दृष्ट्वा मि । सर्वामपि सम्पदं तुभ्यं दातुमिच्छा-
 मि । अथ त्वं दानवानामरिः अचुरसि ते नव कायविभूतेः
 शरीरवैभवस्य प्रतिपत्तिं ज्ञानं नितरामहमिच्छामि कीदृशं
 मद्यच्छरीरं धारयिष्यसि तद्गुणमिच्छामोत्यर्थः । यदा तव
 कायवैभवस्य प्रतिपत्तिं रूपान्तरं धारयिष्यामीति त्वया सूचितं
 सुखेन धारणीयमित्यहं कामये इत्यर्थः । अस्मीत्यहमर्थेऽव्ययं
 ॥ ६३ ॥

भोगिभिः चिन्तितले दिवि वासं

बन्धमेष्यसि चिरं ध्रियमाणः ।

पाण्डुरेष भुवनं वितरेति

च्छद्मवाग्भिरव वामन विश्वं ॥ ६४ ॥

एवं बलिनोक्ते वामनः प्राह । भोगिभिरिति । हे वामन इति एवंपाभिः हलवाग्भिः कपटवचनैरुपलक्षितस्त्वं विश्वं अव रच । इति किं । भो बले चिरं चिरायुषेन वज्रकालं चिन्तितले भूलोके दिवि वा ध्रियमाणोऽवतिष्ठमानस्त्वं भोगिभिः सुखिभिर्निजभ्रातादिभिः सह सम्बन्धं संयोगं एष्यसि प्राप्स्यसि यदि, यदि भूलोकेऽवस्थितिमिच्छसि तर्हि तत्र, यदि दिवि तत्र वा मित्रादिभिः सह सुखेन चिरकालमवस्थितिं प्राप्स्यस्योत्यर्थः । इत्याशीः । एष प्रतिग्रहार्थं प्रसार्यमाणः प्रत्यक्षदृष्टो मम करोऽस्ति तस्मादत्र पाण्डो यद्दानसम्बन्धिभुवनं जलं वितर देहीति । अथ च चित्यामले पाताललक्षणे दिवि रमणीयत्वात् स्वर्गे भोगिभिः सर्पैर्ध्रियमाणो बध्यमानः सन् चिरकालं वासं दुःखवज्जलत्वाद् वसतिरूपं बन्धनं प्राप्स्यसि । यदा चिरञ्जीवन् पाताले सर्पैः सह वासं बन्धनञ्च एष्यसि वा । इवार्थो वा । दिवि वेत्यर्थः । यथा सुखिभिः सह स्वर्गे तिष्ठन् सम्बन्धं प्राप्नोषि तथेदानीमेव पाताले सर्पैः सह सम्बन्धमेष्यसि । यदाऽदिवि स्वर्गव्यतिरिक्ते पाताले द्वितीयपादार्थं स्वर्गात् सकाशात् तमस्वर्गरूपपाताले पातयिष्यस्योत्यर्थः । एष चक्रविघ्नेपतत्परो

आशयस्य विवृतिः क्रियते किं
 दित्सुरसि हि भवच्चरणेभ्यः ।
 विश्वमित्यभिहितो वलिनाऽस्मान्
 वामन प्रणतपावन पायाः ॥ ६५ ॥

मम करोऽस्ति, इन्द्राद् गृहीतं भुवनं त्रैलोक्यं देहि पुनस्तस्मै
 समर्पयेति, भुवनं वितरेत्यवतारप्रयोजनं सूच्यते । जीवनं भुवनं
 जलं, पिष्टं भुवनं । इति चामरः ॥ ६४ ॥

एवं वामनेभ्यो वलिः पुनराह । आशयस्येति । हे वामन
 प्रणतपावन, वलिना इति पूर्वोक्तप्रकारेण अभिहित उक्तं
 अस्मान् पायाः रक्ष । इति किं । भो वामन त्वया शयस्य पाणेर्वि-
 वृतिः प्रसारणं किं क्रियतेऽपि तु तत्र कर्त्तव्यं । आशब्देऽयो-
 ग्यतया शिरःकम्पपूर्वकं वारणाभिनये । अनुचितमेतन्न कर्त्त-
 व्यमित्यर्थः । आ वामनस्येन नितरां शयस्य विवरणं किं क्रियते
 ऽपि तु तत्र कर्त्तव्यमिति वा, वाक्यपूरणे वा । हि यस्माद्भवच-
 रणेभ्यः पूजेभ्यो भवद्भ्यः विश्वं सकलं हेमरत्नादि च दित्सुरास्तु-
 मिच्छुरसि, चरणशब्दः पूजार्थः । अहं सर्वमिदानीमेव ददामि
 किमिति पाणिप्रसारणेनैतावदधैर्यं प्रकटोक्तिरित्यर्थः । अथ
 च मधुसूतपात्वाद् बड्भ्यो भवदोषपादेभ्य सर्वं दित्सुरसि सर्व-
 स्वदानेन भवचरणान् पूजयिष्यामि तस्मात् करप्रसारणं किं
 क्रियते ॥ ६५ ॥

क्षत्रजातिरुदियाय भुजाभ्यां
 या तवैव भुवनं सृजतः प्राक् ।
 जामदग्न्यवपुषस्तव तस्या-
 स्तौ लयार्थमुचितौ विजयेतां ॥ ६६ ॥
 पांशुला वज्रपतिर्नियतं या
 वेधसाऽरचि रूपा नवखण्डा ।

श्लोकत्रयेण परशुरामं स्तौति ॥ चवेति । हे भगवन् तव तौ
 भुजौ विजयेतां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तेतां । तौ कौ । प्राक् सृष्ट्यादौ
 भुवनं सृजतो ब्रह्मरूपिणस्तवैव “बाहू राजन्यः क्षतः” इति
 श्रुतिप्रामाण्याद् भुजाभ्यां सकाशाद् या क्षत्रजातिः क्षत्रियमात्र
 उदियाय उत्पन्ना तस्याः क्षत्रजातेर्लयार्थं चयार्थं जामदग्न्यवपु-
 षस्तव यौ भुजौ उचितौ, कारणे कार्यलयस्योचित्यात् ।

“अद्भ्योऽग्निर्ब्रह्मतः क्षत्रमग्नौ लोहमुत्थितं ।

एषां सर्वत्रगं तेजः स्वासु योनिषु ग्रस्यति” ॥

इति भारतवचनाच्चावतारप्रयोजनमुक्तं । ज्ञानेर्निर्णयत्वाद्-
 त्यक्तिविनाशावयुक्ताविति ये आक्षिपन्ति ते आविर्भावतिरोभा-
 वयोर्विवक्षितत्वेनोत्तरणीयाः । वेदान्तमिद्धान्ते ज्ञानेर्निर्णयत्वा-
 भाव इत्यपि । जामदग्न्येति गर्गादिषु पाठसामर्थ्याद् घञ् इति
 ज्ञातव्यं । विजयेतां विपराम्भ्यां जेरिति (पा० १।१।१६) तङ् ॥ ६६ ॥

पांशुलेति । नियतं सर्वदा पांशुला धूलिवज्रला बहवो
 मन्वाद्यः पतयो यस्याः सा मन्वादिभिः पालिता च या

तां भुवं कृतवतो द्विजभुक्तां
 युक्तकारितरता तव जीयात् ॥ ६७ ॥
 कार्तवीर्य्यभिदुरेण दशास्ये
 रैणुकेय भवता सुखनाशे ।

भूः वेधसा रूपेव नवखण्डा भारतादिनवमङ्गविभागाऽऽरवि
 निर्मिता । तां नवखण्डामपि सकलां भुवं द्विजभुक्तां काका-
 दिपक्षिभिः कृतोपभोगां व्याप्तां, अथ च ब्राह्मणैर्गृहीतफलां
 कृतवतः त्रिसप्तकृतः क्षत्रियमात्रं हत्वा निष्कण्डकीकृत्य प्रति-
 वारं ब्राह्मणेष्वेभ्यो ददतस्तव युक्तकारितरता नितरामुचितकर-
 णशीलता जीयात् सर्वोत्कर्षेण वर्त्ततां । एवंविधमतिशूरं दा-
 नशूरञ्च त्वां प्रति प्रणतोऽस्मीत्यर्थः । नियतमित्युत्प्रेक्षायां वा ।
 रूपा नियतं रूपेवेत्यर्थं द्रवि वा । अथ च या खैरिणी अत
 एव वज्रभिर्जारैर्भुक्ता सती तद्भर्त्ता कोपेन करचरणादिसन्निपु
 पृथक् तत्कालच्छेदेन भवानि प्रत्ययाणि खण्डानि यस्मात्ता-
 दृशी कृतखण्डां तामग्निशंस्कारनिवारणाद्भूतोः ककादिभिः
 पक्षिभिर्भक्षितां कुर्वन्तो भर्त्तुर्युक्तकारिता सर्वैः कीर्त्तन्ते । खैरि-
 णी पांशुला समेत्यमरमिहः ॥ ६७ ॥

कार्तवीर्य्येति । हे रैणुकेय रेणुकापुत्र कार्तवीर्य्यभिदुरेण
 पदीयकारागारे निबद्धो रावणोऽपि मङ्गनि वर्षाण्यत्यतिष्ठत्
 तं कार्तवीर्य्यं महत्ताञ्जुनं कृतवता भवता दशास्ये रावणे सु-
 येन अनायासेन नाशे हन्तुं शक्ये सति कासमेदस्य विरहादु-

कालभेदविरहादसमाधिं

नौमि राम पुनरुक्तिमहं तां ॥ ६८ ॥

भयोरवतारयोरेककालीनत्वादसमाधिं परिहाररहितां मनु-
 व्यावतारेण चत्रियेण दाशरथिना रामेण विधेयान्तराभावात्
 तस्मिन्नेव काले किमर्थमवतीर्षमिति वक्तुमशक्यत्वात् प्रयोजना-
 भावादहं ते भो राम पुनरुक्तिं दाशरथिरूपजामदग्न्यरूपां दा-
 शरथिरूपां वाऽहं नौमि सौमि । अन्यत्र पुनरुक्तेः कार्यभेदात्
 कालभेदाद्वा परिहारः कर्तुं शक्यते । वीष्णायामप्येककाल-
 प्रयुक्तस्यापिशब्दस्य भयादरसम्भवादिना परिहारोऽस्त्येव, अत्र
 तु पूर्वैषैवोत्तरावतारकार्यस्यापि कर्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदा-
 भावाच्च परिहारो नास्तीत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य तव केनाप्यनुयोगः
 कर्तुं न शक्यत इति भावः । जामदग्न्यस्य मानुषत्वेऽपि दैव-
 ज्ञानस्य तथैव सङ्गावादेवाच्चावध्यत्वस्य रावणे दृतत्वात् तस्य
 तेन हन्तुमशक्यत्वाद्वावणवधपर्यन्तं च श्रीरामस्य दैवज्ञानाभा-
 वान्मानुषत्वेन तेनैव तस्य हन्तुं शक्यत्वात् कार्यभेदादेकस्मिन्नपि
 कालेऽवतारान्तरस्य युक्तत्वात् सूक्ष्मः परिहारोऽस्त्येव । तथापि
 मूलदृष्ट्या परिहाराभाव उक्त इति ज्ञेयं । नर्मदायां जल-
 क्रीडां कुर्वता सहस्रार्जुनेन रावणः कारागारे निक्षिप्त इती-
 तिहामः । रैणुकेच इति चत्रियत्वसूचनं । अपत्यार्थे स्त्रीभ्यां
 ढक् (पा० ४।१।१२०) इति ढक् ॥ ६८ ॥

हस्तलेखमसृजत् खलु जन्म-

स्थानरेणुकमसौ भवदर्थं ।

राम राममधरोक्ततत्त-

स्तेखकः प्रथममेव विधाता ॥ ६८ ॥

दशभिः श्लोकैः श्रीरामचन्द्रं वर्णयति । हस्तेति । भो राम दाशरथे असौ विधाता भवदर्थं तादृशोत्तमशिल्पनिर्माणाण्यं जन्मस्थानं रेणुकैव चस्य तादृशं रामं प्रथमं त्वदपेक्षयाऽऽद्यं ज्ञानदम्यं खलु निश्चितं हस्तलेखमेवासृजत्, चके । तन्निर्माणाण्यं ज्ञानदम्यं हस्ताचराभ्यासमेवाकरोदित्यर्थः । खल्विवार्थं वा हस्तलेखमिव चके । किम्भूतः । अधरोक्ताः एतादृशनिर्माणसमर्थत्वान्नितरां हीनाः कृता ते प्रमिद्धा स्तेखका देवा इन्द्रादयो दत्तप्रभृतयोऽष्टौ प्रजापतयो वा येन तादृशः । अथ वा न अधराः स्वर्गस्था अप्यधराः कृता भूमौ अवतारितास्ते धनुमत्सुग्रीवादिरूपा इन्द्रादयो देवा येन सः । प्रथमस्यैव हस्तलेखरूपेण हीनत्वं न तु द्वितीयस्येत्येवोक्तं । प्रथममेवाद्यमेव रामं न तु द्वितीयं त्वामिति वा । उत्तमशिल्पनिर्माणाण्यं हि हस्तलेखा पूर्वं क्रियते । हीनाः कृतास्ते तेऽतिप्रमिद्धा लेखका निष्पिक्वरा येन स इति वा । अचराभ्यासोऽप्येवमेव क्रियते । जन्मस्थाने रेणुः घृष्टेष्टकादिचूर्णरूपः पांसुर्यस्यैतादृशं । हस्तलेखं श्रेयादिभाषेति (पा० ५।४।१५०) कथं ॥ ६८ ॥

उद्भवाजतनुजादज कामं
विश्वभूषण न दूषणमत्र ।
दूषणप्रशमनाय समर्थं
येन देव तव वैभवमेव ॥ ७० ॥

उद्भवेति । हे अज जन्मरहित श्रीरामचन्द्र । अजस्य रघुपु-
त्रस्य तनुजादशरथात् सकाशात् कामं स्वेच्छया उद्भव उत्पत्ति-
र्यस्य भो विश्वविभूषण जगदलङ्कारभूत, अत्र दशरथादपि जन्म-
विषये, अजस्यापि जन्मविषये दूषणं दोषलेशोऽपि नास्ति । यस्य
पितामहेनायजेनोत्पन्नस्तत्पुत्रः स्वपिता कुतस्तरामुत्पन्नः तत्पु-
त्रः स्वयं कुतस्तमामुत्पत्त्यते । तथा स्वयमणजः कथं जायत इत्या-
शङ्कायां स्वेच्छामात्रविलसितमित्याशङ्कापरिहारः । ब्रह्मैव हि
स्वाविद्यया संसरति मुच्यते चेति न्यायात् । विश्वभूषणस्य तव
दूषणरूपत्वाभावादपि दूषणलेशोऽपि तव नास्तीत्यर्थः । अथ वाऽ
जतनुजादजस्योत्पत्तिर्युक्तैव, अजो हि क्वागस्तत्पुत्रोऽयज एव
जातिनामत्वादजशब्दस्येत्यपि दूषणाभावः । दूषणाभावे हेलन्त-
रमप्याह । येन कारणेन हे देव श्रीराम तव वैभवमेव प्रभाव
एव दोषाणां प्रकर्षेण शमनाय नाशाय समर्थं यत्स्मरणादि-
वैभवादन्येषामपि भक्तानां दोषा नश्यन्ति तत्स्वरूपे दोषले-
शसंस्पर्शोऽपि कथङ्कारं स्यादपि तु न कथञ्चिदित्यर्थः । अथ
च दूषणाख्यरात्रसविनाशाय तवैव सामर्थ्यं यत्स्मरणादत्र तवो-
त्पत्तौ सत्यां दूषणाभावो युक्त एवेति क्लृप्तं । अथ च परशु-

नो ददासि यदि तत्त्वधियं मे
 यच्छ मोहमपि तं रघुवीर ।
 येन रावणचमूर्युधि मूढा
 त्वन्मयं जगदपश्यदशेषं ॥ ७१ ॥
 आज्ञया च पितुरज्ञभिया च
 श्रीरक्षीयत महीप्रभवा द्विः ।

रामे सत्यपि तस्मिन्नेव काले त्वं दशरथात् सुखेनोत्पद्यस्व । अत्र
 तवोत्पत्तिविषये दूषणं पुनरुक्तिदोषो नास्ति । यतो दूषणादि-
 रावणान्तराक्षसविभागाद्य तवेव सामर्थ्यं न तु परशुरामस्ये-
 त्यत्र दूषणशब्द उपलक्ष्यपरः । तस्मादेककालोत्पन्नत्वेऽपि का-
 र्यभेदान्न पुनरुक्तिदोषः । एतेनावतारप्रयोजनमुक्तं । अनुका-
 ममिति पाठे कामं लक्ष्यकृत्य यथेच्छमित्यर्थः ॥ ७० ॥

नो ददास्येति । हे रघुवश्यानां मध्ये वीर, ईश्वरतम श्रीर-
 घुनाथ त्वं तत्त्वधिय मोक्षोपयोगिनमात्मतत्त्वं साक्षात्कारं यदि
 मे मष्टं नो ददासि तर्हि तं मोहमपि तां विशिष्टां भ्रान्ति-
 मेव यच्छ देहि । तं कं । येन मोहेन भयसञ्जातभ्रान्तिविला-
 सेन युधि मूढा भ्रान्ता रावणचमूरश्रेष्ठं सकलं जगत् त्वन्मयं
 श्रीरामचन्द्ररूपमपश्यत् । रावणसेनया च मोहेन जगद्रामा-
 त्मकं दृष्टमिति सर्वपुराणे ॥ ७१ ॥

आज्ञयेति । हे श्रीरामचन्द्र भवता महीप्रभवा शय्याद्युपा-
 येभ्योकोपया श्री राज्यलक्ष्मीं, अथ च भूमेरुत्पन्ना लक्ष्म्य-

लङ्घितश्च भवता किमु न दि-

वारिराशिरुदकाङ्गलङ्घः ॥ ७२ ॥

ताररूपा जानकी क्रमेण पितुराज्ञया च अज्ञेभ्यो भित्ति च मूर्ख-
जनापवादभयेन च दिर्दिवारमहीयत त्यक्ता । वनवामाङ्गीकारा-
द्राज्यलङ्घीः, जनापवादभयाच्च वक्तौ विगुह्याऽपि भीता त्यक्ता,
इत्येवं द्विप्रकारं त्यक्तेत्यर्थः । एवं पितुराज्ञाकारी लोकप्रवाद-
भीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः । चावन्त्येन्यसमनुचये । तथा वा-
रिराशिररिराशिरिवा दिवारं दिधा च न लङ्घितः किमु, अपि तु
सेतुं बद्धा समुद्रोऽपि लङ्घित एव । तथा रावणादिप्रचुषमूढो-
ऽपि पराभूत एव । वा चार्थ इवार्थो वा । अरिराशिरश्च अरिरा-
शिरिव वागन्धनार्थाद्भातोः क्विपि वानीति वाः स चासावरिरा-
शिरश्च स सकलो वैरिमह इत्यर्थः । किम्भूतः । उदकाङ्गा जलम-
ध्यगा लङ्घा यस्य यदीयजलमध्ये लङ्घास्तीत्यर्थः । अरिराशिर-
पि समुद्रजलमध्यवर्तिनी लङ्घा यस्य । समुद्रपचे यस्मैत्यस्तेदकेन
सन्नन्धः । अरिराशिपचे तु लङ्घायाः । एतावान् विग्रेयः ।
उत्तष्टमकं दुःखं यस्यास्मादृशो अङ्गा लङ्घा यत्येति वा ।
उत्तष्टमकं कर्त्तनलक्षणं दुःखमुदकं तदेवाङ्घ्रिजं येषां ता-
दृशा गलाः कण्ठा यत्र क्रियायां यथा तथा कः किमु प्रचुषमो
न लङ्घितः, अपि तु सर्वोऽपीति वा । मागरस्यापि वन्धना-
द्रावणस्यापि न्धनाच्च एतादृशो महाप्रभावः शूरतमश्च तदन्यः
कोऽपि नास्तीति भावः ॥ ७२ ॥

कामदेवविशिखैः खलु नेशं
 माऽर्पयज्जनकजामिति रक्षः ।
 देवतादमरणे वरवाक्यं
 तथ्ययत्स्वमपुनाद्भवदस्त्रैः ॥ ७३ ॥
 तद्यशो हसति कम्बुकदम्बं
 शम्भुकस्य न किमम्बुधिचुम्बि ।

कामदेवेति । रक्षो रावण इतीव हेतोर्देवतास्मरणाभाव-
 विषये देवाद्हेतोर्न मरिष्यसीति ब्रह्मणो वरवाक्यं यत् सत्यं
 कुर्वन् स्वमात्मानं भवदस्त्रैरपुनात् धूतकल्मषं चकार । इति
 किं । जनकजां भीतां रामायार्पयद्ददृशं रक्षः कामदेवस्य मो-
 हनशोषणादिभिर्विशिखैः खलु निश्चितं मा नेशं तद्विरहसन्ता-
 पवशान्मृते मा भूवमिति । सीताप्रत्यर्पणे कामदेवस्य देवतात्
 तद्वाणैर्मरणे वरवाक्यमसत्यं स्यादित्येव तामददद् वरवाक्य-
 सत्यत्वार्थं मानुषावतारकामरूपभवद्वाणैरात्मानं नाशितवा-
 नित्यर्थः । कामवाणात् शरीरविनाशमात्रं तद्वाणात् तु मरणे
 संसारहेतुनिःशेषकल्मषक्षय इति महान् विशेषोऽपुनादित्यनेन
 सूच्यते । नेशं मायोगादङ्ग भावः । तथ्ययत् तत्करोतीति (पा०
 १।१।२६वा०) ष्यन्ताच्छ्रुता ॥ ७३ ॥

तदिति । हे रघुनाथ नामशेषिजः कथाशेषोद्धतो इतः
 येनया मरितो दशास्यो येन तत्तस्मात् तव हृत्पादशो शम्भुकः
 यत् शम्भं विनाशं श्रुत्वा तत् शम्भुकस्य शम्भुकनाथः शूद्रस्य शम्भु-

नामशेषितससैन्यदशास्या-
 दस्तमाप यदसौ तव हस्तात् ॥ ७४ ॥
 मृत्युभीतिकरपुण्यजनेन्द्र-
 चासदानजमुपाज्य यशस्तत् ।
 ह्रीणवानसि कथं न विहाय
 चुद्रदुर्जनभिया निजदारान् ॥ ७५ ॥

धिचुम्बि समुद्रमध्यवर्त्ति यशःकम्बु कदम्बं शङ्खवृन्दं धवलतया
 किं न हसति अपि तु हसत्येव तत्तुल्यं भवतीत्यर्थः । येन तत्क-
 रेण अतिशूरो रावणो हतः तेनैवान्त्यवर्त्तोऽधमो दुर्बलः शम्भुको
 ऽपि हत इति महत्तस्य भाग्यमित्यर्थः । यो क्षुत्कष्टं बलिनं हन्ति
 तेनैव हीने दुर्बले हते दुर्बलस्य महद् यशो भवति । ब्राह्मणस्य
 बालपुत्रमरणनिमित्तं शूद्राणामविहितधूमपानमधोमुखं कुर्वन्तं
 शम्भुकं शूद्रं श्रीरघुनाथो हतवानिति तिहासः । अयं च शम्भुकस्य
 जलशुक्तेः शैत्यरूपं यशः समुद्रमध्यस्थं शङ्खवृन्दं हसति तत्तुल्यं
 भवतीति युक्तमेव । नामशेषितेति । तत्करोतीति (पा० १।१।
 २६ वा० १) एण्णान्विष्टा ॥ ७४ ॥

मृत्युभीतीति । यस्मात् मृत्योर्यमादन्येषां भीतिस्तस्यापि
 मृत्योर्भीतिकरः पुण्यजनेन्द्रो राक्षसेन्द्रो रावणस्तस्यापि मरण-
 पथ्यन्तं चासदानाद् भयोत्पादनाद्भेतोर्जातं तत् अतिप्रसिद्धं
 लोकत्रयेऽपि गीयमानं यश उपाज्य चुद्रोऽत्यल्पको दुर्जनस्त-
 स्माद्भिया भयेन पामरलोकापवादभिया निजदारानात्मनः

इष्टदारविरहैर्वपयोधि-

स्त्वं शरण्य शरणं स ममैधि ।

लक्ष्मणलणवियोगकृशानो

यः स्वजीवितवृणाञ्जितियज्वा ॥ ७६ ॥

प्रियां सीतां विहाय परित्यज्य कथं न ह्रीणवान् लज्जितवा-
नसि, लज्जितव्यं तावत् त्वयेत्यर्थः । यो रावणाय भयं दत्तवान्
तस्य दुर्जनभीत्या निष्ठुरजनापवादभयेन प्रियापरित्यागे लज्जैव
युक्ता । अभिमानान्निजलोहतां रावणो नाशितो लोकापवा-
दभयाच्च सापि परित्यजेति एतादृशः शूरोऽभिमानो लोका-
पवादभीरुश्च कोऽपि नास्तीति भावः । यातुधानः पुण्यजन
इत्यमरः । भीतिकरेति ताच्छीघ्रे टः ॥ ७५ ॥

इष्टेति । हे शरण्य शरणान्तभक्तरक्षक रघुनाथ स त्वं मम
शरणं रक्षकः एधि भव । स कः । यस्त्वं इष्टदाराणां सीतायाः
विरह एव दुःसहनादैर्वा वडवानलः तस्य पयोधिः आश्रयः
एवंविधः सन् लक्ष्मणस्य क्षणमात्रमपि वियोगः स एव दुःसह-
त्वात् कृशानुस्त्व स्वजीवितानामात्मप्राणानामेव वृणानामाञ्जिते-
स्तद्रूपहोमद्रव्यस्य यज्वा होता । योऽहि लक्ष्मणवियोगे क्षणमात्रं
भोदुमग्नकृष्णवदिच्छामात्रेण स्वप्राणांस्तत्याज । स यावज्जीवं
सीताविरहानलं कथं भोदवानिति क्रिययोर्विरोधादायर्थ्यं ।
यज्यना चाञ्जतिरग्नौ ह्ययते । सीताविरहसहनेन जितेन्द्रियधु-
यंतं सूचितं । इन्द्रजितः यज्या मूर्च्छते लक्ष्मणे स्वयमपि मुमुर्च्छ

क्रौञ्चदुःखमपि वोक्ष्य शुचा यः
 श्लोकमेकमसृजत् कविराद्यः ।
 स त्वदुत्थकरुणः खलु काव्यं
 श्लोकसिन्धुमुचितं प्रववन्ध ॥ ७७ ॥

तथा मुनिरूपकालकृतसमयभङ्गभङ्गप्रतिज्ञे लक्षणै रघुनाथाञ्च-
 या शरयूजलप्रवेशेन कृतदेहत्यागे सति तद्वियोगमसहमानस्तत्त्व-
 एमेव रघुनाथोऽपि गोप्रतारतीर्थे जलप्रवेशेन स्वयमपि स्वस्थानं
 प्रापेति युद्धकाण्डोत्तरकाण्डरामायणकथा । एतेन स्त्रीवियो-
 गदुःखादपि भ्रातृवियोगदुःखं दुःमहमिति सूचितं । परम-
 कारुणिकस्त्वं शरणागतं मामपि रचेति सूचितं ॥ ७६ ॥

क्रौञ्चेति । दैवी वाक् येन भुवं प्रथममानीता स आद्यः
 प्रथमः कविर्वर्णको यो वाल्मीकिः क्रौञ्चयोः पचिशेषयोर्मध्ये
 रिङ्मावेकस्मिन् व्याधेन हतेऽन्यस्य दुःखं श्लोकमपि वोक्ष्य ति-
 र्यग्योनेरपि तस्य दुःखं दृष्ट्वा उत्पन्नया शुचा श्लोकेन हेतुना ।

मानिषाद प्रतिष्ठान्वमगमः शान्त्यतोः समाः ।

यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधीः कामभोहितः ॥

इत्यादिकमेकं श्लोकमसृजत् । स कविस्त्वयि उत्पन्नः करु-
 णरसो यस्य श्रोताविरहविह्वलमहानुभावभवद्दर्शनोत्पन्नश्लोक-
 इव श्लोकानां सिन्धुः सागरभूतं चतुर्विंशतिसहस्रमितरामाय-
 णाख्य काव्यमुचितं योग्यं प्रववन्ध । तिर्यग्योनिविषये श्लोकेन
 येन श्लोकः कृतः तस्य उत्तमपुरुषविषये महाकाव्यनिर्माणमुचि-

विश्रवःपितृकयापुमनश्च

सश्रवस्त्वमनयेत्युचितज्ञः ।

त्वं चकर्त्तिथ न शूर्पणखायाः

लक्षणेन वपुषा श्रवसी वा ॥ ७८ ॥

तमेव । अथ च तया सिन्धुर्वद्धः । अथमपि तदेकचित्तः सिन्धुं
ववन्धेत्युचितं । परित्यक्तसर्व्वसङ्गो मुनिरपि त्वदर्शनां कृतवान् ।
एतादृशः परमपुरुषोऽसीति खल्वित्यर्थः ॥ ७७ ॥

विश्रव इति । हे रघुनाथ, इति हेतोः उचितं जानाति यः
स उचितकारी त्वं चतुर्द्धावतीर्णत्वात् लक्षणलक्षणेन स्त्रीयेनैव
वपुषा शूर्पणखायाः श्रवसी कर्णा त्वं न चकर्त्तिथ, अपितु कर्त्ति-
तवान् एव । इति किं । विश्रवा मुनिः पिता यस्याः, अथ च
कर्णरहितः पिता यस्यास्तस्याऽनया शूर्पणखाया सश्रवत्वं सकर्णत्वं
प्राप्तुमनर्हमयोग्यमिति स्त्रीवधस्यानौचित्यात् कर्णच्छेद एवो-
चितः, यतः अकर्णपितृकाया अकर्णत्वसौचित्यात्कर्णौ लक्षणेन
कर्त्तयामाप्सियेत्येवंविधः समुचितकारी मद्याप्रभावेऽसीति
भावः । वा इवार्था वा इतीव हेतोरिति योजना । विश्रवः-
पितृकया न द्यूतयेति (पा० ५।४।१५३) कम् । शूर्पणखा पूर्वप-
दात् सञ्ज्ञायामिति (पा० ८।४।३) णत्वं । नखस्य स्वाङ्गत्वेऽपि
नखमुखात् सञ्ज्ञायामिति (पा० ४।१।५८) ङीवभावः । अ-
न्वर्था चेयं सञ्ज्ञा ॥ ७८ ॥

ते हरन्तु दुरितव्रततिं मे
यैः स कल्पविटपो तव दोर्भिः ।
कृद्वायादवतनोरुदपाटि
स्यद्धमान इव दानमदेन ॥ ७६ ॥

नवभिः श्लोकैः श्रीकृष्ण वक्ष्यन्ति । त इति । कसादितत्त-
द्वैत्यमारण्यरूपकृद्वाया यादवसञ्ज्ञा तनुर्यस्य, अथ च कृद्वाया
नोतिकृद्वाया एवम्भूताचामौ आदवतनुस्य, माद्यावान् कसादिव-
ग्रवनवक्त्रिरूपग्ररोरस्य तस्य श्रीकृष्णरूपस्य तव यैर्दोर्भिः भुक्ति-
मुक्तिप्रदेशतुर्भिर्हन्तैरतिप्रसिद्धः कल्पविटपो कल्पितफलदान-
समर्थः पारिजातवृक्षः उदपाटि उन्मूलित । किं कुर्वन्निव ।
तादृशकल्पितदानसमर्थः कोऽपि नास्त्येवेति दानमदेन दर्पेण
तैर्भुजैः सद्यः स्यद्धमान इव । ते वाहवो मे दुरितानां व्रतति
लतां दैन्यमहति ररुन्तु उन्मूलयन्तु । पारिजातलक्षणमहा-
वृक्षोन्मूलने समर्थानां तेषां लतोन्मूलने सुतरां सामर्थ्यं । कपट-
दावानलदेहस्य च भुजानां वृक्षलताद्युन्मूलने सामर्थ्यं युक्तमे-
वेत्यर्थः । दानशूरो महाप्रभावस्य तादृशः कोऽपि नास्तीति
भावः । सत्यभामया याचितः पारिजातः इन्द्रं जित्वोन्मूल्य
सत्यभामाङ्गणे श्रीकृष्णेन स्थापित इति हरिवंशोक्तिः । निर्धृति-
व्रततिमिति पाठे स्यादलक्ष्मीस्तु निर्धृतिरित्यमरः ॥ ७६ ॥

बालकलिपु तदा यदलावीः
 कर्परोभिरभिहत्य तरङ्गान् ।
 भाविवाणभुजभेदनलीला-
 सूत्रपात इव पातु तदस्मान् ॥ ८० ॥
 कर्णशक्तिविफलां खलु कर्तुं
 सञ्जितार्जुनरथाय नमस्ते ।

बालेति । हे कृष्ण त्वं तदा कृष्णावतारममये भूयसीषु
 बालकलिपु मध्ये कर्परोभिः स्फुटितघटशकलैः कृत्वा यमुना-
 जले तरङ्गानभिहत्य तेषामभिघातं कृत्वा ताननेकप्रयत्नेना-
 लावीः अर्च्छैः इति यत् तत् कर्परोभिसुरङ्गलवनं कर्त्तुं
 उपाहरणावसरे भावि करिष्यमाणवाणासुरभुजच्छेदनं तत्तद-
 णलीला विलासः तत्सम्बन्धी सूत्रपात इव प्रथममार्जवच्छेद-
 नाभ्यासरूपमिव अस्मान् पातु रचतु । अचरपङ्क्तिः रजुत्वार्थं
 बालैः प्रथमं खटिकादिप्राक्षिप्तसूत्रपातनं क्रियते । तच्चादिभि-
 रपि काष्ठस्यार्जवेन हेदनार्थगैरिकादिप्रक्षिप्तसूत्रपातनं क्रियते
 तददाणभुजार्जवच्छेदनार्थं कर्परोभिरभिहत्य तरङ्गलवनं यद-
 कारि तव बालक्रीडनमस्मानवतु इत्यर्थः । कर्पय्याघाते ते तर-
 ङ्गच्छेदनमिति बालजातिः । अवतारप्रयोजनञ्चोक्तं ॥ ८० ॥

कर्णति । हे कृष्ण ते नमोऽस्तु । किम्भूताय । ते उरसि लग्ना
 इन्द्रजिमुक्ता शक्तिर्यस्य तं लक्षणं द्रोणाचलानीतविश्लोक-
 रौपधिप्रक्षेपेण हतं निष्काशितं शक्तिलक्षणं शल्यं यस्य तादृशं

केतनेन कपिनोरसि शक्तिं
लक्ष्मणं हृतवता हृतशल्यं ॥ ८१ ॥
नापगेयमनयः सशरीरं
द्यां वरेण नितरामपि भक्तं ।
मा स्म भूत् सुरवधूसुरतज्ञो
दिव्यपि व्रतविलोपभियेति ॥ ८२ ॥

हृतवता । केतनेन ध्वजस्यपताकारूपेण कपिना हनूमता हत्वा
कर्णस्य शक्तिमाङ्गिकं वलं, अथ च इन्द्रदत्तां शक्तिं अफलां
कर्तुमिव सज्जितो योजितो अर्जुनरथो येन तस्मै नरनागाय-
णरूपाय । यो हि यत्र कर्मणि शक्तः स तत्र नियोक्तुमुचितः
स हनूमांश्च शक्तिविफलीकरणे दृष्टप्रभावस्तस्मात् कर्णशक्तिवि-
फलीकरणार्थमिवार्जुनरथे तं स्थापितवानसीति भक्तवत्सलाय
तुभ्यं नम इत्यर्थः । यो मर्मभृतां उरःस्थितां शक्तिं विफलीकरोति
सश्रवणस्यां सुतरां विफलीकरोत्येवेति हलेनाक्तिः, खलु इवार्थः
उरसि शक्तिः अमूर्द्धमस्तकादिति अलुक् (पा० ६।१।१२) ॥ ८१ ॥

नेति । हे कृष्ण त्वं नितरां भक्तमपि आपगेयं भीष्मं सशरी-
रेण प्रसादेन हत्वा इति विचार्य कारणात् वा द्यां स्वर्गे न
अनयः न प्रापितवानसि । इति किं । स भीष्मः अनेन शरीरेण
सुरतं न करिष्याम्यप्रभृति मम ब्रह्मचर्यमिति नियमवान्
व्रतस्य विलोपाद्भोतस्तथा भियां हेतुना दिव्यपि स्वर्गेऽपि सुर-
वधूनां रक्षादीनां सुरतज्ञो मा भूत् इति । भक्ततमस्य वरदानेन

घातितार्कसुतकर्णदयालु-

जैत्रितेन्दुकुलपार्थकृतार्थः ।

अर्द्धदुःखसुखमभ्यनयस्त्वं

साश्रुभानुविहसद्विधुनेत्रः ॥ ८३ ॥

यद्यपि तेनैव शरीरेण स्वर्गप्रापणमुचितं तथाऽपि तस्य शरीरस्य स्वर्गप्रापणेऽपि न कोऽप्युपयोगस्तेन तच्छरीरस्यातितुच्छत्वात् तच्छरीरं विनाशयतः स्वर्गमनयः न तु तुच्छशरीरमहितस्य प्रापणे तवाशक्तिरिति भावः । यदा भुक्तेरतितुच्छत्वाच्छरीरं विनाशय मुक्तिमेव प्रापितवानिति हेतुः । आपगेयं अपत्यार्थं स्त्रीभ्य इति (पा० ४।१।१२०) ठक् ॥ ८२ ॥

घातितेनि । अर्कसुतेन प्रयोज्येन समरे घातिता योऽर्कसुतः कर्णस्तस्मिन् विषये दयालुः सकरुणः । तथा स्वसामर्थ्येन जैत्रितो जेता कृतो दत्तजय इत्यर्थः । इन्दुकुलं सोमवंशभूतः पार्थोऽर्जुन-स्तेन कृत्वा कृतार्थः सम्पादितावतारप्रयोजनः कृतकृत्यत्वात् सङ्घर्षः, अत एव क्रमेण साश्रुः पुत्रशोकवशाद् रुदन् भानुः सूर्यः, पुत्र-विजयाच्च विजयेण हसन् सूर्यानुभवं कुर्वन् विधुश्चन्द्रः तावेव दक्षिणवागनेत्रे यस्य एतादृशः त्वं यथाक्रमं अर्द्धदुःखं अर्द्धसु-खस्य अभ्यनयः, अभिनयेन युगपद्दर्शनवानसि । परमार्थतोऽवि-द्यमानमप्यनाद्यविद्याविलाभाद्दिर्नाटितवानसीत्यर्थः । सूर्य-चन्द्रयोर्विष्णुनेत्रत्वात् कर्णस्य च सूर्यपुत्रत्वात् नाग्रे शोकात् सूर्यस्य साश्रुत्वं, अर्जुनस्य च सोमवंशत्वात् तदिजये चन्द्रस्य

प्राणवत्प्रणयिराध न राधा-

पुत्रशत्रुसखता सदृशी ते ।

श्रीप्रियस्य सदृगेव तव श्री-

वत्समात्महृदि धर्तुमजस्रं ॥ ८४ ॥

इप्येण विहसितत्वात् ताभ्यामर्द्धसुखदुःखाभिनयेन अद्भुतरूपो
ऽसीति भावः । घातितेति हेतुमण्यन्तान्निष्ठा । जैत्रितेति तत्
करोतीति (पा० ३।१।२६ वा०) स्थानान्निष्ठा । पार्थेति कुतलात्
अथ्यन्वकेत्यण् (पा० ४।१।११०) अर्द्धञ्च तद्दुःखसुखञ्चेति द्वन्द्व-
गर्भः कर्मधारयः ॥ ८३ ॥

प्राणेति ! प्राणवत् प्रणयिनी निरूपाधिपरप्रेमास्पदं रा-
धाया गोपिका यस्य एवमभूत चे श्रीकृष्ण ते तव राधापुत्रः
कर्णः तस्य प्रनुरर्जुनस्तस्यसखता तन्मैत्री सदृशी योग्या न । रा-
धावन्नमस्य हि राधापुत्रशत्रुमैत्री कथंकारमुचिता, अपि तु
अयुक्तैव विरोधादित्यर्थः । एकत्र राधा गोपिका, अन्यत्र तु
कर्षपाखनकारिणी कैवर्त्तवधूरिति परिहारः । श्रियः प्रियस्य
श्रीर्वन्नभा यस्य वा तस्य तव श्रीवत्सं ब्राह्मणपादन्यामरूपला-
ञ्छनं । अथ च श्रियो वत्सं पुत्रमजस्रं आत्महृदि धर्तुं सदृगेव
उचितमेव, यस्य श्रीर्वन्नभा स तत्पुत्रं स्ववचसि सदा विभर्त्तति
युक्तमेवेत्यर्थः । एतादृशः स्वपक्षपातदोषो लोकविवाये ब्राह्म-
णभक्तिपरस्य कोऽपि नास्तीति भावः । प्रणयिराधेति स्त्रियाः
पुंवदिति (पा० ६।३।३४) ॥ ८४ ॥

तावकापरतनोः सितकेश-
 स्त्वं हली किल स एव च शेषः ।
 साध्वसावतरस्तव धत्ते
 तज्जराचिकुरनालविलासं ॥ ८५ ॥

तावकेति । हे श्रीकृष्ण हली लाङ्गलधरो बलभद्रः स एव
 च शेषोऽनन्तस्त्वमेव शेषावताररूपोऽपि बलभद्रो भवानेव न तु
 स त्वत्तो भिन्न इत्यर्थः । त्वं बलभद्रः स एव शेषः त्वत्तो हली
 न भिद्यते । हलिनश्च शेषो न च भिद्यत इति वा । यतः कायस्य
 सम्बन्धाज्जरसा सितकेशः धवलितकचः किलेत्यागमे । विष्णुपुरा-
 णादौ च यदुक्तं “उज्ज्वलारात्मनः केशैः सितकृष्णैः ततः प्रभुः”
 इति । तव इयं तावकी न विद्यते परा उत्कृष्टाऽन्या यस्याः सा
 तावकी अपरा तनुलक्ष्यमन्त्रिणी सर्वोत्कृष्टा सत्त्वमूर्त्तिस्तस्याः
 सितकेशः श्वेतकेशरूपो हली तव अवतारः अगावताररूपोऽसौ
 हली त्वं किल तदवयवभूतकेशरूपत्वात् तस्य, स च हल्येव शेष
 इति वा । शेषरूपवलदेवसत्त्वणोऽसावतरो मूर्त्तिः, अत एव
 तस्याः तदीयाया अपरतनोर्जरसा धवलीकृतस्य चिकुरनालस्य
 केशदण्डस्य विलासं वर्णसारूप्यं साधु यथा तथा धत्ते । अति-
 गौरो बलदेवस्तदियापरतनुर्धवलकेश इव भातीत्यर्थः । केश-
 सापि दीर्घतधवलताभ्यां जराधवलदीर्घकेशसारूप्यधारणं युक्त-
 मेव । कारणगुणा हि कार्यं गुणानारम्भन्त इति न्यायाच्च युक्त-
 मेव । अगावतारो बलभद्र इति चोक्त । अत्र श्वेतकेशः सद्य एव

न तु जरायोगादिति वा । यतो हरिर्नित्यतरुण इति पुरा-
णादिप्रसिद्धिः । वस्तुतस्तु कस्य ब्रह्ममुखस्य सदृशौ सुखस्वरूपा-
वित्यर्थः । प्रकाशत्वेन सत्त्वस्य सितशब्दवाच्यत्वान् मोहकत्वेन च
तमसः कृष्णशब्दवाच्यत्वात् सितकृष्णौ सत्त्वतमोगुणद्वयात्मका-
चेताववतारौ भूभारोत्तारणार्थं प्रभुरादिनारायणः स्वस्मात्
प्रकटीचकारेति विष्णुपुराणस्यसितकृष्णपदस्यार्थः । “कृष्णस्तु
भगवान् स्वयं” इति श्रीभागवतवचनेन कृष्णस्तु लीलाविग्रहधा-
री परब्रह्मैव । “समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेषस्तु न प्रियः” इति
भगवदचनात् । बलभद्रस्तु अवतारः, रामो रामश्च रामश्चेति
वचनात्, अन्यथा बलभद्रस्य सत्त्वमूर्त्तित्वं कृष्णस्य तमोगुणमू-
र्त्तित्वं प्रापयेत्, न च तथास्तीति बलभद्रस्य तमः प्रधानत्वदर्-
शनादित्याशयः । श्रितिकेश इति पाठे श्रितो धवलनेत्रका-
वित्यभिधानात् । तदीयपुरापतनोः सम्बन्धी श्रितिकेशः श्याम-
केशरूपस्त्वं, हस्ती च धवलकेशरूपः स एव च हस्तीति शेषः । बल-
भद्रः शेषावतार इति पुराणादौ । अ तदीयधवलकेशविलासं
धत्ते तत्साधु । कृष्णस्य कृष्णवर्णत्वाद् इल्लिनश्चातिगौरत्वाद्यया
क्रमश्यामसितगौरत्वमौत्प्रेक्षिकत्वेनैव व्याख्येयमित्यलमतिविस्त-
रेण । तावकापरेति पाठः साधोयान्, यतः युष्मदस्मदोरिति
खनि (पा० ४।३।१) तवकादेशे दृष्टौ च दृष्टिनिमित्तस्तेति
(पा० ६।३।३८) पुंवद्भावप्रतिषेधे प्रसक्तेऽपि कर्मधारयत्वात्
पुंवत्कर्मधारयेति (पा० ६।३।४२) प्रतिप्रसवात् पुंवद्भावः । अव-
तरः । पूर्ववत् ॥ ८५ ॥

हृद्यगन्धवद् भोगवतीशः

शेषरूपमपि विभ्रदशेषः ।

भोगभूतिमदिरारुचिरश्री-

रुक्तसत्कुमुदवन्धुरुचिस्त्वं ॥ ८६ ॥

इत्येति । इद्यो हृद्यानन्दकारी गन्धस्रन्दनादिसौरभं
तं वदसि धारयसि तत्सम्बोधने हे एवंविधरस्यसौरभधारिन्
श्रीकृष्ण त्वं शेषरूपं बलभद्ररूपं । अथ च नागाधीशरूपं विभ्रत्
धारयन्नपि अशेष उभयविधोऽपि शेषो न भवसि इति विरोधः ।
अथ च न विद्यते शेषः शिष्टं भिन्नं यस्मात् असौ शेषः सकल-
जगदात्मकस्त्वमिति तत्परिहारः । अथ च बलभद्रोऽप्यतिश-
द्भारित्वाद् हृद्यगन्धवद्, अत एव भोगवतीनां सुखीनां गो-
पिकादीनां ईशः प्राणप्रियः । अथ च भोगवत्या अतितरां
सुखिन्याः रेवत्या ईशः पतिरिति । श्रीकृष्णोऽपि हृद्यगन्धशरीरं
स्वाभाविकं चन्दनादिजन्यञ्च गन्धं वदतीनां भोगवतीनां सुखि-
नीनां गोपिकादीनामीशः । शेषोऽपि जलक्रीडाचालितचन्दनक-
र्पूराद्यङ्गरागसम्बन्धिहृद्यसौरभधारिण्याः भोगवत्याः पातालग-
द्याः पतिः । कर्पूरादिवज्जलसौरभयुक्ताया नागय्या वा वृषि-
रेतुत्वाद् इद्यो गन्धवद्वा वायुर्यस्य स चासौ नागपुण्या नद्या वा
पतिः । तथा कृष्णरूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतेर्देवताः मदिरावत्
रुचि सुखं राति अनयति या तादृशी श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः ।
भोगः शेषफणा तत्कायो वा स एव भूः स्थानं तस्या ऊतिः श्रवणं

स्वाधिष्ठानेन रक्षणं तेन भास्यति दृश्यतीति भोगभूतिमती ।
 तथा इराया भूमेरिव रुचिरा रमणीया दूर्वादलश्यामला
 श्रीः कान्तिर्यस्य सः स्निग्धश्यामलकायकान्तिरित्यर्थः । इरायाः
 भारत्याः प्रियायाः धरण्या वा रुचिरा रमणी श्रीः कान्ति-
 र्यस्मादिति वा । तयोर्भयोः सपत्न्योरपि रुचिं प्रीतिं ददाना
 समवर्तिनी श्रीः हृदिस्था लक्ष्मीर्यस्येति वा । भोगानां का-
 लियफणानां भूतिरैव्यर्थजनितो दर्पः तं मथ्नाति तादृशो वा ।
 पृथग्वा पदं । गोपिकादिसम्भोगसुखसमृद्धिर्भोगभूतिः तद्वान्
 स चासौ उक्तरीत्या इरारुचिरश्रीश्चेति वा । अथ च बलभ-
 द्ररूपस्त्वं भोगस्य सुखस्य भूतिरुत्पत्तिहेतुः तादृशो वा म-
 दिरा तथा कृत्वा रुचिरा रमणीया सरागा कान्तिः शोभा
 यस्य । बलदेवो हि सर्वदा मदिरामत्तः । अथ च शेष-
 रूपस्त्वं भोगस्य सुकायस्य फणानां वा भूतिः समृद्धिः तद्वान्
 अतिदीर्घमहाकायः सहस्रफणसमृद्धिमान् वा । तेन मा-
 द्यति सा चासौ स्वशिरःसु धारणेन भूमेः रुचिं राति ददा-
 तीति रुचिरा श्रीः कायकान्तिर्यस्य सः । तथा छण्णरूपस्त्वं
 उल्लसन्ती कुमुदवन्धोः चन्द्रस्य सम्बन्धिनी रुचिः प्रीतिर्यस्मिन्
 सर्वाङ्गादकारित्वाचन्द्र इव सर्व्वप्रेमास्यदभूत इत्यर्थः । कुमुत्
 श्वेतं कैरवं तस्य अवन्धुः तद्विरोधिनी छण्णा रुचिः श्रीर्यस्य
 जलदश्याम इत्यर्थः इति वा । उल्लसन्ती कुमुदाख्ये वानररूपे
 सुहृदि रुचिः प्रीतिर्यस्य रामावतारे इति वा । पृष्टे दंष्ट्रायां
 वा उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मिन्नोदत इति मुदः स चासौ स

रेवतीश्च सुपुमा किल नील-

स्याम्बरस्य रुचिरा तनुभासा ।

च तथा बन्धुपु बन्धौ वा बलभद्रे वा रुचिः प्रीतिर्यस्य स चासौ स चेति वा । उल्लसन्ती कुमुदतुल्येऽतिगौरे बन्धौ बलभद्रे रुचिः प्रीतिर्यस्येति वा । उल्लसन्ति कुमुदानि येन स चन्द्र एव उद्दीप-
कत्वाद् बन्धुर्यस्य सः प्रद्युम्नावतारः कामः तत्र रुचिः पुत्रत्वात् प्रीतिर्यस्येति वा । अथ च बलभद्ररूपस्त्वं, उल्लसन्ती कुमुदबन्धुः कैरवसदृशी गौरतरा कुमुदबन्धोश्चन्द्रस्येव वा गौरतरा रुचिः कान्तिर्यस्य । उल्लसन्ती कुः पृथ्वी यस्मात् तस्मिन्मुदे सहर्षे बन्धौ अनुजे श्रीकृष्णे रुचिः प्रीतिर्यस्य वा । उत्कर्षेण लसनकुमुदबन्धुः पार्वणचन्द्रः तस्येव रुचिर्यस्य । उल्लसत् कुमुदबन्धौ उल्लप्रका-
रेण प्रद्युम्ने रुचिर्यस्येति वा । अथ च श्रेष्ठरूपस्त्वं उल्लसन्ती कुमुदनामि सख्यौ सुहृदि प्रीतिर्यस्य । उल्लसन्ती चन्द्रस्येव धवला कान्तिर्यस्य वा । उल्लसन्ती कुमुदस्य चन्द्रस्य बन्धुः सदृशी का-
न्तिर्यस्य वा । उल्लसत्पृथ्वीकः सहर्षः सुहृत्प्रीतिर्यस्य वा । कुमु-
देऽपि कुमुत्तोक्तमिति विद्यः । गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वीत्यमरः । भोगः सुखं वधे वाहे प्ररीरफणयोर्मत इति विद्यः । इरा वारिसुराभूमिभारतीषु इति च । ऊतिः । अवतेः क्तिनि ज्वर-
त्यरेति (पा० ६।४।१०) वस्योपधायाश्च ऊठि । मत् इति साद्य-
तेर्मन्नातेऽयं क्तिपि । मुदः इगुपधलक्षणकः ॥ ८६ ॥

रेवतीश्चेति । हे रेवतीनाम्याः प्रियाया ईश, तथा हे काम-
पाद्यपूरक कुः पृथ्वी तस्या मुदो हर्षस्याविर्भावेन प्रादुर्भावेन

कामपाल भवतः कुमुदावि-
भावभावितरुचेरुचितैव ॥ ८७ ॥

भाविता सञ्चारिता रुतिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य तस्य भवतः
श्रीछप्पतनुभासा कायकान्त्या हृता नीलस्य अम्बरस्य तत्तुल्य-
स्येत्यर्थः । तव रुचिराः शोभना, लोकानां रुचिं प्रीतिं ददाना
वा । रेवतीशसुषमा चन्द्रसम्बन्धिनीपरमा शोभा उचितैव
किल । आकाशस्य चन्द्रशोभा उचितैव । अथ च धवलभद्रसू-
पत्वाद् रेवतीशसुषमा धवलभद्रस्य परमशोभा उचितैव । कि-
न्मृतस्य । कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्य आविर्भावेन प्रकटनेन
भाविनी त्रिलोकानां रुचिः प्रीतिर्येन । कुमुदस्य चन्द्रस्य
आविर्भावेन वा । अथ च रेवतीनाम्नी प्रिया सदृशी । तथा
हे कामपाल धवलभद्र कुः पृथ्वी तस्या मुदस्य हर्षस्याविर्भावेन
प्रादुर्भावेन भाविता सञ्चारिता रुतिः प्रीतिरिच्छा वा यस्य
तस्य भवतः तव तनुभासा कायकान्त्या नीलस्य अम्बरस्य वस्त्रस्य
रुचिं दीप्तिं राति ददाति एवंविधा सुषुमा उत्कृष्टशोभा
उचिता योग्यैव किल । धवलवस्तुसम्पर्कान्नीलं श्रुतिशयेन शो-
भते । अथ च हे कामपाल कन्दर्पपोषक रेवतीश चन्द्रकुमु-
दानां कैरवाणां अविकासेन भाविता स्फुरिता रुचिः कान्तिः
प्रीतिर्वा यस्य भवतः तनुभासा विम्बतेजसा नीलस्य अम्बरस्य
आकाशस्य सुषुमा परमा शोभा उचितैवेति ध्वनिः ॥ ८७ ॥

एकचित्तततिरद्वयवादिन् न त्रयीपरिचिताध्वबुधस्त्वं ।

चतुर्भिः शोकेर्बुद्धं वर्षयति ॥ एकेति । हे अद्वयवादिन्
 द्वैतवाङ्मघटपटादिभेदानामसत्यतया प्रतिपादनेनैकस्याज्ञान-
 कारणतयैव सत्यताङ्गीकाराद्द्वैतवादिन् त्वं मां पाहि । कि-
 न्भूतः । एकैव चित्तततिः ज्ञानसन्ततिर्यस्य दीपकलिकान्यायेन
 क्षणिकज्ञानप्रवाह एवैकीयस्य मतेन तु तदतिरिक्तं न किञ्चिद-
 प्यस्ति तादृशः । अत एवाद्वयवादिन्निति योजना । तथा चप्या
 अपरिज्ञातो ज्ञातस्तादृशो न भवसीत्यत्रयीपरिचितो नञ् स-
 माप्तो वा । नेति पृथग्वा । वेदत्रयीगम्योऽपि न भवसीत्यर्थः ।
 अथ च वेदत्रया परिचितः क्षतपरिचयः वेदत्रयी परिचिता
 अन्यस्ता येन तादृशो वा न भवसि । सर्वस्य क्षणिकताङ्गीकारा-
 द्भ्रमाधर्मभोगव्यवस्थाया निरासादनङ्गीकृतवेदप्रामाण्य इत्यर्थः ।
 अत एव बुधः पण्डितः । न हि पण्डितं विना वेदादिसर्वदू-
 षणसमर्था अन्यस्य बुद्धिः सम्भवति । अथ च अत्रयीपरिचितोऽपि
 बुध इति विरोधाभासः । न हि वेदत्रयमजानानस्यापि पण्डि-
 तत्वं सम्भवति । अथ च यः पण्डित एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति
 मन्यमानो वेदान्ती स वेदत्रयीं न मन्यते इति विरोधः । वेदा-
 न्तिना हि वेदप्रामाण्यस्य स्वीकृतत्वान् । अथ च अद्वयवादाद्
 द्वितमह्यामपि यो नाङ्गीकरोति स चित्सङ्ख्यां न मन्यत इति
 युक्तमेवेत्यर्थः । तथा माध्यमिकानामपि किञ्चिन्नात्रमतभेदेन
 भेदबुद्धिद्वान्तपातित्वान् ।

पाहि मां विधुतकोटिचतुष्कः

पञ्चवाणविजयो षडभिज्ञः ॥ ८८ ॥

न सन्नासन्नसदसन्न चाप्यनुभयात्मकं ।

* चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं साध्यमिकं विदुः ॥

इति । अनिर्वचनीयप्रपञ्चवादित्वाद् विधुतं निरावृत्तं सत्,
असत्, सदसत्, तद्विलक्षणं, कोटिचतुष्कं प्रकारचतुष्टयं येन,
अथ च त्रिलनिषेधान्निरस्तचतुष्टयः, तथा विरक्तलाहिगम्बर-
त्वाच्च पञ्चवाणः कामस्तद्विजयो मारजित्, अथ च वणशब्दे
इत्यस्माद् घञिः वाणशब्दः । तं पञ्चषड्भावाचिनं पञ्चशब्दं न
सह्यत इत्यर्थः । यो हि चतुष्टयं न सह्यते स पञ्चापि न सह्यत
इति युक्तमेवेत्यर्थः । तथा देशादिव्यवहितवस्तुदर्शनं देशादि-
व्यवहितशब्दश्रवणमतीतजन्मस्थितिसंस्मरणं परचित्तज्ञानमविद्या-
स्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्यपञ्चक्लेशचयः, अणिमादिसिद्धिश्चेति
षडभिज्ञा ज्ञानप्रकारा यस्य स षडभिज्ञः । वेदानुसारि-
भिर्दैत्यैः पराभूता देवा ब्रह्माणं शरणं गताः, ब्रह्मणा प्रसा-
दिता नारायणो बुद्धरूपेणावतीर्य दैत्यबुद्धिं वेदार्थेभ्यश्चाव-
यित्वा बौद्धमतमुपदिदेश, ततस्ते देवानां जय्याः सम्यन्ता इति ।
अत एव चैतदीयमतपरिभाषयैव स्तुतिरकारि । परिचिता
ऽप्यबुद्धबुधस्त्वमिति पाठे नेति पदं भित्वा त्वया वेदत्रयी न

तत्र मारजयिनि त्वयि साक्षा-
 त्कुर्व्वति क्षणिकतात्मनिपेधौ ।
 पुष्पवृष्टिरपतत् सुरहस्तात्
 पुष्पशस्त्रशरसन्ततिरेव ॥ ८६ ॥

परिचिता न स्वीकृतप्रामाण्या । अयविरोधे । तथापि बुध-
 स्त्वमित्यर्थः । परिचिताध्वबुध इति पाठे त्रयीपरिचितानां वैदि-
 कानामध्वनि मार्गे बुधः पण्डितो न भवसि, अवैदिकमार्गमेव
 जानान इत्यर्थः ॥ ८८ ॥

तचेति । तत्र तस्मिन्नवताररूपे सौन्दर्याञ्जितेन्द्रियत्वाच्च
 मारजयिनि कामस्य जैत्रे त्वयि क्षणिकता, सर्व्व क्षणिकं सत्तात्,
 तथा आत्मनिपेधश्च, “समनस्केन्द्रियजन्यनीलपीताद्याकारसवि-
 कल्पकनिर्विकल्पकवासनोपहितचित्सन्ततिरेवात्मा, भूतान्येव चे-
 तयन्ते, मनसा संयोगेन ज्ञानमुत्पद्यते, तस्माद्देह एवात्मा न तु
 नित्योऽन्यः कश्चित्” इत्यादिप्रकारेण सर्व्वभावानां क्षणमात्राव-
 स्थायितां नैरात्म्यञ्च स्वदर्शनोक्तसमाधिना साक्षात् कुर्व्वति सति
 पुष्पशस्त्रस्य कामस्य शरसन्ततिर्वाणपरम्परारूपा सुरहस्तात् पुष्प-
 वृष्टिर्गवापतत् । अतिमले हि शत्रौ भीतानां करादायुधा नि-
 पतन्ति । कामोऽपि लज्जो भीतः, पुष्पशरस्य तथा च तस्य करात्
 तद्भयेन पतिता पुष्परूपवाणपरम्परा क्षणिकतात्मनिपेधौ सा-
 क्षात् कुर्व्वति त्वयि विषये सुरमुक्तां पुष्पवृष्टिरिवापतदित्युक्ते-
 र्वा । कामोऽपि देव एव पुष्पवृष्टिमोचने हेतुः । यो हि लोको-

तावके हृदि निपात्य कृतेयं
मन्मथेन दृढधैर्य्यतनुचे ।
कुण्डनादतितमां कुसुमाना-
ञ्छत्रमित्रमुखतेव शराणां ॥ ८० ॥

नर वस्तुप्रत्यक्षगोचर करोति यस्य कश्चन विजयते तयोस्त-
परि दैवैः पुष्पदृष्टिः क्रियत इत्यादि ज्ञातव्य ॥ ८८ ॥

तावक इति । मन्मथेन दृढमभेद्य धैर्य्यमेव तनुत्रं कवच
यस्य तस्मिन्नावके हृदि मनसि अथ च वत्सि अर्थात् शरान्
निपात्य नितरां दृढपातपूर्वं यथा तथा पातयित्वा दृढत-
नुत्रत्वादेव अतितमां कुण्डनात् तैल्लपत्यागाद्धेतोः कुसुमरूपाणां
शराणां क्वच मित्रञ्च येषां तानि, क्वचस्य वा मित्राणि मुखानि
येषां ते भग्नत्वादिप्रकलितमुखास्तेषां भावस्तत्ता सूचीमुखताप-
रित्यागेन क्वचतुल्यदृत्तमुखतेय प्रत्यक्षदृग्वा कृता । दृढतनुचे हि
पतितो वाण कुण्डितत्वादृत्तमुखो भवति । सरशरा. शरत्वात्
पूर्वं सूचीमुखा आसन्, इदानीं धैर्य्यकञ्चुके लदीये हृदि नि-
पात्य नितरा कुण्डनादिव तेषां पुष्परूपाणां शराणां क्वचा-
कारमुखता जातेत्युत्प्रेक्षोपमा वा । विकसितानि पुष्पाणि क्वचतु-
ल्यानि भवन्ति । अथ च क्वच कायाकारित्वात् सुखदमेव न तु
दुःखद यथा तथा कामशरा अपि लङ्घ्यदयस्य निर्वापका एव
जाताः, न तु ता जेतुमशकन्नित्यर्थः । एतादृशो जितेन्द्रिय
कोऽपि नास्तीति भावः । निपात्य स्थानात् कथम् ॥ ८० ॥

यत् तव स्तवविधौ विधिरास्यै-
 शातुरीं चरति तच्चतुरास्यः ।
 त्वय्यशेषविदि जायति शर्वः
 सर्व्वविद्ब्रुवतया श्रितिकण्डः ॥ ८१ ॥

यदिति । विधिः तव स्तवविधौ स्तुतिविधौ वज्रभिराद्यैर्मुहैः
 शातुरीं वैदग्ध्यं यच्च यदि चरति प्राप्नोति नानाप्रकारैर्यदि
 वर्णनं करोति तत् तर्ह्येव । चतुराणि वर्णननिपुणानि आस्थानि
 यस्य वा तादृशो भवेन्नान्यः । अथ च तद्वर्णनाविधौ यस्माच्चा-
 तुरीं प्राप्नोति तस्मादेव हेतोश्चतुराण्यास्थानि यस्येति चतुरास्यो
 न तु चत्वार्यास्थानि यस्येति वियहेण चतुरास्यः । आस्थानाञ्च-
 तुष्के सत्यपि तच्चार्थे गौरवाभावात्, अत्र तु गौरवसङ्गावात्
 तथैवाच्यत इत्यर्थः । तदीयस्तुतिपरत्वाद् ब्रह्मणो लोकत्रयेऽप्येवं
 कीर्त्तिरञ्जनीति भावः । तथा शर्व्वो हरः त्वयि बुद्ध एव अशेष-
 विदि सर्व्वज्ञे जायति सति सर्व्वविदं सर्व्वज्ञमात्मानं ब्रूते स सर्व्व-
 विद्ब्रुवस्तत्तयेव, परगुणस्यात्मन्यारोपणेन हेतुना कलङ्गेन श्रिति-
 कण्डो नीलकण्डः न तु कालकूटभक्षणैः नीलकण्डः तत्-
 स्पृद्धितया लोकत्रयेऽपि महेशस्य एवमप्यशो जातमित्यर्थः ।
 ब्रह्ममहेशाभ्यामपि सकाशात् तमेव परमपुरुषः सर्व्वज्ञश्चेति
 भावः । अन्यस्य यथाऽऽत्मस्तुत्या सर्व्वज्ञसन्निधौ लब्ध्या मा-
 खिन्यं भवति ॥ ८१ ॥

धूमवत् कलयता युधि कालं
 स्नेच्छकल्पशिखिना करवालं ।
 कल्किना दशतयं न मम कल्कं
 त्वं व्युदस्य दशमावतरेण ॥ ८२ ॥

श्लोकद्वयेन कल्किनं स्तौति ॥ धूमवदिति । त्वं धूमवत्कालं
 करवालं खड्गं युधि स्नेच्छैः सह युद्धे कलयता धारयता कालं
 मृत्युरूपं करवालं खड्गं धूमवद् धूममिव धारयता वा । अत
 एव स्नेच्छानां कल्पशिखिना प्रलयकालानलरूपेण स्नेच्छा इव
 स्नेच्छाः पापिनस्तेषां वा, स्नेच्छप्रायाणां वा, एवम्भूतेन कल्किना
 कल्किमञ्ज्जेन दशमावतारेण कृत्वा मम दशतयं दशावयवकं
 कल्कं पापं व्युदस्य निराकुरु समूलमुन्मूलयेत्यर्थः । अथ च यः
 स्वयं कल्की सोऽन्यकल्क विनाशयतीति विरोधः कल्किशब्दस्य
 विष्णुनामत्वात् तत्परिहारः । स्नेच्छकल्पशिखिनेत्यवतारप्रयो-
 जनमुक्तं । अदत्तस्य वस्तुनः स्वयं ग्रहणं, यागीयातिरिक्ता हिंसा,
 परस्त्रीगमनञ्चेति त्रिविधं कायिकं । पारुष्यं, अनृतं, पैशून्यं,
 असम्बद्धप्रलापञ्चेति चतुर्विधं वाचिकं । परद्रव्यग्रहणेच्छा,
 परानिष्टचिन्ता, वृथैव परेषु दोषाभिधानञ्चेति त्रिविधं मा-
 नसं । इति दशविधं पापं । चतुस्त्वक् ओचघाणजिह्वापाणि-
 पादपायूपस्थमनेजन्यं वा दशसु भासेषु भवतीत्याहुः, गर्भ-
 वासलचणं दुःखमिति वा । कल्कः पापाशये पापे, इति विस्रः
 ॥ ८२ ॥

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्वा
 पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः ।
 विष्णुना जनयितुर्भवताऽभू-
 न्नामं विष्णुयशसश्च सदर्थं ॥ ६३ ॥
 सन्तमदयमयेऽध्वनि दत्ता-
 चैयमर्जुनयशोर्जुनवीजं ।

देहिनेति । हे कल्किन् विष्णुयशसस्तन्नामकस्य जनयितुः
 पितुः विष्णुरितिनाम भवतैव त्वचैव कृत्वा सदर्थं सान्वयमभूत् ।
 किम्भूतेन भवता । रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धवलतरेण शरी-
 रधारिणा तथा दुष्टगवेपणार्थं उर्व्यां भ्रमता विष्णुना व्याप-
 केन विष्णुमञ्जुकेन च पाण्डुरत्वाद् व्यापित्वाच्च देहिना शरी-
 रधारिणा यशसेव यशोरूपेणैव विष्णुव्यापकं यशो यस्य तथा
 पुत्रेणेति यावत् । तस्य तव पितुर्नाम सान्वयमभूज्जातप्रायमे-
 वेति भाविन्यपि भूतवदुपचारः । अतीतकलियुगावतारापेक्षया
 अभूदिति निर्देशो वा । पूर्वं तु डित्यादिवत्तन्नामाभूत्, तस्यु-
 पपन्ने तु सार्थकमभूदित्यर्थः ॥ ६३ ॥

सन्तमिति । दत्ताचैयं स्त्रोति । अहं दत्ताचैयनामानं त्वां
 नैमि । किम्भूतं । अदयमयेऽध्वनि अद्वैतमार्गे एकात्मवादे सन्तं
 वर्त्तमानं । तथा अर्जुनस्य कार्त्तवीर्यार्जुनस्य यशसो यदर्जनं
 तस्य वीजं मूलं । पूर्वं कार्त्तवीर्येणाराधितो दत्ताचैयः, तव
 यशो लोकत्रयस्यापि भविष्यतीति वरं दत्तवान् । अर्जुन इति

नौमि योगजनितानघसञ्ज्ञं
 त्वामलर्कभवमोहतमोर्कं ॥ ६४ ॥
 भानुत्नमनुगृह्य जय त्वं
 राममूर्तिहतवृत्रहपुत्रः ।
 इन्द्रनन्दनसपत्नमपि त्वां
 नौमि कृष्ण निहताकृतनूजं ॥ ६५ ॥

पाठे अर्जुनयश्च एवाञ्जुनवृत्रहस्य वीजं । वृत्रहोत्पत्तिर्वीजादेव
 युक्ता । यदा अर्जुनं धवलं यशो यस्य एवंविधोऽर्जुनः कार्त्त-
 वीर्यस्य वीजं । तथा योगेनाष्टाङ्गयोगेन जनिता उत्पा-
 दिता मायादिरादित्यादनघ इत्यपरा सञ्ज्ञा यस्य तदा हि
 देवैर्योगवाङ्मन्यादनघेति सञ्ज्ञा कृता । अलर्कनाम्नः क्रतुश-
 च्चुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोहो ममतादिरूपः संसार-
 मोहः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादर्कसं । योगो-
 पदेशेन तस्य मोहं चिच्छेदेति पुष्पाणकथा ॥ ६४ ॥

एवं दशवतारान्निर्वर्ष्य भक्ततिशयेन पुनरपि कियतस्ता-
 नेवावतारान् त्रिविक्रमं हरिहरौ बालमुकुन्दश्च सङ्क्षेपेण च-
 तुर्विंशतिश्लोकैर्वर्षयति । भानुत्नमिति । हे विष्णो भानुत्नं
 सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य वालिनं हत्वा तद्वधूं तारां तस्मै हत्वा
 राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थकृत्य राममूर्त्या रामावतारेण हतो
 मारितो वृत्रहस्य इन्द्रस्य पुत्रः वाली येन स त्वं रामो जय
 उत्कर्षेण वर्त्तस्य । नमसोऽभीत्यर्थः । तथा भो कृष्णावतार अहं

देहिनेव यशसा भ्रमतोर्व्या
 पाण्डुरेण रणरेणुभिरुच्चैः ।
 विष्णुना जनयितुर्भवताऽभू-
 त्नाम विष्णुयशसश्च सदर्थं ॥ ८३ ॥
 सन्तमद्वयमयेऽध्वनि दत्ता-
 चेयमर्जुनयशोर्जुनवीजं ।

देहिनेति । हे कल्किन् विष्णुयशसस्तन्नामकस्य जनयितुः
 पितुः विष्णुरितिनाम भवतैव तथैव कृत्वा सदर्थं सान्त्वयमभूत् ।
 किम्भूतेन भवता । रणरेणुभिरुच्चैः पाण्डुरेण धवलतरेण शरी-
 रधारिणा तथा दुष्टगवेपणार्थं उर्व्यां भ्रमता विष्णुना व्याप-
 केन विष्णुमञ्जुकेन च पाण्डुरत्वाद् व्यापित्वा च देहिना शरी-
 रधारिणा यशसेव यशोरूपेणैव विष्णुव्यापकं यशो यस्य तथा
 पुत्रेणेति यावत् । तस्य तव पितुर्नाम सान्त्वयमभूज्जातप्रायमे-
 वेति भाविष्यपि भूतवदुपचारः । अतीतकलियुगावतारापेक्षया
 अभूदिति निर्देशो वा । पूर्वं तु इत्यादिवत्तन्नामाभूत्, तद्यु-
 पपन्ने तु सार्थकमभूदित्यर्थः ॥ ८३ ॥

सन्तमिति । दत्ताचेयं स्त्रीति । अहं दत्ताचेयनामानं त्वं
 नैमि । किम्भूतं । अद्वयमयेऽध्वनि अद्वैतमार्गे एकात्मवादे सन्तं
 वर्त्तमानं । तथा अर्जुनस्य कार्तवीर्यार्जुनस्य यशसो यदर्जन
 तस्य वीजं मूलं । पूर्वं कार्तवीर्येणाराधितो दत्ताचेयः, तव
 यशो लोकप्रथम्यापि भविष्यतीति वरं दत्तवान् । अर्जुन इति

नैमि योगजनितानघसञ्जं
 त्वामलर्कभवमोक्षतमोर्कं ॥ ८४ ॥
 भानुसूनुमनुगृह्य जय त्वं
 राममूर्तिर्हतवृत्रहपुत्रः ।
 इन्द्रनन्दनसपत्नमपि त्वां
 नैमि कृष्ण निहतार्कतनूजं ॥ ८५ ॥

पाठे अर्जुनयश्च एवार्जुनवृत्रहस्तस्य वीजं । वृत्रहोऽप्यन्तिर्वीजादेव
 युक्ता । यदा अर्जुनं धवलं यशो यस्य एवंविधोऽर्जुनः कार्त्त-
 वीर्यस्तस्य वीजं । तथा योगेनाष्टाङ्गयोगेन जनिता उत्पा-
 दिता मायादिराहित्यादनघ इत्यपरा सञ्ज्ञा यस्य तदा हि
 देवैर्योगवाञ्छयादनघेति सञ्ज्ञा कृता । अलर्कनाम्नः क्रतुश-
 च्चुध्वजमदालसापुत्रस्य राज्ञो भवमोक्षो ममतादिरूपः संसार-
 मोक्षः स एव तमोऽन्धकारः तस्य विनाशहेतुत्वादर्कस्य । योगो-
 पदेशेन तस्य मोक्षं चिच्छेदेति पुराणकथा ॥ ८४ ॥

एवं दशावतारान्निर्वर्ण्य भक्ततिशयेन पुनरपि कियतस्ता-
 नेवावतारान् त्रिविक्रमं हरिहरौ वालमुकुन्दश्च सङ्क्षेपेण च-
 तुर्विंशतिश्लोकैर्वर्णयति । भानुसूनुमिति । हे विष्णो भानुसूनुं
 सूर्यपुत्रं सुग्रीवमनुगृह्य वालिनं हत्वा तद्वधूं तारां तस्मै दत्त्वा
 राज्याभिषेकद्वारा कृतार्थीकृत्य राममूर्त्या रामावतारेण हतो
 मारितो वृत्रहस्त इन्द्रस्य पुत्रः वाली येन स त्वं रामो जय
 उत्कर्षेण वर्त्तस्व । नमस्योऽभीत्यर्थः । तथा भो कृष्णावतार अहं

वामनादणुतमादनुजीया-

स्त्वं त्रिविक्रमतनूभृतदिक्कः ।

वीतहिंसनकथादथ बुद्धात्

कल्किना हतसमस्त नमस्ते ॥ ६६ ॥

इन्द्रनन्दनस्य अर्जुनस्य सपत्नं मित्रभूतं अत एव निहतो मारितोऽर्कतनूजः कर्णेन येन तं त्वामपि नौमि स्त्रौमि । अपिशब्दाद्भ्राममपीत्यर्थः । कृष्णेन अर्जुनेन कृत्वा निहतोऽर्कतनूजो चेनेति वा । यो भानुस्त्रनुमनुगृह्णाति स निहतार्कतनूजः । कथं । तथा यो हतेन्द्रपुत्रः स इन्द्रपुत्रमित्रं कथमिति विरोधार्थेऽपिशब्दः । निग्राह्यानुग्राह्योस्तत्पुत्रयोरारामकृष्णावतारयोश्च भेदाद् विरोधपरिहारः । एतादृग्विरुद्धचरितत्वाद् दुर्विज्ञेयः । परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ ६५ ॥

वामनादिति । रामकृष्णौ वर्णितौ । हे विष्णो अणुतमात् द्रक्षतमशरीराद् वामनाद् वामनावतारादनुपस्थात् त्रिविक्रमस्य त्रिविक्रमावतारस्य तन्वा शरीरेण, त्रिविक्रमावताररूपया वा तन्वा मृता व्याप्ता दिग्भा येन स त्वं जीयाः, सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्व । त्रिविक्रमेति सम्बुद्धिर्वा । तथा वीना निवृत्ता हिंसनकथा प्राणिवधवार्त्ताऽपि यस्मादेवम्भूताद् बुद्धावतारात्, अथ पद्यात् कल्किना दशमावतारेण कृत्वा हतं मारितं कल्किमलदूषितं समस्तं प्राणिजातं येन तादृग्विष्णो ते तुभ्यं नमः । यो ह्यणुतमः स तनुगृह्णो व्यापकदेहः कथं । तथा यय वीतहिंसन-

मां त्रिविक्रम पुनीहि पदे ते
किं लगन्नजनि राजरूपानत् ।
किं प्रदक्षिणनक्तमिपाशं
जाम्बवानदित ते वलिवन्धे ॥ ८७ ॥

कथाः स एव हतसमस्तः कथमिति विरोधः । अवतारभेदेन
परिहार इति भावः । वामनत्रिविक्रमौ वर्णितौ ॥ ८६ ॥

मामिति । हे त्रिविक्रम त्वं मां पुनीहि, तथा गगनव्यापिनी
ऊर्ध्वकृते ते पदे विष्णुपदे लगन् नक्षत्रमालामध्यवर्त्ती श्याम-
रूपो राजरूपानदजनि पादरक्षिकैव जाता किं । एतावद-
तिमहच्छरीरं धृतं । यस्य चरणस्थाने गगनस्यो राज्ञः उपा-
नदिव जात इत्यर्थः । साऽपि श्यामा चरणे च लंगति । तथा
प्रदक्षिणं प्रदक्षिणाख्यं पञ्चदशमुपचारं कुर्वन् जाम्बवान्
चचराजो ब्रह्मावतारो वलिवन्धननिमित्ते ते तुभ्यं भूमिपाशं
भ्रमणरूपवलयकारवेष्टनमेव पाशं बन्धनरज्जुमेव अदित दत्त-
वान् किं । यो हि कश्चिद्वहुमुपक्रमते तस्मै केनचित् पाशो
दीयते । यद्यपि देवेन च वलिर्बाम्बन्धमेव प्रापितो न तु
रज्ज्वादिवन्धं तथाऽपि लोके बहु इति प्रसिद्धिवशाद् बन्धश-
ब्दच्छेन कविः पाशशब्दं प्रायुक्तः । जाम्बवान् किल तदा
त्रिविक्रमस्य षोडशोपचारपूजामकृतेति प्रवादः । अत्रापि त्रि-
विक्रमो वर्णितः । वम्भ इति पाठे वचन्तादन्धेऽतुर्थी । ते इत्यस्य
विशेषणं । वन्ध इति पाठे तस्मादेव सम्बुद्धिः ॥ ८७ ॥

अर्धचक्रवपुषाऽर्जुनबाह्वन्
 यो लुनात् परशुनाऽयं सद्यस्त्रं ।
 तेन किं सकलचक्रविलूने
 बाणबाहुनिचये ऽञ्चति चित्रं ॥ ६८ ॥
 पाञ्चजन्यमधिगत्य करेणा-
 पाञ्च जन्यमसुरानिव वत्ति ।

अर्ध्वेति । यो जामदग्नो भवान् चक्रस्यार्ध्वं समो भागस्तस्यैव
 वपुः स्वरूपं यस्य तदाकारेण परशुना कृत्वा सद्यस्त्रमर्जुनबा-
 ह्वन् ग्रीवमेव अलुनात् चिच्छेद । तेनैव भवता सकलेन समू-
 लेन चक्रेण सुदर्शनाख्येन विलूने क्षिप्त्वे बाणासुरबाहुनिचये
 विपद्ये लोकस्त्रिचमाश्चर्यमञ्चति किं, अपि तु न प्राप्नोति ।
 अथ च किमञ्चति किमिति प्राप्नोति, अपि तु वृथैव तत् ।
 येन पूर्वं एकस्य बाहुसदृशं क्षिप्तं तेनैव यदान्यस्य बाहुसदृशे
 क्षिप्त्वे न किञ्चिच्चित्रं तस्य तत्र कृतशक्तित्वादित्यर्थः । येन च
 अर्ध्वेणैव चक्रेण बाहुसदृशं क्षिप्यते तेन समयेण चक्रेण बाहु-
 सदृशे क्षिप्त्वे सुतरां न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । परशुरामकृष्यौ
 वर्णितौ ॥ ६८ ॥

पाञ्चजन्यमिति । हे विष्णो त्वं वामकरेण पाञ्चजन्यनामानं
 शङ्खमधिगत्य धृत्वा तथा अपां जलानां जन्यन्तु उत्पाद्य कम-
 लवद्वर्चिणकरे कृत्वा असुरान् दैत्यान् इति वक्षीव प्रतिवद-
 शीष । इति किं । हे दैत्या अचेतनोऽपि अयं शङ्खः मयि

चेतनाय किं पश्यत किं ना-
चेतनेऽपि मयि मुक्तविरोधः ॥ ८८ ॥
तावकोरसिलसदनमाले
श्रीफलद्विफलशाखिकयेव ।

विषये मुक्तविरोधः किं न, अपि तु त्यक्तविरोध एव । किञ्च
यस्मात् पाञ्चजन्ये सत्यपि अपाञ्चजन्यत्वमङ्गीकरोतीति यूयं
पश्यत । यतः सचेतनाः स्य चैतन्ययुक्ता वर्तन्ते कस्मान्मयि विषये
विरोधं कुर्वन्तेति । अचेतना अपि मयि विरोधं नाचरन्ति किमुत
मरणभीताः सर्वज्ञाः, तस्मान्मयि विरोधं मास्माच्छङ्कं । शब्दत एव
विरोधोऽर्थद्वयेन तत्परिहारः । अथ वा अचेतन एव मयि
मुक्तविरोधः शङ्कन्वत्, यूयं तु सचेतनाः स्य तस्मान्मयि विरोधं
माऽऽचरन्तेति शङ्कन्वद्भवतोऽपि यावदचेतनाश्च कुर्वन् तावद्वि-
रोधो न त्यज्यत इति । अथ च अचेतनोऽपि शङ्को मयाऽद्यापि
न मोच्यते सचेतनास्तु शङ्कादयो भवन्तः कथं वा मया मो-
च्येरन्, अपि तु युष्मान् भारयिष्याम्येवेति वधीत्यर्थः । अधिगत्य
च अधिगत्येवेति पक्षे सम्बन्धः । अचेतनोऽपि मयि मुक्तविरोधः
किं न पश्यतेति वा । अपामिति कृत्यानां कर्त्तरि (पा० २।३।
७१) इति षष्ठौ ॥ ८८ ॥

तावकेति । कमलया लक्ष्म्या लभन्ती पत्रपुष्पफलमयी
माला वनमाला यस्मिंस्तस्मिंस्तावकोरसि श्रीफलस्य विल्ववृक्षस्य
द्विफलशाखिकयेव फलद्वययुक्तया ह्रस्वकोमलशाखयेव स्त्रीय-

स्वीयते कमलया त्वदजस-
 र्पर्शकण्टकितयोत्कुचया च ॥ १०० ॥
 त्यज्यते न जलजेन करस्ते
 शिञ्चितुं सुभगभूयमिवोच्चैः ।
 आननश्च नयनायितविम्बः
 सेवते कुमुददासकराण्डः ॥ १०१ ॥

ते । किम्भूतया श्रिया । तव अजस्रं अनवरतं स्पर्श आश्लेषस्तेन
 कण्टकितया सञ्जातसात्त्विकरोमाञ्चया, तथा उत्कुचया च
 उन्नतपीवरस्तनया च । यत्र हि वनानां माला पङ्क्तिर्विलसति
 तत्र सकण्टकया पलमहितया च विष्वग्शाखया स्वीयते । तथा-
 चापि लसदनमालत्वाद्विशिष्टया लक्ष्म्या विशिष्टविष्वग्शाखयेव
 स्वीयत इत्युपमोत्प्रेक्षा वा । शाखिका । अल्पे इति व्रक्षे इति
 वा (पा० ५।२।८५।८६) कः ॥ १०० ॥

त्यजत इति । जलजेन शङ्खेनाय च पद्मेन ते करः कदा-
 चिदपि न त्यज्यते सशङ्खचक्रगदापद्मत्वात् तवैवेत्यर्थः । तत्रोत्प्रे-
 षते । उच्चैरत्यन्तं सुभगभूयं तत्करकमलरक्तिमादिमौभाग्यं
 शिञ्चितुमिव । गुरुशून्या हि विद्याप्राप्तिहेतुः । तथा कुमुद-
 दासकराः कैरवविकासकारिणोऽश्वो यस्य स चन्द्रः, नयनायितं
 नेत्रमिवाचरितं विम्बं यस्य तथाभूतः सन् तदीयवामनयनोभ-
 वंचन्द्रः परमं निष्कलङ्कत्वादि लक्षणसमौभाग्यं शिञ्चितुमिव
 तदाननश्च गुरुं सेवते । अनयोः सौभाग्यं पद्मचन्द्रयोरप्यापि

ये हिरण्यकशिपुं रिपुमुच्चै-

रावणञ्च कुसुवीरचयं च ।

हन्त हन्तुमभवंस्तव योगा-

स्ते नरस्य च हरेश्च जयन्ति ॥ १०१ ॥

क्षेयमर्द्धभवता भवतो हे

मायिना ननु भवः सकलस्त्वं ।

नागतमिति सूच्यते । पाञ्चजन्येत्यादिश्लोकत्रयेण मूलप्रकृतिरेव वर्णिता । नयनाद्यितेति आचारखण्डन्तान्निष्ठा । हासकरेति ताच्छीले टः ॥ १०१ ॥

य इति । हे विष्णो ये तव क्रमेण नरस्य मनुष्यस्य च हरेश्च सिंहस्य च तथा नरस्य श्रीरामचन्द्रस्य हरेश्च सुग्रीवस्य च तथा नरस्य अर्जुनस्य हरेश्च श्रीकृष्णस्य च संयोगा उच्चैरधिकं रिपुं हिरण्यकशिपुं हन्तुं तथा उच्चैरिपुं रावणं हन्तुं तथा उच्चैरिपुं कुसुवीराणां भीष्मादीनां चयं समुदायं हन्तुं अभवन्, ते तव नरस्य हरेश्च योगा जयन्ति सर्वोत्कर्षेण वर्तन्ते हन्त आश्चर्य्ये । अवतारत्रयेऽपि नरहरियोगावलम्बनाद्योगः संक्षेपो मैत्री च ॥ १०२ ॥

केति । हे विष्णो तव इयं पुराणादिषु दृश्यमाना अर्द्धं भवो महेशो यस्य तादृशोऽर्द्धभवाः, तत्ता हरिहरमूर्तिता काऽप्यपूर्वा आश्चर्य्यकारिणी । मायिना भवता देहैः मुखात् प्र-
भृति चरणपर्यन्तं श्यामत्वादितत्तदसाधारणचिह्नयुक्ताऽर्द्धस्य,

शेषतामपि भजन्तमशेषं

वेद वेदनयनो हि जनस्त्वा ॥ १०३ ॥

अर्द्धस्य च धवलत्वाद्यसाधारणचिह्नयुक्तता ईदृशी लोकोत्तरा-
तव माया आश्चर्य्यकारिणीत्यर्थः । अथ च केयं अपि तु अनु-
चितैव । ननु यस्मात् त्वं सकलः समयो भवो महेशः । अथ च
चन्द्रकलासहितो यो महेशः स्वतन्त्रमूर्त्तिः स त्वमेव । तथा च
सकलभवरूपस्यार्द्धभवरूपता विरोधादयुक्ता । आश्चर्य्यकारित्वे
ऽप्ययमेव हेतुः । हरिहरात्मकता च अवतारान्तरमिति । अ-
वतारभेदेन तु विरोधपरिहारः । भवत इयं अर्द्धभवता का
कथमुद्येत्यर्थ इति वा । अथ च तवेयमर्द्धसंसारता काऽपि तु
विहङ्गा चिन्नरूपा वा । यतः सकलः समयः कलाभिरवयवैः
सह वर्त्तमानस्य भवः संसारः, उत्पत्तिधर्मा त्वमेवेति वा ।
हि यस्मात् वेदा एव नयनानि यस्य सः सकलवेदार्थनिश्चय-
दृढप्रत्ययो जनो लोकस्त्वां शेषतां एकदेशभूततां पृथग्भूततां
भजन्तमपि अशेषं चराचरं जगद्रूपं वेद जानाति । सर्वं वि-
ष्णुमयं जगदित्यादिश्रुतिस्मृतिभिस्तत्र चराचररूपत्वप्रतिपाद-
नात् त्वयि सकलभवलं युक्तमेवेत्यर्थः । किं पुनर्हरिहरादिचि-
न्नरूपधारणं । अथ च शेषोऽपि विष्णोरेव मूर्त्तिः, अनन्ततां
भजति स एव कथमशेषोऽनन्तो न भवतीति च विरोधः, व्या-
ख्यानरेण तत्परिहारः ॥ १०३ ॥

प्राग्भवैरुदगुदग्भवगुम्फा-
 न्मुक्तियुक्तिविद्धताविद्ध तावत् ।
 नापरः स्फुरति कस्यचनापि
 त्वत्समाधिमवधूय समाधिः ॥ १०४ ॥

प्राग्भवैरिति । प्राग्भवैः प्राक्तनैः पूर्वजन्मोपाजितैः कर्मभि-
 र्हेतुभिः उदगुदग्भवस्य उत्तरोत्तरस्य संसारस्य जन्मनो वा गु-
 म्फाद्वयनाद्धेतोः आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः, अविद्यासमयो वा
 मोक्ष इत्येव लक्षणा मुक्तेर्युक्तिर्योगः प्राप्तिरिति यावत् । तस्याः
 विवृतौ अनेकजन्मसु तत्तत्सुष्ठुतदुष्कृतरूपकर्माज्जनान्मूलसद्भा-
 वात् संसारानिवृत्तौ कथं नाम मुक्तिः सम्भवतीत्यादिभिर्युक्ति-
 भिरनुपपद्यमानतायां तावन्निश्चयेन सत्यां इद्वैव पूर्वपक्षे
 विषये कस्यचनापि वादिनः त्वयि समाधिस्थितैकाग्र्यं ध्याने
 सन्ततानुचिन्तनं तदवधूय परिहृत्य अपरोऽन्यः समाधिः परि-
 हारः सिद्धान्तरूपो न स्फुरति प्रकाशते । उक्तयुक्त्या यद्यपि
 मुक्तिविद्धतिसुधापि तव ध्यानादिद्वारा प्राप्तपरमात्मरूपवा-
 चात्कारेण च प्राचीनतत्तज्जन्माजितकर्मणां समूलमुन्मूलनादि-
 दानीमन्यकर्मानारम्भो प्रारम्भकर्मणो भोगादेव क्षयान्नैष्कर्म्य-
 सम्पन्ने मुक्तिर्युज्यत एवेति सर्वेषामपि वादिनां त्वत्समाधिरेव
 सिद्धान्त इत्यर्थः । मुक्तिहेतुस्त्वमेवेति भावः । न तावत् स्फुर-
 तीति वा ॥ १०४ ॥

ऊर्ध्वदिक्कदलनां द्विरकार्षीः

किं तनुं हरिहरोभवनाय ।

किञ्च तिर्य्यगभिना नृहरित्वे

कः स्वतन्त्रमनु नन्वनुयोगः ॥ १०५ ॥

ऊर्ध्वेति । हे विष्णो त्वं हरिहरोभवनाय अहरिहरयोर-
पि हरिहरयोर्भवनाय हरिहरमूर्त्तीभवितुं ऊर्ध्वा दिग्यस्मिन्
तदूर्ध्वदिक्कमेवभूतं दलनं विभागो यस्यास्तादृशीं तनुं द्विःप्र-
कारं किं किमर्थमकार्षीः, हरिहरमूर्त्ती चरणादिमूर्ध्वपर्यन्तं
तत्तद्विषदृशवर्णादिधारणेऽधोभागमारभ्योर्ध्वभागपर्यन्तं किम-
र्थमकार्षीः । नृहरित्व इव तिर्य्यग्विभागमेव किमिति नाकार्षी-
रित्यर्थः । चरणादेवारभ्य देवतावर्णनस्य कर्त्तुं युक्तत्वादूर्ध्वदि-
क्षेत्युक्तं । यदि च हरिहरतनुं तमूर्ध्वदिक्कविभागमकार्षीस्तर्हि
नृहरित्वे च नरहरोभवितुं तिर्य्यग्यथा तथा किमित्यभिनाः
विभक्तवान् । कण्ठादधोभागे नरत्वेन ऊर्ध्वभागे सिंहत्वेनैव
तिर्य्यग्दिक्कविभागं किमित्यकार्षीः । हरिहरत्वं इव ऊर्ध्वदिक्कवि-
भागमेव किमिति नाकार्षीरित्यर्थः । एवमात्रेपदयं स्वयमेव प-
रिहरति । ननु भो विष्णो स्वतन्त्रं त्वां अनु त्वां प्रति अनुयोगः
प्रश्नः कः, अपि तु न युक्तोऽयं प्रश्नदारक आक्षेपः । समर्थो
हि स्नेह्या यत्किञ्चित् करोति परं किमर्थमेवं करोषीत्या-
क्षेपाहंः स न भवतीत्यर्थः । न खलु परतन्त्राः प्रभुधिय इति
न्यायेन स्नेह्यामात्रेण तथारूपं करोषीति भावः, अत्र हरि-
हरनरहरिवर्णनं । ऊर्ध्वदिक्षेति यज्ज्योतिषे कप् ॥ १०५ ॥

आप्तकाम सृजसि त्रिजगत् किं
किं भिनत्सि यदि निर्मितमेव ।
पासि चेदमवतीर्य मुहुः किं
स्वात्मनाऽपि यदवश्यं विनाशं ॥ १०६ ॥
जाह्नवीजलजकौस्तुभचन्द्रान्
पादपाणिद्वयेक्षणवृत्तीन् ।

आप्तेति । हे आप्तकाम अवाप्तसकलाभिलाष विष्णो त्वं
त्रिजगत् किं सृजसि । यदि निर्मितमेव तर्हि निष्प्रयोजनमेव
किं भिनत्सि । यदि चेदं स्वात्मनाऽपि यदवश्यं विनाशं स्वय-
मपि निश्चयेन संहारणीयमेव तर्हि मुहुर्वारं वारं तेन तेन रूपेण
अवतीर्य जन्मादिक्लेशमप्यनुभूय इदं जगत् किमर्थं पासि च ।
यदवश्यं विनाशं तत्कौऽपि न हि स्वात्मना स्वयमेव पालयति
प्रयोजनाभावात् । दृष्टिपालनसंहारान् किमर्थं करोषीत्यर्थः ।
अत्रापि कः स्वतन्त्रमित्यादि पूर्व एव परिहारः । ब्रह्मादिरूप-
स्त्वमेवेति भावः । इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तियेति द्वयं प्रयोजनं
सर्व्वस्य । ततश्च इष्टप्राप्तौ अनिष्टनिवृत्तेरन्तर्भावं मन्यमानः श्री-
सर्प आप्तकामेत्येव समुद्धिमकृतेति ज्ञेयं ॥ १०६ ॥

जाह्नवीति । अम्बिसलिलादुत्थिता निर्गता लोला स्वभाव-
तद्वपलाऽपि श्रीर्लक्ष्मीः यथाक्रमं जाह्नवी च जलजं पाञ्चजन्यञ्च
कौस्तुभश्च चन्द्रश्च तान् पादे पाणौ हृदये ईक्षणे नेत्रे वृत्ति-
रवस्थानं येषामेवभूतान् परिचितान् समुद्रैकाग्रयतया सह-

उत्थिताऽभिःसलिलान्वयि लोला

श्रीः स्थिता परिचितान् परिचिन्त्य ॥ १०७ ॥

वस्तु वास्तु घटते न भिदानां

यौक्तनैकविधबाधविरोधैः ।

वाससञ्जातस्त्रेहान् सुहृदस्त्वयि विष्णो परिचिन्त्य विचार्य द्रष्टुं
च त्वयि स्थिता श्रीः चाञ्चल्यं परित्यज्य त्वयि नित्यावस्थिताऽ
भूत् । किं जाक्रव्यादयो लक्ष्मीसु तव सेवां कुर्वन्ति, एतादृशः
परमपुरुषोऽसीति भावः ॥ १०७ ॥

वस्त्विति । हे विष्णो घटपटादिवस्तुजातं यौक्तैः युक्तिसम्ब-
न्धिभिर्युक्तिस्तैर्न्यायोक्त्यैर्नैकविधैर्वज्रप्रकारैर्बाधैः साधारणदू-
षणैः तथाविधैः ब्रह्माद्वैतप्रतिपादकसर्वोपनिषदाक्षवैपरीत्य-
रूपैरसाधारणदूषणैश्च यदा अनेकविधान् भिन्नान् घटपटा-
दीन् बाधन्ते इति नैकविधबाधास्तथाभूतैर्विरोधैर्दुर्भिरिद-
मस्मान्निन्नमिदमस्मान्निन्नमित्येव विशेषणत्वेन प्रतीयमानानां
भिदानां वास्तु आधारो न घटते न प्रयुज्यते किन्तु अभिन्नं
ब्रह्माद्वैतमेव घटत इत्यर्थः । तर्हि भेदप्रतीतेः का गतिरित्यत
आह । तदिति । यस्मादुक्तहेतुभिर्भेदस्तद्विशिष्टं वस्तु वा न घटते
तस्मादनिर्वाच्यानाद्यविद्यारूपेण तदोचितेन तत्स्थितेनानि-
र्वाचनीयत्वादिना अतिप्रसिद्धेन तदोचितेन वा करणेन कर्षणा
वा पिञ्जुग्मितः प्रकटोभूतः कृतो वाऽविद्यमानोऽप्यारोप्यत्वेन प्र-
त्यायितः घटपटादिद्रष्टव्यो भेदो यद्य तादृशमेव तदस्तुजातमि-

तत्त्वदीक्षितविजृम्भिततत्त-

द्भेदमेतदिति तत्त्वनिरुक्तिः ॥ १०८ ॥

वस्तु विश्वमुदरे तव दृष्ट्वा

वाह्यवत् किल मृकण्डतनूजः ।

त्येवं तत्त्वस्य प्रामाणिकस्यार्थस्य निरुक्तिर्निर्व्वचनं निश्चितोक्तिः ।

अभेददर्शनोक्तयुक्तिश्चतवाधात् तत्तच्छ्रुतिविरोधाच्च तत्त्वतो
वस्तुभेदाभावे प्रतिभासमानस्य च भेदस्य द्विचन्द्रबुद्धिवदप्रामा-
णिकत्वे सकलमिदं जगदभिन्नमिति अवणमननादिक्रमेण
सञ्जातमभवत् । साक्षात्कारस्य सर्व्वदानन्दघनस्वमेको न तु
त्वदतिरिक्तं किञ्चिदिति बोधः समुदेतीति तत्त्वनिर्णय इति
भावः । एतेन तत्त्वमसौत्याद्युपनिषदर्थोऽपि सङ्गृहीत इति
ज्ञेयं । यौक्तेति सम्बन्धे ऽण् । युत्यन्तरयन्यान्तरात् सुधिया
बोद्धव्यं विस्तरभयादत्र न लिखितं ॥ १०८ ॥

वस्त्विति । किलेत्यागमे हे विष्णो मृकण्डतनूजः मार्कण्डेयः
वाह्यवत् ब्राह्मे त्रिजगति यया वर्त्तते तथैव तवोदरे वर्त्तमानं
विश्वं त्रैलोक्यसम्बन्धिषट्पटादिमल्लं वस्तु दृष्ट्वा विशेषणमिश्रं
एकत्रैवोदरे द्वयोरपि स्थितत्वादविविक्तमुभयं पूर्वं वहिरन्तश्च
वर्त्तमानत्वाद् विविधं स्वात्मानं न विविद्यन् अविस्थित्वन् वहि-
र्यरो योऽहमुदरं प्रविष्टः स कः, यद्य पूर्व्वमेवोदरे वर्त्तते स क
इति भवन्मायोपट्टं हितत्वादिशेषेणाजानन् स कतमो द्वयोरन्तर्-
द्विसरयोरन्तर्धे क इति विवेक्तुमशक्नुवन् मुन् निर्य्यौ । मायावा-

खं विमिश्रमुभयं न विविच्च-
 निर्य्यौ स कतमस्त्वमवैपि ॥ १०८ ॥
 ब्रह्मणोऽस्तु तव शक्तिलतायां
 मूर्द्धि विश्वमथ पत्युरहीनां
 बालतां कलयतो जठरे वा
 सर्वथाऽसि जगतामवलम्बः ॥ ११० ॥

लको भवन्निश्चासेन सद्योदरं प्रवेश्य तत्र लोकचयं प्रदर्श्य मार्क-
 ण्डेयस्तस्य ब्रह्माच्छनैर्विनिर्गतः स कतम इति त्वमेवावैपि जानीषे
 नान्य इत्यर्थः । अयमितिहासो हरिवंशादेव ज्ञेयमित्यलं । बा-
 लमुकुन्दरूपोऽपि त्वमेवासीति भावः । यदा यस्य तवोदरे बाह्यं
 सर्वं वस्तु दृष्ट्वा मार्कण्डेयो जठरस्थेन स्वेनैव विमिश्रमुभयं स्त्रम-
 जानन् सन् निर्य्यौ स कतमोऽनेकेष्ववतारेषु मध्ये को वा वि-
 शिष्टस्त्ववावतार इति त्वमेव जानीषे नान्यः कश्चित् त्वां जानाति
 स्वप्रकाशत्वादित्यर्थं इति व्याख्येयं । कतम इत्यत्र ब्रह्मणा जा-
 तिपरिग्रहे उत्तमम् (पा० ५।३।८३) ॥ १०८ ॥

ब्रह्मण इति । स्थावरजङ्गमात्मकं विश्वं ब्रह्मणः परमात्म-
 स्वरूपस्य तव शक्तिरूपायां सामर्थ्यरूपायां लतायां सृष्टेः प्राक्
 अस्तु वर्त्ततां । सृष्टेः प्रागमूर्त्तैर्ब्रह्मणि विश्वं लीयत इति पुरा-
 णोक्तेः । तथा च तन्मायालतायां विश्वं वर्त्तते । अथ सृष्ट्या-
 नन्तरं सृष्टं विश्वं तदंशस्य अहीनां पत्युः शेषस्य मूर्द्धि वर्त्ततां ।
 प्रलये च संशारार्थं बासतां मायाशिरःकुलं कलयतोऽङ्गीकुर्वतः

धर्मबीजसलिला सरिदङ्गा-
वर्थमूलमुरसि स्फुरति श्रीः ।
कामदैवतमपि प्रसवस्ते
ब्रह्म मुक्तिदमसि स्वयमेव ॥ १११ ॥
लीलयाऽपि तव नाम जना ये
गृह्यन्ते नरकनाशकरस्य ।

तदेव जठरे चासु समस्तमास्तामित्येवं सर्वथा सर्वप्रकारेण त्वं
जगतामवलम्बोऽसि । वा समुच्चयार्थः । एतेन सृष्टिस्थितिलय-
कर्त्ता त्वमेवेति सूचितं । अस्योक्त्यपि क्वचित् पाठः ॥ ११० ॥

धर्मेति । हे विष्णो धर्मस्य प्रथमपुरुषार्थस्य बीजं प्ररोह-
कारणं सलिलं यस्याः वा सरिद् गङ्गा तव अङ्गे चरणे
स्फुरति शोभते । तथा अर्थस्य द्वितीयपुरुषार्थस्य मूलमादि-
कारणं श्रीसुवोरसि स्फुरति । तथा कामरूपदैवतं कामरूपसू-
तीयपुरुषार्थाऽपि ते प्रभवः कृष्णरूपस्य तव मधुसूदनरूपतया पुत्र-
त्वादधीन एवेत्यर्थः । तथा मुक्तिदं चतुर्थपुरुषार्थभूतमोक्षदान-
समर्थं ब्रह्म परमात्मरूपेणैव त्वमसि चतुर्विधपुरुषार्थहेतुतया
धर्मार्थकाममोक्षार्थिनां त्वदुपासनैवोचितेति भावः ॥ १११ ॥

इदानीं कतिचिद्भिः शोकैः भगवन्नाममङ्गीर्त्तनमाहात्म्यं
वर्णयति । लीलयेति । हे विष्णो ये जना नरकस्य भौमासुरस्य
नाशकरस्य, अथ च पुण्यश्लोकतान्त्रिरयनाशकारिणस्तव नाम
राम विष्णो इत्यादिसङ्गां सङ्केतपरिहांसादिप्रसङ्गान्तररू-

तेभ्य एव नरकैरुचिता भो-
 स्ते तु विभ्यतु कथं नरकेभ्यः ॥ ११२ ॥
 मृत्युचेतुषु न वज्रनिपाताद्
 भीतिमर्हति जनस्त्वयि भक्तः ।

पया लीलया विलासमात्रेणापि गृह्यते उच्चारयन्ति तेभ्य एव
 तन्नामग्राहिभ्य एव सकाशात् पातकियार्तनाशानभूतैर्महारौ-
 रवादिनरकैर्भीतिरुचिता तदधिकरणा वा भीतिरुचिता योग्या
 तेभ्य एव तैर्भयं प्राप्तुमुचितमित्यर्थः । ते तु नरकनाशकारि-
 भवन्नामग्राहिणः क्षीणपापा नराः पुनः नरकेभ्यः सकाशात्
 कथं नाम विभ्यतु भयं प्राप्तुवन्तु अपि तु न कथञ्चित् । तदुक्तं
 श्रीभागवते ।

साद्धेत्यं पारिहास्यञ्च सौमं हेलनमेव वा ।

वैकुण्ठनामग्रहणमग्रेषाघचरं विदुः ॥ इति ।

लीलयाऽपीत्युपिशब्देन ये बुद्धिपूर्वं भवन्नामजपमेव कु-
 र्वन्ति तेभ्यो नरका विभ्यन्तीति किमु वक्तव्यमिति . सूचितं ।
 नरकैर्भीरिति . कर्तृकर्याणोः ह्यतीति (पा० २।३।६५) पठ्यते
 प्राप्तावपि भीरिति सम्यदादित्वात् किपि । स्वधिकारविहित-
 त्वात् स्वीप्रत्ययत्वे कर्तृकरणयोरिति (पा० २।३।१८) कर्तरि
 ढतोया ॥ ११२ ॥

मृत्युचेतुष्विति । हे विष्णो त्वयि विषये भक्तो जनोऽनेकेषु
 मृत्युचेतुषु मध्ये वज्रनिपातामृत्युकारणात् सकाशाद्भीतिं ना-

यत् तदोच्चरति वैष्णवकण्ठा-
 न्निष्पृयत्नमपि नाम तव द्राक् ॥ ११३ ॥
 सर्वथाऽपि शुचिनि क्रियमाणे
 मन्दिरोदर इवावकिरा ये ।

ईति भयं प्राप्तं योग्यो न भवति । यद्यस्मात् कारणात् तदा
 वज्रपातममये तस्य वैष्णवस्य कण्ठान्निष्पृयत्न निरन्तरं हरि-
 स्सरणान्दासवलेन तस्मिन् काले विशिष्टमुद्यमं विनापि तव
 योरामकृष्णादिनाम द्राक् शीघ्रमुच्चरति निर्गच्छति । वज्र-
 निपातान्तरणे सञ्जातेऽपि तस्मिन् समये उक्तरीत्या नामोच्चा-
 रणसद्भावात् तावन्मात्रेण मोक्षप्राप्तेः पुनर्जन्माभावान्मृत्योर्भयं
 वैष्णवस्य नास्तीति भावः । मृत्युहेतुषु मध्ये अन्यापेक्षया दारु-
 णात् मृत्युहेतोर्वज्रनिपातादपि सकाशादैष्यते भयं नाईति,
 अन्येभ्यो नाईतीति किं वाच्यमित्यर्थः । तस्मान्मृत्युसमये वैष्ण-
 वकण्ठान्निष्पृयत्नमपि तव नाम द्राक् निर्गच्छति । व्याघ्राद्यने-
 केषु मृत्युषु हरिस्सरणादेव मृत्युभयं नास्तीति ज्ञातव्यं । उच्च-
 रति सकर्मकत्वाभावात् तदुभावः ॥ ११३ ॥

स्सरणमाहात्म्यमाह । सर्वथापीति । हे विष्णो सर्वथा
 मनोवाक्यायनियमाद्यनेकप्रकारेर्निर्धूतपापतया शुचिनि शुद्धे
 ब्रह्मार्पितफलत्वेन बन्धककर्म्मरहिते वा क्रियमाणेऽपि भविनां
 संसारिणां चेतसि मनसि ये अज्ञानप्रमादकृता अवकरा रागा-
 दिदोषा उद्भवन्ति तेषां दोषाणां भवतोऽनुसृतिर्धानं तस्या

उद्भवन्ति भविचेतसि तेषां
 शोधनीभवदनुसृतिधारा ॥ ११४ ॥
 अस्मदाद्यविषयेऽपि विशेषे
 रामनाम तव धाम गुणानां ।

धारा परम्परैव शोधनी चालनहेतुर्नान्यः कश्चित् । कस्मि-
 न्निव । मन्दिरोदरे गृहमध्ये इव यथा पुनः पुनर्मार्जनेन विर-
 जस्के क्रियमाणे गृहमध्ये ये ह्यणरजःपुञ्जाः नवा नवा उद्भव-
 न्ति तेषां शोधनी सम्मार्जनी भवति तद्येत्यर्थः । भवदनुसृति-
 रेव चित्तशुद्धिसम्पादनद्वारा नैष्कर्म्यसम्पादनेन मोक्षहेतुरिति
 भावः । भुवीति पाठे चेतस्तेव भुवि स्थाने इत्यर्थः । सम्मार्जनी
 शोधनी स्यात् । सङ्करोऽवकरस्थेत्यमरः ॥ ११४ ॥

पुनरपि नामान्तरापेक्षया रामनाम्नो माहात्म्यमाह । अ-
 स्मदिति । अचैते गुणाः सन्तीति विशेषाकारेण विशेषे अस्म-
 दादीनामज्ञानामविषये बुध्यगोचरे सत्यपि तव सद्वस्त्रनामसु
 मध्ये रामेति नाम गुणानां धाम स्थानं । यदा चेद् राम तव
 नाम गुणानां स्थानं । अज्ञातेऽपि विशेषे कुत एव तन्निर्णीतमि-
 त्याशङ्क्य अर्थापत्तिं प्रमाणयति । अन्यथा तु पुनर्यद्येवं न
 स्यात् तर्हि ननु अनुस्मितयेऽपि जामदग्न्यदायरथिवसभद्ररूप
 जन्मत्रयेऽपि भवतैव कस्माद्धेतोः आग्रहेण पौनःपुन्येन वा
 रामरामेत्येव नाम अन्वयन्ति अङ्गीकृतं । अनेकजन्मस्वेतस्य
 तथैव स्त्रीकारात् तवाप्येतत् प्रियतममिति ज्ञायते । तस्माद्रा-

अन्ववन्धि भवतैव तु कक्षा-
 दन्यथा ननु जनुस्त्रितयेऽपि ॥ ११५ ॥
 भक्तिभाजमनुगृह्य दशा मां
 भास्करेण कुरु वीततमस्कं ।
 अर्पितेन मम नाथ न तापं
 लोचनेन विधुना विधुनासि ॥ ११६ ॥
 लङ्घयन्नहरहर्भवदाज्ञा-
 मस्मि चा विधिनिषेधमयो यः ।

मनाम गुणगणस्थानमित्यर्थापत्तिः । तथा च शिवेनापि राम
 रामेति रामेतीत्यादि पार्वतीं प्रत्युक्तं ॥ ११५ ॥

भक्तोति । हे नाथ त्वं भास्करेण सूर्यरूपया दक्षिणया
 दृष्ट्वा त्वयि भक्तिभाजं मामनुगृह्य मयि प्रसाददृष्टिपातं कृत्वा
 वीततमस्कं गताज्ञानं कुरु । प्रसाददृष्टिपातनान् मम सकला-
 मथविद्यां विनाशयेत्यर्थः । सूर्येण च तिमिरं निरस्यते । तथा
 मयि अर्पितेन प्रसादनिहितेन विधुना चन्द्ररूपेण वामलोच-
 नेन कृत्वा मम त्रिविधमपि तापं न विधुनासि न दूरीकरोषि,
 अपि तु निराकुर्वन्ति काकुः । चन्द्रेण च शीतलत्वात् तापघ्ना-
 न्तिः क्रियते । एवं श्रुवन्तं मां प्रसाददृष्ट्या विलोक्य कृतार्थी-
 कुर्वन्ति भावः ॥ ११६ ॥

लङ्घयन्निति । हे स्वामिन् योऽहं, सन्ध्यावन्दनादि कुर्या-
 दिति विधिः, ब्राह्मणहननादि न कुर्यादिति निषेधः, तन्मार्गं

दुर्लभं स तपसाऽपि गिरैव
 त्वत्प्रसादमहमिच्छुरलज्जः ॥ ११७ ॥
 विश्वरूप कृतविश्व कियत् ते
 वैभवाद्भूतमणौ हृदि कुर्वे ।

तद्रूपां भवदाज्ञां श्रुतिसूतिरूपामहरहः प्रतिदिनं लङ्घयन्नति-
 क्रामन् यत् कर्त्तव्यतया त्वयोपदिष्टं तन्न करोमि, यन्न कर्त्त-
 व्यमित्युपदिष्टं तत् करोम्येवेति त्वदाज्ञां लङ्घयन् अस्मिन् वर्त्ते ।
 हा कष्टं, अनुचितकारी सोऽहं महीयसा तपसा दुर्लभं त्वत्प्र-
 सादं इच्छुः प्रसीदेति गिरैव प्रार्थयमानः सन् अलज्जो निर्लज्जोऽस्मि । यो हि एकदाऽपि प्रभोराज्ञां करोति सोऽपि कथ-
 ञ्चित् स्वामिप्रसादं लभते । यस्तु कदापि स्वाम्याज्ञां न करोति
 स दग्धोऽपि भवति वाङ्मात्रेण प्रसादमिच्छन्निर्लज्ज एव । अत
 एव दयालुत्वं प्रसीद प्रसीदेति भावः । त्वत्प्रसादं न लोकेति
 षष्ठोनिषेधः (पा० २।१।६८) ॥ ११७ ॥

विश्वेति । हे विश्वरूप स्थावरजङ्गमात्मक, तथा कृतविश्व
 स्थावरजङ्गमकारिन् विष्णो, अहं ते तव वैभवाद्भूतं सामर्थ्याति-
 शयजन्यं तद्रूपं वा आश्रय्य अणौ परमाणुरूपे हृदि मगभि
 कियत् किं परिमाणं कुर्वे, अपि तु आधारस्थान्तीयस्त्वादा-
 धेयेष्व च महीयस्त्वात् सर्ववैभवाद्भूतमणौ हृदि धारयितुं न
 प्रक्रामोतीत्यर्थः । यद्यपि ते सामर्थ्यं महत् तथापि किञ्चिदल्पमेव
 धारयामीति वा युक्तमेतत् । यस्माद् दरिद्रोऽकिञ्चनो जनः

हेम नह्यति कियन्निजचोरे
काञ्चनाद्रिमधिगत्य दरिद्रः ॥ ११८ ॥
इत्युदीर्य स हरिं प्रति सम्प्र-
ज्ञातवासिततमः समपादि ।

काञ्चनाद्रिं सुमेरुमधिगत्य प्राप्य स्फुरदुरुसुवर्षग्रहणाभिलाषो
ऽपि सन् प्रतधा ब्रकलीभूते अत्यन्तजोर्णे निजचोरे स्त्रीये वस्त्रे
कियत् किं परिमाणं हेम नह्यति बभ्राति, अपि तत्पमेव ग्रन्थौ
बभ्राति असामर्थ्यात्, तथा सकलगुणवर्षनाभिलाषे सत्यपि
सामर्थ्याभावात् कियन्मात्रं गुणवर्षना कृतेति भाव इति सुत्यु-
पसंहारः ॥ ११८ ॥

इतीति । स नलो हरिं प्रति इत्युक्तप्रकारेण उदीर्य प्रसादं
सम्प्राप्य द्विविधसमाधिमध्ये सम्प्रज्ञाताख्येन समाधिना तत्र
वासिततमः अतितरां वासितमनाः तदेकतानः समपादि
जातः, अत एव भावनावलेन सम्प्रज्ञाते ध्यानवलेन विलोकिते
साक्षात्कृते विष्णोर्विषये प्रीतेः प्रेम्णः भक्तेय सदृशानि योग्यानि
कर्माणि आनन्दवाप्यगीतनृत्यादीनि चरितुं कर्तुं शीलं यस्य
भः । यदुक्तं भागवते ।

शृणुन् सुभद्राणि रथाङ्गपाणे-
जन्मानि कर्माणि च यानि लोके ।
गीतानि नामानि तदर्थकानि

गायन् विलज्जो विचरेदमङ्गः ॥ इति ।

भावनावलविलोकितविष्णोः

प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्युः ॥ ११८ ॥

विप्रपाणिषु मृशं वसुवर्षो

पात्रसात्कृतपितृकृतकव्यः ।

एवं सम्प्रार्थ्य प्रतिमादि साकारध्यानेन विष्णुं साक्षादकृ-
तेति भावः । विष्णुरिति पाठे भावनावलेन विलोकितो विष्णु-
र्धन सः, अत एव प्रीतिभक्तिसदृशानि चरिष्युः । विष्णुप्रीत्यर्थं
भक्तिद्योग्यान्पुष्पहारादीनीत्यर्थः । ध्यानसमाधिर्द्विविधः सम्प्र-
ज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । श्रेयसाद्विभावयुक्तः साकारध्यानसमाधिः
सम्प्रज्ञातः । समित्यवेद्यभेदविलोपेन निराकारस्वप्रकाशपर-
माणुलक्षणात्मसाक्षाज्यध्यानसमाधिरसम्प्रज्ञात इति योगशास्त्रं
॥ ११८ ॥

विमेति । एष नक्षः प्रज्ञः सन् शरणं भोजनमृच्छं प्रविशेत्,
नक्षत्रं मृच्छप्रवेगिनी जातिः । किम्भूतः । विप्रपाणिषु मृशं नित्यदा-
नसम्बन्धिवसुगोभृतिसहिरण्यादि वर्षत्येवंशीलः । तथा, पात्रसा-
त्कृतं विद्यातपोव्रतयुक्तपात्रभूतब्राह्मणाधीनं देयं कृतं पितृ-
कृतकव्यं नित्यश्राद्धरूपपितृयज्ञसम्बन्धि कव्यं येन । तथा श्रेय-
सा साधनदेवपूजादिनित्यश्राद्धतत्कर्मभानुष्ठानजन्येन पुण्येन पुण्या-
दिना च हरिहरावभेदबुद्ध्या विष्णुशिवरूपनारायणं परिपूज्य
तस्मिन्सदपण्येन तं परितोष्य भक्तिनसः सन् नमस्कारं कृत्वा
नित्यश्राद्धान्तर्गद्धारपणं कृत्वा भोजनार्थं मृच्छं प्राविशदिति

श्रेयसा चरिचरौ प्रतिपूज्य
प्रह्व एष शरणं प्रविवेश ॥ १२० ॥
माध्यन्दिनादनुविधेर्वसुधासुधांशु-
रास्त्रादितामृतमयौदनमोदमानः ।

भावः । इत्यकथे दैवपैत्रे इत्यमरः । पात्रमादृष्टे चचेति (पा०
५।४।५५) सतिः ॥ १२० ॥

माध्यन्दिनादिति । स वसुधासुधांशुर्भूचन्द्रो नलो मा-
ध्यन्दिनान् मध्यन्दिने विधेयाद् विधेरनु पश्चात् पञ्चमहाय-
ज्ञनिर्वपणानन्तर आस्त्रादितः अमृतमयश्चाकक्षपादिव्यञ्जना-
दिना अमृतरूप औदनस्तेन शालितण्डुलप्रभवौदनेन कृत्वा
मोदमानः, आस्त्रादिता अमृतमय औदनो येन, अत एव
मोदमानो इत्यमाणा इष्टतमः, एवम्भूतः सन् प्राच यत्र भैरवा
सह परिग्रामविलासं कृतवांसं पूर्वं । अथ च वास्तुशास्त्रे
शयनस्थानं प्राच्य कर्त्तव्यमित्युक्तत्वान्मुख्यराजप्रासादात् पूर्व-
दिक्स्थं सचित्रं चित्रलेख्ययुक्तमद्भुतरूपं वा । तथा अत्युच्चत्वात्
शोभासाम्याच्च अविदूरितो निकटीकृतो वैजयन्तो महेन्द्रप्रा-
सादो येन त वैजयन्तेन तुल्य वेष्माचल प्रामादरूपं पर्वत
निजरुचीभिः स्त्रीयकायकान्तिभिरलङ्घकार । भोजन कृत्वा
त प्रासादमारूढवानित्यर्थः । चन्द्रोऽपि उदयन् आस्त्रादिता-
मृतरूपेणोदनेन मोदमानः सुधापूर्णादनेन मोदमानः सुधा-
पूर्णाऽद्भुतरूपं प्राच्यां वर्त्तमानत्वादुच्चसन्निहितवैजयन्तं प्राच्यां

प्राचं सचिचमविदूरितवैजयन्तं
 वेशाचलं निजरुचोभिरलक्षकार ॥ १२१ ॥
 भीमात्मजाऽपि कृतदैवतभक्तिपूजा
 पत्यौ च भुक्तवति भुक्तवती ततोऽनु ।

वर्त्तमानमचलमुदयाचलं निजकिरणैरलङ्करोति । अथ च
 चिचमिति विरोधादाश्चर्यं । चन्द्रो हि मध्यन्दिने वर्त्तमानं
 मध्यन्दिनसमयानन्तरमस्ताचलमेव रुचिभिरलङ्करोति न तु
 प्राच्यमचलं । अयं तु चन्द्रो मध्याह्नानन्तरमपि प्राच्यमचलमल-
 क्षकारेत्याश्चर्यमित्यर्थः । विवस्त्रानिति पाठे पूर्व्ववदन्यत् । आ-
 स्त्रादितं सर्व्वेभ्यो गृहीतं यदमृतं जलं तद्रूपेणोदनेन गीदमानः
 सूर्य्योऽप्येवमभूतमुदयाचलं निजदीप्तिभिरलङ्करोति । अथ च
 सूर्य्योऽपि मध्याह्नानन्तरमस्ताचलमेवालङ्करोति न तु प्राच्य-
 मलङ्करोति । अयं तु सूर्य्यः प्राच्यमचलमलङ्कृतवानिति चिच-
 मित्यर्थः । प्राचं अतिगित्यादिना (पा० ३।१।५८) किंनि
 उगिदचामिति (पा० ७।१।७०) नुमि श्रुतं ॥ १२१ ॥

भीमेति । ततो नक्षत्रासादारोहणानन्तरं भीमात्मजाऽपि
 तस्याङ्गं अध्यास्य । कीदृशी । स्तना गौर्यादिदेवतानां भक्त्या
 पोडशोपचारपूजा यया । तथा पत्यौ च भुक्तवति सति स्वय-
 मपि भुक्तवती । अनन्तरञ्च भूषणभरेण अलङ्कारवाञ्छयेन
 योऽतिभरो गौरवं तेन अलसमङ्गं यस्याः सा । भूषणवाञ्छयेन
 अतिभरा यया वा भूषणभरमपि वाढुमसमर्था अतिमृदो

तस्याङ्गमङ्कुरिततत्परिरिप्सुमध्य-

मध्यास्त भूपणभरातितरालसाङ्गो ॥ १२२ ॥

तामन्वगादशितविम्बविपाकचञ्चोः

स्पष्टं शलाटुपरिणत्युचितच्छदस्य ।

तद्वशान्मन्दगतिर्वा । कीदृशमङ्गं । अङ्कुरिता सन्धुगुदिता तत्प-
रिरिप्सा मैत्र्यालिङ्गनवाञ्छा यस्य तादृशो मध्या मध्यदेशो
यस्य । उक्तविशेषणविशिष्टा सती नलाज्ञया तदङ्गं समुपावि-
शदिति भावः । अपि समुच्चयार्थः । पत्न्यौ भुक्तवतीति पतिव्र-
ताजातिः । परिशुद्धमध्यमिति पाठान्तरं चिन्त्यं । अङ्गं अधि-
शीङ्स्यामामिति (पा० १४४६) कर्त्तव्यं ॥ १२२ ॥

तामिति । काऽप्यनिर्दिष्टनामा अतिसुन्दरी बाला सखी तां
भैमीं अनुलचीकृत्य पश्चात् अगात् जगाम । कीदृशी । कीरस्य
शुकस्यैकं पञ्चरं करवारिरुहे पाणिपद्मे वहन्ती । उन्मेषते ।
शुकस्य आत्मनो वा सुवर्णादिघटितत्वात् पञ्चरस्यैव वा मूर्त्तिं
मैन्दुर्यपुञ्जमिव पृथक्करे पञ्चरूपेण वहन्तीति सम्बन्धः ।
किम्भूतस्य कीरस्य । अशितस्य भक्षितस्य पक्वस्य विम्बोफलस्य वि-
पाकः परिणामसुद्रूपा चञ्चुर्यस्य अतिप्रियभुक्तपक्वविम्बोफलमेव
तदीयचञ्चाकारेण परिणतमिति यावत् । तादृशस्यातिरक्त-
चञ्चोरित्यर्थः । तस्या स्पष्टं सर्वथापि शलाटु अपरिपक्वं यत्-
किञ्चित् फलं भुक्तविम्बोफलमेव वा तस्य परिणतिः अतिनी-
लता तस्या उचिता तद्योग्यास्तुत्या अतिनीलाः कदाः

कीरस्य काऽपि करवारिरुचे वक्षन्ती
 सौन्दर्यपुञ्जमिव पञ्जरमेकमाली ॥ १२३ ॥
 कूजायुजा वज्रलपक्षगितिमिसोम्रा
 स्पष्टं कुहपदपदार्थमियोऽन्वयेन ।

पक्षा यस्य । अपक्षानि ग्यामानि भक्षितानि यानि फला-
 न्तराणि विन्वीकलान्येव वा यदोयच्छदाकारेण परिणता-
 नीति यावत् । तादृशस्य अतिहरितपक्षस्य रक्तचक्षुत्वं नील-
 पक्षत्वञ्च जातिः । पाठितशुकादिपञ्चरादिधारिण्याः सख्या
 अपि नाधिकानुगमनं जातिः । भोजनानन्तरं पाठितशुक-
 सारिकादिशब्दानां गीतस्य च अवष्टेन नृत्यादिवीक्षणेन च
 क्रीडनं राज्ञामपि जातिः । आमे फले शलाटु स्यादित्य-
 मरः ॥ १२३ ॥

कूजेति । एका सखी पिकेन कोकिलेन सह उपलक्षिता वा तां
 भैमीं अन्ववर्त्तत अनुलचीकृत्य अगाम । किम्भूतेन पिकेन । कूजया
 मधुराव्यक्तेन शब्देन सह आत्मानं युनक्तितीति युजा युक्तेन
 कुहशब्दं कुर्वतेत्यर्थः । तथा वज्रलो भूयान् पक्षाणां भ्रितिमा
 कृष्णत्वं तस्मिन् शीघ्रा अवधिभूतेन अत एव विशेषेण कुह्ररिति
 पदस्य तथा तदर्थस्य तत्पदवाच्यस्य अमावास्यारूपस्य च मिथो
 अन्योन्यसम्बन्धो यच्च तादृशेनेव स्पष्टमुत्प्रेक्षायां कुहपदयोगि-
 नान् कृष्णतमत्वाच्च अमावास्याविषये कुहपदपदार्थयोस्तादा-
 व्यरूपेणेति यावत् । अमावास्याऽपि कृष्णपक्षसम्बन्धिनी मर्यादा

तिर्य्यग्धृतस्फटिकदण्डवर्त्तिनैका
 तामन्ववर्त्तत पिङ्गेन मदाधिकेन ॥ १२४ ॥
 शिथ्याः कलाविधिषु भीमभुजो वयस्या
 वीणा मृदुकणनक्तर्म्मणि याः प्रवीणाः ।
 आसीनमेनमुपवीणयितुं ययुस्ता
 गन्धर्व्वराजतनुजा मनुजाधिराजं ॥ १२५ ॥
 तासामभासत कुरङ्गदृशां विपञ्चो
 किञ्चित् पुरः कलितनिष्कलकाकलोका ।

भवति । अत एव कुङ्कमब्दवाच्या च । तथा तिर्य्यक् तिरस्वीनं
 करधृतस्फटिकदण्डकः द्रुखदण्डः तत्र वर्त्तिना स्थितेन तथा
 मदाधिकेन मदोन्नतेनेत्यर्थः ॥ १२४ ॥

शिथ्या इति । या भीमभुजो भैरवा वयस्याः सखाः कला-
 विधिषु चतुःपट्टिकलाकर्म्मसु विषये भैरवा एव शिथ्याः, तथा
 वीणाया मृदुकणनक्तर्म्मणि मधुरशब्दरूपे व्यापारे प्रवीणास्ता
 गन्धर्व्वराज्ञो विद्यावसुसख तनुजाः कन्याः तत्तुल्याः प्रासाद
 आसीनं एनं मनुजाधिराजं नलं उपवीणयितुं वीणयोपगातुं
 ययुः प्रापुः ॥ १२५ ॥

तामामिति । तासां कुरङ्गदृशां विद्यावसुकन्यानां विपञ्चो
 वीणा अभासत शुद्धमे । किञ्चूता । किञ्चित् पुरः ईषत्पूर्वं
 प्रारब्धसमये कलिता अङ्गीकृता निष्कला गन्धारमन्द्रस्वरश्रुति-
 वर्णविज्ञेयाभिव्यक्तिरहिता काकलो लज्जनधुरा अथकलागवि-

भैमीतयामधुरकण्ठलतोपकण्ठे

शब्दायितुं प्रथममप्रतिभावतीव ॥ १२६ ॥

सा यद्वृत्ताखिलकलागुणभूमभूमी-

भैमीतुलाधिगतये स्वरसङ्गताऽऽसीत् ।

शेषो यथा । अत एवोत्प्रेक्षते । भैम्यास्तथा अनिर्वचनीयमधुर-
स्वरयुक्तायाः कण्ठलताया उपकण्ठे शब्दायितुं तस्याः पुर-
स्ताच्छब्द कर्तुं प्रथमं प्रारम्भे अप्रतिभावतीव प्रतिभारक्षितेव
अष्टयेव । अन्योऽप्यधिकविद्यस्य पुरस्ताद्भाषितुं गतुं वा अष्ट-
त्वादशब्दः सन् प्रथमं मन्दमेव भाषते गायति वेति सङ्गीत-
विद्याविदाम्निधं जातिः । प्रथमं गायमानाः प्रारम्भे काकलीमा
रचयन्तीति काकल्यादिसङ्गीतशास्त्रादेव गन्तव्यं । काकलीकेति
न द्यूतसेति कप् (पा० ५।४।१५६) शब्दायितुं शब्दवैरेति
(पा० १।१।२७) क्यङ् ॥ १२६ ॥

उति । सा विपश्चीधृतानामखिलानां गीतनृत्यादिचतुः-
पष्टिकलानां मैन्दर्यादिगुणानाञ्च भूम्नो वाङ्मयस्य भूमी स्था-
नभूता भैमी तस्यास्तुलाधिगतये साम्यप्राप्तये स्वयमपि पूर्वा-
क्रमकारेण तादृशी यतो भैमीस्वरतुल्यत्वप्राप्तये यत् स्वरैः
पङ्जादिभिः सङ्गता समन्था आसीत् । अथ च भैम्या धार्ड्यं
साम्यप्राप्तये स्वरस्ताच्छब्दाभिचार्यं गताऽभूत् । अथैव विपश्ची तं
भैमीसाम्यस्ताच्छब्दाभिलाषलक्षणमविनयमत्युत्तमावमानगमेव
परिवारं स्वरकमुपे स्फुटं दोषं प्राक् पूर्वं एतत् प्राप्य । अथ

तं प्रागसावविनयं परिवादमेत्य
लोकेऽधुनाऽपि विदिता परिवादिनीति ॥ १२७ ॥
नादं निपादमधुरं ततमुज्जगार
साऽभ्यासभागवनिमृत्कुलकुञ्जरस्य ।

च परिवादं वीणावादनसाधनं तद्रूपमविनयं प्राप्य अधुना-
ऽप्यद्य यावदपि लोके परिवादिनीति विदिता ख्याता परि-
वादयोगात् परिवादिनीत्यद्यापि गीयत इत्यर्थः । अथ च
वीणावादनसाधनयुक्ता । यदा सप्ततन्त्रीयुक्ता वीणा परिवा-
दिनी । भीतो भयानि पश्यतीति न्यायेन पूर्वमपि लोके दृष्टतां
प्राप्ता पुनरपि उत्तमस्य पुरस्तात् प्रागल्भ्ये दोषान्तरं शङ्क-
मानेव अप्रतिभावतीति प्राचीनश्लोकार्थहेतुतया योज्यं । परि-
वादः कलङ्के स्थादीणावादनवस्तुनीति विश्वः ॥ १२७ ॥

नादमिति । अत्रनिमृतां कुलं वंशस्तत्र कुञ्जरः श्रेष्ठस्तस्य
नलस्य अभ्यासभाक् समीपवर्तिनी सा तन्त्री वीणावाद्यरूपा
निपादस्वरेण मधुरं अयं नादं उज्जगार उद्गीर्णवती । किम्भूता ।
कृतः सश्रुतीनां द्वाविंशतिश्रुतियुतानां पङ्खादीनां मूर्ध्नि नाद-
ग्रान्ते कम्पः कम्पितस्वरो यथा, कृतः सह श्रुतिभिर्यथा तथा
मूर्ध्नि वीणाया एव उपरितनभागे कम्पितः स्वरो यथा,
वीणोर्ध्वं समयाद्भुलिं संयोगाद्भि निपादस्वरो जायते तादृशी
वा । कृतः सश्रुतीनां द्वाविंशतिविदां सङ्गीतशास्त्रविदां मूर्ध्नि
कम्पो यथा वा । तथा विचित्रं करचापलं नानारूपं आरा-

सुखे रमीव कृतसंश्रुतिमूर्ध्वकम्पा
 वीणा विचित्रकरचापलमाभजन्ती ॥ १२८ ॥
 आकृष्य सारमखिलं किमु वक्षकीनां
 तस्या मृदुस्वरमसर्जि न कण्ठनालं ।

हावरोद्धादिक्रमेण अङ्गुलिप्रान्तस्पर्शवशेन वादकपाणिचाञ्चल्यं
 तल्लक्षणमेवानेकस्थानावस्थानलक्षणं आ सामस्येन भजन्ती निपा-
 दप्रधानं ललितादिमङ्गलगीतं प्रकटीचकारेत्यर्थः । केव । सुखे-
 रमीव इक्षिणीव । साऽपि अवनिभृत् पर्वतः कुलं वंश उत्पत्ति-
 स्थानं यस्य तादृशपर्वतभवस्य इक्षिप्रेष्ठस्य राजसम्बन्धिनो वा
 इक्षिनः समीपवर्तिनी सकामा । तथा जातिस्वभावात् कृतः
 मंश्रुतिशिरःकम्पः सशब्दशिरःकम्पो यथा । तथा नानाप्रकारं
 शुण्डदण्डताण्डवं भजमाना सती ततं निपादश्च गजो वदति
 इति शास्त्रप्रामाण्यान्निपादसरेण मञ्जुलं नादं उद्गिरन्ती ।
 चापलमाभजन्तीत्यपि पाठः । सुखे रमीति सुखकर्णधारि-
 त्यपि (पा० ३।२।१३) हलदन्तादित्यलुकि (पा० ६।३।८)
 जातिवाचितात् छीप् ॥ १२८ ॥

आकृष्येति । त्र्यक्षणा वक्षकीनां वीणानां अखिलं अन्तरं
 मारं श्रेष्ठभागं आकृष्य तस्या भैम्भाः कण्ठनालं धीवादण्डः
 किमु न असर्जि न सृष्टं, अपि तु तमेव सारमापत्य तदीयं
 कण्ठनालं सृष्टं । यतो मृदुस्वरं सकलवीणासारनिर्णीतलादेव
 भैमोकण्ठस्य मधुरतमत्वं जातमित्यर्थः । यस्मादेवं तेनैव हेतुना

तेनान्तरं तरलभावमवाप्य वीणा
 ह्रीणा न कोणंममुचत् किमु वा लयेषु ॥ १२८ ॥
 तदस्मतिश्रुतिमधून्यथ चाटुगाथा
 वीणास्तथा जगुरतिस्फुटवर्णबन्धं ।

इतमारतयैव अन्तरं वीणादण्डमध्यगतं तरलभावं लक्षणया
 मन्दप्रवृत्तमवाप्य ह्रीणा किमु लज्जितेव । वीणालयेषु स्वरवि-
 श्रान्तिरूपासु मूर्च्छनासु वियये कोणं वा स्त्रोलाधनुःसदृशा-
 कारं वीणावादनसाधनं सत् नामुचत् । गृहीतसारीऽन्योऽपि
 निःसारतया अगम्भीरान्तःकरणतां प्राप्य ह्रीणः सन् आलयेषु
 गृहेषु कोणं कुत्राभागदयसंयोगस्थानं न मुञ्चति । पुष्कलच्छि-
 द्रस्य वीणादण्डस्वरोऽतिगम्भीरः प्रवृत्ततरो भवति मधुरतरं
 वीणा कणति स्मेति भावः । वीणास्वरापेक्षया भैमीस्वरस्या-
 धिक्प्रमेतेन, सूचितं । वीणादण्डस्य सच्छिद्रत्वेन निःसारत्वो-
 त्प्रेक्षा । वीणादिवादने कोणोऽप्येकदेशो गृहस्य चेति विश्वः
 ॥ १२८ ॥

तदिति । अथ काकल्युद्धिरणानन्तरं गन्धर्वराजकन्यानां
 वीणाः तयोर्दम्पत्योः श्रुतीनां कर्णानां मधूनि अमृततत्त्वस्थानि
 भैमीनलप्रियस्तुतिकारिणीनां चाटुगाथाः श्लोकान् तथा तेन प्र-
 कारेण अतिस्फुटो वर्षबन्धः तन्त्रीविनिबद्धाचरविन्यासो यस्मिं-
 स्तद्यथा तथा जगुः । यथा येन प्रकारेण वसुमत्यां भूमौ रतिरू-
 पाया भैम्या गृह्यकः पञ्जरबद्धः कीरः शुको मुदं-किरन् श्रोतृ-

इत्थं यथा वसुमतोरतिगृह्यकस्ताः
 कीरः किरन्मुदमुदीरयति स्म विश्वाः ॥ १३० ॥
 अस्माकमुक्तिभिरवेक्ष्यथ एव बुद्धे-
 र्गांधं य्वामतिमती क्षुमहे तथापि ।
 ज्ञानं हि वागवसरावचनाङ्गवद्वा-
 मेतावदप्यनवधारितमेव न स्यात् ॥ १३१ ॥

एषां हर्षमुत्पादयन् विश्वाः सर्वाः तत्तद्वर्णमात्रादिमहिता गाथाः
 इत्थं वक्ष्यमाणरीत्या उदीरयति स्म । तिर्यग्गोनिः शुकोऽपि
 यथा अवणमात्रेण सर्वा अपि गाथा अनुवदितुं शक्नोति तथा
 तन्नीपु स्फुटतराक्षरबन्धान् भैमीनलस्तावकश्लोकान् वीणाः
 स्फुटं गायन्ति स्मेति भावः । एतेन गन्धर्वराजकन्यानां वीणा-
 प्रावीण्यं शुकस्यापि प्रज्ञातिशयः सूचितः । गृह्यकताः पविष्ट-
 गान्धेकास्ते गुह्यकाश्च ते, इत्यमरः ॥ १३० ॥

इत्यमिति यदुक्तं तदेवाह । अस्माकमिति । यद्यपि अति-
 शयिता मतिः प्रज्ञा यथोक्तौ युवां अस्माकमुक्तिभिर्गाथारूपा-
 भिरेव अस्मदावचनाभिः अस्माकं बुद्धेर्गांधं उक्तानार्थत्वं, अवे-
 क्ष्यथ एव ज्ञास्यथ एव, तथापि वयं युवां क्षुमहे क्षुम एव ।
 हि यस्मात् भवद्वा वागवसरे स्तावकादिवचनावसरे सत्यपि
 अवचनात् अभाषणाद्धेतोरेतावत् अत्युच्चतार्येऽत्यल्पमपि अ-
 स्मदीयं ज्ञानं नावधारितमेव न स्यात् अज्ञातमेव न स्थानासृ-
 दार्यर्थः । तस्मात् सुभ एव । वर्णगाथां क्रियमाणायां अथमल्प-

भूम्हङ्गवाङ्गभुवि राजशिखामणैः सा
त्वच्चास्य भोगंसुभगस्य समः क्रमोऽयं ।

ज्ञानो बहुज्ञान इति वा ज्ञातुरग्रे प्रसिद्धो भवति तस्माद्वर्ण-
याम इति भावः । इत्येवं वोणानिवद्भूगन्धर्व्वपुत्रीवचनं श्लुके
अन्ववदित्यर्थः । एवमुत्तरचापि ज्ञेयं । एतेन गन्धर्व्वपुत्रीभिः
स्वमौद्धृत्यं परिहृतं ॥ १३१ ॥

भूम्हदिति । सा भूम्हङ्गवा हिमाचलसुता पार्वती भोगै-
र्वासुक्त्यादिमर्पशरीरैः सुभगस्य भूपितस्य राजा चन्द्रः शिखा-
मणिर्यस्य चन्द्रमौलेः अङ्गभुवि उत्सृङ्गदेशे, वर्त्तत इति शेषः,
प्रियतमत्वात् । त्वच्च त्वमपि भीमपुत्रीचन्द्रमादिभोगैर्मनोहरस्य
राज्ञां मुकुटमणैः श्रेष्ठतमस्यास्य नलस्य उत्सृङ्गदेशे वर्त्तसे,
इत्ययं क्रमः समः । परिपाटी उचिता । पार्वत्या महेशस्य च
तत्र नलस्य च राजन्यायाः राजश्रेष्ठस्य च अन्योन्यसम्बन्धः समु-
चित एवेत्यर्थः । अथ च समस्तुल्यः । यथा तयोः सम्बन्धः तथा
युवयोरपीत्यर्थः । अथ वाऽयं शब्दशेषरूपः सम्बन्धस्तुल्यः । एवं
यद्यपि क्रमः समस्तथापि स पुनर्भेदो विसृष्टत्वं यत् नाक-
पालसेन्द्रस्य कलनांशत्वेन एव भवनं तथा कलितस्य ख्यातस्य
राजत्वादिन्द्रांशत्वेन प्रसिद्धस्य भर्तुर्नलस्य सम्बन्धिनी अत्राप्य-
स्मिन्नपि जन्मनि भवती सती पतिव्रता । अपि शब्दान केवल-
मत्रैव किन्तु जन्मान्तरेऽपि त्वं सत्येव । अन्यथाऽत्रापि सतीत्वानुप-
पत्तेः । पार्वती तु ब्रह्मकपालस्य कलनया करे धारणाया

यन्नाकपालकलनाकलितस्य भर्तुः-

रक्षापि जन्मानि सती भवन्ती स भेदः ॥ १३२ ॥

एषा रतिः स्फुरति चेतसि कस्य यस्याः

सूते रतिं द्युतिरथ त्वयि चातनोति ।

कलितो विदितो न भवति अकपालकलकलनाकलितस्या-
दृशोऽपि न भवति । कपालिलेन ख्यातस्य भर्तुर्महेशस्य सम्ब-
न्धिनी पूर्वजन्मानि दक्षापत्यत्वे एव सती न तु हिमवदपत्य-
त्वेऽपीति महद्द्वैषम् । हरस्य नलस्य चोक्तमकलक्षेपसाम्यत्वेऽपि पा-
र्वत्यास्तव किञ्चिदेव शब्दक्षेपसाम्यं न तु सर्व्वं उक्तरीत्या तवा-
धिकत्वादित्यर्थः । हिमवदपत्यत्वे पार्वत्या सतीलोक्तेर्निन्दा ना-
शङ्कनीया भैमीस्तुतिपरस्य सतीशब्दस्य पार्वत्या नामपरत्वं
मात्रव्यावर्त्तकत्वेनोक्तेर्निन्दापर्य्यवसानाभावात् ॥ १३२ ॥

एषेति । एषा भैमी कस्य वा चेतसि रतिः कामप्रियेति
स्फुरति । अपि तु न कस्यापि यतो यस्या एतस्या द्युतिः काय-
कान्तिः रति कामप्रियां सूते । अथ च अनुरागं प्रसूते अर्थात्
त्वयि अज्ञजत्वात् कान्तिः पुत्री । रतिस्य तत्पुत्री सा यस्मान्न श्रीः
सेयं रतिरिति कस्य वा चेतसि मतिः स्यान्न कस्यापीत्यर्थः । अथ
वा त्वयपि विषये त्रैयक्षेण हरसम्बन्धिना वीक्षणेन तृतीयनेत्रेण
खिञ्चीकृतः न्यूनोक्तः निर्जरत्वेन देवत्वेन सिद्धोऽमरत्वरूप
आयुषोऽध्वा मार्गो यस्य तादृशस्य मकरध्वजस्य कामस्य मग्नय
रूपमादृश्यात् किमयं काम इति सन्देहः को वा तनोति अपि

चैय्यत्तवीत्तणखिलीकृतनिर्जरत्व-

सिद्धायुरध्वमकरध्वजसंशयं कः ॥ १३३ ॥

एतां धरामिव सरिच्छविच्चारिच्चारा-

मुक्तासितस्त्वमिदमाननचन्द्रभासा ।

तु न कोऽपि करोति । कामस्य हरेण दग्धत्वात् सन्देहनिवृत्ति-
रित्यर्थः । आ इत्याद्यर्थः । यस्य तव अङ्गजा कान्तिर्यतो रतिं
सूते ततो रतिः सा तवापि न स्त्री । सा कामस्य स्त्री । तस्मात्
त्वयि कामसंशयं कोऽपि न करोतीत्यर्थ इति नलं प्रति तद्व-
चनं श्रुकेन अन्ववादीदिति वा । रतिकामाभ्यामपि ध्रुवामति-
तमां सुन्दराविति भावः । चैय्यत्तेति सम्बन्धे अणि, नखाभ्या-
मिति (पा० ७।३।३) वृद्धिनिषेधे पूर्वमैजागमः ॥ १३३ ॥

एतामिति । हे नल त्वं विभासि । किम्भूतः । एतां भैमीं विभत्
अङ्गे धारयन् । किम्भूतां । सरितां नदीनां क्विं कान्तिं हरन्ति
तच्छीला उज्ज्वलतरा मौक्तिकहारा यस्यास्तां । तथा वेद्यां
अन्तः अन्तर्वेदि वेदिकामध्यं तददतिक्रमा श्रीः शोभा यस्याः,
अन्तर्मध्ये वेदिवदतिक्रमा श्रीर्यस्या वा । तथा जनमनसां प्रियः
आनन्ददायी मध्यदेशः शरीरमध्यभागो यस्यास्तां । किम्भूतस्त्वं ।
अस्या भैम्या आननं तल्लक्षणश्चन्द्रस्तस्य भासा कान्त्या उक्ता-
सितः हर्षं प्रापितः । क इव । चन्द्रभासा वृद्धिं प्रापितः पयसां
राशिः समुद्र इव । कामिव । धरां भूमिमिव । यथा पृथ्वीं अङ्गे
धारयन् समुद्रः शोभते । किम्भूतां धरां । सरितो नद्या एव

विभ्रद्भिभासि पयसामिव रागिरन्त-
 र्वेदिश्रियं जनमनःप्रियममध्यदेशं ॥ १३४ ॥
 दत्ते जयं जनितपत्रनिवेशनेयं
 साक्षीकृतेन्दुवदना मदनाय तन्वी ।

कृत्वा कान्त्वा हारिणे मनोहरा दाराः यस्यास्तां । तथा अन्त-
 र्वेद्यास्ता या गङ्गायमुनामध्यभवा श्रीर्यस्यास्तां । तथा जनम-
 नसां प्रियो मध्यदेशो विन्ध्यहिमाचलान्तरभूभागरूप आर्या-
 धर्त्तपरपथ्यायः पुण्यभूतो मध्यदेशो यस्यास्तां ।

हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत् प्राक्जनखलादपि ।

प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥

इति मनुः । इदमाननं षष्ठीसमासः ॥ १३४ ॥

दत्त इति । जनितानि सखीभिः कस्यर्थादिविरचितानि
 यत्र निवेशनानि मकराद्याकारपत्रवलीलिखितानि यस्यां सा
 पत्रवलीविभूषिता, तथा अस्त्रिभ्यां सद्य वर्त्तमानः साचः असाचः
 साच कृतः सनेचर्ता प्रापितः साक्षीकृतः स चासाविन्दुस्य स एव
 वदनं यस्याः सा चन्द्राधिकवदना इय तन्वी कृष्णाङ्गी भैमो मद-
 नाय जयं दत्ते । एवविधभैमीदर्शनेन कामो नितरामुल्लसतीत्यर्थः ।
 अथ च कामाय जयं दत्ते । एवविधभैमीदर्शनवशीकृतस्त्वं का-
 मेन जीयस इत्यर्थः । यच्च कायकान्त्या भर्त्सितो जितो मत्स्य-
 केतुः कामो येन तस्य तव अथ भैम्या विषये भुक्तिरेवैतच्छ-
 रीरोपभोगः एतन्मध्य चदरभागे स्थितस्य वर्त्तमानस्य दुर्बल-

मध्यस्थदुर्वलतमत्वफलं किमेत-

क्षतिर्यदत्र तव भर्त्सितमत्यक्तेनोः ॥ १३५ ॥

तमत्वस्य कार्यस्य फलं परिपाकः किमिति प्रश्नः, सम्भावना
वा । अतिसुन्दरस्य तवैतच्छरीरभोगेऽतिक्रमैतदुदररामणी-
यकमेव प्रयोजकमित्यर्थः । अथ च मध्यदेशवर्त्तिनोऽतिकार्यस्य
फलं एतदेव यदतिसुन्दरस्य तवाच भुक्तिर्नामेत्यर्थः । का-
मेन तव विजये एतन्मुखचन्द्रस्य च साक्षाद्दृश्यत्वात् साचित्तं
युक्तं । अथ च कामेन जितमिति कामस्य जयदाने साक्षी-
कृता इन्दुवदनाः स्वसखा उपयाताः । अपि हि कामेन नलो
भैमीवशीकृत इति जानन्ति एवं सत्यपि क्रूरोक्त्यादिना तर्जितः
क्रामो येन तस्य तव अन्यस्मिन् भैमीविषये वा विवादविषयो-
पभोगो लभ्यजयं कामं क्रूरोक्त्या सन्तर्ज्यं तदीयमन्यं भैमीरूपं
वा विषयं त्वं भुङ्क्ष्व । एतदुदरमध्यवर्त्तिनो कार्यस्य फलं किं
रामणीयकातिशयात् परित्यक्तुमशक्तः सन् अन्यदीयमपि विषयं
बलादन्यायेनैव भुङ्क्ष्वे इत्यर्थः । अथ च मध्यस्थानां सभ्यान्
दुर्वलतमत्वस्य भ्रान्तौर्बल्यस्य नियन्तुमसामर्थ्यस्य स्वदत्तजयनि-
र्वहणाशक्तत्वस्य वा फलं परिपाकं किमियमिति सम्भावना, अ-
त्रापि विवादपदे साचिवादनं कृत्वा जयपत्रदानपुरःसरं एकस्मै
जयपत्रं दीयते । तत्र निर्णये कृतेऽपि मध्यस्थाश्च दुर्वला भवन्ति
तर्हि पराजितोऽप्येको लभ्यजयमपि द्वितीयं तिरस्कृत्य तदीयं
विवादं, पदं चेत्वादिकं बलाद्बुद्धे, कथमन्यथा ससाक्षिकजय-

चेतोभवस्य भवती कुचपत्रराज-
 धानीयकेतुमकरा ननु राजधानी ।
 अस्यां महोदयमक्षयिणी मीनकेतोः
 के तोरणं तरुणि न ब्रुवते भ्रुवौ ते ॥ १३६ ॥

पत्रहस्तं निर्भस्य अन्तोन्मदोयभुक्तिं करोतीत्यर्थापत्तिः । साची-
 छतेति तेन सहेति तुल्ययोग इति (पा० २।२।३८) वज्रग्रीहिः ।
 वज्रग्रीहो सकथ्यच्छोरिति (पा० ५।५।११३) पश्चिचिः । पक्षे
 साक्षाद्गृहीति (पा० ५।२।८१) इतौ चिः ॥ १३५ ॥

चेत इति । ननु भैमी भवती चेतोभवस्य राजधानी । कीदृ-
 शी । कुचपत्रेषु राजानः श्रेष्ठाः पत्रवस्य इत्यर्थः, तेषु धानीयः
 स्थापनीयः । यदा कुचपत्रमेव राजधानी यो राजधानी-
 सम्बन्धीकेतुर्ध्वजश्चिह्नभूतो मकरो मत्स्यो यस्यां स राज्ञो मु-
 ख्यावस्थाननगर्यां राजधान्यां साभिज्ञानचिह्नरूपः पताका-
 दिध्वजो भवति । तथा च केतुभूतस्य मकरस्य तत्कुचयोर्वर्त्त-
 मानत्वात् त्वं कामराजस्य राजधानी साक्षान्मदननगरी । मदन-
 नस्तस्यैव वर्त्तत इत्यर्थः । अत एव हे तरुणि आरूढयौवने भैमि
 के जना मीनकेतोर्मकरध्वजस्य सम्बन्धिनं महोदयरूपं महं
 उत्सवं महान् अभ्युदयो यस्मिंस्तादृशं वा उत्सवं स्पृशन्त्यां स्वस्वा-
 मिकामोत्सववर्त्या अस्यां भवद्रूपायां राजधान्यां ते तव भ्रुवौ
 तोरणं न ब्रुवते । अपि तु सर्वेऽपि जनास्त्वद् भूयुगं कामाभ्यु-
 दयोत्पिबन्तिप्रतिपद्यं वंशदयनिषङ्गं आम्नादिमाङ्गलिकसुना-

अस्या भवन्तमनिशं भवतस्तथैनां
 कामः अमं न कथमृच्छन् तामगच्छन् ।
 ह्यायेव वामथ गतागतमाचरिष्यो-
 स्तस्याध्यजश्रमहरा मकरध्वजस्य ॥ १३७ ॥

लपल्लव रूपं तोरणमेव वदन्ति । कामस्त्वदेकाग्रयः सन् सर्वो-
 त्कर्षेण वर्त्तत इति भावः । पञ्चराजीत्यपि पाठः स्पष्टार्थः रा-
 जेति पाठो मुख्यः । राजाहः इत्यादिना (पा० पू० ४।८।९) स-
 मासान्त्यच् ॥ १३६ ॥

अस्या इति । हे नल अस्या भैम्याः सकाशात् भवन्तं अ-
 निशं गच्छन्, तथा भवतः सकाशात् एनां भैमीं अनिशं गच्छन्
 प्राप्नुवन् यातायातं कुर्वन् कामः कथं नाम अमं च्छत्तु ग-
 च्छत्तु अपि तु अमं न गच्छत्येव । सदा यातायातं कुर्वन्
 अमं गच्छतीति युक्तमेव । अथ वा यस्मात् वां युवयोः ह्याया
 कायकान्तिरेव उक्तरीत्या गतागतमाचरिष्योस्तस्य मकरध्व-
 जस्य अध्वनि जातं अमं हरति श्रमहरा एवम्भूता भवतीति
 शेषः । दृश्यमानभवच्छोभावशादेव यातायातश्रमं न वेत्ती-
 त्यर्थः । अथ च वृचच्छादिनिर्भितह्यायाभागे गतागते
 कुर्वन्तः पुरुषस्य अमं हरत्येव । भैम्यास्त्वय्येव कामस्तव च
 भैम्यामेव नान्यत्रेत्येवं परस्परानुरागः कुत्रापि नास्तीति
 भावः ॥ १३७ ॥

खेदाश्रवप्रणयिनी तव रोमराजो
 रत्यै यदाचरति जागरितव्रतानि ।
 आभासितेन नरनाथ मधूत्ससान्द्र-
 मग्नसमेपुशरकेसरदन्तुराङ्गः ॥ १३८ ॥

खेदेति । हे नरनाथ खेदो घर्मजलं तस्मिन् तेन वा आ-
 श्रवः स्नानं तत्र प्रणयिनी प्रीतिमती सान्त्विकसञ्ज्ञातखेदपूर-
 व्याप्ता तव रोमराजिः रत्यै सुरतार्थं जागरितस्य उद्बुद्धस्य
 व्रतानि उद्गतरोमाञ्चनिचयान् यदाचरति उन्निद्रा भवतीति
 यावत् । तेन कारणेन रोमाञ्चेन वा त्वं मधुनः पुष्परसस्रोत्या-
 नेनोदयेन सान्द्रः पुष्परसपूरेण निरन्तरं व्याप्तवाच्छरीरा-
 न्तःप्रविष्टाः असमेपोः कामस्य पुष्परूपा शरास्तेषां केसरैः
 पिच्छप्रायेर्दन्तुरं उच्चावचीकृतं अङ्गं यस्य एवम्भूतस्य खेदरो-
 माञ्चो युक्तत्वात् प्रत्यङ्गमन्तर्मध्ये समधुकामवाणसम्बन्धिवहिर-
 वस्थितो यत्र तत्र रागव्याप्ताङ्ग इवाभासि भैमीयोगात् सखे-
 दरोमाञ्चो रिरंसुः कामशास्त्रयोजितः सुतरां शोभसे इत्य-
 र्थः । अथ च रोमराजिर्दूतीस्नानीया । तथा च तव दूतो
 रोमराजिः कृततीर्थस्नाना रत्यै कामप्रियां त्वदधीनां कर्तुं
 यस्याज्जागरणादिनियमान् करोति तेन कारणेन विप्रिष्टनि-
 मग्नकामवाणपिच्छसम्भूत इव शोभसे । अन्याऽपि तदणीकृत-
 स्नाना रत्यर्थं कान्तेन सद्य खेदात् सकलां रात्रिं जागर्ति
 ॥ १३८ ॥

प्राप्ता तवापि नृप जीवितदेवतेयं
घर्मांशुशीकरकरं वनमम्बुजाक्षी ।
ते ते यथा रतिपतेः कुसुमानि वाणाः
स्नेदस्तथैव किमु तस्य शरक्षतास्रं ॥ १३६ ॥
रागं प्रतीत्य युवयोस्तुमिमं प्रतीची
भानुश्च किं द्वयमजायत रक्तमेतत् ।

प्राप्तेति । हे नृप अम्बुजाक्षी तव जीवितदेवता प्राप्तेन्दुरी इयं
भैरव्यपि घर्मांशुशीकरकरं वनं स्नेदजलबिन्दुमिश्रणं प्राप्ता ।
इयमपि तदीयस्पर्शवशात् शाल्विकस्नेदयुक्ताऽभ्युदित्यर्थः । न
केवलं तमेव स्थितः, अपि तु द्वयमपीत्यपेरर्थः । अथ च देवतायाः
स्नेदो नास्ति इयन्तु देवताऽपि सस्नेदेति चित्रमित्यपि शब्दार्थः ।
अतश्च कुसुमान्येव यथा येन प्रकारेण ते ते भैमीकरचरणादि-
रूपेण प्रविद्धपराक्रमाः मोहनशोषणादिकाः कामवाणाः तथैव
तेनैव प्रकारेणायं स्नेदस्तस्य कामस्य सम्बन्धि कामेन रचितं शर-
क्षतास्रं स्त्रीयवाणव्रणरुधिरं किमु । एतस्याः कामवाणविद्धत्वात्
स्नेदः । तज्जन्यव्रणरुधिरत्वं नैव सम्भावयितुं युक्तं यादृशो यच्च
स्तादृशो वलिरिति न्यायेन पुष्पवाणानां धवलत्वात् तज्जन-
रुधिरमपि तादृगेव युक्तं इति स्नेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तमित्यर्थः ।
कुसुमाङ्गरागलग्नादा रक्तत्वात् स्नेदजलस्य रुधिरत्वं युक्तं ।
इयमपि कामवाणविद्धा रिरंसुरंसीति भावः ॥ १३६ ॥

रागमिति । प्रतीची दिक् भानुश्च एतद्वयं युवयोः तं शाल्वि-

तदीक्ष्य वा किमिव केलिसरित्सरोजैः
कामेपुतोचितमुखत्वमधीयमानं ॥ १४० ॥

कस्मेदरोमाञ्चसूचितं दमं प्रत्यक्षदृग्भूमिव अनुरागं प्रतीत्य किं
ज्ञात्वेव रक्तं अजायत सोहितवर्णमभूत्, भैमीनलाविदानीं रि-
रंस्तु अपि दिवामैथुननिषेधमिथा साग्रङ्गौ वर्त्तते । तस्माद्वाचिं
करिष्यामीति सूर्यमस्तं प्रापयितुमिव प्रतीची रक्तवर्णाऽभूत् ।
इदानीं मयाऽप्यस्तं गन्तुं युक्तमिति रक्तवर्णाऽपि रक्तवर्णाऽभू-
दित्यर्थः । अथ च सरागौ युवां दृष्ट्वा तदयमपि सरागमभूत् ।
अथ च युवयोरेव केलिसरितः सरोजैः कमलैः तद् भानुप्रती-
चीरूपं रक्तमिधुनं वीक्ष्य वां भैमीनलौ च वीक्ष्य किं दृष्ट्वेव
सन्ध्यासमयकामस्य इपुतोचितं शरत्वयोग्यं मुखं अयं येषां त-
द्भावत्वं तीक्ष्णायत्नं अधीयमानं अभ्यस्यमानं विद्यत इति शेषः ।
वाच्य सानुरागौ दृष्ट्वा कमलैर्मुकुलीभवनव्याजेन पुष्पवाणती-
क्ष्णायत्नमनुभूयते किं । कामो हि रिरंसुस्तीपुनौ दृष्ट्वा तीक्ष्ण-
मुखैः शरैर्विध्यतीत्यर्थः । अथ च एतौ भैमीनलौ प्रतीचीभा-
स्करौ च यदि सरागौ जातौ तर्ह्येदानीं रात्रिः सन्निहिताऽ
सीति अस्माभिरपि मुकुलीभावं प्राप्तुमुचितमिति तैरपि मुकु-
लीभूतं । पश्चानां सकुचितमुखत्वं कामशरयोग्यं तीक्ष्णमुखीभा-
वेनोत्प्रेक्षितं सन्ध्याकाशो जातः, कमलानि च मुकुलितानि इति
भावः ॥ १४० ॥

अन्योन्यरागवग्रयोर्युवयोर्विलास-
 स्वच्छन्दताच्छिदपयातु तदालिवर्गः ।
 अत्याजयन् सिचयमाजिमकारयन्वा
 दन्तैर्नखैश्च मदनो मदनः कथं स्यात् ॥ १४१ ॥
 इति पठति शुके नृषा ययुस्ता
 वज्रनृपकृत्यमवेत्यसान्ध्यवेलं ।

अन्योन्येति । आलिवर्गः अन्योन्यरागेण परस्परामुरागेन
 रमणाभिछापेण वग्रयोः रिरंसयाऽन्योन्याधीनयोर्युवयोर्विला-
 सस्य स्वच्छन्दतां निःशङ्कप्रवृत्तिं क्षिनयति कामक्रोडाविप्रकारी
 यस्मात् तस्मादपयातु गृहादहिर्निर्गच्छतु, यस्मान् मदनः कामः
 सिचयं वसनं अत्याजयन् अपरिहारयन्, अर्थात् स्त्रीपुंसौ,
 तथा दन्तैर्नखैश्च करणभूमैः आजि सङ्ग्रामं एतैरुपलक्षितं वा
 नानाबन्धकरसुरतमन्त्रयुद्धं च स्त्रीपुंसौ अर्कारयन् सन् माद-
 यतीति मदनः मदकारी कथं वा स्यादपि त्वमेव कारयन्
 मदनो हर्षकारी भवेदेव तस्मात्सखीवर्गो गृहाद्विर्गच्छति-
 त्यर्थः । मदनः कथं स्यात् कथं भवेत्, मदनः, नन्द्यादिनात्
 'स्युः ॥ १४१ ॥

इतीति । ता गन्धर्वराजपुत्र्यः सख्यश्च शुके इति पूर्वोक्तं प-
 ठति सति चक्रं भाषमाणे सति गन्धर्वपुत्रीवीणानिवद्धा गाथाः
 स्पष्टमनुवदति सति सान्ध्यवेलं दिनरात्रिसन्धिवेलायां भवं वज्र-
 नृपकृत्यं सन्ध्यावन्दनं सायं होमादिकं नक्षत्रं नित्यकर्म अवेत्य

कुपितनिजसखीदृशाद्धदृष्टाः ।

कमलतेयेव तदा निकोच्चवत्यः ॥ १४२ ॥

अकृत परमृतःसुहिस्तुहीति ।

श्रुतवचनसंगनूत्तिपुञ्चुचञ्चुः ।

१४२ ॥ १४२ ॥

ज्ञात्वा मृषालोकमेव, अवेदानो भवतीभिः, न, स्यात्तव्यमिति
शुक्रोस्मान्निष्काशयति तर्हि वयं याम इति मियामन्नेन ययुर्ग-
हाद्वहिर्निर्जग्मुः । रिरंसुरपि नलः सन्ध्यावन्दनादिसमये नि-
त्यकर्मोद्यतिक्रम्य सम्भोगं न करोति रिरंसुर्भैम्यपि स्वयं यदं न
करोति इति यद्यपि ता जानन्ति तथापि भैमीपरिहासार्थं
तादृशं शुकवचनमेव व्याजीकृत्य वहिर्निर्गता इत्यर्थः । किमू-
तास्ताः, कमलतयेव कमलरूपत्वेनेव तदा सन्ध्यासमये निको-
च्चवत्यः सङ्कोच्चवत्यः । कमलानि सन्ध्यायां सङ्कुचन्ति । तादृ-
श्या दृष्टागमनारम्भेण, ग्रीडास्त्रीसख्यननात् कुपिताया निज-
सख्या भैम्या वृशाद्धेन एकदेशेन दृष्टाः विस्त्रोकिताः सङ्कोच-
त्वान्नेचदतीयभागतिर्यग्ब्यापारेणैव दृष्टाः । कुपिता हि मानि-
भो दृग्गन्तेन पश्यति । निकोच्चः भावे घञ् ॥ १४२ ॥

अकृततेति । सख्या पूर्वमानोतःपरमृतःकोकिलोऽपि उन्म-
त्तलात् स्वभावाच्च ज्ञातो नेत्रयो रागो लौहित्यं यस्य एवंविधः
सन् सुहिस्तुहीत्येवं रूपं शब्दमकृत, पिकः स्वभावादेव सुहि-
स्तुहीत्येवं पुञ्ज्ज्यर्थः । तत्रोक्तेचते । पठिता समाप्तिं प्रापिता
'मस्य मुनि, सुतिर्येन त सुतिं कृत्वा दृष्टोभूतं कोरं शुकं प्रतीय

पठितनलनुतिं प्रतीव कीरं ।

तसिव नृपं प्रति जातनेचेरागः ॥ १४३ ॥

तुङ्गप्रासादवासादथ मृगकृशतामायतो केलिकुल्या-
मद्राक्षोदर्कविम्बप्रतिकृतमणिना भीमजा राजमाना ।

उद्दिश्येव स्तुतिस्तुहीत्युक्त । रे कीर किमिति तूष्णीम्भूताऽसि
इतः परं नलस्य स्तुतिं कुर्वन्ति नलस्तुतौ बुद्धिं प्रावर्त्तयदिवे-
त्यर्थः । एवं वचने पिकस्य कथं सामर्थ्यमित्याशङ्काह । युता
वीणानिवद्भुक्तानूदितवचनस्यक् तस्याः अनूक्तिः सर्वानुवादः
तथा वित्ता प्रभिद्धा प्रवीणाचक्षुर्यस्य तादृशः, शुकानूदितं सर्व-
मनूय इतः परमपि स्तुतिस्तुहीत्याहेत्यर्थः । नेचरागेत्युत्प्रेचते
त नलं प्रतीव लक्ष्मीकृत्येव जातनेच प्रीतिसुन्दरतरं नयना-
न्दकारिणं नलं दृष्ट्वा जातनेचप्रीतिः स्तुतिस्तुहीत्युक्तेत्यर्थ
इति रागशब्देनोत्प्रेक्षा अनूक्तिचुच्चुरिति तेन वित्त इति (पा०
५।२।२६) चुच्चुप् ॥ १४३ ॥

तुङ्गेति । अग्रेतं वीणाक्षणनानुवादिशुक्तास्वापानन्तर भी-
मजा केलिकुल्यां क्रीडाकृत्रिमनदीमद्राक्षोत् । किम्भूतां भैम्याः
तुङ्गे उच्चतरे प्रासादे वासात् स्थितेर्हेतोः शृङ्गं कृशतां आयतो
प्राप्नुवती । अधोदेशे स्थिता स्वयं महीयस्युच्चतरदेशे स्थितां भैमो
प्रत्यणीयस्त्वेन प्रतिभासमाना तामित्यर्थः । तथा अस्तगामिनो-
ऽर्कविम्बस्य प्रतिकृत्या प्रतिविम्बरूपेण महाप्रकाशेन मणिना
राजमाना । तथा वक्रं वक्रं स्वभावकुटिलं व्रंजनी गच्छन्ती, अत

वक्रं वक्रं व्रजन्तो फणियुवतिरिति वसुभिर्व्यक्तमुक्त्वा-
 ऽन्योन्यं विद्रुत्य तीरे रथपदमिथुनैः सूचितामार्तिरुत्या ॥१४४॥
 अथ रथचरणौ विलोक्य रक्ता-
 वतिविरहौ सततादृतविवाहैः ।

एव फणियुवतिरिति कृष्णसर्पयमिति वसुभिः चासग्रीवैः रथ-
 पदमिथुनैश्चक्रवाकस्तोपुंसयुगलैः व्यक्तं स्पष्टं सक्तमन्योन्यं परस्परं
 यथा तथा तीरे विषये विद्रुत्य पलाय्य कर्मभृते वा द्वे तीरे प्रति-
 यत्वा मार्तिरुत्या विरहपीडासम्बन्धिना रुतेन कृत्वा सूचितं
 प्रकटीकृतं । दूरस्थत्वात् सान्ध्यतमयादृतत्वाच्च स्पष्टतरमदृश्य-
 मानाऽपि तदीयमिति चक्रवाककूजितेन ज्ञापिता । फणियुव-
 तिरिति सूचितामिति वा । कृष्णसर्पयपि कृष्णा भवति सूर्यध्वज-
 तुल्येन शिरस्येन मणिना शोभते च । वक्रं वक्रं व्रजिताश्च दृष्टा
 जनाः पक्षिणो वा पलाय्य दीनस्वरोपलक्षिताः परस्परसद-
 वाधं मुञ्चन्ति । सूर्यमस्तं जिगमिषुं दृष्ट्वा चक्रवाकमिथुनानि
 सान्ध्यविरहपीडया रुतं कृत्वाऽन्योन्यं मुक्त्वा पलाय्य केलिकुल्या-
 परावारे तीरे तिष्ठन्तीति भैमी ददर्शत्यर्थः । उच्यतेऽस्मिन्निति
 वाचः । तुङ्गप्रासादमारुह्य अद्राक्षीदिति व्यसोपो वा ॥१४४॥

अथेति । अथ केलिकुल्यादर्शनानन्तरं सा भैमी रक्तौ पर-
 स्परानुरक्तौ स्वभावेन रक्तवर्णौ च अतिविरहोमततं गतसं
 वियोगामहिष्णुतयाऽऽहतौ कामशरैर्विद्धौ, अस्त्रैः रुधिरैश्च
 रक्तौ रथचरणौ चक्रवाकौ विलोक्य तं वर्तमानपद्मानां सुप्रि-

अपि तमकृत पद्मसुप्तिकालं
 अस्नविकीर्णसरोजसौरभं सा ॥ १४५ ॥
 अभिलपति पतिम्प्रति स्म भैमी
 सद्य विलोकय कोकयोरवस्थां ।
 मम हृदयमिमौ च भिन्दतीं च
 क इव विलोक्य नरो न रोदित्तीमां ॥ १४६ ॥

कालं सङ्कोचसमयं सायं सन्ध्यासमयमपि विरहपीडितकोक-
 दर्शनदुःखेन सञ्जातश्वसनो निश्वासभरस्तं निर्गमेन कृत्वा वि-
 कीर्णं सरोजसौरभं यस्मिन्, तादृशं अकृत, सन्ध्यासमये पद्म-
 सङ्कोचात् सौरभासम्भवेऽपि निश्वासमोचनेन पद्मिनीत्वात् पद्म-
 सौगन्ध्यं तदानोमपि विस्तारयति स्मेत्यर्थः । तौ तादृशौ
 दृष्ट्वा हृदयं निःश्वसामेत्यर्थः । अन्योऽप्यसदृतरक्तपादं दृष्ट्वा
 हृदयं निःश्वसिति । विरहासहताहताविवाहैरिति पाठः सु-
 योज्यः । रघुचरणौ पुमान् स्त्रिया (पा० १।२।६७) इत्येक-
 शेषः ॥ १४५ ॥

अभीति । भैमी पतिं प्रति इति अभिलपति स्म अबो-
 चत् । इति किं । हे सद्य सकरुण त्वं कोकयोरवस्थां विरह-
 विह्वलत्वं विलोकय हा कष्टं । इमौ कोकौ भिन्दतीं पृथग्देहा-
 वन्दिता कुर्वन्ती अत एव मम भैम्या अपि हृदयञ्च एतच्छो-
 केन विदारयन्तीं इमां कोकयोरवस्थां विरहविह्वलत्वं विलोक्य
 क इव नरः सचेता मनुष्यो न रोदिति अपि तु सर्वोऽपि

कुमुदमुदमुदेय्यतीमसोढा ॥ १४६ ॥

रविरविलम्बितुकांमतांमतानीत् ॥ १४७ ॥

प्रतितरु विरुवन्ति किं शकुन्ताः ॥ १४८ ॥

स्वहृदि निवेशितकोककाकुकुन्ताः ॥ १४९ ॥

पद्मिदेवनं करोत्येव । सदयत्वात्तव दुःखं भविष्यतीति किं व्युत्-
थमित्यर्थः ॥ १४६ ॥

कुमुदेति । हे प्रिय रविः उदेय्यतीं उत्पत्त्यमानां कुमुदानां
मुदं विकाररूपं दृष्ट्वै असोढेव सोढुमशक्नुवन्निव अविलम्बितु
सत्वरं गन्तुकामो यस्य तद्भावस्तथा तां अतानीत् विस्तारित-
वान् । आसन्नासमयो वर्तते इत्यर्थः । तथा शकुन्ताः पक्षिणः
प्रतितरु विरुवन्ति विशेषेण कृतं कुर्वन्ति आसन्ननेत्रनिमीलना-
वाधार्येण विरुवन्तः सन्तः स्वस्वनिवासवृत्तं प्रतिगच्छन्तीत्यर्थः ।
तत्रोक्तेषु स्वहृदि निवेशिताः कोकानां काकवः शोकविक्रता
विरावा एव अतिपीडाकारित्वात् कुन्ताः भक्षायैस्तादृशाः किं ।
चक्रवाकशोकपीडिता इव पक्षिणः क्रन्दन्तीत्युक्तेषां । अन्येऽपि
वैरिणां उदेय्यती अभिदृष्ट्वा असहमानः सत्वरं कुचचिद्र-
च्छति । तथा अपरः सङ्गः कश्चिदुःखितं कश्चिददृष्ट्वा क्रन्दति ।
सोढा दत्तम् । मुदं नलोकेति (पा० २।३।६८) पक्षोनिषेधः । उदे-
य्यती आच्छीनद्योरिति (पा० ३।१।८०) विकल्पानुमभावः
॥ १४७ ॥

अपि विरहमनिष्टमाचरन्ता-

वधिगमपूर्वकपूर्वसर्वचेष्टैः ।

इदमहह निदर्शनं विहङ्गौ

विधिवशचेतनचेष्टितानुमाने ॥ १४८ ॥

अपीति । हे प्रिय स्त्रस्यानिष्टमपि विरहमाचरन्तौ स्त्रयमेव कुर्वाणौ तर्हि सदास्त्रानिष्टाचरणस्त्रभावविव- भविष्यत इत्यत आह । अधिगमो ज्ञानं तत्पूर्विकाः पूर्वा विरहाचरणात् प्रा-
चीनाः सर्वचेष्टा कर्तव्यता ययोस्तौ । अधिगमो लाभो हित-
मिति यावत् । तत्पूर्विकास्तदुद्देश्या पूर्वाचेष्टा ययोस्तादृशौ
वा । बुद्धिपूर्वकारी हि स्वाहितेन प्रवर्तते, कोकयोश्च दिने
भोजनादयः सकलाचेष्टा ज्ञानपूर्विकाः स्वहिताः । एव सति
अनेनैव स्वभावादप्येतौ सन्ध्यायां अकस्मादेवान्योन्यविरहे स्त्रय-
मेव यस्मादाचरतः तस्माद्विधिवशं देवाधीन चेतनानां प्रा-
णिनां चेष्टितं पूर्वकर्माधीनं प्राणिनामाचरणमित्येवंरूपे अनु-
माने कार्यकारणविशेषज्ञाने त्रिषधे यावेतौ विशिष्टौ विहङ्गौ
कोकौ । इदमेव निदर्शनं, अयमेव दृष्टान्तः । अहह अद्भुते सेदे
वा, तस्मात् प्राचीनकर्मानुसारेणैव प्राणोः कदाचित् हित कदा-
चिच्चाहितमाचरतीति भावः । प्राणिनो देवाधीनचेष्टिताः
ज्ञानेऽपि प्रतिकूलतया प्रवर्तमानत्वात् । चक्रवाकवत् । इत्युप-
मानं ॥ १४८ ॥

अद्विष्ट्यारुणिमेष्टकाविसरणैः शोणे क्षपाणः स्फुटं
 कालोऽयं विधिना रथाङ्गमियुनं विच्छेत्तुमन्विच्छता ।
 रश्मिग्राहिगरुत्माद्यजसमारब्धाविरामभ्रमौ
 दण्डभ्राजिनि भानुशाणवलये संसज्य किं निज्यते ॥१४६॥

अद्वीति । स्फुटमुल्लेखते चे प्रिय रथाङ्गमियुनं विच्छेत्तुं
 वियोज्युं । अथ च विशेषेण विदारयितुं अन्विच्छता विधि-
 ना ब्रह्मणा दैवेन वा अयं कालः सन्ध्यासमय एव स्फुटं खड्ग-
 गुणयोगात् कालः क्षणलोहमयः क्षपाणः भानुशाणवलये
 सूर्यरूपे शाणचक्रे संसज्य संयोज्य निज्यते किं तीक्ष्णोक्रियते
 किमित्यर्थः । किंभूते वलये । अस्तमयकालसामिध्यात् अद्विष्ट्याः
 किरणस्योऽरुणिमा स एव इष्टकाविसरणानि इष्टकाचूर्णप्रसा-
 रणानि तैः शोणे रक्तवर्णे तथा रश्मिग्राहिणा गरुत्मतोऽय-
 जेन अरुणेन समारब्धाऽविरामा निनरां भ्रमिर्भ्रमणं तस्मिन्
 सदा अरुणेन हतभ्रमणे । अथ वा आकर्षणरज्जुग्राहिभिः
 अरुणमसैस्तदन्तेजस्त्रिभिर्बलिभिः पुरुषैः आरम्भनिरन्तरभ्र-
 मणे तथा दण्डमञ्चकेन सूर्यपार्श्ववर्तिना भ्राजिनि शोभन-
 शीले । अथ च शाणचकाधारभूतेन आकर्षणरज्जुसंयुक्तेन
 दारुमयेन दण्डेन शोभमाने सन्निहितास्तमयसूर्यसायंमन्ध्या-
 समयमाग्निध्याश्चक्रवाकयुगं तीक्ष्णतरखड्गविदारितमिव विधि-
 वशादियुक्तं सत् व्ययत इति भावः । अन्योऽपि किञ्चिच्छेत्तुं
 खड्गमुर्धविशेषणविशिष्टे शाणचक्रे तीक्ष्णं करोति । किरणप्रपद्ये

इति स विधुमुखीमुखेन मुग्धा-

लपितसुधासवमर्पितं निपीय ।

स्मितशवलवलन्मुखोऽवदत् तां

स्फुटमिदमीदृशमीदृशं यथात्य ॥ १५० ॥

स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य जेतुमखिलावालोचितौचित्ययो-

र्नन्वां वेद्मि रतिप्रसन्नशरयोश्चापद्वयीं त्वद्भ्रुवौ ।

रग्नी माठरः पिङ्गलो दण्डश्चण्डांशोः पारिपायिका इत्य-

मरः । भ्रमाविति भाषितं पुस्कं । निज्यते णिजिर्गौचे इत्य-

स्मात् कर्माणि यक् । नकारतकारभ्रान्त्यैव तिज्यत इति पठन्ति

तदसत् ॥ १४८ ॥

इतीति । स नलोऽपि तां भैमीमिति अवदत् । इति किं ।

चे मिये तं यथा आत्य तत् स्फुटं निश्चितं ईदृशं सत्यमेवेत्यर्थः ।

किम्भूतः । इति पूर्वोक्तरीत्या विधुमुखा भैम्या मुखेनार्पितं दत्तं

मुग्धं मनोहारि आलपितं मञ्जुभाषितमेव सुधासवं रसवा-

ज्जलादमृतं उन्मादकत्वाच्च मधु निपीय आस्वाद्य सादरमा-

कर्ष्य च स्मितेन शवल मिश्रितं वलत् भैमोसन्मुखं भवत् मुखं

यस्य सः । कामिनेो हि कामिनीमुखार्पितं मद्यं सानुरागं पि-

वन्ति, अनन्तरं चलितमुखाः सदासं किञ्चिददन्ति च ॥ १५० ॥

स्तीति । अयि मिये अहं वक्रतरे लङ्घुवौ रतिः प्रसन्नशरः

कामस्य तयोर्नन्वां स्त्रीजयाय रत्या पुञ्जयाय च कामेन आक-

र्णमाकृष्य वक्त्रितां चापद्वयीं वेद्मि । त्वद्भ्रुवावेव तयोर्धनुषो

त्वन्नासाच्छलनिऋतां दिनलिकीं नालीकमुक्तयेपिणो-
 स्त्वन्निश्वासलते मधुश्चसनजं वायव्यमस्त्रं तयोः ॥ १५१ ॥
 पीतो वर्णगुणस्तवातिमधुरः कायेऽपि सोऽयं यथा
 यं विभ्रत् कनकं सुवर्णमिति कैरादृत्य नोत्कीर्यते ।

इत्यर्थः । किमूतयोः । अखिलौ चिजमति वर्त्तमानौ तत्तज्जातीयौ
 स्त्रीपुंसौ प्रविभज्य विभागं कृत्वा पृथग् जेतुं आलोचितं विचारितं
 औचित्यं याभ्यां तयोः । स्त्रियाः स्त्र्येव जेतुं योग्या । पुंसश्च
 पुमानेवेति आलोचितौचित्तयोरुत्तरार्थः । तथा नालीकानां व्रित-
 स्तिमाचनालीकाख्याग्रविशेषाणां मुक्तिं मोक्षणिच्छतः एवं-
 शीलयोः । रतिकामयोः सम्बन्धिनीं दिनलिकीं नालीकमोक्ष-
 नोपायभूतसरम्भवंशद्वयपर्वद्वयं त्वन्नासाच्छलेन त्वदीयवाम-
 दक्षिणनासापुटद्वयव्याजेन निऋतां गोपितां जानामि । त्वन्नासा-
 पुटद्वयमेतन्न भवति किन्तु नालीकद्वयमुत्तुपायभूता रतिकाम-
 योः दिनलिकीत्येवाहं शङ्क इत्यर्थः । तथा त्वन्निश्वासलते
 वामदक्षिणनासानिश्वासधाराद्वयं तयोः रतिकामयोः प्रत्येकं
 मधुश्चसनजं वसन्तकालीनमलयानिलप्रभवं वायव्यं वायुदेवताकं
 अस्तमेवाहं वेदि, सुन्दरत्नद्भूनासाद्यवधवदर्शनमात्रेण काम-
 वशत्वं भवतीति भावः । दिनलिकी समाचारे द्विगौ ङीप् ।
 वायव्यं साऽस्य देवता (पा० ४।२।२४) इत्यर्थे वायूतुपिबुपसो-
 र्यत् (पा० ४।२।२५) ॥ १५१ ॥

पीत इति । चे भूमि वर्णेषु शृङ्गादिषु मध्ये गुणैः वैशेषि-

का वर्णान्तरवर्णना धवलिमा राजैव रूपेषु य-
स्तद्योगादपि यावदेति रजतं दुर्वर्णतादुर्यशः ॥ १५२ ॥

कादिभिर्गुणपदार्थत्वेन निर्दिष्टः पीतो हरिद्राभो वर्णः स च
स एव अतिमधुरो रमणीयतरो न तु वर्णान्तरं मधुरमि-
त्यर्थः । यथा येन कारणेन अयं पीतो वर्णः तेऽपि तवापि काये
देहे वर्तते, अत्युत्तमया तयापि देहे धार्यते तस्मादयमत्यु-
त्तम इत्यर्थः । अथ च रूपान्तरापेक्षया शुक्लरूपस्यैव प्रधान-
त्वादन्येषां चाप्रधानत्वाद् वर्णेषु मध्ये गुणे प्रधानभूतोऽपि पीतो
हरिद्राभो वर्णः स एवातिमधुरः प्रधानभूत इत्यर्थः । यस्मा-
दयं ते काये वर्तते । अप्रधानस्यापि केनचिदत्युत्तमेनाङ्गीकृत-
त्वाद्धि प्राधान्यं भवति, तथा च तयाङ्गीकृतत्वात् प्राधान्यं युक्त-
मेवेत्यर्थः । अथ च गुणः पीत एव नान्यो गुणः पीतवर्ण एव गुण-
रूपोऽन्ये तु दोषरूपा इत्यर्थः । स एव च अतिमधुरः । उभय-
त्रापि हेतुः । पीतोऽयं तव काये वर्तते तस्माद्गुणोऽतिमधुरश्चे-
त्यर्थः । अथ च तव काये वर्तमानोऽयं प्रत्यक्षगम्योऽतिमधुरो रसो
यथा पीतः तत्तच्चुम्बनस्थानचुम्बनेनास्वादितः, तथा तव काये
सोऽतिप्रसिद्धो वर्णगुणो गौरिमाऽपि पीतः सादरं निरीक्षितो
ऽथ च हरिद्राभ इत्यर्थः । अपि चान्यान्यसमुच्चये । सोऽतिमधुरो
ऽधुरो यथा पीतस्तथायं वर्णगुणोऽपि पीत एवेति वा सम्बन्धः ।
अथ च तव अतिमधुरो वर्णगुणो वर्णात्मकश्चन्दलक्षणे यथा
पीतः अस्वादितः, अतिमधुरा तव वाणी पीतेत्यादि ज्ञातव्यं

एवं क्लृप्तेनोक्ता प्रकृतपीतरूपवर्ण एव युक्तिमाह । लच्छरी-
 राग्रयं पीतवर्णं विभ्रत् कनकचम्पकशोभनो वर्णो यस्य तत्
 सुवर्णमिति कैर्जनैः आदृत्य आदरेण नोत्कीर्यते नोद्घोष्यते ।
 अपि तु तदङ्गधृतसुवर्णतुल्यवर्णधारणादेव वर्णकं सुवर्णमित्यु-
 च्यैः कीर्त्यते । अथ च लच्छरीराग्रयं पीतवर्णं धारयन्नामीकरं
 शोभनो वर्णोऽस्येति व्युत्पत्त्या सुवर्णमिति कैर्जनैरादरेण नोद्घो-
 ष्यते, अपि तु लच्छरीराश्रितपीतवर्णमिति तदीयाङ्गमेव सुव-
 र्णमिति कीर्त्तिर्लैभे इत्यर्थः । अथ च शोभनो वर्णः स्तुतिर्यस्य
 तदङ्गवर्णं विभ्रदतितरां स्तुत्यं, न तु स्वत इति मुख्यया वृत्त्या
 सुवर्णमिति तदीयमङ्गमेव, कनकं तु तदन्तिवर्णसाम्यधारणा-
 द्वाप्या वृत्त्या लोकेन कथ्यत इत्यर्थः । अत एव पीतवर्णस्य पुर-
 षाद् प्रधानानां वर्णान्तराणां नीलरक्तादीनां वर्णना का, अपि
 तु सा नैव कुत्राप्युपयुज्यते, तत्कथा न कार्यैव, यावत् यतः कार-
 णात् यो धवलिमा शुकुगुणःषड्विधेषु रूपेषु मध्ये राजैव श्रेष्ठतम
 एव निर्मलत्वादभ्यर्चितत्वाद् रूपविभागवेलायां वैशेषिकैः प्रथ-
 मोच्चारितत्वाच्च प्रधानभूत एव तस्य प्रधानभूतस्यापि योगात्
 दुर्वर्णशब्दवाच्यता तद्गुणं दुर्यशः अकीर्त्तिरतिनिन्दितनीलादि-
 वर्णान्तरयुक्तन्तु दुर्वर्णतां प्राप्नोतीति किं वाच्यमित्यर्थः । यावत्
 सकलं रजतमिति वा । अत्र प्रधानस्यापि पीतरूपस्य भैमोशरीरे-
 षाङ्गीकृतत्वादेव उत्तमत्वं तद्योगात् काञ्चने सुवर्णमिति कीर्त्तिः ।
 भैमोशरीरेणाङ्गीकृतत्वादेव च उत्तमस्यापि धवलिन्नाऽनुत्त-

खण्डचोदमृदि स्थले मधुपयःकादम्बिनीतर्पणात्
क्षये रोचति दोहदेन पयसां पिण्डेन चेत् पुण्ड्रकः ।

मता । धवलिमा वर्णवाचिताहुणवचनत्वाद्वा दमनिच् ॥ १५२ ॥

इदानीं नवभिः श्लोकैर्भैम्या वाणीं वर्णयति । खण्डेति । हे
भैमि पुण्ड्रकः स्थूलेषुविशेषः पयसां पिण्डेन दुग्धानामत्यन्ताग्नि-
संयोगाद्जनोभूतेन गोलकेनैव दोहदेन एवम्भूते स्थले चेत् चेत्
रोचति साङ्कुरो भवति । किन्भूते स्थले । खण्डः शर्करा तस्य चोदः
चूर्णमेव मृत् मृत्तिका यस्मिन्, तथा मधु श्रुतं माक्षिकमेव वा
पयो यस्याः तथा कादम्बिन्या मेघमालया तर्पणात् पूर्णजल-
करणाद्धेतोर्द्विगुणाच्छष्टमेघमालावृष्टजलं हि चेत् पुनः छव्यते
तादृशे समोद्यते, उतं हि वीजं शङ्कुरार्थं पुनः पयोऽपेक्षत तस्या-
नेऽत्र दुग्धगोलकः । दोहदेत्यनेन निरातङ्गमभिवृद्धिः सूचि-
ता । अनन्तरश्च प्ररूढाङ्कुरः सन् पुण्ड्रकः फलोत्पत्तिसमय-
पर्यन्तं द्राक्षाणां द्रवः पक्वफलनिष्पीडितरसस्तस्य सेचनैः क्षमा
इक्षुदण्डादपि परिणतमाधुर्यातिशयं फलं यदि धत्ते तदा तर्हि
ततोऽपि विमिश्रेक्षुफलादपि सकाशात् तद्विरां तव वाणीना-
मुद्देशाय निर्देशाय मधुरशब्द आधारो मूलप्रकृतिर्यस्य तादृ-
शस्तमप् प्रत्यय उदेति उत्पद्यते । कीदृग्भैम्या वाणीति पृष्टे उक्त-
विशेषणविमिश्रादिक्षुफलादतिमधुरतमेति तदा निर्देष्टुं शक्यत
इति श्रुतिश्रवणे तमप् तदैव सङ्गच्छत इत्यर्थः । एवंविमिश्रे-
फलं यदि भवेत् तर्हि तदेव तावदतिमधुरं तस्मादप्यतिमधुरं

स द्राक्षाद्रवसेचनैर्यदि फलं धत्ते तदा त्वद्गिरा-
मुद्देशाय ततोऽप्युदेति मधुराधारस्तमप्प्रत्ययः ॥ १५३ ॥
उन्मीलद्गुडपाकतन्तुलतया रज्ज्वा भ्रमोरर्जयन्
दानान्तश्रुतशर्कराचलमथस्वेनामृतान्धः स्मरः ।

वस्तु विशते किं इति पृष्टे निःसीममधुरतमस्थान्यस्याभावात् तमप्-
प्रत्ययान्तमधुरशब्देन भवदाख्येवोक्तमन्वेन दातुं योग्या न तु
विशिष्टमपीक्षुफलं निःसीममायुर्थाभावात् तमप्प्रत्ययानुपपत्तेः,
किमुत मधुराणि द्रव्यान्तराणि तदचनवन्मधुरतमं वस्तु किञ्चि-
दपि न दृष्टं इति भावः । एवंविधे क्षेत्रे यदि पुण्ड्रको रोक्षति
स च पयसां पिण्डेन दोहदेन द्राक्षाद्रवसेचनैश्च दोहदेन यदि
फलं धत्ते इति वा । कादन्मिनो भेषमास्तेत्यगरः । पुण्ड्रो दैत्य-
विशेषोभेदेऽपीति विश्वः । ततः स्वार्थे कन् ॥ १५३ ॥

उन्मीलदिति । अमृतमेवान्धोऽन्नं यस्य देवत्वात् तादृशो भ-
वन् स्मरो यदि दक्षुरस एवादधिसुखात् सकाशान् नव्यां देवा-
सुरोत्थापितपूर्वसुधाया अन्यादृशीं सुधामात्मनैर्वात्थापयेन्नि-
र्गमयेत् तर्हि सा मधुरतमा सुधा मत्कर्षयोः परमां पारणां
अद्वितीयशक्तिहेतुं भवता जिह्वायाः कृतिं तद्रसनानिर्मितां
वाणीं आह्वयेत् स्रज्ज्वापूर्वकमाकारयेत् । किन्भूतः स्मरः । उन्मी-
लन् अतिप्रकाशमानः अतिशयितः गुडस्य दक्षुरसविकारस्य
पाकः तज्जन्वाभ्ये तन्तव ऊर्ध्वार्ध्वप्रसारितगुडनिर्गतदोरकाः
न एतदैर्घ्यास्तता तथैव रज्ज्वा मन्यभ्रमणदोरकेण कृत्वा दा-

नव्यामितुरसोदधेर्यदि सुधामुत्थापयेत् सा भव-
ज्जिह्वायाः कृतिमाकुर्येत परमां मत्कर्णयोः पारणां ॥ १५४ ॥
आस्ये या तव भारती वसति तल्लीलारविन्दोन्नत-
दासे तत् कलवैणिकणमिलद्वाणीविलासामृते ।

नान्ते तुलापुरुषदानादिमध्ये आयुरारोग्यैश्वर्यादिफलकः श्रुतः
शर्कराचलः स एव मथो मन्यानमन्दरः तस्य धर्मोर्ध्वमणानि
अर्जयन् कुर्वन् तथा रज्ज्वा शर्कराचलं मन्यानं चास्तयन् अस्ति-
मधुरसामग्रीसन्पादितं हि मधुरतमं भवतीत्येवंविधमधुरसा-
मग्रीकलान्मधुरतमाऽपि अन्या सुधा भवद्वाणीतुल्या भवेद्वा न
वा तदन्या तु नैवेत्यर्थः ।

अथातः सम्भवच्छ्यामि शर्कराचलमुत्तमं ।

यस्य प्रदानादिष्णुर्करुद्रास्तुष्यन्ति सर्वदा ॥

इति दानखण्डे । आकुर्येत स्रद्धायामाहुः (पा० १।३।

३१) इति तङ् ॥ १५४ ॥

आस्य इति । हे प्रिये तवास्ये या भारती सरस्वती वसतिः ।

किम्भूते आस्ये । तस्या भारत्या एव हस्ते स्थितस्य लीलारवि-
न्दस्यैव उज्जयन् प्रसरन् वासो गन्धो यस्मिन् पद्मिनीत्वात् पद्म-
तुल्यपरिमले । तथा तस्या एव कलो वैष्णो निकणः मधुरः स्फुटो
वीणासम्बन्धी नादः तद्रूपं मिलन् समन्वयमानं वाणीविला-
सरूपं वक्रोक्त्यादिनानाविधवाग्विलासरूपं अमृतं यस्मिन् । तथा

तत्केलिभ्रमणार्हगैरिकसुधानिर्माणद्वर्थाधरे

, तन्मुक्तामणिद्वार एव किमयं दन्तस्रजा राजतः ॥ १५५ ॥

वाणी मन्मथतीर्थमुज्ज्वलरसस्रोतस्विनी काऽपि ते

खण्डा खण्ड इतीदमीयपुलिनस्यालप्यते वालुका ।

तस्या एव केलिभ्रमणार्हं लीलागमनयोग्यं गैरिकेनोक्तधातु-
विशेषेण सुधया धवलतया धवलसाधनचूर्णद्रव्येण च चित्रा-
दिनिर्माणं यत्र तादृशं यत् इमं दृष्टं तद्रूपस्तत्तुल्यो ऽधरो
यस्मिन् तादृशे आस्ते पुरो दृश्यमाने ये दन्तस्रजौ द्वे दन्त-
माले राजतः शोभेते । तद्रूपः अयं पुरो दृश्यमानः तस्या
भारत्याः मुक्तामणिरचितो द्वार एव किं तदन्ते रेजाते
इत्यर्थः । सरस्वतीवीणाकणिततुल्या तव वाणीत्यर्थः । अत्र
प्राधान्येन वाणीवर्णनं, अन्यत्रासङ्गिकं । पद्मगन्धादिभिर्मुखे भा-
रतीवासोऽनुमीयते । ईश्वराणां दृष्टं गैरिकादिविचित्रं भवति
गैरिकयुक्ता सुधेति वा ॥ १५५ ॥

, वाणीति । हे भैमि वाणी काऽपि वर्षयितुमशक्यत्वात् लो-
कोत्तरा, अथ वा निर्दिष्टमाना उज्ज्वलरसस्रोतस्वती शृङ्गारर-
ससम्बन्धिनी वा नदी, अथ च निर्मलजलसम्बन्धिनी वा नदी
अत एव मन्मथस्य तीर्थं कामोद्दीपिका, तथा इदमीयस्याः अस्या-
नद्याः सम्बन्धिनः पुलिनस्य सम्बन्धिनी वालुकैव इक्षुविकाररूपः
खण्ड इति आलप्यते गीयते । तथा पूताः निर्मालाः सिताः
शुभाः चक्रिकाः शर्करास्रतचक्राणि एतस्यास्तीरस्य मृदेव धव-
लमृत्तिकयैव रचिताः किं । तथा पीयूषं अमृतं अस्याः सम्-

एतत्तोरमृदैव किं विरचिताः पूताः सितास्रक्रिकाः
 किं पोयूपमिदम्ययांसि किमिदन्तोरे तवैवाधरौ ॥ १५६ ॥
 परमृतयुवतीनां मन्दगायाति गातुं
 न तव तरुणि वाणीयं सुधासिन्धुवेणी ।
 कति न रसिककण्ठे कर्तुमभ्यस्यतेऽसौ
 भवदुपविपिनाम्ने ताभिरामेडितेन ॥ १५७ ॥

न्तोनि पचांसि इदम्ययांसि किं अस्या जलान्वेव अमृतत्वेना-
 लयन्ते किं । तथा तवाधरावेव इदन्तोरे अस्या नद्यास्तोरे
 उभौ तटौ किं । गृङ्गाररसप्रधाना कामोद्दीपिका भवदाणी
 मधुरतमेति भावः ॥ १५६ ॥

परेतिः हे तरुणि प्रादुर्भूतयौवने सुधासिन्धुवेणी सुधानदी-
 प्रवाहरूपा तव इयं वाणी परमृतयुवतीनां मन्दगायात्यात्मेन गातुं
 भाषितुं नायाति, यस्माद्धेतोस्ताभिः कोकिलान्भिरसौ तदाणी
 भवत्या उपविपिने उपवने स्थितो य आनन्दवृत्तः तस्मिन् स्थित्वा
 रसान्नाङ्कुरास्त्रादेन रसिकेऽतिमधुरे, अथ च ममाप्येवं वाणी
 भवत्वेवं साभिलाषे कण्ठे कर्तुं कण्ठस्यां कर्तुं आचेडितेन पुनः-
 पुनर्घोषणेन कतिवारान्नाभ्यस्यते, अपि तु वज्रवारमभ्यस्यत एव ।
 तस्मादद्यापि तासां भवदाणी मन्दगनायातीति ज्ञायत इत्यर्थः ।
 कोकिलालापादपि तदाणी मधुरतमेति भावः । भिच्छाटनेन
 विद्याभ्यासः मुकुर इति सूचनार्थं परमृतपदं । पुनपेक्षया
 स्त्रीणां विप्रेषतस्वरूपीनामिति सूचनार्थं युवतिपदं ॥ १५७ ॥

ऊर्ध्वस्ते रदनच्छदः स्मरधनुर्वन्धूकमालामयं
 मौर्वी तत्र तवाधराधरतटाधःसीमलेखालता ।
 एषा वागपि तावकी ननु धनुर्वेदः प्रिये मान्मथः
 सोऽयं कोणधनुःप्रतीभिरुचितं वीणाभिरारभ्यते ॥ १५८ ॥
 स ग्राम्यः स विदग्धसंसदि सदा गच्छत्यपाङ्ग्यतां
 तच्च स्पृष्टुमपि स्मरस्य विप्रिखा मुग्धे विगानोमुखाः ।

ऊर्ध्व इति । हे प्रिये ते ऊर्ध्वो रदनच्छदः श्रोष्ठएव बन्धू-
 कमालामयं स्मरधनुः तवाधराधरतटस्य अधःसीमापर्यन्तं
 मर्यादायां वर्त्तमाना लेखा यैव दीर्घाक्षता तत्र कामचापे
 मौर्वी एषा । तावकी वागपि मान्मथः कामसम्बन्धी कामा-
 दैतप्रतिपादकः धनुर्वेदएव सोऽयं विप्रिष्टस्वदाणीरूपो मान्म-
 थधनुर्वेद उचितं योग्यं यथा तथा कोणधनुःप्रतीभिर्वीणावा-
 दनसाधनधनुर्युक्ताभिः वीणाभिः आरभ्यते, अभ्यस्यते परम-
 चापि नायातीत्यर्थः । त्वदाणीं वीणाकषितादपि मधुरतमेति
 भावः । धनुर्वेदस्य धनुर्धरैरेवाभ्यस्यत इत्यौचित्यं, अभ्यस्यते
 एतदुचितमिति वा । यत् स्वस्य नायाति तदागमनार्थमभ्यासो-
 ऽप्युचित एवेत्यर्थः ॥ १५८ ॥

स इति । हे मुग्धे सुन्दरि यः पुरुषः मधु किं नामेति प्र-
 चक्षति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये तवाधरमेव उत्तरं न दत्ते
 स ग्राम्यः ग्रामरोऽचतुरः, न तु तत्र नगरनिवासयोग्य इत्यर्थः ।
 तथा हेम किं प्रकारकमिति प्रश्नं कुर्वाणे जने विषये यस्तदपरेव

यः किं मध्विति नाधरं तव कथं हेमेति न त्वदपुः
 कीदृङ्नाम सुधेति पृच्छति न ते दत्ते गिरं चोत्तरं ॥१५८॥
 मध्ये वद्वाणिमा यत्सगरिममहिमयोषिवचो जयुग्मा
 जायचेतोवशित्वा स्मितधृतलघिमा मां प्रनीशित्वमेपि ।

उत्तरं न दत्ते । स विदग्धानां चतुराणां संमदि सभायां
 मदा अपाङ्गैयतां पङ्क्तिवर्द्धिर्भूतत्वं याति गच्छति तेषां पङ्क्तौ
 नोपवेग्यते सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तथा सुधा नाम कीदृगिति
 पृच्छति प्रश्नं कुर्वाणे जने यत्ते गिरश्च उत्तरं न दत्ते, स्मरस्व
 विशिखास्तश्च पुरुषं स्रष्टुमपि विगानोन्मुखा जुगुप्सायै हतो-
 द्यमाः नीरसोऽयमिति जुगुप्सायां न स्पृशन्ति न भिन्दतीति
 किं वाच्यं सोऽप्यचतुर इत्यर्थः । तद्वाणो सुधाया अपि मधु-
 रतमेति भावः । अधरादिवर्णनं तु प्रासङ्गिकं । ग्राम्यः । ग्रामा-
 द्यखत्रौ (पा० ४।२।८४) इति भवार्थे यः । पाङ्गैयः नद्या-
 दितावृक् ॥ १५८ ॥

मध्व इति । हे प्रिये त्वं यद् यस्माद्धेतोर्मध्ये उदरभागे
 बद्धो धृतः अणिमा मौक्त्यातिशयो यया सा कणोदरो, तथा
 गरिममहिमभ्यां गुरुत्वमहत्त्वाभ्यां सह वर्त्तमानं योषिर्नितम्बः
 वचो जयुग्मं स्तनयुगञ्च यस्याः सा गुरुखूलनितम्बा मधोचकुचा
 च, तथा जायत् स्फुरद्रूपं चेतसि वशित्वं जितेन्द्रियता यस्याः
 सा पतिव्रता । तथा स्मिते ईषद्वांशेऽपि धृतो लघिमाऽल्पत्वं यया
 सा, अल्पहमेत्यर्थः । तथा मां प्रत्युद्दिश्व ईशित्वं स्वामितामेपि,

सूक्तौ प्राकाम्यरम्या दिशि विदिशि यगोलब्धकामावसाया
भूतीरष्टावपोगस्तददित मुदितः स्वस्य शिष्याय तुभ्यं ॥ १६० ॥

मम प्राणेश्वरी । तथा सूक्तौ वचनचातुर्यविषये प्राकाम्येन प्रका-
रवाञ्जल्येन रम्या वक्रोक्तादिनानाप्रकारं वाणीं वक्तुं यो यया
वाञ्छति तथा वक्तुं त्वमेव जानासि नाऽन्या । तथा दिशि प्रा-
च्यादौ विदिशि आग्नेयादौ च यज्ञसः सौन्दर्यादिविषयकीर्त्तिः
यज्ञसा वा कृत्वा लब्धः कामेन स्वेच्छया अप्रतिहतप्रमरोऽवसा
यो गतिर्यथा सा चैलोक्यप्रसरकीर्त्तिः, एवंविधा यस्मात् तस्मात्
कारणान् मुदितो हृष्टः ईश ईश्वरः तां निर्माय सौन्दर्यादिना
मुदितः परितुष्टः सन् अणिमादीरष्टावपि भूतोः महासि-
द्धीः तुभ्यं शिष्याय तद्रूपाय निजनिर्माणाथ अदित प्राय-
च्छत् । सन्तुष्टो हि पित्रादिः अपत्यादिभ्यः स्वयं धृतमलङ्का-
रादि ददाति । तथेश्वरेण सन्तुष्टेन स्वयं धृतमणिमा महिमा
गरिमा लघिमा वशित्वमोशित्वं प्राकाम्यं कामावसायिता
चेत्येवमष्टविधमैश्वर्यं तुभ्यं दत्तं, अन्यथा एतत्त्वयि कथं स्वा-
दित्यर्थः । एवं सक्तिः कस्यासिदपि नास्तीति भावः । शब्दशेष-
शक्तिच्छलेनैतत् सर्वमुक्तमिति ज्ञेयं । वाणीवर्णन एव तात्पर्यं ।
मथ्यादिवर्णनं प्रासङ्गिकं । अणिमादौ गुणवचनत्वादिमनिच् ।
यत्र इन्द्रियाणां स्वाधीनत्वं तदस्यास्तीति यत्रो तद्भावो वशित्वं
जितेन्द्रियत्वं ईश्वरमोक्षः ऐश्वर्यं तदस्यास्तीति ऐशी तद्भावः
ईशित्वम् ॥ १६० ॥

त्वद्वाचः स्तुतये वयं न पटवः पीयूषमेव स्तुम-
स्तस्यार्थे गरुडामरेन्द्रसमरः स्थाने स जानेऽजनि ।
द्राक्षापानकमालमर्दनसृजा क्षीरे दृढावज्ञया
यस्मिन्नामधृतोऽनया निजपदप्रचालनानुग्रहः ॥ १६१ ॥
शोकश्चेत् कोकयोस्त्वां सुदति नुदति तद्वाह्वराज्ञाकरस्ते
गत्वा कुल्यामनस्तं व्रजितुमनुनये भानुमेतज्जलस्यं ।

त्वदिति । हे प्रिये वयं त्वद्वाचः स्तुतये न पटवः, तस्मात्
पीयूषममृतमेव स्तुमः तस्य अमृतस्यार्थे स पुराणादिप्रसिद्धः
गरुडस्यामरेन्द्रस्य च समरः अजनि स्थाने युक्तं तदित्यहं
जाने मन्त्रे । नाम यस्माद्धेतोरनया तव वाण्या यस्मिन्नमृते
निजपादयोः प्रचालनेनैवानुग्रहो धृतः कृतः । किम्भूतया
द्राक्षापानकस्य पक्वद्राक्षासम्बन्धिनः संस्कारसविशेषस्य मानो-
ऽहङ्कारस्तस्य मर्दनं खण्डनं सृजति तथा । तथा क्षीरे दुग्धे
विषये दृढा अन्येन त्याजयितुमशक्या अवज्ञा यस्यास्तथा ।
अथ च यस्मिन् पीयूषे भवद्वाक्यभूतया वाण्या स्वीयसृपतिज-
न्तरूपाणां पदानां प्रचालनादनुपश्वाद् गच्छाणां ग्रहः कृते
ऽस्येव, अमृतचालिततयैव निर्दोषमधुरञ्च वदामीत्यर्थः । द्रा-
क्षाक्षीरे तिष्ठतः पीयूषादपि त्वद्वाणी मधुरतमेति भावः ।
प्रभोयस्मिन्ननुग्रहातिशयः स एव चरणचालनादि करोति
॥ १६१ ॥

शोकेति । हे सुदति कोकयोर्विरहजनितः शोकः षडय-

बद्धे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहेऽयं
दत्तैवाभ्यां तदम्बोज्जलिमिदं भवतीं पश्य मामेयमाणं ॥ १६२ ॥

हृदयत्वात् तां चेन्नुदति तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आश्चा-
करः अहं कुल्यां गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्थं उदकप्रति-
विम्बितं भानुं सूर्यं अनस्तं अस्ताभावं प्रजितं प्राप्तुं अस्तमगन्तुं,
यदा अनस्तं अस्ताचलप्रतियोगिभूतं उदयाचलं गन्तुं अनु-
नये प्रार्थये । इदानीं त्वया अस्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचले
गन्तव्यं इत्येवं सूर्यं करसम्पुटयोजनया सम्प्रार्थ्य पुनः प्राचीं
नेव्यामीति यावत् । यदि मया अञ्जलौ बद्धेऽपि अयं सूर्यः
मामनुनये प्रार्थनायां विमुखः स्याद् यतः एकः केवलो ग्रहे-
ऽभिनिवेशो यस्य एवविधः, अथ च एको मुखो पद्मराजः
तत्तर्हि सूर्यार्च्यदानसम्बन्धिनं अम्बोज्जलिं आभ्यां कौकाभ्या-
मेव दत्त्वा इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेयमाणमागमिष्यन्तं
मां पश्य, एवं कौकनदव्याजेन बहिः सन्ध्यामुपासीतेति वच-
नात् सायंसन्ध्यापासनानिमित्तं बहिर्निर्गमनार्थमनुज्ञां या-
चितवानिति भावः । सुदतीत्यनेनोक्त्वाऽनन्तरं ईश्वरदत्तकिर-
णप्रकाशेन महानानन्दो जनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थयत
इति सूच्यते । दत्तेति पाठे उत्प्रेक्षा । एयमाणं गत्यर्थादीङो-
लटः शानच् ॥ १६२ ॥

तदानन्दाय त्वत्परिहसितकन्दाय भवती
 निजालीनां लीनां स्थितिमिदं मुहूर्त्तं मृगयतां ।
 इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिपु वलितचित्तां सहचरीं
 स्त्रयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६३ ॥

तदिपि । सोऽयं नलः स्त्रयं सायन्तनं विधिं सान्ध्याग्निहो-
 त्रादिकं कर्म विधित्सुः कर्तुंकामः सन् प्रासादाद्वहिरभूत्,
 निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा इति व्याजादेवंप्रकारेण सूर्यानुनय-
 सखीगवेषणमिषेण सहचरीं भैमों आलिपु सखीपु विषये चा-
 लिङ्गनमिषाद् वलितं चित्तं यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किं चे
 प्रिये अहं सूर्यानुनयार्थं नदीभ्यति गमिष्यामि भवती च नि-
 जालीनां निजसखीनां इहात्रैव कस्मिंश्चित् प्रदेशे त्वया न द्रष्ट-
 व्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं तत्कर्मकं कर्मकं वा परिहसितं परि-
 हासितं परिहासक्रीडैव कन्दा मूलं उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशाद्य
 तज्जनिताय तासां सखीनामानन्दाय मुहूर्त्तं मृगयतां गवे-
 पयतु इति । एवं तदचनाङ्गैमी कचिसलीनाः सखीर्गवेषितुं
 निर्गता । नलोऽपि सायं सन्ध्यां कर्तुं वह्निर्निर्गमनादिना
 उत्सर्गमङ्गतिः सूचिता । विधित्सुः द्वितीयेति योगविभागात्
 समासः ॥ १६३ ॥

बद्धे यद्यञ्जलावप्यनुनयविमुखः स्यान्ममैकग्रहोऽयं
दत्त्वैवाभ्यां तदम्भोज्जलिमिच्छ भवतीं पश्य मामेय्यमाणं ॥ १६२ ॥

यद्यत्नात् त्वां चेक्षुदति तर्हि व्याहर आज्ञापय । ते आज्ञा-
करः अहं कुल्यां गत्वा एतस्याः कुल्याया जलस्य उदकप्रति-
विम्बितं भानुं सूर्य्यं अनसं अस्ताभावं प्रजितं प्राप्तुं अस्तमगन्तुं,
यदा अनसं अस्ताचलप्रतियोगिभूतं उदयाचलं गन्तुं अनु-
नये प्रार्थये । इदानीं त्वया अस्तो न प्राप्तव्यः पुनरुदयाचले
गन्तव्यं इत्येवं सूर्य्यं करसमुटयोजनया सम्प्रार्थ्य पुनः प्रार्थी
नेय्यामीति यावत् । यदि मया अञ्जलौ बद्धेऽपि अयं सूर्य्यः
मामनुनये प्रार्थनायां विमुखः स्याद् यतः एकः केवलो यत्रो-
ऽभिनिवेशो यस्य एवंविधः, अथ च एको मुखो यहराजः
तत्तर्हि सूर्य्यार्घ्यदानसम्बन्धिनं अम्भोज्जलिं आभ्यां कौकाभ्या-
मेव दत्त्वा इह प्रासादे भवतीं प्रति पुनरेय्यमाणमागमिष्यन्तं
मां पश्य, एवं कौकनदव्याजेन बहिः सन्ध्यामुपासीतेति वच-
नात् सार्धसन्ध्यापासनानिमित्तं बहिर्निर्गमनार्थमनुज्ञां या-
चितवानिति भावः । सुदतीत्यनेनोक्त्वाऽनन्तरं ईश्वरदत्तकिर-
णप्रकाशेन महानानन्दो अनिष्यते तदर्थं व्याहरेति प्रार्थित
इति सूच्यते । दत्तेति पाठे उत्प्रेक्षा । एय्यमाणं गत्यर्थादीर्ढो
लटः शानच् ॥ १६२ ॥

तदानन्दाय तत्परिहसितकन्दाय भवती
 निजालीनां लीनां स्थितिमिह मुहूर्त्तं मृगयतां ।
 इति व्याजात् कृत्वाऽऽलिपु वलितचित्तां सहचरीं
 स्वयं सोऽयं सायन्तनविधिविधित्सुर्वहिरभूत् ॥ १६३ ॥

तदिपि । सोऽयं नलः स्वयं सायन्तनं विधिं सान्ध्याग्निहो-
 त्रादिकं कर्म विधित्सुः कर्तुंकामः सन् प्रासादाद्वहिरभूत्,
 निरगादित्यर्थः । किं कृत्वा इति व्याजादेवंप्रकारेण सूर्यानुनय-
 सखीगवेषणमिषेण सहचरीं भैमीं आलिपु सखीपु विषये चा-
 लिङ्गनमिषाद् वलितं चित्तं यस्यास्तादृशीं कृत्वा । इति किं हे
 मित्रे अहं सूर्यानुनयार्थं नदीभ्यति गमिष्यामि भवती च नि-
 जालीनां निजसखीनां इहात्रैव कस्मिंश्चित् प्रदेशे त्वया न द्रष्ट-
 व्यमिति लीनां गुप्तां स्थितिं तत्कर्तृकं कर्मकं वा परिहसितं परि-
 हासितं परिहासक्रीडैव कन्दो मूलं उत्पत्तिहेतुर्यस्य तादृशाय
 तज्जनिताय तासां सखीनामानन्दाय मुहूर्त्तं मृगयतां गवे-
 पयतु इति । एवं तदचनाङ्गैमी कचिल्लीनाः सखीगवेषितुं
 निर्गता । नलोऽपि सायंसन्ध्यां कर्तुं बहिर्निर्गमनादिना
 उत्सर्गसङ्गतिः सूचिता । विधित्सुः द्वितीयेति योगविभागात्
 समाप्तः ॥ १६३ ॥

उत्तरनैपथचरिते ।

द्वाविंशः सर्गः ।

ॐ नमः ।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशा-

रागण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे

भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायङ्कालं वर्षादिभ्यन् कवि-
द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते । उपास्येति । असौ नरेन्द्रो नलः सन्ध्या-
प्रान्तभवेनान्तिमाशायाः प्रतीच्या आशाया दिशो रागेण
रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेतो
यस्य तादृशः सन्ध्यारागसदृशमैम्बधरस्मारी सन् तद्विरहास-
द्विष्णुतया वहिरवस्थालुमशक्रो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमि-
भागे कक्षायां स्थितं भैम्बाः धरं पर्वतरूपं सौधं हर्म्यं प्रासा-
दंश्च सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् प्राप । किं कृत्वा । सान्ध्यं
सन्ध्यासम्बन्धिनं सन्ध्याजपादिविधिमुपास्यं कृत्वा ॥ १ ॥

श्रीहर्षं कविराजराज्जिमुकुटाक्षकार्क्षीरः सुतं
 श्रीक्षीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियचयं मामंनदेवो च यं ।
 तस्यागादयमेकविंशगणनः काव्येति नव्ये कृतौ
 भैमीभर्तृचरित्रवर्णनमये सर्गा निस्सर्गाज्ज्वलः ॥ १६४ ॥

श्रीहर्षमिति । तस्य कृतौ श्रीहर्षकृते अतिशयेन नव्ये अपूर्व-
 तरमनेयपरिपूर्णं भैमीभर्तुः चरित्रवर्णनं प्राचुर्येण प्रसृतं यच्च
 तावृशे काव्ये एकविंशतेः पूरणः एकविंशगणना सङ्ख्या यस्य
 यद्वा एकविंशतेः पूरणी एकविंश गणना सङ्ख्या यस्य सः सर्गा-
 ऽगात् समाप्तः ॥ १६४ ॥

इति श्रीवेदर्करोपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजनारा-
 यणकृते उत्तरनैपथीयव्याख्यायां एकविंशः सर्गः ॥ ११ ॥

उत्तरनैपधचरिते ।

द्वाविंशः सर्गः ।

ॐ तत्सत् ।

उपास्य सान्ध्यं विधिमन्तिमाशा-

रागण कान्ताधरचुम्बिचेताः ।

अवाप्तवान् सप्तमभूमिभागे

भैमीधरं सौधमसौ नरेन्द्रः ॥ १ ॥

इदानीं पूर्वसर्गान्तप्रस्तावितं सायङ्कालं वर्षयिष्यन् कवि-
द्वाविंशं सर्गमुपक्रमते । उपास्येति । असौ नरेन्द्रो नलः सन्ध्या-
प्रान्तभावेनान्तिमाशायाः प्रतीच्या आशाया दिशो रागेण
रक्तवर्णेन हेतुना कान्ताया अधरचुम्बि अधरोष्ठस्मारि चेता
यस्य तादृशः सन्ध्यारागसदृशभैम्यधरस्मारी सन् तद्विरहास-
हिष्णुतया वहिरवस्थातुमशक्नो यत्र सा विद्यते तं सप्तमे भूमि-
भागे कचायां स्थितं भैम्याः धरं पर्वतरूपं सौधं हस्त्यं प्रासा-
दं सप्तमीमुपकारिकामवाप्तवान् प्राप । किं कृत्वा । सान्ध्यं
सन्ध्यासम्बन्धिनं सन्ध्याजपादिविधिमुपास्यं कृत्वा ॥ १ ॥

प्रत्युद्गजनुया प्रियया विमुक्तं
 पर्यङ्कमङ्कस्थितसज्जग्रथं ।
 अध्यास्य तामप्यधिवास्य सोऽयं
 सन्ध्यामुपश्लोकयति स्म सायं ॥ २ ॥
 विलोकनेनानुगृहाण ताव-
 दिदं जलानामधिपस्य दारान् ।

प्रतीति । सोऽयं नलः सायङ्कालसम्बन्धिनीं सन्ध्यां रात्रि-
 न्दिनसम्बन्धिनं मुहूर्तं भैम्याः पुररूपश्लोकयति स्म श्लोकैः
 श्लोति स्म । किं कृत्वा । प्रत्युद्गजनुया समुखमागच्छन्त्या प्रियया
 विमुक्तमङ्के मध्ये स्थिता सज्जा आसृता ग्रथ्या तूलिका यत्र
 तं पर्यङ्कमध्यास्य स्वयमधिष्ठाय तां भैमीमपि अधिवास्य तत्रो-
 पवेश्य । पर्यङ्कं अधिशोढ (पा० १।४।४६) इति कर्मत्वम् । अ-
 धिवास्य श्यन्तादसोर्यप् तस्य धात्वन्तरत्वात् उपान्वध्याङ्मस
 (पा० १।४।४८) इति कर्मत्वाप्राप्तेस्तामधिवासेत्यत्र सामर्थ्यात्त-
 त्रैवेति ज्ञेयं । उपश्लोकयति सत्यापप्राप्तेति (पा० २।१।२५)
 णिचि स्म योगे भूते खट् ॥ २ ॥

विलोकनेनेति । हे भैमि त्वं जलानामधिपस्य वरुणस्य दा-
 रान् भार्यां पश्चिमां दिशं विलोकनेनानुगृहाण कृतार्थकुर्व
 तावदादौ विलोकनेनानुगृहाण वर्णनया तु पश्चादित्यर्थः ।
 यावच्चन्द्रोदयादिना प्राच्यां रामणीयकं भवति तावत्सन्ध्या-
 रागेण कृतरामणीयकां पश्चिमां दिशं विलोकयेति वा ताव-
 द्द्वयार्थः । जलाधिपस्य च भार्या दक्षिणा विलोकनादिना

अलालि लाक्षापयसैव येय-
मपूरि पङ्कैरिव कुङ्कुमस्य ॥ ३ ॥
उच्चैस्तरादम्बरशैलमौले-
श्च्युतो रविर्गैरिकगण्डशैलः ।
तस्यैव पातेन विचूर्णितस्य
सन्धारजोराजिरिहोज्जिहीते ॥ ४ ॥

अनुगृहीतुमर्हा भवतीत्युक्तिः । येयं पश्चिमा दिक् लाक्षापयसा-
ऽलङ्कारवेन कृत्वा केनापि अलालीव चालितेव । तथा कुङ्कुमस्य
पङ्कैः कृत्वा केनापि अपूरीव । एवंविधा रक्ता दृश्यते यत-
स्तस्माद्भ्रमणीयानेतां विलोकयेत्यर्थः ॥ ३ ॥

उच्चैरिति । हे प्रिये रविरेव गैरिकाख्यधातुविशेषसम्बन्धी
गण्डशैलः उच्चैस्तरादत्युन्नतादम्बरशैलस्य गगनगिरेर्मौलेः शि-
खरात् सकाशाच्च्युतः पतितः स्तूलपाषाण एवाधः पतितोऽथच
सन्निहितः पातेनोच्चतरगिरिशिखरादधः पतनेन हेतुना विचूर्-
णितस्य विशेषेण सूक्ष्मचूर्णकृतस्य तस्यैव गैरिकगण्डशैलस्य सम्ब-
न्धिनी सन्ध्यैव रजोराजिः सन्ध्यासम्बन्धी राग इत्यर्थः । इह
सायङ्काले पश्चिमदिशि वा उज्जिहीते उपरिष्ठात् प्रसरति ।
अस्तमये सूर्यस्य रक्तवाङ्मयगिरिशिखराच्च्युतत्वाच्च गैरिक-
गण्डशैलत्वं । उच्चतरात् प्रदेशात् पतितो गण्डशैलसूक्ष्मभवति ।
चूर्णभूतस्य रजोराजिरुद्धं प्रसरति । तद्रजोराजिरेव सन्ध्या-
रागः प्रायेणोद्धं गच्छति प्रसरतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अस्ताद्रिचूडालयपक्वणालि-
 स्तेकस्य किं कुकुटपेटकस्य ।
 यामान्तकूजोक्षसितैः शिखौघै-
 र्दिग्वारुणी द्रागरुणीकृतेयं ॥ ५ ॥
 पश्य द्रुतास्तद्रुतस्वर्यनिर्घृत-
 करावलीहैङ्गुलवेचयाऽच ।

अस्तेति । हे प्रिये कुकुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते
 प्रहरान्ते वा कूजा शब्दितं तदशादुक्षसितैः प्रकाशमानैः किञ्चि-
 दुचीभूतैः उत्फुल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्म-
 मयकेसरगणामौघैर्दृन्दैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकक्षा-
 दारुणीकृता रक्तीकृतेत्युमेवा । किम्भूतस्य । अस्ताद्रेचूडा शिखरं
 सैव लयः स्थानं यस्य स च पक्वणः श्ववरगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र
 स्तेकस्यासक्तस्य श्ववरैर्गृहेषु सङ्गृहीतस्य, कुकुटानां कूजने उन्न-
 मितशिखत्वं जातिः, ते च यामान्ते कूजन्ति सायं समये कूज-
 नादुत्फुल्लशिखादृन्दसम्बन्धादारुणीभवनसम्भवार्थं यामान्तेत्याद्यु-
 क्तम् । पक्वणः श्ववराख्यः । गृहामृताः पवित्रगाम्यैकाक्षी इत्य-
 मरः । पेटकं पुष्पकादीनां मञ्जुपायां कदम्बकमिति विद्यः ॥ ५ ॥

पश्येति । मन्थयाऽच सायंसमये चन्द्रस्य नायिका राविः
 तत्प्रमत्तमभिनः प्रतीक्षारस्य दौवारिकस्य पदेऽधिकारमास्पद-
 मपि पश्य विसोक्तव्यं । किम्भूतयोः । द्रुतं शीघ्रं अस्तद्रुतस्य मूर्यस्य
 निर्घृतयोः वक्षिर्निर्गच्छन्तो करावली किरणपरम्परेषु, हैङ्गुलं

निषिध्यमानाद्धनि सन्ध्ययाऽपि
रात्रिप्रतीक्षारपदे ऽधिकारं ॥ ६ ॥
महानटः किं नु स भानुरागे
सन्ध्याय सन्ध्यां कुनटीमपीशां ।

हिङ्गुलाख्यं रञ्जकरक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं वेचं दण्डविशेषोऽस्या-
स्तया । किम्भूते पदे । निषिध्यमानं निवार्यमाणप्रवेष्टं अहो दिनं
यस्मिन् । स्त्रिया हि दौवारिकी स्त्र्येव युक्तेति सन्ध्यैव रात्रे-
दौवारिकी जातेत्यर्थः । सूर्योऽस्तमितो दिनं गतं रात्रिरा-
गतेति सायंसन्ध्यया ज्ञायत इति भावः । दौवारिक्यपि हिङ्गु-
लवेचपाणिः सती प्रविशन्तं कमपि प्रतिषेधयति । तिर्यक्करा-
वलीति पाठे तिर्यक्प्रसारिणश्च ते कराश्चेति । अचनोत्यत्र
तत्पुरुषलाभावाद्दृजभावः ॥ ६ ॥

इदानीं सन्धानलक्षयोगं वर्णयति । महानट इति । अङ्ग हे
भैमि महान् सन्ध्यापासनादिविषयेऽतिप्रशस्तस्तयाऽऽति गच्छ-
तीत्येवम्भूतः कालः स प्रकृतः सायन्तनो, यदा महान् परमे-
श्वरो नटो नर्तको यस्मिन्, सन्ध्याकाले हि ईश्वरो नृत्यति
स प्रकृतः सायंसन्ध्यासमयः । भानोः सूर्यस्य रागे लौहित्ये
सति अस्तमयानन्तरं सूर्यस्य रागमात्रेऽवशिष्टे सति सन्ध्यां
सन्ध्याकान्तिं किञ्चित् पीतरक्तवर्णत्वात् कुनटीं, नेपाली कुनटी-
गोलेत्याद्यभिधानान्कनःशिलारूपां, तथा ईशामपि स्वकालस्वा-
मिनीं वा अथ पिङ्गमस्वरूपब्रह्मत्वाद्देवतारूपां, अथ च सम्य-

अस्ताद्रिचूडालयपक्ष्णालि-
 क्केकस्य किं कुकुटपेटकस्य ।
 यामान्तकूजोत्सितैः शिखैर्घै-
 र्दिग्वारुणी द्रागरुणीकृतैः ॥ ५ ॥
 पश्य द्रुतास्तद्रुतसूर्यनिर्यात-
 करावलीचैर्जलवेचयाऽत्र ।

अस्तेति । हे ग्रिथे कुकुटानां पेटकस्य समूहस्य यामान्ते
 प्रहरान्ते या कूजा शब्दितं तदग्रादुत्सितैः प्रकाशमानैः किञ्चि-
 दुत्थोभूतैः उत्फुल्लजपाकुसुमतुल्यैः शिखानां शिरसि रक्तचर्म-
 मयकेसराणामौघैर्दृन्दैः किमियं वारुणी दिक् द्राक् अकस्मा-
 दारुणीकृता रक्तीकृतैत्युत्प्रेक्षा । किम्भूतस्य । अस्ताद्रेचूडा शिखरं
 सैव लयः स्थानं यस्य स च पक्ष्णः श्वरगृहं तस्यालिः समूहस्तत्र
 क्केकस्यासक्तस्य श्वरैर्गृहेषु सङ्गृहीतस्य, कुकुटानां कूजने उन्न-
 मितशिखत्वं जातिः, ते च यामान्ते कूजन्ति सायं समये कूज-
 नादुत्फुल्लशिखावृन्दसम्बन्धादारुणीभवनसम्भवार्थं यामान्तेत्याद्यु-
 क्तम् । पक्ष्णः श्वरालयः । गृहसक्ताः पचिमृगाण्येकास्ते इत्य-
 मरः । पेटकं पुष्पाकादीनां मञ्जूपायां कदम्बकमिति विद्यः ॥ ५ ॥

पश्येति । सन्ध्ययाऽत्र सायसमये चन्द्रस्य नायिका रात्रिः
 तत्सम्बन्धिनः प्रतीहारस्य दौवारिकस्य पदेऽधिकारमाप्तद-
 मपि पश्य विनोदकम् । किम्भूतया । द्रुतं ग्रीष्मं अस्तङ्गतस्य सूर्यस्य
 निर्यन्ती यद्दिनिर्गच्छन्ती करावली किरणपरम्परैव, चैर्जल

कृत्वा इदानीं सन्ध्यावन्दनानन्तरं अङ्गहारं मुखकरपार्श्वीया-
ङ्गानां विच्छेपं करोति किमिति वितर्कः । अमूर्त्तस्याङ्गहारक-
रणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसूर्य-
भोगादिभूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति किन्तु वियताऽपि त-
न्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरोऽपि सायं समये नृत्यति । भानु-
रागे मनःप्रिलातुल्यवर्णां सन्ध्यामपोशां सहचरो पार्वतीं वि-
चिन्त्य विशिष्टया विद्यद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्गहारं तनोति । पार्व-
तीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति । अथ च महानतिप्रवीणो नटः कु-
त्सितां नटीं नृत्तेऽनतिचमुरामपि सन्ध्यां वयःसन्धौ वर्त्तमानां
तरुणीं रसभावसन्धौ वर्त्तमानां वा रसभावज्ञां । अत एव
सभायां अनुरागे ईशां सन्धानुरागजनने समर्थं सच्चिन्त्य वि-
द्यत्तुल्ययाऽतिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयो-
पलचितया तन्वा अङ्गहारं तनोति तदसाम्प्रतं किन्तु रसभा-
वादिजनयन्त्या तथा सन्धानुरागे समुपपादितेऽपि नृत्तकर्मकौश-
लेनापि सन्धानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ।
अथ च महान्नर्तको वयःसन्धौ रसादिसन्धौ वा वर्त्तमानां
तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नटीं नृत्तानभिज्ञां
जाला सभानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं
तनोति तदसाम्प्रतं किं नु अपि तु तस्या नृत्तकौशलाभावानृ-
त्तेन सभानुरञ्जने सामर्थ्याभावात् सभानुरञ्जनार्थं स्वयमेव
निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ वा अन्योऽपि महानति-
समृद्धो अटति सर्वत्र गच्छति तादृशोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो

तनोति तन्वा वियताऽपि तार-
श्रेणिस्रजा साम्प्रतमङ्गहारं ॥ ७ ॥

द्विमतीं सन्ध्याय सम्यग्विचिन्त्य साम्प्रतमिदानीं तन्वा किञ्चि-
दुद्गतया सन्ध्यारागतिरोद्धितकान्तितया वा कृशया किञ्चि-
दृश्यया । तथा वियताऽपि गगनरूपया लक्षण्या यावद्गगनं
विस्तीर्णया च । यद्वा आसामख्येन व्याप्तं वियद्यया गगनव्यापि-
न्या च तारश्रेण्या नक्षत्रपरम्परारूपया स्रजा पुष्पादिमालया
हारं तनोति विरचयति किं । यद्वा ताराणां शुद्धमौक्ति-
कानां श्रेणिर्यत्र तादृश्या यद्यितमौक्तिकमालया हारविर-
चनं युक्तमिति सन्ध्याकालः सन्ध्यामेवंविधां सञ्चिन्त्य नक्षत्रपर-
म्परामेव विरचयति किमित्यर्थः । सन्ध्यारागः कियानवशि-
ष्टोऽस्ति मुक्तातुल्यानि नक्षत्राणि च किञ्चिदृश्यानि जाता-
नीति भावः । तथा तारश्रेणिस्रजोपलक्षितेन तद्युक्तेन वियता
गगनेनैव हारं तनोतीति वा । सन्ध्यामेवंविधां विज्ञाय ढूष्णी-
भूत, इति न किन्त्वैचित्यादिशिष्टया तारश्रेणिस्रजा हारमपि
विचरयतीत्यर्थ इति वा अपिशब्दार्थः । अथ च स प्रसिद्धो
महानटस्ताण्डवनृत्तकर्त्ता शिवः भानोः सूर्यस्य रागे सति ।
अस्तमितार्द्धे सूर्ये सतीति यावत् । तत्र सन्ध्यासमये मनःशि-
खातुल्यवर्णा अचिरसायुत्वात् कुक्षितनर्तकीरूपां वा ईशां देवीं
सन्ध्याय सम्यग् ध्यात्वा मायं सन्ध्यावन्दनं कृत्वाऽष्टमूर्तिषु मध्ये
तारापरम्परैव माला यस्यां तथा गगनरूपयाऽपि अमूर्त्तयाऽपि

कृत्वा इदानीं सन्ध्यावन्दनानन्तरं अङ्गहारं मुखकरपार्श्वीया-
 ज्ञानां विक्षेपं करोति किमिति वितर्कः । अमूर्त्तस्याङ्गहारक-
 रणं विचित्रमिति विरोधार्थोऽपिशब्दः । न केवलं चन्द्रसूर्य-
 भोगादिभूषितयैव तन्वाऽङ्गहारं करोति किन्तु वियताऽपि त-
 न्वेति समुच्चयार्थो वा । ईश्वरोऽपि सायं समये नृत्यति । भानु-
 रागे मनःशिलातुल्यवर्णां सन्ध्यामपीशां सद्यश्चरीं पार्वतीं वि-
 चिन्त्य विशिष्टया वियद्रूपयाऽपि तन्वाऽङ्गहारं तनोति । पार्व-
 तीसमीपेऽपीश्वरो नृत्यति । अथ च महानतिप्रवीणो नटः कु-
 त्सितां नटीं नृत्तेऽनतिचमुरामपि सन्ध्यां वयःसन्धौ वर्त्तमानां
 तरुणीं रसभावसन्धौ वर्त्तमानां वा रसभावज्ञां । अत एव
 सभायां अनुरागे ईशां सन्धानुरागजनने समर्थां सच्चिन्त्य वि-
 यत्तुल्ययाऽतिविशालया शुद्धमौक्तिकपरम्परारूपया मालयो-
 पलक्षितया तन्वा अङ्गहारं तनोति तदसाम्प्रतं किन्तु रसभा-
 वादिजनयन्त्या तथा सभानुरागे समुपपादितेऽपि नृत्तकर्त्तृकौश-
 लेनापि सभानुरागार्थं स्वयमङ्गहारं तनोतीति युक्तमेवेत्यर्थः ।
 अथ च महान्नर्त्तको वयःसन्धौ रसादिसन्धौ वा वर्त्तमानां
 तथा समृद्धिमतीमपि स्त्रियं कुत्सितां नटीं नृत्तानभिज्ञां
 ज्ञात्वा सभानुरागे निमित्ते विशिष्टया तन्वा स्वयमङ्गहारं
 तनोति तदसाम्प्रतं किं नु अपि तु तस्या नृत्तकौशलाभावानृ-
 त्तेन सभानुरञ्जने सामर्थ्याभावात् सभानुरञ्जनार्थं स्वयमेव
 निपुणं नृत्यतीति युक्तमेवेत्यर्थः । अथ वा अन्योऽपि महानति-
 समृद्धो अटति सर्वत्र गच्छति तादृशोऽतिचञ्चलोऽतिप्रसिद्धो

भूपास्त्रिदामस्तुटितस्य नाव्यात्

पद्मेन्दुकोटीकपटं वदद्भिः ।

दिङ्मण्डलं मण्डयतीव खण्डैः

सायं नटस्तारकराट्किरीटः ॥ ८ ॥

नटः कुनटीमपि नृत्तविद्यायामपि मया कान्क्षा कृत्वाऽपि यो
ऽनुरागसद्विषये ईशां सौन्दर्यातिशयेनैव रागमुत्पादयन्तां
तथा शैशवतारुण्ययोः सन्धौ वर्त्तमानां प्रादुर्भूतयौवनां रसभा-
वसन्धिस्यत्वाद्वसभावज्ञां वा सच्चिन् कायकान्त्याऽनुरागे सति
कुनटीमपि तद्वर्णो रसभावज्ञां वा तथेशां सम्पन्नाश्च विचिन्त्य
तच्चा तदीयशरीरस्यातिविशिष्टतया शुद्धमौक्तिकमालया चारं
विरचयति तच्चानुरक्तः सन् तस्यै मुक्ताहारं वितरतीत्यर्थः ।
एवमन्या अपि योजनाः सुधियोहनीयाः । सभानुरागैः सन्धा-
येति पाठो बज्रपु पुरस्तकेष्वदृष्टत्वादुपेक्ष्यः । अटः पचाद्यच् ।
सन्ध्या दिगादित्वाद्यत् । तारशब्दस्य नक्षत्रकनीनिकाभिधा-
यित्वं दशमसर्ग एवोक्तं ॥ ७ ॥

भवेति । हे भैमि तारकराट् चन्द्रः किरीटे यस्य स ग्रणुः
सायं नटति सायं नटनर्तकः सन् उद्धृतात् नाव्यात् नृत्ताद्धेतो-
स्तुटितस्य भूपास्त्रिदामो भूषणास्त्रिमालाया उच्छ्रितैः खण्डैः
शक्यैः तैरेव पद्मेन्दुकोटीकपटं कोटिसङ्ख्यानवचनयाजं वदद्भिर्धा-
रयद्भिरिव सायं समये दिङ्मण्डलं मण्डयति पश्य । एतानि
नक्षत्राणि न किन्तु ताण्डवस्तुटितास्त्रिमालाच्छ्रितकलान्देव

कालः किरातः स्फुटपद्मकस्य
 वधं व्यधाद्यस्य दिनद्विपस्य ।
 तस्यैव सन्ध्या रुचिराऽस्रधारा
 ताराश्च कुम्भस्थलमौक्तिकानि ॥ ८ ॥
 सन्ध्यासरागः ककुभो विभागः
 शिवाविवाचे विभुनाऽयमेव ।

दिक्षु शोभन्त इत्यर्थः । अन्योऽपि चन्द्रतुल्यकिरीटो नटो
 नृत्यंस्तुदितहारखण्डैस्तीव्रतन्त्रं मण्डयति । मण्डयतीवेति पाठे
 उत्प्रेक्षा ॥ ८ ॥

काल इति । हे प्रिये कालः सन्ध्यासमय एव किरातो
 ऽयं च हृष्यवर्षो हिंसकत्वान्मृत्युरूपो वा कालो गिरिमहारण्य-
 सञ्चारी श्वरः स्फुटानि विकसितानि पद्मानि यस्मिन्, यदा
 विकसितकमलं कं जलं यस्मिन्, अथ च प्रकटीभूतशुण्डदण्डाग्रे
 प्रकाशमानं पद्मकं रक्तविन्दुवृन्दं यस्मिन् तादृशस्य दिमरूपस्य
 द्विपस्य वधं व्यधादकरोत् । तस्यैवेह तस्य करिणो रुचिरा
 रम्या सन्ध्याऽस्रधारा रुधिरधारा । ताराश्च नक्षत्राणि वि-
 स्तारिततदीयकुम्भस्थलमौक्तिकानि, सन्ध्यासरागो रक्तधारा ता-
 राश्च मूलमुक्ता इव शोभन्त इत्यर्थः । स्फुटपद्मकस्येति वज्र-
 व्रीहौ कप् ॥ ८ ॥

सन्ध्यति । विभुना प्रभुणा हरेण पूर्वं शिवायाः पार्वत्याः
 विवाहावसरे सन्ध्यया सरागो रक्तवर्षोऽयमेव ककुभः पश्चि-

दिग्वाससा पूर्वमवैमि पुष्प-
 सिन्दूरिकापर्वणि पर्यधायि ॥ १० ॥
 सतीमुमामुद्वहता च पुष्प-
 सिन्दूरिकार्थं वसने सुनेत्रे ।

भाशाया विभागः प्रदेशः पुष्पवर्णयुक्ता सिन्दूरिका रक्तवर्णं
 तत्सम्बन्धिनि तद्योगात् पुष्पसिन्दूरिकाख्ये पर्वण्युक्तवे पर्यधायि
 परिहितः । यतो दिग्बलधमेव वासो यस्य तेन रक्तवस्त्रपरि-
 धानावसरेऽपि दिग्बलनादौचित्या रक्तदिग्भाग एव परिहित
 इत्यवैमि शब्दे । विवाहस्य चतुर्थे दिने प्रथमदिनपरिहितानि
 वस्त्राणि प्रक्षालनार्थं परित्यज्य पुष्पसिन्दूरिकाख्यपर्वणि कौ-
 सुमादिरक्तवस्त्राणि बधूवरेण परिधीयन्त इति वृद्धाचारः ।
 तत्रेशस्य दिग्बलनाद्भक्तपश्चिमभाग एवानेन परिहित इत्यर्थः ।
 वर्षकभृतपुष्पस्थाने ताराः सिन्दूरिकास्थाने सन्ध्यासरागः प-
 क्षिमदिग्भाग इति भावः ॥ १० ॥

प्रातःसायंसन्ध्ययोः प्राचीप्रतीचोर्दयोरपि तुल्यवर्णत्वात्
 सायंसन्धारक्तपश्चिमदिग् एव पुष्पसिन्दूरिकालं कथं वर्णत
 इत्याक्षेपे बभूव परिहारार्थं प्राच्या अपि तद्भावमाह । सतीमि-
 ति । चे सुनेत्रे सतीं दाद्यायणीमुमां पार्वतीं च उद्वहता परि-
 षयता दिग्वाससा वरेण पूर्वाक्षपुष्पसिन्दूरिकार्थं दिग्बलधी-
 मभि दे अपि प्रातःसायंसन्ध्ये सक्षीकृत्य दे प्राचीप्रतीची
 दिग्भावेव रागेण रक्तवर्णेन शोभा ययोस्ते रक्तवर्णेन शोभेते

दिशौ द्विसन्ध्योमभि रागशोभे
दिग्वाससोभे किमलम्बिपातां ॥११॥
आदाय दण्डं सकलासु दिक्षु
योऽयं परिभ्राम्यति भानुभिर्भुः ।

इति वा । तावृथे रक्ते उभे द्वे वसने ऽलम्बिपातां प्राप्ते किं ।
विवाहद्वये सन्ध्याद्वयरक्तदिग्द्वयमेव दिग्वासनत्वाद् रक्तवस्त्र-
द्वयं शिवेन लब्धमित्यहं मन्य इत्यर्थः । शिवेन द्वे दिशावेव
वस्त्रे द्वे सन्ध्ये लघोछत्य रागेण रञ्जकद्रव्येण कृत्वा ये शोभे
कर्मभूते ते प्रापिते किं । विवाहे वस्त्रं रञ्जनाय कस्यचित् करे
समर्प्यते तस्माच्छिवेन दिग्द्वयरूपे मम वस्त्रे भवतीभ्यां रक्त-
शोभे प्रापनीये इति सन्ध्याद्वयं आश्रयं च दिग्द्वयं रक्तशोभं
चकारेत्यर्थ इति वा । सुनेचीति पाठे संयोगोपधादिति
(पा० ४।१।६३) नियेधात् ङोप् चिन्त्यः । द्विसन्धौ समाहारे
दिगोरेकत्वे आवन्तो वेति (पा० २।४।३०।वा० ४) स्त्रीत्वे च
दिगोरिति (पा० ४।१।२१) ङोपि सन्ध्याशब्दस्य तद्धितान्तपद-
त्वाद्धलसङ्घितत्वेति (पा० ६।४।१५०) यलोपः, अभिरभागे
इत्यभेः (पा० २।४।८१) कर्मप्रवंचनोपत्वात् तद्योगे द्वितीया ।
गत्यर्थत्वादणौ कर्तुर्णौ कर्मत्वं ॥ ११ ॥

आदायेति । योऽयं भानुरेव भिर्भुः परिभ्राट् दण्डं पा-
रिपार्थिकमेव वैष्णवयष्टिमादाय सकलासु दिक्षु परिभ्रामति
योऽयं तापसः परिभ्राट् सायङ्काले अश्वौ निमज्जन् पातालं

अथौ निमज्जन्निव तापसोऽयं
 सन्ध्याभ्रकापायमधत्त सार्यं ॥ १२ ॥
 अस्ताचलेऽस्मिन्निकपोपलाभे
 सन्ध्याकपोल्लेखपरोक्षितो यः ।
 विक्रीय तं हेलिहिरण्यपिण्डं
 तारावराटानियमादित द्यौः ॥ १३ ॥

प्रविशन्नथ च मज्जज्ज्जे जल्लज्जये स्नानं कुर्वन् सन्ध्यायामभ्रं
 गगनं तदेव कापायं रक्तवस्त्रमधत्तेव, उपरि सस्योर्द्धभागः
 अथ चोच्चतटस्योपरि दण्डस्योपरि वा निजमस्तुकोपरि वा धृत्-
 वानिव । एवं यतिरपि बज्रकालावस्थानस्य निशिद्धत्वादुक्तल-
 चणः सन् परिभ्रमन् कापायं वस्त्रं धारयति । कापाया इव
 सन्ध्या शोभत इत्यर्थः । माठरः पिङ्गलो दण्डः, भिक्षुः परि-
 ब्राट् कर्मन्दीति चामरः । कापायं तेन रक्तं (पा० ४।१।१)
 इत्यण् ॥ १२ ॥

अस्तेति । यः सूर्यः अस्मिन् प्रतीत्यां वर्त्तमाने निकपोप-
 लाभे सुवर्णपरीचापापाणतुल्येऽस्ताचले सन्ध्याराग एव कपो-
 ल्लेखः चर्पणोल्लेखस्तेन परोक्षित इयं द्यौस्तं हेलिं सूर्यमेव हिर-
 ण्यपिण्डं विक्रीय विनिमयेन कस्यैचिद्वा तारावराट् कप-
 र्दकान् कपर्दकान् आदित अयाह । उत्तमं सुवर्णं रक्तपीतं भवति,
 तथा च रक्तपीतसुवर्णसूर्यगोशकस्य निकपपरोक्षितसुवर्णरेखेव
 सन्ध्या दृश्यते । तारास्य वराट्का इव दृश्यन्ते इत्यर्थः ।

पचेलिमं दाडिममर्कविम्ब-
मुत्तार्य सन्ध्या त्वगिवोज्ज्वलाऽस्य ।
तारामयं बीजभुजाऽदसीयं
कालेन निष्पूतमिवास्थियूथं ॥ १४ ॥

द्यौरिति लोकव्यवहारानभिज्ञत्वद्योतनार्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः ।
स्त्री हि सुवर्णं दत्त्वा मूर्खतया वराटकान् गृह्णाति धूर्त्तैर्न
वञ्च्यते च । वराटकस्य व्यवहारे देशे सुवर्णमपि दत्त्वा वराट
एव गृह्यते ॥ १३ ॥

पचेलिममिति । दाडिमबीजभुजा कालेन रक्तमर्कविम्बमेव
पचेलिमं तरोरुपर्येव स्वयं पक्वं दाडिमफलमुत्तार्य गगनत-
रोत्क्षोद्यित्वा बीजग्रहणार्थं भित्त्वा वा सन्ध्यात्वगिव अस्य
दाडिमस्य पक्त्वाद्रक्तछत्तिरेवोज्ज्वला परित्यक्ता, तद्बीजभ-
क्षणार्थमुपरितनवीजकोशवत् सन्ध्या पृथक् क्षता । तथा बीज-
भक्षणानन्तरं तारमयं तारारूपं अदसीयममुष्य दाडिमस्य
अमीषां बीजानां वा सम्बन्धि अस्थ्यां बीजमध्यस्थले श्वेतकणा-
नां यूथं वृन्दं निष्पूतमिवोद्गोर्षमिव, बीजानि भक्षयित्वा गृहीतं
रसमन्तर्गतश्वेतकणावृन्दं पुनः फूत्तमिव । न हि कास्त्रा-
वृतेः सूर्यदाडिमं भक्षितुं समर्थः । अन्योऽपि दाडिममुत्तार्य
तत्त्वचं परित्यज्य बीजान्यास्त्राद्य गृहीतरसान् बीजकणान् फू-
त्तयत्यजति ॥ १४ ॥

ताराततिर्वीजमिवादमाह-
 मियं निरष्टीवि यदस्थियूथं ।
 तन्निष्कुलीकृत्य रविं त्वगेषा
 सन्ध्योज्झिता पत्तिमदाडिमं वा ॥ १५ ॥
 सन्ध्यावशेषे कृतताण्डवस्य
 चण्डोपतेर्यत्पतनाभिघातात् ।

तारेति । सामर्थ्यात् कालेन कार्चा रविमेव तत् पत्तिमं पचे-
 स्तिमं दाडिमं निष्कुलीकृत्य निर्गतबीजकुल कृत्वा बीजरूपं सारं
 गृहीत्वा तदीया त्वगेवेषा सन्ध्या उज्झिता, वाशब्दः सन्धाव-
 नायामुज्झिता किमित्यर्थः । तत्किमित्याशङ्क्याह । बीजानि
 आदमादं भक्षयित्वा अस्य सूर्यरूपस्य पक्वदाडिमस्य संवन्धि
 अस्थियूथमिव इयं ताराततिः निरष्टीवि निष्ठूता । जग्ध्वा-
 जग्ध्वा इति आदमादं अदेराभीक्ष्ण्येन दिवंचनञ्च । निरष्टीवि
 कर्मणि चिष् निष्कुलीकृत्य निष्कूलन्निष्कोपणे (पा० ५।४।६२)
 इति डाच् । चेषकोऽयं श्लोकः ॥ १५ ॥ .

सन्ध्येति । चे प्रिये सन्ध्यावशेषे सन्ध्यावन्दनान्ते कृत ता-
 ण्डवं नृत्यं येन तस्य चण्डोपतेः पदोत्तरणयोर्दृढयत्नेनाभि-
 घाताद्धेतोः उत्पतयालुभिरुत्पतनशैलैरुच्छसितैः कैलाशशै-

कैलासशैलस्फटिकाशखण्डै-
रमण्डि पद्मोत्पतयालुभिर्द्वाः ॥ १६ ॥
इत्थं द्विया वर्षनजन्मनेव
सन्ध्यामपक्रान्तवतीं प्रतीत्य ।
तारातमोदन्तुरमन्तरिचं
निरीक्षमाणः स पुनर्वभापे ॥ १७ ॥
रामेषुमर्मव्रणनार्त्तिवेगा-
द्रत्नाकरः प्रागयमुत्पपात ।

उत्पतयालुभिः स्पृष्टि शृङ्गीत्यालुच् (पा० ३।२।१५८) ॥ १६ ॥

इत्यमिति । स नलः पुनर्भैमीं वभापे । किम्भूतः । इत्यमुक्त-
प्रकारेण वर्षनजन्मना स्तुतिजातया द्वियेव अपक्रान्तवतीं नि-
र्मतां सन्ध्यां प्रतीत्य नित्यं निश्चित्य अन्तरिचं गगनं तारात-
मोभ्यां दन्तुरितं मिश्रितं निरीक्षमाणः । अन्योऽप्युत्तमो निज-
वर्षनजातलज्जयाऽपक्रामति ॥ १७ ॥

रामेति । भोः हे कामशरासनभूः कामशरासनमेव भुवौ
यस्याः भूदर्शनमात्रेण कामोदयकारिणि भैमि रामस्य राघ-
वस्य जामदग्न्यस्य वा इपुषा मर्मणो व्रणनाद्देदनाद्देतोदत्पन्ना
आर्त्तिः पीडा तस्या वेगादाधिकाद्देतोर्निजम्याने स्यातुमशक्तः
सन् भीत्या रत्नाकर एवायं प्राक् तस्मिन्नवसरे उत्पपात ऊर्ध्व-
मागात्, नेदं नभो यः पूर्वमुत्पपात सः श्यामजलः स्फुटरत्नगर्भा
रत्नाकर एवायं न त्वेत्तन्नभ इत्यर्थः । कीदृशः । आहाणां जल-

ग्राह्यकिर्मीरितमीनकम्बु

नभो न भोः कामशरासनभूः ॥ १८ ॥

मोहाय देवाशरसां विमुक्ता-

स्ताराः शराः पुण्यशरेण शङ्के ।

चारिणां जन्तूनामोघैः किर्मीरिता मिश्रिता तत्सहिता मीनाः
कम्बवः शङ्खगणश्च यस्मिन् । नभस्तु यदसम्बन्धि ओघः शुक्रवृष-
स्यत्यादितारायदसमूहो भुवमण्डलयदसम्बन्धी समूहो वा, तेन
मिश्रितो भानाख्यो राशिः कम्बुः शङ्खाकारविशाखानक्षत्रञ्च
यस्मिन् । रघुनाथेन किल सेतुबन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तुमा-
रब्ध इति तावन्मात्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । परशु-
रामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परास्रः सन्नुत्पतितः,
समुद्रजलस्यैवायं कालिमा न तु गगनस्येत्यर्थः । समुद्रं स्था-
धोदेशे स्थितानि रत्नयात्रादीनि अधस्थितेन जलेन सुखेन द्रष्टुं
शक्यन्ते । मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय एव । न तु रा-
श्यादिभूताः श्रिष्टाश्च ताराः समुद्रमौक्तिकान्येव न तु तारा
इत्यादि ज्ञातव्यं । शरामनभूरित्युवङ्स्थानत्वान्दीलाभावाद्ब्र-
ह्मत्वाभावः । ब्रह्मपाटस्तु सदैकवंशप्रभवन्निति वत् समर्थनीयः ।
यदा मिष्टकविप्रयोगदर्शनाद् ज्ञातव्यं ॥ १८ ॥

मोहायेति । हे मैमि पुण्यशरेण कामेण देवानामशरसाञ्च
मोहायान्योन्यमत्यन्तानुरागसञ्जननाथं देवादीनामुपरि वर्त-
मानत्वाद्भिमुक्ता ऊर्द्धं चित्ताः, शुभपुण्यरूपाः शरा एव तारा

पञ्चास्यवत् पञ्चशरस्य नाम्नि

प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १८ ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्री-

कुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

इत्यर्थं शब्दे । ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चवाणत्वात् ताराणां
वज्रतरत्वात् कथं कामवाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते । खलु य-
स्मात् पञ्चशरस्य नाम्नि पूर्वपदत्वेन वर्तमानः पञ्चशब्दः प्रप-
ञ्चवाची प्रकृतः पञ्चो विस्तारः तद्वाचकः, न तु सङ्ख्यावा-
चकः, पञ्चि विस्तारवचने इति स्तार्थणिजन्ताद्भातोः पञ्चाद्यचि
पञ्चयन्ति विस्तृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति विग्रहे न तु
पञ्चसङ्ख्याकाः शरा यस्येति, तस्मात् पुष्पवाणत्वं ताराणां युक्त-
मेवेत्यर्थः । कस्येव । पञ्चास्यवत् “सिंहो नृगेन्द्रः पञ्चास्यः” इति
सिंहाभिधायिनि पञ्चास्यशब्दे सिंहस्य पञ्चसङ्ख्यमुखत्वाभावात्
पञ्चयति विस्तृतं भवति पञ्चं विस्तृतमाख्यं यस्यानौ पञ्चास्य इति
व्युत्पत्त्या. पञ्चशब्दे यथा विस्तारवाची तथेति व्यासः । प्रपञ्चो
विस्तार इति हलायुधः ॥ १८ ॥

नम इति । नक्तं विरहेषाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या
मन्दाकिन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रकुलस्य
चक्रवाकोसमूहस्य दृश्यान्नेत्रयोरुपामश्रुजलानां पृषन्ति विन्दवः
सन्ति त एव तारकी अधःस्थितैर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा तासां ता-
राणां मङ्गलानि पुण्यव्यवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गलदा-

शाक्षौघकिर्मोरितमीनकम्बु

नभो न भोः कामशरासनभूः ॥ १८ ॥

मोक्षाय देवाश्वरसां विमुक्ता-

स्ताराः शराः पुष्पशरेण शङ्खे ।

चारिणां जन्तूनामोघैः किर्मोरिता मिश्रिता तत्सहिता मीनाः
कम्बवः शङ्खाश्च यस्मिन् । नभस्तु पद्मसम्पन्नि ओघः शङ्खदृष्ट-
स्यादिताराघहसमूहो ध्रुवमण्डलयहसम्बन्धो समूहो वा, तेन
मिश्रितो मानाख्यो राशिः कम्बुः शङ्खगकारविशाखानक्षत्र-
चस्मिन् । रघुनाथेन किल सेतुबन्धसमये शरेण समुद्रो भेत्तुमा-
रब्ध इति तावन्मात्रेण पीडातिशयादुत्पतित इत्युच्यते । परशु-
रामेणापि निजवसत्यर्थं समुद्रो बाणेन परास्तः सन्नुत्पतितः,
समुद्रजलस्यैवायं कालिना न तु गगनस्येत्यर्थः । समुद्रस्या-
धोदग्ने स्थितानि रत्नपाशादीनि अधस्थितेन जलेन सुखेन द्रष्टुं
शक्यन्ते । मकरकर्कटादयः साक्षान्मीनादय एव । न तु रा-
श्यादिभूताः श्रियंस्ताराः समुद्रमौक्तिकान्तेव न तु तारा
इत्यादि ज्ञातव्यं । शरासनभूरित्युवङ्म्यानत्वाच्चदीप्ताभावाद्वा-
स्तत्वाभावः । इत्युपाटस्तु सदैकवंशप्रभवमिति वत् समर्थनीयः ।
यदा श्रियकविप्रयोगदर्शनाद् ज्ञातव्यं ॥ १८ ॥

मोक्षयेति । हे मैमि पुष्पशरेण कामेण देवानामश्वरसाश्च
मोक्षायान्यान्यमत्यन्तानुरागमञ्जनार्थं देवादीनामुपरि वर्त-
मानत्वाद्भिमुक्ता ऊर्द्धं चिताः, शुभपुष्परूपाः शरा एव तारा

पञ्चास्रवत् पञ्चशरस्य नाम्नि

प्रपञ्चवाची खलु पञ्चशब्दः ॥ १८ ॥

नभोनदीकूलकुलायचक्री-

कुलस्य नक्तं विरहाकुलस्य ।

इत्यहं शङ्के । ननु कामस्य पुष्पशरत्वेऽपि पञ्चबाणत्वात् ताराणां
वज्रतरत्वात् कथं कामबाणत्वमित्याशङ्क्य समर्थयते । खलु य-
स्मात् पञ्चशरस्य नाम्नि पूर्वपदत्वेन वर्तमानः पञ्चशब्दः प्रप-
ञ्चवाची प्रकृष्टः पञ्चो विस्तारः तदाचकः, न तु मञ्जवा-
चकः, पञ्च विस्तारवचने इति स्वार्यणिजन्ताद्धातोः पञ्चाद्यच्चि
पञ्चयन्ति विस्मृता भवन्ति पञ्चाः शरा यस्येति वियद्वा न तु
पञ्चसङ्ख्याकाः शरा यस्येति, तस्मात् पुष्पबाणत्वं ताराणां युक्त-
मेवेत्यर्थः । कस्येव । पञ्चास्रवत् “सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्रः” इति
सिंहाभिधायिनि पञ्चास्रशब्दे सिंहस्य पञ्चसङ्ख्यमुखत्वाभावात्
पञ्चयति विस्मृतं भवति पञ्चं विस्मृतमाहं यस्यासौ पञ्चास्र इति
व्युत्पत्त्या. पञ्चशब्दो यथा विस्तारवाची तथेति व्यासः । प्रपञ्चो
विस्तार इति हलायुधः ॥ १८ ॥

नभ इति । नक्तं विरहेषाकुलस्य पीडितस्य नभोनद्या
मन्दाकिन्याः कूलमेव कुलायः स्थानं यस्य तस्य चक्रीकुलस्य
चक्रवाकोसमूहस्य दृश्यानिर्बयोरपामश्रुजलानां प्रपन्ति विन्दवः
भवन्ति त एव तारकी अधःस्थितैर्जनैर्दृश्यन्ते । तथा तासां ता-
राणां सङ्क्रमणानि पुष्पचयवशाद्भूमिं प्रत्यागमनानि गलदा-

दृशोरपां सन्ति पृषन्ति ताराः
 पतन्ति तत्सङ्क्रमणानि धाराः ॥ २० ॥
 अमूनि मन्ये सुरनिज्जरिण्या
 यादांसि गोधा मकरः कुलीरः ।
 तत्पूरखेलत्सुरभीतिदूर-
 मग्नान्यधः स्पष्टमितः प्रतोमः ॥ २१ ॥

प्यजलानां धारा एव पतन्ति । दृशोः सन्ति चिरस्थितिमन्नि-
 यानि वाप्यपृषन्ति तानि तारा इति वा । तत्सङ्क्रमणानि स्नि-
 तताराप्रतिविम्बभूतानि तत्तुल्यानि पतन्यधःपातोनि यानि
 पृषन्ति तानि धारा अश्रुप्रवाहाः तामां ताराणां सङ्क्रमणानि
 वीचयो मेघादिसङ्क्रान्तयो वा । धारा अश्रूणां प्रवाहा इति
 वा । स्त्रियो हि विरहमसहमाना रुदन्ति । पतन्तीति तिङन्तं ।
 पृषद्विशेषणं वा ॥ २० ॥

अमूनीति । हे प्रिये गोधास्यास्तारा गोधा मकरराशिष-
 म्बन्धिन्यस्ताराः मकरः कुलीरः कर्कटराशिस्तत्सम्बन्धिन्यस्तारा
 अमूनि प्रत्यक्षदृश्यानि अमरनिज्जरिण्या मन्दाकिन्या यादांसि
 जलजन्तव एवेत्यहं मन्ये । गोधा मत्स्याः कर्कटा अपि जले वर्तन्ते
 उपरि च दृश्यन्ते तस्माद्देवन्धाया दांसिवैतानीत्यर्थः । तर्हि
 उपरिवर्त्तमानेन द्रष्टुं योग्या न तथःस्थितेनेत्यत आह तस्या
 नाकनद्याः पूरे प्रवाहे खेलन्तः क्रीडन्तः सुरासोभ्यः सकाशा-
 द्भीत्या दूरतल्लपर्यन्तमग्नानि, अत एव जलतल्लगामिचादधा-

स्मरस्य कन्तुः किमयच्चकास्ति
दिवि त्रिलोकीजयवादनीयः ।
कस्यापरस्सोडुमयैः प्रसूनै-
र्वादित्रसृष्टिर्घटते भटस्य ॥ २२ ॥
किं योगिनीयं रजनी रतीशं
याऽजीजिवत् पद्मममूमुचच्च ।

भागे इतो भूदेशादपि स्पष्टं सुखेन जानीमः । भूभागे स्थिता
अपि जलगामित्वाङ्गाधादियादांसि व्यक्तं जले पश्याम इत्यर्थः ।
गोधाकारं ध्रुवमण्डलं, गोधा ज्येष्ठा वा ॥ २१ ॥

स्मरस्येति । त्रिलोकीविजये वादनीयो वादनार्थः स्मरस्य
सम्बन्धी अयं प्रत्यचदृश्यो विशाखानक्षत्ररूपः कन्तुः शङ्खः दिवि
चकास्ति किं । उच्चतरदेशे वाहितवाद्यं सर्वत्राकर्ण्यत इति
गगने स्थापितो लोकत्रयविजयवादनार्थः कामस्यैव कन्तुः कि-
मित्यर्थः । यस्मादपरस्य कस्य भटस्योडुमयैस्तारारूपैः प्रसूनैः
हृत्वा वादित्रसृष्टिः वाद्यनिर्माणं घटते, स्मरस्यैव धनुषः पुष्प-
रूपत्वदर्शनात् तदीयस्यैव वाद्यस्य पुष्परूपत्वसम्भावनायुक्तत्वात् ।
ताराकुसुमरूपः कामशङ्ख एवायं गगने शोभते न त्वन्यदीय
इत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । इयं रजनी योगिनी स्त्रीपुंसयोगवती, अथ च
शाक्तमन्त्रसिद्धा मारणोच्चाटनाद्यभिज्ञा स्त्री किं । या रतीशं
दिवा निर्जीविमिव वीजमन्निधेरजीजिवन्तं सञ्जीवं चक्षे, पद्मम-

योगर्द्धिमस्या मक्षतीमलग्न-

मिदं वदत्यम्बरचुम्बि कम्बु ॥ २३ ॥

प्रबोधकालेऽहनि बाधितानि

ताराः खपुष्पाणि निदर्शयन्ती ।

मूमुहत् पद्मानि च समकोचयत् । रात्रौ च स्त्रीपुंसयोगे काम
उदीतो भवति पद्मानि च मङ्कुचन्ति । अलग्नं निराधारं
अम्बरचुम्बि आकाशवासि तारामात्रात्मकत्वादलग्रमराग्निभूतं
वा इदं प्रत्यक्षरूपं कम्बु तारारूपः शङ्खेऽस्या रात्रियोगिन्या
मक्षतीं योगर्द्धिं वदति, दिवा दर्शनाभावादिदानीं दृश्यमानः
शङ्खे रात्रिर्जातेति कथयति । योगशक्तिं विना निराधारं
वस्तु कथं स्थापयेत् । योगिन्यपि मृतमपि जीवयति किञ्चिच्च
मोहयति मूर्च्छां प्रापति भ्रान्तं करोति वा, तस्माद्योगिनी
किमित्युपेक्षा । कम्बुशब्दस्य नपुंसकत्वमप्यस्योति पूर्वमेवाक्तं
सक्तं । अञ्जीविवदमूमुहदिति षोडशीत्युपधा द्वस्रः ॥ २३ ॥

प्रबोधेति । हे प्रिये प्रबोधकाले आगरणसमयेऽथ च सम्यग्-
ज्ञानोत्पत्तिममयेऽहनि दिवा बाधितानि सूर्यदोषिध्वस्तका-
न्तीनि ताराः नक्षत्ररूपाणि खपुष्पाणि गगनसम्बन्धीनि कुसु-
मानि नितरां दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती, अथ च दृष्टान्तोक्तुर्भूतो
शून्याध्वनि योद्धाध्वनि शून्यादिदर्शने विषमयोगिनी काचित्
प्रमजितैवेयं निशा स्फुटाभमतितरां दृष्टमपि प्रत्यक्षेण प्रती-
यमानमपि स्थावरजङ्गमात्मकं सकृदं जगन्मुपाऽसत्यमाह प्रुते ।

निशाऽऽह पून्याध्वनि योगिनीयं ।
 मृषा जगद्दृष्टमपि स्फुटामं ॥ २४ ॥
 एणः स्मरेणाङ्गमयः सपत्नी-
 कृतो भवद्भूयुगधन्वना यः ।
 मुखे तवेन्दौ लसता स नारा-
 पुष्यालिवाणानुगतो गतोऽयं ॥ २५ ॥

बौद्धादिदर्शने हि ज्ञानस्यैव घटाद्याकारस्थानातिरिक्तं सर्वं
 मिथ्येति बोध्यते । योगिन्यपि प्रपञ्चो मिथ्येति दर्शयति तथे-
 यमपि रात्रिरहन्यपि पुष्पतुल्यानि नक्षत्राणि निजयोगात्
 गगने दर्शयतीति भावः । निदर्शनं करोति वेति प्रतीयमा-
 नोन्नेचा ॥ २४ ॥

एष इति । हे भैमि तव मुखे एवेन्द्रावाह्यादकलादिगुण-
 योगाचन्द्रे लसता प्रकाशमानेन, तथा भवद्भूयुगमेव धनुर्यस्य
 तेन स्मरेण तव मुखेन्दौ विमतो मृगवाञ्छन्त्रत्वात् सम्युत्तिपञ्चव-
 दित्यनुमानप्रसिद्धो योऽङ्गमयः कलङ्करूप एणो मृगः सप-
 चीकृतः मुखे, तच्चापदर्शनाञ्जठरावस्थितपत्रस्यैव बाणस्थापर-
 पार्श्वे निर्गमनं यथा भवति तथा व्यधितः, स एव मृगः ता-
 रापुष्पालिर्नक्षत्ररूपपुष्पयङ्गिस्तल्लक्षणे बाणस्तेनानुगतः सन्
 संहित एव पलाय्य गतोऽयं गगने दृश्यते किं । चन्द्रे मृगेन
 भाष्यं स चात्र नास्ति, सचापः कामस्य मुखे लसति, गगने च
 मृगशिरो नक्षत्रं मृगाख्यबाणकारपुष्पतुल्यतारानुगतं दृश्यते,

लोकाश्रयो मण्डपमादिच्छष्टि-
 ब्रह्माण्डमाभात्यनुकाष्ठमस्य ।
 स्वकान्तिरेणूत्करवान्ति मन्ति
 घुणव्रणद्वारनिभानि भानि ॥ २६ ॥

तर्हि कामेन विधान्तर्गतपञ्चपार्श्ववह्निर्निर्गतबाणसहितो बधि-
 तः पलाय्य गतः स एषोऽयं ऋगो दृश्यते किमिति प्रतीयमा-
 नोत्प्रेक्षा । सपञ्चनिष्पचादति व्ययन इति (पा० ५।४।६१) डाष्
 ॥ २५ ॥

लोकेति । हे भैमि ब्रह्माण्ड आदौ सर्व्वसादपि पूर्वं सृष्टि-
 निर्ममाणं यस्य, अथ च चिरकालनिर्मितं पुराणं मण्डपमिति
 आभाति तत्र दिव शोभत इत्यर्थः । यतस्तयाणामपि लोका-
 नामाश्रयः ब्रह्माण्डाधारत्वाज्जगतां मण्डपोऽपि लोकानामा-
 श्रयः तच्छायानिवासिताल्लोकानामाश्रयनामत्वाच्च तस्य । अत
 एवास्य ब्रह्माण्डमण्डपस्याऽनुकाष्ठं दिशि दिशि एतत्सम्बन्धि-
 नोपु सर्व्वसु दिक्षु, अथ चैतत्सम्बन्धीनि काष्ठानि दारुणि
 सचीकृत्य तेषु भानि मञ्चबाणि स्वकान्तिरूपस्य उत्खातरे-
 णूत्करस्य सम्बन्धीनि वान्तिरुद्गारस्तदन्ति सन्ति घुणाख्यकोट-
 निर्मितो प्रणः क्षिद्रन्तस्य द्वारं मुखं तन्निभानि तत्तुल्यानि
 घुणोत्कीर्णदारुजोयुक्तानि दारुच्छिद्रमुखानोव दृश्यन्त इ-
 त्यर्थः । जनाश्रयनामा मण्डपोऽप्यतिजोर्द्धा यदा भवति तदा
 तदोपकारेण घुणाः पतन्ति घुणोत्कीर्णमलद्रजोयुक्ताधि घुण-

शचीसपत्न्यां दिशि पश्य भैमि
 शक्रेभदानद्रवनिज्झरस्य ।
 पोषूयते वासरसेतुनाशा-
 दुच्छृङ्खलः पूर इवान्धकारः ॥ २७ ॥
 रामालिरोमावलिदिम्बिगाहि
 ध्वान्तायते वाहनमन्तकस्य ।

इतच्छिद्रमुखानि वृत्तानि च दृश्यन्ते तानीव भानीति भावः ।
 मण्डपोऽस्तौ जनान्नय इत्यमरः । अनुकाष्ठं वोष्पायामव्ययी-
 भावः ॥ २६ ॥

इदानीं सर्वदिग्ध्यापितमोवर्षणं प्राच्यादिक्रमेणोपक्रमते ।
 शचीति । हे भैमि अन्धकारः शच्याः सपत्नी दिक् प्राची तस्या
 वासररूपस्य सेतोः सूर्यस्य प्रभामर्यादाया नाशादुच्छृङ्खलो
 निरगलः शक्रेभ्यश्च दानद्रवो दानोदकं तस्य निज्झरप्रवाहस्तस्य
 म्यामः पूर इव पोषूयते नृशं प्रसरति प्राचीं प्राप्नोतीत्यर्थः ।
 त्वं पश्य प्राच्यामेव चैरावतदानजलप्रवाहपूरसम्भवः जलपूरो
 ऽपि बन्धोपगमादप्रतिहतप्रसरः सन्नितरां प्रसरति । पुङ् सपंश
 इत्यस्माद्गुणार्थे यङ् दिवंचन ॥ २७ ॥

दक्षिणदिग्ध्यापितमो वर्षयति । रामेति । श्रीरामस्यालिः
 मत्तुः सेतुबन्ध एव म्यामलाट्रोमावलि र्यस्यास्तस्या दक्षिणस्या
 दिशो विगाहि नितगुं व्यापकं अन्तकस्य दिक्पतित्वाद्दि-
 षदिक्त्वात् तद् वाहनं महिष एव ध्वान्तायते कञ्चनोत्तो

यद्दीक्ष्य दूरादिव विभ्यतः स्वा-
 नयान् गृहीत्वाऽपद्यते विवस्वान् ॥ २८ ॥
 यत्कं महाकालफलं किलासीत्
 प्रत्यग्विरेः सानुनि भानुविम्बं ।
 भिन्नस्य तस्यैव दृशन्निपाता-
 दीजानि जानामितमां तमांसि ॥ २९ ॥

ऽन्धकार इवाचरति । विवस्वान् सूर्यः यद्यमवाहनं दूराद्
 दीक्ष्य सहजान्दमद्विषवैरस्तरणाद्विभ्यतः मभंयान् स्वानयान्
 गृहीत्वाऽपद्यतः पलायित इव । दक्षिणदिशि तिमिरं यममहि-
 यवच्छोभत इत्यर्थः । अन्तकपदेन तदाहनस्य दारुणत्वं सूचितं,
 अत एव ततोऽप्यन्यानां भयं युक्तं । ध्वान्तायते उपमानादा-
 चारे कर्तुः क्वडिति (पा० ३।१।११) क्वडत्वात् तड् । सेतु-
 राक्षौ स्त्रियां पुमानित्यमरः ॥ २८ ॥

प्रतीचीव्यापितमो वर्णयति । पकमिति । भानुविम्बं प्रत्यग्-
 विरेः प्रतीच्यां वर्त्तमानस्यास्वाचलस्य भानुनि कालवशात् पकं
 महाकालस्यैवार्थान्याः फलमासीत् किलैवमहं मन्य इत्यर्थः ।
 तथाऽहमतिपक्त्वादतिशयत्वादुच्चतरदेशादधस्ताद् दृशदि शि-
 चायां निपातात् तदभिघाताद्धेतोर्भिन्नस्य विदीर्षस्य तस्य
 भानुविम्बरूपस्य महाकालफलस्य कृष्णतमानि वीजान्येव तमां-
 सीति जानामितमां नितरां मन्ये । पूर्वतादिकठिनभूधमुद्भवं
 जमीरकर्तुं यत्कं सदेतिरिक्तकृष्णबीजं महाकालफलं गृह्येप-

पत्युर्गिरीणामयशः सुमेरु-
प्रदक्षिणाङ्गास्वदनादृतस्य ।
दिशस्तमच्चैत्रयान्यनाम-
पत्रच्छटाया मृगनाभिः ॥ ३० ॥
ऊर्ध्वं धृतं व्योम यदुष्णरश्मे-
र्दिवा सहस्रेण करैरिवासीत् ।

सर्गनिवारणार्थं गृहद्वारे वृद्धैर्वध्यते । अस्तमयसन्बन्धात् परिण-
तकालं रक्तं महतः कालस्य फलभूतञ्च भानुविम्बं महाकालफ-
लमिव । तमांभि विदीर्क्षस्य तस्य छण्यतमानि बीजानिव प्रसर-
न्तीत्यर्थः । अन्यदिगपेक्षया प्रतीच्यां सायंसमये सूर्यमन्ध्यास-
न्बन्धिनः प्रकाशस्यासन्नत्वादस्यान्धकारसूचनार्थं तमसां बीज-
त्वेन निरूपणं ॥ २६ ॥

उदीचीव्यापितमो वर्णयति । पत्युरिति । चैत्रयं कुवेर-
वनं तदेवान्यनाम यस्यास्तादृशी पत्रच्छटा पत्रवल्ली यस्याच्चैत्र-
रयाख्यवनरूपपत्रवविकाया उत्तरस्या दिशो मृगनाभिः पत्र-
वल्लीरचनासाधनभूता कस्तूरी तदच्चेभते एवंशीलं छण्यतमं
तमो गिरीणां पत्युर्हिमाचलस्यायश एव, यतः सुमेरोः प्रद-
क्षिणीकरणाङ्गास्वता सूर्येणानादृतस्यावज्ञातस्य । हिमाद्रिर्य-
द्यपि गिरीणां पतिस्तथापि सूर्येणानादृतत्वाद्भूत एव ।
मेरुरेव महान् । अस्योद्यानं चैत्रयमित्यमरः ॥ ३० ॥

ऊर्ध्वदिग्व्यापितमो वर्णयति । ऊर्ध्वमिति । तमान्ध्यामलं

पतत्तदेवांशुमता विनेदं
 नेदिष्ठतामेति कुतस्तमिखं ॥ ३१ ॥
 ऊर्ध्वार्पितन्युजकटाक्षकल्पे
 यज्ञोन्नि दीपेन दिनाधिपेन ।

यज्ञोम दिवा सहस्ररश्मिः सहस्रसङ्ख्यैः करैः किरणैरथ च ह-
 स्तेरुर्ध्वं दूरोच्चप्रदेशे धृतमिवासीत्, तन्नभ एवेदं तमालश्यामलं
 अंशुमता विना सायंममये सूर्यविनाशाद्भारकेणानेन विनाऽधः-
 पतत् सत्, नेदिष्ठतामतितां नैक्यमेति, तमिखं कुतः कस्मा-
 दकस्मादागतमपि तिमिरं नाम किमपि नास्ति, किन्तु निक-
 टीभवद्गगनमेव तमिखमित्यर्थः । पततज्ञोमैव तमिखं कुतो भूमौ
 निकटतामेति, न तु तदतिरिक्तं नभोऽस्तीति वा । अन्यदपि यत्
 कस्यचित् कराभ्यामूर्ध्वं धार्यते तदभावेऽधः पतत्येव । नेदिष्ठतां
 अतिशयने दृष्टनि, अन्निकवाढयोरिति (पा० पू। ३। ६३) नेदा-
 देशः । कुतः । पक्षे सार्वविभक्तिकस्तामिः ॥ ३१ ॥

अधोदिग्यापितमो वर्णयति । ऊर्ध्वेति । सामर्थ्याद्विधिना
 ऊर्ध्वं सूर्यदीपस्यैवोपरिभागेऽर्पितो न्युजःकज्जलधारणार्थम-
 धोमुखोऽतितां महाकटाक्षः कर्परं तत्कल्पे तत्तुल्ये कृष्यतमे-
 योन्नि अधिकरणे प्रकाशकारणा कज्जलधारणार्थेन दिना-
 धिपेनैव दीपेन करणेन यत् कज्जलं न्यधापि न्यस्तं तत्कज्ज-
 लमेव तमो भूया क्रमसञ्जातवाञ्छत्येन कृत्वा गिंसत् युक्तं भवत्
 पतनायाकर्म्मकारणं गुरुत्वं यस्य तादृशं सत् भूमावस्यन्नत् किं,

न्यधायि तद्भूमिलङ्गुलत्वं
भूमौ तमः कज्जलमस्तुलत् किं ॥ ३२ ॥
ध्वान्तैषणाभ्या श्रितिनाऽम्बरेण
दिशः शरैः सूनशरस्य तारैः ।

अतिभारेण पतितं किं । गुहत्वाद्भि पतनं युक्तं । तत् कज्जल-
मेव भूमौ पतितं किं, अपि तु तमो नाम न किञ्चिदित्ययं
इति वा । कज्जलमपि कर्परे धृतं क्रमेण बद्धं भवद् गुहत्वादधः
पतति । कटाहः कर्परे तथेति निघण्टुः । ईषदसमाप्तौ कल्पप्र-
त्ययः ॥ ३२ ॥

ध्वान्तेति । ध्वान्तैवैषणाभ्या कसूर्या तथा श्रितिना नीले-
नान्वरेण गगनेनाय च वस्त्रेण । यद्वा । ध्वान्तैषणाभ्या कृत्वा
नीलेन गगनेनोपलक्षितास्तथा निश्रित्वात् पुष्पतुल्यरूपत्वाच्चोच्च-
लैस्तारैर्नक्षत्रैरेव सूनशरस्य कामस्य शरैरुपलक्षिताः, अथ च
तारैरुच्चलैः पुष्पैरुपलक्षितास्तथा प्रकाशाभावान्मन्दाश्चैर्मन्द-
नयनैर्नरैर्लक्ष्या लक्षणीयाः, अथ च मन्दाश्च लज्जाया वि-
षयभूताः सलज्जा अत एवाभिसारिकाभाः सैरिणीतुल्याः
दिशः, अनिन्दौ चन्द्ररहितायां अनुदितचन्द्रत्वाच्चायायां
निशि मामाथान्ति प्रत्यागच्छन्ति तस्मात् सपत्नीभान्या ल सेव्या
भव । अभिसारिका अपि शुभायां रात्रौ शुभवस्त्राद्याभ-
रणाः, कृष्णायाश्च रात्रौ कृष्णवस्त्राद्याभरणाः समाधान्तेति ।
ता अपि कसूरुलक्षिताङ्गरागा नीलवसनाः प्रच्छन्नधृतपुष्पाः

मन्दाक्षलक्ष्या निशि मामनिन्दै
 सेर्या भवायान्धभिसारिकाभाः ॥ ३३ ॥
 भास्वन्मयीं मीलयतो दृशं द्राक्
 मिथोमिलद्दृष्ट्वाञ्चलमादिपुंसः ।
 आचक्ष्मन्ने तन्वि तमांसि पक्ष्म
 श्यामत्वलक्ष्मीविजितेन्दुलक्ष्म ॥ ३४ ॥

कामवाणपीडिताः सलज्जाः सत्यः कामुकं प्रति समायान्ति
 तदीयनायिकाश्च सेर्या भवन्ति, तथा दिशोऽपीत्यर्थः । सर्वा
 अपि दिश एकत्र मिलिता इति प्रतीतिः । तिर्यग्यापितमो
 वर्णितमनेन । कान्तार्थिनी तु या याति सङ्केतं साऽभिसारि-
 केत्यमरः । मन्दाक्षमन्दा इति पाठे मन्दनयनानामल्पदृग्भा-
 स्मोवाङ्मयात् । अथ च तमोवाङ्मयान्मन्दाचा अत एव मन्द-
 गमनाः, सलज्जा वा मन्दगमना इत्यर्थः । तारशब्दः पूर्व-
 वत् ॥ ३३ ॥

भास्वदिति । हे तन्वि कशाङ्गि भास्वन्मयीं रविर्हृषां द-
 क्षिणां दृष्टमक्षमयय्याजेन द्राक् शीघ्रं मीलयतः सङ्कोचयतः
 आदिपुंसः श्रीविष्णोर्मिथोऽन्योन्यं मिलन्तौ द्वावप्यञ्जलावूर्ध्वाधः
 पुटे यस्मिन् निमीलनवशादन्योन्यसंलग्नपुटत्वाच्चिविडरोमक, अत
 एव श्यामत्वलक्ष्म्या विजितं नितरां पराभूतं इन्दुलक्ष्म्येन ता-
 दृशं पक्ष्म नेत्रमन्ध्रवूर्ध्वाधःपुटे पुनर्धनीभूतरोमाप्येव तमांसि
 पयमाचक्ष्मन्ने प्रूमः, न तु ततोऽन्यानि तमांसोत्यर्थः । तिमिर-

विवस्वताऽनायिपतेव मिथ्याः
स्वगोसहस्रेण समञ्जनानां ।
गावोऽपि नेत्रापरनामधेया-
स्तेनेदमान्ध्यं खलु नान्धकारैः ॥ ३५ ॥
ध्वान्तस्य वामोरु विचारणायां
वैषेपिकं चारु मतं मतं मे ।

व्याप्तत्वात् किमपि न दृश्यत इति भावः । पक्षेति जात्यैक-
वचनं ॥ ३४ ॥

विवस्वतेति । विवस्वता नेत्रमित्यपरनामधेयं यासां तास्य-
चूर्णं जनानां गावोऽपि स्वस्य गवां किरणानां सहस्रेण समं
सह मिथ्या दिने निमीलिताः सत्यः अनायिपतेव नीता इव
यस्मात् तेन खलु तेनैवेदमान्ध्यं प्रकाशाभावान्नेत्रापगमाच्च
रूपाद्यक्षं, नान्धकारैः स्तवेदमान्ध्यं, तमेवशात् किमपि न
दृश्यत इति भावः । अन्येनापि गोपालेन स्वगोसहस्रेण मि-
थ्यताः परेषामपि गावो नीयन्त इति ॥ ३५ ॥

ध्वान्तस्येति । हे वामोरु अतिसुन्दरोरु ध्वान्तस्य विचार-
णायां तमःस्वरूपनिरूपणे विषये वैषेपिकं मतं पटुपदार्थ-
साधर्म्यवैधर्म्यनिरूपणात्मकं काणाददर्शनं चारु सदुपपत्तिकं न
त्वन्वदिति मे मतं सग्तं । खलु यस्मात् कारणात् सम्प्रदायविदः
तद्दर्शनं वैषेपिकं शास्त्रमौलूकमाज्जवंदन्ति । अत एव तमसस्त-
त्वनिरूपणाय अनारोपितस्वरूपनिरूपणाच्च समं सन्नर्थमुलू-

श्रौलूकमाहुः खलु दर्शनं तत् तमं तमस्तत्त्वनिरूपणाय ॥ ३६ ॥

कस्य घूकस्य सम्बन्धि, दृश्यते अनेनेति दर्शनं, चारु सदुपपत्तिकं
न त्वन्यदिति मे मतं सम्मतं । खलु यस्मात् कारणात् तद्दर्शनं
वैशेषिकं शास्त्रमौलूकमाहुर्वदन्ति । वैशेषिकमप्युलूकापरनाम्ना
काणादमुनिना प्रोक्तमित्यौलूकदर्शनं, ततश्चैतदपि तमस्तत्त्वनि-
रूपणाय समर्थमिति युक्तमित्यर्थ इति शब्दच्छलं । वैशेषिकदर्शने
च किमिदं तमो भावरूपं, अभावरूपं वेति सन्देहे भासामभाव
एव तम इति सूत्राविरोधेन व्योमशिवाचार्यादयः षट्पदार्थवै-
धर्म्यभावरूपमेव तमो न्यरूपयन् । श्रीधराचार्यास्त्वारोपितं
भूवरूपमेव तम इति निर्वर्ण्य भाभावे सत्येव तमः प्रतीतिर्भाभाव
एव तम इत्युक्तमिति सूत्रविरोधं पर्यहार्युः । एतदसहमानाः
श्रीमदुदयनाचार्यादयः पुनर्भासामभावमेव तमस्त्वेन निरनैपुः,
यस्मान्तदौलूकं दर्शनं वैशेषिकशास्त्रं तमस्तत्त्वनिरूपणाय सम-
माहुरिति वाऽन्वयः । महत्यन्धकारे सत्यपि घटादिपदार्थं
को वा पश्यतीति ध्वान्तविचारणार्था क्रियमाणायां धूकनेत्रमेव
चारु सर्व्वभ्योऽप्यधिकमिति मे मतं पुनः पुनः सम्मतमित्यर्थः ।
उलूकनेत्रमेव महान्धकारे घटादिविलोकयितुं समर्थं, अन्य-
दीयनेत्राणां न्यन्ध्यमेव जातमिति भावः । यतो वैशेषिकं घ-
टादीन् विशेषयान्नेति तादृशं महान्धकारे घूकनेत्रमेव घटादीन्
भेदेन जानाति न त्वन्यदीयं नेत्रं, तस्मात् तदेव पार्ष्णिंति । तत्र

स्नानिस्पृशः स्पर्शनिषेधभूमेः

सेयं त्रिशङ्कोरिव सम्पदस्य ।

न किञ्चिदन्यत् प्रति कौशिकीये

दृशौ विहाय प्रियमातनोति ॥ ३७ ॥

वृद्धसम्पत्त्यर्थमुत्तरार्द्धे । उल्लूकवृत्त्या कणानत्तीति कणादस्यैव-
लूक इति नाम तेन प्रोक्तत्वादौलूकं । वामं सत्ये प्रतीपे च द्रविणे
चातिसुन्दरे, इति वियः । वामोरु संहितशफेत्यादिना (पा०
४।२।७०) ऊङ् नदीत्वाद्ब्रह्मः । औलूकं तेन प्रोक्तं (पा० ४।२।
१०१) इत्यण् पचे तस्येदमिति च (पा० ४।२।१२०) ॥ ३६ ॥

जानीति । स्नानिस्पृशः कालिमस्पर्शिनः श्चानस्याथ च
वैडालत्वान्मालिन्ययुक्तस्य निःशोकस्य तथाऽभावरूपत्वात् स्पर्श-
गुणनिषेधस्य भूमेः स्नानस्याथ च चण्डालत्वादेवास्पृश्यस्यास्म-
त्तमतः राज्ञस्त्रिशङ्कोरिव सेयं प्रसिद्धा प्रत्यक्षेण गृह्यमाणा च
सम्पद् बाहुल्येन स्वरूपलाभोऽथ च राज्यमगुह्यः कौशिकीये
औलूकेऽथ च वैश्यामिवदृशौ नेत्रे विहायान्यात् किञ्चिन्मात्रं
अपरं किमपि वस्तु लक्ष्येत्यर्थं प्रियं पितं मातमोति, किन्तु तदीय
एव नेत्रे लक्ष्येत्यर्थं चितं करोति । अन्यप्रति किञ्चिदप्यपि
प्रियं नातनोतीति वा । अन्यकारे क्षुण्णगोत्रे एव पदार्थान्
पश्यत इति तत्सम्पत्तयोः प्रिया । त्रिशङ्कोरश्च सम्पदिसामिभगोत्र
नेत्रयोः प्रिया नान्यस्य । एतदुपाख्यानं रामायणादौ प्रसिद्धं ।
कौशिकीये वृद्धाच्छः (पा० ४।२।१२४) ॥ ३७ ॥

मूर्द्धाभिषिक्तः खलु यो ग्रहाणां
तद्भासमास्कन्दितश्चक्षोर्भा ।

मूर्द्धेति । यो रविर्नवानां ग्रहाणां मध्ये खलु निश्चितं
मूर्द्धाभिषिक्तो राजा, खलूकानां लोकः सङ्घः तस्य रवेर्भया
दोष्टा समास्कन्दिता नितरां पराभूता चक्षुर्भा नक्षत्रका-
न्तिर्यस्मिन् तत्तथा स्फुटं उपलब्धानि अन्यजनेन दृष्टानि घटा-
दिस्वरूपाणि यस्मिंस्तद्दृशमपि दिवा कर्माभूतं दिनमन्धकार-
मेवावलोकत, अपश्यत् दिने तस्य दर्शनाशक्तेः दिनमन्धकार-
रूपत्वेनैव मेन इत्यर्थः । तथा व्यक्तं लब्धानि घटादिरूपाणि
यत्र तादृशमन्धकारमेवालोकमपश्यदर्शनसहकारिप्रकाशरूप-
त्वेनैव मेने, अर्धाद्रात्रावित्यर्थः । अन्धकारं स्फुटलब्धरूपमित्या-
हृत्या योज्यं तेन तामसा विपरीतदृश एव भवन्तीति व्यज्यते ।
एवंविधमन्धकारञ्च स्फुटमतिप्रसिद्धं शुक्लभास्वरात्मकं लभं रूपं
येन तादृशमालोकमेवापश्यत् । कणरूपमपि तमः शुक्लभास्व-
रालोकत्वेनापश्यदिति विरुद्धमित्यर्थः । अथ च यो ग्रहराजः
सूर्यः, आक्रान्तनक्षत्रलक्ष्मीकान्तद्भासे सूर्यदीप्तिमेवायमुलूक-
लोको दिवा दिनेऽन्धकारमपश्यत्, रात्रौ चान्धकारमालोकम-
पश्यत्, दिने सूर्यालोक एव तमो रात्रौ च तम एव सूर्यालोक
इति ददर्शेत्यर्थः । कीदृशीं तद्भासं कीदृगन्धकारं स्फुटमुपलब्धा-
नि घटादिरूपाणि यस्यामन्यजनेन तादृशीं स्फुटं सञ्जातस्वरूप-
लाभयेत्यन्धकारस्य नपुंसकलान्नपुंसकैकशेषैकवद्भावेन वा व्या-

दिवाऽन्धकारं स्फुटलब्धरूप-
मालोकतालोकमुलूकलोकः ॥ ३८ ॥
दिने मम द्वेपिणि कीदृगेपां
प्रचार इत्याकलनाय चारीः ।

ख्येयं सूर्यदीप्याऽपमास्कन्दिताऽपराभूता नक्षत्रक्षत्रीर्यत्र तं,
अन्धकारविशेषणं वा । रात्रौ सूर्यदीपेरभावादतिरस्कृतनक्ष-
त्रशोभमित्यर्थः । सूर्यदीपेरेव समास्कन्दनसामर्थ्यात् तमसैव
रात्रौ यत्तिरस्करणं तेनैव नक्षत्रशोभा यस्मिन्निति वा,
इत्यादिव्याख्यानानि ज्ञातव्यानि । लक्ष्मीमिति पाठे नदीत्वे-
ऽपि समासान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावः । मूर्द्धाभिपिक्तो रा-
जन्यः, अन्धकारोऽस्त्रियाच्चेत्यमरः ॥ ३८ ॥

दिन इति । अन्धकार इत्याकलनाय सामर्थ्येन ज्ञानार्थं
प्रतिवस्तुलगाः पदार्थमात्रमन्बद्धाः प्रतिच्छाया एव चारीः
गूढार्थवेदिकाधारनारीर्विधाय चारपदं ताभ्यो दत्त्वा दिनं
प्रति सम्प्रेष्य समागतास्ताः तत्रत्यवृत्तान्तं प्रष्टुमिव पुनः प्रावे-
शयत्, निजनैक्यमित्यर्थात् । इति किं । ममान्धकारस्य द्वेपिणि
मामसदृशाने दिने विषये एषां वस्तुनां कीदृक् प्रचारो वि-
हरणं खेदादिव्यवहारयेति । दिवा प्रतिपदार्थमन्बद्धाः छाया
एव रात्रौ समागत्य मिलिता निजस्वामिनमन्धकारं प्रावि-
शन् । रात्रौ हि प्रकाशाभावे छायां अन्धकारेण सहैकीभवतीति
तत्समन्धादेव महानन्धकारः प्रतीयत इति भावः । एतेन

छाया विधाय प्रतिवस्तुलगाः
 प्रावेशयत् प्रष्टुमिवान्धकारः ॥ ३९ ॥
 ध्वान्तस्य तेन क्रियमाणयेत्थं
 द्विषः शशी वर्णनयाऽय रूढः ।
 उद्यन्नुपास्योकि जपारुणश्री-
 नराधिपेनानुनयेच्छयेव ॥ ४० ॥

प्रतिच्छायाऽपि तम एवेति वर्णितं । अन्योऽपि राज्ञो लोकस्त्रि-
 तं ज्ञातुकामः स्त्रीणां सर्व्वच प्रवेशुं शक्यत्वात् चारनारीः
 सम्प्रेष्य तच्चत्यवृत्तान्तं विचार्य्य समागतास्ताः प्रष्टुमात्मसविधं
 प्रवेशयति । छाया एव चारीः प्रतिवस्तुलगा विधायेति वा ।
 चारपदं दत्ता यद्दिनं प्रत्येव प्रेषयामास, अत एव ताः दिने
 प्रतिवस्तुलगा दृश्यन्त इति वा । चारी पुंयोगान्ङोप् ॥ ३९ ॥

इदानीं चन्द्रोदयं वर्षयितुमुपक्रमते । ध्वान्तस्येति । तम
 नराधिपेन नस्नेनेत्थं क्रियमाणया द्विषः शत्रुभूतस्य ध्वान्तस्य
 वर्णनया रूढः क्रुद्ध इव जपाकुसुमवदरुणा शीर्य्यस्य स उदयन्
 उदयं प्राप्नुवन् शशी तेनैव राज्ञा अथानन्तरं अनुनयेच्छयेव
 प्रसादनवाञ्छयेवोपास्योकि शोकैस्तुमारम्भि । अन्योऽपि वैरि-
 वर्णनया रूढः सन् अरुणो भवति, तत्परिहारार्थमुदितः सन्
 वर्षकेन प्रसादनार्थं स्तूयत इति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । इव शब्द-
 स्तोभयच योजना वा । उपास्योकि सत्येति (पा० ३।१।२५)
 णिजन्मात् कर्मणि चिप् ॥ ४० ॥

पश्यावृतोऽप्येष निमेषमद्रे-
रधित्यकाभूमितिरस्करिण्या ।
प्रवर्षति प्रेयसि चन्द्रिकाभि-
श्चकोरचञ्चुलुकान् प्रतीन्दुः ॥ ४१ ॥
ध्वान्ते द्रुमान्तानभिसारिकाम्बुं
ग्रहस्व सङ्केतनिकेतमाप्ताः ।

पश्येति । हे प्रेयसि प्राणप्रिये एष इन्दुश्चन्द्रिकाभिश्चको-
राणां चन्द्रिकास्त्वददृतपायिनां पविणां चञ्चू एव चुलुकास्तान्
प्रति पूरयित्वा प्रकर्षेण वर्षति सुधामित्यर्थात् । यावता चकोर-
चञ्चूपूरणं भवति तावत्प्रमाणं वर्षतीत्यर्थः । त्वं पश्य । किम्भूतः ।
अद्रेरदयाचलस्याधित्यकाभूम्योर्ध्वशिखरेणैव तिरस्करिण्या ज-
वनिकया निमेषलक्षणमत्यल्पकालमावृतोऽपि सन् सम्पूर्णानुदि-
तोऽपि प्रथमचन्द्रिकाभिरेव चकोराणामानन्दं करोति किं
पुनरुदितः सन्निति भावः । अन्योऽप्युपकारी दूरस्थोऽप्युदये-
न्मुखोऽन्येषामुपकरोति ॥ ४१ ॥

ध्वान्त इति । हे प्रिये त्वं चन्द्रेदयात् पूर्वं ध्वान्ते सति द्रु-
मान्तान्, तदनिकटदेशानेव वृत्ताधोभागानेव सम्भोगार्थं कामु-
कदन्तमङ्केतनिकेतं प्राप्ताः ता अभिसारिकाः स्त्रैरिणोः ग्रहस्व
सम्भावय । तथा इदानीं चन्द्रेदये सति वृत्ताधोभागवर्त्तिच्छा-
याच्छलादुज्ज्वलतं पूर्वधृतं तमोऽनुकूलं चेलं वक्ष्ये याभिस्तादृ-
शोः मतोः सवर्षताज्ज्योत्स्नानुकूलैश्चन्द्रिकानुगुणैर्धवलतरैर्दुःकू-

काथाक्कलादुज्जितनीलचेला
ज्योत्स्नानुकूलैश्चलिता दुकूलैः ॥ ४२ ॥
त्वदास्यलक्ष्मीमुकुरं चकोरैः
स्वकौमुदीमादयमानमिन्दुः ।

लैरुपलक्षिताः सतीचलिताः सम्भोगं कृत्वा स्मरुषं प्रति पुनः
परावृत्तास्त्वं सम्भावय । तमसि सत्येव केनापि न ज्ञातव्यमिति
बुद्ध्या नीलं वस्तु परिधाय सङ्केतस्थानमागताः, चन्द्रोदये पुन-
र्गोक्षवस्त्रपरिधाने पूर्ववद्गीत्या तत् तत्रैव विधाय श्वेतं दुकूलं
सवर्णत्वात् परिधाय केनापि न ज्ञाताः । नीलचोला इति
पाठे, चोलाः कूर्यामः ॥ ४२ ॥

तदिति । हे रम्भातरुपीवरोह रम्भातरुवदतिपीवरौ ऊरु
यस्यास्तत्सम्बुद्धिः त्वं निशायामिन्दीवरं नीलोत्पलं तदच्चाहभा
यस्यास्तथा दृष्ट्वा ऊरु सादरमिन्दुं पिव विलोकय । किम्भूतं ।
तवास्यलक्ष्म्याः मुखशोभाया अवलोकनार्थं मुकुरं दर्पणमिव ।
तथा चकोरैः प्रयोज्यैः स्वकौमुदीमादयमानं निजकौमुदीं च-
कोरान् पाययमानं । उदिते चन्द्रे चकोराः सानन्दा जाताः
नीलोत्पलानि च विकसितानिति भावः । एतेनैन्दोः परीपका-
रित्वं सूचितं । विकसितेन्दीवरतुल्यया दृष्ट्वा पिवेत्यनेन च-
न्द्रोदये हीन्दीवरं विकसति त्वं चैवम्भूतया दृष्ट्वा यदा चन्द्रम-
यनोफयिष्यसि तदा जनस्त्वहं चन्द्रावलोकनविकसितमिन्दी-
वरमेवैतदिति ज्ञास्यतीति सूचितं । दिवासङ्कोचादसादृश-

दृशा निशेन्दीवरचारुभासा
 पिवोरु रम्भातरुपीवरोरु ॥ ४३ ॥
 असंशयं सागरभागुदस्थात्
 पृथ्वीधरादेव मयः पुराऽयं ।
 अमुष्य यस्मादधुनाऽपि सिन्धौ
 स्थितस्य शैलादुदयं प्रतीमः ॥ ४४ ॥

मिति । इन्दीवरस्य विकसितत्वद्योतनार्थं निशापदं । चकोरैः
 गतिबुद्धीति (पा० १।४।५२) कर्मत्वप्राप्तावपि, आदिखाद्योर्न
 (पा० १।४।५२वा० २) इति प्रतिषेधात् कर्त्तरि बतौघा । आद-
 यमानं निगरणार्थत्वात् परस्मैपदप्राप्तावपि अदेः प्रतिषेधो व-
 क्तव्यः (पा० १।३।८७वा० १) इति निषेधात्, णिचञ्चेति (पा०
 १।३।७४) तङ् ॥ ४३ ॥

असंशयमिति । पुरा पूर्वं सागरभाक् समुद्रगर्भस्योऽयं चन्द्रः
 मयो दृण्डभृतात् पृथ्वीधरात् पर्वतान्मन्दराद्रेरेव हेतोरुद-
 स्थादुत्पन्न इत्यसंशयं निश्चितं पुराणादौ यदेवं श्रूयते तत्
 सत्यमित्यर्थः । पुरा उदस्थात् प्रथमसम्भवावसरे तस्मादेव समु-
 त्थित इति वा । तत्र हेतुमाह, यस्माद्धेतोरधुनाऽपि सम्भवा-
 न्तरावसरेऽपि सिन्धौ स्थितस्य सागरगर्भम्वस्थाप्यमुख्य चन्द्रस्य
 शैलादुदयाचलादेवादयमुत्पत्तिं प्रतीमो जानीमः । प्रत्यहं
 सागरस्यस्थाप्यस्याचलोत्पत्तिशीलत्वरूपलिङ्गदर्शनात्, समुद्रम-

ततस्तदीयाधर्यावयोगा-
दुदेति विम्बारुणविम्ब एषः ॥ ४६ ॥
विलोमिताङ्गोत्किरणादुरुद्ध-
दृगादिना दृग्श्रविलोचनादि ।

द्वेतोः विम्बवत् पक्वविम्बोफलवदरुणं विम्बं मण्डलं यस्य तादृशं
उदेति । अन्योऽपि समानः सखसविधमागतः सन् सख्या
प्रीत्या चुम्ब्यते । मुखैरिति षड्वचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव
चुम्बनाद्वलयावकयोगात् सकलस्यापि चन्द्रविम्बस्य रक्तत्वं युक्त-
मिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति । विधिः विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन
विम्बकेन कृत्वा षधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किं । किम्भू-
तेन । विलोमितः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रभया जितोऽङ्गः कल-
ङ्को येन एतादृशादुत्कृष्टादतितेजस्विनः किरणाद्भेतोर्दुरुद्धो
दुस्तर्क्यः दृगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य, अथ च विपरीतीकृतानाम-
ङ्गानां, नेत्रादिनिर्माणार्थं निष्पद्यतांश्चिह्नम्यानामानुत्किरणं
सदृष्टनं तस्माद्भेतोः, साचादलक्ष्यनेत्रकर्षणाद्विषयवयवेन,
आमनश्च साचादृश्या विलोचनादयो नामाकर्षाद्यवयवो यस्य
तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभायया ढसा
इत्याख्येन स्पर्शस्य सञ्चकेण निर्गमे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो
निष्पन्नतभागा विपरीता एवात्कीर्यन्ते तत्र च नेत्राद्यवयवा
दुर्जया भवन्ति, भवन्निर्मितमुखादौ च दृग्भा भवन्ति तस्मादेवं

निजानुजेनातिथितामुपेतः
 प्राचीपतेर्वाचनवारणेन ।
 सिन्दूरसान्द्रे किमकारि मूर्द्ध्नि
 तेनारूणश्रीरयमुज्जिहीते ॥ ४५ ॥
 यत् प्रीतिमद्भिर्वदनैः स्वसाम्या-
 दचुम्बि नाकाधिपनायिकानां ।

यने प्रथमसम्भवावसरेऽप्ययमचलादेवोत्पन्न इति निश्चिनुम
 इत्यर्थः । उदयाचलशिखरं चन्द्रेऽतिक्रामतीति भावः ॥ ४४ ॥

निजेति । निजानुजेन एकस्मात् सिन्धो इत्यन्ततया अस्मा-
 चन्द्रात् पञ्चाज्जातेन कनी ॥ ४५ ॥ प्राचीपतेरिन्द्रस्य वाचन-
 वारणेन प्राच्यां स्थितेनैव प्रीतिवरेणातिथितामुपेतः प्राप्तः प्राच्या-
 मुदितत्वात् तत्सविधं प्राप्तः सन्नयं चन्द्रेऽयजत्वात् सिन्दूरेण सान्द्रे
 मूर्द्ध्नि अकारि हतः किं । गौरवान्नमस्कारपूर्व्यं शिरस्सारोपितः
 किमित्यर्थः । तेन सान्द्रमिन्दूरशिरःस्थापनेन हेतुना लग्नमि-
 न्दूरवशादयमरूणश्रीरारक्तशोभ उज्जिहीते, उदयते । उज्जि-
 हीते किमिति वा । उदयंश्चन्द्रः सिन्दूररक्तो दृश्यत इत्यर्थः
 ॥ ४५ ॥

यदिति । वृत्तलादिगुणयोगेन स्वसाम्यात् प्रीतिमद्भिः
 नाकाधिपस्येन्द्रस्य नायिकानां वदनैर्यस्मात् स्वसविधमागत एष
 चन्द्रेऽप्युष्मि तस्माद्धेतोस्तस्माच्चुम्बनाद्वा तदीयानां देवेन्द्रना-
 यिकानामधरेषु न्यस्तो यावोऽलम्बकस्तस्य योगात् सम्बन्धा-

ततस्तदीयाधरयावयोगा-
दुदेति विम्बारुणविम्ब एषः ॥ ४६ ॥
विलोमिताङ्गेत्किरणाद्गुरुह-
दगादिना दृश्यविलोचनादि ।

द्वेतोः विम्बवत् पक्वविम्बीफलवदरूपं विम्बं मण्डलं यस्य तादृश
उदेति । अन्योऽपि समानः सस्त्रसविधमागतः सन् सख्या
प्रोत्था चुम्ब्यते । मुखैरिति वज्रवचनेन तत्र प्रदेशे युगपदेव
चुम्बनाद्वज्रलयावकयोगात् सकलस्यापि चन्द्रविम्बस्य रक्तत्वं युक्त-
मिति सूचितम् ॥ ४६ ॥

विलोमितेति । विधिः विधुना चन्द्रेणैव काञ्चनस्य सञ्चकेन
विम्बकेन कृत्वा वधूनामतिरमणीयमाननं विधत्ते किं । किन्भू-
तेन । विलोमितः पराङ्मुखः कृतः स्वप्रभया जितोऽङ्गः कल-
ङ्को येन एतादृशादुत्थष्टादतितेजस्विनः किरणाद्भेतोर्दुर्गुहो
दुस्तर्क्यः दृगादिर्नेत्राद्यवयवो यस्य, अथ च विपरीतीकृतानाम-
ङ्गानां नेत्रादिनिर्माणार्थं निष्पन्नतांश्चिह्नस्थानानामुत्किरणं
सङ्गृह्य तस्माद्भेतोः, साक्षादलक्ष्यनेत्रकर्षणासिकाद्यवयवेन,
आननञ्च साक्षाद्दृष्ट्या विलोचनादयो नासाकर्षाद्यवयवा यस्य
तादृशं, तस्मिन् ब्रह्मा स्त्रीमुखं चन्द्ररूपेण महाराष्ट्रभाषया दृष्ट्वा
इत्याख्येन स्वर्णस्य सञ्चकेण निर्माणे, सञ्चके हि निष्पाद्यस्य वस्तुनो
निष्पन्नतभागा विपरीता एवात्कीर्यन्ते तत्र च नेत्राद्यवयवा
दुर्ज्ञेया भवन्ति, भवन्निर्मितमुखादौ च दृष्ट्या भवन्ति तस्मादेवं

विधिर्विधत्ते विधुना बधूना
 किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥
 अनेन वेधा विपरीतरूप-
 विनिर्मिताङ्गोत्किरणान्नकेन ।
 त्वदाननं दृश्यद्गदाद्यलक्ष्य-
 दृगादिनैवाकृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥
 अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसी-
 द्यदम्बरं पीतमिदं रजन्त्या ।

तर्क इत्यर्थः । उदितभाचक्षुर्दोऽल्पतमसुवर्षसञ्चकवद्भक्तो दृश्यत
 इति भावः । उत्तमं सुवर्षं रक्तवर्षं भवति । आचनमिति
 जात्यैकवचनं ॥ ४७ ॥

अनेनेति । वेधा विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्त-
 विधमङ्गोत्किरणं यत्र तादृशमङ्गं यस्य तेन तथाऽलक्ष्यदृगा-
 दिना अनेन चन्द्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरमथच प्रत्यक्षदर्श-
 नयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमकृत त्वदाननमेव, एतं,
 नत्वन्याननमिति वा, अयमेवाच लोके विशेषः । अयं श्लोकः
 छेपकः ॥ ४८ ॥

अस्या इति । हे भैमि अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य, दिशः
 यदम्बरं गगनं वस्तुञ्च पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्त्या रात्र्या
 चरित्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्षं वा आसीत् तेन
 गगनेन वृक्षेण वा अधुना चन्द्रोदये चन्द्रांशूनां चूर्णैः स्रक्ष्य-

चन्द्रांशुचूर्णम्यतिचुम्बितेन
तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥
तानीव गत्वा पितृलोकमेन-
मरञ्जयन् यानि स जामदग्न्यः ।
क्वित्वा शिरोऽस्त्राणि सहस्रवाहो-
र्विस्त्राणि विस्त्राणितवान् पितृभ्यः ॥ ५० ॥

सूक्ष्मतेजोलेपैः कर्तृभिर्यतिचुम्बितेनातितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रां-
शुवच्चुम्बतरेण चूर्णेन ताम्बूलसाधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नून-
मलोहितायि, आरक्तोद्भूतं । यत् तमसा पूर्वं नीलमभूत् तदेवे-
दानीमुद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः । चरिद्रव्या
पोतवर्षे वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति । देवेन्द्रजियाश्च वस्त्रा-
णि नानावर्णयुक्तानि । चन्द्रांशव एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि
लोहितादिडाड्भ्य इति (पा० ३।१।१२३) कथयन्ताङ्गावे चिष्णुः ॥ ४९ ॥

तानीति । सोऽतिवीरो जामदग्न्यः सहस्रवाहोः शिर-
क्वित्वाऽ विस्त्राणि आमगन्धीनि यान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यः
जामदग्न्यादिभ्यो विस्त्राणितवान् दत्तवान्, यै रक्तैः प्रतिज्ञातं
पितृतर्पणं कृतवान्, तान्येव रक्तानि मन्त्रबलात् पितृलोकं
गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेनं चन्द्रमरञ्जयन्, रक्तं चक्रुरिव ।
“चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति
भावः । परशुरामः सहस्रार्जुनं हत्वा नदीयै रक्तैः पितृतर्पणं
कृतवान्तीतिहासः । विष्णुं स्थादामगन्धिं यदित्यमरः ॥ ५० ॥

विधिर्विधत्ते विधुना बधूना
 किमाननं काञ्चनसञ्चकेन ॥ ४७ ॥
 अनेन वेधा विपरीतरूप-
 विनिर्मिताङ्कोत्किरणाङ्गकेन ।
 त्वदाननं दृग्दृगाद्यलक्ष्य-
 दृगादिनैवाहृत सञ्चकेन ॥ ४८ ॥
 अस्याः सुराधीशदिशः पुराऽऽसी-
 द्यदम्बरं पीतमिदं रजन्या ।

तर्क्य इत्यर्थः । उदितमात्रस्यन्द्रेऽल्पतमसुवर्णसञ्चकवद्भक्तो दृश्यत
 इति भावः । उत्तमं सुवर्णं रत्नवर्णं भवति । आननमिति
 जातीयकवचनं ॥ ४७ ॥

अनेनेति । वेधा विपरीतरूपं यथा तथा विनिर्मितमुक्त-
 विधमङ्कोत्किरणं यत्र तादृशमङ्गं यस्य तेन तथाऽलक्ष्यदृगा-
 दिना अनेन चन्द्रेणैव सञ्चकेन दृश्यं सुन्दरमथच प्रत्यक्षदर्श-
 नयोग्यं दृगादि यस्य तादृशं त्वदाननमहृत त्वदाननमेव, हृतं,
 नलन्याननमिति वा, अयमेवात्र लोके विशेषः । अयं श्लोकः
 छेपकः ॥ ४८ ॥

अस्या इति । हे भैमि अस्याः सुराधीशस्येन्द्रस्य दिशः
 यदम्बरं गगनं वक्ष्यन् पुरा चन्द्रोदयात् पूर्वं रजन्या रात्र्या
 चरिद्रया च पीतं तमोव्याप्तत्वाददृश्यं पीतवर्णं वा आसीत् तेन
 गगनेन वृक्षेण वा अधुना चन्द्रोदये चन्द्राङ्गनां चूर्णैः, अक्षय-

चन्द्रांश्चूर्णयतिचुम्बितेन
तेनाधुना नूनमलोहितायि ॥ ४९ ॥
तानीव गत्वा पितृलोकमेन-
मरञ्जयन् यानि स जामदग्न्यः ।
क्वित्वा शिरोऽस्त्राणि सहस्रवाहो-
र्विस्त्राणि विव्याणितवान् पितृभ्यः ॥ ५० ॥

सूक्ष्मतेजोलेयैः कर्तृभिर्यतिचुम्बितेनातितरां स्पृष्टेन सता चन्द्रां-
श्ववच्छुभ्रतरेण चूर्णेन तान्मूलसाधनचूर्णद्रव्येण स्पृष्टेन सता नून-
मलोहितायि, आरक्तीभूतं । यत् तमसा पूर्वं नीलमभूत् तदेवे-
दानीमुद्यच्चन्द्रलोहितकरसंस्पर्शाद्रक्तं जातमित्यर्थः । हरिद्रया
पीतवर्णं वस्त्रं चूर्णेन युक्तं सद् रक्तं भवति । देवेन्द्रस्त्रियाश्च वस्त्रा-
णि नानावर्णयुक्तानि । चन्द्रांश्च एव चूर्णमिति वा । अलोहितायि
लोहितादिडाज्ज्भ इति (पा० ३।१।२३) कथयन्ताद्भावे चिण् ॥ ४९ ॥

तानीति । सोऽतिवीरो जामदग्न्यः सहस्रवाहोः शिर-
न्क्वित्वा विस्त्राणि आमगन्धीनि धान्यस्त्राणि रक्तानि पितृभ्यः
जमदग्न्यादिभ्यो विव्याणितवान् दत्तवान्, यै रक्तैः प्रतिज्ञातं
पितृतर्पणं कृतवान्, तान्येव रक्तानि मन्त्रवलात् पितृलोकं
गत्वा प्राप्य पितृलोकाधीशमेनं चन्द्रमरञ्जयन्, रक्तं चक्रुरिव ।
“चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । चन्द्रो रक्तवर्णो दृश्यत इति
भावः । परशुरामः सहस्रार्जुनं हत्वा तदीयै रक्तैः पितृतर्पणं
कृतवान्तीतिहासः । विस्त्रं स्वादामगन्धिं यदित्यमरः ॥ ५० ॥

अकर्णनासस्त्वपते मुखं ते
 पश्यन् सीतास्यमिवाभिरामं ।
 रक्तोखवर्षो वत लक्ष्मणाभि-
 भूतः शशी स्तूर्पनखामुखाभः ॥ ५१ ॥
 आदत्त दीप्रं भणिमम्बरस्य
 दत्त्वा यदसौ खलु सायधूर्त्तः ।

अकर्षेति । हे प्रिये शशी सीतास्यमिवाभिरामं कर्णादिकृत-
 शोभनं ते मुखं पश्यन् न चपते लज्जते, वत चित्रं । किम्भूतः । न
 विद्यते कर्णनास स्वभावादेव यस्य सः । तथा रक्ता आरक्ता उक्ताः
 किरणास्तद्वर्षणीलः रक्तः शोणश्चासौ किरणवर्षी च तादृशो
 वा । तथा लक्ष्मणा कलङ्केन अभिभूत आक्रान्तमथोऽत एव
 स्तूर्पनखाया रावणभगिन्या मुखवदाभा यस्य सः, तददनतुल्यः,
 एषु लज्जाकारणेषु सत्स्वपि न लज्जते तच्चित्रमित्यर्थः । तन्मुख
 पश्यन्पुदयत्येव स्वप्नकाशयति च तस्मादेव न लज्जते इत्यपि
 चित्रमेव । स्तूर्पनखामुखमपि लक्ष्मणेन पराभूतं द्वित्रकर्णना-
 सत्वात् रुधिरवर्षं सत् राममभिलक्ष्योक्त्य वर्त्तमानमत एवा-
 तिभयरहितश्च सीतामुखं पश्यदपि न लज्जते तदनन्तरमपि
 प्रौढिवादप्रदर्शनात् । अभिशब्दस्यावृत्तिः कार्या । लक्ष्मणन्दो-
 नान्तः, पक्षेऽकारान्तः ॥ ५१ ॥

आदत्तेति । हे भैमि सायङ्कालरूपो धूर्त्तः यत् रज्यन्
 उदयकाक्षे रक्तीभवन्तुं पारयुतिथ्यन् एव स्रपवशाद्भज्यत् कूट-

रज्यत्तुपारद्युतिकूटचेम
तत् पाण्डु जातं रजतं क्षणेन ॥ ५२ ॥
वालेन नक्तं समयेन मुक्तं
रौप्यं लसद्भिस्त्वमिवेन्दुवित्त्वं ।

हेम छत्रिणं सुवर्णमसौ गगनाय मूल्यरूपेण दत्त्वा दीपं प्रकाश-
मानमम्बरस्य मणिं सूर्यमादत्त जयाह तदलीकं हेम क्षणमा-
त्रेण पाण्डु शुभ्रं रजतं खलु रूप्यमिव जातं । धूर्त्वा हि रूप्यं
लेपादिभिरुपलिप्तं सुवर्णोक्त्य ददाति, वस्त्रान्तरस्यमपि प्रस-
रद्दीप्तिकं रक्तञ्च गृह्णाति । उपयानन्तरमतिक्रान्तकियत्काल-
त्वाद्भक्तिमानं परित्यज्य चन्द्रो रूप्यवद्भवसो जात इति भावः ।
घञन्तोऽत्र सायशब्दः सायंशब्दसमर्थनार्थः ॥ ५२ ॥

वालेनेति । हे प्रिये रौप्यं रजतं रजतमयं लसद् विलसमानं
डिम्बं बालक्रीडासाधनं भ्रमरकमिवेन्दुवित्त्वं कर्तुं भूमिक्रमा-
द्वमणपरिपास्याऽयं च ऊर्द्धदेशगमनक्रमणेन उज्ज्वलता त्यक्ता
या पट्टसूत्रस्य नेत्रं दारकं तत्त्वता आदृष्टिर्वेष्टनं तद्रूपं, अथ
च पट्टसूत्रजालिकावचन्द्रावरणं येन तं शोषिमानं रक्तिमानं
मुञ्चति । किम्भूतमुभयं । नक्तसमयरूपेण वालेनाय च वालेन
प्रदोषरूपेण रात्रिसमयेन मुक्तं आमणार्थं करात् कृतमोचनं,
अथ च उद्गीर्णं जनितोदयं । शिशुक्रीडासाधनं हि भ्रमरकं का-
ष्ठमयं भवति । ईदृशराणां च डिम्बं समृद्धतिशयाद्राजतं पट्ट-
सूत्रवलितदारकसंसनात् तत्सम्बन्धजातं रक्तिमानं मुञ्चति ।

भ्रमिक्रमादुज्जितपट्टसूत्र-

नेचावृत्तिं मुञ्चति शोणिमानं ॥ ५३ ॥

ताराक्षरैर्यामसिते कटिन्या

निशाऽलिखद् व्योम्नि तमःप्रशस्तिं । .

तथेदं चन्द्रबिम्बमपीत्यर्थः । इदानीं चन्द्रे धवलौ जात इति भावः । नेचावृत्तेरिति पाठे भ्रमिक्रमाद्धेतोः खिन्ना पट्टसूत्र-
नेचावृत्तिर्यत्र तादृशात् भ्रमिक्रमाद्धेतोरिति वा । द्विम्बं ल-
डिम्बमिति वा गौडदेशभाषाया भ्रमरकस्य सञ्ज्ञा । मक्षराद्व-
भाषायां कान्यकुलभाषायाच्च भ्रमरा इति सञ्ज्ञा । रौप्यं
सम्बन्धे विकारे वा अण् । नेत्रं मन्यगुणे वस्तु इत्यभिधाना-
न्नेत्रशब्दे यद्यपि मन्यवेष्टनगुणे मुख्यस्तथाऽप्यत्र गुणमात्रपर
इति ज्ञेयं ॥ ५३ ॥

. तारेति । निशाऽसिते श्यामे व्योम्नि गगन एव कञ्जला-
दिलिप्तश्यामखण्डिकायां कटिन्याः शुभ्रधातुविशेषस्य सन्धि-
भिस्ताराक्षरैः शुभ्रैरक्षरैरिव नक्षत्ररूपैरक्षरैः कृत्वा यं तमः-
प्रशस्तिं तमेवर्षनश्लोकादिलिपिमलिखत्, ताराक्षरैः उपल-
ब्धतां तमःप्रशस्तिं रात्रिः कटिन्याऽलिखदिति वा, तां लिपिं
विष्णुष्य प्रौञ्चयान्पयतः परिमेयताराक्षर कुर्वन्तो हिमांशोर-
क्षणेऽपि करे किरणेऽयं च पाणौ पाण्डुरिमा जातः । प्रहृष्ट-
किरणे हि चन्द्रे नक्षत्राणामन्यता भवतीति खटिकालिखि-
तापराणि मार्जयतयारक्तोऽपि करः खटिकासङ्गादुवक्षो

विलुप्य तामल्पयतोऽरुणेऽपि
जातः करे पाण्डुरिमा हिमांशोः ॥ ५४ ॥
सितो यदाऽत्रैव तदाऽन्यदेशे
चक्रास्ति रज्यच्छविरुज्जिह्वानः ।
तदित्यमेतस्य निधेः कलानां
को वेद वा रागविरागतत्वं ॥ ५५ ॥

भवतीति । तमसि नक्षत्राणि बह्वन्यज्वलतराणि च दृष्टानि,
चन्द्रे त्वदितेऽल्पाणि निःप्रभाणि च जातानि, चन्द्रस्य धवलो
जात इति भावः ॥ ५४ ॥

सित इति । एष चन्द्रो यदा यस्मिन् कालेऽत्र देशे सितो
धवलश्चक्रास्ति तदा तस्मिन्नेव कालेऽन्यदेशे रज्यच्छवो रक्त-
कान्तिरुज्जिह्वानः उदयन् शोभते । एवमत्रोदयन् रक्तोऽन्यत्र
च श्वेत इत्यपि सामर्थ्यात् लभ्यं, एतद्देशस्थं प्रति इदानीं सितो
दृश्यते दीपान्तरस्थं प्रति त्वदयन्निदानोमेव दृश्यते यस्मात्
तस्मात् कलानां निधेः पूर्णस्य चन्द्रस्य रागविरागयोर्लोहितत्वा-
लोहितत्वयोस्तत्त्वं याद्याव्यमित्यममुनोक्तप्रकारेण को वा वेद,
अपि तु कोऽपि निश्चेतुं न शक्नोतीत्यर्थः । उदयास्तमययोर-
नात्त्विकत्वाद्भवहितस्य यत्र यदा प्रथमदर्शनं तदा तत्रोदय
इति दूरस्थस्य रक्तत्वप्रत्ययः क्रमसामीप्यात् तु धावत्यप्रत्यय इति
तत्त्वं । अन्यस्यापि चतुःषष्टिकलाभिज्ञस्यानुरागाननुरागयोर्धा-
याव्यं कुचानुरक्तः कुच वा नेति कोऽपि न जानाति ॥ ५५ ॥

काशीरजैरग्निभिरोपसन्ध्यै-
 मृष्टं धृतध्वान्तकुरङ्गनाभि ।
 चन्द्रांशुना चन्दनचारुणाऽङ्गं
 क्रमात् समालम्भि दिगङ्गनाभिः ॥ ५६ ॥
 विधिक्षुपारतुर्दिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं विनिर्माति तदन्तभिन्नैः ।

काशीरजैरिति । दिग्भिरेवाङ्गनाभिः सन्ध्यायाः समीपं
 उपसन्ध्यं तत्र जातैरक्षयैः रग्निभिरेव काशीरजैः कुङ्कुमैः कृत्वा
 मृष्टं पूर्वं कृतोदत्तनं ततः सन्ध्यायामपगतायां धृता ध्वान्त-
 रूपा मृगनाभिः कस्तूरी येन तादृशमङ्गं, क्रमात् कस्तूरीलेप-
 नानन्तरं चन्द्रांशुनैव चन्दनेषु मध्ये चारुणोत्तमेन चन्दनेन
 कृत्वा समालम्भि, अलेपि । अन्या अपि अङ्गनाः कुङ्कुमादिक-
 मेणाङ्गमनुलिम्पन्ति, चन्दनधवलैश्चन्द्रकरैः सर्व्वा अपि दिशो
 वितमस्काः कृता इति भावः । औपसन्ध्यैः समीपेऽव्यथोभा-
 वाद्भवार्थेऽण् । ५६ ॥

विधिरिति । विधिः क्षुपारतः शिशिरर्त्तौर्दिनानि कर्त्तुं
 कर्त्तुं कृत्वा तेषां दिनानामन्तभिन्नैः मध्यसमन्धिभिः सारभूतैः
 शकलैः शुभ्रैः खण्डैः कृत्वा ज्योत्स्नीनिंशा विनिर्माति न चेदेवं
 नाङ्गोक्रियते यदि तदेमाद्यन्द्रिकायुक्ता राचयः तत्प्रतिमाः तै-
 र्दिनैस्तथाः शीतक्षत्वप्रकाशत्वाभ्यां तत्सदृशः कथं । तानि च
 दिनानि वामनानि न्यूनपरिमाणानि न्यूनशीलत्वादिगुणानि

ज्योत्स्नीर्न चेत् तत्प्रतिमा इमा वा
कथं कथं तानि च वामनानि ॥ ५७ ॥
इत्युक्तिशेषे स बधूं वभाषे
सृक्तिश्रुतासक्तिनिवद्धमौना ।

कथं वा, अपि तु दिनवामनताराविदीर्घताऽन्यथानुपपत्तेः शि-
शिरतोर्दिनापेक्षया च ज्योत्स्नीनामतितमां शीतत्वप्रकाशवत्वानु-
पपत्तेश्च । शिशिरर्तुदिनानि द्वित्वैव तत्सारभूतैश्च शकलैश्च-
न्द्रिकाश्विता रात्रयो ब्रह्मणा वर्द्धिता इत्यर्थः । चन्द्रचन्द्रिकया
रात्रिः शीतला धवलतरा च हतेति भावः । कर्त्तुं कर्त्तुं हती
हेदन इत्यस्मादाभीक्ष्णे नमुल् द्विवचनश्च । ज्योत्स्नी ज्योत्स्नाय-
स्यामस्यीत्यर्थे ज्योत्स्नातमिषेति (पा० ५।२।११४) साधुहतात्
ज्योत्स्नाशब्दादण्प्रकरणे ज्योत्स्नादिभ्यः उपसङ्ख्यानमित्यर्थे अणि
(पा० ५।२।१०३।वा० १) ङीप् ॥ ५७ ॥

इतीति । स नलः इत्युक्तिशेषे एव चन्द्रवर्णनावसाने सूक्ती-
नां प्रसादादिगुणयुक्तानां शोभनवचनानां श्रुते अवशे विषये
आसक्त्या रसातिशयात् तदेकतानतया बद्धं स्वीकृतं मौनं यथा
तां तूष्णीम्भावमास्थितां बधूं भैमीं प्रति इदं वभाषे । इति किं ।
हे प्रेयसि इन्द्रो विषये तवेयं मूकस्त्वैव मुद्रा वाङ्मिरोधरोतिः
का किंकारणिका, त्वमपि किमिति न चन्द्रवर्णयसीत्यर्थः ।
मौने स्वयमेव हेतुमुपेक्षते । मुखस्य चन्द्रवर्णवर्णनसाम्यस्याभ्य-
स्रया स्पर्द्धा तज्जन्यान्मदतोऽनुश्रयात् मनोदेषादिव स्वस्पर्द्धा-

मुखाभ्यक्षयानुशयादिवेन्दौ

केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥

शृङ्गारमृङ्गारसुधाकरेण

वर्णस्रजाऽनूपय कर्णकूपौ ।

त्वच्चारुवाणीरसवेणितीरे

तृणानुकारः खलु कोपकारः ॥ ५९ ॥

कारिणो हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात् त्वष्णीं
तिष्ठति नानुमोदते खयञ्च न तं वर्णयति, तथा तन्मुखस्रङ्गा-
करणे सञ्जातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च कि-
मिति प्रश्नः । नलसूक्तिश्रवणादरक्तं मौनं कोपादिवेत्युत्प्रे-
क्षितं ॥ ५८ ॥

शृङ्गारेति । हे प्रिये त्वं शृङ्गारसम्बन्धी शृङ्गारः स्पर्शक-
लशः तद्रूपेण सुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्णस्रजा कृत्वा मम
कर्णकूपौ अनूपय जलपूर्णां कुक्षं, वर्णस्रजः सरसत्वात् कर्णकूपयो-
र्जलपूर्णत्वकरणं युक्तं । अथ च शृङ्गारसम्बन्धिसुवर्णकलशरूपस्य
भवन्मुखस्य सम्बन्धि यत्पीयूषतन्वाकरेण खनिभूतया सरसया
वर्णस्रजा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्मात् कोपकार इत्युविशेषः
तव चारुवाण्या वक्रोक्तादिरूपाया वाचः सम्बन्धिनः शृङ्गारा-
दयो रसास्त्रेषां वेणिः प्रवाहः तस्यास्तीरे समुद्यत् यत्तूष्णं तस्या-
नुकारः तत्सदृशः । अतिस्वादुरसोऽपीद्युविशेषो यदीयसरस-
वाणीतीत्यवगमननुकरोति न तु समो जातः, तां वाणीं आवयं

अत्रैव वाणीमधुना तवापि
 श्रोतुं समीचे मधुनः सनाभिं ।
 इति प्रियप्रेरितया तथाऽय
 प्रस्रोतुमारम्भि शश्विप्रशस्तिः ॥ ६० ॥
 पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः
 शङ्केऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।
 पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्
 सशोकांकोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

चन्द्रं वर्णयेति भावः । कोपकाराद्या इक्षुविशेषा इति क्षीर-
 स्नामी । अनूपय अनूपशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।
 वा० १) णिचि लोट् ॥ ५६ ॥

अत्रैवेति । प्रियेण इति प्रेरितया तथा भैम्या अयानन्तरं
 शश्विः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रस्रोतुमारम्भि, आरब्धा । इति
 किं । हे भैमि अहमत्रैव चन्द्रवर्णन एव विषये मधुनोऽनृतस्य
 सनाभिं जुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीचे, दृष्ट्वामीति
 ॥ ६० ॥

पूरमिति । हे प्रिय अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकवल-
 प्रवाहं वर्द्धयितुमेणाङ्गमणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि
 तस्माद् दृष्ट्वाति, तथा प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगात् सशोका-
 याः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि
 संकाशाद् दृष्ट्वातीत्यर्थं शङ्के मन्ये, इति भैमी प्रियप्रवदत् ।

मुखाभ्यस्रयानुशयादिवेन्दौ
 केयं तव प्रेयसि मूकमुद्रा ॥ ५८ ॥
 गृह्णारमृह्णारसुधाकरेण
 वर्षस्रजाऽनूपय कर्णकूपौ ।
 त्वञ्चारुवाणीरसवेणितीरे
 दृष्टानुकारः खलु कोपकारः ॥ ५९ ॥

कारिणो हि वर्णने अन्येन क्रियमाणे अन्योऽपि कोपात् दृष्टी-
 तिष्ठति नानुमोदते खयञ्च न तं वर्णयति, तथा तन्मुखस्रज्जा-
 करणे सञ्जातकोपादिवेन्दुं न वर्णयसि नानुमोदसे च कि-
 मिति प्रश्नः । नलसूक्तिवचनादरक्षत मौन कोपादिवेत्युपे-
 क्षित ॥ ५८ ॥

गृह्णारेति । हे प्रिये त्वं गृह्णारसमन्धी मृह्णारः स्खलक-
 लशः तद्रूपेण सुधाकरेण चन्द्रेण हेतुना वर्षस्रजा कृत्वा मम
 कर्णकूपौ अनूपय जलपूर्णां कुरु, वर्षस्रजः सरसलात् कर्णकूपयो-
 र्जलपूर्णतकरण युक्तं । अथ च गृह्णारसमन्धिसुवर्षकलशरूपस्य
 भवन्मुखस्य समन्धि यत्पीयूष तन्वाकरेण खनिभूतया सरसया
 वर्षस्रजा कर्णकूपावनूपय । खलु यस्मात् कोपकार इत्युच्यते
 तव चारुवाण्या वकोत्यादिरूपाया वाचः समन्धिनः गृह्णारा-
 दयो रमास्तेषां वेषिः प्रयासः तस्यास्तीरे समुद्यत् यत्तृणं तस्या-
 नुकारः तद्वद्वयः । अतिस्वादुरसोऽपीषुविज्ञेयो यदीयसरस-
 बाधोतीत्यणमनुकरोति न तु समो जातः, तां वाणीं श्रावय

अत्रैव वाणीमधुना तवापि
 श्रोतुं समीचे मधुनः सनाभिं ।
 इति प्रियप्रेरितया तथाऽथ
 प्रक्षोतुमारम्भि शशिप्रशस्तिः ॥ ६० ॥
 पूरं विधुर्वर्द्धयितुं पयोधेः
 शङ्केऽयमेणाङ्गमणिं कियन्ति ।
 पयांसि दोग्धि प्रियविप्रयोगात्
 सशोकांकोकीनयने कियन्ति ॥ ६१ ॥

चन्द्रं वर्धयेति भावः । कोषकाराद्या इक्षुविशेषा इति क्षीर-
 खामी । अनूपय अनूपशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।१६।
 वा० १) णिचि लोट् ॥ ५८ ॥

अत्रैवेति । प्रियेण इति प्रेरितया तथा भैम्या अथानन्तरं
 शशिनः प्रशस्तिर्माहात्म्यं प्रक्षोतुमारम्भि, आरब्धा । इति
 किं । हे भैमि अहमत्रैव चन्द्रवर्धन एव विषये मधुनोऽमृतस्य
 सनाभिं तुल्यां तवापि वाणीमधुना श्रोतुं समीचे, इच्छामीति
 ॥ ६० ॥

पूरमिति । हे प्रिय अयं विधुः पयोधेः पूरमागन्तुकजल-
 प्रवाहं वर्द्धयितुमेणाङ्गमणिं चन्द्रकान्तं कियन्ति पयांसि दोग्धि
 तस्माद् गृह्णाति, तथा प्रियस्य चक्रवाकस्य विप्रयोगात् सशोका-
 याः कोक्या नयने अपि कियन्ति जलानि दोग्धि, ताभ्यामपि
 संकाशाद् गृह्णातीत्यहं शङ्के मन्ये, इति भैमी प्रियमवदत् ।

ज्योत्स्नामयं रात्रिकलिन्दकन्या-
 पूरानुकारेऽप्यस्यतेऽन्धकारे ।
 परिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपं
 व्यक्तायते सैकतमन्तरीपं ॥ ६२ ॥
 चासत्विपैवाखिलकैरवाणां
 विश्वं विशङ्केऽजनि दुग्धमुग्धं ।

उदिते चन्द्रे सागरपूरे। वृद्धिं प्राप्तश्चन्द्रकान्ता खवन्ति चक्र-
 वाको च भ्रमं रोदितोति भावः । दुर्चिर्दिकर्मा ॥ ६१ ॥

ज्योत्स्नेति । हे प्राणेश तमोऽवसरेऽतिश्यामा रात्रिरेव क-
 लिन्दकन्या यमुना तस्याः पूर आगन्तुकातिनीलजलप्रवाहस्त-
 दनुकारे तत्सदृशे तद्वदतिष्ठणोऽन्धकारेऽप्यस्यते सति परिस्फु-
 रन्तो निर्मला दीप्तिर्यस्य प्रकाशमानस्यासौ धवलद्युतिश्च ता-
 दृशो वा पद्मः स एव दीपो यच्च तादृशं चन्द्रिकारूपसै-
 कतं धवलैतरेवालुकामयं रात्रिधमुनाया एव जलमध्यस्थित-
 मन्तरीपं व्यक्तायते स्फुटमिव भवति प्रकटं दृश्यते । पूरावसरे
 ऽस्फुटमपोदानो स्फुटोभवतीति शङ्के । चन्द्रवन्द्रिकया सकलं
 धवलौघतमिति भावः । व्यक्तायते, व्यक्तमिव भवतीत्यर्थे कर्तुः
 शक्नोति (पा० ५।१।१२) शक्यं । अव्यक्तं व्यक्तं भवतीत्यर्थः । सैकतं,
 सिकतामर्कराभाश्च (पा० ५।१।१०४) इत्यस्यर्थेऽण् ॥ ६२ ॥

चासति । अखिलकैरवाणां सकलकुमुदानां चासत्विपैव
 विशापरौघैव विश्वं भक्तं जगत् पुरोधवन्मुग्धं भीतलं धवलैरवा-

यतो दिवा बहुमुखेषु तेषु
स्थितेऽपि चन्द्रे न तथा चकास्ति ॥ ६३ ॥
मृत्युञ्जयस्यैव वसन् जटायां
न क्षीयते तद्भयदूरमृत्युः ।

जनि जातं न तु चन्द्रेणेत्यहं विशद्वे विशेषेण मन्ये । यतो हेतो-
र्दिवा तेषु सबलकैरवेषु बहुमुखेषु सङ्कुचितेष्ववितस्त्ररेषु सत्सु
चन्द्रे स्थिते विद्यमानेऽपि सकलकुमुदविकासभावात् सकलं
जगत् तथा रात्राविव शीतलधवलतया न चकास्ति तस्मादिदं
जगत् कुमुदहासतिष्वैव शीतलं धवलञ्च द्युतं न तु चन्द्रेण-
ेत्यर्थः । कुमुदवत् दुग्धवच्च शीतला धवला चन्द्रिकाऽस्तीति
भावः ॥ ६३ ॥

मृत्युमिति । मृत्युञ्जयस्य मृत्युञ्जितवतः शिवस्य जटायां
वसन् एष चन्द्रः षोडशांशभूतो न क्षीयते, न अन्यपरिमाणो
भवति । कलामात्रस्वरूपेणैव तत्र सदा वसन्ततोऽपि न्यूनपरि-
माणो न भवतीत्यर्थः । अथ च न क्षीयते न क्षीयते यस्मात्
तस्मात् मृत्युञ्जयात् सकाशाद्भयेन दूरो मृत्युर्मरणहेतुर्देवता
यस्य सः, मृत्युञ्जयजटाजूटनिवासान्मृत्युना स्रष्टुमपि न शक्यते
तस्माच्च क्षीयतेऽयमित्यर्थः । तर्हि तत्र वसन् वर्द्धते किं नेत्या-
शङ्का । वर्द्धते च न उपचिचोऽपि न भवतीत्यर्थः । यतः
सुखं सुधया आप्तो जीवद्यैतन्यं यैस्तानि खजो मुष्टानि भृष-
पोभूतविरोमानांयाः शिरःकंपालानि तान्येव राहवस्तेभ्य

न वर्द्धते च स्वसुधाप्रजीव-
 सङ्गुण्डराङ्गवभीरतीव ॥ ६४ ॥
 त्विषं चकोराय सुधां सुराय
 कलामपि स्वावयवं हराय ।
 ददत्कज्यत्येष समस्तमस्य
 कल्पद्रुमभ्रातुरथाप्यमेतत् ॥ ६५ ॥

उद्भवा समुत्पन्ना भोर्यस्य, कथं, अतीव, नितरां भीत इत्यर्थः ।
 सजीवमुण्डेषु बहवो राहव एवैते इति धिया भिया न वर्द्धते ।
 भीतो हि सौख्याभावात् कथं एव भवति, अथच पूर्वस्य
 राहोः सकाशाद्भयमतः कारणाद्भूयान्न घीयते न च वर्द्धत
 इत्येककल एव शिवशिरस्वद् इत्यर्थः । एतेन चन्द्रस्य पोषणी
 कला वर्धिता । शिवशिरसि वर्त्तमानत्वादस्य माहात्म्यमपि
 वर्धितं । मृत्युञ्जयेति सञ्ज्ञायाम् मृत्युञ्जोति (पा० १।१।४६) खश्,
 अरुदिपेति (पा० १।१।६७) मुम् ॥ ६४ ॥

त्विषमिति । एष चन्द्रो जयति सर्वोत्कर्षेण प्रकाशते यतः ।
 किम्भूतः । चकोराय स्वावयवं त्विष निजांशभूतां चन्द्रिकां
 ददत्, तथा सुराय अम्यादिदेवेभ्यो निजांशभूतां सुधां ददत्,
 तथा हराय निजांशभूतां कलामपि ददत्, अथाऽपि अस्य
 चन्द्रस्यैतत् समस्तं परोपकारकरणमन्यमेवातिचमत्कारि न
 भवति, यतः समुद्रोत्पन्नात्कल्पद्रुमस्य भ्रातुः । कल्पद्रुमस्तु
 कल्पितं युष्मै सर्वेभ्यो ददाति, अयन्तु न तस्यैत्यन्यमेवेत्यर्थः ।

अङ्गेणनंभेर्विपद्यकण्डः

सुधाप्रशुद्धेः कटभस्मपाण्डुः ।

अर्द्धन्नपोन्दोर्निजमौलिधाना-

नृडः कलामर्हति षोडशीं न ॥ ६६ ॥

एवंविधः परोपकारी न कोऽपीति भावः । चकोराय सुरा-
येति जात्यैकवर्णं ॥ ६५ ॥

अङ्गेति । नृडः शिवो निजमौलौ धारणात् स्थापनाद्धेतोः
षोडशीं कलामर्हन् प्राप्नुवन्, अथ च पूजयन्नपि षोडशीं कलां
नार्हति न प्राप्नोति, न पूजयति वा । निजशिरसि धारणादेव
तस्याः प्राप्तिः पूजा च सम्भावनीया, अतितरां पूज्यते स्तशिरसि
धार्यते च । तथा चैतस्य षोडशीं कलां नृडः प्राप्नुवन्, पूजयन्,
अपि च तां प्राप्नोतीति विरोधपरिहारो यतः । किम्भूतस्ये-
न्दोः, किम्भूतस्य नृडः । अर्द्धभूतो य एणो हरिणस्तद्युक्ता ना-
भिर्मन्थभागे यस्य, अथवाङ्गरूपा कलङ्गरूपा एणनाभिः क-
स्तुरी यत्र । नृडस्तु विषेण कण्ठकण्डः तथा सुधयाऽमृतेनाप्ता
शुद्धिर्धावत्यं येन, नृडस्तु कटभस्मना चिताभस्मना पाण्डुः
तस्माच्चन्द्रस्यान्यमपि साम्यं शिवो न प्राप्नोति । किञ्च चन्द्रा-
दधिकस्येच्छिवोऽभविष्यत् तर्हि तदीयकलां मौलौ नाधार-
यिष्यत्, सा तु मौलौ धृता तेन, तस्माच्चन्द्र एव शिवादधिक
इत्यर्थः । शुभस्याशुभस्य च महदन्तरमिति भावः । षोडशी-
नपि कलां नार्हतीत्यनेन पूर्वचन्द्रं नार्हतीति वाच्यं, इत्यपि

पुष्पायुधस्यास्थिभिरर्द्धदग्धैः
 सितासितश्रीरघटि द्विजेन्द्रः ।
 स्मरारिणा मूर्ध्नि यद्वृतोऽपि
 तनोति तत्तौष्टिकपौष्टिकानि ॥ ६७ ॥
 मृगस्य लोमात् खलु सिंघिकायाः
 खनुर्मृगाङ्गं कवलीकरोति ।

सूचितं । हरस्थापकर्षे विषं चितामसा च चेतुः । चन्द्रोत्कर्षे
 मृगमदोऽमृतञ्च ॥ ६६ ॥

पुष्येति । ब्रह्मणा द्विजेन्द्रः पुष्पायुधस्य कामस्यार्द्धदग्धैर-
 स्थिभिः कृत्वाऽघटि निर्मितः, अत एव सितासितश्रीः, उपा-
 न्तधवलमध्यग्यामलकान्तिभिः स्मरास्थिभिरेव निर्मित इत्यत्र
 चेतुमाह । स्मरारिणा मूर्ध्नि धृतोऽपि अथ च कृतसम्मानोऽपि
 तस्य स्मरस्यैव तौष्टिकानि हर्षकारोणि पौष्टिकाति अभिवृ-
 द्धिकारोणि च यद्यस्मान् तनोति, कामारिणा पूज्यमानोऽपि
 कामहितमेव यस्मान् करोति, तस्मात् तदस्थिभिरेव घटित
 इत्यर्थः । एतादृक्कामोदीपकं किमपि नास्तीति भावः । अस्थि-
 भिरिवेति प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । अन्याश्रितोऽपि तदीयशत्रुर्हित
 यः करोति स तदस्थिभिर्घटित इति सौकिष्ण्येति । तौष्टिक-
 पौष्टिकानि, प्रयोजनमिति (पा० ५।२।८८) ठञ् ॥ ६७ ॥

मृगस्येति । सिंघिकायाः सुतो राज्ञः मृगाङ्गं यत् कवली-
 करोति तदङ्गमृगस्य लोमात् खलु यामाभिसांयादिव सिंघि-

स्वस्यापि दानादमुमङ्कसुप्तं
 नौञ्जन्मुदा तेन च मुच्यते ऽसौ ॥ ६८ ॥
 सुधाभुजो यत् परिपीय शून्य-
 मेतं वितन्वन्ति तदर्हमेव ।
 पुरा निपीयास्य पिताऽपि सिन्धु-
 रकारि तुच्छः कलशोद्भवेन ॥ ६९ ॥

कायाः सुतः सिंहो मृगैरङ्कितं स्थलं मृगयासाभिलाषादेव स्वा-
 धीनं करोति । तर्हि किमयं मुच्यतीत्यत आह । अङ्कसुप्तं मथ्य-
 वर्त्तिनमथ चोत्सङ्गे विश्वासात् सुखेन निद्रितममुं मृगं स्वस्यापि
 दानाद्राज्जकृतदन्तखण्डनादपि नौञ्जत्, नात्यजत्, अयं च स्वश-
 रीरस्यापि वितरणान्नात्यजत्, अयं चन्द्रस्तेन राज्ञ्या तेन पुण्येन
 च हेतुना मुदा शरणागतं रक्षणनिमित्तद्वर्षेण कृत्वा मुच्यते
 त्यन्यते । अन्योऽपि शरणागतं मृगं जिघांषोः सिंहोऽङ्कितमा-
 त्मानमपि ददानो हि तेन पुण्येन सिंहोऽमुच्यते, अत एव
 स्वस्यापि दानादङ्कसुप्तममुं यतो नामुच्यत् तेन हेतुनाऽयं वि-
 मुच्यते, अर्थाद्राज्जणेत्यर्थः ॥ ६८ ॥

सुधेति । सुधाभुजो देवा एनं चन्द्रं परिपीय साकल्येन
 पोत्वा तुच्छं रिक्तं यद्वितन्वन्ति कुर्वन्ति तदर्हं, उचितमेव । यतो
 ऽस्य पिता सिन्धुरपि कलशोद्भवेन अगस्त्येन पुरा निपीय
 तुच्छो रिक्तोऽकारि तस्मात् कुलक्रमागततुच्छत्वमित्यर्थः ।

चतुर्दिगन्तीं परिपूरयन्ती
 ज्योत्स्नैव कृत्स्ना सुरसिन्धुबन्धुः ।
 क्षीरोदपूरोदरवासनाश-
 वैरस्यमेतस्य निरस्यतीयं ॥ ७० ॥
 पुत्री विधोस्ताण्डविकाऽस्तु सिन्धो-
 राभ्या चकोरस्य दृशोर्वयस्यां ।

एतस्य पूर्वोऽपि परोपकारनिरता तस्मादयमपि तथैवेति भावः ।
 कलयादुत्पन्नेनापि सागरस्य पानमित्याख्यर्थः ॥ ६८ ॥

चतुरिति । चतुर्षां दिगन्तानां समाहारस्यां चतुर्दिक्-
 ग्रान्तानित्यर्थः । तां परिपूरयन्ती सामस्येन व्याप्नुवती । तथा
 क्षैत्यात् सुरसिन्धोर्मन्दाकिन्या बन्धुः मद्भूयो । तथा कृत्स्ना पूर्णा
 इयं ज्योत्स्ना एका-क्षीरोदरपूरोदरे वासः स्थितिः तस्य हा-
 नाद्वज्रकालं परित्यागाद्धेतोरेतस्य चन्द्रस्य वैरस्यं क्षीरसागर-
 विरहजनितं दुःखं निरस्यति नाशयति । अथैव चन्द्रिकायामेव
 क्षीरसागरमुत्था पितृवियोगदुःखं परित्यजतोत्यर्थः । सकलदि-
 गन्तव्यापिधवलचन्द्रिकामध्यवर्ती चन्द्रः क्षीरसागरमध्यस्य इव
 प्रोभत इति भावः । गङ्गावदुग्धवचेयं कौमुदीति भावः । चतु-
 र्दिगन्ती । समाहारे द्विगोर्द्विप् ॥ ७० ॥

पुत्रीति । इयं चन्द्रिका यस्यपि चन्द्रात् प्रसृतत्वाद्विधाः
 पुत्री अस्तु, सिन्धोः समुद्रस्य ताण्डविका नृत्यापदेशिकाऽपि नट-
 पित्री अस्तु, चन्द्रिकया हि सिन्धुदृष्टास्यते सा च तस्य नयो

तथाऽपि सेयं कुमुदस्य काऽपि
ब्रवीति नामैव हि कौमुदीति ॥ ७१ ॥
ज्योत्स्नापयःस्नातटवास्तुवस्तु-
क्कायाच्छलच्छिद्रधरा धरायां ।

भवति, यदा इयं विधोः पुत्री सिन्धोष्ठाण्डविका भवतु, तथा
चकोरस्याश्वा पेया भवतु, सकललोकस्य दृष्टोः प्रेमपात्रतया
वयस्या सखी भवतु, तथाऽपि सेयं चन्द्रिका कुमुदस्य काऽप्यनि-
र्वचनीया सम्बन्धिनी भवतु, पूर्वनिर्दिष्टसर्वापेक्षया कुमुद-
स्यैव निरतिशयानन्दकारित्वात् केनाप्यनिर्वचनीयेन सम्बन्धि-
नी भवत्वित्यर्थः । हि यस्मात् कौमुदीति नामैव कर्त्तुं ब्रवीति
सर्वेषां तच्च तत्सम्बन्धसम्भवेऽपि कुमुदानामियं कौमुदीति तत्सं-
दमिति सम्बन्धेऽपि कुमुदानामेव प्रीत्यतिशयेन सम्बन्धं वदती-
त्यर्थः । कौमुदीति नामैव हि स्पष्टं ब्रवितोति च चन्द्रिकया
सर्वेषामप्यानन्दः कृतः, कुमुदानान्तु विशेषत इति भावः ।
कार्येषु कारणानुमानं । ताण्डविका, अर्धाक्षजन्तान्मतुवन्ताद्वा
ताण्डवशब्दात् तत्करोतीति (पा० ३।१।२६।वा० २) प्यन्ताङ्कः ।
अशनमग्निं दण्डादित्वा यत् । अश्वेति च पाठः ॥ ७१ ॥

ज्योत्स्नेति । शुभांशोऽयन्द्रस्य शुभांशा धवलभागाश्च ते
कराः किरणाश्च धरायां भूम्यां कलङ्गस्य नीलीभिः प्रभाभि-
र्मिश्रा निभा कान्तियेषां ते कलङ्गनीलकान्तिच्छुरिता इव
विभान्ति । यतो ज्योत्स्नैव पयो जलं दुग्धं वा यस्मिंस्तादृशं

शुभांशुशुभांशकराः कलङ्कः ; ;

नीलप्रभामिश्रनिभा विभान्ति ॥ ७२ ॥

कियान् यथाऽनेन वियदिभाग-

स्तमोनिरासादिशदीकृतोऽयं । . .

स्मात्तटं दुरधधवलचन्द्रिकाधवलीकृतभूतलं तदेव वासु वस-
तिशृङ्गं येषां तानि वस्त्रानि वृक्षादिपदार्थास्तेषां क्वाया कलं
येषां तादृशानि किद्राणि प्रकाशेन रिक्तत्वादिस्त्रानि पदार्थप्र-
तिच्छायाकृपाणि तानि धरन्तीति तादृशाः । चन्द्रिकाधव-
लिताः पदार्थाश्चन्द्ररश्मय इव वृक्षादिप्रतिच्छायाश्चन्द्रकलङ्क-
नीलरश्मय एवेति धरायामपि निपतिताश्चन्द्रकिरणं नील-
धवला एव शोभन्त इत्यर्थः । अन्यस्य करा हस्ताः कलङ्कवन्नी-
लस्य नीलमण्येः प्रभया मिश्रकान्तयो नीलमण्युक्ताङ्गुली-
यकप्रभामिश्रा विभान्ति । शुभांशुशुभांश्विति पाठेऽयं शुर्लमे
रवे रश्मावित्यभिधानादंशुशब्दस्य लेशवाचित्वात् स एवार्थः ।
ज्योत्स्नैव पयो जलं तस्य स्मा भूमिः तस्यास्तटं तदेव वासु
निवासस्थानं येषां तेषां वस्त्रानां क्वायायाजेन किद्राणि धर-
न्तीति वा ॥ ७२ ॥

कियानिति । उदितमात्रेणानेन चन्द्रेण तमोनिरासाद्धेतोः
कियान् किद्रिक्तायोऽयं वियदिभागः । पूर्वाकाशदेशो . यस्या
विशदीकृतः तथा चन्द्रकिरणैरङ्गायिताभिर्दृष्टिं प्रापिताभि-
र्वाययथेत्यवोभिरङ्गिः कियानयं वियदिभागः मितिः . श्यामो

अङ्गिस्तथा लावणसैन्धवीभि-
रुद्भासिताभिः शितिरप्यकारि ॥ ७३ ॥
गुणौ पयोधेर्निजकारणस्य
न हानिवृद्धौ कथमेतु चन्द्रः ।
चिरेण सोऽयं भजते तु यत्ते
न नित्यमम्भोधिनिवाच चित्रं ॥ ७४ ॥

ऽप्यकारि । अप्रौढप्रभे चन्द्रे पूर्वाकाशदेशस्तिमिरनिरासाङ्क-
वलो भवति ततो निरस्तस्य च तमसः प्रतीच्या घनीभूतत्वात्
पश्चिमाकाशदेशः ग्लामलो भवतीति तत्रैवमुत्प्रेक्षा । समुद्रजलञ्च
नील पूर्वाकाशदेश एव नीलैः समुद्रजलैः पुनर्नीलोऽप्यकारोति
वा । लावणसैन्धवी, लावणसिन्धेरिमास्तस्येदं (पा० ४।३।१२०)
इत्यपि हङ्गगेति (पा० ७।३।१८) उभयपदवृद्धिः ॥ ७३ ॥

गुणाविति । चन्द्रो निजकारणस्य पयोधेर्हानिवृद्धिरूपौ
गुणौ कथमेतु प्राप्नोतु, अपि तु कार्यगुणानां कारणगुणपूर्व-
कत्वनियमादवश्यमपचयोपचयौ चन्द्र प्राप्नुत इति युक्तमेवेत्यत्र
न किञ्चिच्चित्रमित्यर्थः । तर्हि कुत्र चित्रमित्याशङ्क्याह । सोऽयं
चन्द्रस्तौ हानिवृद्धौ यच्चिरेण पचान्तपरिमितेन वज्रना कालेन
भजते न तु अम्भोधिरिव नित्यं प्रत्यहं भजतेऽत्र विषये चित्र-
माख्यौ । समुद्रो यथा प्रत्यहं हानिवृद्धौ भजते तथा पुत्रोऽपि
चन्द्रे नेत्याख्यमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

आदर्शदृश्यत्वमपि श्रितोऽय-

मादर्शदृश्यां न विभर्त्ति भूर्त्तिं ।

चिनेत्रभूरप्ययमचिनेत्रा-

दुत्पादमासादयति स्म चित्रं ॥ ७५ ॥

आदर्शेति । अयं चन्द्र आदर्शवद्दृश्यत्वं वृत्तत्वादिना रमणीयत्वं श्रितो भजमानोऽपि आदर्शवद् दृश्यां रमणीयां भूर्त्तिं न विभर्त्ति चित्रं । यो ह्यादर्शवद् दृश्यो भवति स एवादर्शवद् दृश्यां भूर्त्तिं न विभर्त्ति तद्दृश्यो न भवतीति विरोधादाश्रय्यमित्यर्थः । अथ च दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽप्यादर्शं दर्शमभिव्याप्य दृश्यामभावाद्यायां दर्शनयोग्यां भूर्त्तिं न विभर्त्ति, इदानीं पूर्यत्वेन दृश्यमानोऽपि दर्शं क्षेत्रेणापि न दृश्यत इत्यर्थः, इति विरोधपरिहारः । दर्पणवद्दृश्यत्वं श्रितोऽपि आदर्शदर्शं मर्यादीकृत्य कृष्णवत्तुदर्शीमभिव्याप्य दृश्यां भूर्त्तिं न विभर्त्ति, अपि तु तावत्पर्यन्तं दृश्यो भवत्येवेति वा । तथाऽयं चन्द्रः, चिनेचाद्भवति यस्मादुग्रस्तिनेचादुत्पन्नोऽपि, न चिनेत्रोऽचिनेत्रस्तस्मात्तिनेत्रयतिरिक्तात् सकाशादुत्पादमुत्पत्तिमासादयति स्म प्रापेत्यपि चित्रं । चिनेचादुत्पन्नोऽपि चिनेचादुत्पन्नो न भवतीत्याश्रय्यमित्यर्थः । अथ च चिनेचादुत्पन्नोऽप्यचिनेत्रादुत्पत्तिमापेत्येतदपि विद्वद्भ्यः । अथ च चिनेत्रो भूर्त्तवतिष्ठानं यस्य तादृशः, तथाऽचे-
मनेर्धेन्वाच्चिपमाश्रय्यरूपमुत्पादं प्रापेति विरोधपरिहारः ।
सहजसौन्दर्यमाश्रय्यमाश्रय्यं, कुसुमं माश्रय्यस्यानेन चन्द्रस्य पथितं । चन्द्रस्याचिनेत्रसमुद्भवत्वं पुराणप्रसिद्धम् ॥ ७५ ॥

इज्येव देवव्रजभोज्यच्छद्भिः
 शुद्धा सुधादीधितिमण्डलीयं ।
 हिंसां यथा सैव तथाऽङ्गमेषा
 कलङ्कमेकं मलिनं विभर्त्ति ॥ ७६ ॥
 एकः पिपासुः प्रवक्षानिलस्य
 च्युतो रथाद्वाचनरङ्गुरेषः ।

इज्येति । देवानां व्रजैः समूहैर्भोज्या पेया च्छद्भिः समृद्धि-
 र्यस्याः सा शुद्धा धवला इयं सुधादीधितेरमृतकरस्य मण्डली
 इज्येव याग इव शोभत इति शेषः । इज्याऽपि देवव्रजभोज्यच-
 रुपुरोडाशादिसमृद्धिशुद्धा पवित्रा च भवति । तथैषा चन्द्रम-
 ण्डली कलङ्काख्यमेकं मध्यवर्त्तिनमङ्गमवयवं मलिनाकारं तथा
 विभर्त्ति । यथा सैवेज्यैव पूर्वाक्तगुणविशिष्टा सत्यपि एकं हिंसां
 पशुहिंसात्मकमङ्गं कर्मसाधनं मलिनं पातकहेतुभूतं विभर्त्ति ।
 परोपकारशीलायाः सर्वात्मना शुद्धाया अपि चन्द्रमण्डल्या
 दैवादेकमङ्गं मलिनं जातमित्यर्थः । यागे हि हिंसामात्रमेव
 मालिन्यं । मुधाऽङ्गमिति पाठे कलङ्करूपमेकमङ्गं मलिनं मुधा
 वृथैव विभर्त्ति, शुद्धाया मालिन्ययोगस्थानौचित्यादित्यर्थः ।
 शुद्धस्यापि श्रैतथर्षस्य साङ्ख्यैर्दोषारोपणान्मालिन्यं मुधैवेत्यर्थः ।
 इज्या व्रजयजोः (पा० ३।३।१८) इति क्यप् ॥ ७६ ॥

एक इति ! एष मृगाद्धो दृग्गमानः प्रसिद्ध एकः पिपासुः
 दृष्ट्याक्रान्तः सप्तवायुस्कन्धमध्यवर्त्तिनः प्रवाचाख्यस्यानिलस्य

अस्त्यम्बरेऽनम्बुनि खेलिहास्यः
 पिवन्नमुष्णामृतविन्दुवृन्दं ॥ ७७ ॥
 अस्मिन् शिशौ न स्थित एव रङ्ग-
 र्युनि प्रियाभिर्विहितोपदाऽयं ।

मृगवाहनस्य गगनचारिणो रयच्युतो वाहनभूतो रङ्गमृगोऽन-
 म्बुनि निर्जलेऽम्बरे खेलिहास्यो नितरां पौनःपुन्येन वा स्वादन-
 कारि मुखं यस्य तादृशो भवन्नमुष्य चन्द्रस्यामृतविन्दुवृन्दं पिवन्
 सन्नस्ति । दृष्ट्वाक्रान्तो रथं परित्यज्य पतितो निर्जलेऽपि गगने
 चन्द्रामृतविन्दुमास्वादयन् वायुवाहनमृग एवायं, न तु कश्चित्
 कलङ्कमृगो नास्तीत्यर्थः । अस्तीति वर्त्तमानप्रत्ययेनामृतास्वाद-
 नेन चन्द्रं परित्यज्य गन्तुमशक्नोऽधुनाऽपि वर्त्तत इति सूचितम् ।
 एवमन्योऽपि दृष्ट्वाक्रान्तो निर्जले देशे प्रसवणादेः पतन्सखि-
 न्दुवृन्दं पिवन्ननुपशान्तपिपासो खेलिहास्यः संस्तुचैव चिरं ति-
 ष्ठति । सप्तवायुस्कन्धाः पुराणप्रसिद्धाः । खेलिहेति नितरां पुनः
 पुनर्वा खेडोत्यर्थं यडि पचाद्यचि यडोचिचेति (पा० १।४।७४)
 यडो लुक् ॥ ७७ ॥

अस्मिन्निति । शिशौ बाले एककलात्मकेऽस्मिन्धन्त्रे रङ्गमृगो
 न स्थितो नासीदेव तस्मां दशायामदर्शनात्, किन्तु प्रियाभिरो-
 पधोभिर्युनि तस्यै पूर्वावयवेऽस्मिन्धन्त्रेऽयं रङ्गरूपदेव विहिता
 प्रेषिता । कीदृशो । अरण्ये भवः सन्दिश्यते प्रमथ्यते सन्देहस्त-
 द्रूपा । अरण्यभवानां सन्देहद्रूपा वाऽवयव भवप्रिया निर्जने घने

आरण्यसन्देश इवोपधीभि-
 रङ्गे स शङ्के विधिना न्यधायि ॥ ७८ ॥
 अस्यैव सेवार्थमुपगताना-
 मास्वादयन् पञ्चवमोपधीनां ।
 धयन्नमुद्यैव सुधाजलानि
 सुखं वसत्येष कलङ्करङ्गुः ॥ ७९ ॥

मृगैः सह वसामस्त्वं तु स्वर्गे विजयी सुखेन वर्त्तस इति गूढार्थी-
 पलभ्यमवच्छिन्नेति यावत् । अनन्तरं विधुना प्रेषसीसन्देशरूप-
 स रङ्गुरङ्गे मध्येऽथ चोत्पङ्गे प्रियाप्रेमभरेण न्यधायि, स्थापित
 इत्यहं शङ्के । अन्याऽपि प्रिया तरुणं प्रियं प्रति कञ्चित् सन्देशमु-
 पदारूपेण प्रेषयति, स च तत् हृदयादौ धारयति । आषष्ठो
 हि वनवासिन्यः तदनुरूपमेव सन्देशं मृगं स्वप्रिये चन्द्रे प्रेषित-
 वत्यः । आरण्यसन्देश इवायमुपदा प्रहितेति वा । यदेति पाठे
 यदाप्रभृति प्रेषितस्तदाप्रभृति तारुण्यदशायां चन्द्रेणाद्यमङ्गे
 न्यधायि, न तु पूर्वमित्यर्थः । आरण्येति भवार्थेऽण् ॥ ७८ ॥

अस्येति । एष कलङ्करङ्गुर्विरहपीडितत्वादस्यैव चन्द्रस्य
 सेवार्थमुपगतानामोपधीनां पञ्चवमास्वादयन्, तथाऽमुद्यैव
 सुधारूपाणि जलानि धयन् पिवन् सुखमनायासलभ्यवृत्ति-
 रिव वसति, आहारलोभादस्यैव वसतीत्यर्थः । अन्याऽपि मृगो
 जलकिशलययुते देशे सुखेन वसति कदाचिदपि न त्यजति ।
 पञ्चवं जात्यैकवचनं ॥ ७९ ॥

रुद्रेषुविद्रावितमार्त्तमारा-
 तारामृगं व्योमनि वोक्ष्य विभ्यत् ।
 मन्येऽयमन्यः शरणं विवेश
 मत्वेशचूडामणिमिन्दुमेणः ॥ ८० ॥
 पृष्ठेऽपि किं तिष्ठति नाथ नाथ-
 रङ्गुर्विधोरङ्ग इवेति शङ्का ।

रुद्रेति । दक्षयज्ञे वीरभद्रावतारस्य रुद्रस्त्रेषुणा विद्रावितं,
 अत एवार्त्तं तारारूपं मृगं व्योमनि आरात् समीपे दूरे वा
 वोक्ष्य विभ्यत् चक्षत्रयमन्योऽपरो मृग इन्दुमीशस्य चूडामणिं
 मत्वा शरणं विवेश, श्रिवेन शिरसि स्थापितत्वादयं मान्य इत्येत-
 दाश्रयेण रुद्राणामयं रक्षिष्यत्येवेत्याशयेनान्यो मृगश्चन्द्रं शरणं
 प्रविष्ट इत्यर्थः, इत्यहं मन्ये । अन्यः सजातीयं कस्माच्चिद्भीतं
 दृष्ट्वा स्वयमपि भीतः सन् कमपि शरणं याति । गत्वेत्यपि पाठः ।
 तारामृगस्य रुद्रेषु द्रावणं काशीखण्डादौ ज्ञातव्यं ॥ ८० ॥

पृष्ठ इति । हे नाथ विधोरङ्ग इव यथा चन्द्रस्रोतसङ्गे कल-
 रङ्गमृगे वर्तन्ते तथा रङ्गुः पृष्ठेऽपि पश्चाद्भागोऽपि किं तिष्ठ-
 ति, अथ न तिष्ठति इति तवाशङ्का चेद्वर्तन्त इति शेषः, तर्हि
 तं तत्ताय याथाव्यञ्जानार्थं स्वे निजे सुखे एव विषये तिष्ठन्न
 निजमुपमेव निर्णयं पृच्छेत्यर्थः । यत्तन्मुखं दैरथे समानशो-
 भाभिलाषाद् द्विरथसमन्विनि इन्द्रयुद्धेऽथ तन्मुखाद्भज्यमान-
 तान् पश्चाद्यमानस्य चन्द्रस्य पृष्ठं पश्चाद्भागमपश्यत् तस्मान् तत्

तत्त्वाय तिष्ठस्व मुखे स्व एव
यद्द्वैरथे पृष्ठमपश्यदस्य ॥ ८१ ॥
उत्तानमेवास्य वलचकुचिं
देवस्य युक्तिः शशमङ्गमाह ।
तेनाधिकं देवगवेष्वपि स्यां
अङ्गालुत्तानगतौ श्रुतायां ॥ ८२ ॥

स्वमुखमेव निर्घेदत्वेन पृच्छेत्यर्थः । तन्मुखचन्द्रादधिकमिति
भङ्गा नस्वमुखवर्णनं कृतं । तत्त्वाय तत्त्वं ज्ञातुं क्रियार्थोपपदेति
(पा० २।३।१४) तादर्थ्यमात्रे वा चतुर्थी । तिष्ठस्व स्वेयाख्यायां
तद्ध । स्वे वैकल्पिकत्वात् स्मिन्नभावः ॥ ८१ ॥

उत्तानमिति । युक्तिरर्थापत्तिरनुमानं वाऽस्य देवस्य च-
न्द्रस्य मध्यवर्त्तिनमङ्गं कलङ्करूपं शशमुत्तानं स्वर्गसंमुखम-
स्मदादिदृश्यमानपृष्ठभागमाह ब्रूते यतो वलचकुचिं धवलो-
दरं । यद्ययं शशकोऽस्मत्संमुखोदरोऽनुत्तानो भविष्यत् तर्हि
मध्यवर्त्तिशशकोदरस्य धवलत्वाच्चन्द्रमध्यभागोऽपि धवलोऽ-
भविष्यत्, न च तथा दृश्यते, किन्तु मलिनः, तस्मादुत्तान एव
शशकचन्द्रेऽस्तीति युक्तिराहेत्यर्थः । तेन चन्द्रशशकनिश्चितो-
त्तानत्वेनैव हेतुनाऽहं देवगवेष्वपि सुरभीप्रभृतिषु विषये
वेदे श्रुतायामुत्तानगतौ सुरलोकसंमुखचरणतया गमने विषये
पूर्वापेक्षयाऽधिकमतितरां अङ्गालुरास्तिक्ययुक्ता स्यां "उत्ताना
वै देवगवाश्चरन्ति" इति श्रुतिर्न्यायोपपन्नार्थतया सत्यैवेत्यह-

दूरस्थितैर्वसुनि रक्तनोले
 विलोक्यते केवलनोलिमा यत् ।
 शशस्य तिष्ठन्नपि पृष्ठलोम्नां
 तन्नः परोक्षः खलु रागभागः ॥ ८३ ॥
 भङ्गुमभुव्याकरणस्य दर्प-
 म्यदप्रयोगाध्वनि लोक एषः ।

मिदानीमधिकं मन्य इत्यर्थः । देवगणेषु गारतङ्गितलुकीति
 (प्रा० ५।४।८२) टच् । देवगवीध्विति पाठे टित्वात् ङीप्
 ॥ ८२ ॥

उक्तरीत्योत्तानगतौ सिद्धायामपि शशकस्य रक्तपृष्ठलाञ्छी-
 क्षत्वेन प्रतीतिः कथमित्यत आह । दूरेति । दूरस्थितैर्द्रष्टृभी
 रक्तनोले मिश्रितोभयवर्णं वसुनि केवलत्यक्तरागभागो नी-
 लिमैव यद्यस्मादिलोक्यते तत् तस्मात् कारणाच्चशस्य पृष्ठव-
 र्त्तिरोम्णां तिष्ठन्नपि रागभागो रक्तिमांशो नोऽस्माकमतिदू-
 रस्थितानां खलु निश्चितं परोक्षो दृग्गोचरो न भवति, किन्तु
 नीलिमैव दृश्यत इत्यर्थः । तिष्ठन् वर्त्तमानोऽपि परोक्ष इति
 विरोधाभासः । दूरस्थलाच्च दृश्यत इति तत्परिहारः । खलु-
 मेत्याद्या वा ॥ ८३ ॥

भङ्गुमिति । एष कविलोकः पदानां सुप्तिङन्तानां प्रयो-
 गाध्वनि विषये व्याकरणस्य प्रकृतिप्रत्ययविभागपूर्वं शब्दव्युत्पा-
 दनकारिणः शास्त्रस्य भदधीन एव सकस्यशब्दप्रयोग इति

शशी यदस्यास्ति शशी ततोऽय-
मेवं मृगोऽस्यास्ति मृगीति नेक्तः ॥ ८४ ॥
यावन्तमिन्दुम्रतिपत् प्रवृत्ते
प्रासावि तावानयमब्धिनाऽपि ।

दर्पे गर्वे, यदा लक्षण्या वैयाकरणस्य व्याकरणाधीन एव सक-
लशब्दप्रयोग इति गर्वे भङ्गुं त्याजयितुं प्रभुः समर्थः । यद्य-
स्माद्धेतोरयं चन्द्रः शशीऽस्यास्तीति ततो हेतोः शशी यथोक्तः,
लोकेनेति ग्रंथः । एवममुनैव प्रकारेण मृगोऽस्यास्तीति मृगीति
नेक्तः । शशीऽस्यास्तीति महत्त्वर्थेऽत इतिठनौ (पा० ५।२।११५)
इतीनौ यथायं शशीत्युच्यते तथा तेनैव सूत्रेण मृगोऽस्या-
स्तीत्यत्र इनः प्राप्नो सत्यामपि मृगीति नेक्तः, तस्मादति-
व्याप्यादिदोषाद् व्याकरणमूल एव लोकप्रयोग इति निय-
मो न युक्तः किन्तु कृत्तद्धितसमाधानामभिधानं नियामक-
मिति । लक्ष्यमुद्दिश्य लक्षणप्रवृत्तिर्न तु लक्षणमुद्दिश्य लक्ष्य-
प्रवृत्तिरिति, तस्मात् प्रयोगमूलं व्याकरणमिति व्याकरणा-
लोक एव प्रयोग एव बलीयानिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा
॥ ८४ ॥

यावन्तमिति । शूकः प्रतिपद् यावन्तं यत्प्रमाणमेककल-
मिन्दुं प्रसूते, अभिनाऽपि तावांसत्प्रमाण एककल एवायं
प्रासावि न तु पूर्वं इत्यर्थः । एतत् कथं ज्ञातमित्यत आह ।
'तत्काष्ठं तस्मिन् काष्ठे समुद्रादुत्पत्तेरवसर एव ईद्वेन मूर्द्धि

तत्कालमीशेन धृतस्य मूर्द्धि
 विधोरणीयस्त्वमिच्छास्ति लिङ्गं ॥ ८५ ॥
 आरोप्यते चेद्दिक् केतकत्व-
 मिन्दौ दलाकारकलाकलापे ।
 तत् संवदत्यङ्गमृगस्य नाभि-
 कस्तूरिका सौरभवासनाभिः ॥ ८६ ॥

धृतस्य विधोरणीयस्त्वं नितरां कार्यमेवेच्चैककलत्वे लिङ्गं ज्ञाप-
 कमनुमापको हेतुरस्ति । यदि समुद्रेण समूर्खोऽयमजनविद्यत्
 तर्हि शिवेनापि तदानीमेव शिरसि तावानेवाधास्यत्, न तु तथा,
 तस्मात् प्रतिपदा एककलप्रसूतः तावान् समुद्रेणापीति । प्रति-
 पदुत्पन्नोऽप्ययमेककलत्वादेव न दृश्यत इति भावः ॥ ८५ ॥

आरोप्यत इति । केतकत्वमिह इन्दौ चेद् यदि आरो-
 प्यते किम्भूते दलाकारः केतकीपत्रसदृशो धवलः कलानां क-
 लापः समूहो यस्य तस्मिन् केतकदलवच्चुम्भकलापलाञ्छनः
 केतकमेवेति यदि रूप्येत तत् तर्हि अङ्गमृगस्य मृगत्वेन नाभि-
 कस्तूरिका कर्चा आरोपितं तत्केतकत्वं कर्मभूतं सौरभवा-
 सनाभिः कृत्वा संवदति । चन्द्रे केतकत्वं युक्तमित्यनुमन्यत
 इत्यर्थः । नाभिरिति पाठे, अङ्गमृगस्य नाभिः कर्चा कस्तू-
 रिकासमन्धीभिः सौरभवासनाभिः कृत्वा संवदतीति वा ।
 केतक्यां कस्तूरोपरिमलो वर्तते, चन्द्रे च कस्तुङ्गमृगनाभिरूपा
 कस्तूरी वर्तते, तस्माच्चन्द्रे केतकत्वमारोपयितुं युक्तमित्यर्थः ।

आसीद् यथाज्योतिषमेव गोलः
 शशी समक्षं चिपिटस्ततोऽभूत् ।
 स्वर्भानुदंष्ट्रायुगयन्त्रकष्ट-
 पीयूषपिण्याकटशावशेषः ॥ ८७ ॥

तत्केतकत्वमद्वयगस्य नाभिकस्त्रिकायाः परिमलस्य वास-
 नाभिः सङ्क्रमणैः कृत्वा संवदति युक्त्या संवादं प्राप्नोत्येति वा ।
 ताभिरिति पाठे, अतिप्रसिद्धाभिर्वासनाभिरित्यर्थः ॥ ८६ ॥

आसीदिति । एष शशी यथाज्योतिषं गर्गादिप्रणीत-
 यज्ञगणितशास्त्रानतिक्रमेण गोलो नारिकेलफलवदनुलोपरि-
 तनभाग एव पूर्वमासीत्, तर्हिदानीं कथमन्यथा दृश्यत
 इत्याशङ्क्याह । ततोऽनन्तरं कालक्रमेण स्वर्भानो राहोरुर्द्धा-
 धोभागस्वितदंष्ट्रायुगमेव यन्त्रं निष्पीडनचक्रं तेन कष्टं निष्कृष्य
 गृहीतं पीयूषममृतं यस्य यस्माद्वा स चासौ पिण्याकटशो गृही-
 तरसनोरसतिलादिपिण्डीमात्ररूपोऽवशेष उद्धृतो भागो यस्य
 एवम्भूतः सन् चिपिटः पर्यटप्रायोऽभूदिति समक्षमिदानीं
 प्रत्यक्षेणानुभूयत एवेत्यर्थः । ज्योतिरधिकृत्य कृतो यन्त्रो ज्यो-
 तिषं, अधिकृत्य कृते यन्त्रे (पा० ४।३।८७) इत्यण् । ततो य-
 थार्थेऽप्ययोभावः । ज्योतिःशास्त्रे चयोदशाङ्गुलचन्द्रः शोडशा-
 ङ्गुलसूर्यस्याधोभागस्यो जलपूरुषकाचकूपिकाप्रायो यथोदित-
 सद्यैव पूर्वमासीदित्युक्तं ॥ ८७ ॥

असावसाम्यादितनोः सखा नो
 कर्पूरमिन्दुः खलु तस्य मित्रं ।
 दग्धौ हि तौ द्वावपि पूर्वस्वपाद्
 यद्वीर्यवन्तामधिकां दधाते ॥ ८८ ॥

असाविति । असौ चन्द्रे वितनोरनङ्गस्य सखा नो भवति ।
 कुतः । असाव्यादसादृश्यात् । “विवाहमैत्रवैराणि भवन्ति
 समशीलयोः” इति शास्त्रादनयोः साङ्गानङ्गयोः सादृश्याभा-
 वान् मैत्री न सङ्गच्छत इत्यर्थः । तर्हि अनयोर्लोकप्रसिद्धा
 मैत्री कथमित्यत आह । खलु निश्चितं कर्पूरापरनामैवेन्दु-
 स्तस्यानङ्गस्य मित्रं तावतैव लोकप्रसिद्धिविरोधाभाव इत्यर्थः ।
 तत्र हेतुमाह । यत् यस्मात् तौ द्वावपि कामकर्पूरौ दग्धौ सन्तौ
 पूर्वस्वपाद्दग्धदग्धायाः सकाशादधिकां वीर्यवन्तां हि स्पष्टं
 दधाते । पक्षो हि कर्पूरो वीर्यवन्तरो भवति । कामीऽपि दा-
 हाननारं अधिकं वीर्यवान् अनुभूयते । तदुक्तं,

“कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।

जमोऽस्त्ववारवीर्याय तस्मै कुसुमधन्वने” ॥

इति । तस्मात् कामकर्पूरयोर्मैत्री युक्ता । घनसारसुन्द-
 रसञ्च इति घण्टुः । कर्पूरमस्त्रियामित्यभरवचनात् कर्पूरशब्दो
 नपुंसकोऽपि ॥ ८८ ॥

स्थाने विधोर्वा मदनस्य सख्यं
 स शम्भुनेत्रे ज्वलति प्रलीनः ।
 अयं लयं गच्छति दर्शभाजि
 भास्वनमये चक्षुषि चादिपुंसः ॥ ८८ ॥
 नेत्रारविन्दत्वमगान्मृगाङ्कः
 पुरा पुराणस्य यदेष पुंसः ।

स्थान इति । वाऽयवा विधोर्मदनस्य सख्यं स्थाने युक्तमेवे-
 त्यर्थः । तत्रायं हेतुः । स कामः ज्वलति दीपमाने शम्भुनेत्रे
 प्रलीनः प्रकर्षेण लीन एकतां गतः प्रलयं गतो विनष्ट इत्यर्थः ।
 अयं चन्द्रस्य दर्शभाजि दर्शनं दर्शस्तद्व्यापारयुक्तेऽथ चामावास्यां
 गते भास्वनमये सूर्यरूपे आदिपुंसो विष्णोश्चक्षुषि लयमेकतां
 गच्छति । दर्शे हि चन्द्रः सूर्यं गच्छति अत एव दर्शस्य सूर्ये-
 न्दुषङ्गम इति नाम । सूर्यो विष्णोर्दक्षिणचक्षुः, तथा च तुल्य-
 योर्धरिहरयोर्नेत्रयोर्दयोरपि चन्द्रकामयोः प्रलीनत्वाद्दर्शे च-
 न्द्रस्याप्यनङ्गतया च समशीलत्वादुचितैव मैत्रीत्यर्थः । तथा च
 कामस्य चन्द्रसखिताप्रसिद्धिर्मुखैवमुक्तेति भावः ॥ ८८ ॥

नेत्रेति । पुरा पूर्वे यदा यस्मिन् काले एष मृगाङ्कः पुरा-
 णस्य पुंसः श्रीविष्णोर्नेत्रारविन्दत्वं नयनकमलत्वमगात्, तदानो
 तस्मिन् कालेऽस्य विष्णुनेत्रारविन्दभूतस्यास्य चन्द्रस्यायमङ्कः
 कस्यह एव कनोनिकाया इन्दीन्दिरस्य भ्रमरस्य सुन्दर -
 मगात् प्रायात् । अदादिति पाठे, अयं श्रीविष्णुरस्य चन्द्रस्याङ्के

अस्याङ्ग एवायमगात् तदानीं
 कनीनिकेन्दोन्दिरसुन्दरत्वं ॥ ८० ॥
 देवेन तेनैष च काश्यपिश्च
 साम्यं समीक्ष्योभयपक्षभाजौ ।
 द्विजाधिराजौ हरिणाश्रितौ च
 युक्तं नियुक्तौ नयनक्रियायां ॥ ८१ ॥

विषये कनीनिकेन्दोन्दिरसुन्दरत्वमदात् । नेत्रे हि कनीनिकया
 भाव्यं, अरविन्दे च भ्रमरेण, तथा चास्य नेत्रारविन्दरूपत्वा-
 दङ्गमेवोभयं श्रोविष्णुः कृतवानित्यर्थः । अङ्ग एव कनीनिका
 कर्त्री भ्रमरेण सुन्दरत्वमस्यादादिति वा । इन्दीन्दिरालिपद्-
 चरणचक्षुरीकालिना दिरेफाः स्युरिति हलायुधः ॥ ८० ॥

देवेनेति । तेन देवेन श्रोविष्णुनैव चन्द्रः काश्यपिर्गण्डस्यैतौ
 दावपि साम्यं समानधर्मातां समीक्ष्य तुल्यायां नयनक्रियायां
 क्रमेण नेत्रव्यापारे वाहनव्यापारे च यत्रियुक्तौ तद् युक्तमुचि-
 तमित्यर्थः । चावन्योन्यसमुच्चये । साम्यमेवाह । उभयपक्षौ प्रकृत-
 पक्षकृष्णपक्षौ भजति चन्द्रः । गण्डस्तु द्वौ पदौ द्वौ भजति ।
 तादृशौ दावपि । तथा द्विजानां ब्राह्मणानां राजा चन्द्रः ।
 गण्डस्तु पक्षिणां राजा तादृशौ । तथा हरिणेन कलङ्कमृगे-
 णाश्रितश्चन्द्रः । गण्डस्तु हरिणा विष्णुणा वहनार्थमाश्रितः ।
 तादृशौ । एवमुभयोः साम्यात् समे एव व्यापारे नियुक्तौ ।
 तदुचितं कृतमिति भावः । काश्यपिः । वाङ्मादित्यादिभ्यः ॥ ८१ ॥

यैरन्वमायि ज्वलनस्तुपारे
 सरोजिनोदाहविकारहेतोः ।
 तदीयधूमौघतया हिमाग्नौ
 शङ्के कलङ्कोऽपि समर्थितस्तैः ॥ ८२ ॥
 खेदस्य धाराभिरिवापगाभि-
 र्व्याप्ता जगद्गारपरित्रमार्त्ता ।
 छायापदेशादसुधा निमज्ज्य
 सुधानुधावुज्झति खेदमत्र ॥ ८३ ॥

यैरिति । यैः पण्डितैः सरोजिन्या दाहरूपादिकाराहेतोः
 तुपारे हिमे ज्वलनोऽग्निरन्वमायि, तुपारः साग्निर्भवितुमर्हति
 समन्धे सति दाहकारित्वात् साग्निभूदेयवन् तप्तोदकवहेति हिमे
 विषये वज्जिरनुमित इत्यर्थः, तैः पण्डितैर्हिमाग्नौ तुषारमये
 चन्द्रे वर्त्तमानः कलङ्कोऽपि तदीयधूमौघतया हिमाग्निसम्ब-
 न्धिधूमममूषरूपत्वेन समर्थित इत्यहं शङ्के । वज्रौ हि धूमेन
 भाव्यं चन्द्रश्च तुषारमयत्वादुद्धरीत्या वज्जिमान्, तथा च कल-
 ङ्को धूमममूष एवेति तैः समर्थितमित्यहं सम्भावयामीत्यर्थः
 ॥ ८२ ॥

खेदस्येति । वसुधा छायापदेशात् स्वीयप्रतिबिम्बव्याजेन
 सुधानुधावच चन्द्रे निमज्ज्यान्तःप्रविश्य खेदं जगद्गारपरित्र-
 मपोडामुज्झतीव । किम्भूता । जगद्गारवहननिमित्तः परित्रमः
 तेनाप्ता नितरां पोडोताऽत एव खेदस्य धाराभिरिवापगा-

ममानुमैवं वज्रकालनीले-

निपातनीलः खलु हेमशैलः ।

इन्दोर्जगच्छायमयेऽन्यथाऽङ्गे

पीतो विभागः प्रतिविम्बितः स्यात् ॥ ८४ ॥

भिर्याप्ता समन्तात् पूरिता । अमृतममुद्रनिमज्जने हि खेदे-
गच्छत्येव यस्याश्च तत्तत्रदीरूपः खेदः तस्याः अमरचरणे सुधा-
समुद्र एव उचितः । एतेन कलङ्कस्य मृगशशभृच्छायप्रभृति-
मतभेदा वर्णिताः ॥ ८३ ॥

ममेति । हेमशैलो-मेरुः खलु निश्चितं सर्गमारभ्याद्यया-
वदतिकान्तेन वज्रना कालेन कृत्वा नीलोनीपातः श्यामिका-
लमन तेन कृत्वा नीलो वज्रकालीनत्वानीलमलसम्बन्धान्नील-
वर्णः स जात एवम्प्रकारा ममानुमाऽनुमानमेवमर्हं सन्भाव-
यामीत्यर्थः । अन्यथा यदि स्वर्णाचलः कालभूयस्त्वेन न नी-
लीभूतः किन्तु हेममयत्वात् पीत एव स्यात्, तर्हि इन्दोर्ज-
गच्छायमये जगत्प्रतिविम्बभूते कलङ्करूपे प्रतीकेऽवयवे-मेरौः
पीतोऽपि भागः प्रतिविम्बितः स्यात् पीतोऽंशो दृश्येत, तस्मात्
स्वर्णाचलो नील एव जातस्तथा च सकलाया अपि भूमेर्नी-
लवर्णत्वात् तत्प्रतिविम्बरूपः कलङ्कोऽपि नील एव युक्त इ-
त्यर्थः । जगच्छायेति विभाषामेनेति (पा० २।४।२५) पण्डितं
॥ ८४ ॥

माऽवापदुन्निद्रसरोजपूजा-
 श्रियं शशी पद्मनिमोलितेजाः ।
 अक्षिद्वयेनैव निजाङ्गरङ्गो-
 रलङ्कृतस्तामयमेति मन्ये ॥ ८५ ॥
 य एष जागर्त्ति शशः शशाङ्गे
 बुधो विधत्ते क इवात्र चित्रं ।
 अन्तः किलैतत् पितुरन्वुरागे-
 रासीत् तुरङ्गोऽपि मतङ्गजोऽपि ॥ ८६ ॥

मेति । शशी उन्निद्रैर्विकसितैः सरोजैः कृत्वा या पूजा तज्ज-
 नितां श्रियं माऽवापत् मा स्म लभत यतः पद्मनिमोलि कमल-
 सङ्कोचकं तेजो यस्य सः । विकसितानामपि कमलानां पूजार्थं
 चन्द्रसविधे क्रियमाणानां चन्द्रतेजसां सङ्कोचस्यैव सम्भवादुन्निद्र-
 सरोजपूजाश्रियं कथं प्राप्नोति । प्रकाशान्तरेण प्राप्नोतीत्याह
 निजाङ्गभूतस्य रङ्गोर्न्मगसाचिद्वयेनैवालङ्कृतोऽयं चन्द्रः तामु-
 न्निद्रपूजाश्रियमेति प्राप्नोति, तन्नयनयोस्त्रिद्रकमलरूपत्वादि-
 त्यहं मन्ये । अङ्गमगनेचाभ्यां कृत्वाऽयं चन्द्रे विकसितकमलाभ्यां,
 पूजामिव शोभा प्राप्नोतीति भावः, इति वा ॥ ८५ ॥

य इति । य एष प्रत्यचदृश्यः शशः शशाङ्गे जागर्त्ति स्फुरति,
 अत्र विषये क इव बुधश्चिचमाद्यर्थं विधत्ते, अपि तु न कोऽपि ।
 किल यस्मादेतत्पितुरन्वुरागेरन्तर्मध्ये उच्चैः श्रवस्सञ्ज्ञकस्तुर-
 ङ्गोऽप्यासीदैरावताख्यो मतङ्गजोऽप्यासीत् । यदीत्यपितुर्मध्ये

गैरे प्रिये भातितमां तमिस्रा
 ज्यौत्स्नी च नोले दयिता यदस्मिन् ।
 शोभातिलोभादुभयोस्तयोर्वा
 सितासितां मूर्त्तिमयं विभर्त्ति ॥ ८७ ॥
 वर्धातपानावरणं चिराय
 काष्ठौघमालम्ब्य समुत्थितेषु ।

अश्वजादिकं भवति तदीयपुत्रमध्ये शशस्त्राचसम्भवे किमाश्चर्य-
 नित्यर्थः ॥ ८६ ॥

गैर इति । तमिस्रा तमोवज्रस्ताऽस्य दयिता रात्रिर्गैरे
 प्रिये चन्द्रे विषये भातितमां, तथा ज्यौत्स्नी च चन्द्रिकायुक्ता
 धवलाऽस्य दयिता रात्रिर्नीले प्राणेशेऽस्मिन् चन्द्रे नितरां
 शोभते भिन्नवर्णं हि शोभेत इत्यर्थः । तस्माद्धेतोस्तयोस्तमिस्रा-
 ज्यौत्स्नोरुभयोरपि विषये स्तस्य शोभाप्राप्तेर्विलोभादभिला-
 षात् तयोरेव पत्न्यार्या शोभाप्राप्तिस्तदभिलाषाद्भवत्तन्मल-
 • सम्बन्धात् तमिस्राज्यौत्स्नोः शोभया भवितव्यमित्यर्थः । अयं
 चन्द्रः सितासितां धवलां श्यामलाञ्च मूर्त्तिं कायं विभर्त्ति ।
 वा इवार्थः । शोभातिलोभादिवेत्यन्वयः । नीलभागे ज्यौत्स्नीं
 प्रियां धारयितुं, धवले च तामसीमिति यथासङ्गं ॥ ८७ ॥

वर्येति । अर्धं बालेषु तनुषु अविकसितेषु चेद प्रत्यक्षदृ-
 श्येषु (तारासु नचचेन्नेव) कवकेषु कृत्वाकेषु मध्ये चिरकालो-
 त्पत्यतादिकस्त्वग्नीभूतं विकसितमतिस्फुल्लमेकच्छाकमेव चन्द्रः

वालेषु ताराकवकेष्विद्वैकं
विकसरोभूतमवैमि चन्द्रं ॥ ६८ ॥
दिनावसाने तरणेरकस्मा-
न्निमज्जनाद्विश्वविलोचनानि ।
अस्य प्रसादादुडुपस्य नक्तं
तमोविपद्दीपवतीन्तरन्ति ॥ ६९ ॥

मवैमि मन्ये । किञ्चूतेषु ताराकवकेषु । चिराय वज्रकालं वर्षा-
न्ता आतपे योयन्ता च वर्षेषु जलवृष्टिषु आतपेयूष्णेषु च सप्त
अनावरणमनाच्छादितं काष्ठैघण्डिक्स्मूहमेव दाहममूहमा-
लम्ब्य समुत्थितेषूपन्नेषु, वर्षाकाले ज्वनावृतेषु जलस्तिमितेषु
पद्मादुष्णतमेषु च । काष्ठेषु सूक्ष्मसूत्रानि कृत्राकानि भवन्ति
तथा च तारा अक्षकवकानि भवन्ति, चन्द्रस्य सूक्ष्मकवकमिवे-
त्युपेक्षा ॥ ६८ ॥

दिनेति । विश्वस्य जगतो विलोचनानि दिनावसाने तरणेः
सूर्यस्याकस्मादसम्भावितहेतोर्निमज्जनात् प्रतीचीसागरनीर-
प्रवेशाद्धेतोर्नक्तं रात्रौ तमोनिमित्तां सुखलनादिरूपां विपद-
मेव दीपवतीं महानदीमखोडुपस्य चन्द्रस्य प्रकाशरूपात् प्रसा-
दात् तरन्ति, चन्द्रेण तमो निरस्य मन्वे प्रकाशितमिति भावः ।
अन्येऽपि रात्रौ तरणेर्नैकाया अकस्मान्मज्जनाद्धेतोर्वुडनरूपा-
नापन्नदीमुडुपस्याकस्मादागतस्यान्यस्य यानपात्रस्य प्रसादात्
तरन्ति ॥ ६९ ॥

किं नास्ति नोऽपि क्षणिकोऽणुर्वै । यं -

भानोऽस्ति तेजोमयविन्दुरिन्दुः ।

अत्रेस्तु नेत्रे घटते यदासौ-

मासेन नाशी महतो महीयान् ॥ १०० ॥

चातुं पतिन्नौपधयः स्वशक्त्या

मन्त्रेण विप्रा क्षयिणं न श्रेकुः ।

किमिति । नोऽस्माकममहतां पामराणामपि अक्षिण, नेत्रे विषये तेजोमयः तेजोरूपो विन्दुरेवायमिन्दुरङ्गुल्या नयनप्राप्तचिपिटीकरणे धवलवर्तुलाकारेण भानः शोभमानः किं नास्ति अपि तस्मदादिनेत्रेऽणुन्दुर्वर्त्तत एव । अणुकोऽल्पीयांस्तथा क्षणिकः क्षणमात्रावस्थायी यावच्चिपिटीकरणमेव दृश्यत इत्यर्थः । तर्ह्यस्माच्चन्द्रात् तस्य वैलक्षण्यं कथमित्यत आह । अवेर्मुनेर्नेत्रे तु पुनस्तेजोमयविन्दुरयमिन्दुर्महीयानितरापेक्षया नितरां महापरिमाण आसीत् । तथा मासेन हत्वा नाशी मासावसानप्राप्तविनाशस्याभूदिति यत् तद्वदते, एतद्युज्यत इत्यर्थः । यतो महतो महानुभावस्य । सर्वे हि महतां महदिति न्यायेन महतोऽचेर्नेत्रतेजोमयविन्दुरण्यमिन्दुर्महापरिमाणस्थितकालस्थायी चेत्यस्मन्नेत्रतेजोमयविन्दोरिन्दोर्वैलक्षण्यं युक्तमेवेति भावः । अणुकः, अन्य इति (प्रा० ५।३।८५) कन् । नाशी, अस्यैव इति ॥ १०० ॥

चातुर्भिति । मृतसञ्जीविन्यादय आपधयः स्वशक्त्या स्वसा-

एनं पयोधिर्मणिभिर्न पुत्रं
सुधा प्रभावैर्न निजाश्रयं वा ॥१०१॥
मृषा निशानाथमहः सुधा वा
हरेदसौ वा न जराविनाशौ ।

मर्थेन निजरसवीर्यविषाकाभ्यां कृत्वा आपधीश्वरत्वात् पतिमेनं
चन्द्रं चयिष्यं प्रतिदिनं कलाचयवन्तमथ च चयरोगिणं सन्तं
चातुं रचितुं न श्रेकुः । तथा विप्रा द्विजराजत्वान्निजं स्वामिनं
चयिष्यं मन्त्रेण श्रुतिसामर्थ्येन कृत्वा रचितुं न श्रेकुः । तथा पयो-
धिरपि पुत्रं चयिष्यमेनं मणिभिरनेकप्रभावैरन्तरस्यै रत्नैः कृत्वा
रचितुं न शक्नोति वचनपरिणामः । तथा सुधाऽपि स्वाधार-
भूतं चयिष्यमेनमजरामरत्वजनकेः प्रभावैः कृत्वा चातुं न शक्नो-
क, वा समुद्यते । आपधादयः स्वशक्त्यादिरक्षणमाधने सत्यपि
पतित्वात् प्रभुत्वात् पुत्रत्वान्निजाश्रयत्वाच्च चयाद्रचितुमर्हमर्थेन
रचितुं समर्थो न बभूवुरिति विशेषोक्त्या पूर्वकर्माजो रोगो न-
वानुभावैरप्यपनेतुं न शक्यत इति व्यज्यते । अचिन्त्यो हि मणिम-
न्यौपधीनां प्रभाव इति आपधादीनां सामर्थ्यं प्रसिद्धं ॥१०१॥

मृषेति । निशानाथस्य चन्द्रस्य महः तेजः । सुधा वा पीयू-
षरूपमेवेति लोकवादो मृषा असत्य एव भवेत् । वा अथ वा
यदि चन्द्रतेजः सुधैवेति लोकप्रवादः सत्य एव तर्ह्यमौ चन्द्र-
तेजोरूपा सुधा जराविनाशौ जरामरणे न हरेद्विनाशयेत्
चन्द्रतेजः सुधा नैवेत्यङ्गीकार्यौ । अथ चैतद्रूपा सुधाऽपि जरा-

पीत्वा कथं नाऽपरथा चकोरा
 विधोर्मरीचीनजरामराः स्युः ॥ १०२ ॥
 वाणीभिराभिः परिपक्विमाभि-
 नरेन्द्रमानन्दजडच्चकार ।
 मुहूर्त्तमाश्चर्य्यरसेन भैमो
 दैमोव वृष्टिस्त्रिमितच्च तं सा ॥ १०३ ॥

मरणे नाशयतीत्यङ्गीकार्यमित्यर्थः । अपरथाऽन्यथा यदि च-
 न्द्रतेजः सुधेति प्रवादः सत्यसुद्रूपा सुधा जरामरणे विना-
 शयेत् तर्हि चकोराख्याः पक्षिणो विधोर्मरीचीन् पीत्वाऽपि कथं
 किमिति नाजरामराः सुर्जरामरणरहिता भवेयुः । चन्द्र-
 तेजःसुधात्वे एतस्याय सुधाया जरामरणविनाशे सामर्थ्यस-
 द्भावे तत्पाने चकोरैरप्यजरामरैर्भाष्यं, न च ते तथा, तस्मात्
 तत्तेजसः सुधात्वं वा मृषा भवेत् । सुधाभूतस्यापि जरामर-
 णापचारे सामर्थ्यं नास्तीत्येतदङ्गीकर्त्तव्यं, तथा सुधाप्रभावैर्न
 निजाश्रयं वेति पूर्व्वञ्चोक्तौश्रयमाधानमित्याशयः । अजरामरो-
 मुरिति पाठे चिः ॥ १०२ ॥

वाणीभिरिति । सा भैमो आभिः पूर्व्वोक्ताभिः परिपाकेन
 निवृत्ताभिः परिषतकवित्पञ्चितया प्रमादादिगुणयुक्ताभिर्वा-
 णीभिः कृत्वा तं नरेन्द्रमानन्दजडं चर्पपरवशश्चकार । तथा
 मुहूर्त्तमहुतापरनाथाश्चर्य्येण रसेनायं च तद्रूपेण जलेन
 दैमोतुपास्यमन्त्रिभौ वृष्टिरिव भैमो स्त्रिमितमतिश्रेष्ठात् प्रा-

इतो मुखादागियमाविरासीत्
 पोयूपधारामधुरेति जल्पन् ।
 अचुस्वदस्याः संमुखेन्दुविम्बं
 संवावदूकश्रियमम्बुजानां ॥ १०४ ॥

तस्तन्मं वाऽयच्चाद्रञ्चकार द्विमृष्टिर्यथा अन्यं जडमाद्रञ्च
 करोति तथेयमपि आनन्दजडं सातिस्तेहञ्च चकारेत्यर्थः ।
 परिपक्विनाभिः डित्त्वान्निवृत्तेऽर्थे क्रिः, क्लेमम् ॥ १०३ ॥

इत इति । इत्येवं जल्पन्, वदन्, स नलोऽम्बुजानां संवा-
 वदूका नितरां संवादिनी श्रियंस्त तादृशं कमलतुल्यसौभ-
 मस्या मुखेन्दुविम्बमचुम्बत्, चन्द्रकमलतुल्यं भैमीमुखं प्रीत्यति-
 शयादचुम्बदित्यर्थः । इति किं । हे भैमि, इयमुक्तप्रकारा पोयू-
 पधारावन्मधुरा वागितः प्रत्यचदृग्ग्राह्यवन्मुखादाविरासीन्निः-
 स्रतेति । इत इत्यनेन सामीप्याभिनयकारिणा करेण भैमी-
 मुखं चिवुके धृतमिति ध्वन्यते । मुखेन्दुविम्बत्वेन च पोयू-
 पधारावन्मधुरावाचिती सूच्यते । तथा च पोयूपधारया मधु-
 रेत्यपि व्याख्येयं । संवावदूकेत्यादिनां च भैम्याः पद्मिनीत्वं
 प्रसिद्धं । चन्द्रविम्बस्य कमलैः सह विमंवादो विरोधित्वात् ।
 एतन्मुखचन्द्रविम्बस्य तु कमलैः सह संवादः कमलसौभा-
 ग्यभाक्तादित्यर्थः । प्रसिद्धचन्द्रविम्बादेतन्मुखचन्द्रविम्बमधिक-
 मिति सूच्यते । अत्यर्थं संवदति संवावदूका सम्पूर्णाऽयं मैत्र्या
 यत्नते ॥ १०४ ॥

प्रियेण साऽथ प्रियमेवमुक्ता

विदर्भभूमिपतिवंशमुक्ता ।

स्मितांशुजालं विततान तारा

दिवः स्फुरन्तीव कृतावतारा ॥ १०५ ॥

स्ववर्णना न स्वयमर्चतीति

नियुज्य मां त्वन्मुखमिन्दुरूपं ।

प्रियेणेति । प्रियेण 'दतो मुखादित्यादिपूर्वाक्तरूपं प्रियव-
चनमुक्ता भाषिता विदर्भभूमिपतेर्वंशेन कुलेन मुक्ता जनिता,
तथा स्फुरन्ती दीप्यमानकान्तिः मोक्षाया या भैमी, अथ नलव-
चनानन्तरं स्मितांशुजालं विततान, तदेव नलाय प्रीतिदान-
मिव ददादित्यर्थः । केव । दिवः सकाशात् क्षीणपुण्यतया
स्नेह्या वा कृतावतारा भूलोकमागता रोहिणी तारेव ।
स्फुरन्ती किरणजालं विततारेति उत्प्रेक्षा, उपमा वा । वंशः
कुलमेव वंशो वेणुस्तत्र जाता देवधार्या मुक्ता मौक्तिकरूपा ।
कृतावतारेत्यत्र तरणं तारः, चदोरप् (पा० ३।३।५७) । तद-
न्नात् प्रज्ञादित्यात् स्वार्थेऽणि, पश्चादवशब्देन सह सुपा (पा०
१।१।४) इति समासः ॥ १०५ ॥

स्नेति । सा धरातुरायाश्च भूमिन्द्रमित्याह स्म । इति किं ।
हे प्रिय, इन्दुरूपं त्वन्मुखमिति हेतोयन्द्ररूपत्वेनात्मस्तुती मां
नियुज्याज्ञाय भग्नितः प्रशस्तौ वर्णनविषयेऽत्युदास्येऽतितरामुदा-
सीना भवन्ति, एतद्व्याने युक्तं । हेतुमेवाह । इति किं "सत्तामेत-

स्थानेऽत्युदास्ते शशिनः प्रशस्तौ
 धरातुरासाहमिति स साऽऽह ॥ १०६ ॥
 तयेरितः प्राणसमः सुमुख्या
 गिरं परीक्षासरसोत्किरां सः ।
 भूलोकसारः स्मितभाक् तुषार-
 भानुमणिष्यन् सुभगाम्बभाण ॥ १०७ ॥

इदकर्त्तव्यं परनिन्दाऽऽत्मनः सुतिः । इत्यादिवचनात् स्वयमात्म-
 खैव स्ववर्षणा आत्मनसुतिर्नाहेति न युक्तेति । इयत्पर्यन्तं मया
 चन्द्रो वर्द्धित इदानीं तया वर्षणीयस्त्रुष्णींभावो युक्त इत्याश-
 येन भैमी चन्द्रसुतौ तं सोत्प्रासं प्रावर्त्तयदिति भावः । तुरा-
 साहमित्यत्र द्वितीयसर्गे धरातुरासाहेत्येतच्छ्लोकस्याऽऽशङ्का ज्ञा-
 तव्या । तत्रोत्तरं । इन्द्ररूपं तन्मुखं चन्द्ररूपात्मसुतौ मां नियुज्य
 शशिनः प्रशस्तौ अत्युदास्ते साऽहं धरावदतुराऽनुत्तानवेगा वा
 पृथ्वीवद् गम्भीरेत्यर्थः । अर्थात् तमाह स्मेति ज्ञातव्यं ॥ १०६ ॥

तयेति । स भूलोके सारः श्रेष्ठतमो नलः स्मितवाक् तुषा-
 रभानुं चन्द्रं मणिष्यन् वर्षयिष्यन् सन् सुभगां सौभाग्यवतीं
 भैमीं वभाण । किम्भूतः । तया सुमुख्या भैम्या परीक्षासरसोत्किरा-
 त्किरामुद्गावयित्रीं गिरमीरित उक्तः । तया प्राणसमोऽतिप्रे-
 यान्, तया चन्द्रवर्णने प्रेरितः सन् परीक्षासरसोत्किराङ्गिरं
 वभाणेति वा । उत्किरां, इंगुपधेति (पां० ३।१।१३५) कः,
 पूर्वेण पृथीपमासः । मणिष्यन् हेतोर्लटः प्रता ॥ ३०७ ॥

तवानने जातचरों निपीय.
 गीतिन्तदाकर्षणलोलुपोऽयं ।
 चातुं न जातु, स्पृहयत्यवैमि .
 विधुं मृगस्त्वददनभ्रमेण ॥ १०८ ॥
 इन्दोर्भ्रमेणोपगमाय योग्ये
 जिज्ञा तवास्ये विधुवास्तुमन्तं ।

तवेति । हे प्रिये, अयं मृगः, तवानने जातचरीभूतपूर्वां
 गीतिं स्वरमाधुर्यं निपीय सादरमाकर्षणं दानोमपि तस्या भव-
 ज्ञीतेराकर्षणाय लोलुपोऽतितरां लुब्धोऽतिषादृष्ट्यात् तददन-
 भ्रमेण विधुं चातुं जातु कदाचिदपि न स्पृहयतीत्यवमवैमि ।
 मृगा हि मानप्रिया भवन्तीति चन्द्रं तन्मुखभ्रान्त्या त्यक्तुं
 नेच्छतीत्यहं शङ्के इत्यर्थः । जातचरी भूतपूर्वा चरट् (पा० ५।
 ३।५३) लोलुपः यदन्तात् पचाद्यचि, यङोचि चेति (पा० २।४।
 ७३) यङो लुक् ॥ १०८ ॥

इन्दोरिति । अतिषादृष्ट्यादिन्दुरेवेदमिति इन्दोर्भ्रमेण
 मृगस्योपगमाय योग्ये प्राप्तुमर्हे तवास्ये वर्त्तमाना जिज्ञा कर्त्री
 गीत्या वर्षस्वरमाधुर्या कृता विधुरूपं वास्तु वसतिगृहं तद्विद्यते
 यस्य तं विधुवास्तुमन्तं चन्द्रमध्यस्थमपि मृगं कर्षति । गिते-
 र्भधुरतरत्नान्मृगस्य च प्रियगानत्वात् खसमोपमानयतीत्यर्थः ।
 तदाकर्षणसाधनमुर्ध्वेवते, वक्ष्यतां आगमिष्यतो मृगस्य वासायै
 मन्थनं करिष्यता, नेचदयेन पाशोवभूवे किं, तद्रूपया मन्थन-

गीत्या मृगं कर्पति वत्स्यता किं
 पाशीवभूवे नयनद्वयेन ॥ १०९ ॥
 आप्यायनादा रुचिभिः सुधांशोः
 शैत्यात्तमः काननजन्मने वा ।
 यावन्निशायामथ घर्म्मदुःस्थ-
 स्तावद् व्रजत्यङ्गि न शब्दपान्थः ॥ ११० ॥

रज्ज्वा समाकर्षतीत्यर्थः । अन्याऽपि श्वरी गीत्या मृगमाह्वय
 पाशेन बध्नाति । भवन्मुखं निष्कलङ्कममृताधिकगीतियुक्तञ्च ।
 चन्द्रसु सकलङ्क इति भावः । चन्द्रवर्षनावसरेऽपि मध्ये मध्ये
 भैमीमुखवर्षणा अनुरागातिशयसूचनार्था । अयं श्लोकः छेपक
 इति केचित् ॥ १०९ ॥

गगनस्थोऽपि मृगो भैमीमुखगीतिं कथमष्टणोदित्याशङ्क्या-
 ह । आप्यायनादिति । शब्दरूपः पान्थो नित्यपथिको निशाचां
 यावद् व्रजति तावदथ पश्चात् साकल्येन वाऽङ्गि न गच्छति
 यस्माद्दिने घर्म्मेणातपेन दुःस्थः सन्तप्तः, तस्माद्दिनेऽल्पमेव गच्छ-
 तीत्यर्थः । रात्रौ दूरगमने हेतुमाह । सुधांशोरमृतरूपाभी
 रुचिभिराप्यायनादुज्जीवितवललादा तम एव काननं वनं
 तस्माज्जन्म यस्य गाढान्धकारजाताच्छैत्यादा तेजसोऽभावे त-
 मसः सन्धवादौष्णाभावाच्छैत्यं । अत एव रात्रौ वज्रं गच्छति
 दिने चाप्ये न आन्त इव वज्रं न गच्छति । शब्दा हि स्वभा-
 वादतिदूरेऽपि श्रूयन्ते दिवा तु न तथा । पथिक्तेऽपि रात्रौ

दूरेऽपि तत्तावक्कगानपाना-
 क्षब्धावधिः सादुरसोपभोगे ।
 अवज्ञयैव क्षिपति क्षपायाः
 पतिः खलु खान्यमृतानि भासः ॥ १११ ॥
 अस्मिन्न विस्मापयतेऽयमस्मा-
 क्षतुर्बभूवैप यदादिपुंसः ।

शैत्याद् दूरं गच्छति, दिने चाक्ष्यं । दूरश्रवणप्रतिपादकोऽयं
 श्लोकः ॥ ११० ॥

दूरेऽपीति । हे प्रिये खलु निश्चितं क्षपायाः पतिश्चन्द्रो भा-
 सश्चन्द्रिका एव खान्यमृतानि क्षिपति, अधो मुञ्चति । किम्भूतः ।
 दूरेऽपि अतितरां देशव्यवधानेऽपि तत्प्रसिद्धं मधुरतरं तावकं
 गानं तस्य पानात् सादुरश्रवणाद्धेतोः सादुरसोपभोगे माधु-
 र्यातिशयानुभवे विषये क्षब्धावधिः प्राप्तमर्यादः । उत्प्रेक्षते ।
 अवज्ञयेव अनुभूतभवङ्गीतमाधुर्यापेक्षयाऽल्पमाधुर्यतयाऽवमा-
 ननयैवेत्यर्थः । अयं श्लोको भिन्न एव न तु युग्मं ॥ १११ ॥

अस्मिन्निति । हे तन्मित्र एव चन्द्र आदिपुंसः श्रीविष्णोर्वा-
 दामं क्षतुर्बभूवेत्यस्मिन्नेत्रीभवने विषयेऽयं नेचभूतश्चन्द्रोऽस्मान्न
 विस्मापयते आश्चर्यं न प्रापयति । अत्रार्थेऽस्माकमाश्चर्यं न भव-
 तीत्यर्थः । किञ्च यस्माद्धेतोरचिनेचादुदितस्योत्पन्नस्यास्य तच्चक्षु-
 र्भवनं कुलानुरूपं कुलोचितं स्वरूपं नेचरूपात् कारणज्जातस्य
 नेत्रीभवनमुचितमेव तस्मादस्य पुराणपुरुषनेत्रीभवने न कि-

तदचिर्नेत्रादुदितस्य तन्वि
 कुलानुरूपं किल रूपमस्य ॥ ११२ ॥
 आभिर्दृग्गेन्द्रोदरि कौमुदीभिः
 क्षीरस्य धाराभिरिव क्षणेन ।
 अक्षालि नीलीरुचिरम्बरस्या
 तमोमयीयं रजनीरजक्या ॥ ११३ ॥

द्विदस्माकं चित्रमित्यर्थः । विस्मापयते नित्यं स्मयतेः (पा० ६।
 १।५७) इत्यालं, भीष्मोर्ध्वतुभये (पा० १।३।६८) इति तङ् ।
 अस्माञ्जनान्तरापेक्षया वज्रत्वं ॥ ११२ ॥

आभिरिति । हे मृगेन्द्रोदरवत् छत्रमुदरं यस्यास्तादृशि
 रजन्येव रजकी तथा क्षीरस्य दुग्धस्य धाराभिरेव दृश्यमाना-
 भिर्धवलतराभिः कौमुदीभिः कृत्वाऽम्बरस्या तमोमयीयं नीली
 कञ्जलवत् कालीरुचिः क्षणमात्रेणाक्षालि निरस्ता । रजक्या
 वसनस्या काली कान्तिदुग्धधाराभिः क्षणेन चाक्ष्यते । तदुक्तं
 कलाकोशे ।

तैलं घृतेन तद्योष्यजलैर्दुग्धेन कञ्जलं ।

नागयेदम्बरस्यं तु मलं चारेण सौम्यणा ॥ इति ॥

चन्द्रिकादिभिर्गगनं निर्मलीकृतमिति भावः । मृगेन्द्रो-
 दरी (पा० ४।१।५५) नासिकोदरेति ङीप् । आपधी प्राणि-
 वाचिताभावाच्चीलीति ङीप् समर्थनीयः । रजकी क्षुनः पित्ता-
 ङीप् ॥ ११२ ॥

पयोमुचा मेचकिमानमुच्चै-
 रुच्चाटयामास चतुः शरदा ।
 अतारि वामोरु तथाऽपि किञ्चि-
 न्न प्रोज्झितुं लाञ्छनकालिमाऽस्य ॥ ११४ ॥
 एकादशैकादशरुद्रमौली-
 नस्तं यतो यान्ति कलाः किमस्य ।
 प्रविश्य शेषाश्च भवन्ति पञ्च
 पञ्चेपु तूष्णीमपवोऽर्द्धचन्द्राः ॥ ११५ ॥

पय इति । हे वामोरु या शरत् चतुः पयोमुचा मेघानां
 वर्षाकालीनमुच्चकैरतिशयितमपि मेचकीमानं कालिमानमु-
 च्चाटयामास । तथा कालिमापनयने दृष्टसामर्थ्या शरदा
 यस्य चन्द्रस्य लाञ्छनरूपः कालिमा किञ्चिदल्पमपि प्रोज्झितुं
 स्फोटयितुं नापारि । शरदश्चे चन्द्रे मलिनः कलहोऽति-
 तरां शोभत इति भावः । मेचकिमानं वर्षवाचित्वादिमनिच्
 ॥ ११४ ॥

एकेति । अस्तं यतो गच्छतोऽस्य चन्द्रस्यैकादश कला एका-
 दशानां रुद्राणां मौलीन् प्रतिथान्ति, किल गच्छन्तीव । शेषाः
 पञ्च कलास्तु पुनः पञ्चेषोः कामस्य तूष्णीमल्पमिपुधिं प्रविश्या-
 र्द्धचन्द्राकारत्वादूर्द्धचन्द्राख्या अपवो भवन्ति, विनाशममयेऽप्ययं
 परापकारनिरत इति ध्वन्यते । तूष्णी अल्पत्वविवचया खीले
 गौरादिनाङ्गीप् ॥ ११५ ॥

निरन्तरत्वेन विधाय तन्नि
 तारासहस्राणि यदि क्रियेत ।
 सुधांशुरन्यः स कलङ्कमुक्त-
 स्तदा त्वदास्यत्रिंशमाश्रयेत् ॥ ११६ ॥
 यत् पद्ममादित्सु त्वाननीयां
 कुरङ्गलक्ष्मा च मृगाक्षि लक्ष्मीं ।
 एकार्थलिप्साकृत एष शङ्के
 शशाङ्कपङ्केरुहयोर्विरोधः ॥ ११७ ॥

निरन्तरेति । हे तन्नि ताराणां नववाणां सहस्राणि निर-
 न्तरत्वेनान्यान्यमन्वन्धतया विधायैकीकृत्य यदि अन्यः सुधांशुः
 क्रियेत, निर्मयित, तदा तर्हि स चन्द्रसाराणामकलङ्कत्वात्
 तन्मयत्वाच्च कलङ्केन मुक्तः सन् तदास्यत्र त्रिंशं शोभाभाश्रयेत् ।
 क्रियानियतेरविवक्षितत्वामृङ्गभावः ॥ ११६ ॥

यदिति । हे मृगाक्षि यत् पद्मं त्वाननीयां मुखमन्वन्धिनीं
 लक्ष्मीमादित्सु ग्रहीतुकामं कुरङ्गलक्ष्मा चन्द्रश्च तव मुखशोभां
 ग्रहीतुकामः तयोः शशाङ्कपङ्केरुहयोरेष विरोधः स तन्मुखशो-
 भासचक्षु एकोऽयं सत्य लिप्साकृतः प्राप्तिवाञ्छानिमित्त एवे-
 त्यर्थं शङ्के । एकद्रव्याभिन्नापित्वेन विरोधः सुप्रसिद्धः । चन्द्रप-
 द्मयोरपि विरोधः प्रसिद्ध एव । चन्द्रपद्माभ्यां सक्तायात् ते मुख-
 मधिकनिति भावः । आदित्सु चन्द्रपक्षे लिङ्गविपरिणामः ।
 लक्ष्मीं, न लोकेति (पा० २।३।६८) पृष्ठोन्निषेधः ॥ ११७ ॥

लब्धं न लेखप्रभुणाऽपि पातुं
 पीत्वा मुखेन्दोरधरामृतन्ते ।
 निपीय देवैर्विवशीकृतायां
 घृणां विधोरस्य दधे सुधायां ॥ ११८ ॥
 एनं स विभ्रद्विधुमुत्तमाङ्गे
 गिरीन्द्रपुत्रीपतिरोपधीशं ।
 अन्नाति घोरं विषमब्धिजन्म
 धत्ते भुजङ्गश्च विमुक्तशङ्कः ॥ ११९ ॥

लब्धमिति । हे प्रिये, अहं सर्वैरपि देवैर्विवशीकृतायां
 निःश्रेयं पीत्वा भुक्तशेषीकृतायामस्य विधोश्चन्द्रस्य सुधाया घृणां
 जुगुप्सां दधे धारयामि । किं कृत्वा । लेखानां देवानां प्रभुषेन्द्रे-
 णापि पातु न लब्धं, कृतप्रयत्नस्यापि तस्यावरणात् तेन दुष्प्राप,
 केनाप्यनुच्छिद्यमित्यर्थः । ते मुखेन्दोरधररूपममृतं निपीय
 पीत्वा । चन्द्रसुधायाः सकाशात् तदधरामृतं स्वादुतरमिति
 भावः । अतोऽप्युच्छिद्यभोजने जुगुप्सा धारयतीत्यर्थः ॥ ११८ ॥

एनमिति । स गिरीन्द्रपुत्रीपतिः बभ्रुरेनमोपधीशं वि-
 धुमुत्तमाङ्गे शिरसि विभ्रद्वारयन् यन्, अब्धिजन्म समुद्रोत्पन्न
 घोर दारुणमपि विषमन्नाति, मुक्तशङ्को भुजङ्गं सर्पं वासु-
 किश्च धत्ते । बभ्रुरप्युपकारकत्वेन पूज्य, श्रेष्ठोऽयमिति भावः ।
 अपिस्त्रामिनोऽस्य शिरसि धारणादेव निःशङ्कं विषं भक्षयति
 संपाद्य धात्यतीत्युत्प्रेक्षा । भुजङ्ग आत्यभिप्रायेणैकवचनम् ॥ ११९ ॥

नास्य दिजेन्द्रस्य बभूव पश्य
 दारान् गुरोर्यातवतोऽपि पातः ।
 प्रवृत्तयोऽप्यात्ममयप्रकाशान्
 न ह्नन्ति न ह्नन्तिमदेहमाप्तान् ॥ १२० ॥

नेति । हे प्रिये दिजेन्द्रस्यास्य चन्द्रस्यास्य गुरोर्दृष्टस्य ते दारान् भार्यां यातवतोऽपि गुरुतत्पगामिनोऽपीत्यर्थः पातः स्वर्गाद् भ्रंशः, अथ च पातित्यं न बभूव पश्य । चित्रमेतदिलोकयेत्यर्थः । अथ वा युक्तमेतत् । प्रवृत्तयो धर्माधर्महेतुकर्मारम्भा अपि आत्ममय आत्मस्वरूपमेव प्रकाशो येषां तान् प्रकाशान्तरनिरपेक्षान् प्रकाशस्वरूपान्, अथ च परमात्मैव प्रकाशो येषां तान् परमात्मस्वरूपातिरिक्तप्रकाशानभिज्ञान् स्वप्रकाशात्मवादिनो ब्रह्मज्ञानिनोऽन्तिमदेहं तेजोरूपशरीरं पूर्णतां वा प्राप्तान्, अथ चानन्तरभाविमोक्षतात् प्रवीणशरीरप्रवाहायेक्षया श्रेष्ठशरीरं प्राप्तान् जीवमुक्तान् पुरुषान् हि यस्मान्न न ह्नन्ति शुभाशुभफलसम्बन्धेन न संवप्रन्तीत्यर्थः । तेषां तेजोविशेषेण प्रत्यवायो न विद्यत इति ग्रामाणिकवचनात् तेजोरूपस्यास्य चन्द्रस्य पातो नाभूदिति युक्तमेव, नात्र चित्रमिति भावः । चन्द्रोऽप्यात्ममयप्रकाशः, अन्तिमदेहं सम्पूर्णतां प्राप्तः ॥ १२० ॥

स्वधाकृतं यत् तनयैः पितृभ्यः
 अद्वापवित्रं तिलचित्रमम्भः ।
 चन्द्रं पितृस्थानतयोपतस्थे
 तदङ्करोचिः खचिता सुधैव ॥ १२१ ॥
 पश्योच्चसौधस्थितिः सौख्यलक्ष्ये
 त्वं केलिकुल्याम्बुनि विम्बमिन्दोः ।
 चिरं निमज्ज्येच्च सतः प्रियस्य
 भ्रमेण यच्चुम्नति राजहंसी ॥ १२२ ॥

स्वधेति । तनयैः पुत्रैः अद्वाया परलोकास्त्रित्वबुद्ध्या वितीर्ष-
 तात् पवित्रं कृष्णतिलैश्चित्रं मिश्रितं पितृभ्यः स्वधाकृतं यदम्भः
 पितृस्थानतया “चन्द्रो वै पितृलोकः” इति श्रुतेः । पितृलोकतया
 चन्द्रमुपतस्थे चन्द्रेण सङ्गतमभूदित्यर्थः । तत् कृष्णतिलमिश्रजल-
 मेवाङ्गस्य कलङ्कस्य या रोचिः कान्तिः तथा खचिता मिश्रिता
 सुधा पीयूषं । कृष्णतिला एव कलङ्कस्य तत्संलग्नं जलमेव पीयूषं
 न तन्यं, कलङ्को न चान्यत् पीयूषमित्यर्थः । अद्वेति पितृलोक-
 प्राप्ताय चेतुर्गर्भविशेषणं । उपतस्थे सङ्गतकरणे तद् ॥ १२१ ॥

पश्येति । हे प्रिये त्वमुच्चसौधस्थित्या कृत्वा सौख्येन निरन्त-
 रायं सख्ये दृश्ये केलिकुल्याया अम्बुनि तदिन्दोर्विम्बं पश्य ।
 तत् किं । राजहंसी इह कुल्याजले निमज्ज्य चिरं सतोऽन्त-
 र्वर्षमानस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रमेण यच्चन्द्रविम्बं चुम्नति । सौख्यं
 स्वार्थं सुखिनो भाव इति भावे वा व्यञ्ज् । सौख्येति पाठे

सौवर्गवर्गेऽमृतं निपीय

हृतोऽङ्गि तुच्छः शशलाञ्छनोऽयं ।

पूर्वोऽमृतानां निशि तेऽत्र नद्यां

मग्नः पुनः स्यात् प्रतिमाच्छलेन ॥ १२३ ॥

समं समेते शशिनः करेण

प्रह्वनपाणाविद्ध कैरविष्याः ।

सूक्ष्मत्वेन लक्ष्ये । उच्चतरदेशस्थितं प्रत्यधोदेशस्थितं वस्तु सूक्ष्मं प्रतिभातोत्यर्थः ॥ १२२ ॥

सौवर्गेति । स्वर्गे भवा सौवर्गा देवास्तेषां वर्गेऽमृतं निपीयान्ति तुच्छो रिक्तः हृतोऽयं शशलाञ्छनो निशि ते तवात्र क्रीडानद्यां प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेन मग्नः सन् पुनरमृतानां जलैरयं च पीयूषैः पूर्णः स्यात्, भवेदित्यहं सम्भावयामीत्यर्थः । एतेन गदोजलस्यामृतत्वं सूचितं । अङ्गि तुच्छः हृतोऽपि पुनः क्रमेणामृतैः पूर्णः सन् रात्रौ तत्र क्रीडानद्यां प्रतिमाव्याजेन मग्नः पुनः पानभयादिव पलाय्य निखीनः स्यादित्यहं ब्रह्म इति वा । पूर्वोऽमृतानां दृष्ट्यर्थत्वात् करणे षष्ठौ ॥ १२३ ॥

सममिति । इह तव क्रीडानद्यां कैरविष्याः कुमुदिन्याः प्रसन्नरूपे पाणौ शशिनः करेण रश्मिनाऽथ च पाणिना समं सृष्टं समेते सङ्गते सति मधु पुष्परस एव कलं यस्य तस्य त्यागजलस्य कन्यादानसम्पत्तिष्वङ्गोदकस्याभिषेकः कर्त्ताऽनयोऽव-

विवाहलीलामनयोरिवाह-
 मधुच्छलत्यागजलाभिषेकः ॥ १२४ ॥
 विकासिनोलायतपुष्पनेत्रा
 मृगीयमिन्दीवरिणी वनस्था ।
 विलोकते कान्तमिदोपरिष्ठा-
 न्मृगान्तदेपाऽऽननचन्द्रभार्जं ॥ १२५ ॥

न्द्रकुमुदिन्योर्विवाहलीलामादेव सूचयतीव । चन्द्रकरस्यर्धमा-
 चेण कुमुदानि विकसितानि मकरन्दपूर्णानि च जानानीति
 भावः । विवाहे उभयोः पाणिमेलनं, पाणौ दामजलाभिषे-
 कोऽपि भवति ॥ १२४ ॥

विकासीति । हे प्रिये इह तव केलिनद्यां वनस्था जलनि-
 वासिनी अथ च काननस्था, तथा विकासि नोलायतं विलूतञ्च
 पुष्पमेव नेत्रं यस्यास्तत्तुल्यनेत्रा चेयं प्रत्यचदृश्या इन्दीवरिणी
 यस्मान्मृगी वनमग्न्यादिकासिनीलायतपुष्पनेत्रत्वाच्च चरिणी
 तत्तस्मादिन्दीवरिणीरूपा मृगी आननमिव यद्यद्भः याम-
 र्थात् त्वदाननतुल्यो यद्यद्भस्मभार्जं तत्सं कान्तं सुन्दरमथ
 च तुल्यजातीयं स्वप्रियं मृगमुपरिष्ठादिलोकते । विकसितकुमु-
 मनेत्राणि ऊर्द्धप्रसारितानि दृश्यन्ते तर्हि प्रायेण चन्द्रस्यमुपरि
 यत्तमानं निजभर्तारं मृगं मृगी पश्यतीत्यर्थः । त्वदाननमेव
 यद्यद्भस्मचम्य चन्द्रत्वादनुमेयमृगमुपरिष्ठात् पश्यति । त्वं प्रा-
 सादोपरि वर्तसे, इयस्यांधादेशे वर्तन्ते नवेति पदच्छेदं कृत्वा

तपस्यतामञ्जुनि कैरवाणां
समाधिभङ्गे विबुधाङ्गनायाः ।
अवैमि रात्रेरमृताधरोष्ठं
मुखं मयूखस्मितचारु चन्द्रं ॥ १२६ ॥

चन्द्रभाजं निजप्राणेशं मृगमुपरिष्ठान्न पश्यतीति न किन्तु
पश्यत्येवेति व्याख्येयं । वनस्या मृगी हि नीलायतनेत्रा सती
स्वकान्तं मृगमितस्ततो विस्त्रोकयतीत्यर्थः । अशमित्युपपाठः ।
मृगपर एव वा व्याख्येय ॥ १२५ ॥

तपस्यतामिति । हे प्रिये, अमुनि सदा निवासात् तत्र
तपस्यतां कैरवाणां कुमुदानां समाधेर्दिवासङ्कोचस्यैव ध्यानस्य
भङ्गे त्याजने विषये निमित्ते वा विबुधाङ्गनाया अप्सरोरूपाया
रात्रेश्चन्द्र मुखमेवाहमवेमि मन्ये । किम्भूतं मुख । अमृतमे-
वाधरोष्ठं यस्या, अथ चामृततुल्योऽधरोष्ठं यस्य यदाऽमृतम-
धरं यस्मात् पीयूषादधिकरस आष्ठो यस्य, तथा मयूखा एव
स्मित । अथ च तत्समाधिभङ्गादेव चन्द्रकरवदुज्ज्वलं यत् स्मित
तेन वा चारु । चन्द्रविशेष्ये लिङ्गविपरिणामः । देवाङ्गना-
नामप्येवंविधं मुख रात्रौ जले तपस्यतां दुश्चर तपश्चरतामपि
मुनीनां समाधिभङ्गं करोति । तपस्यतामिति तपश्चरन्तीत्यर्थे
कर्मणो रोमन्त्यतपोभ्यामिति (पा० ३।१।१५) क्यप्, तपसः पर-
स्मैपदञ्चेति श्रुता ॥ १२६ ॥

अल्पाङ्गपङ्का विधुमण्डलीयं
 पीयूषनीरा सरसी स्मरस्य ।
 पानात् सुधा नाम जलेऽप्यमृत्युं
 चिह्नं विभर्त्यत्रभवं स मीनं ॥ १२७ ॥
 तारास्थिभूपा शशिजङ्घुजामृ-
 चन्द्रांशुपांशुचकुरितद्युतिर्द्यौः ।
 क्वायापथाश्चक्षुःफणीन्द्रचाराः
 खं मूर्त्तिमाह स्फुटमष्टमूर्त्तेः ॥ १२८ ॥

अत्येति । अल्पोऽङ्ग एव पङ्को यस्यां, तथा पीयूषमेव नीरं
 यस्यां येन विधुमण्डली स्मरस्य सरसी विशाल सर एव, अत एव
 स स्मरोऽत्रभवमस्यां चन्द्रसरस्यां समुत्पन्न सुधानामेतदीया-
 मृतपानीयजले उत्तररहितेऽपि स्यात्ते जलाभावेऽपि वाऽमृत्युं
 मरणरहित मीनं चिह्नमथ च सुधासरोजातत्वादनुमापकं
 लिङ्गं विभर्ति । मीना हि जलाद्विर्भूता म्रियन्ते एव, अयन्तु
 न म्रियन्ते तस्माच्चन्द्रामृतसरसीभवत्वात् सदामृतपानाज्जला-
 भावेऽपि मृत्युरहित इति सर्वं युक्तमित्यर्थः ॥ १२७ ॥

तारेति । द्यौः स्वमात्मानमष्टमूर्त्तेर्हरस्य मूर्त्तिं शरीरं स्फुटं
 व्यक्तमाह प्रवीति, यतः तारा एवास्थोनि तद्रूपा भूपा यस्याः,
 तथा शशिनमेव जङ्घुजां गङ्गां विभर्त्तन्ति तद्भूतं, तथा च-
 न्द्रांशव एव पांशवो भस्मानि तैः कुरिता कृताङ्गरागा द्युति-
 र्यस्याः सा, तस्य क्वायापथा गगने दण्डाकारा दक्षिणोत्तरस्याः

एकैव तारा मुनिलोचनस्य
जाता किलैतज्जनकस्य तस्य ।
ताताधिका सम्पद्भूदियं तु
सप्तान्विता विंशतिरस्य ताराः ॥ १२६ ॥
मृगाक्षि यन्मण्डलमेतदिन्दोः
स्मरस्य तत्पाण्डुरमातपत्रं ।

धवला रेखा कस्य यस्य कायापथरूपः फणोन्द्रो वासुकिः स
एव मुक्ताक्षरो यस्यां सा हरमूर्तिरप्युक्तविशेषणविशिष्टा, द्यौर-
येतादृशोति मूर्त्त्यन्तरापेक्षया व्यक्तमेव महेशस्य मूर्त्तिर्गगनं
कथयतीवेत्यर्थः ॥ १२८ ॥

एकेति । एतस्य चन्द्रस्य जनकस्य तस्य प्रसिद्धस्यात्रिमुनि-
लोचनस्य तारा कनोनिता किलैकैव जाताऽभूत् किल पुरा-
णादौ । अस्य तत्पुत्रस्य तु पुनरियं दृश्यमाना सम्पत् तातान्विज-
पितुरन्विनेचात् सकाशादधिका, यद्यस्मादस्य ताराः कनोनिता
अथ च नक्षत्राणि सप्तभिरन्विता विंशतिरभूदिति क्लृप्तं । पितुः
सकाशादधिकसम्पत्तिनात् सभाग्योऽयमिति भावः । “सप्तविंश-
तिमिन्दवे” इति दक्षः सप्तविंशतिकन्या अश्विन्यादिकाश्चन्द्राय
ददाविति पुराणं ॥ १२६ ॥

मृगाक्षीति । हे मृगाक्षि हरिणीनेत्रे यदेतत् प्रत्यक्षदृश्य-
मिन्दोर्मण्डलं, तत् स्मरस्य पाण्डुरं श्वेतं साक्षाज्यसूचकमात-
पत्रमेव । श्वेतच्छत्रदर्शने सति सप्ताजो वग्ना भवन्ति पूर्णधवल-

यः पूर्णिमानन्तरमस्य भङ्गः

स क्वचभङ्गः खलु मन्मथस्य ॥ १३० ॥

दशाननेनापि जगन्ति जित्वा

योऽयं पुराऽपारि न जातु जेतुं ।

स्नानिर्विधोर्मानिनि सङ्गतेयं

तस्य त्वदेकानननिर्जितस्य ॥ १३१ ॥

चन्द्रमण्डलस्य चोद्दीपकत्वात् तद्दर्शने सर्वेऽपि कामस्य वश्या भवन्ति तस्मादेतत् कामस्य श्रेयातपचमेवेति भावः । यच्च पूर्णिमानन्तरमेतस्य क्वचभूतस्येन्दुमण्डलस्य भङ्गो मोटनं कलाचयस्य स मन्मथस्य क्वचभङ्गः खलु, क्वचस्य मोटनं राज्यचयं सूचयति । छण्णपचे चोद्दीपकमिवचन्द्रचये कामः क्षीय एव तस्मात् छण्णपचे योऽस्य भङ्गः स कामस्य क्वचभङ्ग इव स एव वेति भावः । खलुत्प्रेक्षायां, निश्चये वा ॥ १३० ॥

दयेति । दिग्विजयोद्यतेन दशाननेनापि जगन्ति जित्वाऽपि योऽयं चन्द्रः पुरा पूर्णं जातु कदाचिदपि जेतुं नापारि हे मानिनि समुद्रस्यङ्गिर्न चन्द्रमसहमाने नैमित्तस्यास्य विधोरिय प्रत्यक्षदृश्यकलद्रुपा स्नानिर्लज्जा सङ्गता लग्ना, अथ च युक्तेव । यतस्तत्पदैकेनाननेन नितरां जितस्य । यो हि दशाननेन दशभिदपि मुखेजेतु नाशकि तस्य क्षिणसखैकेन मुखेन निर्जितस्य सञ्जया भासिन्दमुचितमेवेत्यर्थः । तन्मुखमेतस्मादधिकमिति भावः । सञ्जया स्नानिर्भवतीति प्रतीयमानोऽप्रेक्षा ।

दृष्टा निजां तावदियन्त्यहानि
जयन्नयं पूर्वदशां शशाङ्कः ।
पूर्वस्त्वदाख्येन तुलां गतश्चे-
दनन्तरं द्रक्ष्यसि भङ्गमस्य ॥ १३२ ॥
चत्राणि रामः परिभूय रामात्
चत्राद्यथाऽभज्यत स द्विजेन्द्रः ।

रावणश्चन्द्रं जेतुं प्रवृत्तस्तुपाराग्निना दह्यमानः कम्पमानतनुः
तमजितैव परावृत्त इति उत्तरकाण्डे कथा ॥ १३१ ॥

दृष्ट इति । अयं शशाङ्क इत्यन्येतावन्ति अहानि शुक्लपक्ष-
दिनानि तावदवधीकृत्य निजां पूर्वदशां पूर्वपूर्वदिनावस्थां
जयन् निकाममुत्तरोत्तरदिनेषु कक्षावृद्ध्याऽधिकीभवंस्त्वया
दृष्टः, इयन्ति दिनानि जयंस्तु अवज्यन्तेव दृष्ट इत्यवधारणार्थो
वा तावच्छब्दः, अनयैव परिपाय्या पूर्वविम्बोऽयं त्वदाख्येन सह
तुल्यं सामानय च तोलनकाष्ठं गत आरूढश्चेत्तर्ह्यनन्तरं निकटं
त्वमेव अः प्रभृत्येवास्य भङ्गं पराजयं कक्षाचयश्च द्रक्ष्यसि, उ-
त्तमेन सह स्पर्द्धमानो हि भङ्गं प्राप्नोत्येव । तुलादिव्येन हि
चीनस्य पराजयः सर्वैर्दृश्यते । अहानि अत्यन्तसंयोगे द्वितीया ।
त्वदाख्येनेति तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्यामिति (पा० २।३।७२) नि-
वेधेऽपि सह योगे दृश्यते । तथा च कालिदासस्तुलां यदा-
रोहति दनवासमेत्यादि ॥ १३२ ॥

चत्राणीति । द्विजेन्द्रो जमन्यपत्यत्वात् सोऽतिप्रसिद्धपराक्र-

तथैव पद्मानभिभूय सर्वान्-

स्वदास्यपद्मात् परिभूतिमेति ॥ १३३ ॥

अन्तः सलक्ष्मीक्रियते सुधाशो

रूपेण पश्ये हरिणेन पश्य ।

मो रामः परशुरामः सर्वाणि चचाणि परिभूयापि चचादेव
रामादाग्रयेः सकाशात् यथाभज्यत पराभवं प्राप तथा तेनैव
प्रकारेण एषोऽपि द्विजराजः सर्वान् पद्मानभिभूय सङ्कोचक-
रणात् पराभूयापि तद्वत्पद्मात् सकाशात् परिभूतिं पराभव-
मेति सकलचन्द्रियाधिक्यं यथा श्रीरामस्य तथा सर्वपद्माधिक्यं
तन्मुखपद्ममेति भावः । वा पुंसि पद्ममित्यमरः ॥ १३३ ॥

अन्तरिति । हे पश्ये चन्द्रदर्शनप्रवृत्ते भैमि हरिणेन पा-
ण्डुरेण रूपेण वर्षेन कर्चा ग्रुधाशोरन्तः प्रान्तभागः पूर्वम-
श्रीकोऽपीदानीं सलक्ष्मीक्रियते सलक्ष्मीकः क्रियते त्वं पश्य । अथ
च चन्द्रस्य मध्यं हरिणेन मृगेन कर्चा रूपेण स्त्रीधनोऽलवर्षेन
कृत्वा अमसत्तस्य सलक्ष्मी क्रियते सलक्ष्मीक्रियते सकलङ्गं क्रियत
इत्यर्थः । पश्य एव स नल इत्यमुना प्रकारेणास्य चन्द्रस्थान्तं
पर्यन्तभागं कदाचिदीक्षणमाणां भैमीमददर्शत्, दर्शयामास ।
कदापि चान्तर्मध्यभागं दर्शयामास । अङ्गुल्यादिना चन्द्रयेतनी-
सप्रान्तमध्यभागप्रदर्शनपूर्वंचिष्टपदैस्तथा सह कोडां चकारेति
भाव इति मध्ये कवेरुक्तिः । हरिणः पाण्डुरः पाण्डुरित्यमरः ।
अन्त इत्यकारान्तमेकच. अन्तरित्यव्ययमपरच मध्यवाचि । स-

इत्येष भैमोद्ददर्शदस्य

कदाचिदन्तं स कदाचिदन्तः ॥ १३४ ॥

सागरान्मुनिविलोचनोदरा-

द्यद्दयादजनि तेन किं द्विजः ।

एवमेव च भवन्नयं द्विजः

पर्यवस्यति विधुः किमत्रिजः ॥ १३५ ॥

श्लोकादस्य समामान्तविधेरनित्यत्वात् कवभावे सलक्ष्मीशब्दा-
च्चिः । पक्षे सलक्ष्म्यशब्दाच्चिः । पक्षे पाप्माभेत्यादिना (पा० ७।
१।७८) कर्त्तर्यैव शः । दृष्टेर्वृत्त्यर्थत्वाद्गति बुद्धीति (पा० १।४।
५।७) अणौ कर्त्तुर्णौ कर्म्मत्वाद्भैमोमिति द्वितीया ॥ १३४ ॥

सागरादिति । अयं चन्द्रः सागरान्मुनिविलोचनोदराच्चैत-
द्रूपाद्व्यात् सकाशाद् यद्यस्मादजनि, उत्पन्नस्तेन कारणेन
दाभ्यां जातत्वाद् द्विजः किं, एवमेव चानयैव रीत्या दाभ्यां
जातत्वादेव द्विजो भवन्नयं विधुरन्नेर्मुनेर्जातः किं कथं पर्य-
वस्यति, दाभ्यां जातत्वे सत्यपि अत्रिमुनेरेव जात इति तात्प-
र्यवृत्त्या कथमुच्यते इत्यर्थः । अयं चैवमेव यथा अनेन प्रकारेण
द्विजत्वं तयैवात्रिमुनिजो भवन्नयं द्विजः पर्यवस्यति । किं दाभ्यां
जातत्वात् यथा द्विज उच्यते तथा द्विजादत्रिमुनेर्जातत्वादपि
द्विज उच्यते, द्विजोत्पन्नो हि द्विज एव भवतीत्यर्थः । अयं च
दाभ्यां जातत्वाद्विजोभवत्वेव न त्रिभ्यो जात इत्यत्रिज इति
तात्पर्यवृत्त्या कथ्यते । यो हि दाभ्यां जायते स त्रिजो न

ताराविहारभुवि चन्द्रमयीं चकार
 यन्मण्डलीं हिमभुवं मृगनाभिवासां ।
 तेनैव तन्वि सुकृतेन मते जिनस्य
 स्वर्लोकलोकतिलकत्वमवाप धाता ॥ १३६ ॥

भवति, एवमेवायमचिजः कथ्यते किमित्यर्थः । द्विजस्त्रिजो न
 भवत्येव ॥ १३५ ॥

तारेति । हे तन्वि कृशाङ्गिं धाता ताराणां नक्षत्राणां विहा-
 रभुवि गगने चन्द्रमयीं मण्डलां विभं जिनस्य पुराणपुरुषस्य
 श्रीविष्णोर्मते ऽनुमतौ मत्यां तदादिष्टः सन् यच्चकार निर्गमे
 तेनैव सुकृतेन शोभनेन लोकोत्तरयापारेण कृत्वा स्वर्लोकः
 स्वर्गभुवनं तत्सम्बन्धिनां लोकानां सुराणां मध्ये तिलकत्वं श्रेष्ठ्य-
 माप । किम्भूतां मण्डलीं । हिमस्य तुषारस्य भुवं स्थानभूतामति-
 शीतलां, तथा मृगस्य नाभौ मध्ये वासो यस्यास्तां, यस्या मध्ये
 मृगोऽस्तीति यावत् । तादृशीं । अन्येषां सुराणामेतादृश्या-
 पारकरणे सामर्थ्याभावात् नक्षत्रैव श्रेष्ठोऽभूदित्यर्थः । अथ च
 ताराया बुद्धदेव्या विहारस्थाने हिमभुवं शीतलां शुभलाङ्घ्रि-
 माचक्षरूपां वा, तथा मृगनाभेः कक्षरूपाः वासः परिमलोऽव-
 स्थानं वा यस्यां तां कक्षरोमिश्रितां चन्द्रमयीं कर्पूरमयीं कर्पूर-
 राशिं यच्चकार तेनैव पुण्येन जिनमते बौद्धदर्शने ब्रह्मा सु-
 रश्रेष्ठत्वमधत्त । बौद्धा हि बुद्धदेवप्रामादे यस्मात् पूजार्थं कक्ष-
 रोराशिं करोति य लोकमध्ये श्रेष्ठो भवतीति स्वदर्शने प्रत्यपा-

इन्दुं मुखाद्ब्रह्मणं तव यद्गृणन्ति
नैनं मृगस्यजति तन्मृगद्वेष्येव ।
अत्येति मोक्षमहिमा न हिमांशुविम्ब-
लक्ष्मोविडम्बिमुखि वृत्तिषु पाशवीषु ॥ १३७ ॥

दयन् । ब्रह्मा चैवमकृत तस्मादेवं सर्वत्रेष्टो जात इत्यर्थः । तेनै-
वेति पाठे उत्प्रेक्षा । बुद्धदेव्यां मता तारा ॥ ११६ ॥

इन्दुमिति । हे हिमांशुविम्बलक्ष्म्याः शोभाया विडम्बि
खस्मान् न्यूनत्वात् परिहासकारि ततोऽप्यधिकशोभं मुखं यस्या-
स्तादृशि भैमि पण्डिता इन्दुं तव मुखात् सकाशात् तन्मुखम-
पेक्ष्य वा ब्रह्मणमीपदसमाप्तं द्रष्टुं द्रष्टव्यमपि यस्य पूर्वम-
न्यत्र द्रष्टादपि निःसारमिति यावत् । अथ च ब्रह्मदिकं द्रष्टुं
यस्मात् द्रष्टादपि निःसारं यद्यस्मात् गृणन्ति, तत्तस्माद्धेतोर्मृग-
एनं चन्द्रं मृगसन्निध्या द्रष्टव्या कोमलद्रष्टव्यकवलनमभिला-
षैवाथ वा चन्द्रे प्रयुक्तस्य ब्रह्मद्रष्टव्यस्य ब्रह्मचतत् द्रष्टव्य-
ब्रह्मणि द्रष्टव्यं यस्मिस्तादृशमित्येव रूपार्थयद्रष्टव्यया भा-
न्येव न त्यजति । मृगो हि ब्रह्म च द्रष्टुं ब्रह्म द्रष्टुं देशं वा न
मुञ्चति । नन्यनुभवे सत्यप्यासंसारं कथं भ्रान्तिवाङ्मयमित्याश-
ङ्कार्थान्तरन्यासमाह । पाशवीषु पशुसन्निधिनीषु वृत्तिषु व्याप-
रेषु विषये मोक्षमहिमा भ्रान्तिवाङ्मयं नात्येति, ब्रह्मकालाति-
क्रमे नापयाति । पशवो हि सर्वदा मूढा एवेत्यद्यापि मृगस्य
भ्रान्तिर्नापयाति तस्मादेनं न त्यजतीति युक्तमित्यर्थः । मुखात्

स्वर्मानुना प्रसभपानविभीषिकाभि-
 दुःखाकृतैर्नमवधूय सुधा सुधांशुं
 खं निऋते सितिमचिह्नममुष्य रागै-
 स्ताम्बूलताम्रमवलम्ब्य तवाधरोष्ठं ॥ १३८ ॥

तुव्लोपे पञ्चमी । वज्रदण्णमोषदसमाप्तौ विभाषासुपो वज्र-
 जिति (पा० १६।३।७४) वज्रच् ॥ १३७ ॥

स्वर्मानुरिति । हे प्रिये सुधा एनं सुधांशुमवधूय त्यक्त्वा-
 तवाधरोष्ठमवलम्ब्यामुष्य रक्तस्यौष्ठस्य रागै रक्तवर्णैः कृत्वा सि-
 तस्य भावः सितिमा धावत्यमेव चिह्नं यस्य तादृशं धवलरूप-
 मपि स्वमात्मानं निऋते पुनः स्वर्मानुपानभिया तिरौ दधाति ।
 यतः स्वर्मानुना वारंवारं प्रसभपानेन विभीषिकाभिर्भयोत्पा-
 दनैः कृत्वा दुःखाकृता प्रातिलोम्याचरणोत्पादितदुःखा । कि-
 म्भूतमधरोष्ठं । प्रसिद्धस्य ताम्बूलस्येव तास्रो वर्णा यस्य ताम्बू-
 लेनैव वा तासं रक्तवर्णैः । पुनः राजपानभिया त्वदधरमेव स्था-
 नान्तरमाश्रित्य रूपान्तरेणात्मानं गोपायतीत्यर्थः । अन्योऽपि
 सभयं स्थानं हित्वा स्थानान्तरमाश्रित्य तच्चापि रूपान्तरं
 कृत्वा खं निऋते । सुधया चन्द्रस्य परित्यागात् तन्मुखमाश्रयणात्
 तन्मुखं चन्द्रादधिकमिति भावः । ताम्बूलताम्रमित्युक्तरीत्योप-
 शेष्टपेषः य. १. दुःखाकृता. दुःखत्. प्रातिलोम्ये. इति. (पा० ५।
 ४।६४) डाच् ॥ १३८ ॥

हृद्यंतीभवतः कुरुङ्गमुदरे प्रक्षिप्य यदा शशं
जातस्फीततनोरमुष्य हरिता स्रुतस्य पत्न्या चरेः ।

हृद्यंतीति । हे प्रिये सतभेदेन कलङ्गरूपं कुरुङ्गं यदा शश-
मुदरे मध्ये प्रक्षिप्य जाता स्फीता पूर्णा तनुर्यस्य हरेरिन्द्रस्य पत्न्या
हरिता प्राच्या दिशा स्रुतस्य तत्रोदितस्य पूर्वस्यात एव चरेः
श्रीविष्णोर्वामाक्षीभवतः । यदा मञ्जातपूर्वशरीरस्य मृगं यदा
शशं कलङ्गं मध्ये निक्षिप्य मध्यस्थितकलङ्गस्य कनोनिकातुल्यत्वात्
श्रीविष्णोर्वामनेत्रीभवतोऽमुष्य चन्द्रस्य तद्वदनाम्बुजात् सका-
शाद्यङ्गः पराजयोऽजनिं तदेकाकिनः सर्वदा असहायादेक-
स्मात् पद्मात् न त्वन्यस्मात् कमस्मात्, न क्षन्त्यैः पद्मैरयं पराजीयते
प्रत्युतायमेव पद्मानि पराजयतीत्यर्थः । अथ वाऽम्बुजतुल्यात्
तद्वदनादेव पद्मादयं च पद्मसङ्ख्याकात् तद्वदनरूपादम्बुजाद् दय-
दस्य भङ्गो जातस्तदेकाकिनोऽसहायस्य स्यात्, भवेत्, वज्रभिरेकः
पराजीयत इति युक्तमेवेत्यर्थः । यः सिंहिकायाः सुतो राज्ञः स
पुनरेकोऽन्योऽस्य प्रतिभटः प्रतिमन्त्रः पराभावुको राज्ञरेव न
त्वन्य इति । सम्प्रतीति पाठे, अथ पुनरस्येकः भटः प्रतिभटः सिंहि-
कायाः सुतः स्यादेकाकिनोऽस्य त्वन्मुखपद्मः प्रतिदन्दी न भवति
अतुल्यत्वात्, किन्त्वेकाकी राज्ञरेवास्य प्रतिभटो युक्त इत्यर्थः ।
किञ्च स्वयंभुवताद्राक्षोरप्यस्यान्यः पराजय इति महदस्य कष्टं
प्राप्तमित्यर्थः । अथ च हरिदर्शना चरेः सिंहस्य पत्न्या सिंहि-
कया प्रसूतस्य तया मृगं शशं वा य कश्चन पशु जठरे निक्षिप्य

भङ्गस्वददनाम्बुजादजनि यत् पद्माक्षदेकाकिनः
 स्यादेकः पुनरस्य स प्रतिभटो यः सिंहिकायाः सुतः ॥ १३६ ॥
 यत्पूजां नयनद्वयोत्पलमयीं वेधा व्यधात् पद्मभू-
 र्वाक्पारोणरुचिः स चेन्मुखमयं पद्मः प्रिये तावकं ।

भक्त्ययत्ना स्थितस्यात एव सञ्जातपुष्टग्ररीरस्यात एव हर्यक्षी-
 भवतः सिंहतां प्राप्नुवतोऽस्य तन्मुखाद् यः पराजयोऽजनि स
 एकाकिनः केवलान् पद्मादम्बुजादेव पराजयः । सिंहस्य गजा-
 द्भङ्गे यथा तद्वदेतन्महच्चित्रमित्यर्थः । अथ च पद्मसङ्ख्याकादे-
 कस्य पराजयः । सिंहेऽप्येको वज्रसङ्ख्यैः पराजीयत एवेत्यर्थः ।
 अथ च पद्माच्छरभादष्टपदादेव भङ्गः सिंहस्य केवलमष्टपदा-
 देव भङ्गः, पद्मचन्द्राभ्यां सकाशात् तन्मुखमधिकमिति भावः ।
 हर्यक्षः केशरी हरीत्यमरः । गजाननशरभाः पद्मा इत्यनेकार्थ-
 भाजः । प्रथमपक्षे हर्यक्षिशब्दाच्चिः, द्वितीयपक्षे हर्यक्षशब्दा-
 देव ॥ १३६ ॥

यदिति । हे प्रिये वेधा नयनद्वयमेवात्पलं तन्मयीं तद्रूपां
 तदुचितां यस्य पद्मस्य पूजां व्यधात्, व्यरचयत् । यतोऽसौ
 श्रोविष्णोर्नाभौ वर्त्तमानात् पद्माद्भवतीति पद्मभूः । स हि स्र-
 जनकस्य पद्मस्य पित्रभक्त्या नेत्रद्वयेनैव नीलोत्पलयुगेन महतीं
 पूजामलभतेति भावः । वाक्पारोणा वाचः परतीरे भवा वाचा
 वर्षापतमशस्यां रुचिर्यस्य सोऽयं पश्येत् तावकं मुखं स एव भव-
 न्मुखरूपो जात इत्यर्थः । अनन्तरं वक्ष्यामि स्वपित्रमुद्या, नेत्र-

कः शीतांशुरसौ तदा मखमृगव्याधोत्तमाङ्गस्थल-
स्यान्मुखस्तटिनीतटावनिवनोवानोरवासी वक्रः ॥ १४० ॥

नीलोत्पलाभ्यां कृतपूजनत्वादत्र तत्र मुखे नीलोत्पलं दृश्यत
इत्यर्थ इति चेत् तर्हि असौ शीतांशुः को नाम, अपि तु न
कश्चित्, तन्मुखस्य पुरस्तादयं कः, स्मरणार्होऽपि नैत्यर्थः ।
तर्हि असौ क इति चेत् तत्राह । अयं वक्रः । किम्भूतः मखो
दक्षमख एव मृगस्तस्य व्याधो हरस्तस्योत्तमाङ्गं शिरस्तप्तवणे
स्थले स्यान्मुः स्थितिगोला स्वस्तटिनी गङ्गा तस्यास्तटावन्यां
तीरभूम्यां या वनी महदन्तं वा यत् काननं तत्र ये वानी-
रा वेतसास्तन्मध्यवासी । चन्द्रस्य चरजटाजूटवासीति प्रसिद्धं ।
वाक्पारीणसुचिरिति ब्रह्मविशेषणं वा । अत्र यदपत्यस्य ब्रह्म-
णोऽपि सौन्दर्यं वागगोचरस्तत्पितुः पद्मस्य सौन्दर्यं मनसो-
ऽपि गोचरो न भवतीत्यर्थः । तन्मुखस्य चन्द्रस्य च महदन्तरं
साम्यसम्भावनाऽपि नास्तीति भावः । एतेन चन्द्रादिसुन्दर-
वृन्दं ब्रह्मणा सृष्टं, भवदीयमुखपद्मं तु ब्रह्मणोऽपि सृष्टत्वात्
मर्वाधिकमिति सूचितं । मखमृगेत्यादिना चन्द्रस्यातिदैर्घ्यं
सूचितं, तन्मुखसाम्यप्राप्त्यर्थं तपस्वरणं सूचितं । अन्योऽपि वि-
शिष्टवस्तुप्राप्तये शिवस्यानयुक्तनदीतीरवानीरवासी तपस्यति ।
नदीतीरवानीरवामित्वं वक्रजातिः । वाक्पारीणा, भवार्थे रा-
शवारपाराद् घणैः (पा० ४।२।८ इवा० १) इत्यत्रापि विष्ट-
रीतादपीति वक्ष्यमान् स्वः ॥ १४० ॥

जातं शातक्रतव्या चरिति विहरतः क्राकतालीयमस्या-
मग्र्यामलैकमत्यस्थितसकलकलानिर्मितेर्निर्मलस्य ।

इन्दोरिन्दीवराभं बलविजयिगजग्रामणीगण्डपिण्ड-

द्वन्द्वापादानदानद्रवलवगलनादङ्गमङ्गे विशङ्गे ॥ १४१ ॥

जातमिति । अहं इन्दोरङ्गे बलविजयिन इन्द्रस्य गजग्रा-
मणीर्हस्तिषु मध्ये प्रधानं प्राच्यामेव वर्त्तमानो य एरावतस्तस्य
गण्डयोः कपोलयोः पिण्डयोः शिरःस्थितकुम्भस्य लयोश्च ये द्वे
इन्दे गण्डद्वन्द्वं पिण्डद्वन्द्वश्च ते एवापादानं निर्गमनस्थानं येषां
ते च ते दानद्रवलवा मदजललेशाश्च तेषां गलमात् सम्यक्तात्
क्राकतालीयमाकस्मिकं दैवचिद्भूमिन्दीवराभं भीलोत्पलतुल्यं
जातमेकं कलङ्कं विशङ्गे मन्ये । किम्भूतस्तेन्दोः । अस्यामङ्गुलीनि-
र्दिष्टायां पुरोदृष्टायां शतक्रतोरियं शातक्रतवती तस्यां चरिति
दिशि विहरत उद्गच्छतः, तथाऽग्र्यामले विषये ऐकमत्यं सर्व-
संवादक्षेन तत्र वा स्थिताभिर्वर्त्तमानाभिः सकलाभिः पञ्चदश-
भिरपि कलाभिः कृत्वा निश्चितिर्यस्य, अग्र्यामलैकमत्येन स्थिता
सकलकलानिर्मितिर्यस्य तादृशस्य वा । अत एव निर्मलस्य
प्रत्येकं कलानां धावस्यस्य दृष्टत्वाद्वलसकलकलानिर्मितत्वात्
कारणधावव्याद्वलस्य, अग्र्यामलैकमत्येन स्थिता याः सकलाः
कलास्याभिर्या निश्चितिस्तस्या वा हेतोर्धवलस्य पूर्वकारणधाव-
स्यात् सकलोऽप्ययं धवल एवाभूत्, पश्चात् तु पूर्वदिग्भ्रमणवशात्
तथैव भ्रमत ऐरावतस्य कपोलकुम्भस्य गलनादजलं दैववशा-

अंशं षोडशमामनन्ति रजनीभर्तुः कलावृत्तयः ।
 न्त्येनं पञ्चदशैव ताः प्रतिपदायाराकवर्द्धिष्णवः ।

स्रग् तेनायं मध्ये कालः प्रतिभातीत्यर्थः । तालतद्वत्तले यदैव
 काकस्य उपवेशनं तदैव देवात् काकस्योपरि तालफलपात इति
 काकतालमिव काकतालोयं समासान्ताच्छः । निर्मितेः पक्षे
 हेतौ पञ्चमो ॥ १४१ ॥

(अंशमिति । हे प्रिये लोका रजनीभर्तुः षोडशमंशं क-
 लामामनन्ति सत्यं कथयन्ति, तास्य षोडशांशरूपाः प्रतिपत्,
 आदिर्यस्मिन् कर्मणि राकां पूर्णिमामभिव्याप्य वर्द्धिष्णवः प्रति-
 तिथि एकैकाभिदृष्ट्या वर्द्धमानाः पञ्चदशसङ्ख्याका एव कला
 एनं चन्द्रं वृत्तयन्ति वर्त्तुलं कुर्वन्ति तिथिसङ्ख्यासाम्यात् पूर्ण-
 मण्डलं कुर्वन्तीत्यर्थः । या पुनः कला षोडशीं तिथिमृते
 उद्धृता प्रयोजनाभावाच्चन्द्रादहिष्कृता सा षोडशी कला शेषा
 पञ्चदशकलाभ्योऽवशिष्टा सती, यदा षोडशीं तिथिं विना प्र-
 योजनाभावाद्याऽवशिष्टा, सा निप्रयोजनत्वादुद्धृता चन्द्रादहि-
 निष्काशिता सती हरालङ्घतिः शिवशिरोभूषणं जाता किं,
 चन्द्रे प्रयोजनाभावाद्हरालङ्घतिरिवाभूत् किमित्यर्थः । अहं
 तस्यास्योद्धृतायाः षोडशाः कलायाः सङ्ख्यामिकं नभोनीलिन्दा
 सह वर्त्तमानं स्थानस्य पूर्वावस्थितेः सम्बन्धि विलं विवरं तत्क-
 लानवस्थित्या कृत्वा गृह्यन्तं नीलं नभोभागमेवेह चन्द्रमण्डलमध्ये
 कलङ्कं पश्यामि किं, मध्यवर्तिनीलं तत् स्थानं विलमेवाहं कल-
 ङ्कत्वेन शब्द इत्यर्थः । शेषशब्दस्याभिधेयलिङ्गत्वं पूर्वमेव दर्शितं ।

या शेषः पुनरुद्धृता तिथिमृते सा किं चरालङ्घति-
 स्तस्याः स्यान्विलं कलङ्कमिदं किं पश्यामि सश्यामिकं ॥ १४२ ॥
 ज्योत्स्नामादयते चकोरशिशुना द्राघीयसी लोचने
 लिप्शुर्मूलमिवोपजीवितुमितः सन्तर्पणात्मीकृतात् ।

पूर्वे राका निशाकर इत्यमरः । वृत्तयन्ति तत्करोतीति (पा०
 ३।१।२६ वा० १) णिच् । वर्द्धिष्णवः, अलङ्घ्नुजिति (पा० ३।१।२६)
 इष्णुच् । तिथिमृते षतेन पाशमिति वत् । श्यामिकेति मनो-
 शादेराकृतिगणत्वाद्भावे वृज् ॥ १४२ ॥

ज्योत्स्नामिति । हे मुग्धे सुन्दरि त्वदङ्गं वृत्तत्वादिगुणैः
 समानमपि नयनत्रियाऽपि कृत्वाऽनधिकं समानमेव, विधितुरत
 एव स्वस्य द्राघीयसी अतिदीर्घं लोचने लिप्शुर्मूलमिवोपजीव-
 यकोरशिशुना प्रयोज्येन स्त्रीयां ज्योत्स्नामादयते भक्षयति ।
 तत्रोत्प्रेक्षते । चन्द्रिकाशृतपानकृतसम्यक्तर्पणेनात्मीकृतात् स्व-
 षीकृतादितथकोरबालकात् सकाशान्मुखं स्वचन्द्रिकापानचेतु-
 भूतमेतदीयानिदीर्घनेत्रद्वयमध्ये उपजीवितुमादातुमिव ।
 यदा किञ्चित् स्वचन्द्रिकां पाययित्वा ततो नेत्रद्वयलक्ष्मीप्राप्ता
 मूलं चन्द्रिकारूपमूलधनं वर्द्धयितुमिव । अन्योऽप्युत्तमर्णोऽधम-
 र्णस्य किञ्चिद्वा तं वशीकृत्योत्तममिष्टं वस्तु ततो गृह्णाति तथा
 'अयं चन्द्र आदृत आदरयुक्तः सन्तुष्टे मध्येऽथचेत्सुष्टे रक्तुस्य क-
 रोति, उलङ्घनधारणेन लालयतीत्यर्थः । किमर्थमित्याशङ्क्याह ।
 तन्मूलभूतमतिविशालं तदीयनयनयुगलं परिप्राप्तुमिव मूलग्रं क-

अङ्गे रङ्गमयं करोति च परिष्पृष्टुन्तदेवाद्यत-
स्त्वदत्तं नयनश्रियाऽप्यनधिकं मुग्धे विधित्सुर्विधुः ॥ १४३ ॥
लावण्येन तवास्त्रमेव वज्रना तत्पात्रमात्रसृष्टा
चन्द्रः प्रोञ्ज्जनलब्धतार्द्धमलिनेनारम्भि शेषेण तु ।

नुमेव । तन्मुखसाम्यनिमित्तरमणोयनेवदयं मन्मादनीयं । चन्द्र-
श्चकोरहरिणौ वक्ष्यतीत्यर्थः । चन्द्रादुत्कृष्टं तन्मुखमिति भावः ।
परिप्रष्टुमिति पाठे, एतच्चेन्नरामखोयकप्राप्त्युपायं प्रष्टुमिवेत्यर्थः ।
शिष्टः सुप्रतार्य इति सूचयितुं शिष्टोपदं । आदयते, अदेर्निगर-
णार्थत्वेऽप्यदेः प्रतिषेधो वक्तव्यः (पा० १।१।८७वा० १) इति वक्तव्या-
न्निगरणादिपरस्मैपदाभावे णिचस्येति (पा० १।३।७४) तद्ध । शि-
ष्टुना आदिखाद्येर्मेति (पा० १।४।५२वा० १) अथौ कर्मत्वाभावः ।
द्राघोयसी अतिशायने इवसुनि प्रियस्यिरेति (पा० ६।४।१५७)
द्राघादेशः, लिप्सुर्विधित्सुरिति च नलोकेति पष्ठोनिषेधः ॥ १४३ ॥

लावण्येति । हे प्रिये वज्रना क्वचित् पात्रे सञ्चितेनाखिलेन
लावण्येन कृत्वा तवास्त्रमेवारम्भि निर्मितं, चन्द्रस्तु पुनः तस्य
लावण्यस्याधारपात्रं सृष्टतीति सृक् तेन लावण्यस्यानपात्रमात्र-
स्येनात एव प्रोञ्जनेन पात्रनिर्घर्षणेन कृत्वा लब्धता उपार्जि-
तत्वं तेनार्द्धं कियत् खण्डं मलिनं यस्य तेन किञ्चिन्मलिनेन श्रे-
पेण भवन्मुखनिर्माणावशिष्टेनांशेन कृत्वाऽऽरम्भि निर्मितः । अत
एव शेषमण्डलोऽयं शोभत इत्यर्थः । शेषेण तु निर्मित इति वा ।
विधिना एतत्तन्मुखमृगाङ्गलक्षणद्वयं निर्माय सृष्ट्वा अस्तु पाणी

निर्माय द्वयमेतदप्यु विधिना पाणौ खलं चालितौ
 तल्लेशैरधुनाऽपि नीरनिलयैरभोजमारभ्यते ॥ १४४ ॥
 लावण्येन तवाखिलेन वदनं तत्पात्रमात्रस्युशा
 चन्द्रः प्रोज्झनलब्धतार्द्धमलनेनारम्भि शेषेण यः ।

प्रचालितौ खलु, लावण्यलेपयुतजलचालनाविव, तस्मात् तस्य ला-
 लमरजोमिलितलावण्यलेपस्य लेशैरक्षैरक्षैरेव कर्तुंभिरधुनाऽपि
 नीरनिलयैर्जलस्थायिभिः सङ्गिरभोजमारभ्यते, निर्मायते, क-
 मलनिर्माणे ब्रह्माण्डं कोऽपि प्रयासो नेत्यर्थः । कमलाचन्द्रेऽधि-
 कस्तस्मादपि लघुखलावण्यं साकल्येन निर्मितत्वादधिकमिति
 भावः । अभोजं जात्येकवचनं ॥ १४४ ॥

लावण्येति । अखिलेन लावण्येन तव वदनमारम्भिः ततो
 भवद्वदनकामनीयवर्षणाचिन्ताऽपि दूरे निष्ठतु, अशक्यकरत्वा-
 दित्यर्थः । उक्तरात्या तत्पात्रमात्रस्युशा प्रोज्झनलब्धतार्द्धम-
 लनेन शेषेण यश्चन्द्रे विधिना निरमायि तस्य लेखाऽपि
 लावण्यनिर्मितस्य चन्द्रस्य पोडशांशरूपकलोमात्रत्वादेव नि-
 यतलङ्घ्यत्वात् सुपमया परमशोभया कृत्वा अङ्गकृत्या अस्थापे-
 क्षयाऽहमेव रमणीयेति दर्पमवलम्ब्य शम्भोः शिखामणिः शि-
 रोभूषणमभूत्, शिवशिरोऽध्वारोहत् । अन्यदपि सदर्पमुत्तम-
 शिरोऽधिरोहति । अखं कुमुदं कर्तुं यद्यस्मात् तस्य चन्द्रस्य पदं
 प्रतिविम्बस्यानं जलमस्युशत्, अतः त्रियः यद्वाभूत्, चन्द्रकर-
 यस्पर्शादेव हि कुमुदं सञ्चोक्तं भवति पद्मश्च त्रियः पद्माभूत्

यक्षेखाऽपि शिखामणिः। सुषुमयाऽहं कृत्य शम्भोरभू-
दङ्गं तस्य पदं यदसृग्गदतः पद्मञ्च सदा श्रियः ॥ १४५ ॥
सपीतेः सम्प्रीतेरजनि रजनोऽशः परिषदा
परीतस्ताराणां दिनमणिमणियावमणिकः ।

जलस्य चन्द्रकिरणस्पर्शात् पद्मस्य तत्रोत्पन्नत्वादूर्तमानत्वात् कु-
मुदसाहचर्याच्च पद्ममपि लक्ष्याः स्थानमभूत् । यदा पद्मञ्चातः
कुमुदाङ्गेतोः श्रियः सदाभूत्, अङ्गत्वजातियोगात् कुमुदाधा-
रजलयोगाच्च कुमुदादेव परम्परया पद्मानां लक्ष्मीरुहत्वमभू-
दित्यर्थः । यदा या लेखा शम्भोः शिखामणिरभूत् तस्य शिखा-
मणिभूतस्य चन्द्रस्य पदं स्थानं शिवमस्तकपूजासमये यस्मात् कु-
मुदं पद्मञ्चासृगत्, अतस्तदुभयं श्रियः सदाभूत्, चन्द्रस्य वङ्ग-
शिरःसम्बन्धादुभयं श्रीगृहमभूदित्यर्थः । यदा तस्य शम्भोः पदं
चरणं पूजावशाद्यस्मात् कुमुदं पद्मञ्चासृगत् तस्मादुभयं श्रीसदा-
भूत् । तस्य लावण्यन्यान् विधिहस्तलावण्यलेपलालनजलं यस्मात्
कुमुदं, पद्मञ्चासृगत्, यदा पद्ममेवासृगत्, यतोऽङ्गं तस्मात् कुमुदं
पद्मञ्च पद्ममेव वा श्रीसदाभूदिति वा । तन्मुखलावण्यलेपपर-
म्परासंस्पर्शप्राप्तशोभानि चन्द्रादीनीति । तन्मुखलावण्यं वाङ्म-
नसगोचरं न भवतीति भावः । अर्थान्तरस्य स्पष्टत्वात् पूर्वा-
हस्य त्वर्थान्तरप्रतिपादनार्थमनुवादत्वान्नायं श्लोकः पुनरुक्तः ।
अहमिति विभक्तिप्रतिरूपक्रमव्ययं ॥ १४५ ॥

सपीतेरिति । हे प्रिये सम्प्रीतेस्ताराणामन्योऽन्यं सत्यस्याः

प्रिये पश्योत्प्रेक्षाकविभिरभिधानाय सुशकः

सुधामभ्युद्धुत्तुं धृतशशकनीलांशचपकः ॥ १४६ ॥

प्रीतिः सौहार्दं तस्माद्धेतोः सपीतिः सहपानं, सुहृदो हि सह-
पानं कुर्वन्ति, तस्माद्धेतोः, यदा सहपानाद्धेतोः सम्यक् प्रीती
तद्यभिष्टुब्धस्तस्माद्धेतोस्ताराणां परिषदा सङ्गेन परीतः सम-
न्ताद् व्याप्य रजनीशो दिनमणिमणिः सूर्यकान्तमणिसख
यावा शिला तेन घटितोऽतिधवलः खूलः पेयद्रव्याधारभूतो
मणिकोऽलिङ्गर-एवाजनि, सम्भूतः । विधिना तारापरिषदा
वा व्यरचि इति पश्य । कीदृशः । सादृश्येन वस्त्रन्तरसम्भाव-
नारूपायामुत्प्रेक्षायां विषये कविभिर्विशिष्टसम्भावनाचतुरैः
श्रीहर्षादिभिर्महाकविभिस्तारापरिषदैव सुधामभ्युद्धुत्तुं धृतो
यो मध्यस्थितः शशकः कलङ्कः स एव नीलाङ्गा नीलमणिस्तेन
घटितं चपकं पानपात्रं यस्मिन्नेवम्भूत इवायमिति अभिधा-
नाय वर्णयितुं सुशकः सुखेन शक्यः । चन्द्रो धावन्नात् पीयूष-
पूर्णः सूर्यकान्तमणिक इव, कलङ्कश्च नीलमणिघटितं चपकमिव
वृक्षते तत् पश्येत्यर्थः । यथा मणिस्त्रोदकाद्युद्धरणाय मणिक-
मुखे चपकः स्थाप्यते तथा ताराभिः परस्परं मिलित्वा सुधा-
पानं कर्तुं परिवेष्टितस्य सुधापूरितस्त्रास्यापि चन्द्रमणिकस्य
मुखे सुधाद्धरणाय शशनामनीलमणिचपको निश्चित इत्युत्प्रे-
क्षितं शक्यत इत्यर्थः । चपकोऽस्तीं पानपात्रमित्यमरः । सपीतेः,
वोपसर्जनमेति (पा० ६।१।८२) वा । सहस्य इति (पा० ६।१।

आस्यं शीतमयूखं मण्डलगुणानाश्रय्य ते निर्मितं
शङ्के सुन्दरि शर्व्वरोपरिवृढस्तेनैष दोषाकरः ।
आदायेन्दुमृगादपीह निक्षिते पश्यामि सारे दृशौ
त्वद्वक्त्रे सति वा विधौ धृतिमयं दध्यादनन्धः कुतः ॥१४७॥

७८) योगविभागाद्वा सहस्र सः । कविभिः खल्वर्थयोगान्न पृथी ।
सुशक इति खल्व् ॥ १४६ ॥

आस्यमिति । हे सुन्दरि विधिना शीतमयूखस्य मण्डलं
विम्बं तस्य वृत्तत्वाद्वादकत्वादिगुणानाश्रय्य गृहीत्वा ते आस्यं
यतो निर्मितं तेन गुणगणोत्कर्षेण हेतुना शर्व्वर्थाः परिवृढः
प्रभुश्चन्द्रो दोषाणामाकर उत्पत्तिस्त्वनं न तु दोषा रात्रिस्त-
त्कारित्वादोषाकर इत्यहं शङ्के । तथा अहं दन्दोर्मृगात् सका-
शात् सारे दृश्यावादाय अतिश्रेष्ठे नेत्रे गृहीत्वा इह भवन्मुखे
निक्षिते स्थापिते इत्यहं शङ्के । तेन कुतो ज्ञातमित्यत आह सु-
न्दरतरे त्वद्वक्त्रे जागरुके सति अनन्धश्चक्षुष्यानुभयतारतम्यवि-
चारचतुरोऽयं मृगो विधौ चन्द्रे धृतिं स्थितिमथ च समीची-
नाधारपरितोषं कुतो वा दध्याद्वारयेदपि तु न कथञ्चित्
नास्तीति चेदुक्तं तदन्धत्वेनैव ननु मुखरस्याप्येत्येवार्थनादयत्न प-
न्तुमशक्यं तन्मुखं त्यक्त्वाऽत्रैवायं स्थित इत्यर्थः । तन्मुखं च-
न्द्राधिकं । नेत्रे च मृगनेत्राभ्यामधिके इति भावः । सारमिति
कचित् पाठः ॥ १४७ ॥

शुचिरुचिमुडुगणमगणनममुमति
 कलयसि कृशतनु न गगनतटमनु ।
 प्रतिनिशशशितलविगलदमृतमृत-
 रविरथक्षयक्षयखुरविलकुलमिव ॥ १४८ ॥
 उपनतमुडुपुष्पजातमास्ते
 भवतु जनः परिचारकस्तवायं ।

शुचोति । हे कृशतनु त्वं गगनतटं नभःस्थलमनु लक्ष्मीकृत्य
 शुचिरुचिं श्वेतकान्तिं, तथा बज्रलादगणनं सङ्ख्यातुमशक्यममु-
 मद्रुत्या निर्देश्यं प्रत्यक्षगन्धमुडुगणं प्रतिनिशं रात्रौ शशितला-
 चन्द्राधोभागाद्विगलता खवताऽमृतेन मृतं पूर्णं रविरथस्य क्षय-
 क्षयस्तस्य खुराणां यानि विलानि न्यासस्थानविवराणि, तेषां
 कुलं वृन्दमिव नातिशयेन कलयसि, अपि तु तद्विवातितरां
 जानोषीत्यर्थः । प्रतिनिशं चन्द्राद्रलता ध्रुवसेतामृतेन पूर्णाः
 सूर्याश्चखुरगर्भा इव तारकाः शोभन्त इति भावः । गगनतटं
 कर्मप्रवक्षनीययोगे द्वितीया । प्रतिनिशं वीक्षाधामर्शधीभावः ।
 सर्वं लघु ॥ १४८ ॥

उपनतमिति । हे प्रिये रक्तो भौमः शनिः छण्डो गुरुः पीतः
 शितः कविरित्यादिज्योतिःशास्त्रादिग्रामाष्टाक्षानावर्णाकृतीन्यु-
 दूनि नक्षत्राण्येव युष्यजातमुपनतं सम्यग्मास्ते । अथं मल्लक्षणे
 जनः प्रारब्धकामदेवपूजायान्तव परिचारकश्चन्द्रनाद्युपचारो-
 पनायकोऽथ च समोगकारो भवतु, त्वं तिलैस्तिलकितः सङ्गा-

तिलतिलकितपर्पटभमिन्दुं

वितर निवेद्यमुपास्व पञ्चवाणं ॥ १४८ ॥

स्वर्भानुप्रतिवारपारणमिलद्नौघयन्त्रोद्भव-

श्चभ्रालीपतयालुदोधितिसुधासारस्तुपारद्युतिः ।

ततिलकस्तिलैरेव वा तिलकवान् कृतो यः पर्पटः शालितण्डु-
लपिष्टरचितस्त्रिपिटस्तिलग्रन्कुलोसञ्ज्ञ उपदंशविशेषस्तद्वदाभा-
यस्य तत्तुल्यं सकलद्रुमधत्वादिविशिष्टपर्पटसदृशमिन्दुमेव नि-
वेद्य कामाय वितर, एवं पञ्चवाणं कामदेवमुपास्व पूजय । अ-
न्योऽपि देवपूजकः पुष्पादिसामग्र्या देवं पूजयति, कश्चित् परि-
चारकोऽपि तस्य भवति, एवमत्रापि सर्वेषां नक्षत्राण्युद्दितानि,
कामोद्दीपकद्यन्त्रोऽप्युद्दितः, सुरताकार्यकारो निषिद्धः सन्ध्या-
समयोऽतिक्रान्तस्तस्मात् काममुपास्व सुरतेऽच्युरस्तीति भावः ।
पञ्चवाण इत्यनेन कामस्यातिपीडाकारित्वं सूच्यते । सामान्य-
मित्यभिधानां ज्ञातशब्दः सामान्यवाची पुष्पमात्रे पर्यवस्यति ।
तिलकितेति तारकादिनात् तत्करोतीति वा (पा० ३।१।२ इ
वा० १) च्यन्ताविष्ठा ॥ १४८ ॥

इदानीं काव्यसमाप्तिं चिकीर्षुः श्रीहर्षो नायकमुखेनाग्रिय-
माश्रये । स्वर्भानुरिति । हे प्रिये देवः प्रकाशमानस्तुपारद्यु-
तिर्हिमकरोऽथ च हिमकर एव देवो वर्षनां पूजाय कुर्वतां
नास्मदादीनामावयोवां तुष्टये परमानन्दायाम् । किम्भूतः । स्व-
र्भानो राशेः प्रतिवारं पौनः पुन्येन यत् पारणं चन्द्रस्यैव गितनं

पुष्पेष्वासनतत्प्रियापरिणयानन्दभिर्पेकोत्सवे
देवः प्राप्तसहस्रधारकलशश्रीरस्तु नस्तुष्टये ॥ १५० ॥

तेन तत्र वा मिलन् संलग्नो यो दन्तौघस्तद्रूपं यन्त्रं किङ्कर-
साधनं तस्मादुद्भवो यस्याः सा यन्माली दन्तदशनकृतविवरपर-
म्वरा तथा तस्याः सकाशादा पतयालुः पतनशीला दीधिति-
सुधाकिरणान्तं तद्रूपः सारः श्रेष्ठो भागो यस्य दीधितिसुधा-
या वा । यद्वा दीधितिसुधाया आसारो धारासम्यातो दीधि-
तिसुधारूपो वा आसारो यस्य स अत एव पुष्पेष्वासनस्य पुष्पध-
नुषस्तत्प्रियाया रतेस्य परिणयानन्दो विवाहरूप आनन्दस्तत्स-
न्धिन्यभिर्पेकोत्सवे महाभिषेकार्थं प्राप्ता सहस्रधारस्य सहस्र-
च्छिद्रगलज्जलधारस्य कलशस्येव श्रीः शोभा येन सः । महेत्सवे
हि सहस्रधारेण सुवर्षकलशेन महाभिषेकः क्रियते तथा च रा-
जदन्तकृतच्छिद्रपरम्परागलदन्तधारस्यन्द्रे गलज्जलधारसह-
स्रच्छिद्रसुवर्षकलश इव शोभमानः पूर्वाक्तवर्षनयोक्तविधत्त-
त्ततपूजया च सुरतप्रवृत्तयोरारव्योरुद्दीपकतया परमानन्दं
कुर्यादिति भावः । एतेन तत्समर्थोचितरत्निकामविवाहेत्स-
वाभिधानेन चन्द्रेऽस्तु नस्तुष्टये इत्यनेन च विलासिना नलेन
सन्निवर्त्यतृतीयपुष्ट्यार्थपयोधिपीयूषरसास्वादनलालसोऽभिव्य-
ज्यते । सुधाधार इत्यपि पाठे दीधितिसुधाया धारा यस्य
सुधाया आधार इति वा, आनन्दपदेन तुष्टयेऽस्त्वित्याश्रया च
पुन्यसमाप्तिं चोत्तयति । महाभारतादौ वर्णितस्याप्युत्तरनलचः

श्रीहर्षं कविराजराजिमुकुटालङ्कारक्षीरः सुतं
 श्रीक्षीरः सुपुत्रे जितेन्द्रियं मामन्तदेवी च यं ।
 द्वाविंशो नवसाहस्राङ्गचरिते चम्पूकृतोऽयं महा-
 काव्ये तस्य कृतौ नलीयचरिते सर्गो निसर्गोज्ज्वलः ॥ १५१ ॥
 यथा यूनास्तदत् परमरमणीयाऽपि रमणी
 कुमाराणामन्तःकरणद्वरणं कैव कुरुते ।

रिचस्य नीरमत्वान्नायकानुदयवर्षने रसभङ्गसङ्गादाच्च काव्यस्य
 च सद्दयदयाह्लादनफलत्वाच्चात्रोत्तरचरित्रं श्रीहर्षेण न
 वर्णितमित्यादि ज्ञातव्यं । न इति पक्षेऽस्य दोषोर्द्धयोऽस्येति (पा० १।
 २।५८) द्वित्वेऽपि वज्रवचनं ॥ १५० ॥

श्रीहर्षमिति । पूर्वाङ्गार्थः स्पष्टः । द्वाविंशतेः पूरणः सर्गो
 गतः समाप्तिं प्राप । किम्भूतस्य श्रीहर्षस्य । नवो यः साहस्राङ्को
 नाम राजा तस्य चरिते विषये चम्पू गद्यपद्यमयों कथां करो-
 तीति कृतं तस्य विनिर्मितवतः सोऽपि ग्रन्थो येन कृत इति
 सूच्यते । नृपसाहस्राङ्केति पाठे नृपसामौ साहसाङ्गस्य तस्य
 गौडेन्द्रस्य चरिते विषये, चम्पूकृतो भोजराजस्य विक्रमार्कस्य
 वेति केचित् । द्वाविंश इति पूरणे उटि टिलोपः ॥ १५१ ॥

यथेति । यथा परमरमणीयाऽपि रमणी यूनास्तद्वत् कानि-
 नाऽन्तःकरणं कुरुते तद्वत् तथा कुमाराणां बालिष्ठानां क्षीर-
 साभमाचेषु परमपुरुषार्थप्राप्तिमभिमन्यमानानामनुभूतकाम-
 सुखानां चित्तस्वप्नं कैव कुरुते, अपि तु न काऽपि, तथेयं का-

मदुक्तिश्चेदन्तर्मदयति सुधीभूय, सुधियः
 किमस्या नाम स्यादरसपुरुषानादरभरैः ॥ १५२ ॥
 दिशि दिशि गिरिग्रावाणः स्वां वमन्तु सरस्वतीं
 तुल्यतु मिथस्तामापातस्फुरद्धनिडम्बरां ।

व्यरचनारूपा परमरमणीया मदुक्तिरपि श्रवणमननादिवशात्
 सुधीभूय, अमृततलं प्राप्य सुधियः सकलदर्शनरहस्यवेदिनोऽति-
 सरसस्य पण्डितस्य चेतश्चेद्यदि मदयति आनन्दयति तर्ह्यस्याः
 सुधियोऽत्यादृताया मदुक्तेररसानां नीरसानां सर्वथैवासंस्तु-
 टरसशब्दानामपि चलदुपलप्राधान्यामवणाद्यपुच्छपशूनां पुद्-
 गाणामनादरभरैस्तत्कृतां वंशासमूहैः किं नाम स्यात्, अपि
 तुः न किञ्चिदप्यस्यास्मैरपकर्तुं शक्यते । सुधीभिरादरे कृते
 सति 'नीरसैरकृते वाऽप्यादरे न किञ्चिदित्यर्थः । सुधीभिरा-
 दृतत्वात् सकलगुणपूर्णातिसरसेधं मदुक्तिरिति भावः । मदुक्तेः
 सुधारूपत्वाभावात् बोधानन्तरञ्च सरसत्वप्रतीतेः सुधालात् ।
 सुधीभूयेति च्चिः । सुधिय इति जात्यभिप्रायेणैकैनापि, सु-
 धाया आदरे कृते महद्वैरवं, बहुभिरप्यंशैरनादरेषु कृतेष्वपि
 न किञ्चिद् लाघवमित्यभिप्रायेण वा । यूय इति प्रतियोगिन
 एकवचनान्तत्वाच्चैकवचनं । कवेः स्वग्रन्थमुद्दिश्येयमुक्तिः ॥ १५२ ॥

कविरर्थान्नरोक्त्या स्वीयामुक्तिं वर्णयति । दिश्रीति । गिरि-
 ग्रावाणोऽद्रिपाषाणाः दिशि दिशि स्वां निजां सरस्वतीं नदीं
 अन्तर्गतजलप्रवृत्तां वमन्तु मसृजन्तु, आपातेन समन्तादूर्जदे-

स परमपरः क्षीरोदन्वान् यदीयमुदीर्यते
मयितुरमृतं खेदच्छेदि प्रमोदनमोदनं ॥ १५३ ॥

आदधःपतनेन स्फुरन् प्रकाशमानो ध्वनिडम्बरः शब्दाडम्बरो
यस्याः ताञ्च नदीं मियस्तुलयतु, अन्यनद्या समीकरोतु जन इत्य-
र्थः । अथ वाऽऽपाते प्रथमारम्भ एव स्फुरद्ध्वनिडम्बरां स्फुरत्प्रपात-
घोषां तां जनो मियस्तुलयतु, उभयव्याख्यानेऽपि परिणामे तु न
नदी न च तस्याः शब्दाडम्बरश्चिरन्तन इत्यर्थः । स क्षीरोदन्वान्
परं केवलमपरो न विद्यते पर उत्कृष्टो यस्मादत्युत्कृष्टोऽथ वाऽन्य
एव यतो यस्य क्षीरोदखेदं यदीयममृतमेतादृशमुदीर्यते उत्प-
द्यते । कीदृशं । मयितुर्देवादेः खेदच्छेदि मयनजनितक्लेशापहं ।
तथा प्रमोदनं नितरामानन्ददायि, तथा ओदनं भक्तमाखाद्य
सिद्धान्तरूपं, अथ चैवभूतं परमुत्कृष्टममृतं यदीयमुदीर्यते स
क्षीरोदन्वानपरः परोऽन्यो नास्ति कित्त्वेक एव । अथ च प्रति-
दिशं सर्वदेशेषु गिरिवाण्यां विषये पाषाणतुल्या जडा अन्ये कवयः
स्त्रीयां वाणीमुद्गिरन्तु, आपातेन प्रतिभामानेण स्फुरन् ध्वन्याख्य-
काव्यविशेषस्याडम्बरो यस्यां प्रथमारम्भ एव स्फुरन् शब्दाडम्ब-
रोऽनुप्राप्नोति यत्र वा तां वाणीं मियोऽन्योऽन्यं जनः समीकरोतु तस्य
कवेरिस्त्वैवास्ति च तस्यैवेत्येव तुल्यतु । आपात इति विमर्ज-
नोयान्तपाठे । आपातः प्रतिभामः तां तुल्यत्वित्यर्थः । एवंविधं
परं काव्यामृतं यदीयमुत्पद्यते स क्षीरममुद्रतुल्याः श्रीहर्यकविः,

ग्रन्थग्रन्थिरिच्छ क्वचित् क्वचिदपि न्यासि प्रयत्नान्मया
प्राज्ञमन्यमना हठेन पठितो माऽस्मिन् खलः खेलतु ।

श्रीचर्षसु श्रीरसमुद्रतुल्य इत्यर्थः । यथा श्रीरसागरो नीरा-
र्थिनोऽपि तीरमावस्थान् श्रीरेण तर्पयति लक्ष्मीकौस्तुभामृता-
दिभिः परमानन्ददायिभिः कृतार्थयति, भदीयकाव्यविचारक-
स्यैव खेदच्छेदि प्रमोदनवचनानृतमुत्पद्यते नान्यकाव्यविचारक-
स्येत्यन्ये यावत्सुख्या श्रीरोदतुल्यस्याहमिति भावः ॥ १५३ ॥

इदानीं प्रसादरूपमुख्यगुणाभावादतिदुर्बोधत्वादकाव्यमि-
ति ये वदन्ति तच्छङ्कामपनुदन् खलदर्पदलनार्थं गुरुसम्प्रदा-
येन विना दुर्बोधमित्यतिगाम्भीर्यप्रतिपादनार्थञ्च बुद्धिपूर्वमेव
मयेदं काव्यं तत्र दुर्बोधं व्यरचीत्याह । ग्रन्थेति । आत्मानं
प्राज्ञं मन्यते प्राज्ञमन्यं मनो यस्यैवंविधोऽस्मिन् काव्ये हठेन
स्वीयप्रज्ञावलेन पठितमस्यास्ती पठितोदंकाव्यस्य पाठकः खलो
मा खेलतु किमत्रास्ति अश्रुतमेव व्याकर्तुं शक्यते इत्यवज्ञा-
पूर्वं दर्पाभिव्यक्ते माकार्पीदित्येवमर्थः । इह काव्ये क्वचित्
क्वचिदपि तत्र तत्र खले मया प्रयत्नाद् बुद्धिपूर्वं ग्रन्थग्रन्थिग्रन्थ-
मानशब्दार्थकुटिलिकाऽन्यासि विन्यस्या खलमुखमङ्गार्थं बुद्धि-
पूर्वं मयेदं काव्यं दुर्बोधं व्यरचि न तु प्रसन्नकाव्यकरणाशक्ते-
रित्यर्थः । क्वचित् क्वचिदथोत्पन्नेन तत्र प्रसन्नताऽप्यस्योति न
काव्यतद्धानिरिति सूच्यते । सञ्जनस्य तु ग्रन्थविवेचनोपाय-
माह । अङ्गेषु । अङ्ग्यां गुरौ देवतैकव्या राङ्गेन पूजितेन

अद्वाराद्गुरुस्त्वथोक्ततद्दृढग्रन्थिः समासादय
त्वेतत्काव्यरसोर्मिमज्जनसुखव्यासज्जनं सज्जनः ॥ १५४ ॥
ताम्बूलदयमासनञ्च लभते यः कान्यकुञ्जेश्वराद्
यः साक्षात् कुरुते समाधिषु परं ब्रह्म प्रमोदार्णवं ।

गुरुणा पूर्वमद्यथा अपि अथाः कृता व्याख्यया सुबोधाः कृता
दृढाः स्वरूपतो दुर्वोधा ग्रन्थोऽस्मै स गुरुसम्प्रदायावगतार्थो-
ऽत एव दर्पराहित्यात् सज्जनः साधुरेतत्काव्यस्य रसोर्मिरमृ-
तलक्षरी तस्यां मज्जनं तज्जनितसुखेषु विशेषेण आसमन्ताद्भा-
वेन च सज्जनमवस्थानं समासादयतु प्राप्नोतु, गुरुपरम्परया-
ऽपि विना एकस्यापि पक्षस्यार्थो बोद्धुं न शक्यते तस्माद् गुरुप-
रम्परया एवाध्येयमिदं काव्यमित्यर्थः । यद्येदं गुरुपरम्परया
अधीते स सततं सुखी भवति इति महाकविस्तस्याग्रिमं ददा-
ति । अस्मिन् पठितोक्तस्य च विषयस्तेति कर्माणि सप्तमी । आ-
राद्धेति राधेरनुदान्तत्वादिङ्भावः ॥ १५४ ॥

इदानीं पण्डितानन्दजननद्वारा स्वकृतेरभ्युदयमाश्रये ।
ताम्बूलेति । यः कान्यकुञ्जेश्वरात् सकाशात् सकलपण्डिताधिक-
यज्जनं ताम्बूलदयं विदद्योग्यमासनञ्च लभते । न केवलं राज-
पूज्य एव किन्तु यः समाधिषु अष्टाङ्गयोगेषु ध्यानेषु वा विषये
प्रमोदार्णवं परमानन्दस्वरूपं परं वागाद्यगोचरं ब्रह्म साक्षा-
त्कुरुते । न परं पूर्वाक्तगुणविशिष्टो ब्रह्म विदेव किन्तु यदीयं
काव्यं मधुवर्षि, अतिशरभत्वादमृतवर्षि । न परं पूर्वाक्तगुणविशि-

यत्काव्यं मधुवर्षि धर्षितपरास्तर्केषु यथोक्तयः

श्रीश्रीदर्पकवेः कृतिः कृतिमुदे तस्याभ्युदीयादियं ॥ १५५ ॥

ष्टोऽतिशरसो महाकविरेव, किन्तु तर्कशास्त्रेष्वपि यथोक्तयः धर्षिताः पराभूताः परे प्रतिवादिनो याभिस्तादृग्नः । तस्य विद्वच्चक्रचूडामणेः श्रीदर्पकवेरियं काव्यरचनारूपा कृतिः सुकृतिनां सुधियां मुदे आनन्दायाभ्युदीयात्, कृतिनामानन्दं कुर्वती सती आकल्पमतिवृद्धिं प्राप्नुयादित्याशीः । सर्व्वच यच्छब्दनिर्व्वाहो गुण एव । अभ्युदीयादिति इण् गतावित्यस्य रूपं ॥ १५५ ॥

सन्तः सन्तु परप्रयोजनकृतः कल्पद्रुमन्तः सदा

यस्मिन्नेव पथि प्रवर्त्तनपराः सत्कीर्त्तयस्यापरे ।

अन्ये निःस्पृहणाश्रितश्रुतिपथा दीव्यन्तु भव्याश्रयाः

काकन्तः कलहप्रियाः खलजना नश्यन्तु जीवन्तु वा ॥

वासनामस्य रामस्य किङ्करस्य जगत्पतेः ।

न चेत्पूरय कल्पेन कल्पते तव किङ्करः ॥

इति श्रीवेदरूपनामकश्रीमन्नरसिंहपण्डितात्मजगुरोर्यणकृते उत्तरनैषधीयप्रकाशे द्वाविंशतितमः सर्गः ॥ २२ ॥

समाप्नोऽयं ग्रन्थः ॥